ПЕРИОДИЧЕСКО

СПИСАНИЕ

НА

БЪЛГАРСКОТО КНИЖОВНО ДРУЖЕСТВО

ВЪ СОФИЯ

LXV

(ГОДИШНИНА XVI)

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1905.

Съдържание

на

LXV. книга.

Вѣсти и оцѣнки.

Ленътъ, конопътъ и тѣхната индустрия въ България.

(Анкетна монография, одобрена да се печати отъ философско-обществения клонъ въ заседанието му на 7/II 1904 г.).

Отъ **Георги Т. Данаиловъ**.

А. Домашна форма на конопената индустрия и ленената.

I.

Ленътъ и конопътъ сѫ двѣ растения, които сѫ играли, па и още продължаватъ да играятъ важна роль въ живота и стопанството на човѣка. Благодарение на особно едно тѣхно свойство да иматъ стъбло, покрито съ яки лика, па и да отдѣлятъ лесно ликата си отъ другата маса на стъблата, тѣ сѫ служили и служатъ за приготвяне на влакна и жици, отъ които се тъкатъ ризни материи — тъй необходими за първитѣ нужди на човѣка. Затова и ленътъ, па и конопътъ, като стопанско-културни растения, иматъ стара история — толкова стара, колкото и самата човѣшка култура. Тѣ се срѣщатъ отъ незапомнени врѣмена у индо-германскитѣ народи[1]) — тъкмо у тия, дѣто климатътъ е билъ умѣрено-хладенъ и не е позволявалъ на тѣхния страшенъ конкурентъ — памукътъ — да расте; тѣ се срѣщатъ, ще рече, и у славянитѣ, а заедно съ тѣхъ и у българитѣ — на Балканския полуостровъ. Дали сѫ донесени отъ пра̀отечеството на тия племена, или сѫ намѣрени у туземнитѣ народи култивирани — кога става дума за Балканския полуостровъ —, това за насъ тукъ не е отъ пръвъ интересъ. Важното, което има да отбѣлѣжа въ тия редове и което ме привлѣче още при първитѣ моменти на моитѣ изучвания, е че въ стопанската история на лена и конопа, като че ли е изобразена цѣлата стопанска история на нашата страна; въ разнитѣ периоди на ленената и конопена индустрия, позната на българската селска кѫща, като че ли блещука отразъ

[1]) Lexis. H.-Wörterbuch d. S. W. — Отд. Leinenindustrie.

отъ периодитѣ на общата наша стопанска история. И наистина, въ много мѣста на нашето отечество, както ще видимъ пò-сетнѣ, отъ състоянието на ленената и конопена домашни индустрия, може да се сѫди безъ погрѣшка и за общата стопанска епоха. Това дойде още пòвече да привлѣче моя интересъ къмъ пò-внимателно изучване на тия на първи погледъ безъ значение и дори съвсѣмъ забравени отъ насъ културни растения.

Кога става дума за историята на тия двѣ растения въ нашата страна и тѣхната домашна обработка, както споменахъ, не ще бѫде лека работа да се опрѣдѣли отъ дѣ най-напрѣдъ тѣ сѫ прѣминали къмъ нашия народъ. Тѣ се срѣщатъ и у българитѣ и у турцитѣ, и у помацитѣ и у гърцитѣ, та не е възможно да се установи, кой отъ кого е заималъ, а личнитѣ спомени тукъ, макаръ и на най-старитѣ хора днесъ, не могатъ дори да засѣгнатъ непроницаемия мракъ на избѣгалото отъ насъ старо врѣме. Може нѣкой да бѫде способенъ да вникне въ тая твърдѣ важна историко-стопанска проблема на нашата страна, менѣ това се не подаде, па и не го търсихъ. Но при всичката неопрѣдѣленость на миналото, може да се твърди, че ленената и конопена култура тукъ е твърдѣ стара — пò-стара дори отъ християнската епоха на нашата страна. Затова свидѣтелствуватъ много прѣдания и обичаи у нашия народъ. Азъ ще спомена само за слѣдния обичай: въ Бѣла и околностьта ѝ населението играе хоро въ срѣда и петъкъ на тодоровата недѣля, за да му станатъ конопитѣ; като се знае светостьта на тая недѣля, споредъ християнската религия, понеже е първа отъ великия и строгъ постъ, лесно е да се разбере, че тия хорà ще сѫ остатъци отъ обичаи, изникнали въ до християнската епоха на народа ни. Както и да е, прѣзъ дълги вѣкове конопътъ и ленътъ сѫ били *едничкото* растение, което е служило за изтъкаване на пò-тънки платове, удобни за много прѣдмети отъ покѫщнина и най-вече за долни дрѣхи на населението. Чакъ въ пò-ново врѣме, когато населението се запозна съ *памука* и *памучната прежда,* тия двѣ растения захващатъ да губятъ значение и да отстѫпватъ мѣсто на пò-ефтиния и пò-гиздавъ по своя цвѣтъ памукъ. За много мѣста на нашата страна тоя моментъ може да се опрѣдѣли съ приблизителна точность и може да служи като бѣлѣгъ за размѣнната епоха на нашето народно стопанство. Тукъ е най-голѣмиятъ интересъ въ историята на тия растения. Най-характерно е замѣстването на лена съ памукъ въ Чепинско, дѣто, както ще видимъ, едно врѣме се е обработвало много ленъ, и дѣто и днесъ още ленената култура е запазена, като нѣщо постоянно

и свързано съ самия животъ на населението. Споредъ показванията на стари хора отъ селата Батакъ и Каменецъ излиза, че ленътъ, който едно врѣме е билъ тукъ необходимъ продуктъ за всѣка кжща, захваналъ да отстжпва мѣсто на памука отъ прѣди 30—40 години, т. е. отъ 1860-тѣхъ години насамъ. Този важенъ стопански процесъ може да си го прѣдставимъ така: когато населението, което е слизало въ долината на Марица, се запознало съ памука и памучната прежда, то захванало да размѣнява своя ленъ срѣщу памукъ, т. е. вършило е единъ видъ натурална размѣна, като давало на мѣста една ока ленъ срѣщу една ока памукъ, а на мѣста дори и една ока памукъ — за двѣ оки ленъ. За появяването на тая мѣнà сж помогнали безъ друго и еврейскитѣ търговци, които отъ отдавнашни врѣмена обикалятъ тия села и иматъ дори по тѣхъ масивни свои дукяни. Нѣкои стари хора разказватъ дори, че чепинското население е слизало до долината и е носило свой ленъ на кжжели обикновено, за да го размѣнява срѣщу грозде. Така че въ сжществуването на натурална размѣна съ лена никой не може да се съмнѣва: за това има живи свидѣтели. Ние виждаме пò-сетнѣ помацитѣ, па и българитѣ отъ Чепино да продаватъ за пари своя ленъ — види се пакъ съ сжщата цѣль — да си купуватъ памукъ. Молла Мустафа Кара-Мехмедовъ, търговецъ на аби по наслѣдство, още твърдѣ младъ, разказва, че помни добрѣ, какъ сж носили лена на прежда и кжжели по цѣли товари за продань въ Пазарджикъ. Продавали сж го на евреитѣ по 8—10 гроша оката, при лира 100 гроша, т. е. 10—11 гроша днешни пари. Сжщеврѣменно е ставала и мѣна на лена срѣщу памучна прежда, пакъ у сжщитѣ евреи. Въ послѣднитѣ години на турското иго, както се научихъ отъ нѣкои евреи — търговци по тѣзи мѣста, цѣната на 1 ока ленъ на прежда е била 25 гроша, когато памучната прежда се е продавала пò-ефтино.

И по други мѣста, дѣто ленътъ не се сѣе яко, замѣстването на конопитѣ пакъ е ставало отъ памука, но не въ едни и сжщи врѣмена: нѣкждѣ пò-рано — дори не се помни, както е напр. по черноморския брѣгъ и край долния Дунавъ, другадѣ — по-късно, както е по балканскитѣ мѣста, особно въ Софийско и Кюстендилско. Тамъ дѣто търговията се разви пò-рано и накара селското домакинство да прибѣгне до размѣната или затова, че отговоря на неговата нужда отъ пари, или пъкъ че създава цѣна на нѣкои негови продукти, или най-подиръ — съ това, че го запознава съ нови пò-полезни и гиздави продукти — тамъ виждаме и конопитѣ съ лена да

отстжпватъ мѣсто на памука. Ленътъ, както ще видимъ отъ статистиката, е наистина изгоненъ, дори изгубенъ вече: — тамъ, дѣто се е сѣялъ едва прѣди 25 години — не се срѣща днесъ нито единъ стрѫкъ отъ него (Кюстендилско); но конопитѣ още се борятъ съ памука. Това се вижда най-добрѣ въ носията на населението. Край Дунава, морето, Тузлука и долината на Тунджа ние виждаме населението на много мѣста облѣчено съ „платнени" ризи, т. е. отъ платна, изтъкани съ памучна прежда; турското — много по̀вече. Тукъ размѣната трѣба да се е развила по̀-рано. По балканскитѣ мѣста, Софийско, Кюстендилско и другадѣ — населението носи като общо правило половинъ конопени ризи, т. е. ржкавитѣ, яката и прѣдницата на ризата, които се виждатъ, за да бждатъ по̀-бѣли и по̀-гиздави, се правятъ отъ памукъ, а скрититѣ подъ другото облѣкло части на ризата сж — отъ конопи. На много мѣста пъкъ се срѣщатъ ризи само отъ конопено платно — това сж най-затворенитѣ наши села на Радомирско, Трънско, Кюстендилско.

Понеже става тука дума за изчезването на тѣзи двѣ растения и тѣхното замѣняване съ памука трѣба да разгледаме по-отблизу причинитѣ на това явление, макаръ че този въпросъ ще бжде разгледанъ и разясненъ много по̀-подробно въ отдѣла за статистиката. Не ще и дума, че първиятъ фактъ на това явление трѣба да се търси въ появяването на памука и запознаването на населението съ неговитѣ свойства: — ще рече въ търговеца, който докарва този продуктъ на нашитѣ тържища. Безъ това — населението по силата на необходимостьта щѣше да си остане при старитѣ култури, колкото и да сж тѣ несгодни и трудни. Женитѣ — домашнитѣ тъкачки и култиваторки на лена и конопитѣ — сж били, види се, привлѣчени отъ бѣлия цвѣтъ и гиздавостьта на памучното платно, та сж били готови да правятъ жертви, само да си набавятъ памукъ. Помацитѣ дори приказватъ като поговорка — „Кждѣ сж женитѣ? — Цѣло лѣто на лена! — И пакъ памукъ купуватъ!" Бързото прѣминаване къмъ памука е свързано още и съ друго едно условие. Културата на лена и конопитѣ е една отъ най-несигурнитѣ; къмъ това се прибавя и адската мжка за прѣработката на влакното, дордѣто се прѣобърне въ прежда. Разбира се, че населението, колкото и да не цѣни на видъ своя трудъ, скоро оцѣнява евтинията на памука прѣдъ лена и конопитѣ и, въ силата на единъ инстиктивенъ стопански принципъ, прѣминава къмъ страната на оня прѣдметъ, който се добива съ по̀-малко жъртви. Разбира се, че тукъ могатъ да се набройтъ и нѣкои други стопански причини,

които сѫ дѣйствували за по-скорошното прѣминаване къмъ памука. Кога говоримъ напр. за *чепинско,* тамъ има и други силни фактори, които основателно изтласкватъ лена и накарватъ населението да го замѣни съ памукъ. Пространството на земята, сгодна за обработване, въ Чепинската долина е строго ограничено. При едно рѣдко население то може да бѫде достатъчно за нуждитѣ му, но щомъ населението захваща да расте, тогава и земята нѣма да стига за неговитѣ искания. Такова увеличаване на населението наистина се забѣлѣзало тукъ още отъ прѣди 50 години; земята се надробила на малки участъци, земледѣлцитѣ прибѣгнали къмъ наторяване дори прѣди поленцитѣ. Естествено е тогава, че щомъ населението порастнало, пораства и неговата нужда отъ облѣкло, а понеже само ленътъ тукъ е удовлетворявалъ тая нужда, трѣбало да се увеличи и неговата култура; земята не позволявала това, и населението трѣбало да прибѣгне къмъ чужди материяли. По това врѣме се явява памукътъ и улеснява разрѣшението на този твърдѣ важенъ за мѣстното население стопански въпросъ. Разбира се, този фактъ, който смогнахъ да извлѣка отъ разговора си съ дѣда Величко Узуновъ, седемдесеть годишенъ старецъ отъ с. Каменецъ, е частенъ за Чепино и не може да се отнесе къмъ *ония краища* на нашето отечество, дѣто земята поне къмъ тая епоха е била въ изобилие за всички нужди на селянина; ала и тамъ ще има да сѫ дѣйствували редъ други частични стопански фактори, сè въ тая посока. За да свърша съ този въпросъ, ще трѣба да спомена, че анкетиранитѣ лица по други нѣкои мѣста го разбираха пó-инъкъ. Въ Кюстендилско напр., кога ставаше дума за лена, нѣкои запитани жени ми отговаряха, че въ турско тѣ работѣли този продуктъ, но сега не го работятъ, защото сѫ си изгубили сѣмето. Сѫщиятъ мотивъ ми казваха и въ с. Баня, Самоковско — т. е. изгубване на сѣмето. Азъ пъкъ смѣтамъ, че задъ тѣзи видими мотиви се криятъ други — стопанско-технически, споредъ които конопената култура, като поефтина и пó-лека, е изтласквала пó-скѫпата и пó-трудна — ленена култура; на тоя процесъ е спомогнало и появяването на памука, който дохожда да замѣсти лена, употрѣбяванъ за по-фина работа, като свадбени подаръци и пр. Това се потвърдява и отъ думитѣ на единъ еврейски търговецъ отъ с. Баня, Самоковско, който като указваше на причини за изгубване на ленната култура въ това общепризнато обстоятелство, че турцитѣ и евреитѣ едно врѣме сѫ го купували за нихни нужди, а сега не го купуватъ вече, па и на факта, че се е загубило сѣмето му вече — прибави нѣкакъ-си

нерѣшително, че наистина обработката на лена е по-*неизносна* отъ конопената, че „ленътъ е пó-челебия, иска пó-вече торъ и пр“.

При тия условия днесъ производството на конопа, макаръ разпространено навредъ изъ България, постепенно отслабва, заедно съ развитието на размѣнната способность на нашето селско домакинство, съ прѣминаването му къмъ паричното стопанство и съ стремението му да щади труда на своитѣ членове само за такива продукти, които намиратъ тутакси цѣна на пазаря. Ленътъ пъкъ, който не може да вирѣе на всѣкждѣ и не се срѣща тъй разпространенъ като конопа, захваща дори да изчезва, а неговитѣ издѣлия, скоро може би ще станатъ музейни рѣдкости.

Тѣзи исторични бѣлѣжки за културата на конопа и лена ще станатъ още пó-ясни, като разгледаме организацията и стопанската страна на производството, както и статистиката, па най-подиръ и обработката на тия двѣ растения въ нашето селско домакинство.

II.

Какво е истинското количество на производството на лена и конопа, па и качеството имъ — днесъ, а и какво е било то едно врѣме, е въпросъ, на който може съ голѣма мжка да се отговори, при оскждностьта на статистичнитѣ материали, съ които разполагаме. Ала ние пакъ ще се потрудимъ да разгледаме цифритѣ, които статистиката ни дава и да ги сравнимъ съ дѣйствителностьта. Само че нашата статистика въ това отношение е ограничена: ние имаме статистика за посѣвитѣ и реколтата само за двѣ-три години и при това една подиръ друга непосрѣдствено, та не може да се прави нѣкое цѣнно по своитѣ заключения сравнение.

Стъкменитѣ на стр. 8—13 таблици даватъ, както посѣтитѣ пространства, така и самото производство на сѣме и влакна. Ние ще разгледаме най-напрѣдъ цифритѣ, които се отнасятъ до цѣла България.

	1896/97	1897/98	1898/99
	л е н ъ		
Засѣто пространство въ декари	1.205$_{8}$	21.738$_{0}$	495$_{0}$
На 10.000 декара засѣто пространство се падатъ декари	0$_{49}$	8$_{84}$	0$_{30}$
Произведено сѣме въ кгр.	19.269	872.229	14.700
Произведено влакно въ кгр.	5.823	1.461.014 (?)	12.803

	к о н о п и		
Засѣто пространство въ декари	19.544_7	184.640_1	29.364
На 10.000 декара засѣто пространство се падатъ декари	7_{99}	13_{78}	11_{65}
Произведено сѣме въ кгр.	930.300	1.464.499	1.248.207
Произведено влакно въ кгр.	477.400	984.742	784.056

Първото нѣщо, което бие тукъ в'очи — това е неравномѣрностьта на засѣванитѣ пространства и колебанията, особно при лёна. Безъ да влизамъ въ критика на самитѣ тѣзи цифри, азъ ще ги приема за правдоподобни и ще искамъ да обясня голѣмото сравнително пространство на засѣяния ленъ прѣзъ 1897/98 г. съ едно изключително посѣване на лена прѣзъ тази година въ Ст.-Загорския окрѫгъ. Отъ детайлнитѣ цифри по околии се вижда, че прѣзъ тая година въ Ст.-Загорска околия е посѣто 17.476 дек., а въ цѣлия окрѫгъ (по старото административно дѣление) до 20.368 дек. Може да има нѣкоя случайна причина за това, но менѣ ми се види много правдоподобно обяснението, което запитания по тоя поводъ отъ менъ секретарь на Пловдивската търговска камара г. Ив. Маналовъ дава, и споредъ което — лошата реколта на орѣхи и сусамъ всѣки пѫть прѣдизвиква едно увеличаване на засѣтитѣ съ ленъ пространства.[1]) Не е обяснимо само голѣмото количество на влакна за сѫщата година: отъ 1.461.014 кгр. показани за цѣла България, 1.431.000 кгр. отъ които се падатъ на Ст.-Загорски окрѫгъ, а знае се, че по тия мѣста лененитѣ стебла не се употрѣбяватъ за добиване на влакна. Оставимъ ли тази година, тогава производството на ленени влакна и сѣме въ нашата страна става изобщо съвсѣмъ ограничено.

Засѣтитѣ съ конопъ пространства показватъ така сѫщо единъ скокъ прѣзъ 1897/98 г. — явление не лесно за обясняване. Самото производство на конопени влакна прѣзъ тритѣ години не прѣдставя нѣкои голѣми количества: — 984.742 кгр. е максимумътъ. а 477.400 (96/97 г.) е минимумътъ.

Изобщо взето, тѣзи три години не показватъ никаква *правилна* тенденция, по която бихме могли да заключаваме, расте ли, или се намалява пространството, засѣто съ ленъ или конопъ; но и да би личала нѣкаква тенденция, пакъ периодътъ е тъй кратъкъ, че всѣко заключение би могло да ни доведе до погрѣшка. Съвсѣмъ друго би било, ако да имахме цифри за двѣ-три десетилѣтия.

---

[1]) Глед. Докладътъ на Пловдивската камара отъ цитираната година (95—96), стр. 43 и по-нататъкъ, дѣто отъ г. Я. Чакалова сѫ изтъкнати подобни причини.

Статистика на лененитѣ и коно-

Мѣстности околии и окрѫзи	Ленъ								
	1896—97 г.			1897—98 г.			1898—99 г.		
	Пространство въ декари	Произвед. сѣме въ кгр.	Произвед. влакна въ кгр.	Пространство въ декари	Произвед. сѣме въ кгр.	Произвед. влакна въ кгр.	Пространство въ декари	Произвед. сѣме въ кгр.	Произвед. влакна въ кгр.
Айтоска околия . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Анхиалска „ . . .	40_0	—	—	—	—	—	—	—	—
Бургаска „ . . .	63_6	—	—	129_6	5.300	4.600	2_0	—	—
Карнобатска „ . . .	23_0	—	—	28_9	1.600	400	—	—	—
Бургаски окрѫгъ .	**126_6**	—	—	**157_6**	**6.900**	**5.000**	**2_0**	—	—
Балчишка околия . .	7_6	600	1000	218_9	3.100	—	62_4	—	800
Варненска „ . .	—	—	—	0_4	8	6	—	—	—
Добричка „ . .	34_0	—	—	70_6	1.100	700	72_9	—	—
Провадийска „ . .	1_2	—	—	—	—	—	—	—	—
Варненски окрѫгъ .	**42_8**	**600**	**1000**	**289_3**	**4.208**	**706**	**135_4**	—	**800**
Бѣлоградчик. околия .	1_6	—	—	46_7	2.000	1.300	4_8	26	43
Видинска „ .	8_4	—	—	—	—	—	—	—	—
Кулска „ .	5_3	—	—	15_8	300	400	0_5	8	3
Видински окрѫгъ . .	**15_3**	—	—	**62_5**	**2.300**	**1.700**	**4_6**	**34**	**46**
Бѣло-Слатинска ок. .	1_2	—	—	7_8	100	200	0_3	—	—
Вратчанска „ .	7_3	—	—	10_6	600	600	4_4	100	100
Орѣховска „ .	3_9	—	—	12_9	300	300	—	—	—
Вратчански окрѫгъ .	**12_5**	—	—	**30_7**	**1.000**	**1.100**	**4_9**	**100**	**100**
Босилеградска окол. .	—	—	—	0_9	5	4	0_8	6	3
Дупнишка „ .	9_1	—	—	18_1	500	300	2_3	200	100
Кюстендилска „ .	0_8	—	—	3_5	100	10	0_7	8	9
Радомирска „ .	10_1	—	—	6_1	200	47	0_5	19	9
Кюстендилски окр. .	**19_3**	—	—	**27_9**	**805**	**451**	**8_7**	**233**	**121**
Ловешка околия . . .	4_1	—	—	2_9	10	100	—	—	—
Тетевенска „ . . .	0_8	—	—	7_0	40	100	—	—	—
Троянска „ . . .	1_0	—	—	1_1	42	47	—	—	—
Ловешки окрѫгъ . .	**5_9**	—	—	**10_1**	**92**	**247**	—	—	—
Берковска околия . .	3_0	—	—	3_2	14	16	1_2	20	30
Ломска „ . .	4_9	—	—	—	—	—	1_3	37	26
Фердинандска „ . .	21_7	300	100	47_6	2.400	900	2_5	100	13
Ломски окрѫгъ . .	**29_6**	**300**	**100**	**50_8**	**2.414**	**916**	**5_3**	**157**	**69**
Карловска околия . .	—	—	—	—	—	—	4_5	100	700
Копушка „ . .	9_5	—	—	0_2	7	3	—	—	—
Овче-Хълмска „ . .	—	—	—	5_6	200	100	—	—	—
Пловдивска „ . .	—	—	—	0_7	—	—	—	—	—
Рупчоска околия . . .	1_0	28	28	2_5	100	46	0_6	12	11
Сърнено-Горска ок. .	0_4	—	—	0_3	7	5	—	—	—
Пловдивски окрѫгъ .	**10_9**	**28**	**28**	**9_3**	**314**	**154**	**5_3**	**112**	**711**

пени посѣви и производства.

К о н о п ъ									Л е н ъ			К о н о п ъ		
1896—97 г.			1897—98 г.			1898—99 г.			На 10.000 декари отъ цѣлото обраб. простр.					
Пространство въ декари	Производ. сѣме въ кгр.	Производ. влакна въ кгр.	Пространство въ декари	Производ. сѣме въ кгр.	Производ. влакна въ кгр.	Пространство въ декари	Производ. сѣме въ кгр.	Производ. влакна въ кгр.	1896—97 г.	1897—98 г.	1898—99 г.	1896—97 г.	1897—98 г.	1898—99 г.
—	—	—	0_{1}	1	11	—	—	—	—	—	—	—	0_{005}	—
0_{7}	—	—	—	—	—	—	—	—	2_{76}	—	—	0_{05}	—	—
9_{8}	—	—	38_{2}	1.200	1.400	—	—	—	2_{67}	5_{88}	0_{08}	0_{40}	1_{57}	—
—	—	—	4_{2}	100	100	0_{8}	—	—	0_{73}	0_{84}	—	—	0_{13}	0_{02}
10_{3}	—	—	**42_{5}**	**1.301**	**1.511**	0_{8}	—	—	**1_{44}**	**1_{74}**	**0_{02}**	**0_{12}**	**0_{47}**	**0_{008}**
—	—	—	—	—	—	—	—	—	0_{14}	3_{99}	1_{03}	—	—	—
1_{7}	—	—	21_{8}	120	40	—	—	—	—	0_{01}	—	0_{05}	0_{07}	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	0_{47}	0_{99}	0_{93}	—	—	—
1_{4}	—	—	—	—	—	—	—	—	0_{02}	—	—	0_{03}	—	—
3_{1}	—	—	**21_{8}**	**1.200**	**400**	—	—	—	**0_{19}**	**1_{36}**	**0_{59}**	**0_{01}**	**0_{19}**	—
219_{1}	5 600	4.900	746_{1}	15.100	14.600	607_{0}	14.400	18.500	0_{07}	1_{96}	0_{17}	9_{93}	31_{24}	23_{59}
241_{2}	4.800	3.700	628_{9}	10.800	10.500	377_{2}	10.300	6.300	0_{21}	—	—	5_{90}	14_{10}	8_{62}
135_{7}	4·300	5.100	1.136_{0}	33.000	22.900	441_{6}	14.600	6.400	0_{19}	0_{49}	0_{02}	4_{81}	35_{18}	13_{36}
596_{0}	**14.700**	**13.700**	**2.511_{0}**	**58.900**	**48.000**	**1.425_{8}**	**39.300**	**31.200**	0_{17}	0_{62}	0_{05}	**6_{54}**	**24_{94}**	**13_{91}**
339_{2}	25.000	5.000	1.247_{0}	34.200	29.500	781_{2}	13.900	8·900	0_{03}	0_{18}	0_{01}	7_{63}	28_{75}	18_{12}
444_{3}	7.000	2.300	1.164_{4}	34.800	17.600	844_{8}	41.200	15.900	0_{17}	0_{23}	0_{19}	10_{29}	26_{48}	19_{73}
868_{1}	31.700	13.700	$1·967_{8}$	53.000	34.800	1.366_{7}	36.600	49.300	0_{05}	0_{16}	—	10_{91}	24_{44}	17_{15}
1.651_{5}	**63.700**	**21.000**	**4.379_{2}**	**122.000**	**81.900**	**2.992_{7}**	**91.700**	**74.100**	0_{07}	0_{18}	0_{03}	**9_{87}**	**26_{09}**	**18_{04}**
370_{2}	9.900	5.300	588_{6}	28.700	17.900	649_{1}	24.100	15.800	—	0_{01}	0_{01}	27_{37}	42_{16}	43_{05}
364_{8}	25.100	3.500	725_{7}	25.000	17.500	679_{5}	51.700	23.300	0_{39}	0_{77}	0_{10}	15_{68}	30_{74}	29_{51}
467_{2}	21·500	10.200	861_{1}	52.100	30·400	670_{4}	34.900	25.000	0_{01}	0_{13}	0_{03}	18_{42}	32_{09}	25_{59}
1.370_{8}	37·900	20.000	1.839_{3}	150.200	82.400	1.532_{1}	68.600	34.200	0_{28}	0_{23}	0_{02}	51_{69}	68_{26}	57_{60}
2.573_{0}	**94.400**	**39.000**	**4.014_{7}**	**256.000**	**148.200**	**3.531_{1}**	**179.300**	**98.300**	**0_{22}**	**0_{21}**	**0_{04}**	**28_{88}**	**48_{93}**	**38_{85}**
307_{3}	19.200	5.900	786_{7}	28.600	37.000	636_{8}	22.100	12.900	0_{11}	0_{05}	—	8_{30}	21_{09}	16_{44}
188_{8}	9.700	4.400	577_{2}	22.300	25.300	451_{0}	11.000	6.500	0_{04}	0_{26}	—	9_{60}	30_{06}	24_{16}
82_{8}	3.300	2.300	196_{2}	8.800	6.600	185_{3}	8.700	5.700	0_{05}	0_{06}	—	4_{42}	10_{17}	9_{37}
578_{9}	**32.200**	**12.600**	**1.560_{1}**	**59.700**	**68.900**	**1.272_{9}**	**41.800**	**25.100**	**0_{08}**	**0_{13}**	—	**7_{68}**	**20_{58}**	**16_{50}**
297_{9}	11.900	6.000	631_{6}	1.550	1.460	723_{0}	26.900	27.000	0_{12}	0_{14}	0_{16}	12_{39}	26_{81}	31_{41}
1.373_{6}	60.600	10.200	1.434_{1}	26.000	19.800	1.521_{8}	27.800	9.000	0_{07}	—	0_{02}	18_{94}	19_{87}	21_{76}
502_{3}	11.200	5.600	758_{3}	20·900	11.000	540_{9}	16.100	16.000	0_{56}	1_{24}	0_{07}	13_{02}	19_{81}	14_{78}
2.173_{8}	**83.700**	**21.800**	**2.824_{0}**	**62.400**	**45.400**	**2.785_{7}**	**70.800**	**52.000**	**0_{21}**	0_{38}	0_{04}	**16_{08}**	**21_{08}**	**21_{51}**
—	—	—	5_{7}	100	300	—	—	—	—	—	0_{24}	—	0_{28}	—
181_{2}	5.600	6.300	429_{2}	5.700	8.000	126_{9}	3.400	3.100	0_{22}	0_{006}	—	6_{06}	13_{97}	4_{23}
3_{7}	200	200	21_{9}	500	500	—	—	—	—	0_{19}	—	0_{12}	0_{76}	—
107_{7}	5.500	6.900	85_{9}	700	3.700	10_{2}	400	900	—	0_{03}	—	5_{02}	3_{99}	0_{50}
125_{5}	8.500	5.400	224_{3}	12.100	6.400	257_{7}	15.000	7.300	0_{16}	0_{46}	0_{12}	20_{67}	41_{25}	45_{15}
16_{5}	800	700	31_{9}	300	200	12_{5}	—	37	0_{01}	0_{01}	—	0_{56}	1_{04}	0_{46}
434_{6}	**20.600**	**19.500**	**798_{0}**	**19.400**	**19.100**	407_{3}	**18.800**	**11.337**	**0_{08}**	0_{07}	0_{04}	**3_{20}**	5_{55}	**3_{12}**

Мѣстности околии и окрѫзи	Л е н ъ								
	1896—97 г.			1897—98 г.			1898—99 г.		
	Пространство въ декари	Производ. сѣме въ клгр.	Производ. влакна въ клгр.	Пространство въ декари	Производ. сѣме въ клгр.	Производ. влакна въ клгр.	Пространство въ декари	Производ. сѣме въ клгр.	Производ. влакна въ клгр.
Луковитска околия . .	10_{1}	—	—	2_{8}	39	100	—	—	—
Плѣвенска „ . .	20_{7}	—	—	0_{1}	2	8	—	—	—
Плѣвенски окрѫгъ .	**30_{8}**	—	—	**2_{9}**	**41**	**108**	—	—	—
Кеманларска околия .	—	—	—	0_{3}	—	—	—	—	—
Поповска „ .	3_{4}	—	—	1_{2}	3	2	—	—	—
Разградскa „ .	—	—	—	0_{3}	1	1	—	—	—
Разградски окрѫгъ .	**3_{4}**	—	—	**1_{8}**	**4**	**3**	—	—	—
Балъ-Бунарска околия	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Бѣленска околия . . .	1_{5}	—	—	—	—	—	—	—	—
Русенска „ . . .	1_{7}	—	—	0_{9}	36	18	14_{2}	200	200
Тутраканска „ . . .	0_{5}	100	15	1_{1}	39	20	—	—	—
Русенски окрѫгъ . .	**3_{7}**	**100**	**15**	**1_{9}**	**75**	**38**	**14_{2}**	**200**	**200**
Никополска околия . .	3_{2}	—	—	2_{5}	100	100	—	—	—
Свищовска „ . .	—	—	—	0_{6}	23	23	—	—	—
Свищовски окрѫгъ .	**3_{2}**	—	—	**3_{1}**	**123**	**123**	—	—	—
Габровска околия . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Севлиевска „ . .	3_{3}	—	—	0_{8}	29	4	0_{4}	5	8
Севлиевски окрѫгъ .	**3_{3}**	—	—	**0_{9}**	**29**	**4**	**0_{4}**	**5**	**8**
Аккадънларска околия	—	—	—	0_{3}	—	—	0_{4}	—	—
Куртъ-Бунарска „	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Силистренска „	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Силистренски окр. .	—	—	—	**0_{3}**	—	—	**0_{4}**	—	—
Каваклийска околия .	9_{1}	—	—	120_{1}	3.600	—	18_{3}	1.000	—
Котленска „ .	—	—	—	1_{8}	100	20	—	—	—
Казълъ-Агачка ок. .	32_{3}	600	300	39_{6}	1.100	400	25_{6}	19	29
Сливенска околия . .	30_{0}	—	—	103_{3}	1.100	500	42_{9}	—	—
Ямболска „ . .	—	—	—	200_{5}	6.200	18.100	—	—	—
Сливенски окрѫгъ .	**71_{9}**	**600**	**300**	**464_{5}**	**12.100**	**14.020**	**86_{4}**	**1.019**	**29**
Искрецка околия . . .	—	—	—	0_{5}	7	5	1_{0}	2	2
Новоселска „ . . .	0_{6}	—	—	2_{0}	31	25	0_{4}	20	6
Орханийска „ . . .	0_{4}	—	—	2_{4}	15	24	1_{2}	10	5
Пирдопска „ . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Самоковска „ . . .	—	—	—	4_{5}	200	100	2_{3}	100	100
Софийска „ . . .	4_{1}	—	—	0_{7}	10	2	1_{5}	18	21
Софийски окрѫгъ . .	**5_{1}**	—	—	**10_{1}**	**263**	**156**	**6_{5}**	**150**	**184**

Конопъ									Ленъ			Конопъ		
1896—97 г.			1897—98 г.			1898—99 г.			На 10.000 декари отъ цѣлото обраб. простр.					
Пространство въ декари	Произвед. сѣме въ кгр.	Произвед. влакна въ кгр.	Пространство въ декари	Произвед. сѣме въ кгр.	Произвед. влакна въ кгр.	Пространство въ декари	Произвед. сѣме въ кгр.	Произвед. влакна въ кгр.	1896—97 г.	1897—98 г.	1898—99 г.	1896—97 г.	1897—98 г.	1898—99 г.
454_3	11.800	5.300	895_4	23.000	16.900	522_7	20.500	14.400	0_{37}	0_{10}	—	16_{48}	33_{22}	18_{34}
1.005_1	87.900	34.800	1.637_6	46.000	34.300	1.273_8	19.800	11.500	0_{29}	0_{001}	—	13_{92}	22_{58}	17_{96}
1.459_4	**99.700**	**40.100**	**2.533_0**	**69.000**	**51.200**	**1.796_5**	**40.300**	**25.900**	0_{31}	0_{03}	—	**14_{63}**	**25_{43}**	**18_{07}**
6_3	200	1(0	43_9	2.500	3.700	35_1	1.100	700	—	0_{01}	—	0_{48}	3_{00}	2_{24}
282_8	11.600	3.700	607_1	32.200	21.600	335_1	11.200	9.900	0_{12}	0_{04}	—	9_{74}	18_{55}	10_{77}
179_8	8.200	5.100	414_3	22.500	8.500	366_2	21.500	13.000	—	0_{007}	—	4_{76}	10_{89}	9_{37}
468_1	**20.000**	**8.900**	**1.064_4**	**57.200**	**33.800**	**736_4**	**33.800**	**23.600**	0_{04}	0_{02}	—	**5_{88}**	**12_{08}**	**8_{68}**
78_5	2.600	1.500	193_1	5.600	2.500	34_0	100	100	—	—	—	4_{10}	9_{58}	1_{72}
271_0	23.000	13.600	721_2	34.100	19.700	469_3	9.700	8.300	0_{05}	—	—	9_{32}	22_{24}	15_{34}
248_8	13.300	5.100	473_7	22.300	12.900	190_2	2.500	1.700	0_{05}	0_{02}	0_{35}	6_{67}	12_{04}	4_{67}
54_5	3.100	2.900	112_8	7.300	8.000	30_2	400	400	0_{02}	0_{04}	—	2_{30}	4_{32}	1_{25}
652_5	**42.000**	**23.100**	**1.500_8**	**69.300**	**48.100**	**723_7**	**12.700**	**10.500**	0_{03}	0_{02}	0_{12}	**5_{98}**	**12_{71}**	**6_{28}**
729_9	55.600	20.100	1.381_2	42.700	27.800	1.100_3	34.900	22.600	0_{07}	0_{05}	—	15_{89}	29_{36}	24_{60}
984_4	67.700	29.700	1.475_9	65.000	48.500	967_2	10.000	8.900	—	0_{01}	—	18_{35}	26_{58}	18_{46}
1.714_3	**123.300**	**49.800**	**2.857_2**	**107.700**	**76.300**	**2.067_5**	**44.900**	**31.500**	0_{03}	0_{03}	—	**17_{21}**	**27_{85}**	**21_{29}**
17_6	500	100	43_3	1.400	1.700	37_8	1.000	1.000	—	—	—	1_{50}	3_{35}	2_{37}
495_6	11.600	23.500	880_0	50.400	41.500	634_0	39 500	21.100	0_{08}	0_{02}	0_{009}	12_{41}	22_{32}	15_{06}
513_2	**12.100**	**23.600**	**923_3**	**51.800**	**43.200**	**671_8**	**40.500**	**22.100**	0_{06}	0_{02}	0_{006}	**9_{94}**	**17_{61}**	**11_{57}**
39_8	2.700	2.000	3_2	100	100	0_2	—	—	—	0_{009}	0_{01}	1_{44}	0_{11}	0_{007}
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11_2	—	—	46_4	1.900	1.700	8_4	100	100	—	—	—	0_{47}	1_{77}	0_{82}
51_1	**2.700**	**2.000**	**49_6**	**2.000**	**1.800**	**8_6**	**100**	**100**	—	0_{003}	0_{004}	0_{59}	0_{52}	0_{09}
306_5	20.900	6.500	325_4	7.500	7.600	301_9	6.100	6.400	0_{27}	3_{42}	0_{53}	9_{09}	9_{27}	8_{44}
—	—	—	0_6	—	—	—	—	—	—	0_{23}	—	—	0_{14}	—
23_8	2.700	300	74_8	2.200	900	59_9	100	59	1_{11}	1_{39}	0_{86}	0_{80}	2_{68}	2_{01}
—	—	—	—	—	—	—	—	—	1_{11}	3_{73}	1_{44}	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3_{76}	—	—	—	—
330_1	**23.600**	**6.800**	**400_8**	**9.700**	**8.500**	**361_8**	**6.700**	**6.800**	0_{49}	3_{12}	0_{57}	**2_{25}**	2_{69}	2_{29}
643_7	24.000	12.200	759_0	57.400	32.600	720_1	46.100	28.500	—	0_{02}	0_{05}	28_{95}	34_{97}	33_{29}
596_8	28.100	3.000	916_2	68.700	32.200	841_9	44.500	22.900	0_{02}	0_{07}	0_{01}	23_{97}	32_{91}	29_{80}
213_8	3.200	3.600	568_0	12.800	7.800	583_9	24.100	9.600	0_{03}	0_{17}	0_{10}	15_{16}	41_{19}	44_{33}
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
287_2	22.400	12.600	449_6	26.700	14.200	2.659_8	242.800	81.900	—	0_{27}	0_{13}	16_{32}	27_{18}	146_{04}
1.211_4	58.900	54.500	1.465_2	60.300	38.300	1.376_2	508	356	0_{10}	0_{02}	0_{04}	30_{27}	36_{27}	33_{60}
2.945_9	**186.600**	**85.900**	**4.158_0**	**225.900**	**125.100**	**6.181_0**	**427.500**	**191.900**	0_{04}	0_{08}	0_{05}	23_{01}	**31_{98}**	**46_{84}**

Мѣстности околии и окрѫзи	Ленъ								
	1896—97 г.			1897—98 г.			1898—99 г.		
	Пространство въ декари	Произвед. сѣме въ кгр.	Произвед. влакна въ кгр.	Пространство въ декари	Произвед. сѣме въ кгр.	Произвед. влакна въ кгр.	Пространство въ декари	Произвед. сѣме въ кгр.	Произвед. влакна въ кгр.
Казанлъшка околия	15_1	—	—	21_4	200	500	2_2	47	100
Ново-Загорска „	49_4	—	—	968_9	27·200	58.100	13_6	700	800
Търн.-Сейменска ок.	4_1	—	—	1.902_0	105.400	165.700	—	—	—
Старо-Загорска „	145_5	—	—	17.476_8	700.800	1.206·700	36_3	1.000	2.000
Чирпанска околия	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ст.-Загорски окрѫгъ	**214_1**	—	—	**20.868_5**	**883.600**	**1.481.000**	**52_1**	**1.747**	**2.900**
Ихтиманска околия	1_0	100	33	1_4	48	27	—	—	—
Панагюрска „	—	—	—	—	—	—	0_3	11	8
Пещерска „	456_9	13.700	2.700	236_7	7.600	5.000	166_3	10.800	7.600
Т.-Пазарджикска ок.	76_3	3.600	1.500	—	—	—	—	—	—
Т.-Пазарджиш. окр.	**534_8**	**17.400**	**4.283**	**238_1**	**7.648**	**5.027**	**106_4**	**10.811**	**7.608**
Брѣзнишка околия	2_0	—	—	—	—	—	—	—	—
Трънска „	3_8	—	—	1_0	36	18	0_2	5	7
Царибродска „	0_8	20	20	0_1	—	—	0_1	2	2
Трънски окрѫгъ	**6_8**	**20**	**20**	**1_1**	**36**	**18**	**0_4**	**7**	**9**
Горно-Орѣховска ок.	0_4	—	—	0_5	—	—	—	—	—
Дрѣновска околия	0_1	5	3	—	—	—	0_3	5	5
Еленска „	2_4	16	24	2_5	100	100	0_5	14	5
Кесаровска „	—	—	—	1_0	48	29	1_4	39	18
Павликянска „	5_3	—	—	0_3	—	—	—	—	—
Трѣвненска „	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Търновска „	—	—	—	0_1	3	3	—	—	—
Търновски окрѫгъ	**7_9**	**21**	**27**	**4_3**	**151**	**182**	**2_3**	**58**	**26**
Борисовградска околия	5_9	—	—	—	—	—	—	—	—
Харманлийска „	17_7	—	—	—	—	—	1_3	5	20
Хасковска „	31_4	—	—	—	—	—	2_1	39	10
Хасковски окрѫгъ	**55_0**	—	—	—	—	—	**8_5**	**44**	**30**
Ески-Джумайска ок.	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ново-Пазарска „	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Османъ-Пазарска „	—	—	—	1_3	100	100	—	—	—
Прѣславска „	3_5	200	100	0_2	26	16	1_3	23	17
Шуменска „	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Шуменски окрѫгъ	**3_5**	**200**	**100**	**2_1**	**126**	**116**	**1_3**	**23**	**17**
Цѣла България	1.205_8	19.269	5.823	21.738_0	872,229	1.461·017	495_0	14.700	12.308

К о н о п ъ									Л е н ъ			Конопъ		
1896—97 г.			1897—98 г.			1898—99 г.			На 10.000 декари отъ цѣлото обраб. простр.					
Пространство въ декари	Произвед. сѣме въ кгр.	Произвед. влакна въ кгр.	Пространство въ декари	Произвед. сѣме въ кгр.	Произвед. влакна въ кгр.	Пространство въ декари	Произвед. сѣме въ кгр.	Произвед. влакна въ кгр.	1896—97 г.	1897—98 г.	1898—99 г.	1896—97 г.	1897—98 г.	1898—99 г.
5_4	—	—	25_8	500	1.300	32_6	627	197	0_{55}	0_8	0_{08}	0_{80}	0_{86}	1_{17}
0_4	—	—	1_8	100	30	—	—	—	0_{86}	16_{14}	0_{22}	0_{036}	0_{02}	—
4_5	—	—	8_9	10	22	1_9	—	—	0_{12}	51_{13}	—	0_{13}	0_{22}	0_{05}
14_9	400	200	0_8	13	100	—	—	—	2_{81}	315_{99}	0_{66}	0_{27}	0_{01}	—
16_9	—	—	1_7	49	34	5_2	300	100	—	—	—	0_{39}	0_{04}	0_{12}
40_7	400	200	36_9	672	1.486	39_7	2.800	700	1_{01}	534_{78}	0_{34}	0_{10}	0_{16}	0_{13}
78_2	2.700	800	81_4	4.200	3.500	86_1	4.800	3.300	0_{08}	0_{19}	—	6_{18}	6_{94}	7_{14}
53_0	200	200	5_3	100	100	—	—	—	—	—	0_{01}	0_{44}	0_{41}	—
112_6	—	—	—	—	—	33_0	—	—	48_{96}	25_{42}	17_{64}	12_{90}	—	3_{50}
138_1	—	—	177_2	2·800	1.000	2_7	7	10	2_{22}	—	—	4_{02}	5_{21}	0_{08}
383_4	2.900	1.000	204_4	7.100	4.600	122_9	4.807	3.319	7_{80}	8_{44}	2_{44}	4_{87}	3_{88}	1_{79}
743_4	37.200	7.400	763_3	61.500	30.800	664_9	31.300	17.400	0_{09}	—	—	34_{44}	36_{09}	31_{77}
108_1	2.300	2.000	461_9	29.900	19.800	456_3	29.300	19.700	0_{25}	0_{05}	0_{02}	7_{19}	31_{88}	28_{37}
374_3	24.700	30.000	775_6	56.200	34.100	713_9	43.600	39.000	0_{04}	0_{005}	0_{006}	21_{84}	42_{89}	39_{81}
1.226_5	64.200	40.000	1.999_9	147.600	84.700	1.835_1	104.200	76.100	0_{12}	0_{02}	0_{007}	22_{46}	37_{83}	33_{40}
239_9	11.700	7.100	454_0	21.500	14.400	487_0	12.600	4.800	0_{02}	0_{03}	—	9_{33}	18_{42}	20_{45}
58_9	6.900	3.100	74_5	5.000	4.500	76_9	3.900	4.600	0_{08}	—	0_{03}	9_{34}	12_{00}	13_{16}
39_8	1.600	900	126_8	11 300	8.000	147_2	10.700	7.800	0_{13}	0_{16}	0_{08}	2_{60}	8_{03}	8_{06}
28_2	1.100	300	144_3	15.200	8.100	106_2	3.700	2·600	—	0_{07}	0_{11}	2_{37}	10_{21}	7_{97}
766_1	43.400	30.600	1.065_7	39.500	30.300	845_4	29.800	14.300	0_{16}	0_{006}	—	23_{90}	32_{30}	27_{95}
3_2	200	100	58_9	3.600	2.500	57_9	3.300	2.900	—	—	—	0_{84}	9_{47}	10_{14}
306_3	19.100	13.800	430_8	27.000	16.800	388_4	18.900	9.100	—	0_{002}	—	11_{02}	15_{63}	14_{34}
1.442_7	84.000	55.900	2.355_9	123.100	84.600	2.100_1	82.900	46.100	0_{06}	0_{08}	0_{02}	11_{88}	18_{30}	16_{85}
189_6	4.000	2.100	195_1	6.500	7.300	98_6	2.500	1.300	0_{81}	—	—	6_{60}	6_{95}	3_{45}
86_6	3.800	9.700	50_7	1.800	2.800	35_7	200	300	0_{34}	—	0_{04}	2_{85}	1_{64}	1_{38}
59_2	1.600	600	81_7	2.800	1.500	22_0	200	400	0_{76}	—	0_{05}	1_{44}	1_{94}	0_{52}
335_3	9.400	12.400	327_5	11.100	11.600	156_3	2.900	2.000	0_{55}	—	0_{03}	3_{36}	3_{24}	1_{31}
—	—	—	0_5	25	27	—	—	—	—	—	—	—	0_{08}	—
—	—	—	0_8	1	18	—	—	—	—	—	—	—	0_{02}	—
1_7	—	—	10_5	1.200	1.200	15_7	400	300	—	0_{11}	—	0_{15}	0_{87}	1_{33}
5_2	100	100	6_8	200	100	115_4	2·300	500	0_{19}	0_{05}	0_{07}	0_{29}	0_{23}	6_{14}
3_2	—	—	—	—	—	7_2	200	600	—	—	—	0_{17}	—	0_{36}
10_1	100	100	18_0	1.426	1.345	138_2	2.900	1.400	0_{04}	0_{02}	0_{01}	0_{11}	0_{19}	1_{47}
19.544_7	930.300	477.400	34.640_1	1.464.499	984.742	29.364_0	1.248.207	734.056	0_{49}	8_{64}	0_{20}	7_{99}	13_{76}	11_{65}

Но туй, което статистиката не може да ни даде, азъ смѣтамъ, че можахъ да изтръгна при разпитването на разни лица. Въ Чепино напр. всички разпитани помаци и българи твърдѣха, че „едно врѣме“ съ ленъ сѫ бивали засѣти много по̀-голѣми пространства, отколкото сега. Цѣлото поле е било изпъстрено съ ленища, казва единъ старецъ, а единъ помакъ отъ с. Баня ме увѣряваше, че всичко, що е сега градина (съ зеленчукъ), едно врѣме било засѣто съ ленъ. Отъ тия разпити и азъ заключавамъ, че ленътъ е отстѫпвалъ мѣсто тукъ на зърнената, но по̀вече на зеленчуковата култура и особно — на фасулевата. Само въ с. Батакъ ми твърдѣха, че не се помни да се е сѣяло нѣкога по̀вече ленъ отъ сега.

Сѫщитѣ токо-речи свѣдения ми се даваха отъ стари селяни навредъ, дѣто имахъ случай да разпитвамъ по тѣзи растения. Така въ с. Баня (Костенецъ) ми разказваха, че помнятъ да се е работѣло по тия мѣста ленъ, но сега е изгубенъ; въ Кюстендилско една жена отъ с. Катрище ми разказваше, че тя сама е обработвала ленъ „едно врѣме“, но че сега му е загубила сѣмето. Сѫщото нѣщо ми се подтвърди отъ двама търговци въ Кюстендилско, които ме увѣряваха, че въ малки количества се работи ленътъ и сега.

Колкото се отнася до конопитѣ, за тѣхъ по̀-мѫчно би могло да се установи отъ разпитвания, дали изобщо се увеличава или намалява пространството за посѣвъ, но сѐ пакъ нѣкои стари хора въ с. Баня (Костенецъ), въ долината на р. Огоста и въ Свищовска околия, които имахъ случай да разпитвамъ, подтвърдѣваха, че едно врѣме конопътъ се е сѣялъ по̀вече, но сега „народътъ“ бѣга отъ голѣмия му „захметъ“. Така че едно общо намаление на засѣтитѣ пространства съ коноп и ленъ въ нашата страна се констатира напълно и отвредъ.

Цифритѣ по околии и окрѫзи ни даватъ леснина да изучимъ още и кѫдѣ и какъ сѫ се разпръснали ленътъ и конопътъ, т. е. географията на тия двѣ растения. Още по̀вече се улеснява тази наша задача съ прѣдставенитѣ нѣколко картограмми, приложени на края на книгата.

Ленътъ се сѣе въ южна и ю.-западна България. Въ сѣверна се срѣща твърдѣ на рѣдко — най-вече въ Добричко или Балчишко и Фердинандско и Бѣлоградчишко. Срѣща се и въ нѣкои околии на централна България, но по̀вече като *слѣди*, т. е. въ нищожни количества. Въ юго-западна България, както може да се види на картограммитѣ, ленътъ се обработва въ Дупнишко и Радомирско, но пакъ доста слабо, т. е. по̀-долу отъ срѣдната цифра за цѣлата

страна. И въ южна България това растение не се срѣща навредъ; въ Пловдивския и Хасковския окрѫзи се срѣща въ твърдѣ слаби количества; повече се работи въ нѣкои околии на Бургазския окрѫгъ, а най-много въ околиитѣ на Ст.-Загорския окрѫгъ и въ Пещерска околия на Т.-Пазарджишкия. Като си припомнимъ, че въ Ст.-Загорско ленътъ се сѣе като маслодайно растение, оставатъ само нѣкои мѣста на Бургазския и Сливенски окрѫгъ, па най-вече Пещерската околия, дѣто ленътъ се култивира повече за влакната. Може да се каже, като заключение отъ моитѣ изучвания въ това отношение, че *Пещерската* околия днесъ, и тъкмо *Чепинско,* е единичката область въ нашенско, дѣто ленътъ се обработва за влакно въ една *систематична* форма т. е. отъ година на година и отъ кѫща въ кѫща. Изгуби ли се единъ день и отъ Чепинско ленената култура въ сѫществуещитѣ тамъ стари форми, за което вече има признаци, тогава нашата стопанска история ще може да запише унищожаването и на послѣднитѣ остатъци отъ чисто домашната форма на лененото производство и индустрия и да завърши съ това единъ важенъ периодъ отъ развитието на нашето стопанство.

Конопътъ се сѣе въ по-голѣми количества и на по-голѣмо пространство, но пакъ не може да се каже, че е разпространенъ въ цѣлата страна. Най-правилно понятие ще си съставимъ за неговата география, ако си прѣдставимъ България като единъ четириѫгълникъ съ основа Родопскитѣ планини и теглимъ единъ диагоналъ отъ Кюстендилъ къмъ Силистра, тогава триѫгълникътъ, който има за основа дунавското корито ще бѫде триѫгълникъ на конопената култура, а противоположниятъ, т. е. тоя, който има за основа родопското било, ще бѫде область, дѣто конопитѣ не се сѣятъ. Ако сравняваме засѣтитѣ пространства въ разнитѣ околии по отношение на срѣднитѣ величини, ще отбѣлѣжимъ тутакси, че максималниятъ пунктъ е *Радомирската околия* съ съсѣднитѣ неи Трънска, Брѣзнишка, Софийска, Дубнишка и Кюстендилска; отъ тукъ на тъй културата отслабва въ правилни лучи, нѣйдѣ по-дълги, нѣйдѣ по-кѫси. Южна България изобщо не произвожда конопи; има мѣста дѣто дори не сѣятъ това растение. Въ цѣла източна третиня на нашето отечество конопенитѣ посѣви сѫ тъй сѫщо рѣдки. Всичко това най-добрѣ се вижда на приложенитѣ къмъ края на книгата двѣ картограмми за конопенитѣ посѣви. Какво ще бѫде повлияло за изгонването на това растение отъ изброенитѣ мѣста? Ако става дума за най-източната часть на България, Дели-Ормана или Тузлука, тукъ наистина се срѣщаме съ единъ

факторъ, който въ с.-западна и ю.-западна България не се — срѣща това е *турското* население. Турското население като общо правило не сѣе конопъ, па и не носи конопено платно; то познава отдавна памучната прежда и съ нея си служи. Така че изслѣдвачътъ би се спрѣлъ на турското население, като причина за липса на конопената култура. Но тогава пъкъ какъ ще си обяснимъ липсата на конопени посѣви и въ такива мѣста покрай Балкана, дѣто турското население така сѫщо липсува, или пъкъ е въ такъвъ малъкъ процентъ, че не може да повлияе върху общия характеръ на явлението, като напр. Пирдопско, Панагюрище и пр.? Излиза, че турското население *не е едничката разлика* въ всички тие околии. та не може да се вземе и като обща причина. Ако прибавимъ къмъ това, че не можемъ да смѣтаме, нито почвата, нито климатътъ, като причини за липса на конопена култура по цѣлия този триѫгълникъ, защото конопътъ би могълъ да расте навредъ у насъ, както го доказватъ и послѣднитѣ опити на земледѣлческитѣ каси, ще извадимъ заключение, че нѣкое по̀-друго стопанско явление е гонило отъ тие мѣста конопитѣ. Това е безъ прѣпирня *памукътъ*. Тукъ всички носятъ памучени дрѣхи; близостьта на морето и близостьта на Цариградъ е спомогнало за по̀-бързото и по̀-ранпно разпространение тукъ на памука и тъкмо въ тоя случай може да се признае влиянието на турското население. Турското население по нашата страна по̀-рано и по̀-скоро се подаде на размѣната; това може да се забѣлѣжи не само по отношение на памука, но и въ всички други платове за облѣкло и покѫщнина. Всѣки търговецъ у насъ знае, че турчинътъ е по̀-добъръ и по̀-щедъръ купувачь отъ българския селянинъ; пъкъ и най-повърхностнитѣ етнографични изучвания ще подтвърдятъ грамадната разлика между българския селянинъ и турския въ казаното отношение.

Както и да е — въ подробности нѣма да се увличамъ — щомъ памукътъ е изгонилъ конопътъ по тия мѣста и щомъ още се знае, че памукътъ не расте по тѫдѣва и ще трѣба да се докара отъ чужбина, та ако ще би и отъ самата Македония, трѣба да признаемъ, че консоматорътъ е могълъ да се сдобие съ памукъ и памучена прежда само на тържището чрѣзъ размѣна и срѣщу пари. Отъ тукъ азъ правя и заключение, че *паричната размѣна* въ тия мѣста се е явила много по̀-рано. Най-стара ще бѫде тя край морето и въ близкитѣ къмъ Цариградъ мѣста, отъ дѣто постѫпенно е прониквала на вѫтрѣ въ двѣтѣ части на нашето отечество, по политѣ на Балкана. Покрай Дунава размѣната и тъкмо

паричната е проникнала по́-късно, а най-късно достига тя до югозападната часть на нашата страна — Софийско и Кюстендилско. Не трѣба, мисля, да прибавямъ, че въ много мѣста на Кюстендилския окржгъ паричната размѣна и къмъ освобождението дори не бѣше проникнала.

Тия твърдѣ интересни заключения, които азъ можахъ да извадя, само като се опирахъ на конопитѣ и лена, дохождатъ да се подтвърдятъ и отъ много други културно-стопански явления, присжщи на нашата страна. Азъ мисля да се позова тукъ само на голѣмитѣ домакинства по селата или задругитѣ, както ги наричатъ въ литературата. Осжднитѣ макаръ изучвания по тоя въпросъ[1]) можатъ да ни накаратъ да вѣрваме, че задругата, изчезнала въ източна (сѣверна и южна) България, се срѣща сѐ по-често, колкото отиваме къмъ западъ и има най-запазени форми въ ю.-западната часть на нашето отечество — Софийско, Трънско, Радомирско, Кюстендилско и пр. и пр. А знае се, въпрѣки може би мнѣнието на авторитетния Лавелье, че задругата се е разлагала и изчезвала най-вече подъ натиска *на паричното стопанство,* което я направи съвсѣмъ излишна. Ще рече — дѣто паричното стопанство е проникввало по́-късно, тамъ ще се срѣщатъ и повече остатъци отъ задруги и обратно, отъ което пъкъ слѣдва, че въ източна България и ю.-източна паричната размѣна е проникнала по́-рано отколкото въ западна и ю.-западна.

Подиръ тия бѣлѣжки нека ми бжде позволено за подкрѣпа на изказаната мисъль да прибавя още, че въ градоветѣ по цѣла България, дѣто паричната размѣна е била установена много по́-отдавна и дѣто ще рече памукътъ и памучната прежда сж могли да проникнатъ много по́-рано, конопътъ и ленътъ сж изчезнали и отъ употрѣбение, и отъ посѣвъ. Само въ нѣкои отъ тѣзи градове, които и до день днешенъ не сж си изгубили селско-земледѣлческия характеръ и лежатъ тъкмо въ ю.-западната часть на България, като Радомиръ, Брѣзникъ и пр., конопенитѣ облѣкла и посѣви се срѣщатъ. Като изказвамъ тая мисъль, азъ никакъ не изпущамъ изъ прѣдъ очи, че градскиятъ житель живѣе само съ размѣната и занаятитѣ. Но това е по теория, а у насъ има много градове съ прѣдимно занятие — земледѣлието.

---

[1]) *Ив. Ев. Гешевъ,* Задругата въ Западна България.
Д. Мариновъ. Жива Старина.
Ник. Поповъ. Задругата у главанцитѣ и пр.

Азъ завършамъ въпроса за статистиката, за да прѣмина пòнататъкъ, безъ да се спирамъ критично върху нѣкои отъ цифритѣ по посѣвитѣ и производството, макаръ че въ нѣколко мѣста имахъ случай да срѣщна цифри, които не се съвпадатъ съ даннитѣ на статистичната публикация, като напр. въ с. Батакъ, Баня (Самоковско) и т. н.

III.

Стопанската форма на конопената или ленена индустрия по нашенско днесъ прѣдставя голѣмъ интересъ. Организацията на производството и на силитѣ, които участвуватъ въ него, е съвсѣмъ проста, свързана съ затворената епоха на селско-стопанското домакинство. Както ще може самъ читательтъ да заключи отъ пòдолнитѣ редове, обработката на конопа и лена става въ най-простата домашна форма, безъ раздѣление на работата или операциитѣ, както би казалъ Зомбартъ, или въ формата на Hausfleiss, както би се изразилъ Бюхеръ. Тукъ нѣма пòвече отъ едно разпрѣдѣление на работата по полъ, каквато е общата, дуалистична система, която господарува още въ нашето селско домакинство. Но нека разгледаме отдѣлнитѣ моменти въ производството на тия двѣ растения.

Ленътъ[1]) се сѣе къмъ Георгиевъ-день (23 априлъ) и до края на мѣсеца. Земята се прѣорава нѣколко пѫти, наторява се добрѣ и се раздробява. Прѣди да се хвърли сѣмето, прѣкарва се нивата отгорѣ съ *влакъ* (браня); сѣмето се хвърля на гѫсто и се минава пакъ съ влакъ отгорѣ. Въ четири-петь дни отгорѣ сѣмето пониква. Слѣдъ израстването на първитѣ стръкчета се захваща „ваденето“ т. е. изкуственото поливане чрѣзъ вади. За пò-голѣмо удобство самото „ленище“ е разпрѣдѣлено на лѣхи, покрай които тече водата; нѣкждѣ лѣхитѣ иматъ и дъски отстранѝ — сè за сѫщата цѣль. Ваденето на ленищата, което се приповтаря, спорѣдъ характера на лѣтото, всѣки 4—7 дни, е създало особни обичаи, въ които се криятъ много елементи на българското сервитурно право. Въ село Баня (Чепинска) напр., дѣто водата е въ изобилие, поливането става безъ особни мѫки и прѣчки, но въ други села, като Каменецъ, Ракитово и пр., дѣто водата е пò-малко, изникватъ чести караници, които сѫ създали и особни правила за ваденe. Поливането става не както на ливадитѣ; тукъ казватъ „саратъ се“, т. е.

[1]) Описанието на техниката, както при сѣянето, така и при обработването на влакното е направено споредъ анкетата въ Чепинско най-вече.

обикновено почва ваденото пръвъ, който има най-бърза нужда, а другитѣ се нареждатъ подиръ него съ нѣколко дневно прѣдизвѣстяване. Става обикновено така, че отъ една недѣля, и пòвече дори, се знае, кой кога ще вади лениiцето си. Поливането е една отъ най-деликатнитѣ работи: безъ вода ленътъ не може да вирѣе, но пакъ и многото вода го боздиева — прави го да жълтѣе. Въ с. Батакъ ленътъ се не полива дори, защото валятъ чести дъждове. Ленътъ не се копае; но се плѣви отъ трѣва споредъ нуждата.

Тукашниятъ ленъ — отъ мѣстно сѣме — има тънко и право стъбло, високо до 50 с.м., но затова устойчиво срѣщу мѣстнитѣ вѣтрове. По думитѣ на нѣкои селяни, които сж насѣли прѣзъ 1902 г. сѣме, раздадено отъ Т.-Пазарджишката постоянна комисия, макаръ ленътъ да е craналъ добрѣ и далъ едно буйно стъбло до 90 с.м. и 1 метъръ дори, билъ е на мѣста поваленъ отъ вѣтроветѣ.

Ленътъ зрѣе отъ Илинъ-день и до края на мѣсеца, когато се и бере. Обикновено се търга, отръсва се отъ пръстьта и се връзва на гръсть (гръстници). Занесенъ въ кжщи, очуква се сѣмето му най-напрѣдъ съ особни бухалки или пералки, туря се подъ покривъ, за да се заварди отъ дъжда, който обикновено кара влакната да почернѣватъ, и така чака, дордѣто се свърши харманъ. Съ това се завършва първата група операции — добиването на суровитѣ материали. Въ тѣхъ участвува пòвече мжжътъ, само плѣвенето и търгането заедно съ свързването е прѣдадено въ ржцѣтѣ на жената.

Обработката на влакното се захваща съ *топенето*. Топенето на лена става въ особни едни трапища, не твърдѣ дълбоки, изкопани на открито и до нѣкоя вода — гореща или студена, гръстницитѣ се разреждатъ и затрупватъ съ камъни; върху така приготвената купчина се пуща въ Чепино гореща вода — отъ термалнитѣ извори при с. Лъджане; за да не бжде водата съвсѣмъ гореща и да несвари влакното, размѣсватъ я съ студена. Всички околни села отъ Чепинското корито иматъ сервитутъ върху *топилата* на с. Лъджане. Батачени напр. дохождатъ на голѣми групи по нѣколко домакинства съ кола, топятъ лена и оставатъ тамъ 3—4 дни, дордѣто си го приберагъ. Всички анкетирани лица отъ с. Батакъ показваха на „Горановитѣ" топила, като на своя „бащиния". За това право тѣ си иматъ и „тапия". Сжщо и с. Каменецъ има сервитутно право върху топилата на с. Лъджане. Поради тия права на околнитѣ села Лъджанската община още не може да регулира мѣстата около банитѣ и каквото и да прѣдприеме, тя ще трѣба пò-напрѣдъ да

даде удобно мѣсто за топила на околнитѣ села, та послѣ да урежда своитѣ изобилни и лѣковити бани.

Ленътъ остава въ топилата 3—4 деня най-много; слѣдъ това го вадятъ и простиратъ на чадъри да съхне въ мѣрата близу до самитѣ топила. Така изсъхналъ ленътъ се закарва въ кѫщи, нѣкѫдѣ се струпва на камара подъ покривъ, нѣкѫдѣ пъкъ се остава още да досъхва.

Трѣба да отбѣлѣжимъ, че ленътъ се топи въ гореща вода само тамъ, дѣто има термални извори; инъкъ въ топилата — по̀-дълбоко изкопани трапища — се пуща вода, която се остава да се сгорещи отъ слънцето, но тогава пъкъ влакната оставатъ по̀вече дни — до една седмица — въ топилата, понеже ферментацията и гниението е по̀-бавно.

По-нататъшната обработка на влакното е цѣла редица отъ операции, дълги и мѫчителни, съсрѣдоточени въ рѫцѣ на жени — стари и млади[1]). Отъ ранна есень, та че прѣзъ цѣла зима се протака прѣработването на влакното, дордѣто се обърне на прежда и платно. Трудноститѣ тукъ далеко надминаватъ обработката на вълната, безъ да се забравя и за крайната ѝ нехигиеничность.

Най-напрѣдъ изсъхналитѣ ленени стъбла се чукатъ съ бухалка или ножеобразна дъска, за да се начупи и омекне вѫтрѣшната маса на стъблото и така да се отдѣлятъ влакната. Обикновено работницата взима въ едната си рѫка една група стъбла, колкото ѝ обхваща рѫката, и удря съ бухалката, като захваща отъ върховетѣ. Тая операция се продължава, дордѣто се начупи вътрѣшната часть на стъблото и омекне. Така очуканъ, ленътъ се туря на „мелица", която на други нѣкои мѣста се нарича „търлица".[2]) Мелицата е единъ дървенъ уредъ, съставенъ отъ двѣ дъски, дълги до единъ метъръ и така скрѣпени, че между тѣхъ остава празднина до 5—6 с.м.; въ тая празднина пада единъ ножеобразенъ лостъ, прикрѣпенъ къмъ единa край за двѣтѣ дъски, а къмъ другия свободенъ, съ дръжка, за да може да се налѣга и издига; омекналитѣ стъбла се слагатъ напрѣко на мелицата и се удрятъ до тогава, дордѣто мекитѣ части на стъблото изпадатъ и останатъ само влак-

---

[1]) Като изразъ на дългитѣ операции въ обработката на лена, разказватъ въ с. Каменецъ слѣдната „история" — приказка. Единъ пѫть дохожда караконджарътъ при една жена, която работѣла ленъ, за да я излъсти и отвлѣче. Тя захванала да му разказва, какъ се работи лена, какъ се чука, влаче и пр., но тая история е била тъй дълга, че пропѣли послѣднитѣ пѣтли, захванало да се съмва и караконджарътъ избѣгва.

[2]) С. Александрово, Видинско, съставено отъ прѣселенци.

ната. Мелицата се поставя или наврѣхъ земя, или пъкъ има крака, и тогава работницата трѣба да работи права или седнала. Този съвсѣмъ примитивенъ уредъ върши най-важната операция въ получването на влакната. По него и народътъ характеризира цѣлото ленено производство. Разказватъ, че зимѣ цѣлото с. Каменецъ напр. захваща отъ два часа прѣзъ нощьта да гърми отъ тракозията на мелицата. Слѣдъ очукването съ мелицата, отъ лененитѣ стъбла се получаватъ влакната на една страна, които обикновено не се отдѣлятъ отъ ржката на работницата и едни остатъци отъ мекотината — наричани „пъздеръ“; тѣ се употрѣбяватъ въ варьта за мазане; тѣ се продаватъ обикновено 20 ст. оката. Влакната въ ржката на сжщата работница прѣминаватъ отъ мелицата къмъ гребенеца — желѣзни бодили, много пò-дълги отколкото при гребенцитѣ за вълна, — прикрѣпени къмъ една дървена подложка. Влакната се „дръзатъ“ на гребенеца продължително врѣме, дордѣто изпада *кълчищата* и остане само чистото влакно. Когато тая операция се свърши, влакната свиватъ на ккжели (кѫдели). А кълчищата подлагатъ на нова обработка, та че най-подиръ и нея свиватъ на ккжели. Прѣди това обаче влакната се *чешатъ* съ четка отъ четината на дива свиня, за да се изчистятъ окончателно отъ мекотината.

Чистата ленена къделя служи пò-нататъкъ за цѣла друга операция — *изпреждането*. Преденото на лена става много пò-бавно и трудно отъ преденето на памука или вълната. Отъ преждата на чиститѣ ленени влакна се тъче платно; отъ кълчищата се тъкатъ черги обикновено смѣсено съ вълна.

За тая цѣль преждата варятъ най-напрѣдъ въ пепель — да побѣлѣе, а послѣ се захващатъ обикновенитѣ операции при тъкането — разсноваване, навиване на кросното и т. н. Уредитѣ за тъкане сж подобни на ония, що се употрѣбяватъ въ сжщитѣ части на нашата страна — за тъкане на памученъ платъ.

Описанието на разнитѣ операции, що дадохме до тукъ, иде да ни покаже, че тѣ въ технично отношение сж прости и примитивни. А нѣкои 70-годишни старци, анкетирани, показаха, че всички тия операции сж и до сега такива, каквито сж ги запомнили отъ дѣтинство. Тукъ не се забѣлѣзва нито нѣкое раздѣление на труда между работницитѣ, нито пъкъ употрѣбението на нѣкой уредъ, който щò-годѣ да има характеръ на замѣстване на човѣшкия трудъ. Като оставимъ на страна посѣването и ваденето, всички други операции по прибирането на лена и обработката на влак-

ното сѫ съсрѣдоточени въ рѫцѣтѣ на жената. Тѣ обикновено се вършатъ отъ една жена, като сѫ раздѣлени само съ едно разстояние отъ врѣме споредъ количеството на производството. Така жената обикновено изчуква всичкото сѣме; послѣ стъблата се топятъ пакъ отъ нея — слѣдъ харманъ; като се освободи отъ другата полска работа, жената обикновено захваща да очуква всичкия си ленъ; послѣ го прѣкарва прѣзъ мелица — пакъ всичкия, послѣ го чеше съ четиновата четка и т. н. Ако има помощници отъ своето домакинство или отъ чуждитѣ, на тлъка напр., тѣ пакъ всички задружно вършатъ една и сѫща операция — или само чукатъ, или само дързатъ или само предатъ и т. н. Както забѣлѣзахме по̀-горѣ, мѫжътъ въ това производство само се явява до тамъ, дордѣто трае орането, сѣянето и ваденето на ленищата, т. е. дордѣто се прокарва твърдѣ характерния принципъ на нашето селско домакинство — дуализмътъ. Когато по нѣкои други мѣста на свѣта, дѣто е развито домашното производство въ ленената индустрия, па и по нашенско — въ вълнената индустрия — мѫжътъ е и тъкачъ, у насъ при лена това се не срѣща. Дуализмътъ тукъ е отишълъ тъй далечъ въ коренитѣ на нашето селско домакинство, че мѫжътъ смѣта за кръвна обида да се залови съ обработката на влакното; той по̀-скоро би ходилъ безъ риза, отколкото да работи „работата на женитѣ.“ Тъкмо въ това врѣме наистина, когато жената се измѫчва съ обработката на влакното, мѫжътъ, свободенъ отъ полската си работа, се излежава въ кръчмата.

Тия сѫ бѣлѣжкитѣ ни за техничната обработка на лена и организацията на силитѣ въ нея, тъй както ги намираме въ чепинско.[1]) Отъ статистиката видѣхме, че има и други центрове въ нашата страна, дѣто се обработва и сѣе ленъ, но краткостьта на врѣмето, съ което разполагахме, не ни позволи да ги обходимъ и опишемъ. Има обаче голѣми основания да се разширятъ по̀-горнитѣ описания и заключения и върху всички други области на нашето отечество, дори и върху Македония.

Конопътъ се сѣе въ по̀-голѣми количества и по всички краища на нашето отечество. Начинитѣ, по които конопътъ се сѣе или обработва, сѫ много прилични на тия за ленената култура. Въ

[1]) Не можемъ да не съзнаемъ, че нашето описание би имало много по̀-голѣма цѣна, ако би било придружено съ нѣкои фотографии и рисунки на уредитѣ, които се употрѣбяватъ тукъ. Тая култура скоро ще загипе, или ако сѫществува, прѣобразена на търговски начала, тя ще измѣни техниката си, и затова ще трѣба подробно да се изучи и опише часъ по̀-скоро.

всички мѣста на нашето отечество освѣнъ това тѣ сѫ еднакви, и ако се срѣщатъ нѣкои особности, тѣ сѫ твърдѣ незначителни. Дори пó-напрѣднали индустриални заведения, като вѫжарницитѣ на дружеството „Конопъ“ въ Куртово-Конаре и Вѫжарската фабрика въ София си служатъ съ сѫщитѣ похвати и инструменти; само гребенцитѣ тукъ сѫ пó-голѣми, закрѣпени и т. н.; затова и ние ще дадемъ едно кратко и срѣдно описание на техниката и организацията на работнитѣ сили.

Конопътъ се сѣе отъ мѣстно сѣме около Георгйовденъ (23 априлъ) на земя прѣорана нѣколко пѫти и добрѣ наторена, прѣбранена и пр.; поникването захваща слѣдъ нѣколко дни, и понеже конопътъ бива гѫсто посѣянъ не може дори да се плѣви. Ваденето на конопитѣ е разпространено покрай балканскитѣ мѣста; въ пó-голѣмата часть на сѣверна България обикновено не се вади. Тамъ дѣто водитѣ сѫ въ употрѣбение, служатъ си съ водата отъ рѣкитѣ и по редъ — съсѣдъ слѣдъ съсѣдъ. Два-три пѫти се вадятъ конопитѣ прѣзъ лѣтото, а когато е сухо и пó-често. Конопътъ дори отъ мѣстно сѣме израства пó-вече отъ единъ метъръ; но има и пó-слабъ. Като *двудомно* растение, конопътъ не зрѣе еднакво: тичинковитѣ стъбла обикновено узрѣватъ пó-рано и къмъ Петровдень се събиратъ; пестиковитѣ пъкъ, които сѫ носители и на сѣмената, зрѣятъ пó-късно и се събиратъ къмъ началото на м. августъ, намѣста и пó-късно.

Изтърганитѣ стъбла се свързватъ на гръсти; очукватъ се отъ сѣмето, и като се освободи домакинството отъ другата си работа, занасятъ се на топилата. Рано обранитѣ влакна се топятъ прѣзъ прѣзъ м. юли още. Топенето става въ особни трапове, край горещи извори, рѣки или вади. Дѣто има гореща вода, топенето става въ размѣсена вода — топла и студена; дѣто нѣма такава, топенето става въ вода застояла и сгрѣна отъ слънчевитѣ лучи. Когато се топи конопътъ въ смѣсена вода, втасва за 3—4, най-много 5 дни; когато се топи въ студена, втасва пó-късно — 7—8 дни. Втасването въ топилото се познава практически: когато влакното побѣлѣе; затова и женитѣ обикалятъ на нѣколко пѫти и наблюдаватъ вървежа на ферментацията. Самото топене става, като се нареждатъ гръститѣ разперени въ траповетѣ и се затискатъ съ камъни. Топилата обикновено сѫ общи на цѣлото село и ползуването отъ тѣхъ е свързано съ разни мѣстни обичаи. На мѣста има цѣла поляна покрита съ топила: въ Горни-Лозенъ, Софийско, напр. азъ наброихъ до 70 такива топила. Има случаи, дѣто топенето става въ самитѣ рѣки; въ Кюстендилско напр. конопитѣ се топятъ въ самата Струма,

особно до с. Четирци; самитѣ жени тука газятъ понѣкога до поясъ въ рѣката, за да си топятъ конопа; а до с. Катрище, дѣто има много хубава вода за тая цѣль, се набиратъ по 500—600 души наведнажъ, за да се ползуватъ отъ топилата; тукъ се взима дори и особна мѣстна такса за топенето: тъкмо по 4 пари на гръстница.

Цѣлъ праздникъ е по тѣзи мѣста за населението, когато отива да си топи конопитѣ: по нѣколко стотини, обикновено жени и дѣца, отиватъ наедно съ натоварени кола, съ пѣсни и веселби да топятъ конопитѣ. Не пó-малко приятна гледка прѣдставятъ извадениtѣ отъ водата конопи и наредени на чадъри да съхнатъ на слънце. Тази часть отъ обработката на конопа, като че е една голѣма отмора за измжчената прѣзъ цѣлото лѣто българска селянка. Ще трѣба да забѣлѣжа най-накрай на този процесъ — топенето, — че не всичкиятъ конопъ се топи еднакво: тичинковиятъ обикновено „узрѣва“ въ водата пó-бърже, затова и пó-малко го държатъ; а плодниковитѣ стъбла — стоятъ пó-дълго подъ водата. Въ долината на Огоста дори има една разлика въ названието. Тичинковиятъ се нарича *„бѣлки“*, а плодниковиятъ — „цръвки“ (конопи).

Слѣдъ като се извади отъ водата и позасъхне малко на мѣстото, конопътъ обикновено се закарва въ кжщи, дѣто се простира на гръсти по стрѣхитѣ или плетищата още да досъхне. Изсъхналиятъ се прибира, дордѣто стопанкитѣ на кжщата се освободятъ отъ другата си полска работа, за да почнатъ обработката на влакното пó-нататъкъ

Самата обработка на влакното прѣдстава сжщо такъвъ дългъ и мжчителенъ процесъ, какъвто видѣхме при лена. Накратко отбѣлѣзано, конопитѣ се чукатъ най-напрѣдъ върху дъска или самата земя съ чукало, бухалка, за да се начупи вжтрѣшната часть на стъблото; остатъкътъ се нарича *пъздеръ*. Слѣдъ това влакната се турятъ на мелица и пакъ се чукатъ, дордѣто се очистятъ съвсѣмъ отъ мекошината. Изпадалитѣ влакна заедно съ дреба служатъ за направа на черги, чували и пр. Хубавитѣ влакна пъкъ се чешатъ на закрѣпени гребенци, послѣ съ четки отъ четина на дива свиня; свързватъ се на кжжела (бабица) и се прѣдатъ на прежда. Преждата се вари съ пепель и чакъ тогава се снове и пригажда къмъ стана, за да се тъче.

Цѣла зима покрай другитѣ тежки домашни работи, трае тая операция — преденето и влаченето отъ женитѣ и момитѣ. При това всички тия операции се извършатъ обикновено безъ каквито и да било организации на работнитѣ сили. Всѣка домакинка захваща

съ своята челядь или съ помощьта на своитѣ близки съсѣдки съ чукането на конопитѣ и свърша съ тѣхното предене. За никакво раздѣление на операциитѣ не може да се говори.

Трѣба да споменемъ най-накрай, че обработката на конопитѣ е по́-спорлива, отколкото на лена. Тукъ влакната обикновено сѫ по́-дълги и по́-плътни, та и на работника е по́-лесно. Разбира се, че затова пъкъ влакната и преждата на конопитѣ биватъ много по́-груби, което се отражава и на самия платъ.

IV.

Ленътъ и конопътъ се употрѣбяватъ за правене на разни прѣдмети за домашни нужди и облѣкло. Народътъ се е научилъ, може да се каже, да употрѣбява всички части на тѣзи растения съ полза. Като захванемъ отъ сѣмето, та чакъ до пъздеря — всичко има нѣкакво назначение въ домакинството на българския селянинъ. Сѣмената слѣдъ очукване се изсушаватъ и прибиратъ, една часть отъ тѣхъ се отдѣля за бѫдещи посѣви, друга пъкъ (отъ лененото сѣме) се употрѣбява за цѣрове. Най-вече служи варено съ млѣко за налагане на цирки и други пъпки.

Както видѣхме обаче отъ статистиката на посѣвитѣ, лененото сѣме въ старозагорско и нѣкои близки околии е станало напълно търговски артикулъ и се употрѣбява отъ шарланджийницитѣ (яханитѣ) за придобиване на *сийреково* масло[1]). Тукъ влакното дори, по свѣдения събрани отъ г. Маналовъ, сегашния секретарь на Камарата въ Пловдивъ, нѣма значение, понеже стърковетѣ сѫ кѫси — и затова се хвърля. Лененото масло тукъ играе роль и служи, за да замѣстя другитѣ масла отъ мѣстно производство, когато не сѫ произведени въ достатъчни количества, поради слабата реколта на сусама или орѣхитѣ.

Пъздерътъ, който се получава и отъ конопитѣ и отъ лена, още при първото имъ чукане, служи за смѣсване въ варьта и за мазане на новопостроенитѣ кѫщя. Продава се обикновено около 20 ст. за стара ока; цѣни се повече отъ разни други артикули, употрѣбявани за сѫщата цѣль. Тъй излиза поне отъ думитѣ на мѣстнитѣ жители.

Дребътъ, що се получава при второто чукане и влаченето и на двѣтѣ растения, се употрѣбява за по́-груби прѣдмети — черги, торби, чували и пр. Най-вече се правятъ черги и не само отъ тѣзи растения, а обикновено смѣсено съ вълненъ дребъ. На много мѣста

[1]) Докладъ на Пловдивската търговска камара — 1895—96 год., изработенъ отъ г. Я. Н. Чакаловъ, тогавашенъ секретарь на Камарата.

при повѣвката на житото употрѣбяватъ само ленени или конопени черги.

Има много случаи, дѣто изработеното влакно се продава още на кждели, които служатъ за направа на връви и вжжа, както и за натжпкване на ладии и салове, които плаватъ по Марица и др. мѣстни рѣки, прѣди да се насмолятъ. Въ Чепинско сж продавали и ленени конци особно на абаджиитѣ; но днесъ тая размѣна несжществува, главно защото самиятъ абаджийски занаятъ изчезва.

Най-много се употрѣбяватъ тѣзи растения за платна. Платното се изтъкава или само отъ чистъ конопъ или ленъ, или пъкъ мѣшано съ памучна прежда. Това платно се употрѣбява или за долни дрѣхи, или пъкъ правятъ отъ него разни пешкири, очкурници и др., които служатъ за дарове на черкви, на свадби и т. н. Конопенитѣ платна, обикновено доста груби, се срѣщатъ навредъ изъ българскитѣ села, но чисто лененитѣ платна, дори и пó-грубитѣ, сж истинска рѣдкость днесъ. Азъ едва сполучихъ напр. да си купя отъ една черква въ Чепинско единъ кжсъ чисто ленено платно. По-тънкитѣ пъкъ ленени платна, употрѣбявани за пешкири най-вече, съвсѣмъ сж изгубени, и човѣкъ може съ голѣма мжчнотия да намѣри въ нѣкоя пó-стара кжща само такива пешкири. Срѣщалъ съмъ обаче да се даряватъ такива пешкири на черкова или свещеници, и тамъ дѣто днесъ не се сѣе ленъ — явление твърдѣ важно за историята на това растение.

Отъ платната се правятъ долни дрѣхи — ризи най-много, но вече съвсѣмъ рѣдко отъ чисто конопено или ленено платно; както споменахъ и на друго мѣсто, обикновено външнитѣ части на ризитѣ — ржкавитѣ и нагръдницитѣ — сж изтъкани отъ памучена прежда; а скрититѣ подъ другото облѣкло части сж отъ конопъ или ленъ. Само въ най-затънтенитѣ краища се срѣщатъ груби конопени ризи, безъ памучни примѣсвания.

Отъ направеното до тукъ изложение излизатъ слѣднитѣ важни *заключения* за лена, конопа и тѣхнитѣ индустриални прѣработвания въ нашата селска кжща, като домашна индустрия:

1) Конопътъ и ленътъ сж се сѣяли въ прѣдишни врѣмена връхъ много пó-голѣми пространства, отколкото прѣзъ наши дни; наистина точни статистически данни за тая промѣна ние нѣмаме, ала показанията на пó-стари хора добрѣ потвърдяватъ това.

2) Конопътъ и ленътъ дори до наши дни се сѣятъ и прѣработватъ само за домашни нужди, затова и цѣлата тѣхна прѣработка има затворенъ домашенъ характеръ при най-низка техника и най-просто организиране на работнитѣ сили. Цѣлата прѣработка —

добиването на влакното отъ стъбла, влаченето, изпредяването и дори изтъкаването — се намира често въ ржцѣтѣ на единъ и сжщи работникъ. Самата обработка поглъща голѣмъ трудъ и е прѣдоставена въ ржцѣтѣ на жената.

3) Всичкото токо-речи производство е прѣдназначено за *домашни* нужди на стопанствата. Въ рѣдки случаи конопътъ или ленътъ се изнасятъ на пазара, а понеже не сжществува съ тия растения търговия, тая случайна продажба има експлоататорски характеръ и уврѣжда интереситѣ на населението. Никаква специална домашна индустрия не е свързана съ конопа или лена, каквато е напр. сръбската вжжарска индустрия или шлезийската тъкачна индустрия. Произведеното платно отъ конопъ или ленъ остава въ селската кжща и тамъ се консомира.

4) Намаляването на конопното и ленено производство — фактъ забѣлѣзанъ отъ самото селско население — е твърдѣ характерно явление и стои въ неоспорима връзка съ самото развитие на нашия стопански организмъ прѣзъ XIX вѣкъ. Изчезването на конопа и лена се джлжи на разпространяването на памучната прежда между населението, а понеже тая прѣжда се доставя отъ пазара, чрѣзъ парична размѣна, може да се прави заключение, че изгонването на конопа и лена отъ българската кжща е вървѣло паралелно съ появяването и заякчаването на размѣнното стопанство. Чисто външни факти — долнитѣ дрѣхи на българското население — доказватъ найясно тая мисъль. Градското население носи само памучни платна; само пб-малкитѣ градове, както Радомиръ, Брѣзникъ и др., които още не сж изгубили своя селски видъ, и сега употрѣбяватъ конопени платна. Въ селата обаче конопътъ, а намѣста ленътъ оставатъ още и до днесъ, като общо правило, макаръ че и тука има изключения и дори доста голѣми. Цѣли области има, дѣто населението вече употрѣбява само памука и като рѣдки изключения — конопа или лена

Не бива да се отрича, че намѣста конопътъ и ленътъ сж изчезнали не толкова подъ тежината на паричната размѣна, колкото подъ влияние на земята, климата или други нѣкои мѣстни причини.

5) Излиза, че ние прѣкарваме още епохата, въ която тия *търговски растения* се сѣятъ и обработватъ, безъ да видятъ търговеца, а само за чисто домашни нужди. Теорията тукъ може да ни покаже пжтя на бждещето развитие, и азъ ще си позволя да отбѣлѣжа само нѣколко етапа отъ това развитие, както ми се рисува отъ направенитѣ наблюдения. Паричното стопанство, което ми се чини, е про-

никнало вече навредъ по нашенско, макаръ че половината, ако не и пò-вече, отъ нашитѣ селски домакинства се обръщатъ къмъ пазара за твърдѣ малко продукти, ще дойде да разтласка досегашната дѣйность на нашето домакинство въ двѣ направления: а) нуждата отъ пари ще накара нашиятъ селянинъ да прибѣгва къмъ пò-производителни срѣдства и култури; б) тя ще го застави отъ друга страна да се откаже отъ всички ония производства, които на минутата не могатъ да се обръщатъ въ пари — продуктитѣ за чиста домашна нужда, между които спадатъ днесъ ленътъ и конопътъ. Едно общо намаление на конопената култура, ще рече, е неминуемо — за ленената азъ и не говоря. Това намаление ще бѫде по-бързо тамъ, дѣто земята, засѣвана съ конопи може да се посѣва съ други разтения — прѣдметъ на търговия; пò-слабо ще бѫде пъкъ тамъ, дѣто земята е най-сгодна за конопи. Нѣма да бѫде лишно да отбѣлѣжа тукъ, че тоя процесъ ще се спъва и отъ други нѣкои чисто културни причини, като *привичката* на населението къмъ конопенитѣ платове, издигната на мѣста до обредность; масата свободенъ трудъ прѣзъ зимата и т. н. Така че културата на лена и конопитѣ, при наличностьта само на чисто домашнитѣ нужди, ще изчезва. Ала възможно е и да се запре този процесъ, па дори да се *захване и едно увеличаване на конопената и ленена култура* по нашенско. Това ще може да стане само тогава, когато тѣзи растения намѣрятъ тържище, било въ видъ на стъбла, било поради сѣмената, било най-послѣ въ видъ на влакно и прежда — съ други думи — ако тѣ станатъ и въ нашата страна прѣдметъ на търговия, истински *„търговски растения“*. Такъвъ единъ поврать е възможенъ, и ние го вече отбѣлѣзахме: въ старозагорско ленътъ се сѣе заради сѣмето, което се прѣобръща въ масло. Колкото се отнася до въпроса — дали ленътъ и конопътъ могатъ да станатъ прѣдметъ на търговия и поради *влакното*, слѣднитѣ редове на моята монография ще могатъ да отговарятъ. Още тука азъ мога да прѣдскажа, че скоро и въ нашата страна тѣзи растения ще придобиятъ пазарна цѣна, поради засилването на нѣкои фабрикации, основата на които сѫ ленътъ и конопътъ.

Б. Занаятчийска форма.

I.

Занаятчийската форма на конопената индустрия по нашенско е свързана съ *вѫжарството*, макаръ че се срѣщатъ тукъ-тамъ и

тъкачки на конопени селски платна. Единъ отъ най-рѣдкитѣ занаяти въ нашата страна е тъкмо вжжарството. Като си припомнимъ, че вжжата и връвитѣ сж продукти, отъ които всѣка една селска кжща има нужда, като прибавимъ къмъ това, че вжжарството нийдѣ не се срѣща като домашна индустрия, и само твърдѣ рѣдко българскиятъ селянинъ си прави нѣкои прости върви за домашнитѣ си нужди, ще разбиремъ, че причината се крие въ широко разпространената домашно-търговска форма на вжжарската индустрия въ нѣкои окржзи на днешна Сърбия, особно на Вранянско и Лѣсковско. Прѣди освобождението тия мѣста съставяха съ нашето отечество една и сжща „народостопанска" единица. Тѣ изкарваха вжжа и разни вжжарски стоки, които сж се разнасяли по много краища на Южна и Сѣверна България; тѣ сж конкурирали на всѣкждѣ и не сж допущали да се зародятъ подобни занаяти другадѣ. При всичко това вжжарници сж се срѣщали изъ сегашнитѣ свободни части на нашето отечество още отъ турско врѣме. Слѣдъ освобождението, когато границитѣ между тия области и сегашна България се затвориха, макаръ не така силно — канапътъ е плащалъ 24 л. 100 kgr., вжжата — 8 л. 100 kgr., а суровиятъ конопъ и кълчища — 2 л. 100 kgr., [1]) — захващатъ и въ нашата страна да изникватъ вжжарски дюкяни. Много отъ тия заведения сж били основавани отъ вжжари, забѣгали отъ кждѣ Враня и Лѣсковецъ. Тия заведения обаче не сж изтрайвали дълго, види се поради голѣмата конкуренция на чужди стоки, и пришелцитѣ-вжжари сж напущали занаята, като сж се връщали въ Сърбия отново. Нѣкои анкетирани лица ме увѣряваха, че *сръбското правителство* е употрѣбявало разни срѣдства, за да привлѣче тие работници назадъ въ страната. Не мога да не спомена тукъ, че единъ отъ пионеритѣ на тоя занаятъ е билъ г. Ив. П. Вжжаровъ, който едно подиръ друго се е мѣстилъ съ своята вжжарница отъ Трънъ въ Радомиръ, отъ тамъ — въ Чирпанъ, отъ Чирпанъ въ Пловдивъ, Царибродъ и най-подиръ — София, като е оставалъ навредъ слѣдъ себе си учени работници, па дори и цѣли вжжарници.

Какво е числото днесъ на вжжарницитѣ въ нашата страна, мжчно е да се опрѣдѣли. Азъ изучавахъ тоя занаятъ въ анкетна форма, та не ми бѣ възможно да се спирамъ отъ градъ въ градъ и да събирамъ свѣдения. Ала статистиката за вжжарското население ще може най-добрѣ да ни освѣтли.

---

[1]) Гледай „Тарифа за вносно мито на стоки отъ Турция, Сърбия, Ромжния и други държави, които нѣматъ търговски договори сключени съ кн. България". Указъ № 1178 отъ 24/XII 1888 г.

Съ *вжжарство* сж се занимавали въ България:

	Самостоятелно м.	Самостоятелно ж.	Всичко (заедно съ членове отъ фамилиата имъ.) м. и ж.
1887	829	6	2875
1892	53	—	180
1900 (вжжа и мрѣжи)	54	—	163

Както се вижда отъ тия цифри, прѣзъ 1887 г. е имало вжжари до 15—20 пжти по̀-вече, отколкото прѣзъ слѣднитѣ прѣброявания. Моитѣ анкетни изучвания никждѣ не ми дадоха основание да заключавамъ за едно такова изгубване на вжжарския занаятъ, затова и азъ съмъ наклоненъ да свържа разликата съ неправилни разбирания на вжжарското занятие прѣзъ 1887 г. и отнасяне къмъ него лица, които съвсѣмъ не му принадлежатъ. Инъкъ не може и да се обясни, какъ въ нѣкои мѣста, дѣто прѣзъ 1887 г. сж отбѣлѣзани до 50 самостойни вжжари, слѣдователно най-малко до 50 или 25 дукяна, ако смѣтаме по двама съдружници, въ 1892 и 1900 не се срѣща нито единъ. Азъ съмъ наклоненъ да вѣрвамъ най-вече въ цифритѣ на послѣдното прѣброяване, но сѐ пакъ ще дамъ една сравнителна таблица, въ която сж отбѣлѣзани и прѣдишнитѣ прѣброявания. Ето тая таблица:

Самостойни домакини, заети съ вжжарство.

Градове или околии	1887.		1892.		1900.	
Айтосъ	9	души	—	души	—	души
Бургасъ	10	"	1	"	—	"
Варна	14	"	4	"	2	"
Добричъ	9	"	—	"	—	"
Провадия	7	"	—	"	—	"
Бѣлоградчикъ	6	"	—	"	2	"
Видинъ	9	"	—	"	8	"
Дубница	51	"	4	"	6	"
Кюстендилъ	31	"	12	"	5	"
Радомиръ	11	"	1	"	—	"
Ловечъ	9	"	—	"	1	"
Тетевенъ	4	"	1	"	—	"
Троянъ	14	"	—	"	—	"
Берковица	15	"	—	"	—	"
Карлово	17	"	1	"	4	"
Пловдивъ	15	"	9	"	15	а околията 12
Плѣвенъ	9	"	—	"	8	души
Разградъ	18	"	—	"	—	"
Бѣла	6	"	—	"	—	"

Русе.	15	души	1	души	2	души
Тутраканъ	4	„	1	„	--	„
Габрово	9	„	1	„	—	„
Севлиево	31	„	—	„	4	„
Кавакли	11	„	—	„	—	„
Сливенъ	19	„	—	„	—	„
Ямболъ	14	„	2	„	—	„
Златица	21	„	—	„	—	„
Н.-Село	13	„	—	„	—	„
Самоковъ	32	„	—	„	—	„
София	35	„	5	„	1	„
Казанлъкъ	21	„	—	„	—	„
Ст.-Загора	13	„	3	„	6	„
Чирпанъ	15	„	—	„	—	„
Т.-Пазарджикъ	7	„	1	„	8	„
Трънъ	13	„	—	„	6	„
Царибродъ	11	„	—	„	—	„
Г.-Орѣховица	25	„	2	„	—	„
Дрѣново	54	„	—	„	—	„
Трѣвна	35	„	—	„	—	„
Търново	50	„	—	„	—	„
Хасково	27	„	—	„	—	„
Харманлий	—	„	1	„	1	„

Тия редове дохождатъ пò-скоро да подтвърдятъ нееднаквостьта въ системата на прѣброяванията, отколкото да ни дадатъ основания за нѣкои научни заключения по вжжарския еснафъ въ нашата страна. Цифритѣ за 1887 г. сж изобщо голѣми у всички отбѣлѣзани пунктове; до толкова сж тѣ голѣми, че въ Дрѣново напр. отъ 54 вжжари прѣзъ това прѣброяване прѣзъ слѣднитѣ не се означава нито единъ; и въ много други мѣста личи сжщото нѣщо. Сравнително изучване, ще рече е невъзможно, защото въ тритѣ прѣброявания къмъ вжжарския занаятъ не сж отнасяли една и сжща категория население. Ако се запремъ върху цифритѣ отъ послѣдното прѣброяване — 1900 —, за което имаме основания да е направено при възможно най-тънката диференциация на занятията, едва ли ще можемъ да извадимъ нѣкои характерни заключения по вжжарството. Най-много е разпространенъ този занаятъ покрай сръбската граница — отъ сѣверъ и до югъ. Срѣща се тукъ-тамъ изъ вжтрѣшностьта на България обикновено слабо застжпенъ. Само въ Пловдивъ и околията му сж отбѣлѣзани до 49 души, мжже и жени отъ вжжарски сѣмейства, което ще еставѝ точно 30% отъ цѣлото вжжарско население на България. Това се дължи безспорно на изникналата тамъ прѣди

8 години вжжарска работилница — „Дружество Конопъ“ въ Куртово-Конаре. Сжщо такова едно увеличване на вжжарското население ще се отбѣлѣжи, вѣрвамъ, за въ бждеще и въ София, щомъ новооснованата тукъ фабрика захване своята работа.

За по̀-голѣма точность ще трѣба да отбѣлѣжимъ тука, че за 1900 г. къмъ графата „Вжжарство“ ние сме отнасяли изобщо население, което се занимава съ производство на връви, вжжа, канапъ и мрѣжи.

Моето внимание при анкетата бѣше привлѣчено отъ вжжарницитѣ въ Трънъ (една), Кюстендилъ (3), Пловдивъ (К. Конаре), Царибродъ и София. Връзъ основа на изучвания въ тия заведения ще направя и своитѣ описания тукъ.

Отъ тѣзи заведения само въ Трънъ и Кюстендилъ вжжарницитѣ иматъ форма на занаятчийски дукяни; Работилницата въ Куртово-Конаре е голѣма, акционерна и прѣдставя една прѣходна форма къмъ фабрична индустрия; Царибродската пъкъ се прѣнесе въ София, дѣто тя се явява вече като „Първа българска вжжарска фабрика“. Послѣднитѣ двѣ заведения ще разглеждамъ въ слѣдната глава, защото тѣ се явяватъ като фабрична форма на вжжарската индустрия.

II.

Вжжарскиятъ дукянъ у насъ бива едно дълго, низко и нехигиенично помѣщение: на една страна сж натрупани суровитѣ материали — кълчища и конопъ, на друга свършени и полусвършени издѣлия; всички прѣдмети въ заведението сж потънали въ прахъ и дребни конопени влакна, а подътъ не може да се познае, дали е постланъ съ дъски, или е чиста земя. За хигиена тукъ не може и да се говори. Ще ми се възрази, че културниятъ уровенъ на тия занаятчии е такъвъ, че нѣматъ нужда отъ по̀-добрѣ уредени помѣщения и азъ може би че щѣхъ да се съглася, ако да не гледахъ, съ каква радость вжжаринътъ чака да се стопли, за да изнесе своята не особно сложна машина на двора или улицата и тамъ, на откритъ въздухъ, да работи; и пакъ — съ каква скръбь лошото и студено врѣме кара вжжарина да се прибѐре въ мрачния и задушенъ дукянъ!

Техниката на вжжарския дукянджия е доста прибрана и проста. На една греда, забита въ пода или прикрѣпена къмъ стѣната, е

прикрѣпенъ най-важниятъ инструментъ — засуквачката. Засуквачката прѣдставлява единъ кржгъ съ 4 куки, прикрѣпени на единъ правожгъленъ четвероржгълникъ, вписанъ въ този кржгъ; самиятъ кржгъ е прикрѣпенъ на една ось, която се докарва въ движение съ помощьта на едно зжбчато колело; това послѣдното пъкъ се движи или отъ единъ счупенъ лостъ — ржчка, или пъкъ чрѣзъ скрипци, карани отъ една връвь, която се тегли. Засуквачката служи да осуква конопенитѣ вжжели — чисто изработени — въ отдѣлни върви или канапъ; четири такива канапа, закачени на четиритѣ куки на засуквачката се осукватъ на вжже; четири обикновени вжжета, засуквани по сжщия начинъ, образуватъ пò-дебело вжже и т. н. На мѣста засуквачката се движи съ помощьта на единъ работникъ — унгарска и пò-съвършена система; на мѣста пъкъ — засуквачката се движи съ помощьта на скрипци, карана отъ една връвь, закачена за пояса на работника. Осукването става съ отдалечаването на работника отъ засуквачката, чрѣзъ което връвьта движи скрипеца и самата засуквачка. Изобщо и въ двата случая работникътъ захваща осукването отъ самия прикрѣпенъ стълбъ и се отдалечава; затова и колкото е пò-дълго помѣщението, толкова пò-дълги вжжета могатъ се изважда.[1])

Осуканото по този начинъ вжже или канапъ обикновено се полирва или изглажда. А отъ изгладени вжжета правятъ разни други прѣдмети, като юлари, колани и пр. Въ всички вжжарници, които посѣтихъ, се правятъ освѣнъ вжжета още и юларници, колани и пр.

Организацията на труда и производството тукъ е най-примитивна. Майсторътъ или калфата захваща операцията отначало — т. е. осуква отъ конопа канапъ, а отъ канапа вжжета — и продължава до край. Ако въ единъ дукянъ има нѣколко душъ работници, всѣки си има своя засукачка и работи отдѣлно на нея вжжета, като захваща отъ най-първата операция; слѣдъ като бждатъ готови нужното количество вжжета, захващатъ пакъ всички работници заедно да правятъ юлари и други прѣдмети. Никакво раздѣление на операциитѣ тукъ не се забѣлѣзва, а работникътъ, билъ той калфа или занаятчия, изкарва продукта отначало и до край.

---

[1]) И тукъ трѣбва да отбѣлѣжимъ, че фотографирването и точното описание на уредитѣ е важно за историята на нашата техника, па и стопанската ни култура, та за това трѣбва да стане то съ врѣме, дордѣто тѣзи уреди не сж загинали.

Всѣки вжжарски дукянъ има прѣди всичко своя майсторъ-господарь, научилъ занаята обикновено по наслѣдство отъ своя баща. Майсторътъ не може да работи самъ и затова има най-малко 1 чиракъ или калфа; на мѣста се срѣщатъ и по 2—3 душъ като калфи или чираци — помощници на майстора. Обучението трае 3—4 годинъ и бива безплатно или само за прѣхраната. Нѣкои особни правила за заплащане труда и пр. не забѣлѣзахъ, дори и тамъ, дѣто този занаятъ е билъ доста развитъ. Обикновено се плаща 30 л. за шесть мѣсеца на добъръ чиракъ; калфата получава 3—4 пжти пòвече. Но за нормални надници тукъ не може да се говори, понеже това занятие никакъ не е доходно, та и самитѣ майстори не сж въ особно завидно положение.

Такова може да бжде описанието на вжжарския дукянъ. На нѣкои мѣста това занятие се упражнява и вънъ отъ дукяна. Така напр. въ Кюстендилъ има днесъ за днесъ до 3 вжжарски дукяна, но освѣнъ това има и до 5 майстори вжжари, които работятъ занаята по кжщята си. Азъ не бихъ нарѣкълъ тая форма „домашна индустрия“, но тя сè пакъ е твърдѣ интересна, защото показва несносното положение на вжжарина въ еснафския дукянъ, на пазара. Ония, които работятъ по кжщята си, иматъ пакъ свои помощници — чираци — било членове отъ чузди домакинства, било членове отъ собственитѣ тѣхни домочадия. Такива форми на производство срѣщнахъ и другадѣ.

Ако трѣба най-послѣ да се запра върху историята на тоя занаятъ у насъ, ще е нуждно да спомена прѣди всичко, че тукъ нѣкоя постоянна тенденция не можахъ да отбѣлѣжа. На мѣста срѣщнахъ вжжарски дукяни, закрѣпени едва прѣди нѣколко години: — въ турско врѣме не е имало подобни заведения; на други пъкъ — забѣлѣжихъ едно намаление въ тоя занаятъ. Въ Кюстендилъ напр. срѣщнахъ сега само 10 душъ отъ това занятие, когато къмъ 80-тѣхъ години на XIX вѣкъ е имало до 50 душъ вжжари; а всѣкой майсторъ ималъ по трима калфи. Както забѣлѣзахъ пò-горѣ, тукъ всичко стои въ свръзка съ вжжарското производство въ прибавенитѣ по берлинския трактатъ къмъ сръбската държава области — Враня и Лѣсковецъ.

III.

Търговията съ вжжарски стоки има двѣ страни. Най-напрѣдъ ние имаме тукъ търговия съ суровитѣ продукти, клчиъща и конопъ,

които се употрѣбяватъ за производство на вжжата. Като общо правило въ тоя случай, занаятчиитѣ купуватъ суровитѣ материали отъ мѣстни жители — селянкитѣ. Кюстендилскитѣ вжжари напр. купуватъ конопа отъ селянкитѣ на с. с. Катрище, Четирци, Коняво, Новъ-Чифликъ, Тополовци и пр., които се смѣтатъ като центрове на конопената обработка. Купуватъ обикновено конопитѣ, изработени въ кждѣли, по 5—6 $^{1}/_{2}$ гроша старата ока — споредъ годината. Сжщитѣ цѣни на суровия и добрѣ извлаченъ конопъ забѣлѣжихъ и въ Софийско. Има врѣмена — на лоша реколта —, когато мѣстнитѣ вжжари се обрѫщатъ за сурова конопена материя къмъ сръбскитѣ области — Враня. Но тукъ тѣ срѣщатъ голѣми мжчнотии и дори полицейски прѣслѣдвания. Важно е прѣди всичко да се отбѣлѣжи, че сръбското правителство гледа съ много ревниво око на тая своя индустрия и прѣслѣдва всичко, което може да ѝ уврѣди. Така суровиятъ конопъ се облага съ износно мито, което по думитѣ на г. Ив. П. Вжжаровъ достига до 10% сжщинско мито и 6% трошарана, та всичко 16%; когато обработенитѣ продукти — вжжата — не плащатъ никакво износно мито. Отъ тия бѣлѣжки излиза, че донасянето на сурови материали отъ Сърбия, което би било инъкъ възможно, е почти запрѣтено. Нашитѣ занаятчии трѣба да се обрѫщатъ къмъ мѣстното производство, което и правятъ; това найдобрѣ ще се види отъ цифритѣ за търговията, които даваме по̀долу. Но търговията съ суровъ конопъ по нашенско е изобщо слаба и неуредена. Затова и по̀-голѣмитѣ заведения, които изникватъ у насъ въ ново врѣме, се мжчатъ да уредятъ най-напрѣдъ този въпросъ — търговията съ конопъ —, а на мѣста дори — и сами да си сѣятъ по̀-голѣми пространства, за да се осигурятъ съ сурови материали за извѣстно врѣме. Но затова ще имаме случай да говоримъ къмъ края на монографията.

Другата страна на вжжарската търговия е — разпродаване на готовитѣ стоки. Първиятъ въпросъ, който ще ни срѣщне тука, е — дали нашата страна има *сигуренъ пазаръ* за вжжарски стоки, а послѣ — и кой търгува съ тѣхъ. При макаръ още ограничената размѣна у насъ, вжжата сж единъ артикулъ, който намира найширока консомация. И най-бѣдната селска кжща има нужда отъ вжже; тая нужда може да издигне консамацията до 20 лв. годишно най-малко на едно домакинство, което при днешното число на до-

макинствата 665.148 — ще даде една сумма отъ 13_3 мил. л.[1]) Наистина много наши селски кѫщи си служатъ съ върви, изработени въ кѫщи, или съ козяни вѫжета, пакъ домашно производство, но тѣзи домакинства ставатъ сѐ пò-рѣдки, и всичко се обръща къмъ пазара. Всѣки новооткритъ селски дукянъ покрай първитѣ и най-необходими стоки за селото ще има и вѫжа. Тия цифри на всѣки случай даватъ голѣма надѣжда за развитие на вѫжарска индустрия въ нашата страна, особно като мислимъ, че консомацията далечъ не е достигнала своя краенъ прѣдѣлъ и има още много да расте.

Търговията на вѫжа е въ рѫцътѣ най-напрѣдъ на самитѣ вѫжари. Тѣ излизатъ обикновено съ готова стока на мѣстния пазаренъ день и я разпродаватъ на стеклото се тамъ селско население, като купуватъ въ сѫщото врѣме и суровъ конопъ. Натурална размѣна, т. е. вѫжарско издѣлие за конопъ или жито токо-рѣчи не се срѣща. Нѣкои вѫжари изработватъ пò-вече стока изведнажъ и ходятъ послѣ съ кола по селата и съборитѣ да я разпродаватъ. Това е единъ видъ амбулантна търговия. Освѣнъ това съ продажба на вѫжарска стока се занимава и всѣки бакалски дукянъ по нашитѣ села и градове. Търговцитѣ—бакали обаче продаватъ пò-вече срѫбска или европейска стока.

Цѣнитѣ, особно детайлнитѣ, на вѫжарскитѣ стоки биватъ твърдѣ различни въ разни мѣста на нашето отечество; тѣ сѫ много високи тамъ, дѣто селенитѣ купуватъ отъ бакалитѣ на кредитъ. Споредъ показанията на вещи лица днесъ цѣнитѣ на тия продукти могатъ да се смѣтатъ срѣдньо:

1 кгр.	обработенъ ленъ на кѫжели	1_{50}	лева
1 „	„ конопъ „	0_{75}	„
1 „	„ юта „	0_{40}	„
1 „	канапъ отъ конопи срѣдно	1_{80}	„
1 „	вѫжа — отъ	1_{10} — 4_{80}	„
1 „	„ срѣдно	3_{0}	„

Да споменемъ най-подиръ, че външната търговия на нашата страна съ вѫжарски стоки се изразява въ слѣднитѣ цифри:

[1]) По точно нашитѣ *селски* домакинства по послѣдното прѣброяване, 1900 г., сѫ 500.785, а 164.363 сѫ градски; ние смѣтаме, че и еднитѣ, и другитѣ иматъ еднаква насѫщна нужда отъ вѫжа и канапи.

Въжарска търговия съ странство.

Вносъ.

Наименувание на стокитѣ	1886 кило гр.	1886 лева	1890 килогр.	1890 лева	1895 килогр.	1895 лева	1900 килогр.	1900 лева	1902 килогр.	1902 лева	1903 (10 мѣсеца) килогр.	1903 (10 мѣсеца) лева
Въжета					400.017	704.657	842.032	336.283	529.196	513.891	525.034	498.549
Върви и канапъ. . .	484.884	682.175	657.083	1.168.994	154.803	302.187	68.896	99.145	108.018	156.085	142.583	222.326
Юлари, колани и пр. .					3.133	7.605	29.199	32.201	26.337	30.678	36.223	47.541
Мрѣжи	4.349	20.769	3.055	17.104	10 987	34.027	1.093	3.017	7.383	17.494	2.251	5.965
Всичко . .	489.233	702.944	660.138	1.186.098	568.940	1.048.476	441.220	470.646	671.234	718.148	706.091	774.381

Износъ.

Наименувание на стокитѣ	1886 кило гр.	1886 лева	1890 килогр.	1890 лева	1895 килогр.	1895 лева	1900 килогр.	1900 лева	1902 килогр.	1902 лева	1903 (10 мѣсеца) килогр.	1903 (10 мѣсеца) лева
Въжета					603	1.155	2.148	2.223	521	648	520	1·014
Върви и канапъ. . .	6.023	11.485	199	359	12	24	2.770	2.313	408	421	51	122
Юлари, колани и пр. .					326	1.425	26	74	13	20	220	350
Мрѣжи	245	610	105	400	476	1.312	96	485	1.007	4.826	1.341	1.296
Всичко . .	6.268	12,095	304	759	1.417	3.916	5.040	5.095	1.949	5.915	2.132	2.782

Най-напрѣдъ ще трѣба да отбѣлѣжимъ възъ основа на тая съкратена таблица, че ние имаме, както вносъ, така и износъ на вжжарски стоки. Износътъ обаче е така малъкъ, че не може да има нѣкакво значение за нашата търговия, и ние ще трѣба да го оставимъ спокойно настрана.

Самиятъ вносъ е твърдѣ интересенъ. Ако 1886 год., подиръ войната, смѣтаме за ненормална, тя пакъ прѣдставлява единъ вносъ отъ близу 1/2 милионъ кгр. вжжарски стоки; този вносъ трѣба да е расълъ, защото къмъ 1890 г. ние го виждаме да достига до 660138 кгр.; къмъ 1895 и особно 1900 г. тоя вносъ захваща да спада и достига до положение пб-долно, отколкото е заималъ дори и прѣзъ 1886 год. Това спадане на вноса не бива да се свързва съ нарастване на вжтрѣшното производство, както правятъ нѣкои автори; то е пб-скоро резултатъ отъ общата стопанска криза у насъ, което се подтвърдява отъ обстоятелството, че тутакси подиръ добритѣ години — отъ 1902 насамъ вносътъ захваща да расте и достига до цифри много пб-високи: за 1902—671234 кгр., а за 1903 само за 10 мѣсеца—706091 кгр. Не трѣба да забравяме, разбира се, че отъ нѣкоя година насамъ ние имаме пб-голѣмо вжтрѣшно производство, инъкъ вносътъ щѣше да бжде още пб-голѣмъ. По отдѣлно вземени вжжарскитѣ стоки нѣматъ еднакъвъ вносъ: най-много се внасятъ вжжета, по-малко връви и канапъ, послѣ идатъ юларитѣ и най-послѣ — мрѣжитѣ, вносътъ на които се колебае между 1092 и 10987 кгр.

За да се види, отъ кои държави постжпватъ у насъ най-много вжжарски стоки, ние сме стъкмили слѣдната таблица:

държави	вжжета; 1896—1902 кгр.	връви и канапъ; 1896—1902 кгр.	юлари, колани и пр.; 1896—1902 кгр.	мрѣжи. 1896—1902 кгр.
Австрия	14805— 9021	20225— 5682	1800— 1796	1412— 633
Англия	3223— 1012	1848— 7288	— —	1452—2756
Белгия	6573— 2107	— — 376	— — 1	— 1
Германия	9302 -- 2379	65884—37348	578— 657	1083—600
Египетъ	— — 2339	— —	— —	— —
Италия	59152— 73956	30816—52856	— — 632	500—2272
Ромжния	2667— 113	— — 7	36— 13	46— 42
Русия	27329— 5421	2032— 400	— — 2482	— —
Сърбия	285652—423462	54840— 2704	767—20475	— 1
Турция	22453— 9664	11897— 1349	2327— 199	2003—1077
Франция	869— 22	— -- 8	49— 22	110— —

И тая таблица крие голѣмъ интересъ за мѣстопроизхода на внесенитѣ вжжарски стоки у насъ. Прѣди всичко първото заключение, което може да се прави отъ тая таблица, кога става дума за най-обикновенитѣ вжжета, е че тѣ идатъ най-вече отъ Сърбия; вървитѣ и канапътъ идатъ най-много отъ Германия; юларитѣ и др. най-много отъ Турция и Сърбия; а мрѣжитѣ — най-много отъ Англия, Италия и Турско. Второто заключение, което можемъ да направимъ отъ тази таблица, е още пó-важно. Ние даваме тамъ цифри за двѣ години — 1896 и 1902, т. е. режимътъ на нашата търговия до началото на търговскитѣ договори и крайната тѣхна година, за която имаме готови цифри (договоритѣ изтичатъ на 31/XII 903 год.); така че тия два крайни периода ще ни дадатъ основание да сждимъ за промѣнитѣ, които сж станали въ нашата външна търговия съ вжжарски стоки. И наистина цифритѣ показватъ, че отъ 285.652 кгр. вносътъ на вжжа отъ Сърбия прѣзъ 1896 г. е порастналъ до 423.462 кгр. прѣзъ 1902 г.; едно сравнително пó-малко нарастване имаме за Италия — отъ 59.152 кгр. прѣзъ 1896 г. на 73.956 кгр. прѣзъ 1902 год.; когато обратно — вносътъ отъ вжжарски стоки на всички други държави — Австрия, Англия, Белгия, Германия, Ромжния и Турция пада на нѣколко пжти. Съ други думи — търговскитѣ договори по отношение на вжжата сж били най-благоприятни за Сърбия, тѣ сж ѝ помогнали да изтласка другитѣ конкурируещи държави. Сжщото може да се каже и за юларитѣ, коланитѣ и пр., когато канапътъ има малко пó-друга тенденция.

Да споменемъ най-подиръ, че нашиятъ износъ отъ вжжарски стоки, колкото скроменъ и да е, отива за въ Турция и трѣба да е резултатъ на обикновена погранична търговия. Неговото значение, както показватъ цифритѣ, е твърдѣ слабо.

Тъкачеството въ занаятчийска форма е сжществувало, па сжществува и до днесъ въ нѣкои мѣста; има го дори въ нѣколко дукяна спазено и въ София, Ючбунаръ. Тия дукяни тъчатъ и продаватъ платна въ сжщото врѣме. Освѣнъ памучни платна, тѣ продаватъ и конопено. Но анкетата ми подтвърди, че нийдѣ *мжжетѣ* не тъкатъ конопено платно, дори и въ с. Годечъ, дѣто тъкачеството е пó-развито. Платното отъ конопа, което се продава по тия тъкачни дукяни, се размѣня отъ селянкитѣ за памучно платно. Така че тъкането на *конопени* платна е оставало винаги работа на женитѣ, въ чисто *домашна* форма.

Общитѣ наши заключения по вжжарството у насъ могатъ да се стѣснятъ въ слѣднитѣ кратки положения:

1) Вжжарството, като занаятчийство е твърдѣ рѣдко въ нашата страна; като домашна индустрия е още пó-рѣдко явление. Причината на това трѣбва да се търси въ обстоятелството, че едва до прѣди 26 години ние сме съставлявали една область и народостопанско цѣло съ прочутата люлка на вжжарството въ Враня и Лѣсковецъ. Освобождението дава вече условия за една вжжарска индустрия у насъ, и тя захваща да изниква. Но въ занаятчийската форма тая индустрия не може да вирѣе добрѣ.

2) Консомацията на този продуктъ е вече голѣма, ала тя ще расте още пó-вече, и затова ще трѣбва да чакаме една пó-висока форма на тази индустрия, която не закъснѣ да се яви вече въ нѣколко прѣдприятия — вжжарски фабрики.

3) Суровиятъ материялъ — конопътъ — обаче е осжденъ, защото тамъ, дѣто той се работи въ изобилие, не е станалъ още търговски продуктъ въ чистия смисълъ на думата: той служи за една домашна индустрия и чисто домашни нужди на населението.

4) Търговията съ грубитѣ вжжарски стоки и днесь е въ ржцѣтѣ на Сърбия: — договоритѣ дадоха на сръбскитѣ вжжа много прѣдимство прѣдъ вжжата на другитѣ вносителки у насъ, па дори и на нашитѣ *мѣстни* вжжа.

Съ тия два пункта обаче ние ще се занимаемъ по-вече, когато разгледаме и фабричната форма на конопената и ленена индустрия въ нашата страна.

В. Форма на едра индустрия.

I.

Твърдѣ интересенъ стопански фактъ е, че покрай чисто домашната форма и занаятчийската въ нашата страна се срѣща още и *едра или фабрична форма* на производство, основата на които сж ленътъ и конопътъ. Изучването на послѣдната форма на производството — едрата — ще състави и послѣдната, макаръ и найважна задача на моята монография.

До днесь въ страната ни има три заведения, които прѣработватъ ленъ или конопи въ форма на едра индустрия; малко наистина на брой сж тѣ, но пъкъ малка е изобщо и самата наша страна — попрището на това производство. Ние ще дадемъ въ кратки чърти описанието на тия три заведения.

Най старото отъ тѣхъ е *„I-во акционерско вжжарско дружество Конопъ,“* основано въ 1896/97 год., съ сѣдалище въ Пловдивъ

и работилница въ с. Куртово-Конаре. Това акционерно дружество има за задача на производството: вжжа разни видове, оглавници, канапъ, трокове за машини и пр. Работилницата брои двѣ голѣми здания, дѣто става производството и нѣколко пó-малки за жилища на работници, канцелария и пр. Служи си за своитѣ цѣли съ 4 машини засукачки, унгарска система, ржчни; една машина за голѣми вжжа; единъ казанъ; една машина за мънене на конопа и нѣколко двойни мелици; единъ станъ за такане на трокове. Работилницата е имала първоначално добъръ майсторъ отъ Австрия, но той е билъ скжпъ за силитѣ на дружеството и скоро е станало нужда да се откажатъ отъ него.[1]) Сега техничната работа се урежда отъ единъ пó-добъръ работникъ българинъ измежду ученицитѣ на нѣмския техникъ.

Работници има обикновено 14—15 душъ; при усилена работа— дори до 30 душъ. Между тѣхъ различаватъ калфи и чираци; послѣднитѣ получаватъ до 15 лева мѣсечно и обуща, а първитѣ отъ 30—45 лева, безъ храна разбира се. Работнишкитѣ сили изобщо сж оскждни, и дружеството е бивало често поставено въ затруднение при търсенето на работницитѣ. Имало е случаи, когато дружеството е пращало свои хора да търсятъ работници въ околнитѣ села. Подъ натиска на този работнически „гладъ“, дружеството дори е наклонно да прѣнесе своята работилница въ гр. Пловдивъ, което и скоро може би ще се осжществи.

Суровиятъ материалъ дружеството е доставяло по нѣколко пжтища. Най-напрѣдъ, понеже наоколо конопитѣ се не сѣятъ, дружеството е искало да привлѣче околното население къмъ обработката на конопи и е раздавало сѣме. Първата година конопитѣ станали, но втората година били изгнили, и фабриката не желаяла да ги купува; това е накарало неселението да изостави съвсѣмъ новата култура. Дружеството се опитало да достави конопи отъ Сърбия, но голѣмото износно мито повдига цѣната имъ и прави обработката неизносна. Затова ние виждаме дружеството да се обръща най-подиръ къмъ лична (засебна) обработка на конопитѣ. За тая цѣль то си купува до 4—500 декара земя и самó я посѣва съ конопи, обработва я и т. н. Прѣзъ 1902 год. дружеството посѣяло до 450 декари съ конопи, които станали много добри; топило ги въ специално приготвени топила край Кричимската рѣка и ги

[1]) Неговото мѣсечно възнаграждение не е надминавало 180 лева при безплатно жилище.

складирало на купи, защото не може да намѣри работници, които да се заловятъ съ мъненето на гръстницитѣ, макаръ че плаща по 10 ст. на kgr. очуканъ конопъ Трѣбва да забѣлѣжа тукъ, че опитътъ на дружеството да раздава сѣме на околното население или само да сѣе на свои земи е доста несполучливъ ступански и е една грѣшка отъ неразбиране на мѣстния икономиченъ битъ. Земледѣлската култура по тия мѣста е високо интенсивна, земята много скѫпа. Населението на с. Куртово-Конаре се занимава най-вече съ отглеждане на зеленчуци, които зрѣятъ рано и се изпращатъ къмъ Пловдивъ и особно къмъ София. Разбира се, че при такива условия не е мислимо тукъ, около фабриката, да се въведе културата на конопа. Ще трѣбва фабриката да се погрижи, значи, да си доставя суровия продуктъ отъ други мѣста на страната, дѣто конопената култура е по-доходна, и населението може съ полза да я възприеме.

Продуктитѣ, които работилницата изкарва, сѫ най-напрѣдъ *вѫжата* отъ всѣкаква дължина и дебелина; тукъ се работятъ най-тънки — за обикновена нужда вѫжа, както и най-дебели и здрави — за артилерията. Освѣнъ това въ склада на работилницата се виждатъ разни други прѣдмети, освѣнъ оглавници и трокове отъ различна величина. Работи се и канапъ, но по-рѣдко, защото споредъ приспособенията за канапъ трѣбва да се употрѣбява най-доброкачественъ конопъ, а пазарната цѣна не допуща това.

Изобщо дружеството основава всичката своя фабрикация върху консомацията на държавнитѣ нужди; то е сключило дори контрактъ съ държавнитѣ учрѣждения, споредъ който канапъ и вѫжа трѣбва да се взиматъ само отъ неговата работилница. Това кара дружеството да не обръща толкова внимание на частната консомация и да не чака отъ нея. Разбира се, че и оплакванията на дружеството се централизиратъ около нежеланията на държавнитѣ учрѣждения да купуватъ отъ него вѫжета, канапъ и др. продукти, като напр. телеграфо-пощенското управление, нѣкои алтилерийски управления и пр.

Положението на дружеството въ първитѣ години на опитъ и организация — не е било добро; то не е дало никакъвъ дивидентъ на акционеритѣ. Не стига това, ами и стойностьта на акцитѣ паднала отъ 100 лева на 30 лева. При всичко това, както ме увѣряваше директорътъ г. Душковъ, работата е много хубава, стоката си пробива пѫть, само че тѣхното внимание сега е обърнато къмъ военната консумация, та се отвличатъ отъ тържището и не го изучаватъ. Врѣмето и опитътъ ще ги научатъ да бѫдатъ по-прак-

тични и да дирятъ своята консомация между най-жизнената у насъ срѣда — селската маса.

Другата вжжарска фабрика е на г. г. Ц. Паяковъ и Ив. П. Вжжаровъ — „I-ва Българска вжжарска фабрика“, — основана по инициативата на г. И. Вжжаровъ. Това заведение е при приготовителнитѣ си още работи; строи се самата фабрика при Павлово; събиратъ се и складиратъ сурови материали и т. н. Странствуването на г. Ив. Вжжаровъ отъ градъ на градъ го е убѣдило, че вжжарството, като занаятчийски дукянъ у насъ не ще може да вирѣе, и затова ще трѣба да се прибѣгне къмъ една пò-висока форма на производство.[1] Г. Ив. П. Вжжаровъ е ималъ изпърво дукянъ въ Трънъ; послѣ се е прѣнесълъ въ Радомиръ; послѣ отишълъ чакъ въ Чирпанъ; слѣдъ това въ Пловдивъ и най-подиръ въ Царибродъ; навредъ той ималъ работилници въ форма на занаятчийски дукянъ, но животътъ го научилъ да търси спасение на вжжарството въ фабричната форма на производство. Това положение ми се вижда твърдѣ естествено. Сръбското вжжарство е въ форма на капиталистична домашна индустрия. Тамъ работи цѣлата фамилия, както свой конопъ, така и конопъ на търговцитѣ; кредитътъ на тѣзи занаятчии е много доленъ, и тѣ сж съвсѣмъ притиснати отъ търговеца. Да си припомнимъ при това, че цѣли области сж посветени на тази индустрия, като Вранско, Лѣсковско, Крушовацъ, чакъ до Смедерево, та и изработенитѣ продукти излизатъ на тържището на цѣли маси. Така че тѣ ще подбиватъ всѣки занаятчийски дукянъ, който тепърва се появява. Друго щѣше да бжде положението, ако ние имахме отдавнашни занаятчии; тѣ щѣха да се борятъ дълго, и щѣха да се упазятъ, макаръ и при незавидно положение. Ето защо азъ мисля, че ние ще можемъ да се боримъ съ сръбската конкуренция, ако се сдобиемъ само съ пò-модерно и пò-напрѣднало вжжарство, т. е. ако прибѣгнемъ къмъ едрата, машинна форма на вжжарската индустрия. Разбира се, че затова държавата ще трѣба да направи нѣкои жъртви, като прокара въ новитѣ си договори една пò-голѣма защита на вжжарскитѣ

[1]) Първата Бълг. вжжарска фабрика е вече готова и почна работата си, макаръ още въ ограничени размѣри. Инициаторитѣ тъкмѣха изпърво да построятъ зданията си около желѣзопжтната станция, но поради голѣмитѣ прѣчки, които Соф. градско общ. управление имъ направи, тѣ се принудиха да се откажатъ отъ първата идея и да поставятъ фабриката близу до Павлово и с. Бояна на княжевското шосе. Постройкитѣ, които се състоятъ отъ едно голѣмо и дълго здание за работилница, складъ за сурови материали, жилище за работници и за директоръ, възлизатъ на 30.000 лева. Стойностьта на машинитѣ още не може да се опрѣдѣли, понеже не сж докарани всички.

стоки. Но прѣди да говоримъ за жъртвитѣ, ще трѣба да покажемъ, дали наистина заслужва да се правятъ за вжжарството жъртви и дали тѣ ще се отплатятъ. Вжжарската индустрия, освободена само отъ крайната конкуренция на външния свѣтъ, ще може да си пробие пжть въ страната съ успѣхъ. Ние говорихме вече, че вжжарството има сравнително голѣма консомация, защото подиръ сольта, памука и желѣзото селската кжща не може безъ вжже. И колкото да я намаляваме, тя пакъ ще надмине 20 лв. на кжща годишно, като не забравяме, че има домочадия, които харчатъ и повече.[1]) Найподиръ — тая консомация ще расте, колкото пòвече нашето селско стопанство се прѣобръща въ размѣнно-парично и своитѣ козиневи вжжа, изработени въ кжщи, замѣнява съ конопени — пазарски. Консомацията значи е на лице, а при това консомация силна, стабилна, насжщна. Другото важно условие за успѣха на тая индустрия — наличность на сурови материали — тъй сжщо е на лице. Страната още произвожда голѣми количества конопи за домашни нужди; стига да се яви купувачъ на тия конопи, и селското домакинство скоро ще се откаже да ги употрѣбява самò, като ще гледа да ги прѣвърне въ пари. Тукъ липсува само една организация на търговията, единъ постояненъ пазаръ; новоизникналитѣ фабрики тъкмо ще могатъ да създадатъ този пазаръ. Г. г. Вжжаровъ и Паяковъ въ случая дѣйствуватъ пò-тактично, търговски. Една година прѣди още да отворятъ фабриката си, тѣ захванаха да купуватъ отъ селянитѣ конопи по една износна цѣна и съ това ги подбуждатъ къмъ пò-голѣми посѣви за слѣдната година. Не стига това, ами тѣ правѣха контракти съ разни земледѣлци за купуване на конопитѣ имъ, като подбудиха Централното управление на земледѣлскитѣ каси да раздава хубаво европейско сѣме на населението. Не е моята задача тукъ да се запирамъ върху този въпросъ — подобрение на конопената и ленена култура у насъ чрѣзъ чужди сѣмена — но трѣба да спомена, че отъ туй, което имахъ случай лично да видя, чуждитѣ конопи, особно болонскитѣ, ставатъ чудесни и каратъ най-апатичния човѣкъ да имъ се любува.

Че тая практика — раздаване на сѣмена, увеличване на конопенитѣ посѣви и пр. — ще има благотворни резултати за нашето селско стопанство, доказва се още и отъ смѣтката за изгодностьта на тая култура, която азъ заимамъ отъ г. Ив. П. Вжжаровъ.

[1]) Споредъ изучванията на самия г. Вжжаровъ, има домакинства въ южнобългарскитѣ села, които употрѣбяватъ годишно вжжа и за 40 лева.

При най-повръхностна смѣтка единъ декаръ може да даде до 80 оки конопени влакна, очистени и извлачени, които по 1 лв. оката даватъ 80 лв.; ако смѣтнемъ разноскитѣ до 15—20 лв. на декара, безъ да обръщаме внимание на труда, потрѣбенъ за очукване и извлачване на влакната, ще имаме до 60—65 лв. доходъ. Самъ г. Вжжаровъ прави слѣдното сравнение за Пловдивъ:

1 увратъ, посѣянъ съ жито дава бруто:	70	лева
за орань сѣме и пр.	32	„
остава чистъ доходъ	38	„

1 Пловдивски увратъ, посѣянъ съ конопъ дава:

Доходъ 1) 250 клгр. конопи по 75 ст.	187·50	лева
„ 2) сѣме 100 клгр.	125·—	„
„ 3) пъздеръ и пр.	7·—	„
а всичко	319·—	лева

Разноски:

оранъ три пжти	7·50	лева
жътва 4 работника	8·25	„
сѣметрошене	4·—	„
топене на гръститѣ	2·—	„
измиване и изваждане	4·—	„
очукване и изработване	15·—	„
сѣме за посѣвъ (45 клгр.)	56.—	„
всичко	96.75	лева
Остава чистъ доходъ	212·25	лева

Сумата изглежда наистина доста голѣма, тя може обаче и да се намали, като се прибавятъ разноски за изработване на стъблото въ влакна и кжжели, но пакъ конопитѣ ще дадатъ единъ добъръ чистъ доходъ. Това най-добрѣ ни говори, какво конопената култура е доходна и може да заеме важно мѣсто въ бюджета на нашия селски стопанинъ; ако е така, тогава ще трѣба да се подкрѣпи и самата вжжарска индустрия. Сжщото може да се каже и за ленената култура; тя е дори пó-доходна и нейниятъ пазаръ е еднакво осигуренъ, било вжтрѣ въ страната, било въ чужбина. Има само една голѣма разлика въ обработката на тѣзи двѣ растения. Конопитѣ отиватъ за пригатвяне на вжжа, конопъ и пр. безъ да се прѣвърнатъ въ прежда; ленътъ пъкъ да се прѣвърне въ нѣкой пó-високъ артикулъ — платна отъ какъвто и да било видъ — ще трѣба да се упреде механически. Механическото предене на лена обаче е една мжчна и скжпа фабрикация, каквато и въ Европа се яви много по-късно отъ памучната и вълнената. Затова и трѣба да бждемъ увѣрени, че у насъ пó-скоро ще изникнатъ фабрики за платове отъ ленъ съ прежда, внасяна отъ Европа, отколкото фабрики за прежда, дори и при наличностьта на суровъ продуктъ.

Въ такъвъ случай и разпространението на ленената култура ще трѣба да бжде въ свръзка съ изгодния износъ на лена въ кжжели, макаръ че има и у насъ вече фабриканти, които мислятъ за основането и на една предилница за ленена прежда въ гр. Габрово, както ще видимъ по-долу.

Както и да е, по нашенско има вече направени опити за разпространението на ленената и конопена култура чрѣзъ по-добри европейски сѣмена. Още прѣди години министерството на търговията и земледѣлието е раздавало подобни сѣмена по разни мѣста между земледѣлското население чрѣзъ постояннитѣ комисии. Азъ споменахъ вече за резултатитѣ отъ раздадени сѣмена въ Чепинско. Населението, което отначало се отнасяло съ недовѣрие къмъ европейскитѣ сѣмена, сега само ги търси: особно добри сж тукъ резултатитѣ отъ конопитѣ; ленътъ, както споменахъ и по-горѣ, макаръ да е по-високъ отъ мѣстния, по-малко е издържливъ за мѣстнитѣ условия, и отъ тамошнитѣ вѣтрове се повалява.

Много по-добри сж резултатитѣ отъ опити на частнитѣ фабрики. Още прѣзъ 1901 год. г. Ив. П. Вжжаровъ е раздавалъ сѣмена въ Царибродско, па и самъ е култивиралъ булонско сѣме; резултатитѣ сж чудесни, и стърковетѣ сж израствали дори до 3 метра височина. И акц. друж. „Конопъ“ въ Куртово-Конаре е добило прѣвъзходни резултати отъ булонски конопъ. Азъ бѣхъ очевидецъ на всички тѣзи резултати. Най-послѣ да споменемъ, че прѣзъ 1903 г. сѣмена отъ конопъ сж раздавали земледѣлскитѣ каси и първата вжжарска фабрика на населението отъ Софийско, Османъ-Пазарско, Ески-Джумайско, Прѣславско и пр. Фабриката е раздала по контракти до 14.050 клг. булонско сѣме, една часть отъ което е купила отъ земледѣлскитѣ каси, а друга — добила отъ своята реколта въ Царибродско. До края на 1903 година фабриката купила около 30.000 клг. кълчища, като прѣдполага, че има останало у населението само отъ нейното сѣме още до 35.000 клг. кълчища. Земледѣлскитѣ каси сж раздали въ Осм.-Пазарско само до 4.500 клг. булонско сѣме, посѣяно на до 300 дек. земя. Събрано е до 3.000 клг. сѣме; реколтата пъкъ на влакното достига отъ 80-150 клг. на декаръ.

Интересни сж така сжщо опититѣ съ ленено сѣме, прѣдимно рижско. Тукъ ще спомена само за опититѣ на чепеларското дружество „Родопско стопанство“. Ленътъ вирѣе много добрѣ въ областьта на Родопитѣ и понеже около с. Чепеларе има до 50.000 дек. земя, непригодна за други култури, освѣнъ ленената, реченото дружество, покрай другитѣ свои грижи за стопанското повдигане на родния

ся край, се е заловило да разпространи и ленената култура между населението. Прѣзъ 1903 г. това дружество раздало ленено сѣме, както мѣстно, така и рижско, отъ което сѫ получили до 3.200 клг. влакна; 350 кгр. сѫ само отъ рижски ленъ. Трѣба да се вѣрва, че при изгодностьта на тая култура тукъ нейното разпространение има голѣма вѣроятность. Само тържището, като неуредено, може да попрѣчка. Международниятъ пазаръ на тоя видъ продукти е осигуренъ, стига да се уреди вѫтрѣшната търговия, да се намѣрятъ умни експортьори и т. н.; за вѣрване е, че въ списъка на нашия износъ скоро ще можемъ да запишемъ и лена. Ала сé пакъ въ случая нашата истинска икономична политика трѣба да се стреми, ленътъ, ако се изнася, да бѫде въ по-високи продукти — прежди, платове, дантели и др., инъкъ пб е изгодно стопански да остава въ страната.

II.

Едрата форма на конопена и ленена индустрия не се изчерпва само съ вѫжарството. Има друга една область — много по-богата съ форми и разнообразие на продукти — *текстилната* ленена или конопена индустрия въ най-широкъ смисълъ. Тукъ можемъ да отнесемъ най-напрѣдъ преждата, а послѣ и разнитѣ видове платна. Въпросътъ е сега, да ли се срѣщатъ у насъ такива заведения, които обработватъ конопа и лена на прежда или платна съ помощьта на машини и до колко имаме за тѣхъ условия.

Неотдавна — 1901 г. — се основа у насъ първата фабрика за конопени и ленени платна въ гр. Габрово. Историята на това заведение е слѣдната. Още въ 1900 год. единъ отъ основателитѣ на тази фабрика, г. Г. Рашеевъ, е билъ въ София по своя работа и въ срѣщата си съ нѣкои отъ рѫководителитѣ въ военното министерство билъ подбуденъ къмъ основанието на една фабрика за конопени и ленени платове, отъ които има нужда най-много войската ни; г. Рашеевъ се обѣщава да изучи въпроса. Като практикъ, той изучавалъ въпроса най-вече въ търговската му страна и се убѣдилъ, че такова едно прѣдприятие ще може да вирѣе, само съ помощьта на вѫтрѣшната консомация, тъй като консомацията на войската само достига до 800.000 метра годишно; не малка е при това и обикновената гражданска консомация. Така сѫщо, по неговата смѣтка, ще бѫде много износна самата култура на лена и конопитѣ въ страната, и слѣдов. фабрикацията на преждата ще може добрѣ да вирѣе. По неговитѣ смѣтки едно пространство въ габровско засѣяно съ ленъ ще даде два пѫти по-голѣмъ доходъ, отколкото засѣто съ

житни храни. При тѣзи смѣтки и надежди се основава първата фабрика за конопени и ленени платове нѣколко километра далечъ отъ гр. Габрово отъ едно събирателно дружество съ 4-ца съдружници въ 1901 г. Тутакси се захваща една постройка край рѣка Янтра, на мѣстото на една воденица, която се попълня съ една турбина; тя се оказва тѣсна, разширява се и най-послѣ се натъкмяватъ 10 механични стана, специално за ленени и конопени платна, които се каратъ отъ водна сила чрѣзъ особни трансмисии, български фабрикатъ. Цѣлиятъ капиталъ, вложенъ въ фабриката до срѣдата на 1902 г., е възлизалъ на 65.000 лева. Прѣзъ цѣлата 1902 г. тази фабрика е правила опити, съ цѣль да се приспособи най-добрѣ къмъ производството, а още и да се научатъ и самитѣ работници. Така че нѣколко мѣсеца наредъ работата има училищенъ характеръ, което най-добрѣ, споредъ моето разбиране, гарантира солидностьта на прѣдприятието.

Приспособенитѣ въ фабриката машини могатъ да изкарватъ разни видове ленени платна съ ширина до 72 см. и 1 м.; но дружеството има идеята да докара още 10 нови машини, щомъ свърже надлежния контрактъ съ военното министерство, и така — да направи производството по-разнообразно. Една чудна тактика се забѣлѣзва въ това прѣдприятие, каквато изобщо може да характеризира само опитния габровски индустриалецъ, тактика, която гарантира успѣхъ на работата.

Работниятъ персоналъ на тая фабрика се състои отъ майстори и обикновени работници. Обикновенитѣ работници, които сж при познатитѣ социални условия на габровски работникъ, получаватъ отъ 11 лв. до 35 лв. мѣсечно; майсторитѣ — малко повече. Разбира се, че главната задача на тия работници е да наблюдаватъ движението на griстановетѣ. Самитѣ станове, отъ Германска система, правятъ до 150 обръщания въ минута и изтъкаватъ всѣки единъ по 80 м. на 24 часа.

Ще трѣба да отбѣлѣжа най-подиръ, че това прѣдприятие е концесионирано отъ държавата, споредъ съотвѣтния законъ — за насърдчение мѣстната индустрия.

Споредъ свѣденията, които можахъ да събира наскоро, това прѣприятие отива сравнително добрѣ и е разширено доста[1]) за краткия периодъ ва своето сжществуване.

---

[1]) Фабричното зеведение днесъ на г. Г. Т. Рашеевъ е сравнително уголѣмено. Намѣсто 320 кв. метра постройки, каквито азъ заварихъ въ момента на анкетата, днесь фабриката има 700 кв метра постройки съ особни здания за складове, ковачница,

За да можемъ да вникнемъ по-добрѣ въ условията на една бѫдеща ленена или конопена текстилна индустрия у насъ, ще трѣба да разгледаме най-напрѣдъ вноса отъ тия продукти. А за по-голѣма пълнота на въпроса ние изработихме отвѫдната таблица за едно десетилѣтие — послѣдното, като додадохме цифри и за други нѣкои текстилни вещества освѣнъ платоветѣ. И въ дадения случай ние ще правимъ сравнението си върху основа на *количеството,* т. е. по килограми, като по-твърдъ критерий: цѣната скоро се измѣнява и за това паричната стойность на стокитѣ не е удобна за сравнително изучване, макаръ тоя обичай да е вкорененъ вече у нашитѣ писачи.[1])

Когато става дума за вноса на суровитѣ продукти, трѣба да отбѣлѣжимъ, че не личи нѣкоя особно правилна тенденция. И до търговскитѣ договори количеството на внесенитѣ кълчища е било достигало до 98.831 клг.; тутакси слѣдъ договоритѣ то се увеличва, но отъ послѣ спада на половина. Увеличаването не бива да се свръзва съ вѫтрѣшното производство, макаръ че къмъ това врѣме се създава акцион. работилница „Конопъ"; така сѫщо и *спадането* на вноса не бива да се свръзва съ кризата, понеже и къмъ 1902 г. то продължава да расте. Азъ съмъ наклоненъ да свържа тоя вносъ по-вече съ мѣстното плодородие или неплодородие на конопа. Въ *преждата* има по-ясна и правилна тенденция: по табличката се вижда, че вносътъ на суровата конопена и ленена прежда намалява отъ 1894 год. насамъ до незначителни количества; бѣлената и боядисана прежда, както и концитѣ отъ ленъ и конопъ показватъ тъкмо обратното, т. е. слѣдъ договоритѣ и тѣ намаляватъ наистина, но къмъ 1902 год. тѣхното количество пораства до цифра много

дърводѣлница, жилище за работницитѣ и т. н. Днесъ фабриката има до 12 механични стана и два рѫчни, както и много други необходими спомагателни машини за навиване на прежда, за сноване и т. н. Самиятъ работенъ персоналъ е увеличенъ отъ 25 души на 55. Стопанитѣ смѣтатъ дори да снабдятъ фабриката съ една предачница механична, което би било цѣлъ единъ прѣвратъ въ нашата ленена и конопена култура, но се оплакватъ, че не могатъ още да сключатъ единъ по-дълготраенъ контрактъ съ военното министерство, което е най-крупниятъ у насъ консоматоръ на ленени и конопени груби платове. При едно осигуряване на пазара, фабриката би могла да произвожда по думитѣ на стопанитѣ й до 5—600.000 метра платове годишно.

[1]) Има твърдѣ много случаи, дѣто единътъ критерий би далъ много по-инакви резултати отъ другия. Така напр. постилки отъ западъ сѫ внесени прѣзъ 1902 год.:

Ав.-Унгария — 5003 кгр. за 8.305 л.
Англия — 5177 кгр. за 6.941 л.

И слѣдователно споредъ основата ще бѫде и заключението ни, а грѣшката е много явна въ случая.

Наименувание на стоки	1894		1896		1898		1900		1902	
	кгр.	лева	кгр.	лева	кгр.	лева	кгр.	лева	кгр.	лева
Конопъ и ленъ сурови .	383	668	5.616	674	4.218	426	2.654	1.629	4.669	2.129
Конопъ и ленъ на кълчища	93.831	25.896	109.726	28.305	101.946	26.434	46.960	18.035	36.663	18.153
Ленена и конон. прежда сурова	11.220	19.904	1.141	2.596	215	500	100	135	913	1.476
Ленена и конон. прежда бѣлена, боядисана . .	1.011	1.685	416	1.830	745	2.623	134	562	4.399	12.667
Ленени и конопени конци бѣлени, боядисани . .	34.565	103.569	20.031	57.050	18.191	54.630	17.140	47.446	30.143	85.323
Постилки за крака ленени и конопени	10.516	13.011	13.677	20.521	8.691	11.489	3.078	4.160	13.814	20.927
Платна дебели, киневиръ, човали и пр. небѣлени.	1.079.650	721.609	1.164.381	712.914	1.363.113	793.880	490.590	347.299	1.507.521	919.814
Сѫщо — бѣлени, боядисани	298.287	308.261	92.550	203.458	140.970	227.101	21.654	63.668	78.520	203.764
Тънки ленени платна бѣлени, боядисани . . .	8.512	32.935	14.714	36.541	20.854	47.147	2.496	14.201	5.202	32.579
Дамаски, бохчи, чершави, кърпи за носъ, пешкири и пр. и пр. . .	4.101	35.716	10.656	44.639	6.548	41.957	2.751	21.889	3.674	30.503
Тантели, рѣсни и пр. отъ ленъ и конопъ	662	9.243	553	8.436	125	3.758	285	4.109	214	7.031
Гайтанджийски работи отъ ленъ или конопъ и пр. .	442	3.424	1.107	6.114	1.391	5.372	646	8.238	435	5.391

пó-голѣма отъ годинитѣ около договоритѣ. На какво трѣба да отдадемъ това явление, мжчно е да се говори съ положителность; ала новоизникналата габровска фабрика сé пакъ не е безъ влияние тукъ: така прѣзъ 1902 г. отъ 4399 kgr. прежда боядисана и бѣлена, 3703 kgr. е безъ мито (фабриката има концесия и се ползува отъ безмитенъ вносъ на сурови матсриали); а отъ 30143 kgr. конци 12026 kgr. сж пакъ безъ мито; когато пъкъ въ 1896 г. отъ тия два артикула безъ мито не е внасяно.

Завършено-обработенитѣ продукти, особно платната, иматъ една и сжща, обща тенденция: въ началото на търговскитѣ договори тѣ сж обикновено внасяни въ пó-голѣми количества; къмъ 1900 тѣ — въ свръзка съ общата наша криза — сж имали значително намаленъ вносъ, а къмъ 1902 г. вносътъ се издига токо-речи до първото положение, а намѣста и повече. Така напр. дебели платна, киневиръ, човали и пр. къмъ 1896 г. сж се внасяли до 1.164.381 kgr., въ 1900 г. — до 490.590 kgr., а въ 1902 г. 1.507.521 kgr. и т. н. — при всички артикули се забѣлѣзва пó-силно или пó-слабо сжщата тази тенденция.

На въпроса, отъ кои държави се внасятъ тия артикули, ние ще отговоримъ, безъ да даваме спелиална таблица. Конопътъ и ленътъ на стъбла се внасятъ пó-вече отъ Турция и Сърбия, като резултатъ на *погранична размѣна.* Кълчищата идатъ най-вече отъ Сърбия, пó-малко отъ Турция и Австрия; дохождатъ и отъ Русия и Германия, но въ пó-ограничени размѣри. Преждата дохожда най-вече отъ Австрия; а концитѣ — отъ Турция и Италия; пó-малко — отъ Австрия и Германия. Постилки за подъ и пр. идатъ пó-вече отъ Англия, а пó-малко — отъ Австрия и Италия. Дебели платна, киневири, човали, и др. подобни идатъ най-много отъ Англия, пó-малко отъ Австрия, Италия, Турция, Германия, Холандия и пр. Дебели платна и кеневири, бѣлени и пр. идатъ отъ Русия, Австрия, Англия, Белгия и пр. Тънки платна идатъ най-много отъ Австрия, Белгия и Германия. На другитѣ стоки нѣма и да се спираме.

Тая малка статистика е достатъчна да ни покаже, че при днешнитѣ наши условия, консомацията на конопени и ленени платове отъ всички категории заедно надминава 1_5 мил. килограмма срѣдньо; и това е доста да даде работа не само на едно фабрично заведение отъ подобенъ родъ. Ами трѣба ли да напомняме, че всички българи днесъ още употрѣбяватъ за долни дрѣхи домашно памучно платно, а така сжщо и за пешкири, постилки за маса

пешкири за ръцѣ и пр. и пр.? Заключението отъ всичко туй е твърдѣ ясно, за да има нужда да го повтаряме тукъ. По отношение на конопени и ленени платове нашата консомация е още слаба — едва въ началото си; съ развитие обаче на градскитѣ центрове и на истинско градско население, — което за всички свои нужди да привикне да се обръща към пазара, — тая консомация ще почне да расте съ силна и неочаквана може би тенденция отъ нашитѣ съврѣменници. Не трѣба да забравяме само, че ако е дума за фабрикация на платна и ръстъ на тѣхна консомация, памучнитѣ трѣба да се поставятъ на пó-първо мѣсто, като пó-евтини и пó-нуждни, но ние въ случая и не засѣгаме този въпросъ, като далеченъ на нашата задача.

Ако речемъ да направимъ нѣколко общи заключения за едрата форма на конопена и ленена индустрия у насъ, ще трѣбва да отбѣлѣжимъ, че

1) Едрата ленена и конопена индустрия у насъ е едва въ началото си и се състои отъ 2 вжжарски фабрики и една за платове, изникнали при съвсѣмъ неблагоприятни условия;

2) Тѣхното бждеще развитие е обаче осигурено само отъ вжтрѣшни стопански сили, стига тия заведения да се намѣрятъ въ енергични и опитни ржцѣ; защото — отъ една страна тѣ иматъ една силна народна консомация, която днесъ се намира едва въ началото на своето развитие и която слѣдов. има още много да расте; отъ друга страна пъкъ — суровитѣ материали, потрѣбни за развитие на тази индустрия, се намиратъ въ изобилие въ самата страна и могатъ да се произвеждатъ още въ пò-голѣми количества, ако нуждата на производството го поиска;

3) Има тукъ да се работи пò-вече въ търговско отношение, т. е. съ помощьта на *размѣната* да се извади суровия продуктъ отъ ржката на селянина, като пъкъ въ сжщето врѣме се приучи той да се обръща пò-често къмъ пазара за ония продукти, които досега е произвеждалъ дома си;

4) И въ едната, и въ друга посока вече работятъ нашитѣ обществени органи, а понеже тая политика съвпада съ общото стремение на нашето селско домакинство да прѣминава къмъ размѣнно стопанство, резултатитѣ сж осигурени;

5) Тая едра индустрия се явява въ нашата страна не изкуствено насадена, а резултатъ на назрѣли стопански нужди.

Г. Заключение.

Индустрията на лена и конопа у насъ прѣдставя голѣмъ интересъ, и по стопанскитѣ си форми и по практичнитѣ отношения къмъ самия животъ. Споредъ това тя може да привлѣче, както интереса на теоретика-икономистъ, така и вниманието на държавника-политикъ.

Което е въ случая най-важно за отбѣлѣзване на това мѣсто, ние срѣщаме у насъ тия индустрии *едновременно* въ три различни форми на стопанско развитие. Докато на много мѣста ленътъ и конопътъ се обработватъ въ кѫщи, отъ рѫцѣтѣ на самото домочадие и се прѣвръщатъ въ продуктъ отъ *първи поредъкъ*, по терминологията на австрийската школа, на други мѣста ние ги виждаме въ занаятчийскитѣ имъ форми — еснафски дюкяни, а на трети пъкъ — дори въ формата на организирана фабрична индустрия. И всичко това се срѣща въ единъ и сѫщи моментъ, па и на едни и сѫщи мѣста. Като оставимъ на страна богатитѣ форми на стопански отношения и организации, които се срѣщатъ въ всѣкоя една отъ тѣзи стадии, защото имахме, вѣрвамъ, доста случаи да ги изтъкнемъ прѣдъ четеца, ние ще трѣба тукъ да установимъ, какво тая *едновръменность* на стопански стадии иде още единъ пѫть да ни увѣри, че кога става дума за лена и конопа, тѣхната индустрия се намира днесъ въ единъ *процесъ*, живъ и силенъ: едни форми изчезватъ, други се явяватъ на тѣхно мѣсто, и нашето селско домакинство се *прѣобразява* незабѣлѣзано за окото на наблюдача-съврѣменикъ. Ако е така, тогава кои форми на тая индустрия сѫ пò-важни за нашето стопанско бѫдеще, а отъ тукъ и — каква ще трѣба да бѫде задачата на нашата стопанска политика по отношение на лена и конопа?

Не ща да се спирамъ тукъ и развивамъ въпроса за значението на капиталистичното производство прѣдъ занаятчийското и домашното, защото самата наша стопанска история ни го е показала. Ако конопитѣ не се сѣятъ въ Пирдопъ и всички мѣста край Срѣдня гора и морето, а населението носи само памучени ризи, това е защото тукъ населението много пò отъ стари врѣмена се е запознало съ памука и неговитѣ свойства. Ние знаемъ дори отъ разказитѣ на съврѣменици, че населението на Пирдопъ още прѣзъ първата половина на XIX в. обработваше памука и го прѣвръщаше въ извѣстнитѣ платна, които се носѣха въ Турско и които отстѫпиха само прѣдъ конкуренцията на фабричния „американъ“. Размѣната, както установихме и въ редъ страници пò-горѣ, дохождаше постепенно и незабѣ-

лѣзано да отнима отъ нашето домакинство редъ форми, организации и производства; тя покрай другото докара памука, памучената прежда, памученитѣ платна и изтласка лена и конопа. Тукъ сж изтъкнати основитѣ, мислимъ ние, на нашата икономическа политика, частно за лена и конопа. Тукъ е показано, че ние трѣба да поддържаме размѣнното и парично стопанство, да съдѣйствуваме на новитѣ форми и да подкрѣпяме населението въ неговото желание и нужда да се отказва отъ тежкитѣ форми на домашна индустрия, като прѣвръща произведенитѣ си продукти тутакси въ стока и пари. Това ни се налага, защото селенинътъ ще го стори отъ само себе си, само че съ по̀-голѣми мжки и жертви. Нашото заключение е, че ще трѣба да направимъ конопитѣ и лена вече *търговски продукти* — като омаловажимъ домашната имъ индустрия. (Тукъ се говори прѣдимно за нашата конопена и ленена *домашна* индустрия въ формата на Hausfleiss[1]) и накараме селенина да ги продава тутакси слѣдъ обирането имъ или очукването имъ,[2]) или пъкъ — като разпространимъ тѣзи култури тамъ, дѣто тѣ сж изгубени, а се явяватъ доходни за селския стопанинъ.

Всичката тази политика е възможна, разбира се, ако се организира търговията съ тѣзи растения. Но и тукъ вече имаме начало добро. Появяването на нѣкои едри прѣдприятия направи да се търсятъ тия продукти на нашия пазаръ и възбуди дори Земледѣлскитѣ каси да се занловятъ съ разпространение на сѣмена отъ тая култура. За резултата отъ тази-годишната реколта ние говорихме на горнитѣ страници, та нѣма да се спираме тука. Въпросътъ е сега, дали тържището за суровъ конопъ, ленъ или кълчища отъ тѣхъ обѣщава нѣщо постоянно и цѣнно, за да могатъ да се привлѣкатъ къмъ него силитѣ на нашитѣ домакинства. Въпросътъ е двоенъ. Най-напрѣдъ ще трѣба да споменемъ, че добрѣ изработенитѣ кълчища отъ тѣзи растения иматъ добъръ пазаръ въ европейското тържище. Това се вижда и отъ митнишкитѣ разпоредби, които сж по-леки, колкото се отнася до лена и конопитѣ и отъ нуждитѣ на индустрията и отъ намаляване на производството въ по̀-напрѣдналитѣ страни: въ Франция дори даватъ премии за тия култури, ала пакъ не могатъ да успѣватъ.[3])

---

[1]) За отбѣлѣзване е, че тая „домашна" индустрия у насъ никдѣ не се е развила до положение да работи за пазара, а е останала да служи само за кжщни нужди.

[2]) Азъ съвсѣмъ не разсъждавамъ въ случая теоретически, както би помислилъ нѣкой на пръвъ погледъ, а просто прѣписвамъ това, което наблюдавахъ при анкетата си надъ много домакинства, които сж се занимавали, па и сега работятъ тѣзи растения.

[3]) Hand-Wörtererbuch der Staatswissenschaften, Art. Leinenindustrie — 1900.

По-важно е обаче обстоятелството, че суровитѣ продукти на лена и конопа намиратъ пазаръ въ самата наша страна. Новоизникналитѣ вжжарски фабрики иматъ нужда отъ конопени кълчища и тѣ употрѣбяватъ дори не малко усилия, за да могатъ да си доставятъ нужнитѣ материяли отъ самата наша страна. Тѣ сж ще рече едно тържище за нашия конопъ и тържище, което ще расте при нормални условия на нашия стопански животъ. Къмъ това се прибавятъ и нуждитѣ на новоизникналата наша фабрика за конопени платна и ленени. Тая фабрика наистина си служи съ безмитна чуждестранна прежда, но задачата на нашата икономична политика ще трѣба да бжде, щото тя, па и други, които могатъ да изникнатъ подиръ нея, да си служатъ съ мѣстни произведения, като си наредятъ мѣстни предачници, разбира се, механични. Не трѣба да забравяме, че нареждането на механичната предачница за конопъ и ленъ струва много пó-скжпо, отъ колкото за вълна и памукъ, но пакъ благоразумното отнасяне къмъ въпроса ще може скоро да докара желаеми резултати. А въ тая область държавнитѣ органи иматъ най-голѣми основания да се намисатъ, защото отъ една страна се разпространява една доходна за нашия земледѣлецъ култура, отъ друга — народната консомация става стабилна и обѣщава прогресъ. Ето какъвъ е билъ вносътъ на всички ленени и конопени издѣлия заедно съ суровитѣ материяли у насъ:

1886 г.	1.123.470 кгр.	. . . .	1.686.038 лева
1890 „	1.857.846 „	. . . .	3.220.873 „
1895 „	1.543.666 „	. . . .	2.011.005 „
1900 „	1.029.730 „	. . . .	1.002.173 „
1902 „	2.352.473 „	. . . .	2.058.203 „

Не бива ли да заключаваме отъ тукъ, че вносътъ е порасълъ, въпрѣки дори фактътъ, че ние имаме прѣзъ 1902 г. вече свои заведения, които покриватъ една часть отъ мѣстната консомация? Само издѣлията отъ конопъ и ленъ даватъ слѣднитѣ резултати:

1886 г.	977.591 кгр.	. . . .	1.324.213 лева
1890 „	1.598.451 „	. . . .	2.729.930 „
1895 „	1.416.549 „	. . . .	1.904.965 „
1900 „	962.721 „	. . . .	934.282 „
1902 „	2,275.618 „	. . . .	1.938.218 „

Тукъ порастването на вноса — разбира се, въ свръзска съ мѣстната консомация — е още пó релефно. Прѣзъ 1900 г. — кризата намалява вноса до положението на 1886 г., но тутакси слѣдъ двѣ години вносътъ се издига токо-речи на $2^1/_2$ пжти повече.

При такова състояние въ консомацията на конопената и ленена индустрия, държавата трѣба да отдѣли голѣма часть отъ своето

внимание върху нея. Особно *търговскитѣ договори* трѣба да не забравятъ за онова въздѣйствие, което биха могли да окажатъ въ благоприятенъ и неблагоприятенъ смисълъ върху тая индустрия. Безъ да влизамъ въ подробности, ще трѣба да отбѣлѣжа, че съ досегашнитѣ наши търговски договори тъкмо тукъ сме направили най-голѣми жъртви. Споредъ таблицата на митата, ние имаме днесъ:[1])

1) Ленъ и конопъ суровъ	10%	мито по стойность		
2) Вжжа и вжжарски издѣлия	25%	„	„	„
3) Канапъ	14%	„	„	„
4) Ленени и конопени прежди	10%	„	„	„
5) „ „ „ платове	10%	„	„	„

Както сж поставени митата тукъ, ние имаме нѣкои печалби наистина; така вжжата се облагатъ много по́-скжпо, отъ суровитѣ материяли. Ала има и голѣми несгоди, па дори и необмислени отстжпки. Най първо, канапътъ се произвежда отъ по́-скжпъ материалъ, т. е. по́-фини кълчища, и неговото мито трѣбаше да бжде несравнено по́-голѣмо отъ митото на вжжата. И наистина, дружество „Конопъ" не намира смѣтка да произвежда канапъ, защото му струва скжпо, а пазарната цѣна е низка. По́-насетнѣ трѣба да споменемъ, че основно правило е, какво по́-висши фабрикати да се облагатъ съ по́-голѣмо мито. Въ нашитѣ договори е тъкмо обратното: това е направено отъ нашитѣ контрахенти, въпрѣки нашитѣ интереси, а може би и по нашо недоглеждане, защото се срѣща и у желѣзарската индустрия и другадѣ. Споредъ здравия разумъ дори лененитѣ и конопени платове трѣбваше да се обложатъ по́-скжпо отъ преждата; а нашитѣ стопански интереси диктуватъ, платоветѣ да бѣха обложени съразмѣрно по́-скжпо, за да се даде окуражаване на ония, които биха могли да произвеждатъ платове въ страната, дори съ чужди прежди. Днесъ затова ние сме принудени да даваме окуражаването за смѣтка на съкровището, т. е. безъ мито. Но и това положение на нѣщата би било удовлетворително за нашата ленена или конопена индустрия, ако да не сжществуваше специаленъ договоръ между България и Сърбия, който установява една особна *погранична зона.*[2]) Съ този договоръ интереситѣ на нашата вжжарска индустрия особно сж продадени — срѣщу какви отстжпки отъ страна на Сърбия, това е другъ въпросъ — на сръбската. Ето самитѣ мита:

---

[1]) Сборникъ отъ търговскитѣ договори на България съ чуждитѣ държави 1897 г. Изд. на М-то на Финанситѣ.

[2]) Договоръ търговски, сключенъ между България и Сърбия на 16.II 1897 г. чл. 9. — Приложение В. и пр. — (Сборникъ отъ търговскитѣ договори, изд. на М-то на Финанситѣ 1897 г.)

1) Чулове, торби и др. издѣлия отъ конопъ. ленъ и пр. 10 л. на 100 кгр.
2) Конопено и ленено платно и пр. . . . . 12 „ „ „ „
3) Въжа, въжарски издѣлия, канапъ и пр, ... 5 „ „ „ „

При тия мита нашата страна става тържище на сръбското производство, защото митото на въжата е само 4—5% отъ стойностьта, на канапа 2—3%, на чуловетѣ — 8%, а на платната, дори ако смѣтаме най-ефтинитѣ, пакъ достига едва до 3—4%. — Лесно е сега да се разбере, защо нашитѣ занаятчии — въжари не могатъ да вирѣятъ и защо изобщо при бъдещитѣ договори съ Сърбия намъ ни се налага една пó-голѣма сдържаность въ отстъпкитѣ при при каквито и да било условия. Истина е, както споменахме и пó-горѣ, че новоизникналитѣ наши въжарски заведения сѫ отъ пó-висока стопанска форма въ сравнение съ сръбскитѣ въжарници, ала не трѣбва да се забравя отъ друга страна, че домашниятъ занаятчия, както сѫ сръбскитѣ въжари, показватъ голѣма опоритость въ икономичната борба и ще работятъ при най-низки цѣни, дори ще загинатъ сами, но пакъ нѣма да се откажатъ отъ занаята си. Новата митнишка тарифа, която обаче не можа да стане законъ, прѣдвижда наистина едно пó-високо мито, както и една пó-правилна градация въ височината на митата за разнитѣ стоки отъ ленъ и конопъ, но тя не можа да се санкционира отъ Държавния глава, и нейната сѫдба остава много неопрѣдѣлена. Спорeдъ тая тарифа ленътъ, конопътъ и произведенията отъ тѣхъ се облагатъ:

Ленъ и конопъ суровъ	. . . .	безъ мито.
„ „ „ влаченъ на каделн	. . . .	5 л. на 100 кгр.
Прѣжда отъ ленъ и конопи небѣлена	. . . .	30 „ „ „ „
„ „ „ „ „ бояд. и бѣлена	. . . .	45 „ „ „ „
Конци отъ ленъ и конопи небѣлени	. . . .	100 „ „ „ „
„ „ „ „ „ бѣл. и бояд.	. . . .	125 „ „ „ „
Канапъ „ „ „ „	. . . .	60 „ „ „ „
Въжа всѣкакви	. . . .	40 „ „ „ „
и т. н.		

А платната отъ ленъ и конопъ споредъ качеството си ще се облагатъ отъ 80 л., та че и до 500 л. на 100 кгр. Отбѣлѣзанитѣ тукъ мита никакъ не сѫ високи, дори и въ сравнение съ онова, което се срѣща въ страни съ напрѣднала ленена или конопена индустрия. Но тѣ иматъ една опрѣдѣлена протекционистична тенденция и прѣдставятъ една правдиво обоснована градация. Прокарването на тѣзи мита въ нашитѣ бъдещи търговски договори ще бъде една справедлива печалба за ленената и конопена индустрия, въ която прѣко или косвено взима участие токо-речи половината отъ нашето население.

Изкуство и религия.

(Естопсихологическа студия, приета отъ историко-филолог. клонъ на 9. II. 1904).

Отъ д-ръ К. Кръстевъ.

Сжщиятъ мислитель, който съ такава рѣшителность и ясность посочи дълбоката принципиялна разлика между религията и науката; — който нарече основоположенията на теологията „праздна митология“; — провъзгласи безъ всѣко ограничение, че догмитѣ на науката и на религията не стоятъ въ *никакво* отношение едни къмъ други, по простата причина, че съвсѣмъ не се докосватъ; — повтори съ настойчивость, по-голѣма и отъ Кантовата, че теология, въ точния смисълъ на думата, т. е. като „наука за Бога“, е една гносеологическа невъзможность; — тоя сжщиятъ мислитель е направилъ и първия опитъ да опрѣдѣли по́-отблизу отношението на религията къмъ изкуството. Но докато, подъ влияние на своитѣ психологически теории (— вѣрни впрочемъ въ своитѣ основни черти и днесъ подиръ цѣло столѣтие), тоя мислитель съзиралъ между религията и науката *само* различия, — между изкуството и религията той открива, напротивъ, *само* сходство (затова ги и нарича „двѣ сестри, двѣ родни души“). И въ едина, и въ другия въпросъ той билъ въ явна и принципиялна опозиция съ владѣещитѣ въ съврѣменната нему философия възгледи, а това не е малка заслуга. Но онова, което дава особено значение на тия тези, то е несъмнѣнно обстоятелството, че тѣхниятъ авторъ не е никой другъ, а съврѣменникътъ и антиподътъ на Хегеля, — ***Фридрихъ Шлайермахеръ,***[1]) професоръ по теология въ Халле и по-сетнѣ въ Берлинъ,

[1]) До дѣ се е простирала у него свободата на духа спрѣмо най-закоренѣли прѣдубѣждения, показватъ и тия дръзки, но безспорно дълбокоистинни негови сентенции: „Ще дойде врѣме, когато религията не ще има нужда вече отъ черквата“; „Колкото въ днешно врѣме човѣкъ е по́-религиозенъ, толкова по́-нечерковенъ трѣбва да бжде“; „Образованиятъ воюва противъ черквата, за да спаси религията“ и т. н.

проповѣдникъ въ Берлинската Св. Троица (Dreifaltigkeitskirche) и бждещъ теоретикъ на нѣмската романтика. Разумѣва се, и безъ това случайно обстоятелство историческото значение на тия тези не би било пó-малко. Защото, макаръ тѣ да прѣдставляватъ за насъ, изобщо за днешната наука, една твърдѣ проста и твърдѣ елементарна психологическа истина, но за врѣмето си тѣ били цѣло откровение, което освобождавало духоветѣ отъ кошмара на интелектуализма, владѣялъ по него врѣме така неограничено въ философията и въ естетиката.

Но като признаваме всичката *историческа* заслуга на това първо откритие на психологическото родство между религията и изкуството, ние днесъ вече не можемъ да се ограничимъ съ него, нито пъкъ зарадъ него би искали да игнорираме дълбокитѣ различия, които сжществуватъ между тѣхъ. Съ единъ афоризъмъ, билъ той и най-духовитиятъ, никога не може да се обгърне нито цѣлата истина, нито дори най-сжщественитѣ нейни елементи. А въ случая именно се изтъква само родовия признакъ на религията и изкуството, като се занемарватъ видовитѣ имъ различия, т. е. най-характерното и специфичното въ природата на тия двѣ върховни дѣятелности на духа. И друго: тоя афоризъмъ крие въ себе си едностранчивость, присжща на всѣка романтическа естетика: той така разширява областьта на религията, че за изкуството, за поетическата и изобщо естетическата стихия въ живота не остава мѣсто. Наистина, стремежитѣ да се абсорбира, да се погълне естетическото отъ религиозното, нѣкога тъй смѣли и побѣдоносни, нѣматъ вече прѣжната сила; но пъкъ и не сж изгубили всѣка почва и всѣко обаяние, както намъ се ще да мислимъ и да вѣрваме. Напротивъ, въ наше врѣме тѣ все пó-често се вѣстяватъ, съ нови претенции и нови аргументи. Въ единъ сборникъ,[1]) посветенъ на паметьта на *Любена Каравеловъ*, — тоя безстрашенъ интеллектуалистъ и практикъ, склоненъ въ всичко да търси най-напрѣдъ обществено-житейска полза въ единъ сборникъ, посветенъ на паметьта на човѣка, който е влиялъ тъй мощно съ своя прѣ-трѣзвенъ мирогледъ върху цѣло поколѣние обществени дѣйци и писатели, — не ще е, вѣрваме, неумѣстенъ единъ

---

[1]) Статията е писана за Литературния сборникъ, който русенското учителско дружество проектираше да издаде за 25-годишнината отъ смъртьта на Любена Каравеловъ. Сборникътъ биде обаче осуетенъ отъ апатията на . . . продължителитѣ на Каравеловото дѣло.

опитъ за психологическа характеристика на религията и изкуството въ тѣхнитѣ взаимни отношения.

Да захванемъ съ сходствата.

Религията и изкуството сѫ „двѣ сестри" вече затова, че и двѣтѣ сѫ всегдашни, бихме рекли, органически потрѣбности на духа, — каквито сѫ и другитѣ двѣ равносилни тѣмъ основни дѣятелности на човѣшкия духъ: науката и нравственостьта. За да си обяснимъ сѫществуването на тия четири сродни — и все пакъ твърдѣ различни — манифестации на духа, ние не можемъ да не постулираме четири *основни* и *първични* психически стремения или влѣчения, не можемъ да не допустнемъ, че тѣ сѫ плодъ колкото на изконни, прѣдвѣчни сили и способности на индивидуалната душа, толкова и на живота на човѣка въ обществото на подобни нему индивидууми. Ние познаваме човѣка само като членъ на общество, и неговия психически животъ става за насъ съвсѣмъ непонятенъ, когато си го мислимъ извънъ всѣко общество, — въ фингираното отъ мнозина учени на изтеклитѣ столѣтия „изолирано състояние". Разумѣва се, не въ тоя смисълъ, че задружното живѣне на стотини и хиляди сѫщества има силата да създаде въ индивидуалната душа способности, каквито тя въ зародишъ, въ диспозиция, не е притежавала, а само въ тоя смисълъ, че развитието на тия зародиши до разкошния разцвѣтъ на дѣйствителностьта е възможно само въ извѣстна срѣда, извѣстна духовна атмосфера, — тъй както развитието на едно растително сѣме не може да се извърши безъ въздухъ, безъ почва, безъ влага и безъ слънце. И да осѫждаме постулирането на подобни фундаментални психически стремения на човѣшката душа като нѣщо, което не давало никакво научно, а само мнимо и илюзорно обяснение, би значило да забравяме, че така постѫпва и природознанието всѣки пѫть спрѣмо прости и неразложими факти на опита, т. е. че безъ това ние би се лишили отъ всѣка възможность да обединимъ и да осмислимъ фактитѣ на опита. Единствената грѣшка, и въ сѫщото врѣме единствената опасность при подобно постулиране е тая, че може прибързано да се провъзгласи за проста и първична една функция, която въ сѫщность е сложенъ продуктъ на нѣколко прости. Но колкото и да сѫ желателни опититѣ за по-нататъшно редуциране въпроснитѣ четири способности къмъ една или двѣ само, до когато тия опити не сѫ довели до никакъвъ общопризнатъ резултатъ, постулати отъ рода на тоя сѫ напълно научни и позволени. — Колкото до въпроса, какъ трѣбва да си мислимъ тия *първовлѣчения* на духа, дали като

продукти на физиологическитѣ, пó-общо: биологическитѣ функции на организма (както е наклонна да приима така наречената биологическа психология, считайки, че психическото е факторъ въ борбата за сѫществуване въ органическия животъ), — или само като чисто психически свойства, свързани съ биологически процеси, но нито произходещи отъ тѣхъ, нито необходими за физиологическия животъ на човѣка (— както е приимала пó-старата и нематериялистическитѣ пособи въ съврѣменната психология), — колкото до тоя въпросъ, той е за насъ тукъ безразличенъ, тъй като нѣма прѣка връзка съ въпроса, който разглеждаме.

Съ признаване религията за органическа потрѣбность на нашата психика, ние си създаваме нуждната психологическа основа за да разберемъ великата нейна роля въ историята на човѣчеството и да отблъснемъ кривитѣ теории за нейното бѫдеще. Подъ влияние на извѣстни идеи на XVIII вѣкъ, които сѫ били отъ велико културно-историческо значение, но сѫ признати отъ днешната наука за съвършено невѣрни, нѣкои писатели и днесъ още не сѫ прѣстанали да повтарятъ старитѣ басни, че религията била едно „заблуждение на човѣшкия умъ“, една „до-научна негова функция, която сега била всецѣло замѣстена отъ науката.“ До прѣди нѣколко десетилѣтия, когато философското разбиране на общитѣ и най-общитѣ научни въпроси бѣше изгубило кредитъ, подобни възгледи сѫ били изказвани и отъ хора съ несъмнѣнна научна култура. При днешната психология обаче и при онова освѣтление, което хвърга върху всички подобни въпроси Кантовската теория на познанието, схващането на религията като заблуждение на ума или като нѣкаква до-научна негова функция (което е равносилно съ неразбиране нейната сѫщинска психологическа природа) намира убѣжище само у хора, които или изобщо нѣматъ нуждната подготовка да разбератъ и да оцѣнятъ въпроси отъ тоя родъ, или принадлежатъ въ философско отношение къмъ групата на принципиялнитѣ отрицатели на психическия елементъ, или пъкъ къмъ броя на ония, които признаватъ и цѣнятъ въ човѣка само разсѫдъка и разсѫдъчнитѣ процеси. Ясно е, че това схващане игнорира множество неоспорими факти на нашия душевенъ животъ подъ влияние на мотиви добрѣ извѣстни всѣкиму, който познава колко-годѣ историята на философията: — или вслѣдствие на стремението да се обясни всичко само съ *единъ* принципъ, или вслѣдствие на дефекти въ психическата организация на субьекта, или пъкъ вслѣдствие и на едното, и на другото. Първиятъ отъ тия два мотива — съзнателното стремение къмъ единство на обяснителнитѣ принципи,

е — като такова — напълно „законно“ научно стремение, но за всѣки отдѣленъ случай то трѣбва да докаже своята приложимость. Днешната наука въ нейнитѣ най-видни и най-многобройни прѣдставители го счита обаче за случая неприложимо безъ да се изнасилватъ или фалшифициратъ установени факти на опита. Нѣма изобщо такива принципи, зарадъ които да е позволено да се игнориратъ фактитѣ; а това стремение не е и никакъвъ принципъ, но е само едно въжделено логическо желание, коренитѣ на което лежатъ въ метафизически и слѣдователно субьективни, индивидуални мнѣния и вкусове. Колкото до втората причина, върху нея нѣма какво да се спори. Общепризнатъ фактъ е, че сѫществуватъ хора инакъ не само съвсѣмъ нормални, но дори високодаровити, у които религиозното чувство е тъй слабо, че имъ отнима „физическата“ възможность да прѣживѣятъ, а слѣдователно и да разбератъ ония състояния на душата, които сѫ извѣстни подъ име религиозни екстази и религиозни настроения. Ако искаме да прибѣгнемъ до аналогии, могли би да кажемъ, че тѣмъ липсва единъ „психически органъ“, тъй както на слѣпия или на глухия липсва единъ тѣлесенъ органъ. Въ това нѣма нищо странно или непонятно, както нѣма нищо странно и непонятно въ фактитѣ отъ противоположенъ характеръ: въ хипертрофията на *религиозното* чувство (въ ущърбъ на други чувства, разумѣва се) у изключително религиозни натури, за които е чуждо всѣко естетическо емоциониране и всѣка научна потрѣбность, които живѣятъ, тъй да се каже, непосрѣдствено и интензивно само въ *една* отъ многото сфери на духовния животъ.

Въ свръзка съ изложеното първо сходство между религията и изкуството стои друга една обща тѣхна особеность: тѣхното съдържание въ своята цѣлость има субьективно произхождение, и сѫществува само *за* и *въвъ* човѣшкия духъ, а вънъ отъ тоя духъ — въ обьективната, физическата дѣйствителность — не сѫществува никакво битие, което би съотвѣтствувало на това субьективно съдържание. Въ това отношение нравственостьта много се доближава до религията и изкуството, тъй като и нейното съдържание — етическитѣ идеали — сѫщо притежаватъ *само* субьективно, ментално, по-общо: психическо битие, и всички наши желания да обьективираме, да осѫществимъ идеалитѣ, сѫ безсилни да измѣнятъ природата на нѣщата. Малко поинакъ е въ науката. Наистина, и тя е всецѣло — и въ най-буквалния смисълъ на думата — създание на човѣшкия духъ, и тя има слѣдователно субьективно произхождение. Но тя въ сѫщото врѣме притежава и обьективенъ коррелатъ, тъй като прѣдполага и се отнася до

дѣйствително битие. Най-общо казано, науката не е друго нищо освѣнъ установяване и обясняване на дадена, сѫществуеща дѣйствителность. Мислимо е идеалътъ на науката да бѫде реализиранъ; поне такава една мисъль не съдържа никаква логическа невъзможность, макаръ въ дѣйствителность, т. е. при дадената психическа и физическа организация на човѣка, то да е безкрайно невѣроятно. Но да се мислятъ реализирани идеалитѣ на религията, изкуството или морала, би значило да се мисли нѣщо, което е логически невъзможно, т. е. нѣщо собствено *немислимо*. Тия идеали сѫ цѣнни за насъ именно като такива, — като лелѣяни въ духа идеи, като *наши* душевни състояния и прѣживявания. Въ тоя психологически фактъ трѣбва да се търси по-дълбоката причина, защо тия три родни сестри, тия три „въздушни блѣна“ на душата — религията, изкуството, моральтъ — сѫ за насъ по-свидни отъ всѣка — и отъ най-крѣпката и „най-сигурната“ — дѣйствителность. И макаръ да е ненаучно да говоримъ за нѣкакви рангови различия между тия четири висши дѣятелности на духа, това не може да попрѣчи на нашото чувство да счита за „святая святыхъ“ на душата не науката, а религията, изкуството, морала — и оная область на научната мисъль, която наричаме метафизика и която за абстрактнитѣ умове всѣкога е била и ще прѣбѫде: религия, изкуство, моралъ въ едно. Безъ наука все още е мислимъ единъ духовенъ животъ, но безъ религия, изкуство и етически емоции животътъ за насъ нито е мислимъ, нито е търпимъ, защото би изгубилъ всѣко съдържание и всѣки смисълъ. Душата живѣе въ *тѣхъ* своя сѫщински животъ и безъ тѣхъ би се намѣрила бездомна въ една вселенна отъ мирове, чужди за нея и тя за тѣхъ . . . [1])

Това сѫ най-важнитѣ прилики. Но разликитѣ сѫ и по-много, и по-дълбоки. Не можеше впрочемъ и да бѫде другояче. Естети-

---

[1]) Само пѫтемъ ще се спремъ върху въпроса за психологическата природа на религиознитѣ и естетическитѣ процеси. За днешната психология е рѣшенъ въпросъ, че религиозниятъ екстазъ и естетическиятъ трепетъ сѫ прѣимуществено състояния на чувства, на емоции. И то както *рецептивното* прѣживяване на тия душевни състояния — тѣхното „възсъздаване“ (Nachschaffendes Erleben), така и *творческото* имъ прѣживяване, — „създаването“. Емоционални състояния прѣживяватъ както религиозниятъ гений, който създава нова религия, така и ония милиони прости и наивни души, които *живѣятъ* въ тая религия; както художествениятъ гений въ врѣме на своята творческа работа, така и хилядитѣ негови читатели, слушатели и зрители. Че на тия процеси не липсва интелектуалниятъ елементъ, знае всѣки, за когото не е чуждо онова основоположение на новата психология, спорeдъ което чувството, интелектътъ и волята не сѫ нѣкакви отдѣлни части на душата, а само различни проявления на едно нераздѣлно цѣло или различни комбинации на основни психически функции и елементи . . .

ческиятъ трепетъ, художественото емоциониране, отъ една страна, религиозниятъ екстазъ — отъ друга, сж за нашото непосрѣдствено съзнание толкова различни, че освѣнъ нашитѣ абстрактни научни категории ние нѣмаме никакво друго срѣдство, чрѣзъ което да ги обединимъ, да ги подведемъ подъ единъ знаменатель!...

Първо, *„съдържанието" въ религията е toto genere различно отъ „съдържанието" въ изкуствата,* — въпрѣки факта, че сжществува религиозна поезия и че вдъхновението на създатели на религии се облича най-често въ поетическа одежда. И науката, а особено метафизиката, не единъ пжть се е доближавала до поезията, но никога това не е дало поводъ да ги смѣсватъ едно съ друго. Въ своитѣ висши проявения всички наши духовни дѣятелности се схождатъ, — понеже всички цѣлятъ къмъ *една*, макаръ и неизвѣстна намъ точка... Именно съдържанието на религията образуватъ всѣкога въплъщенията на човѣшкитѣ блѣнове за съвършенство, за могжщество, за правда и щастие. Всичко най-висшо, всичко непостижимо, що е могълъ човѣкъ да намисли, е получило своето мѣсто въ религиитѣ. Туй важи и за най-малко таинствената, най-малко мистичната отъ познатитѣ намъ религии — еллинската, особено въ оная нейна форма, която намираме у Омира и която (— това може днесъ вече съ положителность да се утвърди —) има *малко* общо съ религията на маситѣ. Макаръ Омировскитѣ божества да сж далечъ отъ всѣко идеално съвършенство, но и на смъртнитѣ тѣ никакъ не приличатъ: непроходима пропасть ги дѣли отъ тѣхъ. Какъ високо стоятъ, напримѣръ, олимпийцитѣ надъ моралнитѣ закони и какъ сж тѣ свободни отъ всѣко задължение да съобразяватъ съ тѣхъ своитѣ чувства и дѣйствия! — Колкото до съдържанието на изкуствата, то е крайно различно, но изобщо би могли да кажемъ — като абстрахираме отъ архитектурата — че то възпроизвежда живота на човѣка и на природата. Съдържанието на поезията, поне въ нѣкои нейни видове, е въ психологическо отношение твърдѣ сродно съ онова на религията, и само когато подъ изкуство разбираме поезия, само тогава може да има извѣстенъ смисълъ да се говори за сходство на съдържанието въ изкуството и религията. Въ музиката и архитектурата за „съдържанне" собствено не може да се говори, освѣнъ въ смисълъ много различенъ отъ онзи, който обикновено даваме на тая дума. По срѣдата стоятъ живописьта и пластиката, но и тѣхното съдържание е „несъизмѣримо" съ онова на религията. Като помощници на религиитѣ, дори като сжществени елементи на култоветѣ, тѣ сж играли безспорно голѣма роля, но сами

за себе взети, тѣ не включватъ нищо отъ съдържанието на религиитѣ, което е прѣимуществено идейно, докато тѣ нищо идейно не могатъ въплъти, — освѣнъ косвено, символически. (Говоримъ всичко това за съдържанието, безъ да се докосваме до културно-историческата роля на религията и на изкуството, която въ тая бѣлѣжка не ни интересува).

Второ, *самочувството на индивидуума при прѣживѣване на религиозни и естетически емоции е съвършено различно.* Въ религията то е понизено до нула; личното „азъ“ на субекта сѣкашъ изчезва, — то потъва въ онова необятно „азъ“, отъ което той се чувствува една нищожна частица. Въ изкуството не е така. Тамъ нашето лично „азъ“ образува едва ли не центъра, около който и зарадъ който се движи всичко. За онова себеотрицание, което характеризира религиозния екстазъ и образува първия и необходимъ моментъ на идентифициране, на сливане съ едно безконечно и абсолютно „азъ“, тукъ нѣма и поменъ .... Но тая особеность е въ тѣсна и до нѣкждѣ каузална връзка съ третото и най-фундаментално различие между тѣхъ: *различното отнасяне на субекта къмъ даденото съдържание въ религията и въ изкуството.* — Докато въ естетическата емоция никога — освѣнъ въ патологически случаи — това съдържание (лицата, събитията и под.) не се счита за дѣйствителность и не се смѣсва съ физическото битие, религиозното съзерцание, напротивъ, е съвършено невъзможно безъ илюзията (идеята, прѣдставлението), че психическиятъ образъ притежава и външно, физическо, „дѣйствително“ битие. За да стане това по-ясно, ще трѣбва да влѣземъ малко по-дълбоко въ психологията на естетическитѣ, както и на религиознитѣ състояния на душата.

Въпрѣки искренната вѣра на старата естетика, че изкуството (разбирай: поезията) въплъщавало *идеали,* ние знаемъ днесъ твърдѣ добрѣ, че това е фактически невѣрно, тъй като многобройни факти изъ история на изкуствата и литературитѣ на всички почти народи говорятъ противното. Именно, изкуството въплъщава колкото идеални, положителни, толкова (ако не повече!) и неидеални, отрицателни явления; колкото свѣтли страни на живота, толкова и негови ужаси, грозотии и позори .... Безъ съмнѣние, въ своето индивидуално качество нашата наслада отъ „положителното прѣкрасно“, както казваше старата естетика, е различна отъ насладата, която ни доставя „отрицателното прѣкрасно“. Но естетическата наслада отъ разнитѣ видове „положително прѣкрасно“ не е по-

малко различна. Едно обаче трѣбва да се признае днесъ за твърдѣ вѣроятно: че самото естетическо емоциониране не може да бжде слѣдствие нито на положителното, нито на отрицателното *съдържание* и слѣдователно изобщо не може да произтича отъ така наричания „материялъ“ или „материяленъ факторъ“ въ изкуството. Сжщото трѣбва да се утвърди и относително *формата*. Прѣди всичко затова, защото понятието форма въ естетиката е крайно широко: то обгръща едва ли не всичко: като почнемъ отъ стиха и прозата, та дори до най-висшитѣ художнически похвати на поета и художника. Сетнѣ, разни епохи сж считали задължителни за изкуството най-противоположнитѣ форми: и леки и тежки, и хармонични и дисхармонични, и классични и романтични, и идеалистични и реалистични .... Па найсетнѣ формата, както е училъ още Аристотелъ, е присжща на всичко сжществуующо. И така нареченото „безформено“ не е и не може да бжде лишено отъ всѣка форма. Тъй че — това е неизбѣжниятъ логически изводъ — ако отъ формата зависѣше естетическата наслада, тогава *всѣко* нѣщо би трѣбвало да доставя такава наслада! Но полесно е да се докаже, какво *не може* да бжде причина на естетическата емоция, нежели да се открие, *коя* е тази причина. Много дълбокомислие и още по-много глаголствуване е било изхарчено въ дирене на тая причина. И днесъ още тя не може да се счита за намѣрена. Но ако всичко не ни мами, ние сме вече доста близу до нея, — ние сме на пжть да я намѣримъ. Днесъ за днесъ три теории се борятъ за първенство. Едната, поддържана отъ Мюнхенския професоръ по естетика, *Т. Липпсъ,* намира причината на естетическата наслада въ това, че ние се „вчувствуваме“, „вживѣваме“ въ изобразяваното отъ художника. И нѣма съмнѣние, безъ да се вживѣемъ въ дадено произведение на изкуството, ние не можемъ прѣживѣ естетическата емоция. Обаче ние се вживѣваме и въ произведения нищожни и бездарни, безъ това да ни доставя специфичната естетическа наслада. Нима читателитѣ на оня литературенъ панаиръ, който подъ името „Потайности на принцъ Карла“ възхити цѣла грамотна България, не сж се вживѣвали въ принцовитѣ приключения? И какъ още! Прочее принципътъ на вживѣване не е достатъченъ. Сжщото важи и за принципа на Гийсенския естетикъ, *Карлъ Гроосъ,* — за принципа на Nacherleben (слѣдъ-прѣживѣване), на възсъздаване, одухотворяване, даване животъ и движение на мъртвото и безжизненото. Твърдѣ вѣроятно е, че на тоя принципъ се дължи нашата наслада отъ всичко мъртво; отъ мраморната или нарисувана на платно фигура, отъ архитектурнитѣ монументи, отъ

образитѣ на поезията и др. п. Но какво да кажемъ за насладата — на съзерцателя, изпълнителя и твореца — отъ музиката, отъ танеца, а особено за насладата на изпълнителя и на зрителя — отъ драматическата игра! Нито възсъздаване, нито оживотворяване тамъ не се извършва, а насладата е върховна и най-интензивна. Има и третя една теория, и макаръ тя несравнено по-добрѣ да обяснява много отъ тайнитѣ на естетическото емоциониране, все пакъ не обгръща всичко. Говоримъ за теорията на Тюбингенския историкъ на изкуството, *Конрадъ Ланге,* която за краткость можемъ да назовемъ „теория на съзнаваната самоизмама“.[1]) Тая теория утвърждава, че причината на естетическата наслада трѣбва да се търси, първо, въ съзнанието, че това което ни дава изкуството, не е дѣйствителность, а само едно безплътно нейно отражение, само една *привидность,* само една *игра,* и второ, въ самото редуване, смѣняване на два реда прѣдставления Отъ една страна ние приемаме съзерцаваното като нѣщо дѣйствително, а отъ друга страна, — непосрѣдствено *слѣдъ* или дори едноврѣменно съ туй имаме „ясното“ съзнание, че въ сѫщность това не е никаква дѣйствителность, а е проста „игра“ или мнимо (илюзивно) наподобяване. Тая теория ни дава ключа да разберемъ маса факти изъ историята и психологията на изкуството, прѣдъ които и староитѣ естетики, че дори и горнитѣ двѣ съврѣменни теории сѫ нѣмѣяли и нѣмѣятъ. Тя ни обяснява за пръвъ пѫть тоя страненъ и нагледъ непонятенъ фактъ, че едни и сѫщи явления и характери съвсѣмъ различно дѣйствуватъ върху насъ въ живота и въ изкуството, както и тоя по-частенъ фактъ, че въ изкуството гледаме и слушаме, изобщо „съзерцаваме“ съ най-голѣмо възхищение сѫщитѣ нѣща, отъ които въ дѣйствителния животъ би се отвърнали съ погнусение. Сетнѣ, тая теория хвърга ярка свѣтлина и върху смутолевяния или дори прѣмълчаванъ (отъ фалшивъ страхъ за реномето на изкуството!) въпросъ, какъ тъй да ни достава наслада очевидната „лъжа“, въ която се движи изкуството, че въвлича и насъ. Ланге смѣло провъзгласява, че да се прилагатъ върху изкуството етически и гносеологически критерии е една дѣтинщина, тъй като то си има свои специялни задачи, най-първата отъ които е тая, да удовлетвори потрѣбностьта на духа отъ емоции, подобни и пакъ специфично различни отъ дѣйствителнитѣ, или, което е едно

[1]) Гл. неговата рѣчь: „Съзнаваната самоизмата като ядка на естетическата наслада“ (бълг. прѣводъ въ „Учил. прѣгледъ“, кн. VII и VIII отъ 1903 г.) Шесть години слѣдъ тая рѣчь въ 1901 Ланге издаде своя систематически трудъ по естетика, Das Wesen der Kunst („Сѫщностьта на изкуството“;, дѣто обосновава по индуктивенъ пѫть теорията си.

и сѫщо, да илюзионира животъ, животъ и пакъ животъ, въ всички негови сфери и проявения, познати и непознати намъ непосрѣдствено ... Но въпрѣки това, и тая теория не може всичко да ни обясни. Можемъ ли напр. спрѣмо музиката сериозно да говоримъ за присѫтствието или необходимостьта на тая смѣна на прѣдставленията, която Ланге счита conditio sine qua non на естетическата наслада? Укорътъ, че тоя принципъ не ни давалъ никакви насочвания да разпознаваме истинското изкуство отъ фалшивото и бездарното, — тоя укоръ не е умѣстенъ, тъй като тукъ се касае да обяснимъ, не какво *създава* художественитѣ произведения, а само дѣ е изворътъ на нашата наслада отъ такива произведения. Принципътъ е чисто психологически, а не естетически. (Обаче у самия Ланге не сѫ ясно разграничени областитѣ). Но онова, което прави за насъ въ случая особено цѣнна третята теория, е, че тя възвежда въ принципъ едно обстоятелство, което образува най-характерния признакъ на нашето психическо състояние при естетически емоционирания и което раздѣля тия послѣднитѣ съ една пропасть отъ религиозното емоциониране. Безъ тоя принципъ ние не можемъ *теоретически* да си уяснимъ грамадната разлика между двата вида емоции, колкото ясно и да я съзнаваме, да я чувствуваме непосрѣдствено. Сега, при тоя принципъ, ние знаемъ, че естетическото съзерцание — поне когато е насочено къмъ произведения на изкуството (спрѣмо природни прѣдмети принципътъ не е приложимъ) — се характеризира съ една особена раздвоеность на съзнанието. Най-ясно личи тая раздвоеность у зрителя на едно сценическо прѣдставление, който гледа на всичко, що се извършва напрѣдѣ му, като на дѣйствителность, а между туй всѣка минута съзнава, че то е само мнима дѣйствителность. Не че хората на сцената сѫ „мними", но тѣ не вършатъ *наистина*, а само „на игра" това що вършатъ. Съ тѣхъ не се случватъ никакви събития и нещастия, тѣ само *прѣдставляватъ* такива. Така е и въ всички други случаи, тъй че можемъ да формулираме такова едно общо правило: Щомъ *прѣдставянето* се прѣвърне въ *дѣйствително извършане,* естетическо емоциониране вече не сѫществува. И това правило излиза вѣрно за всички, отъ най-дребнитѣ до най-висшитѣ случаи: — сигуренъ бѣлѣгъ, че характеристиката е доловила сѫщественото, а не случайности. Че изкуството се стреми все къмъ по-голѣма и по-голѣма илюзия, не опровергава това правило: и най-голѣмата илюзия въ изкуството *е* и *трѣбва да бѫде проницаема* за насъ. Стреми ли се едно произведение дѣйствително да ни заблуди, като ни накара да земемъ за

действително, за живущо, нѣщо недѣйствително и мъртво, то не само не доставя никаква естетическа наслада, а напротивъ възбужда отвращение. Класически примѣръ за това сж восъчнитѣ фигури.

Съвсѣмъ различна отъ това е психологията на религиозното настроение. Макаръ и религиозното съдържание всецѣло да е психически продуктъ, каквито сж и естетическитѣ образи, субьектътъ обаче му приписва обьективно и абсолютно битие; всѣка мисъль за сжщинския психически генезисъ на религиозното съдържание трѣбва да отсжтствува, — не само въ наивното съзнание, на което изобщо мисли отъ тоя родъ сж чужди и непонятни, но и въ съзнанието на научно образования човѣкъ. Докато художникътъ въ врѣме на творческия процесъ ясно съзнава, че твори, т. е. обьективира свои субьективни психически състояния, свои прѣдставления и чувства, създательтъ на една религия живѣе въ вѣрата или, ако щете, въ заблуждението, че това що създава *не е* обьективиране на субьективни блѣнове, а чудотворно откровение на свърхчувствена висша истина. Немислимо — и психологически невъзможно — е всѣко религиозно творчество безъ тая илюзия, — безъ крѣпката и безусловна вѣра, нетърпеща никакво съмнѣние въ *дѣйствителното външно* сжществуване на *вжтрѣшно съзерцаваното*. Психологията на рецептивно прѣживявани религиозни екстази и настроения е сжщата. И тамъ има беззавѣтна вѣра въ дѣйствителното сжществуване на вѣрванитѣ идеали: единъ задгробенъ миръ, — крайна цѣль на всички наши въжделения, — единъ върховенъ и всесиленъ сждия и повелитель, живѣещъ въ грижитѣ и интереситѣ на милитѣ нему земни твари, особено на човѣка. И макаръ въ подробноститѣ значително да се различава съзнанието на наивновѣруещия отъ съзнанието на научно образования, който е достигналъ по философски пжть до вѣрата въ едно върховно сжщество, — обаче, въ своята *психология* тѣ сж идентични. Интуитивната, субьективната (неоснована на обьективни данни) вѣра въ дѣйствителностьта на наши ментални продукти и състояния, на наши идеи, е у еднитѣ и у другитѣ такава, че нито допуска, нито се нуждае отъ каквито и да било логически аргументи. Тѣ сж съвършено безсилни да я ослабятъ или усилятъ. Изобщо зараждането на религиозната вѣра е единъ отъ най-таинственитѣ и най-непостижими за насъ психически процеси, каквото е впрочемъ и нейното изчезване: и едното, и другото се извършва всецѣло *подъ прага* на съзнанието и не стои въ прѣка каузална връзка съ нашитѣ научни познания и изобщо съ процеситѣ на интелекта. Нѣкои психолози (Улиямъ Джемсъ, а по стжпкитѣ му и Фр. Паулсенъ

и др.), за да дадатъ изразъ на тоя фактъ, сж нарекли вѣрата *волевъ актъ*, волево рѣшение. И наистина, като се вземе прѣдъ видъ, че никоя отъ категориитѣ на разсждъка (вѣроятность, невѣроятность, съмнителность, степень на достовѣрность; доказване, оборване и пр.) не е приложима върху процеситѣ на вѣрата; че никоя отъ тия категории не управява нашето вѣрване и невѣрване, не може да се не признае, че въ послѣдна инстанция то дѣйствително ще да зависи отъ „произволни", неизповѣдими рѣшения, веления на нашата воля, на нашитѣ най-съкровени духовни особености и метафизически убѣждения и помисли. Да *вървамс* или да не вѣрваме — нѣма да зависи отъ туй, дали притежаваме едни или други фактически познания, които могатъ да се приведатъ *за* или *противъ*. Вѣрата не иска и да знае за тия закони на логиката. Чужда за всѣка дискурзивность и всѣко постепенно приближаване къмъ дадена цѣль, тя е симултанна и интуивна, тя сѣкашъ стихийно се нахвърга върху своя „прѣдметъ" или моментално го „поглъща", обсебя, или прѣзрително го захвърга . . . Отъ тамъ произтича и тая особеность на религиознитѣ емоции: да изпълнятъ едновластно съзнанието и да го владѣятъ неограничено, безъ да оставятъ мѣсто за каквито и да било други чувства и идеи.[1])

Отъ изложеното до тукъ е ясно, че изкуството и религията се движатъ въ съвсѣмъ различни области и отговарятъ на различни потрѣбности и ламтения на нашата духовна природа. И двѣтѣ допълнятъ, обогатяватъ живота, но въ твърдѣ различни и до извѣстна степень противоположни посоки Нито изкуството, нито религията може да удовлетвори *всички* копнежи на духа. Отъ това слѣдва, че между тѣхъ не може и да сжществува дѣйствителенъ антагонизъмъ и нѣма основание и да се твърди, че тѣ взаимно се изключватъ, — както не единъ пжть е било утвърждавано отъ страна на философи-рационалисти.[2]) — Но все тъй безосновни сж и домогванията на

[1]) Това свойство на религиознитѣ чувства често е бивало смѣсвано съ нетолерантностьта на черквитѣ. Това е погрѣшно. Религията е само чувство, т. е. въ висша степень контемплативно състояние на душата, на което липсува досущъ активностьта и агресивностьта на афекта. Друго: черквата е единъ *свѣтски* институтъ, както много други, каквато е на първо мѣсто и държавата, по подражание на която е и създадена, за да прѣслѣдва аналогични съ нейнитѣ „материални" цѣли, които могатъ да нѣматъ и нищо общо съ религията . . .

[2]) Най-добриятъ отговоръ на всички твърдения отъ тоя родъ е написалъ *Ернестъ Ренанъ* въ тия вдъхновени думи: „До когато въ човѣшкото сърдце трептятъ фибри, които се отекватъ на всичко истинно, справедливо и прѣкрасно; до когато има невинни-чисти души, готови за своята чистота да пожертвуватъ и живота си; до когато има женски сърдца, които обичатъ доброто и красотата, и художници, които въ звуци и въ краски въплъщаватъ вдъхновени чувства, — до тогава Богъ ще живѣе въ насъ! Само въ деня,

католицизма да идентифицира изкуството съ религията, като прокара възгледа, че то е произлѣзло отъ нея или пъкъ сѫществува *само прѣзъ* нея и *за* нея. Вече показанитѣ по-горѣ различия въ тѣхната психологическа природа лишаватъ тоя възгледъ отъ всѣко основание. Колкото до историческитѣ факти (повече мними отколкото дѣйствителни), върху които основаватъ теорията, — тѣ сѫ сѫщо лишени отъ всѣка доказателна сила. Че въ историята на изкуството има моменти, когато то е било прѣимуществено религиозно или дори черковно, е вѣрно; но това нищо не доказва, тъй като много по-вече на брой и по-значителни сѫ моментитѣ, въ които то е било не само чуждо, но и враждебно на черквата. Но по-важно е може би това обстоятелство, че докато религиозното изкуство (напримѣръ, прѣзъ цѣлия периодъ на срѣднитѣ вѣкове) прѣдставя, отъ гледна точка на естетиката, епоха на упадъкъ откъмъ форма и откъмъ съдържание, нерелигиозното — свободното — изкуство прѣдставя най-великия разцвѣтъ на художническия гений на човѣчеството. Великото изкуство е изкуство прѣимуществено свѣтско, а отъ гледна точка на черквата често и грѣховно: то рисува човѣка съ всички негови борби и страсти, като не занемарва и онова, което въ принципъ за християнската религия е „дѣло на дявола.“ Нѣщо повече: именно демоническото, прѣстѫпното, плътското е образувало сѫщинската область на изкуството въ нѣкои отъ най-великитѣ му периоди, като почнемъ отъ гръцката трагедия и свършимъ съ Шекспира, французскитѣ класици и цѣлото почти изкуство на 18 и 19 вѣкъ. Тъй че, възъ основа на даннитѣ на историята, съ по-голѣмо право би могли да поддържаме възгледъ противоположенъ на горния. — Фактътъ, че и великото, свободното изкуство, особено пластиката и живописьта, сѫ се вдъхновявали по нѣкога отъ религиозни мотиви, сѫ въплъщавали религиозни душевни състояния, можемъ да признаемъ за безспоренъ. Той намира своето естествено обяснение въ духа на врѣмената и въ тоя естетически постулатъ, че *никое* отъ великитѣ общечовѣшки чувства не е и не трѣбва да бѫде чуждо на изкуството. А религиознитѣ емоции заиматъ най-видното мѣсто срѣдъ тия чувства. Най-сетнѣ, по увѣренията на Ланге,[1]) и изслѣдванията върху до-историческото (примитивното) изкуство досега не

когато егоизмътъ, пошлостьта, безсърдечието, равнодушието и прѣзрѣнието къмъ човѣшкитѣ права завладѣятъ свѣта, — само въ тоя день между човѣчеството нѣма да има вече Богъ!“

[1]) Wesen der Kunst, т. II, стр. 147. По въпроса за религиозното изкуство гл. у него ibid. стр. 145—150. Ние приимаме въ тая точка всецѣло неговитѣ положения.

сж могли да установятъ съ достовѣрность неговия религиозенъ произходъ. Поне между най-старитѣ и най-груби форми на религиозни култове (като обожаване на природата и на злитѣ сили) не се намиратъ никакви образи или издѣлия на божества. Не е невѣроятно и по други съображения, че „прѣди да издѣла своитѣ богове отъ дърво и отъ камъкъ или да ги излѣпи отъ глина, човѣкъ си е писалъ тѣлото и е драскалъ далечни подобия на животни“ . . . Но въ тая область не може да става дума за напълно установени факти. Вѣрно е само, че най-старитѣ намѣрени досега издѣлия на примитивния човѣкъ не сж религиозни, а жанрови рисунки и орнаменти.

Ние ще свършимъ съ единъ въпросъ, който често е бивалъ задаванъ, но рѣдко е получавалъ правилно освѣтление, и който на пръвъ погледъ се прѣдставя въ разрѣзъ съ застжпванитѣ тукъ възгледи за отношението между религия и изкуство. То е въпросътъ: Защо искрено и дълбоко религиозни натури се отнасятъ враждебно къмъ изкуството? Защо то е за тѣхъ най-често чуждо и непонятно? Психологическиятъ анализъ на религиознитѣ и особено на естетическитѣ емоции, който дадохме тукъ, отчасти вече съдържа отговора на тоя въпросъ. Тоя анализъ поне обяснява напълно, защо едно съзнание, изключително прѣдразположено къмъ единъ видъ емоции, е слабо възприемчиво за другия видъ емоции. Като противоположни въ своята психика, тия емоции създаватъ и съвсѣмъ противоположни навици на духа. „Естетътъ“, който култивира способностьта да се прѣнася за мигъ въ най-разнообразни положения и да ги прѣживява и „прѣчувствува“ нѣкакъ на шега (въ никой случай не тъй дѣйствително, както въ реалния животъ), губи съвсѣмъ естествено навика и способностьта да влага *цѣлото* си сжщество въ едно едничко чувство, чувството на резигнация, зависимость или обожаване. Демоническата мощь и суверенностьта на неговото собствено мъничко „азъ“ не му и позволява да „изчезне“, да „потъне“ въ идеята или чувството за едно върховно сжщество . . . Религиозниятъ, дълбоко и искренно вѣрующиятъ, който живѣе само въ чувството на непосрѣдствена сигурность на дѣйствителностьта на *едно* върховно сжщество; за когото неговото собствено битие и това на цѣлата вселенна добива вѣроятие и смисълъ и цѣль, само ако бжде озарено отъ лучитѣ на едно всесъвършено сжщество, — той ще се чувствува съвсѣмъ чуждъ и бездоменъ въ дивния миръ на изкуството, който миръ *е* и *не е*, сжществува и не сжществува, наумѣва му познатия нему чувственъ миръ, но го нѣма нито въ него, нито въ близкия и роденъ нему свърхчувственъ миръ. Да живѣе въ

хиляди чувства и никое отъ тѣхъ да не бѫде *негово* — това е *за него,* който познава и е живѣлъ само въ *едно* чувство, и мѫчително, и невъзможно. Сѫщиятъ вѫтрѣшенъ антагонизъмъ, сѫщата *психологическа* невъзможность (да не се смѣсва съ *логическата* невъзможность, която е абсолютна и безвъзвратна!) сѫществува между научния и религиозния духъ отъ една страна и научния и естетическия погледъ на нѣщата — отъ друга, и по сѫщитѣ причини. И ако велики учени сѫ запазвали за винаги и своята наивна вѣра, то е било възможно само посрѣдствомъ оная щастлива непослѣдователность на духа, вложена въ самата негова природа, безъ която тоя духъ би билъ една велика пустиня. Хармонизиране на противоположни сили и стихии въ духа и въ природата, — ето тайната на нашата култура и животъ. Тоя принципъ доминира въ всѣко *срѣдно* сѫществуване. Но редомъ съ милионитѣ срѣдни сѫществувания, които се „*побиратъ*“ въ нашитѣ закони, има и сѫществувания отъ по-висше естество, сѫществувания изключителни, спрѣмо които всѣки пѫть се оказватъ тѣсни и недостатъчни нашитѣ дотогавашни формули, извличани въ пълно невѣдѣние за онова, което тѣ сѫ щѣли да внесатъ въ живота, — които се издигатъ срѣдъ равнинитѣ на нашата дѣйствителность като шеметнитѣ и самотни върхове на планинитѣ. Съ невъзмутимата опоритость на дѣйствителностьта тѣ признаватъ и манифестиратъ само *едно* битие: *своето.* Да разбератъ чуждитѣ бития тѣ сѫ неспособни; тѣхно призвание е да създадатъ нови, отъ никого до тогава неподозирани стихии на живота. И това призвание тѣ изпълняватъ само чрѣзъ неумолимата послѣдователность на присѫщни и позволеното тѣмъ игнориране и отрицаване на всичко, що не е тѣхно „азъ“. —

Градъ Елена.

(Прието въ заседанието на историко-филолог. клонъ на 2. VI. 1903).

Отъ **Йорданъ П. Георгиевъ.**

Сегашниятъ градъ. — Название и основание. — Разорението на Елена отъ кърджалиитѣ. — Попъ Стойко „гяуръ имамъ". — Кале. — Завѣра. — Управление. — Чорбаджийство. — Попство. — Търговия и занятия. — Данъци. — Църкви: Св. Никола, Успѣние Пр. Богородици и Рождество Пр. Богородици. — Училища и учители. — Фамилията на попъ Дойна граматика. — Хронографически забѣлѣжки.

Градъ Елена отстои 36 к. м. юго-източно отъ Търново и е разположенъ въ една малка котловина подъ южнитѣ склонове на високото и разтлано Чуканско бърдо. Той се простира отъ западъ къмъ изтокъ. Главната му улица е широка, чиста и постлана съ здравъ калдаръмъ. Повечето отъ кжщята сж голѣми — слѣди отъ миналото благосъстояние на селището. Най-старитѣ кжщи сж правени само отъ дърво, а новитѣ, издигнати слѣдъ освобождението, сж зидани отъ камъкъ и тухли. Срѣдата на града е била изгорена отъ Турцитѣ прѣзъ освободителната война, затова и тамъ се срѣщатъ най-много нови здания.

На югъ отъ Елена надъ самия градъ се издига калето, за което ще говоримъ пó-нататъкъ, а задъ него се простира една малка хълмиста равнина, която се заграждa отъ височинитѣ: Шейтанската усойна, малката Чукара, Острецъ, Илаковъ рътъ и Симаново. Прѣзъ града минава шосето Търново—Нова-Загора. Пжтьтъ отъ Елена за Стара планина върви между малката Чукара и Острецъ, а между Острецъ и Илаковъ рътъ далечъ на хоризонта се вижда голиятъ върхъ на най-голѣмия гигантъ въ Твърдишкия балканъ, Чумерна.

Всрѣдъ Елена се събиратъ рѣкичкитѣ Балюва, Казашка и Сълбишка въ една, която тече къмъ изтокъ и на изтокъ отъ града, на $1\frac{1}{2}$ к. м. се събира съ водата на друга пó-голѣма рѣкичка

Иванкова рѣка, а тая рѣка се влива при село Разпоповци въ Златаришката рѣка, която тамъ се нарича Разпоповска.

Климатътъ на града е здравъ, поради което мѣстни болести се появяватъ рѣдко, а прѣнесенитѣ отвънъ епидемии дѣйствуватъ съвсѣмъ слабо. Така, когато въ 1837 год. била прѣнесена холерата отъ Русе, въ другитѣ селища загинали съ стотини хора, а въ Елена умрѣли около 20—25 душъ. Само прѣзъ освободителната война сѫ загинали много хора отъ тифозна трѣска, която се появила въ самия градъ, поради незаровенитѣ многобройни трупове на загиналитѣ, при прѣвзимането на Елена отъ войскитѣ на Сюлейманъ паша.

Жителитѣ на Еленската община се постепенно увеличаватъ: слѣдъ освобождението сѫ били 3.000; прѣзъ 1892 год. — 3309; прѣзъ 1900 г. — 4602, а сега сѫ 5087 душъ. — Впрочемъ числото на жителитѣ се е увеличило отъ една страна съ квартируването на войници въ града,[1]) които сѫ за сега само 114 душъ, а отъ друга страна поради това, дѣто отъ освобождението насамъ къмъ Еленската община сѫ били присъединявани на три пѫти околни колиби[2]).

Материалното положение на Елена не е добро. Въ градеца е мъртвило, — нѣма никакво движение и почти никаква търговия. Отъ занаятитѣ вирѣятъ, и то слабо, кундураджийството и ковачеството, а терзийството и грънчарството сѫ доста западнали. Единственото доходно занятие на жителитѣ отъ Еленската община е градинарството. Така, миналата година сѫ отишли отъ Елена въ Влашко, а нѣкои и въ Русия, 200 градинари на 15 чети; а въ България, особено въ източната ѝ часть, въ крайморскитѣ градове имало 392 еленски градинари.

Въ Елена има двѣ дружества: туристическо съ 50 члена, и женско благотворително дружество „Съгласие.“ Освѣнъ това въ града има и едно доста добрѣ уредено читалище „Напрѣдъкъ“. Сега женското дружество и читалището сѫ се съединили и сѫ издигнали вече основитѣ на едно ново и красиво читалищно здание срѣдъ града, като разполагатъ за първо врѣме само съ 17.500 лева.

Градъ Елена прави хубаво впечатление. Той има околийска болница, сравнително красиви постройки и доста добра чистота, но

---

[1]) Надъ града при политѣ на Чуканското бърдо се намиратъ казармитѣ на 8-я резервенъ полкъ.

[2]) Цѣлата Еленска община завзима сега едно пространство отъ 20 кв. к. м. Въ нея освѣнъ града влизатъ слѣднитѣ колиба: горни и долни Чукани, долни Геновци, долни Болерци, Бойовци, Казаци, Върлевци, горни Геновци, Мечкобиевци, Шупъци, Попъ-Бобчевци, Шейтани, Новачкини, Пърчевци, Майтаници, Ганевци, Милапкини, Нейовци, Недешковци, Милковци, Тичанци, Синджирлии, Киллъжевци и Костадинчовци.

бѣднотията го е до толкова налегнала, че общината длъжи само на служещитѣ и на учителитѣ си 6821 л.

Градъ Елена е получилъ названието си споредъ едно мѣстно прѣдание отъ слѣдньото. Нѣщо прѣди 300—400 г., когато мѣстностьта на Елена, както и околнитѣ мѣстности, била покрита съ вѣковенъ лѣсъ, тамъ вързували много разбойнически чети. Тогава единъ момъкъ, на име Самуилъ, отъ село Твърдица (Ново-Загорско) се билъ сгодилъ за една мома, на име Елена, отъ село Кѫпиново (Еленско). Момъкътъ отишгълъ съ сватбаритѣ въ Кѫпиново и взелъ невѣстата си. На връщане за Твърдица на юго-западъ отъ днешния градъ Елена почти до самия него излѣзла отъ гората една разбойническа чета и избила всичкитѣ сватбари, заедно съ младоженцитѣ. Мѣстото, дѣто сѫ били избити и заровени Самуилъ, Елена и сватбаритѣ, е около 15 кв. метра. То се нарича Самуилецъ. А отъ името на невѣстата заселеното тамъ селище се нарекло Елена. Сега на мѣстото Самуилецъ е забита една плоча, съ изображение на кръстъ и на 4 ангела, а при изображението е написано „възнесеніе христово" „҂аѿі"[1]) — На Самуилецъ се събирали еленчанитѣ до прѣди 20 г. всѣки пѫть на праздника Възнесение, за да правятъ курбани.

Градъ Елена е изникналъ по всѣка вѣроятность слѣдъ падането на България подъ турцитѣ, когато много хора забѣгнали по планинитѣ и основали тамъ нови селища; а споредъ мѣстнитѣ прѣдания тоя градъ е основанъ отъ 12 фамилии, прѣселени отъ Златица,[2]) между които е имало единъ попъ и единъ ковачъ. Тия прѣселенци, както и по-послѣднитѣ, сѣкли вѣковнитѣ дървета и си стропли на самото мѣсто кѫщи. Златичанитѣ заварили тука църквата Св. Никола, направена по-рано отъ ближнитѣ колибари, заварили и нѣколко малки кѫщички край нея, които по-заможнитѣ колибари си били направили, за да имали кждѣ да се подслонятъ, когато идвали да се черкуватъ по Коледа, по Великъ-день и прѣзъ другитѣ голѣми праздници. Слѣдъ идването на златичанитѣ, тия колибари, които имали врѣменни жилища въ Елена, сѫ прѣселили въ това селище на постоянно мѣстожителство. По такъвъ начинъ изникнала Елена.

---

[1]) 1810 г.

[2]) И между жителитѣ на близкитѣ еленски колиби е запазено прѣдание, че тѣхнитѣ праотци сѫ се прѣселили отъ западна България.

Най-стариятъ документъ за съществуването на Елена е отъ първата половина на 17 в. Тоя документъ е една доста дълга забѣлѣжка, написана отъ тогавашния еленски свещеникъ попъ Димитра, на първата страница на единъ ржкописенъ служебникъ, който се намира сега у стария учитель М. Радивоева.

Забѣлѣжката гласи така:

✝ азъ попъ Димитріи попа неда сн худоти і грѣшни и лошъ трѹчени ѿ се Елена подъ стара планина въ ѡбласти трьностѣи положи сие ръкописание егда поставленъ бы на ерейство ѿ клементие трьновского епископа въ лѣто ҂зрмз мца р кт дѣвко кд по а нилѣ поста. того мца уже црь мурат багдат и бы донама повсь вселе того лета ѡста жевы погибнала ипоника ѿ многа дъжда того лета посече бы патріархъ кириль въ костантин градъ ѿ паша егда бы царь на багдат нараждено ѿ кирила карафирского и клементие трьноского и друзи хамази такви аз бехъ тогда лѣто мие.

На 23 априлия 1800 год. една кърджалийска чета, която опустошавала сѣвернитѣ прѣдгория на Балкана, нападнала и на Елена. Еленчанитѣ се надѣвали вече, че кърджалиитѣ, които били наближили до селото имъ, ще се опитатъ да ги нападнатъ; затова поставили хора да наблюдаватъ и да клепатъ постоянно на клепалото на църква Св. Никола и, щомъ видятъ разбойницитѣ, да спратъ. На Гергьовъ-день 1800 год. сутриньта, когато богослужението се свършило, клепалото прѣстанало, тогава попъ Марко, дѣдото на бѫдещия еленски просвѣтитель даскалъ Никифора, взелъ антиминса и чашата и избѣгалъ съ народа въ Балкана, а кърджалиитѣ нахлули въ селото и почнали да палятъ и да грабятъ.

Между многото интересни разкази и прѣдания, останали отъ страшнитѣ и усилни врѣмена на даалийцитѣ,[1]) най-характеристични сѫ разказитѣ за юначния попъ Стойко „Гяуръ-имамъ“, както сѫ го наричали тогава турцитѣ.

Попъ Стойко минава въ запазенитѣ прѣдания за голѣмъ борецъ противъ кърджалиитѣ и турцитѣ, за храбъръ юнакъ и за такъвъ отличенъ стрѣлецъ, че за него и до сега се разправя, какъ свалялъ отъ кѫщата си единъ слѣдъ други даалийцитѣ, които се били

---

[1]) Подъ това име „даалийци“ сѫ извѣстни кърджалиитѣ на жителитѣ въ Еленско, Дрѣновско и Габровско.

загнѣздили на височината надъ града.[1]) Единъ турчинъ, като не вѣрвалъ, че попъ Стойко е такъвъ добъръ стрѣлецъ, хваналъ се съ него на басъ, да му се изправи на нишанъ при входа на селото (при сегашния паметникъ). Споредъ баса попъ Стойко стрѣлялъ отъ доста далечъ, отъ калето, но пакъ ударилъ турчина въ дъното на потуритѣ, защото ужъ не искалъ да го убие, а само да му покаже, че е добъръ стрѣлецъ.

Кѫщата на попъ Стойка е една отъ най-старитѣ.[2]) Направена почти цѣлата отъ дърво, тя има 3 много изкустно направени скривалища, отъ които едното е изградено съ циментиранъ зидъ. Въ него били скрити паритѣ и скѫпоцѣнноститѣ на нѣколко еленски богаташи прѣзъ врѣме на освободителната война, и турцитѣ при всичкитѣ си старателни тарашувания не открили това скривалище, та богатствата се запазили. Въ това сѫщото скривалище е крилъ попъ Стойко по-рано своитѣ сподвижници, когато турската власть ги търсѣла да ги избие.

Понеже Елена била постоянно нападана отъ кърджалиитѣ и отъ разни други разбойнически чети, а жителитѣ ѝ нѣмали кѫдѣ да се спасяватъ, то чорбаджията Хаджи Панайотъ, чича на извѣстния по-послѣ прѣдатель Хаджи Юрдана Кисьова, отишълъ въ Цариградъ и взелъ писмено позволение, еленчанитѣ да си построятъ едно каменно укрѣпление надъ града, което тѣ скоро издигнали и нарекли кале.[3])

Калето се издигало надъ южната часть на града до самия него на една почти кржгла височина, която е 85 метра въ диаметъръ. То е било построено въ 1800 или въ 1802 год. и така приспособено, че да можали врѣменно да живѣятъ въ него всички жители на селището. Тъй цѣлата височина е била заградена съ високъ зидъ и съ метеризи, а отвтжрѣ на зида били изградени кѫщички на два ката, слѣпени една до друга и подъ единъ общъ покривъ. Всѣко сѣмейство си имало по двѣ стаички въ тия кѫщици. На юго-западната часть на калето била портата, а надъ нея се издигало жилището на прѣдставителя на царската власть, на субаша, който си живѣялъ въ мирно врѣме долу въ селото.

---

[1]) Отъ разказитѣ за попъ Стойка се вижда, че кърджалиитѣ не влѣзли безпрѣпятствено въ Елена и че нѣкои отъ по-юначнитѣ жители се защищавали съ пушки въ ржцѣ отъ кѫщята си.

[2]) Тя е по-стара отъ кѫщата, въ която се родилъ незабравимиятъ борецъ за църковната ни свобода Иларионъ Макариополски.

[3]) Подобно кале се издигнало почти едноврѣменно съ еленското и по сѫщитѣ причини надъ Трѣвна.

По-послѣ, когато врѣмената се умирили и султанъ Махмудъ почналъ да нарежда редовна войска, еленчанитѣ се уплашили, да не би турцитѣ да направятъ и тѣхното село воененъ пунктъ, като се възползуватъ отъ готовата имъ крѣпость, затова почнали да събарятъ калето. Най-послѣ, когато захванали да строятъ отново църквата Успѣние Пр. Богородици въ 1837 год., тѣ съборили до основа крѣпостьта си, а материала ѝ прѣнесли за построяването на тая църква.

Елена си оставала всѣкога чисто българско селище[1]), поради което свободолюбивиятъ духъ не е угасвалъ дълго врѣме у жителитѣ ѝ. Ето защо въ 1821 год. въ врѣме на Завѣрата, когато гръцкитѣ владици почнали да подготвятъ българския народъ да възстане и въ името на вѣрата да се освободи отъ турското иго, еленскитѣ първенци взели дѣятелно участие, като помагали всѣчески за осѫществяването на това освобождение.

Водитель на еленчанитѣ и изобщо на жителитѣ отъ еленския балканъ е билъ тогава Хаджи Иванъ Кисьовски. Той се ползувалъ съ такова голѣмо влияние, че макаръ да имало субашъ въ Елена, Хаджи Иванъ пакъ ималъ десетина сеймени българи. — И до сега е запазена дървената едноетажна сграда, при входа на кѫщата му, дѣто сѫ стоели неговитѣ сеймени.

Хаджи Иванъ билъ добъръ приятель на търновския войвода, но това не му прѣчало да бѫде единъ отъ най-опаснитѣ съзаклетници. Когато завѣрата била издадена и гръцкиятъ патриархъ заедно съ търновския митрополитъ умъртвенъ, войводата повикалъ Хаджи Ивана въ Търново, прѣсторилъ се, че не знае нищо за съучастието му въ завѣрата, а поискалъ само най-приятелски да го почерпи едно кафе. Хаджи Иванъ отказалъ, защото дѣйствително не пиелъ кафе. Тогава войводата го почерпилъ единъ шербетъ. Като си излѣзълъ, Хаджи Иванъ тутакси усѣтилъ, че го привива стомаха. Той се качилъ на колата си и тръгналъ за Елена, дѣто пристигналъ съвсѣмъ отпадналъ и измѫченъ отъ болки, а слѣдъ нѣколко дена слѣдъ голѣми страдания умрѣлъ отъ отровата, която му билъ далъ войводата да изпие съ шербетя. Тутакси слѣдъ това войводата, за да се увѣри, че дѣйствително Хаджи Иванъ е умрѣлъ, пратилъ единъ особенъ пратеникъ да разрови гроба му, за да види, да не би на мѣстото му да е погребенъ нѣкой другъ.

---

[1]) Турцитѣ, които сѫ управлявали Елена, не си държали женитѣ тамъ. Изобщо, до колкото можахъ да узная, турчинъ въ Елена не се е раждалъ.

Синътъ на Хаджи Ивана, Хаджи Иорданъ Кисьовъ, заграбилъ всичкия имотъ на баща си и завзелъ неговото чорбаджийско мѣсто. Тоя недостоенъ синъ станалъ по-послѣ въ врѣме на Велчовата завѣра (въ 1835 г.) прѣдатель, съ което станалъ причина да се разстрои плана на съзаклетницитѣ и да бѫдатъ избѣсени най-главнитѣ организатори на това съзаклетие.

Слѣдъ Велчовата завѣра въ Елена не е имало никакво революционно движение. Причината на това били отъ една страна чорбаджиитѣ, а отъ друга — страха отъ прѣдателство, защото народътъ билъ за дълго врѣме наплашенъ отъ прѣдателството на Хаджи Иордана Кисьовъ. Ето защо на послѣдньо врѣме самитѣ апостоли на свободата, Левски и неговитѣ приемници, не сѫ помисляли никога да повѣряватъ революционни тайни на еленчани, нито пъкъ да основаватъ комитетъ въ Елена.

Градъ Елена се считалъ дълго врѣме за село, което се управлявало отъ единъ субашъ. Субашътъ се поддържалъ отъ населението, като получавалъ отъ всѣки имотенъ българинъ по 1 крина жито, по $^1/_2$ крина ечимикъ и по 1 цѣдилка сирене. Най-послѣ къмъ 1860 г. Елена взели да считатъ за градъ, който почналъ да управлява мюдюръ. Непосрѣдствено прѣди освобождението турското правителство, за да удовлетвори донѣйдѣ българското население, поставилю въ нѣкои подбалкански чисто български градове българи за административни чиновници. Та и въ Елена билъ поставенъ за мюдюръ търновчанинътъ Янко Бѣлалията, който управлявалъ еленската нахия цѣли двѣ години, до самото освобождение.

Турскитѣ административни власти въ Елена, както субашката, така по-послѣ и мюдюрската, били всѣкога слаби. Истинскитѣ господари и заповѣдници на Елена и Еленско били чорбаджиитѣ.

Всѣка година прѣзъ мѣсецъ мартъ еленчани си избирали чорбаджии,[1]) и понеже често бивали избирани съвсѣмъ нови хора, то въ Елена се появили десетина чорбаджийски фамилии. Прѣдставителитѣ на тия фамилии се вмѣсвали всѣкога въ управлението и се ползували съ голѣмо влияние прѣдъ народа и прѣдъ властьта. Въ Елена се избирали всѣкога двама чорбаджии: единъ главенъ, който да прѣдставя народа прѣдъ властьта, и единъ помощникъ, длъжностьта на когото била да събира данъцитѣ.

---

[1]) По едно врѣме, къмъ началото на 19 вѣкъ, еленскитѣ чорбаджии се назначавали направо отъ търновския войвода, но това траяло кратко врѣме.

Еленскитѣ чорбаджии били външно много въздържни: не сѣдали никога по механитѣ да пиятъ, не развратничили и били много набожни. Но когато тия смирени първенци отивали въ Търново, тѣ продавали голѣмъ салтанатъ. Стоели по цѣли седмици и правѣли на агитѣ и бееветѣ, както и на другитѣ чорбаджии, богати угощения, като разхвърлѣли слѣдъ това всичкитѣ си разноски върху данъцитѣ на народа.

Чорбаджиитѣ отъ никоя търновска околность не сж се ползували съ такова мощно влияние прѣдъ централната власть, както еленскитѣ, които смѣнявали субашитѣ и мюдюритѣ си, когато поисквали. А когато пъкъ не бивали доволни отъ нѣкой войвода, тѣ групирали около себе си чорбаджиитѣ отъ близкитѣ селища, събирали подписи отъ населението и отивали чакъ въ Цариградъ, дѣто сполучвали почти всѣкога да смѣнятъ войводата си. Така напримѣръ сполучили да вдигнатъ отъ Търново въ 1816 г. кападжи-башията Физи-ага, който билъ 7 годинъ наредъ търновски войвода; при всичко че той, за да задоволи еленчанитѣ, както и останалитѣ жители отъ търновския балканъ, билъ направилъ една година прѣди това (1815 г.) сахатни кули и часовници въ Елена и Трѣвна на свои разноски.

Чорбаджиитѣ били отъ една страна истински защитници на народа отъ турскитѣ золуми, но отъ друга страна сами тѣ вършали грозни злоупотрѣбения, особено когато събирали данъка. Така, когато нѣкой нѣмалъ да плати, записвали дълга му върху едного отъ чорбаджиитѣ, който ужъ плащалъ за него, а въ сжщность такива суми бивали обявявани на турското правителство като недобори, понеже хората били ужъ пръснати, та паритѣ не могли да се съберать. Обаче тия пари чорбаджиитѣ взимали послѣ отъ длъжницитѣ и ги туряли въ джеба си, защото турското правителство опрощавало често недоборитѣ. А когато такива недобори се поисквали, то чорбаджиитѣ пакъ взимали паритѣ отъ лицата, които не били заплатили, и освѣнь това сжщитѣ тия недобори разхвърляли на цѣлото население, отъ което ги събирали, за да ги внесатъ на властьта.

Чорбаджиитѣ грабѣли народа и съ безбожно лихварство. Тѣ давали пари на сиромаситѣ съ тежка лихва отъ 20 до 25%, но въ сжщото врѣме покровителствували своитѣ длъжници, като ги прѣдставлявали и защищавали прѣдъ властитѣ. А понеже тѣхното покровителство имало голѣма цѣна, то и такива хора, които нѣмали

никаква нужда отъ чужди пари, за да иматъ покровителството на всесилнитѣ на врѣмето си чорбаджии, взимали отъ тѣхъ и безъ нужда по нѣкой грошъ съ лихва. По такъвъ начинъ цѣлата еленска нахия била поставена подъ покровителството или по̀-право подъ економическата зависимость на чорбаджиитѣ. Отъ друга страна всичко, каквото имали колибаритѣ: прасета, яйца, кокошки, сирене, овце, пашкули, медъ и др. донасяли въ кѫщитѣ на чорбаджиитѣ. Послѣднитѣ си правили смѣткитѣ съ своитѣ раи по Димитровъ день, като имъ плащали съвсѣмъ малко, колкото да се каже, че всичко, каквото имъ е донесено, е заплатено.

Най-послѣ чорбаджиитѣ злоупотрѣбявали и съ църковнитѣ имоти. Така, извѣстниятъ прѣдатель хаджи Иорданъ Кисьовъ държалъ дълги години църквата „Св. Никола“ като епитропъ, безъ да покаже нѣкой кяръ. — Въ продължение на 30 годинъ той направилъ само единъ прангаръ, но и него оставилъ празденъ.

Чорбаджиитѣ били единъ видъ своеобразни касиери на раитѣ си. Ако нѣкой колибарь продадѣлъ нѣщо, то, за да не му откраднатъ паритѣ, донасялъ ги на чорбаджията, който ги съхранявалъ, т. е. давалъ ги на други колибари съ безбожна лихва, безъ да даде нѣщо отъ тая лихва на сѫщинския имъ притежатель.

Понеже чорбаджиитѣ много злоупотрѣбявали, народътъ ги страшно мразѣлъ. Народната омраза достигала до тамъ, че нѣкои чорбаджии били тайно убити; а чорбаджията Стоянъ Габровалията билъ убитъ открито, съ брадва прѣдъ църквата „Св. Никола“, като излизалъ отъ нея, защото покачилъ даньта една пара повече на кѫща.

Съ въвеждането на образованието и съ материалното повдигане на лица отъ нечорбаджийско произхождение чорбаджийството почнало бързо да отпада, особено слѣдъ кримската война (1853—1856 г.), додѣто най-послѣ къмъ врѣмето на освобождението чорбаджиитѣ запазили само толкова влияние, колкото имали тогава и другитѣ заможни хора у насъ.

Въ Елена попството вървѣло по родъ; бащата ако билъ попъ, гледалъ да възпита и синоветѣ си за попове.[1])

Споредъ една забѣлѣжка, писана отъ покойния даскалъ Никифора върху една печатна история на Иречека, поповетѣ не носѣли по̀-рано раса и черни капи, а нахлупвали на главитѣ си

---

[1]) Така въ 1880 г. най-стариятъ свещеникъ попъ Марко ималъ единъ едничъкъ синъ, който билъ сѫщо свещеникъ; а другиятъ попъ, Константинъ, ималъ 5 сина, отъ които четирмата били вече свещеници, а и петиятъ се учалъ тогава за попъ.

калпаци, обличали бѣли дрехи безъ ржкави и обували обтегнати гащи. При това тѣ си бръснѣли главитѣ, но бради носѣли. Освѣнъ по брадитѣ поповетѣ се отличавали отъ другитѣ хора главно по това, че носѣли на пояса си единъ прѣгънатъ пешкиръ. Въ тая прѣмѣна сж ходѣли поповетѣ почти до края на 18 вѣкъ, когато търновскиятъ митрополитъ Матей имъ забранилъ да си бръснатъ главитѣ, а наскоро слѣдъ това ги заставилъ да носятъ и раса.

Старитѣ попове четѣли въ Елена до 1830 г. по ржкописни книги. Така, покойниятъ търновски протонатарий х. попъ Димитрий отбѣлѣзалъ въ своитѣ мемоари, че въ неговото врѣме, когато той се училъ въ Елена (въ 1830 г.), прѣстарѣлиятъ попъ Марко четѣлъ по стари ржкописни книги. Младитѣ попове му се присмивали, че не четѣлъ, „моленіє теплоє“, ами го четѣлъ, както стояло въ ржкописа, „молитва топла“.

Че старитѣ свещеници сж служали повече на ржкописни книги, се вижда и отъ запазенитѣ забѣлѣжки на Стояна попъ Андреева,[1]) въ които той споменува, че дѣдо му попъ Дойно служалъ по единъ ржкописенъ служебникъ, писанъ отъ нѣкого си Недко отъ Калоферъ. Тоя служебникъ билъ останалъ наслѣдство на попъ Дойна отъ дѣдитѣ му и билъ до скоро запазенъ въ книжата на неговия внукъ.

Отъ незапомнени врѣмена и до скоро жителитѣ на Елена и на нейнитѣ околности сж отхранвали копринената буба и изваждали пашкули и коприна въ доста значително количество. До найголѣмия си разцвѣтъ достигнало копринарството въ половината на 19 вѣкъ. Тогава селото заедно съ близкитѣ си колиби произвождало до 40.000 оки пашкули, а 40 дулапа прѣработвали тия пашкули въ бюрюнджукъ, цѣната на който при благоприятни обстоятелства достигала и до 400 гроша оката. Търговията съ коприна и съ бубено сѣме била до толкова развита въ Елена, че тамъ идѣли постоянно италиянци и французи, за да купуватъ стоката на мѣстото. Дори двама французи живѣли нѣколко години наредъ въ Елена, за да търгуватъ съ коприна и сѣме.

Копринарството почнало да отпада въ Елена най-напрѣдъ затова, защото чорбаджиитѣ, които държали долапитѣ за точене на коприната, много злоупотрѣбявали. Отъ друга страна нашитѣ еленчани се заловили да отнематъ печалбата на французскитѣ и италиянскитѣ търговци. Тъй, Илия Бобчевъ, Х. Петковъ и Кънчо Милановъ събирали грамадно количество бубено сѣме, пашкули и бюрюнджукъ

[1]) Въ книжата, запазени въ кжщата на попъ Дойна.

и отивали чакъ въ Италия да продаватъ, но нѣмали успѣхъ, поради което много капитали пропаднали. Най-послѣ въ 1861 г. нашето сѣме се изродило, та европейцитѣ прѣстанали да го купуватъ. Слѣдствие на това копринарството почти изведнъжъ западнало, и хората почнали да сѣкатъ черницитѣ. Едвамъ на послѣдно врѣме сѫ се заловили еленчанитѣ отново да отглеждатъ копринената буба, но въ доста ограничени размѣри.

Въ турско врѣме въ Елена имало 3 уредени еснафа: терзийски, бакалски и градинарски, които били въ най-цвѣтуще състояние. Сега терзийскиятъ еснафъ е пропадналъ съвсѣмъ, бакалскиятъ се е държалъ до 1888 г., а градинарскиятъ вирѣе и се усилва.

Между еленчани имало и добри зографи. Това изкуство, зографството, било прѣнесено въ Елена отъ двама хилендарци, родомъ отъ ближната махала Болерци. Тѣ били учители на извѣстния еленски зографъ попъ Иванча, който пъкъ билъ учитель на Иордана Миховъ, отъ когото сѫ останали доста икони въ еленскитѣ църкви още отъ 1840 г.

Миналото благосъстояние и благоустройство на Елена се вижда отъ направата на запазенитѣ двѣ стари чешми, на които срѣщаме слѣднитѣ надписи:

На хаджи Кръстевата чешма:

Создаса сіа чешма надъстоатель хаџи іωань трȣдомъ и иждивеніемъ кръстю велнкȣ и подрȣжие его бонка

въ лѣто ҂аωїд [1])

— Отъ двѣтѣ страни на надписа има изобразени два изправени лъва, че държатъ тоя надписъ.

На хаджи Христовата чешма:

Создасе тази чешма исперво лѣто ҂аѱнд [2]) **иждивениемъ кара іωанъ ѿ арбанаси и паки ωбновіса сіа чешма въ лѣто ҂аѿїг** [3]). **настоател стоіанъ Михалювъ.**

— И тука два изправени лъва държатъ надписа.

Еленската нахия плащала дълго врѣме хлѣбнина или житнина, т. е. данъкъ въ натура, но къмъ половината на 18 вѣкъ тя била освободена отъ тоя данъкъ. За това освобождаване народното прѣдание разправя слѣдния любопитенъ анекдотъ, приказванъ отъ стари хора на починалия вече дѣдо Лазаръ Горбановъ.

---

[1]) 1814 г.
[2]) 1754 г.
[3]) 1813 г.

Попъ Петко, свещеникъ въ Елена, родомъ отъ еленската махла Шейтанитѣ, се облѣкълъ въ дрипави дрѣхи, опасалъ се съ лико, взелъ прѣзъ мѣсецъ августъ отъ Балкана нѣколко зелени класа, турилъ ги въ единъ калмуканъ и тръгналъ за Цариградъ. Изъ пѫтя той киснѣлъ всѣка вечерь въ вода класоветѣ, за да си останатъ зелени. Като стигналъ въ Цариградъ, сполучилъ да се яви прѣдъ валиде-султанъ. Когато го видѣла въ тая прѣмѣна, тя се изсмѣла, като казала: „Размѣ ме тоя шейтанъ“[1]). Попъ Петко изложилъ прѣдъ султановата майка бѣдното положение на населението, а като ѝ показалъ зеленитѣ класове, убѣдилъ я, че храната у тѣхъ не ставала и че въ дълбока есень била още зелена. Слѣдствие на това еленската нахия била освободена отъ житнина. Попъ Петко донесълъ за това специаленъ фирманъ, и еленчанитѣ прѣстанали да даватъ за земитѣ си каквито и да било данъци почти до половината на 19 вѣкъ; но въ това врѣме видниятъ еленски чорбаджия хаджи Иорданъ Кисьовъ прѣдалъ донесения отъ попъ Петка фирманъ на търновския паша, слѣдъ което властитѣ захванали да събиратъ въведения тогава въ турското царство десетъкъ и отъ еленската нахия.

Еленчанитѣ били наистина освободени за дълго врѣме отъ поземенъ данъкъ, но всички други данъци си плащали редовно. Тъй, тѣ плащали десетъкъ на произведената у тѣхъ коприна, плащали харачъ, плащали и разни други извънредни даждия, които турцитѣ налагали на раята всѣкога, щомъ като имали нужда отъ пари. Въ врѣме на гръцкото възстание (1821 г.) всѣки данъкоплатецъ плащалъ по 1 грошъ повече „мора-параса“, който данъкъ траелъ 7—8 годинъ.

Най-послѣ еленчанитѣ плащали редовно почти до 1867 г. владищина или данъкъ на вѣнчило. Него плащало всѣко сѣмейство на мѣстния фенеръ-владика. Тоя данъкъ, нареченъ отъ турцитѣ „одъръ-параса“, билъ въ началото на 19 вѣкъ 4 гроша, а по-послѣ станалъ 6 гроша на кѫща.

Въ Елена има 3 църкви, една стара и 2 сравнително нови. Въ новитѣ църкви се извършва богослужение, а въ старата не. Старата църква се казва Св. Никола, а по-новитѣ Успѣние Пр. Богородици и Рождество Пр. Богородици.

Кога е била издигната църквата Св. Никола, не се знае, но навѣрно е сѫществувала въ 17 вѣкъ, защото въ двора ѝ има много

[1]) И отъ тогава ужъ на попъ Петка захванали да казватъ Шейтанътъ, когато това прозвище той си получилъ отъ родното си мѣсто, Шейтанитѣ.

надгробни надписи, най-стариятъ отъ които е отъ 1728 г. Тоя надписъ, издѣланъ на единъ кръстъ отъ срѣдня голѣмина, е украсенъ отъ двѣтѣ си страни съ два кипариса, емблема на жалость. Той гласи така:

Мсц҃ь септемврн 3 день поүнвает҄ъ раба божнꙗ рада въ лѣто 1728. — Другитѣ надгробни надписи сѫ много по-красиви и издѣлани на много по-хубави кръстове, но повечето отъ тѣхъ сѫ отъ края на 18 вѣкъ.

Църквата Св. Никола е била изгорена въ 1800 г. отъ кърджалиитѣ и отново възобновена въ 1804 г. безъ позволението на турското правителство. Споредъ прѣданието тя е била работена отъ много майстори, и то денемъ и нощемъ, та е изкарана за 40 денонощия. Когато търновскиятъ войвода узналъ, че еленчанитѣ градятъ църква, той пратилъ трима душъ да видятъ, дали това е истина; но чорбаджията хаджи Иванъ заповѣдалъ да измажатъ тутакси сградата отвѫтрѣ и отвънъ съ вѫглища и варь, за да изглежда окадена като старо здание. Като дошли войводскитѣ хора, хаджи Иванъ имъ далъ по 30 рубета и имъ казалъ да кажатъ на войводата, че еленчанитѣ не правятъ църква, а поправятъ старъ беглишки хамбаръ. По такъвъ начинъ е издигната въ днешния си видъ църквата Св. Никола.

Тая църква е покрита съ фрески, има старинен̌ъ видъ и срѣдня голѣмина. Зидоветѣ ѝ сѫ дебели по 1 метъръ, а прозорчетата ѝ сѫ сравнително малки. Вратата при входа е доста дебела и обкована отвънъ съ пулове, а отвѫтрѣ съ желѣзни дъски. На тая врата виси единъ грамаденъ и по направата си много оргиналенъ желѣзенъ кофаръ.

Отъ лѣва страна до олтара е сложена една каменна плоча, висока 85 с. м., широка $63^1/_2$ с. м. и дебела 12 с. м. На тая плоча е написанъ слѣдниятъ надписъ за изгарянето на храма и за неговото възобновяване и осветяване:

Благоволенїемъ отца, поспешенїемъ снна н содѣнствїемъ всесветаго дꙋха, ѡбновїсѧ храмъ сен позапаленїе ѿ агаранскїхъ татехъ. Єже бысть вълѣто ҂аѡ [1]) .н потомъ сен храмъ создасѧ ѿ основанїє пакн вонма светагѡ отца нїколаа вълѣто ҂аѡд [2]) трꙋдомъ н нждивенїемъ здѣ подьпнсанныхъ ктнторовъ сїх іѡань поклоннкь стоїковъ мнхаль стоань поклонк ѳеодоровъ петкꙋ мнхүвъ стефанъ

[1]) 1800 г.
[2]) 1804 г.

поклоник стоанъ михаловъ петко недювъ пею ієрен крьстю великꙋ ценю стойковіү и проүна ктитори свашенніци и мирскиа вси христіани помани господи во царствіи своемъ ѡсватиса храм сеи ѿ митрополита даніила тѫрновꙋ

,а ѿ е [3]) марта ке донио ієреа писалъ.

Въ църквата Св. Никола сѫ прѣстанали отколѣ да извършатъ богослужение. Нейната сграда служеше до тая година за вещенъ складъ на мѣстния гарнизонъ, но по заповѣдь на Светия синодъ тя ще се обърне отново на домъ за молене.

Когато кърджелиитѣ изгорили църквата Св. Никола въ 1800 г., повелительтъ на Русе и Търново, Смаилъ'аа, далъ позволение на еленчани да си направятъ единъ параклисъ, който нарекли Успѣние Пр. Богородици. Тоя параклисъ тѣ подновили въ 1813 г., като го прѣобърнали въ църква и като направили надъ женското отдѣление стаи, за да се учатъ въ тѣхъ дѣцата. Най-послѣ, въ 1835 г. тая църква била съборена, а на мѣстото ѝ билъ издигнатъ днешниятъ грамаденъ и красивъ храмъ Успѣние Пр. Богородици.

Когато прѣвзели турцитѣ Елена на 22 ноемврия 1877 г., дошли съ тѣхъ англичани като кореспонденти и като служители на червения кръстъ. Тия англичани запазили църквата, като поставили караулъ прѣдъ нея, за да не я съборятъ турцитѣ, но затова пъкъ ограбили всичкитѣ ѝ скѫпоцѣнности, като откѫснали дори позлатенитѣ сребърни кори на евангелието. Ето защо особени старини въ тая църква нѣма. Сега въ нея сѫ запазени само нѣколко минеи отъ 1813 год. насамъ, иконата Архангелъ Михаилъ отъ 1816 г. и Богородичната икона на иконастаса пакъ отъ 1816 г. Като старина въ църквата трѣба да считаме и срѣдата на иконастаса, която е много стара. Впрочемъ тая часть отъ иконастаса, споредъ разказитѣ на стари еленчани, е прѣнесена отъ друга много стара и съборена вече църква, която била ужъ единъ видъ продължение на църквата Св. Никола.

За най-нова църква минава въ Елена църквата Рождество Пр. Богородици, която била издигната отъ хаджи Иордана Брадата въ 1812 год. и служила отначало за дѣвически манастиръ. Тая църква е била малка, низка и въ земята. Въ 1858 г. въ врѣме на голѣмото наводнение тя била залѣна, почнала слѣдъ това да се рути, додѣто най-послѣ я съборили и построили на мѣстото ѝ въ 1865 г. новата църква Рождество Пр. Богородици.

[3]) 1805 г.

Тая църква е прѣкрасна, висока и много свѣтла. Голѣмитѣ и икони сѫ работени въ Москва, а малкитѣ сѫ правени въ Елена отъ дебърски майстори. Тия майстори, братята Петъръ и Апостолъ отъ село Галичникъ, сѫ изработили и една много оригинална и красива икона, поставена надъ царскитѣ двери. Когато се гледа тая икона отпрѣдъ, вижда се Св. Духъ; когато се гледа отдѣсно, — Богъ Синъ; а когато се глѣда отлѣво, — Богъ Отецъ.

Въ женското отдѣление има много икони, останали отъ старата църква; има сѫщо и остатъци отъ стария иконастасъ, който билъ много по-красивъ отъ днешния. Въ сѫщото отдѣление сѫ запазени и доста книги, на една отъ които, на септемврийския миней, Сава Бобчевъ е отбѣлѣзалъ, че въ 1856 г. слѣдъ парижкия миръ, турцитѣ прѣстанали да взиматъ харачъ, но послѣ почнали да взиматъ беделъ, който билъ много по-тежъкъ. Тъй, ако плащалъ нѣкой 30 гроша харачъ, тогава трѣбало да плаща 35 гроша беделъ. „Ето милость,“ свърша забѣлѣжката си Сава Бобчевъ.

Прѣзъ есеньта на 1877 г., когато турцитѣ прѣвзели Елена, тѣ напълнили съ жито църквата Рождество Пр. Богородици, а послѣ, когато трѣбало да се оттеглятъ, полѣли това жито съ газъ, хвърлили отгорѣ му барутъ и го запалили; но за щастие пристигнали тутакси двама еленчани и огасили угъня. Това жито освѣнъ дѣто спасило възвърналитѣ се еленчани отъ гладъ,[1]) но остатъкътъ отъ него билъ проданенъ, както ще видимъ по-нататъкъ, и съ придобитата сума било издигнато новото училище.

На мѣстото, дѣто е сега църквата Рождество Пр. Богородици, трѣба да е имало още въ 18 вѣкъ църква или манастиръ. Това се вижда отъ двата грамадни надгробни паметници — кръстове, които се търкалятъ изъ двора на църквата. Тия кръстове иматъ славянски надписи и разкошни орнаменти. На единия отъ тѣхъ се чете годината ҂аѱпг.[2]) А задъ църквата на улицата съвсѣмъ захвърленъ се валя въ кальта другъ грамаденъ надгробенъ кръстъ съ още по-красиви орнаменти и съ надписъ. Между орнаментитѣ сѫ изобразени два лъва, а при надписа стои годината ҂аѱпз.[3])

Въ дома си архиерейскиятъ намѣстникъ на еленската околия, негово благоговейнство свещеникъ Калинкинъ, ми показа нѣколко стари църковни книги съ забѣлѣжки по тѣхъ. На една отъ тия

---

[1]) На всѣка душа било раздадено отъ него по една крина.
[2]) 1783 год.
[3]) 1787 год.

книги, името на която съмъ пропусналъ да забѣлѣжа, сж отбѣлѣзани слѣднитѣ нѣща:

На 1837 г. въ чумавото бѣгаха търновчанитѣ въ Елена.
На 1848 г. бѣше холера.
На 1848 г. 23 августъ се удави владиката Атанасий.
На 1857 г. 28 мартъ си отиде Неофитъ.

Негово благоговейнство ми показа и единъ голѣмъ славянски ржкописенъ дамаскинъ, принадлежещъ на еленското училище, въ който има 25 много красиви и разноцвѣтни орнаменти. На послѣдната кора на тоя дамаскинъ е отбѣлѣзано, че на 1816 г. е изгоненъ отъ Търново войводата Фези'аа, когото изпждили на 4 мартъ, а на мѣстото му дошълъ стамболията Силиманъ'аа Кара-гюмрукчията.

Въ Елена било отворено училище още въ половината нъ 18 вѣкъ. На първия листъ на единъ ржкописенъ служебникъ отъ XVII в.[1]) четемъ слѣднитѣ думи:

... когатъса заѹчи станю на даскала неноѵа ѿ слава тебе б҃е м҃а та извъчи до: — та зехъ ѱалтиръ ѿ стойна кършъв за четери гроша: — А҃минь: Ѿ сътворенїе мира ҂з҃с҃ѯ҃з[2]) ѿ р҃ѡство Х҃во ҂а҃ѱ҃н҃ѳ.[3])

Обаче къмъ 1806 год.[4]) почнали съвсѣмъ редовно да прѣподаватъ въ това училище светогорски калугери отъ Хилендарския манастиръ, които обучавали дѣцата въ келии, дѣто ученицитѣ сѣдали на дъски, сложени на камъни. Отъ тѣзи калугери се помни само единъ, извѣстенъ по чина си „диакона," който се казвалъ Никандъръ. Слѣдъ него учителствували други трима калугери, на които имената не сж извѣстни, а подиръ тѣхъ се явяватъ вече даскалитѣ.

Както калугеритѣ, така сжщо и първитѣ даскали, сж прѣподавали на дѣцата въ различни мѣста. Най-напрѣдъ въ една неизвѣстна кжща; послѣ въ горния катъ на женското отдѣление въ църквата Успѣние Пр. Богородици; слѣдъ това въ кжщата на хаджи Кръстя; още по-послѣ въ Панайотовия ханъ[5]); а най-послѣ въ специално за училище построена келия,[6]) която изгорѣла прѣзъ освободителната война.

---

[1]) Тоя служебникъ се намира у г-на М. Радивоевъ въ Елена.
[2]) 7267.
[3]) 1759.
[4]) Юбилеенъ сборникъ на Габровската Априловска гимназия. 1900 г., стр. 106—107.
[5]) По-послѣ кжща на заможния еленчанинъ Илия С. Бобчевъ.
[6]) Построена неизвѣстно кога на праздното мѣсто до плѣвника на попъ Никола попъ Стояновъ.

Въ горнитѣ келии учителствували 20 души калугери и миряни, които прѣподавали по старата келийна метода, и получавали отъ 300—800 гроша годишно;[1]) а ученицитѣ имъ достигали до 100[2]).

За да си съставимъ по-ясно понятие за еленското училище въ неговото начало, ще си послужимъ съ думитѣ на покойния търновски протонатарий хаджи попъ Димитрий, който пише въ своитѣ записки между другитѣ нѣща и слѣдньото:

„Въ то врѣме (1830 г.) даскалъ Стойко и дѣдо Зотикъ[3]) се посъвѣтваха помежду си, да ме проводятъ въ Елена да се уча славянска граматика.

Тогази дѣдо Зотикъ ме заведе въ Елена по ноемврия, и услови ме, да плащамъ на даскалъ Деча по 30 гроша на мѣсецъ и настани ме да стоя у хаджи Юрдана стария съ заплата по една ока брашно на день.

Еленското училище по онова врѣме се казваше келия. То бѣше като образецъ на другитѣ околни села: Бебрево, Златарица, Минде, Кжпиново, Плаково, Praкованлъкъ, Цѣрова-кория, Драгижево и Мердана.

Благодарение на хилендарскитѣ таксидиоти, хаджи Неофитъ, протосингела на владиката Илариона Критски, билъ стоялъ въ Елена 26 години и съ него духовникъ Арсений и Никандъръ учитель, и тримата бѣха хилендарци. Келията събираше до сто и повече ученици. Имаше до стѣнитѣ два реда столове неподвижни, първиятъ до стѣнитѣ по-високъ, втория̀тъ по-низъкъ. Келията имаше двѣ соби (печки). Дѣто бѣха собитѣ, нѣмаше одрове. На срѣдъ бѣха вратата. До вратата, отъ едната страна, бѣше учителското сѣдалище, доволно голѣмичко, щото като додѣха нѣкои отъ първенцитѣ, наседваха при даскала Андрея (тогава се именуваше Андрей, а не Дечо), на другата страна помежду вратата и собата стояха стовнитѣ, за да не піятъ ученицитѣ зимѣ студена вода. Училището имаше двѣ стаи словени съ него, отъ дѣто се палѣха двѣтѣ соби. Въ едната стая стояхме ние, дѣто се учахме граматика, въ другата, дѣто стояха нѣкои странни ученици. На двора имаше чешма, която непрѣстанно течеше. Всичко бѣше просто и добро.

[1]) Еленскитѣ дѣца не сж хранѣли никога учителитѣ си, а бащитѣ имъ плащали на училищната община, и то само отначало (до 1836 г.), по 6 гроша на дѣте за дърва.

[2]) Въ еленското килийно училище се училъ Иларионъ Ловчански, който билъ отъ ближнитѣ колиби. Въ 1810 г. той напусналъ Елена и дошълъ въ Капиновския манастиръ, дѣто на 1818 г. станалъ диаконъ.

[3]) Игуменъ на Прѣображенския манастирь до Търново.

Даскалъ Андрея имаше помощници Никола попъ Стояновъ и Петко Николовъ (Бойкинъ). Тѣ зимаха заплата отъ църквата и задължени бѣха да палятъ кандилата, да метатъ църквата, да четатъ и да пѣятъ, да шътатъ на поповетѣ въ църква и да помагатъ въ училище на учителя.

Въ училището имаше ученици отъ Бебрево, отъ Златарица, отъ Кжпиново, и отъ други села.

Азъ бѣхъ поприготвенъ на граматическитѣ правила отъ дѣда Зотика. И като захванахме най-напрѣдъ въ първия чинъ бѣхме петима ученици: Азъ, Никола попъ Стояновъ, Иванъ Куру-Николовъ (Момчиловъ), Симеонъ Петровъ и братъ Коста[4]).

Даскалъ Андрея ни учеше граматически правила и разборъ технологически и тълкуваше ни отъ дѣянията на светитѣ апостоли. Тогази кой що знаеше, не го криеше. Азъ знаехъ по-добрѣ граматическитѣ правила и разказвахъ имъ, братъ Коста знаеше на пръсте да намѣрва движимитѣ и недвижими праздници (билъ го училъ въ манастиря единъ русинъ Отецъ Акакия). Братъ Коста научи мене, азъ научихъ други. Богъ да прости отца Акакия, дѣто е оставилъ поменъ въ България.

Даскалъ Андрея имаше обичай да изпѣва на ученицитѣ церковни тропари, кондаци недѣлни и празднични и ирмоси на Господски и Богородични праздници, и то по светогорско пѣние, прѣди праздницитѣ нѣколко дена напрѣдъ, като разпуснѣше множеството ученици и останатъ, които иматъ способность и ревность. Кога той нѣмаше врѣме, оставаше да имъ пѣятъ, или Никола попъ Стояновъ, или Петко Бойкинъ, или Иванъ Момчиловъ; той бѣше момче 12—13 годишно, но бодро и внимателно.

Най-много обичаха науката попъ Сава попъ Милановъ, Кънчо Симитя (той бѣше ходилъ по нѣмско, знаеше германски и гречески), хаджи Христо хаджи Стояновъ и Мартинъ хаджи Цончовъ. Послѣдниятъ бѣше търговецъ терзия въ Търновъ, но като си додѣше въ Елена, все дохаждаше въ училището съ хаджи Христа хаджи Стоянова, да слушатъ като прѣдава даскалъ Андрея граматически правила, художнословие и тълкувание отъ славянски на български, и като че му се щѣше да остави търговията и да захване науката.

Въ училището бѣше тогава обичай: които ученици дохождатъ най-напрѣдъ отъ начало да имъ пишатъ учителитѣ азъ-буки на

[4]) Отъ Кжпиновския манастиръ.

бѣла книга, или на панакида;[1]) този способъ бѣше по-икономически, защото, ако се вършеше все съ бѣли книги, дѣ щѣше да му излѣзе краятъ. Тогава паритѣ бѣха малко. На панакидитѣ се изучваха ученицитѣ и на смѣтане и на писане. И който щѣше да се учи повече, купуваше си часословъ, псалтиръ и апостолъ, а който не, като се научаше да прочита и да записва, оставаше училището и залавяваше частна работа“.

Къмъ 1836 г., когато еленчанитѣ оцѣнили ползата отъ науката и когато броя на ученицитѣ порасналъ, тѣ построили „алилодидактическо училище“, зданието на което е запазено до сега и служи за околийска болница. Обучението въ това училище се водѣло по въведената тогава въ Габрово „Белъ-Ланкастерска метода“.

Въ Алилодидактическото училище учителствували до освобождението 22 учители. То имало само 4 стаи, отъ които едната е служела за помѣщение на начинаещитѣ ученици, наречени „взаимни“; втората — за помѣщение на класнитѣ ученици; третята — за библиотека; а четвъртата — за пособия, дърва и др.

Наскоро слѣдъ построяването на Алилодидактическото училище до него издигнали отдѣлно здание за класнитѣ ученици, но това здание е вече съборено.

За повдигането на еленското училище помогнали най-вече двѣ обстоятелства: 1) това, дѣто Иларионъ Макариополски проводилъ Ивана Момчиловъ, Никифора попъ Константиновъ и тримата си братя Димитъръ, Тодоръ и Никола да се учатъ, за да станатъ слѣдъ това учители, и 2) това, дѣто еленчанитѣ се заловили много отъ рано, навѣрно отъ 1836 г., да основатъ единъ фондъ за поддържане на училището си.

Основата на училищния фондъ е положена отъ доброволни пожертвувания. Почти всички по-заможни хора завѣщавали прѣди смъртьта си по нѣщо на училищата: по 1000, по 5000, а нѣкои дори и по 10,000 гроша. Тия пари се управлявали отъ единъ школски епитропъ, когото избирали чорбаджиитѣ по между си. Тоя епитропъ давалъ всѣкога смѣтка на нова година. Събранитѣ пари се давали подъ лихва По такъвъ начинъ училищниятъ фондъ достигналъ до 400,000 гроша. Обаче тая сума скоро пропаднала, главно поради

[1]) Панакидитѣ се правѣха отъ крушови дъски, добрѣ угладени, напечени на огъня и напоени съ въсъкъ. Като изучатъ ученицитѣ единъ урокъ, остъргватъ панакидата съ ножчето, и написваше имъ се другъ. — Панакидитѣ служеха на ученицитѣ и въ прѣподаване на аритметика, на смѣтане: приложение, изятие, умножение и дѣление, тройно правило и какво да е дѣйствие се вършеше на панакидитѣ.

слѣдния случай. Наскоро слѣдъ Кримската война, когато почнали да се прѣселватъ татаритѣ у насъ (въ 1862 г.), турското правителство поискало отъ българскитѣ общини да дадатъ хора или пъкъ срѣдства за построяване на жилища за тия нови прѣселенци. Еленчанитѣ, намѣсто да изпратятъ хора, или пъкъ да дадатъ отъ собственитѣ си кесии, поискали да се дадатъ, колкото пари се искатъ, отъ училищния фондъ. Тогава единъ отъ чорбаджиитѣ, Никола Жековъ, злоупотрѣбилъ до 50,000 гроша. Възползувани отъ това, повечето отъ длъжницитѣ на училищната каса не искали да повърнатъ взетитѣ отъ тѣхъ пари, като казвали: „Никола да ги даде, и ние ще ги дадемъ.“ Но нито Никола далъ, нито другитѣ дали, та училищниятъ фондъ се до толкова опропастилъ, че слѣдъ освободителната война отъ него били останали само 14.000 гроша.

Най-първиятъ учитель въ Алилодидактическото училище билъ даскалъ Андрея, който ходилъ още въ 1830 год. въ Свищовъ, да изучва славянската граматика на Мразовича при рилския инокъ даскалъ Хрисандъ, и сѫщата година се върналъ та станалъ учитель въ Елена. Даскалъ Андрея учителствувалъ до 1838 или 1839 г. Слѣдъ него учителствувалъ една година даскалъ Манолъ отъ Лѣсковецъ. А отъ 1840 до 1845 г. учителствувалъ даскалъ Димитъръ[1]) отъ Самоводене, който почналъ да прѣподава гръцки езикъ и география, като донесълъ съ себе си гръцки карти.

Взаимноучителната метода била замѣнена въ Елена съ новата звучна метода още въ 1873 год. отъ днешния архиерейски намѣстникъ въ Елена, тогавашния учитель Тодоръ П. Христовъ (Калинкинъ), който изучилъ тая метода въ Габрово при господина Николай Сарановъ[2]).

Отъ 1845 г. насамъ, отъ когато Иванъ Момчиловъ се върналъ отъ Атина и станалъ учитель въ Елена, селото се сдобило и съ класно училище, което било първото класно училище въ сѣверна България, защото второто по реда си, Габровското, се отворило

---

[1]) Бѫдещиятъ търновски протонатарий хаджи попъ Димитрий, за когото се помѣнува по-горѣ, че е билъ по-рано (1830 г.) ученикъ въ Елена.

[2]) Разпространитель на звучната метода у насъ е билъ покойниятъ професоръ по педагогия при Висшето Училище Ковачевъ, който стоялъ твърдѣ кратко врѣме въ Габрово и заминалъ отъ тамъ за Щипъ, дѣто се условилъ за учитель. Габровската община изпратила тогава Н. Сарановъ въ Щипъ, за да изучи при Ковачева новата метода. А когато Сарановъ се завърналъ слѣдъ двѣ години въ Габрово, при него почнали да се стичатъ учители отъ всѣкадѣ, за да усвоятъ новия лесенъ начинъ на прѣподаване. Така че отъ Габровското училище се е разпространила не само взаимноучителната метода, но и звуковата.

едвамъ въ 1857 год., когато се завърналъ отъ Русия Априловския възпитаникъ Т. Бурмовъ, който го е и наредилъ.

Иванъ Момчиловъ събралъ по-стари ученици и даскали и почналъ да имъ прѣподава логика, риторика, гръцки езикъ, география и история. Курсътъ му траялъ двѣ годинъ. Тогава почнали да прииждатъ въ Елена ученици отъ Търново, отъ Свищовъ и отъ други градове. Между тия ученици били и извѣстнитѣ наши дѣйци, покойниятъ дѣдо Славейковъ и Драганъ Цанковъ. Скоро външнитѣ ученици станали толкова много, че нѣмало дѣ да живѣятъ, та общината имъ построила особни стаи въ двора на училището.

Първиятъ класенъ учитель Ив. Момчиловъ билъ разпространитель не само на образованието въ Елена, но и на модата. Тъй, той донесълъ най-напрѣдъ френски (опнати) дрѣхи; и споредъ него почнали и другитѣ да се обличатъ съ тѣсни дрѣхи. — До идването на Момчилова всички стари хора си бръснѣли главитѣ, като си оставяли кика (перчемъ), а женитѣ носѣли фесчета, които обвързвали съ басми; но подъ влиянието на Момчилова и на дошлитѣ слѣдъ него учители тия старомодни прѣмѣни скоро изчезнали.

Еленското класно училище се особено усилило, когато въ него占 станалъ учитель прѣзъ 1849 г. високо образуваниятъ Никола Михайловски, за когото еленчанитѣ казвали, че щѣлъ да отвори енциклопедическо училище. Михайловски разширилъ програмата и курса на Момчилова, но стоялъ въ Елена само три годинъ, слѣдъ което се прѣмѣстилъ въ Търново; а мѣстото му заелъ Никола п. Константиновъ, който идвалъ на два пѫти за учитель въ Елена, и освобождението го заварило тамъ. Славата на еленското класно училище не отслабвала никога, поради което външни ученици идѣли да се учатъ въ него чакъ до освобождението.

Що се отнася до заплатитѣ на учителитѣ отъ класното училище, то тѣ били за врѣмето си много голѣми. Наистина, на първия си класенъ учитель, на Момчилова, еленчанитѣ плащали отначало само 3000 гроша и едвамъ слѣдъ нѣколко години ги увеличили до 7000 гр.; но затова пъкъ другитѣ учители получавали пашовски заплати; тъй, на Михайловски плащали най-напрѣдъ 9000 гр., а послѣ ги повишили на 12,000. Сѫщата почти заплата получавалъ и Никифоръ п. Константиновъ, на когото плащали споредъ обстоятелствата ту 7,000, ту 9,000, ту 12,000 гроша.

Навѣрно къмъ 1860 год. еленчани почнали да пращатъ и момичетата си въ училище, дѣто отначало се учали съ момчетата

наедно. По-послѣ въ 1866 г. били направени двѣ стаи[1]) при църквата Рождество Пр. Богородици за женско училище, което се прѣобърнало слѣдъ нѣколко години въ трикласно и като такова вървѣло до 1895 година. — Сега по нѣмане на срѣдства момичетата се учатъ наедно съ момчетата въ класното училище.

Понеже ученицитѣ отъ еленскитѣ училища не се вече побирали въ сѫществуещитѣ сгради, то прѣзъ 1873 г. подъ прѣдседателството на Търновския митрополитъ Илариона Макариополски еленскитѣ първенци рѣшили да построятъ ново училище и скоро събрали отъ доброволни пожертвувания голѣма сума, съ която издигнали едно грамадно и красиво здание. Това здание било изгорѣно отъ турцитѣ прѣзъ 1877 г.; затова слѣдъ двѣ години еленчанитѣ събрали отново пари: кое отъ разпродажба на житото, което турцитѣ били насипали въ църквата Рождество Пр. Богородици, кое отъ държавна помощь, та построили на мѣстото на изгорѣлото училище друго здание. Въ горния етажъ на това здание се помѣщаватъ сега 184 ученици и ученички отъ Еленското смѣсено трикласно училище, а въ долния му етажъ, както и въ останалитѣ двѣ училища, „Малкото" и „Метоха"[2]), се помѣщаватъ началнитѣ училища, въ които има около 500 дѣца.

Еленчани проявяватъ и до̀ днесъ прѣголѣмо усърдие за поддържане на училищата си. Тъй, при скромния си бюджетъ отъ 23.380 л., тѣ харчатъ за училищата 14.325 л., отъ които само 2.560 л. се получаватъ отъ разни училищни капитали и имоти, а останалата сума дава самата община.

Като говоримъ за училищата въ Елена, трѣба да кажемъ нѣколко думи и за най-старата и най-дѣятелната учителска фамилия, за фамилията на попъ Дойна граматика, отъ която сѫ излѣзли единъ слѣдъ други трима учители: попъ Дойно, синъ му попъ Андрея и внукъ му Стоянъ Робовски, които сѫ просвѣщавали Елена отъ края на 18 вѣкъ почти до освобождението ни.

Родоначалникътъ на попъ Дойновата фамилия, споредъ едно сѣмейно родословно писмо, запазено въ книжата на сѫщата фамилия, билъ дѣдо Стоянъ отъ еленското селище Дрѣньта. При едно заробване дѣто Стоянъ, като малко момченце, билъ грабнатъ отъ турцитѣ и отведенъ въ плѣнъ; но единъ селянинъ отъ Елена го

---

[1]) Едната отъ тия стаи служи сега за околийска лѣвница, а другата — за канцелария на мѣстното свещеническо духовно братство.

[2]) Наречено така, защото е служило по-рано за жилище на хилендарскитѣ таксидиоти и учители.

откраднал, скрилъ го, отгледалъ го като свое дѣте и го оженилъ. Внукъ на дѣда Стояна билъ попъ Дойно. Той билъ отначало куюмджия, послѣ станалъ учитель, а най-послѣ, къмъ края на 18 вѣкъ, станалъ свещеникъ. Като учитель, подъ името „Дойно Граматикъ“, той направилъ още въ 1784 година красивъ прѣписъ отъ историята на отца Паисия. Тоя прѣписъ, подвързанъ съ стематографията на Джефаровича, се намира сега въ народната библиотека въ София.[1])

Попъ Дойно се училъ още въ половината на 18 вѣкъ при духовника Хаджи Сергия, таксидиотъ отъ хилендарския манастиръ, който билъ отворилъ по примѣра на своитѣ прѣдшественици хилендарци келия въ Елена.

Отъ попъ Дойна били останали много домашни принадлежности, и то съ надписи, но турцитѣ ги разграбили прѣзъ освободителната война. Сега правнуцитѣ на попъ Дойна можаха да ми покажатъ само единъ запазенъ саханъ, на който стои написано **П. Д.** 1786. Попъ Дойновитѣ правнуци запомнили и калпака на прадѣда си, който се пазилъ до 1877 год. Той приличалъ на владишка корона, съ мукава отвжтрѣ.

Синътъ на попъ Дойна, добрѣ запомнениятъ и до сега въ цѣла Елена като даскалъ Дечо или като попъ Андрея, билъ бурна и смѣла глава.

Като учитель, даскалъ Дечо билъ жестокъ; така, веднажъ въ рязяреннето си той заковалъ на стѣната ухото на Ивана х. Николовъ, синъ на тогавашния икономъ, а другъ ученикъ захлупилъ за непослушание подъ една голѣма плоча. Но при всичката си жестокость, бѣлѣгъ на тогавашното сурово врѣме, даскалъ Дечо билъ пакъ до толкова обичанъ отъ възпитаницитѣ си, че при смъртьта му (въ 1858 год.) безъ да бждатъ повикани, дошли 36 попа отъ Еленско, все бивши негови ученици.

Като свещеникъ попъ Андрея станалъ голѣмъ приятель на Неофита Бозвелията, който билъ тогава архимандритъ при търновския митрополитъ. Подбутнатъ отъ Бозвелията, попъ Андрея започналъ и водилъ чакъ до смъртьта си опорна и непрѣкжсната борба съ чорбаджиитѣ и съ гърцитѣ, поради което много пжти го аргосвали. Най-много билъ наказванъ попъ Андрея, защото четѣлъ въ църква по славянски, но той не обръщалъ никакво внимание на наказанията, и щомъ му позволявали да служи, почвалъ да си чете пакъ по славянски.

---

[1]) Отъ него е правенъ по-късниятъ прѣписъ на Шишкова, а донѣйдѣ и на Славейкова.

Попъ Андрея умрѣлъ на 68 годишна възрасть, като оставилъ слѣдъ себе си най-добри спомени. За него разправятъ и до сега въ Елена, че билъ човѣкъ ученолюбивъ, смѣлъ и голѣмъ патриотъ.

Синътъ на попъ Андрея, Стоянъ Робовски, билъ сѫщо образованъ и много трудолюбивъ, но нѣмалъ ни духа, ни смѣлостьта, нито пъкъ енергията на баща си. Той учителствувалъ дълго врѣме въ разни градове, най-много въ Елена.

Попъ Дойно, синъ му попъ Андрея и внукъ му Стоянъ Робовски събрали грамадна за врѣмето си библиотека. Повечето отъ книгитѣ имъ сѫ учебници, нѣкои руски, а повечето сръбски и български. Рѫкописи има въ тая библиотека много, но повечето сѫ съ църковно съдържание, отъ които нѣкои, до колкото може да се сѫди по езика имъ, трѣба да сѫ писани въ 17 вѣкъ. Отъ книгитѣ въ библиотеката на попъ Дойна и на неговитѣ потомци за отбѣлѣзване сѫ слѣднитѣ:

Десетословъ, подаренъ на църквата Св. Никола отъ Атанасия Марковичъ въ лѣто 1798.

Сбирка отъ стихове изъ светото писание, печатани въ 1763 г. — Коритѣ на тая сбирка сѫ много по-стари. На тѣхъ е отбѣлѣзана годината ҂аѱз.[1])

Нѣколко стари сръбски учебници, съ които попъ Андрея си служилъ като учитель.

Гръцко евангелие, печатано въ 1752 г. въ Падуа.

Българска история, прѣписъ на руски отъ историята на Венелина, прѣди тя да бѫде прѣведена на български отъ Ботя Петковъ.

Нѣколко дебели тетради, въ които е прѣведена на български и много чисто написана вс. история на Шрекка.

Нѣколко словари по сръбско-гръцки и по старитѣ езици.

Грамаденъ рѫкописъ, въ който по край чисто църковнитѣ работи има и нѣколко рѣчи противъ самовили и магьосници. — Кога е писанъ тоя рѫкописъ, не се знае; но вѫтрѣ между листоветѣ на едно мѣсто четемъ: **„Сїе книжица написахъ азъ Даскалъ Петко“.**

Старъ псалтиръ, много красиво издание, печатанъ въ Венеция отъ Вичензо, синъ на Божидара Вуковичъ, воевода на Подгорица. На първитѣ листове отдолу е написано, че книгата се подарява на храма на църквата Св. Никола въ 1518 г. отъ нѣкого си Пера. Ето самиятъ текстъ:

Дасезнаѐ сїю книга глнми ѱалтирь како прїложию пера храмъ стго ѿца николи даработи занєнна дшꙋ подрꙋжнє гаганка за ѿца

[1]) 1707.

никола матрь донѣа мартѿрна духовникь сїморь попь врьбань старешина мирко петко кокинь и вели ѿ врачакь накою кяин пера фиї гапрї консе пьсї дага изнесе истого ѿца никоги дае проклеть ѿ т҃ нї ѿци аминь.

Нѣколко листа отъ гадателнаа книжка, извѣстна въ народа подъ името Соломония, на външната коричка на която е написана датата ҂аѿка.[1]) Книгата е напечатана на славянски, но не се знае кога. Отъ другата й страна на външния листъ мждрата дѣсница на българския четецъ е отбѣлѣзала:

Сиа гандателнаа книга современа бистъ обрѣтена премудраго Соломона въ лето 2532 октомврна 8 въ ерусалимъ.

Най-послѣ между чисто историческитѣ книги въ библиотеката на попъ Дойновата фамилия ми направи особено впечатление едно староруско съчинение въ което попъ Дойно е отбѣлѣзалъ, че го е купилъ въ 1802 г. отъ единъ хилендарски диаконъ. Въ това съчинение се излагатъ причинитѣ за раздѣлата на двѣтѣ църкви въ врѣмето на патриарха Фотия, при което има и много интересни материали отъ нашата стара църковна история. — Значи, попъ Дойно и синъ му попъ Андрея сж имала доста точни познания за нашата стара църковна наредба и самостоятелность, и то прѣди да се започне борбата за църковната ни свобода; ето защо тия двама заслужили народни просвѣтители и божии служители били такива голѣми родолюбци и пламенни борци противъ тиранията и злоупотрѣбенията на фанариотитѣ.

Хронографически забѣлѣжки се срѣщатъ въ Елена рѣдко. Само въ книжата на покойния даскалъ Никифора П. Константиновъ имало единъ малъкъ хронографъ, който излагаме тука споредъ единъ прѣписъ, направенъ отъ стария учитель г-нъ Миланъ Радивоевъ.

1793 г. Дигнаха пакъ турци сеферъ сасъ московица и зе московица Озия и Исмаилъ. И сториха пакъ барашикъ на Баба-даа за една година бѣше сеферъ.

1788 г. Убиха Хаджи Миха.

1782 г. Убиха бакалъ Миха и Османа келеша.

1780 г. Убиха чорбаджи Стояна октомврий 1 день внидѣля и убиха капуджия истà войвода Еминъ ефенди отъ Самоковъ и държа 5 години.

1793 г. Стана войвода Кара Хасанъ и много хайдути наби на колы и държа Търново г години.

---

[1]) 1821 г.

1796 г. Стана войвода Мехмедъ ефенди стамболу и стори сюргюнь владиката Матея.

1797 г. И въ тъзи година дуде Кіопрюлюолу сасъ пазвантски аскеръ и влези въ Търново и станаха трима войводи уртаци кіопрюлюуло ибрахимаа, хаджи паша и хаджи ибрахимъ.

1798 г. Юсеинъ паша уби кіопрюлюолу на караманово и стана турнааса уртакъ.

1799 г. Сториха еленцитѣ дазия съсъ кузанлъчените и утърваха Сжба Добрюва съ султана и инджe войвода.

1800 г. Доде мемишъ войвода отъ Видинъ и седя задъ Търново г̃ мг̃и и въ тази година доде трастениклията Смаилъ'аа та зе Търново съ бой и испжди мемишъ войвода и стана той войвода и платиха хората по два харача и овцете платиха два пжтя.

1800 г. И въ тази година додоха даалииците съ султана въ Елена на гергевдень и изгориха церквата св. Никола.

1800 г. Въ тази година даде изимъ Смаилъ'аа да направиха долнята църква св. Б҃ца.

1803 г. Убиха хаджи панаиота на илинъ день.

1804 г. Направи се храма св. Никола отъ основание новъ въ тази година даалиицитѣ изгориха плаково.

1804 г. Ва тази година бастиса мустафа паша токавчиклията въ тузлука като бегаше.

1810 г. Стана гладъ голѣмъ 1 ока брашно 45 пари и въ тъзи година стана сеферъ съ московеца и дунавскитѣ скели стори занъ московица и зе добруджа, силистра, тутраканъ, русе, свищовъ, неболъ, плевенъ, враца, ловечь, севліево и раввали се турската войска на Батинъ и султа стана ап зк.

1811 г. Запря московеца турци на адата средъ дунава и много аскеръ измрѣха отъ зима и отъ гладъ и заробі 200 хиляди войска и подирь една година пакъ ги пусна.

1812 г. Сториха сеферъ московица и френеца и пусна московица френеца въ неговата земя и изгори москва и изби френската войска.

1813 г. Дигнаха турцитѣ войска връхъ сърбите на карадаа та сж биха съ Кара-Георгя за да утърватъ Бѣлградъ отъ сърбите дето го бѣха зели въ лѣту 1809.

1813 г. Поднови се църквата параклиса успѣн. пр. Б҃ци и направиха отъ горѣ удаите и заградиха доваръ наоколу отъ долня страна. Въ тази година стана моръ голѣмъ по хората.

Хаджи Найденъ Иоановичъ.

(Прието отъ историко-филологически клонъ на 9. II. 1904.)

Съобщава **Н. Начовъ** — *София*.

Пълната история на нашето възраждане не е още написана. Отпуснати въ охолния свободенъ животъ, или пъкъ унесени въ вихъра на новитѣ искания на врѣмето, на новитѣ идеали и всѣкидневнитѣ принципиялни борби и грижитѣ за бждещето — ние не бързаме да съберемъ отъ малцината уцѣлѣли до днесъ старци туй, което вечъ и слабата имъ паметь е спазила, или да съберемъ малкото остали писмени паметници, които неусѣтно и невѣжествено се и днесъ още унищожаватъ.

Въ годинитѣ 1840—1860 на туй наше възраждание се явява любопитно лице: *Хаджи Найденъ Иоановичъ, татаръ-пазарджичанинъ, ревнитель болгарскаго просвѣщенія, учитель и книгопродавецъ по всея Славено-Болгарія* — както на дълго и почти стереотипно винаги се титулува той въ заглавнитѣ листове на издаденитѣ отъ него сума книги, пръснати и до днесъ още изъ освободена България, Македония, Одринско, па дори и изъ Сърбия и Ромъния.[1])

Хаджи Найденъ Иоановичъ! Туй име е дълбоко заседнало нѣйдѣ въ паметьта ми още отъ дѣтинство: кога ние, малки дѣца, ровѣхме изъ долапитѣ у дома книгитѣ повече за забавление, нежели за поука, то се мѣркаше по заглавията имъ. И оттогава то нѣкакъ приятно звучи на ухото; сѣкашъ, споменътъ за него е неразлжчно свързанъ съ безбройнитѣ спомени отъ милото дѣтинство!

Днесъ туй име е забравено!

---

[1]) Макаръ че по-рано се издаваха книги на новобългарски езикъ, но прототипъ на българскитѣ книжарн по професия, мисля, трѣбва да считаме Николая Ат. Карастояновъ отъ Самоковъ, който прѣди х. Найдена бѣ почналъ да издава книги и послѣ отвори тамъ и печатница. (Вж. книгоп. А. Теод. бр. бр. 294, 594, 714, 934, 976, 1021, 1083 и 1107 в.) — Първиятъ български библиографъ Ив. В. Шоповъ нарича х. Найдена *замѣчателно лице въ българската книжна промишленость*. (Списокъ на Болгарскы-те книги, които са издадени до сега. Цареградъ. 1852. Стр. 11, бр. 91). Туй повтарятъ и Иос. К. Иречекъ (Книгоп. бр. 240) и А. Теод. (Книгоп. бр. 399).

За първитѣ години на х. Найдена малко знаемъ. Свѣдѣнията за тая епоха черпахъ отъ т.-пазарджишкитѣ старци, които и до днесъ го добрѣ помнятъ. А х. Найденъ е билъ човѣкъ, който лесно не се забравя! Той билъ роденъ около 1805 г. Споредъ дѣда Ивана Захариевъ Шекерджиятъ, дѣда Вълка Петровъ, дѣда Никола Панайотовъ Абаджиятъ и дѣда Пеня хаджи Величковъ — х. Найденъ билъ собствено отъ с. Аджилие (десетина километра на сѣверо-западъ отъ Т.-Пазарджикъ) и споредъ тоя послѣдния — роднина на тогавашния т.-пазарджишки епископъ Агатонийский Дионисий, викарий на пловдивския митрополитъ, родомъ пъкъ отъ с. Меликадъново, 2—3 километра далечъ отъ с. Аджилие. Кога Негово Високопрѣподобие о. Теофилактъ Тилевъ отишълъ архиерейски намѣстникъ въ Т.-Пазарджикъ, една бабичка слугиня въ владишкия конакъ, му разказвала, че х. Найденъ билъ внукъ на Дионисия. Гаванозоолу Хасанъ бей билъ скаранъ съ пловдивския митрополитъ, та закрилялъ Дионисия, който работѣлъ самостойно въ бейовия феодалъ отъ 113 села. Дионисий билъ прочутъ по своитѣ благодѣяния: всѣка ежбота вечерь той събиралъ всички сиромаси на обща трапеза, дѣто и самъ прислужвалъ. По едно врѣме х. Найденъ билъ при Дионисия нѣщо като писарь. Дѣдо Иванъ Захариевъ пъкъ добавя, че кога около 1821 г. се побунили гърцитѣ и Лубутъ паша разорилъ Св. Гора, оттамъ дошли въ Т.-Пазарджикъ двама монаси. Единиятъ, Грикентий, билъ дяконъ, участвувалъ въ литургията и помагалъ изобщо въ единствената тогава въ града черкова Св. Богородица — по гръцки, разбира се: по онуй врѣме не се позволявало да се чете по български. Тия монаси живѣли въ черковнитѣ келии, дѣто и учали дѣца. Около тѣхъ, като помощникъ, се навърталъ и Найденъ, момъкъ 15—16 годишенъ. Въ 1843 г. дѣдо Вълко Петровъ видѣлъ х. Найдена въ Букурещъ, — печаталъ тамъ книги и се често срѣщалъ съ П. Сапунова. Кореспондиралъ и съ В. Априловъ въ Одеса.

Никой не помни бащата на х. Найдена. Майка му Пауна — бѣдна стара вдовица, малко дръпната — имала двама сина: Величко и Кънчо и живѣла въ единъ турски чифликъ срѣщу сегашната черкова Св. Константинъ. Дѣдо Никола Панайотовъ билъ тѣхенъ съсѣдъ.

За раннитѣ години на х. Найдена, намирамъ цѣнни свѣдѣния въ едно писмо,[1]) което пловдивскиятъ учитель Захарий Х. Иконописъ

[1]) Въ Мсб. X. 599—601.

праща отъ 2. февр. 1839. г. до отца Неофита Рилски, сжще учитель, въ Копривщица — прѣдавамъ ги скратено:

„... Пиша Ви за приходещия кирь Найдена. Тоя Найдена знамъ отъ прѣди 5—6 години (мисля, че и Вие го знаете, защото сме говорили за него, па и той казва). Той е много хоратливъ, но — вѣренъ: дѣто е седѣлъ, почтено е излѣзълъ. Сега самоволно се отказа отъ даскаллъка, иска да се залови за нѣкоя по-добра и по-полезна работа; обаче, като простъ сиромахъ, дойде та се посъвѣтва съ мене (знае, че помагахъ въ школюто и съ моитѣ съвѣти на всинца любознателни българчета, които дохождаха при мене; на бѣднитѣ давахъ и пари, само да не напущатъ — отъ нѣкои има още да взимамъ). И той съ тѣхъ дохаждаше и се съвѣтваше. И сега дойде и ми се изновѣда подробно. Каза ми, че има двѣ намѣрения: 1) да иде на хаджилъкъ и 2) да напечата славянска граматика.[1]) Искаше съвѣтъ и да дойде ли при Васъ или не. Каза ми, че има 5—6 хиляди гроша. Попитахъ го още, ще се жени ли. Отговори ми: „Не ща, искамъ за едно добро да служа на тоя свѣтъ!“ Съвѣтвахъ го да се остави отъ хаджилъка, защото той не е за всѣкиго добрѣ. За граматиката му казахъ, че ще направи голѣмо добро, но понеже съ свои пари не може я напечата, той се обѣща да даде 3 или 4 хиляди гроша и колкото разноски и трудъ направи, да не дири нищо, и послѣ да ходи да ги продава по градищата съ Ваше писмо; а ние пъкъ двама съ Васъ да дадемъ поравно съ него. Напр. ако поиска печатарьтъ 6000 гроша, да дадемъ по 2000; ако ли пъкъ поиска 9000, да дадемъ по 3000, а той, що ще ходи и харчи, нека иска. Азъ одобрявамъ туй, но пакъ остава, какво ще ни съвѣтвате Вие, като по-уменъ. Многажди съмъ мислѣлъ да туриме на ржка тоя Найдена; той отбира отъ търговия: и оризъ, и памукъ, и коприна е каралъ, знае да продава и купува, и вѣренъ е, пакъ се обѣщава да не се жени, но да работи за народа, но пакъ — каквото ти кажешъ, даскале, защото имамъ много ученици, и граматиката ми се чини, ще се похарчи, защото е нуждна. Азъ му рекохъ: „Дàскаловиятъ трудъ е голѣмъ, догдѣ я сьчини, и азъ не съмъ способенъ да употрѣбя никакъвъ трудъ за нея, та не знамъ дали ще ме пише спомоществователь на туй добро“. Обаче, много желая просвѣщението на младитѣ българи.

За туй желая да ми се пише името въ тая граматика съ вашитѣ заедно, ако изволите. Може да туримъ една сума съ Ваше

[1]) По-рано, въ 1835 г., о. Неофитъ бѣ издалъ новобългарска граматика.

Священомудрословесие и да направимъ чешитъ черковни славянски книги и да направимъ Найдена книжаръ (като видимъ слѣдъ врѣме, че е способенъ). Може и други книги да напечатаме; може и други търговии, които той знае. Но ще ми кажешъ, че тия работи съ пари ставатъ. За туй грижа да нѣмаме. Като видя, че тръгне добрѣ работата, може да туря хепийдже сума, па и Вие като турите, бая голѣма сума ще стане. Но сега по-отрано не трѣбва да многословимъ. Чини ми се, тоя опитъ съ граматиката ще бѫде добъръ, като се напечата и се напечататъ и *прокириксисе*[1]) за лексикона и като ходи Найденъ да продава граматиката, да записва и *синдромите*[2]) и да събира паритѣ. Да търсимъ тоя Найдена, не ще го намѣримъ, но той самъ ни намѣри; халалъ му е името Найденъ. Той е *судитъ*,[3]) папанортлия елинсви, не могатъ ни гюмрюкъ, ни дамга[4]) да му взиматъ, ни по кананиритѣ, ни по касабитѣ. Знае гръцки, турски, български. Сега си е извадилъ тескере за Букурещъ, но, ако не одобрите да се печата въ Букурещъ, проводете до чорбаджиятъ[5]) едно писмо и до мене и извадете друго (тескере) за Крагуевацъ. Той иска да кара оризъ, за да извади разноскитѣ си.

И ако одобрите да се издаде по тоя начинъ граматиката, ние за паритѣ или полица ще теглимъ, или ще ги пратимъ на печатницата.

И за изправяне, ако речешъ, че не може, Найденъ се обѣщава да поседи при Васъ и да отбере отъ оксиитѣ и точкитѣ. . . Прочее, той дохожда при Васъ, приказвайте. Което направите, одобрявамъ го. Мене ако питашъ, азъ го намирамъ мунасипъ. А не гледайте, че Найденъ е такъвъ дюзѐнъ: той работи върши нелицемѣрно и е садикане човѣкъ. . . .“

Ходилъ Найденъ въ Копривщица, върналъ се живо и здраво въ Пловдивъ и донесълъ отъ о. Неофита писмо Захарию, който отъ 26. сѫщия мѣсецъ — февруарий — му отговаря.[6])

„. . . Разбрахъ, дѣто ми пишете чрѣзъ киръ Найдена, че граматиката не е още готова и не ѝ е дошло врѣмето да се печата,

---

[1]) Възвавния (обявления).

[2]) Спомощници.

[3]) Чуждъ подданникъ.

[4]) Октроа.

[5]) До копривщанеца, извѣстния ревнитель за Българската просвѣта, Вълко С. Чалъковъ.

[6]) Мсб. X. 602—603.

защото нѣмаме много ученици по България да сж успѣли въ славянския езикъ. Нека бжде тъй!“... Захарий добавя, че нѣкои родолюбци желаели да видятъ отъ о. Неофита, ако не граматиката и лексикона, то поне нѣкоя история, та го моли, ако е възможно, да прѣведе часъ по-скоро на български Робинзона, та да го напечататъ родолюбцитѣ на свои разноски, а за труда да платятъ о. Неофиту 1000 гроша, защото всѣки, който чулъ нѣкога Робинзона на гръцки, въздъхналъ и рекълъ: „Не е ли възможно да се прѣведе тая книга и на нашия езикъ?!..“ Захарий казва още да задържи о. Неофитъ туй му писмо като записъ за 1000-та гроша, ако се съмнѣва въ родолюбцитѣ; той поржчителствува за тѣхъ и самъ ще брои тия пари. Като се свърши прѣводътъ, ще пратятъ Найдена въ Будимъ или въ Бѣлградъ да напечата книгата. Найденъ е готовъ да служи за тая работа безъ една пара заплата, стига разноскитѣ му да се платятъ.[1])

Въ мѣсецословъ или календарь вѣчний отъ Христодулъ К. Х. Сичанъ Николовъ. Букурещъ. 1840. на чело на спомощницитѣ отъ Т.-Пазарджикъ стои: „Словеснѣйшій и родолюбивый и теплый желатель Болгарскаго просвѣщенія господинъ даскалъ хаџи Найденъ Иоанновичъ искусный въ числителнѣй науцѣ, иже и бывъ учитель въ Пазарчикъ и Батакъ, нинѣ же въ търговствѣ упражняется (подданникъ сий елинскаго владѣнія); отъ великата ревность и любовь що има за своитѣ единородни братия и за просвѣщението нихно, писа книги 100“.

Изложеното до тукъ ясно говори: до 1839. г. х. Найденъ билъ учитель въ Т.-Пазарджикъ и Батакъ, но като събралъ 5—6 хиляди гроша, отказалъ се отъ тая професия; омръзнали му дребнитѣ дѣчурлига и дѣйностьта между четиритѣ голи стѣни на келията; той замечталъ за друго по-голѣмо поприще: да стане учитель на народа. *„Искамъ за едно добро да служа на тоя свѣтъ“* говорѣлъ той Захарию. А за да бжде освободенъ отъ всѣкакви други домашни грижи, които биха му отнели скжпото врѣме, той рѣшилъ *да се не жени*. Какво трогателно и поучително за насъ самоотвержение!... Още: Найденъ отдавна вечъ се познавалъ съ о. Неофита и съ Захария, който искалъ да го привлѣче къмъ себе; билъ дѣятеленъ, вѣренъ, единъ отъ малцината интелигентни тогава бъл-

---

[1]) Едвамъ слѣдъ 10 години — въ 1849. г. — Робинзона издаде на български Ив. Андрѣевъ (= Богоровъ). Книгоп. А. Теод. бр. 1108. Въ второто писмо Захарий съобщава, че узналъ отъ карловци, какво даскалъ Райно (Поповичъ) отдавна билъ прѣвелъ Робинзона, но прѣдполагали, че езикътъ е сжщо тъй лошъ, както въ христоитията му.

гари, силенъ въ аритметика, отбиралъ отъ търговия, знаелъ три езика и билъ елински подданникъ. Прѣдполагамъ, че хитриятъ х. Найденъ е приелъ туй подданство, за да може по-свободно да пътува вредъ изъ цѣла Турция и по-сполучливо да дѣйствува. Най-първо искалъ да печата славянска граматика, но слѣдъ отказа на о. Неофита се прѣдалъ на търговия, книжарство. Обаче и противъ съвѣтитѣ на Захария той прибързалъ та отишълъ на Божи-гробъ: още на слѣднята 1840. година той е вечъ хаджия. И г. П. Горановъ отъ Батакъ, сега прѣселенъ въ Т.-Пазарджикъ, сѫщо твърди, че двѣ години на редъ х. Найденъ учителствувалъ въ Батакъ, а въ 1851. година го видѣлъ въ Рилския манастиръ, дѣто дружелъ съ по-ученитѣ калугери, които му прѣвождали и стъкмявали книги, а той ги издавалъ.

Едвамъ слѣдъ 4 години -- въ 1843. г. — х. Найденъ напечатва първата книга (ако сàмо тя е първата), но дали самъ или въ съдружие съ о. Неофита, или поне съ зàможния и напоенъ съ търговски прѣдприемчивъ духъ Захария — неизвѣстно. Азъ прѣдполагамъ първото.

По онуй врѣме националното движение бѣ обхванало християнскитѣ народи въ Балканския полуостровъ и прогресивно растѣше. — Съ Одринския миръ въ 1829. г. се бѣха основали кралство Гърция и княжества Влашко и Молдавия. И българитѣ се бѣха събудили и почна сѫщо да ги блазни идеята за просвѣта и свобода. Сега се въвеждаше алилодидактическото обучение. Всичко въ цѣлокупна България имаше 50—60 взаимни училища, и то — въ най-събуденитѣ градове и голѣми села. Най-ученитѣ лица бѣха свещеницитѣ и нѣколцина даскали. Мнозина отъ тия гръцки възпитаници, крайно набожни, държеха за гръцкия езикъ и просвѣта. Изъ гръцката литература се всичко черпѣше, възпитанието ставаше по гръцки маниеръ и върху морала на гръцкитѣ писатели и философи: Плутарха, Диогена, Талеса и др. Писателитѣ се борѣха съ българския езикъ и се прѣпираха за правописа. Тоя езикъ, задушванъ отъ гръцкия, неусѣтно се формираше, оглаждаше и си пробиваше пѫть и между по-интелигентнитѣ българи. Нека отбѣлѣжимъ и голѣмитѣ спънки по печатане книгитѣ въ странство и другитѣ технически несгоди по туй. А кое съставяше новобългарската литература? Всичко петдесетина книги, повечето прѣводи — отъ гръцки или сръбски — или компилации и почти всички съ теологично съдържание. Именно тѣ отговаряха на нуждитѣ: главно за назидание въ вѣрата. Дѣятелнитѣ съставители, прѣводачи и издатели считаха

туй за благочестиво и богоугодно дѣло, сир. народополезно — нѣмаше тогава никакво разграничение между тия понятия — и въ край на книгитѣ туряха: „Конецъ и Богу слава“. Тия литературни трудове бѣха първитѣ проблѣски въ зората на единъ хубавъ день, първиятъ благодатенъ дъждъ върху българската новопосѣта нива! Заредили се бѣха приснопаметни и досточтими имена: иеромонахъ Паисий, епископъ Софроний, иеромонаси: хаджи Иоакимъ, Кириakъ Пейчиновичъ и Иоакимъ Кърчовски, Цвѣтко хаджи Георгиевъ, Петъръ хаджи Беровичъ, Анастасъ Стояновичъ Кипиловски, Василь Н. Неновичъ, Петъръ Сапуновъ, о. Серафимъ (старо-загорчанецъ), архимандритъ Теодосий, Константинъ Огняновичъ (сърбинъ), Христаки Павловичъ, Неофитъ Бозвели, Неофитъ Рилски, Емануилъ Васкидовичъ, Райно Поповичъ, Гавриилъ Кръстевичъ, Христодулъ Костовичъ Сичанъ-Николовъ, К. Фотиновъ, В. Априловъ, Ив. Богоевъ и др. — редъ *сънки*, както ги нарече уважаемиятъ г. д-ръ А. Теодоровъ въ Бълг. Прѣгл. г. I. О, ако да знаеха тия скромни и тихи дѣйци, че многострадална България щѣше да бѫде освободена тъй скоро: въ начало на 1878 г.!

Ето по хронологиченъ редъ на изданието пълнитѣ и прѣдълги заглавия на книгитѣ, които х. Найденъ е издалъ — едни е самъ компилиралъ и прѣвелъ, а други — повечето — само издалъ.

Книгитѣ отбѣлѣжени съ * имахъ на разположение.

1. Книга нарицаемаѧ митарства. Преведена на Славяно-Болгарскый ѧзыкъ отъ Житіе-то на Свѧтаго Василіѧ новаго за двадесеть-те мытарства които е преминала ста Теодора. Съ прибавленіе на Слово за Страшенъ Судъ, Слово свѧтаго пророка Даніила и други душеполезни притурки. Напечатаса сосъ иждивеніето г. Хаџи Найдена Іоанновича оучителѧ и книгопродавца, жителѧ Татаръ-Пазарџичкаго, заради душевно спасеніе на православни-те хрістіаны. Второ изданіе. Букурещъ, въ типографіѧ на Братіѧ Каркалеки 1843. 8°. стр. 97 (104). (Книгоп. А. Теод. бр. 478 б.).

Първото издание на тая книга е прѣводъ отъ гръцки отъ монахъ Іоакимъ Кърчовски, учитель, и е печатана въ 1817 г. въ Будимъ съ иждивение на кратовския търговецъ Димитъръ Филиповъ и сечищанеца Димитъръ Зузура. Послѣ тя е била прѣпечатана въ 1860 г. въ Бѣлградъ въ правителствената книгопечатница, стр. 40, но не се казва, кой я издава. Види се, че по онуй врѣме х. Найденъ вече е прѣсталъ да работи. Поради сензационното си съдържание тя е била послѣ многажди издавана.

*2. Книга нарицаемая сватче или календаръ вѣчный. Собранъ ѿ многоразличны други, заради леснота болгарскому народу; оукрашенъ сосъ многу назначенія потребны на секому человѣку и изданъ на болгарски за потреба на единородните православни братие, собранъ и сочиненъ и напечатанъ сосъ иждивеніето отъ господина Хаџи Найдена Іоанновича оучителя и книгопродавца на сичката славено-болгарія, жителя татаръ-пазарџичкаго. (Туй — на корицата; на първия бѣлъ листъ прибавено: заради просвѣщеніето на православните христіаны). Изданіе первое. Въ Букурещъ. Въ типографіата на Братіа Каркалеки. 1843. 8°. м. стр. 80. Ц. 1 цванецъ.

При съставяне на туй календарче х. Найденъ е много заимствувалъ отъ споменатия вече мѣсецословъ на Христодулъ К. Х. Сичанъ-Николовъ за 1840 г., напр.: нарежданието на светиитѣ прѣзъ всички дни, родословията на тогавашнитѣ владѣтели: султанъ Абдулъ-Меджида и императоръ Николая Павловича, описанието на панаиритѣ, разстоянието между градоветѣ, новото лѣкарство за чумата, статистиката на разнитѣ европейски държави и пр. Една характеристична за онуй врѣме особность: и въ двата календара рускиятъ царь се явно величае съ титлата *покровитель Болгарскій*. „Описание полезно“ на стр. 42 е взето пъкъ изъ вѣчния календаръ на Цвѣтка Хаджи Георгиевъ, 1818 год. (Мсб. XI, 411).

Второто издание на календарчето съ сѫщия форматъ се намира въ тукашната Народна библиотека. Ето и неговото пълно заглавие: Книга нарицаемая святче или календаръ вѣчный. Собранъ отъ различни други, заради леснота православному народу; украшенъ сосъ многу назначенія потребни на секому человѣку и изданъ на Болгарски за потреба на единородныте братіа. Списанъ и сосъ иждивеніе напечатанъ отъ Х: Найдена Іованова, Татаръ-Пазарџичанина. Въ Бѣлградъ, въ княжеско-Сербската книгопечатня. 1853. Стр. 64. (Сигн. V. A. $^{4}/_{119}$).

*3. Свѧщеннаѧ історіа церковна ѿ вехтіе-тъ и новые-тъ завѣтъ собранна и сочиненна ѿ славѣнскій на Славено-Болгарскіе-тъ языкъ, сксъ пытаніѧ и ѿвѣты, ωсмій путъ на светъ изданна въ Будимъ градѣ. Нынѣ же преведенна девѣтій путъ за Болгарски-тѣ дѣца и за секиму человѣку ревнителѧ, сосъ иждивеніе-то отъ учителѧ г. хаџи Найдена Іоанновича Татаръ-Пазарџичанина, книгопродавца по всеа Славено-Болгаріа. Въ Букурещъ, напечати сѧ въ Типографіата на Питарѧ Захаріа Каркалеки, Типографа княжескаго въ лѣто 1846, 4°. Стр. 32. (Приносъ къмъ Бълг. книгоп. Ст. Аргир.

бр. 41. Въ книгоп. А. Теод. бр. 388 кратко заглавие. Въ тукашната Нар. библиотека, сигн. V. Д. 4/66).

* 4. Букваръ или началное оученіе, съ различни поученіята, за болгарскитѣ юноши и за секиму человѣку. Пети путъ на светъ изданъ, во сватой кіевопечерской лаврѣ. Нынѣ же преведенъ шестый путъ, собраннъ и сочиненъ и напечатаннъ сосъ иждивеніето отъ оучителя г: Хаџи Найдена Іоановича татаръ-пазарџичанина, книгопродавца по всея славено Болгаріа. Въ Букурещъ. Напечатися въ тупографіата на Питаря Захаріа Каркалеки, Типографа Княжескаго въ лѣто 1846. 4°. Стр. 63+1.

Заглавието на първия бѣлъ листъ се различава малко отъ туй. Вж. за него въ Приносъ къмъ Бълг. книгоп. Ст. Аргир. бр. 45. Въ книгоп. А. Теод. бр. 399 кратко заглавие и: 8° и 62 стр.

Какво ли иска да каже х. Найденъ съ думитѣ: *прѣведенъ шести пѫть* и по-горѣ (въ бр. 3) *прѣведена девети пѫть?*

Тоя букваръ много напомня рибения на Беровича, но е безъ картинитѣ.

Интересно е да се прослѣди, кое тогавашнитѣ съставители на буквари сѫ заимствували отъ другадѣ и кое е тѣхно оригинално.

5. Чудеса престыя Богородицы, преведены ѿ книга Амартолонъ Сотиріа отъ „Словенскій на Славяно-Болгарскій языкъ за ради просвѣщението и полза и поученіе и душеспасеніе на православныте христіаны и за чада нихни“ прѣиздалъ Хаджи Найденъ Іоанновичъ учитель изъ Т.-Пазарджикъ, ревнитель „Болгарскаго просвѣщенія и книгопродавецъ всей Славяно-Болгаріи“ въ Букурещъ, въ типогр. на канцелариста Сапунова, 1846. (Книгоп. А Теод. бр. 1107 б).

По-рано тая книга е била печатана въ 1817 г. у Будимъ съ иждивението на споменатитѣ вечъ Димитъръ Филиповъ и Димитъръ Зузура.

6. Житіе на сватаго и славнаго великомученика Димитріа мироточца, и сватаго славнаго великомученика и побѣдоносца и чудотворца Георгіа и сватаго великомученика Теодора Тvрона, и сватаго великомученика Евстатіа. Отъ Г. х. Найденъ Іоанновичъ. Букурещъ. 1846. (Катал. Соф. нар. библ. стр. 22, бр. 432. Кратко заглавие въ книгоп. А. Теод. бр. 405).

* 7. Краткое толкованіе на божественныатъ храмъ и на колкото са въ него священны сосуды и одежды, и на обыкновеннытѣ Послѣдованія, на Божественната Літургіа, и на сватытѣ церковны Таинства. Въ торій путъ на свѣтъ издано заради просвещеніето

на православныте христіаны и чада нихни, сосъ иждивеніето ѿ Г. Хаџи Найдена Іωанновича оучителѧ, жителѧ Татаръ-Пазарчичанина, ревнителѧ Болгарскаго просвѣщеніѧ, и Книгопродавца по всеа Славено-Болгаріа. Въ Букурещъ. 1846. Напечатисѧ въ Типографіата оу Іосифа Копайнига. 4⁰. Стр. 56.

На първия бѣлъ листъ къмъ туй заглавие слѣдъ думата *таинства* е прибавено: Собранно изъ различны Церковны Списатели, и сочинено на Греческаго ѧзыка ѿ Г. Димитріа Н. Дарварѧ. А ѿ Греческаго на Славено-Болгарскаго ѧзыка преведено, и на свѣтъ издано ѿ Г. Райна Поповича Жеравнянина карловскіѧ школы Еллино-Греческаго оучителѧ. И нынѣ же съ произволеніемъ Г. Р. П. оу.

Тая книга пръвъ пѫть издалъ Райно Поповичъ въ 1837 г. въ Будимъ. (Книгоп. А. Теод. бр. 225.

8. Месецословъ или календаръ за лѣто 1848. Издаде сѧ трудомъ и иждивеніемъ отъ Х: Найдена Іоанновича, Татаръ-Пазарджичанина. Въ Букурещъ, напечати сѧ въ типографіата оу Іосифа Копайнига. 16⁰. 48 стр. Ц. 60 пари. (Книгоп. А. Теод. бр. 401).

*9. Ново-Бѫлгарски пѣсни съ царски и други нови пѣсни или похвали, и сѫдба баща сосъ сына. Издаде сѧ съ трудомъ и иждивеніемъ отъ хаџи Найдена Іоанновича, Татаръ-Пазарџичанина. Изданіе пѫрво. Въ Бѣлградъ. Въ книгопечатни кнѧжества Сербіи. 1851. 64 м. Ц. 6 гроша. (Въ книгоп. А. Теод. кратко заглавие и погрѣшно 46 стр. — размѣстени цифритѣ.

Първата печатана въ Бѣлградъ Х. Найденова книга.

Туй е сбирка отъ изкуствени и народни пѣсни, отъ които дѣдо Кисимовъ и до днесъ помни голѣми откѫслеци. Между тѣхъ сѫ: едно стихотворение за свищовския учитель Христаки Павловичъ македонецъ, умрѣлъ на 21. юлия 1848 г. отъ холера, която тогава върлувала тамъ, и — пѣсеньта *прочулъ се й Найденъ Граматикъ*, за която сетнѣ ще кажемъ нѣщо. Въ книгата има и два портрета: на султанъ Абдулъ-Меджида (на конь) и на сръбския князъ Александъръ Карагеоргиевичъ, баща на днешния новъ сръбски краль Петъръ. Както се види отъ стихотворенията, въ 1846 г. Абдулъ-Меджидъ пѫтувалъ по България и миналъ прѣзъ Казанлъкъ, Шипчанския проходъ, Габрово, Търново, Русе; Александъръ Карагиоргиевичъ пъкъ прѣзъ Видинъ, Свищовъ, Русе, Търново, Габрово, дошълъ въ Казанлъкъ и го посрѣщналъ.

*10. Начала на христіанското ученіе или кратка священна исторіѧ и кратакъ катахизисъ. Преведени отъ Русскій на Бѫлгарскій ѧзыкъ съсъ изволеніе-то на свѧтѣйшій Правителствующій Русскій

Сѵнодъ. А напечатани сосъ иждивеніето на Хаджи Найдена Іоанновича Татаръ-Паварджичанина за Бългърската юность. Въ Бѣлградъ, въ книгопечатни Княжества Сербіи, 1851. 8°. стр. 52. [И книгоп. А. Теод. бр. 630. б.].

11. Начатоцы на христіанско-то ученіе или кратка священна исторія и кратъкъ катихизисъ. Отъ русскій (отъ тринадесятото изданіе) на Славяно-Българскій языкъ преведены отъ Н. Х. Касанскаго. А печатаны съ иждивеніе отъ Найдена Іованова поклонника, Татаръ-Пазарджичанина, книгопродавца. За българскитѣ дѣца. Въ Бѣлградъ, въ правителственнжтж книгопечатнж. 1852. 8°. стр. 52. [Приносъ къмъ Бълг. книгоп. Ст. Аргир., бр. 67.].

Дали тая книга не е сжщата прѣдидеща?

*12. Пространный христіанскій катихизисъ православныя, каѳолическія, въсточныя църкви, отъ Русскій (отъ четыриесято-и-шесто изданіе), [на първия бѣлъ листъ прибавено: сличенъ съ Грьцкій, отъ сжщаго прьвообраза (отъ второ-то, одобреный и отъ Великж-тж Църквж), за прѣподаваніе въ Училищата, и за употребленіе на Православнитѣ Христіане,] на Славяно-Българскій языкъ преведенъ отъ Н. Х. Касанскаго. Напечатанъ же съ иждивеніе-то на Х. Найдена Іованова Татаръ-Пазарджичанина. Изданіе прьво. Въ Бѣлградъ, въ Правителственж-тж Книгопечатнж. 1852. 8°. стр. 152. Ц. 3 цванця. [Книгоп. А. Теод. бр. 454.].

Признателниятъ Касански посветя тоя прѣводъ за въ паметь на вуйка си Стефана М. Тошковъ.

*13. Басни Есопови и о предобученіи Афтоніа мудреца и Гавріа еллина четверостишна. Съ еллинскаго на Славенскій діалектъ въ ползу и употребленіе Славено-Болгарскихъ Отроковъ преведени ѿ Іоанна Еммануиловича Славено-болгарскаго оучителя Татаръ-Пазарджичанина, а печатани съ иждивленіемъ Найдена Іоанновича поклонника Татаръ-Пазарджичанина. Изданіе перво. Въ Бѣлградѣ, въ правителственнѣй книгопечатнѣ, ҂аѿнв (= 1852). Індикта ї мѣсяца Іуніи. 8°. стр. мг. (= 43). [Книгоп. А. Теод. бр. 25 в. Соф. нар. библ. сигн. V. Б. $^4/_{129}$, подързана съ кн. сигн. V. Б. $^4/_{130}$].

Една година пò-рано тия басни, прѣведени отъ Райна Поповичъ, били печатани пакъ въ Бѣлградъ. (Книгоп. А. Теод. бр. 25 б.), а въ сжщата 1852 г. ги напечаталъ въ Букурещъ П. Р. Славейковъ (Книгоп. А. Теод. бр. 25 а.] — Есопови басни прѣвени отъ Райна Поповичъ е издавалъ по-послѣ и Х. Найденъ. (Вж. бр. 22).

14. Наставникъ и ученикъ. Издаде са съ иждивеніе отъ Х. Найдена Іовановича. Татаръ-Пазарджичанина. Въ Бѣлградъ. Въ правителственната книгопечатня. 1852. 8°. м. стр. 14.

*15. Житіе на святаго Варвара. Преведено отъ славянскій на Славяно-Болгарскій языкъ и напечатано отъ Х. Найдена Іованова, Татаръ-Пазарджичанина за душевны ползы на читателите. Въ Бѣлградъ. Въ Правителствена та книгопечатница. 1852. стр. 8, твърдѣ малки (32°).

*16. Житіе на святаго Ігнатіа и на святаго Варвара. Преведени отъ Славенскій на Славяно-Българскій языкъ и напечатани отъ Х: Найдена Іованова Татаръ-Пазарджичанина за душевны ползы на читатели те. Въ Бѣлградъ въ Правителственна та книгопечатница. 1852. стр. 14, твърдѣ малки (32°).

*17. Правила за сохраненіе на здравіе-то. Издадеся съ иждивеніе отъ Х. Найдена Іовановича Татаръ-Пазарджичанина. Въ Бѣлградъ, въ Правителствена та книгопечатница. 1852. стр. 8, твърдѣ малки (32°).

18. Свитокъ Богоматере, или молитва пресвятыя Богородици. Преведена отъ греческаго языка къ благоговѣнію православныхъ чадъ Восточныя Церкве. Напечата ся съ иждивеніе отъ Х. Наідена Іоанновича Татаръ-Пазарджичанина, книгопродавца, за душевной ползы на читателите. Въ Бѣлградѣ, въ Княжеско-Сербстѣй Тvпографіи, 1853. 16°. 24 стр. (Книгоп. А. Теод. бр. 887 в.).

Пò-рано — въ 1844 г. — тая книга прѣвелъ и издалъ въ Цариградъ К. Огняновичъ. (Книгоп. А. Теод. бр. 887 б.).

*19. Исторіа на истыятъ місеръ Бертолда. Изданіе перво. 1853. На първия бѣлъ листъ е казано: Высоки умны хитрости Бертолдови. Които ся показува единъ Селачъ Хитжръ и остроуменъ: който подиръ съ различни-те си страдания, и съ остроумныятъ умъ, стана Царски Совѣтникъ. При това остави си завѣтж, и достопаметни-те изреченія сжсъ пословицы-тѣ си (за споменъ). Тыя сж весма пріятни и любопитни за секиго человѣка. Преведени отъ Грьцкія, на Славяно-Бжлгарскій языкъ, отъ благовѣйнѣйшій отецъ Г. папа Христо протопапа Василіевъ отъ Карлово. А напечатани съ иждивеніе-то на Хаци Найдена Іованова Татаръ-Пазарджичанина. Изданіе пжрво. Въ Бѣлградъ. Въ Княжеско-Сербската Книгопечетнж. 1853. 8°. Стр. 92. Ц. 8 гроша. (И Книгоп. А. Теод. бр. 1049. Погрѣшно стр. 80 и нѣма цѣната.

*20. Годишно предзнаніе или пророчество или календарь вѣчный, преведенъ отъ грьцкій, украшенъ сосъ много назначенія потрѣбны секому человѣку, и изданъ на свѣтъ съ иждивеніе отъ Х: Найдена Іовановича Татаръ-Пазарџичанина. Изданіе седмое. Въ

Бѣлградъ. Въ Княжеско-Сербската Книгопечатня. 1853. 8°. Стр. 16. Ц. 2 гроша. (Книгоп. А. Теод. бр. бр. 789).

Тая книга е толкова българска, колкото и сръбска. Ето на какъвъ езикъ е писана — почвамъ отъ начало: Влада ове године планета луна съ Зодіемъ стрѣлца, сѣденіѧ Юпітера. Годъ овай будетъ плодоносенъ. Начало зиме оумѣренно будетъ; среда кишовита и вѣтровита, а при концу паки кишовита, и нарастити буду воде, и штета велика буде водемъ, будетъ же и туча и пр.".

Споменатитѣ досега календари дали трѣбва да се считатъ като пò-прѣдишни издания на тоя календарь? — сигурно, не!

*21. Кратка богословія, съ Въпросы и Отвѣты за нашѫтѫ православнѫ вѣрѫ, нуждны всякому православному Хрістіанину. Отъ Славянскій на Славяно-Българскій языкъ. Преведена отъ х. Діакона Іларіона. Напечатана же съ иждивеніе-то на Х. Наідена Іованова Татаръ-Пазарджичанина. Изданіе прьво. Въ Бѣлградъ. Въ Правителственѫ-тѫ Книгопечатнѭ. 1853. 8°. Стр. 68. Ц. 1½ цванецъ. (Приносъ къмъ Бълг. Книгоп. Ст. Аргир. бр. 95).

Заглавието на първия бѣлъ листъ се малко различава. То почва тъй: Во славу свѧтыѧ, единосущныѧ, животворѧщіѧ и нераздѣлимыѧ Троицы, Отца и Сына и Свѧтаго Духа: Напечата сѧ книго сіѧ.... (както горѣ — до думата христіанину). Съчинена ѿ свѧтаго Димитріѧ Ростовскаго, а на Българскій ѧзыкъ нарѧдена ѿ Х. Д. Іларіона и Л. Павлова. Напечатана же... (както горѣ)... книгоиздавателѧ.... Въ книгопечатни Кнѧжества Сербіи.

*22. Есопа, фрѵгійскаго баснотворца басни или приказки, списаны оубо по Еллински отъ самаго того Есопа, отъ Еллински же преведены на Славяно-Болгарскій языкъ отъ Райна Поповича П. С., Еллино-греческаго учителя отъ Карлово, а родомъ отъ Жеравна. А напечатани сосъ иждивеніе на Хаџи Найдена Іовановича Татаръ-Пазарджичанина, и на свѣтъ изданы въ полза Болгарскаго юношества. Изданіе първо. Въ Белградъ, въ Кнѧжеско-Сербскѫ-тѫ книгопечатнѫ. 1854. 8°. 80 стр. Ц. 6¾ гр. [Приносъ къмъ Бълг. Книгоп. Ст. Аргир. бр. 28].

*23. Календаръ за лѣто 1855. Списанъ отъ Х. Найдена Іовановича Татаръ-Пазарджрчанина. Въ Бѣлградъ. Въ Кнѧжеско-Сербска-та Книгопечатнѭ. 16 твърдѣ малки (32°) и безъ пагинация листове.

*24. Ѱалтирь, во оупотребленіе с҃тыѧ Православныя Церкве Восточнаго Вѣрисповѣданіѧ. Напечатасѧ съ иждивеніемъ и трудомъ отъ Хаджи Найденъ Іовановича, Татаръ-Пазарџичанина книгоизда-

вателя за Болгарскую юность. Въ Бѣлградъ. Въ книгопечатница Княжества Сербіи. Въ лѣто ѿ сотворенія міра ҂ѕтѯг (= 6363) ѿ рждва же плоти Бг҃а Слова ҂аѿне (= 1855) Індікта гі мц҃а Іуліа 8°. ѯѕ (= 66) лст. [Книгоп. А. Теод. бр. 1136. У Соф. Нар. Библ. сигн. V. B. 3/98].

25. Повѣсти забавни и любопитни отъ Настрадинъ Ходжа и Хасекия. Издадени отъ Х. Найдена Іоановича. Цариградъ. 1855. 16°. 40 стр. (книгоп. А. Теод. бр. 749. книгоп. Иреч. бр. 315).

*26. Къмъ изброенитѣ нека прибавя и туй: Единъ голѣмъ листъ (40×52 сантим.) съдържащъ разни поучения, извлѣчени отъ свещеното писание, наставление, какъ да се кръстимъ и въ разни болки и прѣмеждия на кои светии да се молимъ. Има и изображението на св. Троица. Отдолѣ е написано: Преведеся отъ Славянскій на Славяно-Болгарскій языкъ и са печати сосъ иждивеніето отъ Найдена Іованова Поклонника Татаръ-Пазарджичанина. — Въ Бѣлградъ, въ Правителствената книгопечатница. 1853.

Уважаемиятъ г-нъ Хр. Г. Дановъ казва, че Х. Найденъ издавалъ и други такива листове, нѣкои и съ турски думи, (но български букви).

И тъй до сега отъ Х. Найдена знаемъ издадени 26 книги заедно съ листа; ако смѣтнемъ бр. 2 като двѣ книги — и второто му издание — ставатъ всичко 27. Сигурно, пропуснати сж нѣкои книги, поне календарчета. Мжчно и много мжчно се издирватъ у насъ стари книги; пъкъ и да се събератъ въ двѣтѣ наши народни библиотеки, тукъ и въ Пловдивъ, съ едно постоянство достойно за дѣлото всички уцѣлѣли до днесъ излѣзли отъ бѣлѣжитата година 1805 до освободителната война (1877) книги и да станатъ тѣ достжпни за заинтересувания — си остава и до днесъ, слѣдъ цѣли 25 години, една мечта!

Най-първо Х. Найденъ е печатилъ книгитѣ си въ Букурещъ (8 кн.) у печатницитѣ на: Братя Каркалеки, П. З. Каркалеки, канцелариста Сапунова и на Иосифа Копайнига; отъ 1851 г. нататъкъ — въ Бѣлградъ (18 кн.) все въ правителствената печатница, и найпослѣ въ Цариградъ (1 кн.)

Книгитѣ сж издавани въ годинитѣ: 1843 (двѣ), 1846 (петь), 1848 (една), 1851 (двѣ), 1852 (седемь!), 1853 (шесть), 1854 (една) и въ 1855 (три).

Най-малка книга е бр. 15, най-голѣма — бр. 12.

Дълготрайна — дванадесетгодишна — и плодовита дѣйность за тогава!

Подбужденията на Х. Найдена, да издава тия книги ясно личатъ отъ приведенитѣ заглавия: за душевно спасение, поука и просвѣщение на православнитѣ и едноутробни братя християни и за тѣхнитѣ чеда. Въ календарчето бр. 2, стр. 47 той умилително-наивно пише: „Моля се на всѣкой православенъ християнинъ и на священницитѣ се моля и светая имъ дѣсница цѣлуемъ азъ именемъ Найденъ поклонникъ да ме спомените въ светая литургия!“

Х. Найденъ е издавалъ и сръбски книги.

Уважаемиятъ сръбски ученъ г-нъ Стоянъ Новаковичъ пише:

„И Бугари су имали књигопродаваца сличних нашима, који су каткад у нашој штампарији и своја дела штампали. Године 1855 забележено је у Београда штампано издање Видаковићева превода византијског дела *Исторія Синдипе философа персијског,*[1]) које је штампати дао *Х. Најдан Іовановић, књгопродаваи Татар-Пазарџичанин.* Ништа нисмо могли разабрати о томе човеку, али је он, без сумње носио даље у Балкане зубљу, коју су му давали хаџи Алекса и остали, и носио је онакву каква је. Морало је још бити тих смернихъ људи, које је без икаква спомена прогутао мрак прошлости . . . “ (Српска књига њени продавци и читаоци у XIX веку. Београд. 1900. стр. 62).

Нека прибавя и тази, която намѣрихъ тукъ въ София.

Плачь Рахили, или убіеніе 14000 младенцевъ, на повеленіе Ирода Царѧ Юдейскаго во Витлеемѣ сбывшемусѧ. Издао Константинъ Маринковићъ, а препечатано одъ хаџи Найдена Іовановича Татарь-Пазарџичанина књигоиздавателя. У Београду. У правителственой књигопечатньи. 1856. 8°. стр. 68.[2])

Тая книга е съ стария сръбски правописъ — съ ѣ, ы и еровѣтѣ. Между нейния езикъ и тогавашния новобългарски, получерковенъ, на който се пишеха нашитѣ книги, разликата е твърдѣ малка; и единия, и другия лесно разбираха и сърби, и българи. Сигурно Х. Найденъ е продавалъ български книги и въ Сърбия и сърбски и въ България. Той е игралъ благородна роль за сближение на българи и сърби. По́-сетнѣ сърбитѣ приеха правописа на Караџича,

---

[1]) Баснословіе Синтипы философа прѣведе на български Христаки Павловичъ още въ 1844 г. (Книгоп. А. Теод. бр. 897).

[2]) Тая пъкъ книга прѣведе и издаде Кр. С. Пишурка въ 1872. въ Бѣлградъ. [Книгоп. А. Теод. бр. 742].

пъкъ и въ продължение на половина вѣкъ между двата езика се явиха доста лексикални, морфологични и синтаксични разлики. Сърхъ туй въ днешно врѣме между тия два братски народа се води ожесточена, кръвна, гибелна за тѣхъ борба за нѣкакви сфери на влияние въ Македония; между тѣхъ вече се е изпрѣчила като плашило една Сливница! . . . . Единъ общъ литературенъ езикъ би придобрилъ, сплотилъ пó-тѣсно и уякчилъ славянитѣ, днесъ, за чудо, тъй разпокжсани и много отъ тѣхъ угнетявани. И до днесъ още славянската солидарность и славянското обединение си оставатъ празни думи. Нека славянитѣ вематъ примѣръ отъ нѣмцитѣ — та само отъ тѣхъ ли? Нѣмцитѣ отъ Берлинъ, Виена, Цюрихъ, . . . иматъ единъ литературенъ езикъ. Днесъ мечтитѣ на Будиловича сж една утопия!

Други спомени за Х. Найдена:

Т.-Пазарджишкиятъ свещеникъ Иванъ Гаговъ, родомъ отъ с. Паталеница, около осемдесетгодишенъ, казва: „кога азъ, малъкъ, се учехъ въ село при кривия даскалъ Тодора, Х. Найденъ дохождаше съ дисаги и съ голѣма тояга на рамо, раздаваше книги на пó-възрастнитѣ ученици и ги съвѣтваше да се учатъ; той придумваше и други, които знаятъ да четатъ, да си купятъ книжки.

Още отъ Елена, отъ 1840 г., г. Йорданъ Неновъ помни Х. Найдена. Когато еднажъ го попитали, защо хубавия си сребъренъ часовникъ носи на кордонъ отъ лико, той отговорилъ: „за да не ми го вземе нѣкой читакъ, като постоянно се скитамъ по пжтищата!“

Въ 1846 или 1847 год. г-нъ Т. Бурмовъ видѣлъ въ Габрово Х. Найдена, дошълъ да продава книги. Билъ срѣденъ ръстъ човѣкъ, облѣченъ въ френски дрѣхи отъ синъ шалкъ и носѣлъ голѣмъ фесъ. Брада нѣмалъ.

Въ Бълг. Сбирка, г. V, кн. II, дѣдо П. Кисимовъ пише:

„На 1846. г. даскалъ Пеньо бѣше на върха на славата си за неговитѣ пѣсни по идването въ Търново на султанъ Меджида. Тѣзи негови стихотворения съставиха поетическа епоха . . . и въ цѣла България напечатани отъ Найдена Иоановича поклонника и пр.“ (изброява титлитѣ му. Думата е за пѣснопойка бр. 9). Сетнѣ долѣ подъ редоветѣ казва: „Оргинална личность бѣше тоя тогавашенъ единственъ книгопродавецъ, което се види и отъ титлитѣ, които си даваше, още и съ приложението на тая: *даскалъ Найденъ,* ако и едвамъ да можеше да записва името си. Негова е, казватъ,

пѣсеньта отъ онова врѣме: „Прочулъ се е Найденъ Граматикъ“.[1]) Той ходѣше по сборовет, по селата и по монастиритѣ, възседналъ на *семерлия* конь съ товарчинка книжкитѣ си, да ги продава. Той бѣше крайно смѣхорливъ човѣкъ“.

Дѣдо Кисимовъ ми разправя още: Х. Найденъ взелъ отъ него и отъ други ученици нѣкои даскалъ-Пеньови стихотворения и тайно ги напечаталъ въ календарчето. Отъ туй се разсърдилъ даскалъ Пеньо и се придобрилъ, сáмо кога Х. Найденъ напечаталъ заедно всичкитѣ му стихотворения.

За учитель Пеня вж. и Мсб. III, стр. 386 въ лѣтописа на попъ Иовча.

Въ Бълг. сбирка, пакъ г. V, кн. II дѣдо Кисимовъ пише още:

„Книжарството у насъ въ онова врѣме се считаше едно отъ най-послѣдния степенъ търговско занимание, и то на западнали и несъстоятелни друго да вършатъ хора. Книжаритѣ ни по примѣра на първия книгоиздатель и книгопродавецъ по всея Славено-Болгария Найдена поклонника и пр. и пр. ходѣха съ книжкитѣ си да се скитатъ отъ градъ на градъ, отъ панаиръ на панаиръ съ бѣдната си книжна търговия. Такъвъ бѣше и нѣкой си Пенчо Радановъ (не ли Радовъ? *заб.*) и послѣ нѣкой си Гърдьовъ[2]) и др. Хр. Дановъ сполучи да се устрои съ постоянно книжарство въ Пловдивъ, пó-сетнѣ и г. Манчовъ...“

---

[1]) Туй твърди и г-нъ Т. Бурмовъ и всинца т.-пазарджишки старци. Г. М. Ивановъ пъкъ въ Пер. спис. на Бълг. кн. др. LXIV (годишнина XV) свезка 1-2—1903. приписва тая пѣсень Н. Герову. На сѫщото мнѣние е и дѣдо Теофилактъ.

[2]) Нека кажа тукъ нѣколко думи и за него: другошъ нàдали ще ми се падне случай за това. Този Гърдьовъ е калоферецътъ Георги Дончовъ, — извѣстенъ въ Калоферъ подъ името *Кáчето*. Издалъ е нѣколко книги, напр. *Разговори французско-болгарски* отъ А. Гранитски. Букурещъ. 1859. 8°. Стр. 68. Ц. 5 гр. (Книгоп. А. Теод. бр. 119), *Болгарска граматика* отъ Теодоръ Т. Хрулевъ. Букурещъ. 1859 г. 8°. Стр. 76 (Книгоп. А. Теод. бр. 1058). Спомнямъ си, че на една такава книга виждахъ оттипографиранъ околчестъ печатъ съ името на издателя. Въ копирнитѣ книги за търговски писма на покойния Н. П. Тѫпчилещовъ — за които другадѣ послѣ на особно ще говоря — намирамъ едно писмо отъ 25. януария 1860. г., въ което дѣдо Никола отъ Цариградъ пише на Георги Д. Гърдювъ въ Калоферъ: „Отъ изпратенитѣ 100 бълг. граматики и 100 разговори французско-български похарчихъ само 6 отъ първитѣ и 10 отъ вторитѣ. 75-тѣ краснописания приехъ и стойностьта имъ $262^{20}/_{00}$ гроша ще търсите отъ Г. Комсиевъ. Засега сѫ доволно 75-тѣ...; ако стане нужда, писа-ще Ви за още...“ — За Г. Д. Гърдьовъ дѣдо Паничковъ ми пише: „Кáчето печатú книги въ Букурещъ. Списваха ги А. Гранитски и Огняновичъ, па вземá книги и отъ печатницата на Александра Екзархъ въ Цариградъ: апостолъ, евангелие и др. и ги занесе на Узунджовския панаиръ, ала поради много разноски заборчлѣ и избѣга въ Влашко. Послѣ него и сина му Спиридона пригледвахъ въ 1864 г. въ Браила. Кáчето намѣсти сина си въ Одеса на учение. .“ Спиридонъ Гърдевъ, бившъ чиповникъ по горитѣ въ министерството на Търговията и Земледѣлието, бѣше до скоро горски инспекторъ въ В.-Търново. Дѣдо Георги дочака освободителната война. Въ Румелийско врѣме той живѣеше въ Пловдивъ въ Панаиръ

Още по̀-подробни свѣдѣния за х. Найдена ни дава дѣдо Паничковъ.

„Прочутиятъ хаджи Найденъ — ми пише той — татаръ-пазарджичанинъ, книгопродавецъ по всея Славено-Болгария, се подписваше тъй: χ. н. і. д. н. і. в. и. и. ч. т. т. ρ. п. з. ρ. ц. н. н. Той бѣше повече срѣденъ отколкото високъ, шишкавъ и съ голѣма глава и пѫпчиво лице. Носѣше голѣмъ фесъ и дебели сини френски дрѣхи като войнишки. Ходѣше вредъ изъ България да продава книги. Раздаваше ги и по даскалитѣ, и по други приятели. И азъ продавахъ негови книги. Събираше и стари книги, и рѫкописи по черковитѣ и монаститѣ, размѣняше ги съ своитѣ и ги носѣше въ Сърбия[1]). Той и отъ мене размѣни нѣкои. А какви бѣха тогавашнитѣ наши книжари? Натовари на дръгливото конче дисаги, пълни съ книги, тури и нѣколко оки ечемикъ, зобъ за нѣколко дена на добичето. Нѣкадѣ ходи, а, кога се умори, качи се на него. Като намѣри нѣкадѣ изъ пѫтя зелена трѣвица, почива и се напасе добичето. Скита се по села и градища, по манастири, панаири и селски сборакъ. Весело, шеговито, симпатично старче бѣше той. Имаше ръстъ низъкъ и въздебелъ, косми побѣлѣли и носѣше шаечни френски дрѣхи. По всичко той напомняше х. Найдена, какъвто ни го описватъ т.-пазарджишкитѣ старци и всинца, които го знаятъ. По едно врѣме дѣдо Георги бѣ изпадналъ, та бѣ принуденъ да продава съ стомна вода изъ пловдивскитѣ улици. Нему г. Ив. Вазовъ посвети въ стихотворната си сбирка *Гусла* (Пловдивъ, 1881, стр. стр. 20—22) трогателното стихотворение *Старий книгопродавецъ*. Не е съсѣмъ излишно, мислимъ, да приведемъ нѣколко куплета отъ туй стихотворение, въ което г. Вазовъ тъй вѣщо е описалъ ролята и дѣйностьта на нашитѣ едноврѣменни носители на знание и свѣтлина, а днесъ забравени книжари: „Трийсетъ годинъ бѣхъ азъ простъ книгопродавецъ, | Книга вредъ разнасяхъ и наука сѣхъ. | (Даже бѣхъ учитель двѣ години въ Правецъ) | По селата учехъ, по черквитѣ пѣхъ. | Любѣхъ азъ много проститѣ селяни; | Продавахъ псалтири и рибний букварь, | Малки календарчета имъ давахъ въ даръ. | Само да обикнатъ българското писа̀нье. * А когато хващахъ азъ по нѣкой часъ | За работи стари да имъ проповѣдвамъ, | Какъ ми тѣ въ устата зѣпаха тогазъ! | Азъ не мо̀жахъ, право, да имъ се нарадвамъ. | А бѣхъ младъ и ази, не усѣщахъ трудъ. | Ходѣхъ, учехъ, казвахъ редомъ по селата; | Катъ пристигнѣхъ нѣгдѣ, викаха дѣцата: | „Дѣдо, я попѣй ни!“ станалъ бѣхъ прочутъ. * Любѣха ме много селянитѣ прости. | Кога си отхождахъ, викаха ми тѣ: | „Чичо Гърде, молимъ, пакъ ела на гости, | Книга да тълкувашъ на наш'то дѣте!“ | Много книги пръснахъ: молитви, житиета, | Езопови басни, буквари безъ четъ, | Царственици ветхи и новий завѣтъ, | Синтипи, историй за наш'тѣ царета * И жални историй четѣхъ имъ тогазъ. | Но смѣха полюбятъ: азъ ги опитахъ. | Какъ се веселѣха и смѣеха съ гласъ | За хитрий Бертолда кога имъ прочитахъ! | Человѣкъ да се смѣе, и то е добро. | А този Бертолдъ дяволъ истина е смѣшенъ: | Еднажъ както показвахъ образа му грѣшенъ, | Събра се да го гледа цѣлото село..“

Дѣдо Георги умрѣ въ Пловдивъ.

[1]) Навѣрно, х. Найденъ е занесълъ въ Бѣлградъ дамаскина, за който г. д-ръ Б. Цоневъ пише (Бълг. прѣгл. г. I, кн. VIII, че на корицитѣ му било отбѣлѣжено: „Тая книга зехъ е отъ Кочо Крьстювичъ бакалъ, зехъ е да е штампосамъ, та да му е дамъ и една отъ штампосанитѣ златооблечена въ даръ. 1852. февруарна 4. въ Татаръ-Пазарджикъ“.

рове. Търпи лѣтѣ: дъждъ, градъ, гръмотевица, или нетърпима жега и прахъ и страхъ отъ хайдути, и зимѣ пъкъ — студъ, снѣгъ, виелица, дълбока каль и страхъ отъ звѣрове. Слѣзе въ нѣкой градски простъ ханъ и въ стаята на мръсния подъ нареди книгитѣ. Ще го споходятъ учителитѣ и свещеницитѣ, ако пó-рано той не отиде при тѣхъ. По ханищата се плащаше по грошъ или 60 пари за легло; толкова трѣбваше и за гостилницата: 10 пари за чорба, 20 пари за ястие и 20 пари за хлѣбъ. Кога *кярътъ* позволи, пийнешъ една ракийка и едно винце. Въ селата пó-лесно се прѣкарваше: кондишешъ въ кѫщата на попа или на даскала, а тукъ далъ Господъ и храна, и легло — всичко даромъ, разбира се! Съ х. Найдена бѣхме приятели. Той дохождаше въ Калоферъ, отдѣто взимаше гайтанъ. Слѣдъ като си свърши работата, отиваше вечерь при даскалитѣ на разговоръ въ училището до св. Богородица при Пауновото кафене. Отивахъ и азъ тамъ, защото даскалъ Гено Аджерецътъ ми бѣше роднина: баща му хаджи Стефанъ и баба ми бѣха братъ и сестра. Шеговитиятъ х. Найденъ правѣше разни смѣхурии и *мурафети*. Напр.: яйце да ходи по полицата: върже го съ бѣлъ конецъ, вързанъ за рѫката му, ачи подложи шапка и вика: „ге, ге, ге!“ дърпа съ рѫка невидимия бѣлъ конецъ, и яйцето падне въ шапката; или: прокара нишка съ телъ прѣзъ чабука и вързаното яйце върви отвънъ по него. Правѣше и пърженъ пѣтель да кукурига: намокри го съ керечева вода, та му опада перушината, намаже го съ пържена каша, приспи го въ нѣкой сѫдъ и го сложи на софрата. Посрѣдъ нощь петельтъ се разшава и закукурига. Палѣше свѣщь съ върха на ножа, — кибритъ тогава още нѣмаше — въ запушено шише съ вода имаше нѣщо като тюкюртъ или фосфоръ. Еднажъ — туй бѣше слѣдъ чумата — при даскалъ Геня бѣха дошли и хекиминътъ карловецъ Танко, Иванъ Павльовичинъ и Драгойчо Мирчовичинъ; тѣ учеха псалтикия. Хаджи Найденъ направи яйце да се тъкаля самó по земята: изпразднилъ го и вѫтрѣ тайно турилъ живи пиявици. Всички тия мурафети той вадѣше отъ една сръбска книга. Вечерьта седѣха до късно. Сутриньта и Танко изигра единъ мурафетъ на хаджи Найдена: безъ нѣкой да го види взелъ счукани черни шикалки и сачикъбрызъ, поръсилъ пешкиря, па го подаде на х. Найдена да се отрие; като се оми, подаде му послѣ и огледалото да се огледа. Хаджи Найденъ почернѣ като арапинъ и, като се видѣ такъвъ въ огледалото, се много уплаши. Нѣколко дена той не излизá вънъ. Ми се съ сапунъ и си маза

лицето съ зехтинъ, додѣ едвамъ избѣлѣ. Послѣ той казваше, че за туй самъ си билъ виноватъ: „Показахъ си, рече, рогата, туриха ми вжжето!“

Хаджи Найденъ малко знаеше да чете. Разни хора му списваха книгитѣ. Молѣше словослагателитѣ сами да прѣгледватъ коректуритѣ. Самъ той поддържаше въ училището нѣколцина момчета. Тъй иждивява да се учи въ Коприщица даскалъ Кьоръ Вельо при даскалъ Бѣлá. Тоя подиренъ даскалъ бѣше високъ и носѣше *шубара* — сукнена шапка съ кадифявъ первазъ; тогава такива шапки носѣха пó-ученичкитѣ хора; сега ги носятъ сръбскитѣ попове. Сжщо и даскалъ Цвѣтко Королеевъ отъ Панагюрише и хаджи Цанко, дѣто правѝ Демиръ-ханъ въ Цариградъ, все сж хаджи Найденови чираци.

Хаджи Найденъ отваря́ — мисля около 1848 г. въ Калоферъ книжарница въ кжщата на Еня Костовъ срѣщу Начоолувия ханъ, но тя трая сáмо една година, защото книжарьтъ Георги Дончовъ, зеть на Матя Хаджийски, въ Хаджийска махала, не можеше да харчи книгитѣ, защото и въ училището имаше отъ тѣхъ, па още и тия: граматиката на Мразовича, историята на Раича, и др. — Еднажъ въ Калоферъ Драганъ Манджукътъ поиска отъ х. Найдена да си плати *харачъ-кеатж,* а той отговори: „Азъ съмъ нерѣзанъ турчинъ, азъ не плащамъ харачъ!“ Драганъ му каза: „И циганитѣ сж такива, ама и тѣ плащатъ харачъ“. Намѣси се и бюлюкбашиятъ. Оттогава х. Найденъ не сжпи вече въ Калоферъ.

Хаджи Найденъ умрѣ въ Бѣлградъ. Понеже вече бѣше застарѣлъ — имаше шестдесетина години — помагаше му едно момче на име Георги, търновче. Кога х. Найденъ починалъ, Георги осталъ безъ работа, та се сбралъ съ слѣпия Колча отъ Сопотъ, който свирѣше на флейта, та го водѣше да свири по кафенетата, и тъй се прѣхранваха. На 1862 г. дойдоха и въ Цариградъ. Азъ ги прибрахъ на квартира въ печатницата си на Българския метохъ въ Фенеръ. Тѣ денѣ ходѣха по българскитѣ търговци, а вечерь се прибираха. Понѣкога Колчо ми посвирваше. Георги ми продаде една х. Найденова смѣшна сръбска книга. Отъ нея послѣ вáдѣхъ любопитни нѣща и ги печатахъ въ календарчетата и другадѣ. Но като не познавахъ добрѣ сръбски, направихъ една грѣшка. Въ едно календарче за 1863. г. между думитѣ смѣшни работи, вмѣстихъ и туй: какъ въ петь минути да научишъ *мечка* да пише. На сръбски бѣше казано: какъ научити *мачка* да писао въ петь минути. Кой е знаелъ, че мачка по сръбски значело котка?! Туй календарче

критикувà въ Цар. вѣстникъ бр. 51 софийскиятъ учитель Сава Филаретовъ, секретарь на руския посланникъ Любановъ, който послѣ отиде да се лѣкува въ Каиръ, дѣто и умрѣ. Тая сръбска книга остана въ Цариградъ. Четохъ послѣ сръбско извѣстие, че ще я прѣпечатватъ съ други още прибавки. Писахъ отъ Браила въ Бѣлградъ да ми изпратятъ отъ туй ново издание, но нищо не получихъ. Азъ щѣхъ да я прѣведа и напечатамъ. Какво стана Георги послѣ — не знамъ. Сетнѣ Колчо дохожда пакъ при мене въ Браила, обикаляше градищата. Той ми каза, че Георги пипналъ отъ събранитѣ пари и офейкалъ неизвѣстно дѣ. Колчо пъкъ умрѣ прѣди руско-турската война . . . . "

Въ годинитѣ 1855, 1858 и 1862 г-нъ Хр. Г. Дановъ виждалъ х. Найдена въ Бѣлградъ. Въ послѣдната година той билъ вече сломенъ отъ болки и слѣпъ съ двѣтѣ си очи.

Въ 1862 г. дѣдо Теофилактъ, тогава мирско лице и жененъ, избѣгалъ тайно отъ родителитѣ си отъ Перущица и отишълъ да се учи въ Бѣлградъ, дѣто билъ и вуйчо му Петъръ Боневъ[1]), който слѣдвалъ въ висшата школа. Тая година той свършвалъ учението си. Тъй се случило, че дѣдо Теофилактъ миналъ плета на сръбската граница съ Левски, яхналъ на вуйчовия си черпъ атъ. Заедно двамата дошли въ Бѣлградъ.

Боневъ и племеникътъ му ходили тукъ-тамъ изъ Бѣлградъ: при Раковски и другадѣ. Еднажъ посѣтили и х. Найдена. Сварили го лежещъ въ една проста тъмна стаичка боленъ и слѣпъ. Ималъ около 60—65 години. Говорили за много работи, па и за книги — Боневъ помагалъ на х. Найдена при съставяне книгитѣ. Тъй легналъ, х. Найденъ отъ врѣме на врѣме набарвалъ подъ възглавницата си кутийката съ емфие и смръкалъ. На сбогуване х. Найденъ заплакалъ и проговорилъ: „Петре, всички ме забравихте! Кажи и на другитѣ да ме пообикалятъ!... Ахъ, да мога да се дигна, ще си отида на нашия вилаетъ, но... виждамъ, че скоро ще умра. Обичамъ свободата, но много ми е жално, че не ще сложа кости въ моето отечество!...".

Въ сжщата година х. Найденъ починалъ. Какъ и дѣ е билъ погребенъ и дали поне сръбскитѣ вѣстници сж писали двѣ думи за него — неизвѣстно.

---

[1]) Петъръ Боневъ главниятъ организаторъ на Перущенското възстание въ 1876 г. билъ тогава убитъ всрѣдъ Перущица съ крушумъ въ челото.

Но онуй врѣме била размирицата въ Бѣлградъ. Дѣдо Теофилактъ се върналъ назадъ.

Отъ двамата х.-Найденови братя единиятъ, Велко, умрѣлъ неженянъ, а другиятъ Кънчю, ималъ двама сина и една дъщеря. Той умрѣлъ още въ турско врѣме и билъ все — още и когато живѣлъ х. Найденъ — воденичарь. Единиятъ му синъ умрѣлъ прѣди 3-4 години, тъй че засега въ Т.-Пазарджикъ сѫ живи отъ х.-Найденовия родъ единъ неговъ племенникъ, Дечко, и една племеница. Дечко има 40—45 години, ръстъ срѣденъ, възшишкавъ и валчесто лице; той е простъ и бѣденъ: бори се съ абаджийската игла. Дечко разправи: „Помня много добрѣ чича си хаджи Найдена. Еднажъ, кога бѣхъ на около десетина години, баща ми ме заведе у Петковия ханъ въ една стая, пълна съ книги. Чичо ми даде нѣколко отъ тѣхъ и ми каза да се уча, че ще ми даде и други пó-хубави. Кога умрѣ въ Бѣлградъ, остави много книги. Послѣ перущичанецътъ Петъръ Боневъ, учитель въ Т.-Пазарджикъ, казвалъ на баща ми да отиде въ Бѣлградъ и да прибере чичовитѣ книги, други вещи и машини, които стрували доста пари. Баща ми ходилъ до Нишъ, но тамъ единъ ханджия-цинцаринъ — и той дължелъ на чича пари — го нѣщо излъгалъ, та се върналъ. Чичо бѣше оставилъ много книги и другадѣ: въ Пловдивъ, Сливенъ, Ст.-Загора, ... Баща ми, като простъ човѣкъ, не можелъ да ходи и да ги събира, та опълномощилъ т.-пазарджичанина хаджи Цаня, който ходилъ по градоветѣ и събралъ доста пари, но на баща ми далъ съвсѣмъ малко.“

У Дечковата кѫща не намѣрихъ никакви книги. Той ми обясни, че прѣди 7-8 години баща му — тогава още живъ — събралъ въ единъ чуваль всички книги и ги донесълъ тукъ въ нѣкое министерство, та дано имъ се отпустне каква-годѣ помощь. Казали му, че чичо имъ не е заслужилъ нищо на народа — той билъ единъ простъ книжарь!

Всички т.-пазарджишки старци описватъ х. Найдена като човѣкъ пъргавъ, трудолюбивъ, ученолюбивъ, родолюбивъ, самоотверженъ дѣецъ за българската пробуда и просвѣта и достоенъ послѣдователь на Паисия. При самото чуване на името му лицата имъ просияваха отъ радость и въздоргъ. Х. Найденъ нѣмалъ ни жена, ни дѣца, ни кѫща, ни дюкянъ — отъ всичко се отрекълъ, дори и отъ роднини и отъ самаго себе, само и само всецѣло да се прѣдаде въ служене на своя заспалъ и покрусенъ народъ. Той билъ подобенъ на ония скромни, сиромаси апостоли, които въ покварената Римска империя бѣха пратени да проповѣдватъ покаяние, правда и любовь между

хората и, като се отрекоха отъ всичко, нарамиха тежкия кръстъ и достойно го износиха. Отечеството му била цѣлокупна България — Тракия, Мизия и Македония, цѣлиятъ български народъ — майка, братя, сестри и роднини. Той въ Т.-Пазарджикъ малко се вѣстявалъ да види роднинитѣ — сигурно, кога работата му го е закарвала тамъ — и винаги за умрѣлитѣ си родители откупвалъ въ черква литургия и парастасъ[1]). Постоянно, лѣтѣ и зимѣ, се скиталъ вредъ да пръска свѣтлина, кога съ конь, кога пѣшъ, разнасялъ книги свое издание, черковни, па дори и гръцки — въ торби, сандъци, въ пазва и джебове; раздавалъ книги съ пари и безъ пари, проповѣдвалъ народу да се учи, обяснявалъ на проститѣ пасхалнитѣ таблици и пасхалната ржка и зодиитѣ и изобщо какъ да си служатъ съ календаря. Единъ старецъ въ Т.-Пазарджикъ ми каза, че се научилъ да чете по тия

---

[1]) Въ книгата си: за възраждането на Българщината въ Т.-Пазарджикъ (София, 1890) г. Юрд. Неновъ, който още въ 1845 г. дошълъ тукъ отъ Елена, нищо не споменува за х. Найдена. Обаче, споредъ както се е записвалъ спомощникъ на разни книги, намираме го по редъ въ тия градове:

Въ 1840 г. въ Т.-Пазарджикъ. — Спомощникъ на споменатия въ начало мѣсецословъ на Христодулъ К. Х. Сичанъ-Николовъ. Букурещъ. 1840.

Въ 1845 г. въ Букурещъ. — Спомощникъ на кн. Двѣ совѣтователни слова Плутарха Херонея и пр. Бѣлградъ. 1845: „х. Найденъ Іовановъ, книгопродавецъ книги 100."

Въ 1846 г. пакъ въ Букурещъ. — Спомощникъ на кн. Игіономия отъ С. Х. Илиевичъ Доброплодний. Букурещъ. 1846 — записалъ 50 книги.

Въ 1849 г. въ Бѣлградъ. — Спомощникъ на кн. Изводъ отъ физика. Н. Геровъ. Бѣлградъ. 1849. — записалъ 10 книги.

Въ 1850 г. въ Русе. — Спомощникъ на кн. Наполеонъ Бонапартъ, драма отъ А. Дюма, прѣв. Хр. Драгановичъ. Константиноградъ. 1850 — записалъ 5 книги. Въ сжщата година пакъ въ Бѣлградъ: спомощникъ на кн. Часови благоговѣйнія, прѣв. Г. С. Иошевъ Бѣлградъ. 1850. — записалъ 10 книги.

Въ 1852 г. пакъ въ Т.-Пазарджикъ. — Спомощникъ на кн. Житие святаго Григория архиепископа Омиритскаго и пр. отъ Аверкия Петровичъ. Бѣлый градъ 1852: „Родолюбивий г. х. Найденъ Іовановичъ, т.-пазарджичанинъ книгопродавецъ 2 книги."

Въ сжщата година пакъ въ Бѣлградъ: спомощникътъ на кн. Райна княгиня българска, отъ Велтмана прѣв. Іоакимъ Груевъ. Бѣлградъ. 1852: „Родолюбивый г. Х. Найденъ Иванъ Т.-Пазарджичанинъ книгопродавецъ 10 книги."

Въ 1853 г. пакъ въ Бѣлградъ. — Спомощникъ на кн. Писмовникъ отъ С. И. Доброплодни. Земунъ. 1853, записалъ кн. 100 и на кн. Критически издирвания за историята Българска, отъ Венелина, прѣв. Б. Петковъ. Земунъ. 1853.: „Словеснѣйшій и родолюбивій и теплій желатель Болгарскаго просвѣщенія и книгопродавца по цѣла Славено-Болгарія и Тракія и Македонія, Г. Найденъ Іовановичъ поклонникъ родомъ отъ Татаръ-Пазарджикъ, отъ великата ревность и любовь, що има за своитѣ единородни братія и за просвѣщеніето нихно писа книги 10."

Въ 1855 г. пакъ въ Бѣлградъ. — Спомощникъ на кн. Повѣсть или поученіе християнско, напечатано съ пристоян. на Стояна Маринова и пр. Бѣлградъ. 1855: „Почтенородный и родолюбивый Г. Х. Найденъ Іовановъ изъ Татаръ-Пазарджикъ, книгоиздаватель и любитель за българското просвѣщеніе записалъ 10 книги."

Въ 1858 г. пакъ въ Бѣлградъ. — Спомощникъ на кн. Писма за службата Божія и пр., прѣв. И. С. Владикинъ. Бѣлградъ. 1858: „Родолюбивый просвѣтитель Г. Хаджи Найденъ Іовановъ т.-пазарджичанинъ, книгоиздатель българскый записалъ кн. 1."

книжки, безъ да е видѣлъ вратата на школьото. Видѣлъ ли е х. Найденъ нѣкое смирено и спретнато дѣтенце, казвалъ на баща му да го учи, че човѣкъ ще стане. Въ малкото врѣме, което тогава отдѣляли за четмо, въ х.-Найденовитѣ многобройни книжки и календарчета — едни малки енциклопедийки — всѣка възрасть и положение, дори и полъ, намирали по нѣщо поучително, забавително, па дори и смѣшничко: назидавали се въ вѣрата, умилявали се надъ мжкитѣ на светиитѣ въ житиетата, ужасявали се отъ митарствата на св. Теодора, дивили се надъ Езопа, смѣли се надъ Бертолда и Настрадинъ ходжа и наивно се довѣрявали на календарскитѣ прокобявания! Сигурно х. Найденъ, като пропжтувалъ Влашко, Сърбия, а може би и Гърция, видѣлъ, какъ живѣятъ и напрѣдватъ въ свободата другитѣ братя християни и възмечталъ туй благо и за своя народъ. При туй, кждѣто и да срѣщналъ нѣкой пó-ученичъкъ свещеникъ, калугеръ, даскалъ, или пъкъ друго мирско лице, подканялъ ги да му сглобятъ или прѣведатъ нѣкоя душеспасителна и народополезна книжка, и той да я издаде.

Ако бѣше живъ днесъ, той би ни разправилъ много интересни работи изъ неговитѣ скитания и патила и при какви трудности се е печатила и разпродавала българската книга.

Ето какъвъ човѣкъ билъ хаджи Найденъ!

Много благодаря на лицата, които ме почетоха съ свѣдѣнията си за х. Найдена, особно на уважаемия г-нъ Иванъ Г. Чунчевъ.

Арианъ: походътъ на Александра велики къмъ Дунава.

Отъ Г. И. Кацаровъ.

(Рѣшено да се печата на 30/I 1908 г. съ протоколъ № 5 на историко-филологически клонъ.)

I. Прѣводъ[2]).

Книга I, гл. I. Разказва се[3]), че Филипъ умрѣлъ въ врѣме на атинския архонтъ Питодемъ. Неговиятъ синъ Александъръ наслѣдилъ царството и отишълъ въ Пелопонесъ. Тогава той билъ около 20 години. Тамъ събралъ всички гърци, живѣещи вжтрѣ въ Пелепонесъ, и поискалъ отъ тѣхъ да го изберать военачалникъ на похода противъ перситѣ, сжщо както бѣха направили по-рано съ Филипа. Всички удовлетворили искането му, съ изключение на лакедемонцитѣ; тия послѣднитѣ отговорили, че нѣмать наслѣденъ отъ прадѣдитѣ обичай да се подчинявать на други, ами сами да прѣдвождать другитѣ. И градътъ на атинянитѣ искалъ нѣкакъвъ прѣвратъ; но атинянитѣ, уплашени отъ първото дохождане на Александра, направили му дори повече почести, отколкото на Филипа. Като се върналъ въ Македония, приготвялъ похода противъ Азия.

На пролѣтьта[4]) тръгналъ къмъ Тракия[5]), противъ трибалитѣ[6]) и илирийцитѣ, за които се научилъ, че кроятъ нови работи; освѣнъ това мислилъ, че не бива да иде на такъвъ дългъ походъ, ако не остави тия съсѣдни народи напълно покорени. Александъръ потеглилъ отъ Амфиполисъ и навлѣзълъ въ тая часть отъ Тракия, която се обитава отъ тъй нареченитѣ „автономни“ траки[7]), като ималъ отъ лѣвата си страна гр. Филипи[8]) и планината Обрелъ[9]). Като прѣминалъ рѣката *Нѐсосъ*[10]), казватъ, че на десетия день достигналъ планината Хемусъ. Тука при възлѣза му по планината го срѣщнали изъ тѣснинитѣ множина въоружени туземци[11]) и автономнитѣ траки; тѣ заели върха на Хемусъ, дѣто щѣла да мине войската, и се при-

готвили да прѣчатъ на по-нататъшния ѝ маршрутъ. Тѣ събрали кола и ги наредили прѣдъ себе си, като искали да ги употрѣбятъ като валъ, за да се сражаватъ отъ по-високо мѣсто въ случай, че бѫдатъ притѣснени; сѫщеврѣменно мислили при възлѣза на неприятеля да търкалятъ колата отъ най-стръмнитѣ мѣста на планината срѣщу македонската фаланга. Тѣ били си съставили мнѣние, че колкото по-гѫста бѫде фалангата, съ която ще се срѣщнатъ търколенитѣ кола, толкова по-лесно ще я пръснатъ съ силата и напора си.

Александъръ крои планъ, какъ най-сигурно да прѣмине планината. Слѣдъ като рѣшилъ, че опасностьта не може да се избѣгне — проходъ на друго мѣсто нѣмало — извѣстява на тежко-въоруженитѣ: когато се търкалятъ колата отъ високо, тия, на които позволява широкъ пѫть, да разширятъ боевата линия, да се разстѫпятъ, та колата да прѣминатъ прѣзъ тѣхъ; а тия които се намѣрятъ на тѣсно мѣсто, да се сближатъ, да колѣничатъ на земята и да съединятъ щитоветѣ помежду си[12]), та пуснатитѣ срѣщу тѣхъ кола да прѣминатъ отгорѣ бързо, безъ да принесатъ врѣда. И така се случило, както заповѣдалъ и прѣдполагалъ Александъръ. Тѣ се разстѫпили, и колата се търколили надъ щитоветѣ, безъ да поврѣдятъ много: отъ колата никой не загиналъ. Сега македонцитѣ се окуражили, понеже колата, отъ които най-много се плашили, не имъ сторили нищо, и съ викъ нападнали тракитѣ. Александъръ заповѣдалъ на стрѣлцитѣ да дойдатъ отъ дѣсното крило (флангъ) прѣдъ другата фаланга, понеже тамъ мѣстото било по-удобно, и да стрѣлятъ срѣщу тракитѣ, кѫдѣто нападнатъ. А самъ взелъ агемата, хипасниститѣ и агрианитѣ[13]) и ги завелъ на лѣвото крило. Стрѣлцитѣ фърляли къмъ тракитѣ, които се устремявали напрѣдъ, и отблъсквали нападанието имъ; тогава се втурнала фалангата и лесно ги изтикала отъ мѣстото имъ, понеже били хора голи и лошо въорѫжени варвари. Тъй че Александра, който нападалъ отъ лѣва страна, тѣ не срѣщнали, ами фърлили орѫжието и избѣгали въ планината, кой дѣто могълъ. Отъ тѣхъ паднали около 1500 душъ, живи били уловени малцина поради това, че бѣгали бързо и познавали мѣстностьта. Женитѣ, които ги слѣдвали, били хванати всички, сѫщо и дѣцата и цѣлата плячка.

Гл. II. Александъръ пратилъ плячката назадъ въ приморскитѣ градове, като я прѣдалъ на Лисания и Филотасъ да се грижатъ за нея. А той, слѣдъ като прѣвалилъ върха, вървѣлъ напрѣдъ прѣзъ Хемусъ противъ трибалитѣ, и пристига до рѣката Лигинъ[14]); тая рѣка е отдалечена отъ Дунава по посока къмъ Балкана тридневенъ

пжть[14]). Сирмъ, царьтъ на трибалитѣ, който се научилъ по-рано за александровия походъ, изпратилъ женитѣ и дѣцата на трибалитѣ къмъ Дунава и имъ заповѣдалъ да прѣминатъ въ единъ отъ островитѣ на рѣката; името на острова е Певке[15]). Въ тоя островъ бѣха избѣгали при приближаването на Александра и съсѣднитѣ на трибалитѣ траки[16]), па и самъ Сирмъ побѣгналъ тамъ заедно съ своитѣ. Главната маса на трибалитѣ обаче избѣгала назадъ къмъ рѣката[17]), отдѣто бѣ потеглилъ Александъръ на прѣдния день.

Като се научилъ за марша имъ, и той самъ се върналъ назадъ противъ трибалитѣ и ги настига застанали вече въ лагеръ. Така изненадани, тѣ се построили покрай гората, която се простирала до рѣката. И Александъръ самъ повелъ фалангата, слѣдъ като я стѣснилъ; на стрѣлцитѣ и на пращницитѣ заповѣдалъ да излѣзатъ напрѣдъ и да фърлятъ стрѣли и камъни противъ варваритѣ, та дано ги примамятъ отъ гората на открито поле. Трибалитѣ, като попаднали подъ стрѣлитѣ и били удряни, излѣзли срѣщу стрѣлцитѣ, за да се биятъ отблизу съ безорхжнитѣ[18]) стрѣлци. Александъръ, щомъ като ги изкаралъ навънъ отъ гората, заповѣдалъ на Филотисъ да вземе конницата отъ горня Македония и да нападне дѣсното крило, дѣто най-много били излѣзли напрѣдъ нападаещитѣ (трибали); а на Хераклида и на Сополида заржчалъ да поведатъ конницитѣ отъ Ботиея и Амфиполисъ противъ лѣвото крило. Фалангата пѣхотинци и останалата конница, която наредилъ прѣдъ фалангата, повелъ самъ противъ неприятелския центъръ. Додѣто имало прѣстрѣлка между двѣтѣ страни, трибалитѣ не остали по-долни; но щомъ гжстата фаланга се понесла къмъ тѣхъ стремително и конницитѣ ги нападнали не вече съ копия, ами ги притискали отвсѣкждѣ съ самитѣ коне, тогава се обърнали въ бѣгъ прѣзъ гората къмъ рѣката. Въ бѣгството загинали 3000 душъ, живи и отъ тѣхъ били уловени малцина, понеже прѣдъ рѣката се намирала гжста гора, и настжпилата нощь отнела на македонцитѣ възможностьта да прѣслѣдватъ. Птоломей[19]) казва, че отъ македонцитѣ загинали 11 конника и около 40 пѣхотинци.

Гл. III. На третия день слѣдъ тая битка Александъръ пристига при рѣка Дунавъ, която е най-голѣма отъ рѣкитѣ въ Европа и протича прѣзъ най-много земя[20]) и разграничава най-войнствени народи, и то повечето келтски, у които се намиратъ и изворитѣ му и отъ които най-накрая сж квадитѣ и маркоманитѣ[21]); послѣ идатъ язигитѣ[22]), часть отъ савроматитѣ; послѣ гетитѣ, които вѣрватъ

въ безсмъртието на душата[23]); послѣ главната маса на савроматитѣ; най-послѣ скититѣ[24]) чакъ до края, дѣто се влива въ Евксинския понтъ съ петь устия. Тукъ Александъръ намира дълги кораби, които му били дошли отъ Византионъ прѣзъ Евксинския понтъ нагорѣ по Дунава. Той ги напълнилъ съ стрѣлци и тежко въоржжени и плувалъ къмъ острова, дѣто бѣха избѣгали трибалитѣ и тракитѣ; опитвалъ се да излѣзе на острова на сила, но варваритѣ го прѣсрѣщали до рѣката, кждѣто и да се доближавали корабитѣ. Корабитѣ били малко, и войската въ тѣхъ не била много; освѣнъ това по-голѣмата часть отъ острова била стръмна за пристжпъ и течението на рѣката покрай него — тукъ тя била стѣснена — било бързо, та затруднявало излизането.

Затова Александъръ отвелъ корабитѣ и рѣшилъ да прѣмине Дунава и да нападне живѣещитѣ отвждъ рѣката гети, понеже виждалъ мнозина отъ тѣхъ събрани на брѣга на рѣката, за да му прѣчатъ, въ случай че прѣмине (тѣ били около 400 конника и повече отъ 10.000 пѣхота); освѣнъ това явило се у него желание да иде въ мѣстата отвждъ Дунава. И тъй на корабитѣ се качилъ самъ; кожитѣ пъкъ, които имъ служили за шатри, заповѣдалъ да напълнятъ съ слама, сжщо да съберать чуноветѣ[25]), колкото имало въ тая страна (подобни имало много, понеже крайдунавскитѣ жители ги употрѣбятъ да ловятъ риба, да се посѣщаватъ взаимно по рѣката, а мнозина и да грабятъ). И тъй събралъ колкото се могло повече и прѣкаралъ съ тѣхъ толкова войска, колкото било възможно по тоя начинъ. Числото на прѣминалитѣ заедно съ Александръ се възкачвало на около 1500 конника и около 4000 пѣхота.

Гл. IV. Прѣминали прѣзъ нощьта въ мѣсто, дѣто имало гжсти ниви: по тая причина могли да се доближатъ до брѣга по-незабѣлѣзано. При зори Александъръ повелъ прѣзъ нивитѣ, като заповѣдалъ на пѣхотинцитѣ да повалятъ класоветѣ съ наведенитѣ копия и тъй да напрѣдватъ, додѣ достигнатъ незасѣти поля. Конницитѣ слѣдвали, додѣто фалангата вървѣла прѣзъ нивята. Като излѣзли въ необработено, самъ Александъръ завелъ конницата къмъ дѣсното крило; на Никанора заповѣдалъ да поведе фалангата въ четириъгълникъ[26]). Гетитѣ не удържали нито първия напоръ на конницата; смѣлостьта на Александра имъ се виждала непонятна, дѣто тъй лесно прѣминалъ Дунава, най-голѣмата рѣка, въ една нощь, безъ да направи мость прѣзъ брода; гжстината на фалангата, силното нападение на конницата имъ вдъхвали страхъ. И тъй първомъ избѣгали въ града,

който билъ далечь отъ Дунава около една парасанга[27]). Но като видѣли, че Александръ води бързо фалангата покрай рѣката, за да не би пѣхотата да бѫде заобиколена нѣкѫдѣ отъ скрититѣ въ засада гети, а конницата разположилъ на фронта, гетитѣ напущатъ и лошо-укрѣпения градъ, като отвели толкова жени и дѣца, колкото могли да носятъ конетѣ; тѣ се оттеглили въ пуститѣ мѣста, колкото могли по-далечъ отъ рѣката. Александъръ завзелъ града и всичката плячка, оставена отъ гетитѣ; послѣднята прѣдалъ на Мелеагра и Филипа да я отнесатъ. А самъ, слѣдъ като разрушилъ града, принася жъртва при дунавския брѣгъ на Зевса-спасителя, на Херакля[28]), и на самия Истросъ (Дунавъ)[28a]), защото го допусналъ да прѣмине; на сѫщия денъ отвежда въ лагера всинца, неповрѣдени.

Тука дошли при Александра пратеници, както отъ другитѣ независими племена, живѣещи до Дунава, тъй и отъ Сирма, трибалския царь. Дошли пратеници и отъ келтитѣ, които живѣли до Йонийския заливъ[29]). Келтитѣ сѫ едри и много си въображаватъ за себе си. Всички казвали, че дошли да просятъ приятелството на Александра; и на всички Александъръ далъ и взелъ отъ тѣхъ залогъ за вѣрность. Келтитѣ попиталъ, отъ какво се боятъ най-много, понеже се надѣвалъ, че неговото име, като велико, ще да е проникнало до келтитѣ и по-нататъкъ, и че ще кажатъ, че най-много се боятъ отъ него. Но отговорътъ на келтитѣ не оправдалъ надеждата му; тъй като тѣ обитавали мѣста мѫчно достѫпни и далечъ отъ Александра, и като виждали, че той готви походъ къмъ други мѣста, казали, че се боятъ, да не се срути надъ тѣхъ небото. Ала и тѣхъ Александъръ нарекълъ приятели, направилъ ги съюзници и ги отпратилъ назадъ, като казалъ още само това, че келтитѣ сѫ пустохвалци.

II. Коментаръ.

1) *Flavius Arrianus* (ок. 95—175 год.) отъ Никомедия въ Витиния билъ ученикъ на философа Епиктета, слѣдъ което постѫпилъ на държавна служба. Въ 130 г. сл. Хр. билъ consul suffectus; отъ 131—137 управлявалъ като Legatus Augusti pro praetore провинцията Кападокия. Послѣ той се оттеглилъ въ частенъ животъ; въ 147 г. го намираме архонтъ въ Атина.

Както въ живота си, тъй и въ литературната си дѣйность Арианъ подражавалъ на Ксенофонта; писалъ философски, военни

і исторически съчинения; отъ последнитѣ най-важно е Ἀνάβασις Ἀλεξάνδρου въ 7 книги — история на Александра В. отъ встъпване на прѣстола чакъ до смъртьта му. Това съчинение поради голѣмата си достовѣрность е главенъ изворъ за историята на Александра В. — Ср. *Christ,* Geschichte der griech. Litteratur, 3 изд. стр. 669; *B. Niese,* Geschichte der Griech. und Makedonischen Staaten, т. I. стр. 7; *Pauly-Wissowa,* Realencyclopaedie der klass. Altertumswissensch. подъ думата Arriannus; *Ed. Meyer,* въ *Hermes* т. XXXIII. (1898) стр. 648.

2) Прѣводътъ е направенъ споредъ изданието на *K. Abicht,* Arrian's Anabasis, съ кратъкъ коментаръ (1871 г. Липиска).

3) Събитията отъ смъртьта на Филипа до първото сражение при Хемусъ Арианъ излага съ прибавката λέγεται (разказва се). Това значи, че неговиятъ изворъ не е билъ тука нито Птоломей, нито Аристобулъ. Виж. заб. 19.

4) 335 год. пр. Хр.

5) За тоя походъ в. *Дройзенъ,* Исторія Эллинизма, т. I стр. 69 сл.; *Niese,* цит. съч. I, стр. 53 сл.

Най-добрѣ отъ къмъ военно-стратегично гледище е изложилъ похода *Maximilian Graf York von Wartenburg,* Kurze Übersicht der Feldzüge Alexanders des Grossen (Берлинъ 1897), стр. 2 сл. (Откъслекътъ върху тоя походъ е прѣведенъ на български отъ капитанъ Д. Кацаровъ въ „Военненъ Журналъ" год. XI, кн. IX стр. 1134 сл.). Споредъ него маршрутътъ на Александра В. е слѣдниятъ: отъ Амфиполисъ покрай морето до Места (Кара-су); послѣ нагорѣ по долината на тая рѣка до Неврокопъ; отъ тамъ прѣзъ Баташкия проходъ за Пловдивъ — при това Доспатъ-планина била избиколена. Балкана прѣминалъ навѣрно прѣзъ Шипченския проходъ. Десетдневниятъ походъ, за да стигне Балкана, трѣбва да се смѣта отъ Неврокопъ, ако и това да не се съгласява точно съ Арияна. По-нататъшниятъ маршъ билъ прѣзъ Габрово, Севлиево и Ловечъ. Рѣка Лигинъ (Λύγινος) е или Росица при Севлиево или по-вѣроятно Осма при Ловечъ. Отъ Ловечъ прѣзъ Плѣвенъ стигналъ Дунава, и то на нѣкое мѣсто между Исъкра и Янтра (вѣроятно при Никополъ). Положението на о-ва Певке не може да се опрѣдѣли; може би е о-въ Калновецъ. Сѫщото важи и за града на гетитѣ; той може да се търси при Турну-Могурели, или Фламънда, или Изласъ. — Ср. и *Pauly-Wissowa* т. I. стр. 1414 и сл.

6) По-старитѣ жилища на трибалитѣ били въ кипската равнина и полето Добричъ; на с. се простирали до Дунава. Тѣ дълго врѣме били силно племе, но въ IV. в. пр. Хр. подпаднали подъ властьта на автариатитѣ (илирийско племе). Притискани отъ илирийцитѣ, трибалитѣ се разпространили и къмъ и. по Хемъ и Истросъ, дори до Искъра. Въ римско врѣме часть отъ тѣхъ намираме между рѣкитѣ Cebrus (Цибрица) и Utus (Видъ). Ср. *Tomaschek,* die alten Thraker I. (Sitzungsberichte der Wiener Akad. philosophisch-histor. Klasse, т. 128.), стр. 87 сл. — *Vúlić,* die Sitze der Triballer zur Römerzeit. въ *Wiener Studien* 1902 г.

7) Вж. Тукидидъ, кн. II. гл. 96.

8) За гр. Филипи вж. *Добруски,* Погледъ върху нумизмат. на трак. царе, стр. 42 (споредъ *Hoeck,* Hermes т. 26).

9) Споредъ *Kiepert,* Formae orbisantiqui, Illyricum et Thracia, Орбелъ е Пиринъ-планина.

10) Νέσσος (Νέστος) = Места.

11) Въ текста стои невъзможното четение τῶν ἐμπόρων, което трѣбва да се поправи въ τῶν ἐγχωρίων (проф. Cichorius).

12) Разбира се, да съединятъ щитоветѣ надъ главитѣ си, та колата да се търколятъ по тѣхъ. Въ старата тактика това се нарича „συνασπισμός" (ср. Ариановата „тактика" гл. 11).

13) Македонската войска се образува отъ слѣднитѣ части: *I. пѣхота:* a) *фаланга* — тежка инфантерия; главното ѝ оржжие е сарисата (дълго копие); b) *хипасписти* (ὑπασπισταί) — лека инфантерия. Поради по-лекитѣ си оржжия, тѣ могли да се движатъ по-лесно, отколкото фалангититѣ. Единъ избранъ отредъ служилъ като свита на царя и се казвалъ *агема* (ἄγημα). c) ψιλοί (голи) — лековъоржжени, рекрутирани повече отъ войнственитѣ племена на тракитѣ и пеонцитѣ; отъ послѣднитѣ най-изкусни били *агрианитѣ* (за тѣхъ в. *Томашекъ,* цит. съч. стр. 21 сл.). Тѣ служили като σφενδονῆται (пращници), τοξόται (стрѣлци) и ἀκοντισταί (които фърлятъ копия). *II. Конница:* a) ἑταῖροι или ἡ τῶν ἑταίρων ἵππος — тежка кавалерия, образувана отъ македонскитѣ и тесалийскитѣ болѣри. Единъ особенъ ескадронъ (ἴλη βασιλική) образувалъ царската кавалерийска гарда (ἄγημα), която водилъ въ битката самъ Александъръ. b) Лека кавалерия (σαρισσοφόροι). Ср. Arrian's Anabasis отъ *K. Abicht* стр. 18 сл. *Дройзенъ,* цит. съч. I стр. 94 сл.

14) Ср. заб. 5. И *Kiepert* цит. м. счита за Лигинъ р. Росица. Споредъ *Томашекъ* — стр. 89 тя е Черна-вода, което не е вѣроятно. —

Думитѣ на Ариана за Лигинъ (ἀπέχει δὲ οὗτος ἀπὸ τοῦ Ἴστρου ὡς ἐπὶ τὸν Αἶμον ἰόντι σταθμοὺς τρεῖς) не указватъ непрѣмѣнно на това, че тая рѣка се вливала направо въ Понта. Текстътъ може да се разбира въ смисълъ, че мѣстото, дѣто стигналъ Александъръ рѣка Лигинъ, било далечъ отъ Дунава три дни пжть. (Ср. *Дройзенъ,* цит. м. стр. 70, и „Примѣчанія“ стр. 15).

15) Нѣкои приематъ, че островъ Πεύκη, за който говори Арианъ, е сжщиятъ островъ *Певке,* който се образувалъ отъ устията на Дунава. (За послѣдния о-въ в. *Pauly-Wissowa* т. IV стр. 2117 сл. *В. Златарски,* Студии по Бълг. история стр. 16). Но това противорѣчи на описанието на Ариана. (Ср. *Дройзенъ,* цит. съч. Прѣмѣчанія стр. 16). „Тоя образуванъ отъ устията на Дунава островъ никакъ не подхожда на описанието на Ариана (1, 3, 4). Ние не намираме тукъ τῆς νήσου τὰ πολλὰ ἀπότομα ἐς προσβολήν; още по-непонятно е, че рѣката била бърза и трудна за прѣминуване поради тѣснотата на коритото й: οἷα δὴ ἐς στενὸν συγκεκλεισμένον; но най-чудно е, че Александъръ вмѣсто да излѣзе на острова, рѣшава се да прѣмине на другия брѣгъ“. (Дройзенъ). Че островътъ, за който говори Арианъ, не може да бжде островъ Певке въ дунавската делта, излиза на явѣ и отъ Страбона (VII стр. 301): Ἀλέξανδρος γὰρ ὁ Φιλίππου κατὰ τὴν ἐπὶ Θρᾷκας τοὺς ὑπὲρ τοῦ Αἵμου στρατείαν ἐμβαλὼν εἰς Τριβαλλοὺς, ὁρῶν μεχρι τοῦ Ἴστρου καθήκοντας καὶ τῆς ἐν αὐτῷ νήσου Πεύκης. τὰ πέραν δὲ Γέτας ἔχοντας, ἀφῖχθαι λέγεται μέχρι δεῦρο etc. Страбонъ казва, че трибалитѣ се простирали до Истросъ и до разположения въ него островъ Певке. Ако приемемъ, че Певке е островътъ въ делтата, то би трѣбвало да заключимъ отъ Страбона, че трибалитѣ се простирали до дунавската делта, а пъкъ извѣстно е, че тѣ никога не достигали до тамъ. Къмъ това се прибавя и обстоятелството, че военнитѣ операции около острова, които описва Арианъ, би имали съвсѣмъ другъ характеръ, ако биха ставали около острова въ Делтата. Тия и други съображения ни каратъ да мислимъ, че споменатиятъ отъ Ариана островъ Певке е различенъ отъ тоя въ дунавската делта. Доказателствата на *Schweiger-Lerchenfeld* (die Donau стр. 247) въ полза на оборваното отъ насъ мнѣние не сж убѣдителни. Ср. по-горѣ заб. 5. *Дройзенъ* търси острова около Силистра. *Браунъ,* Разысканія въ области гото-слав. отнош. стр. 182 сл., дохожда до резултатъ, че о-въ Певке обималъ крайния, с.-източенъ жгълъ на Добруджа. И относително мѣстото, дѣто Александъръ миналъ Дунава, Браунъ,

който не познава издирванията на графъ Wartenburg, дохожда до други резултати. Въ нашия кратъкъ коментаръ ние не можемъ да се впущаме въ подробности.

16) Отъ това мѣсто е явно, че между трибалитѣ и Понта живѣли и други тракийски племена, имената на които Ариань не споменува.

17) Т. е. къмъ рѣката Лигинъ. *Добруски,* цит. м. стр. 50 казва: „Обаче една часть отъ трибалитѣ побѣгнала отъ Дунава назадъ и се събрала на единъ другъ рѣченъ островъ, който билъ напусналъ Александъръ единъ день по-рано“. Това не е точно. За другъ островъ и дума не става. Трибалитѣ се върнали къмъ р. Лигинъ навѣрно за да завземать проходитѣ въ тила на Александра; обаче тамъ при рѣката били застигнати отъ него.

18) Т. е. безъ щитове.

19) Птоломей, по-послѣ египетски царь, който лично участвувалъ въ много отъ походитѣ на Александра, писалъ въ послѣднитѣ години на царуването си история на военнитѣ дѣла на Александра, като черпилъ отъ собственитѣ си възпоминания и отъ официалнитѣ дневници (βασίλειοι ἐφημερίδες). Ариань позналъ достовѣрностьта на Птоломея и го избралъ за главенъ изворъ на собственото си изложение. Покрай него той се ползувалъ и отъ Аристобула. Тракийскиятъ походъ е описанъ отъ Ариана споредъ Птоломея. Ср. *Wachsmuth,* Einleitung in das Studium der alten Gechichte, стр. 570. *Дройзенъ,* цит. съч. т. I. Примѣчанія стр. 12 сл. *Бузескулъ,* Введеніе въ исторію Греціи стр. 221.

20) Ср. Херодотъ IV—48. — За Дунава въ римско врѣме и по-рано в. изобщо *Schweiger-Lerchenfeld,* die Donau, стр. 243 сл. *Pauly-Wissowa,* цит. съч. подъ думата Danuvius.

21) Ариань тукъ говори за собственото си врѣме, а не за врѣмето на Ал. В. Квадитѣ живѣли по рѣката Marus (March); Маркоманитѣ по-рано живѣли по горния Майнъ, а въ врѣмето на Августа заели Бохемия (Mommsen, Roemische Geschichte, т. V, стр. 125 сл.) Тия племена сж германски, а не келтски, както мисли Ариянъ.

22) Язигитѣ (иранско племе) живѣли между Дунава и Tisia (Theiss).

23) В. Херодотъ IV. 94. За гетитѣ *Roesler,* Romänische Studien, стр. 3 сл. *Müllenhoff,* Deutsche Altertumskunde т. III, стр. 125 сл. *Tomaschek,* цит. съч. стр. 92 сл. *Kretschmer,* Einleitung in die Geschichte der Griech. Sprache стр. 213 сл. — За религията на гетитѣ и изобщо за трак. религия в. *E. Rohde,* Psyche стр. 295 сл.

Tomascheh, die alten Thraker II, 1, стр. 36, който за прьвъ пжть даде систематическо изложение на тракийската религия. — Ср. сжщо и енциклопедията на *Pauly-Wissowa* подъ съотвѣтнитѣ думи и *Roscher,* Lexikon der griechisch-roemischen Mythologie подъ съотвѣтнитѣ думи. В. и моитѣ статийки въ „Сбирка отъ нови и интересни четива", събралъ А. Боруйски, стр. 19 сл., и Период. спис. 1902, св. 9—10.

24) Скититѣ живѣли въ южноруската степь, сарматитѣ на И. отъ тѣхъ, раздѣлени чрѣзъ р. Танаисъ (Донъ). В. Хердотъ кн. IV, 1—144. *Müllenhoff,* цит. съч. сгр. 1 сл. *В. Латышевъ,* Извѣстия древнихъ писателей о Скиѳіи и Кавказѣ, т. I, (1893 и сл.)

25) *Μονόξυλα πλοῖα.* — Всички племена, които живѣли покрай Дунава, употрѣбяли чунове отъ старо врѣме. Ср. *Pauly Wissowa,* т. IV, стр. 2122.

26) Това нареждание се казва ἐν πλαισίῳ (agmen quadratum): така се нареждали, за да могатъ да се защищаватъ лесно отъ вси страни отъ неприятеля, който би ги нападналъ въ марша.

27) = 30 стадии ($5^1/_2$ км.)

28) В. Curtius IV, 2, 3: Macedonum reges credunt, ab illo deo (Hercule) ipsos genus ducere.

28 а) За Дунава като рѣчно божество, персонификация на рѣката, b. *Pauly-Wissowa* IV 2132.

29) Т. е. на адриатическо море. В. *Müllenhoff,* цит. съч. стр. 137.

Родътъ Euscorpius въ България.

Отъ проф. С. Юриничъ.

Synonimia: Scorpio Linne, 1767.
Scorpio Leach, 1817.
Scorpius Hempr. et Ehrenb, 1829.
Scorpius C. Koch, 1837.
Scorpius Fanzago, 1878.
Euscorpius T. Thorell, 1876.

Родътъ Euscorpius е опредѣленъ отъ Линне подъ названието Scorpio. Линне го е описалъ за първъ пжть едвамъ въ 1767. год. въ XII. издание на своето съчинение Systema naturae[1]). При Линне тоя родъ е обималъ два вида скорпиони: *Scorpio accitanus* — днешния *Buthus eccitanus* — и *Scorpio flavicaudis* или *europaeus*.

Въ 1817. год. Leach е прѣдложилъ да се раздѣли Линнеовия родъ Scorpio, като го е раздѣлилъ той самъ на два рода: 1. Buthus за Линнеовия видъ Scor. *occitanus* и 2. Scorpio за Линнеовия видъ Scor. *europaeus (flavicaudis)*.

Hemprich и Ehrenberg сж дали въ 1829. г. генерична таблица на скорпионитѣ — Scorpionidae, — въ която сж охарактеризирали типичния родъ Scorpio на Leach-а подъ родовото название *Scorpius*.

Авторитѣ навѣрно не сж имали намѣрение да създадатъ нѣкой новъ родъ (Scorpius) различенъ отъ Scorpio, а просто сж употрѣбили друга форма отъ сжщата дума. Но имената Scorpio и Scorpius твърдѣ много си приличатъ, затова не могатъ се употрѣбява за два различни рода, защото ще всѣватъ бъркотия, а за име на единъ родъ едно отъ тѣхъ е излишно.

---

[1]) Simon Eug. Les Archanides de France. 1879. T. II. 108—111.

За това Thorell е прѣдложилъ въ 1876., вмѣсто реченитѣ родови имена да се земе ново име *Euscorpius* и неговото прѣдложение биде прието отъ зоолозитѣ.

Родътъ Euscorpius има слѣднитѣ бѣлѣзи: прѣдниятъ край на главогръда (cephalothorax) му не е врѣзанъ. На темето на главогръда си има двѣ темени очи, които сж разположени малко пó-напрѣдъ отъ срѣдата на главогръда, и то върху една пжпка или брадавица, която е гладка, т. е. която нѣма нито брѣзда, нито изпжкнало рждбче. Освѣнъ теменитѣ очи той има още по двѣ странични очи отъ двѣтѣ страна на главогръда си.

Опашковидната часть (postabdomen) на коремчето му е почти толкозъ дълга, колкото и широката му прѣдна часть (praeabdomen). Гръдната плочица (sternum), находеща се между послѣднитѣ два чифта крака, е пó-широка, отколкото дълга, и странитѣ ѝ сж успоредни. Тя има изрѣзъ на задния си край, който изрѣзъ е продълженъ на напрѣдъ въ видъ на вдълбнатина, която достига поне до срѣдата на плочицата. Петото членче отъ опашковидната часть на коремчето има на долната си страна, и то въ срѣдата едно надлъжно рждбче. Сжщото членче на горната си страна има само при основата си вдълбнатина или каналче, а по-нататъкъ то вече е плоско. Четвъртото членче отъ сжщата коремова часть рѣдко има отдолу надлъжно рждбче, което е характеристиченъ видовъ бѣлѣгъ.

Подвижниятъ пръстъ на челюстнитѣ крака (palpae) има три реда зрънца или зърненость (granulatio) по вжтрѣшната си страна. Отъ тѣхъ е забѣлѣжителенъ вжтрѣшниятъ редъ, който се състои отъ зрънца, разположени по двѣ по двѣ въ наведени линии, когато външниятъ редъ е съставенъ отъ простъ редъ зрънца.

Гребенитѣ, що се намиратъ отдолу на широката часть отъ коремчето задъ половия отворъ, сж по-дълги отъ напрѣчното парче, което е помежду тѣхъ.

Зжбчетата или люспитѣ на гребенитѣ сж на брой по 6—12 на всѣки гребенъ. При основитѣ на тия люспици се намира сжщо такъвъ брой по-малки основни люспици, надъ които слѣдватъ срѣдната и гръбната часть на гребена. Срѣдната се състои отъ едно пó-дълго и 3—5 по-кжси парчета, а гръбната отъ едно много дълго и 2 кжси парчета.

Стжпалата (tarsus) сж покрити отдолу съ четинки и съ единъ редъ бодли (spiculae).

Външнитѣ бѣлѣзи, по които се различаватъ мѫжкитѣ отъ женскитѣ сѫ: рѫката (manus) на челюстнитѣ крака (palpae) при мѫжкитѣ е пó-широка. Послѣдното членче или мѣхурче (vesicula) отъ опашковидната часть на коремчето при мѫжкитѣ е пó-дебело, а бодътъ му е сравнително пó-кѫсъ.

Родътъ *Euscorpius* обима споредъ Simon-а[1]) 9 вида европейски, отъ които сѫ важни слѣднитѣ 4 видове: *Eusc. flavicaudis, Eusc. italicus, Eusc. Fanzagoi* и *Eusc. carpathicus*.[2]) Споредъ F. Karsch[3]) той обима само 4 европейски видове, и то сѫщитѣ, които споменава и Simon, съ изключение на *Eusc. Fanzagoi*, вмѣсто който Karsch споменва *Eusc. terminalis*.

Характернитѣ белѣзи на тия видове споредъ Simon-а сѫ:

1.-а. Второто, третото и четвъртото членче отъ опашковидната часть на коремчето иматъ по едно странично рѫбче отъ зърнца. Долната страна на бедрото (femur) отъ челюстнитѣ крака (palpae) е посипана съ зрънца равномѣрно отъ основата до върха на бедрото. Рѫката (manus) на челюст. крака има единъ наклоненъ редъ отъ 4 точки, отъ които стърчи по единъ косъмъ. Мѣхурчето (vesicula) на мѫжкитѣ е пó-голѣмо отколкото при женскитѣ, но има сѫщата яйцеобразнопродълговата форма както и при женскитѣ . . . . .
E. flavicaudis Degeer.

б Казанитѣ членчета нѣматъ странично зърнесто рѫбче. Долната страна на бедрото отъ челюст. крака е посипана съ едри зърна само въ задната му или основна половина, а по-прѣдната половина нѣма зърна, или ако ги има, то тѣ сѫ твърдѣ ситни и пръснати.

Мѣхурчето (vesicula) на мѫжкитѣ се различава твърдѣ много отъ мѣхурчето на женскитѣ. При първитѣ е твърдѣ голѣмо, два пѫти по-дълго отъ бодила и не е постепено изтънчено, а наведнажъ е стѣснено при основата на бодиля . . . . . 2.

2. а Надлъжната брѣзда посрѣдъ главогръда не надминава на напрѣдъ половината отъ разстоянието между теменитѣ очи и прѣдния (челния) край на главогръда. Четвъртото членче отъ опашковидната

---

[1]) На сѫщото мѣсто.

[2]) Останалитѣ сѫ: E. germanicus, E. concinnus, E. picipes, E. tauricus, E. naupliensis.

[3]) D-r F. Karsch: Uebersicht der europäischen Scorpione. Berliner entomol. Zeitschrift. 1881. 89—91.

часть на коремчето (postabdomen) има отдолу въ срѣдата си надлъжно зърнесто ржбче. Ржката (manus) на челюст. крака има отдолу наклоненъ редъ отъ 8 точки, отъ които стърчатъ косми.

Мѣхурчето (vesicula) е кафяво . . . . . *E. italicus Herbst.*

б Надлъжната брѣзда посрѣдъ главогръда далече надминава казаното разстояние. Четвъртото членче отъ опашковидната часть нѣма отдолу въ срѣдата си зърнесто ржбче, а това членче тамъ е гладко, както и прѣдидещитѣ. Ржката на челюст. крака има отдолу редъ отъ 4 точки съ косми . . . . . 3.

3. а Прѣдната половина на бедрото (femur) отъ челюст. крака отдолу не е зърнеста.

Членчетата отъ прѣдната широка часть на коремчето сж отгорѣ нѣжно, едва замѣтно, точковани (пунктирани), ала не грапави. Четвъртото членче отъ опашковидната часть на коремчето има отдолу въ срѣдата си гладко низко ржбче.

Мѣхурчето и краката сж кафяви . . . . . *E. Fanzagoi* Sim.

б Прѣдната половина на бедрото отъ челюст. крака отдолу е зърнеста, но зрънцата сж много по-ситни, отколкото въ задната половина. Четвъртото членче отъ опашковидната часть нѣма отдолу нито слѣда отъ срѣдно ржбче.

Членчетата отъ прѣдната часть на коремчето отгорѣ сж ясно точковани и ситно грапави.

Мѣхурчето и краката сж жълти . . . . *E. carpathicus* Linné.

F. Korsch[1]) характеризира 4-тѣ вида скоропиони много попросто и по-накратко, а именно така:

1. Долниятъ външенъ ржбъ на ржката отъ челюст. крака има 7 очични трапчинки . . . . . *E. italicus* Herbst.

2. Сжщиятъ ржбъ има 6 такива трапчинки . . . *E. terminalis* Brullé.

3. Сжщиятъ ржбъ има 4 такива трапчинки . . . . *E. flavicaudis* Degeer.

4. Сжщиятъ ржбъ има 3 такива трапчинки . . . . . *E. carpathicus* Linné.

Въ течение на нѣколко години събрахъ множество екземпляри, принадлежещи къмъ рода Euscorpius, но опрѣдѣлението имъ показа,

---

[1]) На сжщото мѣсто стр. 90.

че тѣ всички сж единъ видъ, и то *Eusc. carpathicus,* който е най-обикновенъ, и най-разпространенъ въ Европа.

Ето характернитѣ признаци на вида

Euscorpius carpathicus L. Европейски или обикновенъ скорпионъ.

Synonimia: Scorpio carpathicus Linné, 1767.
Scorpio europaeus Risso, 1826.
Sorpius aquilejensis
„ sicanus, } C. Koch, 1836.
„ tergestinus
„ Canestrinii Fanzogo, 1874.

Дължината на цѣлото му тѣло е: споредъ Simon 2·7 см., а споредъ Leuniss[1]) 3·5 см. Послѣдната дължина е вѣрна за нашенскитѣ скорпиони, защото моитѣ екземплари прѣдимно сж дълги 3·5 см. по-рѣдко 3·7 см., а само 4 екземплара сж дълги по 4—4·2 см. Тѣлото му отгорѣ по гърба е кафявочервеникаво, или маслинесто, изобщо тъмно почти до черно; но понѣкога цвѣтътъ му бива свѣтълъ т. е. сивожълтеникавъ или блѣденъ. Главогръдътъ и широката часть (praeabdomen) на коремчето сж свѣтлоръждиви, само 5. членче е малко кафяво. Краката му сж жълточервеникави; мѣхурчето (vesicula) на мжжкитѣ е свѣтложълто, а на женскитѣ е тъмножълто или бие на кафяво. Пръститѣ на челюститѣ крака сж червеникави.

Нашитѣ екземплари по цвѣта си варирать въ границитѣ на токо що указанитѣ цвѣтове съ изключение на маслинестия. Възрастнитѣ мжжки отгорѣ сж кафяви, отдолу сивожълти или блѣди. Младитѣ екземплари изцѣло сж блѣдни, или цѣлото имъ тѣло е такъво, само ржцѣтѣ на челюст. крака сж блѣдочервени.

Нашитѣ женски екземплари, които сж пълни съ зародиши, отгорѣ по главогръда сж кафяви, а по широката часть на коремчето сж блѣдожълти съ блѣдокафяви парарелограми на всѣко членче.

Главогръдътъ на тоя скорпионъ е гладъкъ и лъскавъ отъ прѣдния ржбъ до теменитѣ очи, а назадъ е нѣжно грапавъ, но странитѣ на тая му задна половина не сж зърнести. Странитѣ на прѣдната му половина, и то при страничнитѣ очи сж зърнести.

Прѣдъ трижглестата вдълбнатина на главогръда се намиратъ 2 гладки мѣста. Надлъжната срѣдна темена брѣзда минава назадъ

[1]) D-r Joh. Leuniss: Synopsis der Thierkunde. II. 573.

по-далеко отъ прѣдния ржбъ на теменитѣ очи. Въ прѣдната си часть тя е дълбока и широка. Широката часть на коремчето отгорѣ е силно точкована и слабо грапава. Първитѣ 4 членчета отъ опашковидната часть на коремчето отгорѣ иматъ зърнести гребенчета или ржбове, а на долната си страна сж съвсѣмъ гладки съ неясни гладки, незърнести странични ржбове и безъ всѣка слѣда отъ срѣденъ ржбъ. Петото пъкъ членче отгорѣ е навредъ нѣжно зърнестограпаво, а отъ странитѣ е гладко, безъ странични ржбове. Отдолу то е нѣжно зърнестограпаво и има слаби странични ржбове, образувани отъ зрънца. Това членче е по-дълго отъ половината на третото, а пó е тѣсно отъ четвъртото членче.

Бедрото на челюст. крака отгорѣ има странични редове отъ черни зрънца, а срѣдата между тѣхъ е еднообразно грапава безъ да бжде силно зърнеста, само при задния му край и при странич. редове се виждатъ зрънца. По прѣдния край на бедрото се намиратъ редъ грудки (tuberculae) неправилни и гжсти. Долната страна на бедрото е доста силно, но разнообразно зърнеста въ задната си половина, а по-нататъкъ е еднообразно зърнеста.

Горната страна на пищяла (tibia) е при върха му почти зърнеста, а по-назадъ е само фино грапава. Външниятъ ржбъ на пищяла е почти гладъкъ, а вжтрѣшниятъ е тжпозърнестъ. Вжтрѣшната му поврѫхнина е почти гладка. Долната страна на пищяла е сжщо така почти гладка, и често има по нея и нееднакви зрънца, особено къмъ вжтрѣшния му край. Пищяльтъ има по врѫшния си край редъ отъ 7—12 — най-често 9 или 10 — трапчинки, отъ които стърчи по единъ косъмъ.

Ржката (manus) на челюст. крака отгорѣ е фино зърнеста, отвжтрѣ нееднакво зърнеста, а отвънъ е силно зърнеста, особено пакъ при голѣмитѣ мжжки индивиди. Отдолу тя е почти гладка или слабозърнеста, пó-слабо отколкото по горната страна. Външниятъ ржбъ на ржката е гладъкъ, само при основата е назжбенъ или вълнообразно врѣзанъ и изпжкналъ.

Гребенътъ на мжжкитѣ се състои отъ по 10, 9 или 8, най-често отъ по 9 листца или люспици, а гребенътъ на женскитѣ отъ по 6, 7 или 8, най-често отъ по 7 люспици отъ всѣка страна.

Мѣхурчето на мжжкитѣ е дебело, яйцеобразно, горѣ плоско, долу изпъкнало, при основата на бодиля изведнажъ стѣснено, по-дълго и по-широко отъ петото членче. Бодильтъ му е силно извитъ и едвали по-дългъ отъ $^1/_3$ на мѣхурчето. Мехурчето на женскитѣ

е дълго колкото и 5. членче, продълговато яйцеобразно, въ задната си половина постепенно стѣснено и източено.

Нашитѣ екземплари сѫ намѣрени: на сѣверъ отъ Стара планина около гр. Берковица, около с. Арбанаси при Търново и при Варна надъ лозята. Въ самата Стара планина твърдѣ много ги намѣрихъ въ с. Своге, и то по бърдото на сѣверъ отъ р. Искъръ, на което южниятъ склонъ е изложенъ на припекъ. Намѣрихъ ги още и при Калоферския манастиръ, но само 2 екземплара.

Въ Рила ги има надъ дѣсния брѣгъ на рѣка Рила срѣщу Царевъ-върхъ, отдѣто имамъ 5 екземп.

Познатитѣ ми негови находяща въ южна България сѫ въ Родопитѣ около с. с. Брацигово, Брѣстовица и Каменица (Чепинско) и около Бачковския манастиръ.

Най-голѣмитѣ екземплари — 4—4·2 см. — сѫ намѣрени въ Стара-планина при с. Своге. Рилскитѣ екземплари иматъ нормална (3·5 см.), дори и по-голѣма длъжина (3.7 см.), макаръ и да живѣятъ при 1000 м. височина надъ мор. равнище.

Като съединимъ крайнитѣ находища (Берковица — Варна, Берковица — Рила и Родопи) на тоя видъ скорпионъ у насъ, то можемъ да заключимъ, че той е разпространенъ изъ цѣла България.

Отъ друга страна като земемъ прѣдъ видъ топлия климатъ на южна България на югъ отъ Срѣдна гора, както и обстоятелството, че именно тая ѝ часть не е изслѣдвана по отношение на скорпионската фауна, то смѣло можемъ да заключимъ, че у насъ ще се намѣри и другъ нѣкой видъ отъ рода Euscorpius.

Затова и изложихме двата способа за опрѣдѣляне на видоветѣ отъ тоя родъ, като мислимъ, че въ даденъ случай могатъ да послужатъ за рѫководство по опрѣдѣление и на други нашенски видове скорпиони.

София, 1903.

ВѢСТИ и ОЦѢНКИ.

Тракийско оброчище до с. Новоселъ.

На юго-изтокъ отъ село Новоселъ, Пловдивска околия, Бѣлащицка община, далечъ отъ него на $^1/_2$ часъ, по пѫтя за село Яврово, високо се издига гигантска гола скала. Като нѣкое чудовище съ широко зинали уста тя неволно ни привлича вниманието съ своята огромна пещера и, въпрѣки нашата умора, ни кара тутакси да я споходимъ. Пѫтьтъ се качва къмъ изтокъ покрай бѣдни балкански нивя и дребни шубраци. Слѣдъ малко ние прѣсичаме единъ буенъ потокъ, който съ своитѣ пѣнливи води освѣжава мѣстностьта, и бързо напущаме пѫтя, за да се мушнемъ налѣво въ единъ храсталакъ, та по козя пѫтека да се изкатеримъ до подножието на гигантската скала. Отъ тукъ ни се открива хубава, широка гледка на селото Новоселъ, цѣло потънало въ зеленина отъ плодовити дървета, най-вече ябълки, орѣхи и череши; задъ него малко налѣво се гуши чисто помашкото село Еникьой съ своето бѣло минаре, което стърчи като мраморенъ стълпъ въ зеленолиствена градина. Между двѣтѣ села като смокъ се извива широко шосе, та пѫпле по зеленитѣ плещи на близкия Юрукъ-Аланъ. То съединява Пловдивъ съ Чепеларе. На шосето по-близу до Новоселъ се бѣлѣе съграденъ отъ новоселци малъкъ параклисъ Св. Петка, дѣто човѣкъ въ бури и дъждове намира добъръ подслонъ. Задъ двѣтѣ села погледътъ ни се губи въ широкото Тракийско поле, сега жълто, покосено отъ палещитѣ лучи на южното слънце.

Пещерата, която ни е заставила да споходимъ тази мѣстность, извѣстна подъ име Царна, Царищене и Круша, е служила на знаменититѣ траки за светилище. Тя е образувана въ скалата на 7 метра отъ сегашната ѝ основа, която е значително издигната отъ срутени камъни и пръсть, що съставятъ сега първитѣ стѫпала на входа. Тукъ човѣкъ, ако има рѣшителность да се покатери въ пещерата, трѣбва прѣдварително да си изуе обувкитѣ, та да попѫпле по съвършено отвѣстна скална стѣна, като се здраво придържа о нейнитѣ грапавини.

Самата пещера е 20 метра широка и 12 м. дълбока. Височината ѝ не може да се измѣри, ала ще да е около 10 метра.

Въ дъното на това тракийско светилище при сѣверния му край е била открита група отъ мраморни релиефи на извѣстния типиченъ тракийски конникъ. Всичкитѣ релиефи били изкопани на едно мѣсто. Първоначално изровили нѣщо като долапче 1 м. широко и сѫщо толкова дълго, съградено отъ четвъртити *тикли* (плочи), очукани отъ човѣшка рѫка нарочно за тази цѣль. Въ него видѣли наредени единъ пластъ релиефи, обърнати съ лицето нагорѣ. Като прибрали тия релиефи,

открила се нова голѣма тикла, а подъ нея нови пластъ релиефи, които лежали вече върху самата земя. Колко тъкмо паметника били намѣрени — не се знае, защото тѣ били разграбени и изпокрити, ала все пакъ броятъ имъ ще да е надминалъ тридесеть.

Ние имахме вече случай да отбѣлѣжимъ въ една отъ прѣдходнитѣ книги на Периодическо списание[1]) броятъ на открититѣ до сега тракийски светилища, въ които сж били намѣрени паметници отъ образа на типичния тракийски конникъ. Броятъ имъ е билъ до края на миналата година всичко 6; прѣзъ миналия ноемврия открихме едно светилище надъ Асѣновградъ (Станимака), а сегашното е осмо. По количество на намѣренитѣ въ него паметници, сега откритото светилище, ако не надминува всички останали, то поне заима първо мѣсто слѣдъ Акча-Кайръкчийското светилище, подробно описано въ XI книга на „Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина", стр. 81—86.

Както и въ Акча-Кайръкъ, находката на около 30 мраморни релиефа на тракийския конникъ ни показва, че пещерата на Царна е служила на тракитѣ за храмъ, светилище или оброчище, дѣто се е славилъ нѣкой тракийски богъ — герой и дѣто му сж били принесени като ex-voto всички намѣрени сега скулптурни паметници, на 22 отъ които даваме описанието по-долу. За жалость, всички тия паметници бѣха лишени отъ какъвъ и да е надписъ, та по тѣхъ не можеше човѣкъ да прѣдполага, като какъвъ богъ се е славилъ въ новооткритото светилище. Трѣбваше да се прѣдприеме екскурсия до селото, да се споходи самата пещера, и да се разпитатъ и по всевъзможенъ начинъ да се склонятъ селянитѣ да покажатъ и скриттѣ у тѣхъ паметници, та сполучливо да се отговори на въпроса. И наистина намъ се удаде да разгледаме у селянитѣ още нѣколко релиефа, и то най-цѣннитѣ отъ цѣлата находка както по значение за самата нея, така и по стилъ. Върху единъ релиефъ на горния ржбъ на плочата ние прочетохме доста внимателно издълбани думитѣ

ΚΥΡΙΩ ΑΣΚΛΗΠΙΩ

а отдолу подъ конника

ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΕΥΧΑΡΙΣΣΤΗ
ΡΙΟΝ

Този надписъ показва едно, че плочата е вотивна, а друго, че оброчниятъ паметникъ е билъ посветенъ на бога *Асклепия*. Отъ това можемъ да прѣдполагаме, че Царненската пещера не е служила за светилище на изобразения тракийски герой — конникъ, а за оброчище на бога Асклепия, който заедно съ баща си Аполона се е отъждествявалъ съ него.

Казахме по-горѣ, че край оброчището минава буенъ планински потокъ, който взима началото си отъ единъ изворъ на близката до оброчището гориста височина. Като знаемъ, че изворната вода се е смѣтала, па и сега на много мѣста се смѣта за лѣковита, а пъкъ Асклепий е билъ богъ на медицината, на цѣра, лесно си обясняваме не само присжтствието

---

[1]) Вж. кн. LXIII, стр. 744—745.

на обречището, но и прѣдназначението на открититѣ въ него паметници — да служатъ като ex-voto на бога Асклепия.

Освѣнъ този въпросъ трѣбваше да се разрѣши на самото мѣсто още единъ — въпросътъ за единъ новъ атрибутъ, който за първъ пѫть сега констатираме върху релиефа съ образа на тракийския конникъ. Още по-рано върху двѣ отъ описанитѣ по-долу мраморни плочи (№№ 14 и 15) забѣлѣзахме, че конникътъ държи въ дѣсната си рѫка крѫгълъ прѣдметъ като дискъ или патера. Допълнителнитѣ наблюдения, които направихме въ селото върху други мрамори, изключаватъ всѣко съмнѣние, така че съ положителность можемъ да твърдимъ, че тукъ имаме работа съ съвсѣмъ новъ атрибутъ, какъвто до сега не се е забѣлѣзалъ нито върху единъ паметникъ отъ този родъ, а такива паметници има събрани въ нашия Народенъ музей твърдѣ много. Какво именно изобразява този новъ атрибутъ — за сега, понеже ни липсва съотвѣтната литература, не можемъ каза.

Изобщо взети, мраморнитѣ релиефи на Царненската пещера не се отличаватъ съ нѣкоя художествена направа, — дори напротивъ, съ малки изключения, направата е доста груба, ала при все това се забѣлѣзва проява на извѣстенъ вкусъ, особно въ изображението на пъргавия и спретнать тракийски конь. Положението на коня и конника не е вссдѣ еднакво прѣдставено: върху едни релиефи коньтъ стои мирно, а конникътъ е положилъ дѣсницата си на шията му; върху други отъ мирно стоещъ конь ездецътъ хвърля копие; на трети коньтъ грациозно пристѫпва или галопира напрѣдъ, а конникътъ или е положилъ рѫката си на шията му, или съ дѣсницата си се готви да хвърли копие; върху нѣкои релиефи прѣдъ коня е изобразена малка женска забулена фигура. На повечето релиефи конникътъ е облѣченъ въ кѫсъ хитонъ, опасанъ въ кръста, и съ хламида, която свободно се развѣва задъ плещитѣ му. На нѣкои плочи коньтъ стѫпва съ дѣсния си кракъ върху жертвеникъ, а понѣкога наредъ съ него тича и вториятъ другарь на стопанина му — куче. Токо-речи всички релиефи ни прѣдставятъ конникътъ съ крѫгла шапка на глава.

Въ Царненското тракийско общочище се намѣриха слѣднитѣ изпратени вече въ софийския Народенъ музей релиефи:

1. Мраморна плоча 12 см. широка, 0·125 м. висока и 0·01 м. дебела. На плочата е изобразенъ тракийски конникъ en-face, облѣченъ въ кѫсъ хитонъ, яздещъ на дѣсно. Рѫката си е положилъ върху високата шия на коня, прѣдъ който стърчи неясно очертанъ високъ прѣдметъ. Изработката е груба. Плочата е горѣ стѣснена и закрѫглена, а долу малко поврѣдена.

2. Мраморна плоча 0.125 м. висока, 0·105 широка и 0·01 м. дебела. На плочата е изобразенъ тракийски конникъ en-face, яздещъ на дѣсно. Направата е груба, фигуритѣ неясни. Плочата е четвъртита съ закрѫглени ѫтове.

3. Мраморна плоча 0·11 м. висока, 0·1 м. широка, 0·015 дебела. На плочата е изобразенъ тракийски конникъ en-face, яздещъ на дѣсно, съ рѫка положена върху шията на коня и съ развѣна задъ гърба хламида. Направата е груба. Плочата е горѣ малко стѣснена и закрѫглена.

4. Мраморна плоча 0·17 м. висока, 0·115 м. широка и 0·01 м. дебела. Тракийскиятъ конникъ е изобразенъ en-face съ хламида задъ

плещитѣ му. Коньтъ стои. Направата е груба. Плочата е горѣ стѣснена и закрѫглена.

5. Мраморна плоча 0·145 висока, 0·125 широка и 0·01 дебела, горѣ стѣснена и закрѫглена, конникътъ е изобразенъ en-face, яздещъ на дѣсно. Той е облѣченъ въ хитонъ. Задъ гърба му се забѣлѣзва да се развѣва хламида. Коньтъ стои. Направата е груба.

6. Мраморна плоча 0·155 м. висока, 0·14 м. широка и 0·015 м. дебела, горѣ стѣснена и закрѫглена. Конникътъ е прѣдставенъ en-face, яздещъ на дѣсно, облѣченъ въ кѫсъ хитонъ. Коньтъ стои. Направата е груба.

7. Мраморна плоча 0·155 м. висока, 0·125 м. широка и 0·015 м. дебела, горѣ стѣснена и закрѫглена. Конникътъ е изобразенъ en-face, яздещъ на дѣсно. Съ замахнатата си дѣсница той се готви да хвърли нѣщо, види се, нѣкое копие. Коньтъ стои. Направата е груба, а плочата малко счупена въ лѣвия си доленъ кѫтъ.

8. Мраморна плоча 0·14 м. висока, 0·125 широка и 0·015 м. дебела, горѣ закрѫглена. Конникътъ е изобразенъ en-face, яздещъ на дѣсно, облѣченъ въ кѫсъ хитонъ и хламида, която се развѣва задъ гърба му, Той е положилъ дѣсницата си върху шията на своя конь, чиято грива е събрана надъ челото му въ перчинъ (cirrus). Той стои. Направа е груба.

9. Мраморна плоча 0·115 висока, 0·105 широка и 0·02 м. дебела, горѣ стѣснена и закрѫглена. Конникътъ е изобразенъ яздещъ на дѣсно, облѣченъ въ кѫсъ хитонъ и хламида, която се развѣва задъ плещитѣ му. Той е сложилъ дѣсницата си върху шията на коня, който стои. Главата на конника заедно съ цѣлата горна закрѫглена часть на паметника сѫ отчупени и липсватъ.

10. Мраморна плоча 0·105 м. висока, 0·055 м. широка и 0·015 м. дебела, горѣ стѣснена и закрѫглена. Конникътъ е прѣдставенъ яздещъ на дѣсно, облѣченъ въ кѫсъ хитонъ. Коньтъ стои. Направата е груба.

11. Мраморна плоча 0·145 м. висока, 0·11 м. широка и 0·015 м. дебела, горѣ стѣснена и закрѫглена. Конникътъ е изобразенъ яздещъ на дѣсно, облѣченъ въ кѫсъ хитонъ. Дѣсницата му е замахната. Направата е груба.

12. Мраморна плоча 0·14 м. висока, 0·095 широка и 0·025 дебела, горѣ закрѫглена. Конникътъ е изобразенъ en-face, яздещъ на дѣсно, облѣченъ въ кѫсъ хитонъ и хламида, която се развѣва задъ гърба му. Той е положилъ дѣсницата си върху шията на коня, който стои прѣдъ единъ високъ неясно очертанъ прѣдметъ. Направата е била по-внимателна, ала отъ врѣмето и водата релиефътъ е силно поврѣденъ.

13. Мраморна плоча 0·155 м. висока, 0·13 м. широка и 0·01 м. дебела, горѣ закрѫглена. Конникътъ е прѣдставенъ en-face, облѣченъ въ кѫсъ хитонъ и хламида, която се развѣва задъ плещитѣ му, яздещъ на дѣсно, дѣсницата си той е положилъ върху шията на своя конь, който стои. Направата е по-внимателна, но веднага се забѣлѣзва голѣма непропорционалность както между коня и яздеца, така и между различнитѣ части на всѣки единъ отъ тѣхъ отдѣлно. Конникътъ съ краката си се токо-речи опира до земята, а коньтъ има дългъ и дебелъ трупъ, голѣма глава и дебелъ вратъ на кѫси и тънки крака.

14. Мраморна плоча 0·115 м. висока, 0·105 широка и 0·01 м. дебела, горѣ закржглена. Конникътъ е прѣдставенъ en-face, облѣченъ въ късъ хитонъ и дълга хламида, която широко се развѣва задъ гърба му, яздещъ на дѣсно на хубаво сръчно конче съ красиво завита дълга опашка и съ перчинъ на челото. Главата на конника е покрита съ кржгла шапка (?), а съ дѣсницата си държи върху врата на коня кржгълъ прѣдметъ, приличенъ на патера или дискъ.

Макаръ като описванитѣ тукъ паметници да имаме твърдѣ голѣмо число събрани въ Народния музей, този атрибутъ, до колкото знаемъ, до сега не се е забѣлѣзвалъ въ ржцѣтѣ на тракийския конникъ, та за това и не бихме могли съ положителность да твърдимъ за него; трѣбваше да се споходи самото мѣсто, за да се издирятъ изъ-между селянитѣ още нѣкои релиефи отъ тази забѣлѣжителна пещера; трѣбваше да се изслѣдва самото оброчище и непрѣмѣнно да се намѣри още нѣкой екземпларъ отъ тракийски конникъ съ такъвъ атрибутъ, за да се подтърди прѣдложението ни. Тази задача се разрѣши въ положителна смисъль, както споменахме пò-горѣ.

15. Мраморна плоча 0·145 м. висока, 0·12 м. широка и 0·015 м. дебела, горѣ закржглена. Конникътъ е прѣдставенъ en-face, облѣченъ въ късъ хитонъ и хламида, която се развѣва задъ гърба му, яздещъ на дѣсно. И тукъ конникътъ като че ли държи сжщо такъвъ кржгълъ прѣдметъ, ала той е още по-неясно изваянъ, та съ още по-малка сигурность може да се тълкува. Коньтъ върви на дѣсно. Направата е доста внимателна, но врѣмето и водата сж силно поврѣдили паметникътъ.

16. Мраморна плоча 0·145 м. висока, 0·105 м. широка и 0·015 м. дебела, горѣ закржглена. Релиефътъ изобразява тракийски конникъ en-face, яздещъ на дѣсно, облѣченъ въ късъ хитонъ и развѣвана задъ гърба му хламида. Съ замахната дѣсница той хвърля копие. Спретнатиятъ му конь съ перчинъ надъ челото, съ красиво извита опашка, върви на дѣсно. Изработката сравнително е добра, но отъ врѣмето релиефътъ е пострадалъ.

17. Мраморна плоча 0·12 м. висока, 0·128 м. широка и 0·015 м. дебела, горѣ закржглена. Релиефътъ изобразява тракийски конникъ en-face, яздещъ на дѣсно, облѣченъ въ късъ хитонъ и хламита, която широко се развѣва задъ гърба му. Дѣсницата му е силно замахната. Пъргавото му и стройно конче галопира на дѣсно; съ прѣднитѣ си крака то е стжпало на единъ жертвеникъ. Изработката е както въ по-горния релиефъ.

18. Мраморна плоча 0·165 м. висока, 0·145 м. широка и 0·015 м. дебела, горѣ закржглена. Релиефътъ изобразява тракийски конникъ яздещъ на дѣсно, облѣченъ въ късъ хитонъ и хламида, която се развѣва задъ гърба му. Съ дѣсницата си той хвърля копие. Високиятъ му конь галопира на дѣсно; съ прѣдния си кракъ той е стжпалъ на единъ жертвеникъ. Подъ него куче е захапало нѣкакъвъ си звѣръ, види се, глиганъ. Направата е като у горнитѣ.

19. Мраморна плоча 0·165 м. висока, 0·145 м. широка и 0·015 м. дебела, горѣ стѣснена и закржглена. Тракийскиятъ конникъ е изобразенъ en-face, яздещъ на дѣсно. Той е облѣченъ въ късъ хитонъ и

хламида, която се развѣва задъ гърба му. Дѣсницата си е положилъ върху шията на коня, който стои прѣдъ обърнатата срѣщу него женска фигура. На коня — cirrus. Направата е доста груба. Долниятъ кжтъ отъ лѣва страна на плочата е строшенъ и липсва.

20. Мраморна плоча 0·155 м. висока, 0·135 м. широка и 0·015 м. дебела, горѣ закржглена. Тракийскиятъ конникъ е изобразенъ en-face, яздещъ на дѣсно, облѣченъ въ кжсъ хитонъ и хламида, която се развѣва задъ гърба му. Дѣсницата си той е положилъ върху шията на коня, който стои прѣдъ единъ неясно очертанъ прѣдметъ, забулена женска фигура или нѣкое дърво. На коня надъ челото се забѣлѣзва cirrus. Направата е доста груба.

21. Мраморна плоча 0·09 м. висока, 0·105 м. широка и 0·02 м. дебела, горѣ стѣснена. Тракийскиятъ конникъ е облѣченъ въ кжсъ хитонъ, яздещъ на дѣсно. Съ дѣсницата си той е обхваналъ шията на своя конь, който стои прѣдъ женска фигура, облѣчена въ дълга дрѣха. Релиефътъ е силно изтритъ отъ врѣмето, а горната му часть заедно съ цѣлата глава на конника и часть отъ главата на коня сж отчупени и липсватъ.

22. Мраморна плоча 0·14 м. висока, 0·108 м. широка и 0·018 м. дебела. Тракийскиятъ конникъ е изобразенъ en-face, яздещъ на дѣсно, облѣченъ въ кжсъ хитонъ и хламида; дѣсницата си той е положилъ върху шията на коня, който върви на дѣсно. Гривата му е събрана надъ челото въ перчинъ. Прѣдъ него стои забулена жена.

Освѣнъ описанитѣ тукъ релиефи, както казахме по-горѣ, у селянитѣ видѣхме още нѣколко, които отъ цѣлата находка сж най-цѣннитѣ и най-изящно изработенитѣ. Ще се погрижимъ и тѣхъ да приберемъ.[1])

Освѣнъ пещерата до Новоселъ се намиратъ наредъ съ нея и други старини. На сѣверо-изтокъ отъ селото, на единъ часъ разстояние отъ него, се издига високъ конусообразенъ върхъ. На него сж запазени останки отъ значителна старинна сграда, зидоветѣ на която нѣйдѣ надминуватъ единъ метъръ дебелина и се състоятъ отъ камъкъ, тухли и хоросанъ. Въ източната страна на сградата се забѣлѣзва зидътъ да е извитъ като въ обсида, което ни дава извѣстно основание да прѣдполагаме, че на това мѣсто се е издигалъ едно врѣме нѣкой храмъ. Въ всѣки случай би трѣбвало да се направятъ малки разкопки, за да се опрѣдѣли положението, характерътъ и размѣритѣ на сградата. Въ нея били изкопани нѣколко голѣми кюпа, dolia, отъ които има още нѣкои запазени у селянитѣ. Намѣрени били тамъ и нѣкои мѣдни монети, римски и византийски. Мѣстото е извѣстно подъ името „градище“ и „кале“.

Пловдивъ, септември 1903 г. **Б. Дяковичъ.**

---

[1]) Нѣколко мѣсеца слѣдъ като се даде за печать това описание на археологическата находка до Новоселъ, намъ се удаде да приберемъ срѣщу извѣстно възнаграждение отъ страна на музея въ полза на селянитѣ токо-речи всички релиефи. Тѣ наистина сж доста художествено изработени и безъ съмнѣние ще заематъ едно отъ първитѣ мѣста въ музейната сбирка на паметници отъ този родъ.

Къмъ оцѣнката

на Любена Каравеловъ въ българската книжнина.[1])

Оцѣнката на „своето“ у разни народи — образувани или диви — отразява несамо нееднакво логично схващане на сѫщината му и значението, но и различни, свързани съсъ схващането дълбоко психологични отношения между субьектъ и обьектъ. Отъ разликата на оцѣнката на своето може твърдѣ основно да се тълкува напримѣръ дивната протива между китайската самодоволна вцѣпеность и европейския свободенъ устремъ къмъ безкрайно съвършенство. Обаче въ много частности и напрѣднали тѣ народи въ Европа и Америка прокарватъ и поддържатъ оцѣнки на своето, които уврѣме трѣба да сгромоляса нѣкой Седанъ, за да не погубятъ съвсѣмъ упоения отъ самомнивость народъ.

Отъ къмъ оцѣнкитѣ на своето между народитѣ се отлича една форма, която се означава съ непочетното име *шовинизъмъ*. Тя въздига своето, или страстно привързува къмъ него тъй, че разумътъ прѣстая да разпознава зракъ отъ мракъ, а сърцето въ тая мъгла тупа безъ правиленъ човѣшки смисълъ. Шовинизъмътъ е наистина измама; той е — татула! Печатъ, който робува на шовинизма, се прѣкаря „*жълтъ печатъ*“, понеже сѫ отъ жълто племе китайцитѣ, чийто печатъ е най-шовинистиченъ въ цѣлия свѣтъ.

Срѣщу шовинизма се поставя обикновено *интернационализмътъ*. „Гледай на своето така, както би го гледалъ, ако бѣше чуждо“ е основата на тая форма за оцѣнка. Тя се изравнява съ „*космополитизма*“, когато и тоя въ интереса си къмъ всечовѣшкото гражданство забрави и прѣнебрѣгне своя родъ и родина. Вече по това, че своето прави на безразлично чуждо, интернационализмътъ върви противъ човѣшката природа. Ако не го смѣсваме съ хуманизма, ние трѣба да го обявимъ безплоденъ отъ културно становище, защото нѣма човѣкъ, та и народъ на свѣта безъ себичность, безъ чувство за своето азъ. А тъкмо върху това чувство се гради както индивидуалниятъ развой, така и племенното единство, та че и държавата въ съврѣменната си форма. Интернационализмътъ е въ сѫщность отрицание на народностьта (nationalité), щомъ се отнася еднакво, безразлично къмъ всички народности. Народностьта, като понятие политическо, настоява за въплътение въ държава, която по самото си битие не може да се отнася къмъ свои дѣла и интереси досущъ тъй, както би се отнасяла къмъ чужди. Който иска да успѣва въ свѣтовния вървежъ съ особноститѣ на своята природа, въ сдружие съ най-близкия до себе дѣлъ на човѣчеството, прѣзъ болкитѣ и радоститѣ на своя народъ, при непосрѣдно упражнение на културнитѣ идеали върху своя народность, организувана въ държава, той трѣба да бѫде *националистъ*. Всички нравствени максими у народитѣ, всички сѫществуващи днесъ образи на политически организации могатъ да се изра-

[1]) Спомень за Каравелова във Висшето училище по случай на 25-годишнината отъ смъртьта му, 21. I. 1904.

зятъ съсъ смисъла на поговорката: нó-близу е ризата отъ кожуха. Това е по отношение къмъ всѣка етнографска или политическа цѣлость *националната* форма за оцѣнка на своето.

Обаче както съ упражнението на всѣко нѣщо може да се прѣкалява, така става нерѣдко и съ *национализма*. Опасно е винаги, да не избие въ шовинизъмъ, та да наплоди китайски юроди, или пъкъ да се изметне въ интернационализъмъ, та да остане яловъ. Националистичната оцѣнка на своето ще бжде благодатно плодовита едничко тогава, когато се упражнява отъ становище на свѣтълъ разумъ и естествено трепливо сърце; когато въ нея царува истината и правдата, когато тя не обижда човѣщината. *Хуманниятъ национализъмъ* трѣба да бжде идеалътъ на всѣко чедо на свой народъ, на всѣкой членъ на своя народность и държава; казваме „хуманенъ“, а не „хуманитаренъ“, за да изтъкнемъ въ него не токо благодѣйното, но интелектуално и етично човѣшкото като постулатъ. „Пази своето, и не струвай другиму, щото не искашъ да сторятъ и тебѣ“: това е основата на хуманния национализъмъ. Правилно схванато, съ него не се спогаждатъ никакви „филски“ и „фобски“ крайности, които сж — спроти случая — или шовинизъмъ, или частиченъ интернационализъмъ. Не липсува въ сегашно врѣме и форма за оцѣнка на своето — *националенъ хуманизъмъ;* ала въ нея е характерна чърта ограничението на човѣщината въ полза на народностьта. Ако вземемъ хуманизъма не като исторически обявена струя въ духовния животъ на минали вѣкове, но просто като форма за оцѣнка на нѣщата отъ становище на човѣщината; и като си наумимъ, че — освѣнъ свѣтовнитѣ гении — ние всинца можемъ да бждемъ положително полезни на човѣчеството чрѣзъ културна работа въ срѣдата на своя народъ, подъ знамето на своя народность, във своя държава, намъ ще стане ясно прѣдимството на хуманния национализъмъ не само прѣдъ другитѣ форми, но и прѣдъ чистия хуманизъмъ.

Като се обърнемъ сега къмъ оцѣнката на Каравелова у насъ — оцѣнка на тая личность въ нашата нова история не само отъ страна обществено-политическа, но особито и отъ книжовна — намъ не ще се укрие отъ погледа липсата на едно пълно освѣтление на стойностьта на тоя български дѣецъ отъ становище хуманно-национално. Небѣдна е редицата наши имена, подписани подъ малки или голѣми, пълни или кжсовити, нарочити или случайни оцѣнки на Каравелова. Полазицата се пада всѣкакъ на покойния Райко Жинзифовъ; слѣдъ него идатъ: С. Бобчевъ, вѣстникъ „Отечество“, З. Стояновъ, С. Заимовъ, И. Вазовъ, К. Величковъ, д-ръ Семеновъ, д-ръ Д. Страшимировъ, С. Максимовъ, Ив. Андрейчинъ.[1]) Всички тия автори, между които биха могли да се

---

[1]) *[Р. Жинзифовъ]:* Л. Каравеловъ, „въ Поэзія славянъ“ отъ Н. Гербель, Спб. С871. стр. 307—8, биографска бѣлѣжка; все тамъ прѣводъ отъ Гербеля на пѣсеньта, оаято въ първописъ се чете въ „Сжчинения на Любена Каравеловъ“ т. I. стр. 43. — ɪ. *Бобчевъ:* „Л. Каравеловъ, неговий животъ и книжовна дѣятелность“. Наука, Пловдивъ d881. I. 18—32 и 115—24; „Любенъ Каравеловъ“, 1879—1904, въ Българска Сбирка XI. 1904. 32—4. — Вѣстникъ *„Отечество“,* издаванъ прѣзъ 1884—5 г. въ София, обнаодува въ началнитѣ си двайсетина броя дописки отъ Андреева, Кисимова и други, и тукъ подлагаше на оцѣнка нѣкои дѣйствия на Каравелова въ Букурещъ и по отно-

поставятъ съ бѣлѣжкитѣ си и други нѣколко лица, не заявяватъ притезания за изчерпливо разглеждане на прѣдмета си. Затуй българската книжнина ще има тепърва да очаква единъ съвършенъ животописъ на Любена Каравеловъ. Кроили сѫ такъво прѣдприятие вече пó-рано З. Стояновъ, който стъкми за издание съчиненията на Каравелова, и д-ръ Д. Страшимировъ[2]); ала първиятъ замина отъ тоя свѣтъ, безъ да стигне дори до края на изданието, та камоли и до животописа, а вториятъ може би занапрѣдъ ще извърши обреченатa върху книгата му за Ботева особна оцѣнка на Каравелова.

Не бива да се отрича, че комай у всички споменати лица почвата на оцѣнката е националистична. И това е съвсѣмъ естествено, защото конкретниятъ прѣдметъ яко ги държи въ срѣдина отъ национални и политически условия на *българитѣ*. Па и отъ друга страна е знайно, че дори най-обикновениятъ човѣкъ може да има трайни заслуги за извѣстна пó-тѣсна или пó-широка срѣдина, която го и поменува за тѣхъ дълги години. Да бѣше Любенъ Каравеловъ извършилъ онова, що е оставилъ подирѣ си, не у българитѣ, но у другъ народъ пó-напрѣдналъ отъ тѣхъ, възможно е и да не заслужеше тамъ никакво признание и траенъ поменъ. Разбира се, че съ това не се засѣга въпросътъ, що би билъ Каравеловъ въ състояние да направи съсъ своитѣ дарби у нѣкой народъ пó-образуванъ отъ българския; защото се знае и това, че низката срѣдина понижава качествата на личната дѣйность, която инакъ не би била по нейното равнище. Любенъ Каравеловъ, подобно на всѣкой български дѣецъ, ще бѫде оцѣненъ правилно само по отношение къмъ равнището

шение къмъ Васила Левски. — Противъ тия дописки се обрѫща *З. Стояновъ* съ книжка „Любенъ Каравеловъ и неговитѣ клѣветници“, София 1885; отъ сѫщия: „Чърти отъ живота и списателската дѣятелность на Любенъ С. Каравеловъ“, рѣчь. Пловдивъ 1885. — *С. Заимовъ* се спира само пѫтемъ върху Каравелова въ книгитѣ си „Миналото“, Варна 1884—88, „Василъ Левски“, София 1895. и 2. изд. 1897., а повечко въ критиката на биографията отъ З. Стояновъ „Христо Ботйовъ“, въ Сборникъ за народни умотворения и пр. I. 1889. — *И. Вазовъ:* малка характеристика на Каравелова въ споменитѣ „Неотдавна“, Повѣсти и раскази т. I., София 1891; „Срѣщитѣ ми съ Любена Каравеловъ“, Българска сбирка X. 1903. 605—9. — *К. Величковъ:* „Любенъ Каравеловъ, критическа студия“, въ Денница, I. 1890. 36—41, 118—25, 171—4, 221—7. — *N. P. Sémenoff*: „Lubin Karaveloff, sa vie et ses oeuvres, Friburg 1897. (оцѣнка въ Български прѣгледъ IV, 2. 122—26 отъ А. Теодоровъ). — *Д-ръ Д. Страшимировъ* на нѣколко мѣста въ книгата си „Христо Ботевъ като поетъ и журналистъ“, Пловдивъ 1897., засѣга и Каравелова, а особито се спира върху свадата между Ботева и Каравелова (както и Заимовъ) и върху една паралела между двамата дѣйци (срв. такава паралела у А. Теодоровъ, Българска литература, Пловдивъ 1896. 206, 212). — Въ списанието „Ново врѣме“ V, 1901. 509—17, разчепкува *С. Максимовъ* специялно пакъ свадата между Ботева и Каравелова, както е тя прѣдставена у д-ра Страшимировъ, за да обади, че тамъ истината му се видѣла „съвсѣмъ песимистична“; авторътъ не довърши своята оцѣнка. — *Ив. Ст. Андрейчинъ:* „Любенъ Каравеловъ, по поводъ 25-годишнината отъ смъртьта му“, бѣжливо наличено сѫждение за покойника въ „Демократически прѣгледъ“ II. 1904. бр. 5. 102—8.

[2]) З. Стояновъ бѣ обявилъ вече въ книжката „Любенъ Каравеловъ и неговитѣ клѣветници“ стр. 25. че е „кандидатъ“ за биография на Каравелова, което още еднажъ подтвърди въ прѣдговора си (V—XII стр.) къмъ I томъ отъ „Сѫчинения на Л. Каравеловъ“, Русе 1888. А пъкъ д-ръ Д. Страшимировъ разгласи върху корицитѣ на критическия си опитъ върху Ботева, че готви за печатъ „Любенъ Каравеловъ като романистъ и възпитатель“.

на българския народъ, па още и само за онова врѣме, когато е дѣйствувалъ между него. Изхождайки изъ тия естествени положения, нашитѣ оцѣнители на дѣйностьта и заслугитѣ, на идеитѣ и творбата на Каравелова сѫ формулували прѣсѫдитѣ си за него — както рекохме — комай всички като националисти. Ала при това нѣкои отъ тѣхъ сѫ прѣкалили въ една или друга посока, та изкривили рисунката на образа на бѣлѣжития за насъ дѣецъ.

Когато З. Стояновъ проповѣдваше на освободената невѣста България славата на Любена Каравеловъ било въ устни или въ писмени бесѣди и разправки, у насъ едвамъ се образуваше първото поколѣние за обществена работа. За него добитата свобода бѣше изрично заслуга едничко на ония, които му бѣха оставили четиво съ мисли и пòзиви за свободата на българина. И то вѣрваше и гълташе всичко, що бѣха изрекли и написали тия книжовници. Ала съврѣменници на тия подирнитѣ и заедно съ тѣхъ по други пѫтища дѣйци за народно благо скептично посрѣщаха проповѣдитѣ на З. Стояновъ и клатѣха глава надъ лековѣрието на младото поколѣние. За да похули и разбие това сѫмнѣние отъ една страна и за да изостри пòвече националната гордость у насъ противъ досѣщани „филски“ опасности, З. Стояновъ прѣдстави на младежьта Любена Каравеловъ въ таково националистично освѣтление, което справедливо заслужва единъ укоръ за шовинизъмъ. На българската младежь проповѣдникътъ внушаваше, че ние имаме свои слънца, свои мислители и поети, та не е нужно да се лутаме по други, чужди кумири, прѣдъ които да биемъ земни поклони. Помисълътъ на З. Стояновъ не бѣ грѣшенъ въ основата си, ала грѣшенъ въ извършането. Затуй, че грѣшно си послужи за една цѣль съ характеристиката на Любена Каравеловъ, пò-късно и на Христа Ботевъ, З. Стояновъ изкара за тия два дѣеца оцѣнка съ шарило шовинистично.

Не изкараха вѣрна оцѣнката си и ония наши книжовници, които намѣриха, че Любенъ Каравеловъ е ратувалъ за свободата не на единъ народъ, но на едно множество роби. Тия роби случайно се казватъ българи, съ което име ги и зове къмъ борба въ стихове и въ проза чистиятъ отъ копривщенско чорбаджийство революционеръ въ Букурещъ. Понеже за тия цѣнители българско и небългарско е все едно, тѣ насилиха и слабитѣ намѣстѣ залитания у Каравелова къмъ идеи не тѣсно национални, та изтълкуваха всичко народно у него въ смисълъ на жъданъ за тѣхъ интернационализъмъ. Тая тенденциозна оцѣнка слиши много пòвече отъ шарилото на шовинизъма у З. Стояновъ. И неоправдавания отъ дѣлата и идеитѣ на Каравелова изводъ на интернационалиститѣ по необходимость се движи върху почва националистична, защото е отъ български характеръ веществото на умуванията и тѫгитѣ на оцѣнявания дѣецъ. Прѣдставители на интернационалистичната форма за оцѣнка на Каравелова не сѫ се вѣстили поне въ такъвъ размѣръ, въ какъвто е застѫпилъ З. Стояновъ шовинистичната форма. Причината на това е отъ една страна явната несгода за интернационалиститѣ да денационализуватъ Каравелова, а отъ друга страна присѫщието на единъ Ботевъ, който до извѣстно врѣме върви редомъ съ Каравелова, послѣ изведнажъ скѫсва съ него връзки, а въ дѣлата си и идеитѣ подава пòвече доводи въ полза

на интернационализма. Тъкмо С. Максимовъ въ списанието „Ново врѣме“ взима подъ интернационалистично крило двамата нѣкогашни приятели и водача на българската емиграция въвъ Влашко, Ботева и Каравелова, като се грижи особито около оцѣнката на първия за по-голѣмо свое задоволстю въ сравнение съ оцѣнката на втория.

Несъгласенъ съсъ шовинизма на З. Стояновъ, нито пъкъ съ оня *тържественъ* национализъмъ, който ечи изъ оцѣнката на Каравелова напр. у Д. Мариновъ (въ „История на българската литература“, Пловдивъ 1897), К. Величковъ се обади съсъ своя прѣсѫда въ списанието „Денница“. Величковъ изповѣда въ дѣйностьта на Каравелова чисто националнитѣ побуждения, па не отрича и неговитѣ отплеси къмъ идеи, които не признаватъ правá на народности; ала той се противи на такъвъ смисълъ въ побужденията, който накърнява индивидуалната съвѣсть, и на такива божемъ свръхнародностни идеи, които прѣчупватъ устрема на всѣко национално съзнание. Така въ оцѣнката си на Каравелова Величковъ се издига пó-високо отъ становището на чиститѣ националисти и смѣло заминува интернационализма, за да застане на мѣсто, отъ дѣто би трѣбало да цѣни своето българинътъ и човѣкътъ. Азъ бихъ се осмѣлилъ затуй да опрѣдѣля формата на оцѣнката у Величкова като хуманенъ национализъмъ.

Между тия три отбѣлѣзани посоки въ домашната оцѣнка на Каравелова при естествено изходище национално се движатъ всички остали писатели. Край тържествения национализъмъ на Маринова прилича да се постави и оня на Д. Страшимировъ; защото разликата имъ е, че първиятъ тържествува съ усладата на български четецъ, а вториятъ съ възторга на книжовенъ критикъ. Въ подирно врѣме българскитѣ оцѣнители показватъ пó-малко страхъ отъ недохвалби на нѣкогашни кумири, повече изработени сѫждения философски и естетични, и пó-добъръ похватъ въ разбора на историческитѣ явления. Това оправдава надеждата, че не е далечъ врѣмето, когато ще се сдобиемъ съ най-правилната оцѣнка отъ всѣка страна на Каравелова. Дори бѣлѣжката на И. Андрейчинъ въ „Демократически прѣгледъ“ по поводъ на днешната 25-годишница вече отваря такива изгледи.

За бѫдещия оцѣнитель на Каравелова — като оставимъ настрана формата на оцѣнката — има немалко въпроси, които въ досегашнитѣ му животописи или не сѫ ни загатнати, или пъкъ не сѫ доста и правилно освѣтлени, та ще настояватъ за пристойна разработка.

Личностьта на Любена Каравеловъ трѣба да се начъртае изтънко несамо по индивидуалнитѣ ѝ дарби, но и по потеклото, по отхраната въ родителския домъ и послѣ по влиянието върху нея на една „пловдивска цивилизация“ до отхода на Каравелова въ Русия. Извѣстната въ Копривщица поговорка: „Бара си го Халахойда, че не ще да го пише Каравела въ бегликътъ“, свѣдочи за едно положение на рода Каравела, което ще е играло своя роля във възпитанието и образованието на Любена. Копривщица съсъ своята природа и общество, съсъ своитѣ нърави и езикъ лежи въ прѣдмета и въ формата на поетичната му творба, па негли и въ духа на неговитѣ критики и сатири. Бегликчийскитѣ обиколки чакъ по Босна ще да таятъ зародиша на дружбата къмъ сърбитѣ,

която изпослѣ доби особно развитие. Грьцката любовь и развала въ Пловдивъ подквасятъ безмѣрната омраза на Каравелова къмъ всичко грьцко, та го каратъ дори несвойствено съ общия му нагледъ да идеализува старото българско царство като протива на грьцкото.

Въ руска срѣдина Каравеловъ несъмнѣно е изпиталъ влияния на обществени идеали, дѣйци и писатели отъ 60-тѣ години. У животописцитѣ на Каравелова дори се споменуватъ имена на Достоевски, Писаревъ, Добролюбовъ, та и на Бѣлински, Чернишевски; ала дали е това всичко тъй, дали сирѣчъ се оправдава отъ дѣйностьта на Каравелова, какъ и дѣ, и въ какъвъ смисълъ, подъ какъвъ измѣненъ негли видъ? Тия въпроси не сѫ коренно засѣгани досега; а отъ правилното имъ разрѣшение ще добие особитъ изразъ и общата форма за оцѣнката на дѣеца. Другъ редъ въпроси, неуяснени до днесъ, поникватъ за периода отъ живота му въ Бѣлградъ и Букурещъ. Като кореспондентъ на „Голосъ“ се явява Каравеловъ въ Букурещъ. Тамъ има ѭжби, между стари и млади. Каравеловъ още не завзима становище. Защо отива въ Бѣлградъ? И дали наистина отива най-напрѣжъ въ Сърбия, та послѣ във Влашко? Що го е особито теглило къмъ Сърбия и съ какви внушения на опита я напуща той? Между сръбската омладина Каравеловъ си намира мѣсто. Списва съ политическа тенденция сръбска повѣсть, за която му послужватъ негли и спомени отъ бегликчийско врѣме. Омладината му прави овации. Правителството фърля върху му подозрѣние по убийството на княза Михаила. Маджарскиятъ затворъ го отпуща. Подробноститѣ, обстоятелствата по тия фактове сѫ слабо извѣстни. Иматъ вѫтрѣшни противурѣчия вѣститѣ на С. Заимовъ, З. Стояновъ, Г. Димитровъ („Българско Княжество“) за познанството на Каравелова съ Левски. Кога се запознава съ Раковски, и въ що му е ученикъ и слѣдовникъ? Има ли участие въ прѣговоритѣ на букурещки българи съсъ сръбското правителство за „съюзъ югословѣния“? Най-заплетенъ епизодъ отъ живота на Каравелова въ Букурещъ е прѣломътъ отъ „Независимость“ къмъ „Знание“, а още повече „свадата му съ Ботева“, която разно се разяснява въ своитѣ поводи, форма и резултати. А тя е ключъ за правилно изтълкуване на пропастьта между възклицитѣ на Каравелова — най-напрѣжъ „свободата неще Екзархъ, иска Караджата“, а послѣ „учете се мои птички, четете, пишете“!

Характерътъ на публицистиката и критиката на Каравелова е безъ друго подсоленъ, подпиперенъ отъ ѭжбитѣ на стари и млади въ Букурещъ, отъ конкретни самолюбия, алчности, експлоатациии на лица, които бъркали тамъ, дѣто въртѣлъ лъжица и самъ Каравеловъ. Кои сѫ тия лица? Тѣ сѫ именно, които надмѣнно се прѣпорѫчватъ съсъ „знаешъ ли ти кои сме“; ала Каравеловъ не ги прѣдставя всички, а когото прѣдставя, той не е сѫщиятъ. Тѣ сѫ подложката и на сатирата му, която е типякъ за мръсно балакане.

Откъмъ художеството на Каравелова се изпрѣчва едно важно питане: защо неговитѣ повѣсти, писани изпърво на руски, сѫ пò-цѣнни като поезия, отколкото тѣхнитѣ прѣработки на български? А има далеченъ досѣгъ типътъ на неговитѣ описания на природата, характеристики на лицата, комбинации на обстоятелства. Описанията на природата у него се извър-

шуватъ не поетически, но граматически; характеристикитѣ на лицата сѫ паспорти, стилизувани споредъ случая или сериозно, или умилно, или *бурлесково*; колкото за ситуациитѣ, въ тѣхъ нѣма нито психология, нито стратегия. Изключенията сѫ рѣдки, и комай все отъ края на книжовната дѣйность на Каравелова. Езикътъ на повѣститѣ и стиховетѣ печели разположението на четеца едничко съсъ своята непристореность и лекость; истинска оцѣнка ще му състави оня, който почне да дири сила, изразъ, образи, възлѣтъ. . .[1])

А. Теодоровъ Баланъ.

Наши хора. Драма изъ съврѣменния български животъ, отъ Ив. Грозевъ.

Адела. Ехо. Разказъ отъ Л. Панинъ („Задруженъ Трудъ", год. I, кн. 11 и 12).

И двѣтѣ тия произведения, които почит. управителенъ съвѣтъ на Бълг. книж. дружество ни е възложилъ да оцѣнимъ за премииране отъ фондъ „Напрѣдъкъ", стоятъ по-долу отъ всѣка критика. На авторитѣ и на двѣтѣ сигурно липсува не само всѣки талантъ, но и всѣко разбиране и вкусъ за поезия и художество (единътъ отъ тѣхъ, г. Л. Панинъ изглежда да е и малограмотенъ; гл подчертанитѣ изрази на стр. 1017 и 1021). И макаръ при тая обща оцѣнка, която имъ отнима всѣко право да се считатъ за произведения на изящната литература, да сѫ излишни по-нататъшни бѣлѣжки, ще изтъкнемъ и обстоятелството, че тѣ сѫ тенденциозни въ най-лошия смисълъ на думата или по-точно, че сѫ крайно неумѣли диялогизирания: първото на вѣстникарска тема, а второто — на улична (похоть и изобщо полови гъделичкания). Това е толкова по-характерно, че второто произведение, Адела, е писано ужъ съ морализаторска тенденция: — поне въ края авторътъ се сѣтилъ да вложи въ устата на непостигналия своитѣ „въжделения" — герой крайно тѫпоуменъ и простакъ — нѣколко размишления.[2]) Драмата

---

[1]) Въ деня на 25-годишницата отъ смъртьта на Каравелова, или непосрѣдно подиръ него се явиха въ дневния български печатъ пó-леки или пó-важни членове за Каравелова. Обрѫща внимание върху си първиятъ брой за 1904. г. на списанието „Мисълъ", посветенъ изключиво на Каравелова; тамъ сѫ изнесени и нѣкои нови материяли за него. Печатътъ ни даде въ особна свезка и сказката на А. Наумовъ „Любенъ Каравеловъ като педагогъ" (21 стр.). Въ „Лѣтописи" 1904. V. 29—32. К. Величковъ прѣдава „Единъ разговоръ съ госпожа Наталия Каравелова", дѣто се разяснявать автентично нѣкои обстоятелства за Каравелова въ Сърбия и във Влашко.

[2]) Ето, за характеристика, думитѣ, съ които авторътъ свърша своята работа:

„Липса (у героя) вече онова малодушно глезение прѣдъ женоритѣ, онова безумно кълчение, съ цѣль да имъ се харесва, и никой пѫть вече не се подчини на желанията и на най-близкопознатитѣ си дами.

„Па тъй трѣбва да се държи всѣки мѫжъ, па и една сериозна жена прѣдъ мѫжъ, защото безумнитѣ глезения сѫ унизителни . . .

„*Истинското* понятие за човѣка трѣбва еднакво да се почита и отъ двата пола, защото само по този начинъ може да се достигне до едно *по-истинско* (!) разумѣние за извратения ни животъ". (Стр. 1126).

на Ив. Грозева не може да се обвини въ подобни скабрезности, нито въ въ такива безцѣлни и безсмислени бръщолевения, съ каквито е пълна „Адела“, безъ обаче това обстоятелство да я издига въ *литературно-художествено* отношение нито единъ градусъ по-високо отъ „разказа“ на Л. Панинъ.

Ползуваме се отъ случая да изкажемъ тукъ своето мнѣние, че почит. управителенъ съвѣтъ не би трѣбвало никакъ да допуща подобни бездарни „съчинения“ да конкуриратъ за премиията на фонда, но по доклада на дѣловодителя или на трима членове отъ съвѣта да лиши отъ тая честь ония произведения, за които и едно най-повръхно прѣглеждане е достатъчно, за да се види, че не сѫ произведения на изящна литература, нито пъкъ сѫ дѣло на хора съ що-годѣ талантъ и разбиране. За да има нѣкакъвъ смисълъ това състезаване за премиитѣ на фонда и за да има то цѣна въ очитѣ на талантливи писатели, управителниятъ комитетъ е длъженъ — и, вѣрваме, има правото да извърши това — да лиши отъ тая честь всички литературни дрипели, безъ да обръща внимание на това, че тѣ може да сѫ публикувани въ инакъ сериозни списания (както е случаятъ съ Адела), или пъкъ сѫ вече пожънали голѣми похвали отъ политическитѣ вѣстници (както е случаятъ съ „Наши хора“).

София, 31 Май, 1903 г.

Д-ръ К. Кръстевъ.
П. П. Славейковъ.

Бѣлѣжки, добавки и поправки къмъ статията „По говора въ г. Видинъ.“ отъ П. К. Гѫбьовъ (Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XIX).

Господинъ *Стефанъ Младеновъ* ми прати прѣгледана отъ него втората коректура на статията ми „По говора въ г. Видинъ“ много врѣме, слѣдъ като вече азъ трѣбваше да пратя тази коректура за печатане; за това азъ не можахъ своеврѣмено да се възползувамъ отъ тия му забѣлѣжки по нея, както направихъ съ онѣзи, които той ми бѣше направилъ, като прѣгледа статията ми още въ рѫкописъ. Но понеже бѣлѣжкитѣ на г. Младеновъ сѫ много важни, то азъ намѣрихъ за добрѣ да изложа тукъ повечето отъ тѣхъ, а сѫщо да направя, възползуванъ отъ случая, и нѣкои свои добавки и поправки. Писаното отъ г. Младеновъ е означено съ кавички.

Къмъ стр. 2 и 3. „Право е, че въ Циганската махала и Хаджи-Ибишъ повече се употрѣбятъ форми *бѐмо*, *бѐу*, а въ другитѣ махали *бѐме*, *бѐа;* така сѫщо отъ една страна *мѝрън*, а отъ друга *мѝрен*, но въпросътъ е сега, дали въ несмѣсенъ говоръ могатъ да сѫществуватъ една до друга такива форми. Първитѣ отъ тѣхъ се дължатъ на прѣселенци отъ околията на Бѣлоградчикъ, защото въ близкитѣ до Видинъ села се говори *бѐме, четѐме, мѝрен*, а въ Бѣлоградчикъ — *бѐмо, бѐу, седѐу, мѝрън, стáрьу* и др. Формитѣ: *не сáкаме* и *нѐчеме, фýли* и *пиýва*,

закачам и *задѣвам* не сж особности, а се срѣщатъ размѣсомъ речи въ всички махали."

Къмъ стр. 4, § 1. „Въ § 1 трѣбва да се каже: Гласната ъ *(ж)*, когато е безъ ударение, се чува често малко изяснена, сир. приближава се до *а:* четът, седѐт, *но:* бдът (бдат), сàдът (сàдатъ), кѝсъл *и* кѝсал. Така би могли да се наредятъ още: сѐдъм *и* сѐдам, ôсъм *и* ôсам, лàкът *и* лàкат, ôбръч *и* ôбрач, свъдѐм *и* свадѐм и др. Че това е тъй, се вижда и отъ членнитѣ форми на имената отъ м. р.: градъ, вратъ, *но:* стола, вола. Не е вѣрно (стр. 19, точка 3. а) че веднажъ членътъ е *а*, а други пжть *ж(ъ);* то е все сжщиятъ звукъ ъ, или малко изясненъ *(а)*. Така се обяснява и шъпнем, *но* шанòтим (стр. 5), седъмдесѐт *и* седамдесѐт и др." Понеже това сж тънкости, които могатъ разно да се схващатъ, то азъ нѣмамъ нищо противъ тия забѣлѣжки на г. Младенова и дори се присъединявамъ къмъ неговото казване.

„Въпросътъ на редакцията, поставенъ подъ чъртата, е на мѣсто. Онѣзи, които изговарятъ *ièдър, бỳiен* и т. н., изговарятъ така сжщо *ѝима, ѝиме* и т. н., а всички, които изговарятъ *ѐдър, бỳен* и т. н., изговарятъ и *ѝма, ѝме* и пр. Изобщо, положението, че често *и* се чува само слѣдъ съгласни, а пъкъ въ началото на думитѣ и въ срѣдата слѣдъ гласна винаги се казва *iи*, не е вѣрно. Обикновенитѣ видински форми сж съ *е, и* (безъ нотация, както е и въ видинскитѣ села), а изговарянето *iе, iи* се дължи главно на прѣселения отъ други по-далечни мѣста, дѣто йотуването на *е, и* е правило." Азъ настоявамъ, слѣдъ нарочната си за това провѣрка, на своето казано за *е* и *и*.

Къмъ стр. 4, точка 2. „Формитѣ съ ъ: вѐсъл, прѐсън, смѐсън, тѐсън и т. н. се срѣщатъ пó-рѣдко отъ вѐсел, прѐсен и др. и не се говорятъ въ близкитѣ до Видинъ села, а сж донесени отъ пó-далечъ (Бѣлоградчишко)." Азъ съмъ напълно съгласенъ съ г. Младенова.

Къмъ стр. 4, точка 4, б. „Съмнителни сж примѣритѣ: *кубѝлка, кубѝла, курѝто, кушчѝнки, мнòгу, тòлку*, дѣто намѣсто *о* се изговаряло *у*. Такава замѣна се срѣща само въ куштѝлка, куштилàф (костеливъ *орѣхъ*) и то *съвсѣмъ рѣдко*. — Особено погрѣшно е противопоставянето *тòлку*, но: *кòлко,* па и поставянето едно до друго *мнòгу* и *мнòго* не е право. Въ Видинъ се изговаря само *тòлко, кòлко, много*, никога *тòлку*, мнòгу, или млòгу. При повторно и потретно провѣряване, мнозина се склоняваха на казването на г. Младеновъ, но нѣкои поддържаха, напр. за кубѝлка, че е *у*, а не *о*, а други казваха, че може и едното, и другото. Интересно е въ случая разноречието на самитѣ видинци и прѣпирането имъ единъ съ другъ, като всѣки твърди, че е вѣрно туй, което той поддържа. И, ако видинчани единъ съ единъ не говорятъ еднакво, то какъ азъ, не-видинецъ, мога да твърдя само за единъ, *общъ* начинъ на говорене, а не за всички, които чувамъ?!!

Къмъ стр. 5, точка 9. „Формитѣ *добрѐ, злѐ* не се употрѣбяватъ въ говора на проститѣ видинци. Вмѣсто *добрѐ* се казва повече *добрò, ỳбаво;* вмѣсто *злѐ* винаги — *лòшо, не е ỳбаво.*" Тая забѣлѣжка на г. Младенова е вѣрна.

Къмъ стр. 5, точки 1 и 4. Г-нъ Младеновъ бѣлѣжи, че *нѝштвu* се употрѣбява съвсѣмъ рѣдко, а пò-често е *нòшт(о)ви* и че *крѫгло* не

се употрѣбява никога, а най-често вал'авàсто. Азъ обаче не твърдя, че се срѣща и *нъштви* и *нàштови* като обикновена форма, а *кръгло*, може би по книжно влияние, но и то се употрѣбява, ако и много рѣдко и, разбира се, отъ книжовнитѣ и младитѣ видинци.

Къмъ стр. 5, точка 2, а. „*Мáнко* не ще е отъ мънинко, а отъ *мàлко*. Въ Видинъ се казва мъничко (прил.), мъничкиіа и т. н., но и *мáнко*, *мàлко*. Не може затуй да се твърди, че въ *мáнко* имаме ь (отъ стб. мьньи). Примѣри: Товà кýче іе мъничко, а не: товà кýче іе *мàнко* (малко); но: дáі ми мáнко лѐбец, не: мъничко лѐбец. Сѫщо: мъничко бéбенце, но: мàнко, мàлко сирен'е; не може да се каже: мáнко бéбенце, мàлко бéбенце, нито пъкъ мъничко сирен'е." Примѣритѣ на г. Младеновъ сѫ вѣрни; като се вземе и обяснението му за правилно, то думата мàнко трѣбва да се тури въ примѣритѣ на стр. 9, точка 3, а.

Къмъ стр. 5, § 2, точка 2, в. „Въ *жъден*, *жънем*, *шъпнем* звукътъ ъ не стои вмѣсто ь, а вмѣсто срѣднобълг. ѫ отъ староб. ѫ. Тукъ имаме случаи отъ така наричаната *срѣднобългарска замѣна* на носовкитѣ; стрб. шѫпа, срѣднобълг. шѫпа, новобълг. (ѫ = ъ) *шъпа*. Сѫщо тъй: стрб. жѧдьнъ, срѣднобълг. жѫдьнъ и отъ него новобълг. (ѫ = ъ) *жъден*, както е и въ Видинъ. Така се обясняватъ и *жътва, жътвàр*.

Къмъ стр. 5, § 2, точка 3, а. „Думата *чѐс* произлиза отъ стрбл. чьсть, което значи честь; старобългарското часть, отъ което тукъ се вади видинското *чес*, значи съвсѣмъ друго нѣщо — кѫсъ, парче, руски часть. (Очевидно е че въ *часть*, както и въ *жажда*, жажда, имаме руско изговаряне). Думата часть въ смисълъ *парче* не е запазена въ Видинъ, а *чѐс* произлиза отъ чьсть (кор. чьт, броя), отъ дѣто и по-чит-ам. И тъй:

чьсть (l'honneur), новблг. честь, рус. честь,
часть (part, partie), „ часть, „ часть,

Турениятъ отъ мене примѣръ *чѐс* е отъ часть, обратното на рѣдъкъ, за който смисълъ въ Видинъ обикновена дума е *гѫстъ*.

Къмъ стр. 6, § 4, въ примѣритѣ. „Никога не се казва: дъл че дòіде? Редукция на *а* въ ъ въ Видинъ нѣма." Съ тая бѣлѣжка азъ не съмъ съгласенъ, независимо отъ туй, че може да се посочи изражението: На сън (самиа) дѐн велѝгден.

Къмъ стр. 8, § 9, точка 2. „Думата *слатъкъ* въ Видинъ не се употрѣбя. Вмѣсто сладъкъ, сладка, сладко, сладки се употрѣбя: благъ, блага, благо, благи (блàги крýши, днѐска че вàриме блàго и др.). Съмнително е и *глатъкъ*." Забѣлѣжката на г. Младеновъ за *сладъкъ* е вѣрна, но сѫщо така е вѣрно и туй, че ония видинчани, които употрѣбяватъ (отъ другадѣ заетата дума) *сладъкъ* я изговарятъ съ *т* — което е и сѫщественото нѣщо, изказвано отъ мене въ тая точка. Въ Видинъ има думи отъ корена на *сладъкъ:* заштó сладнѝ такà тòйе лѐб, бе? Колкото за *глàтък*, то тая форма се употрѣбява въ Видинъ.

Къмъ стр. 9, точка 10, в. „Не се изговаря: *грѐі*, *мѐі*, *смѐі*, *блѐі*, *кѝінем*, а само *вѐінем* и *орѐі*. Въ всички други думи *х* не се промѣня на *і*, ами вмѣсто него стои единъ придихателенъ звукъ. По-хубаво е да се отбѣлѣзва така: грѐĕ, мѐĕ, смѐĕ, блѐĕ, кийнем, както пó-горѣ праѝтà, и още по-хубаво тъй: гре', ме', сме' [каквó та (і)е сме'? нѐ іе ли та грѐ'?] кѝ'немъ, дѣто ' ще означава придихателенъ звукъ. Този придихателенъ

звукъ често липсва: грѐ, смѐ, както: влà, сỳ, доiдò и др. Означението орѐi е едничкото вѣрно, а за думата *вехна* има два изговора: вѐiнем и вѐѐнем, вѐ'нем." Вижда ми се, че тука разликата между мене и г. Младенова е само за начина относително означението на звука, който замѣства *х*, а не и въ твърдението за самия звукъ.

Къмъ стр. 11, § 14, II, 2. „Сѫществуването на глаголи като: окъпл'ам, оръфл'ам, отрѐпл'ам и др. не ми е извѣстно. Не е злѣ, да се каже, въ кои махали се употрѣбятъ (ако изобщо сѫществуватъ, защото мене ми се виждатъ съмнителни) и отъ кого сѫ чути." При повторна провѣрка азъ намѣрихъ тѣзи форми за вѣрни, макаръ и рѣдки Тѣ се чуватъ отъ мнозина видинчани и въ разни махали. Г-нъ Христо И. Хайдутовъ е готовъ да увѣри желаещия въ сѫществуването на тия форми.

Къмъ стр. 11, § 14, II, 4. „Въ думата *плàвник* нѣма втурено *н*: трѣбва да се излиза отъ стб. пламень — пламник — плàвник, както: помним — повним, потемнел — потевнел (стр. 9, точка 4)". Приимамъ тая забѣлѣжка на г. Младеновъ.

Къмъ стр. 13, точка 1. „Интересно е да се каже, въ коя махала казватъ *бент* вмѣсто *мàдеш*. Твърдѣ чудна ми се вижда тая дума въ това значение. Изобщо въ тая група има доста думи, които, до колкото зная, не сѫществуватъ въ видинския говоръ и сѫ турени, вѣроятно, за пълнота. Ала не бива да се изпуска отъ прѣдъ видъ, че събраниятъ материялъ служи не само на ония, които изучаватъ българската граматика и акцентология, ами и на хора, които се занимаватъ съ думенoто богатство на разнитѣ български говори, а тъкмо тия хора могатъ лесно да се излъжатъ, ако въ материялитѣ, отъ които се ползуватъ, сѫ били турени думи, що сѫществуватъ въ други говорни области. Думитѣ: бент, блеi, бир, брак, бреi, броi, Вит, груп, г'ул, г'ум, дут, замк, знак, кл'ун, кол, крен, кът, лак, лам, лат, леi, лос, скрум, тип, цвик, цвол, час, до колкото зная, не се употрѣбятъ или никакъ, или пъкъ се употрѣбятъ рѣдко, и то отъ ограничено число хора. Затова ще бѫде хубаво да се изхвърлятъ ония думи, които никакъ не се употрѣбятъ въ Видинъ (брак, кл'ун, кол и др. = Вид.: свàдба, кл'увнѝца, кòлец), а на другитѣ, които, може би, по-рѣдко и не отъ всички се употрѣбятъ, да се покаже точно значението и разпространението, защото, както се каза, материялътъ има да служи за разни цѣли. Така, не е злѣ да се каже, въ кои махали и въ какъвъ смисълъ се употрѣбятъ думитѣ: лам, скрум, г'ум и др.

Думата *бент* се употрѣбя отъ мнозина видинци и въ разни махали. У Герова е *бѐнка*, а *мàдеш* липсва у него. За думитѣ бир, брак, Вит, груп, г'ул, г'ум, замк, кл'ун, кол, кът, лак, лам, лос, тип, цвол, час азъ ще се съглася съ г. Младенова, че сѫ надонесени въ Видинъ, макаръ и да се употрѣбятъ или редомъ съ чисто видинскитѣ (г'ум, вид.: г'уг'ỳм; кл'ун, вид.: кл'увнѝца; кол, вид.: кòлец), или пъкъ защото видински думи нѣма, а прѣдметътъ си иска име въ живота, като: груп (вързопъ), замк, (лепило), лак (лъщило) и т. н. т.

Колкото за думитѣ: бент, блеi, броi, дут, крен, лат, леi, скрум, цвик, то тѣ сѫ много обикновени въ Видинъ.

бент, с. м. р. ед. ч. лỳнгъ (В.-Търново; у Герова е мн. ч. и съ друго значение), бѐнка, (у Герова). А туй, което се казва лỳпъ (с. Ко-

нопчие), прѣкнъ (В.-Търново, у Герова нѣма тая дума), то въ Вид
се казва *неча* (както е и у Герова).

блеі, с. м. р. ед. ч. блехъ: 1) желѣзца, които се забиватъ въ ос
дѣто се върти колелото, за да не се протрива скоро осьта (въ с.
нопчие: іингеч; у Герова нѣма ни *блехъ*, ни *енгечъ*; 2) метална пло
на войнишки (кожанъ) поясъ отпрѣдъ.

броі, с. м. р. ед. ч. руски: счетъ, число. Мàчките му броі нѣм

дут, с. м. р. ед. ч. *тур. дума:* черница, (у Герова, при барабонк
чърницъ *и* брубонкъ (а плодътъ: брубонкъ *и* бубонкъ, В.-Търнов
чърницъ, бърьбонкъ (с. Конопчие), *тут*овое дерево (руски).

крен, с. м. р. ед. ч. име на градинско цвѣте, което цъвти кролѣ
съ червеникави цвѣтове.

лат, с. м. р. ед. ч. хладъ, хладина. Да сéднемъ на лáт.

леі, с. м. р. ед. ч. нѣмски евреинъ. Противопоставя се на *шпан'оли*
който е испански евреинъ (от шпан'олете), а ония сѫ отъ лéі-іаудиіт
По-вѣрно е да се обясни съ поляшки (ляхъ, лехъ) евреинъ, но въ В
динъ ги наричатъ *нѣмски* евреи.

скрум, с. м. р. ед. ч. пепелъ станалъ отъ влагата на буца. Пепел
станàл на скрŷм, та мàі че са развàли врéмето (вѣрване въ Видинъ).

цвик, с. м. р. ед. ч. 1) въ *с.* Конопчие така се нарича течностьта
която се получава при цѣдението на прѣсно сирене, и която въ Видин
се казва суроватка, а цвик се употрѣбява за означение на нѣщо много
кисело. Кóі па натŷра тóлко лимóнтузи та станá іадан'ето ма цвик
2) *нѣм.* Zwick, Zwecke, особенъ видъ обущарски гвоздеи; съ тѣзи гвоздеи
се приковава кожата на калъпа за правене обуща.

Къмъ стр. 14, точка 2. „Има нѣколко думи, които трѣбва да се турятъ въ първата група, сир. думи, които никакъ не мѣстятъ ударението си. Такива сѫ: бик (бúка, бúкове, бúковете), гърк (гъ́рка, гъ́рци, гъ́рците), кум (кŷма, кŷмове), куп (кŷпа, кŷпеве), леп, (лéба, лéбове; никога лебъ́, лебовé, или лебóве) и др.“ Вижда ми се, че тука нѣма разногласие между мене и г. Младенова.

„Намѣсто *гнеф*, *трап* се казва *іат*, *бàпка*“. Това е вѣрно: *гнеф*, *трап* сѫ привнесени въ Видинъ думи.

Къмъ стр. 22, точка 3. „И най-старитѣ, които сѫ отъ самитѣ видински села, употрѣбяватъ *ме;* а пъкъ *мо* употрѣбяватъ всички — млади и стари, прости и непрости, които сѫ се прѣселили нѣкога не отъ видинскитѣ села, а отъ другадѣ. При провѣрката, която направихъ, повечето отъ разпитанитѣ отъ мене хора се съгласяваха съ твърдението на г. Младенова.

Къмъ стр. 25, горѣ. „Формитѣ: свирева, іигроваме и др. не се употрѣбятъ почти никакъ. Съ подобни форми се подсмиватъ на циганитѣ. Така, цыганинътъ, който си хвърлилъ качамака въ трънето, отивайки на сватба, ето какъ говорилъ, когато се връщалъ гладенъ отъ сватбата, на захвърления си качамакъ: ,Качамáчко, врáчко[1]), *скачŷваі* та ма *плашŷваі*. Днесъ въ Видинъ никой не казва *скачŷвам*, или *плашŷвамъ*, но

[1]) Изговаря се и *Брáчко*. Гъб.

въ тая хумористична приказка се употрѣбятъ тѣзи форми, нарочно създадени, за да се присмиватъ съ тѣхъ видинци на циганитѣ".

Азъ пакъ настоявамъ, че макаръ и *рѣдко*, но такива форми се употрѣбяватъ въ Видинъ: азъ съмъ ги чувалъ въ обикновенъ разговоръ.

Къмъ стр. 27. Г-нъ Младеновъ е противъ точка 11. И при моята провѣрка повечето бѣше противъ нея.

Най-подиръ правя и слѣднитѣ дребни прибавки и поправки, отъ които нѣкои дължа на г. Младенова.

Стр. 5, § 2, точка 1; *трѣбва да е:* бъ́брем, *а не:* бъ́брим.

„ 6, „ 4, „ 1; на̀фура (ж. р.). *Притурямъ*: Ја́ гл'еі г'а̀ол! Топъ́рф (*и*: топъ́р*ва*) че ма у́чиш ти́ ме́не!

Стр. 6, § 6, точка 2; *трѣбва да е:* бъ̀ѐним.

„ 7, § 8, „ 6; шарано́ви *трѣбва да се изхвърли.*

„ 8, § 10, „ 3; почести́ма „ „ „ „

„ 8, § 12, *трѣбва да е:* г'а̀вол, а не: г'а̀ол.

„ 8, § 12, точка 1; *да се притури:* гл'ѐжен.

„ 9, точка 7; зи́ма та антиіри́за, *а не:* анти́криза.

„ 9, точка 8; *притурямъ:* госк'а̀н, гостенинъ.

„ 9, „ 8; *трѣбва да е:* доажда̀а.

„ 10, § 13, т. 8; „ „ „ а̀пеж.

„ 10, точка 8; обикновениятъ изговоръ е: пеесѐ, шеесѐ, деведесѐ

„ 11, III, т. 4; по-обикновено е иъ́лсти́на (а не пълс); намѣсто *жерецъ* въ Видинъ се казва: *жѐжекъ*, но се казва: ро́денъ у горѐшниците (горещитѣ лѣтѣ праздници).

Стр. 11, т. 5; *трѣбва да е:* уво́до.

„ 12, „ 6б; „ „ „ търнл'и́ф.

„ 12, § 16; при́вет се употрѣбява рѣдко: зе́т на при́вет; почесто: зѐт на къ́шта. *Трѣбва да е:* Мина̀ ли пре́нос? *Притурямъ:* кълнѐ го ра̀спети клѐгви.

Стр. 13, въ примѣритѣ; *трѣбва да е:* кон', к'ос.

„ 14, т. 2; *трѣбва да е:* грѐове, грѐовете.

„ 14, „ 3; „ „ „ про̀сек, Ста̀мбол.

„ 15, „ 6; „ „ „ зъблѐ, клан'ѐ, пран'ѐ. Намѣсто въже обикновено се употрѣбява турската дума сици́м, а осле́ (малка ось) много рѣдко се казва.

Стр. 16, редъ 1; *да се изхвърли* птѝче като не коренно-видинска.

„ 18, подъ чъртата 3; *трѣбва да е:* у на̀зе, *а не:* у дома̀.

„ 19, редъ 1; па̀кос е *и* ж. р.

„ 21, § 18, т. 2; трѣбва да е: іези́к, зи́машниіа; кон'.

„ 21, § 20, „ 2; *трѣбва да е:* не сети́ са.

„ 21, § 20, „ 5; „ „ „ Н'и̂.

„ 21, § 20, „ 6; „ „ „ н'и́м. На́м, ва́м не сѫ коренно-видински форми. *Трѣбва да е:* Н'и́м нѐма, уго̀да (а не: На ни́м . . .).

Стр. 22, т. 4; *трѣбва да е:* пѐіат, пѐіът, сѐіат, сѐіът.

„ 22, „ 5; *трѣбва да се изоставятъ,* като не коренно-видински формитѣ и за тритѣ лица отъ кълна̀ *и* паси.

Стр. 23, т. 6; *трѣбва да е:* іизе́ш, іизѐште. *Притурямъ:* Ја̀ го *гл'ѐж* г'а̀вола ниеди́н!

Стр. 23, т. 8; *трѣбва да е:* минуваiке, заминуваеке. *Притурямъ:* отиваiке. Нѣкои видинци изговарятъ -*ки*.

Стр. 23, т. 10; Посоченитѣ тука форми сѫ рѣдки. Обикновенитѣ сѫ: Че дòiдем ли? Че дòiдеш ли? Че iйдеме ли довèчера?

Стр. 25 § 22. т. 2; *трѣбва да е:* заiаждàа.

„ 26, т. 4; „ „ „ Н'йм нè iе мги. . . .

„ 26, т. 9, г; „ „ „ кон.

„ 27, § 24; „ „ „ У й(i)еме (йдеме) ли у . . .

„ 29, редъ 2 и 5; „ „ „ н'йна; мутешкйм.

П. К. Гѫбьовъ.

Старогрѫцка паралела къмъ единъ български обичай.

Въ „Сборника на българскитѣ юридически обичаи“ отъ проф. *С. С. Бобчевъ*, т. I, стр. 260 се съобщава за единъ обичай, който се практикувалъ въ по-старо врѣме въ Старо-Загорско. Тѣзи, които били улавяни въ прѣлюбодѣяние, били качвани на магарица и водени да обикалятъ селото, за да ги види и мало, и голѣмо. Не ще бѫде безинтересно да съобщимъ, че въ гр. Киме (Κύμη) въ М. Азия сѫществувалъ подобенъ обичай, както ни разказва *Плутархъ*, Quaestiones Graecae, 2, p. 291e: „Τίς ἡ Παρὰ Κυμαίοις ὀνοβάτις“; Τῶν γυναικῶν τὴν ἐπὶ μοιχείᾳ ληφθεῖσαν ἀγαγόντες εἰς ἀγοράν, ἐπὶ λίθου τινὸς ἐμφανῆ πᾶσι καθίστασαν. Εἶτα οὕτως ἀνεβίβαζον ἐπ' ὄνον, καὶ τὴν πόλιν κύκλῳ περιαχθεῖσαν ἔδει πάλιν ἐπὶ τὸν αὐτὸν λίθον καταστῆναι, καὶ τὸ λοιπὸν ἄτιμον διατελεῖν, ὀνοβάτιν προσαγορευομένην.[1])

Нова статуйка на богинята Бендисъ.

Въ Revue Archéologique, Nov. — Dec. 1903 г. стр. 381 и сл. *Fr. Cumont* публикува една нова статуйка на тракийската богиня *Bendis*, която, както е извѣстно, гърцитѣ идентифицирали съ Артемида—ловжийка. Интересната статия на *Cumont* заслужва да се отбѣлѣжи и за това, че въ нея се указва и по-новата литература върху култа на тая богиня.

София. **Г. И. Кацаровъ.**

---

[1]) „Коя се казва у кимейцитѣ магареяздачка? Уловената въ блудство жена завеждали на площада и я поставяли на единъ камъкъ, за да я видятъ всинца; послѣ я качвали на магаре и я водили около града, слѣдъ което трѣбвало отново да застане на сѫщия камъкъ и прѣзъ останалия си животъ да бѫде безчестна, носейки име магареяздачка“.

565—1904

за посѣвитѣ.

СИЛИСТРА
0

ТУТРАКАНЪ
0.04

КУРТЪ-БУНАРЪ
0.00

ДОБРИЧЪ
0.99

РАЗГРАДЪ
0.007

БАЛЧИКЪ
3.99

ШУМЕНЪ
0.02

ЕСКИ-ДЖУМАЯ
0

ВАРНА
0.01

ПРОВАДИЯ
0

ПРѢСЛАВЪ
0.05

ПАЗАРЪ

КОТЕЛЪ
0.28

АЙТОСЪ
0

КАРНОБАТЪ
0.84

АНХИАЛО
0

ВЕНЪ
73

БУРГАСЪ
5.28

ЯМБОЛЪ
3.76

КЪЗЪЛЪ-АГАЧЪ
1.39

Срѣдно за България — 8.64

0—1 1—5 5—8 8—20 20—100 повече отъ 100

ДЪРЖ. ПЕЧАТНИЦА, СОФИЯ

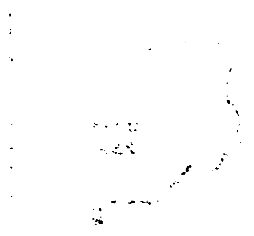

Пр

а за посѣвитѣ

СИЛИСТРА
0
ТУТРАКАНЪ
0. 02
АКЪ-КАДЪНЛАРЪ
0
БУНАРЪ
0
КЕМАНЛАРЪ
0
КУРТЪ-БУНАРЪ
0
ДОБРИЧЪ
0.47
РАЗГРАДЪ
0
НОВИЙ-ПАЗАРЪ
0. 0
БАЛЧИКЪ
0. 1
ШУМЕНЪ
0. 19
ЕСКИ-ДЖУМАЯ
0
ПРОВАДИЯ
0. 02
ВАРНА
0
ПРѢСЛАВЪ
0. 7
АНЪ-ПАЗАРЪ
0
КОТЕЛЪ
0
АЙТОСЪ
0
КАРНОБАТЪ
0.73
АНХИАЛО
2.76
СЛИВЕНЪ
1.11
БУРГАСЪ
2. 67
ЯМБОЛЪ
0. 0
КЪЗЪЛЪ-АГАЧЪ
1.11
КАВАКЛИЙ
0.27

Срѣдно за България 0_{49}

$0-0_{4}$ д. $0_{49}-1$ 1—2 2—10 10 и повече

декари:

ДЪРЖ. ПЕЧАТНИЦА, СОФИЯ

...а за посѣвитѣ.

СИЛИСТРА
1.77
ТУТРАКАНЪ
4.82
АКЪ-КАДѪНЛАРЪ
0.11
...ЛАРЪ
...58
КУРТЪ-БУНАРЪ
0
КЕМАНЛАРЪ
3.0
РАЗГРАДЪ
10.09
ДОБРИЧЪ
0
БАЛЧИКЪ
0
НОВИ-ПАЗАРЪ
0.03
ШУМЕНЪ
0.19
ЕСКИ-ДЖУМАЯ
0.02
ПРОВАДИЯ
0
ВАРНА
0.67
ПРѢСЛАВЪ
0.33
...ПАЗАРЪ
...7
КОТЕЛЪ
0.14
...ВЕНЪ
КАРНОБАТЪ
0.13
АЙТОСЪ
0
АНХИАЛО
0
БУРГАСЪ
1.56
ЯМБОЛЪ
0
КЪЗЪЛЪ-АГАЧЪ
9.62

Срѣдно за България 13,76

0—5 5—13 13—30 30—50 50—100

...конопи декари:

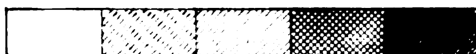

ДЪРЖ. ПЕЧАТНИЦА, СОФИЯ

…а за посѣвитѣ.

СИЛИСТРА
0. 47
ТУТРАКАНЪ
2. 30
АКЪ-КАДЖНЛАРЪ
1. 44
…БУНАРЪ
…. 10
КУРТЪ-БУНАРЪ
0
КЕМАНЛАРЪ
0. 48
ДОБРИЧЪ
0
РАЗГРАДЪ
4. 76
НОВИ ПАЗАРЪ
0
БАЛЧИКЪ
0
ШУМЕНЪ
0. 17
ВАРНА
0
ЕСКИ-ДЖУМАЯ
0
ПРОВАДИЯ
0
…Ъ-ПАЗАРЪ
0. 15
ПРѢСЛАВЪ
0. 29
КОТЕЛЪ
0
АЙТОСЪ
0
КАРНОБАТЪ
0
АНХИАЛО
0. 0
…ИВЕНЪ
БУРГАСЪ
0. 4
ЯМБОЛЪ
0
КЪЗЪЛЪ-АГАЧЪ
0. 80

Срѣдно за България 7_{99}

0—5 5—8 8—20 20—30 30 50 50 нагорѣ

…и декари:

ДЪРЖ. ПЕЧАТНИЦА, СОФИЯ

а за посѣвитѣ

СИЛИСТРА 0

ТУТРАКАНЪ 0. 02

АКЪ-КАДЪНЛАРЪ 0

…БУНАРЪ 0

КЕМАНЛАРЪ 0

КУРТЪ-БУНАРЪ 0

ДОБРИЧЪ 0.47

РАЗГРАДЪ 0

НОВИЙ-ПАЗАРЪ 0. 0

БАЛЧИКЪ 0.1

ШУМЕНЪ 0.19

ЕСКИ-ДЖУМАЯ 0

ВАРНА 0

ПРОВАДИЯ 0. 02

…АНЪ-ПАЗАРЪ 0

ПРѢСЛАВЪ 0. 7

КОТЕЛЪ 0

АЙТОСЪ 0

КАРНОБАТЪ 0.73

…ЛИВЕНЪ 1.11

АНХИАЛО 2.76

БУРГАСЪ 2.67

ЯМБОЛЪ 0. 0

КЪЗЪЛЪ-АГАЧЪ 1.11

КАВАКЛИЙ 0.27

Срѣдно за България 0_{49}

$0-0_4$ д. $0_{49}-1$ 1—2 2—10 10 и повече

…декари:

ДЪРЖ. ПЕЧАТНИЦА, СОФИЯ

При

...ка за посѣвитѣ.

СИЛИСТРА 0.47

ТУТРАКАНЪ 2.30

АКЪ-КАДЪНЛАРЪ 1.44

...БУНАРЪ ...10

КУРТЪ-БУНАРЪ 0

КЕМАНЛАРЪ 0.48

ДОБРИЧЪ 0

РАЗГРАДЪ 4.76

НОВИ ПАЗАРЪ 0

БАЛЧИКЪ 0

ШУМЕНЪ 0.17

ЕСКИ-ДЖУМАЯ 0

ВАРНА 0

ПРОВАДИЯ 0

...Ъ-ПАЗАРЪ 0.15

ПРѢСЛАВЪ 0.29

КОТЕЛЪ 0

АЙТОСЪ 0

КАРНОБАТЪ 0

АНХИАЛО 0.0

...ИВЕНЪ

БУРГАСЪ 0.4

ЯМБОЛЪ 0

КЪЗЪЛЪ-АГАЧЪ 0.80

Срѣдно за България 7,9

0—5 5—8 8—20 20—30 30 50 50 нагорѣ

...и декари:

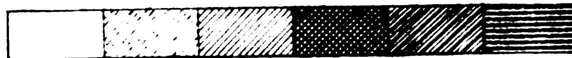

ДЪРЖ. ПЕЧАТНИЦА, СОФИЯ

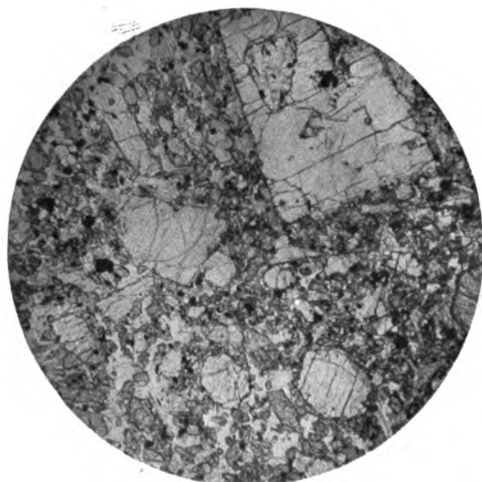

Фиг. 1.

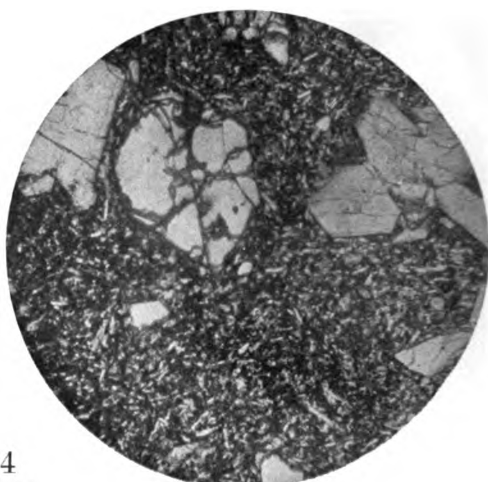

Фиг. 2.

94
1.

Фиг. 3.

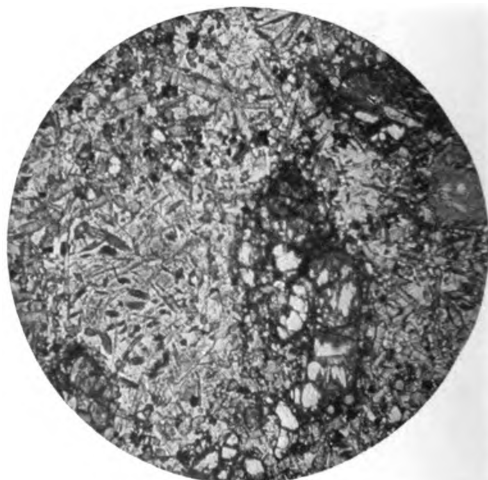

Фиг. 4.

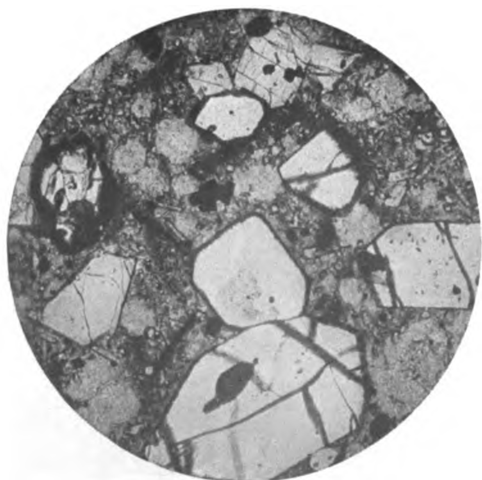

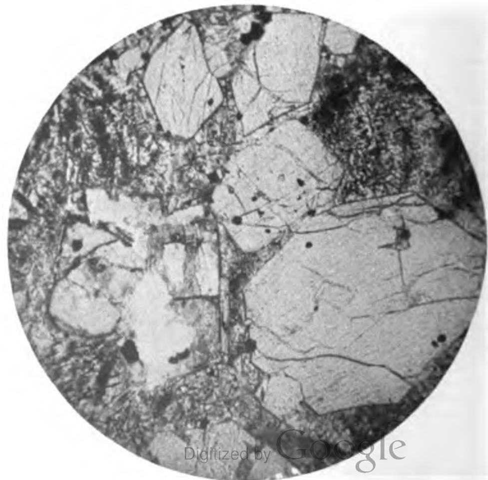

Базалтътъ въ България.

(Прието отъ природно-медицинския клонъ на 30. I. 1904.)

Отъ **Д-ръ Г. Бончевъ.**

(Съ една таблица).

Базалтътъ е нова скала за България; тя се знае отъ 1882 год., когато за пръвъ пжть я откри *Anton Pelz*[1]) въ землището на Гюсово (Казанлъшко) и Хасковскитѣ бани.[2]) До прѣди тия дати се мислѣше, че въ България базалтъ нѣма. Така бѣше се изказалъ пръвъ *Ami Boué*,[3]) но и по-кѫснитѣ изслѣдвания на *Viquesnel*[4]) и *Hochstetter*[5]) напълно потвърдяваха неговото мнѣние. Слѣдъ Pelz-a за базалтъ говори и *H. Sanner*[6]) въ землището на Бургуджикьой (сега Горно-Алексан-

---

[1]) Reise-Notizen aus Mittelbulgarien (Verhandl. d. k. k. Geol. Reichsanstalt, 1883, p. 123).

[2]) Das Trachytgebiet der Rhodope (Jahrbuch d. k. k. Geol. Reichsanstalt, 1883, p. 123).

[3]) Esquisse géologique de la Turquie d'Europe, 1840, p. 107.

[4]) Той въ своитѣ собствени изслѣдвания никѫдѣ не споменува базалтъ изъ България; но като характиризува материялитѣ на покойния Hommaire de Hell, сбирани отъ западното прибрѣжие на Черно море, споменува и за два скални кѫса, побрани отъ приморския масивъ на сѣв. отъ носа Емине, които изобилвали на оливинови кристалчета; тѣхъ той приима за базалтни и казва, че приличали на перидотитъ (Bull. d. l Soc. géol. de France, II Serie, T. VIII, p. 532).

[5]) Die geologischen Verhältnisse des östl. Theiles der europäischen Türkei (Jahrb. d. k. k. geol. Reichsanstalt, B. XX, 1870). Въ тоя си трудъ, който обима голѣма часть отъ България никѫдѣ авторътъ не посочва на находища отъ типични базалти. Като разглежда еруптивната область между Ямбо[л]ъ и Бургазъ, край другитѣ скални наименувания употрѣбява и наименуванието *долеритъ*, но го обяснява съ поставеното до него въ скоби „черни авгитни порфири". На стр. 396 при Бургазскитѣ топли бани споменува пакъ скали съ долеритово естество, изпълнени съ авгитни кристали, но тѣ пакъ ще да сѫ отъ андезитовитѣ материяли. Сѫщо и на стр. 397 при с. Каджкьой споменува черни скали съ „базалтовъ изгледъ" съ рубеланъ, но не дава никаква по-подробна характеристика за тѣхъ. Въ томъ XXII отъ 1872 г. базалтовидни скали съ оливинъ споменува отъ околността на с. Баба (стр. 354). По-кѫснитѣ изслѣдвания на тия краища не сѫ установили тамъ базалти.

[6]) Beiträge zur Geologie der Balkan-Halbinsel (Zeitschrift f. Deutsch Geol. Gesellschaft, B. XXXVII, 1885). На стр. 518 той описва *пл[аг]иоклазъ-оливинъ-авгитъ-базалтъ*, отъ Горно-Александрово, но въ сѫщность той е ав[ги]тъ андезитъ (Бончевъ Г. — Еруптивнитѣ скали отъ Глушникъ и Горно-Александрово (Сливенско). — Пер. списан. кн. LXI; отд. отпеч. стр. 7—10).

дрово — Сливенско), но базалтъ въ по-голѣмо количество прѣвъ открива Г. Златарски[1]) въ сѣверна, придунавска, България, въ землището между Сухинъ долъ и Драгомирово (Свищовско). По-късно се установи базалтъ въ Кънчовъ трапъ (Габровско) и при Габрово отъ д-ръ Л. Ванковъ.[2]) Лани сѫщиятъ ми съобщи базалтъ отъ Радевци (Трѣвненско). Мени (въ 1893) донесоха базалтни кѫсове отъ Прозорковци (Трѣвненско). Споменува се базалтъ и отъ Даутлий (Анхиалско)[3]) и надъ селото Чарганъ.[4]) Въ своитѣ обиколки азъ намѣрихъ базалтъ въ землището на селата Доруклий и Ачлари (Карнобатско), а сѫщо тъй въ Бургазско при карантината.

Споменатитѣ мѣстности изчерпватъ за сега находищата на базалта у насъ. Отъ тѣхъ съ най-много базалтъ се отличава мѣстностьта между Сухинъ долъ — Драгомирово, по-малко Габровско, Доруклийско, Гюсовско, а съвсѣмъ малко мѣстностьта въ Трѣвненско, Ачларско и при карантината въ Бургазско.

Тия базалтови находища сѫ посѣтени до сега съ научна цѣль само отъ авторитѣ, които сѫ ги и описали. Гюсовското освѣнъ отъ Pelz посѣтено е било по-късно и отъ Toula,[5]) и събрания материялъ отъ него изслѣдва асистентътъ му Rosiwal (Zur Kenntniss der Krystallinischen Gesteine des centralen Balkan — Geol. Untersuchungen im centr. Balkan. III. Theil, 1890, p. 24). Toula дава базалтовъ материялъ за изслѣдване на Rosiwal (пакъ тамъ стр. 4), събранъ отъ шосето надъ село Царевецъ (Свищовско), но безъ да посочва на неговото произхождение.

Землището на Хасковскитѣ бани и около тѣхъ по-късно е посѣтилъ и уважаемиятъ мой съименникъ д-ръ Ст. Бончевъ Своитѣ изслѣдвания той е помѣстилъ въ статията си: „Das Tertiärbecken von Haskovo“ (Jarhbuch d. k. k. Geol. Reichanstalt, 1896. B. XLVI, H. 2.), но той никѫдѣ не споменува базалтъ около Хасковскитѣ бани, за какъвто говори Hussak [11 (123)].

Повечето отъ находищата на разнитѣ автори посѣтихъ прѣзъ 1899 и 1902 година, а тия, които установявамъ самъ — прѣзъ

---

[1]) Beiträge zur Geologie d. nördl. Balkanvorlands etc. (Sitzungsber. d. W. Akad., B. XCIII, 1886, p. 325—330). Сѫщото на български въ „Период. списание“ отъ 1888 год.; отд. отпеч. стр. 90—97).

[2]) Šipčanski balkan i okolica etc. (Rad jugoslavenske akademije, CXI, 1892. Дисертация, стр. 70).

[3]) *Fr. Toula.* Geologische Untersuchungen im östlichen Balkan. I. 1890. p. 54.

[4]) *J. M. Жујовић.* О вулка ској области под источним балканом (Глас српске кр. академије. LVI, стр. 242, 245, 252).

[5]) Geologische Untersuchungen in centralen Balkan, 1889, p. 29.

1896 и 1898 година.[1]) Бѣлѣжкитѣ си за тѣхъ, както и микроскопскитѣ изслѣдвания, които съмъ направилъ на материяла излагамъ въ слѣднитѣ нѣколко страници. За да бѫде изложението ми прѣгледно, находищата и материялитѣ имъ ще прѣдставя по отдѣлно.

1. Сухинъ долъ — Драгомирово (прѣди Делисюлле).

Краятъ между Сухинъ долъ и Драгомирово е часть отъ равнището, което заграждатъ рѣкитѣ: Росица, Осъмъ и Янтра. Той въ форменно отношение не прѣдставя голѣмо разнообразие; по-голѣмата му часть е дълбоко набрѣзденъ поленски типъ, а само малка, южно отъ Чаталъ тепе, притежава изгледа на хълместъ пригорски. Това еднообразие нарушаватъ нѣколкото конусовидни базалтни могили, повечето отъ които сѫ хоризонтни точки за далечни пространства въ околностьта.

Едновиденъ форменно еднообразенъ се прѣдставя и по съставъ; въ него се различаватъ главно два скални типа: *седименти* и *еруптивни скали*. Първитѣ сѫ прѣдставятъ въ видоветѣ: *варовици* (оолитни и съ Orbitulina), *пѣсъчници, мергели* и *льосъ*, а вторитѣ сѫ изключително *базалтъ*.

Базалтътъ е най-слабо застѫпената скала въ мѣстностьта, но той е най-интересниятъ петрографски материялъ за нея и за цѣла полянска и пригорска сѣверна България, понеже е единствената еруптивна скала тамъ. Базалтътъ се намѣрва въ 14 малки и голѣми конусовидни могили, разположени по слабо начупена тектоническа пукнатина, с. с. и. посока (напрѣчна на балканската верига), на която крайнитѣ слѣди се отбѣлѣзватъ въ мѣстностьта Върха надъ Сухинъ долъ и Кара тепе въ Драгомировско; всичко около 45 км. протежение.

Базалтнитѣ могили сѫ уединено пръснати по пукнатината; само въ Варена́ — Сломерско и въ Върбовско има по 2—3 въ група. Могилитѣ сѫ намѣрватъ въ слѣднитѣ землища:

1. Въ Сухинъ-долско само една; тя е въ самия връхъ на възвишението, наречено Върха.

2. Въ Димчевско една наречена Китката; тя както и първата не е ясно очъртана отъ околния материялъ.

3. Въ Върбовско между селото и старото Абазско село, сега наречено Пустията, има двѣ: Кара тепе и Орта тепе, свързани

[1]) *Г. Бончевъ.* — Петрографски бѣлѣжки за югоизточния кѫтъ на България (Пер. списание, кн. LXV, стр. 39).

помежду си. Южно отъ Кара-тепе, до пѫтя нареченъ Куршумъ-йолу, има други двѣ съвсѣмъ малки, които се показватъ като подкожване на мѣстностьта.

4. Въ землището на Бутово могилитѣ сѫ три: Чаталъ тепе, Калвакътъ и Драчовица; подирнитѣ сѫ токо до селото (първата южно до него, а втората източно). Първата (Чаталъ тепе) е ю. и. отъ него на $1^1/_2$ к.м. разстояние. Сѣверно отъ нея минава желѣзнопѫтната линия Плѣвенъ—Орѣховица

5. Въ Неданското землище има само една; тя е тъй наречената Острицата, на пѫтя за Варенѝ (Zlatarski. — Beiträge etc. 78, казва, че е безименна).

6. Острицата посрѣдствомъ базалтното ридче Ташлъка (Варенскѝ) се свръзва съ могилата Иланджика въ землището на Сломеръ, и. ю. и. отъ която е Сломерската Остра могила.

7. Сѣверъ с. з. отъ Иланджика е Черната могила въ Червенското землище, която е разположена на изтокъ отъ селото. Сѣверно отъ нея е тѫпа издигнатина, която на върха си е сѫщо базалтна; тя е въ непосрѣдствена връзка съ първата, затова и тя носи името ѝ.

8. Въ Овчемогилско могилитѣ сѫ двѣ: една до селото (ю. и. страна) подъ шосето, отъ която и селото ще да носи своето име, и друга почти на 3 к.м. западно отъ селото, наречена Ташладжата. (Тая Г. Златарски не именува, р. 79).

9. Послѣдната базалтова могила е до мѣстностьта Чалтията въ Драгомировското землище. Нея, както и нѣкои отъ прѣдходнитѣ, именуватъ Кара тепе, Черна могила и Остра могила. Базалтни могили въ землището на Козловецъ нѣма.

Външниятъ изгледъ на могилитѣ е конусовиденъ островърхъ, тѫпъ или седлястъ, съ стръмни склонове и полегати разстлани поли.

Повръхностьта на повечето могили е гола, а само на нѣкои гладка; могилитѣ Върхътъ, Китката, Кара тепе (Върбовско), Орта тепе и голѣма часть отъ повръхностьта на Чаталъ тепе сѫ покрити съ тънка горска покривка. Гладкостьта на нѣкои отъ тѣхъ е нарушена отъ самото естество на веществото (Кара тепе и отчасть Чаталъ тепе, западна страна), а на други отъ отворенитѣ въ тѣхъ кариери, които сѫ ги дълбоко наели. Подирнитѣ накжсватъ и по-нискитѣ, а въ ридоветѣ опрѣдѣлятъ посоката и широчината на пукнатината, която мери метъръ два (рида въ Варенскѝ и продължението му въ Иланджика).

По величина и височина могилитѣ вариратъ много по между си: най-голѣмата могила е Каратепе въ Върбовско, а най-малката

Драчовица до Бутово; всички други сѫ съ срѣдна голѣмина между тѣхъ. Най-голѣмата могила е сѫщеврѣменно и съ най-голѣма релативна височина, а най-малката е и най-низка [1]) Най-голѣмата могила показва извѣстна външна разлика отъ другитѣ; тя прѣдставя прѣсеченъ конусъ съ елипсовидни основи, отношението на радиуситѣ на които не е голѣмо. Всичкитѣ други сѫ съ кръглеста основа, радиуситѣ на която се колебаятъ между 5 (Драчовица) и стотини метра (Черна могила въ Червенско).

Материялътъ на повечето могили е изключително базалтъ прѣсенъ или метаморфизуванъ; но край тѣхъ има такива, които край базалта съдържатъ туфи и конгломерати отъ базалтово вещество (Чаталъ тепе, Иланджикъ, Ташладжа), и трети, въ устройството на които взиматъ участие и типични седименти (Върхътъ, Китката, сѣверния край на Иланджика, Овча могила).

Всички могили и ридове иматъ еруптивния си материялъ въ непосрѣдствено съседство съ седиментитѣ, но при повечето то е прикрито подъ по-кѫснитѣ насипи; за сега най-добрѣ се види въ Върха, малкитѣ могилки на Куршумйолу (Върбовско), Калвака, Иланджика, Овча могила и Ташладжа. Въ първитѣ базалтътъ е допрѣнъ до оолитнитѣ и Orbitolin-ови варовици, а въ подирнитѣ граничи съ глинеститѣ мергели. Въ първитѣ не личи контактно метаморфното дѣйствие на базалта върху варовицитѣ, а при вторитѣ то ги изпича и прѣвръща въ полуясписна маса [Чаталъ тепе, Иланджика (източна страна), Овча могила, Ташладжа]. Понеже промѣнителната сила на базалта е била само високата температура на магмата му, която не ще да е дѣйствувала продължително, което потвърдяватъ величината на могилитѣ и широчината на пукнатината, то и областьта на нейното дѣйствие не е голѣма — мѣри нѣколко сантиметра. Нейното промѣнително дѣйствие е по-изразително на случайно попадналитѣ въ магмата глинесто-мергелни кѫсове, но и тѣ пакъ сѫ само запечени, но не и стопени.

Базалтната огненнотечна маса, при прѣминаването си въ твърда скала въ контактъ съ седиментитѣ е дала часть отъ топлината си на тѣхъ, но и тя периферно е прѣтърпѣла малки промѣни, които сѫ се отразили само на устройството ѝ, но не сѫ послѣдвали и нови образувания. Фактътъ най-добрѣ се види на базалта отъ Варенския ташлъкъ.

---

[1]) За абсолютната височина на могилитѣ гл. Златарски: Beiträge etc. p. 81 (329).

Положението на базалта между седиментнитѣ образувания, които сѫ спазили първоначалното си хоризонтално положение показва, че еруптивната маса е текла по готова по-отрано образувана пукнатина. Това положение установява и сравнително по-младата геологична възрасть на базалта отъ седиментитѣ Подирното потвърдяватъ и конусовиднитѣ находища на базалта, а най-много туфитѣ, които ги придружаватъ.

Повечето отъ базалтнитѣ могили даватъ доказателства да се мисли, че се изпълнявали една и сѫща геологическа роля, континентална. Само една двѣ отъ тѣхъ (Овча могила и Ташладжа) ще да сѫ мѣнили тая си роля въ водно дъно, понеже по тѣхната повръхность личатъ глинести и глинесто-пѣсъчникови образувания, разположени хоризонтално и никакъ незачекнати отъ еруптивната маса, което показва, че тѣ сѫ се по-късно уталожили надъ тѣхъ. Казаното нагледно се прѣдставя въ напрѣчния разрѣзъ на Овча могила, дѣто седиментитѣ хоризонтално се запълнили грапавия връхъ на могилата. Това обстоятелство дохожда да намали амплитудата на врѣмето на базалтната ерупция и да я постави въ границитѣ между Олигоцена и срѣдната Креда, понеже седиментитѣ, прѣзъ които минава сѫ срѣднокредни, а надъ себе си съдържа такива, въ които родоветѣ Nummulites и Orbitoides сѫ добрѣ прѣдставени.

Базалтътъ при всички могили е съ еднакъвъ хабитусъ. Той е компактенъ, сбитъ, черенъ до синкаво-черенъ съ матовъ блѣсъкъ, силни магнетни свойства и голѣма тежина (отн. тегло 2·923—2·924). На него съ просто око не се забѣлѣзва минералниятъ съставъ на скалитѣ освѣнъ дребнитѣ оливинови зърна, по които се показва микропорфиренъ. Това еднообразие нарушаватъ жълтеникавитѣ и жълтозеленикави отъ лешникъ до орѣхова величина петна, които се състоятъ отъ агрегиранъ оливинъ. Понеже тѣ сѫ рѣдки и различно голѣми, отдалечъ прѣдаватъ на скалата порфирна пъстрина. Но тъй като оливиновото вещество се лесно поддава на влиянието на атмосферилиитѣ, много пѫти и петната се показватъ съ зачатъчна или съвършена метаморфоза, а отъ нея и съ друга боя свойствена на вторичното вещество. Има и такива случаи, дѣто вторичното вещество съвършено отпада, и повръхностьта на скалния кѫсъ вмѣсто съ порфиренъ изгледъ показва се шупливъ.

Друга причина, която измѣня първичния изгледъ и първичната боя на базалтовата маса е и нейното разрушение. Разрушението упражняватъ главно атмосферилиитѣ и почвенната влага; много кѫсове и базалтови повърхнини попаднали въ тѣхната сфера на

дѣйствие се разпадатъ и разсипватъ на черенъ пѣсъкъ, невѣроятенъ продуктъ на жилавия базалтъ. Най-голѣмото промѣнение на базалта извършатъ хидрохимичнитѣ процеси, понеже излужватъ масата му. Отъ тѣхъ базалта губи първичната си боя и блѣсъкъ, засивява повръшно и се прѣдставя землястъ. При едни промѣнението на скалитѣ съ това завърша, а при други, дѣто излужването е по-голѣмо, се отлага изъ скалнитѣ пукнатини бѣло вещество, което не е безъ значение за скалната боя.

Базалтовиятъ материалъ, въ мѣстата, дѣто бѣлѣжи земната повръхность, както и въ изкопанитѣ въ него кариери, се показва почти еднакво форменъ. Като младъ еруптивенъ материялъ и като такъвъ, на който каналътъ на изхода е тѣсна тектонична пукнатина, той е скоро застиналъ, а слѣдователно и дребно се накжсалъ. Неговитѣ обикновени форми сж неправилни дребни паралелопипеди, кжси и тънки пето- до шестостѣнени призми, а на мѣста и тънки звънливи плочи. Понеже въ него нѣма дълбоко разработени кариери, а отъ друга страна и разкритата му повръхность е чакълеста, не може точно да се опрѣдѣли общата посока на напукването, а не може и за всѣко находище да се установи прѣдимното разпукване. Общото впечатление, което показватъ достжпнитѣ за наблюдение повръхнини, както и разкрититѣ кариери, е, че главнитѣ пукнатини сж съ з.-и. посока, отвѣсно на посоката на базалтното разпространение. Изобщо може да се приеме, че базалатътъ е повече напуканъ призматично и неправилно паралелопипедно, а по-рѣдко плочесто. Подирното е по-разпространено въ Чаталъ тепе (западното крило на сѣдлото), Ташлъка (Варенско) и Иланджика (Сломерско). По-правилни и дълги призми се получватъ отъ източното крило на Чаталъ тепе, а по-кжси (25 до 30 с. м.) и дебели (20 с. м.) отъ — Драчовица.

Базалтовиятъ материялъ отъ разнитѣ могили, който по външнитѣ си бѣлѣзи се показва еднакъвъ[1]), подъ микроскопа търпи извѣстно разграничение. Въ тънкитѣ препарати той се показва съ *хипокристално порфирно устройство* относително оливина и авгита (табл. I, фиг. 1 и 2) и съ рѣдъкъ бистъръ стъкленъ остатъкъ, който изобилва на иглести микролити. Изобщо въ тоя базалтъ прѣобладава микрокристалиностьта, но тя при всичкия не е еднаква и съ еднакви форми. Тъй напр., базалтътъ отъ повечето могили (Върха, Кара тепе, Битката, Чаталъ тепе, Драчовица, Ташладжа и др.) е съ ясна и

---

[1]) Единичката разлика, която се забѣлѣзва само на ограничени мѣста на находищата се състои въ привидно шарения изгледъ; той се дължи на по-сиви изжпчвания — единъ видъ сферолитоподобно устройство.

съвършена микрокристалинность, съ по-малко стъкло и съ по-дребна порфирность, а оня отъ другитѣ (Черна могила — Червенско́, Черна могила — Драгомировско, Овча могила, Сломерската Остра могила) съдържа сравнително повече стъкло, голѣма кристалинность и изразителна разлика между основа и порфирни части.

Еднакъвъ въ общоструктурно отношение, базалтътъ остава такъвъ и въ съставно; неговиятъ главенъ минераленъ съставъ е: *оливинъ, авгитъ, магнетитъ, плагиоклазъ* и *основно стъкло.* По него той съотвѣтствува на обикновенъ или оливинъ базалтъ. Въ базалата на нѣкои могили се забѣлѣзва малко кафявъ плехороитенъ минералъ, *биотитъ,* а въ повечето и микролитенъ *апатитъ.*

Съставнитѣ минерали на базалта отъ разнитѣ могили се характеризуватъ съ еднакви бѣлѣзи.

Оливинътъ при всички е съ автоморфни и ксеноморфни единични форми порфиренъ видъ, но на мѣста се забѣлѣзва и субпорфиренъ. Въ прѣснитѣ си индивиди той е бистъръ и безъ включения, но напуканъ отъ цѣпителностьта си; въ полупромѣненитѣ той съдържа изъ пукнатинитѣ си вторично вещество — *серпентинъ,* което при съвсѣмъ разрушенитѣ заима цѣлото имъ протежение. Оливинъ като микролити или съставна часть на основата нѣма. Това обстоятелство и неговата бистрина показватъ, че оливинътъ е пръвъ по образуването си минералъ въ базалта; той е започналъ своето изкристализуване още въ централното огнище и го свършилъ по-рано. Тамъ сѫ се зародили и почти развили и оливиновитѣ конкреции, които придаватъ едрия порфиренъ видъ на базалта отъ много могили.

Авгитътъ въ количествено отношение е повече отъ оливина; той е най-разпространениятъ минералъ въ тия базалти. Има го порфиренъ, въ единични или крѫгли агрегатни форми, наречени „авгитови очи", но повече е субпорфиренъ и микролитенъ — сѫществена часть на основата. Почти въ всички той е автоморфенъ и съ слаба червеникава боя, която личи и въ най-ситнитѣ му форми; въ по-едритѣ тя е въ различни отсѣнки и причинява зоналность, която се различава и при слабо увеличване. Нѣкои отъ порфирнитѣ авгити показватъ слабъ плеохроизъмъ, който се движи между блѣдожелтеникава (напрѣченъ прѣрѣзъ) и кафявочервеникава (надлъжни прѣрѣзи) бои. Авгитътъ, както и оливина, е повечето чистъ (безъ включения) минералъ, но все пакъ може да се посочи и на индивиди (особно отъ по-едритѣ), които въ срѣдата си съдържатъ части отъ основното стъкло и тукъ тамъ магнетитови зърна. Авгитътъ отъ повечето базалтни могили

показва постепененъ прѣходъ отъ микролитни до микропорфирни форми, но въ базалта отъ Драгомировската и Червенска могила той е въ двѣ отдѣлени една отъ друга генерации — порфирна и въ основата. При разрушението си той се разпада на ситенъ прахъ, но рѣдко показва бѣлѣзитѣ на вторично вещество. По редъ на втвърдяване слѣдва подиръ оливина.

Магнетитътъ въ количествено отношение е подиръ авгита; той се забѣлѣзва въ дребни до ситни микроскопски зрънца, които обикновено сж полузаоблени, а съвсѣмъ рѣдко правилно полигонално ограничени. Магнетитътъ е неправилно пръснатъ изъ базалтовата маса, и то не само като единични зърна, но и като групи отъ по 4—6 индивида. Въ прѣснитѣ зърна той е съ свойствата на обикновения магнетитъ, но въ изложенитѣ дълго на влагата и въздуха той е заръждавѣлъ. Понеже количеството му е много, той и въ тънкитѣ препарати реагира на магнетната игла и оказва голѣмо влияние и на скалната боя.

Фелдшпатътъ е неравномѣрно пръснатъ изъ базалта на разнитѣ могили; има такива (Чаталъ тепе, Калвака, Драчовица, Ташладжа и др.), на които базалтътъ го съдържа въ изобилие и въ ясни микроскопски индивиди съ полисинтетно устройство; има други (Върха, Върбовско, Кара тепе, Иланджика и др.), въ скалитѣ на които е сравнително рѣдъкъ, но има и трети (Драгомировската, Овча могила и др.) въ скалитѣ на които трудно се доказва. Тамъ, дѣто е повече, той е съ свойствата на базичнитѣ плагиоклази и въ видъ на тѣсни полисинтетни ламели. Въ вторитѣ той е въ уединени, на краищата накжсани, бистри ламели, които между кръстосани николи се показвтъ двойни и съ голѣмо косо потъмнение, което сочи на базично плагиоклазово естество. Тия форми, само че сравнително по-ситни и малко сбръчкани, притежава и обилниятъ фелдшпатъ на базалта отъ Червенската черна могила, но тѣхното взаимно разположение се отличава отъ онова на прѣходнитѣ: *тѣ сж ясно флуидални относително порфирнитѣ обагрени силикати* (табл. I, фиг. 2).

Основното стъкло при базалта отъ разнитѣ могили е съ еднакви свойства, но въ разно количество. Повече е при базалта на могилитѣ отъ сѣверния край на пукнатината, а по-малко въ тия отъ южния. Бистро и прогледно за обикновено поляризуваната свѣтлина и съ съдържание на дълги иглести микролити, между кръстосани николи е тъмно непрозрачно и се прѣдставя за черенъ цементъ, който е слѣпилъ осталия минераленъ съставъ. Неговото количество, по-малко за обикновено поляризуваната свѣтлина, между кръстосани

николи значително нараства, понеже се подпомага отъ непрогледния чернъ магнетитъ. Неговата бистрина и стъклена боя показва, че отъ него сѫ се отдѣлили всички обагрени силикати, че прѣдстои да се отдѣля безбоенъ фелдшпатъ или кварцъ.

Освѣнъ горнитѣ минерали въ базалта отъ нѣкои могили (Драгомировската, Иланджика), се забѣлѣзватъ жълтокафяви петна и четвъртити мембрани, които притежаватъ изразителенъ плеохроизъмъ (жълтокафявъ до сламеножълтъ и безбоенъ), по-слаби поляризационни бои и успоредно потъмнение; по тия бѣлѣзи тѣ най-много подхождатъ на *биотитъ*.

При силно увеличаване въ много отъ препаратитѣ отъ базалта на разни могили се забѣлѣзватъ закрѫглени зрънца съ силенъ ломъ и слабъ двуломъ, но съ поляризационнитѣ бои на апатита; такива азъ приемамъ за апатитъ.

Нефелинъ, какъвто се споменува отъ Г. Н. Златарски (Beiträge etc. p. 82) за базалта отъ могилата Калвака до Бутово, който го е установилъ оптически, а сѫщо тъй отъ Rosiwal за базалтовата находка на шосето надъ селото Царевецъ, която най-вѣроятно произхожда отъ Драгомировската могила, и която той опрѣдѣля за „Нефелинъ базалтъ“ (Geol. Untersuchung. in central. Balkan. III Theil, p. 4), азъ не можахъ оптически и химически да установя; затова, споредъ мене, нѣма нефелинъ базалти въ тия могили, а нѣма нито базалти съ нефелинъ. Вѣроятно ще да има конфузия въ фактитѣ: въ първия случай смѣшение на нефелина съ апатита (понеже диагнозата е възъ основа на хексагонални прѣрѣзи), а въ втория въ самото заключение. Rosiwal прави химическа анализа на цѣлата маса, въ която има и основно стъкло, а тукъ тамъ и слѣди отъ зеолити. Той споменува (стр. 5), че намира акцесорно плагиоклазъ, съ което вѣроятно мисли, че е изчерпана индивидуализацията му, и прѣдприима химическа анализа да докаже присѫтствието на Na, отъ който заключава за нефелинъ, а отъ него и за нефелинъ базалтъ. Той никѫдѣ не споменува, че въ скалата се намѣрватъ слѣди отъ него или поне такива мѣста, които да загатватъ за неговото сѫществуване. Споредъ мене тукъ ще да има грѣшка, понеже реакцията за нефелинъ, каквато се прѣпорѫчва, може да бѫде вѣрна само тогава, когато сѫ изключени вещества, които да съдържатъ Na, който може лесно да се отдѣли. А такъвъ непрѣмѣнно ще да има въ основното стъкло, което, както и споменахъ, е затвърдѣло въ периода, когато му е прѣдстояло да отдѣля фелдшпатъ и кварцъ. Въ онѣзи базалтни маси, въ които вече е

отдѣленъ фелдшпатътъ, пакъ неговото количество е незавидно, неговитѣ форми почти микролитни, а то иде да потвърди, че той е отъ късно развититѣ минерали въ скалитѣ. Като е изслѣдванъ базалтътъ за Na, съ който се е искало да се докаже присѫтствието на нефелина, не е казано, да ли е сигурно, че въ стъклото нѣма още неиндивидуализуванъ въ нѣкой окисъ другъ Na, че какъвто Na и да има той, е неясно уформенъ въ нефелинъ. Освѣнъ това не сѫ споменуватъ и зеолити, отъ каквито най-лесно може да се отдѣли Na_2O; а такива въ тоя базалтъ има въ минимални количества.

Освѣнъ тия минерали и споменатитѣ по-рано оливинови агрегации, както и вторичнитѣ продукти изъ пукнатинитѣ и около тѣхъ, които измѣнятъ общата боя на скалата, други акцесорни минерални маси въ нея не се съдържатъ.

Въ химическо отношение базалтътъ е типична базична скала. Отъ направената анализа на базалта отъ Чаталъ тепе се установи слѣдниятъ съставъ:

SiO_2	45·266
Al_2O_3	13·383
Fe_2O_3	16·706
CaO	12·766
MgO	7·190
K_2O и Na_2O	4·070
Летливи вещества	0·603
	99·984

2. Кънчовъ трапъ и при Габрово.

Между Кънчовъ трапъ и село Шума (Габровско), г. Ванковъ пръвъ споменува базалтъ (Šipčanski balkani okolica, 1892), но въ приложената си геологическа карта къмъ текста той бѣлѣжи такъвъ и при самото Габрово източна страна. Прѣзъ лѣтото на 1902 год. споходихъ и азъ послѣднята мѣстность. Изкачихъ се отъ Габрово по пѫтя за Трѣвна до въ Кънчовъ трапъ, който е въ високото южно отъ пѫтя. Въ тая малка обиколка забѣлѣзахъ базалтъ въ първия баиръ прѣдъ Габрово въ 2—3 прослойки и въ самото начало на трапа (до пѫтя) само въ една. Отъ всички взехъ материялъ за микроскопско прѣглеждане, което тукъ излагамъ.

Базалтътъ отъ първото находище е разположенъ между тънкослойнитѣ глинести пѣсъчници и мергели, които се лесно сипятъ.

Пó въ низкото той се състои отъ тънки (до 10 с. м.) прослойки, съгласно разположени между останалитѣ материяли, а въ по-високото — отъ по-дебели (40—60 с. м.), които иматъ сѫщото положение. Тѣ, както и седиментитѣ, сѫ показватъ съ източно разпронение и полѣгатъ (5°—8°) юженъ наклонъ.

Базалтътъ отъ това находище е гѫстъ, сбитъ тежъкъ камъкъ (отн. тегло 2.936), съ черна боя и згуриенъ изгледъ. Той е ситно надробенъ, и отдѣлнитѣ му кѫсове сѫ почти заоблени и прѣвърнати въ чакълъ.

Сѫщо такива сѫ и материялитѣ отъ второто находище, въ сѣверозападния край на Кънчовъ трапъ въ самия завой на пѫтя за въ трапа. И тамъ тѣ сѫ въ сѫщитѣ седиментни материяли, както и прѣдходнитѣ базалтови прослойки, само че съ друга посока на разпространение и другъ наклонъ. Въ тѣхъ посоката е югоизточна, а наклонътъ сѣверенъ, почти отвѣсенъ.

Ерупциитѣ, които сѫ дали тия материяли, сѫ накѫсали и размѣстили седиментитѣ, между които сѫ се и разположили; ала такива не ще да сѫ ограничени само въ тоя край; тѣ ще да се срѣщатъ и въ други съсѣдни или отдалечени отъ тѣхъ мѣста. Базалтътъ отъ двѣтѣ доволно отдалечени находища е съ еднакъвъ гѫстъ външенъ изгледъ, на мѣста съ порозитетъ или дребна (грахова) миндаловидность, която е запълнена съ бѣло вещество — главно опалъ, на други съ рѣдка порфирность, причинена отъ рѣдкитѣ пò едри оливинови кристали или агрегати.

Сходенъ външно, остава такъвъ и вѫтрѣшно — съставно и структурно.

a) На базалта отъ Кънчовъ трапъ въ тънкитѣ препарати подъ микроскопа се различава съставъ отъ *оливинъ, авгитъ, магнетитъ, биотитъ, амфиболъ, плагиоклазъ, серпентинъ, зеолити, хлоритъ, калцитъ, опалъ и стъкло.*

Отъ тия материяли оливинътъ е най-едриятъ. Като такъвъ той е въ полигонално ограничени форми съ рѣдки напрѣчни цѣпителни пукнатини, по които се разпространява и промѣнението му въ серпентинъ. Освѣнъ тоя оливинъ има и други пó-дребенъ; той е обикновено въ зърнести форми съ неправилно очертание, а съвсѣмъ на рѣдко въ ясни кристали. Причината на това се магменитѣ струи, които сѫ го надробили и метаморфнитѣ процеси, които сѫ го заоблили. Ситенъ оливинъ като съставна часть на основата нѣма. Оливинътъ въ своитѣ прѣсни автоморфни и ксеноморфни форми, които съвсѣмъ нарѣдко сѫ сраслечни, се показва бистъръ, еднороденъ; само въ нѣкои се

забѣлѣзватъ рѣдки четвъртити черни зърна, вѣроятно отъ магнетитъ, които заедно съ метаморфния му серпентинъ сѫ едничкитѣ вещества, които го изпъстрятъ.

При това находище, както и при Сухинъ долъ — Драгомировското, на оливина трѣбва да се гледа както на вещество, което е първо започнало своето затвърдяване въ подземното огнище на огненотечната маса или при започване на излизането ѝ отъ тамъ и свършило прѣди пълното ѝ затвърдяване.

Авгитътъ количествено е много повече отъ оливина; той е ядката на скалната маса Изкристализуванъ е въ микроскопски ясноограничени кратки стълбчета, които отъ микролитна величина показватъ постепененъ прѣходъ до рѣдки едропорфирни индивиди; но и еднитѣ и другитѣ сѫ прости форми. Всички сѫ съ изразителна цѣпителность, а нѣкои съ напрѣчни пукнатини, по които подхождатъ на апатитни форми; въ напрѣчанъ прѣрѣзъ сѫ съ октогонални контури. Многобройнитѣ ситни авгитови форми въ тънкитѣ си прѣрѣзи сѫ показватъ бистри, безъ включения или метаморфни продукти, но нѣкои отъ по̀-едритѣ съдържатъ многобройни централни включения отъ скалната маса. Всички сѫ съ кафяво червеникава боя, която по цѣлото протежение на индивидитѣ спазва своята отсѣнка. Само на по̀-едритѣ форми се забѣлѣзва слабъ плеохроизъмъ, който отъ червеникава боя прѣминава въ желтеникава до безбойна.

Авгитътъ е неправилно разхвърленъ изъ скалата. Освѣнъ единичнитѣ му форми, които я изпълватъ на всѣкждѣ, забѣлѣзватъ се по̀-рѣдко обикновени сраслеци по 100, а по-често на кръстъ прорасли (по 101) или коленчести групи, както и такива отъ по десетина и повече индивида, които образуватъ авгитни очи въ базалта.

Магнетитътъ въ количествено отношение е втори слѣдъ авгита; той е еднакво пръснатъ изъ скалната маса, освѣнъ въ мѣстата безъ оливинъ, или дѣто биотитното вещество е най-много. Формитѣ му сѫ ситни, заоблени или полуполигонални зърна, нѣкои отъ които периферно показватъ слабо ръждясване.

Биотитътъ е ограниченъ на извѣстни мѣста въ скалата, които по видъ, съставъ и устройство се отличаватъ отъ околната маса. По тѣхъ той се сѫществено отличава отъ базалта на сѣверна България, при всичко че и тамъ на мѣста се забѣлѣзва такъвъ. Биотитътъ въ тия мѣста на скалата се явява въ продълговати листа или дебели игли, които въ повечето случаи сѫ единично развити, а само

тукъ-тамъ сѫ групирани по 2—3 въ едно. Освѣнъ въ тия мѣста биотитъ се забѣлѣзва и въ други, но много по̀-рѣдко. Формитѣ му сѫ неправилно ограничени, а на мѣста и съ изгледъ, който не съотвѣтствува на типиченъ биотитъ. Той не е въ голѣмо изобилие. Боята му е блѣдожълта, до ръждиво-червена съ силенъ плеохроизъмъ, който варира измежду зеленикаво-жълтата боя до кафяво-червената.

Много биотитни форми при по̀-силно увеличение се различаватъ отъ обикновения биотитъ, понеже показватъ косо (до 10°) потъмнение. Такива се забѣлѣзватъ около авгитнитѣ кристали или по̀-отдѣлно. Въ първия случай тѣ се показватъ съ бѣлѣзитѣ на епигенетенъ минералъ отъ авгита, а въ втория като самостойни. Тѣ съотвѣтствуватъ на амфиболъ. Тѣхъ, освѣнъ горния бѣлѣгъ (косото потъмнение), подкрѣпятъ още плеохроизмътъ, поляризационнитѣ бои, а най-добрѣ напрѣчнитѣ прѣрѣзи, на които тѫпиятъ ѫгълъ на призмата е около 125°. Тоя амфиболъ е сравнително повече отъ биотита; той освѣнъ че пълни биотитовитѣ петна, но е пръснатъ уединено на всѣкждѣ изъ масата и взима живо участие въ строенето ѝ. Той би могълъ да окаже извѣстно влияние въ наименуванието на базалта.

Фелдшпатътъ въ тоя базалтъ е сравнително по̀-малко отъ всички досега споменати минерали. По естество той отговаря на базиченъ плагиоклазъ, а по форма на дълги и тѣсни полисинтетни ивички, които на мѣста прѣвишаватъ дължината на авгитнитѣ кристали. Тѣ по цѣлото си протежение не сѫ еднородни, а накѫсани отъ веществата на другитѣ минерали, което показва, че сѫ по̀-късни образувания отъ тѣхъ. Туй присѫтствие на плагиоклаза показва, че скалата е типиченъ *фелдшпатъ (обикновенъ) базалтъ,* само че различенъ отъ тоя на сѣверна България; слѣдователно отъ друга еруптция.

Серпентинътъ пълни пукнатинитѣ на оливиновитѣ кристали или кристални кѫсове самъ или въ съдружие съ зеолити и калцитъ, или пъкъ ги обвива. Той е съ слабо зеленикава боя (за проходната свѣтлина) и тънковлакнесто устройство.

Хлоритътъ е привързанъ на серпентина или на калцита; той е въ минимални количества.

Калцитътъ е повече отъ хлорита; той освѣнъ въ метаморфния серпентинъ, пръснатъ е въ видъ на тънки мембрани изъ скалната маса или изъ нейнитѣ шупли въ видъ на тънки жилици между вторичното вещество.

Зеолититѣ сѫ въ оливина сами или въ съдружие съ серпентинъ или калцитъ. По естество тѣ сѫ неопрѣдѣливи.

Опалътъ е привързанъ на скалнитѣ шуплини, които въ повечето случаи самъ изпълня и придава на скалата дребно миндаловидно устройство. Той е чистъ бѣлъ или синкавъ опалъ, образуванъ отъ пихтийна маса, която слѣдъ изсъхването си се е напукала, и пукнатинитѣ ѝ отпослѣ запълнилъ кварцъ или калцитъ.

Основното стъкло въ базалта е малко и бистро; съдържа дълги иглисти микролити неопрѣдѣливо естество. То е неправилно пръснато изъ масата и изпълнява ролята на единъ видъ цементъ на кристалитѣ отъ другитѣ минерални вещества. Основното стъкло около мѣстата, въ които отсѫтствува оливинъ и авгитъ е пò-мѫтно отъ голѣмото изобилие на белонитни и трихитни форми; сѫщо такова е и въ околностьта на шуплитѣ и въ самитѣ биотитъ-амфиболови петна.

б) Базалтътъ отъ стръмния източенъ баиръ прѣдъ Габрово е тъждественъ съ прѣходния. Неговиятъ съставъ е отъ оливинъ, а главно отъ авгитъ и магнетитъ; ала съдържа амфиболъ и вторичнитѣ продукти: серпентинъ, опалъ и калцитъ. Въ него фелдшпатъ не може да се докаже, затова той съотвѣтствува на *лимбургитъ*. Всички други особности, каквито се отбѣлѣзаха въ прѣдходния, се повтарятъ и въ него. Неговитѣ шупли не сѫ съ гладки повръхнини, а друзовидни отъ ситнитѣ кристални кранщa, които сѫ проникнали въ тѣхъ. Вторичното вещество, което ги запълня не е еднородно, както при първия, а двойно: едно бистро и съ слаби синкави поляризационни бои, които изтъкватъ иглести анизотропни кристали, вѣроятно зеолити, а друго мѫтно, което сѫщо показва слѣди отъ анизотропность неопрѣдѣливо естество. Първото облага шуплинитѣ, а второто изпълня срѣдата имъ.

3. Прозорковци (Трѣвненско).

Още прѣзъ 1893 год. ми се даде кѫсъ, взетъ отъ дола подъ Прозорковци. Тоя кѫсъ по външния си изгледъ съотвѣтствува на базалта отъ Кънчовъ трапъ, но вѫтрѣшно показва извѣстни отклонения отъ него. Гѫстъ до криптокристалиненъ за простото наблюдение, въ микроскопа се показва почти цѣлъ индивидуализуванъ. Въ него могатъ да се различатъ ясно два периода на втвърдяване: единъ, който е далъ по-рѣдкия едъръ оливинъ и авгитъ, и други, въ който сѫ се втвърдили осталитѣ по-дребни части на скалата.

Съставътъ на базалта е отъ: *оливинъ, авгитъ, магнетитъ, биотитъ, серпентинъ,* малко *хлоритъ, фелдшпатъ* и *микролитни игли.* (Табл. 1, фиг. 3).

Оливинътъ е едъръ и дребенъ; той е най-едриятъ минералъ въ скалната маса. Освѣнъ въ единични кристални форми и зърна явява се и срасълъ отъ по два индивида съ сраслъчна равнина, успоредна на главната ось. Понеже граничната линия на двата индивида е съвършена и успоредна на главната ось, а пъкъ тя опрѣдѣля закона на срастването, то дава да се разбере, че равнината на срастването е отъ зоната на главната ось, а слѣдователно призма или пинакоидъ. Въ едритѣ и дребни индивиди оливинътъ се показва най-чистиятъ и бистъръ минералъ; той освѣнъ рѣдко зрънце отъ магнетитъ и своитѣ собствени метаморфни продукти други вещества и не съдържа. Понеже кристалитѣ му сѫ най-едритѣ, а на по̀-дребнитѣ му зърна трѣбва да се гледа като на корозивни зърна отъ подвижната магма при затвърдяването ѝ, то и въ базалта отъ това находище той отговаря на прълъ подземно затвърдѣлъ силикатъ.

Авгитътъ е най-разпространениятъ минералъ въ базалта; има го двоякъ: едъръ и дребенъ, но и въ двата случая въ краткостълбовидни и сравнително дебели кристални форми. Микроскопски едриятъ авгитъ е ясно полигонално ограниченъ; въ него се забѣлѣзватъ прѣрѣзи по разни посоки, отъ които слѣдва да се заключи, че формитѣ му сѫ били прости комбинации, и че сѫ били плочести относително ортопинакоида. Сѫщитѣ форми оставатъ и при ситнитѣ кристали, само че тѣ въ напрѣченъ разрѣзъ сѫ по-заоблени.

Едритѣ и дребнитѣ авгити сѫ съ еднакви свойства: боята имъ е червеникава, но не на всѣкждѣ съ еднаквая отсѣнка, вслѣдствие на което тѣ се показватъ зонални. Боята на зоналноустроенитѣ е по̀-червеникава въ периферията, а по-блѣда къмъ срѣдата, но не съ рѣзки граници, а съ постепененъ прѣходъ. Много пѫти индивида се разпада на ядка и обвивка, но подирнята личи само при ония отъ тѣхъ, които съдържатъ централни включения. Повечето отъ авгита въ прозорковския базалтъ е въ единични кристални форми, пръснати неправилно изъ скалната маса. Сраслеци сѫ рѣдкость, но и тѣ сѫ забѣлѣзватъ само между кръстосани николи. Тѣ сѫ двойни съ срѣдни полисинтетни ламели по закона на 100. Другъ видъ сраслеци, както и групирувки, каквито намѣрихме въ базалта отъ Кънчовъ трапъ, въ него не се забѣлѣзватъ. А то е особность, която веднага пада въ очи подъ микроскопа. Друга особность, съ която се отличава тоя авгитъ отъ авгита на прѣдходнитѣ базалти, е и изобилието на разкривени кристали (скратени въ главната ось, а продължени въ една отъ осталитѣ) съ изразителна цѣпителность,

на която посоката би се замѣнила. Къмъ тая може да се прибави и ундулаторното потъмнение на по-едритѣ форми; подобно не се забѣлѣзваше при първитѣ.

Магнетитътъ въ формено и количествено отношение е като въ прѣдходнитѣ базалти.

Кафявиятъ минералъ, който по свойствата си отговаря най-много на биотитъ, се значително различава отъ съотвѣтния въ базалта отъ Габровско, а наподобява оня отъ базалтнитѣ могили на с. България. Той е въ кѫси частично полигонални плочки или неправилно заоблени мембрани съ тъмнокавява до ръждивокафява боя, силенъ плеохроизъмъ и слаби поларизационни бои. Тѣ сѫ уединено разпръснати изъ масата, но забѣлѣзватъ се и сбрани въ малки групици отъ по двѣ три кѫсчета. И тоя минералъ, както и прѣдходниятъ, значително отклонява тоя базалтъ отъ оня на Кънчовъ трапъ и посочва въ него други условия на затвърдяване.

Серпентинтътъ въ видъ на тѣсни ивици кръстосва или опасва оливиновитѣ форми; нѣкои по-дребни оливинови зърна съвършено сѫ прѣвърнати въ него. Намѣста съ него заедно се явява и хлоритъ.

Друга особность въ тоя базалтъ е и типичниятъ фелдшпатъ. При увеличаване отъ 300 и повече диаметра виждатъ се въ скалната маса рѣдки, подобни на микролити форми, въ които полисинтетностьта се забѣлѣзва между кръстосани николи, а съ това той се различава отъ съотвѣтния на базалта отъ Кънчовъ трапъ и приближава до фелдшпата на базалта отъ могилитѣ.

Основното стъкло и на тоя базалтъ е малко и бистро; и то съдържа микролитни игли неопрѣдѣливо естество. То въ количествено отношение е много малко сравнително индивидуализуванитѣ вещества, а съ него тоя базалтъ напълно се схожда съ базалтитѣ отъ другитѣ находища. Освѣнъ това основно стъкло, което не реагира на поляризуваната свѣтлина, въ базалта се забѣлѣзва и друго, което по изгледъ, съдържание и бистрота въ нищо не отличава отъ прѣдходното; показва само слаби синкави поларизационни бои, които на голѣми протежения оставатъ еднакво обагрени, по което се мѣсятъ съ фелдшпатнитѣ или ония на нефелина.

Къмъ тая важна особность на тоя базалтъ отъ Кънчовтрапския заслужва да се отбѣлѣжи и отсѫтствието на разновидно устройство на масата, каквото забѣлѣзахме и при базалта отъ Габровско. Но и при това отсѫтствие той не показва пълно сходство въ устройството си съ базалта отъ могилитѣ, отъ което слѣдва да се разбере, че

ерупцията му не е изохронна ни съ една отъ прѣдходнитѣ двѣ. Този видъ ще да е базалтътъ и отъ другитѣ находища въ Трѣвненско, отъ кѫдѣ Радевци.

4. Гюсово (Казанлъшко).

Гюсовскиятъ базалтъ дльжи своята петрографска физиономия и специфично име на Hussak и Rosiwal. Hussak описва материяла отъ „Бекчи тепе", а Rosiwal отъ находището надъ с. Гюсово въ баира Сарж-яръ, на пѫтя за Се́лци. Въ своитѣ обиколки изъ тоя край нѣмахъ щастието да попадна ни на едно отъ тѣхъ. Като минавахъ отъ Срѣдно за Горно Гюсово въ леглото на Гюсовската рѣка, която свлича водитѣ си отъ кѫдѣ Сарж-яръ, намѣрихъ нѣколко влѣчени базалтни кѫсове; такива намѣрихъ и на шосето за Казанлъкъ, дѣто прѣсича тая рѣка, а сѫщо тъй и въ високитѣ ѝ отдѣли надъ село Гюсово (2—3 км. надъ селото). Лани като минавахъ отъ Се́лци за Гюсово, установихъ такива кѫсове още по-нагорѣ по дола, който води началото си отъ вододѣла между Се́лци и Гюсово, но пакъ не можахъ да го намѣря въ самото му легло.

Базалтнитѣ кѫсове, които намѣрихъ въ разнитѣ части на рѣчното легло се отличаваха съ незавидна голѣмина, неправиленъ паралелопипеденъ изгледъ, почти гладка повръхнина и ситно грапавъ миденъ ломъ. Скалната маса въ всички свои части на кѫсоветѣ се показва еднобойна — черна, смолеста и съ гѫсто устройство, което тукъ-тамъ нарушаватъ бѣлитѣ вторични вещества на шуплитѣ и слабото блещукане на ситнитѣ кристални повръхнини отъ черно-зеленикавитѣ форми на оливина.

Гѫстата и неопрѣдѣлива за простото око скална маса при въоруженото се разпада на своитѣ компоненти, величината на които не показва голѣма амплитуда (Табл. I, фиг. 4.). Съ него се доказва, че и устройството ѝ по цѣлото протежение не е еднакво. Въ препаратитѣ се вижда, че между типичнитѣ базалтни части има мѣста съ своеобразенъ изгледъ. Въ тѣхъ нѣма ни авгитъ, ни оливинъ, чо иглесто развитъ материялъ (кафява боя), който се придружава отъ редица правилни и неправилни микролити. Освѣнъ тѣхъ се забѣлѣзватъ уединено или въ свързка малки шуплини, запълнени съ вторични вещества. По еднитѣ и другитѣ той се напълно схожда съ базалта отъ Кънчовъ трапъ.

Скалнитѣ компоненти, които само микроскопътъ различава, сѫ по брой и видъ почти сѫщитѣ, както и въ габровския базалтъ;

такива сж: *оливинъ, авгитъ, магнетитъ, амфиболъ, стъкло, серпентинъ, хлоритъ, зеолити, калцитъ* и *лимонитъ*. Въ него фелдшпатъ нѣма; затова и названието му е лимбургитъ (магма базалтъ).

Отъ всички съставни минерали на базалта, които прѣдставляватъ единъ хипокристалиненъ агрегатъ, който въ микроскопа общо впечатление прави на холокристалиненъ, най-едрийятъ минералъ е оливинътъ. Той е минерална часть съ интрателуларно зараждане. Обикновено е едъръ, но има го и дребенъ; ситенъ нѣма. Едрийятъ оливинъ въ повечето свои индивиди нѣма характерни полигонални ограничения; той е полуполигоналенъ, заобленъ или кородиранъ, но винаги съ бѣлѣзитѣ на своята цѣпителность. Въ ония форми, дѣто оливиновото вещество е съвършено прѣсно и сназено отъ влиянието на метаморфнитѣ процеси, не показва съдържание на други примѣси; но като вещество, което лесно се поддава на разрушителното дѣйствие на течноститѣ, то е и повече промѣнено. Промѣнението му е както при оливина отъ другия базалтъ, а вторичнитѣ продукти: влакнестъ серпентинъ, сжщо такъвъ хлоритъ и зеолитъ съ малко калцитъ. Почти всички оливинови зърна или кристали сж малко много промѣнени, но нѣкои по̀-дребни сж се съвършено унищожили, и мѣстото имъ се познава по вторичнитѣ вещества.

При тоя базалтъ, както и при всички прѣдходни, авгитътъ е най-разпространенийятъ минералъ въ скалата; той е ядката ѝ. По форма, изгледъ, боя, разположение, агрегация и др. свойства той е тъждественъ съ авгита на габровския базалтъ. При него не се забѣлѣзватъ двѣ генерации на образуване, а една, и то постепенна; той е започналъ своето развитие, когато оливинътъ е билъ вече готовъ и го продължилъ до послѣдното магменно затвърдяване, понеже и въ послѣдния стъкленъ остатъкъ се забѣлѣзватъ микролити съ авгитни свойства.

Слѣдъ авгита по разпространение слѣдва магнетитътъ. Той е ситнозърнестъ и пръснатъ на всѣкждѣ изъ масата съ изключение на мѣстата, заети отъ кафявия минералъ.

Характерно за гюсовския базалтъ е присжтствието на минералъ, който въ микроскопа се издава за самостоянъ и първиченъ минераленъ видъ. Въ тънкитѣ препарати и обикновена свѣтлина той се явява въ дълги желтокафяви кристалчета, по-дълги отъ авгитнитѣ. Тѣ сж напрѣчно напукани, но на длъжъ цѣли или нацѣпени, а само тукъ-тамъ навлакнени, по което си свойство подхождатъ на биотитъ. Въ напрѣченъ разрѣзъ тѣ сж продълговати хексагони съ по̀-тжпъ

отъ 120° жгълъ, които заедно съ изразителния плеохроизъмъ, който притежаватъ, съотвѣтствуватъ най-много на амфиболъ. Това тѣхно естество поддържа и оптическата имъ ориентация, която при нѣкои въ посоката на дългата ось на индивидитѣ варира между 8°—15°. Този послѣдниятъ фактъ най-нагледно прѣдставя жълтокафявитѣ кристалчета за амфиболъ, защото ако той отсжтствуваше, тѣ можеха да се вематъ и като прѣдставители на ромбичния пироксенъ *хиперстена,* който не бива рѣдъкъ въ този видъ базалти. Такъвъ хиперстенъ споменува и Розивалъ отъ тоя базалтъ, но азъ въ приготвенитѣ за оптическо изслѣдване препарати такъвъ не можахъ да установя.

При тоя базалтъ, както и при габровския, много отъ жълтокафиятъ амфиболъ е тѣсно привързанъ на авгита. Въ уединенитѣ амфиболови индивиди изъ масата се забѣлѣзва тѣхното непосрѣдствено произхождение отъ авгита. Много продълговати авгитови индивиди до половината или по-голѣмата часть отъ тѣхъ сж съ типично авгитово вещество, а другата имъ половина или останалата часть е отъ амфиболъ. Въ много други ясно се вижда, какъ амфиболътъ расте изъ авгита. Въ трети тоя метаморфенъ процесъ на жълтокафявото вещество дава форми и устройство, които трудно се различаватъ отъ биотитовитѣ.

Отъ първичнитѣ вещества на тая базалтна скала пълно внимание заслужава тъй нареченото основно стъкло. То при силно увеличение се показва бистро и освѣнъ авгитнитѣ иглести белонити и групирани трихити съдържа тукъ-тамъ ситенъ прахъ и съвсѣмъ рѣдки зрънца отъ цирконъ. То въ количествено отношение е почти еднакво съ изкристализуванитѣ минерали на скалата и повече дори въ мѣстата, които не съдържатъ авгитъ и оливинъ. Сравнено съ съотвѣтното въ габровския базалтъ е пакъ повече, затова скалата е значително намаляла въ относителното си тегло; подирното едва достига 2·795.

Отъ вторичнитѣ минерали серпентинътъ е привързанъ на оливиновитѣ кристали, но той не е тъй чисть, както серпентинътъ на базалта отъ могилитѣ; той е отчасть съ бѣлѣзитѣ на хлорита и размѣсенъ съ зеолити неопрѣдѣливо естество.

Другитѣ вторични минерали сж ограничени на скалнитѣ шуплини; тѣ сж главно два: калцитъ и едно зелено вещество, което на мѣста никакъ не реагира на поларизуваната свѣтлина, а на други показва финозърнеста агрегатна поларизация и зонално расположение. Много отъ шуплинитѣ калцитътъ заима самъ, а при другитѣ

е въ свързка съ зеленото вещество, което най-много наподобява опалъ. Въ първитѣ освѣнъ него се съдържа и ситнозърнесто вещество, което ги облага и което по свойствата си пакъ отговаря на калцитъ, но може да е и зърнестъ зеолитъ. Въ другитѣ той е въ срѣдата имъ и въ секторно положение.

Освѣнъ шуплини, заети само отъ калцитъ, има и такива, заети само отъ зеленикавото вещество, но и тѣ като чиститѣ калцити сѫ обложени отъ зърнестото вещество. Въ другитѣ, дѣто веществото имъ е въ комбинация съ калцитното, подирното заима прѣдимно централната часть на шуплината. Въ шуплини, заети изключително отъ зеленото вещество, въ срѣдата имъ се забѣлѣзватъ части, които слабо реагиратъ на поляризуваната свѣтлина, но има и такива, които показватъ зонално устройство. Едното и другото, както и комбинацията на различнитѣ вещества въ шуплинитѣ, показватъ, че процесътъ на запълването имъ е билъ прѣкѫсванъ.

5. Даутлий (Анхиалско).

Базалтъ отъ тоя край споменува проф. Жујовић (гледай литературата въ началото), но и то само при разпрѣдѣлението на скалитѣ, които намѣрва въ източната подбалканска зона (стр. 242). Но като разглежда подробно намѣренитѣ материяли и ги характеризува, той не си служи съ наименуванието базалтъ, а употрѣбява *авгититъ* (стр. 252). Въ скалата установява изгледъ на лава съ съставъ отъ многоброенъ авгитъ, магнетитъ и съ пори, запълнени съ зеолитни вещества и калцитъ. Край тия изобилни вещества въ скалата доказва и оливинови контури, които ограждатъ вторични вещества, главно бовлингитъ (стеатитъ). Той приима тоя видъ скала за авгититъ отъ редицата на лимбургитскитѣ лави, но такива типични не установява тамъ.

Отъ сѫщата мѣстность, а вѣроятно и сѫщия типъ скала споменува и Тоула (гледай отбѣлѣзаната литература) по опрѣдѣлението на Rosiwal като *нефелинъ тефритъ* (базалтоиденъ типъ), понеже доказва присѫтствие на нефелиново вещество по химически начинъ. Споредъ мене по-вѣроятно е мнѣнието на Жујовић за авгититъ, отколкото онова на Тоула-Rosiwal за нефелинъ тефритъ, понеже присѫтствието на натриевото вещество, на което се отдава присѫтствието на нефелинъ, не е сигурно доказано. То може да се дължи и на зеолити.[1])

[1]) Не бѣхъ лично на мѣстото, за да провѣря фактитѣ на горнитѣ автори, а и нѣмамъ материялъ отъ тамъ, който оптически да изслѣдвамъ, но по аналожни материяли

6. Доруклий (Карнобатско).

Сѣверно отъ село Доруклий въ рѣката, която сбира водитѣ си отъ кѫдѣ с. Автаня, на пѫтя за Хасбеглий, рѣчното легло и съсѣднитѣ му брѣгове сѫ заети отъ младоеруптивни материяли, които на пръвъ погледъ наподобяватъ андезити, но при внимателно разглеждание съотвѣтствуватъ на базалти. Скалитѣ сѫ съ черна чернозелена и сивочерна боя и матова повръхность на кѫсоветѣ изложени дълго на въздуха, а на повръхнини скоро оломени съ блещивъ стъкленъ блѣсъкъ и слаба мазнина по кристалитѣ. По устройство тѣ се различаватъ помежду си: едни отъ тѣхъ сѫ едропорфирни по авгитнитѣ кристали, други субпорфирни пакъ по тѣхъ, а трети почти зърнести и съ изгледа на пѣсъчници (на повръхнинитѣ изложени дълго на въздуха). Всички сѫ тежки (отн. тегло 2.969—3.036) и активни на магнетната игла. Скалитѣ сѫ еднородни и безъ съдържание на странични примѣси и свои разнобойни конкреции. Тѣ сѫ повръшно дребно паралелопипедно надробени. Формата на тѣхното находище въ това мѣсто не е ясна, понеже се крие подъ наноситѣ и почвата на мѣстностьта.

Скалитѣ реагиратъ на простата диагноза само съ своя авгитъ, който е сравнително много въ тѣхъ. По него макроскопски биха могли да се приематъ за *авгитити*. Въ микроскопа по съставъ и устройство тѣ се прѣдставятъ като типични базалти. Макроскопски и микроскопски по структурата имъ се различаватъ три видоизмѣнения:

отъ съсѣдни мѣстности ще кажа, че и авгититътъ на Жујовић ще да е *андезитъ базалтоиденъ типъ*. Въ баира южно отъ с. Инджекьой (Месемврийско), който е въ продължението на и. с. и. посока на даутлийската мѣстность, съ седиментнитѣ материяли алтернират ъ еруптивни, които по изгледа си отговарятъ на андезитъ. Скалата е матова съ сива и зеленясала боя и съ порфирно устройство по авгита. Въ шуплеститѣ отдѣли на скалата има и бѣли вторични вещества, каквито не сѫ рѣдкость и въ компактната скала. По общъ изгледъ тая скала не показва разлика отъ околнитѣ андезити; тя се отличава само съ помощьта на микроскопа. Въ нея се открива *оливинъ*, който е цѣлъ прѣвърнатъ въ зеленикава агрегатна маса серпентиново естество. Той е рѣдъкъ, въ едри кристални форми и дребни зърна, но въ еднитѣ и другитѣ той е съ характернитѣ си цѣпителни пукнатини. Авгитътъ е повече и въ двѣ генерации. Магнетитътъ е уединенъ, зърнестъ и въ изобилие. Фелдшпатътъ е повече въ основата; рѣдко—порфиренъ. Основно стъкло има, но малко; то е въ междинитѣ на индивидитѣ отъ другото вещество. Въ сѫщо такова положение има и желтозеленикава маса, която между кръстосани николи се показва като серпентиновъ агрегатъ.

По оливина, по обилието на авгита и магнетита и по интерсерталното си устройство скалата показва прѣходъ къмъ *базалта*, но по всички други свойства тя се отличава отъ базалтитѣ и съотвѣтствува на андезитъ.

Възъ основа на тоя фактъ допущамъ, че и авгититътъ на Жујовића е андезитъ базалтоиденъ типъ, защото той го взима за авгититъ само възъ основа на многото авитъ, рѣдкия оливинъ и отсѫтствието на фелдшпата.

1. Сивочерна скала съ макроскопско дребно зърнесто и микроскопско порфирно устройство. Състои се отъ: *авгитъ, оливинъ, магнетитъ, фелдшпатно вещество* и *основно стъкло*. Порфирно развититѣ минерали сж авгитътъ и оливинътъ; магнетитътъ е дребно зърнестъ. Фелдшпатътъ съ стъклото съставятъ основата, изъ която сж пръснати порфирнитѣ и субпорфирнитѣ минерали; тя съдържа въ изобилие микролитни игли. Отдѣлнитѣ минерали на скалата иматъ слѣднитѣ особности:

Авгитътъ въ своитѣ порфирни и субпорфирни форми е кристаленъ. Кристалитѣ му сж единични или въ групи отъ по 2—3 индивида, но рѣдко двойни или полисинтетни сраслеци. Тѣ сж по цѣлото си протежение еднородни, еднобойни (жълтозелени въ проходната свѣтлина) и съ зонално усройство, което се види само между кръстосани николи. Всички сж бистри и освѣнъ рѣдкитѣ включения отъ магнетитъ и оливинъ, които съдържатъ; въ нѣкои се забѣлѣзва ситенъ черенъ глобулитенъ прахъ, който е централно сбранъ, или въ малки околовръстни, проточени ивици разположенъ.

Почти всичкиятъ авгитъ е прѣсенъ; само на нѣкои малки кристалчета се забѣлѣзва частично промѣнение въ хлоритъ.

Авгитъ въ основата нѣма, а то показва, че той още прѣди окончателното затвърдяване на скалната маса е прѣкратилъ образуването си.

Оливинътъ, както и авгитътъ, е съ интрателуларно начало; но отъ тѣхъ първъ е започналъ образуванието си оливинътъ. Това се вижда отъ неговитѣ форми и отъ находката му изъ авгита. Формитѣ му сж кристали или кристални кжсове, които сж вече прѣвърнати въ заоблени зърна поради начупването и абсорбцията на огненнотечната маса, изъ която сж плавали, до като цѣлата е затвърдѣла. Оливиновитѣ кристали и зърна сж единични индивиди и тѣхни части; въ тѣхъ сраслекъ почти нѣма. Тѣ сж уединено пръснати изъ масата и отъ струята тукъ-тамъ събрани въ малки групи. Въ тѣхъ нѣма първична агрегация.

Оливинътъ за проходната свѣтлина е бѣлъ, прогледенъ минералъ; той освѣнъ рѣдкитѣ дребни магнетитни зърна и магнетитенъ прахъ, другъ първиченъ минералъ не съдържа, а то пакъ иде да потвърди, че той е първо образуване на магмата слѣдъ черноруднято вещество. Оливинътъ отъ влиянието на хидрохимически процеси е прѣтърпѣлъ частично промѣнение въ серпентинъ; това му промѣнение е започвало по цѣпителнитѣ пукнатини или околовръстъ, затова и изглежда като опасанъ или обвитъ въ тѣсни жълти

и зеленикави ивици. При това промѣнение той е отдѣлилъ много малко магнетитъ, което показва, че ще да е повечето чистъ магнезиевъ ортосиликатъ.

Оливинътъ ако и количествено по-малко отъ авгита, но той съ него и фелдшпата опрѣдѣля наименуването на скалата — **обикновенъ или фелдшпатъ базалтъ.**

Магнетитътъ е едро — до ситнозърнестъ минералъ неправилно пръснатъ изъ масата. Освѣнъ въ единични зърна той се явява и въ агрегати (по 2—3) отъ тѣхъ, но и въ едина, и другия случай той е прѣсенъ. Той оказва голѣмо влияние върху боята и тежестьта на скалата. Магнетитътъ е само първиченъ; вториченъ нѣма.

Сивата маса, на която главниятъ съставъ е фелдшпатътъ, въ количествено отношение е еднаква съ порфирнитѣ съставни части; отъ нея и скалата получава сивата си отсѣнка. Сивата маса се прѣдставя като кристалолучестъ или иглестъ минералъ, въ който фелдшпатъ-плагиоклазътъ намира своето изражение. Въ тънкитѣ препарати тя се показва слабо глинеста и съ обилно съдържание на тънки дълги микролити разно положение. Тукъ-тамъ изъ нея се забѣлѣзва бѣло до слабожълтеникаво основно стъкло, което съотвѣтствува на магменъ остатъкъ. Край тѣхъ, а и на други мѣста изъ сивото вещество се забѣлѣзватъ длъгнести микролити съ кафява боя, съ плеохроизъмъ и паралелно потъмнение; по тия бѣлѣзи, тѣ най-много съотвѣтствуватъ на биотитъ.

2) Скалата по външенъ изгледъ най-много съотвѣтствува на базалтъ. Тя е съ дребнопорфиренъ кристаленъ авгитъ, който се вижда па повръхнинитѣ, изложени дълго на влиянието на въздуха, и съ по-едри зеленикави, стъклени (мазни) кристални точки, които съотвѣтствуватъ на оливинъ. Другъ съставъ не се различава. Въ тънкитѣ препарати съ микроскопа се установява: *авгитъ, оливинъ, магнетитъ* и *основна маса*, прѣпълнена съ ситни иглести микролити-белонити. Въ нея основата въ сравнение съ порфирнитѣ съставни части е повече, а по естество е стъкло. Порфирнитѣ минерали и въ тая скала сѫ авгитътъ и оливинътъ, а дребнозърнестъ — магнетитътъ. Въ скалата явно личатъ двѣ генерации на минералното образуване: първа, която е дала порфирнитѣ минерали съ магнетита, и втора — основата. Отдѣлнитѣ минерали притежаватъ слѣднитѣ особности:

Авгитътъ е като авгита въ прѣдходния базалтъ. Той сравнително съ другитѣ минерали е най-обилно развитъ. Формитѣ му сѫ единични кристали, кристални кѫсове, сраслеци (полисинтетни, колѣнчести и накръстъ) и групи отъ по 2 — 3 индивида. Всички

сѫ съ жълтозеленикава боя и зонално устройство. Съдържатъ само желѣзни включения и оливинъ.

Оливинътъ е по-малко отъ авгита. Формитѣ му сѫ кристали, кристални кѫсове неправилно заоблени и групи отъ по 2—3 индивида. Тѣ сѫ неправилно напукани и частично промѣнени въ серпентинъ. Въ него метаморфозата започва изключително отъ кристалнитѣ пукнатини. Метаморфниятъ продуктъ не на всѣкждѣ е правилно ограниченъ отъ околната маса; на мѣста пуща жили и зѫби въ нея, които най-нагледно прѣдставятъ разпространението на процеса.

Магнетитътъ е въ зърна, които въ сравнение съ съотвѣтнитѣ отъ прѣдходния базалтъ сѫ по-неправилно ограничени. Пръснатитѣ отъ тѣхъ изъ стъклената основа въ обикновена свѣтлина се показватъ оградени отъ по-свѣтла ивица която между кръстосани николи потъмнѣва, както и осталата маса.

Основата въ обикновената свѣтлина се показва прогледна и запълнена съ многобройни микролити неопрѣдѣливо естество, смѣсени съ по-едрички четвъртити и продълговати кристалчета отъ авгитъ. Между кръстосани николи тя потъмнѣва и се изпъстря съ по-свѣтли четвъртити или иглести форми, които косо потъмнѣватъ и които съотвѣтствуватъ на авгитъ. Въ тоя базалтъ фелдшпатъ нѣма. По неговото отсѫтствие скалата напълно заслужава именуванието **лимбургитъ.** Но ако се има прѣдъ очи обилното количество порфиренъ и микролитенъ авгитъ, не ще е грѣшка, ако се именува **авгититъ.**

3. Третото базалтно видоизмѣнение по външенъ изгледъ наймного съотвѣтствува на авгитъ андезитъ, а особно по-едритѣ и обилни порфирни авгити. Въ кѫсовитѣ повръхнини, изложени дълго на влиянието на въздуха, не се вижда другъ съставъ освѣнъ авгитно вещество, пръснато изъ тъмносивата заръждавяла основа, която тукъ-тамъ се показва шуплива. Въ скоро отломенитѣ повръхнини личатъ и ръждиви полигонални петна съ ромбни или крѫгли обриси. Въ тѣхъ основата е почти черна.

Съставътъ на тая скала въ количествено и качествено отношение на минералитѣ остава сѫщия както и въ прѣдходнитѣ двѣ. Различаватъ се минералитѣ: *авгитъ, оливинъ, магнетитъ* и *основа.* Едриятъ авгитъ е съ бѣлѣзитѣ и свойствата на авгита отъ прѣдходнитѣ двѣ видоизмѣнения. Различава се отъ тѣхъ, че въ нѣкои отъ индивидитѣ му между кръстосани николи се забѣлѣзватъ тѣсни ивици, които го неправилно кръстосватъ и които съотвѣтствуватъ

на метаморфенъ продуктъ. Той на мѣста показва периферно наядане отъ основата. Ситниятъ авгитъ е ограниченъ на основата, но и той съдържа яснитѣ бѣлѣзи на обикновенъ авгитъ. Той е кратко стълбестъ и съ четвъртити напрѣчни прѣрѣзи, които го мѣсятъ съ нефелина, ала отъ него го отличава бoята му и косото потъмнение. Ситниятъ авгитъ не е равномѣрно пръснатъ изъ основата, а поради това и тя се показва петнеста.

Оливинътъ въ нищо не се различава отъ оливина въ прѣдходнитѣ двѣ базалтови видоизмѣнения.

Такъвъ остава и магнетитътъ.

Освѣнъ по порфирната си особность скалата се различава отъ прѣдходнитѣ двѣ още и съ особности въ основата си. Основата е прогледна съ слабо червеникава боя единъ видъ напетнена. (Табл. I, фиг. 5). Напетняването се длъжи на разположението на ситния авгитъ и магнетитъ. Има мѣста, които сѫ съвършено лишени отъ тѣхъ. Тѣ сѫ кръгли или неправилно заоблени и по цѣлото си протежение съ нееднаква боя: периферно по-мѫтни, а къмъ срѣдата бистри. Съ това нѣкои отъ тѣхъ наподобяватъ шуплини, които сѫ отпослѣ запълнени съ аморфно вещество. Между кръстосани николи основата е тъмна и съ слаба тъмносива отсѣнка, която въ извѣстни мѣста значително разсвѣтлява. Въ такива тя се прѣдставя за радиарнолучесто устроена, като да запълва шуплинитѣ, срѣдата на които е съвършено тъмна По тия бѣлѣзи тя прилича на начало на образуване на фелдшпати. Друга особность, която я отличава отъ прѣдходнитѣ, е и тая, че въ нея не се забѣлѣзватъ иглести микролити, каквито пълнѣха прѣдходнитѣ. По всички тия бѣлѣзи скалата показва голѣма разлика отъ авгитнитѣ андезити, съ които се схожда само външно и се приближава до обикновенитѣ базалти или до варияцията имъ авгитити.

Въ всѣкой случай оставамъ въпроса отворенъ, като храня надежда, че бѫдещитѣ подробни изслѣдвания въ структурно отношение ще опрѣдѣлятъ окончателно скалата и ще ѝ дадатъ съотвѣтното наименуване.

7. Ачлари.

Въ блоковитѣ андезитни конгломерати на село Ачлари се забѣлѣзватъ и такива балвани или кѫсове, на които външниятъ изгледъ имъ опрѣдѣля мѣстото между базалтитѣ. Тѣ сѫ съ черна до сивочерна боя съ черноземенъ кристаленъ съставъ отъ авгитъ и тукъ-тамъ съ тъмно кафяви до ръждиви полигонални петна отъ

оливинъ. Другъ съставъ съ просто око не може да се различи. Повръхнината на късоветѣ е шуплива и матова, но на скоро отложенитѣ части тя е компактна съ блещиви точки отъ кристалнитѣ повръхнини. Съ помощьта на микроскопа съставътъ и структурата се най-лесно уясняватъ. Различаватъ се минералитѣ: *авгитъ* (порфиренъ и въ основата), *оливинъ*, *магнетитъ*, *фелдшпатъ* (плагиоклазъ), *малко основа* и вторичниятъ продуктъ на оливина — *серпентинъ*.

Авгитътъ въ порфирнитѣ си форми е съ полигонални ограничения, единиченъ или като двойни и полисинтетни срастваняя по 100. По всичко друго той се схожда съ авгита отъ доруклийскитѣ базалти. И при него периферията на нѣкои отъ индивидитѣ му е слабо наедена отъ основата.

Оливинътъ е сравнитело рѣдъкъ и въ всичкитѣ си форми (кристали и зърна) той е промѣненъ въ серпентинозно (стеатитно) вещество, като при процеса е отдѣлялъ и магнетитъ, който му е заелъ пукнатинитѣ. Отъ разната степень на метаморфиня процесъ, отъ който и продуктитѣ сж разнобойни и отъ дебелитѣ черни, червени и ръждиви жили изъ него, изгледътъ му е много красивъ и веднага пада въ очи при наблюдението.

Магнетитътъ е много, но не толкова колкото го иматъ прѣдходнитѣ базалти. Той е зърнестъ и неправилно разпръснатъ изъ основата, както и въ порфирнитѣ минерали.

Фелдшпатътъ е изкристализувалъ въ доволно едри и отчетливи базични плагиоклази. Той заима почти всичкото пространство между авгита и оливина, и по неговата величина и индивидуализация скалата съотвѣтствува на базалтовото видоизмѣнение *долеритъ*. Между фелдшпатнитѣ полиснитетни индивиди личатъ мѣста, които по своитѣ оптически бѣлѣзи съотвѣтствуватъ на основно стъкло. Такова има сравнително малко и съ зачатъчна метаморфоза. Освѣнъ основото стъкло има и иглести микролити неопрѣдѣливо естество, ала тѣ не сж тъй изобилни, както въ прѣдходнитѣ базалти. Виждатъ се и жълтокафяви или зеленикави петна, които се дължатъ на метаморфозата на ситния авгитъ.

По тоя съставъ и устройство скалата значително отклонява отъ авгитнитѣ андезити и много приближава до обикновенитѣ базалти долеритовъ типъ.

8. Карантината (срѣщу Бургазъ).

Сѣвероизточно отъ зданията на карантината морскиятъ брѣгъ, който отъ източна страна затваря малкото заливче, се състои отъ раз-

новиденъ седиментенъ и еруптивенъ материялъ. Отъ сѣверна страна носа на брѣга заиматъ олигоценскитѣ образувания, обилни на едри вкаменелости отъ групата на Gastropoda и Lammellibranchiata. Тѣхъ отъ югъ ограждa тънка жила (10—15 с. м.) черенъ еруптивенъ материялъ, прѣпълненъ съ авгитно вещество. Тоя жиленъ материялъ въ поврѣхнини, изложени дълго на въздуха е ръждиво позеленѣлъ, а въ скоро отломени показва съставъ отъ двояко вещество: авгитни кристали, пръснати изъ тъмна основа и жълтеникави ситни и пò-едри полигонални точки, които на простото око се издаватъ като фелдшпатни. Въ тоя изгледъ скалата наподобява андезитъ, но се поражда съмнѣние за него по тежестьта ѝ (отн. тегло 2.955). Едва се микроскопа се уяснява въпросътъ; съ него се различава точно съставътъ и устройството ѝ (Табл. I, фиг. 6). Съставътъ на скалата е главно обиленъ *кристаленъ авгитъ*, пръснатъ изъ прогледна основна маса, прѣпълнена съ иглести микролити (трихити и белонити), уединено *зърнестъ магнетитъ* съ положението на авгита и пò-рѣдъкъ кристаленъ и зърнестъ минералъ съ контуритѣ на оливинъ, а съ вещество на вториченъ минералъ, който сътвѣтствува на стеатитъ. Структурата на скалата е порфирна, а основата ѝ, въ сравнение съ порфирнитѣ минерали, почти въ еднакво количество. Тя е прѣпълнена съ белонити и трихити. Авгитътъ е съ бѣлѣзитѣ на сътвѣтния отъ доруклийскитѣ базалти, съ тая само разлика, че нѣкой отъ индивидитѣ му съдържатъ включения отъ основната маса.

Освѣнъ едрия авгитъ има и дребенъ и ситенъ, съставна часть на основата; той е въ продълговати скелетни форми, които по дългата ось на индивида се прѣдставятъ като буквата H, а въ напрѣченъ — четвъртити. Въ тия подирнитѣ тѣ наподобяватъ нефелинови форми, но се отличаватъ отъ тѣхъ, че еластицитетнитѣ имъ оси не се съвпадатъ съ кристалографскитѣ.

Сѫщо такъвъ е и магнетитътъ, само че той въ тая скала е пòрѣдъкъ, но затова чернитѣ трихити ще да се състоятъ изключително отъ него.

Оливинътъ е въ единични кристални или зърнести форми, но има го и въ групи отъ по нѣколко индивида въ едно. Твърдѣ на рѣдко е остало отъ него нѣкоя частица; обикновено цѣлъ е промѣненъ въ серпентинъ, стеатитъ или зеолити и калцитъ, но безъ отдѣление на магнетитъ.

Основата на скалата се състои отъ прогледно вещество, което въ отразената свѣтлина се показва бѣлѣзникаво-глинесто, а между

кръстосани николи се разпада на двѣ: на инактивно на поляризуваната свѣтлина и на слабо активно на нея. Първото съотвѣтствува на базисъ, който е частично промѣненъ, а второто — на фелдшпатъ, понеже поляризационнитѣ му бои сѫ тъмни гълѫбови и ѫгълътъ на потъмнението косъ.

По всички тия бѣлѣзи скалата показва голѣмо сходство съ Доруклийскитѣ базалти, а се отклонява отъ авгитнитѣ андезити.

Възъ основа на тия бѣлѣзи тя напълно заслужва названието базалтъ или авгититъ, отколкото авгитъ андезитъ.

Отъ казаното за качествата и свойствата, а особно за състава и структурата на базалта отъ тия находища у насъ, ясно се види, че той не е еднакъвъ въ всички. Най-голѣмо сходство показватъ гюсовския и габровски базалтъ, но пакъ се различаватъ частично помежду си, а именно че въ единия (отъ Кънчовъ трапъ) се доказва, ако и малко, фелдшпатъ, а другиятъ (Гюсовския) е безъ него. Такъвъ (лимбургитъ) има и въ Доруклийско, но той не се схожда съ гюсовския по структура. Малко (съставно и отчасть структурно) сходство се забѣлѣзва и между базалтитѣ отъ Ачлари и Доруклий или тия двата съ оня отъ карантината, но ни единъ отъ тѣхъ не се схожда съ базалтитѣ отъ първитѣ три находища. Самостоенъ е базалтътъ отъ могилитѣ, а прѣходенъ между другитѣ базалтни видове е трѣвненскиятъ, въ едни скални видове и даутлийскиятъ въ други.

Общото разнообразие посочва на разна геологическа възрасть и самостойни ерупции. Такива възъ основа на извѣстнитѣ данни можатъ да бѫдатъ слѣднитѣ: една за базалта отъ могилитѣ, втора — за габровско-гюсовския, третя за трѣвненския, четвърта за доруклийския и пета за бургазския.

По възрасть първата е пò-млада отъ долнокреднитѣ образувания, а може би и по-млада и отъ кредата, втората и третята сѫ още по-млади отъ нея, понеже прѣслояватъ съ образуванията отъ горнокредна възрасть, четвъртата слѣдъ андезитната ерупция на подбалканската зона, въ която сѫ се образували много туфи, които тя накѫсва. Петата (ерупция) дава бѣлѣзи, които я отнасятъ къмъ среднотерциерна възрасть. Тя отъ една страна огражда андезитъ, а отъ друга олигоценски образувания, които ако и хоризонтални, но малко ги надига отъ югъ, отъ което слѣдва да се заключи, че тя е пò-късна отъ олигоцена.

Résumé. Die Abhandlung „der Basalt in Bulgarien“ umfasst alle festgestellten Fundorte von Basalt in Bulgarien von welchen einige bis jetzt noch unbekant waren. Nachdem die diesbezügliche Literatur gründlich erschöpft wird, auf Grund von eigenen Betrachtungen des Verfassers, ein jeder dieser Fundorte mit seiner äusseren-Form und Lage zwischen den anderen Gesteinen ausfürlicher gekenzeichnet und die makro-und mikroskopische zusammensetzung und Struktur seiner Materialien charakterisirt. Gründlich sind die Basalte der nächst bezeichneten Fundorte bearbeitet:

1. Zwischen Suchindol und Dragomirovo,
2. Kantschen Trap und die östliche Umgebung von Gabrovo,
3. Prosorkovzi bei Trevna,
4. Gjusovo n. o. von Kazanlak,
5. Dautlyi n. w. von Anhialo,
6. Atschlari südl. von Karnobat,
7. Doruklyi s. o. von Atschlari,
8. Quarantine (Porus) bei Burgas.

Zum Schluss wird ein Vergleich zwischen den Materialien der verschiedenen Fundorte gegeben und ihr geologisches Alter angezeigt.

Eine Tabelle mit 6 Mikrophothografien ($\frac{9.4}{1}$) von Basalt verschiedener Fundorte ist der Abhandlung beigelegt.

Обяснение на таблицата.

Фиг. 1. Базалтъ отъ Чаталъ тепе до Бутово.
„ 2. „ „ Варенскитѣ могили.
„ 3. „ „ Прозорковци (Трѣвненско).
„ 4. „ „ Гюсово (Казанлъшко).
„ 5. „ „ дерето надъ Доруклий (Карнобатско).
„ 6. „ „ Карантината (Поруса) срѣщу Бургазъ.

Градъ Варна.

Културно-географски бѣлѣжки.

(Приeто въ общо заседание на тритѣ клона на 6. III. 1901.)

От **А. Иширковъ.**

Физикогеографски отношения.

Крайбрѣжието на Черно море е много слабо разчленено, затова и най-малкитѣ негови заливи сж придобили голѣмо значение. По нашето черно-морско крайбрѣжие. което има дължина около 300 километра, се вдаватъ значително въ сушата само два залива: Варненски и Бургаски.

Варненски заливъ прѣдставя края на широкъ ерозивенъ улей между южнитѣ стръмни спускове на Франгенското плато и широката Авренска рътлина. Вжтрѣшностьта на улея е изпълнена отъ дългото Девненско езеро и цѣла редица по-малки езера и мочури, а за прѣграда между морето и доста дълбокото Девненско езеро служи мочурлива низина, широка два километра, прѣзъ която протича тѣсниятъ отокъ на езерото

Брѣгътъ на Варненски заливъ отговаря напълно на земята, която се разтила задъ него. На дъното, дѣто се свърша мучурливата низина на улея, на разстояние около 3 километра, той е низъкъ — почти водоравенъ, насипанъ дѣ повече, дѣ по-малко отъ морски пѣсъкъ. Тука сушата расте на смѣтка на залива и въ юго-източния край, дѣто се изхвърля повече пѣсъкъ, се образувала доста широка низина, набрѣздена отъ низки дюнообразни насипи. Южна ограда на Варненски заливъ образува най-източното продължение на Авренския рътъ — Галатски носъ, който се издига 80—90 метра надъ морето. На сѣверъ отъ отока на Девненско езеро се издига и простира доста на широко низко плато, прилично на тераса, въ юго-източната часть на което е разположенъ градъ Варна. Отъ крайбрѣжната низина при устието на Девненския отокъ къмъ

сѣверо-изтокъ брѣгътъ на Варненски заливъ се постепенно повишава, до като стигне въ лозята два километра далеко отъ града височината 20 метра Тука брѣгътъ е отвѣсенъ и се състои отъ миоцененъ варовикъ, покритъ на мѣста по-дебело, на мѣста потънко отъ пръхкава пръсть, която вънкашно прилича на льосъ, но не е еолично образуване.

Широчината на Варненски заливъ, мѣрена по меридиана на Галатски носъ е $4._3$ кил., дължината отъ сѫщия меридианъ до най-отдалечената точка на сушата $2._8$ кил. Дълбочината на водата въ залива не надминава 18 м., а изобатата 10 метра се отдалечава отъ брѣга срѣдньо 600 м. Пространството на Варненски заливъ, заграденъ на изтокъ отъ Галатски меридианъ, е $13._7$ кв. километра. Дъното на залива е меко, повечето глинесто и мѫчно можатъ да се заловатъ о него яко котвитѣ на корабитѣ.

Теренътъ отъ двѣтѣ страни на Девненско езеро и неговътъ ôтокъ състои отъ миоценски спанеолски образувания; отъ западния край на Девненско езеро до с. Гебедже отъ еоценски, а пó къмъ сѣверо-западъ идатъ наслагитѣ на кредния периодъ. По Франгенското плато имаме сарматски пластове. Далеко надлъжъ и наширъ въ околностьта на Варна се простиратъ варовици, и затова изворната вода е тука силно варовита.

Температурата на повръхната морска вода въ Черно-море е голѣма и въ това отношение лѣтѣ го надминаватъ много малко морета. Благодарение на високата температура на морската повръхна вода и температурата на въздуха надъ крайбрѣжието не се понижава твърдѣ много и прѣзъ най-студенитѣ мѣсеци. Срѣдната мѣсечна януарска температура въ Варна е $0._8{}^0$, когато всѫду въ вѫтрѣшностьта на България тя спада подъ нулата. Благодарение пакъ на високата лѣтна температура на морската повръхна вода (повече отъ 20^0) и температурата на въздуха прѣзъ лѣтото се повдига до голѣма степенъ: срѣдната мѣсечна юлска температура е $22._7{}^0$. Особено топла е есеньта въ Варна. Мѣсецъ ноември въ Варна има срѣдна мѣсечна температура 8^0, когато София $4._4{}^0$, Габрово $4._9{}^0$ и Пловдивъ (Садово) $6._7{}^0$. Срѣдна годишна температура на въздуха въ Варна за послѣдното десетолѣтие (1891—1900) е $12._8{}^0$. Може да се каже изобщо: Черно-море служи повече за топликъ на Варна отколкото за прохладитель. Само пролѣтъ се чувствува охладителното влияние на изтиналото прѣзъ зимата море.

По отношение на валежа Варна далеко не е тъй облагодѣтелствувана както съ температурата на въздуха. Черно-морскиятъ

регионъ спада къмъ областьта съ срѣденъ валежъ. Въ Варна срѣденъ годишенъ валежъ за периода отъ 1893 до 1901 год. е 534 литри на кв. метъръ. Най-много дъждъ вали прѣзъ лѣтото. Въ това отношение Черно-морското крайбрѣжие сподѣля континенталнитѣ особености на климата въ юго-източна Русия. Малко дъждъ вали прѣзъ есеньта, която поради високата температура на въздуха и ясното небо съставя най-приятния сезонъ на Варна и подпомага да се продължатъ до късно въ есеньта морскитѣ бани и да зрѣе хубаво гроздето, което се бере тука чакъ въ срѣдата на октомврия.

Въ края на лѣтото край морето валятъ често силни дъждове, които чрѣзъ буйни порои причиняватъ голѣми пакости. Ето вървежътъ на такъвъ единъ пороенъ дъждъ, отбѣлѣзанъ въ Евскиноградъ: На 11 августъ 1899 година въ разстояние на 8 часа и 8 минути навалѣло 178.$_4$ литри вода на кв. метъръ, половината отъ това, което вали понѣкога за цѣла година въ Доброжа, и то между 9 часа и 10 минути и 9 часа и 30 мин. сутриньта; значи за 20 мин. паднали 52.$_5$ литри вода на кв. м. 'или за минута 2 литри и 652 грама. Това е силенъ дъждъ. Но не липсуватъ и сухи пролѣти, когато насѣянитѣ храни не сж могли да поникнатъ.

Покрай нашето Черно-морско крайбрѣжие вѣятъ вѣтрове най-много отъ изтокъ, сѣверъ и западъ, а най-малко отъ югъ. Най-силно вѣятъ вѣтроветѣ въ края на есеньта и прѣзъ зимата. Тогава тѣ иматъ скорость по-голѣма отъ 20 метра въ секунда. Най-силно и най-продължително вѣятъ сѣверниятъ и източниятъ вѣтъръ; тѣ докарватъ често страховита катастрофа. Морето се силно вълнува, издигатъ се високи вълни и се тласкатъ о брѣга съ голѣма мощь, разбиватъ се тамъ съ оглушителенъ шумъ и образуватъ море отъ пѣна. Въ незащитеното по-рано пристанище скелитѣ се трошаха, лодки и мавуни биваха изхвърлени край брѣга; гемии, (параходитѣ избѣгваха благоврѣменно навжтрѣ въ морето), закачени о яко вкопанитѣ си въ морското дъно котви, се силно люлѣяха, като се издигатъ непрѣкжснато по билата на високитѣ вълни и се спущатъ стръмглаво въ зиналата бездна между тѣхъ. Не рѣдко дебелитѣ вериги на котвата се скжсваха, или самата котва не можеше да намѣри яка опора на морското дъно, и гемията, повлѣчена отъ тласъцитѣ на вълнитѣ, ставаше тѣхна играчка, докато най-послѣ се разбие о скалитѣ на Галата или бжде зарината въ пѣсъцитѣ край брѣга. Сега вълноломътъ на недоизкараното още модерно пристанище на Варна даде завѣтъ и тихи води на корабитѣ. Стремителнитѣ буйни вълни се разбиватъ сега въ яко споенитѣ блокове на въл-

нолома и, прѣобърнати въ милиони капки, хвърчатъ високо въ въздуха.

Не по-малко страшни се явяватъ крайморскитѣ бури и на сушата. Зимно врѣме тѣ оголватъ земята, като нахвърлятъ снѣжни прѣспи въ трапищата, които не въ единъ снѣженъ буранъ сѫ ставали гробища на заблудени пѫтници и добитъкъ, когато снѣжнитѣ частици, прѣобърнати въ ситни ледени зрънца, шибатъ безъ милость въ лицето и замрѣжватъ погледа.[1]) Силнитѣ вѣтрове, слѣдъ като измѣтатъ снѣга, изриватъ и почвата (и тъй измита отъ поройни дъждове), оголватъ засѣянитѣ полета, изтръгватъ дори дребни растения и всичко това ведно съ снѣга, що вали, се върти и носи съ голѣма бързина, като помрачава и денемъ цѣлия хоризонтъ. Въ града картината става още по-страшна, защото вѣтърътъ разкрива покриви на кѫщята, събаря кумини, порти и огради. Въ такива дни не е съвсѣмъ безопасно да се ходи изъ града

Слѣдъ зимна буря се забѣлѣзватъ обикновено на завѣитѣ, по дърветата и зданията смръзнати купчини пѣсъкъ, корени и снѣгъ, които се запазватъ така дълго врѣме. Като имаме прѣдъ очи и доволно низката температура въ такива случаи (—13°), лесно можемъ да си обяснимъ, защо измръзватъ често зимнитѣ сѣитби покрай Черно-морския брѣгъ.[2])

Черно-морскиятъ брѣгъ, обърнатъ къмъ югъ, както е между Калиакра и устието на Батовската рѣка и отчасть при Евксиноградъ, е изложенъ и на южния вѣтъръ (лодосъ), който лѣтно врѣме е прохладенъ, а зимѣ (тогава вѣе рѣдко) е топълъ и прѣвръща за мигъ зимата въ пролѣтъ. И южниятъ вѣтъръ докарва бурно море, когато западниятъ вѣтъръ, който вѣе често продължително, не докарва бури, а е горещъ, задушливъ вѣтъръ прѣзъ лѣтото и мразовитъ прѣзъ зимата.

По своята *растителна* покривка околностьта на Варна прѣдставя въ малко пространство най-разнообразна картина.

По южнитѣ и източнитѣ спускове на Франгенското плато отъ землището на Пашакьой до манастира Св. Константинъ и отъ равнището на Варна до крайщата на самото високо плато се протака зеленъ поясъ отъ прѣкрасни лозя. Тѣ прѣдставятъ сѫщеврѣменно богата овощна градина, въ която зрѣятъ много добрѣ всички плодове на нашето отечество, съ изключение на кестена,

---

[1]) Т. Мумджиевъ: Зимѣ край Черно-море. (въ Юбилеенъ сборникъ на Добричкото околийско учителско дружество. Варна 1899 год. стр. 128.)

[2]) Н. Дуковъ: Отчетъ на метеорологическата станция — (въ отчетъ на Варненската мѫжка гимназия за 1899/1900 год. стр. 48).

благодать запазена за Казанлъшкото поле и Берковския пезулъ на Стара-планина.

Равнището между Девненско езеро и политѣ на Франгенското плато притежава степния характеръ на Доброжанската равнина. Тука имаме голо поле, което пролѣтъ се покрива съ зеленина, а въ края на лѣтото, изпасено отъ добитъкъ и погорѣло отъ горещото слънце, прѣдставя пустошъ.

Сѣвернитѣ крайща на Девненско езеро и мочурътъ между него и морето сж изпълнени съ висока тръсть, която лѣтно врѣме се олюлява вълнообразно и отъ далеко прѣдставя приятна зеленина край голитѣ сипеи и сухото равнище, а зимѣ и късно въ пролѣтьта — възжълти сухи стъркове съ прѣчупени върхове.

Сѣвернитѣ склонове на широката Авренска рътлина иматъ старопланински характеръ. Тѣ се наклоняватъ полѣгато и достигатъ водитѣ на Девненско езеро безъ мочуръ и тръстика. Хубави гори и шубръци, прошарени съ сочни ливади, правятъ този край красивъ, но сжщеврѣменно пустъ и тихъ, и затова прѣдставя контрастъ на срѣщуположния засѣянъ съ лозя склонъ, чиито изликъ на животъ, на сила личи не само въ пъстрата и богата растителна природа, но и въ шума на хората, дошли тука да работятъ или за охоленъ животъ подъ сѣнкитѣ на овощнитѣ дървета и по чардацитѣ на многочисленитѣ лѣтни кжщи.

Между мочура на Девненско езеро и Черно море се простира гола пѣсъчна равнина, набрѣздена отъ низки дюнообразни хълмове. Тука имаме малка пѣсъчна пустиня.

Сѣвернитѣ склонове на Галатски носъ прѣдставятъ ту стръменъ голъ сипей, ту покритъ съ шубръци спускъ, ту тѣсни тераси, образувани чрѣзъ сриване на брѣга и покрити съ слаби лозя и овощни дървета.

Всрѣдъ града и край морето до морскитѣ бани се разтилатъ градски градини, засѣяни съ дървета и храсти, които въ по-голѣмата си часть сж чужди на варненската околность. Акацията, айландътъ и брѣстътъ сж главнитѣ прѣставители на градинскитѣ дървета. Късното развиване на акацията и айланда закъснѣва още повече и тъй късната зеленина на гр. Варна.

Възникване на градъ Варна.

Брѣгътъ на Варненски заливъ, дѣто се свършва широкиятъ ерозивенъ улей на Провадийската рѣка и редица езера, по които

се извърша съ най-голѣма леснота съобщението на сѣверна България съ Черно море, прѣдставя удобни мѣста за селище. Голѣмото Девненско езеро, което се разтила непосрѣдствено задъ залива, чрѣзъ по-спокойнитѣ си води е внушавало повече дързость у първитѣ риболовци въ този край и съ това се усилвала още повече пригодностьта на варненското крайбрѣжие за ранно селище. И може съ голѣма вѣроятность да се прѣдположи, че още първитѣ примитивни хора, които сж живѣли въ източна България, сж оцѣнили прѣдимствата на благоприятното положение на Варненски заливъ и сж се установявали за дълго или на постоянно жилище въ околностьта на днешна Варна. Братя Шкорпилъ намѣрили на Галатския брѣгъ остатъци отъ храна на първобитни хора: останки отъ миди Mytilus edulis[1]) — най-стари доказателства за човѣшки животъ въ този край.

Първиятъ исторически народъ, който живѣлъ край брѣговетѣ на Варненски заливъ били тракитѣ кробизи. Дали сж имали тѣ селище край залива, не ни е извѣстно. Споредъ историята първи основатели на гр. Варна се явяватъ гърцитѣ. Въ периплуса на Черно море отъ Псевдо-Скимноса[2]) четемъ, че Одессосъ основали милетяни, когато въ Мидия царувалъ Астиагъ. Около него живѣли тракийцитѣ кробизи. Споредъ тази бѣлѣжка на Псевдо-Скимноса Ed. Mayer (Geschichte des Alterthums т. II стр. 451) опрѣдѣля дата за основание на гр. Одессосъ годината 585 прѣди Христа. Да ли милетянитѣ сж турили първи начало на града, или сж се възползували отъ сжществуеще вече тракийско селище на това мѣсто, не ни е извѣстно.

Въ противоположность на градоветѣ Аполония (Созополъ) Анхиало, Месемврия и Калиакра на нашето крайбрѣжие, които прѣдставятъ полуострови, скачени съ тѣсни лесно защитявани провлаци, каквито мѣста избирали съ особена любовь старитѣ гърци за градове, Одессосъ прѣдставя откритъ градъ, който можалъ да дири защита само задъ градскитѣ си стѣни. Да основатъ милетянитѣ града Одессосъ на мѣстото на сегашна Варна въ дъното на залива, а не на Галатски или Евксиноградски носъ, дѣто възникнали по-късно важни укрѣпени селища: Галатосъ или Калатосъ

[1]) Братя К. и Х. Шкорпилъ: Паметници на гр. Одессосъ—Варна. Годишенъ отчетъ на Варненската мжжка гимназия Фердинандъ I за 1897/98 учебна година. Варна 1898 стр. 3.

[2]) Изданенъ отъ Müll въ съчинението Geographi Graeci Minores т. I. Прѣводъ отъ Г. Кацаровъ въ Период. Спис. кн. LXI, св. 8.

и Макрополисъ, сж се водили сигурно отъ по-широки търговски съображения: да бжде градътъ колкото се може по-достжпенъ за съобщение съ вжтрѣшностьта, да стане центъръ на сухопжтно и морско съобщение.

Името и мѣстото на градъ Варна.

Първото познато намъ име на гр. Варна е Одессосъ (Odessos, Ὀδησσός, Odyssos, Odyssopolis). Съ това име градътъ се наричалъ до края на VII стол., отъ когато захваща да се замѣстя съ сегашното му име Варна. Отъ описанието на Варна въ грамадния трудъ върху морскитѣ пристанища на всемирното съобщение, изданенъ отъ Александра Дорнъ,[1]) узнаваме, че въ римско врѣме градъ Одессосъ получилъ името Tiberiopolis, но понеже не се посочва никакъвъ източникъ, то не може да се провѣри това твърдение, което срѣщамъ тукъ за първи пжть. Колкото за прѣименуването на Одессосъ въ Варна имаме доста голѣма литература. Името Одессосъ се срѣща въ литературата за послѣденъ пжть у Теофилакта Симоката (Бонско издание, стр. 270 и 271), дѣто се разправя за похода на византийския пълководецъ Петъръ, братъ на Маврикия, противъ славянитѣ (596 г.) Въ втората половина на VII вѣкъ срѣщаме вече името Βάρνη. Обстоятелството, че разстоянието между Варна и носъ Калиакра е 28 морски мили, а пъкъ сумата на отдѣлнитѣ разстояния между носа и Одессосъ споредъ авторитѣ на периплитѣ (периплусъ = колоплувъ) достига до 340 стадии или 34 мили, накарали Тетбу де Марини[2]) да приеме, че Одессосъ не е лежалъ на мѣстото на сегашна Варна край морския брѣгъ, а около четири километра по̀ на западъ край Девненско езеро. Да приеме Тетбу това мнѣние сж му помогнали още обстоятелствата, дѣто византийскитѣ писатели различавали Одессосъ отъ Варна, напр. у Никифора Βάρναν πλησίον Ὀδύσσου, Odyssos prope Varnam (Бонското издание, стр. 40, изданието на Boor 35), сжщото срѣщаме и у Теофана (изданието на Boor, I, стр. 359), и дѣто на прѣдполаганото отъ него мѣсто на Одессосъ се намирали много монети, между които голѣма часть отъ Одессосъ. Колкото се отнася до многочисленитѣ паметници, които сж намѣрени тъкмо въ Варна, Тетбу прѣдполага, че тѣ сж прѣнесени отъ стария градъ послѣ неговото разрушение въ новопостроения гр. Варна, както това бива всѣкога, кога възниква новъ

[1]) Alexander Dorn: Die Seehäfen des Weltverkehrs, I B. 1890. стр. 136.
[2]) Taitbout de Marigny: Hydrographie de la mer Noire. Trieste, 1856 стр. 31.

градъ близу до развалинитѣ на старъ. Ф. Браунъ приима това мнѣние на Тетбу и казва, че то не губи своята сила, „макаръ въ срѣднитѣ вѣкове Одессоската епархия да е прѣименувана въ Варненска (Parthey, Hierocl. Synecdemus и пр. 1866 стр. 147), макаръ египетскиятъ посланикъ който се отправилъ въ 1263 год. изъ Варна за Суданъ, да можалъ да нарече първия отъ тѣзи градове съ названието Дексейта (Makrizi, Hist des Sultans mam. trod. par Quatremère I, 1 стр. 215); и макаръ въ 1463 год. да прѣдполагали да пратятъ субсидия на гърцитѣ противъ турцитѣ ad locum varne aut a lo discos, т. е. l'Odissos (Atti Touro ligure VII, 241)".[1])

Проф. Иречекъ пише въ своитѣ „Пѫтувания по България": „Отъ края на 7 столѣтие градътъ (Одессосъ) се появява съ ново име Варна. Византийскитѣ лѣтописи разправятъ, че българитѣ на 678 год. навлѣзли дори до Варна близу до Одессосъ" и обсадили тамошния вѫтрѣшенъ край (цитира цитиранитѣ вече Никифорусъ и Теофанесъ). Споредъ това мѣсто се сѫди, че името Варна първоначално е принадлежало не на стария Одессосъ, а на нѣкоя мѣстность въ околностьта. То е означавало навѣрно най-напрѣдъ Провадийската рѣка съ Девненско езеро и неговата долина, както и царь Константинъ Багренородни въ X вѣкъ говори за „рѣка Варнасъ". Да ли това име е славянско и тъждествено съ думата *врана*, не знамъ сигурно; впрочемъ не далеко отъ тукъ на западъ, въ Шуменско, и до днесъ единъ притокъ на Камчия се нарича славянски и турски Врана[2]).

Братя Шкорпилъ като повтарятъ разказа на Иречекъ въ своята статия „Паметници на гр. Одессосъ — Варна"[3]) прибавятъ, че не само притокътъ на Камчия се нарича Врана, но и цѣлата му околность. Тѣ прѣдполагатъ, за възможно, приемането на християнството да е дало поводъ да се промѣни езическото име на града, посветено на Одисея.

Прф. В. Златарски въ една обстойна рецензия на горѣозначената статия на Бр. Шкорпилъ, печатана въ „Български прегледъ", год. V, кн. III, стр. 121—130, дохожда до противно заключение. Споредъ него името Варна трѣбва да сѫ дали поселившитѣ се въ околностьта на Одессосъ славяни, които споредъ Никифора и

[1]) Ф. Браунъ, Черно морье. Сборникъ изслѣдваній по исторической географіи Южной Россіи. Часть I. Одесса. 1879.

[2]) Д-ръ Конст. Иречекъ, Княжество България, часть II. Пѫтувания по България. Прѣвелъ С. Аргировъ. Пловдивъ. 1899, стр. 818.

[3]) Годишенъ отчетъ и т. н.

Теофана били покорени отъ Аспаруха. За Варна не можемъ да приложимъ много пѫти сполучливо употрѣбяваното обяснение за прѣименуване на града чрѣзъ приимане на християнство, защото то било разпространено по западнитѣ брѣгове на Черно море много по-рано (III и IV в.). Какъ е звучало първоначално славянското название — Варна ли или Врана — това е трудно да се каже. Сближението името на града Варна съ името на рѣка Врана, което прѣдлагатъ Иречекъ и братя Шкорпилъ, е произволно, защото това послѣдното е ново название, и надали може да се прѣдполага поради значителната далечина на тази рѣка отъ града Варна, че то е могло да има нѣкакво отношение къмъ името на този послѣдния; па и доколкото било извѣстно на г-нъ Златарски, той не знае да носи околностьта на тази рѣка сѫщото име. Колкото се отнася до въпроса, какво трѣбва да се подразбира подъ името „Варна“, название само на мѣстность, или само на градъ, или пъкъ на едното и на другото, той забѣлѣзва, че у византийскитѣ списатели Βάρνη или Βάρνας означава винаги име на градъ и притова приморски, както се види отъ изразенията ἡ πόλις Βάρνη, ὁ αἰγιαλὸς τῆς Βάρνας (ср. Tomaschek Zur Kunde der Hämus-Halbinsel. Sitzbr d. W. Akademie Bd. CXIII. 1 Heft, стр. 306 и 307). Наистина у патр. Никифора и Теофана се срѣща изражението Βάρναν πλησίον Ὀδυσσου, но слѣдъ като се разгледатъ тѣзи думи въ свръзка съ цѣлия разказъ[1]) виждаме, че както Никифоръ тъй и Теофанъ употрѣбяватъ изражението τὴν λεγομένην Βάρναν πλησίον Ὀδυσσου, което се противополага на изражението τοῦ ὑπερκειμένου μεσογαίου (у Никифора) или τοῦ ἐκεῖσε μεσογαίου (у Теофана), като географски терминъ, за да опрѣдѣлятъ страната, къмъ която сѫ потеглили българитѣ и мѣстото, дѣто тѣ сѫ се разположили на лагеръ, т. е. между морския брѣгъ и вѫтрѣшната земя, а съвсѣмъ не се види отъ самия текстъ, че тази страна, това мѣсто се наричало „Варна“. На съставителя на първообраза, отъ който сѫ черпили двамата византийски автори, не е било точно извѣстно, дали новиятъ градъ Варна е възникналъ върху развалинитѣ на стария Одессосъ или близу до него; обаче намѣренитѣ въ наше врѣме при новитѣ постройки стари зидове и други останки отъ различни паметници на гр. Одессосъ, ни каратъ

[1]) Ще прѣдамъ за яснота само българския прѣводъ на Теофана отъ Златарски: „И когато тѣ (българитѣ) почнали да ги (ромеитѣ) прѣслѣдватъ до Дунава и го прѣминали и дошли къмъ тъй наречената Варна до Одессосъ и до тамшната вѫтрѣшна земя, тѣ видѣли, че това мѣсто лежи въ голѣма безопасность, а именно (то било защитено) отзадъ съ рѣка Дунавъ, отпрѣдъ и отстрани съ клисури и Понтийско море и т. н.

да признаемъ първото за вѣрно, или пъкъ да се мисли, че първоначално новиятъ градъ е билъ застроенъ вънъ отъ чертата на стария и по-сетнѣ се разпространилъ и върху развалинитѣ на послѣдния. Тъй или инакъ самото изречение по характера си вече ни показва, че то не е точно, а само приблизително опрѣдѣление (ср. Tomaschek, ibidem стр. 307). Колкото пъкъ до изражението на Константина Багренородни ὁ ποταμὸς Βάρνας, което стои вмѣсто ὁ ποταμὸς τῆς Βάρνας, както ὁ αἰγιαδὸς τῆς Βάρνας, то се обяснява съ това, че като не е му било извѣстно името на рѣката, която се втича въ Черно море при Варна, той употрѣбилъ името на града, както и токо що приведеното „Прибрѣжие на Варна", и неще никакво съмнѣние, че подъ тази рѣка трѣбва да разбираме Провадийската.

Съображенията на Златарски се усилватъ още повече и отъ фактитѣ, които Браунъ не иска да вземе въ внимание, а именно, че и до късно врѣме се споменува вмѣсто Варна името Одессосъ. А колкото се отнася до несъгласието въ разстоянието между Варна и Калиакра въ старитѣ перипли и споредъ сегашното измѣрение е обстоятелство най-често повтаряно въ историческата география. И ако самъ Тетбу искаше да бѫде по-точенъ, трѣбваше да постави мѣстото на Одессосъ още нѣколко километра пó на западъ или пó на югъ отъ посоченото отъ него мѣсто (4 килом. на западъ отъ сегашната Варна). А никждѣ въ околностьта на Варна не намираме остатаци отъ развалини, които да ни засвидѣтелствуватъ сѫществуването на голѣмъ богатъ градъ, какъвто е билъ Одессосъ въ първитѣ вѣкове на нашето лѣтоброение. Таквви остатъци намираме само въ границитѣ на днешна Варна.

Варна като културно исторически центъръ.[1])

Културното развитие на Европа и на цѣлото човѣчество е тѣсно свързано съ морето. Финикийската и гръцката култура се разнесли въ най-старитѣ врѣмена първо по море и се присадили най-напрѣдъ по крайбрѣжието на Срѣдиземно море и отъ тамъ лека-полека проникнали въ вжтрѣшностьта на Европа. И цѣлокупната европейска култура се разнесе и се носи по цѣлото земно кълбо пакъ по вода, по море. Крайбрѣжията на всичкитѣ континенти се намиратъ вече подъ влиянието на европейската култура,

[1]) По липса на исторически данни специално за Варна, ще гледамъ да очъртая изобщо културното въздѣйствие на нашето черноморско крайбрѣжие, което се сподѣляло доста равномѣрно отъ негонитѣ градове.

когато вѫтрѣшностьта на тѣзи континенти въ много свои части е още малко извѣстна или съвсѣмъ непозната и се населява отъ примитивни народи, които прѣкарватъ сѫщо такъвъ първобитенъ животъ, какъвто прѣкарватъ много прѣдисторични народи въ Европа прѣди хиляди години.

И първитѣ културни влияния въ прѣдѣлитѣ на сегашното наше отечество сѫ прѣнесени въ голѣма степень по водата на Черно море. Но корабитѣ на кой народъ сѫ набрѣздили най-напрѣдъ повръхнината на Черно море и кога? Този въпросъ не можемъ да рѣшимъ положително, защото нѣмаме исторически данни и историята на първото културно влияние по брѣговетѣ на Черно море както въ много други такива случаи се състои само отъ прѣдположения. Неустрашимитѣ и твърдѣ прѣдприемчиви финикианци, които прѣбродили цѣлото Срѣдиземно море, навлѣзли въ Атлантическия океанъ и плували по западнитѣ брѣгове на Европа и Африка, не сѫ ли навлѣзли и въ Черно море, слѣдъ като сѫ имали селища покрай брѣговетѣ на Мраморното?[2]) Много историци на финикианската търговия приниматъ за сигурно, че финикианитѣ сѫ прѣминали Босфора и сѫ имали селища по нашето крайбрѣжие[3]). Ако това се докаже единъ день, то първитѣ сѣмена на по-висока култура, посѣяни по нашето Черноморско крайбрѣжие, можемъ да отнесемъ въ много ранни врѣмена, далеко прѣди три хиляди години.

Сигурни културни селища на нашето Черноморско крайбрѣжие ни посочва историята много по-късно, когато вече гръцки моряци чрѣзъ своята срѫчность и прѣдприемчивъ духъ затъмниха славата на своитѣ учители — финикианцитѣ. Гърцитѣ, слѣдъ като колонизирали брѣговетѣ на Срѣдиземно море, на Архипелага и на Мраморно море, навлѣзли най-послѣ прѣзъ Босфора въ Черно море. Да ли по слѣдитѣ на финикианитѣ или на други нѣкои мореплавателски народи плували първитѣ гръцки гости на Черно море, не се знае. Гърцитѣ, които били навикнали на островни морета, на дълбоковрѣзани крайбрѣжия и ясно небо, Черно море, което се разтила на единъ пѫть въ неизгледна ширина, щомъ се свърши Босфора, имъ се показало много негостоприемно, и всички стари гръцки списатели тълкуватъ въ този смисълъ първоначалното име ἄξενος. Гѫститѣ мъгли, голѣмитѣ бури, силнитѣ сѣверо-източни и източни вѣтрове, мѫчно-достѫпнитѣ брѣгове, тъмниятъ колоритъ на

---

[2]) Селището Пронектосъ у Стефана Византийски се смѣта за финикийско.
[3]) Гледай литературата по този въпросъ у Ludwig Bürchner: Die Besiedelung der Pontos Euxeinos durch die Milesier. I. Kempten. 1885 стр. 32—33.

морето и околностьта, мрачната атмосфера и враждебнитѣ обноски на мѣстното крайбрѣжно население допринесли много, ако не да кръстятъ първоначално морето негостоприемно, то поне по народна етимология да го схванатъ отпослѣ тъй.

Гръцката колонизация по брѣговетѣ на Черно море датира послѣ осми вѣкъ прѣди Христа. Макаръ и да нѣмаме обстойни извѣстия за въвежа на колонизацията по брѣговетѣ на Черно море, сé личи ясно, че най-напрѣдъ били заселени южнитѣ, малоазиатскитѣ брѣгове. За това най-много помогнало силното морско течение, което отъ Босфора отива на истокъ покрай брѣга на Мала-Азия. Корабитѣ на гърцитѣ, които били въ първитѣ врѣмена на колонизацията малки и далеко неусъвършенствувани, плували много по-лесно по течението отколкото срѣщу него, покрай западния брѣгъ на морето. Малоазиятскиятъ брѣгъ на Черно море привличалъ колонизатори и чрѣзъ своитѣ изобилни минерални богатства и хубавъ дървенъ материалъ, отъ който сж имали гърцитѣ винаги нужда. Освѣнъ неблагоприятното морско течение покрай западния брѣгъ на Черно море, много попрѣчкали за ранното колонизиране на този брѣгъ, споредъ нѣкои стари списатели, и варваритѣ траки, които населявали този брѣгъ. Колкото се отнася пъкъ до брѣга, между Босфора и Аполония (днешния Созополъ), който е скалистъ мжчно достжпенъ и билъ населенъ отъ грабителското тракийско племе Асти, останалъ и отпослѣ за дълго врѣме пустъ.

Най-главнитѣ колонизатори на Черноморското крайбрѣжие били милетцитѣ.

Най-старитѣ селища, които основали гърцитѣ по нашия черноморски брѣгъ и които съ изключение на Калиакра не сж изгубили своето значение прѣзъ повече отъ двѣ хиляди години, сж Аполония, Анхиало, Месемврия, Одессосъ (Варна), Круни или Дионисополисъ (Балчикъ) и Тристисъ (Калиакра). Освѣнъ изброенитѣ главни селища имало между тѣхъ и цѣла редица малки фактораи, които служили на търговията и крайбрѣжното съобщение. Повечето стари гръцки селища иматъ полуостровно положение, което много подпомага лесната защита на града и прѣдставя сжщеврѣмено добри пристанища. Аполония се хвалила още въ най-старо врѣме съ своитѣ двѣ добри пристанища. Полуостровното положение прѣдставя голѣмо прѣдимство за корабитѣ, защото, кога вѣе вѣтъръ отъ едната страна, напр. сѣвероизточната, корабитѣ сж на завѣтъ въ южната страна и наопаки. Анхиало и Месемврия иматъ сжщото положение.

Първиятъ въпросъ, който ни се изпрѣчва, щомъ поискаме да подхванемъ озаглавената въ този отдѣлъ тема, е: какви сж били отношенията на първитѣ колонизатори къмъ мѣстното население, какво е било въздѣйствието на гръцката култура върху иноплеменното население, което е живѣло въ вжтрѣшностьта на нашето сегашно отечество?

Свѣдѣнията, които би ни дали отговоръ на този много важенъ въпросъ сж повечето отжслечни намеквания, и то отъ по-къснешно врѣме.

Най-старитѣ колонизатори на черноморското крайбрѣжие сж имали характера на колонизаторитѣ отъ всички врѣмена. Голѣмото рибно богатство, за което споменуватъ всички стари списатели, особено изобилието на високоцѣнената риба тонъ, богатитѣ житни покрайнини на земята задъ морския брѣгъ, обмѣнътъ на изработени прѣдмети въ гръцкитѣ културни страни съ сурави материали на варварскитѣ земи, минерални богатства, богатъ дървенъ материалъ и други сж прѣдизвиквали много охотници за голѣми печалби да напуснатъ своето отечество и потеглятъ на дълъгъ пжть по брѣговетѣ на Черно море. Често хора отъ недоволната партия на нѣкой гръцки градъ напущали своето отечество и основавали въ далечни краища ново селище, дѣто заживѣвали спорѣдъ своитѣ възгледи и убѣждения. Авантюристи, които дирятъ своето щастие въ далечни крайща, имало въ всички врѣмена. Свръхъ това имало и систематична колонизация. Всѣки богатъ градъ, съ развито мореплаване и търговия, пращалъ прѣдприимчиви колонисти въ далечни и близки крайща и тѣ ставали посрѣдници на търговията между метороколията и новоколонизиранитѣ страни. Щомъ една колония се развияла и укрѣпнѣла въ новото си отечество, изпращала съ токо посочената цѣль отъ своя страна колонисти въ близки и далечни страни. Това било въ интереса на еднороднитѣ колонии, и то се диктувало отъ голѣмата конкуренция между отдѣлнитѣ градове. За гърцитѣ не било много мжчно да напущатъ своитѣ родни селища, защото понятието за отечество у тѣхъ било винаги тѣсно свързано главно съ мѣстото, дѣто тѣ живѣятъ; и обстоятелството, дѣто всѣки градъ възниквалъ чрѣзъ колонизация отъ други, подържалъ у тѣхъ винаги духа на разпространение чрѣзъ постоянно разселяване.

Дребното политическо разпокжсване на гръцкия народъ въ самата гръцка земя се отразявало и върху тѣхнитѣ колонии. Всѣки градъ основавалъ за своя смѣтка колонии. Съсѣднитѣ колонии на

различни градове не стояли въ тѣсна свръзка по между си, дори и колониитѣ, които имали единъ и сѫщи произходъ, не сѫ се яко държали нито една съ друга, нито съ своята метрополия. Това разцѣпване отъ една страна и мореплавателскиятъ характеръ на новитѣ колонисти отъ друга ги правили слаби да прѣдприиматъ задружно едно разпространение въ вѫтрѣшностьта на земята, а останали сѐ покрай брѣга на морето и се сношавали изключително по вода. Въ днешно врѣме, когато цивилизуванитѣ колонисти иматъ на рѫка много усъвършенствувани орѫжия, се одързостяватъ и въ незначително число да проникнатъ въ вѫтрѣшностьта на Африка, като си пробиватъ пѫть прѣзъ многочислени „варварски" царства. Но въ врѣмето на старитѣ гърци, когато срѣдствата за война у колониститѣ не прѣдставяли нѣкакви голѣми прѣдимства прѣдъ орѫжието на военственитѣ и многочислени траки, се принуждавали прѣселенцитѣ отъ културна Гърция да дирятъ за селища укрѣпени мѣста край морето, да влизатъ въ мирни договори съ туземцитѣ, като имъ даватъ голѣми изгоди. Тѣ допущали да живѣятъ въ тѣхнитѣ селища тракийци и навѣрно тѣзи туземни съграждани на гърцитѣ сѫ били и най-добритѣ посрѣдници на търговията между тракитѣ отъ вѫтрѣшностьта и грѫцкитѣ градове покрай брѣга на морето. Можемъ да прѣдположимъ, че въ крайбрѣжнитѣ градове, на които формата на земната повръхнина не е дала добрѣ защитени мѣста, били принудени да допуснатъ у себе си и най-много туземци. И днесъ най-добрѣ защитенитѣ отъ природата градове, дѣто върху малкото полуостровче нѣма мѣсто нито за една кѫща повече, сѫ останали еднородно населявани, както сѫ били, навѣрно прѣзъ цѣлото си историческо сѫществуване (Месемврия и Созополъ). А открититѣ градове както отъ къмъ суша тъй и отъ къмъ море, като Варна, напр., сѫ били винаги населени отъ най-разнообразно население. Много е възможно, че съ врѣме въ нѣкои отъ открититѣ градове сѫ наддѣлявали туземцитѣ, и тогава гърцитѣ сѫ играли ролята на чужденци-търговци, злѣ третирани отъ първитѣ. Поне така изглежда работата отъ списанията на Овидия, който като изгнаникъ живѣлъ въ римско врѣме въ градъ Томи (при Кюстенджа). Той разправя, че главното население на този градъ се състояло отъ гети и сармати; тѣ се обличали съ кожи и шалвари, носили разпуснати дълги коси и нестригана брада; явявали се по улицитѣ на конь и въорѫжени съ стрѣли и мечове. Малкото гърци, които живѣяли между тѣхъ, възприели варварскитѣ обичаи, дори и шалваритѣ и знаели да говорятъ гетски. Прѣдъ вратитѣ върлували

разбойнически тълпи отъ различни народи, и тѣхнитѣ стрѣли не единъ пжть прѣхвърквали прѣзъ градскитѣ стѣни. Който отива да оре нивата си, него грози опасность за живота; той оре вълрженъ. Въ този разказъ на Овидия макаръ и да личатъ силнитѣ изрази на единъ поетъ, сè трѣбва да има въ тѣхъ нѣщо истинско. Тѣзи бѣлѣжки се отнасятъ наистина за епоха по-къснешна, отколкото сж първитѣ врѣмена на грьцката колонизация на черноморското крайбрѣжие, но при липса на други данни тѣ сè ни даватъ що-годѣ прѣдстава за отношенията на гърцитѣ и мѣстното население въ единъ откритъ градъ, какъвто е билъ Одессосъ. До сжщитѣ възгледи ни довеждатъ и разказитѣ на Полибиусъ върху отношенията на грьцкитѣ крайбрѣжни градове и князетѣ на отдѣлнитѣ тракийски племена, които датиратъ сжщо отъ по-къснешно врѣме. Той говори: дѣто посѣятъ византийцитѣ, поженватъ го тракийскитѣ варвари и срѣщу тѣхъ не помагатъ нито мечь, нито пари: разбиятъ ли гражданитѣ единъ князь, нападатъ имъ областьта за това други трима; подкупятъ ли единъ, искатъ сжщиятъ годишенъ доходъ други петь (цитати у Момзена: Römische Geschictte. V. 278).

Първитѣ колонизатори на нашето крайбрѣжие не само, че не сж били достатъчно силни, за да можатъ да проникнатъ навжтрѣ и въздѣйствуватъ културно върху мѣстното население, а сами тѣ сж били притѣснявани отъ туземцитѣ. Обстоятелството, дѣто нѣкои тракийски, особено одриски князе сѣкли пари още въ най-старо врѣме, ни показва, че тѣ сж господствували върху крайбрѣжни грьцки или наполовина грьцки градове (Sallet: Numismatische Zeitschrift 3.248, у Момзена V. 281).

Тепърва по-късно, когато културни народи настжпили отвжтрѣ, отъ къмъ сушата и сломили тракийската мощь и основали градове, се подхванали и по-тѣсни свръзки между черноморското крайбрѣжие и вжтрѣшностьта на сегашното наше отечество. Първи проникнали отъ къмъ суша въ прѣдѣлитѣ на нашето отечество полукултурнитѣ македонци. Филипъ II, бащата на Александра Велики, покорилъ Тракия (342—346 прѣди Христа) и основалъ градъ Филипополисъ, сегашния Пловдивъ. Александъръ Велики разширилъ чрѣзъ своитѣ походи границата на Македонското царство чакъ до Дунава. Но македонското владичество направило малко за еленизма и за грьцката култура въ нашитѣ страни. Тѣхнитѣ градове имали, както се изразява Момзенъ, „Ботани-байски“ характеръ. Тѣ били колонии отъ прѣстжпници съ военни гарнизони; затова и самиятъ Филипополисъ се наричалъ Пенерополисъ, т. е. градъ на прѣстжпницитѣ.

Послѣ смъртьта на Александра Велики се паднала на неговия храбъръ и изкусенъ пълководецъ Лизимаха областьта Тракия. Бързо покорилъ той и Мизия до Дунавъ и завладѣлъ гръцкитѣ крайбрѣжни градове. Така че, тъкмо когато можали да се възползуватъ гръцкитѣ крайбрѣжни колонии отъ македонското владичество за по-широка дѣйность въ вѫтрѣшностьта на източната часть отъ Балкански полуостровъ, изгубили своята независимость, подпаднали подъ властьта на Лизимаха. Че положението на гръцкитѣ крайбрѣжни градове не било добро подъ владичеството на македонцитѣ се види отъ обстоятелството, дѣто тѣ възстанали срѣщу Лизимаха, като направили отбранителенъ съюзъ, извѣстенъ изпърво съ името пентаполия, а послѣ хексаполия на Понтъ (глед. у Г. Кацаровъ: въ Период. спис. LXI — юли 1900). Лизимаховиятъ гарнизонъ билъ изпжденъ най-напрѣдъ отъ градъ Калатисъ (сегашна Мангалия). Калатенитѣ помогнали да се освободятъ отъ македонското робство другитѣ крайбрѣжни градове и това събитие дало начало на отбранителенъ съюзъ. Въпросътъ, кои градове сж влизали въ пентаполията, не е още окончателно рѣшенъ. За насъ е важно само обстоятелството, че Одессосъ билъ въ него, и фактътъ, че разединенитѣ по-рано крайбрѣжни градове прѣдъ общата опасность се сдружаватъ, образуватъ отбранителенъ съюзъ безъ да сж имали по-рано нападателенъ, който би имъ осигурилъ земя въ вѫтрѣшностьта — обстоятелство, което би направило отъ първитѣ колонисти разсадници на гръцката култура и на еленизма далеко навѫтрѣ въ нашето отечество. Това се извършило по-късно, въ врѣмето на римленитѣ — най-изкусния народъ да създава пжтища и чрѣзъ цѣлесъобразна система на отбрана да туря основа за разнасяне на култура въ варварскитѣ страни.

Прѣди да дойдатъ римлянитѣ въ границитѣ на нашето отечество, келтитѣ, които се установили за кжсо врѣме въ мизийско-тракийската областъ съ центъръ въ Туловско поле, унищожили и слабитѣ посѣви на гръцката култура въ вѫтрѣшностьта; и когато загинали тѣ самитѣ до единъ подъ ударитѣ на храбритѣ траки, страната останала въ сжщото положение, въ каквото била и прѣди Александра Велики.

Когато римлянитѣ покорили нашитѣ страни, подхванали съвсѣмъ наново своята културна дѣйность. Тѣ основали много градове, а старитѣ дарили съ управление по гръцки образецъ. Имената на императоритѣ Домициянъ, Траянъ и Хадриянъ сж тѣсно свързани съ основаването и възобновяването на многочислени градове въ

Балкански полуостровъ. По край нашия черноморски брѣгъ, дѣто римлянитѣ заварили добрѣ наредени градове, не станали голѣми промѣни; тѣ основали тука само града Деултумъ или може би по-право Деултусъ. Този градъ основалъ императоръ Веспасианъ на мѣстото на тракийско селище (името не е ни латинско, ни гръцко) за ветеранитѣ на осмия легионъ. Въ нашата история този градъ е извѣстенъ съ името Девелтъ; неговитѣ развалини се намиратъ при село Якъзла въ блатливо мѣсто край Мандренско езеро. Въ римско врѣме градътъ е билъ сигурно достѫпенъ отъ къмъ море, но непрѣкѫснатитѣ пѣсъчни и тинясти наноси, които промѣнили твърдѣ много крайната часть на Бургаски заливъ, го отдѣлили отъ водитѣ на езерото. Намѣрена е монета отъ Девелтъ съ образа на корабъ.

Подъ владичеството на римлянитѣ гръцката култура и еленизмътъ намѣрили широко поле за разширение. Тракия била напълно подъ гръцко влияние, а господствувалъ еленизмътъ и въ голѣма часть на Долна Мизия. Новооснованитѣ градове отъ Траяна: Марционополъ при село Девня и Никополъ Хемуски (с. Никюпъ) били подъ гръцко влияние, послѣдниятъ влизалъ дори въ съюза на понтийскитѣ градове, въ хексапюлията на Понтъ.

Въ римско врѣме подъ закрилата на римски легиони, които запазили всички стратегически пунктове и пазѣли въ многочислени кастели прокаранитѣ пѫтища, чиито калдаръми, свързани тѣсно съ името на Траяна, срѣщаме навсѣкѫдѣ по нашитѣ мѣста, процъвтѣли бързо многочислени градове, подхванала се жива търговия, сѣкли се много пари въ всички градове, и насъ ни зачудватъ сега голѣмитѣ находки на златни, сребърни и мѣдни монети всѫду въ нашата страна; много градове сѣкли по стотина различни монети. Въ римско врѣме процъвтѣли изкуствата, за което ни свидѣтелствуватъ многочисленитѣ изящни мраморни и бронзови паметници; тогава се градили монументални здания, чиито основи, стѫлпове и капители ни очудватъ; голѣмитѣ богатства допуснали на населението охоленъ животъ, за което ни свидѣтелствува градежътъ на хубави бани всѫду, дѣто извиратъ топли минерални извори. Градоветѣ станали многолюдни, навсѣкѫдѣ се сгѫстило населението. Земитѣ, ненарушавани вече отъ постоянни нападения, се разработвали хубаво; на много монети отъ това врѣме се възхвалява плодородието на почвата. Римлянитѣ успѣли да запазятъ добрѣ сѣвернитѣ граници на Балкански полуостровъ. Дългиятъ миръ докаралъ богатство на населението, подигнала се цѣлата страна и се достигнало до такова

процъвтяване, каквото не можа да се постигне никога отпослѣ. И отъ всички тѣзи блага се възползували най-добрѣ градоветѣ на крайбрѣжието, които станали центъръ на търговия между външния свѣтъ и високо напрѣдналата вжтрѣшность. Отъ Черноморскитѣ градове най-голѣмъ дѣлъ въ търговията на нашата страна взимали Томи, *Одессосъ,* Месемврия и Анхиало. Главни пжтища съединявали изброенитѣ градове съ вжтрѣшностьта, и единъ сухоземенъ пжть съединявалъ всички градове на западното черноморско крайбрѣжие помежду имъ.

Когато се раздѣлила римската империя на западна и източна и столица на втората станалъ гръцкиятъ градъ Византионъ, послѣ кръстенъ Констȁнтинополисъ, въ честь на Константина Велики, елинизмътъ взималъ връхъ въ нашата страна, и източната римска империя станала гръцка, византийска. Съ това настжпило врѣме за още по-тѣсна връзка между гръцкитѣ градове и нашето черноморско крайбрѣжие и вжтрѣшностьта, дѣто числото на градоветѣ се бързо увеличавало; но това не траяло за дълго, защото варварски народи, тласкани изъ сѣвероизточна Европа при великото прѣселение на народитѣ, привличани отъ природнитѣ дарове на южнитѣ страни и омайвани отъ чудни разкази за голѣмитѣ богатства на Цариградъ, образували непрѣкжсната редица отъ опустошителни походи въ източната часть на Балкански полуостровъ. Географското обстоятелство, дѣто най-удобни пжтища за източно-европейскитѣ народи къмъ Цариградъ вървѣли покрай морето и Айтоския балканъ се отразило твърдѣ злѣ върху крайбрѣжнитѣ градове, защото варваритѣ чрѣзъ своитѣ упостошителни походи разсипали съсѣднитѣ имъ селища и не пощадвали самитѣ тѣхъ, щомъ били достатъчно силни, за да ги прѣвземать. Само аваритѣ минали прѣзъ проходъ Надиръ-Дербендъ едно-подиръ друго четири пжти, въ 583, 586, 592 и 600 год. послѣ Христа. Въ първия походъ билъ разсипанъ градъ Pannysos, който лежалъ при съединената Камчия на пжть отъ Марционополъ за Анхиалъ, а въ VII столѣтие запада вече съвсѣмъ и Марционополъ, който цѣли петь вѣка билъ най-личенъ между градоветѣ на Балкански полуостровъ и се намиралъ въ най-тѣсни свръзки съ градъ Варна. Особено неблагоприятно врѣме за развитие на черноморскитѣ градове настжпило, когато се установили българитѣ изпърво на сѣверъ отъ Стара-планина, а послѣ и въ Тракия. Понеже българитѣ нѣмали флота и не я създали и отпослѣ, то крайбрѣжнитѣ градове били повечето врѣме подъ византийска власть и у тѣхъ ненастжпилъ никога дълготраенъ миръ, който би способс...-

валъ чрѣзъ сигурностьта на живота и имота да се развие търговия и благосъстояние у тѣхъ. Черноморскитѣ градове били винаги най-болното мѣсто на българското царство; тѣ се населявали и въ срѣднитѣ вѣкове отъ гръцко население, което се отнасяло враждебно къмъ българитѣ, но не се привързвало яко и за византийската империя. Много пѫти гражданитѣ на черноморскитѣ градове затваряли вратитѣ на градоветѣ си за византийскитѣ легиони, но се борили винаги юнашки срѣщу българитѣ. А има градове, какъвто е Созополъ, който владѣли българитѣ само въ послѣднитѣ дни на своето владичество, въ XIV вѣкъ. Въ срѣднитѣ вѣкове нашето крайбрѣжие не могло да се срастне въ едно цѣло съ вѫтрѣшностьта, не могло да състави въ врѣмето на българскитѣ царе нераздѣлна часть отъ българското царство. Градоветѣ край Черно-море не признавали българската църква, а имали владици, подчинени направо подъ патриаршията въ Цариградъ. На врѣмени тѣзи владици разширявали своята власть и навѫтрѣ въ страната.

Гърцитѣ отъ крайбрѣжнитѣ градове смѣтали навѣрно българитѣ за чужденци, узорпатори на тѣхнитѣ земи и затова винаги, когато имъ се удавалъ случай, се стремили съ подрѫжката на Византия да запазатъ своята независимость. Борбата на силнитѣ български царе съ крайбрѣжнитѣ градове била винаги твърдѣ опорита и затова прѣвзетитѣ отъ тѣхъ градове бивали много жестоко наказвани.

Въ послѣднитѣ години на българското царство, въ края на 13 и началото на 14 вѣкъ, когато се развили особено много генуезката република и венецианската, градоветѣ на нашето крайбрѣжие, които поради честитѣ войни били много западнали и затова рѣдко се срѣщатъ имената имъ въ историята, се съживили наново и скоро процъвтѣли. Особено голѣма търговия се подхванала съ жито, което се изнасяло чрѣзъ корабитѣ на републикитѣ. Генуезци и венецианци, които си съперничили на всѣкѫдѣ, основали многочислени колонии на нашето крайбрѣжие, и то не само въ градоветѣ, но и въ малки селища.

Първо извѣстие за сношение на българитѣ съ генуезцитѣ имаме отъ 22 мартъ 1316 година, въ врѣмето на Свѣтослава. Понеже Свѣтославъ не искалъ да заплати щета и да накаже виновнитѣ, които разграбили генуезкитѣ търговци, то републиката забранила на послѣднитѣ да посѣщаватъ България подъ какъвто и да билъ прѣдлогъ. Не се знае, дали това запрѣщение било от-

мѣнено още въ врѣмето на Свѣтослава († 1323 год.), но се знае, че туземцитѣ продължавали да извършатъ грабежи, насилия и убийства. Противници на генуезцитѣ били венецианцитѣ, и тѣзи двѣ съпернически сили се прѣслѣдвали навсѣкждѣ. Това съперничество личи много ясно въ историята на Византия; то трѣбва да е дѣйствувало и върху историята на нашето крайбрѣжие, но затова нѣмаме данни на ржка. Иоанъ Александъръ дарилъ въ 1352 година венецианцитѣ съ голѣми привилегии. Тѣ имали консулъ въ Варна, получили право да купятъ кварталъ, дѣто да построятъ храмъ и магазини; тѣ получили сжщитѣ права и за съсѣдното селище Кестеричъ, дѣто според свѣденията на Серри (Stora di Geneva. IV. 56) имали колонисти и генуезцитѣ. На 27 май 1387 година посланицитѣ на dominus Juanchus, синъ на Добротича, Коста и Солпани (послѣдното име е куманско) сключили съ генуезкия подетъ въ Пера Goir. de Mezano договоръ, споредъ който се обѣщава Иванко да върне на генуезцитѣ похитенитѣ имъ имущества, да ги защитява въ бждеще и да имъ прѣдостави привилегии, съ каквито се ползували венецианцитѣ.

По голѣмата часть отъ градоветѣ на нашето черноморско крайбрѣжие били прѣвзети за Византия въ 1366 година отъ рицаритѣ на Амадея IV Савойски и тѣ останали въ тѣхни ржцѣ до покоряването имъ отъ турцитѣ. Само въ силно укрѣпения градъ Варна българитѣ се бранили юначно срѣщу рицаритѣ на Амедея и градътъ се не прѣдалъ.

Въ сѣвероизточна България въ послѣднитѣ години на българското царство се въздигнала една деспотска фамилия, чието първо име Баликасъ, ни посочва нейния кумански произходъ. Добротичъ, синъ на Баликасъ, ималъ намѣрение да образува отъ своята малка държава морска сила. Той се мѣсилъ въ работитѣ на Трапезунъ и водилъ война съ генуезцитѣ въ Кримъ, които били тамъ много силни и не единъ пжть нападали нашето крайбрѣжие, а въ 1352 год. оплѣнили и укрѣпения градъ Созополъ. Владѣнията на Добротича се простирали чакъ до Месемврия, той владѣялъ крѣпоститѣ Емона и Козякъ. Въ 1386 година Добротича наслѣдилъ неговиятъ синъ Иванко, който, както видѣхме вече, водилъ търговски договори съ генуезцитѣ. Иванко дѣйствувалъ въ духа на бащината си политика и усилилъ значително своята флота чрѣзъ галериитѣ, които поставилъ на негово разположение единъ забѣгналъ венециански командантъ.

Когато цѣла България била подъ турцитѣ, когато турскитѣ побѣдоносни войски разширили владѣнията на султана далеко надлъжъ и наширъ по Балкански полуостровъ, градоветѣ край Черноморе, особено въ южна България останали още за дълго независими и подържали свръзка съ свободния още Цариградъ. Караджа бегъ покорилъ крайбрѣжнитѣ градове само нѣколко седмици прѣди падането на Цариградъ.

Името на градъ Варна се разнесло по цѣла християнска Европа въ свръзка съ тѫжната вѣсть за ужасното поражение на Владислава III въ 1444 година.

Подъ турското владичество настѫпили пакъ неблагоприятни обстоятелства за тѣсна свръзка на града Варна съ вѫтрѣшностьта, защото въ цѣла източна България се сгѫстилъ много турскиятъ елементъ и отдѣлилъ като яка стѣна християнитѣ по крайбрѣжията отъ тѣхнитѣ едновѣрци вѫтрѣ въ страната.

Кѫсиятъ разказъ за културното влияние на градоветѣ отъ черноморското крайбрѣжие, между които важно мѣсто заима *Варна*, ни учи, че характерътъ на гръцкитѣ колонии и историческиятъ вървежъ на събитията въ нашитѣ страни не сѫ благоприятствували за такова благотворно въздѣйствие върху народитѣ отъ вѫтрѣшностьта на източната часть на Балкански полуостровъ, каквото сме навикнали да очакваме, като имаме прѣдъ очи голѣмото културно значение на морски крайбрѣжия другадѣ. У насъ културата се носила повече чрѣзъ сухоземни пѫтища, било отъ югъ или западъ. И въ днешно врѣме виждаме да се продължава до голѣма степень сѫщото. Гръцкото население остана за винаги изолирано край брѣга, а новото културно прѣраждане на градъ Варна стана, както ще покажа по̀-нататъкъ, чрѣзъ българитѣ, които се прѣселиха въ него отъ вѫтрѣшностьта.

Варна като центъръ на съобщение и търговия.

Въ цѣлото наше черноморско крайбрѣжие най-удобни мѣста за съврѣменни пристанищни градове, до които можатъ да се доближаватъ голѣми кораби, които лежатъ най-близу до вѫтрѣшностьта и се съединяватъ най-лесно съ нея, сѫ Варненски заливъ и Бургаски, дѣто лежатъ сега нашитѣ два най-главни черноморски градове: Варна и Бургасъ. Доброто географско положение подпомогнало бързото развитие на тѣзи два града; тѣ изпрѣварили другитѣ край-

морски градове, които въ по-старитѣ врѣмена имали много прѣдимства. но при днешнитѣ срѣдства за отбрана, търговия и съобщение, изгубиха своята прѣдишна стойность.

Варна се разви много по-рано отъ Бургасъ, който е чедо отъ послѣдната половина на миналия вѣкъ. Факторитѣ, които подпомогнаха Варна да изпрѣвари другитѣ крайморски градове, сѫ много и твърдѣ разнообразни. Азъ ще посоча само най-главнитѣ два.

1) Видътъ на земната повърхнина между градоветѣ Русе и Варна подпомага извънредно много лесното съобщение между двата града, е твърдѣ благоприятенъ за тѣсна свръзка между Дунавъ и Черно море. Провадийската рѣка отъ една страна и водитѣ на рѣка Бѣли Ломъ отъ друга сѫ създали прѣкрасни долини, които послужили за удобенъ пѫть между Русе, Шуменъ и Варна — тритѣ главни града въ източна България, които заедно съ Силистра образуваха извѣстния четириѫгълникъ — защита на турското царство противъ нападенията наруситѣ. Пѫтьтъ Русе—Варна станалъ международенъ пѫть, когато се установило по-правилно плуване по Дунава и между Варна—Цариградъ на Черно Море. Той станалъ сѫщеврѣменно и търговски пѫть, и неговитѣ крайни градове станали важни търговски центрове.[1]) Англичанитѣ, които искали да създадатъ колкото се може по-кѫсъ пѫть за Цариградъ и Изтокъ, подканили Турция да съедини Русе съ Варна чрѣзъ желѣзница. Турското правителство усвоило охотно тази идея, защото тя отговаряла на тѣхнитѣ стратегически съображения. Въ септемврия 1861 год. султанътъ извѣстилъ съ ферманъ, че ще се строи тази желѣзна линия. Въ октомврия 1863 год. се сключила за това въ Лондонъ конвенция съ английска компания, а въ 1867 год. била вече готова линията и се почнало движението по нея. Тази желѣзна линия, дълга 224·65 кил., отговаряла повече на английскитѣ желания, да се скѫси пѫтя между Русе и Варна, но не и на мѣстнитѣ народостопански интереси, защото тя не засегна градоветѣ Разградъ и Шуменъ, които отстоятъ отъ линията само нѣколко километра. Но въпрѣки тази несгода линията Русе—Варна послужила изначало твърдѣ много на съобщението и търговията, защото пѫтьтъ за Цариградъ, който вървѣлъ по-рано прѣзъ Марсилия, Триестъ и по Дунава (първо прѣзъ дунавското устие, послѣ по линията Черна-

---

[1]) Още въ XVI вѣкъ прѣзъ варненската митница минавали жита, материи, дърва за градежъ, мѣдь, мазъ и биволски и волски кожи (Hammer: Osmaniche Staatsverfassung I. 294).

Вода—Кюстенджа) билъ по-дългъ и струвалъ по-скѫпо отколкото новосъздадениятъ. Само когато се урегулирало Сулинското устие отъ международната комисия, когато и голѣмитѣ морски кораби зеха да хвърлятъ котва прѣдъ Браила и Галацъ, когато се постигна директно желѣзнопѫтно съобщение на срѣдна Европа съ Цариградъ, търговското значение на линията Русе—Варна отпадна.

2) Голѣмото стратегическо значение и административно положение на Варна сѫ помогнали сѫщо много да се повдигне бързо града. Когато турцитѣ владѣяли изцѣло крайбрѣжията на моретата Черно и Азовско, Варна билъ откритъ градъ. Но щомъ въ 1609 (1610?) година запорожки казаци, тия славянски викинги, прѣвзели града Варна и го плѣнили, турцитѣ го укрѣпили яко и отъ тогава craналъ той яка турска крѣпость на Черно море. Въ крѣпостьта поставили силенъ гарнизонъ, който съ своята консумация подигналъ значително търговията. Въ 1773 год. рускиятъ генералъ Унгернщернбергъ и въ 1810 година генералъ Каменски напразно се опитвали да прѣвзематъ Варненската крѣпость. Тепърва въ 1828 год. подлѣ тримѣсечна обсада могли руситѣ да прѣвзематъ градъ Варна въ присѫтствието на царь Николая. Въ кримската война тука квартирувалъ дълго врѣме английско-французкиятъ отредъ, отъ който по-голѣмата часть оставилъ кости тамъ — жертва на тежка болесть. Въ послѣдната руско-турска война военнитѣ операции и не засегнаха Варна и голѣмиятъ турски гарнизонъ напусна града послѣ подписването на мира.

Сегашното развитие на Варна се захваща послѣ 1830 год. Руско-турската война отъ 1828 година разсипала града и слѣдъ одринския миръ голѣма часть отъ християнското население на града и околностьта напуснали роднитѣ си мѣста и заминали подиръ руситѣ за Бесарабия и Влашко. Къмъ края на 1830 год. се завърнали богаташитѣ, които още въ врѣме на обсадата избѣгали въ Браила, Галацъ, Одеса и Исмаилъ. Много отъ бѣжанцитѣ отъ цѣла източна България, недоволни отъ новото си отечество въ южна Русия, се върнали и като намѣрили празни мѣстата между източна Стара-планина и устието на Дунава поради изселвание, опустошение и моръ отъ порухи, се поселили тамъ. Отъ тогава датира гѫстото българско население въ околностьта на Варна, което даде отпослѣ най-голѣмъ контингентъ за побългаряване на града, дѣто по-рано рѣдко се чуваше българска рѣчь.

Послѣ 1840 год. се захваща разцвѣтътъ на Варна подъ защитата на чуждестраннитѣ консули. Изпърво врѣме особено полезно за търговията и съобщението на Варна било редовното плуване на триесткия Лоидъ. Въ 1841 год. Австрия, за да съдѣйствува на триесткия Лоидъ, който поддържалъ свръзка между моретата Черно и Адриатическо, основала консулска агентура, която отпослѣ се прѣвърнала въ вице-консулато. Въ 1843 год. основала консулато Франция, въ 1845 — Гърция. въ 1846 — Сардиния въ 1847 — Русия и Англия, въ 1848 — Белгия и т. н., до като основаха консулата и Ромъния, Норвегия, Испания, Персия и др. Възникването на всички тѣзи консулата показва, че Варна добива голѣмо търговско значение за европейския свѣтъ; отъ друга страна консулитѣ на чуждестраннитѣ държави подпомагаха чрѣзъ своитѣ информации и застѫпничество да се развива още по-силно търговията на града.

Желѣзнопѫтната свръзка на Варна съ Дунава подпомогна още повече търговията, но за да можеше да се задържи и усили докараното чрѣзъ желѣзницата оживление на търговията и съобщението прѣзъ Варна, трѣбаше да се построи модерно пристанище и да се продължи желѣзнопѫтната линия до самия кей. Но това турцитѣ не можаха да направятъ. Въ 1847 год. султанъ Абдулъ Меджитъ веднага слѣдъ завръщане отъ дългата обиколка по своитѣ земи изпратилъ турски инжинери да изучатъ проекта, чрѣзъ който да се прѣобърне Девненското езеро въ широко пристанище на града. Инжинеритѣ прѣсмѣтнали, че това прѣдприятие ще струва много пари и проектътъ се изоставилъ. Турцитѣ не направиха дори желѣзнопѫтенъ насипъ до морето. Грижата да се построи пристанището на Варна остана на българското правителство. Неговата направа стана съвсѣмъ належеща, слѣдъ като въ Кюстенджа ромънитѣ построиха пристанище и съединиха чрѣзъ мостъ на Дунава желѣзнопѫтната линия Букурещъ—Кюстенджа. На 17 февруария 1895 год. се даде постройката на Варненското пристанище на прѣдприемачи, но и до сега още не е готовъ кеятъ и товаренето и разтоварението на корабитѣ чрѣзъ мавуни струва много пари и бави дълго корабитѣ, а това се отзовава твърдѣ врѣдно върху нашата търговия.

По-нататашното разклоняване на нашата желѣзнопѫтна мрѣжа въ свръзка съ Русе—Варненската оживяваше послѣдната и подигаше търговията и съобщението на Варна. На 20 юния 1895 год. се

откри клонътъ Шуменъ—Каспичанъ, на 27 септемврия 1898 — Гебедже—Девня, центъръ на брашняната индустрия, а на 8 ноемврия 1899 год. се свърза Варна направо съ София и всички останали железни линии, на които нашата столица е кръстопжтище.

За да видимъ влиянието на новата железнопжтна свръзка на Варна върху нейната търговия, нека направимъ паралелъ между вноса и износа въ Варна и Бургасъ — нашитѣ двѣ главни скели на Черно Море — за петилѣтието 1897—1901 год.

При срѣдногодишенъ вносъ за петилѣтието 1897—1901 год. въ Варна 22.73%, въ Бургасъ 11.02% отъ срѣдногодишния вносъ на петилѣтието за цѣлото княжество сме имали за годинитѣ 1900 и 1901, когато централната желѣзнопжтна линия бѣше вече сключена, въ Варна 23.48% и 26.70%, а въ Бургасъ 9.70% и 8.30% отъ вноса за тѣзи години въ княжеството.

При срѣдногодишенъ износъ за петилѣтието 1897—1901 год. въ Варна 17.96%, въ Бургасъ 14.56% имаме за 1900 и 1901 год. въ Варна 16.20% и 19.70%, въ Бургасъ 9.51% и 14.09% отъ износа за тѣзи година въ княжеството.

По своя вносъ и износъ гр. Варна заима първо мѣсто между всички градове на България. Но до като по вносъ той е изпреварилъ далеко всички останали градове, прѣзъ които се извърша вносъ (подиръ Варна иде за 1901 год. София съ 18.34% срѣщу 26.70% отъ вноса на тази година), и е пъленъ господарь въ черноморското крайбрѣжие на сѣверна България, при износа има наблизу голѣмъ конкурентъ въ Балчишката скеля, чийто износъ за 1901 год. съставялъ 8.56% отъ износа на България за тази година (срѣщу вносъ само 0.37%). Затова по своя износъ Бургасъ, който е пъкъ пълновластенъ господарь както въ износа, така и въ вноса на черноморското крайбрѣжие въ южна България го изпрѣваря нѣкога по износъ.

Градове Варна и Бургасъ си приличатъ въ много отношения. Първиятъ е главно пристанище на сѣверна България, а втория — на южна. Видътъ на земната повръхнина благоприятствува и на двата града да се сношаватъ лесно съ вжтрѣшностьта на земитѣ. И двата града срѣщатъ силна конкуренция въ водни пжтища: Варна въ Дунава, Бургасъ въ Бѣло Море. Човѣшката намѣса усили още повече паралелизма между Варна и Бургасъ. И двата града сж свързани чрѣзъ желѣзни линии съ столицата на България и съ

градоветѣ, които имъ правятъ конкуренция: Варненската съ Дунава при Русе и Бургаската съ Бѣло море при Дедеагачъ. И при двата града се строятъ модерни пристанища. При голѣмата прилика въ положението на двата града явява се най-голѣма разлика въ управлението на желѣзнитѣ линии. До като въ сѣверна България тѣ сж държавни, въ южна тѣ сж компански, и тѣхниятъ изходъ не е въ Бургасъ, а въ Дедеагачъ. Въ интересъ на компанията на източнитѣ желѣзници е да отклонятъ колкото се може повече трафика отъ Бургасъ и да го насочатъ къмъ Дедеагачъ. И тя прави това систематически и затова пристанището на най-плодородната страна на България стои по-назадъ въ външната търговия отъ гр. Варна, който има силни конкуренти въ многочисленитѣ градове на Дунава и Балчикъ на Черно море.

За да имаме прѣдставление за характера на външната търговия, която се извърша прѣзъ Варна, ще посоча, какви стоки се изнасятъ и внасятъ прѣзъ нейната скеля, като взема статистическитѣ данни за 1901 год., и то за тия стоки само, чиято стойность надминава 500.000 л.

Отъ износа на България прѣзъ Варна първо мѣсто заиматъ зърненитѣ храни и произведенията отъ тѣхъ, за 12.285.780 л. или 79.02°/₀ отъ цѣлия износъ за 1901 год. (16.305.921 л.), отъ тѣхъ най-много царевица, за 4.791.925; 2) живи животни за 1.437.369 или 8.81°/₀, на първо мѣсто волове, за 370.448 л; 3) хранителни произведения отъ животни за 911.746 л. или 5.59°/₀, на първо мѣсто кашкавалъ, за 731.181 л.; 4) кожи и кожени издѣлия за 885.567 л. или 5.43°/₀, най-много ярешки сурови кожи, за 517.337 л.; 5) тъкателни вещества и стоки отъ тѣхъ за 545.196 л. или 3.34°/₀, отъ тѣхъ най-много вълненъ гайтанъ, за 196.505 л. и вълненъ шаякъ, за 194.927 л.

Отъ вноса на България прѣзъ Варна първо мѣсто заиматъ тъкателнитѣ (текстилни) вещества и стоки отъ тѣхъ за 8.484.573 или 45.37°/₀ отъ цѣлия вносъ (18.700.560 л.), отъ тѣхъ на първо мѣсто читове, басми и др., за 1.487.702 л. и суровъ памукъ и памучна фурда за 1.206.114 л.; 2) колониални стоки за 1.530.460 л. или 8.18°/₀, отъ тѣхъ най-много сурово кафе, за 490.462 л. и прѣчистена захарь за 487.125 л.; 3) масла, тлъстина, восъкъ и произведение отъ тѣхъ за 1.460.655 л. или 7.81°/₀, отъ тѣхъ най-много дървено масло, за 710.458 л.; 4) метали и издѣлия отъ тѣхъ за

1.445.122 л. или 7.72%; 5) кожи и кожени издѣлия за 1.162.743 л. или 6.21%; отъ тѣхъ най-много гьонове и кюселета за 682.520 л.; 7) машини, инструменти и апарати за 816.837 л. или 4.37%, и 7) смоли, минерални масла и лѣпкави вещества за 669.397 л. или 3.69%; отъ тѣхъ най-много петролеумъ и други прѣчистени минерални вещества, за 468.554 л.

Статистиката за движението на корабитѣ по нашитѣ пристанища ни дава доста интересни данни както за количеството на корабитѣ, които посѣщаватъ Варна, сжщо и за тѣхната голѣмина, направа и мѣстопроизхождение.

За петилѣтието 1897 и 1901 год. Варненската скеля сж посѣтили срѣдно годишно 121 корабъ съ платна и 511 парахода, всичко 632 кораба. Тѣ сж имали срѣдна годишна вмѣстимость 2.311.867 тона: за корабитѣ съ платна 60.901.5 и за параходитѣ 2.250.965.5 тона. На корабъ съ платна се падатъ слѣдователно 100.6 тона, а на параходъ 881 7.

Характеристично е за движението на корабитѣ покрай нашето черноморско крайбрѣжие, дѣто числото на корабитѣ, които посѣщаватъ Бургаската скеля е много по-голѣмо отколкото на тия, които посѣщаватъ Варненската скеля (1.117 срещу 632.) Но докато числото на корабитѣ съ платна, които посѣщаватъ Бургасъ, сж повече 5 1/2 пжти, числото на параходитѣ е по-малко (415 срѣщу 511). Сравнимъ ли тонажа на корабитѣ, които посѣщаватъ Варна и Бургасъ, ще видимъ, че корабитѣ, които посещаватъ Варна сж по-голѣми отъ тѣзи, които посѣщаватъ Бургасъ. И до като голѣмината на параходитѣ е еднаква, което се обяснява съ обстоятелството, дѣто въ повечето случаи едни и сжщи параходи засѣгатъ двѣтѣ главни наши пристанища, корабитѣ съ платна (гемитѣ), които посѣщаватъ Варна, сж много по-голѣми отъ онѣзи, които посѣщаватъ Бургасъ: за първитѣ се пада срѣдно по 100.6 тона, а на вторитѣ само 36.2. Поради това голѣмо различие въ голѣмината на корабитѣ съ платна въпрѣки голѣмото число на корабитѣ, които пристигатъ въ Бургасъ, тѣхниятъ тонажъ е много по-малъкъ отъ тонажа на корабитѣ, които посѣщаватъ Варна (1.956.948 срѣщу 2.311.867 тона).

Голѣмото число на гемиитѣ, които посѣщаватъ Бургасъ се дължи на обстоятелството, дѣто малкитѣ гръцки градове: Созополъ, Месемврия и Анхиало подържатъ съ Бургасъ живо крайбрѣжно съобщение чрѣзъ малки гемии. Малкиятъ градецъ Созополъ го

посѣщаватъ повече гемии отколкото Варна, числото на гемиитѣ, които посѣщаватъ Балчикъ и Каварна, е много по-малко отъ числото на гемиитѣ, които посещаватъ Анхиало и Месемврия. Близкостьта на Бургасъ до Турция сѫдѣйствува сѫщо много за крайбрѣжно движение на малки гемии въ крайбрѣжието на южна България. Това личи ясно отъ статистиката за движение на корабитѣ и мѣстоназначение.

Корабитѣ, които посѣтили Варна прѣзъ 1901 год., ни прѣдставятъ слѣдната интересна по своитѣ знамена таблица.

Знамена		Брой на корабитѣ	Товаръ въ тони	Вмѣстимость	Моряци
Българско	натоварени	156	6.408	61.173	2.393
	празни	24	—	9.653	463
Австро-Унгарско	натоварени	100	6.713	132.681	3.804
	празни	3	—	4.045	74
Английско	натоварени	64	11.041	83.749	1.536
	празни	10	—	13.222	226
Германско	натоварени	49	2.909	61.441	1.237
	празни	2	—	1.925	46
Гръцко	натоварени	104	7.981	42.634	2.106
	празни	6	—	5.853	117
Италианско	натоварени	4	120	4.639	89
	празни	—	—	—	—
Ромѫнско	натоварени	4	852	2.972	93
	празни	—	—	—	—
Руско	натоварени	53	3.080	42.575	1.954
	празни	1	—	1.270	45
Турско	натоварени	164	11.706	29.236	1.778
	празни	16	—	1.877	200
Французко	натоварени	2	—	2.922	56
	празни	1	—	1.500	51
Белгийско	натоварени	4	1.646	5.448	98
	празни	—	—	—	—
Всичко	натоварени	704	52.456	469.470	15.144
	празни	63	—	39.345	1.222

Тази таблица ни показва, че числото на корабитѣ съ българско и турско знаме сѫ най-много — 180, но прѣгледаме ли тѣхната голѣмина, вмѣстимостьта имъ, то на първо мѣсто идатъ корабитѣ подъ австро-унгарско знаме, послѣ подъ английско, а на трето мѣсто корабитѣ подъ българско знаме.

Сравнението на приведената таблица тука съ таблицата за корабитѣ, които сѫ отплували отъ Варна прѣзъ сѫщата година, ни показва, че голѣма часть отъ корабитѣ се връщатъ празни (168 срѣщу 63), и то най-много подъ турско и българско знаме (87 и 27 срѣщу 16 и 24). Числото на тоноветѣ товаръ не може да ни покаже нищо, защото стойностьта на стоката не стои въ свръзка съ тежестьта. Товарътъ на заминалитѣ кораби е повече отъ два пѫти по-голѣмъ отколкото на пристигналитѣ (127.079 тона срѣщу 52.456).

Направата на варненското пристанище, възникване на фабрики, между които първо мѣсто заима грамадната фабрика за памучна прежда, усилване на работата въ много по-дребни индустриални заведения ще потикнатъ значително повече търговията на Варна и ще я направятъ важенъ и богатъ търговски и индустриаленъ пристанищенъ градъ въ нашето отечество.

Население.

Колко сѫ били жителитѣ на градъ Варна въ по-миналитѣ врѣмена, не ни е извѣстно. Размѣрътъ на сегашния градъ и обстоятелството, дѣто вънъ отъ днешнитѣ негови граници не се намиратъ слѣди отъ стари сгради, ме каратъ да приема, че този градъ никога не е билъ много голѣмъ и едва ли е надминавалъ нѣкога по числото на своитѣ жители днешния градъ Варна. Първо редовно прѣброяване на населението въ Варна се извърши на 1 януария 1881 година, а послѣдно на 1 януария 1901 год. Числото на жителитѣ въ града Варна и тѣхното разпрѣдѣление по езикъ, вѣра, родно мѣсто, грамотность и др. ще разгледамъ възъ основа на послѣдното прѣброяване, а за да се схване добрѣ вървежа на растението на населението въ двайсетгодишния периодъ (1881—1901) ще правя тукъ-тамѣ и паралели съ статистическитѣ данни отъ 1881 година.

На 1 януария 1881 година имало въ Варна 24.561 жители, а на сѫщото число на мѣсецъ януария 1901 година — 34.922 или 10.361 душъ повече. Смѣтнато годишно, въ периода 1881—

1901 година населението на Варна показало срѣдногодишенъ прирастъ $2_{.13}$ %. Голѣмото растене на населението въ Варна не е вървѣло равномѣрно прѣзъ цѣлия двайсетгодишенъ периодъ. Прѣзъ периода 1881—1888 год. срѣдниятъ годишенъ прирастъ билъ само $0_{.41}$ %, слѣдователно по-малко отколкото е естественото растене на населението; за периода 1888—1893 год. срѣдниятъ годишенъ прирастъ билъ $2_{.60}$ %, а за периода 1893—1901 год. — $2_{.99}$ %. Срѣдния годишенъ прирастъ на населението въ Варна показва слѣдователно постояненъ напрѣдъкъ и въ послѣдния периодъ заима десето мѣсто между прираста на населението въ всички градове на България (78 града).

Нееднаквиятъ годишенъ прирастъ на населението въ Варна въ послѣднитѣ двайсеть години се дължи на слѣднитѣ обстоятелства:

1) Въ първия периодъ (1881—1888) се изселили много турци: срѣдно годишно 2_{3} % отъ тѣхното число; приииждането на население вънъ отъ града било тъй слабо, че числото на роденитѣ вънъ отъ града на 1 януари, 1888 год било съ 134 души по-малко отколкото въ 1881 год. сѫщия день.

2) За бързото растене на населението въ Варна прѣзъ втория периодъ (1888—1893) помогнали голѣмиятъ прирастъ на роденото тамъ население ($2_{.36}$ %), по-слабото изселване на турцитѣ и значителното прииждане на хора вънъ отъ Варна.

3) За още по-бързото растене на населението въ Варна прѣзъ третия периодъ (1893—1901) сѫ помогнали приведенитѣ фактори за втория периодъ плюсъ желѣзнопѫтната свръзка на Варна съ София и Девня, работата на пристанището и масовото прѣселване на арменци отъ Мала-Азия и Цариградъ, послѣ кланетата въ 1894, 1895 и 1896 години

Матеренъ езикъ на населението.

Варна като градъ, откритъ за морско и сухопѫтно съобщение и на пѫть на народнитѣ движения отъ сѣверъ къмъ югъ, е билъ винаги населенъ отъ най-разнообразно население. И въ днешно врѣме Варна заима най-видно мѣсто между градоветѣ на ориента, дѣто сѫ застѫпени най-много различни народности. Долната таблица, въ която сѫ означени само езицитѣ, които говорятъ повече отъ 250 прѣдставители, ни илустрира много добрѣ многоезичното население на градъ Варна.

Езикъ	1881		1901	
	Число	%	Число	%
Български	6721	27.38	15601	41.87
Турски	8903	36.25	5985	17.42 [1]
Гръцки	5367	21.85	5913	16.92 [2]
Арменски	1181	4.81	3897	11.16
Татарски	837	3.41	948	2.72
Шпанйолски	541	2.20	1175	3.36
Цигански	338	1.38	512	1.47
Нѣмски	186	0.54	264	0.75 [3]

Тази таблица ни показва, че въ периода 1881—1901 год. отъ всички разноезични народи процентно най-много се увеличили арменцитѣ. Това увеличение се дължи на емиграцията на този нещастенъ народъ слѣдъ кланетата отъ 1894—96 година, когато дойдоха въ Варна въ кѫсо врѣме хиляди злочести бѣженци. Второ мѣсто по своето увеличение държи български езикъ. Това произлиза отъ силното прииждане на българи отъ всички крайща на българскитѣ земи и отъ побългаряването на гагаузи. Въ статистиката на послѣдното прѣброяване не фигурира графа за гагаузи съ български езикъ, както имаме графа за гагаузи съ турски и гръцки езикъ, но отъ наблюдения и отъ историческия фактъ, дѣто много голѣма часть отъ гагаузитѣ по селата на варненския окрѫгъ, Добруджа и дори Басарабия се постоянно побългаряватъ, мога да прѣдположа, че този християнски турскиговорещъ народъ усилва доста редоветѣ на българщината въ източната часть на нашето отечество. Значително увеличение показватъ и шпаньолскитѣ евреи, чието бързо растене въ градъ Варна показва голѣмата търговска мощь и притегателна сила на нашето най-главно морско пристанище. Гръцкиятъ езикъ показва много малко увеличение. Като вземемъ въ внимание естественото растение на гръцкото население, което не е по-малко отъ единъ на сто годишно, то излиза значително намаление на гръцкиговорещитѣ жители. Това намале-

[1]) Въ числото на жителитѣ съ турски майчинъ езикъ има 1204 или 3.48 % гагаузи и 237 ерменци.

[2]) Въ числото на жителитѣ съ гръцки майчинъ езикъ има 285 или 0.82 % гагаузи.

[3]) Отъ тѣхъ 106 сѫ евреи.

ние не произлиза отъ изселване на гърци, а отъ отцѣпване на гагаузи, които въ първитѣ прѣброявания сѫ показвали за свой майчинъ езикъ гръцкия, а сега българския, па може би и турския. По-слабо отколкото е естественото растение сѫ се увеличили и татаритѣ, които се изселватъ заедно съ турцитѣ. Колкото се отнася до жителитѣ съ турски езикъ, то тѣ значително сѫ намалѣли. Това се дължи на турското изселване, на малкото плодене на турцитѣ, откакъ настѫпиха за тѣхъ неспокойни години и на постепенното прѣтопяване на гагаузитѣ въ гърци и българи.

Както показватъ забѣлѣжкитѣ къмъ таблицата, въ Варна езикътъ не се съвпада винаги съ народностьта. Турски езикъ говорятъ турци, гагаузи и мнозина арменци като свой майченъ домашенъ езикъ; едни евреи говорятъ шпаньолски, други нѣмски; има гагаузи, които сѫ показали за свой майчинъ езикъ гръцкия. Въ отдѣлни случаи имаме жители отъ най-разнородни народности, които сѫ показали като свой майчинъ езикъ езика на съвсѣмъ другъ народъ. Тѣзи грѣшки произтичатъ отъ липса на графа за двоезичници, които сѫ тъй чести у насъ при смѣсенитѣ бракове.

За да оживя числата на таблицата и за да посоча тѣхното културно географско значение, ще кажа още нѣколко думи за българитѣ, турцитѣ, гърцитѣ и гагаузитѣ — население, чието взаимно съотношение илюстрира особено добрѣ бившето и сегашното положение на града по отношение на неговитѣ жители.

Българскиятъ елементъ въ Варна, както и въ цѣла югоизточна България и Ромънска Добруджа, въ главната си часть датира отъ ново врѣме, отъ миналия вѣкъ.[1]) И малкото българи, които сѫ жители въ Варна прѣди кримската война се губѣли въ голѣмото чуждоезично множество и си служили не само въ пазара но често дори и въ кѫщи съ турски езикъ. Въ 1872 година съобщили на Каница довѣренни лица, че въ Варна имало 200 български кѫщи,[2]) които смѣтнати по 6 душъ на кѫща даватъ 1200 душъ българи. Много е възможно числото на българскитѣ кѫщи да е намалено отъ довѣренитѣ лица на Каница било по незнание или по заинтересуваность, но като имаме прѣдъ очи, че официалната статистика отъ 1-и януария 1881 година ни показва само 6721 българи, отъ които 4483 мѫже срѣщу 2238 жени, можемъ да приемемъ, че най-малко 3000 душъ сѫ войници и прѣселенци, дошли недавно

[1]) Д-ръ Л. Милетичъ: Старото българско население въ Сѣверо-източна България. 1902 год. и А. Иширковъ: Ромънска Добруджа (Български прѣгледъ год. V кн. IV.).
[2]) Kanitz: Donau Bulgarien und des Balkan. Leipzig 1882. III. 198.

отъ другитѣ крайща на българскитѣ земи и слѣдв. освобождението заварило Варна съ не повече отъ 3500 душъ българи. Вѣрностьта на това прѣдположение се потвърдява и отъ обстоятелството, дѣто числото на мѫжетѣ и женитѣ българи до 15 годишна възрасть е горѣ-долу еднаква, когато на възрасть отъ 16 до 20 години имало 600 мѫже срѣщу 292 жени, а на възрасть 20 до 25 години 1242 мѫже срѣщу 180 жени.

И най-повръхното проучване на сегашното българско население въ Варна ни показва, че богатитѣ хора, чиновницитѣ и всички ония, които иматъ тежесть въ града и достойно се съпоставятъ по своето обществено положение на богаташитѣ и интелегентнитѣ отъ другитѣ народности, сѫ дошли въ Варна послѣ освобождението. Освободителната война отъ 1877/78 година ни откѫсна не само отъ турското иго, но и отъ привързаностьта къмъ родното мѣсто, къмъ гробоветѣ на нашитѣ бащи и прадѣди; то освободи духа на българина, направи го възприемчивъ, подвиженъ. Много търговци отъ нашитѣ вѫтрѣшни градове, които трѣбаше да криятъ своето натрупано съ трудъ имане отъ алчнитѣ погледи на турчина, освободени отъ робството и отхранени съ практически духъ, схванаха ясно новосъздаденото положение, можаха лесно да се взратъ въ широкия просторъ, който се отваряше за търговия и съобщение съ външния свѣтъ и вѫтрѣ въ страната, втурнаха се къмъ нашитѣ търговски центрове Варна, Русе, София, Пловдивъ, Бургасъ и др. и образуваха силно търговско българско общество тамъ, дѣто се смѣташе неотдавна, че българинътъ е роденъ само да работи земята и пасе стада по горитѣ. Българскиятъ елементъ се бързо увеличи въ Варна както по количество, тъй и по качество. Градъ Варна, който хиляди години бѣше чуждъ за българщината, става отъ день на день сé пó български градъ. И за това трѣба да се въздаде похвала както на частната инициатива на варненски граждани, тъй и на правителството. Хубавитѣ български училища, грамадната българска църква, казармитѣ, болницата, военниятъ клубъ, които съ своята грандиозность затъмняватъ общественитѣ сгради на другитѣ народности, главно на гърцитѣ, които се стремятъ да подчиниятъ на своята култура гагаузитѣ, будятъ силно българското народно съзнание и правятъ българитѣ силни въ борбата за побългаряване на града, въ който прѣди 50 години се чувала слабо българска рѣчь.

Турцитѣ датиратъ въ Варна отъ врѣмето, когато покориха земитѣ на българското царство. Изслѣдванията на професоръ Дри-

нова[1]) ни показватъ, че въ първото врѣме на османското завоевание турското население не било многочислено, и то се явява въ посетнѣшното си сгжстено състояние, въ каквото го намираме и сега още, въпрѣки постоянното изселване, тепърва въ послѣднитѣ двѣ столѣтия. Въ градъ Варна турското население се всилва най-много въ края на XVIII и въ началото на XIX вѣкъ, когато Варненската крѣпость придоби особено голѣмо значение въ войнитѣ между Турция и Русия. Въ кримската война числото на турцитѣ се прицѣнявало на 8.300 д. при население отъ 16.000 д. за града. Официалната статистика отъ 1881 год. ни дава числото на варненскитѣ жители съ турски майченъ езикъ 8.903 д. Но понеже въ тази статистика нѣма графа за народности, то въ това число сж влѣзли много гагаузи и една часть отъ арменцитѣ, които говорятъ у дома си турски. Приблизително истинското число на гагаузитѣ и арменцитѣ, записани съ майчинъ езикъ турски, намираме, като извадимъ отъ сборното число на турци, татари, цигани и арнаути числото на мохамеданитѣ.[2]) По такъвъ начинъ излизатъ около 2.000 немохамедани. Понеже нѣма турци немохамедани, то тѣхното число на 1 януария 1881 год. ще е било около 6.900. Споредъ прѣброяването отъ 1901 год. числото на турцитѣ излиза 4.554 д., което показва голѣмо намаление, 2.346 д. за 20 годинъ или $117._5$ годишно. Въ сравнение съ числото на българитѣ, турцитѣ, които още въ 1881 г. били повече отъ тѣхъ, съставятъ сега само една четвъртина. Но благодарение на тѣхното по-прѣдишно надмощие, на обстоятелството, дѣто голѣма часть отъ християнското население има за майчинъ езикъ турския езикъ, разноезичното население на Варна си служи и сега въ пазаря съ турски езикъ. Той е международниятъ езикъ на варненци. Една отъ важнитѣ грижи на българското общество въ Варна, па и на самото правителство, е да измѣсти отъ пазаря турския езикъ и направи българския езикъ международенъ езикъ въ разнонародното наше главно пристанище. Това се изисква не само отъ обстоятелството, дѣто половината отъ населението е вече българско, но и отъ справедливото изискване на нашитѣ народни интереси. Въздѣйствието въ тази посока трѣба да стане толкозъ по-силно и по-бързо, че масовото прииждане на ерменски елементъ отъ Мала Азия и Цариградъ дадоха нова подкрѣпа на турския езикъ като пазаренъ и международенъ езикъ на варненци.

[1]) М. Дриновъ: Историческо освѣтление върху статистиката на народноститѣ въ източната часть на българското княжество. (Периодическо списание, кн. VII и слѣд.).

[2]) М. К. Сарафовъ: Населението въ градоветѣ Русе, Варна и Шуменъ. (Периодическо списание, кн. III 1882, стр. 44.)

Гърцитѣ сѫ най-старитѣ жители на градъ Варна, но интересно би било да се прицѣни, до колко е разредена кръвьта на старитѣ милетски колонисти въ жилитѣ на сегашнитѣ гърци въ града. Варна въ противоположность на южнобългарскитѣ крайбрѣжни стари градове е билъ винаги откритъ градъ за чуждоплеменно поселение. Гърцитѣ се мѣсили постепенно съ новопрѣселенитѣ разнородци и сѫ ги асимилирали. Иначе би било невъзможно да се одържатъ гърцитѣ въ толкозъ голѣмо количество при липсата на гръцки села въ околностьта на Варна и при толкозъ слабото прииждане на гърци отъ прѣзморското имъ отечество. Варна длъжи много на гърцитѣ за своето сѫществуване и своето търговско значение, но прѣдъ новото интензивно развитие на българщината въ този градъ, тѣ губятъ отъ день на день сé повече своето първенствующе значение. Гръцкиятъ характеръ на града се обезличава сé повече, и чрѣзъ неговото модернезуване му се придава сѫщеврѣменно български печатъ. Носители на новото се явяватъ сега българитѣ, тѣ градятъ новия градъ, тѣ създаватъ нови паметници, а гърцитѣ, сгушени въ своитѣ паянтови сгради, стѣснени въ криви мрачни улици, прѣдставятъ старото, отживѣлото. Гръцизмътъ не обайва вече мѣстното християнско население. Българската култура взимá връхъ.

Гагаузитѣ сѫ остатъци отъ старитѣ кумани, нѣкогашенъ степенъ народъ, който въ срѣднитѣ вѣкове игралъ голѣма роль въ сѫдбинитѣ на източната часть отъ Балканския полуостровъ. Християнството, което приелъ този народъ въ днитѣ, когато дошелъ въ съсѣдство съ християнски народи на полуострова, го спасило да се не слѣе отпослѣ съ турцитѣ, чиито езикъ говори, но за туй пъкъ, останалъ безъ история и книжнина, е осѫденъ да се прѣтопи въ славянски народи, които говорятъ съвсѣмъ различенъ езикъ отъ неговия. Гагаузитѣ, които въ минали врѣмена били по-многочислени и сподѣляли дълго врѣме дружно съ гърци и българи радости и скърби подъ тежкото турско владичество, се бързо разрѣдяватъ между българи и гърци. Въ селата, заобиколени само отъ българи, тѣ и безъ въздѣйствието на училището усвоили български езикъ и българскитѣ нрави — станали българи, когато въ градоветѣ гръцката църква и гръцката школа ги правила дълго врѣме гърци. Сега, когато българитѣ иматъ по-добри училища и по-великолѣпни църкви отколкото гърцитѣ и когато тѣ прѣдставятъ господствующето племе, което раздава държавни служби и права,

гагаузитѣ отчасть по практически смѣтки, отчасть подъ незабѣлѣзаното въздѣйствие на българската култура, ставатъ българи. И колкото по-бързо се прѣтопи въ българи този малъкъ народецъ, толкозъ е по-добрѣ за неговото културно развитие и за българската държава.

Вѣра. Голѣмото разнообразие на населението въ Варна не се заключава само въ разнообразието на езицитѣ, които говорятъ, но и въ вѣрата, която изповѣдватъ. Тука сѫ застѫпени добрѣ и тритѣ монотеистични вѣроизповѣдания: християнското, мохамеданското и израилското. Християнитѣ се дѣлятъ на източно православни, арменогригорианци, католици и протестанти. Източноправославнитѣ наспроти черковното управление се дѣлятъ на екзархисти и патриаршисти.

Източно-православнитѣ прѣдставятъ болшинство отъ населението на града; тѣ броятъ 23.021 душъ или 65.92 % отъ цѣлото население на града. Българи православни сѫ 15.526 душъ или 44.49 % отъ цѣлото население на града или 67.44 % отъ числото на православнитѣ. Гърци православни има 5602 душъ или 16.04 отъ цѣлото градско население или 24.33 отъ православнитѣ. Гагаузи православни има 1488 душъ или 4.26 % отъ градското население или 6.46 % отъ православнитѣ.

Жално е, че не притежавамъ данни, които би ни показали, какъ се раздѣлятъ православнитѣ между българската и гръцката черква. Какъ сѫ подѣлени гагаузитѣ между двѣтѣ черкви остава непознато.

Арменогригорианцитѣ сѫ	3964	д.	или	11.35 %	отъ	цѣлото	град.	население.
Католици	„	405	„	„	1.16 %	„	„	„	„
Протестанти	„	135	„	„	0.39 %	„	„	„	„

По-голѣмата часть отъ католицитѣ и протестантитѣ сѫ чужденци и съвсѣмъ малко българи.

Мухамеданска вѣра изповѣдватъ 6065 душъ или 17.84 % отъ цѣлото градско население. Отъ тѣхъ:

Турци	4554	или	13.04 %	отъ	град.	население	или	75.09 %	отъ	числото	на	мухамед.
Татари	948	„	2.71 %	„	„	„	„	15.[illegible] %	„	„	„	„
Цигани	493	„	1.41 %	„	„	„	„	8.12 %	„	„	„	„

Мухамеданска вѣра изповѣдватъ още нѣколко персийци и арнаути.

Израилитска вѣра изповѣдватъ 1312 душъ или 3.76 %.

За *свободомислещи* сѫ се обявили 18 души (14 мѫже и 4 жени). Отъ тѣхъ българи 8 мѫже и една жена.

Грамотность. Половината отъ населението на градъ Варна е грамотно. Отъ 34.922 души жители на Варна грамотни сѫ 17.483 и неграмотни 17.439. Като имаме прѣдъ очи, че 13.86 % отъ градското население прѣдставятъ дѣца по-малки отъ 7 години, които не сѫ тръгнали още на училище и 8.68 % сѫ старци повъзрастни отъ 60 години, които прѣди 50—55 години мѫчно можаха да намѣрятъ даскалъ да се учатъ да пишатъ и четатъ, излиза че само 30 % отъ населението, което имало възможность да се учи, е останало неграмотно. Разгледана грамотностьта на населението по народность, прѣдставя доста голѣмо различие. Най-голѣма грамотность показватъ гърцитѣ — 61.28 %, послѣ тѣхъ идатъ българитѣ съ 60.45 %. По-голѣмата грамотность у гърцитѣ произхожда отъ по-голѣмата грамотность на женитѣ у тѣхъ. Грамотностьта на българкитѣ е 48.12 %, а на гъркинитѣ 51.81 %. У гръцкитѣ гагаузи грамотностьта е 51.64 %, у турскитѣ 29.90 %, у шпаньолскитѣ евреи 54.64 %, у нѣмцитѣ 65.15 % (между тѣхъ 106 евреи), у арменцитѣ 51.39 %, у турскоговорещитѣ арменци 34.50 %, у татаритѣ 19.37 %, у турцитѣ 14.81 %.

При процентитѣ на грамотностьта много бие въ очи малката грамотность у турцитѣ. Взето изобщо, въ България грамотностьта у турцитѣ, макаръ и въ най-примитивенъ смисълъ на думата, е доста голѣма, а въ Варна, дѣто иматъ турцитѣ добри училища е четири пѫти по-малка отъ грамотностьта у другитѣ народности. Това е малко загадочно и човѣкъ лесно би помислилъ, дали тука нѣма грѣшка. Особено малъкъ е процентътъ на грамотность у туркинитѣ. Отъ 2128 туркини въ Варна само 159 сѫ грамотни или 7.47 %.

Родно мѣсто. Бързото растене на населението въ градъ Варна се дължи най-много на прѣселенцитѣ, които идатъ отъ различни покрайнини. Единъ прѣгледъ върху мѣсторождението на варненскитѣ жители е много поучителенъ. Той ни показва, че привлѣкателната сила на градъ Варна се простира далеко отъ тѣснитѣ граници не само на неговата околия и окрѫгъ, но и на нашето отечество.

Въ града Варна, дѣто сѫ броени, сѫ родени 18.556 души или 53.13 % отъ цѣлото население на града. Отъ тѣхъ 8790 мѫже и 9766 жени или на 100 мѫже се падатъ 111.11 жени. Родени въ други общини на сѫщата околия 1724 или 4.94 %. Отъ тѣхъ

900 мжже и 824 жени или на 100 мжже се падатъ $91_{.55}$ жени. Родени въ друга околия на сжщия окржгъ 1649 или $4_{.72}$ %. Отъ тѣхъ 947 мжже и 702 жени или на 100 мжже се падатъ $74_{.13}$ жени. Родени въ други окржгъ на княжеството 5163 или $14_{.78}$ %. Отъ тѣхъ 3039 мжже и 2124 жени или на 100 мжже се падатъ $69_{.89}$ жени. Родени въ българското княжество 27.096 или $77_{.59}$ %. Отъ тѣхъ 13.677 мжже и 13.419 жени или на 100 мжже се падатъ $98_{.13}$ жени.

Статистиката на роденитѣ въ България варненски жители показва, че при роденитѣ въ Варна числото на женитѣ надминава значително числото на мжжетѣ. Това показва, че една часть отъ роденото въ Варна мжжко население напуща града и търси другадѣ прѣхраната си. И това е обяснимо за единъ градъ, който чрѣзъ своитѣ удобни съобщения съ цѣлия свѣтъ, подмамва лесно прѣдприемчиви мжже да напустнатъ отечеството си и да отидатъ въ други страни съ надежда за по-добъръ поминъкъ. Колкото се отнася до прѣселенцитѣ, то у тѣхъ винаги числото на мжжетѣ надминава числото на женитѣ и колкото отъ по-далеко идатъ тѣ, толкозъ по-малъкъ е процентътъ на послѣднитѣ. Най-накрай ето какъ се изразява горѣ-долу числото на женитѣ и мжжетѣ, родени въ България: —

Въ *Турция* сж родени 6007 душъ или $17_{.20}$ %. Отъ тѣхъ 4065 мжже срѣщу 1942 жени или на 100 мжже се падатъ $47_{.77}$ жени. Отъ роденитѣ въ Турция сж: българи 1960 (1450 мжже и 510 жени), гърци 759 (462 м. и 297 ж.), арменци 2516 (1549 м. и 970 ж.) и турци 375 (342 м. и 33 ж.).

Българитѣ, родени въ Турция сж дошли най-много отъ битолския и одринския вилаетъ: отъ първия 833 (694 м. и 139 ж.), отъ втория 772 (479 м. и 293 ж.). По-голѣмото число жени отъ Одринско показва, че емиграцията отъ тази покрайнина е станала по-редовно отколкото отъ битолския вилаетъ. Сжщото нѣщо забѣлѣзваме и у арменцитѣ. До като при роденитѣ въ Цариградъ арменци (1304) числото на женитѣ (653) надминава съ 3 числото на мжжетѣ, при роденитѣ въ Мала Азия арменци (1155) числото женитѣ е само 290 или съ 575 душъ по-малко.

Родени въ *Ромъния* 534 душъ или $1_{.53}$ %. Отъ тѣхъ 288 м. и 246 жени. Отъ роденитѣ въ Ромъния най-много сж българи —286 (161 ж. и 125 м.).

Родени въ *Русия* 471 душъ или $1._{85}\%$. Отъ тѣхъ 267 м. и 204 ж. Отъ роденитѣ въ Русия най-много сж татари 172; числото на българитѣ е 78 (44 м. 34 ж.).

Родени въ *Гърция* 254 душъ (185 м. и 69 ж.).

Родени въ *Австроунгария* 219 (89 м. и 130 ж.).

На роденитѣ въ другитѣ държави числото е незначително.

Ако сравнимъ даннитѣ на населението по родно мѣсто отъ 1881 година съ тия отъ 1901 година, ще намѣримъ, че прѣселничеството отъ България и Турция слѣдвало непрѣкжснато и се усилвало, когато числото на роденитѣ въ Русия и Гърция се намалило значително чрѣзъ измиране на стари прѣселенци отъ тѣзи страни. До като числото на роденитѣ въ Княжеството и въ Турция се утроило въ двайсетгодишенъ периодъ (1881—1901), числото на роденитѣ въ Русия се намалило близу три пжти, отъ 1181 въ 1881 година на 471 душъ въ 1901, а на роденитѣ въ Гърция близу два пжти, отъ 409 на 254 душъ. Голѣмото намаление на роденитѣ въ Русия произлиза отъ измирането на старитѣ татари, родени въ Русия. Намаленето вървѣло по този пжть: въ 1881 год. било 1181, 1888—930, 1893—821 и 1901—471 душъ.

Поданство. Само 28.265 душъ или $80._{94}\%$ отъ цѣлото население на градъ Варна сж български поданици. Голѣмото число на чужди поданици въ Варна не зависи отъ разнородностьта на населението и неговото чуждоземно родно мѣсто, а отъ залисанностьта на нашитѣ правителства, които не се придирватъ много за него, кога дойде работата до назначаване на държавна служба или даряване права, отъ които трѣбва да се ползуватъ само български поданици, на чиито плещи се товарятъ всички държавни тежести и задължения. Съ чисто спекулативни цѣли много отъ жителитѣ на Варна, родени и отраснали въ сжщия градъ или въ България, се числятъ за чужди поданици. Отъ 1258 гръцки поданици въ този градъ само 223 сж родени въ Гърция, а 842 въ България; отъ 4416 турски поданици само 3812 сж родени въ Турция. Отъ варненскитѣ жители поданици на други чужди държави по-значително число прѣдставятъ само австроунгарскитѣ поданици — 287 душъ или $0._{82}\%$. Отъ роденитѣ вънъ отъ България варненски граждани (7825) само 2882 душъ сж приели българско поданство

Родъ. Растенето на градъ Варна чрѣзъ прѣселване, въ което взиматъ най-голѣмъ дѣлъ мжжетѣ, е докарало за този градъ доста

несъразмѣрно съотношение между числото на мѫжетѣ и женитѣ. Срѣщу 18.786 мѫже въ Варна имаме 16.136 жени или на 100 мѫже се падатъ 85.89 жени. Това съотношение между числото на мѫжетѣ и женитѣ се видоизмѣнява въ най-голѣмъ размѣръ при различнитѣ народности въ Варна. Така напр.:

у българитѣ	на	100	мѫже	се	падатъ	76.76	жени
у турцитѣ	„	100	„	„	„	85.71	„
у гърцитѣ	„	100	„	„	„	112.08	„
у гагаузитѣ	„	100	„	„	„	116.54	„
у татаритѣ	„	100	„	„	„	92.88	„
у арменцитѣ	„	100	„	„	„	83.11	„
у евреитѣ	„	100	„	„	„	101.54	„
у нѣмцитѣ	„	100	„	„	„	131.57	„

По-голѣмото число жени у гърцитѣ, евреитѣ и нѣмцитѣ е общо явление за градоветѣ на България. Колкото со отнася до гагаузитѣ, то голѣмото число на женитѣ произлиза отъ обстоятелството, дѣто много отъ мѫжетѣ сѫ отбѣлѣзани като българи или гърци, а женитѣ за гагаузи съ турски езикъ. Това особено ясно личи у гръцкитѣ гагаузи, дѣто на 100 мѫже се падатъ повече отъ 140 жени (141.53 %).

Характерно е за отношението между числото на мѫжетѣ и женитѣ въ Варна, дѣто до 20 годишна възрасть на населението числото на мѫжетѣ надминава малко числото на женитѣ, когато отъ 20 годишна възрасть на горѣ разликата става значително голѣма, особено въ възрастьта 20—25 години, което се обяснява съ голѣмото число войници и прѣселници мѫже. Въ градове, дѣто нѣмаме силно прѣселническо население и гарнизонъ, отношението между числото на мѫжетѣ и женитѣ е противоположно: тъкмо отъ 20 годишна възрасть на горѣ числото на женитѣ надминава това на мѫжетѣ.

Възрасть. Понеже населението въ градъ Варна се увеличило въ голѣмъ размѣръ чрѣзъ прѣселване, то хората отъ 15 годишна възрасть нагорѣ, когато захваща вече прѣселничеството въ по-голѣмитѣ градове най-първо отъ ученици и ученички въ гимназиитѣ и слуги по дюкени и кѫщи, съставятъ по-голѣмъ процентъ отколкото въ градове, дѣто увеличението е прѣдоставено повече на прираста на мѣстното население. Че това е така, ни показва слѣдната сравнителна таблица на населението по възрасть въ градове Варна и

Правадия, въ които прѣселеното население съставя $46._{87}$ % въ първия и $30._{61}$ % въ втория градъ.

Години	% отъ населението на Варна	% отъ населението на Правадия
0— 5	9.92	12.98
5—10	9.88	13.25
10—15	10.86	13.78
15—20	10.76	10.44
20—25	9.32	6.34
25—30	8.32	6.28
30—35	7.50	5.99
35—40	6.32	6.26
40—45	5.85	4.53
45—50	5.12	4.69
50—55	3.86	3.70
55—60	3.69	3.28
по-горѣ отъ 60	8.29	8.38

Физиономия на града Варна.

По пъстрота на своето население, по разнообразие въ градежа на здания и начинъ на животъ Варна прѣдставя въ миниатюръ характерната народна мозайка на Балкански полуосровъ.

Новиятъ духъ, който повѣя слѣдъ освобождението на България, промѣни много градъ Варна. Градскитѣ стѣни, които стѣгаха като обржчъ града, ги срннаха, стѣсненийтъ градъ си отдъхна и взе да се шири. Понеже българскиятъ елементъ се яви като главенъ колонизаторъ на Варна слѣдъ освобождението, то той се възползува отъ отворената широта на града и създаде новъ планиранъ градъ съ прави улици и кжщи съ дворове и градини. Наредъ съ новия градъ, който се разпростре на сѣверозападъ, сѣверъ и сѣвероизтокъ остава още голѣмъ дѣлъ отъ града именно гръцката и турската махала, отъ които първата е обърната къмъ морето, а втората къмъ низината на Девненското езеро, почти незачекнати отъ новитѣ наредби за благоустройството на градоветѣ. Тука улицитѣ сж тѣсни, криви и крайно заплетни. Кжщитѣ нѣматъ ни градини, ни дворове. Горнитѣ етажи на кжщитѣ въ гръцката махала се издаватъ обикновено далеко надъ зидоветѣ на долния, за да се спечели нѣколко педи пространство, а чрѣзъ това улицитѣ виждатъ рѣдко слънце, мжчно се провѣтряватъ и сж влажни. Между гръцката и българската часть на града се простира най-западналата градска часть, населена най-

много отъ арменци и гагаузи. И тука улицитѣ сѫ тѣсни и криви, но има повече дворове; кѫщитѣ сѫ малки, повечето едноетажни. Татаритѣ, циганитѣ и сиромаси българи населяватъ крайната сѣверозападна часть на града, която е построена подъ планъ.

Но нека характерезирамъ по-подробно нѣкои части отъ града.

Муссалата е многоѫгъленъ площадъ въ центъра на града, главно кръстопѫтище на много улици. Кафенета. кръчми и малки гостилници, които принадлежатъ на турци, българи, арменци, гагаузи и персийци заиматъ околовръстъ площада и служатъ за сборенъ пунктъ на най-разнообразно население. Въ този оживенъ центъръ се срѣщатъ всички варненски граждани; тука е главното randez-vous на мѫжетѣ. Първата станция за всички чиновници послѣ уморителна канцеларска работа е Муссалата. Изходна станция на всички чиновници сутрина и на пладне на пѫть за канцеларията е пакъ Муссалата. Тука е сборниятъ пунктъ и на адвокатитѣ, чиито писалища се редятъ недалеко отъ площада. Варненкитѣ си не правятъ трудъ да варятъ кафе за мѫжетѣ и синоветѣ си, защото тѣ пиятъ кафе на Муссалата, но за туй пъкъ сѫ принудени често съ стиснато сърдце да ги чакатъ дълго врѣме за обѣдъ и вечера. Никѫдѣ черпнята не е тъй развита както въ Варна. Събератъ се на приказка осемь-десеть душъ, и само първата стѫпка е трудна: кой най-напрѣдъ да почерпи (ако нѣма казусъ, разбира се). Намѣрили се единъ „тевекилия“ да почерпи по чаша ракия или пелинъ, то всѣки отъ дружината смѣта за свой дългъ да почерпи и той. И по този начинъ се редятъ 8—10 чаши и толкозъ мезета подъ редъ. Всѣки, който наново се присъедини къмъ дружината, слѣдва примѣра на другитѣ. И това често бива отъ крака, на пѫть за въ кѫщи.

Въ всѣки крайморски градъ кръчмитѣ и кафенетата изобилватъ, защото тамъ работата е сезонна и голѣма часть отъ населението въ по-голѣмата часть отъ годината е свободна отъ всѣка работа. Хамали, каруцари и лодкари сѫ заети само тогава, кога има да товарятъ и разтоварятъ параходи. Но не всѣки день дохождатъ параходи и не всѣки день има работа за всички. Сѫщото е и съ рибаритѣ. Тѣ чакатъ сезона на извѣстна ловитба и малцина отъ тѣхъ се занимаватъ съ риболовство за всѣкидневна нужда на града. Въ Варна и лозарството, което доставя прѣхрана почти на половината население отъ града, усилва чрѣзъ своето сезонно занятие най-много оня елементъ, който е принуденъ да убива врѣмето си въ кръчмата или кафенето. Затова числото на питейнитѣ заведения въ Варна (около 300) е по-голѣмо отколкото въ много околии на

Княжеството. Чужденецъ, който не познава живота на пристанищни градове и лозарски крайща и не може да си прѣдстави, съ колко малко се задоволява ориенталецътъ, мжчно би схваналъ, отъ дѣ изкарвать прѣхраната си толкозъ хиляди хора, които отъ зори до мракъ пълнятъ кръчми и кафенета.

Види се по практически съображения, като най-сборенъ пунктъ, на Муссалата се намиратъ и градската библеотека и турското читалище.

Отъ Муссалата надолу въ Прѣславска улица се редятъ хубави кжщи, голѣми хотели. банката, католическата църква и дюкени, въ които се продаватъ на дребно главно луксозни прѣдмети.

Послѣ дохожда новъ кръстопжть, но безъ площадь. Отъ този кръстопжть води улица Цариградска за скелята, улица Солунска за гръцката махала, улица Св. Климентъ за площадъ съ сжщото име, улица Търговска слиза къмъ девненския отокъ. Всѣка отъ тѣзи улици се неправилно разклонява и по този начинъ се образува главната заплетена улична мрѣжа на голѣма часть отъ града. Всѣка една отъ изброенитѣ улици има свой особенъ характеръ. Въ Цариградска улица се редятъ голѣмитѣ влажни тъмни масивни „мази“, дѣто се трупатъ стоки за продань на едро, тука се редятъ още агенции на дружества, комисионерски и банкерски кжщи. И улицитѣ, що прѣсичатъ тази улица подъ правъ или остъръ жгълъ, иматъ сжщия характеръ. Въ улица Солунска се редятъ бакалски и рибарски дюкени, берберници, кръчми и кафенета, които образуватъ главни центрове на гърцитѣ. Въ тѣсната съ грапавъ калдаръмъ улица Търговска се нижи стара провинциална чаршия съ дървени кепенци. Главната стока на дюкенитѣ е манифактура и обуща; дюкенджиитѣ сж евреи, арменци, гърци и турци. Тука пазаруватъ главно селянитѣ. По-нататъкъ въ низината се продължава улица Габровска съ грамадни житарници. Тука многочисленитѣ кола съ храна задръстватъ обикновено улицата. Въ улица Св. Климентъ има изпърво дюкени, въ които се работятъ желѣзарски и дървени работи, главно ножове и сандъци, а послѣ тя кривуличи между староврѣмски кжщи безъ дюкени, до като стигне площадъ Св. Климентъ, дѣто околовръстъ се редятъ пакъ бакалски дюкени и кръчми. Отъ тозъ площадъ водятъ улици къмъ всички страни и правата новопрокарана улица Царъ Борисъ съединява площада Св. Климентъ съ Муссалата.

Многото кръчми въ Варна придаватъ особена физиономия на този градъ, затова ще опиша на кжсо една варненска кръчма. Дълбокъ дюкенъ съ стъклени прозорци къмъ пжтя; близу до вратата

е поставена дълга маса, на която сж наслагани отпрѣдъ всевъзможни мезета, чието богатство зависи отъ сезона, но тѣ никога не липсватъ; на едната страна на масата сж наредени шишета съ всевъзможни спиртни питиета, между които ракията заима първо мѣсто. Околовръстъ покрай стѣнитѣ на дюкяна се редятъ на два ката бурета съ шарени дъна. По останалото празно мѣсто на стѣнитѣ и гредитѣ на тавана сж закачени картини отъ най-разнообразни епохи на гръцката история. Въ повечето случаи многобройнитѣ маси и столове сж малки и се лесно изнасятъ прѣдъ кръчмата, дѣто обичатъ при хубаво врѣме да седятъ гоститѣ. Късно вечерь латерната и гайдата биватъ най-приятни гости въ кръчмата, а не рѣдко се събиратъ маси и столове на страна и се започватъ скокливи рженици.

Природата надарила градъ Варна съ всички прѣдимства за добра морска баня. До самия градъ морскиятъ брѣгъ е лесно достжпенъ отъ къмъ сушата, а дъното на морето е пѣсъчливо и леко наклонено къмъ вжтрѣшностьта, та позволява да се ходи доста навжтрѣ и прѣдизвиква гжста редица отъ вълни близу до брѣга, които придаватъ на морската баня голѣми цѣлителни свойства. Хубавата градина край морския брѣгъ, близостьта на лозята, удобствата за животъ, които прѣдлага единъ по-голѣмъ градъ, усилватъ прѣдимствата на варненската морска баня.

Въ врѣме на сезона за кжпане около морскитѣ бани, до самата приморска градина, се създава своеобразенъ животъ. Нѣколко кръчми, въ които вечерь стотини хора се разговарятъ шумно и пиятъ пелинъ, бира или ракия и ядатъ разни кебапчета и други мезета, нѣколко голѣми бараки, въ които се прѣдставятъ всѣка вечерь пиеси на турски езикъ и се даватъ акробатски игри или се показватъ всевъзможни панорами и чудовища, съставятъ главнитѣ забавителни заведения на варненската баня. Улицата между кръчмитѣ и баракитѣ се трупа вечерь съ по-простъ народъ и се дига прахъ на облаци, който пълни открититѣ кръчми и се слага лека по лека върху дрѣхитѣ на гоститѣ. Шумътъ на различни музики и присипнали гласове на арменки и гагаузки и тѣхнитѣ даарета се ту смѣняватъ, ту сливатъ въ едно и образуватъ непрѣкжснатъ трѣсъкъ и бръмчене, които каратъ хората въ кръчмитѣ да викатъ силно и махатъ оживѣно ржцѣ при разговора, за да се разбиратъ. Цѣлата обстановка на забавителнитѣ заведения и начинътъ на забавлението носятъ чисто ориенталски печатъ и отговарятъ напълно на чисто демократическитѣ навици на варненскитѣ граждани.

Край пристанището обрѫщатъ вниманието на пѫтника хамалитѣ за голѣми тежести. Това сѫ малоазиятци съ строги чърти и силно развити мускули. Тѣхнитѣ крака сѫ сѫщи стѫлпове. На гърба си носятъ единъ видъ самаръ, върху който се поставя буре пълно съ дървено масло, баля съ прѣжда, сандъкъ съ гвоздеи и др. Товара, чията тежесть надминава 100 оки, се крѣпи грижливо чрѣзъ сгънатото тѣло на хамала, а краката пристѫпатъ твърдо и сигурно.

Съвсѣмъ друга картина прѣдставятъ хамалитѣ, които товарятъ корабитѣ съ житни храни. Тѣ сѫ мѣстни жители, весели, леко облѣчени, повече боси. Съ шумъ и голѣма бързина относятъ тѣ отъ колата на скелята чували пълни съ храна и ги изсипватъ сръчно въ мавуни и бѣгатъ наново къмъ колата. Гребци откарватъ привързаната о лека лодка мавуна при парахода, който спира около единъ километъръ далеко въ морето. Тамъ други хамали, наредени въ три реда: еднитѣ въ мавуната, привързана вече о кораба, вторитѣ на дъска, спусната отъ кораба и третитѣ на самия корабъ прѣтоварватъ храната. Най-долнитѣ пълнятъ кошове съ храна и ги хвърлятъ къмъ втората редица; втората редица ги хваща и чевръсто ги прѣпраща на третята, която ги изсипва въ кораба и хвърля назадъ празднитѣ кошове. И това се продължава по цѣлъ день съ голѣма бързина. Всичко изглежда отъ далеко като картина отъ кинемонографъ.

И всички тѣзи неудобства при товарене и разтоварене на кораби ще се прѣмахнатъ, щомъ се изкара пристанищната постройка. Тогава ще се товари и разтоварва направо Много трудъ и врѣме ще спечели новото пристанище, но сѫщеврѣменно много хора, които изкарватъ до сега прѣхраната си като хамали, лодкари и талигари, ще останатъ безъ работа, безъ поминъкъ.

Разнообразието на населението по народность и вѣра отъ една страна и различната културна стъпень у жителитѣ на всѣка народность отъ друга създали най-голѣмо разнообразие отъ типове и носии, — смѣшение, на което колкото и да сме свикнали въ България, се́ бие силно въ очи. Българинътъ съ своето открито лице се съпоставя на мургавия гъркъ, чиито остъръ погледъ всѣва студенина. Между тия два типа иде разпасаниятъ винаги за крамоли гагаузинъ. Татари и турци, които изповѣдватъ една и сѫща вѣра и иматъ еднакъвъ племенъ произходъ, се отличаватъ силно както по типа на лицето, тъй и по носия и начинъ на животъ. Черноокитѣ арменци и евреи усилватъ още повече ориенталския типъ на по-голѣмата часть отъ населението въ града. Ясно личи голѣмата

пъстрота на варненскитѣ жители и у женитѣ. Наредъ съ туркинитѣ, които сж скрили почти цѣлото лице задъ яшмака и сж увити като мумия въ своитѣ фереджи, се мѣркатъ тѣхнитѣ едновѣрници татаркини съ открити широки мургави лица и заметната фераджа само на гърба, та се виждатъ отпрѣдъ широкитѣ шалвари. Кокетливо въртятъ дъно на своитѣ надиплени шалвари гагаузкитѣ, които сж подбрали най-ясни шарени басми за своитѣ елечета. Наредъ съ сиротитѣ гражданки, облѣчени въ прости фусти и кжси елечета и забрадени съ кърпи на главата, се движатъ изъ улицитѣ и въ градинитѣ богати жени, облѣчени по най-новата парижка мода.

Едно нѣщо, което бие силно въ очи въ Варна, е голѣмиятъ демократизъмъ на гражданитѣ. Добриятъ пелинъ и хубавитѣ мезета събиратъ въ най-мръснитѣ кръчми варненци отъ всички съсловия. Най-голѣмиятъ богаташъ — ангросистъ и най-сетниятъ надничарь, висши чиновници и тѣхнитѣ писари и разсилни се събиратъ сѐ въ една кръчма. Затова въ Варна въпрѣки голѣмината и богатството на града не можаха да се създадатъ добри кафенета и не вирѣятъ скжпо нареденитѣ пивници.

Съ голѣмо задоволство трѣбва да се констатира, че въ Варна, въ тоя смѣсенъ съ народности и езици градъ, българското общество и българското правителство сж направили твърдѣ много, за да подигнатъ българщината, като сж сградили много и хубави обществени и частни сгради, които правятъ българина гордъ, изпълненъ съ съзнание, че прѣвишава въ обществено и културно отношение своитѣ другоезични съграждани. Хубавиятъ грамаденъ соборенъ храмъ, граденъ отъ българи майстори, който се издига високо надъ цѣлия градъ срѣдъ пространна площадь, зданието на дѣвическата гимназия, най-голѣмата училищна сграда въ България, заедно съ военния клубъ и хубавитѣ кжщи, които се сградиха върху мѣстото на старата турска казарма, образуватъ най-монументалната часть на града. Заслужаватъ да се споменатъ по своята грандиозность сградитѣ на мжжката гимназия, българската народна банка, пощата, казармитѣ, болницата, многочислени основни училища и градската и крайморската градина съ своитѣ приспособения за охоленъ животъ въ празно врѣме. Това сж сгради, които заедно съ многочисленитѣ приватни, архитектурно сполучливо изработени кжщи, правятъ отъ Варна красивъ градъ, даватъ отличенъ печатъ на 25-годишната дѣйность на българитѣ.

Градинарскитѣ сдружавания въ Търновския окрѫгъ.[1])

(Приетъ отъ философско-обществения клонъ на 24. VI. 1903.)

Отъ **Христо Ст. Хинковъ.**

I.

Уводни бѣлѣжки.

Водимъ отъ началото, че най-добрѣ ще може да се изучи социално икономическиятъ битъ на нашия народъ, само като се работи непосрѣдствено изъ самия него и като се изучвать на самото мѣсто неговитѣ нужди, азъ, до колкото ми позволяваха силитѣ и срѣдствата, можахъ да направя нѣкои изслѣдвания върху градинарскитѣ (бахчаванджийскитѣ) сдружавания въ Търновско. Изучванията на подобни сдружавания изъ нашето отечество се явява доста трудно и съединено съ голѣми мѫчнотии, като се земе отъ една страна недовѣрието, съ което се отнася селското население къмъ събирането на подобенъ родъ материали, а отъ друга страна — липсата на литература по този въпросъ. Общи опрѣдѣлени възгледи за тѣзи сдружавания почти не сѫществувать у интелегентната ни публика. Нашитѣ учени, до колкото ги имаме, никакъ не сѫ се докосвали до тѣзи форми на сдружавания. По този начинъ въпросътъ за градинарскитѣ сдружавания още отъ първата крачка придобива характеръ на трудно разрѣшима задача. Въ миналото си този въпросъ е неизвѣстенъ, въ настоещето си — неопрѣдѣленъ. Имало е, наистина, извѣстни опити за изучване на тѣзи асоциации, но безъ надлежното непосрѣдствено запознаване съ самия животъ на народа ни, тѣхното основно изучване е немислимо.

Градинарството — засѣване на разни видове хранителни зеленчуци и растения, прѣдназначени за ползата на човѣка — е

---

[1]) Рефератъ, четенъ въ семинара по политическа икономия на г. Г. Т. Данаиловъ въ Висшето училище.

доста старо. Въ XVIII. в. бахчаванджилъкътъ е билъ вече познатъ на нашитѣ българи. Прѣдполага се, че този занаятъ е прѣминалъ у насъ отъ гърцитѣ, които сѫ живѣяли тогава въ Цариградъ. Че наистина градинарството е прѣнесено въ Търновско отъ Цариградъ или отъ други мѣста, се вижда най-ясно отъ градинарската терминология, която е пълна съ изражения отъ новогръцки произходъ [2])

Историята не ни е оставила прѣки и точни указания за това, кога и какъ собствено сѫ възникнали градинарскитѣ асоциации. Но отсѫтствието на такива тънкости не прѣдставя прѣдметъ отъ особена важность за характеристиката на тѣзи своеобразни сдружавания. Самиятъ животъ на нашия народъ е покритъ съ цѣла мрѣжа отъ всевъзможни неуредици и прѣврати. Въ добавъкъ към всичко това нашата история е почти загладила нѣкои слѣди и остатки отъ тѣзи съвсѣмъ характеристични сдружавания.

Тукъ собствено сѫ важни тѣзи причини, въ зависимость отъ които се намира, както изникването на градинарскитѣ сдружавания, така и самото тѣхно сѫществуване. Най-важна е прѣди всичко организацията на тия своеобразни комуни.

Трѣба да прѣдположимъ, че нашето странствуеще градинарство въ Търновския окрѫгъ е изникнало не по-рано отъ първата четвъртина на XVIII. вѣкъ около 1720 год., дата доста важна въ историята на нашето национално възраждане. Така че, ако не началото за възникването на тѣзи асоциации, поне укрѣпяването имъ въ смисълъ на по-голѣма или по-малка завършена форма, може да се счита изобщо половината на 18. вѣкъ. Това е доста забѣлѣжителна епоха въ историята на нашето народно свѣстяване. Това врѣме е началото за всеобщото събуждане на българската нация, началото на нейното недоволство отъ сѫществуещия тогавашенъ социаленъ строй и отъ гнетущитѣ политически и икономически условия. Това бѣ врѣмето, когато мнозина отъ недоволната маса на народа, като не могли вече да търпятъ игото на властвуещето турско племе, напущали своитѣ бащини огнища и отивали въ чуждитѣ свободни страни, за да изкарватъ тамъ своята прѣхрана. Отъ начало Влашко, а по-послѣ Сърбия, Унгария, Хърватско и пр. сѫ почнали да привличатъ вниманието на градинаритѣ,

[1]) Д-ръ Констан. Иречекъ дава слѣднитѣ примѣри въ своето съчинение *„Княжество България“*, отъ които може да се заключи за гръцкото произхождение на градинарството: *калистúръ* = мотика (σκαλιστήριον); *скалúсвамъ* = заравямъ зеленчука (σκαλίζω); *скорéпсвамъ* = обрѣзвамъ зеленчука прѣди присаждането (отъ σκορπίζω); *зърното кловясва* = никне прѣждеврѣменно (отъ κλουβιάζει, разваля се); *фитра* = леха съ фиданки (φύτρα, зародишъ) и т. н.

и така се започва странствуването на градинарскитѣ чети отъ Търновско.[1]) Днесъ изъ търновския окрѫгъ има бахчовани въ Влашко и Молдава, Сърбия, Унгария, Хърватско, Славония, Германия, Турция, Америка, цѣла Русия и Австрия.

II.

Съставъ и устройство на градинарскитѣ сдружавания.

Всѣка година къмъ края на зимата единъ или двама по-опитни и прѣдприемчиви градинари взиматъ инициятивата за съставянето на една дружина или тайфа,[2]) както се казва по градинарски. Числото на членоветѣ въ тайфата бива по-голѣмо или по-малко споредъ това, дали градината, която ще се обработва е голѣма или не, и дали градътъ, въ който ще се продаватъ градинарскитѣ произведения, е голѣмъ или малъкъ. Обикновено тайфитѣ, които ходятъ да обработватъ градини, които се поятъ само отъ дъжда, а не се поливатъ съ долапи (наречени отъ градинаритѣ сухари), се състоятъ отъ 7—8 душъ. Тайфитѣ пъкъ, които ходятъ да работятъ въ голѣмитѣ градове на Ромъния, като въ Браила, Галацъ, Букурещъ и пр., сѫ доста многобройни. Така миналата година въ гр. Браила тайфата на Василъ Бумбаловъ отъ Лѣсковецъ се е състояла отъ около 50—60 ортака и около 150—200 д. чирака и надничари.

На чело на тайфата стои *майсторътъ,* който носи още и други названия като тайфаджия, газда, главатарь, чорбаджия и т. н. Въ дѣйствителность майсторътъ на дружината бива онова лице, което е взело върху си инициятивата за съставянето на тайфата и което обладава извѣстни качества, достоинства и познания. Така самостоятелностьта и енергията, знанието на мѣстностьта, дѣто ще се обработва градината, умѣнието да бѫде добрѣ съ всички членове въ дружината, да се приспособява къмъ всички обстоятелства и положения, всички тѣзи качества служатъ, безъ съмнѣние, като необходимо условие, едно лице да бѫде главатарь въ една чета. Май-

[1]) По-подробни свѣдения върху историята на градинарството могатъ да се намѣрятъ въ списанието *Трудъ* на Ц. Ганчевъ, кн. XVII—XXI отъ 1890 год. и у Ив. Ев. Гешовъ въ „Думи и дѣла."

[2]) Подъ дума *тайфа* изобщо се разбира всѣка дружина отъ хора, съединени заедно, макаръ и случайно. Въ *по-тѣсенъ смисълъ* подъ дума *тайфа* градинаритѣ разбиратъ всѣка чета, дружина, асоцпяция — събрание отъ хора (равноправни помежду си), които прѣслѣдватъ една обща цѣль и съединени заедно солидарно съ своитѣ интереси.

сторътъ по този начинъ е лице почетно, което всѣкога се ползува се съ довѣрие и авторитетъ прѣдъ своитѣ другари. Той се явява стопанинъ и пълновластенъ разпоредитель въ сферата на веднажъ начертанитѣ обязаности на всѣки членъ отъ съдружието. Той дава името на тайфата, прѣдставя четата прѣдъ чокоина, отъ когото се наима градината, управлява дружината и пр. Дори въ нѣкои дребни спречквания той се явява за сѫдия между членоветѣ на тайфата, а сѫщо и главенъ разпоредитель за всичко въ четата, доколкото това е допустимо отъ строго опрѣдѣленитѣ обичайни норми въ съдружието — въ крѫга на гражданския и економическия животъ на дружината.

Слѣдъ майстора по-важностьта си иде тъй нарečениятъ *продавачъ*. Той е натоваренъ съ продажбата на зеленчука и за това трѣбва да бѫде честенъ, способенъ и да знае въ всѣко врѣме условията на пазара. Освѣнъ това отъ него се иска за въ странство и да знае единъ или нѣколко чужди езика.

По нѣкога, особено въ голѣмитѣ чети, се избира и по единъ *касиеръ,* който държи касата, смѣткитѣ и тефтеритѣ, и по единъ *готвачъ* (ахчия, бухтаръ), който пъкъ приготвя храна за членоветѣ на тайфата.

Всички останали членове въ четата, наречени *ортаци,* въ нищо не се отличаватъ единъ отъ други по занимаемото отъ тѣхъ положение. Всички работятъ и изпълняватъ необходимитѣ и справедливитѣ разпореждания на газдата (майстора). Всички тѣзи членове въ дружината получаватъ единъ отъ по-рано опрѣдѣленъ пай или дѣлъ. Напослѣдъкъ почнаха да се срѣщатъ въ четитѣ и така нареченитѣ *чираци,* които не получаватъ дѣлъ отъ печалата, но зиматъ една опрѣдѣлена годишна плата.

Слѣдъ като се състави тайфата и прѣди още градинаритѣ да заминатъ за странство, внася се основенъ фондъ — капиталъ, или, както се казва още по градинарски, *сермия,* която да служи за наемъ на градината и за други нѣкои общи покупки. Най-напрѣдъ внася пари майсторътъ, а слѣдъ него и другитѣ ортаци, кой колкото има и колкото може.

Щомъ се съберать по този начинъ паритѣ на една тайфа, и членоветѣ ѝ рѣшатъ да тръгнатъ, тѣ се съвѣщаватъ за това, какво трѣбва да се купи отъ отечеството още, нуждно при обработването на градината. Въ по-старо врѣме градинаритѣ сѫ купували добитъкъ още отъ България, но днесъ този обичай е изоставенъ и добитъкъ се купува отъ онази страна, дѣто тѣ отидатъ. Майсторътъ

записва всички разноски, които ставатъ, дори и най-дребнитѣ, подъ надзора на ортацитѣ. Обикновено отъ общитѣ разноски се харчи: за сѣмена, които ще трѣбватъ при засѣването на градината, за кирия при огиване на опрѣдѣленото мѣсто, за купуване на коне, волове и кола за долапи при поливането на градината, за храна и т. н. Съ една дума градинаритѣ харчатъ отъ основния фондъ за всичко, което имъ е потрѣбно, докато той се изчерпи и докато тѣ почнатъ да продаватъ и да печелятъ.

Като пристигнатъ на градината, дѣто ще работятъ прѣзъ лѣтото, градинаритѣ построяватъ най-напрѣдъ единъ бордей (колиба), изкопанъ въ земята и покритъ съ храсте, за да могатъ да се подслоняватъ нощѣ, да се криятъ тамъ въ случай на лошо врѣме и да си почиватъ отъ тежката работа. Слѣдъ това наиматъ дюкянъ за продажба на зеленчука, купуватъ животни за обработване на градината, и по такъвъ начинъ работата почва.

Въ начало градинаритѣ прѣоравватъ нѣколко пѫти почвата, дѣто ще сѣятъ най-раннитѣ зеленчуци и слѣдъ това се почва садението. Врѣмето прѣзъ тритѣ пролѣтни мѣсеци мартъ, априлъ и май, когато се извършва копането и садението, е най-тежко за градинаритѣ, и работата е най-съсипателна. Нормалниятъ, работенъ день прѣзъ това врѣме трае около 17—18 часа. Отъ рано прѣди изгрѣването на слънцето и късно слѣдъ неговото залѣзване, като има твърдѣ малки почивки при хранението, градинаритѣ работятъ непрѣкѫснато. Тѣ спятъ твърдѣ малко прѣзъ тѣзи мѣсеци (около 4—5 часа) и дѣто намѣрятъ на земята, безъ завивки и възглавници, само като сѫ си подложили рѫцѣтѣ на главата. Прѣзъ празничнитѣ дни за тѣхъ сѫщо нѣма почивка. Съ една рѣчь прѣзъ това врѣме тѣ работятъ мѫжки. Зеленчуцитѣ, които развъждатъ градинаритѣ, сѫ повече отъ тридесеть и постоянно се увеличаватъ. Отъ начало, когато градинаритѣ сѫ почнали да ходятъ въ странство, тѣ сѫ познавали и обработвали едва три-четири вида зеленчукъ. Споредъ разказитѣ на стари хора, когато първитѣ градинари сѫ се заловили съ бахчаванджилъкъ, тѣзи послѣднитѣ сѫ обработвали само лукъ, зеле, прасъ и фасулъ. Adolphe Blonqui,[1]) който е пѫтувалъ около 1841—1843 год. прѣзъ отоманската империя, споменува, че българитѣ градинари обработватъ само тѣзи видове зеленчуци: фасулъ, тикви, дини, бакла, пъпеши, краставици, зеле, лукъ, сала, пиперки и домати. „Такъвъ е,“ казва той по-нататъкъ,

[1]) Гледай неговото съчинение Voyage en l'empire Ottoman 1843 г., стр. 229 и 230.

„ограничениятъ запасъ отъ зеленчуци на българина и турчина, понеже българитѣ сж градинаритѣ на турцитѣ." Тукъ не се намира нито безелъ, нито леща, нито рѣпа. нито скорчината (tragopognon pratensis), нито пъкъ захарното цвѣкло. Той сжщо споменува, че фасулътъ заима едно доста почетно мѣсто между храната на българитѣ и играе такава роля, каквато и картофитѣ въ западна Европа.

Днесъ градинаритѣ обработвать почти всички видове зеленчуци. Доколкото можахъ да разпитамъ, тѣзи зеленчуци сж слѣднитѣ: отъ шушулковитѣ растения: *грахъ* (pisum sativum), *леща* (ervum lens), *фисулъ* и *бобъ* (бакла, vicia faba); послѣ *голѣмитѣ зелени пиперки* (capsicum annuum, чушки), които заедно съ *зелето* (brasica oleracea, лахна) и *червения лукъ* (allium cepa, кромидъ) принадлежатъ къмъ всѣкидневната храна на нашия Българинъ; послѣ *чесънъ* (бѣлъ лукъ), *празъ* (allium porrum), *картофи* (които не отдавна сж влѣзли въ употрѣбение между нашия народъ), *цѣлина* (керевисъ), *миродия* (майдоносъ), *моркови* (аучъ), *краставици, салата* (lactuca sativa), *тикви* (cucurbita pepo), *хрѣнъ, спанакъ, копъръ, гулия, захарно цвѣкло* (beta vulgaris rapacea), *рѣпата* (brassica rapa), *малкитѣ мѣсечни рѣпички* (бѣли и червени), *домати* (михле, solanum lycopersicum, които споредъ разказитѣ на стари хора не отдавна сж влѣзли въ употрѣбение между насъ), *арпаджикъ, маруля, тортолъ* (като трѣва) *пашкариазъ* и др. такива. Зеленчуци, неизвѣстни почти на сѣвернитѣ жители, сж: *патладжанитѣ* (solanum melongena) — плодове на едно барабоено растение понѣкога дълги и като краставици, съ синъ или червенъ цвѣтъ, съ гладка повръхность — и *бамията* (hibiscus esculentus), зеленъ и покритъ лeко съ косми плодъ При това градинаритѣ обработватъ и различни видове овощия като пжпешитѣ и динитѣ (либеницитѣ), които лѣтно врѣме съставя важенъ дѣлъ отъ храната на планинскитѣ жители.

Тѣзи сж растенията, които градинаритѣ обработватъ и за развъждането на които тѣ употрѣбяватъ всичкия си трудъ прѣзъ лѣтото, като работятъ непрѣстанно.

Когато наближи есень и есеннитѣ слани почнатъ да падатъ, работата се свърша, и дружинитѣ почватъ да се готвятъ за ликвидирането на смѣткитѣ, прибиратъ се вересиитѣ и се плащатъ дълговетѣ. Слѣдъ като извадятъ всичкия капиталъ, който градинаритѣ сж вложили при самото начало на обработването на градината, тѣ се събиратъ една вечерь въ колибата си (прѣди да тръгнатъ за България) и разпрѣдѣлятъ помежду си спечеленитѣ пари. Воловетѣ,

конетѣ, колата, ралата и долапитѣ, ако не имъ трѣбватъ за идещата година, или ако сж нѣщо поврѣдени, се продаватъ прѣди дѣлбата, и полученитѣ пари се внисатъ сжщо въ общата сума. Ако пъкъ градинаритѣ сж паели градината за повече отъ една година (за 2—5), както и обикновено става, и тѣзи вещи ще бждатъ потрѣбни и за напрѣдъ, тогава тѣ ги оставатъ въ тъй наречения *гидикъ*. Когато нѣкой отъ ортацитѣ иска да се отдѣли и стане самостоятеленъ, той може да купи гидика, като даде една умѣрена цѣна, и четата, като види, че съ тѣзи пари ще може да се купи по-добъръ, отстжпва му го. Въ противенъ случай гидикътъ остава общъ на всички членове отъ тайфата, или, както се изразяватъ градинаритѣ, на ортаята.

Градинаритѣ се дѣлятъ по между си братски безъ никакви писмени актове и вънкашни свидѣтели. Формалностьта въобще липсва отъ дѣлата на градинаритѣ. Както при образуването на четата, така и при нейното разформируване, не се правятъ никакви писмени условия. Градинаритѣ освѣнъ че не потвърдяватъ при нотариуситѣ своитѣ дружествени договори, но не правятъ изобщо никакви писмени задължения, та всичко при тѣхъ отива на довѣрие. Всичко тукъ въ по-голѣмата си часть се състои отъ прости не многосложни дѣйствия, за които не се изискватъ никакви писмени задължения, обѣщания и съглашения отъ участвуещитѣ страни. За градинарскитѣ чети сж съвършено чужди уставитѣ, контрактитѣ и изобщо писанитѣ договори и условия. Всичко това у тѣхъ се замѣнява съ вѣковни народни обичаи, прѣдавани отъ родъ на родъ, изъ поколѣние на поколѣние, отъ бащи къмъ дѣца, като сж се видоизмѣнявали съобразно съ общото развитие на живота. Честната дума, веднажъ даденото обѣщание, обичаитѣ и старитѣ прѣдания, се явяватъ тукъ като положителни закони. У тѣхъ всички договори и условия се основаватъ на честната дума и обѣщание. Достатъчно е единъ отъ участвуещитѣ да даде извѣстно устно обѣщание къмъ своитѣ другари, за да считатъ тѣ това като законъ. Нарушительтъ на обѣщанието се счита като прѣстжпникъ отъ гледището на народно обичайното право. И трѣбва да се забѣлѣжи, ча никои задължения не се изпълватъ отъ народа така свето и честно, както именно обичайнитѣ. Членоветѣ на съдружението не само че не се стараятъ никога да нарушаватъ своитѣ задължения, но считатъ за безчестно да ги отказватъ при пълна за това възможность и при явна полза за себе си, както напр. при повикването прѣдъ сжда. Съ една дума, обичайнитѣ асоциационни форми на труда се явяватъ сами надежни

поржчители при съблюдаването на народнитѣ устни договори и задължения[1]).

При всичко това въ нѣкои крайно рѣдки случаи се е случвало главатаритѣ да злоупотрѣбяватъ съ довѣрието на своитѣ другари-съдружници, като сж прѣдставяли често при дѣлението печалбитѣ не точни смѣтки за придобититѣ пари и станалитѣ разноски. Но това сж много рѣдки случаи. И стадо безъ мърша не може, казватъ градинаритѣ.

При почването на дѣлбата всѣки си взима вложеното (заедно съ лихвитѣ), изваждатъ се станалитѣ разноски и слѣдъ това се пристжпя къмъ разпрѣдѣлението на чистия доходъ, на дохода netto между ортацитѣ. Всѣки отъ членоветѣ на дружината знае, прѣди още да тръгне изъ Търновско, каква часть (пай) ще вземе отъ общата печалба. Изобщо уреждането на взаимнитѣ отношения между градинаритѣ почива на строго опрѣдѣлени обичайни норми. Обичаятъ играе голѣма роля въ живота на гражданскитѣ сдружавания. Той е задължително правило, по-рано опрѣдѣляеще, както вжтрѣшния животъ, така и външнитѣ отношения на съдружницитѣ. Членоветѣ на тайфата сж въ това отношение несвободни хора: тѣ дѣйствуватъ така, както имъ прѣдписва обичаятъ. Съ една дума въ всѣки отдѣленъ случай обичаятъ създава форма, и членоветѣ се подчиняватъ на него като на естественъ, традиционенъ законъ.

Цѣлиятъ дѣлъ или пай на ортака въ съдружието се нарича *ока*, който се дѣли на 400 драма. Тѣзи названия на теглилкитѣ сж се давали нѣкога на дѣловетѣ и тѣхнитѣ подраздѣления споредъ количеството на сѣмената, които всѣки е внисалъ при засѣването на градината. Днесъ тѣ сж изгубили това значение. Така че ако А има 200 драма, а Б 100, това значи, че А има $^1/_2$, а Б $^1/_4$ отъ цѣлия дѣлъ. Газдата (майсторътъ) взима обикновено отъ 1—2 пая (оки), продавача отъ 1—1$^1/_2$, а ортацитѣ отъ 1 ока до 100 драма.

Това раздѣление на дѣловетѣ споредъ теглилкитѣ е уведено отъ около 50—60 годинъ. Споредъ разказитѣ на дѣдо Петра Доланджака, раздѣлението на печалбата отначало е било равно и всѣки е взималъ еднакво, или както се е казвало по градинарски *шапка на тебе, шапка на мене*. Но понеже отъ начало не всички, които сж ходили на градина, сж били запознати еднакво съ градинарското

[1]) Ще забѣлѣжа, че въ нѣкои случаи, именно когато градинаритѣ стжпватъ въ извѣстни задължения съ хора отъ чужда на тѣхъ срѣда (напр. при наимането градината отъ чокоина), тѣ прибѣгватъ къмъ писани контракти и условия. Но и тѣзи относително не много отстжпления сж продуктъ само на по-новитѣ врѣмена. По-рано такива писмени договори не сж сжществували, понеже не е имало нужда отъ тѣхъ.

изкуство, то на ония, които сѫ отивали за пръвъ пѫть на бахча, се е давало половинъ пай и на слѣдната година само сѫ получавали цѣлъ пай, наравно съ майстора си. Около 1840—1850 год. се въвежда вече раздѣлението на печалбата на *ока,* споредъ капитала, който всѣки трѣбва да внесе и своредъ труда, който всѣки трѣбва да положи.

За да разберемъ по точно, какъ става разпрѣдѣлението на печелбата, азъ ще приведа нѣколко примѣра. Така въ градината на *Обрешко Деневъ* въ Ромъния прѣзъ 1900 год. сѫ работили 20 душъ съ единъ капиталъ отъ 5000 лв., разпрѣдѣленъ на 13 пая. Отъ 20-тѣ душъ 14 сѫ били отдѣлени за постоянни работници и 6 за продавачи. Градината, която сѫ обработвали, е била отъ 20 погона[1]) или 80 декара. На края на годината, продавачитѣ сѫ прѣдставили 7800 лв. чисть доходъ, плюсъ 5000 лв. капиталъ. Чистиятъ доходъ е билъ разпрѣдѣленъ въ съдружието така:

1) Газдата (майсторътъ)	е взелъ	$1\frac{1}{2}$	ока	(пай)	или	900	лв.
2) Помощникътъ на газдата	„ „	$1\frac{1}{4}$	„	„	„	750	„
3) Всѣки продавачъ	„ „	$\frac{3}{4}$	„	„			
Шестимата продавачи	сѫ взели	$4\frac{1}{2}$	„	„	„	2700	„
4) Всѣки работникъ	е взелъ отъ	$\frac{1}{2}$—$\frac{1}{4}$	„	„			
12 работници	сѫ взели	$5\frac{3}{4}$	„	„	„	3450	„
Всичко 20 душъ	сѫ взели	13	„	„	„	7800	„

На пай се паднало по 600 лева.

Дружината на *Златко Пеневъ* (отъ с. Козеревецъ, Горно-Орѣховска околия) е работила въ Ромъния прѣзъ 1900 год. съ 22 члена — съдружници и съ единъ капиталъ отъ 5200 лв., разпрѣдѣленъ на 12 пая. Градината е била отъ 110 декара и за нея сѫ плащали наемъ 1500 л. Имало е 15 душъ работници въ градината и 7 продавачи. Дружината е била принудена да наима работници-надничари прѣзъ пролѣтнитѣ мѣсеци. Чистата печалба (кярътъ) отъ 5160 лв. е била разпрѣдѣлена между съдружницитѣ така:

Газдата	е взелъ	$1\frac{1}{4}$ пай		или	537·50	лв.
7 продавачи	сѫ взели отъ	1 „	до $\frac{1}{2}$	„	2257·50	„
14 работника	„ „ „	$\frac{1}{2}$ „	„ $\frac{1}{4}$	„	2365	„
Всичко: 22 работника	сѫ взели	12 пая		„	5160	„

На пай се е паднало по 430 лв.

[1]) Единъ погонъ има 4 декара.

Така се разпрѣдѣля чистата печалба между градинаритѣ. Обикновено печалбата отъ 300—350 лв. на човѣкъ се счита достатъчна. Градинаритѣ сѫ пестеливи и работни. Тѣ печелятъ при всички високи наеми, които плащатъ за градини и дюкяни, за очудване дори на чуждитѣ земледѣлци.

Често се случава, че градинаритѣ освѣнъ печалбата отъ градината, да иматъ и друга придобивка. Онѣзи отъ тѣхъ, които работятъ по край ромънскитѣ дунавски градове, взиматъ при продажбата на зеленчука си на селянитѣ не пари, а храни, които тѣ отъ послѣ продаватъ съ печалба по скелитѣ на Дунава и по такъвъ начинъ въртятъ единъ видъ търговия. Такава е ползата на ортацитѣ въ съдружието. Въ нѣкои твърдѣ благоприятни врѣмена за градинаритѣ, печалбата е бивала доста значителна. Така падало се е по 5—6 дори и по 7 хиляди лева печалба на една ока. Трѣбва да спомена тукъ, че градинарскиятъ трудъ изисква извѣстна прѣдпазливость и не дава изведнажъ голѣма печалба. Той принася отначало ограничена полза, но за това пъкъ веднажъ организиранъ, той бързо развива благосъстоянието на членоветѣ въ съдружието.

При дѣлбата се плаща и на ратаитѣ, ако има такива. Но обикновено въ дружината рѣдко има ратаи (чираци), понеже всѣки гледа да бѫде ортакъ — съдружникъ въ асоциацията на каквато и да било часть отъ пая. Това се прави съ цѣль всѣки да работи не като наемникъ, а като съдружникъ и стопанинъ въ общото дѣло. Ако ли има чираци, то освѣнъ пѫтнитѣ разноски и храната, които всѣки получава, дава имъ се още или една прѣдварително уговорена плата отъ 150—200 лв. за година, споредъ силата, възрастьта и опитностьта на чирака, или пъкъ имъ се плаща извѣстенъ процентъ отъ печалбата, която е придобила дружината. Добриятъ чиракъ, който е добилъ нуждната опитность, може да претендира да стане вече ортакъ и претенциитѣ му въ по-вечето случаи се удовлетворяватъ, тъй като особни формалности не се изискватъ, за да стане единъ градинарь отъ чиракъ на ортакъ.

Ако се появятъ нѣкои несъгласи и раздори между членоветѣ на съдружието при разпрѣдѣлението на печалбитѣ, спорътъ се рѣшава отъ еснафа въ гр. Лѣсковецъ, който и постановява, какъ да стане това подѣляване. За тази цѣль обикновено спорещитѣ страни се обрѫщатъ до градинарското дружество „Пчела“ въ гр. Лѣсковецъ, въ устава на което буквално е казано, че настоятелството на дружеството има право и е длъжно да разглежда и поканва на помирение за всѣкакви градинарски недоразумѣния, произходещи отъ

чисто градинарски характеръ, ако интересуещитѣ се страни се отнесатъ до него съгласно съ формата на мировитѣ установления и ако сумата на недоразумѣнието не надминува 1000 лева.

Това дружество прѣдставя отъ себе си единъ видъ колегиялно сѫдилище, на което сѫ подсѫдни само дѣла отъ граждански характеръ. Заседанията за разглежданието на градинарскитѣ дѣла сѫ публични и се откриватъ отъ прѣдседателя на дружеството, а въ негово отсѫтствие отъ подпрѣдседателя. Въ подобни заседания заседава настоятелството на дружеството (прѣдседателя, подпрѣдседателя, касиера и шестима члена) и, ако се случи нѣкои отъ членоветѣ на настоятелството да отсѫтствуватъ, тѣ се допълватъ отъ добавъчнитѣ допълнителни членове, избрани отъ годишното общо събрание на всички членове на дружеството. По-нататъкъ процеса върви както въ общитѣ сѫдилища. Допуща се отводъ на членоветѣ на настоятелството, ако нѣкоя отъ странитѣ се намира въ родински свръзки съ тѣхъ. Странитѣ въ дѣлото сѫщо се поканватъ съ особени покани отъ прѣдседателя за деня, въ който ще се разглежда дѣлото. Дѣлото се докладва отъ секретаря, или пъкъ отъ члена, натоваренъ за тази цѣль отъ прѣдседателя. Слѣдъ доклада на дѣлото се изпитватъ странитѣ, и послѣ и свидѣтелитѣ, които се повикватъ по отдѣлно отъ прѣдсѣдателя. За всѣко разгледано дѣло се съставя и протоколъ отъ секретаря, който се подписва отъ прѣдседателя и отъ членоветѣ, които сѫ заседавали.

Когато прѣдседательтъ получи заявление отъ нѣкое лице за разглеждане на граждански смѣтки, той е длъженъ да прибере отъ лицето слѣдната такса: ако искътъ е отъ 1 до 200 л, таксата ще бѫде 10 л., ако искътъ е отъ 200 — 1000 л., таксата ще бѫде 20 л. Отъ тази сума половината взима дружеството, а другата половина остава за членоветѣ, които заседаватъ, освѣнъ за секретаря и касиера. Ако дѣлата се изпращатъ отъ мировия сѫдия или окрѫжния сѫдъ за разглеждане отъ дружеството (въ този случай на тѣзи градинарски сѫдилища сѫ подсѫдни и дѣла за повече отъ 1000 л., и въ такъвъ случай таксата е вече 30 л.), то горната сума се прибира и отъ двѣтѣ спорещи страни прѣди разглеждане на дѣлото. Такъвъ е редътъ за разглеждане дѣлата въ това дружество.

По този начинъ това градинарско дружество рѣшава дѣлата отъ чисто градинарски характеръ по-бързо, по-евтино и по-справедливо, отколкото обикновенитѣ граждански сѫдилища, понеже членоветѣ на дружеството сѫ всички градинари и много добрѣ запознати съ градинарскитѣ обичайни норми. Тукъ отъ това дружество се

рѣшаватъ въ едно късо врѣме такива мѫчни и заплетени дѣла, които съ години не могатъ се разрѣши отъ мировитѣ и окрѫжнитѣ сѫдилища.

Ще забѣлѣжа, че обичайнитѣ норми, на които се основаватъ рѣшенията на еснафа, се различаватъ въ нѣкои точки отъ тѣзи положения, които се намиратъ въ нашето положително законодателство. Така, напримѣръ, ако нѣкой отъ ортацитѣ напустне асоциацията по срѣдата на годината безъ да има за това основателни мотиви, то споредъ възгледитѣ на градинаритѣ не би трѣбвало нищо да му се плаща, когато пъкъ ако такова едно лице се обърне къмъ общитѣ граждански сѫдилища, то ще му се позволи да вземе такава часть отъ чистата печалба, каквато му се пада за изработеното отъ него врѣме. Това споредъ възгледитѣ на градинаритѣ е съвършено несправедливо. Така че щѣше да бѫде много по-добрѣ, ако дѣлата отъ чисто градинарски характеръ, които се явѣха въ сѫдилището за разглеждане, се изпращаха на самия градинарски еснафъ (дружество). Сѫщо така ще бѫде по-добрѣ, ако рѣшенията, които издава еснафътъ, имаха задлъжителна сила за странитѣ и не подлежаха на апелирване прѣдъ другитѣ сѫдилища въ България. Това за градинарскитѣ сѫдилища.

Има случаи, когато добитъкътъ, колата, долапитѣ, сѣчивата и т. н., съ една дума цѣлиятъ *гидикъ*, не се продаватъ, но се отстѫпватъ на нѣкои отъ главнитѣ ортаци, или пъкъ оставатъ за смѣтка на газдата, или цѣлото съдружие. Така въ четата на Обрешко Деневъ гидикътъ е останалъ за смѣтка на газдата, а при четата на Златко Пеневъ, гидикътъ е билъ на съдружието.

Често се случва, извѣстни членове отъ тайфата да останатъ и за прѣзъ зимата въ градоветѣ, дѣто сѫ градинарствували прѣзъ лѣтото, било за да пазятъ градината, било за да се пазарятъ на друга работа. Ако ли пъкъ въ градината остане отъ всѣка стока по малко и градинаритѣ не искатъ да останатъ и да си губятъ врѣмето съ нейното разпродаване, понеже въ кѫщи ги чака работа, а сѫщо и момчета нѣма да останатъ, тогава тѣ продаватъ оставалата стока по-евтино на тъй нареченитѣ *прѣкупци*, които пъкъ отъ своя страна я продаватъ чакъ до пролѣтъ. Тѣзи прѣкупци сѫ повече мѣстни жители, но и отъ нашитѣ градинари има доста, които да сѫ се заселили тамъ. Освѣнъ това много отъ прѣкупцитѣ, особено измъ лѣсковцитѣ, оставатъ въ голѣмитѣ градове на постоянно мѣстожителство, купуватъ си градини и ги даватъ на градинаритѣ подъ наемъ да ги обработватъ съ извѣстна плата, или пъкъ и тѣ ставатъ

ортаци на извѣстенъ пай отъ печалбата. Така напр. лѣсковскиятъ жител г-нъ Мековъ, който живѣе постоянно въ Буда-Пеща, има си свои градини, дава ги подъ наемъ на градинаритѣ, прѣкупва зеленчукъ за продаване прѣзъ зимата и по такъвъ единъ начинъ си докарва една доста голѣма печалба отъ 4—5 хиляди лева на година.

Освѣнъ тѣзи прѣкупци на едро, има и други единъ видъ, наречени *прѣкупци на дребно* (на парламе). Градинаритѣ, като вадятъ голѣмо количество стока и, като не могатъ да разпродадатъ всичката, виждатъ се принудени да отстѫпватъ часть отъ тази стока на тѣзи прѣкупци, които всѣка утрина прѣкупватъ отъ градинаритѣ цѣли кола и чували зеленчукъ по-ефтино и го разнасятъ по дюкянитѣ, пазаритѣ и махалитѣ съ кошници, та го разпродаватъ. Тѣзи прѣкупци печелятъ по-сигурно и безъ капиталъ. Тѣ взиматъ стока на кредитъ до пладне, или до вечерьта, разпродаватъ я, разплащатъ се, и на другата утрина пакъ взиматъ. Такива прѣкупци има най-вече изъ голѣмитѣ градове Букурещъ, Браила, Галацъ и пр., и тѣ биватъ отъ различни народности.

III.

Организация и животъ на градинарскитѣ сдружавания.

Градинарското сдружаване се състои отъ съвършено равноправни членове. Сѫщностьта му се заключава прѣди всичко въ другарството, което строго е пазило и подържало изработената отъ опита и обичаитѣ организация. На основание на тѣзи обичаи всѣки членъ отъ съдружието има право на това или друго мѣсто въ градинарската иерархия. стига само да притежава необходимитѣ за това качества. Тукъ нѣма ни съсловия, нито дори врѣменно господствуюеща, въ строгъ смисълъ на думата, класа. Разпоредители и управители на съдружието сѫ само онѣзи, които сѫ избирани отъ ортацитѣ и, ако тѣ не сѫ по нрава на дружината, тя може да ги замѣни съ други избрани.

Основанието, източникътъ за вѫтрѣшнитѣ, а сѫщо и за външнитѣ отношения на членоветѣ на съдружието, се крие въ народнитѣ обичаи и традиции. И взаимнитѣ отношения на членоветѣ въ съдружието сѫ на равни къмъ равни. Никой не се ползува съ никакви прѣимущества, никой не зависи отъ другиго, и съдружието само се явява като върховенъ сѫдия и тълкуватель за постѫпкитѣ

и дѣйствията на всѣки участникъ въ него. Тежеститѣ на труда се разпрѣдѣлятъ между всички членове по възможности равномѣрно. Самъ даже газдата е дълженъ да работи въ градината до толкова, до колкото може и до колкото е свободенъ отъ другитѣ си длъжности. Той е дълженъ да дава примѣръ въ съдружието въ всичко: и въ труда, и въ взаимнитѣ отношения. Безъ това той не би могълъ и да бѫде главатарь За това пъкъ той има за награда нравствената почеть и уважение отъ страна на другитѣ членове въ четата.

Както споменахъ, градинарскитѣ сдружавания се състоятъ отъ членове пълноправни по между си. Тази равноправность се простира дори до тамъ, че всички ядатъ отъ единъ и сѫщи хлѣбъ, дори и отъ една и сѫща паница, както се изразяватъ градинаритѣ, па макаръ и да бѫдатъ главатари, ортаци и чираци. Тукъ всички се трудятъ за общото благо заедно, и всички пълнятъ общия кошаръ едноврѣменно. Така че при единъ такъвъ общъ трудъ, съединението на труда — сътрудничеството (когато нѣколко душъ заедно и едноврѣменно извършатъ една и сѫща работа) оказва своето голѣмо влияние върху интензивностьта на работата. Всѣки работникъ отъ четата, като гледа какъ самъ майсторътъ заедно съ другитѣ членове отъ тайфата работи въ градината, изпитва едно особено духовно възбуждение, едно бодро настроение, което освѣнъ че се отразява върху интензивностьта на труда, но и повишава неговата производителность. И ратаятъ (чиракътъ), който се надѣва, че идещата година и него ще повикатъ другаритѣ му като ортакъ въ общото дѣло, и той се труди честно и неуморимо, за да се покаже достоенъ за съдружникъ. И има доста чираци, които само съ своя трудъ и постоянство сѫ могли да станатъ отъ чираци — главатари.

Тука сѫщо въ градинарското съдружие намираме зачатъци отъ раздѣлението на труда — когато различни работници извършватъ различни операции. Още прѣди да тръгнатъ изъ Търновско, градинаритѣ си опрѣдѣлятъ, кой ще бѫде майсторъ за обработване на доматитѣ, кой ще сади и отглежда бамията, кой ще строи доланитѣ и т. н. При такова раздѣление на труда, както знаемъ, производителностьта се увеличава нѣколко пѫти и по такъвъ начинъ у градинаритѣ се развива една по-голѣма интензивность. Който постоянно върши все една и сѫща работа, той я върши по-бърже и по-изкусно, отколкото оня, който извърша много и различни работи.

Въ дружината градинаритѣ се научаватъ на общественъ редъ и животъ. Градинарскитѣ асоциации изискватъ, всѣки тѣхенъ членъ да води трѣзвенъ, редовенъ и трудолюбивъ животъ, тѣ го заставятъ да уважава интереситѣ на своитѣ съчленове и да не се кара съ тѣхъ, защото въ противенъ случай той не може да бѫде членъ на асоциацията. Тукъ всѣки членъ се научава на общественъ животъ, който е възможенъ само при едно условие — при разбирането, че интереситѣ на ближния ни и нашитѣ интереси не трѣбва да отиватъ въ разрѣзъ едни съ други, че, ако ние искаме хората да уважаватъ насъ и нашитѣ стремения, ние сме длъжни отъ своя страна да уважаваме тѣхъ самитѣ и тѣхнитѣ стремения, че най-послѣ ние нѣмаме право да живѣемъ на чужди гръбъ, ако не искаме, и другитѣ да живѣятъ на нашъ гръбъ и на наша смѣтка. Освѣнъ това градинарското сдружаване прѣмо служи за училище на своитѣ членове: тѣ тука въ името на своитѣ лични интереси и въ качеството си било на управители и прѣдставители, било на касиери и наблюдатели, иматъ възможность да слѣдятъ за хода на прѣдприятието, за управлението на дѣлата на асоциацията, за достоинствата на производството, за развитието на своя занаятъ, за измѣнението на нѣкои правила и наредби въ съдружието, за своитѣ права и обязаности — съ една дума за всичко, за което е длъженъ да слѣди единъ развитъ човѣкъ, който се е заелъ самостоятелно за каквато и да било работа. Въ тѣзи асоциации всѣки отдѣленъ членъ въ сѫщность е въ сѫщото врѣме и стопанинъ на цѣлото прѣдприятие. Всички членове тукъ сѫ обикновено свързани помежду си съ взаимна отговорность и при тѣзи асоциации е прокаранъ стопанския принципъ: *единъ за всички и всички за единъ*.

Почти въ всички градинарски съдружия сѫществуватъ едни и сѫщи правила относително поведението на членоветѣ.[1])

За доброто водене на дѣлата, за реда и изгодитѣ на съдружието, тѣзи правила, се изисква, всички членове да се съгласятъ и да установятъ извѣстни норми помежду себе си за добросъвѣстното изпълнение на работата, и тогава всѣки, като знае отнапрѣдъ своитѣ обязаности, да може да ги изпълнява съвѣстно и грижливо.

---

[1]) Тѣзи правила се намиратъ групирани и издадени въ една отдѣлна книжка отъ Тодоръ Илиевъ Иовковъ, градинарь отъ с. Долна-Орѣховица. При моето изложение азъ съмъ се ползувалъ и отъ този правилникъ.

Такива правила, доброволно приети отъ всички членове въ съдружието, не могатъ да бждатъ прѣпятствие за свободата на гражданина. Всѣки знае, че дѣятелностьта, редътъ и економията сж главни условия за евтино производство, и че подобно производство въ едно благоустроено общество е източникъ на общото благосъстояние. Значи всички усилия на членоветѣ въ асоцияцията трѣбва да бждатъ насочвани къмъ тази цѣль; за тази цѣль тѣ трѣбва да съединятъ и всички свои усилия.

Всички градинари въ заведението сж длъжни да живѣятъ въ добро съгласие и любовь. Запрѣщаватъ се:

1) Пиянството;

2) Карането и насилието;

3) Непристойнитѣ слова;

4) Лѣностьта, и

5) Непокорностьта на законитѣ въ съдружието.

Накратко казано, никой отъ съдружницитѣ въ градинарското заведение не трѣбва да прави такива работи, които опозоряватъ както него самия, така и другитѣ членове отъ съдружието, а сжщо и фирмата на заведението.

Никой отъ съдружницитѣ нѣма право да върши нѣщо противно по каквато и да била работа въ съдружието и да се отказва отъ работата, която е зададена на него. Напротивъ, всички съдружници сж длъжни да работятъ въ миръ и съгласие и да не очакватъ за всѣка тѣхна грѣшка да имъ се напомня и поправя. Всѣки отъ съдружницитѣ трѣбва акуратно да извърши всѣка работа и да я разбира добрѣ, да я извърша бързо и безъ всѣкакво напомняне и да не я сваля на други съдружникъ, защото всѣки работи въ съдружието все едно като че ли за себе си или за сѣмейството си. Ако нѣкой отъ членоветѣ е тѣлесно слабъ, другитѣ сж длъжни да му помагатъ. Ако ли пъкъ не разбира и не знай — да му показватъ.

„Всички съдружници въ градинарското заведение“, се говори по-нататъкъ въ правилата, „трѣбва твърдо да помнятъ за съдружието и за какво сж се съединили, както и за общия тѣхенъ трудъ, така и за благото на тѣхното сѣмейство. Така че, ако нѣма съгласие въ дружеството, а има споръ между съдружницитѣ, общата работа е невъзможна, и тогава всичко ще се разори и запустѣе. Обратно пъкъ, кога има братско съгласие въ съдружието, самитѣ градинари и тѣхнитѣ сѣмейства ще бждатъ обезпечени сѫ срѣдства за животъ, дори при старость и при нѣкоя тежка болесть“.

Ако ли нѣкой отъ съдружницитѣ бѫде забѣлѣзанъ въ кражба, пиянство, тайно да се ползува или крие общото имущество, умишлено да врѣди на съдружеския имотъ за своя полза, то такъвъ се уволнява отъ съдружието.

Освѣнъ по тѣзи причини всѣки съдружникъ може да се отстрани отъ асоциацията още: а) ако злоупотрѣбява съ довѣрието на съдружницитѣ си и съ това накърнява интереситѣ на прѣдприятието; б) ако се занимава съ търговски сдѣлки безъ съгласието на съдружницитѣ си било за себе си, било за другиго; в) ако е немарливъ въ изпълнение на обязаноститѣ си; г) ако е излежалъ затворъ повече отъ три години; д) ако се отстрани безъ съгласието на съдружницитѣ си или пъкъ безъ оправдателни причини отсѫтства отъ заведението за повече отъ три дена; е) ако въ случай на дълготрайна болесть става неспособенъ за работа; ж) ако страда отъ отвратителна или заразителна болесть; з) ако докача честьта на съдружницитѣ си, или пъкъ на тѣхнитѣ сѣмейства; и) ако при всички напомняния отъ страна на другаритѣ му съ немарливостьта си туря въ опасность сигурностьта на заведението и на прѣдприятието, и к) ако е извършилъ прѣстѫпление съ користна цѣль.

Такива строгости, наистина, сѫ необходими. Обществото до толкова се е развалило и опростило, че само такива строги правила отчасть биха могли да спасятъ такива едни асоциации отъ разлагане и разпадане. По такъвъ начинъ съдружието трѣбва прѣди всичко себе си да застрахува отъ къмъ тази страна и да чака това врѣме, когато по-добри икономически отношения изработятъ по-добри хора и изтрѣбятъ послѣднитѣ слѣди отъ такива лоши човѣци, готови да изигратъ прѣди всичко своя братъ, за да взематъ изъ неговитѣ рѫцѣ всѣко парче хлѣбъ.

За всѣка изобщо поврѣда или загуба, сторена отъ едного отъ съдружницитѣ въ заведението, той е длъженъ да заплати веднага загубата на дружеството. Ако нѣма възможность да я заплати, то тя му се одържа на смѣтката при дѣлбата прѣзъ мѣсецъ ноември. Ако ли врѣдата се причини отъ хора външни, не толкова близки на съдружието и, ако не могатъ да заплатятъ веднага щетата, дружеството обезпечава себе си съ разписка или записъ. Но ако уволнения членъ на съдружието или нѣкое друго лице не желаятъ да заплатятъ врѣдата, прицѣнена отъ трима външни добросъвѣстни лица, дружеството е длъжно по сѫдебенъ редъ да защищава своитѣ интереси и да иска своитѣ врѣди и загуби чрѣзъ надлежния сѫдъ, като по такъвъ начинъ се избѣгва всѣкакъвъ споръ и неприятность.

При уволняването (изпъждането) на нѣкой съдружникъ било по лѣнивость, било по кражба, било по каране съ съдружницитѣ си и т. н., ако той е билъ по-малко отъ деветь мѣсеца въ заведението, прави му се мѣсечна смѣтка за неговата работа. За да бѫде смѣтката точна и справедлива, привикватъ се трима външни добросъвѣстни хора, които прѣсмѣтатъ, какво уволнениятъ длъжи на съдружието и какво дружеството длъжи на него, какво е той давалъ и какво работилъ. Зимнитѣ мѣсеци ноември, декември, януари и февруари не се смѣтатъ въ смѣтката, и на тѣхъ отчетъ не се прави, макаръ уволнениятъ съдружикъ и прѣзъ тѣхъ да е работилъ.[1]) Сѫщото е и когато съдружникътъ самъ доброволно напустне съдружието.

Въ случай че съ нѣкой съдружникъ отъ четата се случи нѣкое нещастие, или пъкъ заболѣе, то въ повечето градинарски чети се гледа, колко врѣме е работилъ. Ако е участвалъ съ работата си въ градината до Петровъ-день, т. е. когато градинаритѣ извършатъ най-мѫчната работа въ градината, то му се плаща пълно, за цѣлата година, докато е билъ условенъ. И единъ отъ градинаритѣ съ гордость ми разправѣше, че, като работилъ само четири мѣсеца въ градината и заболѣлъ, неговитѣ другари му донесли прѣзъ есеньта напълно пая, който му е билъ опрѣдѣленъ още прѣди да тръгнатъ за градината.[2]) Сѫщото става и тогава, когато единъ членъ отъ съдружието бѫде несправедливо и по инатъ изпѫденъ отъ своитѣ другари.

Сѫщо, ако се случи нѣкой отъ членоветѣ на асоцияцията да умре, веднага неговитѣ другари призоваватъ трима външни добросъвѣстни градинари, които правятъ смѣтка, колко мѣсеца и дни е работилъ починалиятъ въ съдружието и споредъ това при годишната

---

[1]) Тѣзи правила при изпѫжданието на нѣкой членъ отъ съдружието не се съблюдаватъ отъ всички градинарски чети. Така четитѣ, които излизатъ изъ Лѣсковецъ и другитѣ околни села, приниматъ, че на такъвъ уволненъ съдружникъ (за по-горѣ изброенитѣ пороци) трѣбва нищо да не му се плаща, макаръ да е работилъ нѣколко мѣсеца въ градината. При това уволнение се освобождава отъ дружествения дългъ, понеже не се ползува и отъ приходитѣ.

[2]) Въ правилника за градинарското заведение на Тодоръ Ил. Иовковъ се казва, че ако нѣкой отъ дружественитѣ членове заболѣе, и ако болестьта се продължи по-вече отъ единъ мѣсецъ, така че съдружникътъ се лишава отъ способностьта да се труди и не може да изпълнява задълженията си въ съдружието, той вмѣсто себе си (съ съгласието на другитѣ съдружници) може да пригласи друго лице, което да участвува въ заведението като съдружникъ. Ако ли съдружникътъ своеврѣменно се поправи отъ болестьта и може да извърша нѣкои по-леки работи, напр. да пасе дружествения добитъкъ, да кара колата съ зеленчука на пазаря и т. н., то съотвѣтствено съ неговата часть дава му се или $^3/_4$, или $^1/_2$, или пъкъ $^1/_4$ пай, споредъ усмотрението на другитѣ му съдружници.

дѣлба прѣзъ мѣсецъ ноември се заплаща на неговитѣ наслѣдници припадаещата му се часть. Ако заведението има дългъ, най-напрѣдъ се отдѣлятъ сумитѣ, които умрѣлиятъ длъжи и послѣ останалата печалба се дава на сѣмейството му.

Тѣзи сѫ по-главнитѣ правила, които регулиратъ взаимнитѣ отношения на членоветѣ въ градинарскитѣ сдружавания.

Всички тѣзи норми, които описахъ до тукъ, сѫществуватъ въ четитѣ, които излизатъ изъ полскитѣ околии на Търновския окрѫгъ — Търновската, Горно-Орѣховската и Кесаревската околия. Въ послѣдно врѣме въ четитѣ, които излизатъ отъ Еленската и Дрѣновската околия, се забѣлѣзва едно отклонение въ това отношение. Въ тѣзи планински околии градинарскитѣ асоциации постепенно измѣняватъ и изгубватъ своето прѣдишно значение, като се измѣня и ролята на всички онѣзи членове, които влизатъ по обичай въ състава на тѣзи организации. Въ тѣзи мѣста градинарскитѣ сдружавания въ наше врѣме замѣняватъ своята първоначална организация въ просто съединение на нѣколко бѣдни наемни работници подъ непосрѣдствената власть и контролъ на единъ прѣдприемачъ, който се счита по такъвъ начинъ и главатарь, благодарение на своето имуществено положение. И тѣзи чети, като не се гледа на това, че и тѣ се придържатъ въ старата организация и иматъ пакъ главатарь, касиеръ и т. н., се явяватъ просто орѫдие въ рѫцѣтѣ на капиталиста, който играе и ролята на главатарь въ съдружието, повече не по-общо съгласие на членоветѣ, а по-собственото си желание въ качеството си на стопанинъ. Съ една дума състоянието на тѣзи градинарски сдружавания показва, че тѣхнитѣ организации, както и тѣхнитѣ принципи, съ течение на врѣмето все повече и повече се разлагатъ. Между организацията на съдружията и тѣхното вѫтрѣшно съдържание въ много случаи не сѫществува вече никакво съотвѣствие. Приимането на асоциацонното начало въ дѣлото въ неговия чистъ видъ е било по-напрѣдъ сѫществена необходимостъ, благодарение на прѣобладаещето и изключителното влияние на трудовото начало. Стойностьта и самоотверженото наблюдаване отъ съдружницитѣ на своитѣ интереси е възможно само при това условие, лицата, които съставятъ съдружието, еднакво да би държали общото дѣло. Наемникътъ и капиталистътъ не устояватъ съ такава стойность и усърдие на труда, както съвършено равноправнитѣ градинари съдружници.

И това, което по-рано въ сѫщинскитѣ градинарски асоциации е било практически необходимо, днесь въ разлагащитѣ се сдру-

жавания е станало само обичайно, традиционно при това необходимо само номинално. Наистина, на първъ погледъ и въ общи черти като че ли устройството на сжщинскитѣ сдружавания е сжщото съ онова на разлагаещитѣ се: и тукъ въ тѣзи последнитѣ сдружавания пакъ имаме съединение на работницитѣ въ групи за достигане по възможность на по-добри резултати отъ труда, работницитѣ пакъ живѣятъ наедно, ядатъ всички отъ общия дружественъ казанъ, работятъ сжщо въ чети и т. н. Обаче това е само на гледъ, а въ сжщность еднитѣ сдружавания коренно се различаватъ отъ другитѣ. Прѣдприимачътъ въ разлагаещитѣ се асоциации е пъленъ и неограниченъ стопанинъ въ четата: той наима работници мѣсечно или годишно, може да разкжса четата на части за изпълнението на различни работи, може да застави работницитѣ да работятъ по отдѣлно, разполага съ тѣхъ като съ наети отъ него надничари, поставя ги съвършено произволно на различни работи въ четата и т. н. Неговата прѣма цѣль се заключава въ едно: да получи по възможность по-голѣма полза, отколкото тѣзи издържки, които той харчи за подържането на работницитѣ. По такъвъ начинъ работникътъ се явява въ такова едно изкуствено съдружие освѣнъ въ значителна степень измаменъ и обранъ, но още и несамостоятеленъ, подчиненъ.

Тѣзи разлагаещи се форми отъ градинарскитѣ сдружавания сж се образували само слѣдствие на неблагоприятни условия за дружественото начало. Тамъ, дѣто тѣзи условия не сжществуватъ, или тамъ, дѣто тѣхното влияние върху труда е по-слабо, сдружаванията се явяватъ въ своя чистъ видъ.

Сжщественото различие на сжщинскитѣ (първоначалнитѣ) сдружавания отъ разлагаещитѣ се асоциации се заключава, разбира се, въ това, че въ състава на първитѣ влизатъ съвършено равноправни членове въ всѣко едно отношение. Тукъ всѣки е работникъ и всѣки съединява своя трудъ и разходи съ труда и разходитѣ на своитѣ съчленове, и никой не прави въ тѣзи чисти асоциации ролята на пълновластенъ стопанинъ или на строго зависимъ наемникъ. Отъ тукъ и всѣки единъ членъ на съдружието еднакво участвува съ другитѣ, както въ ползитѣ на асоциацията, [illegible] и въ нейнитѣ загуби. Главатарьтъ на съдружието е изпълнитель на волята на болшинството. Неговата власть е ограничена, както и на обикновенитѣ членове на дружината и, ако той дѣйствува въ извѣстни

прѣдѣли съвършено самостоятелно и независимо отъ волята на болшинството, то тѣзи прѣдѣли се опрѣдѣлятъ сѫщо отъ болшинството и отъ сѫществуещитѣ обичаи. По такъвъ начинъ съдружието се явява гаранция за труда на работника отъ експлоатацията на разни малки господари.

Конкуренцията — борбата на нѣколко лица при прѣслѣдването отъ тѣхъ на едни и сѫщи стопански цѣли, — въ градинарскитѣ асоциации се основава на честната работа и бѫдещата надежда. Нашитѣ градинари, като нѣматъ възможность да изучватъ всичкия пазаръ и точно да изчисляватъ размѣра на търсенето и прѣдлагането, сѫ принудени да водятъ дѣлото слѣпешката, по произволъ и по съвсѣмъ приблизителни и шаткави смѣтки. По такъвъ начинъ се получва онова, което се нарича въ икономическата наука *анархия на производството*. Всѣки приготовя стоки за пазаря съ надежда на успѣшна продажба, като не знае, какво количество отъ тѣхъ е произведено отъ неговитѣ съперници. За да обезпечи по-добрѣ продажбата, всѣки се стреми къмъ най-голѣмо поефтиняване на стокитѣ, къмъ привличане на покупатели. Този ръстъ на продуктитѣ, който е несъобразенъ съ покупвателнитѣ срѣдства на населението, води къмъ прѣпроизводство, конкуренцията се увеличава, цѣнитѣ на продуктитѣ падатъ, и печалбитѣ се намаляватъ.

Напослѣдъкъ нашитѣ градинари, като виждатъ източника на това зло, сѫ дошли до заключение, че трѣбва да се съгласятъ въ съюзи и да избѣгнатъ взаимната конкуренция. И наистина градинаритѣ, безъ да познаватъ американскитѣ трусти, почнаха да съединяватъ нѣколко чети въ едно стопанско цѣло. При такова едно голѣмо съединение на нѣколко отдѣлни дружини въ едно се увеличава капиталътъ, и производството получава голѣми размѣри. Така сдружени градинаритѣ работятъ въ единъ градъ и си избиратъ едно лице за прѣдседатель, друго за касиеръ и т. н. Изобщо образува се цѣло дружество, като се избѣгва по такъвъ начинъ конкуренцията между отдѣлнитѣ градинарски асоциации. Така прѣзъ 1901 година въ градъ Текучъ (Ромъния) е работила една тайфа отъ около 300 душъ (съставена отъ отдѣлни малки чети) и съ единъ капиталъ отъ около 130—150 хиляди лева. Тайфата си извадила капитала до Петровденъ, владѣяла сама цѣлия този окрѫгъ съ околностьта му и е доставяла продукти на тамкашния гарнизонъ безъ да срѣща конкуренция отъ когото и да било.

IV.

Участието на труда и капитала въ градинарскитѣ сдружавания.[1])

Въ тази часть на реферата си ще разгледамъ какво е участието на двата фактора отъ производството: *труда* и *капитала*.

Изъ прѣдидещето описание на градинарскитѣ асоцияции, лесно е да се забѣлѣжи, че сѫществуещитѣ отношения на участницитѣ въ тѣзи форми се подчинявать на двѣ начала: на *трудовото* и *капиталистическото*. Всѣко отъ тѣзи двѣ начала прѣдставя отъ себе си нѣщо особено, отлично отъ другото, всѣко отъ тѣхъ е влияло и влияе на разгледанитѣ отъ насъ форми въ градинарството въ опрѣдѣлена насока, за това и двѣтѣ посочени начала нѣматъ едно и сѫщо значение за тѣзи форми. Трудовото начало е, така да се каже, вѫтрѣшно и съставя самата душа на съдружието. Капиталистическото начало пакъ се показва положително враждебенъ факторъ за самото сѫществуване на сѫщинскитѣ градинарски сдружавания.

Като служатъ за удовлетворение на економическитѣ нужди и потрѣбности на народа, градинарскитѣ сдружавания прѣдставятъ отъ себе си прѣди всичко едно изъ проявлянията на трудовото начало. Тѣхното прѣмо назначение се състои въ постигането на по-добри резултати въ производството за своитѣ членове при помощьта на асоциационния трудъ. По-рѣдко въ тѣзи форми на редъ съ участието на труда се срѣща и участието на капитала, което произтича отъ естествената необходимость на производителностьта. Но по-често отъ всичко тѣзи сдружавания прѣдставятъ изключително съдружие за съвмѣстенъ трудъ. Самиятъ характеръ на тѣзи сдружавания говори въ полза на сѫщественото за тѣхъ значение на трудовото начало. Въ тѣзи форми отъ сдружаванията на труда принадлежи главното регулируеще влияние при дѣлата и отношенията на членоветѣ. Съ една дума трудътъ играе главната и сѫществена роля при опрѣдѣление на обичайния животъ и на взаимнитѣ отношения на членоветѣ въ градинарскитѣ асоциации. За това пакъ влиянието на другото начало се оказва чисто вънкашно, механическо и второстепенно. Въ вѫтрѣшния животъ и редъ на съдружието царува трудовото начало. Самъ главатарьтъ работи

---

[1]) При изложението на тази глава имамъ прѣдъ видъ само чиститѣ, първоначалнитѣ градинарски асоциации, които се състоятъ отъ равноправни членове, а не разлагаещитѣ се и тѣзи сдружавания, които си служатъ и съ наемни работници.

съ другитѣ членове и се ползува съ еднакви прѣимущества заедно съ тѣхъ като равенъ съ равни. Съдружието се състои отъ равни трудещи се членове. Трудътъ лежи въ основата на тази равноправность, и той е управляещиятъ факторъ въ взаимнитѣ отношения на разнитѣ лица отъ четата.

Не такова влияние оказва *капиталистическото начало* върху тѣзи обичайни форми на сдружавание. По самото свое сѫщество капиталистическото начало е противоположно на трудовото. Растенето и умножаването на капитала сѫ възможни само на смѣтка на труда, и колкото е по-силна капиталистическата тенденция, толкова въ по-вече стѣснителни условия се намира обикновено трудътъ. По такъвъ начинъ тѣзи обичайни форми, като трудови форми, всѣкога сѫ издържали отъ страна на капиталистическото начало едно външно неблагоприятно за тѣхъ налѣгане. Това начало всѣкога систематически е прѣслѣдвало труда и подчинявало тѣзи асоциационни форми, въ които той се е отразявалъ. Трудовото начало, наистина, не прѣстава да играе своята основна и регулирующа роля въ градинарскитѣ сдружавания, и тѣ въ всѣки случай оставатъ отражение на трудовото начало. Но самото това начало тукъ се подвъргва на много по-голѣмо налѣгане отъ външни условия, произходещи отъ капиталистическия строй и тенденции. Тукъ трудовото начало се стълкновява съ капиталистическото, прѣмо противоположно на онова по сѫщество, и тѣзи форми, въ които наддѣлѣва това капиталистическо начало, се разлагатъ, се атрофируватъ и изобщо се видоизмѣняватъ.

И така, значи, трудовото начало е основното начало, което опрѣдѣля правния животъ и отношения на членоветѣ въ градинарскитѣ сдружавания. Обичаятъ се явява негово законно дѣте. Нуждно е повторението на цѣлъ редъ дѣйствия, та най-накрай да се яви обичаятъ като обществено правило за урегулиране на тѣзи явления при по-нататъшното имъ повторение. Обичаятъ като че е, и наистина е, *не писанъ законъ;* но като законъ, той е длъженъ да се намира подъ влиянието на каквото и да бѫде висше регулирующе начало. Недостатъчно е да кажемъ, че обичаятъ е резултатъ на постепенно сгрупирване на еднородни дѣйствия. Това само посочва процеса за образуването на обичая. Трѣбва да опрѣдѣлимъ и това общо начало, подъ влиянието на което произхожда самото сгрупирване, асоциирувание на еднороднитѣ дѣйствия, трѣбва да опрѣдѣлимъ самата сѫщность на този процесъ. И ето че такова едно общо начало, което съставя сѫщностьта на посочения про-

цесъ, се явява трудовото начало. Тукъ ще отбѣлѣжа и влиянието, което това начало оказва на вжтрѣшното съдържание и отношения на тѣзи наши обичайни асоциационни форми.

Трудовото начало, като начало практически достжпно за разбирането на масата, всѣкога е служило като мѣрка за опрѣдѣление на взаимнитѣ отношения на членоветѣ-участници помежду имъ и отношението имъ къмъ съдружието. Онзи, който не може или не иска да се труди, не може да бжде и членъ на съдружието. Всѣка дружина, като трудова форма, изниква прѣди всичко, подъ условие всѣки членъ отъ съдружието да участва въ него съ своя трудъ. Отдѣлнитѣ отстжпления, които се срѣщатъ въ това отношение, въ единични случаи не измѣняватъ сжщностьта на работата.

Това прѣобладаеще влияние на трудовото начало се отразява и върху личната организация и върху отношенията на членоветѣ въ съдружието. Главнитѣ ржководители на асоциацията — майсторътъ, продавачътъ и др. — биватъ образцови труженици и запознати съ всичко онова, което се отнася специялно до труда въ четата. Самото положение на тѣзи лица не се обезпечава съ нѣкои особено голѣми прѣимущества. Главатарьтъ на четата и продавачътъ само получаватъ по-голѣми паьове отъ другитѣ членове въ четата, но за това пъкъ тѣ иматъ да се трудятъ повече и иматъ по-голѣми грижи. Относително другитѣ редовни участници въ дѣлото, за тѣхъ при дѣлбата сжществува едно и сжщо правило: всѣки получава съвършено еднакъвъ съ другитѣ пай, съобразно съ своя едноличенъ трудъ, опитность и знание като на възрастенъ работникъ. Въ тѣзи чети, дѣто заедно съ възрастнитѣ участвуватъ и непълнолѣтни още работници, тѣзи послѣднитѣ, съобразно съ своя трудъ, получаватъ и възнаграждение непълно.

Най-послѣ подъ влиянието на трудовото начало се опрѣдѣлятъ постжпкитѣ на членоветѣ спроти съдружието и положението на болнитѣ въ четата. Както вече споменахъ, лѣнивиятъ и нередовниятъ членъ се изключва отъ дружината, а болнитѣ въ нѣкои случаи не получаватъ пай за въ врѣме на тѣхното боледуване за това, че *не сж се трудили.*

Всички тѣзи факти, наистина, логически водятъ къмъ това заключение, че трудовото начало е основното начало, което опрѣдѣля обичайно-правовата подложка на тѣзи форми. Единъ или другъ обичай се явява тукъ само като слѣдствие на цѣлъ редъ еднородни дѣйствия, практически полезни и добивни за човѣка, а трудовото начало се указва при това, така да се каже, опитна,

реална мѣрка, съ която се измѣрва степеньта на полезностьта и добива отъ тѣзи дѣйствия. Самиятъ обичай се явява като теоритическо слѣдствие за асоцируването на еднороднитѣ понятия за съвмѣстенъ трудъ. Понятието за трудовото начало по такъвъ начинъ се показва за обичая това, което е цементътъ за каменната постройка. То служи да свързва тѣзи дѣйствия, отъ които най-накрай се образува една или друга асоциационна форма, а съ нея този или онзи обичай, като отвлѣчено обществено правило.

Послѣ всичко казано до тукъ само по себе си става явно, подъ влиянието на какви общи причини е произлѣзло развитието, видоизмѣнението и атрофирането на тѣзи градинарски асоциации. Така като въ основата на тѣзи сдружавания лежи трудовото начало, то само при условия естествени, които въ нищо не стѣсняватъ развитието на това начало, е възможно и развитието на самитѣ тѣзи форми. Но ако окражаещитѣ условия сѫ такива, че стѣсняватъ прѣмо или косвено развитието на трудовото начало, тѣхното влияние ще се отрази и върху организацията на градинарсктѣ обичайни форми, или пъкъ на самото имъ сѫщество. Щомъ като сѫ се измѣнили окрѫжаещитѣ условия, и капиталистическата тенденция е получила просторъ за своето развитие въ економическия животъ, градинарскитѣ дружествени форми въ непосрѣдствено съприкосновение съ трудовото начало, стѣснени, сѫ почнали да изчезватъ. По този начинъ се явява видоизмѣнението на тѣзи форми, атрофирането имъ и окончателното имъ разложение днесъ.

V.

Значение на градинарскитѣ сдружавания.

Като сѫ се явили въ разни врѣмена и при разнообразни условия, градинарскитѣ сдружавания съставятъ, ако не особено забѣлѣжително, то все пакъ доста цѣнно явление въ живота на нашия народъ. Въ тѣзи не твърдѣ много дружествени форми отъ народния трудъ се криятъ несъмнѣнно зачатки за по-добъръ, по-справедливъ общественъ икономически строй и обществени отношения. Собствено, като икономически факторъ на съврѣменния животъ, тѣзи форми даватъ на народа не твърдѣ голѣми изгоди и приимущества. Да се очаква отъ тѣхъ противодѣйствие противъ бързо нарастваещитѣ капиталистически мрѣжи и стремения, направлявани въ народната производителность и трудъ, наистина, не може. Капитальтъ и капиталистическитѣ тенденции ги давятъ отъ

вънъ и ги разрушаватъ отъ вътрѣ. Вѣковниятъ опитъ е показалъ, че тамъ, дѣто формата стои по-близко до домашния очагъ, тамъ и тя има по-голѣмъ шансъ за своето по-нататъшно развитие и сѫществуване. Отъ практическо гледище, разгледанитѣ сдружавания иматъ едно сѫществено значение: като форми чисто народни, непосрѣдствено срастнати съ самия народъ, тѣ все пакъ принасятъ полза, макаръ би и мискроскопическа, за дѣйствително нуждаещия се и трудещъ се човѣкъ. Но разгледанитѣ форми иматъ друго по-важно значение въ народния животъ — значение обществено-възпитателно. Съ тѣхъ сѫ сързани добри обичаи и традиции, нрави и привички на народа. Въ тѣхната основа лежи идеята за братска солидарность и справедливи отношения между хората. На тѣхъ не сѫ чужди нѣкои черти, които да служатъ като положителни зачатки за по-добро и свѣтло бѫдеще. Трудътъ и неговата регулируеща роль на правовитѣ отношения на трудещитѣ се и нетрудещитѣ се лица, подчинението на единичното дѣло на общото, частнитѣ интереси на общитѣ, нравствената солидарность — на привичкитѣ къмъ дружественъ трудъ и комбинации, всичко това сѫ несъмнѣно фундаментални и положителни чърти на тѣзи дружествени форми. Наистина всичко това се държи на обичая и традициитѣ, всичко това съставя слѣдствие отъ примитивния животъ и отношения на народа, но именно народнитѣ обичаи се отличаватъ съ особена живость и сила. Ако въ сегашно врѣме тѣзи обичаи на видъ носятъ отживяещъ характеръ, то въ послѣдствие отъ тѣхъ могатъ да се развиятъ и изработятъ по-вече жизненни и прогресивни форми и тѣмъ могатъ да служатъ за подготвителна почва.

ВѢСТИ и ОЦѢНКИ.

Ржководство *по особнита часть на българския наказателенъ законъ отъ Н. Никовъ, адвокатъ.* Томъ I, 1900 г., стр. IV + 632; томъ втори, стр. 631, 1902 г. София, печатница Говедаровъ, Бжзайтовъ.[1])

Наказателното право, както изобщо правото, може да се изучава отъ двѣ страни — отъ политико-социална и формално-техническа. Отъ първата наказат. право ни се прѣдстави като съвокупность отъ защитителни мѣрки спрѣмо нарушенията и врѣдитѣ, нанасяни на обществото. Съотвѣтствието на наказ. правнитѣ норми съ културното състояние на обществото, съ т. нар. културни норми се явява необходимо за цѣлесъобразното имъ прилагане къмъ явленията отъ дѣйствителния животъ. Отъ другата страна наказ. право е съвокупность отъ технически ограничени състави, свързани съ особни послѣдици — наказания. Специалната часть на наказ. законъ именно се занимава съ прѣдвиждането и формулирането на отдѣлнитѣ прѣстжпни дѣяния и наказания. Изучването ѝ на първо мѣсто трѣбва да се стреми къмъ установяване условията на всѣкой отдѣленъ прѣстжпенъ съставъ, сравняването на съставитѣ помежду имъ и намирането по тоя начинъ на извѣстни общи моменти. Отъ тѣхъ постепенно ние изваждаме т. нар. норми, заповѣди или запрещения съ принудителенъ характеръ. По сжщия начинъ ние сравняваме наказ. правн. норми и по тѣхнитѣ общи бѣлѣзи, главно споредъ правнитѣ блага, които тѣ закрилятъ, ние достигаме до по-голѣми обобщения и една строга класификация на прѣстжпнитѣ дѣяния. Резултатъ на това изучаване е установяването на една система на наказ. право. Методътъ, който се слѣдва е догматически, самото това изучаване е догматическо. За практическото прилагане на правото, несъмнѣнно догмата му има първостепенно основно значение. Безъ догма на наказ. право, ние не можемъ да изучаваме никоя друга негова страна — трѣбва да установимъ прѣди всичко прѣдѣлитѣ на нормитѣ, додѣ се тѣ простиратъ, къмъ какви отношения се отнасятъ, за да можемъ да сравняваме тѣзи норми съ тѣхнитѣ резултати, съ въздѣйствието имъ върху живота и съгласието имъ съ него. Но и отъ техническо-формална страна правото е едно парче животъ. Тълкуването му става за прилагането му къмъ живота и не може съвършено да се отдѣли отъ него. Особното наказ. право, като такава часть отъ правото, която по своята санкция има допълнителенъ, субсидиаренъ характеръ, се намира въ тѣсно взаимодѣйствие съ цѣлото право изобщо и неговитѣ отдѣлни части, тъй и съ самия животъ. Вслѣдствие на тая връзка, наказ. право е прѣплетено съ останалото право, и изработенитѣ въ това общество културни интереси винаги има по-нацио-

[1]) Приeто да се печата отъ философско-обществения клонъ на 23. III. 1904.

наленъ характеръ, което отъ своя страна още повече затруднява изучаването му. Сжщото се прилага и по отношение на нашето право, съ това улеснение, че ние ще можемъ да се ползуваме отъ чужди източници.

Досегашното наше законодателство се е отличавало съ заимане не само на цѣли части отъ правото, но и на отдѣлни закони отъ чуждитѣ държави. Заимането е ставало при това не само отъ една и сжща, но и отъ различни държави съ различно развитие и култура. Дори нѣкои закони сж били съставяни въ различни части отъ различни законодателства. Такъвъ е и наказ. законъ заетъ главно отъ проекта къмъ руското наказ. уложение (1885 год.) и унгарския наказ. законъ (1879 год.). Вслѣдствие на това изучаването на нак. зак. отъ една страна значително се улеснява, отъ друга води къмъ голѣми затруднения. Улеснението се обяснява съ възможностьта да се отнесемъ къмъ чуждитѣ литератури и тамъ да потърсимъ освѣтление по разнитѣ контроверси, възбудени у насъ по тълкуването на наказ. законъ. Дѣйностьта на изучвача ще бжде да сравни постановленията на наказ. законъ съ чуждото законодателство, да изучи разрѣшението на спорния въпросъ въ чуждата литература и да избере онова тълкуване, което подхожда несъмнѣнно къмъ нашето право. Тая метода, колкото и да е съблазнителна, на пръвъ погледъ, въ сжщность е свързана не само съ голѣми опасности, но и съ още по-голѣми мжчнотии. Догмата на чуждото наказ. право е била изработвана не само възъ основа на единъ законъ, но въ свързка съ цѣлото законодателство. При тълкуването му сж били вземани въ съображение нуждитѣ на дѣйствителния животъ, и буквата на закона е получавала съгласенъ съ тѣхъ смисълъ. Сравнението между постановленията на нашия наказ. законъ не може да се ограничи слѣдов. само съ установяването, че тѣ сж заети отъ руския проектъ или унгарския н. з., но то ще трѣбва да привлѣче къмъ изучване и останалото чуждо законодателство. Дори при пълната идентичность безусловното прѣнасяне на чуждитѣ тълкувания у насъ може да се срѣщне съ противоположни постановления на нашето право и да загуби всѣкакво значение. Не ще и дума, че колкото по-невнимателно става сравнението, толкозъ повече то е изложено на грѣшки, опущения и може да докара съвсѣмъ неочаквани резултати. Независимо отъ това прѣнесеното у насъ чуждо законодателство, трѣбва да се докара въ съгласие съ нашето право, ще трѣбва да се приспособи къмъ нашитѣ собствени отношения. Отъ тука изхожда необходимостьта да се отнасяме твърдѣ критически къмъ резултатитѣ, добити другадѣ по прилагането на това сжщето постановление на закона. Безъ огледъ къмъ нашитѣ нужди, нашитѣ условия не би трѣбвало да става никакво заимане. Отъ горньото слѣдва, че чуждитѣ източници и правна литература могатъ да иматъ за насъ само спомагателно значение. Догматическото изучаване на правото трѣбва да бжде и у насъ самостоятелно. Ако самитѣ закони се прѣнасятъ у насъ почти неизмѣнени, изучаването имъ не може да се води слѣпешката отъ чужди образци, и ще трѣбва, като се ползува отъ добритѣ примѣри, да се постави на собствени крака. Такава за сега е само близката цѣль, отъ постигането на която ние очакваме плодоносно развитие на нашата правна наука. Къмъ първитѣ опити ние не можемъ да се отнасяме твърдѣ строго и не можемъ да изискваме пълна

самостоятелность и оригиналность. Първитѣ стѫпки на нашата наука несъмнѣнно ще станатъ подъ чуждо рѫководство. Обаче най-малкото, което трѣбва да се изиска е, чуждата научна литература да се изучи съвѣстно и да се избере онова, което отговаря изцѣло на нашето законодателство, безъ да влиза въ противорѣчие съ неговитѣ постановления. При това ние не трѣбва да забравяме, че нашитѣ закони обикновено сѫ лишени отъ какви годѣ мотиви, подготвителни материали, и тѣхниятъ коментаторъ още повече е принуденъ да работи само по чужди източници. Наистина, н. з. е билъ изработванъ по-продължително, и комисията се е погрижила да се държатъ протоколи на засѣданията ѝ, ала тѣ не сѫ водени редовно, не сѫ докарани въ редъ и не сѫ издадени. Ала и чуждитѣ източници, колкото се отнасятъ до наказ. право, не сѫ твърдѣ многобройни. Слѣдъ пълното развитие философскитѣ начала, върху които се съгради класическата школа на наказ. право, настѫпило е врѣме за прѣглеждане неговитѣ резултати. Краятъ на XIX вѣкъ въ областьта на нак. право се характеризира повече съ една яростна атака върху основитѣ на сѫществуещето полож. наказ. право и очертаването началата, върху които трѣбва да се построи новото, цѣлесъобразното наказ. право. Цѣлъ редъ държави сѫ прѣдприели да реформиратъ наказ. си закони и да ги поставятъ върху по-цѣлесъобразни начала. Извършената работа има обаче по-скоро характеръ на компромиси между старото и новото. Въ това развитие догмата на наказ. право не е могла да остане на страната, колкото тя и да е най-малко поколебана отъ новитѣ теории. На всѣкой случай тя е оставала на заденъ планъ. и въ правната литература досежно нак. право прѣобладаватъ критическитѣ работи. Нашиятъ наказ. законъ се явява единъ отъ послѣднитѣ, основани върху началата на класическото наказ. право. За тълкуването му трѣбва да се привлекатъ догмитѣ на герм. н. з., отъ който е взетъ у. н. з. и обясненията къмъ р. п. Колкото се отнася до герм. нак. право, то се намира въ надвечерието на реформирането си, и догмата му е занемарена. Значителнитѣ контроверси, които сѫществуватъ по прилагането му, могатъ да създадатъ и у насъ нежелателни съмнѣния и колебания. Обясненията пъкъ къмъ р. проектъ се занимаватъ прѣдимно съ основанията за приимането на отдѣлнитѣ негови постановления и слѣдов. не могатъ да замѣстятъ бѫдещата догма на реформираното нак. право, която за сега още не сѫществува. Затова и задачата на първия коментаторъ на нашето наказателно право, колкото и да бѫде завидна, е мѫчна и може лесно да стане не по силитѣ му.

Съ изпълнението ѝ — съ изучването и научното излагане на наказ. право се е заловилъ г. Н. Никовъ, високъ чиновникъ на сѫдебната ни магистратура, сега адвокатъ. Слѣдъ едно кѫсо рѫководство по общата часть на наказ. законъ, г. Никовъ е издалъ въ 1900 г. първия томъ, а въ 1902 г. втория по специалната му часть, като обѣщава да продължава по-нататъкъ. Досега сѫ коментирани чл. чл. 98—351 н. з. То е първото систематично изложение на наказ. право у насъ и като такова въ състояние е да има, при липса на други специални съчинения, голѣмо влияние върху прилагането на наказ. законъ, върху сѫдебната ни практика, да ѝ даде опрѣдѣлени посоки, да установи това или друго тълкуване.

При една научно високостоеща магистратура появяването на едно ръководство не може да има голѣма опасность, ала у насъ прѣтрупанностьта на сѫдилищата и формалното отношение къмъ разрѣшаването на дѣлата каратъ сѫдиитѣ да правятъ само справки отъ наржчни книги, каквото иска да бѫде и ржководството на г. Н. Поради това належаще е отъ самото начало, колкото и да е отегчителенъ такъвъ трудъ, да му се направи едно критическо разглеждане, за да се установи неговата практическа цѣна и научна стойность. При по-нататъшното изложение ние прѣди всичко ще разгледаме самото съдържание на ржководството, при това, понеже то се отнася къмъ специалната часть на наказ. законъ, глава по глава, като се спираме само върху най-сѫщественото. Слѣдъ това ние ще се опитаме да опрѣдѣлимъ значението на употрѣбената отъ г. Н. метода, да разгледаме начинитѣ на съставянето ржководството и слѣдов. неговата истинска, научна стойность.

Ржководството си г. Н. започва направо съ отдѣлнитѣ прѣстжпления отъ дѣлъ I на кн. II Н. З., а именно съ измѣната. Въ началото обаче той се спира за малко върху значението на класификацията на прѣстжпнитѣ дѣяния. Колкото се отнася до Н. З. г. Н. не се занимава съ установяването на една научна класификация на прѣстжпнитѣ дѣяния по Н. З., задоволява се съ тая прѣдвидена въ самия Н. З. и я слѣдва въ по-нататъшното си изложение. Неговото ржководство съ това получава повече форма на коментаръ, отколкото на ржководство въ общеприетъ смисълъ на думата.

Като прѣминава къмъ самитѣ прѣстжпления, прѣдвидени въ гл. I и II по дѣла I, г. Н. се спира върху понятието на „политическитѣ прѣстжпления или инакъ наречени държавни прѣстжпления." (Стр. 5). Понятието на политическо прѣстжпление за дѣйствуещето ни право има двойна важность. Отъ една страна Н. З. възприима изрично началото на непрѣдаване за политически прѣстжпления (чл. 11 ал. 2), отъ друга изпълнението на наказанията, състоещи се въ лишение отъ свобода, се видоизмѣнява, когато тѣ сж наложени за политически прѣстжпления (чл. 17 т. 4 и чл. 19 Н. З.) Освѣнъ това понятието на политическо прѣстжпление играе видна роля при даването на амнистия отъ народното събрание при всѣко почти промѣняване на министерството. Н. З. се е въздържалъ да даде едно опрѣдѣление на политическитѣ прѣстжпления, но за това въ чл. 17 и 19 е посочилъ изрично въ скоби, че къмъ тѣхъ се отнасятъ измѣната и прѣдателството. Въпросътъ слѣдов. ще бжде, дали и въ двата случая политическо прѣстжпление означава едно и сжщо и може ли да смѣтаме ние посочването на чл. 17 и 19 като изчерпателно изброяване или само като едно примѣрно указание.

Безъ да влизаме въ подробното развитие на въпроса за опрѣдѣлението на политическото прѣстжпление, въпросъ и до сега твърдѣ контроверсиранъ, ние само ще се спремъ върху него, колкото е необходимо

за важната цѣль.[1]) Общеприето може да се смѣта, че опрѣдѣлението на политич. прѣстъпление трѣбва да се прави споредъ обективната, а не субективната страна на дѣянието, не споредъ неговитѣ мотиви, а по неговия *обектъ*. Ако това е така, политическото прѣстъпление трѣбва да се отличава отъ общитѣ прѣстъпления по самия си обектъ. Такъвъ обектъ може да бѫде само държавата, като такава, като едно политическо цѣло. Политическото прѣстъпление нарушава политическия строй (l'ordre politique) на държавата, който може да бѫде външенъ — независимость на държавата, непокѫтнатость на нейната територия, отношенията ѝ към другитѣ държави, и вѫтрѣшенъ — установената политическа власть, нейното поддържане, сигурность, политическитѣ права на гражданитѣ. „Политическото прѣстъпно дѣяние, казва Garraud (Traité vol. I стр. 205) има за изключителенъ и единственъ обектъ да съсипе, измѣни или наруши политическия строй (l' ordre politique) въ единъ или въ нѣколко отъ неговитѣ елементи.“ Сѫщото опрѣдѣление даватъ повечето съврѣменни криминалисти, особно белгийскитѣ, мнѣнието на които има рѣшаеще значение, тъй като самото понятие значително се е освѣтлило възъ основа на белгийското право.[2]) То се явява напълно съгласно съ основанията за непрѣдаване политическитѣ прѣстъпници и практиката между отдѣлнитѣ държави по прилагането на скюченитѣ по тая материя договори. Ние не виждаме никаква причина да не се приеме това опрѣдѣление, колкото се отнася и до членъ 11 ал. 2 Н. З., и да се не приложи като норма, отъ която се водимъ при разрѣшаването на исканията, отправяни намъ отъ другитѣ държави за прѣдаване на извѣстни прѣстъпници.[3])

Н. З. обаче, като опрѣдѣля начина на изпълнението строгия и простия тъмниченъ затворъ, за политическитѣ прѣстъпници прѣдвижда едно изключително постановление и по тоя случай въ чл. 17 т. 4 и 19 въ скоби е поставилъ срѣщу полит. прѣстъпления — гл. I и II, кн. II, дѣлъ I. Н. З. На първъ погледъ ние имаме едно ограничително опрѣдѣление на политическитѣ прѣстъпления — къмъ тѣхъ се отнасятъ само измѣната и прѣдателството, държавни прѣстъпления par excellence. Между туй, струва ни се, че смисълътъ на чл. 17 т. 4 и чл. 19 не може да бѫде такъвъ и че Н. З. е далъ само едно пояснение, но е и изброяване на политическитѣ прѣстъпления. Въ чл. 17 т. 4 и чл. 19 е посочено само въ скоби гл. I и II отъ кн. II дѣлъ I на Н. З., което ще рече, че не само главнитѣ дѣяния, прѣдвидени въ тѣзи глави и които се наричатъ измѣна, прѣдателство, но и допълнителнитѣ състави, прѣдвидени тамъ, ще трѣбва да се смѣтатъ за политически прѣстъпления. По сѫщия начинъ въ

---

[1]) Съ установяване на понятието „политическо прѣстъпление“ се занимава цѣла една специална литература. Ние ще посочимъ само изчерпателната студия на Г. von Martitz. Internationale Rechtshülfe in Strafsachen 1897 m. II стр. 180 и послѣдь, особно стр. 263 — 300.

[2]) Ср. Prins. Science pénale et droit positif 1899 стр. 89 Haus. Principes généraux du droit p. belge vol. I p. 346; Thiry Cours vol. I 181.

[3]) Ние съжаляваме, че текстътъ на проектираната съ Австро-Унгария конвенция, който се докосва и до тоя въпросъ, не е официално публикуванъ, и ние не можемъ да знаемъ, до колко въ нея е прокарано даденото по-горѣ опрѣдѣление.

сѫщитѣ чл. чл. къмъ двубоя се отнасятъ и дѣянията, прѣдвидени въ чл. 278 и 279, които не могатъ да се смѣтатъ за сѫщински двубой и спрѣмо които практиката би могла да бѫде изложена на съмнѣния. Тая възможность отъ съмнѣния Н. З. прѣсича, като посочва, че всички дѣяния, помѣстени въ указанитѣ глави, трѣбва да се смѣтатъ като политически прѣстѫпления.

Отъ текста на чл. 17 т. 4 и чл. 19 ние можемъ да направимъ *само* заключението, че всички дѣяния, прѣдвидени въ гл. I и II кн. II дѣлъ I се отнасятъ къмъ политическитѣ прѣстѫпления. Че къмъ политич. прѣстѫпления се отнасятъ още и други нѣма да подлежи на съмнѣние, ако посочимъ нѣкои чисто политически прѣстѫпления, непомѣстени въ скоби при чл. чл. 17 т. 4 и 19. Къмъ тѣхъ несъмнѣно се отнасятъ дѣянията, прѣдвидени въ чл. 2 отъ закона за наказанията, които се налагатъ за прѣстѫпленията, прѣдвидени въ 155 чл. отъ конституцията. Нарушението на конституцията е едно нарушение на политическия редъ въ страната и слѣдов. едно политическо прѣстѫпление. И въ самия Нак. законъ дори има прѣстѫпления, които по обекта си сѫ политически — напр. нѣкои отъ прѣстѫпленията противъ избирателното „право". Найсетнѣ трѣбва да кажемъ, че и въ самата комисия по съставянето на Н. З. тоя въпросъ е билъ разискванъ и разрѣшенъ въ тая посока, въ която и ние го разрѣшаваме. Проект. рѫкописъ на Дяковича § 12 е постановявалъ въ т. 4: „осѫденитѣ за двубой и за злосторство спрѣмо държавния строй и реда на държавното управление." Комисията го е прередактирала така, както е сега чл. 17 т. 4, т. е. прѣдпочела едно по-общо понятие, като го е пояснила по отношение на по-главнитѣ, относещи се къмъ него дѣяния въ скоби. Между членоветѣ на комисията (Мотиви, стр. 126) се е породило съмнѣние, дали прѣстѫпленията по печата се отнасятъ къмъ политическитѣ прѣстѫпления. Прието е било, че то се разбира само по себе си и нѣма нужда да се споменува изрично за тѣхъ въ самия чл. 17 т. 4. Отъ послѣдното ясно се вижда, какъ се е разбиралъ текстътъ на чл. 17 т. 4 отъ комисията и че тя дори изрично е отнесла къмъ политич. прѣстѫпления и прѣстѫпленията по печата.

Въ резултатъ ние мислимъ, че чл. чл. 17 т. 4 и чл. 19 нѣматъ за цѣль да изброятъ политическитѣ прѣстѫпления, че изброяването има само примѣренъ характеръ и слѣдов. понятието на политическо прѣстѫпление ще трѣбва да установимъ въ сѫщия смисълъ, въ който го приехме и за чл. 11 ал. 2 Н. З. Съ това тълкуване ние възстановяваме единството въ схващането на политическото прѣстѫпление въ Н. З. и прѣмахваме оная несправедливость, която би се заключавала въ нееднакво наказание на досущъ еднакви по характера си прѣстѫпни дѣяния.

На всѣкой случай, дори послѣдното и да не можеше да се приеме, пакъ понятието на политическото прѣстѫпление въ чл. 11 ал. 2, колкото се отнася до непрѣдаването за тѣхъ не би могло по никой начинъ да се изтълкува въ смисълъ на буквата на чл. 17 т. 4 и чл. 19. Къмъ него пъкъ би имало приложение онова, което казахме по-рано за политич. прѣстѫпление изобщо.

Отношението на политическитѣ прѣстѫпления, като прѣстѫпления срѣщу политическия редъ на държавата, къмъ прѣстѫпленията, които могатъ изобщо да се нарекатъ прѣстѫпления срѣщу публичнитѣ интереси (contre la chose publique) се опрѣдѣля споредъ горното много ясно. Политическитѣ прѣстѫпления сѫ само часть отъ прѣстѫпленията срѣщу публичнитѣ интереси изобщо. Така се разрѣшава въпроса въ френско-белгийската практика и теория, тъй като и съответнитѣ закони прѣдвиждатъ подобно дѣление. Инакъ се поставя той въ законодателствата, както нашето, които не слѣдватъ френско-белгийската класификация на прѣстѫпнитѣ дѣяния. Прѣстѫпленията по Н. З. могатъ да се раздѣлятъ на прѣстѫпления срѣщу правнитѣ блага на частнитѣ лица и срѣщу тѣзи на обществото (Gesamtheit). Послѣднитѣ обгръщатъ прѣстѫпленията срѣщу държавата и срѣщу интереситѣ на обществото въ тѣсенъ смисълъ на думата. За насъ има интересъ опрѣдѣлението на прѣстѫпленията срѣщу държавата. То може да бѫде или въ широкъ смисълъ на думата и да обгръща всички прѣстѫпления срѣщу интереситѣ на държавата като такава (въ тоя смисълъ въ герм. литература се употрѣбява терминътъ Staatsverbrechen, държавно прѣстѫпление) или въ единъ по-тѣсенъ смисълъ на думата — въ смисълъ на прѣстѫпления срѣщу „самото сѫществуване на държавата, ненарушимостьта на нейното битие, цѣлость, независимость“. [„О. З.“[1]) т. II стр. 7; Н. стр. 6]. Послѣдното по-тѣсно опрѣдѣление отговаря повече на тенденциитѣ на руското законодателство. У насъ тая терминология не е била възприета и не се е поставяла въ свързка съ понятието на политическитѣ прѣстѫпления. Послѣднитѣ сѫ се смѣтали, въ съгласие съ западно-европейската доктрина, като по-широко понятие отъ държавнитѣ прѣстѫпления, или ако най-сетнѣ тая терминология се приеме, биха отговаряли тѣмъ въ широкъ смисълъ на думата. Но политическитѣ прѣстѫпления не сѫ се приравнявали, нито могатъ да се приравнятъ къмъ държавнитѣ прѣстѫпления въ тѣсенъ смисълъ на думата. Дори и тогава, когато чл. 17 т. 4 и 19 биха се приели като изчерпателни, пакъ това не би могло да се отнася къмъ чл. 11 ал. 2, който не прѣдвижда никакво изброяване и оставя на практиката и теорията да установи понятието на политич. прѣстѫпление. Нашето мнѣние слѣдов. е, чл. чл. 17 т. 4 и 19 не изброяватъ изчерпателно политическитѣ прѣстѫпления, че това понятие трѣбва да се опрѣдѣли въ свързка съ чл. II ал. 2 и слѣд. съ основанията за приимане непрѣдаването на полит. прѣстѫпници и че вслѣдствие на това политическитѣ прѣстѫпления не могатъ да се идентифициратъ съ т. н. държавни прѣстѫпления въ тѣсенъ смисълъ на думата.

Ние не бихме имали нищо срѣщу г. Н., ако той би възприелъ противното мнѣние и би го прокаралъ послѣдователно въ своето изложение, но ние никога не можемъ да удобримъ колебанията между едното и другото и вслѣдствие на това пълното разбъркване не само на терминологията, но и на самата тая толкова важна материя. На стр. 5 г. Н. започва така: „гл. I и II на дѣлъ I съдържатъ политическитѣ прѣстѫпления и наказанията за тѣхъ (в. чл. 17 т. 4 и

---

[1]) Съ „О. З.“ ние ще означаваме обясненията къмъ проекта на новото руско наказателно уложение.

чл. 19 Н. З.) Това сѫ инакъ нареченитѣ държавни прѣстѫпления, които посѣгатъ *върху безопасностьта на държавата и то непосрѣдствено и прѣко,* а за останалитѣ държавни прѣстѫпления се говори въ гл. III до IX на сѫщия дѣлъ". Слѣдователно политическитѣ прѣстѫпления се разбиратъ въ смисълъ на държавни прѣстѫпления въ тѣсенъ смисълъ на думата. Сѫщото въ малко по-неточна форма казва г. Н. по-долу: „Политическитѣ прѣстѫпления посѣгатъ върху народа или върху неговото *управление,* тѣ иматъ за цѣль да изложатъ на опасность самото сѫществуване на народа или да измѣнятъ формата на неговото държавно устройство". На стр. 7 пакъ г. Н., като заима мнѣнието на Хелшнера, че *държавни или политически* прѣстѫпления сѫ ония, които иматъ за обектъ на наказуемото нападане държавата, като *политически организъмъ,* като *persona publica,* т. е. разбира държавнитѣ прѣстѫпления въ широкъ смисълъ на думата. По-нататъкъ г. Н. говори по-наподробно върху непрѣдаването на политическитѣ прѣстѫпници, но избѣгва да *опрѣдѣли, кои* прѣстѫпления трѣбва да се смѣтатъ за политически. Отрицателното посочване, че нѣкои групи дѣяния трѣбва да бѫдатъ изключени отъ числото на тѣзи, за които се приима началото на непрѣдаването, не опрѣдѣля никакъ самото понятие на политическо прѣстѫпление. Слѣдователно, пакъ ще трѣбва да се приеме, че г. Н. си остава при прѣдишното мнѣние (ср. Рѫководство къмъ общата часть на Н. З. отъ сѫщия авторъ. стр. 21), че само измѣната и прѣдателството сѫ политически прѣстѫпления. Обаче това никакъ не отговаря нито на общоприетото понятие на политическото прѣстѫпление, нито пъкъ се намира въ съгласие съ изложеното отъ самия г. Н. При това г. Н. е ималъ пълна възможность да види отъ „О З.", Таганцевъ или кой и да е другъ авторъ, какво е опрѣдѣлението на политическото прѣстѫпление. Вмѣсто това, г. Н. е намѣрилъ за по-добрѣ да прѣведе отъ „Современное международное право цивилизованныхъ народовъ" на извѣстния руски интернационалистъ Ф. Мартенсъ, казаното отъ него за непрѣдаване на политическитѣ прѣстѫпници (ср. т. II, стр. 415, § 96.5). За насъ обаче е важна не критиката на това начало, а установяването на самото понятие на политическото прѣстѫпление. За забѣлѣзване е, че г. Н., слѣдъ като е разбъркалъ политическото прѣстѫпление съ държавнитѣ прѣстѫпления въ широкъ и тѣсенъ смисълъ на думата, подъ влиянието на Мартенса, дохажда до едно заключение съвсѣмъ неочаквано. „Отъ всичко изложено излиза, казва г. Н., че разпореждането на Нак. Законъ да не се прѣдаватъ чужденцитѣ за политически прѣстѫпления не издържа критика, като отживѣло своя вѣкъ, та подобно разпореждане не се срѣща въ най-новитѣ нак. закони (въ унгарския, германския, белгийския и пр.) Ето защо ние дохаждаме до заключението, че правилото, прѣдложено въ 2-та алинея на чл. 11, не е абсолютно и че слѣдователелно за посѣгателства върху живота или личностьта на държавенъ глава нашето правителство *не може да* откаже прѣдаването на виновния, когато то се поиска отъ държава, въ която е извършено това посѣгателство, защото, макаръ и да е извършено по политически мотиви, все си *остава общо прѣстѫпление.* Отъ друга страна нашиятъ законодатель е свързалъ рѫцѣтѣ на българското правосѫдие, като е призналъ посѣгателствата, означени въ чл. 98 за политически:

ние *не можемъ* поиска прѣдаването на наши подданици" .... (стр. 41). Пасажътъ е до толкова характеренъ, че само по него бихме могли да си съставимъ понятие за неясностьта, разбърканостьта въ знанията на г. Н. по тая материя. Независимо отъ въпроса, остарѣло ли или не началото за непрѣдаване политическитѣ прѣстжпници, за насъ е важенъ фактъ, че то сжществува и се приима като начало въ международното нак. право. Съвсѣмъ криво е понятието, че въ чуждитѣ нак. закони не се споменавало такова разпореждане, понеже тѣзи държави признавали неговата несъстоятелность. Наопаки, въ държавитѣ, които посочва г. Н. сжществуватъ било специални закони (извѣстниятъ на всѣкой юристъ белгийски законъ за екстрадицията отъ 1833 г. и законътъ отъ 22 мартъ 1856 г.), въ Германия и Австро-Унгария — специални договори за прѣдаването на прѣстжпницитѣ, въ които се опрѣдѣлятъ и дѣянията, за които прѣдаването не се допуща. Най-оригинално е обаче положението, въ което г. Н. поставя нашето правителство — да прѣдава забѣгналитѣ у насъ чужденци за извършеното отъ тѣхъ посѣгателство върху живота или личностьта на държавенъ глава, но само да не може да иска прѣдаването за такива прѣстжпления, извършени у насъ отъ наши подданици! Отъ това слѣдва, че споредъ г. Н. политически прѣстжпления сж измѣната и прѣдателството; за тѣхъ не може да има прѣдаване (чл. 11. ал. 2); обаче „посѣгателството върху живота и личностьта на държавния глава" е общо прѣстжпление, и виновницитѣ подлежатъ на прѣдаване, но нашата държава не може да иска прѣдаване, понеже ги смѣта за политически. Н З. смѣта и дѣянията, прѣдвидени въ чл. 98, за политически и не може сжщеврѣменно тѣ да се схванатъ като *общо* прѣстжпление. Ясно е прочее, че г. Н. не опрѣдѣля, кои сж политическитѣ прѣстжпления по нашия Н. З., внася неясность въ сфащането на държавнитѣ прѣстжпления и дохажда до невъзможни заключения.

Слѣдъ това отклонение отъ непосрѣдния обектъ на нашето разглеждане, ние ще пристжпимъ къмъ изложението на г. Н. за отдѣлнитѣ постановления на Нак. законъ.

Глава I.

Измѣна.

Прѣстжпленията срѣщу вжтрѣшната безопасность на държавата, вжтрѣшния и политически редъ Н. З. нарича измѣна. Чл. 98 отъ Н. З. въ три отдѣлни точки посочва, че дѣянията, като извършени срѣщу носителя на върховната държавна власть или неговия наслѣдникъ, съставляватъ измѣна. На първо мѣсто е поставено лишението отъ животъ на държавния глава и наслѣдника. Н. З. въ т. I чл. 98 постановява, че умишленото убиване или опитване да се убие държавния глава или прѣстолонаслѣдника, съставлява измѣна и съгласно съ чл. 100 т. I, се наказва съ смърть. Външното дѣйствие на тая измѣна е сфанато ясно. Забѣлѣжително е обаче, че не само убийството, но и опитването да се убие държавниятъ глава или прѣстолонаслѣдника, е внесено въ самия съставъ на прѣстжплението. Дѣйствието, слѣдователно, е характеризирано алтерна-

тивно, или се заключава въ умъртяване или само въ опитване на умъртвяване държавния глава или прѣстолонаслѣдника. Отъ това ние сме длъжни да заключимъ, че Н. З. е искалъ не само да постави опитването към измѣна, означено въ т. I, чл. 98 подъ еднакво наказание съ довършеното прѣстѫпление, но че той съ това е отнелъ възможностьта да се прилагатъ въ този случай другитѣ постановления за опитването, особно чл. 49 Н. З.[1]) Ако да не сѫществуваше специаленъ чл. 106, ние не бихме могли да оставимъ безнаказано доброволното отстраняване на слѣдствието, което влиза въ законния съставъ на намисленото прѣстѫпление (ал. 2, чл. 49) или доброволното отстѫпване отъ довършването (т. I, чл. 49). Сѫществуването на тоя чл. 106 може да служи като явна подкрѣпа на горното. Слѣдователно, ние не можемъ да приемемъ мнѣнието на г. Н., че чл. 49 ималъ приложение къмъ т. 1, чл. 98 Н. З. (стр. 47). Т. 1 чл. 98 прѣдставя едно съвършено самостоятелно прѣстѫпление, а не само квалифициранъ случай на убийство. Затова постановленията на чл. 247 и послѣд. нѣматъ приложение къмъ чл. 98 т. I. Особно Н. З. не прави никаква разлика между видоветѣ на умисъла, и слѣдователно тѣ всички се обгръщатъ отъ т. I чл. 98. Погрѣшно е да се мисли, че прѣдумишленото убийство ще се наказва по чл. 247, ал. 2., както това приима г. Н. Сѫщо тъй и чл. 249 и другитѣ постановления за привилегиранитѣ убийства нѣматъ приложение къмъ измѣната.

Т. 2 на чл. 98 отнася къмъ измѣната тѣлесната поврѣда на държавния глава или прѣстолонаслѣдника или докарването неспособность да владѣятъ. Първата часть на това постановление — „поврѣди тѣлесно и разстрои здравето“ — безсъмнѣнно обгръща всички видове тѣлесни поврѣди, свързани съ разстройство на здравето, сир. на правилното функциониране на човѣшкия организъмъ, разбиранъ въ онова състояние, въ което се е намиралъ въ врѣме на инкриминираното дѣйствие. За забѣлѣзване е, че т. 2 чл. Н. З. отстѫпва отъ т. 2 § 126 Унг. Н. З., въ който стои: „който поврѣди тѣлото или здравето на краля“.... Споредъ буквата на чл. 98 т. 2 ще излѣзе, че е необходимо, щото разстройството на здравето да е произлѣзло отъ поврѣждане тѣлото на държавния глава или прѣстолонаслѣдника. Чисто психическитѣ начини за причиняване разстройство на душевното здраве се изключаватъ по тоя начинъ отъ тѣлесната поврѣда и ще могатъ да се накажатъ само тогава, когато вслѣдствие на тѣхъ е докарана неспособность къмъ владѣние държавата. Това послѣдното трѣбва да се разбира въ смисълъ на управление, съгласно съ правата, привилегиитѣ и задълженията, създадени за държавния глава или прѣстолонаслѣдника отъ нашата конституция. Иска се да бѫде докарана неспособность къмъ владѣние, а не само едно врѣменно възпрѣпятствуване, което ще подпадне подъ т. 3 чл. 98. Тази послѣдната прѣдвижда още 3 случая на измѣна спрѣмо държавния глава или прѣстолонаслѣдника или само спрѣмо първия: прѣдаването имъ на неприятеля, отнимане личната имъ свобода чрѣзъ

---

[1]) Ср. v. Liszt Lehrbuch § 168 II 1 inf.; Frank § 80 V. Olshausen § 80 № 6 и цитиранитѣ тамъ сѫ на друго мнѣние, ала това се обяснява, понеже въ Г. Н. З. не сѫществува специално постановление, подобно на чл. 106 Н. З.

сила или заплашване или прѣцятствуване на държавния глава да упражнява владѣтелскитѣ си права. Прѣди всичко ще забѣлѣжимъ, че г. Н. неправилно е намѣрилъ редакционна погрѣшка въ т. 3 чл. 98. Н. З. не е употрѣбилъ еднократния видъ на глагола: „прѣдаде, приеме, възпрѣпятствува“, защото и У. Н. З. § 126 не е употрѣбилъ еднократна, свършена форма и при все това пакъ допуща сѫществуването на опитването (§ 126 п. 4 У. Н. З.). Отъ това слѣдва, че за довършането на измѣната по п. 3 чл. 98, не е необходимо държавниятъ глава или прѣстолонаслѣдникътъ да бѫдатъ вече въ рѫцѣтѣ на неприятеля и т. н. Самиятъ съставъ на т. 3 чл. 98 е ясенъ. Отнимането на личната свобода не трѣбва да се разбира въ смисълъ на чл. 288, но по-широко — като накърнение свободата на прѣмѣстване съ помощьта на сила или заплашване, безъ да е необходимо затваряне или задържане. Обаче срѣдствата сѫ само сила и заплашване, хитростьта е изключена. Прѣпятствуването на държавния глава да упражнява владѣтелскитѣ си права, не е необходимо да се осѫществи чрѣзъ отнимане личната свобода, както приима г. Н., но и по какъвъ и да е другъ начинъ. Тука спада особно принудата, ако е насочена къмъ неупражняване на владѣтелскитѣ права на държавния глава. Послѣднитѣ ние трѣбва да разбираме така, както сѫ установени отъ конституцията.

Измѣната, която прѣдвижда чл. 99 Н. З., обгръща посѣганията върху вѫтрѣшното сѫществуване на държавата, слѣдов. върху държавата като единично цѣло, независимо отъ отношенията ѝ спрѣмо другитѣ държави. Н. З. различава въ три точки: измѣняване законното прѣстолонаслѣдие, измѣняване държавния строй или единството на държавата, нарушение цѣлостьта на държавната територия чрѣзъ присъединяване часть отъ нея къмъ чужда държава. И въ тритѣ случая се иска дѣйствието да бѫде извършено насилствено. Г-нъ Н. къмъ насилието като срѣдство за извършане измѣна отнася въ съгласие съ руската редакциона комисия и заплашванията. Струва ни се, че за Н. З. въ отсѫтствие на мотиви ние ще трѣбва повече да се придържаме о неговитѣ постановления и да приемемъ, че насилието по чл. 99 обгръща както vis absoluta, тъй и vis compulsiva и слѣдов. заплашването, ако то може да се подкрѣпи съ сила. По тоя начинъ къмъ измѣната ние бѣхме отнесли суспендирането на конституцията отъ страна на единъ министъръ, макаръ военната сила и да не е била употрѣбена, стига той да е разполагалъ съ нея.[1])

Колкото се отнася до сфащането на чл. 99, съмнѣние може да възбуди само т. 2, а именно, какво трѣбва да разбираме подъ държавенъ строй и единство на държавата. Ние сме съгласни съ г. Н., че единството на държавата се отнася до единството на управление. При опрѣдѣлянето на държавния строй г. Н. се колебае. Отначало (стр. 42) г. Н. казва, че държавниятъ строй се разбира въ смисълъ на чл. 4 на конституцията, т. е. трѣбва да приемемъ, че подъ държавенъ строй се разбира формата на управлението. По-нататъкъ обаче г. Н. заима отъ „О. З.“ стр. 28 изложението на нѣкои нѣмски коментатори и се спира върху мнѣнието на Knitschky (отъ 1874 год.), че къмъ държавния строй се отнася:

[1]) Ср. S. Meyer, Das Ungarische Strafgesetzbuch стр. 208; Olshausen § 81 № 6, 3.

1) основната форма на управлението и 2) обемътъ на правата на отдѣлнитѣ фактори на управлението (стр. 43). Отъ своя страна ние прѣдпочитаме да дадемъ опрѣдѣление по-съгласно съ нашата терминология, отколкото съ нѣмската „Verfassung", за която говори Knitschky. Държавниятъ строй обгръща основнитѣ институции, върху които почива уредбата на нашата държава.[1])

Г-нъ Н. нищо не споменува за самото дѣйствие, необходимо за състава на чл. 99, а при чл. 101 (стр. 48) приима, че опитването се наказвало на общо основание, съгласно съ чл. 48—50. Срѣщу това ние ще трѣбва енергично да протестираме. Чл. 99 се характерезира главно по началото си: „Сѫщо съставлява измѣна и такова *дѣяние, което има за цѣль:* 1) да измѣни" и т. н. . . . . Ясно е, че всѣко дѣяние, което има *за цѣль* да измѣни законното прѣстолонаслѣдие насилствено и т. н., съставлява измѣна, слѣдов. съ довършеното прѣстѫпно дѣяние се приравнява и недовършеното, опитването. Н. З. въ чл. 99 е възприелъ § 127 Ун. Н. З. въ неговата по-ясна, отколкото на Г. Н. З. редакция (вмѣсто германското „Unternemung"—Handlung, welche darauf unmittelbar gerichtet ist etc.). Вслѣдствие на приравняването опитването къмъ довършеното прѣстѫпно дѣяние и чл. 101 не говори нищо за опитването.[2])

Допълнителнитѣ постановления на Н. З., относещи се къмъ съзаклятието за измѣна и приготовлението (чл. чл. 102, 103, 104 Н. З.) сѫ ясно редактирани и не прѣдставляватъ никакво съмнѣние. Чл. 103 опрѣдѣля изрично, че съзаклятието сѫществува отъ момента, когато двѣ или повече лица се сговорятъ да извършатъ измѣна. Сговорътъ трѣбва да се отнася до извършане на опрѣдѣлена измѣна, но не се изисква той да обгръща необходимо и споразумѣние до срѣдствата за постигането на тая цѣль, както г. Н. твърди на стр. 49. По-мѫчно е опрѣдѣлението на приготовлението, споредъ чл. 104. Н. З. никѫдѣ не опрѣдѣля понятието за приготовлението, и за това то трѣбва да бѫде дадено теоретически съ помощьта на опрѣдѣлението на опитването (чл. 48 Н. З.). Къмъ приготовлението трѣбва да се отнесатъ всички дѣйствия, които безъ да бѫдатъ начало на изпълнение на намисленото прѣстѫпно дѣяние, се насочватъ къмъ изпълнението му.[3]) Въ тоя смисълъ трѣбва да разбираме и пасажа отъ Хелшнера, приведенъ у г. Н. на стр. 51. Сѫщото се разбира и въ мнѣнието на Knitschky, приведено на стр. 52. На стр. 53 обаче г. Н внезапно заима опрѣдѣлението на приготовлението отъ руския проектъ, „като намиране отъ нѣкого и приспособяване срѣдство, което трѣбва да послужи за осѫществяване намислената измѣна". То е много тѣсно за нашето право и не се съгласява съ онова, което самъ г. Н. е заелъ по-рано отъ нѣмски автори, събрани въ „О. З." на руската редакционна комисия. Най-сетнѣ въ чл. 105 Н. З. отнася къмъ измѣната и възбуждането къмъ нея, като се води тука отъ постановленията на герм. и

[1]) Ср. Liszt, 565; Olshausen, § 81 № 6, 2; Frank, § 81 II 2; H. Meyer, стр. 639; Finger, Oesterreichisches Strafrecht II стр. 365.

[2]) Ср. особно S. Meyer, ц. с. стр. 208; освѣнъ това всички нѣмски автори; „О. З." стр. 38.

[3]) Ср. Olshausen, § 43 № 12; по-широко Frank, § 43 2 в. Ние се въздържаме отъ по-подробно изложение на контроверсата.

унгарския н. закони. Между текстоветѣ на тѣзи закони и нашия Н. З. сѫществува една разлика. Както У. Н. З. тъй и Г. Н. З. изискватъ, възбуждането да е станало „явно прѣдъ една тълпа“, нашиятъ Н. З. е пропусналъ условието да бѫде възбуждането прѣдъ тълпа. Отъ друга страна е внесълъ условието „непосрѣдствено“. Инакъ текстоветѣ сѫ сфанати токоречи въ еднакви думи, тъй че г. Н. би моглъ да се рѫководи à la rigeur отъ нѣкой нѣмски коментаръ. Вмѣсто това той е прѣдпочелъ да заеме изложението на „О. З.“ за положението на въпроса въ германската юриспруденция и дори е прѣвелъ отъ тамъ опрѣдѣлението на Olshausen'a, и при всичко че въ по-новитѣ издания на коментара той го малко измѣнява.[1]) Н. З. въ чл. 105 прави разлика между проповѣдване и възбуждане. Проповѣдването трѣбва да се разбира въ смисълъ на произнасяне рѣчь, въ каквато форма и да е. Възбуждането има по-широко значение, като обгръща всѣко едно въздѣйствие, макаръ и *въ прикрита форма*, върху друго едно лице къмъ извършане измѣна. Проповѣдьта или възбуждането трѣбва да бѫдатъ явни, но не се иска да станатъ безъ друго прѣдъ тълпа. Н. З. не иска подобно условие. Слѣдов. ще бѫде достатъчно, ако се установи, че неопрѣдѣлено количество хора сѫ могли да чуятъ и ги сфанатъ като такива. Наопаки чл. чл. 172 и 173 искатъ изрично да е станало подбуждането прѣдъ събрание.

Останалитѣ случаи на възбуждане къмъ измѣна не прѣдставятъ затруднение. Когато се разпространяватъ или явно излагатъ съчинения, ликове или печатни произведения, тѣхното съдържание *или* значение трѣбва да сѫ му били извѣстни. Не е право обаче да се иска, съдържанието *и* значението на тѣзи произведения да бѫдатъ извѣстни на виновния. Отъ характера на произведението и отъ други нѣкои моменти ще зависи, дали има едното или другото. Споредъ насъ по чл 105 ще се наказва напр. онзи книжарь, който не знае съдържанието на разпространяванитѣ отъ него съчинения, ала значението имъ на възбудители къмъ измѣна му е познато.

Въ послѣднитѣ членове на гл. I. Н. З. опрѣдѣля условията за ненаказуемостьта на дѣянията, прѣдвидени въ нея. Ние не ги смѣтаме излишни поради особното сфащане на чл. чл. 98 и 99, които обгръщатъ въ нѣкои точки, както довършането, тъй и опитването, па дори и нѣкои приготвителни дѣйствия. За избѣгване на съмнѣния, породили се въ герм. доктрина въ У. Н. З. (§ § 67, 136, 137), а отъ него и въ нашия Н. З., сѫ прѣдпочели изрично да ги разрѣшатъ.

По чл. 108 г. Н. дава невѣрни свѣдѣния за У. Н. З. Параграф. 138 и тамъ прѣдвижда лишение отъ служебни права, както и въ нашия Н. З. Колкото се отнася до питането, дали осѫдениятъ за измѣна може да служи въ армията и флота, то се разрѣшава не на основание чл. 27 В Н. З., който се отнася до изключване отъ служба по присѫда на воененъ сѫдъ, но изрично отъ чл. 18 отъ закона за въорѫженитѣ сили на Бълг. княж.: „Не се приимать на военна служба лица, лишени отъ граждански и

[1]) Ср. Olshausen, § 110 № 3. „Ein Auffordern bezeichnet eine an einen Anderen sich richtende Kundgebung, durch welche dieser *in einer für ihn erkennbaren Weise* zu einem Thun od. Lassen bestimmt werden soll“.

политически права“.[1]) Ако ли въпросътъ се разбере, дали службата въ армията и флота се обгръща отъ постановленията на чл. 30 п. 1 Н. З., струва ни се, въ отсѫтствие на изрично постановление, ще трѣбва да бѫде разрѣшенъ въ свързка съ раздѣлението на армията и флота въ закона за устройството на въорѫженитѣ сили на Българското княжество. Службата като войникъ е повече изпълнение на едно задължение и не ще може да се сфане като служебно право. Чл. 16 отъ новия законъ е ясенъ въ това отношение и не допуща къмъ приимане въ редоветѣ на войската лицата лишени отъ *правата,* посочени въ чл. 30. Отъ което слѣдва, че лишението само отъ права по п. 1 чл. 30 не ще бѫде достатъчно и не обгръща слѣдов. службата въ войската.

Глава II.

Прѣдателство.

Както и измѣната, прѣдателството се насочва срѣщу държавата като особенъ политически организъмъ. Не може да се каже, при всичко че това сфащане е общеприето, че прѣдателството нарушава винаги външното битие на държавата, външната ѝ сигурность, положението ѝ между другитѣ държави. Измѣната може дори по често да има такъвъ результатъ, особно при дѣянията, посочени въ чл. 99. Главната разлика между измѣната и прѣдателството повече трѣбва да съгледваме въ разликата между употрѣбенитѣ срѣдства.[2]) Измѣната винаги се отличава по насилствения начинъ на извършването си. Прѣдателството наопаки се извърша по всѣки други начинъ. Естествено е поради това и по-подробното изброяване на отдѣлнитѣ му случаи, както и необходимостьта отъ по-точна характеристика на отдѣлнитѣ прѣстѫпни състави, които спадатъ къмъ него.

Прѣдателството може да бѫде извършено, както въ врѣме на война, тъй и въ мирно врѣме, както въ полза на единъ воюващъ неприятель, тъй и въ интереса на друга държава, която не бива да знае извѣстни работи за нашата. Понеже прѣдателството се насочва срѣщу самото сѫществуване на държавата, къмъ него спадатъ често и дѣйствия, насочени срѣщу една съюзна ней държава. Поданството на дѣеца при прѣдателството, споредъ основното сфащане на Н. З., нѣма значение за наказуемостьта или не на дѣянието. Въ нѣкои случаи обаче самиятъ съставъ на прѣстѫплението изисква, виновниятъ да бѫде български поданикъ.

Прѣдателството обикновено се раздѣля на военно и дипломатическо безъ да има обаче за него едно твърдо основание. Н. З. различава нѣколко отдѣлни прѣстѫпни дѣяния, отъ които едни сѫ по-сполучено характеризирани, други даватъ основание за нѣкои съмнѣния. При редактирането имъ нашиятъ законодатель не е ималъ ясно прѣдъ очи възможнитѣ дѣяния, които могатъ да се схванатъ като прѣдателство, а е прѣдпочелъ да заеме и да слѣе нѣкои постановления отъ разни законода-

---

[1]) Ср. чл. 16 отъ новия законъ за въорѫженитѣ сили на Българското княжество (Д. В. брой 18, 24 I. 1904).

[2]) Ср. Epstein, Der Landesverrat. Breslau 1898, стр. 43 и послѣд.

телства. Разбира се, задачата на тълкувателя ще се заключава въ докарването на тѣзи постановления въ съгласие съ останалитѣ.

Първитѣ три члена — чл. чл. 109, 110 и 111 сѫ заети отъ §§ 142, 143 и 144 У. Н. З. и сѫ доста ясни, както е ясно и изложението на г. Н.. Има едно малко колебание у г. Н. при опрѣдѣлението на прѣдумване или подбуждане. На стр. 71 изброяването на срѣдствата, които дѣецътъ трѣбва да е съзнавалъ като подбуждане, надали е точно. Върху чл. 110 ние не се спираме, толкозъ повече, че разсѫжденията на Н. се отнасятъ къмъ отмѣнения вече законъ за подданство. Чл. 111 изброява редъ отдѣлни случаи на прѣдателство безъ да дава едно по-общо опрѣдѣление, каквото напр. се намира въ § 89 Г. Н. З. Съ всичкото почти тълкуване на г. Н. ние сме съгласни. Струва ни се, че подъ военни съоржжения ние не трѣбва да разбираме само *укрѣпени* мѣста въ най-широкъ смисълъ на думата, но изобщо съоржжения за *военни* цѣли — напр. барутни погреби, интендантски складове и т. н. Опрѣдѣлението на шпионъ, заето отъ „О. З.“ стр. 60 т. II, би могло да се схване по-ясно и прецизно. Шпионъ е всѣко лице, което събира или търси да събере тайно свѣдѣния за състоянието или положението на воюващата държава съ намѣрение да ги съобщи на неприятеля.[1]) Втората алинея на чл. 111, че въ врѣме на война — наказанието за посоченитѣ въ него дѣяния е смърть, както право забѣлѣзва г. Н., е въ противорѣчие съ текста на чл. 111. Ние прѣдлагаме „въ врѣме на война“ — да се разбира въ врѣме на сражение, на бойното поле. Тогава квалификацията има смисълъ и би се оправдала.

Голѣми съмнѣния възбуждатъ чл. 112 и 113 Н. З., които се отнасятъ къмъ т. н. дипломатическо прѣдателство. Споредъ чл. 112 посрѣдственото или непосрѣдственото съобщаване на неприятеля документи или свѣдѣния, които се отнасятъ къмъ безопасностьта или важни нѣкои интереси на българската държава и трѣбва да се пазятъ тайно се смятря като прѣдателство. Изисква се слѣдователно да има неприятель, комуто да се съобщатъ документитѣ или свѣдѣнията посрѣдствено или непосрѣдствено. Т. 2 чл. 111 се отнасятъ къмъ снабдяване съ точно посочени документи и слѣдов. тя ще трѣбва да се прѣдпочете въ такъвъ случай прѣдъ чл. 112. Колкото се отнася до т. 7 чл. 111, не ще да може да се установи една точна разлика възъ основа на свѣдѣнията, които се съобщаватъ на неприятеля. И г. Н., като прѣдлага такова различие, въ сѫщность не го опрѣдѣля (стр. 88). Чл. 111 т. 7 се отнася изключително до неприятелски шпионъ въ театра на войната, когато чл. 112 обгрѫща всички други случаи. Тая разлика повечето пѫти ще бѫде и разлика въ свѣдѣнията, които се съобщаватъ. Но ние прѣдпочитаме първата, понеже изразътъ — „свѣдѣнията, които се отнасятъ къмъ безопасностьта на държавата“ — е твърдѣ широкъ и обгрѫща напр. свѣдѣнията за плана на дѣйствие на нашата войска, числото на войскитѣ и т. н., поради което би било твърдѣ мѫчно да се прокара разликата между шпионство и прѣдателство по чл. 112. Начинътъ на узнаването документитѣ или свѣдѣнията влияе върху наказуемостьта. За

[1]) Въ опрѣдѣлението на шпионството въ Брюкселската декларация (чл. 19) е поставено — „въ мѣстность заета отъ неприятели“.

съжаляване е, както забѣлѣзва и г. Н., че послѣдната алинея поменава само за свѣдѣния, а пропуща документитѣ.

За да бжде пълна закрилата на Н. З. по отношение тайнитѣ на държавата, би трѣбвало Н. З. да прѣдвижда наказание за издаване важни тайни на нашата държава на други, спрѣмо които тѣ трѣбва да бждатъ пазени. Н. З. е прѣдпочелъ да размѣсти постановленията, относещи се къмъ това прѣдателство въ разни глави и е затъмнилъ правилното разбиране на чл. 113. За обяснението му г. Н. се позовава главно на двѣ съображения: 1) „шпионството въ *мирно врѣме* съ намѣрение да се подпомогне на неприятеля (трѣбва да се разбира — враждебнитѣ държави, защото въ мирно врѣме нѣма „неприятель") не е прѣдвидено никдѣ въ Н. З. и 2) чл. 113 е заетъ отъ У. Н. З. (§ 146 ал. 2) и Нидерландския Н. З. (чл. 104) и по редакцията си ал. 1 т. I обгръща шпионството въ мирно врѣме безъ намѣрение да се ощети държавата и шпионството въ военно врѣме безъ намѣрение да се помогне на неприятеля. Първото съображение е невѣрно: чл. чл. 162, 163, 169 Н. З. прѣдвиждатъ, макаръ и съ несполучени 2-ри алинеи, наказание и за шпионството въ мирно врѣме, безъ да правятъ разлика, да ли виновниятъ е дѣйствувалъ съ намѣрение или безъ намѣрение да помогне на бждещия неприятель. Тѣзи постановления би трѣбвало да се привлѣкатъ къмъ обяснение на чл. 113. Колкото се отнася до самата редакция на чл. 113 — съмнѣнията на г. Н. сж оправдани и т. 2 на чл. 113 („въ военно врѣме") като че ли подкрѣпя неговото мнѣние. Струва ни се обаче, че ние ще трѣбва да изтълкуваме чл. 113 въ свързка съ чл. чл. 114, 162, 163 и да приемемъ, че той се отнася изцѣло до шпинството въ военно врѣме безъ намѣрение да се помогне на неприятеля или да се ощети държавата въ полза на неприятеля. Изглежда, че чл. 113 е билъ съставенъ по § 146 ал. 2-ра и art. 104 отъ Нидерландския нак. законъ. Но и двата тѣзи параграфа се отнасятъ до шпионство въ военно, а не въ мирно врѣме. Отъ друга страна и ал. 1 чл. 113 говори за неприятель. Ако приемемъ, че т. 1 чл. 113 обгръща шпионството въ мирно врѣме, тогава чл. чл. 162 и 163 ставатъ до извѣстна степень излишни. У. Н. З., отъ който тѣ сж заети, ги е прѣдвидѣлъ, защото §§ 146, 147 (112, 113 ал. 1 Н. З.) се отнасятъ до шпионство въ военно врѣме и у насъ, слѣдов. тѣ трѣбва да иматъ сжщото значение. За това ни се струва, че е по-правилно да тълкуваме ал. 1 и т. 1 чл. 113 въ смисълъ — безъ намѣрение да се помогне на неприятеля (което не съдържа въ себе си необходимо щети на държавата) или безъ намѣрение да се причини щета на държавата спрѣмо неприятеля (ср. art. 104 Нидерландския нак. законъ). По тоя начинъ се възстановява едно поестествено отношение между постановленията на Н. З.

Глава III.

Насилственни дѣйствия или оскърбления противъ държавния глава и членоветѣ на сѣмейството му.

Подъ това пространно заглавие Н. З. е групиралъ въ гл. III т. н. докачение на величеството, или както у насъ е въведено въ практика —

докачение на особата (crimen laesae majestatis). За основното сфащане на тѣзи юридически интересни прѣстѫпни дѣяния е отъ голѣмо значение разбирането на онова начало, което въ чл. 8 на конституцията е изказано въ формулата „лицето на Княза е свещено и неприкосновено“. Ако съ него, освѣнъ неотговорностьта на Държавния Глава, се изказало, че спрѣмо него нѣма никакво приложение правната принуда на държавата, както това се съглежда въ постановленията на гл. III, то и самитѣ размѣри и очертаването на отдѣлнитѣ прѣстѫпни състави получаватъ съобразенъ съ това характеръ. Отъ това становище Н. З. чл. 119 и послѣд. сѫ прѣдвидѣли само по-тежки наказания прѣдъ видъ положението на държавния глава за дѣйствия, които извършени спрѣмо частни лица пакъ сѫ наказуеми. Съвършено другъ пѫть е избрало найновото българско законодателство съ закона за прѣстѫпленията, извършени чрѣзъ печата противъ Държавния Глава и членоветѣ на неговото сѣмейство, публикуванъ на 16 Януарий 1904 г.. Постановленията на послѣдния, макаръ извършени само чрѣзъ печата, въ значителна степень измѣняватъ тѣзи на гл. III Н. З. и правятъ изложението на г. Н. несгодно за едно критическо разглеждане. За това ние ще се задоволимъ само съ нѣколко забѣлѣжки. Г-нъ Н. прѣди всичко отнася прѣстѫпленията, които прѣдвижда гл. III и слѣднитѣ, къмъ неполитическитѣ, т. е. прилага буквално чл. 17 т. 4 и чл. 19. Ние се спрѣхме достатъчно върху тоя въпросъ и поддържаме едно друго мнѣние безъ да го развиваме отново. Обаче г. Н. не се задоволява само съ това твърдение, но пише, че и *„всичкитѣ други* европейски законодателства, съ изключение на руския наказ. законъ и новия проектъ (сега законъ) сѫ постѫпили тъй. Тукъ г. Н. прави една необяснима грѣшка. Началото на всички европейски законодателства е, че прѣстѫпленията срѣщу личностьта на държавния глава иматъ политически характеръ. За това общото правило е, че виновнитѣ въ докачение на величеството не подлежатъ на прѣдаване.[1]) Другъ е въпросътъ, разбира се. какви сѫ тенденциитѣ на модерното законодателство и по какъвъ начинъ може то да се развие въ близкото бѫдеще.

Н. З. прѣдвижда въ сѫщность два прѣстѫпни състава, ако прибавимъ и чл. 124 — три, които да се отнасятъ къмъ докачението на величеството. Първиятъ се характеризира по насилственото дѣйствие противъ държавния глава, до колкото това дѣйствие не е измѣна. Насилственото дѣйствие при това отрицателно условие обгръща всички въздѣйствия върху тѣлото на държавния глава (или други негови ближни — чл. 121). Не бива то да се сравнява съ реалната обида, понеже е по-широко отъ нея. Вториятъ и третиятъ се отнасятъ къмъ докачението въ тѣсенъ смисълъ на думата. За да се прокара разлика между чл. чл. 120 и 124 трѣбва да се приеме, че клѣветата на държавния глава ще се наказва по чл. 124, а всичкитѣ останали докачения, до колкото нѣма съставъ на чл. 119, според чл. 120. За забѣлѣзване е, че чл. 120 говори не за докачение, а за оскърбление. Г. Н. приима, че сѫщностьта

[1]) Ср. Garraud. Traité т. II стр. 202, v. Martiz. Internationale Rechtshilfe, т. II, стр. 227—8 и заб. 38.

на оскърбяването е сжща, както е означено въ чл. 234 Н. З. и послѣд. (стр. 107). Тогава би трѣбвало да се наблегне най-много върху опрѣдѣлението, дадено въ чл. 234. Вмѣсто това г. Н. заима отъ стр. 116 „О. З.“ единъ пасажъ, който се отнася до § 75 Р. П. и не отговаря никакъ на чл. 120 и казаното отъ самия г. Н. за него. Г-нъ Н. пише (стр. 104): „Оскърбителното дѣйствие може да бжде разнообразно: или ще да се заключава въ произнасяне нѣкои дързостни или *заплашителни* думи..., или въ извършване нѣкои дързостни постжпки, които не заключаватъ въ себе си непосрѣдственото посегателство върху...“ и т. н. Очевидно е, че това опрѣдѣление не координира съ понятието на обидата по чл. 234 Н. З.. Отъ своя страна ние не разбираме оскърбяване държавния глава въ смисълъ на докачението на честь (гл. XV), но като накърнение на дължимото на държавния глава уважение, и слѣдов. му придаваме по-широкъ обемъ отколкото споредъ чл. 234 Н. З..

Глава IV.

Прѣстжпления противъ избирателното право.

Н. З. дава на избирателното право една обемлива, грижлива закрила, отговаряюща на значението му за участието на народа въ управлението. Постановленията на Н. З. обаче, споредъ послѣдуещето специално законодателство, получиха субсидиаренъ характеръ. На първо мѣсто слѣдов. ще трѣбва да се прилагатъ чл. чл. 152—169 отъ избирателния законъ и само непрѣдвиденитѣ въ него прѣстжпни дѣяния по изборитѣ ще се наказватъ споредъ общия Н. З. (чл. 170 И. З.). Колкото съ това и да се затруднява прилагането на Н. З., понеже постановленията на И. З. често сж твърдѣ казуистични и прѣдвиждатъ само части отъ отдѣлнитѣ състави отъ гл. IV Н. З., ние ще сме принудени да внесемъ единъ редъ, да възстановимъ едно необходимо съотвѣтствие между нак. и избир. закони. Изложението въ такъвъ случай не бива да се ограничава само съ единия отъ тѣхъ, но ще трѣбва да обгърне цѣлата материя. Безъ това изучването ще бжде откжслечно и безсистемно. Г. Н. съзнава отношението между двата закона и отбѣлѣзва дори нѣкои недостатъци на избир. законъ, но се занимава само съ нак. зак., като посочва при отдѣлнитѣ чл. чл. отношението имъ къмъ избират. законъ и оставя другитѣ негови постановления на страна. Съ това несъмнѣнно общото схващане на изборнитѣ прѣстжпления се затъмнява и показва недостатъка на избрания отъ г. Н. системъ на изложението.

Н. З. на първо мѣсто (чл. 126) поставя накърнението правата на единъ избранъ, които безъ друго ще трѣбва да се отличаватъ отъ т. н. избирателно право. Редакцията на чл. 126 е твърдѣ ясна, но въ изложението си г. Н. я замъглявя. Необходимо е, възпрѣпятствуването да се отнася до присжтствието на народния прѣдставитель въ *заседание*. Слѣдов. чл. 126 закриля само правото на избрания да присжтствува въ заседание, ала не изобщо неговата неприкосновеность. Г. Н. наистина го казва, но сжщеврѣменно поддържа и несъгласни съ това мнѣния. На стр. 116 той казва, че попрѣчването *е да не отиде въ мѣстото на*

събранието, а на стр. 117 той приима, че не се прави разлика, да ли народниятъ прѣдставитель отива въ мѣстото на събранието съ цѣль да участвува въ заседанията или съ друга нѣкоя цѣль, *съобразна съ неговитѣ длъжности*. Това е едно недопустимо разширочаване ясния текстъ на чл. 126.

Къмъ сѫщинскитѣ изборни прѣстѫпления се отнася чл. 128, който прѣдвижда наказание за възпрѣпятствуването чрѣзъ сила или заплашване на нѣкой избиратель да упражни свободно своето избирателно право при каквито и да е избори, назначени по разпореждане на властьта. Първиятъ въпросъ, който трѣбва да се разрѣши, е, кои избори се отнасятъ тука. Ако се водимъ отъ заглавието на гл. IV и мѣстото, което заима тя между прѣстѫпнитѣ дѣяния въ Н. З., ние ще трѣбва да разберемъ подъ избори само политическитѣ избори. И г. Н. приима това. Между туй текстътъ на чл. 126 е по-широкъ и обгръща всѣкакви избори — „каквито и да е избори“ — стига да ставатъ по разпореждане на властьта. Иска се само слѣдов. да има избори, и тѣ да сѫ назначени по разпореждане на властьта. Къмъ това трѣбва да притуримъ още едно условие — да има създадено избирателно *право*. Изборитѣ, които ставатъ по силата на закона се изключаватъ, понеже за тѣхъ не се иска разпореждане на властьта, както безъ всѣко съмнѣние се изключаватъ онѣзи фактически избори, които посочва г. Н. стр. 121, понеже участницитѣ на една тълпа или събрание никакви избирателни права нѣматъ. Струва ни се, че това условие — да има нѣкое избирателно право, ще ни даде основание да приемемъ, че чл. 128 подразбира само политически избори. Ако се извърши дѣяние, прѣдвидено въ чл. 128, но при нѣкакви други избори — ще се прилага чл. 298 Н. З. Като приима горното тълкуване, г. Н. отнася къмъ политическитѣ избори и изборитѣ за сѫдебни засѣдатели (стр. 120) и подкрѣпя това съ чл. 9 и 10 отъ закона за сѫдебнитѣ засѣдатели 1897 г. Намъ ни се вижда дори чудно да опровергаваме това мнѣние. Споредъ него избирателно право за избиране сѫдебни засѣдатели има само прѣдсѣдательтъ на събранието, което съставя общия списъкъ на сѫдебнитѣ засѣдатели (чл. 10 ал. 2-ра З. С. З.). Вижда се, че г. Н. като че ли се досѣща за абсурдностьта му и веднага слѣдъ това дава още по-забъркано мнѣние. Прѣстѫплението, означено въ чл. 128, спрѣмо членоветѣ на събранието щѣло да бѫде посѣгане върху органъ на публична или обществена власть въ врѣме или поводъ на изпълнение служебнитѣ му обязанности, ако наказанието за такова посѣгане е по-тежко отъ прѣдвиденото въ чл. 128, именно евентуално могатъ да бѫдатъ приложени чл. чл. 266, 289 и пр. пр. И щѣло да има идеална съвъкупность съ чл. 128!! Чл. 128 въ случая е съвсѣмъ неприложимъ, понеже нѣма избори, а има теглене жребие.

Втората часть на чл. 128 прѣдвижда друго дѣяние — разтурване бюрото или разгонване нѣкои отъ членоветѣ му съ викове или съ други противозаконни срѣдства. Подобно дѣяние прѣдвижда и чл. 165 отъ избир. зак. Разликата, която прѣдполага г. Н., не ни се вижда основателна. Не е необходимо отъ израза „нахлуване“ да се извлѣче, че трѣбва да има тълпа. И една шайка може да нахлуе. Разликата споредъ насъ е въ момента на довършването. Чл. 128 изисква — разтурване на бюрото или

разгонване нѣкой отъ членоветѣ му. Чл. 165 (стр. 160 отъ Закона 1897)[1]) отъ избир. законъ наказва по-прѣдишната стадия — нахлуване *съ цѣль* да се попрѣчи или развали избора.

По чл. 131 Н. З. се наказва подкупването на избиратели било да упражнятъ или не избирателното си право или да го не упражнятъ по-опрѣдѣленъ начинъ. При тълкуването на тоя чл. г. Н. изказва доста неясни работи, подъ влиянието на Olshausen'а (§ 109 № 2, 3). Вѣрно е, че за да има подкупъ, трѣбва да има съединение волята на двѣтѣ страни — подкупувача и подкупения, трѣбва да има сговоръ. Н. З. иска, избирательтъ да бѫде „подкупенъ". Но отъ дѣ знае г. Н., че едностранното обѣщание на подкупувача или прѣдложение отъ избирателя ще бѫде *безнаказано* опитване за подкупъ? Отъ дѣ заключава той за безнаказанностьта му? По-нататъкъ г. Н. пакъ започва изцѣло да прѣнася герм. нак. законъ: „Прѣдметъ на съглашението е *лишаването* отъ избирателно право". Чл. 131 има съвсѣмъ други текстъ. Не е вѣрно сѫщо, че възмездието може да се заключава въ *всѣка материална полза*, макаръ и да не се заключава въ имотно благо. Чл. 131 изисква най-малко *имотни* облага, а имотната облага се заключава въ единъ плюсъ къмъ имота на подкупения, имотътъ разбиранъ въ нак. правенъ смисълъ. Такъвъ характеръ, разбира се, нѣма напр. посоченото отъ г. Н. обѣщание да намѣри мома съ добра зестра. Чл. 132 прѣдвижда наказание и за чиновникъ, който извърши подкупъ на избиратель, макаръ и по другъ начинъ. Изисква се пакъ да има *подкупъ* и слѣдов. не може да спаднатъ тука дѣянията, прѣдвидѣни въ чл. 128, както приима г. Н.

При тълкуването на чл. 133 Н. З. г. Н. се спира повече върху отношението му къмъ чл. чл. 158, 159, 166, 167 (чл. 160 (155), 168 (163) и 169 (164) не се отнасятъ тука, макаръ да сѫ цитирани отъ г. Н.[1]), отколкото върху съдържанието му. Особно втората часть на 133 чл. има по-общо значение и ще се прилага тогава, когато не би могло да се установи нѣкое отъ дѣйствията, посочени отъ чл. чл. 159, 166, 167 избир. законъ. Чл. 133 наказва изобщо умишленото докарване на изборенъ резултатъ, несъгласенъ съ дѣйствително извършеното гласуване („прѣиначи сѫщностьта на изборния гласъ"), както и прѣиначаването на самия резултатъ слѣдъ завършеното гласуване (станалия изборъ), па дори и осуетяването му.

Най-сетнѣ ще прибавимъ, че чл. 171 отъ избир. законъ несъмнѣно измѣнява чл. 136 отъ нак. зак., и слѣдов. *не е вѣрно*, че изборнитѣ прѣстѫпления сѫ частно-публични, и властьта не може служебно да захваща наказ. прѣслѣдване, както приима г. Н. (141 стр.).

Глава V.

Прѣстѫпления противъ властьта.

Установенитѣ въ една държава власти и органитѣ, които ги осѫществяватъ, се поставятъ подъ една особна защита на Н. З. Дѣянията,

[1]) г. Н. сравнява Н. З. съ И. З. прѣди измѣнението му отъ 1901 г., за това ние поставяме и мѣнената нумерация на §§ въ скоби.

насочени срѣщу тѣхъ, макаръ и да не посѣгатъ върху самата държава, накърняватъ отдѣлни страни на нейното сѫществуване и могатъ поради това да иматъ за нея твърдѣ голѣма опасность. По тежината си нѣкои отъ тѣхъ се доближаватъ къмъ измѣната, когато се насочватъ срѣщу правителството изобщо, други иматъ по-скоро общъ характеръ, но споредъ насоката си срѣщу властитѣ и органитѣ ѝ, се отнасятъ къмъ прѣстѫпленията противъ властьта. Особна опасность между тѣхъ иматъ дѣянията, извършени отъ тълпа и прѣдвидени въ чл. чл. 138—142 Н. З.

Въ първата си точка чл. 138 наказва тълпата, събрана съ цѣль чрѣзъ сила или заплашване да прѣпятствува или да принуди българското правителство или народното събрание. Втората се отнася къмъ друга нѣкоя публична власть или нейнъ органъ. Необходимитѣ елементи на чл. 138 сѫ: 1) тълпа; 2) събрана съ *цѣль* да прѣпятствува и пр., и 3) на българското правителство, народното събрание и т. н. Не се иска, изключителната цѣль на тълпата да бѫде възпрѣпятствуването или принудата на публичната власть или нейнитѣ органи. Възможно е тълпата първоначално да е имала друга цѣль — да произведе разграбване и т. н. и при срѣщата съ властитѣ да се е насочила срѣщу тѣхъ. Отъ тоя моментъ тя ще може да се сфане, като събрана съ цѣль да прѣпятствува и т. н. Сѫщо тъй не се иска, образуването на тълпата да е умишлено (стр. 147), както приима това руската редакционна комисия. Важно е да има събрана тълпа, излишно е да се иска да е била тя събрана отъ нѣкого нарочно. Самиятъ г. Н. на края допуща тая възможность. Ако възстаналата тълпа извърши нѣкое отъ дѣянията, прѣдвидени въ чл. чл. 140, 141, ще се прилагатъ прѣдвиденитѣ въ тѣхъ наказания. Въ тѣхъ обаче не се изказва осѫществяването на прѣстѫпната цѣль, означена въ чл. 138, както приима г. Н.[1]). И тѣ иматъ другъ характеръ. Ще забѣлѣжимъ сѫщо, че не е необходимо посоченитѣ въ чл. 140 мѣста да бѫдатъ на държавата или общината: — тѣ могатъ да принадлежатъ и на частни лица.

Наказ. законъ запрѣтява употрѣбяването на сила или заплашване съ цѣль да се принуди публична власть или неинъ органъ да извърши или пропусне нѣщо по служба и тогава, когато е извършено само отъ едного. Но редакцията на чл. 144 се поставя въ зависимость отъ чл. 138, по единъ доста неясенъ начинъ. Чл. 144 иска да накаже дѣянието, прѣдвидено въ чл. 138, когато е извършено само отъ едного, сѫщеврѣменно стѣснява състава на чл. 138 и говори не за прѣпятствуване на публична власть, а за опитване къмъ принуда органа на властьта да пропусне или да извърши нѣщо по служба. Така напр. съпротивление или противене на властьта не се характеризира положително, ала се изказва само въ форма на принуда къмъ пропущане, изоставяне, бездѣйствие по служба. Въ тая форма би трѣбвало и г. Н. да прѣдприеме своето изложение. Дѣянието би се характеризирало тогава, като употрѣбяване сила или заплашване съ цѣль да се принуди властьта или органътъ ѝ къмъ пропущане по служба. Г. Н. прѣдпочита направо да говори за противене на властьта, което наистина повечето покрива принудата къмъ

---

[1]) Изглежда, че и нѣкой членове отъ комисията по съставянето Н. З. сѫ приимали това — ср. разсѫжденията имъ по § 130, 131 отъ проекта.

бездѣйствие, по-правилно е обаче да се придържаме къмъ изразитѣ на н. з., особено за опредѣлението умисъла къмъ извършването на това дѣяние. Самъ г. Н. опредѣля на стр. 163 разликата между противенето и принудата, при все това говори за противене въпрѣки текста на чл. 144. Отъ чл. 138 ние нѣмаме право да прѣнесемъ направо понятието на прѣпятствуването въ състава на чл. 144, тъй като той не го прѣдвижда изрично, а изразътъ „вънъ отъ случаитѣ означени въ чл. 138" не е достатъченъ, за да приемемъ чл. 144 въ смисълъ на чл. 138.

Вслѣдствие на горното отклонение отъ текста на чл. 144 и разликата между явното насилие и прѣпятствуването на властьта (чл. 145) не изпъква релефно въ изложението на г. Н. Вѣрно е, че по чл. 144 се изисква употрѣбяването на сила или заплашване, а чл. 145 прѣдвижда прѣпятствуване безъ употрѣбяването имъ. При все това необходимо бѣше да се опредѣли значението на силата при тълкуването на чл. 144, защото и прѣпятствуването по чл. 145 се насочва спрѣмо органъ на властьта и не е достатъчно да се посочатъ два-три примѣра (стр. 474), за да се характеризира то. Силата по смисъла на чл. 144 трѣбва да е употрѣбена спрѣмо органа на властьта направо или косвено, но съ извѣстно отношение къмъ тоя органъ. Въ други случаи силата не може да бжде годно срѣдство за извършане явно насилие и ще даде основание за прилагането само на чл. 145 Н. З.

Въ тѣсна връзка съ постановленията на чл. 144 и 145 се намира т. нар. явно непокорство (чл. чл. 154 и 155 н. з.). При тълкуването на чл. 154 ние не намираме у г. Н. установяването на разликата между „законна наредба, възбрана, заповѣдь или покана". Подъ законна наредба ние разбираме издаванитѣ отъ надлежнитѣ власти постановления, задължителни за цѣлъ редъ случаи. Възбраната, заповѣдьта личатъ да иматъ общъ характеръ или да се отнасятъ къмъ конкретни случаи, но да изхождатъ отъ една сжществуеща вече наредба. Поканата винаги има конкретно значение, тя е искане отъ страна на надлежната власть да се изпълни или изостави нѣщо въ дадения случай. Като изхождаме отъ горното ние не можемъ да се съгласимъ съ изложеното отъ г. Н. напр. на стр. 214, понеже то прѣдполага само законна наредба, а не и другитѣ посочени въ чл. 154 дѣйствия на властьта. Самото дѣйствие изъ чл. 154 дори не е по-точно опредѣлено отъ г. Н.

Къмъ прѣстжпленията срѣщу властьта Н. З. отнася и т. н. подкупъ, разваляне печати (чл. 150), изтрѣбяване и пр. документи (чл. 151) и освобождение на затворници (чл. чл. 152, 153 Н. З.).

Подкупътъ на чиновникъ (чл. 146) се заключава въ даване, обѣщаване или прѣдлагане даръ или друга облага чиновнику, за да се склони да извърши или пропусне нѣщо противъ своитѣ служебни обязаности. Той се прѣдставя като опитване къмъ подбуждане чиновника да наруши своитѣ служебни обязаности. Ако чиновникътъ дѣйствително извърши или пропусне нѣщо противъ своитѣ длъжности, подкупвачътъ би могълъ да се схване и като подбудитель къмъ това нарушение, но ще се наказва не по чл. 51, 52 н. з., а за подкупъ по чл. 146. Нашиятъ н. з. по примѣра на герм. н. з. намира за достатъчно, подкупътъ да има за цѣль да се извърши отъ чиновника едно нарушение на служебнитѣ обя-

заности. По никой начинъ не бива да се иска, това нарушение да бѫде служебно прѣстѫпление. Г. Н. безъ всѣко основание заима на стр. 178—179 противното мнѣние на „О. З.“, като не забѣлѣзва, че текстътъ на Р. II. е съвършено другъ. Отъ това изтича друга една голѣма грѣшка, която впрочемъ руската редакц. комисия не раздѣля. Г. Н. приима (стр. 180), че подкупувачътъ нѣма да отговаря като подбудитель, ако подкупениятъ чиновникъ при нарушението на служебнитѣ си обязаности извърши нѣкое общо прѣстѫпление. Щомъ подкупуването се отнасяло къмъ подобно дѣйствие, безъ всѣко съмнѣние подкупувачътъ ще бѫде и подбудитель къмъ него, и ако то е било извършено, ще отговаря като такъвъ. Руската комисия признава това изрично и ни е чудно, какъ г. Н. не го е прѣписалъ заедно съ останалото.[1])

По останалитѣ постановления на гл. V чл. чл. 149, 150, 151, 152 и 153 обясненията на г. Н. не съдържатъ нѣкои погрѣшки, а върху малки неточности рѣшихме да се не спираме, толкозъ повече, че г. Н. и тука повечето се рѫководи дословно отъ „О. З.“, а на мѣста отъ Olshausen (чл. 152).

Глава VI.

Прѣстѫпления по носене военната тегоба и противъ държавната въорѫжена сила.

Постановленията на Н. З. събрани въ гл. VI подъ горното заглавие иматъ за цѣль да прѣдвидятъ наказание за нѣкои нарушения на задълженията, които изхождатъ отъ всеобщата воинска тегоба, както и за нѣкои посѣгания върху нейнитѣ основи. (Между тѣхъ се намиратъ обаче и постановления, които по-скоро биха могли да се отнесатъ къмъ други глави на Н. З. напр. чл. 167 къмъ гл. VII). Поради това и връзката имъ съ правилата, които уреждатъ устройството на въорѫженитѣ сили у насъ, редътъ на носението военната тегоба е извънредно тѣсна. Върху нея е обърналъ голѣмо внимание и г. Н., може-би дори въ ущърбъ на догматическия анализъ на самитѣ прѣстѫпни дѣяния. По състава си послѣднитѣ не прѣдставятъ голѣмъ юридически интересъ, освѣнъ нѣкои отъ тѣхъ, вмѣтнати при обсѫждането на проекта на Н. З. въ народното събрание — чл. 167, 168, 169. Г. Н. се задоволява при разглеждането имъ повече съ критически бѣлѣжки, толкозъ по-лесни, колкото по-калпаво сѫ тѣ редактирани. Между туй тѣ не заслужватъ едно толкозъ отрицателно отношение и въ основата си съдържатъ не до тамъ несъобразни мисли, както имъ приписва г. Н. Чл. 167 има за цѣль да запази военната дисциплина отъ посѣгания на външни лица чрѣзъ военнослужещи. Подбуждането къмъ чисто военно прѣстѫпление или дисциплинарна простѫпка отъ страна на невоенно лице, не би могло да се накаже на общо основание. Не би могло да се накаже то и на основание чл. чл. 172, 173 Н. З. А пъкъ, струва ни се, то заслужва наказание, като прѣстѫпление sui generis. Значението на военната дисциплина може да бѫде въ отдѣлни случаи толкова голѣмо, че дори възбуждането къмъ наруше-

[1]) Ср. „О. З.“ т. II стр. 323 и заб. 1.

нието ѝ би могло да заслужи доста тежко наказание. Н. З. въ военно врѣме прѣдвижда строгъ тъм. затворъ до 15 год. Г. Н. нарича това връхъ на върховетѣ, обаче то би могло да се оправдае въ нѣкои случаи. Прѣдъ видъ на различната тежина на отдѣлнитѣ дѣяния Н. З. е установилъ наказание отъ 1 до 15 год., е г. Н. мисли само за нарушенията, които се наказвали винаги най-много съ запиране. Чл. 167 не се отнася до полицейскитѣ нарушения, г. Н., а до нарушенията на военнитѣ закони и дисциплината. Военно-наказ. законъ знае и такива „нарушения" правилницитѣ на дисциплината, които се наказватъ съ смърть. Ала ние нѣма да отричаме, че редакцията на чл. 167 би могла да бѫде по-добра.

По-тъменъ е чл. 168 Н. З., па и г. Н. не фърля и не се стреми да фърли каква годѣ свѣтлина върху него. Поправката на г. Н. „или" да се разбере като „и" не може да се оправдае, понеже показването на военни отличия и безъ военна униформа, може внуши у войската, прѣдъ която се е явилъ виновниятъ, особно довѣрие къмъ него. Наказуемо е по чл. 168 самото явяване въ редоветѣ на войската и слѣдов. едно дѣйствие отъ чисто подготвителенъ характеръ, ако се обърне внимание върху цѣльта, съ която се явява виновниятъ. А тая цѣль трѣбва да бѫде „агитационна" или изобщо прѣстѫпна. Подъ агитационна цѣль ние разбираме съ цѣль да държи рѣчи или въздѣйствува, за да склони войската къмъ извѣстно дѣйствие или бездѣйствие, независимо отъ това, дали ще бѫде то прѣстѫпно и наказуемо. Изобщо прѣстѫпна цѣль означава не цѣль да извърши явившето се лице нѣкое прѣстѫпно дѣяние, но да подбуди или повлияе къмъ извършване на общи или чисто военни прѣстѫпни дѣяния. Прѣдъ видъ на това, че самото явяване се наказва, чл. 168 изисква виновниятъ да е разчитвалъ върху хитростьта, измамата, да се е явилъ въ военна униформа или съ военни отличия. Извънъ това условие дѣйствието на нѣкого, който се явява прѣдъ войската не прѣдставя опасность. Безъ съмнѣние чл. 168 се нуждае отъ една по-ясна редакция.

Гл. VI най-сетнѣ прѣдвижда наказание и за нарушение или неизпълнение на извѣстни договори, сключени за потрѣбитѣ на войската или народното опълчение. И по тоя членъ г. Н. дава твърдѣ кѫси обяснения, които никакъ не изчерпватъ съдържанието на чл. 170. Забѣлѣжително е че на редъ съ умисъла е поставена непрѣдпазливостьта. Г. Н. забѣлѣзва, че тѣ се разбирали като „юридически термини" и излива остроумието си върху нѣкои народни прѣдставители, които, по едно установено у насъ обикновение, сѫ се отличили съ невѣжествени рѣчи. Ние бихме прѣдпочели, вмѣсто това, да видимъ, какъ опрѣдѣля самиятъ г. Н. непрѣдпазливостьта въ конкретния случай. Въ германската доктрина тоя въпросъ е създалъ доста мѫчнотии. Ср. Frank § 329, s. Olshausen № 6.

Глава VII.

Прѣстѫпления противъ обществения редъ.

Покровителствената сила на държавата, прокарана въ създадения отъ нея правенъ редъ, води къмъ образуването на единъ общественъ редъ, върху непокѫтнато сѫществуване на който почива довѣрието на

гражданитѣ къмъ нея, чувството на правна сигурность, толкова необходимо за напрѣдването на обществото. Общественият редъ въ държавата може да бжде нарушенъ чрѣзъ всѣкакви дѣйствия, които го разклащатъ, особно чрѣзъ възбуждане или подържане на опасни нему сили. Спрѣмо резултатитѣ на тѣзи дѣйствия, тъй като общественият редъ може да бжде нарушенъ и чрѣзъ общи прѣстжпления, тѣ иматъ повече характеръ на опитване или подготовителни дѣйствия. По тоя начинъ общественият редъ получава характеръ на правно благо и служи като бѣлѣгъ за създаване особна група прѣстжпни дѣяния.

Къмъ прѣстжпленията противъ обществения редъ Н. З. отнася найнапрѣдъ подбуждането по опрѣдѣленъ начинъ къмъ извършване на прѣстжпление. По състава си чл. 172 съвпада съ чл. 105 — възбуждане къмъ измѣна, но има между тѣхъ и нѣкои различия. Въ чл. 172 Н. З. говори за „подбуждане," а не възбуждане (чл. 105). Ние не мислимъ двѣтѣ понятия да се покриватъ съвършено, както приима г. Н. (стр. 245) — възбуждането има по-широко значение отъ колкото „подбуждането" въ чл. 172, и макаръ то да се наказва като дѣяние sui generis, не може да се опрѣдѣли инакъ освѣнъ въ съгласие съ терминологията, употрѣбена изобщо въ Н. З. (напр. ср. чл. 256 Н. З.) Отъ подбуждането трѣбва да личи намѣрението на виновния да придума къмъ извършване на прѣстжпление, когато възбуждане ще има и при едно косвено въздѣйствие, стига неговото значение да не оставя съмнѣние у противната страна, че то се отнася непосрѣдствено къмъ измѣна. Втората разлика между чл. 172 и 105 е, че първиятъ изисква проповѣдьта да стане „прѣдъ събрание", до когато чл. 105 се задоволява само съ публичностьта, явностьта на проповѣдьта.

Върху понятието на „събрание" г. Н. се спира при тълкуването на чл. 173 и съ право приима, че то не бива да се тълкува въ тѣсенъ смисълъ, но обгръща и понятието на тълпа. За забѣлѣзване е обаче, че опрѣдѣленията на г. Н. на „тълпа" при чл. 138 и чл. 173 (стр. 147 и 251) не сж съгласни напълно. Отначало Н. опрѣдѣля тълпата като съединение на повече или по-малко значително число хора, а на стр. 250—1 приима опрѣдѣлението на Olshausen — като разбъркано, неуредено, по число и индивидуалность неопрѣдѣлено множество. Първото е много широко, а второто много тѣсно. Има тълпи, които не сж до тамъ разбъркани, както приима Olshausen. Най-правилно е, споредъ насъ, да опрѣдѣлимъ тълпата, като множество неопрѣдѣлени по число или индивидуалность хора.

Тълкуването на чл. 173 дава поводъ на много по-голѣми съмнѣния, отколкото на чл. 172. За правилното му разбиране, особно за да се прѣмахне възможностьта на прилагането му къмъ случаи, които не сж нищо друго освѣнъ една здрава и отъ единъ якъ народъ леко прѣносима критика, има сжществено значение условието, виновниятъ да дѣйствува съ цѣль *за извършване прѣстжпление.* Чл. 172 наказва подбуждането къмъ прѣстжпление, чл. 173 отива по-далечъ и наказва всѣко едно въздѣйствие върху другиго по посочения въ чл. 172 начинъ съ цѣль за извършване прѣстжпление. Подбудительтъ не влияе (придумва) направо къмъ извършване на прѣстжпления (гл. 172), неговата цѣль е по-отдале-

чена: той се надѣва отъ неговитѣ проповѣди да произлѣзе въ бѫдеще нѣкое прѣстѫпление. Такава дѣятелность не би могла да се обложи съ наказание, освѣнъ ако и срѣдствата, употрѣбени отъ дѣеца не прѣдставятъ особна опасность. И наистина чл. 173 посочва изрично, върху какво трѣбва да се простира подбуждането или нападането. Въ точното ограничение на прѣдметитѣ и непосрѣднитѣ цѣли на подбуждането трѣбва да търсимъ второ условие срѣщу едно разширочаване текста на закона противъ неговата воля. Г. Н. изпълва първото условие, но занемарва второто, като дава вмѣсто строги опрѣдѣления — рѣчитѣ и мнѣнията на нѣкои народни прѣдставители при разискването на Н. З. въ народното събрание. Тъй ние не намираме, какво разбира г. Н. подъ „вражда или омраза" — т. 2 чл. 173., поради което г. Н. подвежда подъ чл. 173 т. 3 — *възбуждането, съединено съ покана да се извърши това или онова насилие надъ брака или собствеността* (стр. 252), когато това дѣяние подхожда безъ всѣко съмнѣние повече къмъ чл. 172, защото не е нищо друго освѣнъ подбуждане къмъ извършване на прѣстѫпление. Сѫщото трѣбва да се каже и по отношение на т. 3 чл. 173. Примѣрътъ, посоченъ на стр. 255 е пакъ несполученъ. Не трѣбва да се забравя, че споредъ чл. 173 се иска подбуждането да не се отнася къмъ извършване на прѣстѫпление, но къмъ непокорство на законитѣ и т. н., вражда или омраза противъ вѣроизповѣдания, нападане неприкосновеностьта на особата на държавния глава и т. н. Отъ тѣзи възбудени у другитѣ чувства и убѣждения виновниятъ очаква вкарването на подбудения къмъ извършване прѣстѫпление спрѣмо външнитѣ обекти, съ които се свързватъ тѣзи чувства.

Още по-далечъ отива чл. 174 Н. З., като запрѣтява хваленето или оправдаването прѣстѫпление или тогова, който и задѣто е извършилъ това прѣстѫпление, по изложения въ чл. 172 начинъ. Редакцията на тоя членъ, особно изразътъ „оправдава" е възбудила твърдѣ справедливи критики, които г. Н. подробно съобщава. Колкото обаче тоя изразъ и да е „еластиченъ," не е достатъчно за опрѣдѣлението му да се каже, „че не се знае, какво трѣбва да бѫде то" (стр. 260) и да се прѣдложи изфърлянето му.

Оправдаването на прѣстѫплението или неговия авторъ означава една стадия по-прѣдишна отъ хваленето. То е едно удобряване на извършеното прѣстѫпление, като такова, прѣстѫпникътъ, като такъвъ. Н. З. като че ли е искалъ да прѣпрѣчи т. н. анархическа пропаганда на дѣлото.

Къмъ прѣстѫпленията противъ обществения редъ Н. З. отнася и дѣянието, което би могло да се нарече възстание, ако Н. З. би правилъ разлика между мятежъ и възстание и което съ по-голѣмо основание би могло да се тури прѣдъ чл. 140, 141 Н. З. т. е. въ гл. V Н. З. Послѣднитѣ членове биха получили много по-ясно значение, отколкото сега въ връзката имъ съ чл. 138 Н. З. и по-правилно би могълъ да се разрѣши въпросътъ за отношението между чл. 175 и дѣянията, които сѫ били извършени отъ тълпата срѣщу личностьта имота и т. н. Съ подобенъ характеръ е и дѣянието прѣдвидено въ чл. 178, като източници на което г. Н. погрѣшно посочва § § 124 и 125 Г. Н. З., относещи се по-скоро къмъ прѣдишния членъ (174). Опрѣдѣлението, което г. Н. дава на понятието чета, разбирано въ смисълъ на шайка, което е право, ние нами-

раме неточно. Главниятъ признакъ на шайката се заключава, споредъ г. Н., въ *постоянното* (К. на г. Н.) вършене на прѣстжпления или въ многократностьта на прѣстжпленията, вършени отъ страна на членоветѣ на шайката. Споредъ това опрѣдѣление напр. нѣма да има шайка въ сдружаването, съставено само за единъ день, слѣдов. за непостоянно вършене прѣстжпления. Сжщината на шайката, споредъ насъ, се заключава въ индивидуалната неопрѣдѣленость на прѣстжпленията, които ще се вършатъ. „Шайката е сдружаване за извършване нѣколко още неопрѣдѣлени единично прѣстжпни дѣяния“ — v. Liszt § 49 IV.[1])

Измежду останалитѣ прѣстжпления, помѣстени въ гл. VII, г. Н-то тълкуване на чл. 180 не е до тамъ ясно. Срѣдствата, съ които се прѣчи съставянето на едно събрание или разгонва станало вече събрание, сж сила или заплашване. Послѣдното не бива да се разбира въ смисълъ на заканване, нито пъкъ може да се иска, злото, съ което се застрашава нѣкой, да е било насочено срѣщу личната неприкосновеность на участницитѣ въ събранието. Заплашването и при чл. 180 има общото си значение, както и въ чл. 298 Н. З. Събранието, съставянето на което се прѣчи или което се разгонва, трѣбва да бжде незабранено. Ако то е забранено, напр. при чл. 175, ние не виждаме основание за наказанието на лицето, което е употрѣбило принуда за разпръсването му. Въ този случай, споредъ явния смисълъ на чл. 180, принудата губи противозаконния си характеръ. Ал. 2 на чл. 180 не би имала никакво значение, щомъ обикновени лица не биха могли да извършатъ дѣянието, посочено въ 1-та алинея. Тълкуването на г. Н. прѣдполага, че възможни субекти на това прѣстжпно дѣяние сж изключително длъжностни лица, което се намира въ противорѣчие съ ясния текстъ на чл. 180.

Къмъ послѣдния чл. на гл. VII — 182 г. Н. внезапно се впуща въ подробни обяснения на принудата, което е съвършено не намѣсто и води къмъ твърдѣ съкратено изложение на другитѣ условия на прѣдвиденото въ него прѣстжпление.

Глава VIII.

Подправка на парични знаци.

Обяснителната записка на руската редакционна комисия е направила на г. Н. една лоша услуга при изучаването на т. нар. подправка на парични знаци. Рускиятъ проектъ е съединилъ подправката на парични знаци съ подправка на документи въ една група, озаглавена „подлогъ“. На това отклонение отъ система на наказ. уложение Р. К. дава едно оправдание, както си е въ реда на нѣщата. За нашия Н. З. обаче то не може да има такова значение. Но г. Н. при все това го привежда дословно и дори къмъ гл. VIII отнася и подправката на документи и пр (стр. 284), но веднага се сепва и ги прѣпраща къмъ гл. XXIX и пакъ

[1]) Това опрѣдѣление може да се смѣта за установено въ науката. — Ср. H. Meyer стр. 232, Merkel 321, Finger § 65. Binding Grundriss 142.

безъ смущение продължава своето заимане отъ „О. З.“ Тоя начинъ на съставяне заслужва най-строго осъждане. Намѣсто да издири, срѣщу какви правни блага нашиятъ Н. З. смѣта, че се насочва подправката на парични знаци, въ какво отношение се намира тя къмъ подправката на документи, г. Н. заима общи разсъждения, колкото тѣ да бъдатъ вѣрни сами по себе си, безъ огледъ къмъ нашето законодателство. По тоя начинъ много лесно е да се дойде до едно неправилно заключение и по отношение същностьта на изучаванитѣ прѣстъпни дѣяния. Юридическата конструкция на прѣстъплението трѣбва да се опрѣдѣли прѣди разсъжденията за мѣстото му въ система на Н. З. Пътьтъ, който изглежда да слѣдва г. Н. е обратниятъ, и ако той не дохожда до невъзможни изводи, то е че самата „О. З.“ дава конструкцията на дѣянието независимо отъ систематическитѣ си разсъждения. Ние нѣма да се впущаме въ разглеждането на „О. З.“ по същество. Доколкото можемъ да съзремъ, тя е била повлияна отъ v. Liszt, който ги излага въ свързка дори съ общеопаснитѣ прѣстъпления (невъзприети като отдѣлна група въ руския проектъ) и не може да разчитва на удобрение[1]). Също тъй и конструкцията на подправката парични знаци, дадена отъ „О. З.“ не ни се вижда убѣдителна, при всичко че е по-приемлива отколкото систематическото положение, дадено на това дѣяние въ руския проектъ. Въ германската литература по-разпространено е сфащането на подправката парични знаци, като дѣяние срѣщу доказателната сила на извѣстни доказателни форми (знаци) за опрѣдѣлени правни факти (Меркелъ). Напослѣдъкъ тая конструкция, поставена върху по-широки основи и освободена отъ нѣкои правени ней натяквания, е получила едно магистрално изложение въ Lehrbuch'а на първия нѣмски догматикъ проф. Binding (Lehrbuch des gemeinen deutschen Strafrechts, besonderer Teil, III, стр. 91 и послѣд., особно §§ 230 и 231).

Слѣдъ посоченитѣ прѣдварителни бѣлѣжки г. Н. дава едно твърдѣ подробно, свързано съ изложението на нашето законодателство, анализиране състава на подправката парични знаци. Всичкитѣ разсъждения и опрѣдѣления обаче сѫ заети, безъ посочване на източника, отъ „О. З.“ на руската редакционна комисия. Сами по себе си тѣ сѫ правилни и понеже се отнасятъ къмъ знаци съ еднакво държавно значение навсѣкждѣ, напълно приложими и у насъ. Ние бихме прѣдпочели обаче едно по-тѣсно наблѣгане върху нашето законодателство, особно Н. З.. Тъй г. Н. не дава общо опрѣдѣление на паричнитѣ знаци, а за металическитѣ парични знаци и послѣ само споменува, че паричнитѣ знаци може да бъдатъ и книжни. Отъ тука произхожда една неясность въ разликата между книженъ париченъ знакъ и банковъ билетъ (стр. 293 и 325). Банковитѣ билети чисто логически никога не сѫ парични знаци. При въпроса за приликата между подправенитѣ и истинскитѣ парични знаци, ние не намѣрихме разглеждане на въпроса, който се намира въ всички учебници по наказ. право, дали може да се смѣта за под-

[1]) v. Liszt. Lehrbuch § 158 II. Обаче и v. Liszt намира, че съединяването на подправката на пари съ подправката на документи може да има само лошо влияние.

правка създаване на монети, които не отговарятъ на приетитѣ въ държавата парични знаци — напр. у насъ 5 левова златна монета или 3 лева сребърна, банкнота отъ 500—1000 лева. Само на края (стр. 327) г. Н., безъ да посочи основание, приима, че нѣма да има подправка, но само измама. Въ тоя случай е по-правилно да приемемъ подправка, при всичко, че се създава единъ, тъй да се каже, фантастически паричenъ знакъ,[1]) стига той да има сходство съ приетата въ държавата монетна система, тъй като отличителнитѣ бѣлѣзи на паричнитѣ знаци несъмнѣнно се подражаватъ. Субективната страна на подправката парични знаци е само, тъй да се каже, посочена. Обяснението на понятието — прокарване въ обращане, намираме едвамъ подъ чл. 186, и при това, ако и да е заето отъ „О. З.“, безъ единъ бѣлѣгъ, който има за опрѣдѣлението му голѣмо значение. Прокарването въ обращение е всѣко дѣйствие, чрѣзъ което подправенитѣ парични знаци и т. н. попадатъ въ чуждо владѣние като вървещи пари, т. е. по такъвъ начинъ, че той да ги употрѣби като такива. При прѣдаването другиму подправени парични знаци, за да се приеме прокарване въ обращение, трѣбва да се установи, че е станало съ намѣрение или поне съ евентуално удобряване, тѣ да бѫдатъ употрѣбени като пари, т. е. да попаднатъ въ обращение. За това ние не приимаме пускане въ обращение при прѣдаване подправенъ знакъ на единъ събирачъ, или на друго лице, за да ги прѣтопи и т. н. „Всѣко останало измѣнение на владѣнието подправенитѣ знаци при сключване на правни сдѣлки трѣбва да се сматря като пущане въ обращение“.[2]) Подправенитѣ парични знаци дѣецътъ трѣбва да има за цѣль да пусне въ обращение като *истински* или *пълноцѣнни*. На стр. 298 г. Н. дава едно опрѣдѣление, което трѣбва да се разбира въ обратенъ смисълъ. „Като истински“ не показва, че подправенитѣ парични знаци трѣбва да иматъ по-малка стойность отъ истинскитѣ, но само това, че се прикрива тѣхното произхождение не отъ компетентната власть или учрѣждение. „Като пълноцѣнни“ трѣбва да се разбира, че прѣдлаганитѣ парични знаци нѣматъ пълна цѣна (т. 2, 3, 4, чл. 183 Н. З.), а дѣецътъ ги издава за пълноцѣнни. Отъ това условие, че виновниятъ трѣбва да има за цѣль да пусне въ обращение подправенитѣ парични знаци като истински или пълноцѣнни би могло да се породи съмнѣние — не трѣбва ли приимательтъ да бѫде *измаменъ* въ истинностьта или пълноцѣнностьта на паритѣ. Такова намѣрение за измама чл. 183 не изисква, и слѣдоват. е достатъчно, подправката да бѫде употрѣбена, т. е. пусната въ обращение. Естественно е, че г. Н. съ тоя въпросъ не се занимава. Трѣбва да посочимъ, най-сетнѣ, че г. Н. не поменува нито дума за толкова важния въпросъ — кога има въ подправката на парични знаци единство, кога множество прѣстѫпни дѣяния.

По отношение на останалитѣ постановления на гл. VIII ще забѣлѣжимъ само, че опрѣдѣлението на шайка (чл. 185), дадено отъ г. Н. не

---

[1]) ср. Binding, o. c. стр. 270; v. Liszt, 542. На противно мнѣние — Olshausen § 146 № 3, Frank. I.

[2]) ср. Binding стр. 275., Olshausen § 146 № 6.

отговаря напълно на опрѣдѣлението подъ чл. 178 и е много разширочено. Ние по никой начинъ не можемъ да отнесемъ къмъ шайката сдружаването за извършване нѣколко опрѣдѣлени поотдѣлно дѣяния.[1])

Въ чл. 189 Н. З. приравнява къмъ паричнитѣ знаци цѣлъ редъ цѣнни книжа. Подправката имъ ще се сматря като подправка на парични знаци, а не на документи само тогава, когато напълно отговаря на условията, посочени въ чл. 183. Въ всички останали случаи ще има подправка на документи. Въ тоя смисълъ трѣбва да разбираме и мнѣнието на г. Н. — стр. 306 и 323.

Глава IX.

Свидѣтелствуване и лъжовна клетва.

Мѣстото, което трѣбва да заима лъжесвидѣтелствуването и лъжовната клетва въ система на единъ нак. законъ, не може още да се каже, че е напълно установено. Руската редакционна комисия, а отъ нея и г. Н., слѣдъ разглеждане на разнитѣ основания за и противъ отдѣлнитѣ схващания на тоя въпросъ въ законодателствата и науката, възприима отнасянето имъ къмъ прѣстѫпленията върху реда на управлението, особно къмъ посѣганията върху правосѫдието. Въ нѣмската правна литература, която най-много е вентилирала тоя въпросъ, той не е разрѣшенъ окончателно и Binding отправя силни критики напослѣдъкъ срѣщу намѣстването на лъжесвидѣтелствуването и лъжовната клетва между държавнитѣ прѣстѫпления въ широкъ смисълъ на думата. Споредъ него е по-правилно образуването на една обща група — прѣстѫпления противъ доказателството и доказателнитѣ срѣдства. Разискването на тия въпроси би ни отвлѣкло далече, и ние се задоволяваме само да посочимъ, че нашиятъ Н. З. е групиралъ лъжесвидѣтелството и лъжовната клетва въ въ гл. IX и съ това ги е отнесълъ не къмъ прѣстѫпнитѣ дѣяния срѣщу интереситѣ на частнитѣ лица, а по-скоро, както и т. нар. набѣдяване (гл. X) къмъ дѣянието срѣщу реда на управлението, а именно срѣщу интереситѣ на правосѫдието, при всичко че съдържанието на отдѣлнитѣ постановления на гл. IX би ни дало право да ги сфанемъ като прѣстѫпления противъ доказателството изобщо. Лъжесвидѣтелствуването получава по тоя начинъ характеръ на дѣяние, което поставя въ опасность (г. Н. нарича това увреждане, което на български значи повече отколкото Gefährdung) правосѫдието.

За правилното разбиране на лъжесвидѣтелството и лъжовната клетва има голѣмо значение да се установи, кой и въ какви размѣри е задълженъ да казва истината прѣдъ надлежната публична или сѫдебна власть, съ други думи отъ какъвъ характеръ е задължението, да се казва само истината. Отъ смисъла на чл. 193 слѣдва, че това задължение сѫще-

[1]) Ср. по-горѣ заб. Таганцевъ, т. I стр. 750, дѣйствително осѫжда това сфащане на шайката, но не дава по-точно различие между съзаклетие и шайка. Неговитѣ възгледи се обясняватъ изобщо съ теорията му за съучастието.

ствува спрѣмо клетвени или не клетвени показания (тука ние внасяме и лъжовната клетва), *като доказателно срѣдство* и които слѣдов. трѣбва да бѫдатъ изцѣло истински. Въ тия прѣдѣли лъжливитѣ съобщения, свѣдѣния и т. н. ще подпадатъ подъ постановленията на чл. 193. Показанията, които се даватъ прѣдъ сѫда или друга нѣкоя публична власть, трѣбва да отговарятъ на това задължение — да бѫдатъ истински. Показанията се отнасятъ винаги къмъ извѣстни факти отъ вѫтрѣшния животъ на човѣка, прѣдаватъ неговитѣ възприятия на събития или явления, станали извънъ или въ самия него. Пълното съотвѣтствие между възприятията на човѣка и дѣйствителнитѣ факти образува тѣхната истинность. Вѣрното прѣдаване на тѣзи възприятия прави показанието истинско. Тоя характеръ на показанията, които се даватъ прѣдъ сѫда или другитѣ власти, за г. Н. е съвсѣмъ неясенъ, и той опрѣдѣля свидѣтелитѣ като лица, които се викатъ прѣдъ сѫдътъ *да удостовѣрятъ* това или онова събитие или обстоятелство. Свидѣтельтъ удостовѣрява своитѣ възприятия, а не самитѣ събития. За това и противорѣчията между двѣ или повече показания не даватъ още основание да се приеме, че едното или другото е лъжливо.

На основание на горното се разрѣшава и питането, върху какви прѣдмети трѣбва да се простира задължението да се говори истината. Излишно е, па и мѫчно установимо е различието между сѫществени и несѫществени обстоятелства (прокарани въ У. Н. З. изрично). Споредъ чл. 193 е достатъчно показанието да може да послужи като доказателство. Г. Н. макаръ и да иска да прави горната разлика, въ резултатъ дохажда къмъ сходно заключение (стр. 350). При лъжовната клетва, дадена отъ страна въ гражд. процесъ, трѣбва да се установи съотвѣтствието между клетвената формула и положената клетва — ако тя съотвѣтствува напълно съ подкрѣпенитѣ клетвено факти, клетвата е истинска; ако такова съотвѣтствие нѣма — клетвата е лъжовна, макаръ и да се отнася къмъ най-незначителната часть на формулата. г. Н. на стр. 369 само посочва, че по тоя въпросъ има разни мнѣния.

Щомъ лъжесвидѣтелствуването се сфане като дѣяние срѣщу правосѫдието и въпросътъ за довършването му не може да се разрѣши инакъ, освѣнъ ако се приеме, че то настѫпва съ свършването на показанието или полагането на клетва. Когато клетвата е прѣдварителна, прѣстѫплението става двуактно — то се довършва съ довършването на показанието. Както чл. 193, така и чл. 197 не оставятъ въ това отношение никакво съмнѣние. Но г. Н. по подражание на „О. З.“ прѣпорѫчва, нашата сѫдебна практика да приеме за моментъ на довършване на лъжесвидѣтелствуването свършването на сѫдебното дирене и прѣнията на странитѣ, понеже отговаряло повече на „углавната политика“. (Стр. 362, 3). Руската комисия е прѣдпочела наистина така да го опрѣдѣли, но го е поставила изрично въ закона; нашиятъ Н. З. не дава никакво основание за приимането му, и ние трѣбва рѣшително да отхвърлимъ подобни прѣпорѫки. — Положителниятъ законъ и „углавната политика“ никога не бива да се смѣсватъ.

Както и другадѣ, г. Н. не се свѣни да заеме и при лъжесвидѣтелствуването почти всичкото си изложение, но щомъ въ „О. З." той не намира съотвѣтенъ материалъ, загазва изъ просото. По тоя начинъ непрѣдпазливото лъжесвидѣтелствуване (чл. 194), въпрѣки заимането отъ Olshaüsen, е съвършено непонятно въ изложението на г. Н. Непрѣдпазливостьта на лъжесвидѣтеля или лицето, което лъжливо се заклева, може да бѫде отъ двоенъ характеръ — той знае неистинностьта на съобщаваното възприятие, но приима, че съобщението му не влиза въ формулата на клетвата, че то се намира извънъ клетвата, че той не се намира прѣдъ надлежна власть, или пъкъ смѣта вслѣдствие на една неизвинителна грѣшка, че казва истината.

Споредъ г. Н., който, до колкото можахме да разберемъ не е сфаналъ вѣрно Olshaüsen, ако се касае до клетва за истинностьта на нѣкое събитие, то непрѣдпазливостьта се заключава въ противното на дълга поведение, което е прѣдизвикало незнанието на лицето, което се кълне (стр. 373). Ще рече, че има лъжесвидѣтелствуване по непрѣдпазливость, ако единъ свидѣтель съобщи своитѣ, несъгласни съ дѣйствителностьта, възприятия, а той е билъ длъженъ да наблюдава по-точно. Непрѣдпазливостьта се прѣнася отъ свидѣтелствуването въ момента на наблюдението и по-голѣмата часть свидѣтели могатъ да станатъ лъжесвидѣтели по непрѣдпазливость, щомъ се установи, че тѣ били длъжни да получатъ дѣйствителни знания по интересуещитѣ сѫда факти. Такава длъжность за внимателно възприимане не сѫществува, освѣнъ въ изключителни случаи.

Г. Н. завърша гл. IX съ любопитенъ съвѣтъ, отправенъ къмъ сѫдиитѣ — да прочитатъ отдѣлнитѣ глави на Н. З. до край, понеже въ послѣднитѣ членове се опрѣдѣляло лишение отъ права.

Хубаво мнѣние има г. Н. за сѫдиитѣ!!

Глава X.

Набѣдяване.

Измежду лъжливитѣ съобщения прѣдъ надлежнитѣ власти за извършването на нѣкое прѣстѫпно дѣяние, Н. З. инкриминира като особно прѣстѫпление лъжливото обвинение другиго прѣдъ властьта за какво годѣ прѣстѫпление, т. н. набѣдяване. По мѣстото, което заима въ Н. З., набѣдяването трѣбва да се сфане като дѣяние противъ правосѫдието, ала то има тѣсна връзка и съ интереситѣ на набѣденото лице. Послѣдната страна на набѣдяването не бива съвършено да се игнорира, за да не се дойде до нѣкое неправилно заключение за самия му съставъ.

На такова становище се туря и руската редакционна комисия, съ явно прѣдпочитане оная страна на набѣдяването, която се изказва въ поставяне опасность интереситѣ на правосѫдието. Нашиятъ Н. З. се отнася по инакъ къмъ уреждането на набѣдяването и въ извѣстни случаи (чл. 201) прави отъ него едно частно прѣстѫпно дѣяние. Тоя фактъ не може да се остави безъ внимание и при неговото тълкуване. Между това

г. Н. прѣдпочита да се придържа о „О. З.“ и, заедно съ много вѣрни обяснения, дава и такива, съ които ние не можемъ да се съгласимъ.

Дѣйствието на набѣдяването се заключава въ обвиняване другиго за какво годѣ прѣстѫпление, или прѣдставяне измислени или лъжовни доказателства срѣщу него. Безъ всѣко основание иска г. Н. да чете слѣдъ запетая „и“ вмѣсто „или“ и да приеме такова тълкуване — които набѣди, като прѣдстави лъжовни и пр. доказателства. Както източникътъ на чл. 200 (§ 227 У. Н. З.), тъй и ясната му редакция въ това отношение ни каратъ да приемемъ противното. Споредъ нашето наказателно сѫдопроизводство (чл. 121 цит. и отъ г. Н.) жалбитѣ на потърпѣвшитѣ лица се считатъ достатъченъ поводъ за почване на прѣдварително слѣдствие. Нито сѫдебниятъ слѣдователь, нито прокурорътъ могатъ да откажатъ за това на потърпѣвшия. По частнитѣ прѣстѫпни дѣяния потърпѣвшиятъ влиза въ ролята на обвинитель. Тѣзи жалби трѣбва да съдържатъ едно опрѣдѣлено обвинение, за да бѫдатъ достатъченъ поводъ за сезиране на надлежната сѫдебна власть съ него. А пъкъ не само на практика, но дори и по нак. сѫдпр. (т. 2 чл. 122 Н. С. истина говори, че трѣбва да се посочатъ причинитѣ, за дѣто се хвърля върху нѣкого, но тѣ не означаватъ сѫщото, което се разбира подъ „доказателство“) се допуща подаване на частна тѫжба безъ посочване на доказателства, особно за почване на прѣд. дирене. Въ тѣзи случаи г. Н. въ съгласие съ мнѣнието си би трѣбвало да отрече набѣдяване, чл. 200 обаче несъмнѣнно ще приеме такава жалба при другитѣ условия за набѣдяване. Въ другитѣ случаи, посочени въ Н. С., за завеждане на дѣло естествено ще трѣбва да се приложи втората часть на чл. 200. Тя ще се приложи и тогава, когато нѣма заявление отъ обвинения въ набѣдяване, но той, ползувайки се, отъ положението си въ процеса, прѣдставя лъжливи или измислени доказателства противъ другиго въ извършване прѣстѫпление. Разбира се, ако самъ той дава лъжовни показания, ще отговаря за лъжесвидѣтелствуване.

Чл. 200 говори за набѣдяване *въ какво годѣ* прѣстѫпление. Отъ послѣдуещитѣ двѣ точки на чл. 200 става ясно, че прѣстѫплението ние не трѣбва да разбираме въ технически смисълъ на думата, но изобщо въ смисълъ на наказуемо дѣяние не само по нак. законъ, но изобщо. Отъ т. 2 чл. 200 ние дори бихме могли да извадимъ заключение, и то се подкрѣпя отъ израза „какво годѣ“, че нашия Н. З е искалъ да запрѣти и набѣдяването за дисциплинарни нарушения, както това се прѣдвижда въ У. Н. З. Такова широко тълкуване, колкото и да отговаря на намѣренията на законодателя и разумната цѣль на чл. 200, намира прѣчка въ чл. 2 Н. З.

Довършването на набѣдяването г. Н. отнася къмъ момента, когато то е добило значение на юридически актъ, който може да даде поводъ за привличане къмъ отговорность набѣдения (стр. 406) или, както е казано на стр. 409, за наказуемостьта му е необходимо, да е повлѣкло подирѣ си углавно прѣслѣдване спрѣмо набѣдения. Нашиятъ н. з. като че ли е билъ непознатъ за г. Н.! Чл. 201 изрично разрѣшава тоя въпросъ

въ *противоположенъ* смисълъ. „Ако набѣдяването не повлѣче подирѣ си углавно прѣслѣдване спрѣмо набѣдения, то набѣдительтъ се прѣслѣдва само по частна тжжба отъ набѣдения". Слѣдов. набѣдяването е довършено, щомъ жалбата или заявлението на набѣдителя сж получени и станали извѣстни на властьта. Ако наказат. прѣслѣдване е било възбудено, набѣдяването е прѣстжпление, прѣслѣдваемо ex officio; ако то не е послѣдвало — прѣстжплението набѣдяване се прѣслѣдва по частенъ редъ. Заради това и оттеглянето на приетата жалба нѣма да освободи подателя отъ наказание, стига да съдържа въ себе си набѣдяване.

Най-сетнѣ г. Н. много общо разрѣшава въпроса за отношението между набѣдяването и клеветата, и при това съ игнориране текста на чл. 235 Н. З. Приписването другиму прѣстжпни дѣяния, макаръ и да нѣматъ тѣ позоренъ характеръ, по чл. 235 е клевета, и ако тя е станала по прѣдвидения въ чл. 200 начинъ, то се поглъща отъ набѣдяването, и слѣдов. идеална конкуренция между двѣтѣ дѣяния, както приима г. Н., не може да има.[1])

---

[1]) Ср. Binding. Lehrbuch I стр. 160 и заб. 1 съ цитиранитѣ тамъ автори.

(Слѣдва.)

„**Молитвеникъ** *за православнитѣ християне.* По-главнитѣ и по-употрѣбителнитѣ домашни и църковни молитви и пѣсни на славянски и въ прѣводъ на български езикъ. *Издава св. синодъ на българската църква.* София. Държавна Печатница. 1902.“

Прѣкрасна мисъль! Книжката е сборникъ отъ църковни молитви и пѣсни, съ похвална благонамѣреность съставенъ и съ безспорна загриженость издаденъ за улеснение на благочестивитѣ православни християни въ тѣхнитѣ къмъ Всевишняго и къмъ светиитѣ молитви и пѣснопѣния у дома или въ църква. Тѣзи молитви и пѣсни сѫ на славянски, но тѣ сѫ тукъ наредени и напечатани съ насрѣщенъ прѣводъ и на български, за да ги разбира напълно богомолецътъ, при своето „благоговѣйно събесѣдване съ Бога“, както се опрѣдѣля молитвата въ началото на тая книжка.

Само отъ себе се разбира, че за таквизъ църковни книжки и прѣводътъ ще да е извършенъ съ такава внимателность и съ такава точность, каквито се налагатъ отъ самия имъ характеръ, и това толкозъ по-много, че съ съдържанието на подобни книжки, ако и на славянски, биватъ обикновено запознати отъ навикъ и отъ често повтаряне нѣкои, а мнозина богомолци, и дори тъй запознати често и тъй свикнали съ внушителния славянски звукъ, че нѣма може би да е чудно, ако мнозина пакъ отъ тѣхъ, въпрѣки доставяното имъ сега улеснение чрѣзъ българския прѣводъ, слѣдватъ и за напрѣдъ да си четатъ и да си пѣятъ молитвитѣ пакъ на славянски.

За да се види въ всѣки случай, до колко тоя български прѣводъ е сполученъ навсѣкждѣ, азъ ще си позволя да съпоставя тукъ единъ срѣщу другъ нѣкои само откжслеци отъ двата текста, славянския и българския, съ искренно желание, ако отбѣлѣженитѣ по мое мнѣние нѣкои опущения или погрѣшки се намѣрятъ дѣйствително такива, да се зематъ въ внимание и да се поправятъ както и когато е възможно.

1.

Славянски	Български
стр. 12—14.	стр. 13—15.
Душе́ моа́, душе́ моа́, востани́, что̀ спиши; коне́цъ приближа́етса, и имаши смути́тиса: воспрани́, убѡ, да пощади́тъ та Христосъ Богъ, везде́ сый и вса́ исполна́ай.	Душе моя, душе моя, стани, защо спишъ? Краятъ на *живота ти* (?) се приближава, и ти *непремѣнно* ще се смутишъ *за твоята лѣность*. Стрѣсни се и *скочи до като имашъ врѣме* за да те помилва Христосъ Богъ, който е навсѣкадѣ и всичко изпълнява.

Подчертанитѣ думи въ българския прѣводъ сѫ прибавени; пита се, позволени ли сѫ таквизъ прибавки и таквизъ волности въ прѣводъ на установени и отъ врѣмето осветени църковни молитви и пѣсни? При това, какво ще каже както славистътъ, така и най-малко просвѣтениятъ черковникъ за: *стрѣсни се и скочи,* съ които думи се прѣвожда славянското *воспряни,* и богомолецътъ се кара, волею неволею, да кани, споредъ тоя прѣводъ, душата си не само да се *стрѣсне,* но още и да *скокне,* да *скочи?* Гръцкиятъ текстъ ἀνάνηψον е далечь отъ да има значение на *скачане*, а и славянското *воспряни* значи ли тука *скокни, скочи? Пощади* пъкъ едно ли е съ *помилва,* както стои въ българския прѣводъ? Гръцкото φείδομαι не значи *помилвамъ,* а *щадя,* както е и въ славянския текстъ, а между *щадя* и *помилвамъ* сé има, ми се чини, една разлика. Ами какво да се каже за: *краятъ ни живота ти,* т. е. края на живота на душата? Таквозъ нѣщо ли иска да каже славянскиятъ текстъ: *конецъ приближается,* и гръцкиятъ оригиналъ: Τὸ τέλος ἐγγίζει? Въ тѣхъ не се говори за живота на душата и за края на тоя животъ. Не ли, отъ друга страна, по учението на църквата, па и на нематериалистическата философия, край на живота има само тѣлото, но не и душата, ὂν ἄϋλον, сѫщество невеществено? И отъ дѣ и какъ тогава уважаемиятъ г. прѣводачъ извлича, че *конецъ* значи тукъ, ни по-много, ни по-малко, а просто *края на живота на душата?* Не ли нейното сѫществуване има да продължава и слѣдъ тѣлесната смърть? Инакъ, ако се свърши и съ нея, ако т. е. умрѣ и тя, то какъ и защо тогава ще има да се смущава, и да се смущава *непрѣмѣнно,* както прибавя отъ себе си, види се за усилване мисъльта, уважаемиятъ г. български прѣводачъ? Споредъ църковния обикновенъ езикъ, душата не умира, не свърша съ своя животъ, а се *разлѫчва* просто отъ тѣлото при смъртьта. Другъ е, разумѣва се, въпросътъ, ако съ изражението: *животъ на душата* се разбира *прѣбиването* ѝ въ тѣлото, което *прѣбивание* прѣстава и свърша чрѣзъ *разлучението* ѝ отъ тѣлото въ послѣдния му часъ. Но и въ тоя случай пакъ не може да става дума за *края* на живота на душата, а, отъ друга страна, нито гръцкиятъ оригиналъ, нито славянскиятъ текстъ не съдържатъ нищо, което да допуска таквизъ обяснения и таквизъ коментарии за оправдание на българския прѣводъ. Мѫчно е въ всѣки случай да си обясни човѣкъ, защо сѫ тия прибавки и таквизъ волности въ прѣвода на една тъй извѣстна църковна пѣсень.

2.

Славянски	Български
стр. 14.	стр. 15.
Востаівше ѿ сна, припадаемъ Ти Блже . . .	*Като ставаме* отъ сънъ *падаме* прѣдъ Тебе, Милостиве . . .

Востание на славянски ми се чини да е минало, а не настояще врѣме, та могло би да се попита, не щѣше ли да бѫде по-съгласно съ славянския текстъ, *воставше,* па и съ гръцкия оригиналъ, ἐξεγερθέντες, ако се прѣвождаше и на български въ минало врѣме? Това би било, ми се

струва, и по-логично и по-естествено, защото, до колкото поне се знае, молитвитѣ и пѣснитѣ се четатъ и пѣятъ обикновено, слѣдъ като *стане* и се изправи на крака богомолецътъ, а не *като* или *когато става,* особено пакъ, когато има и да се кланя, както тука, да *пада.* Не твърдя, че мисъльта не е еднаква, но защо въ таквизъ прѣводи да не се пази изискуемата точность? За *падаме,* прѣводъ на *припадаемъ* (гр. προσπίπτωμεν), бѣлѣжи се нѣщо по-нататъкъ, § 20. Но защо и славянското *Блаже* да не се прѣведе, — понеже всичко трѣба да се прѣвожда, — *благи, добри,* а се прѣвожда съ думата *Милостиве,* която е сродна отистина, но която изражава другъ атрибутъ на Божеството? Или думата *благи, добри* е дума непонятна за българския богомолецъ?

3.

Славянски	Български
същя стр. 14.	същя стр. 15.
Во вѣки вѣкѡвъ.	Въ вѣчни вѣкове.

Г. прѣводачътъ трѣба безъ друго да е билъ увѣренъ, че сега и най-простиятъ вече българинъ ще разбере нѣщо повече съ думитѣ *вѣчни вѣкове* отколкото съ славянското **во вѣки вѣкѡвъ**, обикновено изражение въ устата на всички православни християни отъ най-просвѣтения до най-невѣжия. Не засѣгамъ въпроса, да ли по смисълъ *вѣчни вѣкове* и **во вѣки вѣкѡвъ** иматъ едно и също значение. Въ единъ нѣмски прѣводъ **во вѣки вѣкѡвъ** се прѣвожда: in die Ewigkeiten der Ewigkeiten.[1])

4.

Славянски	Български
стр. 16.	стр. 17.
...**Къ неѹпованїи лежащаго возвиглъ мя Еси....**	...Мене, безнадежно лежащия, си *пробудилъ*...
...**Поѹчатися словесе́мъ Твоимъ...**	...*Да се уча на твоитѣ поучения* (?!)
Пѣти Тя во исповѣданїи сердечнѣмъ...	Да те въсхвалямъ отъ *искренно* сърдце (?)...

(Гръцки: Πρὸς ἀπόγνωσιν κείμενον ἤγειράς με... τοῦ μελετᾶν τὰ λόγιά σου... ἐν ἐξομολογήσει καρδίας).

---

[1]) Цѣлиятъ църковенъ редъ съ литургията и други обреди на източно-православната църква е прѣведенъ на нѣмски въ петь тома подъ заглавие: Gottesdienste der orthodox-katholischen Kirche des Morgenlandes. Deutsch und Slawisch. e. t. c. von Alexios V. Maltzew. — Прѣводачътъ Малцевъ е протоиерей въ руската православна църква при руското посолство въ Берлинъ. In die Ewigkeiten der Ewigkeiten значи буквално: *въ вѣчноститѣ на вѣчноститѣ.* Но, както се вижда, и нѣмскиятъ прѣводачъ не прѣвожда нито *вѣчни вѣкове*, нито *вѣчни вѣчности.*

5.

Славянски

стр. 18.

Сé бо истинꙋ возлюбилъ Єси, безвѣстнаѧ и тайнаѧ премꙋдрости Твоеѧ ꙗвилъ ми Єси...

Български

стр. 19.

Но ти си възлюбилъ истината и ми си явилъ *неизвѣстнитѣ тайни* на мѫдростьта си.

Въ славянския текстъ се говори, едно, за *безвѣстная*, друго, за *тайная*. Това е и по гръцки: Τὰ ἄδηλα καὶ τὰ κρύφια τῆς σοφίας σου ἐδήλωσάς μοι. Защо уважаемиятъ г. български прѣводачъ намѣрилъ за добрѣ да слѣе двѣтѣ мисли въ една и да прѣведе просто: *неизвѣстнитѣ тайни?* Сами по себе тайнитѣ божии сѫ неизвѣстни. Въ протестанския на български прѣводъ стои: „Въ *тайното на сърдцето* ми ще мя научишъ мудрость". Въ сѫщия прѣводъ на французски пакъ е: „tu m'avais enseigné ta sagesse dans le secret de *mon coeur*". Не вѣрвамъ г. българскиятъ прѣводачъ на славянски молитви да се е рѫководилъ било отъ тия прѣводи, било дори и отъ еврейския текстъ, до колкото е той запазенъ и вѣренъ; въ всѣки случай, обаче, прѣводътъ му не отговаря нито на тия протестантски прѣводи, нито на славянския текстъ: *безвѣстная и тайная,* нито на гръцкия оригиналъ по осветения прѣводъ на 70-тѣхъ: τὰ ἄδηλα καὶ τὰ κρύφια. Въ поменатата по́-горѣ подъ бѣлѣжка книга на протоиерея Малцевъ *безвѣстная и тайная* се прѣвеждатъ на нѣмски: Das Verborgene und Verdecte deiner Weisheit. — Въ другъ французски автентиченъ прѣводъ чета: Vous m'avez révélé les secrets et les mystères de votre Sagesse. Отъ дѣ и защо тогава тая волность, тая неточность въ българския прѣводъ?

И дꙋхъ правъ ѡбнови во ꙋтробѣ моей.

И *всели* въ утробата ми духъ правъ.

Всели, вмѣсто **ѡбнови**, не е, ми се чини, едно и сѫщо, нали? Не *всели*, а *обнови* е въ всички прѣводи: *гръцки:* ἐγκαίνισον; *латински:* renova; *французски:* renouvelle; *нѣмски:* Gib mir einen neuen gewissen Geist или, въ прѣвода на Малцева: den rechten Geist erneuere; *английски:* renew a right spirit; *ромънски:* inoeste. Защо въ българския прѣводъ тази волность и тука? Впрочемъ има и други нѣкои невнимателности въ прѣвода на тоя тъй извѣстенъ и тъй често повтарянъ въ църковнитѣ молитви 50-и псаломъ.

6.

Славянски

стр. 22.

Къ Тебѣ, Владыко человѣколюбче, ѡтъ сна́ воставъ прибѣгаю и на дѣла́ Твои подвизаюсѧ милосердіемъ Твоимъ, и молюсѧ Тебе... и избави мѧ ѡтъ всѧкіѧ мірскіѧ злыѧ вещи и діавольскагѡ поспѣшеніѧ...

Български

стр. 23.

Человѣколюбивий Владико, като станахъ отъ сънъ *обрѫщамъ* се къмъ Тебе и *спорѣдъ* Твоето милосердие *бързамъ да извърша посоченитѣ* отъ Тебе дѣла и моля Те въ *името на Твоето милосердие*... и ме избави отъ всѣко зло дѣло и отъ дяволския *съблазнъ* (?)...

И тукъ и прибавки ненужни и растѣгания произволни и волности излишни и прѣводни неточности, на ли? защо?

7.

Славянски стр. 24.	Български стр. 25.
Не даждь мѣста лукавому де́мону ѡбладати мною насилствомъ смертнаго сегѡ́ тѣлесе...	Не позволявай на лукавия демонъ **чрезъ мене** насилствено да *обладае това мое смъртно тѣло.*

Огромна, непростителна тукъ погрѣшка.

Споредъ славянския текстъ православниятъ богомолецъ моли Бога да не допусне, да не даде мѣсто на лукавия демонъ да го (него, богомолеца, духа му) обладае чрѣзъ насилието на смъртното му тѣло; напротивъ, излиза отъ българския прѣводъ, че той, богомолецътъ, моли Бога да не позволи на лукавия демонъ да обладае смъртното му тѣло чрѣзъ самаго него (*чрѣзъ мене,* се казва въ българския прѣводъ), т. е. той, богомолецътъ или неговия духъ да послужи самъ на демона като орждие и срѣдство, за да обладае демонътъ смъртното му тѣло! Разбира безъ друго внимателниятъ читатель, каква сжществена разлика, каква яма има между тия двѣ понятия, какво чудовищно, комахай не еретично изопачение на мисъльта; а тукъ се прѣвежда не нѣкоя проста книжка за простъ прочитъ, но установена и отъ врѣмето осветена към Ангела хранителя (*пазителя* по българския прѣводъ) молитва. Че българскиятъ прѣводъ е тукъ произволенъ и съвършено изкривенъ, става явно и отъ самия гръцки оригиналъ, на който съотвѣтствува напълно и славянскиятъ текстъ, но никакъ не и българскиятъ прѣводъ: „*Μὴ δῷς χώραν τῷ πονηρῷ δαίμονι κατακυριεῦσαί μου τῇ καταδυναστείᾳ τοῦ θνητοῦ τούτου σώματος*“ = не давай мѣсто, не позволявай на лукавия демонъ да ме завладѣе чрѣзъ насилствието на това смъртно тѣло.

На сжщитѣ страници, въ *Молитва къмъ прѣсвета Богородица,* на славянски се казва: „**ѡтжени́... хульнаа помышленіа ѡтъ ѡкааннаго мо́его се́рдца**“, а на български се прѣвожда: „Изгони... хулни мисли отъ неразкаянното ми сърдце“. *Окаянно* и *неразкаянно* сърдце ми се чини да не е едно и сжщо, нали? Грѫцкиятъ оригиналъ е: *ἀπὸ τῆς ἀθλίας καὶ ταλαιπώρου μου καρδίας.* А въ нѣмския прѣводъ, за който забѣлѣжихъ по-горѣ, стои: „vertreibe sie aus meinem elenden Herz (вж. Канonикъ православной каѳолической церкви, нѣмецкій переводъ, стр. 735). Въ сжщата молитва къмъ края: „**Избави ма отъ многихъ и лютыхъ воспоминаній**“ се прѣвежда: „Избави ме отъ всѣкакви *зли* възпоминания“; а славянското: „**дѣйствъ злыхъ**“ по-долцѣ се прѣвожда: „пагубни дѣла“.

8.

Славянски стр. 26.	Български стр. 27.
...Благослове́нна Ты въ жена́хъ и благослове́нъ пло́дъ чре́ва твоегѡ́, ꙗкѡ Спа́са родила́ еси душъ нашихъ.	...Ти си *най*-благословена между женитѣ и благословенъ е **зачената** въ твоята утроба плодъ, защото ти си родила спасителя на нашитѣ души.

Не зная, каква услада ще намѣри благочестивиятъ православенъ българинъ въ тоя прѣводъ на тази тъй хубава на славянски и тъй извѣстна на всички богомолци и богомолки богородична пѣсень; но г. прѣводачътъ, освѣнъ дѣто не се задоволява съ простото славянско: *благословена,* та прибавя въ прѣвода и едно *най,* за да стане *„найблагословена“*, сѣщалъ ли се е, че съ такъвъ прѣводъ, въ който тиква самъ отъ себе, като допълнение на фразата, и думата: *зачената,* той засѣга тукъ произволно, безъ никаква нужда и съвършено излишно, нѣща религиозни, върху които и най-строгата внимателность може често да не е достатъчна? И защо тая излишна дума въ българския прѣводъ, когато я нѣма нито въ славянския текстъ, нито въ гръцкия оригиналъ (*εὐλογημένος ὁ καρπὸς τῆς κοιλίας σου*)? Както е извѣстно, тази пѣсень, съ изключение на крайнитѣ ѝ думи: **„ѧ҆́кѡ Спа́са роди́ла є҆сѝ дꙋ́шъ на́шихъ“**, се нахожда цѣла въ Евангелието. Тя е отправена най-напрѣдъ отъ изпратения свише къмъ обручената дѣва Мария ангелъ Гавриилъ който я привѣтствува съ слѣднитѣ думи: **„ра́дꙋйсѧ блгода́тнаѧ, гдⷭ҇ь съ тобо́ю, блгослове́на ты̀ въ жена́хъ“** (Лука, гл. а҃. 28—29); тя послѣ се повтаря съ допълнение отъ изпълнената съ Духъ Свети Елисавета, която **„гла́сомъ ве́лїимъ“** привѣтствува сжщата дѣва Мария така: **„блгослове́на ты̀ въ жена́хъ и҆ блгослове́нъ пло́дъ чре́ва твоегѡ̀“** (Тамъ же, ст. 42—43). Защо и противъ славянския текстъ, и противъ гръцкия оригиналъ, и противъ изричнитѣ и боговдъхновени думи на св. Евангелие тия излишни прибавки въ българския прѣводъ?...

Освѣнъ гръцкия тукъ оригиналъ: „Εὐλογημένη σὺ ἐν γυναιξί καὶ εὐλογημένος ὁ καρπὸς τῆς κοιλίας σου“, ето какъ се прѣвожда това мѣсто и на другитѣ езици; *латински:* Benedicta tu inter mulieres, quia benedictus fructus uteri tui. — *французски:* Tu es bénie entre les femmes, et le fruit de vos entrailles est beni. — *нѣмски:* Gebenedeiet bist du unter den Weibern, und gebenedeiet ist die frucht deines Leibes. — *английски:* „Blessed art thou among women, and blessed *is* the fruit of thy womb“. — *италиянски:* Benedetta sii tu fra le donne, e benedetto sia il frutto del tuo ventre. — *ромънски:* „Bine cuvêntata *esci* tu intre femei, si bine cuvêntatu *este* fruptulu matriceĭ tale“.

Ни въ единъ отъ тия прѣводи не стои думата *заченатъ* или *зачената.*

Въ стр. 28—29 славянската дума **„строй“** (гръцки οἰκονομῶν) се прѣвежда *управлявамъ.* Чини ми се, че друго нѣщо е уреждамъ, устройвамъ, и друго — управлявамъ, нали?

9.

Славянски стр. 30.	Български стр. 31.
Помѧнѝ, Гдⷭ҇и, въ надеждѣ воскресе́нїѧ, жи́зни вѣ́чныѧ, ᲂу҆со́пшїѧ ѻ҆тцы̀ и҆ бра́тїю на́шꙋ, и҆ всѧ̑ въ бл҃гочесті́и и҆ вѣ́рѣ скончавшыѧсѧ...	Господи, помени нашитѣ *покойни родители и сродници и всички християни,* които благочестиво *сж живѣли* и съ надежда и *вѣра* въ *общото* воскресение и въ бждящия вѣченъ животъ сж се прѣставили...

Самъ читательтъ ще забѣлѣжи, каква бъркотия е станала тукъ въ прѣвода и какъ невнимателно сж размѣстени нѣкои думи, други извадени, други пакъ прибавени въ ущърбъ на главната мисъль. По-надолу въ сжщата молитва славянскиятъ текстъ „**дáруй . . . Твоеѧ безконечныѧ и блаженныѧ жизни наслажденіе**“ е прѣведенъ: „*Направи . . . и насъ . . .* **сънаслѣдници** (?!) на твоя вѣченъ и блаженъ животъ“. Какво изопачение на мисъльта? *сънаслѣдници* вмѣсто *наслаждение!!* Както за първия, така и за втория отклеслекъ, привождаме тукъ гръцкия текстъ:

„Μνήσθητι, Κύριε, τῶν ἐπ' ἐλπίδι ἀναστάσεως ζωῆς αἰωνίου κεκοιμημένων πατέρων καὶ ἀδελφῶν ἡμῶν καὶ πάντων τῶν ἐν εὐσεβείᾳ καὶ πίστει τελειωθέντων . . . Χάρισαι αὐτοῖς . . . καὶ τῆς σῆς ἀπεράντου καὶ μακαρίας ζωῆς τὴν ἀπόλαυσιν“.

10.

Славянски
стр. 32.

Честнѣйшую херувимъ и славнѣйшую безъ сравненія . . .

Български
стр. 33.

По́-досточтима отъ херувимитѣ и несравненно по́-славна . . .

По́-досточтима вмѣсто *честнѣйшую!* Какво ще кажете? . . Съ това *по-досточтима* увеличава ли се или се намалява достойнството на св. Богородица? Освѣнъ това, *честнѣйшую* по-малко ли е понятно за българския богомолецъ или богомолка отколкото по-досточтима? . . .

11.

Славянски
стр. 34.

Преблагíй Господи, нисносли́ намъ благодать Дýха Твоегѡ̀ Свѧтагѡ дáрствующагѡ и укрѣплѧ́ющагѡ душéвныѧ наши силы . . .

Български
стр. 35.

Многомилостивий (?) Господи, изпрати ни благодатьта на Твоя Свети Духъ, която да ни даде *способность да разбираме* (?) и да уякчи нашитѣ душевни сили . . .

Отъ кждѣ, моля, това: *способность да разбираме?* А *многомилостивий* вмѣсто *преблаги?* Молитва установена ли се прѣвежда тукъ, или се съставя нова?

12.

Славянски
стр. 40.

Пýть и и́стина Сы́й Христè, спýтника áнгела Твоегò рабѡ̀мъ Твои̇мъ ны́нѣ, ѩ́коже Товíи иногдà, посли́ сохранѧющаго, и невредимыхъ во славѣ Твоéй, отъ всѧкагѡ злà во всѧкомъ благополучіи соблюдáющаго, молитвами Богородицы, Едине человѣколюбче.

Български
стр. 41.

Господи Иисусе Христе, единственний человѣколюбче, Който си пжть и истина, заради молитвитѣ на Св. Богородица, изпрати сега на своитѣ раби Твоя ангелъ спжтникъ, както нѣкога (си го изпратилъ) на Товия, за да ги *запазва* (?) невредими за Твоята слава, *да ги избавя отъ* всѣко зло *и да ги подкрѣпя* въ всѣко благополучие.

Безъ никакви бѣлѣжки и коментарии. Достатъчно е простото сравнение.

Въ сѫщитѣ страници: прочетете „Молитва за войници въ врѣме на походъ“, и сравнете българския прѣводъ съ славянския.

13.

Славянски	Български
стр. 42.	стр. 43.
...Изба́ви ѿтъ недꙋгъ и горькихъ болѣзней: воздвигни во е́же пѣти тѧ...	...Изцѣли го отъ *болѣстьта* и *тежкитѣ страдания*, повдигни го *отъ постелката* (?) за да те възпѣва...

14.

Славянски	Български
стр. 52.	стр. 53.
Го́споди, воззва́хъ къ Тебѣ...	Го́споди, *викамъ* къмъ Тебе...
Да исправитсѧ молитва моѧ́ ꙗ́кѡ кади́ло предъ Тобою...	Да се *издигне* молитвата ми като тимиянъ, предъ Твоето *лице*...

Възззва́хъ, минало врѣме, сѫщо и на гръцки ἐκέκραξα; на български *викамъ*, настояще врѣме. Допустимо може би до нѣйдѣ, но въ всѣки случай неточно и лишено отъ славянската и гръцка изразителность. Да исправится, е на гръцки: κατευθυνθήτω. Думата: *лице*, е прибавена. Защо?

Славянски	Български
Свѣте ти́хій свѧты́ѧ славы, безсмертнагѡ Ѿца̀, небеснагѡ, свѧтагѡ, блаженнагѡ...	... Тиха свѣтлина на свѣтата слава на безсмъртния, светия и блаженния Отецъ...

Какво стана съ прилагателното: **небеснагѡ**? То се намѣрило, види се, за излишно въ българския прѣводъ.

Славянски	Български
Достоинъ Єси... пѣтъ быти гласы преподобными...	Достоенъ си да бѫдешъ... *чистосърдечно* възпѣванъ...

И *гласъ преподобенъ* е изражение май странно, — освѣнъ ако му се даде значение различно отъ обикновеното и общеприетото —, но то е поне осветено отъ врѣмето; сполука ли е, обаче, замѣстването му съ дума *чистосърдечно?* Чистосърдечието се полага само отъ себе въ всѣка църковна пѣсень, въ всѣка молба къмъ Бога. Въ гръцкия оригиналъ изражението е: φωναῖς αἰσίαις, което не значи *чистосърдечно.*[1])

---

[1]) Славянскиятъ прѣводачъ е челъ, види се, φωναῖς ὁσίαις, (ὅσιος = прѣподобенъ), вмѣсто αἰσίαις (αἴσιος = щастливъ, честитъ, правъ, подобаещъ, подходещъ), по погрѣшка може би въ рѫкописа, който е ималъ прѣдъ себе си, та за това и прѣвелъ φωναῖς αἰσίαις съ *гласы преподобными*. Въ всѣки случай, обаче, и ***преподобно*** не значи, ми се чини, *чистосърдечно*.

15.

Славянски

стр. 56—58.

...Ѡчи́сти смиреннꙋю мою̀ дꙋшꙋ отъ всѧкїѧ скверны плоти и дꙋха... и дѧждь ми... въ нощи сє́и сонъ перейти въ мирѣ, да воставъ отъ смиреннагѡ ми ложа благоꙋгождꙋ̀ пресвѧто́мꙋ имени Твоемꙋ... и поперꙋ борющїѧ мѧ враги... и избави мѧ... отъ помышле́нїй сꙋєтныхъ...

Български

стр. 57—59.

Очисти моята *недостойна* душа отъ всѣкаква тѣлесна и духовна нечистота. *Подари* ми... въ тази нощь сънъ миренъ, щото, като стана отъ *постелката, да работя това, което е угодно на твоето свето име...* и да *побѣждавамъ* моитѣ тѣлесни и безтѣлесни враги, които нападатъ върху мене, и избави ме... отъ *празни* мисли.

Колко прѣправки и какви волности?... Между друго *смиренна* душа става *недостойна* душа.

16.

Славянски

стр. 60.

...Дѧждь ми слє́зы и памѧть смертнꙋю...

...Покрый мѧ ѿтъ человѣкъ нѣкоторыхъ и бѣсѡвъ и страсте́й и ѿтъ всѧ́кїѧ иныѧ́ неподобныѧ вещи.

Български

стр. 61.

Дай ми сълзи *да оплаквамъ себе си*, да *не забравямъ* смъртния си часъ.

...Запази ме отъ *зли* человѣци, отъ бѣсоветѣ и *лоши* страсти и отъ всѣкакви други *недобри* нѣща.

Въ сѫщата молитва *покаяніе* се прѣвожда съ *раскаяние;* едно и сѫщо ли е това въ църковния езикъ?

17.

Славянски

стр. 62.

...ѿтъ всѧкагѡ лꙋкавствїѧ противнагѡ ми врага избѧ́ви мѧ... Моли за мѧ... аще да достойна мѧ́ покажеши благости....

Български

стр. 63.

...и ме избави отъ всѣко *зло* на противния ми врагъ... Моли се за мене... *и ме направи* достоенъ за *любовьта*....

Между друго *благость* се прѣвожда съ *любовь*.

18.

стр. 64.

стр. 65.

Не сравняваме, прѣписваме само находещия се и въ тая страница български прѣводъ на пѣсеньта „Богородице Дѣво“:

„Богородице Дѣво, радвай се! Благодатна Марие, Господъ е съ тебе! Ти си най-благословената измежду всичкитѣ жени, и благословенъ е плодътъ, заченатъ въ Твоята утроба, защото Ти си родила Спасителя на нашитѣ души“.

Сжщата, обаче, Богородична пѣсень се намира и на страница 27 въ сжщия молитвеникъ съ слѣдния български прѣводъ:

„Богородице Дѣво, радвай се благодатна Марие, съ Тебе е Господъ: Ти си най благословена между женитѣ и благословенъ е зачнатия въ Твоята утроба плодъ, защото Ти си родила Спасителя на нашитѣ души“.

Читательтъ самъ отъ себе ще забѣлѣжи разницата между тия два прѣвода съ различни прѣпинателни знакове.

Не питамъ, кой отъ двата тия прѣвода е по-вѣренъ, споредъ направеното въ § 8 сравнение, но естествено, ми се чини, е да се попита, защо тая разница по единъ прѣводъ въ единъ и сжщи молитвеникъ, въ една и сжща молитва, подъ единъ и сжщи надзоръ, ако е имало въ дѣйствителность такъвъ, и съ кой отъ тия два прѣвода ще си служи благочестивиятъ православенъ българинъ, кой прѣдпочтително ще може да се запечата въ ума му и въ паметьта му, както може да сж се запечатали въ тѣхъ толкозъ други църковни пѣсни, ако и непрѣведени на български?

На сжщитѣ стр. 64—65 думата *воевода* (возбранной Воеводѣ) се прѣвожда съ думата *военачалница*. Нищо противно тукъ на мисльта, но може и тукъ пакъ да се попита, да ли за българския богомолецъ *воевода*, дума обикновена и тъй осветена отъ врѣмето, е по-малко понятна отколкото *военачалница?*

19.

Славянски

стр. 66.

Поми́луй насъ, Го́споди, Помилуй на́съ: всякого бо отвѣ́та недоумѣюще, сі́ю́ Ти молитву, яко владыцѣ грѣшніи прино́симъ. Помилуй насъ.

Български

стр. 67.

Помилвай ни, Господи, помилвай ни! *Защото ние грѣшнитѣ,* като не умѣемъ никакъвъ *отговоръ да дадемъ за нашитѣ грѣхове,* принасяме ти, като на Господъ, тази наша молитва. Помилвай ни!

Прибавки и тълкувания своеволни.

На гръцки: Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς' πάσης γαρ ἀπολογίας ἀποροῦντες, ταύτην σοι τὴν ἱκεσίαν, ὡς Δεσπότῃ, οἱ ἁμαρτωλοί προσφέρομεν. Ἐλέησον ἡμᾶς.

20.

стр. 66—68. стр. 69.

Тукъ може да се попита: *беззаконіе* и *грѣхъ* едно и сжщо ли е въ черковно и нравствено, па, ако щете, и въ гражданско значение? Но

г. прѣводачътъ прѣвожда славянското: *помяни беззаконій нашихъ,* съ: *„споменувай нашитѣ грѣхове.“* Струва ми се, че между *беззаконие* (ἀνομία) и *грѣхъ* (ἁμαρτία) разликата е сѫщинска и безспорна. Въ псоломъ 50 не ли се чете: **„Наипаче омый мя отъ беззаконія моегω, и отъ грѣха очисти мя.“** ?

Ами какво ще кажете за прѣведеното на сѫщитѣ 68—69 страници, па и въ по́-прѣжнитѣ 16—17: „Дойдете да се поклонимъ и *паднемъ*“? — Това е прѣводъ на славянското: **„Пріидите, поклонимся и припадемъ“**, което и знаятъ и разбиратъ отъ дѣтинство, па сѫ и срасли душевно съ това изражение и богомолци и богомолки. И сериозно ли се е мислило, че „дойдете да се поклонимъ“ ще бѫде сега за богомолеца по́-вразумително, отколкото **„Пріидите, поклонимся“**? — **Пріидите** — не! това е старовѣрско и не българско; — *дойдете* — това е отъ новото врѣме и чистокръвно българско; — *дойдете,* богомолци и богомолки, да се поклонимъ и *припадемъ* Христу — но не пакъ! *припадемъ* е тъй сѫщо староврѣмско и непонятно за благочестивия българинъ — а *да паднемъ* прѣдъ Христа — това е отъ новото врѣме и това е понятно за всички. Че гръцкиятъ оргиналъ не е πίπτομεν (падаме), а προσπίπτομεν, προσπέσωμεν (припадѐмъ), това не значи нищо; и гръцкиятъ оригиналъ и той е староврѣмски и старовѣрски. Колко иска да бѫде вѣрна на себе си тъй наречената *натуралистическа* или и *реалистическа* школа! Тя не отстѫпва нито прѣдъ свещенитѣ молитви и пѣсни. *Припадѐмъ* за нея е нѣщо отвлѣчено, то не е натурално, не е реално; естествено за нея и натурално и реално е да *паднемъ!* Та нека *паднемъ,* благочестиви богомолци и богомолки, понеже това го желае уважаемиятъ г. прѣводачъ на черковнитѣ молитви, при всичко че всеблаги Богъ не е възможно да желае нашето падане, нито нравственото, нито физическото.

21.

стр. 72.	стр. 73.
74.	75.
76.	77.

Въ тия страници се намира една отъ молитвитѣ прѣдъ светото причащение. Поднасяме тукъ на любознателния читатель слѣднитѣ кратки бѣлѣжки:

„Нѣсмь достóинъ ниже доволенъ“ (гр. ἱκανὸς) се прѣвожда „съмь недстоенъ и негоденъ“; „кровъ . . . вѐсъ пустъ и пался есть“ се прѣвожда: „Той (покривътъ на *дома,*[1] вмѣсто *храма,* на славянски) е пустъ и *развалeнъ*“ (гр.: καταπεσοῦσα ἡ στέγη); **„акωже съ высоты насъ ради смирилъ Еси Себе, смирися и нынѣ смиренiемъ моемγ“** се прѣвожда: „Ти, който *си дошълъ* отъ висотата, заради насъ си *се явилъ на земята* въ смиренъ видъ; *снисхождай* тъй сѫщо и сега къмъ моето смирение“, (гр. ὡς ἐξ ὕψους δι' ἡμᾶς ἐταπείνωσας σεαυτὸν, συμμετρίασον καὶ νῦν τῇ ταπεινώσει μου); **„ωскверненное . . . тѣло“** се прѣвожда: **„грѣшно тѣло“**; въ

[1]) Както е на гръцки: τοῦ οἴκου τῆς ψυχῆς.

фразата: „освящéніе и просвѣщеніе и здравіе“ изпуща се въ прѣвода думата: просвѣщение (гр.: εἰς ἁγισμὸν καὶ φωτισμὸν καί ῥῶσιν); „въ приложеніе Божественныя Твоéй Благодати“ се прѣвожда „за умножение на твоята божествена благодать“ (гр.: εἰς προσθήκην τῆς θείας σου χάριτος); цѣлата фраза; „Не бо áкω презирáй прихождý къ Тебѣ.... но áкω дерзаáя на неизреченную Твою Благость“ се прѣвожда: „Пристжпвамъ къмъ Тебе, не съ *прѣнебрежение (?)*, но съ надежда на твоето неисказано милосърдие“ (думата *Благость* (гр.: ἀγαθότης) не аресва на българския прѣводачъ изобщо, та я прѣвожда обикновено съ думата: *милосърдие*, ἔλεος, но едно и сжщо ли е това?); „уревесá и утрóбы“ се прѣвожда: „всичкитѣ ми вжтрѣшности.“ (гр.: τοὺς νεφρούς καὶ τὰ σπλάγχνα); и пр.

22.

стр. 78—79.
80—81.
82—83.

По други молитви прѣдъ светото причащение: „Єдиныя непостидныя надежды и предстательства, и спасенія моегω“ (гръцки: τῆς μονης ἀκαταισχύντου ἐλπίδος καὶ προστασίας καί σωτηρίας μου) се прѣвожда „Едничката неукоризнена надежда и застжпница на *моето спасение*“; „ωтверзи ми утрóбы человѣколюбія твоегω“ (гр.: ἄνοιξόν μοι τὰ σπλάγχνα τῆς φιλανθρωπίας σου) се прѣвожда: „отвори ми *дверитѣ* но твоето человѣколюбие;“ „пріими мя ... прикасающася тебѣ“ се прѣвожда „приими мене, който се допирамъ (?) до тебе“ (гр. ἁπτόμενόν σου) и прч.

„Áкω разбойникъ исповѣдаю тя“ прѣведено: „като разбойника те моля“ (!) (гр.: ὡς ὁ λῃστής ὁμολογῶ σοι).

23.

стр. 84—85.
86—87.

„Въ вѣру непостыдну“ (гр. εἰς πίστιν ἀκαταίσχυντον) прѣведено: „за *твърда вѣра*“: „зрящихъ твоегω лица доброту неизреченную“ (гр. τῶν καθορώντων τοῦ σοῦ προσώπου τὸ κάλλος τὸ ἄρρητον) прѣведено: „които гледатъ неизказаната *приятность (?!)* на твоето лице.“

Стр. 90—91. Херувимската пѣсень „Áкω да Царя всѣхъ подымемъ“ (гр. ὡς τὸν βασιλέα τῶν ὅλων ὑποδεξόμενοι), прѣведено: „Да прославимъ царя на всички.“

24.

стр. 92—93.

Въ тѣхъ се намира по́-голѣмата часть отъ *Вѣрую*. Тукъ само слѣдната бѣлѣжка: „Иже со Оτцемъ и Сыномъ спокланяема и сславима“ (гр. τῷ σύν πατρί καί υἱῷ συμπροσκυνούμενον καί συνδοξαζόμενον) се прѣвожда: *„почита се съ поклонение* и се прославлява *наравно* съ „Отца и Сина“. Който ще, — духовно или мирско лице билъ той, — нека каже, че тозъ прѣводъ е вѣренъ и отговаря напълно и на оргиналния текстъ и на самия духъ на фразата; и това въ самото „Вѣрую“!

25.

стр. 96—97.

„**Видѣхомъ свѣтъ истинный, пріидохомъ Духа небеснаго, обрѣтохомъ**“ и пр. (гр. Εἴδομεν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ἐλάβομεν πνεῦμα ἐπουράνιον, εὕρομεν κ. τ. λ.), се прѣвожда: „Ние видѣхме истинска свѣтлина, получихме *светаго* духа, намѣрихме“ и пр. Коя е тази неопрѣдѣлена споредъ българския прѣводъ, истинска свѣтлина, когато тя се опрѣдѣля и въ славянския текстъ (свѣтъ *истинный)* и въ грѫцкия оргиналъ (τὸ φῶς τὸ ἀληθινον)? Безъ никакъвъ фанатизъмъ за българския членъ; но, щомъ като го има, той е на мѣстото си дѣто трѣба; свѣтлини има много, но тукъ прѣдлежи за една само извѣстна, опрѣдѣлена свѣтлина, нали? Думата пъкъ *небеснаго* е оставена и замѣстена съ *святаго;* защо?

* * *

Тукъ се свръшва *Часть първа* отъ *Молитвеникъ;* щѣхме и ние да свършимъ тукъ съ тия бѣлѣжки, но, като обърнахме още първата страница въ *Часть втора,* ние се увлѣкохме неволно и въ нѣкои други.

И безъ прѣдговоръ, въ неотбѣлѣженитѣ съ цифри въ книгата бѣли страници:

Славянски	Български
стр. 98.	стр. 99.
Покаянія отвéрзи ми двéри, жизнодавче, ýтренюетъ бо дýхъ мой ко хрáму святóму твоемý, храмъ носяй тѣлéсный вéсь оскверненъ; но áко щедръ, очисти благоутробнымъ твоею милостію.	Подателю на живота, отвори ми вратата на покаянието, защото моя духъ, *облеченъ* (!) въ *тѣлесенъ* храмъ, цѣлъ оскверненъ, *се стреми* (?) къмъ твоя святъ храмъ; но ти, като *многомилостивъ* очисти ме по своята благоутробна милость.

Да оставимъ другото, но да се прѣвожда славянската дума *утренюетъ* (грѫцки: ὀρθρίζει, осъвва се, става рано, упѫтва се рано, при зори, рано рани) съ „стреми се“, струва ми се, че това не само е неточность, но и изопачаване на самата мисъль. Позволено ли е това въ прѣвода на черковни молитви и пѣсни? Впрочемъ съ дума *утренюетъ* прѣводачътъ е билъ пó-честитъ на стр. 110—114.

стр. 102—103.

103—104.

„Егóже обрящетъ *унывáюща*“ (гр. ὃν εὑρήσει ῥᾳθυμοῦντα) се прѣвежда „когото завари че спи;“ — „воспряни зовущи“ (гр. ἀνάνηψον κράζουσα) се прѣвожда „Бѫди будна и викай (!)“. Пó-горѣ, вж. № 1 *воспряни* се прѣвожда: „стрѣсни се и скочи“ (!). Какво единообразие въ прѣвода на молитви и черковни пѣсни!

стр. 104—105.

„Сребролюбіемъ недýговавъ“ — „заразенъ отъ сребролюбие“, „предаетъ“ — *прѣдаде,* минало, вмѣсто настоеще.

стр. 108—109.

Колкото за прѣвода на радостното „Христосъ воскресе“, азъ го просто привождамъ тукъ изцѣло за любопитство. Ето тоя прѣводъ: „Христосъ възкръсна измежду мъртвитѣ, като съ своята смърть унищожи смъртьта (слав. поправъ, гр. πατήσας) и даде (слав. даровавъ, гр. χαρισάμενος) животъ на онѣзи, които сѫ въ гробоветѣ“.

Въ сѫщитѣ страници 108—109.

Славянски

„Прїидите пиво пїемъ нóвое, не ѿтъ камене безплодна чꙋдодѣ́емое, но нетлѣнїа источникъ изъ гроба ѡдождивша Христа“ и прч.

Български

Дойдете да пиемъ ново питие, което чудесно произлиза не отъ безплоденъ камъкъ, но отъ източника на нетлѣнието, гроба на Христа и прч.

Непълно, криво схващане на мисльта въ прѣвода, въ който между друго думата **ѡдождивша** (гр. ὀμβρήσαντος) е съвършено изоставена, а тя е съсъ сѫществено тукъ значение.

Ето гръцкия текстъ:

„Δεῦτε πόμα πίωμεν καινὸν, οὐκ ἐκ πέτρας ἀγόνου τερατουργούμενον, ἀλλ'ἀφθαρσίας πηγὴν ἐκ τάφου ὀμβρήσαντος Χριστοῦ“.

стр. 110—111.

Славянски

„Ѿтъ пещи

Страждаетъ

Страстїю смертное въ нетлѣнїа ѡблачи́тъ благолѣпїе.

„Єдинъ благословенъ Ѿтцéвъ Богъ.

Български

„Въ пещьта

Пострада, мин. вр.

Съ страданията си облече (вм. облича, гр. ἐνδύει) смъртното въ *хубостьта* (?!) на нетлѣнието . . .

„*Само* Той е Богъ, благословенъ *отъ* (!) отцитѣ . . .

Гръцки: ὁ μόνος εὐλογητὸς τῶν πατέρων θεός.

стр. 112—113.

Славянски

Сей нареченный и святый день, єди́нъ сꙋббѡтъ, царь и господъ, праздниковъ праздникъ, и торжество есть торжествъ; вóньже благословимъ Христа въ вѣки.

Български

Този уреченъ и святъ день, първий на *седмицата* (?) *е* (?) царь и *господарь*, праздникъ на праздницитѣ и тържество на тържествата; въ него вѣчно благославяме Христа.

Както ще забѣлѣжи читательтъ, съюзниятъ глаголъ въ славянския текстъ е къмъ края: **торжество есть торжествъ**; въ българския прѣводъ той се туря въ началото: „*първий* (день) на *седмицата е царь*“ и прч., съ което се измѣнява съвършено мисъльта; при това пръвъ день на една *седмица*, споредъ тоя прѣводъ, а не на ***седмицитѣ***, както е на

славянски и на гръцки: **суббѡтъ,** *σαββάτων*. Освѣнъ точния славянски текстъ, нека ни помогне и тукъ гръцкиятъ оригиналъ.

Ето го:

Αὕτη ἡ κλητὴ καὶ ἁγία ἡμέρα, ἡ μία τῶν σαββάτων, ἡ βασιλὶς καὶ κυρία, ἑορτῶν ἑορτὴ καὶ πανήγυρίς ἐστι πανηγύρεων, ἐν ᾗ εὐλογοῦμεν Χριστὸν εἰς τοὺς αἰῶνας.

Сѫщитѣ страници.

Славянски	Български
Слава . . . господня на тебѣ возсїа (гр. *ἀνέτειλε*).	Славата господня *блъсна* (?) надъ тебе.
Ликуй.	Тържествувай.

Мисъльта е почти една, но струва ми се, че **възсїа** не е едно и сѫщо съ *блъсна,* и че **ликувамъ** е толкозъ понятно за българския богомолецъ, колкото и тържествувамъ, а при това прѣводътъ щѣше да е по́-съобразенъ съ оригинала, което не врѣди, ми се чини, особено въ прѣвода на черковни пѣсни и молитви.

стр. 114—115.

Славянски	Български
Пасха всечестнаѧ.	Пасха най-достойна за почитание.

Едно ли е? гръцк. *πάσχα πανσεβάσμιον*.

Славянски	Български
Прїими ѿтъ насъ радости благовѣщенїа.	Прими отъ насъ радостьта на благовѣстието.

Мисъль изопачена, нали? Гръцки е *δέχου παρ᾽ ἡμῶν χαρᾶς εὐαγγέλια*. Споредъ славянския текстъ и гръцкия оригиналъ радостьта иде отъ благото извѣстие, споредъ българския прѣводъ види се, напротивъ, че благото извѣстие иде отъ радостьта и че благовѣстницитѣ жени канятъ Сионъ да приеме не благовѣстието на радостьта, а радостьта на благовѣстието! Какво ще кажете?

стр. 116—117.

Славянски	Български
Пасха всечестнаѧ намъ въ з сїа.	Пасха най-достойна за почитание ни се *откри* (?)

Възсия е прѣведено тукъ съ *откри*. Да кажемъ ли, че това е пакъ друго, ново за думата *възсия* откритие?

Славянски	Български
Воскресенїа день, и просвѣтимсѧ торжествомъ, и другъ друга обымемъ, рцемъ: Братїе! и ненавидѧщымъ насъ простимъ всѧ воскресенїемъ и тако возопїемъ: Христосъ въскресе и прч.	Да кажемъ, братие: *днесь* е день на въскресението, нека тържествуваме, нека се обнемемъ единъ други, а на онѣзи, които ни мразятъ, нека простимъ всичко заради въскресението и *тогава* (?) да извикаме: Христосъ въскръсна и прч.

Както щете, но съ изоставяне думата: *просвѣтимся* и съ размѣстване на думитѣ въ българския прѣводъ се прави голѣмъ произволъ, а това ослабва значително изразителностьта на славянския текстъ, още повече на гръцкия оригиналъ, който и привождаме тукъ изцѣло:

Ἀναστάσεως ἡμέρα, καὶ λαμπρυνθῶμεν τῇ πανηγύρει καὶ ἀλλήλους περιπτυξώμεθα· εἴπωμεν, αδελφοί, καὶ τοῖς μισοῦσιν ἡμᾶς· συγχωρήσωμεν πάντα τῇ ἀναστάσει καὶ οὕτω βοήσωμεν· Χριστὸς ἀνέστη κ. τ. λ.

стр. 118—119.

„**Камени запечатану . . . и во́инωмъ, стрегущимъ . . . воскре́слъ Єси тридне́вный . . . да́руай . . . вопїа́ху**“ се прѣвожда: „при всичко, че **каменния** *гробъ* бѣше запечатанъ . . . и войницитѣ *пазиха* . . . **Ти въскресна въ** третия день, като даде (**вм.** подари, хариза, гръц. δωρούμενος) . . . **викатъ**“ (настоеще вмѣсто минало несвършено врѣме: **вопїаху**, гр. Ἐβόων) — „**Слава смотрѣнїю твоему**“ = „Слава на твоето *промишление*“ *(?)*.

Сѫщитѣ страници.

„**Воскре́слъ еси акω Богъ изъ гроба во славѣ, и мїръ совоскресилъ еси: и єстество́ человѣческое акω Бога воспѣва́етъ та, и смерть исчезе́. Ада́мъ же ликуетъ, владико**“, и пр.	Ти, владико, като Богъ, си въскръсналъ отъ гроба въ слава и си въскресилъ заедно съ себе си свѣта; човѣческата природа те *прославява* като Богъ; исчезна смъртьта; Адамъ *тържествува*.

Просто за сравнение. Прѣмѣстването на думата *Владико* отъ долния краенъ редъ въ горния пръвъ редъ види се да е било необходимо за по́-голѣмо уяснение на мисъльта.

стр. 120—121.

Славянски	Български
„**Силы небесныя взываху**.	„Небесни сили *викатъ* (?).

стр. 122—123.

„**Пра́дѣдно ωсужде́нїе ωтве́ргше** (гр. τὴν προγονικὴν ἀπόφασιν ἀποῤῥίψασαι).	„*Се избавиха* (?) отъ прародителското осѫждание.
„**Воспоимъ**.	„Прославимъ.

стр. 124.	стр. 125.
— „**смерти жа́ло** (гр. τοῦ θανάτου τὸ κέντρον).	„*Живота (?)* на смъртьта“.

Животъ на смъртьта! Какво ще кажете?

стр. 128.	стр. 129.
— „**Благоутробие**“	„Многомилостиве;“
„**Да насъ освободиши Страстей** (гр. τῶν παθῶν).	„Да ни избавишъ отъ *страданията (?)*
— „**Єва ликуетъ**“	Ева тържествува;
— „**Мїрстїи концы торжествуютъ**“	„Цѣлия свѣтъ се радва“.

стр. 130—131.

— „Надлежащую мглу языкѡвъ разгнати, (гр. ἐπίμονον νέφος ἐθνῶν διασκεδάσαι“).

„Да распръсне *гжстата* (?) мъгла на язичницитѣ“.

„Небе́сныхъ воинствъ архистратѝзи, мо́лимъ Ва́съ присно мы̀ недостойніи, да вашими молитвами ѡ҆градите на́съ кро́вомъ крилъ невещественныя вашея славы, сохраняюще насъ припада́ющихъ прилѣжно, вопіющихъ: ѿтъ бѣдъ избавите насъ.

„Военачалници на небеснитѣ войски, ние недостойнитѣ, всѣкога ви молимъ да ни *закриляте* чрѣзъ молитвитѣ и съ *крилѣтѣ* на своята духовна слава, като запазвате насъ, които *усърдно падаме на молба* и викаме: избавете ни отъ бѣдствия, *като чиноначалници на небеснитѣ сили.*

Между друго, ще забѣлѣжа тукъ, че послѣднитѣ подначертани петь думи не се намиратъ въ насрѣщния славянски текстъ, а сж взети и прѣведени отъ гръцкия оригиналъ (ὡς ταξιάρχαι τῶν ἄνω δυνάμεων), но въ такъвъ случай кой ще разсѣе недоумѣнията на богомолеца, като вижда, че въ българския прѣводъ има нѣща, които ги нѣма въ славянския текстъ? Отъ двѣтѣ нѣща едно: или това е молитва прѣведена отъ единъ, тукъ славянски, текстъ, или това е молитва прѣвождана отъ единъ текстъ, а допълвана отъ другъ текстъ; по въ такъвъ случай не ли това е единъ видъ бъркотия за благочестивия и внимателния богомолецъ?

стр. 132—133.

„Предѡбразженіе (гр. προοίμιον).

„Началото.

„Стяжа́лъ еси смиреніемъ высѡ́кая.

„Ти си придобилъ съ смирението си *величие* (?)

Между *величие* и *високо* чини ми се да има разлика, на ли?

стр. 134—135.

„Яви ся поклоненіе.

„Яви се *прославлението.*

„Извѣ́ствоваше словесе́ утвържденіе.

„Потвърждаваше истиностьта на това *свидѣтелство.*

стр. 136—137.

„Днесь спасенія нашего главизна и е́же отъ вѣка таинства проявленіе и прч.

„Днесь е началото на нашето спасение и *проявлението* на *опредѣлената* отъ вѣки *тайна* и прч.

На стр.: 142—143 се свръшва *Часть втора* отъ Молитвеникъ. Иде послѣ *Часть третя,* въ която има нѣкои извлѣчения отъ св. Евангелие, слѣдъ нея *Часть четверта,* въ която се помѣстя Символътъ на *Вѣрата* (Вѣрую) съ нѣкои обяснения по всичкитѣ седемь таинства, а слѣдъ това *десетьтѣ заповѣди божии,* сжщо съ нѣкои обяснения. Имало би да се отбѣлѣжи и тукъ нѣщо, но азъ спирамъ. Изоставихъ много, но рекохъ да се задоволя съ малко отъ многото. Цѣлата тканъ на прѣвода е далечь отъ да отговаря на изискуемия въ молитви и черковни пѣсни черковенъ слогъ.

* * *

Тукъ на края, обаче, изпжква сега като самъ отъ себе единъ въпросъ, слѣдниятъ: когато въ едно малко молитвениче се забѣлѣжватъ таквизъ недостатъци, какво ли може да се случи съ прѣвода на цѣлото св. писание, което, казватъ, се прѣвождало сега отъ нѣколко лица съ различно образование, съ различенъ духовенъ складъ, съ различно религиозно настроение, съ различни направления и по слогъ, и по езикъ? И кой просвѣтенъ и религиозно образуванъ умъ ще дойде да даде една едничка форма, единъ едничъкъ религиозенъ отпечатъкъ, единъ едничъкъ слогъ на такъвъ прѣводъ на словото божие, и то, ако, прѣди всичко, тоя умъ констатира, че тозъ прѣводъ е инакъ вѣренъ и точенъ, а не съ опущения, неточности, волности и пр., каквито се забѣлѣжиха въ малкия молитвеникъ?

Хубава музикална хармония се образува обикновено отъ изкусно съчетание на разнотонни звукове подъ ржководството на даровитъ музикаленъ артистъ. Може ли да се очаква подобна до нѣйдѣ хармония и въ единъ прѣводъ, вършенъ при условия, при каквито, казватъ, ставалъ днесъ българскиятъ прѣводъ на словото Божие? Кой артистъ-книжовникъ, или артистъ-филологъ, или артистъ-богословецъ ще успѣе да произведе въ таквозъ едно разнообразие изискуемата духовна хармония въ прѣдаването и на български това слово Божие? . . . Може обаче тия въпроси да се намѣрятъ не само неумѣстни тукъ, но и съвършено излишни при леденото днесъ равнодушие на голѣма часть отъ нашата публика по таквизъ въпроси. Истина е, че другадѣ таквизъ въпроси сж занимавали живо и сериозно публиката, и дори силно сж я вълнували по нѣкогажъ, а неотдавна въ една не тъй далечъ отъ насъ страна бѣ избухнало между учащата се и четолюбива младежь и единъ видъ възстание по поводъ на единъ тъй легкомислено и тъй безгрижно прѣдприетъ прѣводъ на св. писание; възстание, което събори по тоя случай и едно цѣло министерство, па разклати още и положението на единъ столиченъ митрополитъ. Но другадѣ, както се види, темпераментътъ на хората и по таквизъ въпроси е другъ, а у насъ другъ. Въ всѣко отношение, та че и въ черковно, ние сме нѣщо особено, ние не сме като другитѣ хора. Но кой знае пакъ? Голѣма роль играе въ човѣшкитѣ работи непрѣдвиденото. И неизслѣдими сж божиитѣ сждби. Защо да не се надѣемъ, че сжщиятъ онзи свещенъ духъ, който е пристоявалъ както на седемдесетьтѣхъ прѣводачи на ветхата Библия отъ еврейски на гръцки, така и на знаменития западенъ отецъ Иеронима при прѣглеждането и прѣвождането отъ него на латински свещенитѣ книги, така и на нашитѣ просветители Кирилъ и Методий при прѣдаването отъ гръцки на словенски сжщитѣ свещени книги, който духъ може още да е ржководилъ — ще ли бжде допуснатъ тоя споменъ тукъ: — и Мартинъ Лутеръ при прѣвода отъ него словото Божие на образцовъ и до днесъ нѣмски религиозенъ слогъ: защо да не се надѣемъ, казвамъ, че сжщиятъ тоя духъ ще пристои и на лицата, на които се е паднало жребието да прѣдадатъ отново на български това слово Божие, независимо отъ тѣхнитѣ дарби и отъ тѣхната подготовка за такъвъ единъ важенъ, още и свещенъ трудъ? И защо не? Надеждата въ тоя случай може да е толкозъ по-основателна, че прѣдприетиятъ български прѣводъ на словото Божие не билъ, казватъ, частно прѣдприятие, а ставалъ по

поржчка и съ благословението на висшето българско духовно началство, както е станалъ, казватъ пакъ, и прѣводътъ на молитвитѣ и на пѣснитѣ въ издадения отъ него молитвеникъ, прѣдметъ сега тукъ на тия кратки бѣлѣжки, за които прося покорно прошка, ако съмъ съгрѣшилъ нѣщо съ тѣхъ или въ тѣхъ.

P. S. Тия бѣлѣжки бѣха вече подъ печатъ, когато въ ржцѣтѣ на автора имъ попаднаха двѣ прѣводни съчинения съ черковно съдържание издадени напослѣдъкъ и тѣ отъ светия Синодъ.[1]) Какво да се каже за тѣхъ?... Поднасямъ моитѣ дълбоки почитания на светия Синодъ, но ще ли бждатъ тъй добри високопрѣосвещенитѣ му членове да ми позволятъ да напомня тукъ, че и за черковната литература трѣбало би да не се забравя христовата поржка: *кесарава кесарави, и Божия Богови?* Едно висше духовно началство, каквото е св. Синодъ, не ли е по добрѣ, кога прѣдлежи за тълкуване на словото Божие и за черковната изобщо литература, да повѣрява трудове отъ такъвъ родъ нелицеприятно, разумѣва се, но въ всѣки случай на лица съ извѣстна за подобни трудове подготовка, съ вѣщо разбиране и на буквата, и на духа, и на езика и на съдържанието на това слово Божие и на тазъ черковна литература, отъ който клонъ и да е тя? Изрични черковни правила, както се знае, не позволяватъ комуто и да е да говори публично въ черкова безъ съгласието поне на прѣдстоещето лице. Какъ могатъ да боравятъ — и то подъ сѣнката и подъ авторитета на едно висше духовно началство — съ словото Божие и съ черковната изобщо книжовность лица, които сами доказватъ съ трудоветѣ си, че не само нѣматъ нуждната подготовка за непогрѣшно изпълнение такъвъ трудъ, но сж съвършено чужди и на духа, и на езика, и на прѣдмета на черковни съчинения, чийто прѣводъ имъ се повѣрява тъй леко? . . . Свободенъ е безспорно всѣки да се занимава съ словото Божие и съ черковна литература както самъ той разумѣва, но не ли пъкъ всѣки ще признае, че другъ е въпросътъ, когато това се облича съ официяленъ черковенъ характеръ? . . . . Рекохъ да се задоволя за сега само съ това просто напомнюване по тия злополучни прѣводи, за да не кажа друго нѣщо, прѣводи издадени, ще каже и одобрени отъ св. Синодъ.

М. Д. Б.

Здрави и болни нерви, отъ професоръ *Крафтъ-Ебингъ.* Прѣводъ. Третя безплатна премия къмъ II-та год. на сп. „Здравие“. Видинъ 1903.

Деветнадесетиятъ вѣкъ прѣзъ втората половина на който наукитѣ, изкуствата, промишленостьта и търговията получиха най-голѣмъ тласъкъ, бѣ нареченъ *нервенъ вѣкъ.* Човѣкътъ на деветнадесетия вѣкъ, (и началото на двадесетия) на съврѣменната цивилизация, въпрѣки многото всесвѣтски открития, които направи въ областьта на наукитѣ, въпрѣки че

---

[1]) Не ги споменувамъ тукъ по име, всѣки може да се сѣти защо.

прѣживѣ възраждането на изкуствата и промишлеността и има пълно право да се гордѣе съ гигантския растъ на своята култура, — е блѣденъ, мраченъ и неспокоенъ. Тъмното петно, което пада върху свѣтлата, колосална фигура на съврѣменния човѣкъ е така наречената *модерна болесть* — нервозность. Излиза, че нервната система на хората отъ послѣдното столѣтие се отличава съ слабость и възбуденость, които се изразяватъ въ нервна болесть. — Всемирната скърбь, която намѣри и философски и поетиченъ изразъ, и различнитѣ душевни болести взиматъ все по-голѣмъ и по-голѣмъ размѣръ. — Общественитѣ, економически и политически условия държатъ съврѣменния човѣкъ въ постоянна загриженость и възбуденость, като тровятъ неговото спокойствие. „Съврѣменното общество, забѣлѣзва Крафтъ-Ебингъ, отива къмъ морална и физическа гибель“. — Най-добрѣ могатъ да се наблюдаватъ нервнитѣ болести въ центроветѣ на цивилизацията, въ голѣмитѣ градове, пълни съ „бѣли роби на цивилизацията, мѫченици на удоволствието, дѣто понедѣлникътъ е dies nefatus, понеже не донася вѣстници, а недѣлята, прѣзъ която не се е случилъ никакъвъ скандалъ, никакви страшни нещастия и политически събития, е просто нетърпима“.

Хората на нашето врѣме, въ своя стремежъ да сѫ на първитѣ мѣста било въ наукитѣ и изкуствата, било въ живота, твърдѣ малко внимание обръщатъ на послѣдицитѣ върху тѣхния физически и духовенъ животъ, извикани отъ тоя стремежъ; и въ резултатъ тѣ плащатъ твърдѣ скѫпо съ своя мозъкъ за всички свои непомѣрни стремежи и усилия.

Заедно съ разпространението на нервнитѣ болести и въпроситѣ върху тия болести се разискватъ живо и съ интересъ отъ страна на медицината и благодарение на издирянията на учени като Крафтъ-Ебингъ, Беардъ, Льовенфелдъ, Арндтъ, Шарко и др. тия въпроси сѫ вече доста освѣтлени.

Доколкото ни е извѣстно у насъ по-пространно върху нервнитѣ болести сѫ писали д-ръ Данаджиевъ и д-ръ Камбосевъ. — Върху разпространението на неврастенията у насъ интересни сѫ издирянията на д-ръ Данаджиевъ. Неврастенията най-злѣ се е отразила както и другадѣ така и у насъ, върху висшата и срѣдня класа. У насъ общественитъ строй и економическитѣ условия, които отъ день на день по-вече започатъ да се опрѣдѣлятъ и проявяватъ въ положителната си и отрицателна страна, се явяватъ като главни фактори за разпространение на неврастенията. Патриархалниятъ ни *безпросвѣтенъ* животъ подъ турското иго не прѣдставляваше благоприятна почва за развитие на нервни болести. Послѣднитѣ взеха да се забѣлѣзватъ и изпѫкватъ у насъ слѣдъ освобождението, когато се почна кипещъ общественъ и политически животъ съ постепено мѣняващи се условия. Слѣдъ освобождението се почна работа въ политическото и просвѣтно поле безъ да се прѣсмѣтнатъ силитѣ въ количествено и качествено отношение. Започна се дѣйность, за която се искаха умствени и физически сили, интелигентни и устойчиви дѣйци, — изискваше се енергия, която не бѣше по силитѣ ни. Промѣната на условията въ нашия животъ се извършаше и извърша твърдѣ

бързо, и той не закъснѣ да се изроди въ едно ненормално и болестно състояние. — Цивилизацията, която проникваше у насъ прѣзъ всички врати и се прѣсаждаше върху нашата неподготвена почва въ скоро врѣме покара и даде въ голѣмата си часть недозрѣли и гнили плодове; модерната болесть намѣри нашитѣ врати отворени и се вмъкна. Разбира се, че у насъ тя е много далечъ отъ онова състояние, въ което се намира у цивилизуванитѣ европейски страни, наприм̀ѣръ въ Франция, — но все пакъ фактъ е, че тя расте, значи намира благоприятни условия, за да вирѣе и се разпространява.

Популяризирането у насъ на общедостѫпна литература съ здрави възгледи върху нервнитѣ болести ще бѫде едно отъ сигурнитѣ срѣдства за борба съ тия болести. — Въ това отношение книгата на Крафтъ-Ебингъ се явява единъ цѣненъ приносъ въ нашата прѣводна медицинска литература. Тая книга е едно общо изложение на причинитѣ за нервнитѣ болести, сѫщината на тия болести, тѣхнитѣ признаци и лѣкуване.

Съ какви физиологически промѣни въ нервната система се съпровождатъ нервнитѣ болести, още не е напълно установено. Споредъ Крафтъ-Ебингъ нервната сила се нарушава отъ едно неудовлетворително хранене на нервната система и неправилно съотношение между прихода и разхода на нервната сила. За удовлетворителното хранене на нервната система е потрѣбна здрава кръвь; а пъкъ послѣдната прѣдполага прѣди всичко добра храна, чистъ въздухъ и нормаленъ сънъ. Резултатътъ отъ нарушението на едно отъ тия три главни условия не закъснѣва да се отрази злѣ върху нервната система.

Крафтъ-Ебингъ разглежда причинитѣ за нервнитѣ болести отъ три страни: 1) откъмъ организацията на човѣка 2) откъмъ възпитанието му и 3) откъмъ социалнитѣ условия, въ които живѣе.

Законитѣ за наслѣдственостьта, които можемъ да прослѣдимъ въ цѣлата органическа природа, играятъ твърдѣ важна роль въ областьта на нервния животъ. Науката вече е сполучила да освѣтли голѣма часть отъ въироситѣ върху наслѣдственостьта, да изучи нейната сѫщина и установи законитѣ й. Днесъ вече се знае, че не само добри и лоши качества се унаслѣдяватъ, но че и унаслѣденото при сгодни условия има способность да се развива, а при несгодни — да заглъхва. — Като плачевни прояви на наслѣдственостьта се явяватъ слаби, хилави дѣца, болни поколѣния, и грѣховетѣ на родителитѣ се изплащатъ прѣзъ нѣколко колѣна. Извънмѣрното харчене на нервна сила отъ страна на родителитѣ се изразява у дѣцата като наслѣдствена слабость на нервната система. — Нервноболни се раждатъ и тия дѣца, които сѫ заченати въ пияно състояние или пъкъ сѫ отъ бракове между кръвни роднини; така сѫщо сѫ опасни и раннитѣ или пъкъ твърдѣ късни встѫпвания въ бракъ. Ярка картина на наслѣдственостьта, изпълнена съ мрачность и ужасъ, виждаме въ „Призрацитѣ“ на Ибсена и въ „Докторъ Паскалъ“ на Е. Зола.

Не по-малко значение за сѫдбината на човѣчеството има и възпитанието. Веднажъ нарушено правилното възпитание било въ сѣмейството, училището или обществото, то се отразява злѣ върху възпитаницитѣ. Въ съврѣменното общество не сѫ рѣдкость сѣмействата съ нервозни ро-

дители. Естествено е, че такива родители могатъ да дадатъ само едно прѣвратно възпитание на своитѣ дѣца. А. Чеховъ ни рисува въ една много вѣрна картина на такова сѣмейно възпитание — „Баща“ — отношенията на нервозния баща къмъ неговото дѣте. — Голѣмо значение иматъ за вървежа на възпитанието економическитѣ условия, които принуждаватъ твърдѣ много родители, заети съ борбата за сѫществуване да изоставятъ на заденъ планъ или пъкъ съвсѣмъ възпитанието на своитѣ дѣца.

Въ областьта на възпитанието може да се наблюдава единъ отъ важнитѣ източници на нервозностьта — *умствената прѣумора*. Често родителитѣ искатъ отъ своитѣ дѣца способности и знания, безъ да се запитатъ, дали тия дѣца иматъ умствена и физическа възможность да се стремятъ споредъ желанията на родителитѣ; послѣднитѣ се рѫководятъ често само отъ общественото си положение, отъ духа на врѣмето, — а най-вече отъ своето честолюбие, което отпослѣ горчиво си отмъщава.

Въ училищата младежьта се прѣтоварва твърдѣ много съ учебни прѣдмети, и самото прѣподаване се извършва по единъ съвсѣмъ нецѣлесъобразенъ планъ. Справедливо забѣлѣзва Крафтъ-Ебингъ, че у съврѣменното училище се има прѣдъ видъ количеството на знанията въ ущърбъ на съна, тѣлесното здравие, образованието на характера и сърдцето. — Отъ друга страна въ срѣднитѣ и висши учебни заведения постѫпватъ твърдѣ много неподготвени въ умствено и физическо отношение младежи, — които при други условия би принесли полза повече и на себе си, и на обществото. — Единъ твърдѣ важенъ факторъ за ранното остаряване на нашата интелигенция е умствената и физическа прѣумора, на която тя е изложена въ училището.

Между другитѣ причини за развиване нервна слабость, е и *алкохолизмътъ*. Тая злина за човѣчеството отъ година на година расте по-бързо, благодарение главно 1) на економическитѣ условия, които каратъ бѣднитѣ класи, за да забравятъ своята сиромашия, да усѣщатъ често по-голѣма нужда отъ алкохолъ, отколкото отъ хлѣбъ, 2) на сѫществуващата нервна слабость у голѣма часть отъ хората и 3) на наслѣдственото прѣдразположение къмъ алкохолизъмъ. Статистиката е показала, че въ психиатрическитѣ заведения на различнитѣ държави на Срѣдня Европа процентътъ на душевнитѣ болести отъ злоупотрѣба съ спиртни питиета се колебае между 10 и 25%, че 60% отъ идиотитѣ въ Швеция произлизатъ отъ алкохолици, че въ Англия между единъ милионъ бѣдни, 800,000 сѫ осиромашали отъ пиянство, — въ Русия 75% отъ прѣстѫпленията се намиратъ въ зависимость отъ злоупотрѣбата съ алкохолъ и пр. и пр. — Но най-голѣмото нещастие въ тоя случай е, че грѣховетѣ на бащитѣ изплащатъ, и то твърдѣ жестоко, тѣхнитѣ потомци.

Врѣдно дѣйствува върху нервната система злоупотрѣбата съ опиума, тютюня, който много здраво е завладѣлъ голѣма часть отъ човѣчеството, прѣдиврѣменното пробуждане и усилване на чувственостьта, половитѣ излишества, — и всичко това е въ тѣсна връзка съ разврата, проституцията, страстьта къмъ разкошъ и великолѣпие — мрачни симптоми за нравственъ упадъкъ на човѣчеството. — Като важни задачи на законодателството и обществото Крафтъ-Ебингъ посочва отстра-

нението на ония врѣдни моменти, които влѣкатъ нервнитѣ сили, душевния капиталъ къмъ гибель; на правителството и обществото прѣдстои да водятъ борба съ пиянството; държавата твърдѣ малко ще има прѣсърдце благото на своитѣ подданици, докато вижда въ консумирането на спиртнитѣ питиета единъ отъ най-важнитѣ си източници за доходъ и докато противъ алкохолизма тя води война само съ недостатъчни полицейски мѣрки. Като задължителни условия за борба съ пиянството авторътъ посочва запрѣтяване лошо очистената ракия, най-високо облагане спиртнитѣ питиета, намаление налога на чистото вино и бирата, унищожение на кръчмитѣ, запознаване народа съ опасноститѣ отъ злоупотрѣба съ спиртни питиета, повдигане общата нравственость, народното благосъстояние и храненето на маситѣ посрѣдствомъ правилно разпрѣдѣление на данъцитѣ, — освобождение отъ данъкъ прѣдметитѣ отъ първа необходимость, затваряне непоправимитѣ пияници въ специални заведения. — Друга важна задача на правителството и обществото е повдигане общата просвѣта. — За запазване нервното здравие необходими сѫ за отдѣлнитѣ лица слѣднитѣ условия: здравъ бракъ, — който изисква отъ родителитѣ прѣди всичко физическо и душевно здраве; добри материални условия; хигиенично жилище; нормална умствена или физическа работа при опрѣдѣлена професия, — „щастливъ е онзи, комуто работата доставя удоволствие: — който нѣма никаква прифесия или се е излъгалъ въ своята професия, той е нещастенъ човѣкъ“; правилно разпрѣдѣление часоветѣ за почивка и за работа, слѣдъ 2—3 часова умствена работа трѣба да слѣдва поне единъ часъ почивка; избѣгване полови излишества; нормаленъ сънь, — хигиенично легло; избѣгване на душевни вълнения: изобщо — правилна хигиена на тѣлото, правилно развитие на душевнитѣ способности и правиленъ изборъ на занятието. Като мощенъ факторъ за лѣкуване нервнитѣ болести е способностьта да се наслаждаваме отъ природата и да живѣемъ срѣдъ нея.

Къмъ най-важнитѣ форми на нервна болесть Крафтъ-Ебингъ посочва *неврастенията* — нервна слабость (reizbare schwäche). При тая болесть страдатъ най-много фантазията и характерътъ; като нейни признаци се явяватъ: лошиятъ сънь, чувство на умора и слабость, изпълнение съ мѫка и недоволство сѣкидневната работа, чувство на налѣгане въ гърдитѣ слѣдъ умствена работа и душевни вълнения, извънмѣрна раздразнителность и мѫчно възприимане. При тая болесть страда или цѣлата нервна система или само отдѣлни нейни участъци. Болниятъ отъ неврастения постоянно се бои отъ умопобъркване или пъкъ размекване на мозъка. — У мѫжетѣ, като послѣдица отъ полови излишества, особено отъ онанизмъ, а у женитѣ отъ тежки раждания и помѣтания се появява друга една честа форма на неврастения, която се продължава по гръбначно-мозъчнитѣ нерви. А като послѣдица отъ чести душевни вълнения, неврастенията може да се локализира въ областьта на сърцевитѣ нерви. — Друга форма на нервна слабость е *ипохондрията*, която се развива върху почвата на неврастенията и се срѣща повече у мѫжетѣ. Разтройствата на организма при тая болесть болниятъ често си обяснява твърдѣ прѣвратно и прѣувеличено. — Друга нервна

болесть, която се срѣща почти изключително у женитѣ, е *истерията;* тя се срѣща най-често у виспитѣ класи; нейни най-важни причини сж наслѣдственостьта и недостатъкъ отъ възпитание; нейната сжщность е още тъмна за науката. Споредъ Крафтъ-Ебингъ тя се придружава съ тънки разстройства въ хранението на цѣлата нервна система. При истерията се забѣлѣзва извънмѣрна впечатлителность, — поводитѣ за нея често биватъ незначителни, а реакцията силна и се съпровожда съ болки.

Единъ опитенъ специалистъ по нервни болести остроумно забѣлѣзалъ, че нервнитѣ болести ги лѣкува не лѣкарството, а лѣкарьтъ; — често може да се очаква успѣхъ не отъ нѣкое прѣдписание на лѣкаря, а отъ точно обмисления планъ за едно *психично лѣкуване.* Прѣди всичко е потрѣбна търпеливость отъ страна на лѣкаря и болния, за да се изслѣдватъ причинитѣ на болестьта и да се изпълнятъ точно различнитѣ диетични, психични и медицински мѣрки. — Въ тия случаи на лѣкуване има твърдѣ широкъ просторъ за лѣкари-измамници, които умѣятъ да прѣдразположатъ болния къмъ себе си, и за да го вовлѣкатъ въ своитѣ мрѣжи, описватъ тенденциозно и прѣувеличено болестьта му; тоя типъ лѣкари добрѣ е нарисувалъ Вазовъ въ своя разказъ „Ah, Excellence!“

За излѣкуване на тежкитѣ и застарѣли случаи отъ черепно-мозъчна неврастения авторътъ посочва *умственото поствообръщане,* — когато синътъ и внукътъ на знаменитъ прадѣдо се повърнатъ къмъ първобитното занятие на човѣка — селското стопанство, тогава синътъ на внука ще е запазенъ отъ опасностьта да унаслѣди едно нервно изтощение.

Слѣдъ диетичното и психично лѣкуване, които придружаватъ другитѣ лѣкувания, авторътъ посочва лѣчебнитѣ срѣдства, съ които си служи медицината — отчасть физически, отчасть лѣкарствени: лѣкуването съ въздухъ, вода, електричество и масажъ. — Разбира се, че лѣкуването трѣба да се ржководи отъ опитни лѣкари, за да даде добри резултати.

Голѣмо значение сж придобили напослѣдъкъ сенаториумитѣ за нервноболни, макаръ че още не удовлетворяватъ напълно своитѣ задачи. Отъ сенаториумитѣ се ползуватъ сега за сега само богатитѣ, — а пъкъ нервнитѣ болести се срѣщатъ по-вече или по-малко въ всички класи на населението.

Въпроситѣ, съ които се занимава Крафтъ-Ебингъ въ „Здрави и болни нерви“, сж твърдѣ съврѣменнитѣ и твърдѣ наложителни за обществото и медицината; обаче съврѣменниятъ човѣкъ твърдѣ малко мисли върху тѣхъ. Отъ друга страна тая книга се явява като една релефна картина на нашето врѣме, въ което хората живѣятъ по-вече съ нервитѣ си; тя ни обяснява съврѣменни явления въ литературата, изкуствата и обществения животъ. — „Произведенията на мнозина художници и писатели отъ най-ново врѣме затова се харесватъ на публиката, защото и тя е сжщо така невропатична, сжщо така настроена, получила

е сжща такова прѣвратно образование, както и самитѣ писатели". Или: — „хората на нашия нервенъ вѣкъ се нуждаятъ отъ необикновено силни раздразнения и въ всичко просто не намиратъ никакво удоволствие: публиката е обикнала шумната и оглушителна музика и сега се срѣщатъ твърдѣ често нервноболни музиканти по призвание, — въ нашия вѣкъ не сж рѣдкость лъжливитѣ гении". На друго мѣсто: „Въ еманципацията на женитѣ, въ благородния смисълъ на думата, се крие важенъ източникъ за развиване нервозность. Дѣйствителната способность къмъ умствена работа, необходима, за да се заеме мѣстото на мжжа въ попрището на наукитѣ или изкуствата, жената може да добие само слѣдъ много поколѣния, защото нейното призвание въ течение на много хиляди години е било съвсѣмъ друго".

Редакцията на сп. „Здравие" прави една твърдѣ голѣма услуга на българския читатель, като му поднася прѣвода на тая книга за нервитѣ. Нашата интелигенция има твърдѣ голѣма нужда отъ подобни книги, макаръ че малко ги чете. Прѣводътъ е грижливо извършенъ.

Б. П.

Единъ рельефъ съ образа на тракийския Дионисъ.

Въ *Revue Archélogique*, Janvier—Février 1904, стр. 19 и таблица I, намѣрваме статия отъ *P. Perdrizet*, подъ насловъ: Relief du pays des Maedes, représentant un Dionysos thrace, въ която се публикува единъ рельефъ произходещъ на вѣрно отъ Мелнишката кааза, отъ областьта, която обитавало тракийското племе *меди*. Въ дъното на рельефа се вижда лоза; двѣ голи дѣца сж наведени надъ клонетѣ и бератъ грозде; на дѣсно подъ лозата е изобразенъ Силенъ, който въ лѣвата си ржка държи гроздъ, а другата си ржка повдига, за да отрѣже съ косера другъ гроздъ; въ срѣдата се вижда конникъ, който безсъмнѣно е Дионисъ, на ловъ въ лозята; подъ коня тича пантера. Задъ Диониса се вижда Панъ, който съ лѣвата си ржка държи сирингъ, а съ дѣсната стиска опашката на коня. Ние отбѣлѣзваме само най-важното отъ подробното описание на Perdrizet.

Дионисъ е прѣдставенъ като ловжия, защото е тракийски богъ; така се изобразява и *Херосъ*, тракийскиятъ конникъ; изобщо въ Тракия всички богове се изобразяватъ на конь. — Рельефътъ носи слѣдния надписъ: Κλαυδιανὸς Πύρρος καὶ Πύρρος [Μ]άνδρου, καὶ οἱ Περὶ αὐτοὺς ΑΛΤΑΡΙΟΙ Θεῷ Ἀσδουλητῷ ςμς' ἔτι (246 отъ ерата на Акциумъ, 215 сл. хр.). — Съмнителна е думата ἀλτάριοι; Perdrizet прѣдполага, че каменодѣлцътъ е пропустналъ σ и трѣбва значи да се чете σαλτάριοι; въ тоя случай изразътъ οἱ περὶ αὐτοὺς (σ)αλτάριοι би значилъ „les gens préposés, avec les précédents et sous leur direction, à la garde des propriétés et des récoltes."

Богътъ отъ Асдула (Ἀσδουλητές) е, както казахме, Дионисъ; втората часть на думата напомнюва познати вече тракийски имена Δούλης, Δουλίων и пр. и името на богинята Ἰαμβαδούλη. — Изобщо статията на Perdrizet върху тоя извънредно интересенъ рельефъ заслужва внимание: тя е важна и за археологията на България.

Гавр. И. Кацаровъ.

История на една повѣсть.[1]

(„Кръстопжть“, повѣсть отъ А. Т. Страшимировъ).

Литературно-критически етюдъ.

Отъ д-ръ К. Кръстевъ.

На нашитѣ белетристи-младоци
посвещава тоя опитъ

Авторътъ.

Повѣстьта *„Кръстопжть“*, прѣдставена подъ мото Klimich за премиране отъ литературния фондъ „Ив. Вазовъ“, е единъ опитъ да се нарисува „помирение съ живота“ „служене на живота“, безъ да се прибѣгва до какви да било книжни теории и въобще безъ да се натрапятъ на живота никакви чужди нему искания — чрѣзъ просто изучване на онзи животъ, въ който сждбата или случаятъ сж ни поставили, — чрѣзъ просто по-дълбоко вникване въ неговитѣ нужди. Откъмъ темата си, тая повѣсть е слѣдователно нѣщо ново въ нашата литература, — една важна фаза въ нейното доближаване до живота. Обаче художественото изпълнение на замисъла страда въ нѣколко отношения. За всестранна оцѣнка на повѣстьта, въ тритѣ ѝ редакции, ние даваме всѣки пжть едно кратко изложение на развитието на фабулата (като се спираме по-дълго върху подробности, които иматъ по-общо значение било за *тая* повѣсть, било за тео-

---

[1]) Четири глави отъ тоя етюдъ сж били прѣдставени на Историко-филологическия факултетъ при Висшето училище (подъ чието управление се намира литературниятъ фондъ „Иванъ Вазовъ“) като доклади, писани отъ насъ въ качество на членъ-референтъ на избраната отъ факултета оцѣнителна комисия. Тия глави сж: II, III, V, VII. Не ще е лишно може би да изтъкнемъ тукъ изрично, че нѣкои отъ естетическитѣ недостатъци на повѣстьта разглеждаме по-подробно и по-елементарно, отколкото сме правили това до сега въ аналогични случаи. Правимъ това съ двойна цѣль: 1) да удовлетворимъ нееднократно изказваното желание да се дадатъ практически насочвания, които би могли да послужатъ на новаци, — на ония, които *захващатъ* да пишатъ въ тоя жанръ; 2) да отговоримъ на една специална нужда на Висшето училище, — на нуждата отъ елементарни естетически разбори, отъ които студентътъ по литература и естетика би могълъ да получи едно „нагледно“ прѣдставление за начина, какъ могатъ да се „демонстриратъ“ естетически прѣимущества и върху какво трѣбва на първо мѣсто да се обрѫща внимание.

рията на жанра), сетнѣ разглеждаме характеритѣ въ тѣхната индивидуална психология и въ тѣхното значение за службата имъ като части на цѣлото. Въ глава III говоримъ по-специално и върху нѣколко съвсѣмъ елементарни несъобразности и грѣшки въ външната разпоредба, въ композицията на частитѣ.

A. Първа фаза.

I. Развитие на фабулата въ първата редакция.

Вечерь. Въ село Шарбабенци, на високия брѣгъ на Дунава, учительтъ и учителката сѫ събрали по отдѣлно по десетина момци и моми въ училищното здание на вечерно учение. Какво имъ *чете* учителката, не е казано, но учительтъ имъ разказва изъ българска история. Урокътъ е вече на свършване: учителката скоро пуска момитѣ и тѣ запѣватъ отвънъ и отплѣсватъ умоветѣ на ергенитѣ... Единъ отъ тѣхъ дори казва на учителя да рече на учителката „нека не дава на ония да пѣятъ безъ врѣме, а то... единъ умъ за зимѣ ли, за лѣтѣ ли?“ Писва свирка, и въ двора се залюлѣва буйна игра. Но ето че скоро откъмъ селскитѣ кръчми се задава човѣкъ, и веселието изведнажъ замлъква: стражари дошли да откаратъ писаря. Учительтъ и ергенитѣ се изгубватъ въ мрака, къмъ кръчмитѣ, при момитѣ остава само „левентътъ“ Желѣзъ. На подпитванията на учителката той разправя, че тепърва трѣбва да гони егрецитѣ си единъ часъ далече, само „нѣщо му нозѣ не потръгватъ“. Слѣдватъ закачки, които открито рисуватъ чувствата на Желѣза къмъ Гергина, дъщерята на селския първенецъ чичо Бинбелъ, и свършватъ даже съ прѣкалено явното загатване — да поиска Желѣзъ Гергина: „Тебъ те бива само на думи, казва учителката, а не изтървашъ приказка кѫдѣто (?) трѣба“, на което Желѣзъ отвръща съ тия думи, характерни за неговото по-нататъшно поведение въ тая деликатна работа: „Човѣкъ, учителке, трѣба трижъ да помисли, а еднажъ да върши. Пъкъ когато си и сиромахъ, — триста пѫти помисли, че еднажъ върши...“ Той си тръгва, разотиватъ се и момитѣ; учителката и Гергина трѣба само да прѣминатъ низкия плетъ, който дѣли чичо Бинбелова дворъ отъ училищния, за да си идатъ у дома: първата квартирува у тѣхъ. Съ думитѣ на Гергина: „Стори, ма учителке, стори ма да ме земе Желѣзъ“, се уяснява и нейното отношение къмъ Желѣза (I глава на повѣстьта).

Тая глава трѣбва да се схваща като интродукция: тя не ни рисува началото на събитията, а единъ доста напрѣднал моментъ

отъ тѣхъ, като при това подгатвя и изясиява въ нѣколко важни точки дѣйствието; но и като такава, тя не е пълна. Както е антиципирано отношението между Желѣзъ и Гергина, трѣбвало е все тъй ясно да се загатне и за отношенията между учителя и учителката, а и да не се казва само, че „стражари дошли да вэематъ писаря", но да се очертае и състоянието на третия, централенъ по своето значение, елементъ: обществено-политическия и економическия. Само слѣдъ такова очертаване на тритѣ самостоятелни фактора, авторътъ би си създалъ нужната почва за постепенно *регресивно* разкриване на събитията и отношенията между лицата. Вмѣсто това, той е размѣсилъ съвсѣмъ безсистемно регресивното съ прогресивно излагане, и то по начинъ, който не ни позволява нито да обозремъ станалото прѣди да се почне неговиятъ разказъ, нито да слѣдимъ постепенното развитие на новитѣ събития Отъ по-нататъшното наше изложение на фабулата ще се видятъ ясно тия недостатъци на повѣстьта. —

II глава почва съ съобщението, че до прѣди недѣля Балашевъ нехаялъ за нищо въ село, — и слѣдъ туй се подхваща разказъ за миналото на героя: прѣди три години той и сжщата учителка Димка Нешева учителствували въ бѣленското село Иванци. Той станалъ учитель, че се билъ „повелъ по идея", и още отъ ученикъ го имали за много способенъ. Въ края на годината ги изключватъ и двамата отъ Иванци. Димка се настанява въ Шарбабенци, а той отива студентъ въ София. И именно за неговото студентство главно ни се разказва въ тая глава: прѣдставенъ е единъ професоръ (съ жена си!), и единъ дълъгъ разговоръ съ него, който разговоръ въ едно отношение повече прилича на интимна изповѣдь, нежели на бесѣда съ учитель, а въ друго — на неумѣстно приказване върху всевъзможни въпроси. Характерна е изповѣдьта на студента, че „не можалъ да обикне нито единъ отъ учителитѣ си" (което горѣ-долу ще каже всѣки студентъ за ученичеството си, и всѣки миналъ прѣзъ Висшето училище — за врѣмето на студентството си), а като учитель въ село „не можилъ да изкара душата си на вънъ и не намѣрилъ да обикне нито единъ човѣкъ". Друго едно признание, характерно не толкова за него, колкото за срѣдата му: „Едно много ме смущава, г-нъ професоре, като гледамъ студентитѣ отъ горнитѣ курсове: коситѣ имъ ще побѣлѣятъ отъ грижа, че всички служби сж изпълнени. И питамъ се: нима и азъ ще дойда до това срамно положение! А... ще бжда докаранъ, защото харча чужди пари, и трѣба да ги върна, че не сподѣлямъ ничии убѣж-

дения.“ (Пропущаме други не по-малко важни „разкрития“, — за тѣхъ ще говоримъ при анализа на Балашева характеръ. Тамъ ще изтъкнемъ и психологическитѣ несъобразности въ тая сцена и особено нейната нескопосность въ художествено отношение).

III глава се открива съ съобщението, че слѣдъ първата година вече Балашевъ напуска Висшето училище и става учитель въ Шарбабенци, дѣто е и Димка. И непосрѣдствено слѣдъ туй съобщение иде сцената въ кръчмата, дѣто Балашевъ насамѣ казва на старшия да си върви съ стражаритѣ, че селянитѣ съ добро нѣма да имъ дадатъ писаря, а на селянитѣ, — че ще даде на старшия едно писмо до началника. Тукъ се явява за пръвъ пѫть и чичо Бинбелъ — авторътъ тозъ часъ го и характеризира, — и неговата дума именно, задъ която е цѣло село, дава всичката тяжесть и сила на Балашевия замисълъ. — Все въ тая глава се разказва (безъ да се уясни добрѣ, какъ е дошълъ той до тая мисъль), — че чичо Бинбелъ повежда селянитѣ, па и самия него, Балашева, къмъ училището, — да ги поучи тамъ послѣдниятъ. Самото поучение е разказано въ IV глава, а тукъ се пояснява, при какъвъ случай се намѣсилъ Балашевъ въ селскитѣ работи — прѣди единъ мѣсецъ (сега сме въ пролѣтьта), какъ тоя случай станалъ причина да заговори селото за него: чичо Бинбелъ зима негова страна и туй му печели симпатиитѣ на селянитѣ — тѣ захващатъ да го дирятъ за съвѣти отъ всѣкакъвъ родъ.

Ядката на поучението въ училището (IV глава) е: да не дигатъ селянитѣ буна, че язъкъ имъ за сиромашията; да не слушатъ ни него, Балашева, ни писаря, че тѣ сѫ „дърво безъ корень“. Нѣмотията на селянитѣ е илюстрирана съ онзи клетникъ, който изхлъцва срѣдъ поученията на Балашева и който подъ кожуха си нѣмалъ и риза. Изцѣло тая сцена е важна, и нейното значение за ансамбла е ясно. Само връзката ѝ съ онова, което се извършва сетнѣ, не е достатъчно изтъкната. Като централна сцена въ повѣстьта, която ни рисува силитѣ, отъ които ще произлѣзе буната, необходимо е било *видими* нишки да се проточатъ отъ нея и да я свържатъ съ всѣка по-нататъшна постѫпка на селянитѣ. Тогава тя не би била така епизодична, — свързана чрѣзъ тъй слаби нишки съ главното дѣйствие, както е сега. Една бѣлѣжка: съ намисане името на князя, и то по такъвъ начинъ („станало е законъ вече . . ., па и князя ни билъ упоритичъкъ . . . нѣма що, царь е, и той си има своя воля . . . “), авторътъ съвсѣмъ ни окрѫжава съ публицистическа атмосфера и прави невъзможно естетическото, „илюзивното“ отнасяне къмъ тая сцена.

Въ V-та глава нѣма ни цѣлость, ни единство и при най-невзискателно цѣнене. Тя състои отъ десеть голѣми ржкописни страници, но съдържа повече материалъ, повече дѣйствия и ситуации, нежели половината отъ останалата часть на повѣстьта, — съ нейнитѣ 80 и нѣколко такива страници. И разбърканостьта въ тая глава не е малка, — хронологическото ориентиране не е лесна работа: читательтъ достига до извѣстна ясность едвамъ къмъ края, когато на автора идва на умъ да съобщи, че всичко онова, което образува ядката на тая глава, не било непосрѣдствено прѣживяване, а се извършило прѣди три мѣсеца. Главнитѣ моменти въ тая глава сж: плачливостьта на Балашева (гледай за нея въ анализа на характера му — III, 3. въ края, стр. 342), проявена отъ него особено въ прѣдшествувалата училищна проповѣдь, и произлѣзла отъ мислитѣ му, че само въ университетитѣ човѣкъ можалъ да умува и да възведе въ културъ разума, а „срѣдъ тия страдалци не може да не оглупѣе прѣди да поумнѣе (!)". Слѣдъ туй авторътъ се връща назадъ въ миналото на Балашева. — Най-важното въ тая глава е обяснението между Балашева и Димка, — обяснение много странно и непонятно както въ психологическо отношение, така и въ неговото значение за цѣлото. Балашевъ ѝ се изповѣдва, че не намира цѣль въ живота, че „когато му било (бивало?) най-леко, човѣкъ билъ за него олицетворение на глупостьта, и че се сърдѣлъ и дразнѣлъ, кога говори съ хората" (стр. 40 и 41 отъ ржкоп.). На слѣд. страница: „Ето, твоя мозъчецъ, да зема да ти го разлистя, ще намѣря навѣрно само уроци и съвѣти и . . . може би още нѣкакви животински тлъстинки, пфу!" Тая — залетѣла отъ невидѣлица — базаровщина у Балашева нито е обяснена, нито е свързана съ неговото — минало вече! — болезнено психическо състояние; тя е и въ друго отношение за осжждане, — че дава поводъ да се унижава безъ нужда другарката му: въ отговора си тя му казва, че била проста бѣдна учителка и че не е могла нищо да научи, слѣдъ което той, все тъй безпричинно, съвсѣмъ пада въ изступление:

„Недѣй ми плака, недѣй ми се чупи, а ако те боли, падни на колѣнѣ. Що стоишъ? Падни на колѣнѣ, моли се! Защото си дребна, всички сте дребни, по-дребни и отъ мравки". И Димка дѣйствително пада на колѣнѣ: „Бистри сълзи потрепваха на чернитѣ ѝ рѣсници. Балашевъ спрѣ погледъ на тѣхъ и му се стори, че си спомни нѣкаква картина. Послѣ гузно се усмихна, взе въ шепа главата ѝ, дигна я като дѣте и слѣдъ туй вене нѣкакъ потрепера и самъ, па ѝ притисна лицето до гърдитѣ си.

— Вие женитѣ асля за това сте и родени, пришепна той усмихнато".

Това било прѣди три мѣсеца, съобщава авторътъ, и продължава разказа си:

„Така се бори той цѣла зима съ своята разюздана мисъль, а горещата кръвь въ младата му снага се олегваше, сърдцето му се разчистяше и ето съ пролѣтьта младиятъ мжжъ, безъ и самъ да сѣща, почваше да стжпя на нозѣ, както желаеше той отдавна“.

Ако искаме да обозремъ извцѣло тая глава отъ гледна точка на хронологията на разказанитѣ въ нея събития, ще се получи слѣдната картина: най-напрѣдъ се казва, че Балашевъ цѣло лѣто не казвалъ какво става въ душата му; сетнѣ, че въ края на ваканцията захваща да вѣхне и заявява, че *нѣма* да учителствува, но все пакъ *става* учитель, и Димка дори го склоня да отворятъ вечерно училище, — за да му помогне да стжпи на нозѣ. Изначало обаче и отъ туй нѣма никаква полза: той я слуша за всичко, но „въ него бѣше се свила мисъль и го глождѣше: тя го заварваше легналъ по очи на пата си, съ подпухнали очи и зълъ“. По Коледа не щѣлъ да отиде и дома си, а се затворилъ цѣли два дена въ стаята си, та Димка съ голѣмъ трудъ го накарва да ѝ отвори вратата — за горѣизложеното обяснение. Заключителнитѣ думи на това обяснение („Вие женитѣ аслж за туй сте и родени“), а особено пояснението на автора, цитирано отъ насъ по-горѣ („така се бори той цѣла зима . . .“) не оставятъ никакво съмнѣние, че Балашевъ е прѣболедувалъ — или прѣкипѣлъ. Между туй нататъшниятъ разказъ, а особено писмото на самия Балашевъ до Димка (глава XII), все тъй ясно говорятъ, че той още не се е помирилъ съ живота, още не е опредѣлилъ отношението си къмъ него. (Оставяме на страна въпроса за самата „болесть“ на Балашева, — доколко авторътъ е уяснилъ, въ какво собствено състоятъ неговитѣ мжчения и отъ що сж прѣдизвикани. Върху това говоримъ при анализа на Балашева характеръ, — то се касае до психологията на героя, а не до вървежа на събитията).

На утрото слѣдъ деня, въ който захваща повѣстьта, чичо Бинбелъ иде рано при Балашева да го събуди за една разходка съ ученицитѣ; — разправя му, че селянитѣ точатъ коси и купуватъ револвери и му говори за дъщеря си Гергина, че си изплакала очитѣ, та да рече на Желѣза да я поиска. — Извеждатъ дѣйствително дѣцата „къмъ Чуката“, край Дунава, той и Димка. По пжтя срѣщатъ писаря, и той влиза въ кратъкъ разговоръ съ него. (VI глава). Чрѣзъ тая разходка авторътъ сполучва съ единъ външенъ

претекстъ (безъ да ангажира убѣжденията му) да отстрани Балашева отъ участие въ събитията, които има да се разиграятъ наоколо му, и то вслѣдствие на неговата намѣса въ селскитѣ работи (— съ съвѣта, да си идатъ стражаритѣ безъ писаря, когото сѫ дошли да вематъ). — Доколко това отстранение е необходимо за замислитѣ на автора и доколко то е мотивирано и вѣроятно въ психологията на Балашева, е другъ въпросъ, който разглеждаме по-сетнѣ.

Все сѫщия день, черква още не пуснала, околийскиятъ началникъ заедно съ стражаритѣ си прѣпуска прѣзъ Шарбабенци и спира прѣдъ общинската канцелария. Кметътъ не е тамъ, — извикватъ го, и началникътъ го прѣсрѣща съ въпроса: „Дѣ ти е писарьтъ, кмете?" и му заповѣдва да прати да повикатъ и него, и учителя, и „оня старецъ, дѣто снощи е пѫдилъ стражаритѣ". Довеждатъ изъ черква само послѣдния, сподиренъ отъ голѣма навалица селяни и отъ седмината негови синове. Но чичо Бинбела въвеждатъ самичъкъ при началника, и първата дума, съ която тоя го поздравява, е: „Старче, право да ми кажешъ: тебе турчинъ билъ ли те е?" — „Опазилъ ме Богъ, господине", изтръпва чичо Бинбелъ. И неговиятъ изтърсакъ вижда отвънъ, какъ се осукалъ камшикътъ на началника около таткова му вратъ, хуква изъ улицитѣ и запищява: „Селени хее! тато биятъ, тато!" — Канцеларията въ единъ мигъ се изпълня съ страшна глъчева, на двора „се залюлѣва море отъ калпаци", а до ушитѣ на началника достигатъ думитѣ: „Кой ви хра-ни бе, та ни би-е-те ви-е насъ? Кой ви хра-ни, глад-ни ку-че-та — псе-та и въл-ци да ви я-дѣ-ха гла-ви-тѣ!" Опитването му, чрѣзъ бравиране и заплашване да смути тълпата, не сполучва: въ отговоръ единъ обълъ камъкъ профучава край него и откъртя стѣната задъ него; а по камъка и една глуха и зловѣща закана: „Дръжте ги, тѣхната . . . !" Не помага и намѣсата на кмета. Въ отговоръ на началнишката заповѣдь, да стрѣлятъ на месо — „На месо ха!" изреваватъ двама крайненци, дигнати надъ раменѣтѣ на сгѫстената тълпа ... „И стана нѣщо страшно: — прѣдъ пруста се дигна стълбъ отъ човѣшки гърбове и само за едно мигновение горѣ, прѣдъ началника и прѣдъ стражаритѣ, се озоваха най-главорѣзитѣ крайненци".

„Стрѣляйте ме, м...... ви, ревна да плаче единъ отъ тѣхъ, и срѣщу самото дуло на началникова револверъ разгърди своитѣ черни и кални гърди ...., — стрѣляйте ме! Аслѫ сега само това остана: да ни вземете и живота." А едно дребно човѣче, съ думитѣ: „Я вие нашиятъ, я ние вашиятъ!" се хвърля и сграбчва началника за гушата, и всичко „се слива въ едно море отъ яростенъ ревъ:

„Бийте! Тѣхната вѣра кучешка!“ И старшиятъ съ началника си полетяватъ изъ пруста съ глава надолу въ ржцѣтѣ на разярената тълпа. Само намѣсата на опомнениятъ най-сетнѣ чичо Бинбелъ спасява посинѣлия и облѣнъ въ кърви началникъ.

Това е съдържанието на VII-та глава, — единъ pendant на сцената на „поучението“ въ училището, но написана съ единство въ настроението, издържана отъ начало до край и напълно закржглена. Изобщо една отъ най-силнитѣ, най-напрегнатитѣ сцени въ повѣстьта.

Въ VIII глава селянитѣ, по заповѣдь на чичо Бинбела — на чийто вратъ ясно личи кървава рѣзка отъ камшика на началника — подкарватъ навързанитѣ стражари — накъмъ черква, както узнаватъ скоро. Чичо Бинбелъ ималъ на умъ да ги заколне въ черква. Но срѣщатъ селския свещеникъ, който протестира противъ тоя грѣхъ. Интересътъ — и драматизмътъ — на тая глава състои въ борбата между свещеника и селянитѣ, да заколнатъ ли или не стражаритѣ и началника. И макаръ интересътъ да не ослабва почти до края на тая сцена, все пакъ тя не е водена тáка увѣрено и стремително, както по-първата, а въ извѣстно отношение и сцената слѣдъ нея, която рисува сѣчьта, разправата между селя́нитѣ и кавалерията.

Въ IX глава Балашевъ, който не знае нищо за станалото слѣдъ него въ селото, изпълня поржчката на чичо Бинбела: да говори на Желѣза за Гергина. Тукъ се довършва характеристиката на Желѣза, у когото се разкрива едно колкото необикновено, толкова и тънко и дълбоко чувство... Улснява се и неговата роля въ приготовленията на селянитѣ да дадатъ отпоръ на властьта. Когато Балашевъ оставя Желѣза, за да отиде при Димка и ученицитѣ, той вече вижда полето почернѣло отъ войска и селяни. Въ X-та глава се рисува самата свада съ нейнитѣ перипетии и юначеството на Желѣза. То е втора глава подиръ VII-та, която сжщо прѣдставя отъ себе си едно напълно закржглено цѣло, — издържано и въ настроението, и въ устрема на дѣйствието.

Съвсѣмъ друга картина ни рисува XI-та и XII-та глави: отъ гледна точка на художествено, въобще непосрѣдствено рисуване на живота, както и като разпоредба на частитѣ на цѣлото, тия глави сж еднакво несполучливи и достойни за осждане. — „Конкретно“ съдържание, което да обогатява повѣстьта и да тласка дѣйствието напрѣдъ, тия глави не съдържатъ: — XII-та се състои само отъ едно писмо на Балашева до Димка, въ което той се обяснява съ

нея, и съ себе си, но — противъ всички правила на поетическото творчество; отъ тая страна ние подробно оцѣняваме писмото по-сетнѣ, въ естетическия анализъ, та не е нужно да се спираме тука повече. А отъ XI-та гл., която ни рисува Балашева въ русенското подземелие, ще приведемъ нѣколко пасажа, и то не за друго, а само защото сж писани съ наивность и примитивность почти непонятни при тая литературна култура, която изобщо показва тая повѣсть. Главниятъ прѣдметъ на размишленията и, бихме рекли, на глаголствуванията, които пълнятъ тая глава, е отношението на героя къмъ родителитѣ му, къмъ гатанката на вселенната и къмъ религията. Вече сюжетътъ е, слѣдователно, крайно излишенъ — за *тая* натура и *тия* обстоятелства. „Добъръ старецъ, отсѣчеше Балашевъ и стане, стисне глава, мжчи се да се замисли, ще му се да бърза да намисли, сѣкашъ си бѣше турилъ намѣрение да намисли нѣщо, и то тукъ, както си е самотенъ въ тая дупка." Онова, което иска и *бърза* да намисли, било, че родителитѣ му сж живѣли половина животъ за него. А по-нататъкъ: „Балашевъ разбираше родителитѣ си, а като че ли искаше да разбере и родителитѣ на всичкитѣ си връстници". Непосрѣдствено слѣдъ тия мисли авторътъ се отплѣсва, безъ всѣки прѣходъ, съвсѣмъ на друго: „На утрото слѣдъ този веселъ день, още въ просъница, литна мисленно нѣкакъ на далечъ: дигаше се високо, дигаше се и гледаше земята: — едно грамадно кълбо, което се върти съ мълниеносна бързина". — „А бе, много е просто: безчислени сж такива кълба, ама ето, на нашето има хора", казва той. И така върви цѣла страница (81), все съ необосновани и неподготвени съ нищо мждрувания, а на слѣдната страница, долу, изъ единъ пжть заговорва за християнската религия, за която и отсича, че била „просто божествена". И рѣшава: „докато не отрѣже, нѣма да тури залъкъ въ уста(!)". — Всичко работено и писано на прѣумица, безъ участие на собствено чувство, чрѣзъ което се възсъздава и прѣживява въ въображението като дѣйствителность онова, що се обективира!

Послѣдната, XIII-та глава на повѣстьта — която има значение аналогично на първата и която като епилогъ притежава сжщитѣ недостатъци, които първата притежава като прологъ — описва щастливата срѣща на освободения отъ затвора Балашевъ съ родители, годеница и другари. Единствената видима връзка между тая глава и цѣлото е разказътъ за проповѣдьта и изобщо за обаянието на Балашева върху селянитѣ, и припомнюването за избититѣ и за

ранения — обезобразенъ — Желѣзъ. Нито чичо Бинбелъ, едно тъй важно лице, нито въобще селската кауза и напозатворенитѣ селяни не се поменувать нито съ една дума. Тъй че пъленъ завършъкъ повѣстьта не получава.

II. Характеритѣ въ първата редакция.

Повѣстьта не е лишена отъ съзнателна художническа мисъль и отъ смислено комбиниране и контрастиране на характеритѣ, които естествено се разпадать на три групи: едната състои отъ тримата старци (чичо Бинбелъ, Балашко лозарьтъ и бае Нешо кундураджията), другата отъ Гергина и Желѣзъ, а третята — отъ Петъръ Балашевъ и Димка Нешева. Всѣка отъ групитѣ се образува отъ противоположни натури, и освѣнъ това отъ своя страна образува контрасть на другитѣ двѣ групи. Но въпрѣки тоя похвать въ рисуване на лицата, който е крайно благоприятенъ за по-рельефно изтъкване и нюансиране на характеритѣ, тѣ сж очертани твърдѣ блѣдно и само въ два отъ тѣхъ, и то въ по-маловажнитѣ (у чичо Бинбела и Желѣза), авторътъ е достигналъ до извѣстно индивидуализиране, — до възсъздаване подобия на живи хора. Нека разгледаме по отдѣлно, какъ и доколко авторътъ е сполучилъ да обрисува всѣко отъ лицата.

Първа група.

Бае Балашко лозарьтъ отъ I-та група, който често се поменува, който къмъ края на повѣстьта добива значително влияние върху мислитѣ на сина си, а въ епилога (или — по разпоредбата на автора — въ послѣдната, XIII глава), сир. малко късничко, дори се явява лично на сцената, — бае Балашко не е получилъ *никаква* опрѣдѣлена физиономия. Авторътъ му е далъ само една едничка индивидуална черта: мълчаливо ядосване на сина и неговото учителствуване. Макаръ бае Балашко да ни интересува наймного като баща на героя Петъръ Балашевъ, въ характеритѣ на бащата и на сина не намираме никакви изпжкнали *общи* — или поне отъ единъ родъ — черти. А за отношението на бащата къмъ сина знаемъ комахай само това, че първиятъ горещо желае, синъ му да не бжде учитель, но чиновникъ, ала „не иска да се покори" и да каже на сина си да напустне учителството. Единствената черта, която го приближава до нашето сърдце, е участието му въ сждбата на затворения синъ, — но и то е книжно, т. е. необосновано,

немотивирано, неполучило психологическо вѣроятие; безъ да познаваме по-дълбоко бае Балашковата душа, въ най-индивидуалнитѣ ѝ особености, ние не можемъ да допуснемъ, да повѣрваме, че *естественото* проявление на бащинско чувство у единъ баща е мисъльта, *грижата,* дали синътъ е виновенъ въ нѣщо или не, а не скръбьта или ядътъ, че е попадналъ въ подобно нещастие. Такова отнасяне на баща къмъ синъ е вѣроятно само при *необикновенъ* характеръ у първия. И, види се, авторътъ тъй си е мислилъ стареца, но не го е нарисувалъ такъвъ, затова и чувството на бащата е недостатъчно мотивирано и остава за насъ неправдоподобно. Липсува и всѣко по-интимно отношение между бащата и сина, — и епилогътъ, дѣто бащата (противъ правилата на техниката) излиза на сцената, не създава тая интимность, макаръ авторътъ видимо да се е помжчилъ да я създаде.

Повече индивидуални черти притежава, все отъ групата на старцитѣ, *чичо Бинбелъ,* — единъ типъ съ вѣренъ художнически тактъ почерпенъ непосрѣдствено изъ живота и само въ изпълнението малко похабенъ съ книжни черти. Чичо Бинбелъ е типъ на саморасълъ умъ, съчетанъ съ широко, открито, любящо сърдце и съ вродена повелителность. Българската белетристика отдавна вече е съзрѣла, *открила* тоя типъ въ нашата селска маса, — и видни белетристи вече нѣколко пжти сж го посочвали и дори скицирали. Дѣдо Славчо въ „Дѣдовата Славчова Унука“ на Веселина е майсторско възсъздаване на тоя типъ. Но при все това той съвсѣмъ не е изчерпанъ и си чака тепърва майстора. И слѣдъ нѣколкото нови и твърдѣ сполучливи черти, които е придобилъ тоя типъ въ „*Кръстопжтъ*“. — Главниятъ недостатъкъ на чичо Бенбела не е толкова въ неговитѣ типични черти, колкото въ индивидуалнитѣ: той не е съвсѣмъ свободенъ отъ фалшиви ноти и не е достатъчно индивидуализиранъ. Малкото негови индивидуални черти сж удавени въ много *общи,* родови черти. Така напримѣръ, като *баща,* чичо Бинбелъ ни е съвсѣмъ непознатъ. Колкото знаемъ за него въ това отношение, знаемъ го отъ разговора му съ Балашева за Гергинината любовь къмъ Желѣза, — онзи разговоръ, въ който му дума да подстори послѣдния да я поиска, че си изплакала очитѣ за него. Но самиятъ тоя разговоръ е вече твърдѣ рискуванъ, — искаме да кажемъ, психологически невѣроятенъ за насъ, по причини аналогични на тия, за които говоримъ горѣ, по поводъ на бае Балашковото книжно отнасяне къмъ арестуването на сина му. И тука, и тамъ липсуватъ психологическитѣ *премиси,* изъ които подобни постжпки произти-

чатъ като естествени и наложителни *послѣдствия*. Не много повече знаемъ за Бинбела и като *човѣкъ*. Наистина, той се рисува въ нашето въображение като вѣчно мждъръ наставникъ, но какъ се докарва съ хората, твърдѣ малко знаемъ, както и — какъ се докарва съ дъщеря си и въобще съ своитѣ. Разговоритѣ му съ Балашева не могатъ да бждатъ типични за отношенията му съ селянитѣ, — тѣ сж нахвърлени съвсѣмъ на бърза ржка и не сж доизпълнени, по-точно: не сж детализирани. Нѣма нито единъ *цѣлъ* разговоръ, а само загатвания за разговори и откжслечни думи. Така бѣгло могатъ да се водятъ разговори, само слѣдъ като лицата ни сж вече добрѣ познати, слѣдъ като вече ги знаемъ отъ пълни, „дѣйствителни" разговори. Безъ съмнѣние и отъ това, което се съдържа въ повѣстьта, все можемъ до извѣстна степень да си реконструираме образа на чичо Бинбела, да си прѣдставимъ, какъ живѣе той съ свои и чужди; но белетристъ, който се задоволява съ това, самъ се отказва отъ своитѣ най-важни права и задължения като белетристъ... Защото, първата работа на единъ белетристъ е именно тая — да очертае *непосрѣдствено* лицата си, да ги прѣдстави срѣдъ живота, въ *„дѣйствителни"* отношения съ околния миръ. За чичо Бинбела авторътъ е далъ само нѣколко основни акорда, и повече нищо. А то е съвсѣмъ недостатъчно. Нуждни сж били поне една-двѣ по-детални селски сцени.[1])

Втора група.

Гергина и Желѣзъ, които образуватъ втората група, се отнасятъ едно къмъ друго, както една безплътна сѣнка къмъ една пълна съ животъ човѣшка личность.

Докато Желѣзъ е обрисуванъ живо и всестранно, Гергина е прѣдставена въ единъ единственъ характеренъ моментъ — и слѣдъ туй е оставена въ сѣнка, дори и съвсѣмъ забравена. Въ обрисовката на своя Желѣзъ авторътъ е билъ по-щастливъ, нежели при чичо Бенбела: съ нѣколко само щриха е смогналъ да даде *цѣлия* човѣкъ и да ни очертае една силна, физически и духовно, селска натура, — натура непосрѣдствена, грубичка и простичка, но натура чужда на всѣка изкуственость, — натура, която страда отъ най-сърдечна болка — отъ страхътъ, че може да не намѣри сподѣла на своята любовь.

[1]) Върху бая Нешо обущаря, Димкиниятъ баща, не се спираме, понеже авторътъ го е оставилъ съвсѣмъ въ сѣнка и не му е далъ нищо характерно. Той и не играе никаква роля въ повѣстьта, — въ тая редакция.

Тая двойка изглежда да е концинирана отъ автора съ голѣма симпатия: поне той я окржжава изначало съ една поетичность, каквато съвсѣмъ липсува на главната двойка въ повѣстьта му; въвежда я по единъ начинъ, който не е лишенъ отъ особена прѣлесть и дори отъ извѣстна романтичность: — Уроцитѣ въ вечерното училище сж се свършили; учительтъ е излѣзълъ изъ стаята — съ момцитѣ, учителката — съ момитѣ, и сж завъртѣли кръшно хоро. Но достига вѣсть, че сж дошли стражари „да откаратъ писаря“. Оттърчаватъ бързо всички момци, остава само Желѣзъ (оставането му е прѣвъзходно мотивирано). Учителката, до рамото на която се е облегнала „тънкоснага Гергина“, не може да се стърпи да не закачи Желѣза, когото Гергина либи. Той подхваща закачкитѣ на учителката за „звѣздата“: — „Ей я задъ гърба ти . . ., хемъ ми свѣти, та ми гори сърдцето; токо... речи, какъ да сторя, сиромахъ, че да я примамя“ . . . — Разотиватъ се, тръгва и Гергина съ учителката, но се залюлѣва и захълцва. Учителката я мъмре и ободрява, а тя я замолва като дѣте: „Стори, ма учителке, стори ма, да ме земе Желѣзъ“. — Но за жалость, това хубавичко начало е едва ли не всичко: създалъ него, авторътъ сѣкашъ изгубилъ своитѣ симпатии или своя интересъ за милата двойка, и прѣзъ цѣлата първа половина на повѣстьта не си и спомня за тѣхъ. Чакъ въ VI глава му хрумва пакъ за тѣхното сжществувание. Но само хрумва — тъй като за характеризиране нищо не е прибавилъ, нито пъкъ се е досѣтилъ да създаде поне една единичка сцена, въ която да обрисува любовния ѝ купнежъ. А нейното другаруване съ учителката е било такъвъ естественъ поводъ за подобна сцена! Пъкъ и за двѣтѣ дѣвици е било сърдечна потрѣбность да се изкажатъ, да си повѣрятъ мжката една на друга —

„И двѣтѣ съ сжща жалба на душа
И двѣтѣ съ сжщий на сърдцето блѣнъ“.

Разумѣва се, отъ много разправяне не е имало нужда: стигали сж още двѣ-три такива — изтръгнати изъ самото сърдце — думи, за да се разкрие нейната проста и недълбока душа. Косвено, чрѣзъ бащата, авторътъ сѣкашъ е искалъ да постигне сжщото, но безъ успѣхъ: онова, което научваме отъ чичо Бинбела, не е нито характерно, нито е оригинално: да плаче влюбено момиче е толкова обикновено, че намъ се вижда малко странно, какъ то е могло да накара човѣкъ като чичо Бинбела да потърси помощь отъ Балашева. Безъ съмнѣние, за самия Бинбелъ тая постжпка е твърдѣ харак-

терна, но да се мотивира достатъчно такава една постжпка, т. е. да стане тя вѣроятна, нужно е голѣмо индивидуализиране както на Гергинината любовь, така и на отношението между бащата и дъщерята. А това именно липсува на повѣстьта, и тукъ при чичо Бинбела може би дори въ по-голѣма степень, нежели при бае Балашка, и — както ще видимъ по-сетнѣ — при самия герой на повѣстьта, Балашева. Най-сетнѣ, и оная черта, съ която авторътъ се е опиталъ — въ епилога си — да даде животъ на Гергина, е крайно несполучлива, и за да не се накърнява поетичностьта и блѣсъкътъ на първото впечатление, по-добрѣ би било съвсѣмъ да я нѣма. Говоримъ за онова, което учителката Димка Нешева разправя на гоститѣ, у Балашеви, за нея: „Изплакала си е очитѣ, бѣдната! — хлипа по цѣли нощи.... Казала й бѣхъ, че може да му направятъ носъ, та като се е хванала отъ тогазъ о мене, токо ме пита — писа ли, ма учителке, писа ли да му направятъ носъ?" — Въобще тоя нещастенъ Желѣзовъ носъ е твърдѣ нещастно замисленъ и ние ще се повърнемъ по-долу още единъ пжть върху него.

Въ противоположность на Гергина, Желѣзъ, както се каза и по-горѣ, е не само доста индивидуализиранъ, но изобщо е живо и смислено очертанъ. Той е единственото лице въ повѣстьта, въ характера на което нѣма нито една фалшива нотка. Ние го знаемъ и откъмъ темпераментъ, и въ негова оригиналенъ начинъ на говорене; знаемъ дори, какъ либи той или, по-право, защо не смѣе да даде воля на своето сърдце и да залиби беззавѣтно. За никое друго отъ лицата не ни е казано толкова много и съ толкова малко думи. При това Желѣзъ не е само любовникъ; той е и четникъ на разбуненото село и играе важна роля въ сѣчьта между селяни и кавалерия. Авторътъ му приписва рѣдка храбрость: той съ своята „подкована чомага" сваля два коня, „убива на мѣсто и сваля три войника", додѣто най-сетнѣ пада раненъ, обезобразенъ — съ отсѣченъ носъ — и го отнисатъ въ болницата. Само единъ похватъ на автора въ рисуването на Желѣза заслужва осжждане — и то принципиялно осжждане. Касае се за фактическото сжществуване на Желѣза и на негова отрѣзанъ носъ. Безъ съмнѣние, неоспоримо право на поета е да свърши съ своитѣ герои, както той намира за добрѣ, споредъ своитѣ художнически замисли. Но авторътъ на *„Кръстопжтъ"* изглежда да се е счелъ длъженъ — или може би е счелъ за своя особена заслуга — да се откаже отъ това свое право и да копира всецѣло сждбата на своя Желѣзъ отъ сждбата на нѣ-

какво дѣйствително лице, което му е служило за моделъ. Поне той изрично ни увѣрява въ това, — съ тая непростимо наивна и не твърдѣ грамотно стилизирана *бѣлѣжка* (подъ линия, — както е обичай въ научни съчинения, за да се обоснове нѣкое ново твърдение на автора):

„Желѣзъ, като ергенъ, овчарь, любимецъ на момитѣ, *заедно съ името си* (к. н.), съ подкованата си чомага, съ сполучливитѣ си сражения срѣщу кавалериститѣ и съ участьта си — обезобразенъ, отсѣченъ му носа — е *дѣйствителенъ инцидентъ (!)* (курсивътъ е на автора) отъ сѣчьта при Дуранъ Кулакъ“.

Не ще и дума, поетътъ е свободенъ да си служи съ „дѣйствителни инциденти“, но ако той има що-годѣ ясни идеи за своята работа, той не трѣбва да прави капиталъ отъ тѣхъ за своитѣ художнически цѣли, — не трѣбва *въ тѣхъ* да дири срѣдство за усилване ефекта отъ своето творчество, нито да смѣсва задачитѣ на историка съ тия на художника-творецъ на едно поетическо произведение. За читателя никакъ не важи, да ли му се разправя „истина“ или не: това може да интересува само най-наивна публика, за която е съвсѣмъ чуждо различието между художествено емоциониране и — насищане на праздно любопитство чрѣзъ четене или слушане на куриози. Отъ нашитѣ по-добри писатели само Вазовъ обича по нѣкога да прави подобни бѣлѣжки, които свидѣтелствуватъ за твърдѣ наивни или простодушни литературни нрави. Младитѣ наши белетристи нѣматъ вкусъ къмъ такива старомодни литературни похвати, та е малко странно, отъ дѣ се е взела тая наивна бѣлѣжка на автора. Но въ всѣки случай, за да не страда *естетическото* дѣйствие на повѣстьта, желателно е, тая бѣлѣжка съвсѣмъ да се махне и сѫдбата на двойката да се конципира въ пълна независимость отъ сѫдбата на дѣйствителния Желѣзъ. Съ това повѣстьта би спечелила и въ друго отношение, — би се освободила отъ нѣколко частични несъобразности. Така, на това рабско копиране дѣйствителностьта се дължи, вѣроятно, и тая глупава случайность — „отрѣзания носъ“ на Желѣза — за да има, види се, Гергина за какво да плаче... Поне ние, при всичкото си желание, не можахме да намѣримъ въ тая случайность нито психологически, нито естетически смисълъ, и струва ни се, че въ натурата на Желѣза има елементи за едно по-вѫтрѣшно, едно психологически мотивирано „опрѣдѣление“ сѫдбата на тая мила двойка.

Трета група.

Безплътна сѣнка, повече и отъ Гергина, е женското лице въ третята група, — учителката *Димка Нешева*, другарка или годеница на героя, носителка на „часть отъ идеята“ на повѣстьта и — поне по замисълъ, ако не по изпълнение — важенъ факторъ въ развитието на Балашева. Впрочемъ има извѣстна разлика между двѣтѣ жени, но тя е по-скоро въ полза на Гергина, не въ полза на Димка, тъй като онова, което авторътъ ни дава за Гергина въ първата глава на повѣстьта си, я рисува съ една релефность, съкаквато Димка нийдѣ не се явява, най-малко въ сцената, която изглежда, че е била назначена да ни запознае по-добрѣ съ нея (гл. V.). Това е толкова по-странно, че Димка е едно отъ ония лица, за които най-много ни се разправя. Въпрѣки това ролята, която авторътъ възлага на Димка въ плана на своята повѣсть, е ясна за насъ, — но, разумѣва се, не отъ *нейнитѣ* думи или дѣйствия, а отъ *неговитѣ* коментарии и разправяния, главно въ прѣдългото и прѣскучно писмо на героя до нея, въ края на повѣстьта. Именно, по замислитѣ на автора, до колкото можемъ да ги отгатнемъ, Димка образува въ естетическо отношение една органическа необходимость за повѣстьта, но авторътъ е билъ безсиленъ, творчески да *изпълни*, да реализира що-годѣ това, което изглежда напълно ясно да е концепиралъ. Нейниятъ индивидуаленъ характеръ, както и типътъ, — сѫ и цѣнни и твърдѣ симпатични, тъй че трѣбва да се съжалява, дѣто авторътъ не е могълъ поне на тоя свой замисълъ (единъ отъ най-важнитѣ слѣдъ концепцията на Балашева) да даде художествено въплъщение. То е типътъ на ясна, безоблачна душа, типътъ на спокойна и хармонична отъ природа — не отъ рефлексия — женска натура, която (поради своята „непосрѣдственость“ и своето простодушие) нито съзнава глъбината и лучезарностьта на своята душа, нито пъкъ е познала борба за идеалъ. Такъвъ е замисълътъ, но въ изпълнението — вмѣсто тоя милъ Тургеневски типъ, авторътъ е нарисувалъ едно безлично и безволно сѫщество, което съвсѣмъ не живѣе *свой* животъ и още по-малко може да влияе върху замъглената и разгорещена глава на героя, — както се мѫчи да ни увѣри авторътъ, и както героятъ изрично ѝ загатва (най-напрѣдъ въ гл. V, съ думитѣ: „вие, женитѣ, затова сте и родени“; а сетнѣ и въ писмото, на дълго и широко). Върху отдѣлни моменти, какъвто е тоя на унижаването и обезличаването на Димка въ V глава, съ нейното тea-

трално падане падане на колѣнѣ прѣдъ него и др. п., нѣма да се спираме, — това сж частични грѣшки, които лесно се поправятъ, стига общата основа на характера да е що-годѣ сполучена, стига въобще да е оживотворено лицето, — което за Димка не може да се утвърди.

Остава ни още да скицираме накжсо характера на главното лице, *Петъръ Балашевъ*. — Той е сега основенъ учитель въ с. Шарбабенци, на Дунава. Прѣди това е билъ една година студентъ въ Висшето училище на срѣдства на своята съучителка Димка и на свои другари учители, а по-прѣжната година — пакъ учитель въ бѣленското село Иванци. Но той напуска безъ двоумѣние университета, защото „не сподѣля ничии чувства, мисли и идеали“ (стр. 13) и защото направилъ откритието, че „животътъ е по-малка величина, отколкото ние го считаме“. Въ селото той изначало се държи на страна отъ селскитѣ работи, но кждѣ пролѣтьта една случка го тласва неусѣтно въ живота. При една отъ ония „смѣтчици, коитоималъ обичай да нижe за хала на селенина“, едни оголѣли нещастници му нагрубяватъ. А това го накарва да се замисли и да си каже, че тия хора иматъ нужда не отъ неговитѣ смѣтчици, а отъ неговото сърдце. Селскиятъ любимецъ и общепризнатиятъ авторитетъ въ селото, чичо Бинбелъ, зима негова страна и вслѣдствие на туй цѣлото село обиква учителя и — „при него почнаха да идатъ за съвѣти малки и голѣми изъ селото“. За жалость, автора не се е досѣтилъ да ни нарисува нито единъ подобенъ случай.[1]) А колкото до участието на Балашева въ живота на селото, то се проявява — прѣко — чрѣзъ една единствена постжпка: той убѣждава стражаритѣ, дошли да зематъ писаря, че ще е по-добрѣ да си отидатъ... (Пжтемъ само ще отбѣлѣжимъ тукъ, за да не се повръщаме повторно на тоя въпросъ, — че авторътъ е направилъ една важна грѣшка, като не е разказалъ, нито какво именно е направилъ писарьтъ, та го дирятъ стражаритѣ, нито изобщо какво е ставало въ селото прѣди дохождането на стражаритѣ). Скоро слѣдъ стражаритѣ иде самъ околийскиятъ началникъ, не вече за писаря само, но и за чичо Бинбела и за самия Балашевъ. Намира обаче само чичо Бинбела, малтретира го, и селянитѣ, твърдѣ заслужено, го набиватъ добрѣ, връзватъ го, повеждатъ го въ черква да го кълнатъ, но... го пущатъ да си иде.

---

[1]) Разговорътъ на самия чичо Бинбелъ съ него за Гергина не може да се счита за такъвъ.

Сега вече пристига кавалерия, която бие и коли селянитѣ. Но както при идването на околийския началникъ, така и сега Балашевъ, главниятъ виновникъ, *отсѫтствува* отъ селото и не се вѣстява прѣдъ властьта: той е по къра съ дѣцата и отъ тамъ, отъ Чуката, присѫтствува, като неволенъ и пасивенъ зритель, на сѣчьта между селяни и кавалеристи. По тоя начинъ авторътъ е създалъ една странна и, отъ гледна точка на „економията" и смисъла на неговото произведение досущъ, непонятна ситуация: — Главното лице на повѣстьта, чрѣзъ една своя (бихме рекли необмислена, но нека кажемъ само: недостатъчно мотивирана) постѫпка навлича бѣда на главитѣ на селянитѣ и когато тая бѣда дохожда, нейниятъ виновникъ го нѣма нийдѣ да се вѣсти. Тая сѣчь е едно отъ най-важнитѣ събития въ повѣстьта, тъй че авторътъ е оставилъ найважно събитие да се извърши безъ участието на героя. Слѣдствието на това е, че повѣстьта се раздвоява, — разкѫсва се на двѣ половини, несвързани органически една съ друга, ненуждни една за друга. Намѣсата на Балашева при първото идване на властьта е ако не нѣщо случайно, въ всѣки случай нѣщо, безъ което е могло. Така напримѣръ, могълъ е самъ чичо Бинбелъ да отпрати стражаритѣ, толкова повече че и сега, при намѣсата на Балашева, пакъ чичо Бинбелъ изрича рѣшителната дума. Но веднажъ вълѣкълъ Балашева въ тия разправии, авторътъ прави наложително участието му и въ разправията съ околийския началникъ, и особено въ самата буна. Но именно въ тѣхъ Балашевъ никакъ не участвува, и чрѣзъ туй става пето колело въ една работа, която авторътъ съ всичко иска да ни прѣдстави като най-важенъ факторъ за неговото вѫтрѣшно пробуждане и просвѣтление. Че авторътъ не е искалъ чрѣзъ „зрителството" на Балашева отъ връхъ Чуката да довърши процеса въ неговата душа, върху това не може да има никакво съмнѣние. Могло би да се мисли само, че арестуването, важенъ фактъ въ живота на Балашева, е прѣко слѣдствие на намѣсата му при изпѫждането на стражаритѣ. Нагледъ е дѣйствително така, но не и въ сѫщность. За арестуването, както и за освобождаването, авторътъ говори само съ общи думи и безъ да ги мотивира поне що-годѣ. А съ такива общи думи той е могълъ (— безъ да се отдалечава отъ *нашата* дѣйствителность) все тъй лесно да арестува и да освободи Балашева, безъ той да е зималъ *никакво* участие при изпѫждането на стражаритѣ. Стигало е неговото присѫтствие въ кръчмата въ туй врѣме, — та дори и то не е било необходимо: като учитель, властьта би го счела за интелек-

туаленъ виновникъ, макаръ и да не притежава никакви улики за виновность въ дѣйствително съучастие или въ подстрекателство (Такива „грѣшки“ и „недоразумѣния“ сѫ за *нашитѣ* полицейско-политически нрави нѣщо твърдѣ обикновено и нѣщо твърдѣ характерно за епохитѣ на терора въ новата ни история). Че Балашевъ излиза безнаказанно изъ участъка, не е грѣшка, разумѣва се; че той съзнава своята вина и я изказва (макаръ и малко късно, именно въ епилога), е даже положително достоинство на повѣстьта. Това показва, че авторътъ е ималъ щастливата мисъль да замѣсти *външния*, формалистичния сѫдъ съ непогрѣшимия и неподкупенъ вътрѣшенъ сѫдъ. Но и тая хубава мисъль е останала съвсѣмъ неизползувана. А най-малкото, което авторътъ въ случая трѣбваше да направи, за да ни увѣри, че Балашевъ е едно *възможно* и жизнеспособно' лице, — и че умѣе не само да описва външни случки, но и да рисува душевни процеси е: да прѣдстави, какъ отъ съзнанието на Балашева, че е косвенъ виновникъ на сѣчьта, произтичатъ за него мѫчителни страдания. Съ тия страдания героятъ би изстрадалъ своето лекомислено намисане въ живота на селото;[1]) изъ тѣхъ би изникнало и неговото просвѣтление и примирение съ живота. Въ такъвъ случай арестуването би било просто незначителенъ епизодъ, а не както е сега: най-важенъ факторъ за душевния прѣломъ на Балашева. На това може би се дължи въ голѣма степень, дѣто авторътъ сега ни прѣдставя работата така, като че ли самото арестуване и освобождаване на Балашева довършва неговото примирение съ живота. За ония душевни процеси, съ помощьта на които то се е извършило и единствено е могло да се извърши (— въ затвора или дѣто и да било), — за тѣхъ не ни се казва ни дума. Вмѣсто това авторътъ е наблъскалъ въ главата на героя си най-мъгляви натурфилософски спекулации, които нито иматъ нѣкакво отношение къмъ неговата задача, нито сѫ подготвени въ досегашното развитие и изобщо въ душевния миръ на героя му, нито пъкъ сами по себе прѣдставятъ нѣкаква „смилаема“, възможна метафизическа доктрина.

Друга една несъобразность, слѣдствие на недостатъчно мотивиране, намираме на 40 стр. Тамъ се разказва, какъ Балашевъ

[1]) Да се не забравя, че *всички* нещастия на селянитѣ произтичатъ въ повѣстьта отъ изпѫждането на стражаритѣ, първиятъ и най-главенъ виновникъ на което е Балашевъ. Безъ неговата непросена намѣса стражаритѣ сѫ щѣли да отведатъ писаря, и съ това е щѣло всичко да се свърши.

по Коледа се затваря цѣли три дена въ стаята си и едвамъ слѣдъ дълги Димкини хлопания и плачове отваря вратата, и тя влиза за онова твърдѣ неразбрано обяснение. Намѣренията, замислитѣ на автора и тукъ не е трудно да се отгатнатъ: Той просто иска да създаде *случай*, за да повлияе Димкината свѣтла натура върху Балашевитѣ мѫтни мисли и чувства. Но тия добри намѣрения сѫ накарали, види се, авторътъ да внесе въ главата на героя си прѣ-голѣма мъгла, — по-голѣма отколкото би имали основание да допускаме. Искаме да кажемъ, че туй „бѣснуване“ на Балашева, както и самото затваряне, не сѫ достатъчно мотивирани. Отъ неговото „откритие“, че животътъ нѣма цѣль и смисълъ, това още не слѣдва: кой не е правилъ това откритие, кой не го е прѣживѣлъ! Но за да се прѣвърне то отъ благотворна тѫга по идеала въ болезнено безсилие и безволие, нуждни сѫ особени причини, каквито авторътъ именно не е посочилъ въ психиката на своя герой.[1])

Накрай нека отбѣлѣжимъ, че е все тъй необяснима и ненуждна плачливостьта, която авторътъ дава на героя си и го кара да я проявява съвсѣмъ не намѣсто, — напримѣръ, въ сцената на проповѣдьта слѣдъ изпѫждане на стражаритѣ. Поне да е мотивирана по-добрѣ и по-съобразно тая плачливость, — напр. съ характера на чувствата, които го вълнуватъ въ тоя моментъ. А тя е прѣдставена само като болезненъ припадъкъ отъ органическо естество!

---

[1]) За да илюстрираме повръхната и недълбока психология на автора, даваме тукъ единъ откѫслекъ изъ V-та глава на повѣстьта:

„Азъ ще се уморя отъ гладъ — туй е рѣшено!“ (Разумѣва се, нито е било рѣшено, нито пъкъ се уморява!) Затова, недѣй ми плака, недѣй се чупи тука, а ако те боли, падни на колѣнѣ! Щэ стоишъ? Падни на колѣнѣ, моли се! Защото си дребна … всички сте дребни … по-дребни отъ мравкитѣ!

„… Димка се уплаши и залута погледи, но едноврѣменно по лицето ѝ се разлѣ дълбоко огорчение, па тя бавно се смъкна отъ стола и наистина падна на колѣнѣ.

„ — Опомни се, бе Петя, ти си най-добриятъ човѣкъ на свѣта бе, защо си сега такъвъ?.. На, азъ ти се моля — нали искашъ да ти се моля — на колѣнѣ ти се моля … Боже, та ти ми речи, какво да направя — кажи ми само и азъ съмъ готова на всичко!“

Слѣдъ това — сълзи. Балашеву се струва, че си спомня и нѣкаква картина (колко книжно!), усмихва се, зема „въ шепитѣ си главата ѝ, дига я като дѣте.. и пришепва усмихнато: Вие, женитѣ, за това сте родени“.

Димка въздъхва, оведря лице и слѣдъ малко го завежда на обѣдъ у чичо Бинбела.

„Това бѣше прѣди три мѣсеца, продължава авторътъ, и свърша главата съ увѣрение, че съ пролѣтьта Балашевъ почналъ да стѫпя здраво на нозѣ“. Но именно процесътъ, чрѣзъ който се е извършило това, — вънишнитѣ и вѫтрѣшни сили, които сѫ го породили, оставатъ за насъ тайна.

III. Грѣшки въ композицията на първата редакция.

Не сж по-малко недостатъцитѣ на повѣстьта въ техническо отношение, — отъ гледна точка на композицията на цѣлото и разпоредбата на частитѣ.

Прѣди всичко, — нито течението на събитията, нито хронологията имъ е що-годѣ ясна. Въ I-та половина на повѣстьта четецътъ трѣбва не единъ пжть да се замисли, за да опрѣдѣли, дали му се разказва непосрѣдствено прѣживяванъ моментъ или нѣкой моментъ изъ миналото на героя. Тоя начинъ на разказване, съ който си служи авторътъ въ „*Кръстопжтъ*“ и който намѣри широко приложение даже въ драмата (у Ибсена, напр.), състои въ случайно ужъ вплитане разкази за минали сждби измежду онова, което се извършва прѣдъ очитѣ ни, — тоя начинъ е наистина доста старъ, но въ ново врѣме се практикува особено често и минува за една отъ *външнитѣ* отличителни черти на модерното изкуство. И, безъ съмнѣние, такъвъ начинъ на разказване се отличава съ непринуденость и естественость, които го доближаватъ до похватитѣ и навицитѣ на дѣйствителния животъ; чрѣзъ което и спомагатъ значително за възникване или усилване илюзията на дѣйствителность. Но за начина, по който се прилага тоя похватъ въ нашата повѣсть, не може се каза *нищо* добро. Прѣди всичко тукъ чрѣзъ него се постига съвсѣмъ противоположниятъ ефектъ: — вмѣсто да усилва илюзията, той я разрушава, понеже повече забърква четеца. Трѣбва да сте чели повѣстьта вече два пжти или пъкъ да правите постоянни справки съ по-напрѣжни и по-подирни страници, за да си опрѣдѣлите въ отдѣлни случаи врѣмето, за което ви разказва авторътъ. При това, „скачането“ на автора отъ едно врѣме въ друго е крайно неумѣло, а обикновено и съвсѣмъ нецѣлесъобразно, особено въ I до III глава. Ние ще се спремъ по-дълго върху композицията на тия глави — тя е характерна за неумѣнието на автора да разпорежда разказа си. Слѣдъ като ни казва въ I глава, че дошли стражаритѣ да откаратъ писаря, авторътъ захваща II-та глава така: „Учительтъ и ергенитѣ бързаха къмъ кръчмата. Цѣлото село се чудѣше тия дни на своя учитель: — той се бѣше досущъ промѣнилъ; до прѣди седмица нехаеше за нищо въ свѣта, а ей го сега, зимаше селскитѣ работи по-присърдце отъ самитѣ селяни“ — и слѣдъ това, на цѣли 8 страници — сѣкашъ за да иматъ врѣме учительтъ и ергенитѣ да стигнатъ до кръч-

мата — ни се разправя биографията на Балашева: какъвъ ученикъ билъ, дѣ билъ учитель по-напрѣдъ, защо станалъ студентъ, какъвъ разговоръ ималъ единъ пѫть съ професора си и какъ слѣдъ тоя разговоръ се скиталъ цѣлата нощь изъ София, за да свладѣе мислитѣ си. Очевидно, всичко туй би имало смисълъ и оправдание, само ако можеше да ни послужи като обяснение на онзи прѣломъ, за който е дума въ началото на II глава, и частно — на постѫпката на Балашева съ стражаритѣ. Но именно това никакъ не се постига и не може да се постигне, тъй като малкото данни, които би могли да послужатъ за обяснение, авторътъ ги е помѣстилъ *слѣдъ* сцената съ стражаритѣ, въ края на сѫщата, III глава, и по-сетнѣ въ V-та глава. — Сетнѣ, това неумѣстно отстѫпление не само не ни запознава съ причинитѣ на душевния прѣломъ у Балашева; то нищо не ни казва и за натурата на героя, за да си уяснимъ, отъ дѣ се взима у него оная сигурность и самоувѣреность, които проявява прѣдъ стражаритѣ. Все тъй малко е обяснено, на какво се дължи обаянието, което упражнява Балашевъ върху тѣхъ: защото, безъ особено обаяние (или магия, ако щете) *българска* полиция — особено пъкъ прѣзъ злополучната година, въ която ни прѣнася авторътъ (1899-та) — нѣма да прояви никакъвъ респектъ и спрѣмо най-бистрия умъ, и спрѣмо най-благитѣ думи. Навѣрно авторътъ е изпадналъ въ грѣшката, отъ която рѣдко избѣгватъ млади автори: да приписватъ на героитѣ си качества, които си желаятъ или може би притежаватъ — като плодъ на особени психически диспозиции и на дълга работа надъ себе си. Безъ съмнѣние, и у героя тия качества ще сѫ плодъ на едното или на другото, но първа задача на белетриста е именно да *нарисува* процеситѣ, а не да разказва само случки. И най-увлѣкателниятъ разказъ не струва колкото най-тромавиятъ опитъ да се обясни генезиса на душата, на характера на дадено лице. — Авторътъ не е умѣлъ да спази поне извѣстна външна връзка между II-та глава и онова, зарадъ което я е вмъкналъ тука. Въ нея глава ни се казва, че Балашевъ четѣлъ Максимъ Горки и Нитче (дали е разбралъ нѣщо отъ послѣдния, не ни се казва, а не е било излишно да ни се каже изрично, тъй като отъ онова, което виждаме и чуваме отъ героя му, можемъ да прѣдполагаме само противното); че Пушкиновата „Сцена изъ Фауста“ страшно го поразила, (— „мисъльта ми се отвлѣче тъй, задъ слънцето, задъ звѣздитѣ“); че още нея нощь, щомъ прочелъ тая сцена, „догадилъ, че човѣшкиятъ животъ не е тъкмо такава величина, за каквато го считаме

ние“; че като студентъ работи на единъ рефератъ върху Надсона,[1]) — все нѣща, *най-малко пригодни* да обяснятъ това, що слѣдва въ III-та глава — неговата рѣшителна и самоувѣрена намѣса въ разправията съ стражаритѣ. Ако, както и трѣбва да бѫде, четемъ II-та глава като ключъ за III-та, ние би очаквали тъкмо противното, защото единъ младежъ, за когото животътъ не е величина; който „не сподѣля ничии идеали“; който се рисува съвсѣмъ дерайлиралъ изъ едни релси на живота и още не влѣзълъ въ други, — единъ такъвъ младежъ не може нито да мисли, нито да постѫпва така, както постѫпва Балашевъ. По-сетнѣ, *слѣдъ* сцената въ кръчмата, ни се разказва, че той прѣтърпѣлъ другъ прѣломъ и прѣживѣлъ една случка, която го тласнала по други релси, водящи къмъ сцени отъ тоя родъ. Но вмѣсто въ II-та глава да разкаже именно това, или въобще да не се отклонява, авторътъ разказва ненужности и, както ни се струва, не толкова защото се заблуждава относително естетическото или психологическо значение на говореното отъ студента въ разговора му съ професора, колкото отъ желание да порезонира чрѣзъ устата на професора му: подобни резонирания, все тъй излишни и не въ тона, нататъкъ ги има нѣколко....[2])

---

[1]) Това все въ разговора на Балашева съ професора му, слѣдъ който разговоръ главата на Балашева се изпълня, безъ видима причина, съ такава мъгла, че самъ авторътъ не би могълъ да проникне прѣзъ нея; сцената свършва съ тия думи:

„На улицата бѣше тъмно.... Той забърза къмъ ширинето около Нар. събрание и бърборѣше: „ерунда, ерунда“, съ което искаше да увѣри себе си, че „всичко е вѣтъръ“. Той сега ни на минута не прѣсмѣтна, че всичко онова, което тази вечерь каза на себе си, бѣше право, тъкмо истина, но и самъ той бѣ съзналъ тази истина едвамъ сега.

. . . .

„При Народното Събрание той пакъ спрѣ, изгледа грамадното здание изкриво и отсѣче: „говорилня! полога на глупостьта!“

„После прѣкоси Цариградската улица и изведнажъ хукна да бѣга по широкия тротоаръ прѣдъ зоологическата градина, а езикътъ му почна да се гърчи — той псуваше.... псуваше безъ причина и съ улични думи, а ума му, отначало помраченъ, почна да се избистря, да се смѣе и накрай го завладѣ, — той спрѣ и си каза: кючи, бе глупецъ!

Туй бѣ лани. А сега Балашевъ бѣше учитель въ Шарбабенци надъ високия брѣгъ на Дунава“.

III-та глава захваща безъ заобикалки съ сцената въ кръчмата, за дѣто оттърчаватъ учительтъ и ергенитѣ.

[2]) Единъ примѣръ:

„Увѣрени въ смѣткитѣ си, като сѫщи базиргани, сѣкашъ сѫ намѣрили аршинъ, съ който да мѣрятъ истинитѣ на живота! И тъпчатъ едва поникналото, размѫщатъ едва избистреното... Не, нашиятъ животъ трѣбва да се избистри и да намѣри улей: — сега и ние, и животътъ ни — всички сме на кръстопѫть. А по кръстопѫтища история не се гради и на прѣумица не се трупа наслѣдство за внуци и правнуци. Пъкъ въ какво друго има смисълъ животътъ? — Токо що чрѣзъ училищата и казармитѣ, по театритѣ, изъ сборищата и на празненствата народътъ почна да чувствува новата държава като своя плъть и кръвь — ей ти че иде мизерията — а по нея проповѣди и демагогски лигавения, които само двоятъ, разнищватъ и дълбаятъ нѣкаква пропасть... Умъ нѣма въ тази страна! И пѫть нѣма, редъ нѣма, опрѣдѣленость нѣма: нѣкой краде,

Въ заключение: най-малкото, което би трѣбвало да се направи съ II та глава, е да не захваща така, т. е. да не се свързва съ III-та, като да е нейна подготовка или обяснение. Но дѣйствителна поправка би било, само ако или съвсѣмъ се махнѣше II-та глава, или пъкъ се разширѣше, за да обгърне не само онова, което слѣдва по-сетнѣ (на стр. 20—23), но и да внесе нови елементи, чрѣзъ които би се създала дѣйствителна генетическа, каузална връзка между студентското четмо на Балашева и неговитѣ тогавашни и сетнѣшни идеи и помисли.

Друга една несъобразность отъ сѫщия родъ намираме въ V-та глава. Тамъ, слѣдъ като въ първитѣ двѣ страници ни говори съвсѣмъ неопрѣдѣлено за мѫтнитѣ чувства на героя подиръ оригиналната и импровизирана негова проповѣдь (глава IV), авторътъ неусѣтно се връща назадъ, къмъ началото на учебната година, за която се води разказътъ, и разправя, по какъвъ грубъ начинъ Балашевъ съобщава на другаритѣ си, „въ края на ваканцията“ (т. е. прѣдъ самото начало на учебната година), че не желае да бѫде учитель. „Да уча нѣкому дѣцата, за да ме хранятъ . . . , та това е наемничество бе! . . . “, се провиква той, озлобенъ противъ всички и всичко, безъ да знаемъ добрѣ *защо* (стр. 36). Двѣ страници по-сетнѣ, — безъ да е било загатнато по-напрѣдъ, *кога* и *какъ* се е озовала никополченката Димка Нешева въ Русе, и то въ дома на бае Балашка; безъ да се обясни поне съ една дума, какъ тъй е допусналъ бае Балашко да живѣе въ кѫщата му, съ сина му, едно момиче (като да бѣше то най-обикновената работа въ свѣта!), — авторътъ безъ всѣко прѣдисловие почва така:

„Най-сетнѣ, една заранъ, Димка Нешева и Петя напуснаха съ файтона дома на бае Балашко лозаря и се изгубиха по широкото и равно Дунавско поле“. Изъ пѫтя си говорятъ твърдѣ незрѣли младежки сантименталности: „Дика, да можемъ да вървимъ . . . , все тъй да вървимъ! И да полетимъ въ безкрайность! (Само поясненията къмъ тия сантименталности иматъ връзка съ по-нататъшното развитие на разказа).

фалшифицира, шпионира — значи, е послѣденъ злодѣй, и посегнатъ ли да го възправятъ прѣдъ сѫда, той не е сѣкашъ той: самъ се присѫжда и се самоубива! И обратно: честенъ идеалистъ съ смисълъ, убѣждения и сърдце, а . . . токо вижъ подкупили го за пукнатъ грошъ! Срѣщашъ характеръ у злодѣя и мазникъ у идеалиста!

„ . . . Балашевъ говорѣше (горното) прииртѣно, отъ сърдце и вече ни на минута не мислѣше, че Димка не го разбира и че самъ той „бръщолеви книжни мѫдрости“, както казваше прѣди.

„А Чуката вече бѣше прѣдъ тѣхъ. То бѣ голъ хълмъ надъ Дунава съ останки отъ стара крѣпость и само въ политѣ му имаше зеленинка — повече върби — подъ които се криеше бистро изворче, прѣсъхливо прѣзъ сухи лѣта. Отъ тази зеленина се спишаваше на изтокъ равнината, осѣяна съ села, и откриваше далечъ . . .“

Но освѣнъ недостатъци отъ тоя родъ, които се докосватъ повече до външната разпоредба или произтичатъ отъ прибързаности и невнимателности, въ *„Кръстопжть“* има и такива недостатъци, които досѣгатъ самата сжщность на произведението и произтичатъ отъ липса на творчески способности или на художествено чутие. Това сж недостатъци, които значително накърняватъ художественостьта на повѣстьта и грѣшатъ противъ основнитѣ закони на поетическото творчество. Не на една мѣсто (напр. на стр. 13—14, 31, 37, 66 — особно 66! — и 82 на ржкописа) авторътъ напуска езика и маниера на белетриста, за да заговори съ езика и похватитѣ на публициста, — за работи или съвсѣмъ чужди на неговата повѣсть или пъкъ такива, които стоятъ въ далечна и повече външна връзка съ нея. Редомъ съ тия чести прѣскачания отъ поетическо прѣдставяне на живота къмъ публицистическо резониране върху него, авторътъ е извършилъ и друга една грѣшка, съ която е направилъ въпросно, дали въобще основниятъ характеръ на неговото произведение е *поетическа контемплация*, а не прозаическа, логическо-разсждъчна „постройка“. Говоримъ за онова дълго писмо (глава XI, стр. 84—91), което Балашевъ пише на Димка слѣдъ своето излизане изъ затвора и съ което поетътъ е искалъ по лесенъ начинъ да се освободи отъ своята най-трудна и най-важна задача: — примиряването на героя съ живота, неговото освобождаване отъ оковитѣ, които го душеха и не му позволяваха да посвети своитѣ сили всецѣло на практическа дѣятелность. Вече размѣритѣ на това писмо дисертация сж такива, че е трѣбвало да накаратъ автора да се позамисли, прѣди да го вмѣсти въ повѣстьта си. Но размѣритѣ сж най-малкиятъ недостатъкъ на това писмо. По-важна е задачата, която му възлага авторътъ въ ансамбла на своето произведение. И отъ тая гледна точка то трѣбва да се осжди, каквото и да би било по обемъ. Отъ тая именно страна ще го разгледаме тука.

Писмото състои отъ двѣ нееднакви по обемъ половини, едната отъ които поне има свръзка съ сюжета на повѣстьта и служи да характеризира героя и героинята, а другата е съвсѣмъ чуждъ елементъ и образува единъ — за цѣлитѣ и смисъла на повѣстьта — лишенъ баластъ, внесенъ въ самия край на повѣстьта кой знае по какви външни и случайни причини. Всички мждрувания на Балашева въ това писмо — за „самородно или несамородно“, за „човѣшкия разсждъкъ“ и др. т. сж такъвъ баластъ. И даже да бѣ проявилъ авторътъ по-ясна и по-опрѣдѣлена мисъль въ тая область, въ която така неочаквано е вмъкналъ героя си, пакъ би било въпросъ, да

ли е оправдано да се внасятъ тия идеи въ единъ разказъ, построенъ всецѣло на *практическа* почва, и чиято тема не сж общочовѣшки, философски или психологически проблеми, а единъ мѣстенъ и личенъ, индивидуаленъ по врѣме и мѣсто, проблемъ. Теориитѣ, които авторътъ развива, сж крайно мъгляви и неясни, — тѣ сж отъ рода на ония, които *всѣки* прѣживява като мимолетно младежко настроение (съ много по-голѣма опрѣдѣленость!) въ периоди на най-силния избликъ — или потрѣбность — отъ любовь. Авторътъ ни поднася обаче тия бълнувания не като мимолетно чувство, но като плодъ на нѣкаква си теоретическа мисъль, безъ ни най-малко да се е погрижилъ по-рано да ни прѣдстави героя си въ борба съ метафизически купнежи и съмнѣния, *извънъ* или *редомъ* съ борбата му за опрѣдѣляне на личнитѣ негови отношения къмъ живота, що го окржжава. И нѣколкото откжслечни фрази отъ метафизически характеръ, като „животътъ нѣма цѣль и смисълъ", или „животътъ не е такава величина, за каквато ние го считаме" и др, не обезсилватъ това наше твърдение, тъй като тѣ не сж получили по-дълбоко обосноваиие въ душевния миръ на героя. А че не сж, така да кажемъ, и ядката на неговата натура, това най-нагледно се доказва отъ обстоятелството, че той се намиса въ кипящитѣ наоколо му борби, безъ да си е рѣшилъ въпроса, *струва ли* животътъ тая жертва. Така че въ сжщность Балашевъ е примиренъ съ живота, още *прѣди* да влѣзе въ участъка, и натурфилософскитѣ му спекулации ставатъ съвсѣмъ излишни и безпрѣдметни. Толкова повече, че авторътъ е допусналъ и една важна техническа грѣшка: накаралъ е Балашева да се самообвинява и самоукорява *слѣдъ* писмото си до Димка, което ако въобще има нѣкакъвъ смисълъ и raison d'être въ повѣстьта, то може да бжде само това — да ликвидира съвършено смѣткитѣ съ миналото ....

Но ако единътъ елементъ на това писмо — баластътъ — показва само, че авторътъ не е умѣлъ да изхвърли ненужното, другиятъ елементъ — характеризирането на лицата — говори за много по-важенъ недостатъкъ въ произведението и въ таланта на автора. Тоя недостатъкъ, който състои въ това, че белетристътъ вмѣсто да рисува непосрѣдствено живота, вмѣсто да го *отражава*, като разказва просто постжпкитѣ, разговоритѣ и размишленията на своитѣ герои, *разправя* ни, ту отъ свое име, ту чрѣзъ други лица, какви били тѣ, т. е. за какви т о й желае да ги считаме. Безъ съмнѣние, само съчиняване разговори или постжпки не е още гаранция, че ще се получи поетически очертанъ характеръ: беле-

тристи безъ талантъ не могатъ съ помощьта на никакви разговори да създадатъ едно „живо лице“. Но не по-малко е вѣрно, че и белетристи съ талантъ (какъвто е, по всичко се вижда, и авторътъ на тая повѣсть) иматъ голѣма слабость къмъ посрѣдственото, косвеното прѣдставяне на живота, било защото то е много по-лесно, било защото тѣхната *творческа* способность (въ специфичното естетическо значение на думата) не е особено голѣма. У *наши* белетристи тоя недостатъкъ е нѣщо обикновено и заслужва да се отбѣлѣжи, че изворътъ му не трѣбва да се търси само въ споменатитѣ двѣ обстоятелства, но и въ теоретическото заблуждение, че косвеното характиризиране е равноправно съ непосрѣдственото рисуване на живота. На подобно заблуждение (— ако не на прибързано работене, на „неизносване“) се дължи, вѣроятно, и голѣмото мѣсто, дадено на *разправянето* въ тая повѣсть, и то не само тамъ, дѣто се е касаяло за по-маловажни случки, но и при най-важнитѣ. Безъ да се влиза въ техническитѣ страни на въпроса, подобно „рисуване“ на живота трѣбва да се осжди отъ гледна точка на най-общи естетико-теоретически съображения. Специфичната функция или, ако щете, сжщностьта на поезията състои въ това, да „илюзионира“ живота, т. е. да възбужда въ насъ илюзията, като че прѣдъ насъ се извършва дѣйствителенъ животъ и да ни кара да прѣживяваме емоции, подобни на тия, които прѣживѣваме въ дѣйствителностьта. Безъ това поезията и беллетристиката не сж каквото трѣбва да бждатъ, а една побъркана публицистика: тѣ могатъ да ни дадатъ едни или други мисли, даже да ни запознаятъ съ живота, но тѣ не ни даватъ самия животъ и не могатъ възбуди свойственитѣ тѣмъ и единствено тѣмъ душевни емоции. Противъ тая основна мисъль „*Кръстопжтъ*“ грѣши твърдѣ често и твърдѣ силно и туй образува най-сжществения му естетически недостатъкъ, — недостатъкъ впрочемъ поправимъ, както почти всички недостатъци, указани отъ насъ въ тая оцѣнка.

Възъ основа на изложеното до тукъ подписаниятъ изказва мнѣние, че повѣстьта „*Кръстопжтъ*“— въпрѣки достоинствата, които несъмнѣнно притежава — не може да се премира отъ фонда „Вазовъ“, — освѣнъ ако повторно бжде прѣдставена въ една обработка, въ която най-сжщественитѣ отъ посоченитѣ тукъ недостатъци би били прѣмахнати.

В. Втора фаза.

Новата редакция на тая повѣсть — извършена вслѣдствие на направения въ първия ми докладъ анализъ на добритѣ и лошитѣ ѝ

страни — прѣдставя значителни и съществени измѣнения. За да оцѣнимъ автора като художникъ и по-специялно — художественитѣ достоинства на повѣстьта му, необходимо е да опрѣдѣлимъ както „абсолютното" достойнство на новата редакция, така и подобренията, resp. влошаванията, които съдържа тя въ сравнение съ старата. Отъ това именно становище ние пакъ разглеждаме по отдѣлно и доста подробно всѣки характеръ, безъ да занемарваме ролята и значението му въ ансамбла. Колкото до композицията, тя не е прѣтърпѣла такива дълбоки измѣнения и ний ще се задоволимъ само съ една къса бѣлѣжка върху нея въ края на оцѣнката на тая фаза.

IV. Развитие на фабулата въ втората редакция.

За да не повтаряме нѣща, казани вече единъ пжть при излагане развитието на фабулата въ първата редакция на повѣстьта, ще се ограничимъ сега да изтъкнемъ главно ония елементи, въ които двѣтѣ редакции се различаватъ една отъ друга, и да посочимъ и оцѣнимъ направенитѣ измѣнения, — както новоприбавеното, така и зачеркнатото.

Изобщо трѣбва да се забѣлѣжи, че авторътъ е внесълъ голѣми и доста съществени измѣнения: въ характеритѣ на лицата, въ условията и факторитѣ на тѣхното развитие, въ по-дълбокото и по-детално мотивиране на тѣхнитѣ постжпки, въ процеса на тѣхното типизиране и индивидуализиране и най-сетнѣ въ външната разпоредба на разказа. Но ако искаме отъ сега да антиципираме резутатитѣ, ще трѣбва да утвърдимъ, че тия „операции" въ повечето случаи сж били извършени отъ автора безъ ясно опрѣдѣлени художествени цѣли, а често и въ ущърбъ на основнитѣ замисли и тенденции на повѣстьта. —

I-та глава на новата редакция съдържа всичко, що образуваше първата глава въ старата редакция и освѣнъ туй множество други елементи, — отчасть съвсѣмъ нови въ повѣстьта, а отчасть такива, които въ първата редакция бѣха пръснати въ по-сетнѣшни глави, тъй че тая глава изгуба — особено външно — всѣки характеръ на прологъ, на интродукция; и тя е прѣпълнена съ такова смѣшение отъ изминали и непосрѣдствено прѣживѣвани моменти, както и всички други. — Слѣдъ молбата на Гергина (съ която свършваше главата въ I-та редакция), — да „стори" учителката, че да я земе Желѣзъ, сж прибавени сега двѣ реплики. *Димка:* Азъ нали ти се врѣкохъ: съ Желѣза то е лесно; ще направя утителя да го под-

стори; токо ти вижъ тамъ, татко ти какво ще рече. Тебъ те галятъ, че си едничка, но щомъ дойде до даване…“ *Гергина:* „Мама ми се вречe, днеска ми се вречe, довечера тя ще каже на тато“. — Втората отъ тия двѣ реплики е една рѣшителна поправка на първата редакция, дѣто Гергина оставаше безъ всѣка връзка съ своитѣ и безъ всѣко участие на нейнитѣ ближни въ чувствата и болкитѣ ѝ. Съ тая реплика се подгатвя и бѫдещата домашна сцена въ кѫщата на чичо Бинбела, съ която сцена добива нуждната живость и индивидуалность цѣлата история на Гергинината любовь. Колкото до първата реплика, тя е безпрѣдметна и въ двѣтѣ си половини: първо и първо, нийдѣ въ повѣстьта Балашевъ и Димка не размѣнятъ ни думица за Гергина върху тая точка (въобще Балашевъ само единъ пѫть я поменува прѣдъ Димка, — когато ѝ разправя разговора си съ Желѣза); второ, и по-важно: чичо Бинбелъ, Гергининия татко, не само не проявява ни най-малко противодѣйствие, но се показва готовъ да стори и повече, отколкото единъ баща обикновено понася въ подобни случаи. Прочее догадката на учителката е съвсѣмъ неоснователнaта и означава: — или че тя много злѣ познава човѣка, въ чиято кѫща живѣе и съ когото яде на една софра, или пъкъ че авторътъ не държи смѣтка за характеритѣ на своитѣ лица и за онова, което чрѣзъ трети лица изказва за тѣхъ. Разговоритѣ въ едно художествено произведение не се съставятъ, за да има какво да си говорятъ лицата (колкото да не мълчатъ), а само за да се характеризиратъ говорителитѣ или ония, които сѫ прѣдметъ на разговора и за да се уясняватъ тѣхнитѣ натури, постѫпки и взаимни отношения. Всичко онова, което не служи на една или на друга отъ тия цѣли, е непотрѣбенъ баластъ. Още повече, разумѣва се, всичко онова, което служи на противоположни цѣли, което, по недомислие, би могло само да заблуди читателя за чувствата и начина на дѣйствие на лицата. Въ тая, както и въ много други точки, изкуството си има собствени закони, които не му позволяватъ да наподобява точно онова, което става въ живота: въ живота ние можемъ да правимъ всевъзможни догадки и да приказваме свързани и несвързани работи, но въ едно произведение на изкуството трѣбва всичко, що се говори и загатва, да е строго затворено въ рамкитѣ на тоя малъкъ миръ, който то прѣдставя отъ себе си, или да се намира въ ясно — прѣко или косвено, положително или отрицателно — отношение съ него. — Противъ тоя законъ на всѣко поетическо творчество *„Кръстопѫтъ“* грѣши въ втората си редакция едва ли не на всѣка втора страница.

Все въ I-та глава намираме една малко паспортна характеристика на Балашева („високъ, строенъ, като баща си; имаше неговитѣ кадифяни замислени очи подъ широки извити вѣжди, но не бѣше тъй мургавъ, а само жълтеникавъ“), която служи като встѫпление къмъ сухъ биографически очеркъ: че свършилъ русенската гимназия, сталъ учитель въ бѣленско, „кѫдѣто (?) излѣзълъ на чело на учителитѣ“; годилъ се скришомъ за „най-личната учителка въ околията“, Димка Нешева; на края на годината го изключили, и той — съ поддръжката на другаритѣ си учители отишълъ да слѣдва въ София (по-вече нищо не се казва за слѣдването му въ София; цѣлата II глава отъ първата редакция, заедно съ професора и неговитѣ мѫдрувания, е безслѣдно изчезнала); прѣзъ лѣтото обаче се върналъ малко особенъ: отказалъ се отъ поддръжката на другаритѣ си и сталъ пакъ учитель — въ Шарбабенци, дѣто е и Димка. Неговото учителство въ туй село авторътъ сега прѣврѫща въ една (— ненуждна и, главно, невѣроятна, невъзможна въ тия условия —) идилия: за пръвъ пѫть имъ дохожда въ селото учитель, който е ходилъ въ София да слѣдва; и ето селянитѣ почватъ да говорятъ за училището си „съ драгость, както нѣкога въ турско врѣме“ (твърдѣ лесно!) Но той не забѣлѣзва това; той е сухъ и жълтъ-пръстенъ. „Отъ учение, мислятъ селянитѣ, не е лесно учението.“ Но послѣ една бабичка казва нѣйдѣ въ селото: „може и учено да е, ама въ очитѣ му има бѣсъ“. Всичко туй е останало безъ всѣка реална основа въ повѣстьта. Авторътъ не е прѣдставилъ нищо отъ това, за което е дума въ тоя пасажъ: „драгостьта“ на селянитѣ не е и могълъ да прѣдстави, понеже тя е просто негова измислица (— никакви фактори за такава нѣма на лице —), учительтъ не се е проявилъ въ нищо, а нѣкаква „теоретическа“ радость отъ голѣма ученость селянинътъ не познава. „Бѣсътъ“ въ очитѣ му не е лошо намисленъ, но авторътъ не е умѣлъ да го използува: най-малкото — щомъ вмѣта такава народна оцѣнка за героя си — което е трѣбвало да направи, е било: да прѣдстави, че народната мълва свързва и си обяснява съ тоя бѣсъ особената роля, която се пада Балашеву въ селото и селскитѣ работи.

Продължаваме по-нататъкъ, все отъ сѫщата глава. Посрѣдъ зима се разнася, че ще зиматъ пакъ юшуръ. Събира се митингъ въ ближното село, дѣто отиватъ всички отъ Шарбабенци. Учительтъ все още не дава ухо: той все се затваря въ училището и съхне. Но слѣдъ митинга почва да се заседява въ кръчмитѣ и да задиря селскитѣ несгоди, поради което крайненци и щѣли насмалко да го биятъ

една вечерь. Ролята на чичо Бинбела като умиротворитель, който и влияе най-силно върху общественото мнѣние на своитѣ съселяни, е останала сжщата, каквато си бѣше: той отива при Балашева съ трима други по-стари селяни, — единъ видъ извинение да просятъ за обидата — и обръща въ негова полза хората. При това посѣщение тѣ разказватъ Балашеву една прѣдълга — и въ *тая* повѣсть съвсѣмъ ненуждна — история: за единъ кметъ на тѣхното село, окривенъ въ злоупотрѣбение на общински пари, за което му и било изпродадено всичко. Но по едно врѣме (чакъ слѣдъ като всичкитѣ му имоти били изпродадени!) братята му се сѣщатъ да доведатъ комисия отъ града, която провѣрила смѣткитѣ и ги намѣрила прави. Отъ разказа за тая и други „чернотии" въ живота на селянитѣ Балашевъ добива впечатлението, че „злинитѣ сж такива, че стига да се обърне внимание на властьта, тя ще ги прѣмахне веднага". „И Балашевъ изправи чело: той ще направи това". Но — дори до края на повѣстьта не се срѣща вече никакъвъ поменъ за това: нито историята на кмета се докарва въ свръзка съ общата мизерия на селянитѣ или съ политическитѣ причини на селскитѣ злини, нито пъкъ героя си спомня, а камо ли да извършва нѣщо, което би оправдало това лесно „изправяне чело", тоя поривъ — да обърне вниманието на властьта. И въ тая именно точка е непростимата грѣшка на тоя епизодъ: той служи да компрометира героя, да ни го нарисува като човѣкъ, който *съ думи* се хвърга на далечъ, обѣщава много, — но въ дѣлата си не държи смѣтка за думитѣ си. Да е *искалъ* авторътъ да го прѣдстави такъвъ, това не би било недостатъкъ, но всички негови усилия сж насочени да направи отъ него единъ положителенъ типъ.

Но и съ всичко изложено до тукъ I-та глава не се свършва. Ето краятъ ѝ: миналата срѣда въ града имало митингъ, на който станало сбиване съ полицията и паднали ранени, и сега отъ три деня чакатъ въ Шарбабенци полиция да дойде да арестува (слабо мотивиране за дохождането на стражаритѣ да арестуватъ писаря, тъй като неговата вина и въобще роля въ случая пакъ съ нищо не е загатната). Балашевъ не осжждалъ митингитѣ, думалъ имъ да идатъ, но кротко. „При все това (?) всѣки новъ митингъ смущаваше душата му; нѣщо го плашеше сѣкашъ; не ли е редъ, и самъ да тръгне или пъкъ да ги възпре. „То не бѣше, продължава авторътъ, мисъль въ него, — мисъль въ ума му, а една тягость въ душата: какво да прави? Умътъ му често се отказваше да се занимава съ този въпросъ: сѣкашъ имаше нѣщо, което подкосяваше крилата на

мисъльта му. А той искаше да рѣши въпроса и да работи, „да изпълни съ нѣщо живота си“, както казваше той. Но червея въ душата му подкосяваше волята, и той замръквайки вечерь съ желанието да рѣши въпроса, заранъ осъмваше съ горчивъ подбивъ и надъ въпроса и надъ себе си и надъ свѣта“. — Тая инакъ нелоша характеристика има единъ важенъ недостатъкъ: нито тука въ първата глава, нито по-сетнѣ въ повѣстьта е дадено що-годѣ задоволително и въобщо приемливо обяснение на това душевно състояние на героя.

II-та глава въ новата редакция съдържа III и IV глава отъ първата редакция, съ незначителни измѣнения, главно заличвания: заличенъ е пасажътъ за княза, прѣмахната е дѣтинската плачливость на Балашева въ проповѣдьта и др. Има само една, и то отлична прибавка: допълнена е характеристиката на чичо Бинбела, като сж изхвърлени фалшивитѣ книжки черти изъ нея и сж замѣстени съ художествено осмислени подробности отъ съвсѣмъ другъ родъ, а пъкъ въ слѣдната, III-та глава, която е цѣла новосъздадена и посветена изключително на домашната тревога въ чичо Бинбеловото сѣмейство, е дадена една доста дълбока и детална мотивировка на най-важната и най-мжчната (за хора отъ тоя типъ) негова постжпка: заговорването съ учителя за Гергина и Желѣза. Ако въобще въ тая редакция има положително хубава и цѣнна въ художествено отношение вжтрѣшна, органическа поправка, то е именно тая, тъй като другитѣ поправки отъ тоя родъ сж (съ изключение на дребнитѣ добавки въ образа на бае Балашка) крайно несполучливи. Само техническитѣ поправки сж и по-голѣми, и вредъ сполучливи. И само въ тѣхъ, въ „външнитѣ“ измѣнения, които сж прѣвърнали диалогизиранитѣ дисертации на I-та редакция на повѣстьта въ дѣйствителна белетристика, която непосрѣдствено рисува живота, — само въ тѣхъ трѣбва да се търси прѣвъзходството на II-та редакция надъ I-та, а съвсѣмъ не въ вжтрѣшнитѣ промѣни, тъй като несполучливото въ тия промѣни е много повече отъ сполучливото. — Въ оцѣнката, която правимъ на новата концепция на чичо Бинбелова образъ (гл. стр. 359 до 361), ние анализираме подробно измѣненията, които е прѣтърпѣлъ той; тукъ нѣма да се спираме повече върху него.

Съвършенно нови сж и главитѣ IV и V, посветени — първата на Димка, втората на Балашева. Но съ тѣхъ авторътъ не е билъ никакъ щастливъ, и не само не е *поправилъ* нито единъ отъ недостатъцитѣ, които посочихме въ първата си оцѣнка, но е влошилъ *всичко* що имаше добро въ тѣхнитѣ характери и, главно, въ тѣх-

ната концепция. Но тъй като за тия измѣнения говоримъ доста подробно въ анализа на тѣхнитѣ характери, то е излишно да посочваме тукъ прибавкитѣ и заличванията.

Въ глава VI сж вмѣстени старитѣ VI, VII и VIII съ нголѣми измѣнения. Най-характерното отъ тѣхъ е това, дѣто авторътъ се е помжчилъ да създаде въ душата на героя единъ видъ вжтрѣшна борба, — да ли да излѣзе на другия день на разходка съ ученицитѣ (и по тоя начинъ да даде възможность на автора да го отстрани отъ участие въ събитията, които има да се развиятъ), или да си остане въ село. Тая борба или това различно „отсичане“ — ту да отиде, ту да остане — сж доста безпрѣдметни, понеже въ сжщность авторътъ не е създалъ нищо, което наложително би го карало да се рѣши било на едното, било на другото. Само дребни и незначителни поводи го отплесватъ ту къмъ една, ту къмъ друга отъ двѣтѣ мисли, но нито една не се изпрѣчва прѣдъ него като моралентъ дългъ.

Въ глава VII сж влѣзли старитѣ IX и X, но сж прѣтърпѣли доста заличвания. Най-много сж изхвърлени такива пасажи, които даваха на първата редакция публицистически характеръ и състоеха както въ разсжждения на всевъзможни теми (публицистика въ тѣсенъ смисълъ), така и въ косвени характеризирания на лицата чрѣзъ „разправяния“ на автора (или на самитѣ тѣхъ едно за друго) — и то за работи, които образуватъ важни елементи на повѣстьта, та е трѣбвало да бждатъ прѣдставени непосрѣдствено (публицистика въ широкъ смисълъ, въ противоположность на поетическото, непосрѣдствено рисуване живота).

VIII-та глава на втората редакция е, въ тая форма, съвършено нова, но съдържанието ѝ е само отчасть ново, а отчасть е събрано изъ нѣколко глави на старата редакция, особено отъ X-та. Балашевъ е въ тъмницата, и авторътъ намира сгода да ни разправи, безъ редъ и безъ планъ, недоразказаното изъ неговото минало и отношения съ Димка — и съ една таинствена нѣмкиня, която била угасила огъня въ гърдитѣ му. Най-важното отъ новитѣ елементи излагаме и оцѣняваме по-сетнѣ, при анализа на характера (стр. 367—370), а тукъ ще е достатъчно да отбѣлѣжимъ само тая нова черта въ образа на Балашева, оставена — както и много друго — неоползотворена и несвързана по-нататъкъ съ нищо въ живота му, — нито въ отрицателно, нито въ положително отношение. Като разказва за живѣнето на Балашева въ София като студентъ — съ неопрѣдѣлени и общи думи; за отношенията му съ нѣмкинята; — за това, какъ ставалъ мраченъ и свитъ, сетнѣ се стрѣсвалъ и се

отклясвалъ „отъ вихъра, който гасѣше душата му“; — какъ се зачиталъ, задълбочавалъ или пъкъ се изгубвалъ по нѣколко деня, — авторътъ прибавя най-сетнѣ: „а случваше се и мъртво-пиянъ да се върне въ кжщи“. Такава една атестация не може безнаказанно да се остави безъ по-нататъшни обяснения, освѣнъ ако за автора е все едно, какво ще бжде общото впечатление отъ героя му. — Въ тая глава е разказано и най-важното обяснение между Балашева и Димка, но съ една твърдѣ характерна поправка: то е крайно смекчено. Димка не се подлага на никакви унижения, които сж ненуждни и противоречатъ на всички дѣйствителни, основни интенции на повѣстьта. Сетнѣ и самиятъ начинъ, по който е разказано, е съвсѣмъ другъ: не е прѣдставено непосрѣдствено, а посрѣдствено, и то само въ видъ на бѣгло загатване. И слѣдъ всички тия истории авторътъ спокойно и безъ всѣки прѣходъ заговорва за състоянието му въ тъмницата: сега му било всичко ясно въ подземието. Донасятъ му отъ кжщи ядене, което той сега приема, безъ да мждрува както въ първата редакция.

Заслужва да се отбѣлѣжи пжтемъ и друго едно малко, но хубаво измѣнение: сега се поменува и за други затворени. Сетнѣ Димка е въ Русе и работи чрѣзъ училищния инспекторъ за неговото освобождение („той се обѣща да се застжпи за него“, казва авторътъ, но по обичая си забравя да го спомене втори пжть и да си послужи съ него, за да характеризира).

Глава IX и послѣдня съдържа часть отъ XI и XII и цѣлата XIII глава на старата редакция, но съ твърдѣ важни заличвания и съ хубави и характерни нови подробности, които оживяватъ дѣйствието, даватъ му необходимата индивидуалность и създаватъ мили картини. За затворения Балашевъ тръгнала мълва изъ града; чичо Бинбелъ, който сега сжщо е затворенъ, разправилъ простодушно на прокурора, а той на познати (провинция!), та се разчуло изъ града, на какво е училъ учительтъ селянитѣ. И мъгливитѣ философствувания на Балашева сж значително съкратени, но все още не е достатъчно. Съ тѣхъ авторътъ трѣбва да извърши сжщата операция, която е извършилъ надъ писмото на Балашева до Димка, въ XII-та глава: да ги изхвърли съвършено. Прѣвъзходна е и досѣтката на автора да събере Димка съ Петювитѣ родители и да я заведе дори да живѣе у тѣхъ. Туй създава една рѣдко мила картина, която има само тоя недостатъкъ, че не е достатъчно оживена и е *само* идилична, когато между факторитѣ, отъ които е зависѣло отиването на Димка у бае Балашка, е и самъ старецътъ, своенравенъ и опоритъ.

И съвсѣмъ невѣроятно е, че токо тъй безъ всѣко съпротивление (— което му се налага не само отъ това, че тѣ нито сж питани, нито имъ е обадено отъ Петя за годежа, но и отъ нуждата, да свикне чичо Бинбелъ съ новата за него мисъль и фактъ —) ще отиде старецътъ да рече: „Като му е годеница, нека дойде въ кжщата ми“. Сетнѣ, Балашевъ сигурно има и майка, и ако при арестуването му тя не излива на сцената, за да нѣма излишни сантименталности, при тоя случай не трѣбвало да се игнорира: дохожда въ кжщата ѝ годеница на първо чедо!

Краятъ на повѣстьта е останалъ неизмѣненъ, тъй че XIII-та глава на първата редакция е влѣзла цѣла въ IX-та на втората редакция и образува послѣдната ѝ сцена. Съ това послѣдната глава въ новата редакция е изгубила, поне въ техническо отношение, особения си характеръ на епилогъ, който притежаваше въ старата редакция на повѣстьта. Значи, прѣтърпѣла е измѣнение аналогично на онова, което констатирахме за I-та глава. Вжтрѣшно измѣнение нѣма никакво, — като изключимъ сглаждането, смекчението на разказа за Желѣза. Недостатъцитѣ, които имаше XIII-та глава на I-та редакция, сж си останали и въ послѣдната сцена на IX-та глава въ II-та редакция. За най-важния отъ тѣхъ ние говоримъ по-долу, понеже то не е частенъ недостатъкъ, а е недостатъкъ на повѣстьта като цѣло.

V. Характеритѣ въ втората редакция.

Първа група.

Балашко Лозарьтъ. Тоя пжть авторътъ се е постаралъ да нарисува непосрѣдствено особенитѣ отношения, които сжществуватъ между сина и бащата, та послѣдниятъ не е вече тъй чуждъ за читателя и тъй непонятенъ въ своята психика, както бѣше въ първата обработка. Постигнато е това, *на първо мѣсто,* като сж дадени на бае Балашка нѣколко индивидуални черти. Мълчаливъ и сухъ, той е все пакъ добродушенъ и способенъ да разбере, макаръ и не да одобри, „да приеме“, новитѣ и чужди за него ламтения и интереси на сина. Той си има свои идеи за царщината, за реда, който трѣбва да владѣе въ обществото, за „да може всѣки да си гледа работата.“ Отъ тия негови идеи, свързани или дори произтекли отъ една особеность на натюреля (— „той обичаше да нарежда все какъ да бжде“ —), се опрѣдѣля и неговото отношение къмъ сина му. Той праща Петя да се учи — не отъ просто подражание,

а защото желае единъ день да го види носитель на онзи редъ, въ който той съзира висшето или най-главното проявление на новия държавенъ животъ: да го види „началникъ на стражаритѣ.“ И конфликтътъ между бащата и сина пониква именно отъ различието въ тѣхнитѣ вкусове и идеали. Наистина, начинътъ, по който ни се рисува главниятъ моментъ въ тоя конфликтъ (глава V), не може да бѫде нареченъ напълно сполучливъ: на рефлексията, на съзнателното дирижиране чувствата е дадено прѣ-голѣмо мѣсто и вслѣдствие на това цѣлата сцена е изгубила много откъмъ непосрѣдственость и психологическа правдоподобность. И впечатлението, което оставя тая сцена, е впечатление на изкуствено сдържане страститѣ, на салонно прикриване изблика на чувствата, на много издалечъ и много „изтънко“ прѣсмѣтани и прѣмисляни постѫпки (напримѣръ, Петю не се билъ сѣтилъ да донесе по единъ подаръкъ на братчетата си, само да не би туй да стопли, да трогне стареца!). Но въпрѣки тоя частенъ недостатъкъ замисълътъ не е лошъ, а въ главнитѣ си черти е и сполучливо изпълненъ, понеже е прокаранъ отъ начало до край въ повѣстьта и се явява сега като необходимъ факторъ, който опрѣдѣля събитията и влияе върху тѣхъ, а не като нѣщо случайно и безъ връзка съ цѣлото. — Но не само личнитѣ, а и „физиологическитѣ“ отношения между бащата и сина сѫ много повече уяснени, и сега по-скоро би могли да укоримъ автора, че твърдѣ ясно, разсѫдъчно, а не чрѣзъ художнически срѣдства рисува и изтъква сходствата на сина съ бащата откъмъ натюрель, — при пълно различие на мирогледитѣ имъ и на отношението имъ къмъ живота.

При новото освѣтление, което получава бае Балашко, става и по-вѣроятно онова чувство, съ което посрѣща той арестуването на сина. Това чувство сега се явява само като послѣдно звено въ ония всѣкогашни, но скрити чувства, съ които е слѣдилъ немилитѣ нему черти въ натурата на сина си: неговия начинъ на живѣне и неговото служебно поприще. Много спомага на туй и обстоятелството, че авторътъ се е сѣтилъ за срѣдата и за градската мълва, и по тоя начинъ е внесълъ повече реализъмъ въ картината. А въ случая то е идентично съ жизнена правда, съ даване животъ и локаленъ колоритъ на събитието.

Чичо Бинбелъ. Най-дълбока и най-цѣнна въ художествено отношение е обработката, която е прѣтърпѣлъ характерътъ на чичо Бинбела. Тая обработка не е досегнала (и не е имало нужда да досегне) типа, на който принадлежи чичо Бинбелъ, а само

неговитѣ лични, индивидуални качества, по-точно: мотивировката на неговитѣ постжпки, и илюстрирането на приписванитѣ нему отъ автора черти. Въ кжсата бѣлѣжка за тоя характеръ, която направихме въ първата си оцѣнка, ние изтъкнахме главно два *общи* недостатъка, — че не е индивидуализиранъ нито като баща, нито като човѣкъ, и два *частни* — че най-важната и най-рискувана, т. е. сама по себе *малко* вѣроятна негова постжпка (заговорването съ Балашева за Гергина и Желѣза) не е мотивирана и че не е свободенъ отъ книжни, т. е. фалшиви черти. И четиритѣ тия недостатъка авторътъ е прѣмахналъ, и то по начинъ, който трѣбва да се нарече *напълно сполучливъ*. Най-доброто, бихме рекли: обективното доказателство за това образува обстоятелството, че косвено тая вдълбочителна творческа работа надъ чичо Бинбела е хвърлила ярка свѣтлина върху цѣлата негова челядь и нейния интименъ животъ. Като е рисувалъ бащата и е мотивиралъ една сждбоносна за челядьта негова постжпка, авторътъ се е видѣлъ принуденъ да оживи и тая челядь, — както е и трѣбвало да бжде, тъй като безъ това не би могълъ по художественъ начинъ и непосрѣдствено да характеризира бащата (макаръ нехудожествено, непоетически, т. е. чрѣзъ посрѣдствено, прозаическо разправяне, това да би могло да стане). Получила се е една колкото мила, толкова и характерна за срѣдата картина, — дори отчасть съ националенъ колоритъ. — Седемь сина има чичо Бинбелъ, но едничка дъщеря; той е обичанъ и почитанъ отъ челядьта си, но той не е неограниченъ господарь: стопанката го тачи прѣкалено прѣдъ хората, но въ челядьта тя си има „свое мѣсто, което трѣбваше самъ чичо Бинбелъ да не гази,“ — па е и опорита. Той е човѣкъ приказливъ, та (?) въ челядьта му животътъ не билъ тъкмо като едно врѣме: „нѣмаше да ставатъ на нозѣ на бащата, да нѣмѣятъ прѣдъ него, и неговата дума да рѣшава всичко — не: тукъ бащата, майката и дѣцата се мѣсѣха еднакво въ кжщнитѣ разпри и наредби; тѣ всички говорѣха, като хора на една обща грижа и като еднакво умни...“ Той е ходилъ въ Ромъния, много е видѣлъ и много работи знае: затова се и докарва малко по-инакъ нежели другитѣ селяни и въобще внася въ селския животъ нѣщо, което не е съвсѣмъ чуждо, но което е по-висшо, по-друго. Той се гордѣе съ синоветѣ си и всѣки праздникъ ходи съ тѣхъ да се черкува. Видѣлъ това нѣйдѣ въ Ромъния и му харесало. Не ще и дума, не единъ чичо Бинбелъ е ходилъ по Влашко, — въ Шарбабинци ще ги е имало повече такива, но не всѣки е способенъ да донесе отъ тамъ нова, по-висша кул-

тура, и не всѣки може да заеме, само поради туй, особно положение въ селото. Ала онзи, комуто авторътъ дава такова положение, не може да не бѫде ходилъ и видѣлъ повече — инакъ, той би билъ съ по-тѣсенъ кржгозоръ отъ мновина свои съселяни. Ето защо този фактъ отъ биографията на чичо Бинбела е една крайно щастлива черта и спомага на автора да даде реална подложка, да даде плъть на идеята си: — че чичо Бинбелъ е сѫщински царь въ своето село, чиято дума на двѣ не става. И тоя селски първенецъ се вижда въ необходимость да „скърши езикъ“ и да каже на учителя, че е готовъ да даде дъщеря си на Желѣза, стига той да я поиска. Естествено, тая мисъль сърди ужасно стареца — „не друго, ами ще ходя да моля зетъ,“ — и щомъ смисли, „иде му да намрази и Желѣза и да отсѣче: Гергина ще остане да кукува до старость, но... нѣма да се ожени за чуждия голъ сиракъ“ (чети..: но нѣма да ида да ѝ проея мѫжъ). Но неговото добро сърдце не му дава да отсѣче така; а дохождатъ и други причини, които наложително го каратъ да се рѣши да „скърши езикъ“. Именно, една вечерь той намира челядьта си посърнала: Гергина е на легло, и учителката ѝ трие челото съ оцетъ. Нищо, простинала е, си дума той, — но прѣзъ нощьта дочува думи, които му покъртватъ сърдцето: „Татко нека ми гробъ изкопае...“; „азъ що съмъ въ тази кѫща...“; „азъ никому не трѣбвамъ въ тази кѫща, никому! И скоро нѣма да ме има...“ говори съ плачъ Гергина майци си. Сърди се тежкиятъ старецъ и иде му „да дигне глава“ и да ѝ наговори, но прѣмълчава, а на зараньта съвсѣмъ омеква и дума на жена си: „Нека кротува момичето — то всичко трѣба по редъ... Има баща и братя, тѣ смислятъ за нея и не щатъ я остави — ще я наредятъ както тя сама иска.“

Цѣлата тая душевна драма се замѣстяше въ първата обработка отъ — единъ психически *vacuum:* тамъ чичо Бинбелъ просто отива при учителя и му говори. А сега, и слѣдъ цѣлата тая подготовка, авторътъ чувствува, че не е направалъ достатъчно, за да се наложи постѫпката: чичо Бинбелъ е скършилъ само кракъ — той е на прага на Петювата стая —, но се връща безъ да бутне вратата. Борбата съ себе си не е довършилъ още. Макаръ умътъ вече да е рѣшилъ постѫпката, но натурата, вѫтрѣшниятъ човѣкъ още не сж се сродили съ нея — и се бунтуватъ. Трѣбвало е да се яви и единъ щастливъ случай, да се стекатъ благоприятни и неповторими обстоятелства, за да се прѣкърши и натурата. Такъвъ

случай прѣдставя разходката на учителя и учителката съ ученицитѣ къмъ Чуката, дѣто сж Желѣзовитѣ егреци[1]).

Това единствено по своята психологическа глъбина и жизнена правда мотивиране изкупува — и прави излишно — всѣко друго детално анализиране на чичо Бинбеловата душа, което би ни го прѣдставило въ неговата селско-обществена срѣда. Ние вече знаемъ достатъчно, какъ дѣйствува той.

Друго тъй сжществено измѣнение въ характера на чича Бинбела не е извършено, но дребни поправки, които допълнятъ и хармонизиратъ образа му, има нѣколко. Излишно е да се спираме върху тѣхъ. Ще отбѣлѣжимъ само, че освѣнъ коренното измѣнение, извършено въ първитѣ глави, тия именно дребни поправки не малко сж спомогнали да се прѣмахнатъ фалшивитѣ — книжнитѣ — елементи въ характера на чичо Бинбела, а нѣкои отъ ония, които прѣди правѣха впечатление на книжность, да получатъ съвсѣмъ друго освѣтление и да се прѣвърнатъ въ необходими и естествени елементи на неговата психика. Съ ходенето въ Ромъния авторътъ дава на чичо Бинбела съвсѣмъ другъ интелектуаленъ фондъ; ако и безкниженъ, той не е вече, както въ първата редакция, простъ, тъменъ селски умъ, но стои едно-двѣ стъпала надъ него и, естествено, не е вече невѣроятно, ако ни говори малко и съ *книжни* думи.

Втора група.

Желѣзъ и Гергина. Въ любовьта и въобще въ отношенията на тия двѣ лица авторътъ не е създалъ нови моменти. Но поправкитѣ, които е внесълъ, отстраняватъ ненужнитѣ и шокантни елементи, които съдържаше първата редакция. Така, за *дѣйствителното сжществувание* на Желѣза, което прѣди авторътъ така неумѣло и неумѣстно изтъкваше, сега нѣма поменъ, а ролята на Желѣзовия носъ е намалена до минимумъ: сега се разказва за него по начинъ, който го прави търпимъ и въобще отнема на тоя епизодъ оная грозота и оная алогическа и обидна фаталность, които бѣ му далъ авторътъ въ първата редакция на повѣстьта си.

[1]) Не по-малко важни сж и другитѣ подробности, съ които е обставена тая централна постжпка на Бинбела. Цѣлата негова челядь е въ тревога; майката вече отдавна знае, че Гергина въздиша по Желѣза. Отъ нея сж научили синоветѣ ѝ и ведно съ бащата свиватъ раменѣ: „Какъ да я сватосатъ, като момчето само не подсѣща." — Друго. Майката е обѣщала на Гергина да говори на татка ѝ да каже на учителя. Сама Гергина се моли за сжщото на учителката: да подстори учителя да говори на Желѣза. А това сж все черти, които създаватъ живо чувство на дѣйствителность, които ни правятъ близко, почти свое чуждото чувство и безъ които „иллюзия на дѣйствителность" не би имало, а само фактическо съобщение за сухъ, мъртъвъ фактъ, каквито сж хиляди други!

Колкото умѣстни сѫ зачеркванията въ образа на Желѣза, все тъй умѣстни и сполучливи сѫ прибавкитѣ, новитѣ елементи, въ образа на Гергина. Но достатъчни все още не сѫ за пълното ѝ характеризиране. Сега тя вече не е за насъ така непроницаема, както бѣше прѣди: авторътъ ѝ е далъ малко повече животъ и индивидуалность. Съмнѣваме се обаче, дали е избранъ добрѣ моментътъ на най-силния избликъ на чувствата ѝ: когато лежи въ легло, болна. И не особено силна любовь ще говори така при висока тѣлесна температура. А при нормална температура авторътъ не ѝ е далъ случай да се изкаже за сѫщото. Друго: и сега авторътъ не се е възползувалъ отъ близостьта, сродството на чувствата на двѣтѣ дѣвойки, за да контрастира тѣхнитѣ натури, та и двѣтѣ да изпѫкнатъ по-рельефно (толкова повече че Димка — и въ новата си концепция — не малко се нуждае отъ рельефность). Най-сетнѣ и желателниятъ (налаганъ вече отъ „архитектоническа" съразмѣрность между двата образа) паралелъ между Гергина и Желѣза не е запазенъ. Какъ расте Желѣзъ и какъ се „снишава" и изгубва отъ сцената Гергина, щомъ постига едничкото си желание: да говори татко ѝ на учителя... Не искаме, разумѣва се, и тя да бѫде героиня; съвсѣмъ не. Тя е прѣлестна такава, каквато си е; само трѣбва да се доизкара характерътъ ѝ, и да не я забравя авторътъ така внезапно и продължително. Въ далечния тъменъ фонъ на картината, въ която ни се рисуватъ развилнѣлитѣ се страсти на селянитѣ и кървожаднитѣ инстинкти на централната власть, има широко мѣсто за нейния милъ и кротъкъ ликъ. Малтретиратъ татка ѝ; селото е настръхнало въ ужасъ; Желѣзъ е злѣ раненъ, — а авторътъ се сѣща едвамъ въ епилога си да ни каже, че „си изплакала очитѣ". Нито само толкова, нито по тоя начинъ трѣбва да ни се каже, а трѣбва непосрѣдствено да се прѣдстави още единъ пѫть. А не трѣбва да липсва Гергина и въ разказа на Димка за плачоветѣ на женитѣ, на първата задушница слѣдъ сѣчьта; тя би била най-съотвѣственото лице, за да се свърже по-добрѣ тая инакъ хубава и неизлишна картина съ „корпуса" на повѣстьта. Економията на едно поетическо произведение не позволява да се създаватъ подобни епизоди извънъ вече познатитѣ намъ лица: едно отъ тѣхъ трѣбва да образува централната фигура. Нимà *никое* отъ споменуванитѣ въ повѣстьта лица не е изгубило въ тая сѣчь свои близки? Нима ни единъ отъ Гергининитѣ седемь братя не е загиналъ, та картината е оставена тъй безлична?

Трета група.

Димка Нешева. — Лицето, което носи името *Димка Нешева* въ втората обработка на повѣстьта, е съвсѣмъ ново, като типъ и като характеръ, и нѣма нищо общо съ първата носителка на името. Какъвъ типъ се е домогвалъ да въплъти авторътъ въ първата своя концепция на Димка, ние изложихме доста подробно въ първата си оцѣнка. Нашето заключение бѣше, че *типътъ* е твърдѣ сполучливо конципиранъ, но че авторътъ не е отишълъ по-далечъ отъ слабо загатване и просто *разправяне* за тоя типъ; и никакъвъ *индивидуаленъ* образъ не е създалъ. Въ новата обработка Димка е получила малко индивидуаленъ животъ, но взета изцѣло все още не прѣдставя отъ себе си дѣйствителенъ, възможенъ живъ образъ. Причината на това трѣбва да лежи и въ вѫтрѣшнитѣ несъобразности на нейната индивидуалность, и въ новия типъ, който въплътява и който, както изглежда, е още твърдѣ смѫтенъ и неуясненъ за самия авторъ. И, по нашето мнѣние, авторътъ е направилъ една капитална грѣшка, дѣто е оставилъ старата концепция, която въ замисъла си прѣдставяше нѣщо ясно, симпатично и, главно, жизнеспособно. А една напълно опрѣдѣлена *нова* концепция той рѣшително не е сполучилъ да създаде. Само е замѣстилъ яснитѣ сами по себе, но още не получили художествена плъть замисли — съ неясни лучкания за нѣщо друго. Не е трудно да се отгатнатъ мотивитѣ, които сѫ му диктували това, по-точно: които сѫ го заблудили въ тая посока. Той ще е поискалъ да даде на Димка „нова душа", плодъ на новия животъ, и да я противопостави на наивното природно чедо Гергина; или може би е поискалъ да даде Балашеву другарка, способна да го разбере; или пъкъ и двѣтѣ. Нито едното, нито другото обаче не е постигнато. Макаръ по-стара отъ него, Димка не притежава нито по-голѣма зрѣлость, нито по-установено и въобще нѣкакво опрѣдѣлено душевно съдържание, защото не притежава рѣзко очертана физиономия. Дадени ѝ сѫ само нѣколко отдѣлни индивидуални черти, но отъ нѣколко такива черти до . . . „живо" човѣшко сѫщество, т. е. до жизнеспособна поетическа концепция, има понѣкога цѣла бездна.

Не е билъ по-щастливъ авторътъ и въ своята работа надъ деталитѣ на характера. Ето най-важнитѣ отъ тѣхъ: Димка е 7-годишна учителка, но още на третята година имала вече годеникъ,[1])

[1]) Два момента въ новата обработка на повѣстьта наумѣватъ мотиви изъ *Ромео и Джулиета:* по-ранната любовь и нощното посѣщение на Димка и Гергина

пакъ учитель. (Още въ V класъ лелята я годявала, но „бащата прѣскача отъ Никополъ до Русе“ и туря край на работата). Годеникътъ е буенъ, веселъ, отворенъ, но — малко бай Ганю: „увира се, закачливъ (?) е, пита, колко има спестени и дали баща ѝ би ѝ прѣписалъ къщата“. Прѣзъ ваканцията се раздѣлятъ и вече се не връща. Авторътъ твърди, че Димка тогава познала себе си, но нищо подобно не е прѣдставилъ. Ето самъ той какво разправя (стр. 32 отъ ръкописа):

„Женственостьта се развива въ нея; тя се възгордява (?), но не става лекоумна и пуста; не се весели, не се унися въ другарство, държи се сухо и пакъ гордо. Така тя и дори безъ да знае (?) изучва мислитѣ на своитѣ другари и другарки, безъ другитѣ да узнаватъ, какво тя може, знае и мисли. Младитѣ се увличатъ отъ нея, но тя — несъзнателно (!) дири зародилия се още въ дѣтинството ѝ образъ на мъжъ, строгъ, зрѣлъ, мъжъ съ намѣрение челядь да съврти“ (?!) По-филистерски, т. е. по-пошълъ идеалъ едва ли е и могло да се намисли и да се даде за изгора на Балашева, който търси въ нея душа, способна да го „сгрѣе и вдъхнови за подвигъ“. По-нататъкъ: „ .. Тогазъ Димка досущъ нечаяно (?) отдаде набранитѣ си (!) копнежи на ведрия и мечтателенъ образъ на Петя Балашевъ: тя го залиби, прѣди тоя да я забѣлѣжи; най-напрѣдъ като картина, като сладостно сънуванъ блѣнъ, като познайникъ най-обичливъ между всичкитѣ“. (Прѣкрасно казано, само че такъвъ блѣнъ авторътъ не ѝ е далъ). И когато веднажъ оставатъ сами въ училището, тя го доближава, подава му ръка и му казва: „Охъ, откакто случая ви доведе тукъ да бъдемъ другари, менъ сѣкашъ ми падна товаръ отъ гърдитѣ“. Той я пита съ насмѣшка, какво иска да каже; казва ѝ, че не я разбира, че е много младъ, че ще го разбере послѣ и че не е цвѣте за мирисане. Това я смазва, — „тя закрѣя, разболѣ се“. Учителитѣ отъ околията я спохождатъ, но Балашевъ гледа като отъ страна, признава постъпката си съ нея „безобразна“, но не се мъчи да я оправдава — „отъ дѣ да я зная, каква е била; много се разчувствува изведнажъ“, си казва той. Но скоро Димка пакъ се съвзима, тръгва пакъ по зори въ училището, — и единъ день той ѝ подава записчица; вечерьта се обясняватъ и на другия день ѝ праща голѣмо писмо.

у Балашева; но и въ двата случая авторътъ е работилъ чисто „външно“ и не се е погрижилъ да ги мотивира съ нуждитѣ на разказа си, да ги направи причина или слѣдствие на други моменти.

Това ни разказва авторътъ въ гл. IV, додѣто Димка седи въ стаята си до масата, и свършва така:

„Отъ тогава се изминяха три години. — Димка сега, затворена въ стаята си, чувствуваше широко оседналъ въ гърдитѣ ѝ сѫщия онзи копнежъ, съ който бѣ чела първото му писмо. Но тя чувствуваше сега повече отъ тогава (а тамъ нѣмаше никаква подобна загадка!) нѣйдѣ дълбоко въ душата си тъмна една точка, една неясна бездна между нея и него, която всѣки часъ грозѣше(?) да погълне всичко друго“.

Оставяме на страна, че това послѣдното чувство не е уяснено достатъчно ни тукъ, ни другадѣ въ повѣстьта, и ще отбѣлѣжимъ само, че цѣлата история на Димка нѣма никакъвъ художественъ смисълъ, защото нито една отъ тия перипетии, прѣзъ които я прѣкарва авторътъ, нѣма значение за ролята ѝ въ ансамбля. Авторътъ е натрупалъ за пъстрота факти, но безъ да ги постави въ органическа връзка съ цѣлото, безъ да ги осмисли художествено. Да се съчиняватъ „интересни епизоди“ е много лесна и „благодарна“ работа, но тя нѣма нищо общо съ художествено творчество. Само когато художникътъ умѣе да си послужи съ тѣхъ, за да уясни душата на едно или друго лице, — само тогава тѣ иматъ смисълъ като елементи на поетическа концепция. А въ случая това именно липсува. Всичко, що Димка върши или мисли, не би се измѣнило въ нищо, ако тия три епизода липсуваха въ живота ѝ. А това ги прави ненуждни. Колкото до третия, той не е само ненуженъ: той е и непонятенъ, и невъзможенъ, понеже противорѣчи и на нейната, и на Балашевата натура (— до колкото можемъ да говоримъ за натура у нея).

Нашето заключение за образа на Димка е, че той е побъркань тоя пѫть въ основитѣ си и че не само като типъ-замисълъ, но и като часть отъ цѣлото, която си има опрѣдѣлена служба, първата концепция стои въ всѣко отношение по-горѣ отъ тая; тъй че трѣбва да се съжалява, дѣто авторътъ я е изоставилъ и се е опиталъ така несполучливо да я замѣсти съ друга.

Петъръ Балашевъ. Все тъй несполучливи сѫ измѣненията, които е прѣтърпѣлъ характерътъ на Балашева. Като е изхвърлилъ всичко онова, което образуваше въ първата форма на повѣстьта само ненуженъ баластъ, авторътъ за жалость покрай това изхвърлилъ и всичко цѣнно въ идейно отношение — за *тоя* характеръ, както и изобщо за повѣстьта. Колко неукрѣпнала трѣбва да бѫде неговата художническа индивидуалность и до колко му липсва всѣки по-сигуренъ вкусъ и тактъ, показва най-добрѣ обстоятелството,

че *яснитѣ концепции* на първата обработка, които се нуждаеха само отъ *художествено изпълнение*, сж замѣстени съ смжтни или дори невъзможни фикции, лишени отъ всѣко идейно съдържание и отъ всѣки по-дълбокъ смисълъ. Като ядка на повѣстьта и на нейния главенъ герой Балашева, ние изтъкнахме въ първата си оцѣнка тая теза: помирение съ живота, „влизане“ въ него и служене на неговитѣ нужди не вслѣдствие на книжни теории, а само вслѣдствие на по-дълбоко вникване въ него и неговитѣ неволи. Наистина, тая мисъль не бѣ прокарана и въ първата редакция на повѣстьта съ нужната ясность, нито пъкъ — чрѣзъ строго хармонизиране на разнообразнитѣ нейни елементи — бѣ подчинено *всичко* на тая централна мисъль. Но общиятъ духъ на повѣстьта и крайнитѣ интенции на автора, до колкото се бѣха проявили въ нѣколко пжтемъ направени загатвания, доста ясно навеждаха именно на такава мисъль. Нищо подобно не може основателно да се утвърди за новата редакция на „*Кръстопжть*“: тоя елементъ — идейниятъ — е почти съвсѣмъ унищоженъ въ нея. И въ първата форма на повѣстьта бѣха останали неуяснени ония книжни теории, въ борба съ които се измжчва героятъ. Имаше само една обща идейна мъгла, една неопрѣдѣлена и недоизказана душевна болка отъ неотстжпни кошмари... Но *едно* бѣше ясно: че такива *има* и че Балашевъ изнемогва въ своята борба съ тѣхъ и въ своя копнежъ за нѣщо ново, което да даде просторъ на неговитѣ сили и неговата жажда за дѣятелность. Отъ всичко туй не е останала никаква слѣда: ни книгитѣ, ни идеитѣ вече не играятъ роля въ живота на Балашева. Че сж изхвърлени безмилостно професорскитѣ мждрувания, които асли висѣха на въздуха и злѣ доганяха на „сива“ школска мждрость; че сж изчезнали и теоретическитѣ галиматии на самия Балашевъ, — отъ това повѣстьта само е спечелила. Но онова, на което авторътъ е искалъ въ новата обработка да възложи тѣхната роля, е... едно голѣмо нищо. И доста непонятно е, дѣто въ новата редакция сж оставени загатвания за идейна борба и за помиряване съ живота, когато факторитѣ и причинителитѣ на това душевно раздвояне на героя сж липсали. Единственото нѣщо, съ което се свързва сега душевния прѣломъ, настаналъ у Балашева още като студентъ въ София, е познанството му съ нѣкаква нѣмкиня, самà безплътна сѣнка, но по увѣренията на автора виновница за „угасналия въ душата на героя разкошенъ пламъ за подвигъ на широка нога“. Като оставяме на страна колко неспретнато и съ двусмислености говори авторътъ за отношенията на Балашева къмъ „нѣмкинята“, ще от-

бѣлѣжимъ само, че чрѣзъ въвеждане на тая нѣмкиня въ душевната драма на героя центърътъ и смисълътъ на тая драма съвършено сж отмѣстени отъ старото си мѣсто, но въпрѣки това ореолътъ и „общественото мнѣние“ за героя, както и неговата роля, си оставатъ почти сжщитѣ. Не въ дѣйствителность, но въ схващането и по думитѣ на автора. Едно бѣгло скициране на Балашева образъ въ новата му концепция ще поясни и потвърди всичко това.

На уясняване характера и отношенията между Балашева и Димка сж посветени главно V и VIII гл. Въ най-общи черти тѣ ето каква картина ни рисуватъ:

Като студентъ[1]) въ Висшето училище, Балашевъ изпърво пише на Димка дълги писма, но изъ единъ пжть тия писма прѣставатъ. Пристигатъ ѝ само кжси съобщения, че нѣщо го прѣситило. По ваканцията си дохожда и отсича, че нѣма повече да слѣдва. Димка забѣлѣзва голѣма промѣна у него; тя се мжчи „да проникне въ грьдитѣ на своя хубавелекъ“, но тамъ „личеше да е тъй пусто, че не можеше да се повѣрва“. „Не се ли е влюбилъ, се пита тя, или съ лоши другари осъмвалъ въ безпжтства, та е угасилъ огъня въ душата си“. Но всичко туй не ѝ прѣчи да вижда, че Балашевъ „пакъ тъй ясно и дълбоко мисли“, „пакъ тъй звучно и побѣдно играе съ словото“; само нѣкакво „бездушие, нехайство и прѣситеность вѣе отъ него“. Тѣ често се срѣщатъ; той я „гали съ очи“, стиска ѝ ржката и дори ѝ казва: „Азъ вѣрвамъ въ тебе, ти ще ме сгрѣешъ: изстуди ме менъ чиновнишката София“. Той страдае, но крие отъ нея страданията си. Единъ пжть само, безъ да ще, се издава, и тя най-сетнѣ изчоплюва отъ него признание, че „изгубилъ вѣрата си въ опрѣдѣленъ идеалъ, че почувствувалъ дългъ къмъ родители, съграждани...“ и прибавя една малко фантасана и стояща съвсѣмъ уединено (както впрочемъ и много други загатвания) мисъль: „Трѣбва да се работи съ развързани ржцѣ (?), всестранно, съ съзнание, че се твори национална история. (Стр. 40—42 отъ ржкописа).

Всичко това авторътъ разказва, докато Балашевъ седи до масата си, унесенъ въ мисъль по Димка и Гергина, които токо-що сж му направили едно нощно посѣщение, — една мило замислена, безъ съмнѣние, но — както вече показахме — съ нищо немотиви-

---

[1]) Изпущаме ученичеството му, както и отношенията между бащата и сина. Въ първото нѣма нищо характерно: авторътъ не е отишълъ по-далечъ отъ баналнитѣ вече увѣрения на нашитѣ беллетристи, че „учителитѣ вѣрвали, че отъ него ще излѣзе много нѣщо“.

рана картина. Специално за отношенията между Балашева и Димка сж най-важни тия пасажи (изъ глава VIII):

„Той бѣ обикналъ Димка за онова благоговѣние (?) отъ слѣпа и пакъ възторжена любовь, каквато лъхтѣше отъ цѣлата ѝ душа къмъ него; обикналъ ѝ бѣше чернитѣ свѣтли очи, които сѣкашъ се замъглѣха, щомъ го съзрѣше, а послѣ все пакъ свѣтваха и отъ врѣме на врѣме го галѣха съ такава кротка, но (?) безкрайна любовь, че изглеждаше като да въздишатъ; обикналъ бѣше той най-послѣ първата ѝ цалувка, — първата, която получи отъ жена (стр. 79)“.

Само̀ по-себе много хубаво казано, но само *казано*, нийдѣ не *прѣдставено*, а понеже не произтича отъ дѣйствителнитѣ отношения помежду имъ, то не е и могло да бжде прѣдставено. Една страница по-нататъкъ четемъ:

„Той бѣ дѣйствително чистъ, прѣди да иде въ София, а това я караше да изпада въ страшно опиянение, щомъ останѣше на самѣ съ него. И той самъ се не разбираше, само се чувствуваше (какво противопоставяне!): на врѣмени му се щѣше да остане на самѣ съ нея и да се отдаде на оная сладость, която бѣше му останала отъ първата ѝ цалувка и която често сгрѣваше отъ тогасъ младата му снага“.

На стр. 81: „Тя (Димка) се чувствуваше гузна прѣдъ него, че бѣше по-стара, а той хубавецъ. И желаеше за себе си да бжде съвършенство въ едно отношение: да умѣе винаги да бжде тъй внимателна, че никога да не се урони прѣдъ него“ (!?).

И най-сетнѣ, на стр. 82:

„Сега (въ тъмницата) всичко му се уясняше: нѣмкинята бѣше мека, но пуста, а Димка имаше кора(!). А Балашевъ гледаше прѣзъ пръсти и на двѣтѣ (!?) . . . Животътъ за него стоеше надъ тѣзи образи и надъ страститѣ, що тѣ будѣха. И той тогазъ досущъ неусѣтно се омота въ душата си“ (?).

По-голѣмо самоунищожение на своята собствена рожба единъ авторъ не би и могълъ да извърши!

Това сж материалитѣ, отъ които авторътъ е искалъ да изгради характера на Балашева и отношенията му съ Димка. Но всѣко опитване да се съединятъ тия отдѣлни черти въ една *възможна* поетическа дѣйствителность, би било напразно. Такава тѣ не прѣдставяватъ, защото не сж и не могатъ да бждатъ *„конкретности“*, — дѣйствителни, живѣни въ въображението на художника, образи, а сж просто *съчинявани на прѣумица* чувства и мисли, *приписани*, *натрапени*, по авторска прищѣвка, на лицата, а не произтекли отъ тѣхна собствена индивидуалность.

Независимо отъ тия несъобразности въ душевния миръ на Балашева трѣбва да изтъкнемъ и останалитѣ отъ първата концепция на характеря елементи на отрицаване живота и отвращаване отъ него. Първо по-ясно проявление на такива чувства намираме въ VI глава, въ думитѣ, които Балашевъ отправя къмъ писаря. Ще цитираме тия думи почти изцѣло; въ тѣхъ най-добрѣ се вижда, че процесътъ, който е извършенъ надъ образа на Балашева, не е органически процесъ на прѣсъздаване, прѣраждане, а само процесъ на „кърпене", на частично измѣняване, — естествено слѣдствие на което е психологическата нескопосность на образа.

„Щомъ си туришъ такова намѣрение (да се удави), то изеднашъ ще се избавишъ отъ тая магия — да мислишъ за правда, братство и народъ, [съ такава напрегнатость, съ каквато скжперникътъ брои жълтицитѣ си]*) и ще почнешъ да разглеждашъ човѣшката душа съ такова чувство, съ каквото напр. казацитѣ по войната гледаха нашитѣ охлюви... А до когато ти не погледнешъ на живота поне за минута съ такова погнусение, до тогазъ ще играешъ по свѣта на слѣпа баба".

Цѣлиятъ тоя пасажъ, останалъ отъ първата редакция на повѣстьта, е сега съвсѣмъ безпрѣдметенъ и, освѣнъ това, внася въ натурата на героя елементъ трудно съединимъ съ останалитѣ негови черти. — Но авторътъ не само е искалъ въ единъ съвсѣмъ новъ характеръ да вложи пакъ сжщия проблемъ, надъ който се измжчваше *стариятъ* характеръ; не, той е искалъ още, съ все тъй недостатъчни срѣдства, да разрѣши тоя проблемъ, да развърже тоя вжзелъ. Въ сжщность не го развръзва, а само разкжсва. Онова, зарадъ което прѣди самъ бѣ счелъ за нуждно да прибегне до грамаденъ апаратъ (само че не по естетически начинъ, а чрѣзъ просто невъзможни натурфилософски и социологически спекулации), — сега мисли, че може да бжде разяснено съ една-двѣ фрази. Така, на стр. 82 Балашевъ си казва, че животътъ щѣлъ да го научи, какво да прави, и прибавя, че ако е хамелеонъ, животътъ ще го научи да стане такъвъ, какъвто споредъ особноститѣ си той е потрѣбенъ на тоя животъ. Разумѣва се, това вече не само не може да се нарече мислящо отнасяне къмъ живота отъ страна на Балашева, но то е и такъвъ оптимистиченъ фатализъмъ, който не би задоволилъ и най-скромния участникъ или пасивенъ зритель на общественъ животъ, камо ли единъ активенъ и съзнателенъ ратникъ, за какъвто ни се дава Балашевъ. — Съ тоя финалъ на Балашева характеръ авторътъ

*) Заградени тѣ въ скобки думи сж прибавка на втората редакция; всичко друго е оставало отъ първата редакция.

само е довършилъ, послѣдователно и безмилостно — ако и може би несъзнателно — онова вдребняване на своя герой, което лежи въ самитѣ измѣнения и поправки, извършени надъ него въ втората редакция. Не стигало, че тия измѣнения сѫ го направили психологически невъзможенъ, но трѣбвало още въ края авторътъ съ единъ замахъ да го лиши отъ всичко, що имаше симпатично въ него и да му отнеме всѣки социяленъ и въобще житейски здравъ смисълъ. —

Отъ изложеното до тукъ става ясно, че и новата концепция на Балашева характеръ е крайно несполучлива, както въ психологическо, така и въ естетическо отношение. Въ първата си форма тоя характеръ бѣше, поне по замисълъ, напълно сполученъ, и недостатъцитѣ му бѣха частични: не бѣше освѣтлена както трѣбва душевната борба, която се извършваше въ него; сѫщо липсуваше художествено изпълнение или реализиране (вмѣсто него авторътъ даваше ту публицистически резонирания, ту косвени разказвания, — разправяния). Авторътъ е могълъ да прѣмахне недостатъцитѣ, като попълни само „праздниниитѣ“ на първата си концепция, но той е прѣдпочелъ да измѣни характера, и затова му е отнелъ и прибавилъ сѫществени елементи, но така, че нито е прѣмахналъ съвсѣмъ старитѣ му основи, нито му е далъ приемливи нови, нито пъкъ въобще е хармонизиралъ новото съ останкитѣ отъ старото. Друго. Вмѣсто да вдълбочи и чрѣзъ туй да се приближи до правилното разрѣшение на веднажъ поставения въ характера на Балашева психологически и естетически проблемъ, авторътъ се е отказалъ отъ самия проблемъ въ първата негова дълбочина и значителность и го е замѣстилъ съ едно повърхно сглаждане и привидно разрѣшаване (чрѣзъ двѣ-три *думи*). Слѣдствието е, че и идейниятъ елементъ, и всичко, що имаше ясно като замисълъ въ първата концепция, е изчезнало, за да стори мѣсто или на банална интрига, или на безсъдържателна ясность. А тъй като Балашевъ е главното лице въ повѣстьта, то всички недостатъци, посочени въ неговата концепция, сѫ недостатъци на повѣстьта. —

Въ композицията на своята повѣсть авторътъ е прѣмахналъ въ втората редакция всички грѣшки и несъобразности, които изобилваха въ първата ѝ редакция и които подробно указахме въ първия си докладъ. Това обаче не му е попрѣчило да повгори повечето отъ тия грѣшки въ новитѣ глави, изобщо въ разработката на новитѣ материяли, които е внесълъ въ повѣстьта си. Безпорядъчностьта, която отличаваше първитѣ глави на старата редакция,

е прѣминала сега въ глава IV, V и VIII на новата и е особно голѣма въ послѣднитѣ двѣ. Между туй сѫщата непринуденость на разказа, сѫщата естественость и ненарочность, заради който авторътъ ще е прибѣгналъ до тия прѣкѫсвания на разказа, сѫ могли да бѫдатъ постигнати безъ да има нужда да се създава такъвъ хаосъ въ главата на читателя и безъ да се пропѫжда всѣки здравъ смисълъ изъ вървежа на разказванитѣ събития.

Относително послѣдната сцена, която въ сѫщность и сега си остава епилогъ, а не край, трѣбва да забѣлѣжимъ, че е останала все тъй необработена, както бѣше и прѣди. Въобще тая сцена е по тонъ, по настроение, неумѣстно-сантиментална, почти плачлива, конципирана е „тѣсно", безъ да се има прѣдъ очи цѣлото, ансамбла на повѣстьта, а е и твърдѣ неловко написана: безъ темпераментъ, безъ оня устремъ, който е нуженъ за финала на едно поетическо произведение, за да се задържи читательтъ до край въ желанната напрѣгнатость на интереса. Такива заключителни сцени сѫ добри, само ако даватъ послѣдни и рѣшителни характерни черти на лицата; ако хвъргатъ нова свѣтлина върху една или друга страна на тѣхнитѣ натури; ако отварятъ далечни перспективи въ тѣхнитѣ бѫдащи сѫдби. Въпросната сцена на *„Кръстопѫтъ"* нѣма нито едно отъ тия качества. Тя състои отъ доста изкуствени разговори, на които ясно личи желанието на автора да внесе два нови елемента, — но си остава само желание, поетическа реализация не добива. И единъ елементаренъ технически недостатъкъ на тая сцена е осталъ непоправенъ и сега въ новата редакция: пакъ само кѫщнитѣ приказватъ, а гоститѣ сѫ нѣми и безучастни слушатели, — сѫщи фигуранти на сцена.

Единствената значителна и смислена поправка, внесена въ композицията на повѣстьта, е — арестуването на чичо Бинбела, чрѣзъ което втората ѝ половина добива извѣстна връзка съ първата. Но тая връзка е слаба и недостатъчна. Най-малкото, което е трѣбвало да се направи, е било: да се разкаже за Бинбеловата сѫдба слѣдъ арестуването, а въ епилога да се спомни сѫдбата на селото, на затворенитѣ и сѫдени селяни: — новия хalъ и новитѣ надѣжди (и далечния „сулуетъ" на новия пѫть, въ който ще свие кръстопѫтя). Но затова ще трѣбва да се пожертвува сегашното театрално „прѣскачане" отъ затвора право въ кѫщи, за сладки разговори; ще трѣбва да се отсрочи сцената за нѣколко седмици и да се положи на по-широка основа: — тъй широка, както е широкъ замахътъ на автора въ първата половина.

C. Третя фаза.[1])

VI. Развитие на фабулата въ третята редакция.

Докато въ втората редакция разпрѣдѣлянето на глави бѣ съвсѣмъ произволно, — безъ да се обръща внимание, дали между отдѣлнитѣ елементи на всѣка глава има нѣкаква вѫтрѣшна връзка или не, — въ третята редакция авторътъ пакъ се връща къмъ онзи принципъ или начинъ на разпрѣдѣляне на глави, о който бѣ се придържалъ въ първата редакция на своята повѣсть: всѣка отдѣлна глава да образува закрѫглено цѣло или поне да съдържа еднороденъ материалъ. Вече въ това отношение — безъ да гледаме по-смислената вѫтрѣшна разпоредба — третата редакция значително прѣвъзхожда втората. А подробното вникване въ развитието, както и въ самия характеръ на разказа, ще покаже несъмнѣнното прѣвъзходство на третята редакция надъ втората, — откъмъ техника и откъмъ художествено осмисляване на отдѣлнитѣ факти.

Въ тази редакция I-та глава съдържа сѫщото, което съдържаше I-та глава на първата редакция, съ прибавка само на цитирания отъ насъ, на стр. 351 разговоръ между Гергина и Димка, тъй че ако я сравнимъ съ втората редакция, ще намѣримъ, че сега е махнато всичко онова, което тамъ слѣдваше подиръ тоя разговоръ. Колкото безъ смисълъ бѣше натрупването на най-разнообразенъ материалъ въ I-та глава на втората редакция, толкова смислено авторътъ сега е размѣстилъ, респ. нахвърлилъ ненуждния за туй мѣсто — или въобще — материалъ. Какъ и колко е поработилъ авторътъ надъ тоя материалъ, е твърдѣ характерно и заслужва по-подробно да се посочи. Разказътъ за ученичеството на Балашева е прѣнесенъ въ IV-та глава, която цѣла е посветена нему; съчинената отъ автора и съвсѣмъ неправдоподобна идилия за „драгостьта" на селянитѣ отъ слѣдвалия въ София учитель, както и тълкуванията на селянитѣ, отъ що е прѣстаналъ („отъ учение е", „въ очитѣ му има бѣсъ") сѫ изхвърлени; възбуждението на селянитѣ и постепенното заинтересуване на Балашева за селскитѣ работи е размѣстено твърдѣ цѣлесъобразно въ нѣколко глави: случката съ крайщенци, дохождането на чичо Бинбеля, заедно съ други двама старци, при Балашева, както и разказътъ на тия старци за неправедно обвинения въ злоупотрѣбление кметъ, — всичко туй е отишло въ X глава, която

---

[1]) Тая фаза на повѣстьта е публикувана отъ автора въ книгата: *Кръстопѫтни и други разкази*, отъ А. Страшимировъ. София, печатница Ст. Атанасовъ, 1904.

слѣдва сега подиръ проповѣдьта въ училището и разказва въ свръзка за живота му прѣди да се озове на чело на селото"; съобщението, че „миналата срѣда имало митингъ въ съсѣдното село и станало сбиване, били полицията, паднали ранени, и сега отъ три дена чакатъ полиция да дойде да арестува" — е минало сега въ IX глава, и то съ една важна прибавка, която обяснява, защо именно писаря искатъ да арестуватъ („той бѣше единъ отъ водителитѣ на селянитѣ и още миналата година бѣше се спрѣчкалъ съ околийския началникъ и сега излизаше открито противъ него"). Най-сетнѣ, крайния пасажъ, който ние изцѣло цитирахме, на стр. 353, е просто изхвърленъ, и то е било най-доброто, тъй като въ тая форма той не е за въ работа.

Глава II и III, посветени на Димка и на баща ѝ, бае Нещо обущарьтъ, сѫ въ тая форма нови: III-та съвсѣмъ, а II-та съ доста материали изъ IV глава на втората редакция, но и тѣ характерно измѣнени, особено въ всичко, което докосва първото ѝ годяване:*) за оння просто невъзможни послѣдствия, които по волята на автора произтичаха отъ измѣната на годеника ѝ, нѣма сега ни помень. Съвсѣмъ новъ е разказътъ за нейното учителство въ с. Иванци прѣзъ послѣдната година *прѣди* дохождането на Балашева: нейното изстѫпяне въ учителската конференция, и участието ѝ въ недѣлното училище съ уроци върху това „какви били едно врѣме обичаитѣ, навицитѣ, умоветѣ (!) въ България прѣди да се освободимъ", — тема, която за кръгозора на селски моми не особено съотвѣтствува. Съ тия и други подобни прибавки, авторътъ дава на Димка сега нѣколко едри черти отъ нова духовна физиономия: смѣсь отъ извѣстна самоувѣреность и свобода на движението — съ свитость и стѣсняване, свойствени на българската дѣвойка въобще и особено на дѣвойки, отрасли въ тѣсенъ сѣмеенъ кръгъ и въ по-оскѫдни материални условия. Това обаче не хармонира съвсѣмъ съ други негови загатвания и нейни проявявания, както въобще и *новиятъ* образъ на Димка не е очертанъ напълно сигурно и увѣрено, и не е свободенъ отъ извѣстни неясности, които нарушаватъ цѣлностьта на впечатлението. Въ III-та глава авторътъ въвежда първото отъ четиритѣхъ нови лица, съ които е обогатилъ повѣстьта си въ третята ѝ редакция: жената на единъ бившъ учитель, сетнѣ кметъ, който сега държи

*) Една малка несъобразность въ третята редакция: на стр. 11 авторътъ пише: „Въ края на годината тя се сгоди, не досущъ явно, но открито прѣдъ другаркитѣ си", а на стр. 14: „... Въ едно събрание отъ учители и учителки годеникътъ съобщи: „Туй е моята горска птица, туй е моята годеница". Тя потъна въ дънъ земя отъ свѣнъ, но не отказа, и другаркитѣ ѝ честитиха".

въ затвора за злоупотрѣбление на общински пари. Не може обаче да се каже, че това ново лице има нѣкаква опрѣдѣлена физиономия или изпълнява важна служба, тъй че е могло да мине и безъ него. И самиятъ епизодъ е тъй малко необходимъ, както и другиятъ, вмѣстенъ въ втората редакция и останалъ безъ никакво измѣнение и въ третята (неправедно обвинения въ кражба на общински пари кметъ). Могло би да се каже само, че тия два епизода се допълнятъ, и да е умѣлъ авторътъ да направи нѣщо отъ тѣхъ, — да си послужи съ тѣхъ като съ срѣдство, за да очертае селско-общинския битъ на съврѣменна България, тѣ щѣха да образуватъ едно необходимо допълнение на централната негова селска картина. Но както сж разказани сега, безъ свръзка едно съ друго, тѣ сж просто суровъ материялъ, а не художествено вътканъ въ повѣстьта епизодъ.

Глава V ни рисува ефектното, почти театрално явяване на Балашева, назначенъ първа година за учитель, срѣдъ събранитѣ на съвѣтъ учители, да размислятъ, какъ да отпразднуватъ юбилея на Априлова и кой да каже рѣчьта. По прѣдложението на Димка, Балашевъ съвсѣмъ безцеремонно зима това задължение и изказва мисли, които едва ли сж вѣроятни въ устата на единъ токо-що напусналъ гимназията момъкъ („Мигаръ на праздничнo събрание могатъ да се говорятъ задушевни нѣща или пъкъ мисли, които да хванатъ мѣсто"!) Неумѣстно е така сжщо, дѣто Димка при първо виждане, ако и безъ всѣка омисъль, се заинтересувва за годинитѣ му („не ще е толкова младъ, колкото сочи") — и сетнѣ, когато се сближаватъ, 2—3 пжти се повръща на сжщия въпросъ, та внася единъ много неприятенъ самъ по себе и много неумѣстенъ при общата екзалтираность и младежки-безгрижния характеръ на тѣхната, на *нейната* любовь. Новъ моментъ, внесенъ сега въ дѣтинството на Балашева, е болестьта му: една отъ малкото подробности, която авторътъ не е забравилъ да използува подиръ въ важни моменти. За други двѣ-три значителни прибавки говоримъ по-сетнѣ въ свръзка съ общата концепция на Балашева характеръ въ тая редакция, та не е нуждно тукъ да ги излагаме.

Слѣдъ първитѣ загатвания въ IV-та глава за особена нѣкаква, несъзнавана отъ самата нея, сила, която тегли Димка къмъ Балашева, въ V-та глава, която цѣла е новосъздадена, се рисува една въ общитѣ си черти нелоша картина на любовь, която се зарежда бързо, стихийно и безъ видими причини. Смжтнитѣ Димкини копнежи — доста смжтно чувствувани или поне рисувани и отъ самия авторъ — получаватъ, съ явяването на Балашева, едно реално

въплъщение: тя тържествува отъ неговата рѣчь, която била за нея „като нѣкаква свѣтлина, каквато тя чувствувала въ нѣкои минути отъ послѣдната година като на сънѣ“ (26 стр.); която ѝ „дохожда като отгатка на нѣкакъвъ неинъ сънъ“ (27 стр.). Съ тревога мисли тя, дали нѣма да го уволнятъ за тая рѣчь, а слѣдъ туй и да го зематъ войникъ: „Като че тя бѣше нагласила нѣщо въ душата си…, нѣкакво увързване за тоя момъкъ, който бѣше за нея по лице сѣкашъ Исусъ Христосъ“. Слѣдватъ нѣколко добрѣ доловени моменти на първи мѫчителни и радостни трепети на дълбока любовь, която лови за самото сърдце и прѣражда цѣлото сѫщество на жената. Книгата е въ рѫцѣтѣ на читателя, нѣма нужда да излагаме подробности; ще посочимъ само неяснноститѣ и ненужноститѣ въ тая глава:

„Мѫчеше се да се радва на лицето си, на снагата си. Но нѣщо скрито въ душата ѝ подсичаше тази радость. То не бѣ споменътъ по изчезналия годеникъ: тя вече нехайно смисляше за него. Нѣщо друго имаше въ нея; не недовѣрие къмъ хората, а сѣкашъ съзнание, че и жени и мѫже тъпчатъ единъ пѫть, отъ който тя е отблъсната и въ който нѣма за нея нѣщо, което може нѣкакъ да изпълни онова, що липсваше на Димка и което тя повече на сънѣ чувствуваше. Изпадаше и тя въ суровитѣ копнежи на младостьта, но нѣкакви крилѣ се махаха сѣкашъ въ душата ѝ и когато тя се заговаряше съ домакинята, у която живѣеше, глухо и унило замислена казваше: „да се оженя… а утрѣ той да кривне въ такъвъ или онакъвъ пѫть… че какъвъ ще бѫде тоя животъ?“

Всички загатвания, изказани въ тоя пасажъ, сѫ останали неуяснени или немотивирани.

Сѫщо така сѫ немотивирани думитѣ, които Димка говори Балашеву, слѣдъ едни съвсѣмъ обикновени обяснения помежду имъ, — думи галени и задушевни, но безъ нужда прѣдизвикателни: „Ще ти открия душата си, азъ всичко ще ти открия“. Не е оправдана и злата прокоба на Балашева, че „отъ всичко туй не ще излѣзе добро“. Като знаемъ, че нищо лошо не излиза, тая прокоба се явява съвсѣмъ безъ цѣль: подобни загатвания сѫ на мѣсто, само когато любящитѣ ги очаква фаталенъ край, — за да се подготви постепенно четеца и да се създаде едно общо, мрачно и тежко, настроение. Наистина, Балашевъ не е могълъ да знае, какво ги чака, но авторътъ е знаялъ добрѣ това и той е, който говори прѣзъ устата на всѣко лице. — Но по тая и нѣколко подобни грѣшки въ втората редакция изглежда, че на автора още не е ясна грамадната разлика между живота и поезията въ тая точка: въ живота могатъ да се говорятъ излишни, нехарактерни и опровергавани отъ

сетнѣшни събития думи, но не и въ произведения на изкуството, нѐ и въ поезията, дѣто е достатъчно само да се извършва всичко така, че да ни се струва *като че* присѫтствуваме на дѣйствителенъ, спонтаненъ животъ, недирижиранъ отъ човѣшки умъ, но дѣто въ сѫщность всички думи и постѫпки на лицата *трѣбва да бѫдатъ* най-планомѣрно дирижирани, съобразявани и обмисляни въ всѣка своя подробность, понеже само така могатъ да служатъ на една опрѣдѣлена цѣль. Въ най-обща форма тая цѣль би могли да формулираме така: да се наподоби „откѫслекъ", моментъ отъ дѣйствителния животъ по начинъ, щото да образува закрѫглена, затворена въ себе си цѣлость и единство, — да съдържа всичко потрѣбно и нищо, което не е необходимо за обяснение на това, що става въ него: единъ миниятюръ на дѣйствителния животъ. Противъ тоя елементаренъ законъ на всѣко изкуство нашитѣ белетристи грѣшатъ твърдѣ много, като забравятъ, че безъ него специално естетически ефекти нѣма и не може да има, а само — любопитни случки . . .

Глава VI е новосъздадена и има досущъ „даскалски" характеръ: младитѣ учители се събиратъ и основаватъ затвореното учителско дружество. Балашевъ и Димка съвсѣмъ не изпъкватъ въ тоя епизодъ, което е било необходимо, за да се образува поне външна връзка между епизода и цѣлото на повѣстьта. Друго: авторътъ не е умѣлъ съ нищо да свърже това подновяване на учителското дружество съ раздвижването на селянитѣ и чрѣзъ това да оправдае въобще създаването на тоя новъ епизодъ. — Въ тая глава се явяватъ други двѣ нови лица въ повѣстьта — телеграфистътъ и сестра му, учителка. Физиономия обаче и тѣ нѣматъ; службата имъ е: да се даде възможность на Димка и Балашева да се изкажатъ единъ за другъ. А това е могло да стане и по други начинъ, безъ тоя луксъ — да се създаватъ двѣ нови лица т. е. имена.... — VII-та и VIII-та глава, които съдържатъ нова обработка на старата тема — прѣломътъ у Балашева — плюсъ нѣколко нови момента, сѫ въ тая редакция единственитѣ глави, останали и сега смутолевени и мъгляви: що-годѣ опрѣдѣлено впечатление за тоя прѣломъ не се получава. Въ първитѣ двѣ и половина страници на тая глава (стр. 35—37) се разправя пакъ за любовни измѫчвания, но не така ясни, както горнитѣ, и за борбата между Димка и Балашева: — да отиде ли той студентъ въ София или не, и тукъ вече се захваща мъглата и обхваща не само идейнитѣ му лутания, не само чувствата му, но дори и външното му държане спрѣмо Димка: всичко е неуяснено, немотивирано, непонятно. Не че не се вижда, не се разбира, какво

искa да каже авторътъ, или какво говори въ отдѣлни случаи героятъ му; напротивъ, има пасажи, които точно прѣдаватъ и едното, и другото (напримѣръ, на стр. 42: „Изгубихъ си вѣрата, — кълвѣше Петъръ — тамъ (въ София) азъ се омотахъ... изгубихъ си ръководното чувство..... мантежитѣ си сѣкашъ изгубихъ!“). Но нито по-дълбокитѣ причини на това сж посочени, нито е посоченъ самиятъ процесъ, нито пъкъ, най-сетнѣ, е обрисувано — прѣдставено непосрѣдствено — какво *е било* въ душата му и какво го е замѣстило. Една отъ причинитѣ е тая, че Балашевъ не е очертанъ *достатъчно* и прѣди тая криза, та читательтъ не може да „види“ самъ, какво се е извършило въ душата му. И това положение не се измѣнява, макаръ че въ края на VIII-та глава, стр. 44, е дадено това ясно апересю:

„Прѣди бѣше друго; азъ мислѣхъ, че съмъ прочелъ книгата на живота: — „сиромаси, трѣбва да се строши яремътъ!“ — викахъ и съ туй се изчерпваше за менъ земната мждрость. Сега пъкъ чуя ли да се говори това, става ми тъй, четато слушамъ нѣкоя отъ наивнитѣ патриотически пѣсни, които сж се пѣли прѣди освобождението. Живата книга на природата и на човѣшката душа — ето коя може да одухотвори човѣка, ако само той намѣри врѣме и сили да бди надъ нея. Но азъ въ сжбота ще дойда; ние ще получаваме заплати, ще учимъ на азбуки дѣцата; ако дойде редъ, ще продаваме на народа и умъ, като бакалска стока. О, ако знаяхъ да шия кундури, съ каква радость си бихъ отворилъ дюкянче.“

Въ поезията не стига това да се *каже*, а трѣбва и да се *покаже*, т. е. прѣдстави. Сетнѣ, туй докосва само идейния прѣломъ и нищо не ни казва за душевната, емоционалната криза, на проявитѣ на която е дадено такова широко мѣсто и която съвсѣмъ не е каузално свързана съ промѣна на социялнитѣ му идеи. Нѣщо повече: ако авторътъ би се опиталъ да направи единъ дѣйствителенъ анализъ на чувствата и настроенията на героя си, той би намѣрилъ, че вмѣсто борба за яснота и практическо прилагане на новитѣ идеи му е далъ Байроновски сплинъ и модерна атрофия на волята, които съсѣмъ не му сж потрѣбни!

Главитѣ: IX-та (която отговаря на II въ втората редакция), X-та (на часть отъ IV) и XI-та (на III) сж прѣтърпѣли неголѣми, но добри и смислени поправки, нѣкои отъ които — прибавкитѣ — докосваме по-долу при общата характеристика на Балашева, а други — заличванията — ще е излишно да отбѣлѣжваме, — тѣ сж все „инкриминирани“ и като такива цитирани отъ насъ пасажи, та всѣки читатель на напечатаната редакция на повѣстьта има въз-

можность да ги види. — Глава XII въ тая форма е нова, а материялътъ е отчасть взетъ отъ IV глава на втората редакция, но по-голѣмата и по-важна часть (отъ стр. 72 до края) е съвършено нова и съдържа първото загатване за новото лице, *„недовършилия медикъ“*, който посѣва въ душата на Балашева първитѣ сѣмена на неговото душевно раздвоение, и още — тукъ се явява за втори и послѣденъ пѫть Гергина, — съ което авторътъ прѣмахва изтъкнатото още въ първия ни анализъ прѣ-бързо изчезване, по-добрѣ: забравяне на Гергина и се допълня характеристиката ѝ, — дава се единъ pendant на онова, което по-сетнѣ (въ гл. XVI, стр. 99) Желѣзъ говори за своята любовь къмъ нея:

„Ако ме не ще Желѣзъ — заговори бърже Гергина; — негово знане. Есенесь веднажъ ме срѣщна, — връщахъ се отъ вода; спрѣ ме, смѣе се. Дадохъ му китка — какво, като съмъ дала. Пъкъ той ме пита, — ще ли те дадатъ мене, дума, — да те искамъ ли? — Такъвъ... Е, казахъ му да попита и си отминахъ. Какво! Друго и не съмъ му думала... И не ща. Гледа ме и, виждамъ, мѫка му е та... Ако ме поиска — ако ме дадатъ, — за другъ да ми не приказвашъ, учителке.

Глави XIII—XVII, които въ сѫщественото отговарятъ на глава VIII отъ втората редакция, сѫ най-хубавитѣ въ техническо отношение и сѫ прѣтърпѣли малко промѣни, докато XVIII-та глава е цѣла новосъздадена и вѣроятно твърдѣ набързо, та авторътъ не е ималъ достатъчно врѣме, за да почувствува, прѣди да я прати въ печатницата..., колко е тя наивна и въ наивностьта си фалшива отъ единя до другия край — въ всичко, що докосва разпита на Балашева. Нашето желание, изказано още въ анализа на I-та редакция — да се даде на арестуването на Балашева нѣкаква реалность, е получило съвсѣмъ фантастично изпълнение. — Напротивъ, XIX глава, въ която е прѣсъздадена и допълнена както картината на „тъмничнитѣ“ чувства на Балашева, така и картината на онова, което става отвънъ, е прѣвъзходна и прѣмахва несъобразноститѣ, останали въ образа на Балашева и слѣдъ второто редактиране на повѣстьта, и отъ друга страна дава по-правдоподобно описание на бае Балашковото отнасяне къмъ годеницата на милия, но все още своеглавенъ и не дотамъ почтителенъ синъ. Тукъ — най-сетнѣ — излиза на сцената и Балашевата майка и зима участие въ довеждането на неговата годеница у тѣхъ. (Гл. разговора между бае Балашко и Балашица, стр. 120 и 121)

Съ въвеждането на „недовършилия медикъ“, за когото тукъ, въ тъмницата, Балашевъ ни дава една кѫса, но жива характери-

стика, образътъ на Балашева получава нуждното единство и закрѫгленость откъмъ интелектуална страна: най-невъзможнитѣ натурфилософски фантазмагории сѫ изхвърлени, а и останалитѣ вече не се приписватъ нему, тъй че не сѫ и слѣдствие на собствено мислене надъ тия въпроси (които и нийдѣ до сега не сѫ го занимавали), но сѫ елементъ чуждъ за негова мисловенъ крѫгъ. Найсетнѣ, и послѣдната — XX — глава е прѣтърпѣла нѣколко добри заличавания и прибавки, които ѝ даватъ извѣстна завършеность и правятъ по-ясно да изпѫкне цѣльта на автора съ разговора, воденъ пакъ главно между кѫщнитѣ. Но въ художествено отношение това не е печалба за повѣстьта, — че авторътъ не е избѣгналъ друга една грѣшка: — сега тая глава (отъ 124 до 129 стр.) не е друго, а просто диалогизирана публицистика. Това вече не е *рисуване* на животъ, а само *разсѫждаване* върху него.

VII. Характеритѣ въ третята редакция.

Въ публикуваната вече редакция на повѣстьта характеритѣ на второстепеннитѣ лица не сѫ прѣтърпѣли никакви сѫществени и въобще значителни измѣнения. И макаръ нѣкои отъ тѣхъ да сѫ обогатени съ нови подробности (напр. Гергина, а до нѣкѫдѣ и баща ѝ), но тия подробности не сѫ такива да имъ прибавятъ нови черти. — Само бае Нешо обущарьтъ, който въ първитѣ двѣ редакции нѣмаше никаква физиономия, за пръвъ пѫть е добилъ сега такава, макаръ все още да не може да се каже, че се е получилъ цѣленъ и съвсѣмъ закрѫгленъ образъ. Затова ние ще се ограничимъ само да скицираме накѫсо промѣнитѣ, извършени надъ Димка и Балашева. Пѫтемъ само отбѣлѣзваме прибавенитѣ четири нови — нека ги наречемъ третостепенни — лица, които сѫ досущъ епизодични и — като изключимъ „недовършилия медикъ“ — не упражняватъ никакво влияние нито върху сѫдбата на лицата, нито върху вървежа на събитията.

1. *Димка.* Най-важната промѣна, извършена надъ Димкина образъ, е изхвърлянето на всички посочени въ втория ни докладъ *нови*, прибавени въ втората редакция, черти, които бѣха и сами по себе фалшиви и противоречаха на ролята и значението, които ѝ дава авторътъ въ своята повѣсть. Липсали сѫ не само всички „инкриминирани“ отъ насъ пасажи, но въобще характерътъ е поставенъ на съвсѣмъ други основи и е прѣсъзданенъ изново въ всички сѫществени елементи. Безъ излишности и безъ прѣка-

лености не е минало и тоя пжть, но когато единъ характеръ изцѣло, въ основата си концепция е сполученъ — или поне не е несполученъ — тѣ сж маловажни недостатъци, които не намаляватъ неговото значение. Не можемъ обаче да не забѣлѣжимъ, че докато излишноститѣ грѣшатъ главно противъ техниката на *всяко* изкуство и — което е за случая по-важно — само затъмняватъ, затулятъ характерното и сжщественото въ образа на едно лице, — прѣкаленоститѣ създаватъ извѣстно несъотвѣтствие между двѣтѣ половини отъ характеристиката на това лице, — между миналия животъ на Димка и непосрѣдствено прѣдъ насъ живѣния — обрисувания — неинъ животъ и натюрелъ. Блѣсъкътъ, съ който авторътъ е окржжилъ миналото й, до началото на повѣстьта, напразно търсимъ въ онова, което проявява тя непосрѣдствено прѣдъ насъ въ повѣстьта, тъй че се получава особено впечатление: — че авторътъ въ косвеното рисуване е обѣщалъ много повече отъ това, което дѣйствително ни е далъ. (Впрочемъ не само Димка прави това впечатление; и у Балашева има нѣщо подобно).

За да не влизаме пакъ въ подробности, ще отбѣлѣжимъ само, че типътъ, който авторътъ е мѣрилъ да въплъти въ Димка, е напълно ясенъ и въ основнитѣ черти доста добрѣ скициранъ. То е типътъ на нѣжна женственость, съчетана съ мжжска самоувѣреность и агресивность. Ония черти, които й се приписваха въ първата редакция (но само приписваха), сега сж отчасть изчезнали, отчасть замѣстени съ други. И по-добрѣ е станало, щомъ авторътъ не може да имъ даде художествено въплъщение.

2. *Балашевъ.* Така съвсѣмъ наново, както Димка, Балашевъ не е прѣсъзданенъ, но промѣната, която е прѣтърпѣлъ, не е по-малка. Дадени сж досущъ нови обяснения и обосновавания на старитѣ му чувства и копнежи. Прѣмахнати сж, на първо мѣсто, *всички* ония — посочени въ анализа на втората редакция (V) — черти, които сѣкашъ противъ волята на автора (— но въ всѣки случай въ явно противорѣчие съ несъмнѣнни негови замисли и цѣли —) служеха само да вдребнятъ, да опошлятъ героя му, да го лишатъ отъ всѣки здравъ смисълъ и да го направятъ недостоенъ за симпатиитѣ на читателя и на другитѣ лица въ повѣстьта. Чрѣзъ това отъ само себе сж изчезнали и психологическитѣ несъобразности, които гъмжеха въ втората редакция. Така напримѣръ, тамъ студентството на Балашева бѣ омотано въ непроницаема мъгла, само се поменуваха (— въ прѣдпослѣдната глава! —) нѣкакви „вихри“, сетнѣ „зачитане и задълбочаване или изгубване по нѣколко дена“ — и най-сетнѣ връщане

въ кѫщи „мъртвопиянъ“, а *всичката* душевна криза се отдаваше на нѣкаква нѣмкиня, и то съвсѣмъ общо, безъ да се загатне за начинитѣ или поне за срѣдствата, факторитѣ на туй чудотворно влияние. На читателя не оставаше какво друго да мисли, освѣнъ че геройтъ е прѣкаралъ годината, втъналъ до шия въ половъ развратъ, та просто е изгубилъ чувство и разбиране за идеали, а съвсѣмъ не че нѣкакво ново идейно богатство е сломило за врѣме активната страна на неговата натура, като е вдълбочило възгледитѣ, изобщо мислитѣ му за живота. И не много факти въ втората концепция на Балашева би могли да се противопоставятѣ на такова едно схващане на студентския му животъ.

На второ мѣсто Балашевъ е освободенъ отъ оная мъглива натурфилософска спекулация, за която въ неговото образование, фактори на развитие и умствени интереси нѣмаше никаква почва. Тѣ не сѫ съвсѣмъ изхвърлени, но видоизмѣнената форма, въ която се явяватъ сега, ги прави приемливи; тѣ сѫ цитирани сега като идеи на една отъ съвсѣмѣ други родъ личность, на единъ „недовършилъ медикъ“, боленъ и пияница, съ разкѫсана душа и нерви. На влиянието на сѫщия субъектъ се приписва сега цѣлата въобще криза въ душевния миръ на Балашева. Наистина, не може да се каже, че авторътъ е изпълнилъ задоволително своята задача на поетъ-белетристъ, — че е обрисувалъ пѫтищата и отдѣлнитѣ моменти на това влияние, — както не може да се каже, че е разлѣлъ достатъчно свѣтлина и върху самия процесъ, който се извършва въ душата на героя му, — но пѫтя, въ който най-сетнѣ е влѣзълъ, е правиятъ и дава гаранция, че той нѣма да се спре тукъ, на срѣдъ пѫть, но съ неговото собствено развитие като художникъ ще се развива и вдълбочава разрѣшението на тоя добрѣ замисленъ и цѣненъ въ естетическо и въ социално отношение проблемъ.

Най-сетнѣ авторътъ се е досѣтилъ въ третята редакция поне съ двѣ думи да загатне за онзи фондъ отъ идеи, подъ влияние на които се е намиралъ Балашевъ още като ученикъ. Това сѫ идеитѣ, които сѫ увличали както най-добритѣ, така и най-лошитѣ ученици на нашитѣ срѣдни училища: — и сетнѣшни безкористни ратници, и сетнѣшни най-ординарни кариеристи, изобщо по-силнитѣ и по-будни натури, чиито духовни лаптения не могатъ да бѫдатъ утолени съ оная суха схоластика, която още владѣе въ тия училища. Това сѫ общитѣ фрази (не тъкмо за умоветѣ на дѣца отъ послѣднитѣ класове) за „ярема на сиромашьта“, за „теглото на селяка“, за „дигане глава да се строши ярема“, да се „сгази теглото“ и подобни.

(По-сетнѣ, като учитель, Балашевъ, въ отговоръ на съвѣтитѣ на телеграфиста за слѣдване, изказва и специфично марксически мисли: „Материялнитѣ нишки разигравать и народитѣ, и хората отъ най-голѣмия до най-малкия… да. А азъ съ студенчество или съ висше образование нѣма да стана по-богатъ, наопаки, ще заборчлѣя до уши и токо вижъ, намѣсто да се боря, ще стана една нула въ зида на съврѣменната свѣтовна тъмница“ стр. 43, — което обаче не му попрѣчва да стане студентъ). Друго: авторътъ доста изрично е загатналъ сега, на стр. 22, че Петю, още като ученикъ, не се е затварялъ само въ учебницитѣ, че се е хвърлилъ на своя глава да дири умъ и свѣтлина и дори вирналъ глава въ училището („полъгалъ се по лоши книжки, та вече се заялъ и съ учителитѣ“). Най-сетнѣ, авторътъ е отишълъ тоя пѫть въ своето мотивиране и по-далечъ, до посочване особенитѣ обстоятелства, които сѫ могли да повлиятъ върху неговото умѣние да се държи свободно и непринудено съ хората: „Бае Балашко не се никакъ свѣнѣше да го разкарва било по гроздоберъ, било по изплащане данъцитѣ или пъкъ по смѣтки съ бакалитѣ и винаритѣ, съ които имаше зимане-даване“ Съ тия данни авторътъ достатъчно е подготвилъ и обяснилъ тая рѣдка свобода и самоувѣренность, които му е далъ, и ние сега не виждаме нищо невѣроятно или неочаквано нито въ разправията му съ стражаритѣ въ Влаевата кръчма, нито въ малко заносчивото му държане въ събранието на учителитѣ, нито, най-сетнѣ, въ неговото самонадѣяно отнасяне къмъ една тъй „страшна“ за всѣки новакъ работа — казване рѣчь.

Прочее, психологическитѣ основи на Балашева характеръ могатъ въ тая редакция да се считатъ напълно задоволителни. Не така задоволително е обрисувано и въобще недостатъчно уяснено е, отъ какво собствено се измѫчва Балашевъ, и въ това състои найважниятъ недостатъкъ въ тая редакция.*) Наистина, не е нѣщо рѣдко въ художествената литература да останатъ недоизказани най-задушевнитѣ чувства на героя на едно поетическо творение; но случаятъ съ Балашева съвсѣмъ не е отъ тоя родъ. Въ подобни случаи всичко *казано* бива и трѣбва да бѫде — кристално-ясно и опрѣдѣлено,

*) На туй обаче не трѣбва да се дава голѣмо значение при общата оцѣнка на повѣстьта въ тая й редакция. Проблемътъ е съвършено новъ за нашата литература, и както е явно отъ тритѣ метаморфози, прѣзъ които е прѣминалъ до сега, той *постепенно* се разкрива на автора въ всичката си глъбина и сложность. А не е и самъ по себе лесенъ за поетическо възсъздаване. Развитието и вдълбочаването на такива проблеми върви всѣкога бавно, — като причина и слѣдствие на растенето и зрѣлостьта на самия авторъ.

безъ колебания и смжтности, — каквито у Балашева все още доста сж останали; а *недоизказаното* трѣбва да е така неизразимо съ обикновенитѣ срѣдства на човѣшката рѣчь, така съкровено и неуловимо, най-сетнѣ така индивидуално-различно, че всѣко опитване да се фиксира въ *една* крѣпка и неподвижна форма би накърнило самата сжщность, глъбина и подвижность на това психическо съдържание, на тия чувства и помисли. За нищо подобно не се касае тукъ; авторътъ просто не е могълъ да намѣри сжщинското име на процеса, който казва, че се извършва въ душата на героя му, — отъ загатвания *около* тоя процесъ той не е проникналъ до очертаване на самия процесъ, въ неговата индивидуална, „конкретна“ дѣйствителность.

Заедно съ поправкитѣ въ образитѣ на Димка и на Балашева авторътъ е прѣсъздалъ картината на тѣхнитѣ отношения и на тѣхната любовь. Въ тая точка подобрението е вървѣло постепенно отъ първата до послѣдната редакция. Въ първата редакция авторътъ само ни *увѣряваше,* че между тѣхъ сжществувала любовь и че Димка влияла благотворно върху него; но нито едното, нито другото въ самата повѣсть го нѣмаше, а имаше само такова надмощие на Балашева надъ нея, че тя изгубваше всѣки свой образъ и дори достоинство. Въ втората редакция тия послѣднитѣ елементи бѣха изчезнали, отношенията бѣха станали по-естествени; но тамъ Димкиниятъ характеръ бѣше така фалшивъ, че не можеше въ резултатъ да се получи нищо опрѣдѣлено, толкова повече че не бѣха прѣмахнати всички Балашеви рѣзкости и грубости изъ първата редакция („той гледаше прѣзъ пръсти и на двѣтѣ“ — и на Димка и на нѣмкинята: „невъобразимо глупава“, казва Балашевъ за Димка и др.). Най-сетнѣ, въ втората редакция самото положение на Балашева спрѣмо Димка изцѣло бѣше фалшиво. Сравнени съ Гергина и Желѣза, Димка и Балашевъ бѣха въ двѣтѣ първи редакции нѣщо като влюбени кукли — при трептящи отъ животъ и пълни съ копнежъ една за друга живи човѣшки души. Едвамъ въ третята редакция тѣхнитѣ отношения сж добили дѣйствителенъ животъ, едвамъ сега авторътъ е заговорилъ за тѣхъ съ езика на любовьта, а въ първата половина — за врѣмето прѣди началото на повѣстьта — е нарисувалъ хубава и мила картина на зараждането и на първитѣ приливи и отливи, радости и страдания на любовьта, — поне у Димка; за Балашева се е задоволилъ да ни даде само откжснати загатвания.

Съ указанитѣ поправки въ характеритѣ на главнитѣ лица авторътъ е прѣмахналъ ония несъобразности, които поставяха втората редакция на повѣстьта въ естетическо отношение по-долу и отъ първата ѝ редакция; внесълъ е сѫщо значителни подобрения въ композицията и въ художественото осмисляване на цѣлото, тъй че сега неговата повѣсть може да се счита въ естетическо отношение изцѣло за доста задоволителна.

На това основание подписанийтъ изказвамъ мнѣние, че въпрѣки частичнитѣ естетически недостатъци и въпрѣки голѣмитѣ немарливости откъмъ езикъ и стилъ, повѣстьта *„Кръстопѫть“* отъ А. Страшимировъ, въ тая форма, въ която е публикувана, заслужва да бѫде наградена отъ литературния фондъ „Иванъ Вазовъ“.

Трети принось за изучване на сладководнитѣ водорасли въ България.

Съ 2 фигури въ текста.

Отъ Ст. Петковъ.

Troisième contribution à l'étude des Algues d'eau douce de Bulgarie.

Avec 2 figures dans le texte.

Par St. Petkoff.

Настоящиятъ приносъ обхваща зеленитѣ сладководни водорасли само на нѣкои мѣста отъ сѣвернитѣ разклонения на западнитѣ Родопи, обходени прѣзъ мѣсецъ юлия 1899 г., както и ония, разпространени по други до сега изучвани отъ менъ мѣста, но които не фигурирать въ публикуванитѣ статии.[1] Отъ изучванитѣ вече мѣста често ще бѫдатъ цитирани извѣстни или нови находища отъ Рила-планина, Самоковско, Врѫшецко и др., чието кратко описание се намѣрва въ помснатитѣ статии. Тукъ давамъ кратко описание само на ония мѣста отъ сѣвернитѣ разклонения на западнитѣ Родопи, чиито материяли съставляватъ сѫщинския прѣдметъ на настоящия трудъ, за да мога чрѣзъ него да дамъ прѣгледность и достатъчно уяснение на водорасловитѣ находища и тѣхнитѣ названия, що ще придружаватъ отдѣлнитѣ видове въ систематичната часть.

Материялитѣ сѫ събирани въ двѣ екскурзии: една по сѣвернитѣ разклонения на Доспатската планина и друга по сѣвернитѣ разклонения на Чепеларската планина.

[1]) Пер. сп., кн. 57. 1898; кн. 58 и 59. 1899. — „Трудове" на Бълг. природоизпитателно др. кн. I. 1900.

Сѣвернитѣ разклонения на Доспатската планина.

Екскурзията по сѣвернитѣ разклонения на Доспатската планина се извърши край и около слѣднитѣ главни пунктове, които, свързани послѣдователно единъ съ други, прѣдставятъ една непрѣкжсната верига: Т.-Пазарджикъ — Радилово — Пещера — Батакъ — Карлъкътъ — Келъ-тепе — Чокурътъ — Аи-ятакъ — Бегликътъ — Ташъ-боазъ — Янъкъ-тепе — Чатъмътъ — Чакмаклии — Сютка — Баня — Лжд-жане — Ели-дере — Т.-Пазарджикъ, а материялитѣ сж събирани по слѣднитѣ водораслови находища.[2])

Въ живописната Пещерска котловинка, прорѣзана надлъжъ отъ Пещерската рѣка, подъ самия градъ Пещера, се разтилатъ като зеленъ губеръ тлъсти ливади съ изобилна вода, наречени *„Широкитѣ ливади“* (близу 497 м. надъ морското равнище). На южния край на тия ливади подъ нѣколко голѣми разклонени орѣхови дървета има студенъ бистъръ кладенецъ, чиято прѣсна вода при изтока си образува на лѣво и на дѣсно мочурища. Именно тия мочурища съставятъ важно водораслово находище, което ще бжде споменувано подъ горѣспоменатото име на ливадитѣ. Въ пещерската котловина намѣрихъ разпространени почти сжщитѣ видове, като въ околностьта на София, и като еднакво разпространенъ по двѣтѣ мѣста, които прочее малко се различаватъ по надморската си височина, се явява видътъ Hydrodictyon reticulatum (L.) Lagerh.

Въ Баташката котловина с.-западно отъ с. Батакъ токо задъ върха св. Георги, се простира голѣмото Баташко блато (тръсище), което прѣзъ лѣтнитѣ горещи мѣсеци по краищата си прѣсъхва и бива покрито съ плодородни ливади. То е около 70 м. по-високо разположено отъ самото село и заградено почти отъ всички страни съ хълми тъй, че, макаръ водитѣ му да изтичатъ на сѣверъ къмъ Чепинската долина, мжчно се уцѣжда и въ по-голѣмата си часть остава мочурливо и непристжпно. То е на една височина отъ около 1200 м. надъ морското равнище, височина горѣ-долу еднаква съ оная на нѣкои мѣста отъ Рилската планина и особно на мѣстата между Самоковъ и Чамъ-кория. И въ безбройното множество едно- и многоклѣтъчни водорасли между ония видове, що за пръвъ пжть

[2]) Екскурзията по тия мѣста по маршрута си случайно до нѣкадѣ съвпада съ оная, която моя уважаемъ колегъ д-ръ Г. Бончевъ при своитѣ петрографски изслѣдвания на западнитѣ Родопи е направилъ и означилъ въ своя трудъ съ № 7 на стр. 660 и 676—683. на Период. списание, кн. 62. Тъй че по отношение на почвения съставъ както на обходенитѣ отъ менъ мѣста, тъй и на цѣлитѣ западни Родопи въ Българско, безъ да се впущамъ тукъ въ съвсѣмъ излишни коментарии, читательтъ ще намѣри необходимитѣ свѣдения въ неговата статия (Пер. сп., кн. 62. стр. 649—763).

откривамъ тукъ, гъмжатъ повечето отъ видоветѣ, които вече сѫ извѣстни за Рилскитѣ планински и подпланински находища. Материялитѣ, събрани отъ това блато, досѣгатъ само южнитѣ и малко юго-западнитѣ и юго-източнитѣ му части, и то толкова дълбоко и толкова навѫтрѣ, колкото можихъ да се доближа съ чизмитѣ си.

Малко юго-източно отъ Батакъ съвсѣмъ съ другъ теренъ се издига тъй нареченията Баташки Карлъкъ или Карлъкътъ, най-високиятъ връхъ въ околностьта на Батакъ, 2077 м. надъ морското равнище. Отъ стражарската барака нагорѣ Карлъкътъ е незалѣсенъ, а на самия си връхъ е съвсѣмъ голъ и скалистъ. Още отъ далеко като се гледа, прѣдставя едно западно по-низко разлегнато продължение, което населението нарича *Малъкъ Карлъкъ* и източна хълмиста силно издигната часть — *Голѣмъ Карлъкъ*. Двата карлъка сѫ свързани съ нѣколко постепенно възвишени малки хълми. Склоноветѣ на Голѣмия Карлъкъ и цѣлата повръхнина на Малкия Карлъкъ сѫ попъстрени тукъ-тамъ съ малки бавни поточета и тръсища отъ локална типичность, прѣпълнени съ разновидни водорасли. Въ сѣверо-източната си часть пъкъ Голѣмиятъ Карлъкъ прѣдставя единъ малъкъ басейнъ, по който лѫкатушатъ нѣкждѣ бързи, нѣкждѣ бавни изворни потоци, които образуватъ тукъ-тамъ застояли локви, най-сгодни за развитието на водораслитѣ. Водорасловитѣ находища по Баташкия Карлъкъ по надморската си височина отговарятъ на много отъ ония въ Рилската планина. Повечето отъ рилскитѣ форми, особно едноклѣтъчнитѣ, сѫ разпространени въ гъмжещи количества и по тая висока родопска мѣстность, а между тѣхъ изпъкватъ подъ микроскопа и неоткрити до сега видове за България, както ще се види по-послѣ.

Юго-източно отъ Карлъка между него и голѣмия пò на югъ връхъ Келъ-тепе се врѣзва въ Родопското красиво плато една много тѣсна котловина, която отива малко източно, послѣ завива южно около източната страна на Келъ-тепе, па, като се разклонява по-нататъкъ, издига се постепенно на дѣсно и въ западно и юго-западно направление около южната страна на Келъ-тепе се открива въ друга доста широка привлѣкателна мѣстность Чукурътъ. Отъ самото начало на тѣсната котловина, въ дъното на която при завивката ѝ южно около Келъ-тепе се намира една бечкия, лѫкатуши малка рѣка, която слѣди завивкитѣ ѝ въ низходеща насока и отъ една и отъ друга страна събира изобилнитѣ потоци низъ другитѣ съсѣдни по-издигнати котловинки. Тия бистри студени потоци, що на много мѣста се врѣзватъ дълбоко, сѫ тъй покрити отъ

надвѣсенитѣ надъ тѣхъ тлъстозелени и съ билки опъстрени брѣгови первази, че се издаватъ само съ непрѣкжснатото си монотонно бъблене. Край тия потоци, край рѣката на главната долинка и въ самата мѣстность Чукуръ има много тръсища и мочурища, отъ които сж събрани много материяли. При изложението на видоветѣ тия находища ще бждатъ означавани съ имената: Бечкията, Бечкията—Чукурътъ, Чукурътъ, между Келъ-тепе и Чукурътъ.

Сѐ въ западно или малко юго-западно направление отъ западното възвишение на Чукура по една плитка, разлегната долина, наречена Ай-атакъ, се отива въ най-голѣмата вжтрѣшна котловина на тая часть отъ западнитѣ Родопи — *Бегликъ*. Беглишката планинска котловина, по която кривуличи доста голѣма и пълноводна рѣка съ сжщо име, е широко растлана и много красива. По тая котловина край дѣсния брѣгъ на рѣката има старъ пжть (калдъръмъ), който по течението на рѣката се издига постепенно и завива малко на дѣсно, провира се прѣзъ кжсия и тѣсенъ проходъ на Ташъ-боазъ, па се обажда въ съсѣдната тѣсна котловина на р. Крива-рѣка. Беглишката рѣка и Крива-рѣка, чийто проломъ е самиятъ Ташъ-боазъ, си смѣсватъ водитѣ подъ послѣдния, та прѣминаватъ въ тъй нареченото *Дамж-дере* или *Диму-дере*. Материялитѣ, които сж събрани край двѣтѣ споменати рѣки или въ тѣмъ съсѣдни бавни потоци и тръсища, ще бждатъ означавани съ имената на двѣтѣ котловини: *Бегликъ* и *Ташъ-боазъ*.

Въ южна посока отъ Ташъ-боазъ на самата турска граница се намира върхътъ Янъкъ-тепе (1771 м.), чиято южна половина пада въ Турско. Политѣ на тоя връхъ сж безводни и покрити съ високи, едвамъ проходими иглолистни лѣсове. По тия склонове намѣрихъ самъ-тамъ локви съ застояла вода, отъ които събрахъ съвсѣмъ малко и малко разновидни материяли.

Западно отъ Ташъ-боазъ и с.-западно отъ Янъкъ-тепе се простира сжщо една живописна котловина, наречена *Чатъмъ*. По нея лжкатуши *Черно-дере,* що събира водитѣ си по Гюмюшъчалъ и Мехмедъ-бейовитѣ юртове. Материялитѣ отъ тая котловина сж събирани край рѣката и въ съсѣднитѣ мочурища и застояли води.

На сѣверъ отъ Чатъма посрѣдъ благоуханни иглолистни лѣсове се прѣваля въ друга малко разлата котловина, по която тече въ западно направление споменатата вече р. Бегликъ и въ която има голѣмо каракачанско селище. Понеже материяли отъ р. Бегликъ и крайбрѣжията ѝ бѣха събрани вече въ Беглишката котловина,

която отстои малко на западъ, тукъ събрахъ такива само по съсѣдни извори и потоци, които ще бѫдатъ означавани съ името на самата котловина *Чакмаклии*.

Сѐ на сѣверъ по-горѣ отъ Чакмаклии съ гранитенъ теренъ се издига в. Сютькя или Сютьке, най-високиятъ връхъ въ сѣвернитѣ разклонения на Доспатската планина, 2183 м. надъ морското равнище.[1]) Прѣди още да замина за Родопския лабиринтъ отъ планински разклонения, мисъльта ми бѣ насочена главно къмъ Баташкитѣ околности, Чепинската котловина и Сютькя, но за послѣдната най-висока мѣстность останахъ излъганъ. Въ най-горната си часть в. Сютькя не е заостренъ, а прѣдставя дългнесто било въ посока отъ югъ къмъ сѣверъ. Покрито само съ трѣвисти растения и низка смрика на туфи, той е голъ и безводенъ. Само по юго-източния му склонъ имаше въ това врѣме една локва, въ която освѣнъ една Chaetophora, една Oscillaria и нѣкои Diatomaceae друго не намѣрихъ.

Послѣдно и важно мѣстонаходище обаче прѣдставя Чепинската котловина. Тя е доста голѣмичка и съ околнитѣ си залѣсени планински склонове и върхове чудесно живописна, особно когато се гледа отъ Сютькя. Тя се пои отъ много притоци, които подъ селата Лъджане и Каменица прѣминаватъ въ р. Ели-дере. Послѣдната пъкъ подъ селата Дорково и Корово лѫкатуши и се промича на сѣверъ прѣзъ живописния Родопски проломъ, който носи сѫщото име. По отношение на разпространението на видоветѣ важно е да се спомене, че въ Чепинската котловина между другитѣ се разливатъ водитѣ на оная рѣка, която прѣсича Баташкото тръсище, а води началото си пó на югъ отъ него отъ високитѣ водораздѣли *Семиза* и *Семеръ-Аланъ*. При това мѣстностьта на котловината между селата Лъджане, Дорково, Костандово и Рѫкитово по течението на р. Мѫтеница, що прѣдставя най-долното течение на Баташката рѣка, има сѫщия почвенъ съставъ като Баташкото тръсище. При голѣмото изобилие на вода тая котловина прѣдставя най-сгодни условия за живота и развитието на водораслитѣ. Въ екскурзията си по тия мѣста, обаче, азъ можахъ да събера материяли само отъ околностьта на с. Лъджане и с. Баня. Въ околностьта на с. Баня надъ дѣсния брѣгъ на рѣката подъ самитѣ варовити скали има

---

[1]) Всички други находища, които се намиратъ между Карлъка и Сутькя въ вътрѣшностьта на Родопското плато и които токо що описахъ по височината си заиматъ срѣдно мѣсто между Бат. блато и най-високитѣ върхове. Срѣдната имъ височина е по-голѣма отъ 1200 метра.

голѣмъ студенъ изворъ — *Клептузътъ,* въ чиято бистра и прѣсна вода намѣрихъ разклонено развита само водораслата *Hydrurus foetidus* (Vill.) Krch.

Сѣвернитѣ разклонения на Чепеларската планина (Срѣднитѣ Родопи).

Ексвурзията по сѣвернитѣ разклонения на Чепеларската планина, почвайки отъ Асѣново (Станимака), се извърши въ околностьта на Бачковския манастиръ — с. На́реченъ — с. Шайтанъ-кьой — Бѣла-черква — Св. Илиевъ връхъ — Модеръ-тепе — Пилафъ-тепе — Персенкъ — Ерь-кюпру — Чукуръ-кьой — Чепеларе — Хвойна — На́реченъ.

Както се вижда отъ самия маршрутъ, обходенитѣ мѣста се намиратъ само на лѣво отъ Чепеларската рѣка. Като важни водорасдови находища въ тѣхната околность, поне за сезона, прѣзъ който се извърши ексвурзията, се указаха само слѣднитѣ, разположени на една височина отъ 1500 до 2000 м. надъ морското равнище.

На лѣвия брѣгъ на Чепеларската рѣка между На́реченската минерална баня и с. Хвойна, завива нагорѣ въ с.-западна посока една силно наведена и дълбока долинка. Слизайки къмъ Чепеларската рѣка, по лѣвия стръменъ склонъ на тая долинка е разположено с. Шайтанъ-кьой.

Надъ самото село се разтила трѣвисто попъстрено съ малки горички било, по което се спущатъ надолу бавнотечещи поточета, та образуватъ тукъ-тамъ мочурища и тръсища. Тая мѣстность съставя най-важното водораслово находище, на което можахъ да попадна по Чепеларската планина.

Токо задъ прѣвала на Шайтанкьойскитѣ височини се намира манастирътъ *Бѣла-черква,* отъ който малко въ ю.-западна посока се отива за високитѣ върхове Модеръ-тепе, Пилафъ-тепе и Персенкъ. Прѣди да се завие за Модеръ-тепе сѣверно отъ с. Орѣхово попаднахъ на други мочурливи мѣста (локви) прѣзъ тоя сезонъ, които, разположени на една малка полянка, лежатъ почти при основата на съсѣдния високъ връхъ Св. Илия 1700 м. надъ морското равнище.

Отъ сѣвернитѣ разклонения на Чепеларската планина найвисокото е тъй нареченият Кара-балканъ, който отъ югъ къмъ сѣверъ се протака дори до Пловдивското поле. По него почти сѐ край турската граница се издигатъ нѣколко върхове, отъ които най-високи сѫ: Пилафъ-тепе, Тъмръшъ-модеръ и Персенкъ. За

цѣльта, която азъ прислѣдвахъ, се указа интересенъ само послѣдниятъ. Връхътъ Персенкъ, 2076 м. надъ морското равнище, залѣсенъ горѣ-долу по склоноветѣ, е голъ и скалистъ къмъ самия си връхъ. Само по сѣвернитѣ и южнитѣ му склонове попаднахъ на нѣколко локви, въ които се указаха нѣкои доста характерни за мѣстностьта видове.

Западно отъ Персенкъ, като се прѣсѣче хубавата съ мраморно-варовитъ теренъ долинка Еръ-кюпру, слѣдъ нѣколко завивки се дохожда до единъ вѫзелъ отъ кръстосани долини, въ една отъ които е разположено с. Чукуръ-кьой. Отъ това село пъкъ въ ю.-западна посока, сѐ по тъй наречената Гюндизица-планина, се прѣваля въ Чепеларската котловина, въ която е разположенъ гр. Чепеларе. По тия послѣдни мѣста, освѣнъ Chara foetida A. Br., която намѣрихъ въ бавнитѣ поточета на една чешма по Гюндизица-планина, не намѣрихъ почти никакви други материяли.

Отъ Чепеларе надолу по лѣвия брѣгъ на Чепеларската рѣка екскурзията се сключи подъ с. Хвойна, безъ да мога поради лошо врѣме да събера нѣкакви материяли.

Въ събранитѣ материяли както по-горѣописанитѣ тъй и по-прѣди изучванитѣ мѣста се указаха много видове, които се повтарятъ само на нови находища. Между тѣхъ, обаче, изпѫкнаха и много нови, още неоткрити за България, както и нѣкои особни форми, чрѣзъ които съ врѣме ще може да се изтъкне локалниятъ характеръ на нашата водораслова флора.

Въ тая статия сѫ помѣстени сѫщо и такива видове, чието окончателно опрѣдѣление бѣ оставено отворено въ прѣдишнитѣ ми приноси било по нѣмане достатъчно литература, било вслѣдствие на недостатъчни бѣлѣзи, както и поправката на нѣколко погрѣшно опрѣдѣлени по-рано видове, вариации или форми.

За прѣгледность въ систематичната часть, прѣдъ названията на новитѣ за България видове, вариации и форми ще има знакъ *, а прѣдъ ония съ локална особность — знакъ **.

Cette contribution à l'étude des Algues d'eau douce de Bulgarie a rapport surtout à quelques localités algologiques sur les chaînes nordes de la partie oueste du grand massif balkanique, connu

sous le nom de *Rhodopi*. Sans entrer dans la description détaillée de ce labyrinth de montagnes dans la Bulgarie du sud, n'intéressant que la distribution géographique locale des Algues, nous dirons seulement que les matériaux d'étude proviennent de lieux marécageux, tourbeux et de ruisseaux à courant rapide ou lent très abondants sur ces montagnes, ainsi que du grand étang (lac) près du village de Batak, tirant son nom de celui-ci — *Batachko blato*.

Les matériaux furent ramassés en deux excursions que nous avons faites pendant le mois de Juillet 1899: une dans la partie sude, comprenant les lieux: Chaïtan-keuy, Sv.-Ilia, Persénk, Tchoucour-keuy et la montagne Gundusitza-planina; l'autre dans la partie moyenne, comprenant des lieux dans les environs de Pechtéra, Batak, Kel-tepé, Tchoucour, Beglik, Tache-boase, Ianek-tepé, Tchatme, Tchakmaklii, Sutké, Bania et Ladjané.

La présente liste comprend encore beaucoup d'espèces, provenant d'autres localités dont la description se trouve dans mes contributions antérieures.

Les différents lieux de provenance seront cités dans la liste par les abréviations suivantes:

R = Les lieux suds et moyens de la partie oueste des Rhodopi (1200 à 2000 m).

K = La partie nord — oueste de Rhodopi (Costénski balkan) jusqu'à la rive droite de Maritza.

P = La plaine de Samokov (950 m.).

V = La montagne de Vitocha (2290 m.).

L = La montagne de Luline et ses environs.

D = Le lac de Dragoman.

E = Les petits étangs dans les environs de Vrchetz (La Bulgarie du nord).

S = Les lieux marécageux, les étangs et les ruisseauxà courant rapide ou lent dans la capitale et ses environs ou les environs des villages voisins: Slatina, Kasitchané, Kniagévo, Banki et d'autres (500 — 600 m.).

Dans la liste on trouvera aussi quelques unes des espèces, dont la détermination définitive, faute de littérature ou de caractères suffisants, était laissée ouverte dans les listes publiées, ainsi que la correction de quelques espèces.

Enfin toutes les remarques qui ont rapport à la détermination ou aux caractères des espèces seront données en français. Le reste, écrit en bulgare, présente les détails nécessaires pour la future flore algologique de Bulgarie au point de vue de la dispersion des espèces.

Съчиненията и тѣхнитѣ съкратени заглавия, цитирани въ систематичната часть.

Ouvrages et leur abréviation cités dans la liste.

Borge Alg. Notiz. = Borge, O. Algologische Notizen (Schweizerische Algen).

Borge Alg. Patag. = Borge, O. Süsswasser algen aus Süd — Patagonien. — Отд. отп. отъ K. Sv. Vet. — Akad. Handl. Bd. 27, Afd. III № 10. Stockholm 1901.

Bréb. Liste = Brébisson, Alph. de. Liste des Desmidiées, observées en Basse-Normandie. Explication etc. Paris 1856.

Chodat Alg. Suis. = Chodat, R. Algues vertes de la Suisse. Berne 1902.

Cooke Brit. Desm. = Cooke, M. C. British Desmids. London 1887.

Delp. Desm. subalp. = Delponte I. B. Specimen Desmidiacearum subalpinarum etc. Turin 1873.

Gutw. Flor. alg. Leopol. = Gutwinski, R. Flora glonów okolie Lwowa (Flora algarum agri Leopoliensis). Kraków 1891.

Hansg. Prodr. Algenfl. Böhm. = Hansgirg, A. Prodromus der Algenflora von Böhmen I, 1886 и II, 1892. Prag.

Hauck et Richter. Phycotheca universalis.

Istvánf. Rumel. alg. Friwald. = Istfánffi, G. Rumeliae algák Friwaldszky imre gyütéséböl (Algae nonnullae a beato E. Friwaldszky in Rumelia lectae). — Отд. отп. отъ Természetrajzi füzetek. Vol XIII, parte 2—3, 1890.

Ktz. Tab. phycol. = Kützing, F. T. Tabulae phycologicae. Nordhausen 1845—1871.

Nordst. Alg. Mus. Lugd — Bat. = Nordstedt, O. De algis nonnullis, praeci ue Desmidieis, inter Utricularias Musei Lugduno—Batavi. — Отд. отп. отъ Lund Univ. Asskrift. Tom XVI.

Nordst. Fr. W. Alg. N. Zeal. = Nordstedt, O. Fresh—Water Algae collected by D-r S. Berggren in New Zealand and Australia. Stockholm 1888.

Nordst et Wittr. Desm. et Oedog. Ital. = Nordstedt, O et Wittrock, V. Desmidieae et Oedogonieae ab. O. Nordstedt in Italia et Tyrolia collectae.

Petit Spirog. = Petit R. Spirogyra des environs de Paris. Paris 1880.

Petkoff Prin. vodor. = Petkoff, St. Prinoce za izoutchvaneto blgarskité ednokletitchni, zeleni, sladkovodni vodorasli. — P. S. (Rev. per. d. Soc. lit. bulg.) 1898, l. 57, pp. 111—135; 1899, l. 58, pp. 595—618 et l. 59, pp. 791—806 + 5 t. Sofia.

Petkoff Deus. contr. Alg. Bulg. = Petkoff, St. Deusième contribution à l'étude des Algues d'éau douce de Bulgarie — Travaux de Soc. nat. bulg., l. I, pp. 1—21 + 2 t. Sofia.

Rabh. Fl. = Pabenhorst L. Flora europaea algarum aquae dulcis et submarinae. Sect. III. Lipsiae 1868.

Ralfs Brit. Desm. = Ralfs, I. The British Desmidieae. London 1848.

Schmidle Beitr alp. Alg. Fl. = Schmidle, W. Beiträge zur alpinen Algenflora — Österr. bot Zeitschr. 1895—1896.

Toni Syll. Alg. = De-Toni I.-B. Sylloge Algarum omnium hucusque cognitarum, Vol. I., Sect. I. et II. 1889.

West Fr. W. Alg. W. Irel. = West, W. A contribution to the Freshwater Algae of West Ireland. — Отд. отп. отъ Lin. Soc. Journ—Bot. Vol. XXIX.

West Var. Desm. = West, G. S. On variation in the Desmidieae and its Bearings on their Classification. — Отд. отп. отъ Lin. Soc. Journ.—Bot. Vol. XXIV.

Wildeman Fl. Bel. = Wildeman, E. de. Flore des Algues de Belgique. Bruxelles 1896.

Wittr et Nordst. Alg. exs. = Wittrock, V. et Nordstedt, O. Algae aquae dulcis exsiccatae. Fasc. 13 et 18—20.

Wittr, Nordst et Lagerh. Alg. exs. = Wittrock, V., Nordstedt, O et Lagerheim, G. Algae aquae dulcis exsiccatae etc. Fasc. 26—35.

Oedogoniaceae (De-Bary) Wittr.

***Bulbochaete** Ag. (1817). — **B. mirabilis* Wittr., Hansg. Prodr. Algenfl. Böhm. p. 50; Wittr. et Nordst. Alg. exs. № 602 b.

Cellules végétatives à membranc finement ponctuée 24—32 μ. long., 16—20 μ. larg. Oogones 40—52 μ. long., 22—24 μ. larg.[1])

Hab.: S. — Въ бавна вода по Самоковското поле. Септември 1897.

**Bulboehaete sp.*

Cellules veg. 20—24 μ. long., 12—16 μ. larg.

Un seul oogone terminal observé 42—43 μ. long., 26—27 μ. larg.

Réssemble beaucoup à *B. nana* Wittr. Toni Syll. Alg. Vol. I, Sect. I, p. 24.

Hab.: V, D, R. — Въ бавна вода подъ Рѣзньоветѣ на Витоша, въ Драгоманското блато и по Беглика.

Oedogonium Link.[2]) — **Oe. Pyrulum* var. *obesum* Wittr., Nordst. et Wittr. Desm. et Oedog. Ital., p. 44, № 2. Taf. XIII. fig. 20.

Cellules veg. 44—58 μ. long., 12—14 μ. larg. Oogones 32—32·8 μ. long., 32 μ. (rarement jusqu'à 40 μ.) larg.

Hab.: R. — Обиленъ въ застояла вода по Янъкъ-тепе. Юли 1899.

**Oedogonium Itzigsohnii* De-Bary, Wildeman Fl. Bel, p. 25, № 1, fig. 7.

Cellules veg. 24—56 μ. long., 8—10 μ. larg.
Oogones 30 μ. „ 32 μ. „
Oospores 22 μ. diam.

Hab.: R. — Обиленъ между други водорасли въ бавна вода по Беглика. Юли 1899.

**Oedogonium Sp.* (Stérile).

Cellules veg. 24—28 μ. long., 28—31·2 μ. larg.

Hab.: R. — Обиленъ въ застояла вода по Ташъ-боазъ. Юли 1899.

Ulotrichiaceae (Ktz.) Borzi.

***Hormiscia** Fries (1835). — **H. zonata* (Web. et Mohr.) Arch., Wildeman l. c., p. 36, № 1, p. 37, fig. 12.

---

[1]) Всичко, що досѣга бѣлѣзитѣ и опрѣдѣлението на видоветѣ, ще бжде прѣдадено на френски, за да бжде работата ми достжпна както за нашитѣ, тъй и за чуждитѣ ботаници.

[2]) De ce gengre furent découvertes pour la Bulgarie du Sud encore en 1890 les espèces: *Oe. vernale* (Hassall) Wittrock et *Oe. Cyathigerum* Wittr. var. *Rumelica* Istv. (Istvanf. Rumel. Alg. Friwald.). — Отъ тоя родъ още въ 1890 г. маджарскиятъ алгологъ Istvántfi, G. е публикувалъ видоветѣ: *Oe. vernale* (Hassal) Wittrock и *Oe. cyathigerum* Wittrock съ новия му за България var. Rumelica Istv., събрани въ Южна България заедно съ други материяли отъ Im. Frivaldsky.

Hab.: S. — Обиленъ въ застояла вода надъ с. Княжево (Софийско) 1896.

***Chaetophora** Schrank. (1789). — **Ch. pisiformis* (Roth.) Ag., Ktz. Tab. phycol., III, t. 18.

Les ramaux terminaux diffèrent un peu de la forme typique.

Hab.: S. — Върху растителни остатъци и водни живи растения, обилна въ локвитѣ край желѣзнопѫтната линия между София и Казичане. Мартъ 1896.

**Chaetophora elegans* (Roth.) Ag., Ktz. l. c. III, t. 20.

Les dimensions des ramaux principaux en épaisseuront 7—12 μ. rarement dépassent 12 μ.

Hab.: S, A, K, — Прикрѣпена на подводни прѣдмети (говежди екскременти, растителни части и др.) въ Казичанското тръсище и въ изворна вода при Бѣльовската станция.

Нашитѣ екземплари се различаватъ отъ типичната форма по сравнително по-дългитѣ си послѣдни разклонения и по това, че нѣкои отъ тия послѣднитѣ се продължаватъ въ по-кѫсо или подълго безцвѣтно влакно. Размѣритѣ на главнитѣ разклонения рѣдко надминаватъ 12 μ; обикновено варииратъ между 7 и 12 μ. Крайнитѣ клѣтки на послѣднитѣ клончета сѫ кѫсозаппилени, но въ нѣкои случаи биватъ по-тънки до 4 μ. Талусътъ въ естествена величина варира между маково и грахово сѣме.

**Caetophora elegans* (Roth.) Ag. var. *longipila* (Ktz.) Hansg. l. c., p. 70, № 85 b.

Hab.: R., S. — Хубави типични екземплари върху сненитенъ субстратъ намѣрихъ въ бавенъ потокъ надъ с. Бояна до политѣ на Витоша, августъ, 1896. Въ застояла вода по южнитѣ склонове на Сютька и въ бавна вода по разклоненията на крайводни растения около с. Бухово при политѣ на Стара-планина (Софийско). Екземпларитѣ отъ послѣдното находище се различаватъ доста отъ типичната по сравнително пó разрѣденитѣ, пó-дълги, утѫпени и сърповидно закривени крайни разклонения.

**Chaetophora tuberculosa* (Roth.) Ag., Ktz. l. c. III, t. 19.

Hab.: V. Типични екземплари, на цѣли сбити мѣхурести маси, въ бавно изворно поточе край Владайската рѣка, между Павлово и Княжево. Юли 1896.

***Draparnaldia** Bory (1808). — **D. glomerata* (Vauch.) Ag. ad b) *acuta* Ag, Hauck et Richter. Phycothreca universalis. Fasc. № 18.

Les cellules des rameaux principaux jusqu' à 212 μ. long, 60—80 μ. larg.

Hab.: V. — Въ чиста течеща вода на сѣверъ отъ Черни връхъ, при изворитѣ на Владайската рѣка (Витоша). Августъ 1896.

Des exemplaires très probablement plus proches de la var. biformis Wittr. et Nordst. se rencontrent aussi en R. — Въ застояли и бавни води между Келъ-тепе и Чукура.

***Stigeoclonium** Ktz (1843). — **St. tenue* Ktz. a) *Genuinum* (Ktz.) Krch., Ktz. l. c, III, t. 3.

Filaments 9—15 μ. de diam.; souvent 8 μ. seulement.

Hab.: S. — Въ едно малко изворче край брѣга на Куртово дере (Софийско). Августъ 1896.

Екземпляритѣ отъ това мѣсто по общия си хабитусъ и размѣренията напълно отговарятъ на типичния.

***Conferva L.** (1737). — **C. bombycina* (Ag.) Lagerh. var. *genuina* Wille, Hauck et Richter l. c. Fasc. II. № 59.

Cellules 36 μ. (rarement 40 μ.) long., 8—12 μ. larg.

Hab.: R, S, V. — Въ голѣми прѣплетени маси обилна въ бавна и застояла вода подъ с. Банки, при с. Баня (край р. Марица), въ потоцитѣ при с. Мало-Бѣльово, въ истока на Капакливеца (Витоша) и въ градината Князъ Борисъ (София). 1896—1903.

*Cladophoraceae (Hass.) Wittr. (1845).

***Cladophora** Ktz. (1843). — **C. fracta* (Vahl.) Ltz.

a) *Genuina* (Ktz.) Krch., Ktz. l. c., IV, t. 50.

Nos exemplaires représentent les formes b et d. qui varient beaucoup dans leurs parties renflées.

Hab.: S. — Обилна въ застояла вода въ блатата на Борисовата градина (София). Августъ 1902.

**Cladophora glomerata* (L.) Ktz.. Hansg. l. c., p. 83, № 113, fig. 36.

Cellules vég. 200 μ. long., 68 μ. larg.

Hab.: L. — Въ бавно течеща вода подъ с. Бучино при политѣ на Люлинъ-планина. Юни 1896.

Vaucheriaceae (Gray) Dumort. (1812).

Vaucheria D. C.[1]) — **V. geminata* (Vauch) D. C.

Hab.: R, S. — Обилна почти навсѣкждѣ въ Софийско: между София и Казичане въ застояла вода; въ окопитѣ и край рѣката

[1]) *V. geminata* var. β. *racemosa* Walz е открита за Южна България също въ 1890 г. (découverte pour la Bulgarie du Sud en 1890 par Istvánf. l. c., p. 76).

между София и Княжево; въ Борисовата градина; задъ лагеритѣ; въ топлицитѣ при с. Бѣльово. 1896—1902.

Vaucheria hamata (Vauch.) Walz., Wildeman l. c., p. 59.

Hab.: S. — Обилна по стѣнитѣ на цвѣтарника при ботан. градина на Висшето училище.

Volvocaceae.

***Eudorina** Ehrb. (1831). — *E. elegans* Ehrb., Hansg. l. c., p. 102, № 138.

Famille de 16 cellules 60—64 μ. de diam.

Cellules . . . . . 19—20 μ. „ „

Hab.: R. — Извънредно обилна въ застояла вода до върха Св. Илия. Юли 1899.

***Gonium** Mull. (1773). — *G. pectorale* Mull., Hansg. l. c., p. 105, № 141, fig. 51.

Famille 32 μ. de diam.

Cellules 10 μ. long., 8 μ. larg.

Hab.: S, D. — Извънредно обилна въ чиста застояла вода до Драгоманското блато и по разлива на Искъра до с. Казичане. Септември 1900 г.

Pandorina Bory. — *P. Morum* (Muell.) Bory.

Hab.: R. — Нарѣдко въ застояла вода по юго-западнитѣ склонове на Персенкъ. Юни 1899. Съвсѣмъ рѣдко по беглика (съ размѣри: 48 μ. ≈ 40 μ.).

Palmellaceae.

Hydrodictyon Roth. — *H. reticulatum* (L.) Lagerh.

Hab.: R, la partie n.o de Rilo. — Въ бавна вода по Широкитѣ ливади; въ басеина на Голѣмия Карлъкъ; въ застояла вода при с. Лъджане; въ топлитѣ потоци на Сапаревската баня. Отъ послѣдното находище заедно съ други материали ми го изпрати миналата ваканция уважаемиятъ колегъ д-ръ Н. Добревъ.

Scenedesmus Meyen — **S. bijugatus* Syn. β) *alternans* (S. alternans Reinsch.) Chodat l. c. pp. 112 и 213. *S. obtusus* (Meyen) Ralfs Brit. Desm. t. XXXI, fig. 16.

Hab.: R. — Обиленъ въ застояла вода по Беглика. Юли 1899.

Scenedesmus quadricauda β) *ecornis* (Ehrb.) Ralfs l. c. t. XXXI. fig. 12 h.

Hab.: R. — Обиленъ заедно съ прѣдидещия по сѫщото мѣсто.
Scenedesmus costatus Schmidle.
Hab.: R. — Срѣща се разпръснатъ по Беглика.
Sorastrum Ktz. — *S. spinulosum* Naeg. ββ. *triangulare* Chodat l. c., p. 235 и 236. (*S. sp.* Petkoff Prin. vodor., l. 57, p. 122 et l. 59, t. I, fig. 3; aussi Deuss. cont. Alg. Bulg, l. I. p. 5).
Les dimensions de nos exemplaires sont presque de 1/3 plus petites.
Pediastrum Meyen. — **P. Boryanum* (Turp.) Menegh., Ralfs l. c., XXXI, fig. 9 a.
Hab.: R. — Обиленъ въ топлицитѣ при с. Мало-Бѣлово. Априлъ 1896.
Рогчетата на всичкитѣ клѣтки у нашитѣ екземпляри се завършатъ съ малки главички; при това фамилиитѣ биватъ съставени отъ 16, 32 или 64 клѣтки.
— — var. δ) **granulatum* (Ktz.) A. Br., Hansg. l. c., p. 111, № 150.
Hab.: Hadji-Elesse — Тоя вариететъ намѣрихъ въ материали, които уваж. колегъ д-ръ П. Райковъ ми донесе отъ Хаджи-Елеско.
**Pediastrum duplex* Meyen; *P. Pertusum* Ktz., Ralfs l. c., t. XXXI, fig. 6 a.
Cellules peripheriques 8 μ. de diam.
Hab.: S. — Рѣдко се срѣща между други водорасли въ застояла вода подъ с. Слатина (Софийско).
По разположението на формата на клѣткитѣ нашитѣ екземпляри отговарятъ на прѣдставения въ Ralfs-овитѣ таблици, съ тая само разлика, че тѣхнитѣ клѣтки тъй се допиратъ съ ѫглитѣ си, че между клѣтъчнитѣ пространства изглеждатъ крѫгли или овални.
Pediastrum tetras (Ehrb.) Ralfs l. c, t. XXXI, fig. 1 a.
Hab.: R. — Рѣдко въ застояла вода по Беглика.
— — (P. heptactis (Ehrb.) Ralfs l. c., XXXI, fig. 2 a).
Hab.: R — Рѣдко надъ Шейтанъ-кьой и по с.-източнитѣ склонове на Персенкъ.
— — Simple forme à cellule moyenne non divisée. Petkoff Prin. vordor. l. 57, p. 124 et l. 59, t. I, fig. 8.
Hab.: R. Рѣдко въ застояла вода по Беглика.
Raphidium Ktz. — *R. polymorphum* Fres., Wildeman l. c., p. 80, fig. 34. les deux figures à gauche.
Hab.: R. — Обиленъ въ застояла вода по Беглика.

Eremosphera De-Bary — *E. viridis* De-Bary.

Cellules à 144 μ. de diam.

Hab.: R. (partout). — Обиленъ въ застояла вода до върха Св. Илия, между Келъ-тепе и Чукура, между Беглика и Аи-Ятакъ, до Беглика, въ Баташкото блато и по малкия и голѣмия Карлъци.

***Characium** A. Br. (1849) — **Ch. Nägelii* A. Br., Chodat l. c., p. 241 et 239, fig. 166.

Cellules 20—30 μ. de diam. Stipe hyalin 2—6 μ. long.

Hab.: D. — Между други водорасли обиленъ въ Драгоманското блато. Септември 1866.

***Tetraspora** Link. (1809) — ? *T. explanata* Ag., Hansg. l. c., p. 127, № 192, fig. 74.

Hab.: S.[1]) — Въ изворна вода при с. Слатина и между с. Княжево и Павлово (Софийско). Юни 1896.

Опрѣдѣлението на тоя видъ е правено върху сравнително разложени екземпляри, та затова не се установявамъ съ пълна сигурность върху му.

**Tetraspora bullosa* (Roth.) Ag. var. *cylindrica* (Hilse) Rbh., Hauck et Richter l. c., Fasc. IX, № 442.

Hab.: S. — Обилно разпространена въ блатиститѣ мѣста задъ Софийскитѣ лагери, въ рѣката подъ Банки и въ застоялитѣ води между Слатина и Казичане. 1896—1903.

**Tetraspora gelatinosa* Ktz. Wildeman l. c., p. 87, fig. 37.

Cellules 4—12 μ. de diam.

Hab.: S, L. — Твърдѣ обилна въ течеща вода подъ с. Мало-Бучино (до Люлинъ-планина) и по Сухо-долъ (между Банки и София). Юли 1896.

Oocystis Naeg. — *O. Naegelii* A. Br. Hansg. l. c., p. 131, № 204.

Cellules 28·4 μ. long., 19·2 μ. larg.

Hab.: R. (un seul exemplaire vu) — Съвсѣмъ рѣдно до върха Св. Илия.

Oocystris solitaria β) *rupestris* (Kirch.) Hansg.

Famille 22·8—40 μ. long., 20—24 μ. larg.

Cellules 10—27 „ „ , 6—13 „ „ (Longueur souvent de 3 μ. plus petite).

Hab.: R. — Рѣдко се срѣща въ застояла вода по Беглика.

---

[1]) Detérmination faite sur des exemplaires un peu desorganisés.

Размѣритѣ на тукашнитѣ екземпляри сж малко по-голѣми отъ ония на Витошкитѣ.

Botryococcus Ktz. — *B. Braunii* Ktz.

Hab.: R. — Обиленъ въ Баташкото блато и между Келъ-тепе и Чукура.

Zygnemaceae (Menegh.) Rabh.

***Mougeotia** Ag. (1824) — **M. genuflexa* (Dillw.) Ag; Vittr., Nordst. A Lagerh. Alg. exs. Fasc. 29, № 1384.

Hab.: S. — Обилна въ Казичанското тръсище. Мартъ 1896 г.

***Zygnema** Ag. (1824) — **Z. cruciatum* (Vauch.) Ag., Ktz. l. c., V, t. 17, fig. 4.

Hab.: S. — Въ застояла вода при с. Слатина и подъ с. Драгалевци (Софийско). Априлъ 1896—Май 1898.

**Zygnema* sp. (Stérile)

Membrane épaisse. Cellules vég. 60—98 μ. long., 42—48 μ. larg.

Hab.: R. — Обилна въ бавна, нѣкждѣ въ застояла вода надъ Шайтанъ-Кьой, до върха Св. Илия, и вседѣ по Беглика. Юли 1899.

***Spirogyra** Link (1820). — **Sp. lutetiana* Petit Spirog. Paris, p. 21, pl. IV, fig. 9—13.

Cellules vég. d'environ 36 μ. de diam.

Zygospores 52 μ. long., 32 μ. larg.

Hab.: V. — Въ застояла вода подъ Княжево. Юли 1886 г.

Spirogyra sp. (Stérile).

Hab.: K. — По Баташкитѣ карлъци и въ Баташкото блато.

Desmidiaceae.

Desmidium Ag. — *D. Swartzii* Ag.

Hab.: R. (Les exemplaires de la localité Beglik ont les dimensions 16 ≚ 36 μ. — Обиленъ въ Баташкото блато, до в. Св. Илия и по Беглика.

Hyalotheca Ehrb. — *H. dissiliens* (Smith.) Bréb.

Hab.: L. — Въ Баташкото блато.

— — var **minor* Delp., Spec. Desm. Subalp., p. 50, t. 1, fig. 2—6, 8 et 9.

Nos exemplaires ont leurs dimensions un peu plus petites: 12 μ. ≚ 17—17·5 μ. (même 18 μ).

Hab.: R. — Доста разпространенъ по Беглика.

Sphaerozosma Corda — *S. excavatum* Ralfs.

Hab.: R. — Разпрьсната въ застояла вода по с-източния склонъ на Персенкъ и по Беглика.

Gonatozigon De-Bary — *G. Brebissonii* De-Bary. La forme typique.

Hab.: R. — Разпрьсната въ застояла вода по голѣмия Баташки карлъкъ.

Spirotaenia Bréb. — *S. condensata* Bréb.

Hab: R. — Въ застояла вода до в. Св. Илия, по ю-западния склонъ на Персенкъ, по Беглика, между Келъ-тепе и чукура и между малкия и голѣмия Баташки Карлъкъ.

Cylindrocystis Menegh. — *C. Brebissonii* Menegh.[1])

Hab.: R. — Разпрьсната по блатиститѣ мѣста до в. Св. Илия и въ застояла вода по политѣ на Персенкъ, Сютьке, Янъкъ-тепе и Беглика.

**Cylindrocystis crassa* De-Bary, Cooke Brit. Desm., pl. 18, fig. 2.

Cellules 28 μ. lang., 18 μ. de diàm.

Hab.: R. — Обиленъ въ застояла вода по басеина на голѣмия Карлъкъ.

Closterium Nitzsch. — *Cl. gracile* Bréb.

Hab.: R. — Обиленъ въ Баташкото блато.

Closterium pusillum Hantzsch., Toni. l. c. Vol. I, Sest. II, p. 820, № 6; (Cl. Sp. Petkoff. l. c. P. S., l. 57, p. 135 № 45 et l. 50, t. II, fig. 38; Deus Contib. Alg. Bulg. Travaux d. Soc. nat. Bulg., l. I, p. 7).

Cette forme par ses grandes vacuoles et par la depression plus ou moins grande sur la partie dorsale ressemble beaucaup à la var. *monolithum* Wittr., Lagerheim. Literaturöfversigt. Algae etsiccatae 1882; mais elle s'en eloigne par les autres caractères.

Closterium angustatum Ktz.

Hab.: R. — Обиленъ въ Баташкото блато.

Closterium didymotocum var Baileyanum Bréb. f. *major* Nordst. l. c. Fasc. XXII, № 177.

Hab.: R. — По бавнитѣ и застояли води между Келъ-тепе и Чукура; разпрьснатъ и по Беглика.

A cette forme sans doute se rattache et la simple forme figurée dans ma première contrib. (Petkoff P. S., l. 57, p. 131 et l. 59, t. II fig. 36).

---

[1]) A propos de cette espéce dans ma dernière contribution à l'étude des Algues P. S. l 59, t. l les deux lettres a et b de la fig. 18 doivent changer leur place.

Closterium acerosum (Schrank) Ehrb. 520 ≍ 36 μ.

Hab.: R. — Обиленъ въ застояла вода до върха Св. Илия и по ю.-западния склонъ на Персенкъ. Въ бавна вода надъ Шайтанъ-кьой.

Closterium striolatum Ehrb. 296 μ. ≍ 32 μ.

Hab.: R. Обиленъ въ застояла вода по с.-източния склонъ на Персенкъ и вредѣ по Беглика.

Closterium Lunula (Muell.) Nitsch. (f. typique)

Hab.: R. — Обиленъ въ застояла вода по с-източния склонъ на Персенкъ въ Баташкото блато и до върха Св. Илия.

Closterium lineatum Ehrb.

Häb.: R. — Разпръснатъ самъ-тамъ въ Баташкото блато.

**Closterium Dianae* Ehrb., Ralfs l. c. t. XXVIII, fig. 5.

Parmi les examplaires de la f. typique se rencontrent souvent d'autres, dont les dimensions sont plus petites: 164 μ ≍ 19·6 μ, même 102 μ ≍ 10—12 μ.

Hab.: R. (partout), E (sur le haut de la montagne). — Въ застояла вода до в. Св Илия, по склоноветѣ на Сютьке и Янъкъ-тепе, по Беглика, между Келъ-тепе и Чукура, въ Баташкото блато и по Дупни-връхъ надъ Вършецъ. 1898—1899 г.

Тоя видъ много лесно се познава по малката вдлъбнатинка откъмъ гърба при всѣки край на клѣтката.

**Closterium Cynthia De-Not,* Cooke l. c., p. 26, pl. 13, fig 2.

Cellules 160 μ. long., 16 μ. larg.

Hab.: R. — Разпръсната въ застояла вода до в. Св. Илия и по с.-източния склонъ на Персенкъ. Юли 1899. Една проста форма отъ тоя видъ се срѣща и по Беглика.

Closterium Jenneri Ralf.s.

Hab.: R. — Обиленъ въ бавна вода надъ Шайтанъ-кьой и въ застояла вода въ Баташкото блато.

Closterium moniliferum (Bory) Ehrb. 538 μ. ≍ 88 μ.

Hab.: Разпръснатъ въ бавна вода между Келъ-тепе и Чукура.

Clostirium rostratum Ehrb. 260 μ. ≍ 24 μ.

Hab.: R. — Рѣдко въ бавна вода надъ Шайтанъ-кьой, а обиленъ въ застояла вода по с-източния склонъ на Персенкъ, между малкия и голѣмия Баташки Карлъкъ и въ Баташкото блато.

Penium Bréb. — *P. cylindrus* Bréb. (f. typique).

Had.: P. — Въ бавна и застояла вода между Келъ-тепе и Чукура и при Чепинскитѣ бани.

Penium cylindrus Bréb. var *Silesiacus*, forma Schmidle.

— — f. colorata Schmidle.

Hab.: R. — Въ застояла вода между Келъ-тепе и Чукура.

Penium margaritaceum (Ehrb.) Bréb. (f. typique).

Hab.: R. — По Беглика между Келъ-тепе и Чукура и по басеина на Голѣмия Карлъкъ.

Peninm interruptum Bréb. (f. typique).

Hab.: R. — Обиленъ по Беглика.

Penium closterioides Ralfs, Delp. l. c., p. 179, t. XV, fig. 23 и 25.

Cellules 126—136 μ. long.; 25—26 μ. larg. (rarement 152 ≚ 36 μ.).

Hab.: R. — Доста разпространенъ по сжщото мѣсто като прѣдидещия.

? *Penium Naegelii* Bréb.

Hab.: R. — Надъ Шайтанъ-кьой (170 μ. ≚ 45 μ.) и по Беглика (120 μ. — 140 μ. ≚ 36—38 μ.).

Penium navicula Bréb. 40 μ. ≚ 12 μ.

Hab.: R. — Обиленъ въ застояла вода до в. Св. Илия и по Беглика.

Отъ тоя видъ се срѣщатъ екземплари и съ пó-голѣми размѣри: 60 μ. ≚ 16 μ.

— -- *forma apicibus rutundatis* Wille.

Hab.: R — Рѣдко въ застояла вода при политѣ на Сютьке.

Penium didymocarpum Lund. (forme typique), Cooke l. c., pl. 17, fig. 6.

Hab.: R. — Обиленъ въ застояла вода по Беглика и Баташкото блато.

**Penium minutissimum Nordst.*, Cooke l. c., pl. 17, fig. 10.

Hab.: R. — Самъ-тамъ въ застояла вода по басеина на Голѣмия Карлъкъ.

Penium lamellosum Bréb.

Hab.: R. — Надъ Шайтанъ-кьой, по с.-източния склонъ на Персенкъ, до в. Св. Илия, между Келъ-тепе и Чукура и по политѣ на Сютьке.

**Penium crassiusculum* De-Bary Cooke l. c., p. 44, pl. 17, fig. 7.

Cellules 86 μ. long., 21·2 μ. larg.; au milieux 20 μ.

Hab.: R (rare) — Съвсѣмъ рѣдко въ застояла вода по Беглика.

Нашитѣ екземплари сж много по-дълги и малко по-широки. Освѣнъ това къмъ краищата си сж послѣдователно слабо отжпени, а не цилиндрични и обло отсѣчени.

Penium oblongum De-Bary 63 μ. ≚ 22 μ.

Hab.: R. — Разпръснатъ по Беглика.

Tetmemorus Ralfs. — *T. loevis* (Ktz.) Ralfs.

Hab.: R. — Срѣща се рѣдко по Беглика и между малкия и голѣмия Баташки Карлъкъ.

— — var. *Ornatus* Schmidle. Hab.: R. — Съвсѣмъ рѣдко въ застояла вода по политѣ на Сютьке.

Disphinctium Naeg. — *D. cucurbita* (Bréb.) Reinch.

Hab.: R. — Два вида екземпляри: едни съ размѣри 36 μ. ≚ 18 μ. по Баташкитѣ Карлъци, други съ размѣри 34 μ. ≚ 22 μ. въ застояла вода по Беглика.

**Disphictium oblongum* (Bennett) De-Toni; Calocylindrus oblongus (Bennett) Cooke l. c., p. 123, pl. 44, fig. 8.

Cellules 55·2 μ. long., 22 μ. larg.; Isth. = 19·2 μ. larg.

Hab.: R. — Рѣдко се срѣща по басеина на Голѣмия Карлъкъ. Юли 1899.

Disphinctium connatnm (Bréb.) De-Bary (f. typique).

Hab.: R. — Обиленъ въ бавнотечеща вода надъ Шайтанъкьой и въ застояла вода по Беглика.

Disphinctium annulatum Naeg. Hab.: R. — Рѣдко въ застояла вода по Беглика.

Pleurotaenium Naeg. — **P. rectum* Delp. l. c., p. 225, t. 20, fig. 8—11.

Cellules 218 μ. — 256 μ. long., 20—21 μ. larg.

Hab.: R. — Обиленъ по Беглика.

**Pleurotaenium Ehrenbergii* (Ralfs.) Delp. l. c., t. XX, fig. 1—7.

Hab.: R (rare) — Съвсѣмъ рѣдко въ бавна вода по Ташъ-боазъ.

La même espèce est très répendue dans les petits etangs en Eque j'ai prise dans ma deus. contib. pour P. trabecula (Ehrb.) Naeg. (Petkoff, Travaux d. Soc. nat. Bulg. l. I, p. 9).

Fleuvrotaenium truncatum (Bréb.) Naeg., Delp. l. c., p. 223, t. 19, fig. 7—11.

Cellules de dimensions très variables 312—420 μ. long., 34—35 μ. — 52 μ. larg.; sommet jusqu'à 32 μ. de diam.

Hab.: R. — Рѣдко надъ Шайтанъ-кьой и до в. Св. Илия (312 μ. ≚ 34—35 μ.); сжщо и по Беглика (420 μ. ≚ 52 μ.).

Pleurotaeniopsis Lund. — *P. De-Baryi* (Arch.) Lund. 108 μ. ≚ 44 μ.

Hab : R. — На рѣдко разпръснатъ въ застояла вода по Беглика.

Pleurotaeniopsis turgida (Bréb.) Lund.

Hab.: R. — Въ застояла вода по Баташкитѣ Карлъци и рѣдко по Беглика заедно съ прѣдидещия видъ.

Pleurotaeniopsis Cucumis (Corda) Lagerh. 54 μ. ≚ 30 μ.

Hab.: R. Въ застояла вода между Келъ-тепе и Чукурътъ.

— — *forma major* Nordst.

Cellules 72 μ. long., 50 μ. larg.; Isth. 24 μ.

Hab.: R. — Обиленъ по басеина на Голѣмия Карлъкъ и по политѣ на Янъкъ-тепе. Екземпляритѣ отъ послѣдното мѣсто съ размѣри: 66 μ. ≚ 45·2 μ.

Xanthidium Ehrb. — X. *antilopaeum* (Bréb.) Ktz., Cooke l. c., pl. 46, fig. 2.

Cellules 50 μ. long., 44 μ. larg., isth. 20 μ.; Epines 12—13·2 μ.

Hab.: R. — Доста обиленъ въ застояла вода всждѣ по Беглика.

Тукашнитѣ екземплари се различаватъ малко отъ типичния по централното възвишение отстрани на полуклѣткитѣ, което у типичната форма не е тъй ясно подигнато. Освѣнъ това забѣлѣзва се една малка разлика и въ размѣритѣ на шиповетѣ и истмуса. Въпрѣки тия слаби отклонения безспорно имаме работа съ типичния Brebisson-овъ видъ.

Cosmarium Corda — **C. bioculatum** Bréb. (non C. bioculatum Bréb., Petkoff olim P. S., l. 59, t. I, fig. 30).

Hab.: R. — Извънредно обиленъ въ застояла вода по Беглика.

Тоя видъ тукъ се прѣдставя и отъ нѣкои варииращи малко по формата на полуклѣткитѣ си екземплари. Полуклѣткитѣ обикновено иматъ бъбрековидна форма и се допиратъ съ основитѣ си, та исмусътъ става много тѣсенъ и клѣткитѣ наподобяватъ *forma* Gutw. Flor. Alg. Leopol, p. 46, t. I, fig. 25. На обикновената форма полуклѣткитѣ иматъ правилно заоблено теме, но има и такива екземплари, на които полуклѣткитѣ иматъ неправилно заоблено теме, по-слабо или по-силно притжпено, по нѣкога дори съ задебелена депресия.

**Cosmarium loeve* Rabh., Nordst. et Wittr. Desm. et Oedog. Ital., t. XII, fig. 4.

Hab.: R. — Разпръснатъ въ Баташкото блато и между Келъ-тепе и Чукура.

Cosmarium Meneghinii forma rotundata Iacobs.

Hab.: R. — Рѣдко въ застояла вода по с.-източния и ю.-западния склонъ на Персенкъ, между Ай-Ятакъ и Беглика, вждѣ по Беглика, между Келъ-тепе и Чукура и въ Баташкото блато.

— — *f.* **Reinschii* Istv., Borge Sibiriens Chlorophyc. — Flora, p. 12, t. I, fig. 8.

Hab.: R. — Съвсѣмъ рѣдко надъ Шайтанъ-кьой.

**Cosmarium tinctum* Ralfs. l. c., t. XXXII, fig. 7.

Hab.: R. — Пръснатъ по Беглика.

**Cosmarium subortogonum* Rac. f. minor Borge Algol. Notiz., p. 4, fig. 2.

Cellules 23—25 μ. long., 19—20 μ. larg.; Isth. 6 μ.

Hab.: R. — Съвсѣмъ рѣдко се срѣща въ застояла вода по Беглика.

Au même endroit il y a d'autres exemplaires, dont les dimensions sont beaucoup plus petites: 20 μ. ≈ 13·5 μ.

Cosmarium tetragonum Naeg. var. *Lundelii* Cooke *forma* Schmidle.

Hab.: R. — Рѣдко по Беглика.

— — ad. var. **Subintermedium* Gutw. l. c., p. 44. № 23, t. I, fig. 21. (*Cosmarium sp.* Petkoff. P. S., l. 58, p. 611, et l. 59, t. II., fig. 46).

Нашата форма прѣдставя прѣходъ между var. subintermedium и var. intermedium. По общата форма, по размѣритѣ и по периферичнитѣ си полусферични брадавици той отговаря на първия, а по постепенно подутитѣ въ срѣдата полуклѣтки — на втория, а отдалечава се и отъ двата по това, че приосновнитѣ ржбове и на двѣтѣ полуклѣтки сж почти двудѣлни.

Cosmarium pseudopyramidatum Subs .*Stenonotum* Nordst., Nordst. et Wittr. l. c., p. 32, t. II, fig. 8.

Cellules 80 μ. long., 48 μ. larg., 32 μ. ép.; isth. 16—18 μ.

Hab : R. — Обиленъ въ застояла вода по Беглика.

Cosmarium pseudopyramidatum Subsp. **Subundulatum* Nordst. Fr. W. Alg. N. Zeal., p. 54, t. 6, fig. 2.

Cellules 60 μ. long., 36 μ. larg.; 25 μ. ép.; isth. 13·5—14 μ.

Hab.: R. — Въ застояла вода по Самоковското поле.

**Cosmarium Regnesii* Reinsch. West. Var. Desm., pl. 10, fig. 11.

Cellules 14 μ. long., 12 μ. larg.; isth. 6—7 μ.

Hab.: R. — Въ застояла вода по Самоковското поле.

Cosmorium pachydermum Lund. β) *xexagonum Gutw. l. c., p. 48, t. I, fig. 31.

Cellules 104 μ. long., 76 μ. larg., isth. 32 μ.

Hab.: R. — Въ бавна вода по Самоковското поле.

C'est la même espèce que j'avais prise avec doute pour la var. Ochthodiforme Istvanf (Petkoff P. S. l. 58. p. 39, № 82).

**Cosmarium obsoletum* Hantzsch., Nordst. Alg. Mus. Lugd. — Bat. p. 7, t. I, fig. 9; Cosmarium obsoletum (Hantzsch.) Reinsch, Toni l. c., V. I, Scct. II, p. 974. (*Cosmarium Sp.*, Petkoff olim P. S. l. 58, p. 43, № 96 et l. 59, t. I, fig. 27.)

Cellules 44—48 μ. long., 50—58 μ. larg.; isth. 26 μ.

Quelques exemplaires présentent au sommet des demi-cellules une dépression epaissie plus ou moins forte. Sur l'exemplaire figuré dans mes planches on voit que les petites épines à la base des demi-cellules sont clairement entourées d'une membrane hyaline, qui entoure les demi-cellules-mêmes. Par les dimensions notre forme tient une place intermédiaire entre les dimensions, données par M. O. Nordstedt et celles chez De-Toni.

**Cosmarium retusiforme* Gutw. - *C. Hammeri* var. *retusiforme* Wille ad var *alpinum* Schmidle Beitr. alp. Fl. 1895, p. 456, t. XV, fig. 27 a et b.

Cellules long 25 μ., larg. 19 μ., ép. 12·5 μ.

Isth. 7 μ.; sommet des demi-cellules 9 μ.

Dans ce cas notre forme occupe aussi une place intermédiaire entre la var. incrassatum Gutw. et la var. alpinum: elle a les dimensions de la première (Gutw. l. c., p. 55, № 68) et lépaississement de la membrane de la deusième; même chez la notre l'épaississement au sommet est relativement faible tandis qu' aux lobes intérieures il est très fort.

Hab.: R. — Рѣдко се срѣща въ застояла вода по Беглика.

Cosmarium speciosissimum Schmidle l. c., 1895. t. XV, fig. 31.

Cellules 33 μ. long., 25 μ. larg., 18 μ. ép.: isth. 14 μ.

Hab.: R. (rare; j'ai observé et déssiné 2 cellules seulement Fig. n. 1). — Съвсѣмъ рѣдко по Беглика.

La figure de cette forme à gauche montre que les lobes basales des demicellules presque manquent.

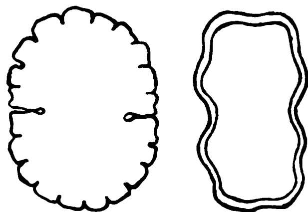

Fig. 1.

**Cosmarium undulatum* Corda, Wildeman l. c., p. 145, fig. 7 k. et p. 150, № 17.

Hab.: R. — Въ бавна вода надъ Шайтанъ-кьой.

Cosmarium Botrytis Menegh., Wildeman l. c., p. 153 и 151, fig. 71.

Cellules 82 μ. long., 72 μ. larg.

Hab.: R. — Обиленъ почти по всички обходени мѣста въ срѣднитѣ Родопи.

— — var. β) emarginatum Hansg. l. c., p. 199, № 405, fig. 116.

Hab.: R, E. — Въ бавна вода надъ Шайтанъ-кьой и въ застояла вода по политѣ на Сютьке и около Връшецъ.

**Cosmarium latum* Bréb. Liste p. 128, t. I, fig. 10; Cooke l. c.. p. 101. (Cosmarium conspersum Ralfs, Petkoff olim — Travaux d. Soc. nat. bulg. l. I, p. 11, pl. I, fig. 7).

Parmi les exemplaires typiques on rencontre rarement d'autres, qui par leur forme résseblent beaucoup à β) *margaritatum* Lund., Vittr, Notdst. et Lagerh. l. c., № 1275.

Cosmarium caelatum Ralfs 44 μ. ≈ 40 μ

Hab.: R. — Рѣдко въ застояла вода до в. Св. Илия.

Cosmarium subprotumidum Nordst. et. Wittr. forma Petkoff Deus. Cont. Alg. Bulg, l. I, p. 11, t. I, fig. 8.

Cellules 28 μ. long., 22·8 μ. larg.; isth. 8 μ.

Hab.: R. — Обиленъ вскдѣ особно по Баташкия Карлъкъ и Баташкото блато.

Cosmarium pygmaeum Arch., Cooke l. c., pl. 37, fig. 8 (forme typique).

Hab.: R — Слабо разпространенъ въ застоялитѣ води до в. Св. Илия.

Cosmarium Ralfsii b) *alpinum* Racib.

Cellules 60—65 μ. long., 52—56 μ. larg.; isth. 16 μ.; Sommet env. 24 μ.

Hab.: R. — Нарѣдко се срѣща въ застояла вода при политѣ на Янъкъ-тепе.

Cosmarium venustum (Bréb.) Arch.; Eu. venustum Bréb., Cooke l. c., pl. 35, fig. 11 a. Forme typique à membrane lisse.

Cellules 44 μ. long., 28 μ. larg.; 16 μ. ép.

Hab.: R. — Срѣща се нарѣдко въ застояла вода на с.-изтокъ отъ голѣмия Карлъкъ въ Басеина.

Dans cette localité et surtout dans les marais turbeux de la localité Beglik j'ai trouvé également des exemplaires à membrane ponctuée. Mais j'y ai trouvé aussi plusieures formes de transition de membrane lisse à membrane ponctuée. Donc tout montre que cette espèce varie beaucoup et que la ponctuation de la membrane est un caractére inconstant.

**Cosmarium globosum* Bulnh. *forma major* Wille, Wittr. Nordst. et lagerh. l. c., № 1270.

Cellules 36 μ. long., 22 μ. larg.

Hab.: R. — Доста разпръснатъ се срѣща въ застояла вода по Беглика.

Arthrodesmus Ehrb. — **A. comvergens* Ehrb, Cooke l. c., pl. 47, fig. 1. (forme typique).

Cellules 44 μ. long., 40 μ. larg., 20 μ. ép.; isth. 10 μ.; Epines 12 μ. (rarement 14 μ.) lang.

Hab.: R. — Обиленъ въ застояла и бавна вода по Беглика.

— — *Exemplaires finement ponctués* ad β) *incrassatus* Gutw. l. c., p. 64., t. III., fig. 5.

Hab.: R. (mélangée avec la f. typique) — Смѣсена съ прѣдшествуващата по сѫщитѣ мѣста.

Cette forme ne se rattache à la susdite variété que par la ponctuation. Le sommet des demi-cellules n'est pas tronqué ni celles-ci, vues de sommet, sont epaissies des deux cotés. Autrefois j'ai voulu l'envisager comme une variation speciale (Petkoff P. S. l. 58, l. 45), mais des observations nouvelles que j'ai faites sur des exemplaires de la nouvelle habitation montrent que c'est la forme typique à membrane ponctuée.

Euastrum Ehrb. — *E. verrucosum* (Ehrb.) Ralfs.

Dimensions: 78—84 μ. ≚ 64—68 μ.

Hàb.: R. (partout) — Обиленъ всѫдѣ по Беглика.

Nos exemplaires sont presque identiques aves ceux de la Suède.

Euastrum binale (Turp.) Ralfs.

Hab.: R. — Рѣдко се срѣща до в. Св. Илия, а обилно по Беглика и въ Баташкото блато.

— — **forma hians* West Fr. W. Alg. W. Irel., p. 140, pl. XX, fig. 14.

Dimensions un peu plus grandes: cellules 1·4 μ. long., 1·2 μ. larg.

Hab.: R. (très-rare). Твърдѣ рѣдка по сѫщитѣ мѣста.

On peut rattacher à cette forme les simples variations mentionnées dans ma première contribution (Petkoff P. S. l. 59, t. III, fig. 49 g et h).

Euastrum oblongum (Grev.) Ralfs 152 μ. ≚ 79·6 μ.

Hab.: R. — Надъ Шайтанъ-кьой, до в. Св. Илия, по Беглика, между Келъ-тепе и Чукура, между малкия и голѣмия Карлъкъ и въ Баташкото блато.

Euastrum didelta Ralfs.

Hab.: K. — Между Келъ-тепе и Чукура и въ Баташкото блато.

— — *forma scrobiculata* Nordst.

Hab.: R. — Между Келъ-тепе, Чукура и по Беглика.

Euastrum ansatum Ralfs. 76 μ. ≚ 38 μ.; isth. 10 μ

Hab.: R. — По сжщитѣ мѣста и въ Баташкото блато.

— — var *Supraposilum* Nordst.

Hab.: R. — По Беглика (72 μ. ≚ 38 μ.)

— — var *Velleculatum* Scharschm.

Hab.: R. — По басеина на голѣмия Карлъкъ.

Euastrum elegans (Bréb.) Ktz 56 m. ≚ 36 m.; isth. 8 m.

Hab.: R. — Обиленъ до в. Св. Илия, по ю западния склонъ на Персенкъ, между Келъ-тепе и Чукура по Беглика и въ Баташкото блато.

— — α. Ralfs.

Hab.: R — Между Аи-ятакъ и Беглика и по склоноветѣ на Малкия Карлъкъ.

**Euastrum rostratum* Ralfs. *forma* Nordst., Nordst. et Wittr. l. c., p. 195, № 1109.

Cellules 52 μ. long., 32 μ. larg..; isth. 10 μ.

Hab.: R. — По Беглика, между малкия и голѣмия Карлъкъ и въ баташкото блато.

La même espèce et la même forme représentent les formes I et III dans ma première contribution (Petkoff P. S. l. 58, p. 49, et. l. 59 t. III, fig. 53 u 55) que j'avais alors rapportées à Eu. elegans.

Euastrum subamoenum Schmidle.

Hab.: R. — Обиленъ до върха Св. Илия и рѣдко по Беглика (38 μ. ≚ 28 μ.).

Micrasterias Ag. — *M. Crux-Melitensis* (Ehrb.) Ralfs **forma.
Fig. n. 2.

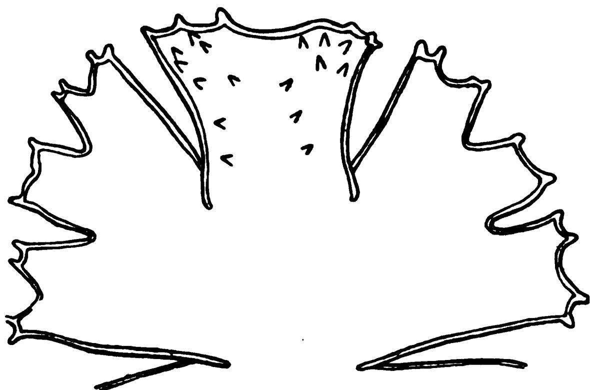

Fig. 2.

Micrasterias truncata (Corda) Bréb.

Hab.: R. — Обиленъ въ застояла вода по малкия и голѣмия Карлъкъ и по Беглика.

Micrasterias rotata (Grev.) Ralfs.

Hab.: R. — Обиленъ всждѣ по Баташкото блато.

Micrasterias denticulata (Bréb.) Ralfs.

Hab.: R. По Беглика.

Micrasterias papillifera Bréb.

Hab.: R. — Обиленъ въ басеина на Голѣмия Карлъкъ (съ размѣри: 96 μ. ≚ 92 μ.) и по Беглика (съ размѣри 144 μ. ≚ 112 μ.).

— — var. *verrucosa* Schmidle.

Hab.: R. — По Беглика (104 μ. ≚ 96 μ.).

Micrasterias Thomasiana Arch. (Petkoff l. c. Travaux d. Soc. nat. bulg. l. I, t. II, fig. 19).

Micrasterias apiculata (Ehrb.) Menegh.

Hab.: R. — Обиленъ по Баташкото блато (съ размѣри: 208 μ. ≚ 76 μ.).

Staurastrum Meyen — *S. dejectum* Bréb., Ralfs. l. c., t. XX, fig. 5. Cellules à épines convergentes 32 μ. long., 32 μ. larg.; d áutres 20 μ. long., 22 μ. larg.

Hab.: R. — Обиленъ въ застояла вода по Беглика.

— — var. **mucronatum* Ralfs, Cooke l. c, p. 139, pl. 55, fig. 7.

Hab.: R. — Доста обиленъ по Беглика.

Staurastrum cuspidatum Bréb. Hab.: R. — По Беглика.

**Staurastrum Dickiei* Ralfs l. c., t. XXI, fig. 3.

Cellules à dimensions plus petites, mais à épines plus longues: 31·2 μ. ≚ 28 μ.; isth. 8 μ.; epines 7 à 8 μ. long.

Hab.: R. — Съвсѣмъ рѣдко се срѣща по беглика.

**Staurastrum pterosporum* Lund, Cooke l. c., p. 143, pl. 50, fig. 2.

Cellules 14—16 μ. long., 16—18 μ. larg.; isth. 8 μ.; épines 4 μ. long.

Hab.: R. — Разпръснатъ по беглика.

**Staurastrum pyramidatum* (St. muricatum Breb. var. acutum). West. Fr. W. Alg. W. Irel., p. 179, № 45 (St. hirsutum (Ehrb.) Bréb. forma Petkoff olim P. S. l. 59, p. 796, t. III, fig. 60).

Staurastrum teliferum Ralfs. Hab.: R. — Пръснатъ по Беглика.

Staurastruu politrichum Perty; St. Pringscheimii Reinsch. Cooke l. c., pl. 52, fig 4.

Hab.: R. — По сѫщото мѣсто като прѣдидещия.

**Staurastrum spongiosum* Bréb. Ralfs l. c., t. XXIII, fig. 4.

Hab.: R. — Самъ-тамъ до връха Св. Илия. 48 μ. ≚ 40 μ.

Staurastrum orbiculare Ehrb. ad. f. *typica* Nordst.; Wittr, Nordst et Lagerh. l. c., № 1472.

Cellules à membrane lisse ou ponctuée.

Hab.: R. — Рѣдко се срѣща по Беглика.

Staurastrum lanceolatum Arch.

Hab.: R. — Обиленъ въ застояла вода до в. Св. Илия. (20—22 μ. ≚ 22 μ.).

Staurastrum polymorphum Bréb.

Hab.: R. — Рѣдко до в. Св. Илия и въ Баташкото блато.

**Staurastrum controversum* Bréb. *forma* Schmidle. l. c. 1896, p. 63., Taf. XVII., fig. 2.

Cellules 24—32 μ. long., 28—32 μ. (même 40 μ.) larg.; Isth. 10—10·4 μ. Epines 2·4—2·8 μ. long.

D'après la structure et la forme nos exemplaires réssemblent plus à la forme figurée sur les Plauches de Ralfs l. c., t. XXIII, fig. 3, mais par leurs dimensions plus de deux fois plus petites ils s'approchent plus de la forme de Schmidle.

Staurastrum megalonotum Nordst. *f. hastata* Lutkem. à épines bifurquées.

Hab.: R. — Нѣйдѣ по-често, нѣйдѣ по-рѣдко се срѣща въ застояла вода по Беглика, по източния склонъ на голѣмия Карлъкъ и въ Баташкото блато.

Staurastrum furcigerum Breb. — Hab.: R. — Рѣдко въ Баташкото блато (56 μ. diam.).

Staurastrum sexcostatum Bréb. — Hab.: R. — Въ застояла вода по южнитѣ поли на Сютька.

**Staurastrum tetracerum* (Ktz.) Ralfs.

Cellules long = larg. 20—24 μ. (rarement jusqu' à 28 μ.).

Hab. R., P. — Извънредно обиленъ въ застояла вода по Бегликa, а съвсѣмъ рѣдко се срѣща въ застояла вода по Самоковското поле (20 μ ≍ 14—15 μ.).

Тоя съвсѣмъ дребенъ, но красивъ видъ по всичко отговаря на типичния, освѣнъ по върховетѣ на роговетѣ, които сѫ по-плоско прѣсѣчени; освѣнъ това у повечето екземплари на длъжъ по рѫбовегѣ има обикновено по 4—5 рѫба и рѣдко 5—6, когато у прѣдставенитѣ у Ralfs-овитѣ и Cooke-витѣ таблици тѣ изглеждатъ дори да сѫ повече отъ 6.

**Staurastrum muricatum* Bréb., Ralfs. l. c., t. XXII. fig. 2.

Hab.: E. — Рѣдко се срѣща въ застояла вода при Вършецъ. Юли 1898.

**Staurastrum punctulatum* Bréb. l. c., pl. 54, fig. 6.

Hab.: R. — Съвсѣмъ рѣдко надъ Шайтанъ-кьой и въ застояла вода при Сютьке.

— — ad **forma* Borge. Alg. Pat., p. 28, t. II, fig. 15. 36 μ ≍ 33—36 μ.

Hab.: P. — Съвсѣмъ рѣдко се срѣща по Самоковското поле.

**Staurastrum dilatatum Ehrb.* Wildeman l. c., p. 176, № 22; Cooke l. c., pl. 54, fig. 8.

Hab.: R. — Рѣдко се срѣща въ застояла вода надъ Шайтанъ-кьой.

**Staurastrum cristatum* Arch. *forma* West. W. l. c., p. 173, № 16, pl. XXII. fig. 16.

Membrane cellulaire au sommet des demicellules finement ponctuée et de côté lisse ou finement ponctuée.

Long. = larg. 42—44 μ. (rarement 48 μ.); isth. 20 μ.

La sculpture de la membrane et le groupement des épines aux angles du sommet varient beaucoup.

Hab.: E. — Доста обиленъ въ застояла вода надъ Вършецкитѣ минерални бани.

Characeae Kirch. (1815).

Chara L. (1737). — **Ch phoetida* **A.** Br.

Hab.: R. — Обилна по Гюндюзица-планина въ потока на една чешма между Чукуръ-кьой и Чепеларе.

Florideae

Lemaneaceae

***Lemanea** Bory (1808). — **L. fluviatilis* Ag., Rabh. Fl. III, p. 411; Ktz. l. c, VII, t. 82.

Hab.: R., S. — Всичкитѣ влажни и подводни камъни, особно въ горното течение на Костенската рѣка сѫ покрити отъ тая водорасъль, която отдалечъ изглежда като воденъ мъхъ. Августъ 1897. Съ други материали събрана е още отъ р. Ведена, притокъ на р. Искъръ. (Проф. Георгиевъ).

— — forma ad β) **tenuer* Rabh. l. c. III, p. 411.

Thalle environ 8 m.m. long. suprassant rarement 0·5 m.m. de diam.

Hab.: L. — Обилна въ единъ притокъ отъ източна страна на рѣката въ Люлинския проходъ. (Проф. Георгиевъ).

Batrachospermaceae

***Thorea** Bory (1808) — **T. ramosissima* Bory, Rabh. l. c. III, p. 407 и 408; Ktz. l. c. t. 90.

Une forme réssemblant à celle en Hauck et Richter l. c., № 639.

Hab.: R. — До сега събрана само въ топлицитѣ подъ с. Мало-Бѣльово (Проф. Георгиевъ).

***Batrachospermum** Roth. (1800). — **B. moniliforme* (Roth.) Sirdt., Rabh. l. c. III, p. 405; Wittr., Nordst. Lagerh. l. c., № 1356.

Hab.: Rilo, P. — Прикрѣпенъ по камънитѣ, обилно се срѣща въ бавнитѣ потоци на Самоковското поле и край горното течение на р. Марица.

***Chantransia** Fries (1825). — **Ch. violacea* Ktz. l. c. V. t. 44; Hansg. l. c. p. 26, № 9.

Les cellules végétatives 32—40 μ. long., 8—12 μ. larg.

Hab. L.: (vit sur le thalle de L. fluviatilis β) tenuor). — Паразитира по талуса на L. fluviatilis β) tenuor) и съ нея заедно обилствува въ горѣспоменатия притокъ на рѣката въ Люлинския проходъ.

Ако прослѣдимъ сега всички изложени въ горния листъ видове, вариетети и форми, чието число възлиза на 169, ще забѣлѣжимъ, че принадлежатъ на двѣ голѣми групи: Chlorophyceae и Florideae и застѫпватъ 11 сѣмейства и 47 рода — съ 8 сѣмейства

и 21 рода повече отколкото публикуванитѣ по-рано. Отъ тѣхъ 69 сж нови за българската водораслова флора, а останалитѣ 100 се повтарятъ само на нови находища.

И въ Родопитѣ, както и при другитѣ обходени планински мѣста, водораслитѣ, които сж разпръснати по високитѣ планински мѣста, сж по прѣдимство ония отъ сѣмейството Desmidiaceae. Колкото слизаме къмъ по-низкитѣ мѣста, толкова повече се приближаваме къмъ гнѣздата на влакнеститѣ водорасли. Това, обаче, далечъ не може да се счита като общо правило.

Изложенитѣ въ тоя листъ материали засѣгатъ главно Родопскитѣ планински разклонения и прѣдставляватъ водорасловата флора само на нѣколко находища. При това и въ самитѣ събрани материали има още цѣлъ брой недооткрити и недоопрѣдѣлени видове. Прочее, за да се изтъкне цѣлия ест. образъ и точното топографско разпрѣдѣление на водорасловия миръ по тия краища, ще трѣбва, както и за други кжтове на България съмъ казвалъ, да се работи и се правятъ наблюдения още дълги години.

ВѢСТИ и ОЦѢНКИ.

Източна Румелия
и
Изборътъ на Първия и̂ Постояненъ Комитетъ.

От**ъ Ив. Ев. Гешовъ.**

Подъ заглавие *Малко Аритметика* единъ нашъ виденъ писатель е обнародвалъ въ началото на тая година първо въ списанието *Просвѣта,* а послѣ и въ една своя сбирка разкази, една драска, която е нарекълъ *историческа чъртица.* Съ лекъ хюморъ се описва въ тая шарка частното съвѣщание по избора на първия източно-румелийски постояненъ комитетъ, съ тънка ирония се подигравать въ нея нѣкои отъ тогавашнитѣ по-прѣдни пловдивски дѣйци. Wahrheit und Dichtung! Кой не се възхищава отъ една историческа истина, прѣдставена въ поетическа форма? И ако тоя разказъ бѣ като много други подобни разкази, китка цвѣте съ една капка истина връзъ нея, той можеше безъ възражение да се остави да забавлява нашата публика и да краси нашата литература. Но той претендира да е историческа чъртица. Дѣйствуещитѣ лица въ него сѫ познати, още живи или недавно починали, създатели на източно-румелийската история. И при все това въ разказването на тая история поетическитѣ волности тъй изобилствуватъ, и истината тъй немилостиво е принесена въ жъртва на фантазията, че повелителна длъжность се налага на всѣки, който е взималъ що-годѣ участие въ ония събития, въ побългаряването на онова изчадие на берлинския конгресъ, да посочи невѣрнитѣ твърдения на автора и да разкаже станалото точно и безпристрастно.

Много ли сѫ невѣрнитѣ твърдения въ тая чъртица? — Много.

Невѣрна е прѣди всичко основата, на която почива цѣлиятъ разказъ, че въ Областното събрание имало 30 душъ българи депутати срѣщу . . . 17 инородци. Невѣрно, че казаното събрание имало само изборни и по право членове. Невѣрно, че изборътъ на постоянния комитетъ се извършилъ на 15 окт. 1879. Невѣрно, че Ив. Вазовъ и д-ръ Чомаковъ, които не бѣха членове на първата Румелийска камара, се сѣли въ събранието, което се описва. Невѣрно, че азъ съмъ прѣдлагалъ да се споразумѣемъ съ гърцитѣ и да свършимъ по-скоро, защото трѣбвало

да се увѣдомятъ и консулствата. Невѣрно, че подиръ рѣшението на въпроса, азъ съмъ отърчалъ въ руското *консулато* да събудя самия консулъ. Невѣрно, че д-ръ Вълковичъ отишълъ да телеграфира на баронъ Калай, че плановетѣ на европейската комисия били осуетени. И най-послѣ и най-главно — last, but not least — невѣрно, че обзалагането, че басътъ за петь лири спасило *каузата на българщината* въ Южна България.

А кое е вѣрното? Азъ ще се помѫча да го изложа, като си служа изключително съ исторически документи. Прѣди обаче да се простя съ полемиката и да се обърна къмъ историята, нека забѣлѣжа, че покойниятъ г. Георги Груевъ се обзаложи наистина въ онова събрание, което се описва въ разказа, за петь лири, но не защото имаше съмнѣние, дали 40 душъ, колкото бѣха тогава българитѣ членове на Областното събрание, можеха да надвиятъ на 16 душъ другородци, а защото въ течение на разискването почна да се спори, кое е най-малкото число членове българи, което може да надвие на небългаритѣ. И тоя именно споръ, а не и каузата на българщината, се рѣши отъ обзалагането.

Азъ се лаская съ надеждата, че отъ тая моя студия не само младитѣ наши списатели ще почерпятъ поука, да не се осланятъ само на лични спомени, когато пишатъ исторически чъртици, а да прибѣгватъ и до закони, дневници и други подобни документи, но ще извлѣкатъ отъ нея утѣха и насърдчаване и нѣкои наши отчаядрилски сънародници. И дѣйствително, подиръ берлинския конгресъ и ние въ Южна България бѣхме загубили и ума, и дума, и ние бѣхме помислили, че ставаме пакъ турски роби. Скоро обаче се окопитихме и, благодарение на нашата жилавость и опоритость, си извоювахме едно положение, което никой не можеше да прѣдрече, ако се водѣше само по текста на берлинския договоръ. Безъ да си правя илюзии и безъ да сравнявамъ несравними положения, мене ще се позволи, вѣрвамь, да се надѣя, че ако съ врѣме и мюрцщегскитѣ реформи се разширятъ, и ако македонскитѣ патриоти работятъ мѫдро, умѣло и единодушно, тѣхната измѫчена татковина ще добие повече отъ колкото тѣ, па и други, си мислятъ.

Многото дипломатически баби, които избабуваха въ Берлинъ килавата рожба, кръстена Източна Румелия, се помѫчиха чрѣзъ своитѣ прѣдставители въ международната комисия за изработване нейния Органически уставъ, да направятъ своето недоносче още пò-клекаво, още пò-нежизнеспособно. Тѣ не се задоволиха съ това, че областьта, която първа дигна знамето на възстанието, която най-много пострада и по врѣмето на това възстание отъ 1876, и въ течението на войната прѣзъ 1877, ще бѫде подъ „прѣката политическа и военна власть на султана“ (чл. 13 отъ берлинския договоръ); че „султанътъ ще има право да брани границитѣ на провинцията по сухо и по море, да въздига на тѣзи граници укрѣпления и да държи въ тѣхъ войска“; че офицеритѣ на жандармерията и милицията въ тая провинция „ще се назначаватъ отъ Султана“ (чл. 15); и че „Генералъ-губернаторътъ ще има право да повика турскитѣ войски въ случай, че би се заплашвала вѫтрѣшната или

вънкашната безопасность на областьта" (чл. 16). Тѣ поискаха тъй да окастрятъ, намалятъ и стѣснятъ правдинитѣ на жителитѣ отъ тая область, че Органическиятъ уставъ, който ужъ щѣше да ги гарантира, да можеше да се приложи и въ другитѣ области на Европейска Турция. Въ английската Синя книга, която съдържа прѣдварителнитѣ прѣговори по казания уставъ (Turkey № 9, I, 1879), на нѣколко мѣста изпъква това благочестиво желание на тогавашната нечестива дипломация. Първъ единъ турски държавенъ мѫжъ го изказва (стр. 8), подиръ него го повтаря и графъ Андраши (стр. 10), додѣто най-послѣ турскитѣ комисари въ международната комисия за изработване устава тъй го усвояватъ, че съ всичкия си умъ приготвуватъ ужъ за Източна Румелия единъ проектъ за уставъ, който не е друго освѣнъ единъ законъ за вилаетитѣ и който се прѣдставлява отъ тѣхъ на комисията съ забѣлѣжката, че ако се одобри отъ нея, той ще се приложи не само въ Източна Румелия, но и въ другитѣ европейски области на империята (стр. 48 и 111).

Една рѣшителна борба можеше само да избави Южна България отъ надвисналитѣ опасности, отъ зиналата пропасть. И тая борба незабавно се почна и безспирно се продължи. И благодарение само на нея и на съдѣйствието, дадено подъ нейния тласъкъ отъруситѣ, можà да се спаси положението и да се направи отъ Източна Румелия „една чисто българска область, нѣщо прѣмо противно на намѣренията на сигурно по-голѣмата часть отъ силитѣ, подписали берлинския договоръ".[1])

Не бѣха се още окончателно настанили въ Пловдивъ членоветѣ на казаната международна комисия, когато ние почнахме нашата бомбардировка. Подиръ една лека прѣстрѣлка съ втория английски комисарь, лордъ Doneughmore,[2]) една депутация, състоеща отъ К. Величковъ, Ив. Ев. Гешовъ, И. Груевъ, Г. Ивановъ, Т. К. Кесяковъ, д-ръ Мирковичъ, Д. Наумовъ, Хр. Павловъ, Д. Папазовъ, М. Поповъ, М. Савовъ и д-ръ Стоиловъ на 16 октомврий ги обиколи всички, съ изключение на турцитѣ, и имъ поднесе единъ мемоаръ. Като съобщава на лордъ Солзбери текста на тоя мемоаръ и своитѣ впечатления отъ това посѣщение, английскиятъ членъ на комисията, Сѫръ Хенри Дръмондъ Уолффъ, надълго разправя, какъвъ разговоръ той ималъ на английски съ мене, когото той нарича главния ораторъ (the principal spokesman) на депутацията. „Азъ казахъ на г. Гешова, пише английския комисарь, че доколкото можахъ да разбера отъ неговитѣ бѣлѣжки, цѣльта на прошението е отмѣнението на берлинския договоръ. Ако това е така, азъ трѣбва веднага да кажа, че не съмъ компетентенъ да разисквамъ подобенъ въпросъ, нито пъкъ комисията може да стори това. Нашата длъжность е да изработимъ единъ проектъ за управлението на областьта вѫтрѣ въ рамкитѣ на до-

---

[1]) Тия сѫ думитѣ, които тогавашниятъ английски посланникъ въ Цариградъ, Сѫръ А. Х. Лейардъ, билъ казалъ на князъ Богориди при първата му срѣща съ него прѣзъ есеньта на 1879 г. (Синя книга стр. 144, Turkey, № 5, 1880).

[2]) На 12/24 септ. 1878 младиятъ лордъ пише на своя старши колега, който бѣ останалъ въ Цариградъ, че билъ посѣтенъ отъ една делегация, състоеща отъ българския митрополитъ и г. г. Гешовъ, Груевъ, Стоиловъ и Искровъ, всички видни членове на крайната българска партия (ultra-Bulgarian party) въ Румелия. (Стр. 25, Синя книга Turkey 1879, № 9, I).

говора. Текстътъ на тоя актъ ни дава възможность да дадемъ на източно-румелийското население пълна гаранция за неговото благосъстояние, и азъ вѣрвамъ, че желанието на моитѣ колеги е да направятъ всичко възможно въ полза на това население".[1])

Тъй ни говори дѣйствително първиятъ английски комисарь, но неговитѣ дѣла и дѣлата на неговитѣ колеги отпослѣ не потвърдиха тия негови думи. Интереситѣ на грамадното множинство отъ това население, въ чиято полза той ужъ щѣше да работи, щѣха да бждатъ безцеремонно потъпкани, ако да не бѣха нашитѣ енергически протести и благотворната помощь наруситѣ. Тия протести и тая помощь бѣха особно полезни за насъ по извѣстни жизнени питания, по нѣкои отъ които се е писало, а по нѣкои не — като по въпроса за употрѣбението на езицитѣ, напримѣръ, по оня за състава на Областното събрание и постоянния му комитетъ, по оня за фесъ или калпакъ, по оня за знамето, и най-послѣ и най-главно, по оня за турскитѣ гарнизони, съ които, споредъ берлинския договоръ, султанътъ имаше право да опаше всички граници на Източна Румелия.

Споредъ първоначалния проектъ на глава II отъ устава (права на гражданитѣ), прѣдставенъ отъ французския комисарь, баронъ де Рингъ, турскиятъ езикъ оставаше официалниятъ езикъ на управлението и на сждилищата. Българскиятъ и гръцкиятъ езикъ бѣха факултативни. Подиръ голѣми усилия това чудовищно прѣдложение се замѣсти отъ онова, което фигурира въ чл. 22 отъ Органическия уставъ, и споредъ което официаленъ практически стана езикътъ на множинството.[2])

По първия проектъ на английския комисарь (протоколъ № 30) Областното събрание трѣбваше да състои отъ 10 души членове по право, 36 изборни членове и 18 членове, назначени отъ генералъ-губернатора. Доста мжка се положи, додѣто се намали числото на назначенитѣ членове отъ 18 на 10 (чл. 69, 71 и 74 отъ Орган. уставъ).

А Постоянниятъ комитетъ? Споредъ споменатия по-горѣ първоначаленъ проектъ на Органическия уставъ, прѣдставенъ отъ турскитѣ комисари, за Източна Румелия се прѣдвиждаха не Областно събрание, а Главенъ (окржженъ) съвѣтъ — Conseil général — и една Постоянна комисия съ функции горѣ-долу подобни на ония на нашитѣ постоянни комисии. Като се натовариха да изработятъ отдѣла за народното прѣдставителство, английскитѣ комисари усвоиха идеята за постоянна комисия, като я нарекоха въ своя проектъ постояненъ комитетъ. Споредъ тоя проектъ на англичанитѣ (протоколъ № 30), съставътъ на Постоянния комитетъ се опрѣдѣляше на 11, четирма отъ които се избираха отъ чле-

---

[1]) Френскиятъ текстъ на тоя нашъ мемоаръ и докладътъ на Sir H. Drummond Wolff сж помѣстени въ Синята книга Turkey, № 9, 1879; а българскиятъ текстъ въ в. *Марица*, № 24.

[2]) Протоколъ № 10 на европейската комисия, Синя книга, Turkey, № 9, 1879. Тая Синя книга (томъ I и II) както и Синитѣ книги, Turkey № 10, 1879 и Turkey № 5 1880 съдържатъ протоколитѣ на казаната комисия, та нѣма да ги споменувамъ вече. Всички тия Сини книги, заедно съ много други, бѣха подарени отъ лордъ Гранвилъ на Постоянния комитетъ, а сега се намиратъ въ библиотеката на Народното събрание.

новетѣ по право, а останалитѣ седмина отъ членоветѣ, непринадлежещи на категорията на членове по право. За да се избѣгне такава скандална привилегия на членоветѣ по право, рускитѣ комисари, подиръ опорита борба, се принудиха най-послѣ да приематъ, редовнитѣ членове на Постоянния комитетъ да бѫдатъ 10 и въ гласоподавателнитѣ бюлетини да се вписватъ само шесть имена, замѣняещитѣ да бѫдатъ трима и да се вписватъ само двѣ имена, за да могатъ да се избиратъ поне петь душъ отъ малцинствата (чл. 104 отъ Орган. уставъ). И въ отношение на правата на Постоянния комитетъ сполуката бѣ грамадна. Отъ една Постоянна комисия, натоварена да бди върху изпълнението на рѣшенията на Областното събрание и да му докладва върху тѣхъ и върху бюджета, както прѣдлагаха турцитѣ, Постоянниятъ комитетъ стана едно тѣло, до което генералъ-губернаторътъ трѣбваше да се допитва за всичко, което надминаваше изпълнението на законитѣ; което съ него между сесиитѣ правѣше и закони, наречени публично-административни правилници; което имаше право да контролира всички чиновници и да ги дава въ сѫдъ; и което най-послѣ отваряше допълнителни кредити, когато се докажеше, че вписанитѣ въ бюджета суми сѫ недостатъчни. (Чл. 50, 51, 55, 107 и пр.).

Фесъ или калпакъ? Тоя въпросъ, тъй съврѣмененъ сега за реформираната жандармерия на Македония, бѣ капиталенъ и за Източна Румелия въ 1879. И той се рѣши въ полза на калпака, благодарение пакъ на шума, вдигнатъ отъ насъ и на настояването на руситѣ. На стр. 1043 отъ Синята книга, Turkey, № 9 (II) се намира писмото отъ 14 май 1879 на посланника Лейардъ до лордъ Солзбери, съ което му се съобщава, че подиръ настояването на генералъ Столипина да не влиза въ Източна Румелия съ фесъ, генералъ-губернаторътъ, князъ Алеко Богориди, рѣшилъ да надене калпака. Въпрѣки това рѣшение обаче, той тръгна отъ Цариградъ за Пловдивъ съ фесъ. Но секретарьтъ на генералъ Столипина го прѣсрѣщна по желѣзницата и му заяви категорически, че Генералътъ не отговаря за послѣдствията, ако влѣзе въ Пловдивъ съ фесъ. И Богориди се принуди да извади отъ багажа си по-отрано приготвения калпакъ съ червено дъно и да влѣзе съ него въ столицата на Южна България. (Синя книга, Turkey, № 9, 1879, стр. 1041).

Едва пристигналъ въ нея, князъ Богориди праща при членоветѣ на Европейската комисия своя главенъ секретарь, покойния Гавриилъ Кръстевичъ, за да ги пита, дали при прочитането на фермана за неговото назначение като генералъ-губернаторъ да се вдигне турското знаме или не. Кръстевичъ прибавя, че ако се вдигне и станатъ бъркотии, то и Богориди и той ще си дадатъ оставкитѣ. Комисията се събира и рѣшава да остави губернатора свободенъ да вдигне или не знамето. И той не го вдига. (Сѫщата Синя книга, стр. 1044).

Колкото за отказването на султана да прати гарнизони въ Балкана, тая главна цѣль на дипломатическата мисия, която източнорумелийскитѣ българи възвѣриха на покойния д-ръ Янколовъ и мене прѣзъ пролѣтьта на 1879, азъ ще говоря за него, когато опиша казаната ни мисия по европейскитѣ дворове. За сега ще подчертая само факта, че това неизпращание на турски гарнизони на границата между княжество България

и Източна Румелия бѣ най-голѣмата сполука на източно-румелийскитѣ българи. Съ турски гарнизони отъ Черно море до Вакарелъ, съединението на 1885 не можеше да стане безъ сблъскване съ тѣхъ, което сблъскване непрѣмѣнно щѣше да докара и война съ Турция. А кой може да каже, какъвъ щѣше да бѫде изходътъ на такава една война, особно при настроението на тогавашна официална Сърбия?

Всички тия тревожни въпроси бѣха се отколѣ разрѣшили, духоветѣ се бѣха значително успокоили, когато Източна Румелия пристѫпи къмъ изборитѣ за първото Областно събрание. При тия избори, станали на 7 октомври 1879 и продължени, за нѣкои околии, подиръ недѣля, излѣзоха изъ урнитѣ, при немалкото очудване на ония лековѣрни чужденци, които бѣха повѣрвали турци и гърци за населението на Източна Румелия, 32 българи прѣдставители и само 4 небългари. Консулитѣ се обезпокоиха. И генералъ-губернаторътъ, който, при назначението на чиновницитѣ, се бѣ строго и добросъвѣстно държалъ о принципа, че българитѣ, като най-многобройни, трѣбваше и най-многобройно да се прѣдставляватъ въ управлението, повлиянъ отъ това безпокойствие на чуждитѣ прѣдставители, при избора на назначаемитѣ отъ него членове, не се поведе по правилото на съразмѣрностьта. Той трѣбваше да назначи тия десеть члена измежду ученитѣ, измежду търговцитѣ и земледѣлцитѣ и измежду чиновницитѣ. И той назначи единъ ученъ и двама чиновници българи, а трима учени, трима търговци и земледѣлци и единъ чиновникъ, всичко седмина, другородци.

И подиръ това назначение, съ десетьтѣ членове по право (мюфтията, началницитѣ на петьтѣ християнски общини, главниятъ раввинъ, прѣдсѣдательтъ на Върховния административенъ сѫдъ и главния контролеръ на финанситѣ) и 36-тѣ изборни членове въ първото Областно събрание на Източна Румелия влѣзоха 40 душъ българи, 6 турци, 5 гърци, 2 арменци, 2 евреи и единъ италианецъ (духовниятъ началникъ на българокатолицитѣ).[1])

---

[1]) Ето и имената на всичкитѣ членове: I. *Българи:* Хр. Астарджиевъ, Г. Беневъ, Н. Т. Бояджиевъ, К. Величковъ, И. Воденчаровъ, д-ръ Вълковичъ, Ив. П. Герджиковъ, Ив. Ев. Гешовъ, Ив. Ст. Гешовъ, Г. Груевъ, П. Димитровъ, П. Енчевъ, Хр. Златаровъ, М. Икономовъ, Г. Калчевъ, Г. Караджовъ, Иозо Карапировъ, Т. Кесяковъ, Нечо Кръстевъ, М. Ив. Маджаровъ, Я. Д. Матакиевъ, д-ръ Мачевъ, Д. Милковски, д-ръ Мирковичъ, Ив. Найденовъ, Д. Наумовъ, митрополитъ Панаретъ, Д. Папазоглу, д-ръ Планински, К. Пѣевъ, Ив. Саллабашевъ, Д. Стамболовъ, д-ръ Стамболски, д-ръ Странски, попъ Георги Тилевъ, Г. Х. Тиневъ, А. Топракчиевъ, д-ръ Хакановъ, д-ръ Янколовъ и Д. Юруковъ. II. *Другородци:* Д. Аргириади, М. Аргириади, К. Ахланлъ, д-ръ Владосъ, Ибрахимъ Ионтовъ, Исмаилъ Хакж ефенди, Исмаилъ Зюхди, Х. Исмаилъ бей, митрополитъ Неофитъ, Папазиянъ, Рафаилъ Монзъ равинътъ, Реджебъ ага, Хафузъ Халилъ, Манукъ Хинтлиянъ, Епископъ Рейноди и Шехъ ефенди. Въ описанието на отварянето на Областното събрание, което по-нататъкъ се цитира отъ в. *Марица*, е казано, че има само 5 душъ турци, защото станимашкиятъ депутатъ Исмаилъ ефенди не бѣ още избранъ. Прѣзъ първата сесия на събранието Върховниятъ сѫдъ, който въ Източна Румелия провѣряваше правилностьта на изборитѣ, касира г. г. д-ръ Мачевъ и М. Икономовъ и намѣсто тѣхъ се избраха други. Отъ горѣизброенитѣ депутати българскиятъ митрополитъ Панаретъ, грѣцкиятъ Неофитъ, епископъ Рейноди, протестантскиятъ духовенъ началникъ Н. Т. Бояджиевъ, мюфтията Хафузъ Халилъ, арменскиятъ духовенъ началникъ Папазиянъ, еврейскиятъ равинъ Рафаелъ Монзъ, прѣдсѣдательтъ на Върховния сѫдъ Нечо Кръстевъ, прѣдсѣдательтъ на Върховния административенъ

Тъй съставената първа южно-българска камара се отвори на 22 окт. 1879. И церемонията на това отваряне, както и рѣчьта на приврѣменния прѣдсѣдатель — рѣчь, която не е помѣстена въ напечатанитѣ въ 1889 г. дневници на Областното събрание — сѫ тъй интересни, че азъ си позволявамъ да приведа тукъ онова, що бѣхъ писалъ по тѣхъ въ в. *Марица* отъ 23 окт. 1879. Ето това мое описание:

„Вчера, на 22 того, по пладне, се отвори първата сесия на първото Областно събрание на Източна Румелия. Часа на дванадесеть безъ петь минути Н. Сиятелство Генералъ-Губернаторътъ тръгна пѣшъ, прѣзъ два реда войска отъ двореца си, и придруженъ отъ генералъ Стрекера и всичкитѣ ни други високи офицери, стигна прѣдъ Областното Събрание. Тукъ той се посрѣщна отъ музиката, която засвири, и отъ директоритѣ, които го приеха на вратата... Щомъ Н. Сиятелство Генералъ-Губернаторътъ влѣзе въ стаята на заседанията, едно гръмогласно *ура* екна отъ всичкитѣ депутати. Князътъ се качи на прѣдсѣдателското мѣсто, а отъ двѣтѣ страни на бюрото се намѣстиха офицеритѣ, които го бѣха придружили. Трибуната на консулското тѣло се бѣше вече напълнила отъ консулитѣ, които бѣха всичкитѣ дошли въ униформи, а трибуната на директоритѣ и публиката съ добрѣ облѣчени госпожи и господиновци, които придаваха особенъ блѣсъкъ на Събранието. На прѣдсѣдателското мѣсто при Н. Сиятелство бѣше се запрѣлъ и Г. Груевъ, директоръ на просвѣщението, който прочете словото на княза най-напрѣдъ па български, аослѣ и на турски и гръцки. Гръмогласни рѫкоплѣскания посрѣщнаха българското слово, когато гробно мълчание послѣдва прочитането на турския и гръцки прѣводи — нѣщо, което не е за чудене, защото отъ петдесеть и шестьтѣ члена има само петь турци, петь гърци, двама арменци, двама евреи, единъ италианецъ (католишки епископъ), а останалитѣ сѫ всички българи. Слѣдъ прочитането и на гръцкия прѣводъ Н. Сиятелство поздрави Събранието и си излѣзе, съпроводенъ, както и при влизането си, съ гръмогласни *ура!*

„Послѣ излизането на генералъ-губернатора, Н. В. Прѣосвещенство Пловдивскиятъ г. Панаретъ се качи на трибуната и прѣдложи, съгласно съ органическия уставъ, за приврѣмененъ прѣдсѣдатель най-стария по възрасть членъ на Събранието, Н. Прѣосвещенство католишкия епископъ г. Франческа Рейноди, а за секретари — най-младитѣ изъ членоветѣ г. г. Величковъ и Калчовъ. Събранието единогласно и съ рѫкоплѣскания прие тия прѣдложения, и Н. Прѣосвященство, г. Рейноди, като се качи на прѣдсѣдателското сѣдалище, произнесе слѣдующето слово:

сѣдъ Георги Груевъ и главниятъ контролеръ Георги Беневъ бѣха членове по право; Шехъ ефенди, д-ръ Мирковичъ, д-ръ Владосъ, бургаскиятъ наибинъ Исмаилъ Зюхди (като учени), Ибрахимъ Ионтовъ, Манукъ Хинтлиянъ, К. Ахланлж (като търговци или земледѣлци), хаджи Исмаилъ бей, Иозо Карапировъ и Иванъ Найденовъ (като чиновници) бѣха членове назначени отъ генералъ-губернатора. Останалитѣ бѣха депутати избрани отъ населението. За тия послѣднитѣ английскиятъ консулъ въ Пловдивъ, г. Мичелъ съ рапорта си до лордъ Солзбери отъ 3/15 ноемврия 1879 г. съобщава, че тѣ правили голѣма честь на източно-румелийскитѣ българи, тъй като повечето били лица съ извѣстно образование. Списъкътъ на всички членове вкупъ не се намира нито въ дневницитѣ, нито въ тогавашнитѣ вѣстници, затова го давамъ тука.

„Благодарение Господу, почитаеми депутати, благодарение Господу, че ме е съхранилъ до този часъ, та да имамъ прѣвъзходното благополучие, прѣди да свърша живота си, на който три четвърти съмъ прѣминалъ помежду васъ, да видя тозъ честитъ день. Но трѣбва днесъ да Ви рѣча публично, че съмъ ги прѣкаралъ въ едно непрѣстанно и приятно благогласие съ всички васъ.

„Да, днесъ честитъ и благополученъ съмъ да прѣдсѣдателствувамъ, споредъ годинитѣ си, самъ първото Областно събрание на освободената ни страна, Източна Румелия.

„Надѣвамъ се, почитаеми прѣдставители, че това Събрание ще отвори една нова ера отъ искренни добрини за всичкитѣ туземци, които праведно се уповаватъ на голѣмото благоразумие и мѫдрость на ония, които съставляватъ това почитаемо събрание.

„Нека, прочее, благоволи Всемогущи Богъ, да излива върху членоветѣ на събранието неговитѣ божественни видѣлини, та да бѫдете толкози благотворци за въ новото благоденствие на нашата честита область.

„Понеже, по честития случай на отварянието на Областното ни събрание е днесъ тържественъ народенъ праздникъ, днешното засѣдание се заключава съ това.

„Утрѣ, часътъ на 12 по европейски, ще има редовно засѣдание.

„Събранието едногласно прие това послѣдно прѣдложение и откакъ обикновениятъ протоколъ за отварянието на Събранието се написа на български отъ секретаритѣ и подписа отъ всички присѫтствующи членове, засѣданието се вдигна, и събранието се отложи до днесъ, часа на 12 по европейски".

Епископъ Рейноди прочете рѣчьта си не на тритѣ езика, на които бѣ прочетено словото на генералъ-губернатора, а само на български. Едничъкъ западенъ европеецъ, попадналъ въ камарата на Южна България, той владѣеше само езика на мнозинството на тая область, и никой отъ малцинството не се осмѣли да поиска отъ него да говори и на турски или грърци. Той прѣдсѣдателствува, додѣто се свърши гласуването на вѫтрѣшния правилникъ на Събранието. И когато тоя правилникъ се приe и окончателното бюро, въ съставъ Ив. Ев. Гешовъ, прѣдсѣдатель, д-ръ Стамболски и д-ръ Странски, подпрѣдседатели, и Ив. Ст. Гешовъ и Ив. Салабашевъ, секретари, се избра, побѣдата на българския елементъ и възтържествуването на българската рѣчь въ източно-румелийската камара бѣха вече извоювани. И дѣйствително, нѣкои гърци депутати бѣха поискали проектътъ за вѫтрѣшния правилникъ да имъ се раздаде, както прѣдписвалъ Органическиятъ уставъ, и на грърци и турски. Но тѣмъ се отговори (Дневникъ III), че (1) споредъ тоя уставъ всѣкой е свободенъ да говори и прави прѣдложения на своя езикъ, и понеже членоветѣ на комисията, избрана да изработи казания проектъ, сѫ българи, то тѣ сѫ волни да прѣдставятъ проекта само на български и че (2) Органическиятъ уставъ прѣдписва само законитѣ и правилницитѣ на генералъ-губернатора и на директоритѣ да се обнародватъ и на тритѣ езика, а не и проектитѣ на Областното събрание. Тоя сѫдбоносенъ въпросъ, туренъ на гласоподаване, се рѣши въ полза на българската теза, тъй като противъ нея гла-

сuваха само петь душъ и двама се въздържаха. Турцитѣ не се повлияха отъ гърцитѣ при гласуването. Още при тоя пръвъ вотъ на Областното събрание тѣ се отличиха съ онова благоразумно вървене подиръ властьта и мнозинството, отъ което не сж се отклонили въ Сѣверна и Южна България, съ незначителни изключения, и до день днешенъ. Очевидно, ние нѣмаше защо да се боимъ отъ тѣхъ и при другитѣ сражения за народно прѣдимство, каквото, напримѣръ, бѣше изборътъ на Постоянния комитетъ.

Тоя изборъ се поиска отъ генералъ-губернатора съ писмо, прочетено въ засѣданието отъ 5 дек. 1879 и, по прѣдложение на д-ръ Хаканова, се тури на дневенъ редъ за заседанието отъ 10 сжщия мѣсецъ. Ние почнахме да се готвиме за него. Не че имаше защо да се безпокоимъ. Ако нашитѣ 40 душъ депутати се раздѣлѣха на двѣ групи и 20-тѣ гласуваха за 6 душъ, а другитѣ 20 за други 6, ние сигурно щѣхме да изберемъ само българи, дори и ако 16-тѣ душъ другородци се съгласѣха да гласуватъ всички — което не бѣ вѣроятно, прѣдъ видъ на поддатливостьта на турци, евреи и арменци — за свои кандидати. Въпросътъ, слѣдователно, бѣше, не дали *можехме*, а дали *трѣбаше* да изберемъ само българи. Не липсваха и между нашитѣ директори — източно-румелийскитѣ министри — и между чуждестраннитѣ прѣдставители изпитани патриоти или искренни доброжелатели, които ни съвѣтваха да не бждемъ непримирими, да не се показваме крайни, а да дадемъ доказателства на зрѣлость, умѣренность и тактъ, като гласуваме и за нѣкои небългари. Като прѣдсѣдатель на Областното събрание, азъ бѣхъ избранъ за проводникъ на тия съвѣти. Тогавашниятъ руски генераленъ консулъ въ Пловдивъ, покойниятъ князъ Церетелевъ, който ни принесе незабравими услуги и при турскитѣ кланета на 1876, като управляещъ руското вицеконсулство въ Пловдивъ, и прѣзъ войната, като доброволецъ, и подиръ нея, като втори руски прѣдставитель въ комисията за изработване на органическия уставъ (първиятъ бѣ полк. Шепелевъ), се бѣ увлѣкълъ и той отъ течението въ консулскитѣ крѫгове въ полза на една политика на неоправдано великодушие и много настоя прѣдъ мене и чрѣзъ мене да не избираме само българи. Но азъ отъ начало още си бѣхъ съставилъ друго мнѣние, което изложихъ и нему, и на други устно, а за да настроя и общественото мнѣние въ сжщия смисълъ, помѣстихъ въ в. *Марица* отъ 7 дек. една уводна статия, въ която, като говорѣхъ за българитѣ членове на областното събрание, казвахъ между другото и слѣдното:

„Дали тѣ (българскитѣ депутати), откакъ зематъ прѣдъ видъ всички важни народни интереси, които ще се въвѣрятъ на Постоянния комитетъ, могатъ, безъ ущърбъ на тия народни интереси, да се покажатъ великодушни къмъ другитѣ елементи, прѣдставени въ Областното събрание, ние оставяме тѣмъ да рѣшатъ. Отъ своя страна ние само това ще забѣлѣжимъ, че нашитѣ депутати трѣба да погледнатъ на тоя прѣдметъ отъ чистонародна точка на зрѣние. Никакво вънкашно съображение, никакво прѣдзанимание, като какво ще кажатъ хората, ако тѣ се покажатъ изключителни, та не изберать нито единъ другородецъ за тоя комитетъ, не трѣба да ги спира отъ изпълнението на оная длъжность, която тѣх-

нитѣ избиратели искатъ отъ тѣхъ. *Тѣ не трѣба да забравятъ, че не сѫ правителство, че не сѫ чиновници, назначени отъ главния управитель и одобрени отъ Портата,* та да сѫ *длъжни да се грижатъ не само за болшинството отъ населението на тая областъ, но и за меншествата;* тѣ сѫ прѣдставители, които длъжатъ своя изборъ, своето почетно и високо назначение изключително на българитѣ на тая областъ. Избирателитѣ иматъ право да очакватъ отъ своитѣ избрани не сантиментална политика, но дѣла, които да отговарятъ на довѣрието, съ което тѣ ги почетоха, да сѫ съгласни съ интереситѣ и стремленията, защитата на които имъ тѣ ввѣриха. Ние разумѣваме едно правителство, което не длъжи своето сѫществуване прѣмо на изразената воля на народнитѣ депутати, да бѫде донѣйдѣ отстѫпчиво къмъ меншествата въ страната, която то управлява; но нийдѣ не сме чули избраното болшинство въ една камара да натоварва съ защитата на най-милитѣ интереси на избирателитѣ му хора отъ меншествата, хора, които иматъ други интереси и гонятъ други цѣли. Политиката нѣма утроба, казватъ французитѣ; и ние мислимъ, че и най-умѣрениятъ европеецъ ще признае, че примѣрътъ, който ни даде Европа въ Берлинския конгресъ, като ни раздѣли отъ братята ни и ввърѣ часть отъ насъ пакъ подъ едно осѫдено робство, не е отъ естество да развие у насъ ония чувства на самоотвърженіе, които биха ни накарали да изберемъ, и противъ народнитѣ си интереси, *чужди* хора за Постоянния комитетъ на тая областъ, която е и ще бѫде всѣкога *наша*".[1])

Два дена подиръ появяването на тая статия, на 9 декемврия вечерьта, се свикаха на частно заседание въ митрополията българитѣ членове на Областното събрание и слѣдъ дълго разискване, подиръ като единодушно се одобри мнѣнието, че не трѣба да избираме за редовни членове на Постоянния комитетъ освѣнъ българи, а за замѣняещи членове само да туримъ единъ турчинъ и единъ арменецъ, ние опрѣдѣлихме кандидатитѣ и назначихме комисия, която да приготви бюлетинитѣ за слѣдното заседание. На утрото, 10 дек., изборътъ на комитета се извърши и, както можеше да се прѣдполага, при тоя изборъ мнозина и отъ другороднитѣ гласуваха за нѣкои отъ нашитѣ. И дѣйствително, ето какъ дневникъ XXVI на Събранието отъ 10 декемвр. 1879 описва тоя изборъ:

„Прѣдсѣдательтъ съобщава, че първиятъ въпросъ на дневния редъ е избирането на Постоянния комитетъ и прочита членоветѣ на вѫтр. правилникъ, които се отнасятъ до тоя изборъ. Събранието приима, по прѣдложението на Г. Златарева, 10 минути отпускъ за размишление върху лицата, които да се изберат. Слѣдъ отпуска депутатитѣ поднисатъ на бюрото избирателнитѣ си записки и назначаватъ д-ръ Владосъ да провѣрява заедно съ квесторитѣ записването на гласоветѣ.

„Резултатътъ на избирането е слѣдующиятъ:

„Отъ 52 присѫтствующи 49 гласуватъ, а 3 се въздържатъ.

---

[1]) Статиитѣ бѣха анонимни, но че тая статия (написана още на 6 декемврия, веднага подиръ писмото на генералъ-губернатора) бѣ отъ моето перо, свидѣтелствува г. М. Ив. Маджаровъ, единственниятъ тогава мой сътрудникъ при редактирането на *Марица*.

„Иматъ най-много гласове и сѫ избрани: Карапировъ (българо-католикъ) 26, Ив. Ев. Гешовъ 24, д-ръ Янколовъ 23, д-ръ Стамболски, д-ръ Странски, Саллабашевъ и свещ. Тилевъ по 22, Величковъ 20, Воденчаровъ 17 и Маджаровъ 15".[1])

А за замѣняещи членове гласуваха 44, въздържаха се 5. Избраха се Шехъ ефенди съ 29 гласа, Пѣевъ съ 14 и Хинтлиянъ съ 7 гласа

Изборътъ на Постоянния комитетъ бѣ вѣнецътъ на горѣспоменатитѣ побѣди на източно-румелийскитѣ българи, логическото послѣдствие отъ грамадното имъ надмощие въ Областното събрание. Съ него тѣ довършиха своето дѣло. Мирно и безкръвно тѣ окончателно завладѣха Източна-Румелия и ѝ приготвиха онова бързо политическо самоубийство, което доказа на свѣта, че „не се гаси туй, що не гасне" и не се дѣли онуй, що не е дѣлимо.

---

[1]) Послѣдната цифра доказва, че ако другородцитѣ бѣха били 17 и бѣха гласували заедно, тѣ сигурно щѣха да изберат поне единъ свой кандидатъ.

Изъ миналото на еснафитѣ.

Отъ **В. Атанасовъ.**

Ау-баба или яху-баба? — Тестирликътъ. — Допълнителни бѣлѣжки. — Пазарни цѣни.

Въ XIV-та годишнина на Периодическото списание (отъ 1902 год.) на стр. 749 обяснихъ, че подъ думата *ага*, която дума се срѣща въ Софийския бакалски тефтеръ, споредъ казването на Хаджи Дочка Михаловъ, трѣбва да се разбира първомайсторътъ на тогавашнитѣ табаци и еминиджии, нѣкой си Ау-баба. Дава ми се възможность да се повърна къмъ тоя прѣдметъ и да го развия съ допълнителни свѣдения.

Изглежда, че названието *ау-баба* е съкратена форма отъ *яху-баба* и че то се е давало изобщо на първомайсторитѣ на най-значителния на него врѣме табашки еснафъ.

Табашкиятъ еснафъ е билъ почти единствено и навредъ прѣдставляванъ отъ турци занаятчии и първомайсторътъ му е билъ до висока степень уважаванъ отъ всички други еснафи. Къмъ него сѫ прибѣгвали всички еснафи било за защита, било за съвѣти, или за рѣшаване на разни спорове. Той се е ползувалъ съ голѣмъ авторитетъ и особени права и прѣдъ самитѣ турски власти. Той е билъ на всички *бабà*, сир. баща, старейшина; прибавката *яху* е приетъ у турцитѣ способъ за обращение къмъ видни лица („яху!“: уважаеми!).

Г-нъ Д. Мариновъ въ „Жива Старина“ IV книга прѣдполага, че названието яху-баба се е отнасяло за нѣкакъвъ си висшъ чиновникъ въ Цариградъ специално за всички еснафи въ Турция, и подкрѣпя прѣдположението си съ туй, че въ 1850 год. билъ дохаждалъ такъвъ яху-баба въ Видинъ. Г-нъ Мариновъ е правъ по отношение на туй, че въ Цариградъ е сѫществувала подобна служба на началникъ на еснафствата, както се вижда отъ документа, който тукъ прѣдавамъ, но азъ допущамъ, че и нему се е отдавало сѫщото название яху-баба и заключавамъ, че първомайсторитѣ на табашкия еснафъ сѫ били единъ видъ прѣдставители или замѣстници на тоя яху-баба въ Цариградъ.

Началникътъ на еснафствата въ турската столица билъ потомецъ на свещеното мохамеданско лице Ехъ Евранъ Вели. Кое е било това лице, подъ покровителството и грижитѣ на което били най-първо поставени занаятитѣ и еснафствата въ Турция, и какъвъ е билъ основаниятъ отъ него институтъ, не можахъ, при всичкитѣ си старания, за сега да узная.

Документътъ, отъ който се узнава за това свето лице, въ прѣводъ (на г. М. Л. Малѣева) гласи:

До кехаята на абаджийския еснафъ.

„Съгласно съ тарикàта (установения редъ или обичай) на нашия праотецъ Ехъ Евранъ Вели и съгласно съ царския ферманъ и закона, дава се дозволение на кехаитѣ, служещитѣ, майсторитѣ и калфитѣ на художницитѣ и табацитѣ, находещи се въ османската държава; и дюкянитѣ на тия, които нѣматъ дозволение, съобразно съ закона, се спиратъ (се затварятъ). Прочее, сега като дойдохъ въ Варненския окрѫгъ, за да дамъ дозволение, споредъ тарикàта и потрѣбата, абаджийскиятъ еснафъ въ Варна ми поднесе прошение, за да назнача и поставя на казания еснафъ единъ кехая. Никола Лигонди отъ казания еснафъ, понеже притежава изискуемитѣ за това качества, то съ моето съгласие и по желанието на казания еснафъ, реченниятъ Никола Лигонди се назначи и постави за кехая на казания еснафъ. Въ извѣстие на това настоещето дозволително се даде на казания кехая.

15. Джемазиюлъ-еввелъ 1284 (2. септемврия 1866 г.).

(Подп.) Шехъ Мустафа Кадри,
(Печатъ) потомецъ на Ехъ Евранъ Вели.

Подъ употрѣбената въ прѣвода дума кехая можемъ ли да разберемъ службата чаушъ на еснафа, когато има основание подъ нея да разберемъ друга и по-важна служба на тогавашнитѣ еснафства? Сѫдя така отъ слѣдната записка въ тефтера на софийския терзийски еснафъ:

„1834. Знати се какво намериха мунасипъ (прилично) *сасъ кехаята заедно* и масторете заедно маисто(ръ) панчоте игитъ башия“.[1])

Понеже правата на чауша въ еснафа не сѫ се простирали и въ избора на игитъ-башията (първомайстора)[2]) слѣдва да се заключи, че кехаята е било друго длъжностно лице и, както се вижда отъ документа, по назначение отъ висше началство.

Отъ документа може да се заключи още, че тоя началникъ на еснафствата е обикалялъ отъ врѣме на врѣме изъ областитѣ на турската държава, за да дава дозволение „споредъ тарикàта и потрѣбата“. Тия обиколки той е правилъ по своя инициатива и по потрѣба, вѣроятно по поканване. Не може да се допустне, че за да дойде таквозъ високопоставено лице въ Варна, мотивътъ е билъ само да назначи и постави единъ кехая на абаджийския еснафъ. Това назначение е било просто

[1]) „Нашитѣ еснафи“ въ „Свѣтлина“, 1894, бр. IX—X стр. 160, 3 колона.

[2]) Въ сѫщность игитъ-башията е билъ помощникъ на първомайстора (устабашията), но въ нѣкои еснафи, прѣдполагамъ, сѫ избирали първомайсторъ подъ названието игитъ-баши. Споредъ Маринова (Жива старина, кн. IV) и С. Пранчова (Всемирна търговска География, 1888. стр. 83) игитъ-башията или гидъ-башията е *помощникъ* на първомайстора, а чаушътъ — *служитель*. Самата дума значи силенъ, хитъръ началникъ (отъ араб. дума егидъ, ейдъ = твърдъ, якъ, хитръ, напр. ейдъ-адамъ = юнакъ човѣкъ).

използуване случая на дохождането на еснафския началникъ, прѣдизвикано отъ по-важни работи по еснафитѣ. За да приемемъ туй, още повече ни кара обстоятелството, че едно раздвижване на такъвъ тежъкъ сановникъ отъ дюшечето му въ Цариградъ е било свързано съ значителни разноски, все за смѣтка на еснафитѣ; най-подиръ и не е имало физическа възможность той самъ и навредъ да прилага тарикàта.

Очевидно е, прочее, че тоя висшъ сановникъ е ималъ свои замѣстници въ областнитѣ градове, а това сж първомайсторитѣ турци на табашкия еснафъ.

Една отъ най-важнитѣ функции на Яху-баба е било изпълняването на *тестирлика* — свещения за еснафитѣ обредъ за посвещаване или обричане нѣкого въ извѣстенъ занаятъ. Никой другъ освѣнъ членоветѣ на еснафството сж можли да възприиматъ тестирлика и да бждатъ обричани въ занаята. За да се дойдѣло до положението на самостоятеленъ майсторъ, трѣбало е да бжде човѣкъ тестирлия.

Въ регулитѣ на дюлгерския еснафъ въ Брацигово четемъ:

„има майсторе тестирлии и башкалика си платили". По нататъкъ:

„и кой нема майсторъ тестиръ да не вади момче".[1])

Повече нѣщо — отъ тефтера на терзийския еснафъ въ София:

„1820 .... кои тестирсусъ (безъ тестиръ) да незима ни чиракъ ни калфа да цани".[2])

Въ еснафа се е знаело, кои нѣматъ тестиръ, държали сж се за тѣхъ и бѣлѣжки, защото тѣ трѣбало да плащатъ годишно по 3 или 8 гроша *кузупараси* (пари за агне). Съ събиранитѣ отъ тѣхъ пари еснафътъ си правѣлъ всѣка година угощение съ агнета (слѣдъ Гергьовденъ). Въ тефтера на софийс. терз. еснафъ срѣщаме:

„1829. Николчо игитъ башия показува що са тестирсизе що давая кузупараси по 3 гроша". По-долу:

„1852. показваме които са масторе тистирсжзе да даватъ на годината заради кузиитѣ по 8 гр."[3])

Освѣнъ чираци и калфи имало е и майстори безъ тестиръ; първитѣ сж плащали по 3 гр., а майсторитѣ по 8 гр. „кузупараси".

Тестирликътъ не е рѣшавалъ по сжщество достойнството на единъ майсторъ; това достойнство се е спечелвало слѣдъ едно пълно усвояване на приемитѣ на занаята. При все това безъ тестиръ не е можло! Отъ дѣ и защо тоя култъ на единъ просто формаленъ обредъ?!

Тестирликътъ е повдигалъ прѣди всичко въ очитѣ на обществото важностьта и значението на занаята. Съ качеството на „еснафлия човѣкъ" едно врѣме хората минаваха за редовни и честни и бѣха много уважавани. Друго, тоя обредъ е придържалъ синоветѣ на занаятчиитѣ къмъ

[1]) Периодич. спис. год. 1901. стр. 880.

[2]) „Свѣтлина", год. 1894, кн. IX—X, стр. 160, 2 колона.

[3]) Пакъ тамъ, стр. 160 и 161.

занаятитѣ, въ тѣхъ да търсятъ своето призвание. Занаятътъ трѣбало е да се прѣдава отъ баща на синъ, едно по вродени вече наклоности, и друго, за да се прѣдаде грижливо и вѣщо, както само единъ баща може това да направи. Не ще съмнѣние, всичко туй е много помагало на врѣмето за прѣуспяването на занаятитѣ.

На обреда тестирликъ се е давало много тържественъ характеръ, съ цѣль, види се, за да бжде колкото се може пó-внушителенъ за свѣта — и за хората отъ еснафа, и за тия вънъ отъ него. Майсторътъ — баща обрича чирака, калфата, сина си въ тѣхното призвание, и веднажъ това станало — никакво отклонение вече отъ него. Ако майсторътъ, като баща, нѣма синъ, той е длъженъ за тоя обредъ да усинови чирака си. Безъ това едноврѣменнитѣ еснафлии хора имаха чирацитѣ си и калфитѣ си, макаръ и чужди синове, за свои: съ тѣхъ работѣха и почиваха еднакво, на една трапеза съ тѣхъ ядѣха.

Приимането на тестиръ и производството въ майсторство въ сжщность не сж били едно на друго подусловени; обаче майсторъ безъ тестиръ не е билъ толкозъ уважаванъ. Такива закъснѣли по една или друга причина майстори безъ тестиръ (тестирсъзи) при угощенията е трѣбало да служатъ на старитѣ майстори. Изглежда дори, че отъ тѣхъ били назначавани чауши на еснафа, които били прости изпълнители на разпорежданията на първомайсторитѣ (служители). Така срѣщаме въ тефтера на софийс. терзийски еснафъ:

„1826 ..,. щочинатъ чаушлукъ тестирсъзете наново“.[1])

Къмъ това, като вземемъ прѣдъ видъ, че тестирсъзитѣ сж били задължени да плащатъ годишна такса „кузупараси“, явно става, че никъкъ не е било изгодно да се седи въ еснафа безъ тестиръ. Всѣки пó-поредъченъ, още чиракъ или калфа, гледалъ е при пръвъ случай да възприеме тестира; нѣкои бащи — майстори дори при удобния случай сж подвеждали на тоя обредъ и двѣгодишни свои дѣца. Такива малки дѣца сж носѣли на тържеството чирацитѣ или калфитѣ.

Понеже тържеството е струвало доста разноски, гледало се е да става на пó-дълги срокове, на 10 или 15 годинъ. По сжщитѣ съображения по нѣкога то е било прѣдприимано отъ нѣколко еснафа задружно. Въ Пловдивъ сж дохождали за възприимане на тестиръ абаджии отъ Копривщица и Калоферъ.

Самото тържество е ставало въ София така. На първия день се събиратъ огласенитѣ за тестиръ. Музиката, състоеща отъ тжпани и зурни, повежда *алая* (процесията), на чело на който сж калфа-башиитѣ[2]) на респективнитѣ еснафи; тѣ носятъ по една дълга тояга, облѣчена съ цвѣтенъ платъ, на която родителитѣ на тия, които ще възприематъ тестиръ, привързватъ чеврета (кърпи). Тая процесия обикаля всички махли на града, за да прибере лицата за тестиръ.

---

[1]) „Свѣтлина“, стр. 160, 2 колона.

[2]) Всѣки еснафъ е ималъ единъ избранъ отъ калфитѣ **калфа-баши**, който при подобни случаи е билъ помощникъ на първомайстора.

На втория день, ако еснафътъ е турски, събранитѣ за тестиръ лица дохождатъ въ джамията, и тукъ яху-баба прѣвързва всѣкиму тестира, коприненъ пещималъ, сир. единъ видъ прѣстилка, или просто единъ късъ копириненъ платъ, кумашъ, купенъ за 30 до 40 гроша. Ако еснафътъ е български, яху-баба на опрѣдѣленъ часъ дохожда на нѣкое уречено мѣсто, обикновено на чорбаджи Османова чифликъ (сегашната мѣстность надъ Вайсовата воденица къмъ Ючъ-бунаръ) и тукъ прѣвързва тестиритѣ. Слѣдъ това насѣдватъ майсторитѣ, тестирлиитѣ даряватъ майсторитѣ съ по единъ калъпъ сапунъ и имъ цалуватъ ръка, а на яху-баба се поднася отъ страна на еснафа сукно (чоха). Въ обичай е било още да се подаде на всѣки майсторъ и по една клечица за чистене на ухото, тъй наречения по турски *хилялъ*. Отъ турската поговорка „бир хилял бин груш едер“ (единъ хилялъ струва хиляда гроша) може да се заключи, че подаването на тая клечица изразявало искреность на чувства, че не съ дарове, а съ чувство на признателность и привързаность човѣкъ може да се издължава...

Най-подиръ се яде и пие. Гозби, които се приготвятъ тукъ на самото мѣсто, ракия, вино — всичко въ изобилие. На турцитѣ освѣнъ други гозби се поднася пилафъ и зерде (добрѣ разваренъ оризъ въ медена вода). Всѣки майсторъ има тукъ единъ свой чиракъ, който му донася постелка (килимче), пиятка, вилушка, лъжица и пр., който му служи и отнася отпослѣ вещитѣ у дома му. Разбира се, безъ печено агне не е било, а отъ туй вече трѣбва да се разбере, че тържеството е ставало слѣдъ Гергьовдень, понеже агне прѣди тоя день не се е яло подъ никое условие.

Отъ една смѣтка (въ тефтера на терзийския софийски еснафъ) за подобно тържество виждаме, че се е разходвало:[1])

„1807 .... нако калфа баши хесапимехъ *тестирскио хесапъ* ....

похарчи	гр.	323:
далъ за вино	„	63:
далъ нааначкоте	„	26:20
далъ на митоте	„	15:
далъ па(къ) закаве	„	71:
далъ за чоха па(ри)	„	48:30
за сено дара (?)	„	12:
		559:10

— — —

Успѣвамъ сега да дамъ слѣдното тълкуване на думата *орду-ачеси*, употрѣбена въ тефтера на соф. терз. еснафъ:[2])

„1810 да се знае орди ачеси що излази на еснафохъ гроша 39 еврете ярдумъ чинатъ на тия пари гр. 9“.

[1]) „Свѣтлина“. 1894, IX—X, стр. 159, 2 колона.

[2]) „Свѣтлина“, 1894. IX—X, стр. 159. 3 кол.

Тая сложна дума, отъ турскитѣ *орду* = войска и *акче* = пари, означавала доброволната (?) помощь, съ която еснафътъ помагалъ на царщината въ врѣме на война, или изобщо когато е ставало движение или прииждане на войска въ града. Въ той случай еснафътъ билъ опрѣдѣлилъ 39 гроша, и евреитѣ (разбира се членове на еснафа) били помогнали (*ярдъмъ* = помощь) на тая сума съ 9 гроша.

Остава да се съберать свѣдения и за тия „еснафски тескерета", които срѣщнахъ въ тефтера на бояджийския еснафъ въ Панагюрище отъ 1866 г.:

„60 гр. за еснафъ тескереси", или:

„дадухме за дюгенете отъ еснафски пари за 4 тескерета гроша 112:20", или:

„дадухъ за тескерета 50 гроша".

Въ горѣприведения документъ се споменува, че „дюкяни, които нѣмать дозволение, съгласно съ закона", се затварять. Дали тия тескерета не сѫ били издавани въ форма на дозволение за отваряне на еснафски дюкяни и на разписка за внесената такса?

Пазарнитѣ цѣни на разни прѣдмети, които по̀-долу прѣдавамъ, сѫ черпени единствено отъ тефтера на едно неизвѣстно лице отъ Тетевенъ. Тѣ се отнасять за годинитѣ отъ 1845 насамъ, когато е продължавало и у насъ бързото и значително покачване на цѣнитѣ. Тѣ сѫ интересни и въ туй отношение, че потвърдявать общото въ Европа покачване на цѣнитѣ на стокитѣ, което води началото си отъ откритието на Америка поради силния притокъ отъ тамъ на злато и сребро. Изобилието на пари причинява намаление на стойностьта имъ спрѣмо стокитѣ. Дѣто паритѣ сѫ въ изобилие, стокитѣ ставать по̀-скѫпи, и наопъки.

Понеже размѣрътъ на цѣнитѣ зависи и отъ продукцията и консумацията, тѣ сѫ важни и въ това отношение, че изражавать много обстоятелства, които улеснявать проучването на народно-стопанското положение на една земя за единъ извѣстенъ периодъ.

У насъ материята по цѣнитѣ отъ миналото, прѣди освобождението, врѣме е просто незачекната, а и нейното събиране и разработване се прѣдставя като много трудна работа, понеже нѣмаме достатъчни извори. Ето защо събирането на данни по цѣнитѣ е работа, къмъ която слѣдва да се устремимъ.

Отъ бѣлѣжкитѣ на тоя тефтеръ отъ Тетевенъ, разхвърлени както всѣки може да си прѣдстави, извадихъ цѣнитѣ и ги групирахъ по групи на стокитѣ за двѣ десетилѣтия.

I. Съестни.

	Отъ 1845—1855.	Отъ 1865—1875.	Бѣлѣжки.*)
Арпаджикъ	2 гр.	—	Оката
Бобъ (фасулъ)	1 гр. 0 п.	1 гр. и 30 п.	„
Врашно	—	20 до 45 п.	„
Вино	Отъ 16 п. до 1 гр.	Отъ 35 п. до 2 гр.*	На едро отъ 7—25 п.
Зеле		9 и 10 п.	Главата
Зейтинъ	10 и 12 гр.	12 гр.	Оката
Лебеница	8 п.	15 п.	Едната
Лукъ (червенъ)	Отъ 20 до 32 п.	Отъ 20 п. до 1 гр.	Оката
Масло	Отъ 4 до 11 гр.	—	На едро 3½ гр. ока
Маслини	3 гр.	6 гр.	Оката
Медъ	3 и 4 гр.	Отъ 4 до 8 гр.*	На едро и по 26 п. ока
Месо — Овче	Отъ 32 до 50 п.	Отъ 60 п. до 2½ гр.	Оката
Месо — Говеждо	Отъ 24 до 32 п.	50 п.	„
Млѣко	12 п.	20 п.	„
Оризъ	Отъ 75 п. до 3½ гр.	Отъ 3 до 4 гр.	„
Оцетъ	Отъ 1 до [illegible] гр.	Отъ 60 п. до 2 гр.	„
Пастарма (овча)	2 гр. 10 п.	2½ гр.	„
Пиперъ черн̌ъ	8 гр.	—	„
Пиперъ червенъ	4 гр.	—	„
Пиперъ чушки	Отъ 32 до 50 п.	—	„
Ракия	Отъ 2½ до 6 гр.*	Отъ 3½ до 5½ гр.	На едро 2 гр. ока
Риба	Отъ 2 до 4½ гр. (Мерсинъ 4¼, Сомъ 3½ гр.)	Отъ 4* до 8 гр.	Ока; На едро 4 гр. ока
Сирене	Отъ 65 п. до 2½ гр.	Отъ 60 п. до 4 гр.*	На едро и по 1 гр. ока
Сланина	Отъ 60 п. до 3 гр.	Отъ $3^{3}/_{2}$ до 4½* гр.	На едро и по 36 п. ока
Соль — Каменна	Отъ 30 до 60 п.	Отъ 60 до 70 п.	Ока
Соль — Морска	Отъ 13 до 26 п.	Отъ 8 до 60 п.*	На едро и ока
Сюджуци	2½ гр.	3½ гр.	Оката
Тикви	-	2½ гр.	Единъ товаръ
Тютюнъ	Отъ 2½ до 8 гр.	Отъ 6 до 8 гр.	Оката
Хайверъ	8 гр.	8 гр.	„
Шикеръ (захаръ)	Отъ 7 до 10 гр.	—	„

II. Домашни и занаятчийски потрѣби.

	Отъ 1845—1855.	Отъ 1865—1875.	
Аба, черна (халеби)	Отъ 3 до 4½ гр.	Отъ 6 до 7 гр.	Лакътътъ
Аба, рѣдка	2½ гр.	Отъ 3 до 4½ гр.	„
Варъ	5 пари	Отъ 6 до 10 п.	Оката
Восъкъ	Отъ 20 до 22 гр.	Отъ 25 до 36 гр.	„
Вълна	Окъ 4½ до 5 гр.	Отъ 6 до 10 гр.	„
Гайтанъ	Отъ 3 гр. 16 п. до 5 гр.	Отъ 1 гр. 30 п. до 3 гр.	Топътъ
Дъски	Отъ 5 до 14 п.	Отъ 4 до 6 п.	Дъската
Дърва на кола	Отъ 5 до 6 гр.	Отъ 8 до 11 гр.	
Дърва на товаръ	Отъ 60 п. до 2 гр.	Отъ 2½ до 3 гр.	
Ерина	—	Отъ 10 до 13 гр.	Оката
Желѣзо	Отъ 2 гр. 35 п. до 3½ гр.	4 гр.	„
Камъне	30 п.	2 гр.	Колата
Клинци	Отъ 2 до 4 п.	Отъ 2½ до 3 п.	Единътъ
Кожа волска	Отъ 8 до 20 гр.	—	Едната

*) Нѣкои отъ бѣлѣжкитѣ се отнасятъ за оная рубрика, въ която е поставена звѣздичка.

	Отъ 1845—1855.	Отъ 1865—1875.	Бѣлѣжки.
Кожа биволска . . .	120 гр.	110 гр.	Едната
Кожа ерешка . . .	—	Отъ 2 до 6½ гр.	„
Кожа овча	5 гр.	9 гр.	„
Козина	—	4 гр.	Оката
Лой	4 гр. 30 п.	—	„
Лопата	Отъ 26 до 30 п.	Отъ 26 до 32 п.	Едната
Метла	20 п.	—	„
Плоча конска . . .	Отъ 50 до 60 п.	60 п.	„
Свѣщи	6 гр.	Отъ 7 до 8 гр.	Оката
Сачикъбрузъ (зеленъ камъкъ)	Отъ 2½ до 3 гр.	—	„
Синъ камъкъ . . .	10 гр.	—	„
Стомана	Отъ 6 до 8 гр.	—	„
Шаекъ бѣлъ	—	Отъ 4 гр. 12 п. до 5 гр.	Лакътътъ
Шаекъ синъ	—	5½ гр.	„

III. Облѣкло.

	Отъ 1845—1855.	Отъ 1865—1875.	
Калпакъ	—	5 гр.	
Калцуни	—	8 гр.	
Кебе	—	Отъ 30 до 35 гр.	
Навуща	—	4 гр.	
Пантофи	-	Отъ 13 до 18 гр.	
Поясъ	2 гр. 10 п.	—	
Сукманъ	6 гр.	—	Ока
Фесъ	Отъ 7 до 8 гр.	—	
Царвули	Отъ 3½ до 6½* гр.	Отъ 6½ до 15 гр.	*Вашъ царвули
Чехли	—	10 гр.	
Чорапи	Отъ 2 до 3 гр. 15. п.	Отъ 3 до 3½ гр.	

IV. Работа.

	Отъ 1845—1855.	Отъ 1865—1875.	
Надничарь	Отъ 1½ до 4 гр.	Отъ 3 до 7 гр.	На день
За косене	3 гр.	Отъ 3 до 5 гр.	„
За жетва	—	Отъ 1½ до 2 гр.	„
За оране	Отъ 5 до 6 гр.	Отъ 4 до 7 гр.	„
За коване	7½ гр. (2 вола)	Отъ 2 до 5 гр. (единъ кракъ)	—
За тъкане	—	2 гр.	На день, на жена
За плѣвене	—	2½ гр.	„ „ „ „
За бодисване . .	6 гр. сукманъ	—	Оката
	18 гр. поясъ	—	½ ока

V. Домашенъ добитъкъ.

	Отъ 1845—1855.	Отъ 1865—1875.	Бѣлѣжки.
Агне	8 гр.	Отъ 12 до 21 гр.	—
Биволъ	—	300 гр.	—
Брава	Отъ 13 до 23 гр.	Отъ 20 до 29 гр.	—
Волъ	256 гр.	—	—
Ере	—	Отъ 7 до 15½ гр.	—
Коза	Отъ 16 до 21 гр.	40 гр.	—
Кочъ	17 гр.	—	—
Конь	518 гр.	—	—
Крава	125 гр.	—	—
Овенъ	Отъ 16 до 23 гр.	Отъ 18 до 66 гр.	—
Овца	Отъ 11 до 14 гр.	Отъ 19 до 23½ гр.	—
Овца съ агне . . .	Отъ 16 до 18¾ гр.	—	—
Свиня	Отъ 51 до 72 гр.	—	—
Шиле	15 гр.	Отъ 15 до 20 гр.	—

VI. Житни храни.

Жито	Отъ 18 до 22 п.	Отъ 25 до 40 п.	Оката
Ечмикъ	Отъ 10 до 14 п.	Отъ 20 до 32 п.	„
Кукурузъ	Отъ 10 до 20 п.	Отъ 24 п. до 1 гр.	„
Овесъ	12 и 13 п.	Отъ 15 до 19 п.	„
Сѣно	4 и 8 п.	6 и 9 п.	„
	2½ до 6 гр.	10 гр.	Кола

VII. Монети.

Баджаклия	58 гр.	—	
Бешликъ	6 гр.	—	Петакъ
Доксанлъкъ	8 гр.	—	
Икиликъ	11 и 13 гр.	—	
Империалъ	Отъ 90 до 110 гр.	—	
Ирмиликъ	Отъ 20 до 24 гр.	—	
Лира	130 гр.	—	
Меджидия зл. . . .	Отъ 100 до 120 гр.	103 и 105 гр.	
Меджидия бѣла . .	21 гр.	20½ и 21 гр.	
Махмудие	90—104 гр.	—	
Минцъ	52 и 55 гр.	53 и 54 гр.	Австрийска
Оникиликъ	18 и 20 гр.	—	
Рубла	15, 18 и 19 гр.	17½ и 18 гр.	Руска
Франгъ	—	91 и 92 гр.	Наполеондоръ?
Цванецъ	—	3 и 3½ гр.	Австрийска

Кратка история на 16-и Ловчански полкъ. — 1878—1901 г. Издание на комитета по въздигане паметникъ на паднналитѣ прѣзъ сръбско-българската война чинове на полка. — Вратца, 1904 г.

Особениятъ животъ на войсковитѣ части и бойнитѣ искания налагатъ запазването на ония войскови дѣяния и традиции, които образуватъ отличителната характеристика на всѣка една отъ тѣхъ и споредъ които тѣ се радватъ или не на заслужена слава. Отъ тая гледна точка историографията на войсковитѣ части е не само желателна, но и необходима, за да може да се запазятъ непокжтнати ония факти отъ съвокупния животъ на цѣлата часть или на отдѣлнитѣ ѝ членове, които може да послужатъ за назидание на бждещитѣ поколѣния.

Но такава историография може да постигне цѣльта си само тогава, когато тя е написана съ умѣние, когато изтъква не мъртви цифри, а дѣяния живи, способни да възбудятъ възвишени чувства на съревнувание, на подражание и дори на самопожертвуване въ случаитѣ, когато отъ това ще зависи животътъ на ближния или благото на отечеството. Не удовлетворява ли на тия условия, историографията е безцѣлна, и появяването ѝ не намира достатъчно оправдание.

Първиятъ въпросъ, който се прѣдставя слѣдъ прочитането на горѣозаглавената книжка, е, *отъ кого и за кого е тя написана?* Тия въпроси не сж безъ значение, понеже отъ назначението на книжката зависи способътъ на нейното изложение, а отъ автора ѝ — ония достоинства, които сме въ право да очакваме отъ нея.

И така, за кого е писана тая история: за широката публика ли, за офицеритѣ ли, или за войницитѣ? Това не се вижда нито отъ оглавлението, нито отъ прѣдговора, нито пъкъ може да се заключи отъ самото изложение; така че ще трѣбва да приемемъ, че тя е „универсална“, — за всички по малко и за никого особено. Извѣстно е, че всѣка книга има свой кржгъ читатели; книги съ специално назначение не могатъ да удовлетворятъ еднакво вкусоветѣ на читатели, стоещи на различна степень умствено развитие и обществено положение. По такъвъ начинъ историята на 16-и полкъ, като непрѣдназначена за опрѣдѣленъ кржгъ читатели, нѣма да удовлетвори очакванията на никого отъ тѣхъ.

Кой е авторътъ на тая история? Извѣстността на автора или на авторитѣ ни дава оня критерий, споредъ който ние опрѣдѣляме онова, що може да се иска отъ единъ тѣхенъ литературенъ трудъ, понеже онова, което е похвално за перото на единъ войникъ, може да бжде посрѣдствено за перото на единъ младъ офицеръ и осждително за перото на единъ старши началникъ въ армията, още повече ако той е и съ висше образование и съ литературни претенции.

Въ дадения случай, ако сждимъ по „печатното разрѣшение отъ командира на полка,“ оповѣстено на вжтрѣшната страница на втория заглавенъ листъ, излиза, че историята е писана отъ *нѣкой* или отъ *нѣкои* офицери отъ полка. Но ако сждимъ отъ „Прѣдговора“, това е дѣло или на самия командиръ или, най-малко, то е станало подъ негова редакция, понеже споредъ саморжчното му заявление „той счелъ за прѣстжпно да

напустне полка безъ да тури здрави основи на печатнитѣ (?!) му традиции.“ Чрѣзъ това заявление командирътъ на полка, отъ генералния щабъ полковникъ Кантарджиевъ, който е извѣстенъ въ военната литература и съ други трудове отъ подобенъ и другъ характеръ, не само че поима върху си заслугата за достоинството на труда, но и отговорностьта за недостатъцитѣ му.

Тоя „Прѣдговоръ“, подписанъ съ пълния подписъ на общественото и служебно положение на полковникъ Кантарджиева, заслужва особено внимание. Обикновено прѣдговоритѣ на една книга служатъ, за да се поясни на читателитѣ или нейното назначение, или причинитѣ на появяването ѝ, или срѣщнатитѣ при издаването ѝ мѫчнотии и улеснения, или какъвъ и да е другъ фактъ, свързанъ непосрѣдствено съ съдържанието или напечатването на самата книга.

Прѣдговорътъ на полковникъ Кантарджиева къмъ историята на 16-и полкъ има съвършено другъ характеръ: отъ начало до край той е едно претенциозно самохвалство върху миналата му литературна дѣятелность, върху никому неизвѣстното и въ всѣки случай съвършено безинтересно за историята на 16-и полкъ негово частно мнѣние по възпитателното значение и ползата отъ историята на полковетѣ, писано прѣди 15—16 годинъ още, и въ което той билъ тогава „изказвалъ“ онова, що билъ „доказвалъ“ чрѣзъ настоещия трудъ. Нѣщо повече дори, въ тоя прѣдговоръ полковникъ Кантарджиевъ като въ собствено издание прави дори илюзия на нѣкакви си литературни недоразумѣния по списването на военната историография съ свои опоненти по другъ единъ подобенъ трудъ.[1])

Безъ да обръщаме внимание на литературната несъстоятелность на самия прѣдговоръ, която личи отъ пръвъ погледъ, и на това, че въ прѣдговора собствено нищо особено нито се „казва“, нито пъкъ се „доказва“, ще си дозволимъ да попитаме автора му, връзъ какво основание си е дозволилъ той да вниса елементъ на лични отношения и дертове дори въ единъ трудъ отъ военно-възпитателно значение, съдържанието на който трѣбва да стои далечъ отъ всѣкакви лични разправии и недоразумѣния? И не показва ли единиятъ тоя фактъ, че претенциозностьта на автора на прѣдговора върху „важното възпитателно значение на полковитѣ истории“ не почива върху здрави основи, понеже той самъ нѣма ясно прѣдставление за най-елементарнитѣ изисквания отъ подобенъ единъ трудъ? Ние само туряме горнитѣ въпроси, безъ да имъ даваме отговоритѣ, като прѣдоставяме всѣкиму да ги разрѣши, споредъ както той разбира тия работи.

Изложението на самата история почва чрѣзъ отдѣлното описание формируването на самостоятелнитѣ Севлиевска и Ловченска дружини, отъ които отпослѣ е билъ образуванъ 16-и Ловченски полкъ. И понеже, както самото имъ формиране, така и по-нататъшното имъ развитие е ставало връзъ основа на едни и сѫщи разпоредби, то и самото изложение на тия факти би трѣбвало да бѫде почти идентично. Въ дѣйствителность това далечъ не е така, и дори пълнотата на свѣденията

[1]) Глед. Воен. Журналъ, год. XIV, кн. VIII.

не е еднаква. Така напр., за Севлиевската дружина сѫ дадени два щата, единъ за къмъ края на 1878 година, а другъ за прѣзъ 1879; за Ловченската не е даденъ нито единъ. Квартируването на Севлиевската дружина е прослѣдено до 1884 г., а онова на Ловченската до 1880 г. А това не показва друго освѣнъ, че историята се е писала не по прѣдварително начертанъ планъ, и че материалитѣ сѫ били случайно подбирани.

Като прѣминемъ къмъ прѣцѣняването на самия материалъ въ тоя отдѣлъ, ние ще кажемъ, че вънъ отъ оскѫднитѣ фактически данни по първоначалното формиране на дружинитѣ, черпени изключително отъ полковата архива, всичко останало не прѣдставлява никакъвъ сѫщественъ интересъ за цѣлитѣ на полковата историография и е безцѣлно повтаряне на едни и сѫщи думи, изпъстрени тукъ-тамъ съ различни цифри. Молимъ, какъвъ исторически интересъ за „писменитѣ" традиции на полка прѣдставлява, напримѣръ, описанието на обратния походъ на дружината отъ Ески-Джумая до Севлиево съ означение на етапитѣ и дневнитѣ почивки? Но и да прѣдставляваха тия свѣдѣния какъвъ-годѣ интересъ, то нима мѣстото имъ е въ отдѣла на квартируването?

Послѣ, въ историята на коя чуждестранна войскова часть ще ни покажатъ съставителитѣ на тоя трудъ да се излагатъ войсковитѣ учебни маневри, и то съ подробноститѣ на зададенитѣ по тѣхъ задачи? Или какво историческо значение или назидателно поучение за потомството има въ голия фактъ, че „частьта излѣзла на лагеръ край Габровското шосе" или че „заминала за лагеръ въ Ловечъ"? И не е ли това едно безполезно изреждане, което пълни само печатнитѣ страници?

Отдѣлътъ за възпитанието и обучението е по-долу отъ всѣкаква критика. Не е важно, че „рускиятъ комисаръ произвеждалъ прѣгледъ на войскитѣ" или, че „прѣзъ миналия сезонъ на 1881 година дружината излѣзла на лагеръ при гр. Севлиево", а е важно да се знае, какви похвати и усилия се употрѣбявали първитѣ ни инструктори, за да влѣятъ въ нашитѣ първоначални войници ония военни познания и оня духъ, които тѣ проявиха въ единъ сравнително кѫсъ периодъ на бойното поле. Въпросътъ не е въ хронологическо изреждане на612 станалитѣ учения споредъ приказитѣ на частьта, а въ системата на практикуваното по него врѣме обучение, въ усилията, които сѫ били приложени за добиванитѣ резултати, и въ способноститѣ, които сѫ проявили първитѣ наши набори къмъ усвояването на военната прѣмѫдрость. Нѣмаше да бѫде грѣхъ найсетнѣ да се кажеха нѣколко думи и за инструкторитѣ на нашата войска. Каквито и да ни сѫ личнитѣ чувства спрѣмо руситѣ, ние въ дадения случай имаме работа съ единъ завършенъ исторически фактъ, който не може и не бива да се игнорира: не българскитѣ офицери, а рускитѣ инструктори възпитаха войската ни къмъ първитѣ ни побѣди.

За жалость, за всичко горѣизброено и дума не става въ тоя отдѣлъ, а това още единъ пѫть показва, че рѫководителитѣ на тоя трудъ при всичката имъ претенциозность за „мнѣнието си върху важното възпитателно значение и ползата отъ историята на полковетѣ" сами нѣматъ ясно прѣдставление за елементарнитѣ изисквания отъ историографията на войсковитѣ части и не разбиратъ, кое въ тѣхъ е сѫществено и кое не.

Като прѣминемъ къмъ отдѣла на подвизитѣ, заслугитѣ и наградитѣ на Севлиевската дружина за периода на тузлушкото възстание, ние ще отбѣлѣжимъ, и то съ съжаление, че никакви „подвизи и заслуги“ не сѫ изтъкнати тамъ, понеже никакви данни по дѣйствието на дружината по това възстание не сѫ дадени. Така че човѣкъ се очудва, защо е било нужно да се създава подобно заглавие. Ако е само за това, за да се каже, че „по нѣмане на документи въ архивата не може да се установи, гдѣ и какъ сѫ дѣйствували ротитѣ (прѣзъ 1879—82), но че е имало сблъсквания се установява отъ това, че сѫ биле ранени войници, които сѫ наградени съ знакъ за отличие и пр.“, то не си е струвало труда да се пише за това отдѣлно заглавие, както не е направено това и за Ловчанската дружина, па дори и за Плѣвенския полкъ, макаръ послѣдниятъ и да е прѣкаралъ една блѣскава война.

Но питаме ние още, архивитѣ еднички източници ли сѫ за съставянето на полковитѣ истории или има и други? Хората се залавятъ да пишатъ история само за 20-годишенъ периодъ при наличността на маса живи участници, награждавани дори за отличие, и намѣсто да положатъ усилия, за да узнаятъ мѣстопрѣбиванието имъ и чрѣзъ опрѣдѣлени въпроси да възстановятъ една отъ тъмнитѣ, но не безъ значение за историята на частьта епохи, тѣ безпомощно се признаватъ, че не сѫ били кадърни и това дори да направятъ. Ако това е така, то, питаме, защо сѫ се заловили за работа не по тѣхното разумѣние и защо сѫ бързали да печататъ само едни съвършено безинтересни работи? И не показва ли това, че упѫтванията, които сѫ имъ били давани,[1]) и които имъ се толкова зловидятъ, че е станало нужда да ги отблъсватъ въ прѣдговоритѣ си, сѫ били напълно умѣстни?

Но да прѣминемъ по-нататъкъ, къмъ формирането на 4-и Плѣвенски полкъ, въ състава на който сѫ влѣзли Севлиевската и Ловчанската дружини прѣзъ 1884 година. И тукъ ние намираме сѫщитѣ отдѣли, каквито виждаме и въ самостоятелното сѫществуване на дружинитѣ. Не ще съмнѣние, че тѣ съдържатъ и сѫщитѣ недостатъци, но още въ по-голѣма степень дори. Така напр., въ отдѣла възпитание и обучение, за което има що и би трѣбвало толкова да се говори, не е казано нищо друго, освѣнъ че полкътъ се събралъ прѣзъ 1885 година, слѣдъ което се разотишълъ по мѣстата. Намѣсто това, обаче, неизвѣстно по какви съображения (вѣроятно поради съзнанието за недостатъчностьта на казаното), въ тоя отдѣлъ сѫ натъпкани прокламации и прикази, нищо общо съ възпитанието неимѣещи и относещи се до сръбско-българската война. Безъ да говоримъ, че тия документи нѣматъ абсолютно значение за коя и да е войскова часть, понеже тѣ се отнасятъ до цѣлата армия, и при това сѫ актове отъ врѣменно значение (а прокламацията дори съ чисто политическо съдържание се отнася до българския народъ), но и да имаха дори значение, се пакъ мѣстото имъ е строго опрѣдѣлено въ отдѣла за сръбско-българската война.

Слѣдниятъ отдѣлъ е посветенъ на сръбско-българската война и на прѣврата. Той започва отъ мобилизацията, която е очертана твърдѣ

[1]) Гл. Воен. Журн. год. XIII, кн. XI.

повърхностно („регистраторски“ бихме казали ние, а не „исторически“) и сухо. А между това периодътъ е отъ най-важнитѣ за войсковата историография: трепването на първия войнственъ възторгъ и поимването на самостоятелното командуване на българската армия, която до тогава се намираше въ ржцѣтѣ на рускитѣ инструктори. Нема такъвъ важенъ моментъ не заслужва по-обстоятелствено очертание? Нема войницитѣ, които сж пристигали съ пѣсни въ частитѣ, не заслужваха двѣ похвални думи? Нема най-сетнѣ напустналитѣ не по своя вина, а по волята на началството си руски инструктори не заслужваха нѣколко топли спомени, за дѣто ни прѣдадоха войници готови за бой? Или това, подобно на изброенитѣ тамъ двѣ товарни магарета, не се намира въ полковитѣ прикази, а писателитѣ съ претенцията на поощрителна снисходителность не намиратъ въ себе си способности, да излѣзатъ вънъ изъ магьосания кржгъ на литературата на старшитѣ писари? За какво се пише тогава история, ако броятъ на „мѣднитѣ каравани“ и на „товарнитѣ магарета“ има по-голѣмо значение за историята, отъ колкото дѣянията на хора, които сж вложили трудъ и енергия за бойното ни възраждание?

Изложението на военнитѣ дѣйствия се почва и завърша съ излюблени прокламации и заповѣди, всичкиятъ трудъ за привождането на които се състои въ точното имъ прѣписване. Ние и другъ пжтъ сме казвали, и тукъ пакъ ще повторимъ, че документи отъ подобенъ родъ, относещи се къмъ цѣлата армия изобщо и неимѣещи нищо особено за традициитѣ на войсковитѣ части, като актове отъ врѣменно значение за епохата си, иматъ най-малко право да фигуриратъ въ историята на тия части.

Описанието на самитѣ военни дѣйствия, макаръ и да е направено доста подробно, но въ него липсува онова именно, което трѣбва да съставлява сжщностьта на историитѣ на полковитѣ части, което оправдава идеята за издаването имъ. Общата военна история изтъква бойнитѣ дѣйствия на отдѣлнитѣ войскови части до толкова, до колкото тѣ сж необходими, за да илюстриратъ съвокупностьта на извършенитѣ операции. Тѣ не се занимаватъ съ подробноститѣ на проявенитѣ качества и доблести на една войскова часть. Задачата на историята на отдѣлнитѣ войскови части, подобно на семейнитѣ хроники, е да изтъкне именно специалнитѣ тѣхни заслуги, особеното значение на усилията имъ въ общия ходъ на операциитѣ, а най-вече епизодическата и анекдотическа часть отъ бойнитѣ имъ дѣйствия, въ които отдѣлни нейни части или лица сж проявили специфическитѣ черти на военнитѣ доблести, назидателнитѣ примѣри отъ съобразителность, неуморность, хладнокръвие, мжжество и проч., за назидание на бждещитѣ поколѣния на тия части. Ако има смисълъ въ напечатването на отдѣлни полкови монографии, ако има въ тѣхъ поучителность, то е въ корпоративния и индивидуаленъ духъ, проявенъ отъ цѣлата тая часть или отъ отдѣлни нейни единици въ извѣстни важни моменти отъ сжществуването имъ, а съвсѣмъ не въ изобилнитѣ поощрителни и благодарителни къмъ тѣхъ обръщания или въ изпращателнитѣ имъ и посрѣщателни привѣтствувания. Послѣднитѣ може да послужатъ само като допълнение на първитѣ. А това е именно, както

казахме и по-горѣ, което съвършено липсува въ историята на 16-и полкъ. Четешъ, напримѣръ, цѣлъ помяникъ отъ награди съ ордени за храбрость и не можешъ да намѣришъ оправданието нито на една отъ тѣхъ отъ прѣдшедствуещето изложение. Нима въ историята на Севлиевската и Ловченска дружини, които влизаха въ състава на доблестния Плѣвенски полкъ прѣзъ сръбско-българската война, не се намѣри нито единъ характеренъ епизодъ отъ войнишка или офицерска доблесть, който да заслужва да фигурира на страницитѣ на историята му? За турянето на какви „здрави основи на писменитѣ му традиции“ говори тогава онова надмѣнно прѣдисловие, подписано отъ полковникъ Кантарджиева, когато въ цѣлата книга, а особено въ най-сѫществената ѝ часть — военнитѣ дѣйствия — нѣма положително нищо, което би могло да възприеме подобно название?

Слѣдъ войната иде прѣвратътъ. Историографитѣ на 16-и полкъ сѫ му посветили особна глава, и тѣ сѫ направили това съ особно усърдие, като не сѫ се задоволили да прослѣдятъ участието на дружинитѣ ся изъ день въ день, но като сѫ намѣрили за нужно дори да подчертаятъ всичко това съ патриотическитѣ излияния на такъвъ авторитетъ по материята, като подполковникъ Мициева (изъ материалитѣ по историята на 12 полкъ) и изъ историко-патриотическия материалъ на 6-и Търновски полкъ.

Споредъ насъ това е една капитална безтактность отъ страна на съставителитѣ на тая история, а особено на оногова отъ тѣхъ, който съ подписа си е санкциониралъ тая безтактность. И ние положително се очудваме, какъ е можалъ единъ висшъ офицеръ отъ армията, при това и съ литературни претенции, да допустне подобна безтактность въ едно издание съ чисто възпитателно значение.

Прѣди всичко оцѣнката на събития отъ политически характеръ не влиза въ програмата на историитѣ на отдѣлнитѣ войскови части. Подиръ това прѣдметътъ е твърдѣ деликатенъ и отъ естество да възбуди обмѣнъ на мисли и спорове съвършено неподходещи за цѣлитѣ на военното възпитание. Желали бихме ние да знаемъ, каква пѣсень биха ни пѣли днесъ историографитѣ на 16-и полкъ, ако прѣвратътъ бѣ сполучилъ, или ако на челото на полка се намираше единъ отъ ония офицери, които сѫ зели участие въ него, но които било по безхарактерность побързаха да се отмѣтнатъ отъ него, било по политически домогвания се върнаха отново да служатъ въ редоветѣ на армията и днесъ се намиратъ въ първитѣ ѝ редове?!

Но до каква степень е безтактно това усърдие на историографитѣ, най-добрѣ излиза на явѣ отъ обстоятелството, дѣто днесъ дори при особата на Князя и при централното военно управление висши длъжности заиматъ активни и пасивни участници на прѣврата; нѣщо повече дори: когато се е съставлявала и печатала тая история, на чело на дивизията, въ състава на която влиза и 16-и полкъ, се е намирало лице, което първоначално е ратувало за осѫществяването на прѣврата, а послѣ се е отметнало отъ него, а началникъ на щаба му е билъ офицеръ, който е участвувалъ въ прѣврата, безъ да е правилъ подобна сдѣлка съ съвѣстьта си.

Питаме ние сега, удобно ли е да се създаватъ условия за разчепкването на тия въпроси и да се подкопава служебното положение, авторитета и престижа на висши офицери отъ армията, и дали това влиза въ програмата на полковитѣ истории? И не се ли всѣва прѣзъ това смутъ въ душата на ония, у които всичко трѣбва да бжде свѣтло и ясно.

Наистина, въпроси отъ подобенъ характеръ не бива да се игнориратъ съвършено, но тѣ се споменуватъ само пжтьомъ до толкова, до колкото е необходимо, за да не губи връзка историята на частьта, като се изкаже едно общо съжаление за станалото. И ако ние има за какво да съжаляваме, то е, че у нашитѣ войскови началници липсува необходимиятъ тактъ да не възбуждатъ спорове и омрази отъ миналото, а у ржководителитѣ на армията липсува желание и енергия, за да турятъ край на едни недоразумѣния, оцѣнката на които принадлежи вече не на живи още участници и свидѣтели, а на историята. Съжаляваме ние още, че у насъ липсува разуменъ контролъ върху онова, което се пише за духовна храна на войската, благодарение на което безтактни началници се увличатъ отъ личнитѣ си чувства, за да прокарватъ въ тия писания блудкавитѣ си мждрувания или личнитѣ си дертове, или ламентациитѣ на уязвеното си самолюбие, щомъ като имъ се посочи грѣшката или увлѣчението.

Но и въ чисто литературно и книгопечатно дори отношение книгата не може да се похвали. Българската граматика, колкото и да не е установена, е прѣдставена доста слабо. Способътъ на изложението не е литературно издържанъ и изобилува съ „изтървани“ (не намѣсто употрѣбени) думи, като оная напримѣръ за „писменитѣ“ традиции, понеже подобно подраздѣление на традициитѣ не сжществува. Разпрѣдѣлението на материала по отдѣли не е нито сполучливо, нито систематично; въведението и приложението не сж отдѣлени отъ текста по общеприетия книгопечатенъ обичай. Дори и указването на източницитѣ прѣдизвиква недоумѣние, понеже вънъ отъ съвършената имъ недостатъчность, повечето отъ тѣхъ иматъ твърдѣ малко, за да не кажемъ, че нѣматъ съвършено никакво, отношение къмъ историята на 16-и полкъ. Но това, което бие въ очи най-много, е отсжтствието на припомняния и записки отъ лица, служили въ състава на частитѣ отъ 16-и полкъ или съвмѣстно съ тѣхъ; т. е. отсжтствуватъ абсолютно именно ония материали, отъ които се създаватъ истинскитѣ войскови хроники. И това е толкова по за очудване, че едва ли не повече отъ ³/₄ отъ тѣхъ благополучно здравствуватъ и вѣроятно въ кржга на своитѣ познати разказватъ не единъ интересенъ епизодъ отъ войната.

Съ това ние завършаме бѣлѣжкитѣ си по историята на 16-и Ловчански полкъ. По-нататъшното изложение не допридава нищо къмъ нейнитѣ достоинства, нито къмъ нейнитѣ недостатъци и горнитѣ сжждения сж напълно приложими и къмъ него.

Като резюмираме всичко горѣизложено, ние можемъ да кажемъ, че историята на 16-и Ловченски полкъ е една книга съ голѣми претенции, но съ малки достоинства, за да не кажемъ, че съвсѣмъ нѣма подобни. Авторитѣ ѝ не сж съразмѣрили литературнитѣ си сили съ възприетата

задача, нито сж могли да абстрахиратъ личнитѣ си чувства въ едно дѣло, което по самото си сжщество не може да търпи натрапенъ патриотизъмъ. Всичко въ нея казано е мъртво за душевния миръ на читателитѣ, за които може да бжде прѣдназначена. Въ нея нѣма не само „писмени" традиции, но нѣма поменъ отъ какви и да е традиции, за които се говори съ такава надмѣнность въ прѣдговора. Това не може да се нарече дори и история, а е едно непробрано хронологическо извлѣчение отъ полковитѣ архиви и цитиране на сжществуещи истории отъ сръбско-българската война, безъ да бждатъ удохотворени съ отличителни дѣяния, съ характерни епизоди отъ войнишка доблесть, които съставляватъ краежгълния камъкъ на войсковитѣ традиции. Когато зехме книгата и прочетохме прѣдговора ѝ, ние си помислихме, че въ дружини, които сж дѣйствували въ Тузлука и които сж дѣйствували въ състава на Плѣвенския полкъ прѣзъ врѣме на сръбско-българската война, се́ трѣбва да има дѣяния, които заслужватъ увѣковѣчаване за потомството. Когато изчетохме цѣлата книга, ние се убѣдихме, че подобни нѣма. Така че неволно прѣзъ ума ни мина въпросътъ, за какво имъ сж били раздавани въ такова изобилие знакове за военна доблесть и други награди.

А всичко горѣизложено показва най-добрѣ, че лицата, които сж съставлявали и ржководили тоя трудъ, при всичката имъ претенциозность, не сж били подготвени за него. И тѣ би трѣбвало да бждатъ малко по-толерантни към мнѣнията на хора по-вѣщи отъ тѣхъ въ тия работи, когато имъ посочватъ недостатъцитѣ въ това отношение, и то не отъ лични нѣкои побуждения, а отъ искренно желание и тѣ да бждатъ полезни на едно дѣло, на което отъ душа симпатизиратъ.

Въ заключение ние ще кажемъ, че историята на 16-и полкъ, споредъ както е написана, не само че е лишена отъ всѣкакви достоинства, но, споредъ нашето дълбоко убѣждение, тя е врѣдна за цѣлитѣ, за които се прѣдназначава.

Р. С.

Единъ сръбски ученъ за говоритѣ въ източна Сърбия и западна България.

Твърдѣ интересно е съдържанието на бѣлградския „Српски Књижевни Гласник" отъ изтеклата вече 1903. год. Покрай белетристични и философски приноси, книжовно-исторически прѣгледи и под. първитѣ броеве съдържатъ и доста хубава статия отъ Светослава С. Симић *„Србија, Бугарска и арбанашко питане"*. И въ сжщата книга (бр. 58. отъ 16. юния 1903. год.), дѣто свърша Симићовиятъ позивъ за сръбско-българско споразумѣние, на което прѣчи *само едно* спорно питане — македонското, започва статия отъ бѣлградския професоръ д-ръ Алекс. Белић подъ насловъ: *„Дијалекти источне и јужне Србије"*,[1]) която подига и

---

[1]) „Српски Књиж. Гласник" бр. 58. стр. 272—285; бр. 64, стр. 130—140 и бр. 68. стр. 455—461.

друго спорно за българи и сърби питане — питането за националната принадлежность на говоритѣ въ източна Сърбия и западна България.

Тука нѣма да разглеждаме подробно цѣлата статия на д-ръ Белиħа, а ще направимъ само нѣколко бѣлѣжки къмъ нѣкои отъ по-смѣлитѣ авторови твърдения. Говоритѣ въ източна и южна Сърбия сѫ, каже, познати подъ различни имена: тимочки, торлашки, шопски, сврлижки, пиротски, лесковски, запландски, врански, пшински и под.; за тѣхъ се е доста говорило, макаръ и да не сѫ били изнесени детайлно и точно главнитѣ имъ особености. И все пакъ нѣкои твърдятъ, че въ тия говори вѣе чуждински дихъ. А туй не е вѣрно. Ако сѫдимъ, каже, така, ще заприличаме на селянина, който мисли, че въ най-близкото до неговото село се говори другояче и че говорътъ на такова село е за него чуждински, безъ да знае, че въ сѫщность разликитѣ сѫ минимални словарни варианти. Всичката работа е въ туй, че учевитѣ нѣмали доволно материалъ, да се запознаятъ добрѣ съ тия говори, па, понеже виждали, че тия говори не се сгаждатъ напълно съ сръбско-хърватскитѣ и съ сръбско-хърватския книжовенъ езикъ, а отъ друга страна приличатъ на съсѣднитѣ български, тѣ, неосвѣтенитѣ добрѣ учени, обявили въпроснитѣ говори за прѣходни между сръбско-хърватски и български. А „дали прелазних говора у опште има, да ли се из неких негативних доказа могу извести овако аподиктични, позитивни резултати и да ли има довољно матерјала за решавање тако крупнога питања као што је проналажење постанка неког говора или не, да ли се из оваквог решења питања могу као концеквенце добити заиста црте споменутих говора, сва та, а и још многа друга питања, њих се мало тичу. Нима је требало дати место једној групи говора, да се допуни, доправи слика коју су они имали о осталим балканским језицима и они су то и урадили.“ (бр. 58, 272—273.) И сега иде най чудатното. Всичко туй, каже г. Белиħ, „употребили су представници бугарске науке у своју корист. Када те дијалекте европска, безпристрастна наука признаје за прелазне, када их сами срби не сматрају потпуно за своје, онда даљих доказа за њихово бугарско порекло и не треба. Шта више, продужују они, сличних црта понегде има и у Морави, дакле и Морава није српска, већ тек Шумадија и даље.“ (О. с. 273).

1. Вѣрно ли е, че въ източно-сърбскитѣ и южно-сръбскитѣ говори вѣе чуждински духъ, както твърди *В. Карић* *) въ извѣстната своя книга *„Србија. Опис земље, народа и државе“?* (Београд 1887). За да потвърди своята мисль, Кариħ се позива на Вуковия авторитетъ, като споменува онова мѣсто въ Вук. рѣчникъ, дѣто се тълкува думата „торлакъ“ (точно: „човек који нити говори чисто српски ни бугарски.“) Значи за тънко-

---

*) Самом границом источне Србије, а нарочито у Торлаку, који захвата Књажевачки, Пиротски и један део Нишкога округа, у Моравскоме говору осећа се већ дах бугарскога језика и у нагласу и у облику речи. — Тако је и у Бугарској као и у нашем Торлаку. Даничић, слушајући како се говори око Софије, рекао је да није ни српски, ни бугарски. — То је сасвим природан и обичан појав који се опажа код свих народа у већој или мањој покварености језика у крајевима који су на граници и у непосредноме додиру са страним народностима.“ (вж. Србија. Опис земље и пр. стр. 209.) У Кариħа се чете пакъ тамъ и тая бѣлѣжка: „Вук у своме речнику каже — Торлак је човек који не зна ни српски ни бугарски.“

слухия Вукъ, бащата на сръбската диалектология, населението на Пиротския, Княжевацкия и отчасти на Нишкия окржгъ не говори ни чисто български, ни чисто сръбски. Ще ни каже нѣкой, че Вукъ грѣши. Е добрѣ, на 1898 година въ загребския *„Zbornik za narodni život i običaje južnih slavena“* (кн. III.) д-ръ Ант. Радић рецензира първата свезка отъ започнатото въ Алексинацъ сръбско етнографическо списание „Караџић“, и въ края на своята рецензия казва, че заслужва да се споменатъ *„54 bugarske poslovice“* *) (изъ Алексиначка Морава), които били напечатани въ разглежданата свезка на „Кар.“ И веднага слѣдъ това въ бѣлѣжка прибавя: редакторътъ ги нарича „сръбски“. Ала докато подържаме, че хърватски и сръбски езикъ сж едно и сжщо, не може езикътъ въ онѣзи пословици да бжде сръбски нито по звуковетѣ, нито по формитѣ, нито по синтаксиса си, срав. напр.: „Куј сас децу млеко куса, ће да бидне укапан“; Којо купче једнако иде на воду, брго се разбије; да ти чујев (3л. множ. ч.) уши, што ти чујев пете; Куд ће се нађемо, питувало лисиче мајку; не иди зиме без леб; док човек с човека (вм. човеком) врећу пепел не поједе, не мож за позна.“ (Zbornik III стр. 334). Но ако г. Белић не вѣрва ни на Вука, ни на Радића, ни на чужденецъ като Флоринскій, нека ни каже, не съзира ли никакви чуждици въ слѣднитѣ примѣри изъ Пиротъ: „Pо́рът íde dom-si, na popadijutu kazál“ или „ízvede popá-toga iz sóbu, kudé je bil skútan“ и пр. [Broch, die Dialekte des südlichsten Serbiens, Wien 1903. стр. 295—6] и изъ с. Крчимиръ въ т. н. Запланье: Iedьn ribár išьl da vata ribe, pa kьt se vrnúl iz lov, najde na put lisicu, koja se bila omьrvila (Broch, o. c. 245). Къмъ тия изречения ще прибавимъ само туй. Задпоставениятъ членъ е особеность, която не притежава никой югославянски езикъ освѣнъ българския. Не може да се посочи днесъ чистъ сръбско-хърватски говоръ, който да има членни форми. И не е ли по-вѣроятно, че членуването, това неприятно за сръбското ухо то-то, та-та и под., въ „източно-сръбскитѣ“ говори е *чуждъ елементъ*, възникналъ подъ външнio влияние, било то българско или албанско-ромжнско? Не е ли *чужда* за ср.-хърв. езикъ пълната липса на инфинитивъ?

2. Г. Белић пита, да ли изобщо има прѣходни говори. Прѣди всичко нѣщо за термина „прѣходни говори“. Подъ прѣходни трѣба да разбираме такива диялекти, които лежатъ въ область, що граничи съ два съсѣдни езика; такива диялекти не могатъ съ абсолютно право да се причислятъ окончателно нито къмъ единия, нито къмъ другия съсѣденъ езикъ, защото иматъ особености и отъ двата. Подобни диялекти бихме могли съ право да наричаме и „смѣсени“. Така напр. границата между полски и чески не може *точно* да се опрѣдѣли, понеже въ Силезия има много смѣсени говори, както се вижда сега и отъ статията на проф. I. Polívka *„Neues von der čechisch-polnischen Sprachgrenze“*, Archiv für sl. Philologie, XXV. (Стр. 392—406), въ която по материяли, събирани отъ извѣстния старъ полски езиковѣдецъ Lucian Malinowski, се характеризиратъ цѣлъ редъ смѣсени чешко-полски говори въ Силезия.

---

*) По-право би било да се каже, че тия пословици сж на езикъ смѣсенъ — сръбски съ българизми.

По сѫщитѣ причини не може да се посочи точна граница между словашки и малоруски. Тъкмо на смѣсенитѣ, прѣходнитѣ малоруско-словашки говори посвети особени студии и норвежкиятъ ученъ Olaf Broch (срв. *Studien von der slovakisch-kleinrussischen Shrachgrenze im östlichen Ungarn.* Kristiania 1897. и *Weitere Studien von der slov.-klr. Sprgr. im östl. Ung.* Kristiania 1899.) Все по сѫщитѣ причини нѣма рѣзка граница между хърватскитѣ говори и словенскитѣ. Безъ съмнѣние на г. Белића е извѣстно съчинението на Вука Караджића *„Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона* (Виена 1849.), а тамъ на стр. 26 е казано слѣдното: „Међу словенце иду и данашњи Хрвати у вармеђи Загрепској, Вараждинској и Крижевачкој, којијех је језик као пријелаз из крањскога у српски (цит. по новото држ. издание отъ 1896 год. на Вуковитѣ „Скупљени граматички и полемички списи" кн. III. 296.) Обръщамъ по тоя въпросъ внимание и върху тъй наречената „Карта српских земаља", [що я издаде на 1891. год. въ Бѣлградъ сръбската „омладина"], въ която тогавашната младежь е означила като сръбски земи добъръ дѣлъ отъ Крайна, южна Щирия и цѣла сѣверозападна България (съ София), па сѫщо и Македония*) и значителна часть отъ Родопитѣ тукъ сѫ означени като сръбски. Туй е станало не само защото сръбската омладина е била доста шовинистично настроена, ами и защото тя е мислила, че има и сигурни доводи за въ полза на своето гледище. Нѣкои и други хърватизми и сърбизми въ споменатитѣ словенски и западнобългарски области сѫ подлъгали наклонната къмъ увлѣчения омладина да обяви южна Щирия, Крайна, Македония, сѣв. зап. България и часть отъ родопската область за сръбски земи. Съ всичко казано до тукъ искахъ да посоча, до колко г. Белић съ своя въпросъ, дали изобщо има прѣходни говори, е проявилъ ограничени, смѫтни понятия за езиковия животъ. Нема̀ трѣба днесъ да се доказва, че между два съсѣдни сродни езика не може да има китайска стѣна, която да ги дѣли? Изглежда, че нашиятъ авторъ още не се е освободилъ отъ извѣстни прѣдразсѫдъци, или по-добрѣ заблуждения на своята петербургска школа. Още на 1885. год. проф. И. А. Бодуенъ-де-Куртене излѣзе съ встѫпна лекция *„Übersicht der slavischen Sprachenwelt"*, въ която (стр. 8) казваше, че между славянскитѣ езици нѣма прѣходи. За тая лекция се яви критиченъ отзивъ отъ В. Ягича въ VIII. т. на Archiv für slavische Philologie (134—5) Тукъ между другото Ягичъ казваше: Was ist aber im Grunde genommen... das Kajkavisch-Kroatische, wenn nicht ein Übergangsdialekt des Slovenischen nach dem Kroatischen und Serbischen hin?..." Тия мисли той разви послѣ подробно и ги подкрѣпи съ цѣлъ редъ доводи въ статията: *Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen* (Archiv XVII, 47—87). Въ края на тая бѣлѣжита разправа срѣщаме слѣдната много вѣрна, но отъ мнозина още неразбрана мисъль: „Нито въ по-новото ези-

*) Въ едно писмо до Ягича Облакъ пише по поводъ на тая карта и прѣговора къмъ нея: „Ich preise mich glücklich, dass ich diese glänzende Abhandlung noch rechtzeitig erhielt, denn erst jetzt weiss ich, dass der Dialekt in Suho (въ който се изговаря обикновено ъм за ѫ и ен за ѧ, еа и ӓ за ѣ и под.) gar nicht bulgarich ist! — — Man muss die Serben sehr bedauern, dass sie eine Universitätsjugend haben, die nichts lernt und nichts weiss." (вж. Macedonische Studien стр. 184.)

ково развитие, нито въ най старитѣ фази не може да се тегли рѣзка граница между сръбско-хърватски и словенски отъ една страна и български отъ друга; наопаки прѣходитѣ сѫ постепенни." (о. с. 85.) Още по-обширно и съ огледъ къмъ всички славянски езици разви Ягичъ своя възгледъ за постепеннитѣ прѣходи въ 2. и 3. отъ своитѣ *Einige Streitfragen* (2. Vervandtschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen, Arch. XX, 13—48 u 3. Eine einheitliche slavische Ursprache? Arch. XXII, 11—38.)

3. Г. Белиħ разправя, че прѣдставителитѣ на българската наука се ползували отъ заблужденията и незнанието па европейскитѣ и сръбски учени, за да обявятъ безъ доказателства, че говоритѣ въ източна и южна Сърбия сѫ български. Нашиятъ авторъ тукъ като че клевети. Отъ българскитѣ учени само А. Теодоровъ и Б. Цоневъ сѫ се занимавали съ въпроса за националната принадлежность на въпроснитѣ говори. Първиятъ въ обширна статия („*Западнитѣ български говори*" сПсп. XIX—XX) разглежда западнитѣ български говори отъ типа на Трънския и Пиротския и слѣдъ дълги сравнения и противоположения заключава, че тия говори сѫ български. Теодоровъ обаче никѫдѣ не твърди, че Морава не е сръбска. Въ тоя грѣхъ може да се вини Б. Цоневъ, който въ своя „Увoдъ въ историята на бълг. езикъ" Сбм. XVIII, стр. 410. обявява всички т. н. ч-џ-говори (въ зап. Бълг. и изт. Сърбия) за български, а т. н. моравско или ресавско нарѣчие за сръбско-българско прѣходно нарѣчие. Да-ли проф. Цоневъ има право, може да се види отъ неговитѣ доводи и отчасти отъ цитуванията прѣди малко пасажъ изъ рецензията на д-ръ Радиħа, че пословицитѣ изъ околностьта на Алексинацъ сѫ български (по-право трѣбаше да рече, както се помена горѣ, сръбско-български). Наши писатели (И. Д. Шишмановъ, Дримколовъ (псевд.) и др.) сѫ цитували често извѣстията на стари пѫтувачи, че рѣка Морава дѣли България отъ Сърбия, ала за добра честь ние нѣмаме „учени" като П. Среħковиħ, Сп. Гопчевиħ, М. Милојевиħ и под., за които не само Македония, Видинско, Врачанско и Софийско сѫ сръбски, ами дори и Панагюрище. Ние нѣмаме грамада книги, брошури и дори учебници, въ които да се разправя за велика Сърбия толкозъ, та често, както се изразява Ст. Новаковиħ, изглежда „да Бугара једва има на Балканском Полуострву (*Гласник српског ученог друштва* кн. 38. стр. 346). Въ шовинистично умуване би могълъ авторътъ да обвини само *К. Мисиркова*, чиято статия („Значението на Моравското или ресавското нарѣчие за съврѣменната и историческа етнография на Балканския Полуостровъ" Бълг. Прѣгл. год. V кн. 1, 121—126.) инакъ съдържа доста вѣрни наблюдения надъ моравскитѣ говори.

4. Нѣма да оборваме изказаното на стр. 234. (кн. 58.) мнѣние, че мѣсенето на български и сръбски въ източносръбскитѣ и южносръбскитѣ говори е „празна фикция." По-скоро празна фикция е авторовото твърдение, че въпроснитѣ говори прѣдставятъ единъ отъ най-чиститѣ диалектни типове.

5. Кулминационна точка въ авторовитѣ недоказани положения прѣдставя слѣдниятъ пасажъ: „Али савремена немогуħност детаљних истраживања српских земаља под Турском чини и сваку помисао о детаљном груписању тамошњих говора илузорном, и ја се овде морам задовољити

констатовањем идентичности главних језичких црта дијалеката источне старе Србије и северне Македоније и западне Бугарске до Искра са цртама споменутих дијалеката источне и јужне Србије (кн. 58. стр. 276, курс. на авт.). Истина ли е сега, че главнитѣ чърти на западнитѣ бълг. говори до Искъръ се сгаждатъ съ главнитѣ характерни особености на говоритѣ въ източна и южна Сърбия? Не. Говоритѣ въ изт. и юж. Сърбия сѫ речи напълно идентични съ западнобълг. говори въ Босилеградско, Брѣзнишко, Трънско, Царибродско, Берковско и Бѣлоградчишко. Всички останали западнобългарски говори (въ Видинско, Ломско, Орѣховско, Вратчанско, Софийско, Дупнишко, Самоковско и Кюстендилско) тъкмо по основнитѣ си чърти се отличаватъ отъ говоритѣ въ изт. и юж. Сърбия. И наистина, човѣкъ трѣба да бѫде съвсѣмъ заслѣпенъ, за да говори за идентичность, ако знае, че докждъ въ Пиротъ, Бѣла-Паланка, Княжевецъ и пр., както въ Босилевградско, Царибродско и пр. вмѣсто стб. *ж* се говори *у*, както е въ сръбския езикъ, напротивъ въ Видинско. Ломско, Софийско и др. вмѣсто *ж* се чува *ъ*, както е въ повечето източнобългарски говори, или пъкъ се чува *а* вм. *ж* — въ Вратчанско, Самоковско и др., както е въ такива чисто български говори, като тѣзи въ Златица, Пирдопъ и под. И застѫпницитѣ на двѣтѣ важни въ историята на славянскитѣ езици съчетания *tj *dj сѫ различни въ говоритѣ, които г. Б. така безцеремонно мѣси. Докждъ въ пограничнитѣ бълг. области (Царибродъ, Трънъ, Брѣзникъ, Бѣлоградчикъ и пр.) *tj=ч, а *dj=џ, както въ нѣкои отъ източноср. и южноср. диалекти, въ *всички други западнобългарски говори до р. Искъръ* *tj=шт и *dj=жд [изключение общо на всички прави глаголътъ хощѫ, въ който се чуе ч въ шт (бчем, нечем, че и под.) и нѣкои отдѣлни думи, които сѫ проникнали изъ пограничнитѣ говори]. Докждъ въ пограничнитѣ сѣвероз. българ. говори ъ и ь сѫ съвпаднали още изначало въ единъ тъменъ звукъ $ъ_2$, въ другитѣ западнобълг. говори има два вида застѫпници за тия звукове 1) ъ=о и ь=е (т. н. *първична вокализация*) и 2) ъ=ь=$ъ_2$, често $ъ_2$=а (т. н. *вторична вокализация*). Съ други думи срѣщу Царибродско-пиротск. *дън, бъчва, овън, лън, стàрьц, мъглà тъгà, къгà, тъ̀і,* ще имаме, да речемъ, Видинско *дèн, овèн, лèсно, стàрец, тогàва, когà, тò(і)е,* но *бъ̀чва, мъгла.* Пограничнитѣ с.-зап.-бълг. говори иматъ, както съсѣднитѣ говори въ Сърбия, окончание *га* въ мѣстоимѣнията и въ нѣкои запазени прилагателни форми; въ всички останали с.-зап.-бълг. говори (Видинско, Ломско, Раховско. Вратчанско, Софийско, Самоковско, Дупнишко, Кюстендилско) има само го (него, го, кого, светого и пр.). Въ пограничнитѣ говори глаголитѣ свършатъ въ 1 л. мн. ч. на *мо*, както въ сръбски, а въ всички други с.з. бълг. говори — на *ме* (нòсиме, плетèме, и под.). Въ първата група глаголитѣ нѣматъ въ 3 л. мн. ч. окончание *т* (они седу̀, плету̀, пѝшу, нòсу), а въ втората група иматъ[1]) (седът, плетът, нòсът или седàт, плетàт, нòсат, пѝшат и под.). Така бихме могли да посочимъ още много

[1]) Оставяме на страна радомирскитѣ и часть отъ софийскитѣ говори, които съ своитѣ контаминирани форми (седà, плетà, нòса и под.) образуватъ истински прѣходъ между първата и втората група.

различия между пограничнитѣ сѣв.-западнобългарски говори и идентичнитѣ съ тѣхъ източносръбски отъ една страна и другитѣ западнобълг. говори отъ друга. Но стига и това. Непрѣдвзетиятъ четецъ вижда, че не може да се говори за идентичность на говори, въ които застѫпницитѣ на такива важни въ историята на славянскитѣ езици звукове и звукови съчетания като ж, ъ и ь *tj *dj, оконч. *го* оконч. *-ме*, *-тъ* и под. сѫ различни. Идентичностьта, за която говори г. Белић, не е ли „празна фикция"? — На 1873 год. г. Ст. Новаковић разглеждайки[1]) една сбирка отъ обредни пѣсни съ рѣчникъ, която била поднесена на тогавашното Бѣлградско „Српско Учено Друштво" да я издаде, заговаря и за съдържанието ѝ, посочва многобройни фалшификации, па между другото засѣга нейния авторъ (прѣсловутия Милојевић), неговитѣ научни методи и теории. Така четемъ: „Отворите „Путопис дела праве — Старе Србије I", па ћете наћи *да је Самоков српска покрајина*[2]) (31.), да је Островица на Руднику више Велеса, да . . . ., и пуно таких од конца *нових чињеница, које нико није знао, па неће можда ни од сада знати* (вж. „Реферат о збирци седамстоина и четрдесет разних песама са 2450 речи из Праве (Старе) Србије Милоша С. Милојевића" въ „Гласник" Српск. уч. др. кн. XXXVIII., стр. 342.). Горкиятъ г. Новаковић! Той на-да-ли е и сънувалъ, че на професорски катедри въ Бѣлградъ ще се подвизаватъ хора, които πάσῃ τέχνῃ καὶ μηχανῇ се мѫчатъ да докажатъ, че цѣла западна България до Искъръ (Белић), па дори и часть отъ източна България до Панагюрище (Срећковић), е сръбска земя. И наистина чудно е въ сѫщность това! Бившиятъ бѣлградски професоръ Новаковић на 1873. г. казва, че положението „Самоковъ е сръбска покраина" е нѣщо съвсѣмъ ново, за което никой не е знаялъ и не ще иска *вѣроятно* и да знае, а на 1903. год. пакъ бѣлградски професоръ г. Белић ви доказва, че всички говори въ източна и южна Сърбия сѫ чисто сръбски (а не смѣсени, защото смѣсени и прѣходни говори не сѫществуватъ), че тия говори сѫ идентични съ говоритѣ въ цѣла западна България до Искъръ, сир. че и цѣла западна България до Искъръ е сръбска и че слѣдователно и Самоковъ, който лежи на Искъръ, не е български градъ, а сръбски.

Всички тия бисери отъ мисли, които разгледахме и коментирахме до тука, г. Белић е успѣлъ да наниже само въ увода на своята работа (всичко 4 странички!). Въ слѣднитѣ три отдѣла, които се отнасятъ до звуковитѣ (I.), формалнитѣ (II.) и синтактичнитѣ (III.) особености на въпроснитѣ говори, г. Белић не е така голословенъ, той вече доказва, само не питайте какъ.

---

[1]) Заедно съ М. Кујунџића.

[2]) Съ рискъ, да обидимъ нѣкого, ще кажемъ тука нѣколко думи, на които ни навеждатъ сръбскитѣ теории. Това, което прѣди 30 и повече години се твърдѣше отъ единъ *полуграмотенъ шовинистъ* като М. Милојевића, прѣди 20 години близу отъ единъ *официяленъ полуученъ* като П. Срећковић, прѣди 10 и повече години отъ една *недоучена* университетска „омладина", сѫщото това днесъ се твърди отъ единъ награденъ съ учена докторска титла професоръ. Каква хубава градация! Каква хвала за служителитѣ на сръбската наука, които се залавятъ да поддържатъ рожбитѣ на умове като Милојевићевия! Да, правъ е Облакъ!

6. Като знае, че по форми разглежданитѣ говори клонятъ повече къмъ български, г. Б. гледа да си уравни пѫтя, като обявява формалнитѣ особености за нѣщо „врло релативне вредности“, на което не може да се гради, кога е дума за взаимнитѣ отношения на два съсѣдни езика. При изслѣдването на всѣки езикъ звуковетѣ сѫ най-важното. И за да покаже, че изслѣдванитѣ говори сѫ чисто сръбски, авторътъ реди 10 „характерни“ признака, за които казва: „Све су ово основне особине специјалнога развитка гласова српскога језика и све се оне, од прве до последње, онако као овде, находе у старом српском језику, и нигде више ни у једном другом језику словенском“ (кн. 58, 277.). Ето тѣзи „основне особине“: 1. ѫ=у, 2. ѧ=е, 3. ѣ=е, 4. ы=и, 5. ъ, ь=ь, 6. *tj=ћ, *dj=ђ, 7. ъл, лъ, ьл, ль=л̥ (вокално л), ър, ръ, ьр, рь=р̥ (р вокалното), 8. ор, ер + съгл. даватъ ра, рē, ол, ел, + съгл. даватъ ла лē, 9. *тл, *дл даватъ л (прело, мило) и 10. *вь* въ начало на думи въ отворена сричка минава въ у (удовица). Отъ изброенитѣ тукъ особености само *четири* (№ 1., 6., 7. и 5.) сѫ чисто сръбски, а останалитѣ сѫ толкова сръбски, колкото и български, или общи югославянски. Така, *ор, *ер=ра рē въ всички български и словенски говори, па дори и въ чешки; *tl, *dl=l е общо на всички югославянски езици,[1]) па и на руски. Сѫщо тъй ы=и е свойствено речи на всички български и всички словенски говори, па и на чешки. *У* вм. *въ* се срѣща въ много западнобългарски и източнобългарски говори и най-сетнѣ ѣ=е е свойствено на голѣмъ брой български говори, които никога не сѫ образували часть отъ сръбския езикъ.

7. Разглеждайки формалнитѣ особености на говоритѣ въ южна и източна Сърбия, г. Б. съ право обрѫща внимание върху окончание *-мо* въ 1. л. мн ч. на глаголитѣ, върху ок. *-га* въ мѣстоим. и прилагателни форми, върху липсата на *-т* въ 3. л. мн. ч. на глаголитѣ и т. н., ала нищо убѣдително не казва по въпроса за аналитичното изказване на падежнитѣ отношения и за употрѣбата на члена въ разглежданитѣ говори. Г. Белић се поврѫща къмъ Миклошича, та въ въпроса за развитието на аналитичнитѣ форми замѣся албански, новогрѫцки и ромънски, само и само да не признае, че тая особеность би могла да бѫде българска, па на края се провиква, че въпросътъ за тия форми въ български и македонски,[2]) поне по г. Белићевото просвѣтено „мишљење“ не е още рѣшенъ. Сѫщо тъй не е разяснено за г. Б. и питането, какъ се е развила членната форма въ българския езикъ. Българитѣ и руситѣ пишатъ, а г. Белић сè вика: non liquet. И за синтактичнитѣ особености на въпроснитѣ говори г. Б. говори пакъ така повръхностно. Ще видимъ, да-ли по-добрѣ ще бѫдатъ разгледани засегнатитѣ тукъ въпроси въ турената вече подъ печатъ Белићова книга — „Дијалекти источне и јужне Србије“ (кн. I. отъ едно ново издание на Сръбската академия — „Српска Дијалектологија“), изъ която, както се казва на стр. 275 (кн. 58), е извлѣчена часть отъ статията, която ние разгледахме. За сега ще кажемъ своето мнѣние за говоритѣ въ източна и южна Сърбия.

[1]) Въ нѣкои словенски диалекти има случаи съ tl, dl вм. l, ала тѣ се дължатъ на влияние отъ съсѣднитѣ чешко-словашки диалекти.

[2]) „Македонски“ е, разбира се, особенъ езикъ за г. Белића.

По акцентъ, морфологични и синтактични особености тия говори не могатъ да се дѣлятъ отъ българскитѣ, а по нѣкои звукови и формални особености (ѫ=у, ъ=ь=ъ, окончание *-мо* въ 1. л. мн. ч. на глаг., *га* въ мѣстоим. и прилаг., глаголни форми безъ *т* въ 3. л. мн. ч. сег. вр. и др.) тѣ сѫ свързани съ сръбскитѣ съсѣдни говори.

На край нѣщо за вънкашната страна на Белиќовата статия. Изглежда, че се е работило твърдѣ на бърже, та не само много положения сѫ останали недоказани, ами и граматичната правилность не е спазена. На стр. 276 (кн. 58.) четемъ слѣдното изречение: „И ако ми није намера да пишем историју развитка *ових дијалеката*, ипак, мислим, да је потребно да одредим *његов положај* према осталим балканским дијалектима, да се разуме са којим *га* дијалектима и зашто поредим, и које место у опште заузима у реду осталих дијалеката“.

Виена, априлъ 1904. **Ст. Младеновъ.**

Ржководство *по особната часть на българския наказателенъ законъ отъ Н. Никовъ, адвокатъ.* Томъ I, 1900 год., стр. IV—632; томъ втори, стр. 631, 1902 г. София, печатница Говедаровъ, Бжзайтовъ [1])

Глава XI.

Богохулство и други прѣстѫпления противъ вѣрата.

Ако заглавието на гл. XI и да говори за прѣстѫпления „противъ вѣрата“ и би ни дало на пръвъ погледъ основание да търсимъ обекта на групиранитѣ въ нея прѣстѫпления въ самата религия, като „основа на държавния животъ“, по-внимателното изучване на самитѣ прѣстѫпления ще ни доведе съ положителность къмъ другъ резултатъ. Споредъ нашия н. з. обектъ на т. нар. религиозни прѣстѫпления или прѣстѫпления противъ вѣрата е въ сѫщность религиозното чувство на гражданитѣ. Дѣянията, прѣдвидени въ чл. 204—206, изискватъ особенъ начинъ на извършване, отъ които не е мѫчно и да опрѣдѣлимъ, какъвъ е обектътъ срѣщу който тѣ посѣгатъ.

Г. Н. по тоя въпросъ безъ огледъ къмъ нашето законодателство пѫтува изъ пѫтищата, начертани въ „о. з.“ на редакционната руска комисия и заима отъ тамъ дословно пълния очеркъ на развитието на прѣстѫпленията противъ вѣрата. По тоя начинъ се обяснява и критиката му срѣщу постановленията на н. з. за богохулството (стр. 429).

За очудване г. Н. въ анализа на богохулството, па и на другитѣ прѣстѫпления противъ вѣрата, проявява съвършено противоположна тенденция — стѣснява въпрѣки текста на чл. 204 субективния съставъ на богохулството и намира „май за излишна“ т. 2 чл. 206, понеже подобно дѣяние се прѣдвиждало въ чл. 481 и 482 като нарушение.

Богохулството по чл. 204 може да се опрѣдѣли като непосрѣдствено хулене Бога чрѣзъ явна проповѣдь прѣдъ събрание или чрѣзъ

[1]) Продължение отъ св. 3—4.

разпространяване и явно излагане ликове или други печатни произведения. По начина на извършването, богохулството споредъ н. з. е схванато по-широко отколкото въ г. н. з. и обгръща не само словеснитѣ хули, но и хуленето чрѣзъ ликове или печатни произведения.

Хуленето е изказване въ груба, докачителна форма неуважение къмъ Бога. Слѣдов. не само чрѣзъ думи, както слѣдва отъ г. Н. (стр. 420), но изобщо по посочения по-горѣ начинъ. По въпроса, какво трѣбва да се разбира подъ „Богъ", щомъ н. з. не посочва изрично християнството, а говори само за Богъ изобщо, ние ще трѣбва да схващаме Бога като най-високото, най-съвършеното сѫщество, слѣдов. Богъ въ смисълъ на лично Божество, но не и въ смисълъ на каква годѣ философска система или политеизъмъ. По тоя начинъ хуленето на ипостаситѣ нѣма да попадне подъ богохулство — но ще трѣбва да се отнесе къмъ т. 3 чл. 206. Г. Н. приима друго едно мнѣние, което господарува въ германската практика и се подкрѣпя отъ Olshausen, Frank, v. Liszt и нѣкои други, но именно у насъ, струва ни се, че разширочава смисъла на чл. 204 въпрѣки чл. 2 н. з.[1]) Другъ е въпросътъ, дали чл. 204 не би било подобрѣ да се редактира по-широко, както е прѣдлагалъ напр. покойниятъ г. Карагьозовъ въ комисията за съставяне н. з., и дали това не би отговаряло повече на отношението на нашата държава спрѣмо православната черква.

Отъ субективна страна е необходимо, дѣянието да бѫде умишлено, но по никой начинъ не се изисква, виновниятъ да е ималъ намѣрение да оскърби религиозното чувство на другитѣ (стр. 430). Н. З. не иска, съблазъньта да е била възбудена, нито пъкъ изисква намѣрение въ тая посока, достатъчно е знанието за хулителния характеръ на стореното.

Съставитѣ на чл. 205, 206 и отъ друга страна 481 и 482 не сѫ съгласени единъ съ други и могатъ безъ съмнѣние да докаратъ колебание въ практиката. Чл. 205 наказва прѣпятствуването на богуслужението. Срѣдството за извършане на дѣянието е силата или заплашването, употрѣбени за прѣкѫсване или прѣпятствуване на богуслужение, слѣдов. не само спрѣмо лицето, което извършва богуслужението, но и другитѣ лица, които участвуватъ въ него, макаръ само съ присѫтствието си. Г. Н. приима безъ основание противното — стр. 433. Н. З. не ограничава прилагането на чл. 205 само върху богуслужението, но изобщо го простира върху всѣка вѣроизповѣдна служба, обредъ или тържество, слѣдов. въ или извънъ помѣщение, прѣдназначено за тая цѣль, стига да се отнася къмъ незабранена религия и само по себе си да не е забранено. Забраняването на една секта или вѣроизповѣдание би трѣбвало да се допусне, когато изпълнението на обредитѣ имъ нарушава сѫществуещитѣ закони (чл 40 К.) У насъ и до сега обаче не е прѣдвиденъ редътъ нито за признаването, нито за забраняването на вѣроизповѣданията.

Чл. 206 се занимава съ поругаването на вѣроизповѣданията. Поругаването е унижаване на вѣроизповѣданието или посветенитѣ за богу-

[1]) Ср. Hälschner II стр. 704; Merkel стр. 371, H. Meyer 754, Kohler стр. 165, а особно Binding Lehrbuch 179.

служението прѣдмети въ докачителна форма. То се наказва, когато е станало въ мѣсто или врѣме, дѣто и когато се върши вѣроизповѣдна служба, обредъ или тържество, ако се извърша надъ прѣдмети, посветени за богуслужение. Колкото се отнася до поругаване на незабранени вѣроизповѣдания, то трѣбва да стане по начина, по който се извърша и богохулството.

Най-много съмнѣния може да възбуди т. 2 чл. 206, споредъ която се наказва причиняване явна съблазънь чрѣзъ своето неприлично поведение въ мѣсто и врѣме на изпълнение вѣроизповѣдна служба, обредъ или тържество. Изисква се възбуждане съблазънь — подъ което ние разбираме грубо докачение, възмущение на религиозното чувство, но не и всѣко отвличане на вниманието (стр. 435). Тая съблазънь трѣбва да бѫде явна, да може да се забѣлѣжи отъ неопрѣдѣлено число присѫтствуещи. Съблазъньта трѣбва да се причини чрѣзъ неприлично поведение — поведение, което не отговаря на благоговѣнието на молещитѣ се и трѣбва да има неприличенъ, грубо-докачителенъ характеръ. Чл. 481 се отнася до *нарушение на благочинието* въ църква, параклиси и т. п. чрѣзъ неприличенъ викъ и шумъ или чрѣзъ неблаговидни постѫпки. Чл. 482 има сѫщото значение, само че се отнася до благочинието вънъ отъ молитственитѣ здания. За прилагането на тѣзи два члена се иска, „неблаговиднитѣ" постѫпки или безчинието да не сѫ докарали явна съблазънь.

Къмъ гл. XI Н. З. е отнесълъ въ чл. 207 и накърнението чувството, което хранимъ къмъ умрѣлитѣ, почитането къмъ тѣхъ, тѣхния споменъ. За състава на чл. 207 важно е установяването на понятията „гробъ", „трупъ" и „оскверняване." Опрѣдѣлението на гроба г. Н. зима отъ Olshausen, и то може да се приеме и за нашето право. Но надали къмъ гроба може да се отнесе рѣшетката или оградата му, и струва ни се, че има право Kohler I стр. 214, като изключава отъ понятието на гроба украсителнитѣ външни прѣдмети (Grabesaustattung). Оскверняването означава всѣко дѣяние, съ което се изказва едно възмущаваще незачитане на мѣстото въ назначението му, слѣдов. почетьта, която окрѫжава гроба. Къмъ оскверняването ние отнасяме не само омърсяването му, но напр. скачането по него, написване неприлични думи, извършване на развратъ и т. п. Върху опрѣдѣлението на трупъ г. Н. не се спира. Подъ „трупъ" трѣбва да се разбира бездушното тѣло на едно родено човѣшко сѫщество. Безжизнениятъ плодъ не е трупъ. Не е трупъ и отдѣлната му часть, скелетътъ, както не сѫ трупъ мощитѣ. Н. З. не прѣдвижда наказание за оскверняване на трупъ изобщо, но само за самоволно изравяне, изваждане, прѣмѣстване, скриване или отнисане на изровенъ или изваденъ трупъ. При тая редакция чл. 207 се намира колкото се отнася до прѣмѣстването въ едно противорѣчие съ чл. 501.

Глава XII.

Прѣстѫпления противъ гражданското състояние.

Правното благо, което образува обектъ на прѣстѫпленията, групирани въ гл. XII е т. нар. гражданско състояние въ смисълъ на сѣмейно състояние.

Гражданското състояние въ тоя смисълъ не е нищо друго, освѣнъ „правниятъ фактъ на принадлежность къмъ едно сѣмейство и опрѣдѣлено мѣсто въ срѣдата ѝ“ (Binding) или както по-тѣсно опрѣдѣля Olshausen (§ 169 № 1) „правно сѣмейно отношение на една жива личность спрѣмо друга личность, което установява за даденото лице едно трайно правно отношение“ (Н. стр. 445). Г. Н. като че ли не му е стигало това опрѣдѣление, и прѣди него е далъ друго — то е „положението, което заима едно лице било въ сѣмейството, било *въ обществото*, отъ което положение произлизатъ неговитѣ права и длъжности“ (стр. 449). Къмъ чл. 208 и 209 е приложимо само първото.

Чл. 208 Н. З. прѣдвижда наказание не само за лишаване другиго отъ правата на гражданското състояние, но и всѣко затъмняване на гражданското състояние. Въ тая посока Н. З. прѣдставя едно значително напрѣдване къмъ едно изчерпване на възможнитѣ нарушения граждан. състояние. Въ изложението на г. Н. тъкмо тая страна на чл. 208 не е намѣрила нито споменуване, по всѣка вѣроятность, защото не сѫществува въ § 169 Г. Н. З. и не е обяснена отъ Olshausen. Гражданското състояние ще бѫде съмнително тогава, когато било върху принадлежностьта на едно лице къмъ едно сѣмейство, било върху мѣстото му въ него сѫществува такава неясность, че то би могло да бѫде отказано по прѣдвиденитѣ въ закона начини. Такава неясность може да се постигне или чрѣзъ прѣмахване на нѣкои документи, прѣправянето имъ, размѣняване двѣ дѣца едно съ друго. Дѣянието по чл. 208 се довършва не само когато нѣкой е билъ лишенъ отъ едно или повече права на гражд. състояние, но и когато самото това състояние е било направено съмнително, независимо отъ това, дали правата на това лице сѫ пострадали вече или само могатъ да пострадатъ. Прѣстѫпното дѣяние по чл. 208 може да се извърши и чрѣзъ замѣняване, скриване или подхвърляне *малко* дѣте. Опрѣдѣлението на *малко* дѣте, при всичко че съ прибавянето на прилагателното „малко“ то не е станало ясно, се пакъ не може да се даде въ смисълъ на doli incapax. Повече отговаря на малко дѣте такова, което нѣма ясни понятия за принадлежностьта си къмъ опрѣдѣлено сѣмейство и слѣдов. не може да попрѣчи на дѣеца.

Въ останалото много отклѫслечно и разбъркано изложение на г. Н. ние забѣлѣзваме нѣколко грѣшки по сравнение съ оригинала, които сме длъжни да посочимъ. На стр. 447 горѣ г. Н. говори, че дѣянията по чл. 208 трѣбва да иматъ за цѣль да нарушатъ за дълго врѣме правоотношението на другиго, установено чрѣзъ личното състояние и продължава: „ако това правоотношение *е далечъ* отъ дѣеца, питанието е по-скоро само за дѣйствие, което има значение и пр.“ На български това нѣма никакъвъ смисълъ. Olshausen казва съвсѣмъ друго: „liegt dieses dem Handelnden fern, steht vielmehr lediglich ein Handeln in Frage, welches nur für einen Einzelfall von Bedeutung ist. . . etc. — т. е. ако дѣйствуещиятъ нѣма такава цѣль и дѣйствието му е имало значение само въ единичния случай, тогава то не е извършено по отношение на личното състояние.

На стр. 448 г. Н. вмѣсто Mitthäter прѣвежда „съобщникъ“, вмѣсто „съдѣецъ, съизвършитель.“

Въ чл. 209 се прѣдвижда наказание за дѣйствия, които водятъ къмъ установяване на такова гражданско състояние, което не може да се допусне отъ правото. Н. З. е искалъ да попрѣчи сключването на бракове чрѣзъ измама, които по-късно се признаватъ недѣйствителни.

При тълкуването на чл. 209 съмнѣние може да възбуди изразътъ „по измамливъ начинъ". По измамливъ начинъ означава — по начинъ, който въвежда въ заблуждение, чрѣзъ въвеждане, вкарване въ заблуждение. Н. З. не иска, измамливиятъ начинъ да е билъ „arglistig", както е въ Г. Н. З. и затова съвсѣмъ неумѣстно е да се заима тълкуването на Olshausen (стр. 451 у Н.) по тоя поводъ. Не се иска дѣецътъ да е ималъ цѣль да причини на другата страна нѣщо зло и лошо по нейното понятие. За състава на чл. 209 е достатъчно установяването, че дѣецътъ е склонилъ другата страна по измамливъ начинъ. Другитѣ обяснения на г. Н., заети повече отъ „О. З.", отговарятъ на условията отъ състава на чл. 209.

Глава XIII.

Многобрачие.

Като отдѣлна група дѣяния, насочени срѣщу моногамната форма на брака, приета като една отъ основитѣ на сегашнитѣ културни общества, сфаща Н. З. т. нар. многобрачие, като му прибавя, обаче, въ чл. 213 и едно друго чуждо нему прѣстѫпно дѣяние.

За правилното опрѣдѣление на многобрачието по нашето законодателство има голѣмо значение институцията на брака по отношение на сключването му и послѣдствията отъ това сключване. По сѫщностьта си многобрачието е противозаконно умишлено сключване на бракъ при сѫществуването на другъ валиденъ бракъ. Формата на брака нѣма влияние, но както вѣрно забѣлѣзва Binding, ако бракътъ има характеръ на форма.тенъ актъ, въ сключването на новъ бракъ може да се съзре злоупотрѣбение съ формата на брака. За състава на чл. 210 се иска, новата женитба да бѫде сключена при сѫществуването на една законна женитба, която е още въ сила, а пъкъ споредъ Екзархийския уставъ чл. 201 — браковетѣ, сключени безъ съблюдение на п. п. 2, 4, 5, 6, чл. 186 сѫ незаконни, но се унищожаватъ само въ случаитѣ, посочени въ чл. 202. За това подъ „законна женитба" — ще трѣбва да разбираме „неунищожена по законенъ редъ женитба" и като прибавимъ случаитѣ на разторжения бракъ — не разторгната по надлежния редъ (чл. 187 и послѣд. ч. VI Екз. уставъ) или непрѣкратена поради смъртьта на другия съпругъ. Такова е мнѣнието и на руската ред. комисия, възприето и отъ г. Н., който би трѣбвало въ съгласие съ него да нагоди и терминологията си, когато изучава значението на грѣшката при многобрачието, а да не заима направо отъ Olshausen (стр. 464).

Въпросътъ за началото на давностьта при многобрачието се разрѣшава по чл. 73 т. 2 Н. З., защото многобрачието е едно т. н. непрѣкѫснато прѣстѫпно дѣяние, по-добрѣ продължително п. д. (Zustandsverbrechen), както приима и г. Н.

Относително дѣянието, прѣдвидено въ чл. 213, г. Н. твърдѣ строго осжжда нашия законодатель. Другъ слѣдъ г. Н. се е опиталъ послѣ да обясни [1]) чл. 213, което г. Н. е прѣдпочелъ да не стори. Несъмнѣнно е впрочемъ, че редакцията на чл. 213, на което гледище и да се поставимъ, е несъстоятелна и ще трѣбва да се уреди по законодателенъ редъ. Но струва ни се, че чл. 213, поправенъ както слѣдва, не би заслужвалъ порицанието на г. Н. Сѣмейнитѣ нрави у насъ сж особно строги и съжителството между лица, отъ които едното или двѣтѣ се намиратъ още въ неразторгнатъ бракъ съ друго нѣкое лице, несъмнѣно възбужда съблазънь у обществото, накърнява онова чувство, което се е образувало у него спрѣмо извѣстна нравственость, поставена въ основитѣ на брачния съюзъ и сѣмейния животъ. Посрѣдствомъ накърняване нравственото чувство се подкопаватъ и основитѣ на самата институция на брака, и чл. 213 би трѣбвало да остане пакъ въ гл. XIII, като се прѣмахне твърдѣ тѣсното заглавие „многобрачие".

Глава XIV.

Развратъ.

Въ модернитѣ законодателства, като обектъ на дѣянията противъ половата нравственость, нар. въ Н. З. развратъ, се смѣта не самата тая нравственость, т. е. съвокупностьта отъ установенитѣ въ едно общество нравствени норми за половия животъ на човѣка, но по-скоро само извѣстни нейни страни. Държавата дава наказателна закрила на половата свобода, т. е. на свободното самоопрѣдѣление по отношение на половия животъ (v. Liszt) отъ една страна, и на нравственото чувство, което се проявява въ половата сфера на човѣка отъ друга страна. На сжщото становище се е поставилъ въ общи черти и нашиятъ Н. З. Отдѣлнитѣ прѣстжпни състави, които се отнасятъ къмъ разврата, въ отграничението единъ отъ други обаче не възбуждатъ голѣми съмнѣния. Характеристиката на нѣкои дѣйствия не може да бжде дадена, освѣнъ възъ основа на съображения отъ чисто фактически характеръ. Освѣнъ това и обясненията на г. Н. изобщо поставятъ въ ясность значението и прѣдѣлитѣ на прѣстжпнитѣ дѣяния. Съ нѣкои отъ неговитѣ разсжждения ние не можахме да се убѣдимъ, но ще оставимъ разглеждането имъ на страна поради връзката имъ съ конкрекретни фактически въпроси. Ние напр. не сме съгласни, че опитване къмъ блудство е невъзможно по естеството си (стр. 478), то е може би само твърдѣ мжчно установимо. Не е право и разрѣшението на случая въ стр. 499—500. Критиката на чл. 223 сжщо тъй при нашитѣ условия не ни се видѣ убѣдителна.

Ще се спремъ само върху тълкуването на чл. чл. 227, 228 и 229.

Прѣлюбодѣянието (чл. 227) за наказуемостьта си изисква да е повлѣкло разводъ или разлжчване между съпрузитѣ. Отъ това се поражда питането, дали съпрузитѣ въ врѣме на прѣлюбодѣянието трѣбва да се намиратъ въ дѣйствителенъ бракъ или е достатъчно, бракътъ да е сжществувалъ формално само. Г-нъ Н. (стр. 541) на основание на нѣмската доктрина (коментара на Olshausen § 172 № 2) приима, че нищожниятъ

---

[1]) А. Вакарелски. Списание на Ю. Д. въ София, 1901, кн. I.

бракъ не може да бжде нарушенъ отъ прѣлюбодѣяние, сжщо тъй и обявения за недѣйствителенъ по искане на увредената страна. Но Екзархийския уставъ (чл. чл. 201 и 202), като обявява извѣстни бракове за незаконни, изисква, тая незаконность да бжде установена по надлежния редъ (чл. 202). Въ врѣмето между сключването на брака и обявяването му незаконенъ, може ли да извърши нѣкой отъ съпрузитѣ прѣлюбодѣяние? Отмѣнението на брака, признанието неговата недѣйствителность, споредъ нашето каноническо право, започва дѣйствието си не отъ деня на произнасянето му, но отъ самото начало. Дѣцата, родени въ тоя бракъ, се смятатъ незаконни. Като изхождаме отъ това, трѣбва да приемемъ, че лицата, живущи въ незаконенъ бракъ, не могатъ да извършатъ прѣлюбодѣяние. Такъвъ бракъ не може да повлѣче разводъ, а е недѣйствителенъ отъ самото начало. Значението на чл. 202 е слѣдов. чисто деклараторно, при всичко че говори за унищожаване на незаконнитѣ бракове, което би могло да се изтълкува въ полза на фактически сжществуещитѣ формални бракове. Прѣлюбодѣянието се наказва, ако е повлѣкло подирѣ си — въ силата на едно влѣзло въ законна сила рѣшение — разводъ или разлжчване на съпрузитѣ. Подъ разводъ (разлжчването не може да се прилага спрѣмо православнитѣ) ние трѣбва да разбираме прѣкратяване законния и дѣйствителния бракъ. Какво значение има самото условие, прѣлюбодѣянието да е повлѣкло подирѣ си разводъ? Общеприетото въ Германия мнѣние е, че то е процесуално прѣдположение; намъ се струва, че е поправо да го схванемъ като условие за наказуемостьта. Чл. 227 наказва само това прѣлюбодѣяние, което е повлѣкло подирѣ си разводъ. Всички други прѣлюбодѣяния не сж наказуеми, както е ненаказуемо и онова, което не е повлѣкло разводъ подирѣ си. Ако въ сждътъ се установи липса на това условие, не трѣбва да послѣдва прѣкратяване на дѣлото, а оправдание на обвиняемия.

Уреждането на сводничеството (чл. 228 Н. З.) въ нашия Н. З. не може да получи пълно удобрение, ако и да е заето отъ проекта на руската редакционна комисия. Освѣнъ случаитѣ, когато съучастието въ чуждия развратъ не би могло да се наказва като такова, чл. 228 е прѣдвидѣлъ сводничество само на лице ненавършило 16 год. и 16—21 год. дѣвойка, за която сводникътъ знае, че е мома. Тая закрила не ни се вижда достатъчна. Сводничеството на лица още несъвършенолѣтни, безъ съмнѣние, прѣдставя голѣма опасность за нравственото имъ състояние и единъ отъ най-опаснитѣ пжтища за разпространяване на разврата и посрѣдствено — венерическитѣ болести. Желателно би било чл. 227 да получи едно разширочение въ тая посока. Проектътъ [1]) за една международна конвенция, изработенъ въ Парижската комисия за поборване на търговията съ жени, би могълъ да послужи като упжтване за една поправилна редакция. Сжщеврѣменно по-енергично и по-точно би трѣбвало да се прѣдвиди наказание за тоя позоръ на сегашнитѣ врѣмена — търговията съ жени.

Най-сетнѣ чл. 229 има голѣмъ интересъ поради мжчнотията да се уловятъ точно понятията, съ които си служи Н. З. Текстътъ му е само

[1]) Ср. Zeitschrift f. d. g. Strafrechests wissenschaft, т. XXIII стр. 820.

отъ нѣколко думи: „който възбуди явна съблазънь по срамотенъ начинъ“ — наказва се и пр., но значението имъ е толкозъ по-неясно. Тълкуването си г. Н. улеснява като замѣства израза „явна“ съблазънь съ „явно“, за да го отнесе къмъ „възбуди“. Противъ това трѣбва да се каже, че Н. З. иска прѣди всичко възбуждането на явна съблазънь, такава, която е получила явенъ, публиченъ характеръ, станала е достояние на обществото и го е възмутила. При такова схващане на чл. 229, единствено съгласно съ неговия текстъ, би съществувала опасность да не се подведатъ подъ него и косвенитѣ случаи на извършане срамни работи, които по-късно сѫ станали достояние на обществото. Чл. 229 иска едно право директно възбуждане и слѣдов. изисква едно публично извършане на срамотни дѣйствия. Послѣдното само по-себе си е недостатъчно, ще трѣбва и резултатътъ да бѫде публична, явна съзблазънь.[1]

Глава XV.

Докачение на честьта.

Цѣлата гл. XV на нашия Н. З. е заета безъ сѫществени промѣни отъ руския проектъ, та и обясненията на руската редакционна комисия могатъ да се приспособятъ лесно къмъ чл. 231—246 Н. З. Подобно приспособяване е направилъ и г. Н. въ цѣлото си изложение за докачението на честьта. Но руската комисия е имала за цѣль да даде общи упѫтвания, да опрѣдѣли понятията, а деталното имъ разработване, извеждане на слѣдващитѣ отъ тѣхъ заключения е оставила на практиката и теорията. И. г. Н., ползувайки се отъ готовото, би трѣбвало да прѣдстави неговото развитие, приложено къмъ нашето нак. право, ако не е ималъ врѣме и възможность да изучи самостоятелно прѣстѫпнитѣ дѣяния, събрани въ гл. XV, като докачение на честьта. Вмѣсто това ние намираме дословенъ прѣводъ на по-важнитѣ части на „О. З.“ относително т. н. оскърбление. Слѣдствието на тоя методъ е пропущането нѣкои важни въпроси и сѫществени неясности въ опрѣдѣлението на самитѣ прѣстѫпни състави. Не точно, макаръ и прието, е означението честьта, като прѣдметъ на докачението (стр. 520). Въ сѫщность при докачението се посѣга върху волята на едно лице да се отнасятъ къмъ него като къмъ човѣкъ съ честь, неговото притезание да не бѫде третиранъ така, като че ли нѣма честь.[2]) Както казахме обаче, прието е да се означава като прѣдметъ на докачението честьта. За това е необходимо, понятието на „честьта“ да бѫде точно опрѣдѣлено. И наистина Р. Р. комисия се е опитала да прѣмахне какво годѣ съмнѣние и е опрѣдѣлила, какво разбира подъ честь, като е посочила и източницитѣ, отъ които се е ползувала за тая цѣль. Интересенъ е цитатътъ на извѣстния италиянски криминалистъ Каррара, който г. Н. излага на стр. 560, като го изважда отъ

---

[1]) Ср. твърдѣ интереснитѣ разсѫждения на проф. Kohler G. A. XLII стр. 175 и prof. v. Lilienthal Z. für Schweizerisches strafrecht стр. 55, год. 1897 по поводъ на единъ швейцарски случай.

[2]) Ср. Binding. Die Ehre ú. Jhre Verlezbarkeit. 1492 стр. и послѣд., v. Bar. Gerichtssaal 1896 LII стр. 81.

една забѣлѣжка на „О. З.“ стр. 691 и резултатътъ, до който дохажда Р К. на стр. 562. Честьта бива вътрѣшна, или субективна, и външна — *като притезание* на лицето, другитѣ хора да не изказватъ прѣнебрѣгване къмъ неговото лично достоинство, да се не обхождатъ съ него по такъвъ начинъ, който да свидѣтелствува за непризнаването у него нравствена личность („О. З.“ т. VI стр. 692, у г. Н. стр. 562). Това притезание зима държавата подъ своята закрила, и него ние посочваме като обектъ на докачението, а не честьта изобщо. (Прибавяме, че руската комисия се е намирала подъ силното влияние на учението на Binding за докачението, въ което ни убѣждава цитираната отъ насъ брошура). Отъ горното трѣбва да заключимъ, че сѫщината на честьта въ субективенъ смисълъ почива върху *личното достоинство, нравствената личность.* Въ това ни убѣждава Р. К. и при опрѣдѣлението на обидата и дѣйствието ѝ (у г. Н. стр. 565—7). Би слѣдвало да заключимъ, че честьта има съвършено еднакъвъ характеръ у всички лица безъ разлика, защото всѣкой човѣкъ отъ раждането си има нравствена личность, човѣшко достоинство Колко тѣсенъ обемъ получава докачението личи само отъ себе си — между честьта на най-достойния гражданинъ и най-прѣзрѣния отфърлекъ на обществото, между Ефиалтъ и Леонида нѣма да има никаква разлика. Руската редак. комисия, разбира се, такъвъ изводъ не е допущала да се прави, но попълването на понятието на честьта е прѣдоставила на тълкувателитѣ на Н. З., и казва само, че понятието за прѣзрително обхождане не може да бѫде установено отъ закона, тъй като неговиятъ обемъ и условия се видоизмѣняватъ съобразно съ положението на докачения и на докачителя прѣдъ видъ на взаимнитѣ имъ отношения. Г. Н. се задоволява само да прѣпише горното. Липсва само да каже, че прѣдставя на практиката да се помѫчи съ разрѣшаването на задачата, съ която той се е заловилъ. Ако г. Н., що годѣ би билъ запознатъ съ дѣйствителеното състояние на теорията за докачението на честьта, той би могълъ да даде много по-подробни свѣдения, отколкото е извлѣкълъ отъ „О. З.“ [1]) За нашия Н. З. има особно голѣмо значение разискването му, понеже говори за „достоинство или честь“ — г. Н. върху това, разбира се, не се спира. Сѫщиятъ методъ избира г. Н. за да разрѣши и други единъ важенъ въпросъ — въпроса за довършването на докачението. На стр. 578 той тържествено заявява, че разрѣшаването му *принадлежало на сѫдебната практика,* понеже въ гл. XV за него нищо не било казано? Ами вие, г. Н., собствено за кого сте писали вашето рѫководство?

Въ други случаи мнѣнието на Р. Р. комисия не може да се приеме за нашия Н. З., и г. Н. прави една мечешка услуга на своитѣ читатели, като го отнася и къмъ Н. З. Такъвъ е въпросътъ за разликата между докачението (по-добрѣ обидата съ дѣйствие) и леката тѣлесна поврѣда. Р. Р. комисия я е установила по начинъ, щото всѣка болка или страдание да се смятря за лека тѣлесна поврѣда, а докачение съ дѣйствие

[1]) Понеже мѣстото не ни позволява да разгледаме тоя въпросъ, ние ще посочимъ най-важнитѣ *нови* подробни работи по него: „цит. v. Bar въ Gerichtssaal; особно Kohler — Goltdammer's Archiv. 1900 стр. 1 и Lehrbuch'a на Binding.

ще бѫдатъ само такива нарушения на тѣлесната непокѫтнатость, които не причиняватъ никакви болки (Н. стр. 574). Достатъчно е едно просто сравнение на гл. 265 и гл. 234, за да се отхвърли тая разлика за нашето право. У насъ такива случаи, като напр. удряне плесница, ще се накажатъ по чл. 234, а не чл. 265. Причината на това е по-тежкото наказание, прѣдвидено въ чл. 234.

При обяснението на посрѣдствената обида г. Н. се спира и върху отношението между чл. 234 и 246. Тъкуването на г. Н. прѣслѣдва добрата цѣль да примири двата тѣзи члена и се изказва въ това, че чл. 246 съдържа само едно процесуално правило — редътъ на прѣслѣдването на докачението, когато посрѣдствомъ унижаване достоинството или честьта на умрѣлия роднина се докача достоинството или честьта на живия. Г. Н. приима, че думата „непосрѣдствено“ (чл. 246) посочва обстоятелството, когато докачението или клеветата сѫ насочени противъ умрѣли, съ цѣль да бѫдатъ докачени живитѣ имъ сродници, които притова сѫ присѫтствували (стр. 585). Прѣди всичко не е необходимо сродницитѣ да сѫ присѫтствували: а въ двата случая — не е необходимо да се повтаря въ чл. 246 това, което е казано въ чл. 244, защото по основното правило на чл 234 за потърпѣвшъ ще се смѣта и онзи сродникъ (братъ, съпругъ и пр. чл. 234), въ присѫтствието на когото се е казало или сторило нѣщо унизително за достоинството или честьта на умрѣлия сродникъ. Чл. 246 говори: „за обида или клевета непосрѣдствено противъ умрѣли лица etc“, и ние не можемъ подъ „непосрѣдствено“ да разберемъ „съ цѣль на докачение живитѣ имъ роднини“. То би противорѣчило на чл. 234, който не изисква особна цѣль на докачение, а отъ друга на чл. 235 — който сѫщо тъй не изисква подобна цѣль. Ние смѣтаме, че тълкуването на г. Н., оргиналностьта на което напълно признаваме, нѣма положителна основа и ще бѫдемъ принудени да приемемъ чл. 246 въ неговото истинско, съвсѣмъ несъотвѣтствуеще на чл. 234. значение. Той е билъ реципиранъ отъ чл. 273 ал. 1 и 2-ра У. Н. З. и (съ това се обяснява неговото несъотвѣтствие съ другитѣ постановления на гл. XV) прѣдвижда наказание за обида и клевета изобщо, ако сѫ били сторени непосрѣдствено противъ умрѣли лица, слѣдов. извънъ условията на чл. 234 Н. З. Не може да се каже, че обидата или клеветата противъ умрѣли лица е безсмислица, понеже е невъзможно да се извършатъ (стр. 631). Тѣ ще противорѣчатъ съ опрѣдѣленията на чл. 234 и 235, но герм. нак. з. (resp. у. н. з) толкозъ пакъ артъкъ нѣма да прѣдвижда безсмислици! Въ германската теория докачението на умрѣли се разбира като „деликтъ срѣщу особно правно благо: добрия споменъ на умрѣлия у прѣживѣлитѣ го роднини“ (Binding). Не ще може да се изтълкува чл. 246 относително клеветата и тъй, както се опитва да направи г. Н. на стр. 593. т. е. че се отнася до клевета на живъ, който прѣди почването на прѣслѣдването е умрѣлъ. Въ тоя случай чл. 84 Н. З. би билъ достатъченъ, а чл. 246 има по-широко значение. Колкото и да се мѫчимъ да примиряваме и при тълкуването на г. Н. чл. 246 съ останалитѣ, ще дохаждаме до неприемливи резултати: — по-добрѣ е да признаемъ неговата сѫщность и въ съгласие съ нея да го прилагаме —

противорѣчията ще бѫдатъ по-малки. Пълно съгласие ще се постигне само по законодателенъ редъ.

За да свършимъ съ гл. XV ще посочимъ още нѣкои липси въ изложението на г. Н.. Чл. 236 т. 6, който наказва по-строго публичното извършване на обида и клевета, не може да се тълкува така, както прави г. Н. (стр. 601). Публично — не ще рече на публично, достѫпно за всѣкиго мѣсто, но *по явенъ, публиченъ* начинъ, и г. Н. би могълъ да се убѣди въ това дори отъ заетитѣ отъ „О. З." цитати изъ Шассана и Буланже (стр. 601—603) Госп. Н. никакъ почти не обяснява толкова важната т. 2 чл. 239 (стр. 613—614). Изглежда, че и тука той прѣдоставя на сѫдебната практика! Сѫщото можемъ да кажемъ и за чл. 243 — поне изброяването въ 20-тѣ реда на условията му ние не смѣтаме за обяснение. При чл. 244 е пропуснато най-важното опрѣдѣление на разрѣшението, което се иска отъ извѣстни органи за прѣслѣдване на докачението на публичнитѣ власти или органи на такава власть (чл. 236 т. 3).

Въ останалото изложението на г. Н. съдържа интересни разсѫждения и изводи, които биха заслужвали едно разглеждане. Но тѣ произхождатъ отъ „О. З." на руската редакционна комисия, и това ни кара да не се занимаваме съ тѣхъ, понеже не сме имали за цѣль да критикуваме „О. З.", а г. Н-вото ръководство.

Глава XVI.

Лишение отъ живота.

Както по обекта си, тъй и по другитѣ условия на законния си съставъ лишението отъ животъ не прѣдставя голѣми мѫчнотии. При все това г. Н. като е прилагалъ грижливо своята метода да заима дословно отъ своитѣ рѫководители — Таганцевъ, Olshausen и Обясненията на руската редакционна комисия — е далъ на тая глава твърдѣ разплуто и разбъркано изложение. Особно такова е изложението за убийството, най-важното измежду дѣянията, събрани въ главата за лишението отъ животъ.

Изложението си за убийството г. Н. започва съ субективната страна, съ умисъла. Безъ да се спре понѣ накѫсо върху характеристиката на умисъла при убийството, г. Н. прѣнася тука цѣли страници за умисъла изобщо, като се рѫководи отъ учението на Таганцева. Ние ще отбѣлѣжимъ само, че г. Н. неправилно нарича втория видъ умисълъ, възприетъ въ чл. 40 Н. З., d. indirectus. Прѣдишната доктрина е подържала сѫществуването на d. indirectus, но въ съвсѣмъ друго значение. Сегашното нак. право за тоя умисълъ употрѣбява само термина dolus eventualis.[1]) Много по-голѣмо значение има за насъ разликата между умишленото и прѣдумишленото убийство, върху която се спира и г. Н. по-напространно. Г-нъ Н. заима и тука отъ Лекциитѣ на проф. Таганцевъ (т. II № 512, по изданието отъ 1888 год.) разликата между т. н. видове на умисъла. Ние ще спремъ по-напрѣдъ върху опрѣдѣлението на прѣдумишленостьта.

---

[1]) Сѫщо и Таганцевъ употрѣбява „евентуальный умыселъ" — ср. Лекціи, стр. 670, 671, т. II.

„Прѣдумишлено е онова умъртвяване другиго, което е извършено съ прѣдварително съставенъ умисълъ или намѣрение, съ прѣдварително обмисляне плана на дѣйствието. Думата „прѣдумишлено" показва, че намислюването на умъртвяването не трѣбва да съвпада съ врѣмето на посѣгателството, но безусловно трѣбва да го прѣдшествува. Това относително момента на възникването на намѣрението, а прѣдметъ на обмислянето трѣбва да бѫде *желанието* да бѫде лишенъ нѣкой отъ животъ. Отсѫтствието на *по-отрано скроенъ планъ* за извършване *убийството унищожава признака на прѣдумишленостьта*." Отъ тѣзи думи на г. Н. слѣдва съ необходимость: а) че умисълътъ при прѣдумишленото убийство трѣбва да прѣдшествува посѣгателството; б) че е характерно за прѣдумишленостьта прѣдварителното обмислюване *плана* за извършване на убийството. Трѣбва да се каже, че г. Н. възприима по-рано терминологията на Таганцева, който въ искането (единъ отъ елементитѣ на умисъла) различава *желание*, като двигатель, мотивъ на нашата дѣятелность; *цѣль* — прѣдѣлъ, който искаме да постигнемъ; *намѣрение* — оня пѫть, който си е избралъ виновниятъ; *планъ* — индивидуализиране на намѣрението и *рѣшимость* — енергиченъ напънъ, по силата на който творческитѣ построения на нашето мислене добиватъ практическо значение (стр. 16—17). Ние не сме съгласни съ тѣзи опрѣдѣления, но ще се придържаме о тѣхъ, за да не внесемъ още по-голѣма бъркотия въ тая толкова деликатна материя. Споредъ това г. Н. сфаща сѫщностьта на прѣдумишленостьта въ обмислюването на *плана*, „кога и дѣ трѣбва да се осѫществи намисленото, къмъ какви срѣдства ще трѣбва да прибѣгне, какъ да се възползува отъ тѣзи срѣдства" (стр. 16). Съ това опрѣдѣление г. Н. несъмнѣно бърка обикновения умисълъ съ прѣдумишленостьта. Както самъ той казва на стр. 16, — безъ изброенитѣ по-горѣ моменти, слѣдов. *безъ планъ* не може да се мисли за умишлена вина. Щомъ ние разбираме плана така широко, както го прави Таганцевъ, той нѣма да липсва и при внезапния умисълъ — обектъ и срѣдства има при всѣко убийство. Но ако ние разбираме по-тѣсно „плана", както г. Н. е наклоненъ да стори (въ думитѣ „скроенъ планъ" слѣдов. по-скоро въ смисълъ на приготовителни дѣйствия), тогава пъкъ не при всѣко убийство, което ние бихме безъ всѣко колебание отнесли къмъ прѣдумишленитѣ, ще има такъвъ планъ. За това никѫдѣ не се срѣща ограничението на прѣдумишленостьта върху обмислюването на плана. Дори въ Франция, дѣто въ самия законъ понятието на préméditation е установено по много външенъ начинъ, отдавна сѫ възприели едно по-вдълбочено и психологически по-вѣрно сфащане на прѣдумишленостьта.[1])

Установена единъ пѫть прѣдумишленостьта по такъвъ начинъ, г. Н. започва да обяснява опрѣдѣлението си, и тука ние срѣщаме вече съвършено други сфащания. Веднага слѣдъ като г. Н, прогласява, че безъ по-отрано скроенъ планъ нѣма прѣдумишленость, заима отъ Хелшнера *по-широко* опрѣдѣление на обмислюването. „Обмислюването" се отнася „и върху сетнинитѣ и цѣлитѣ на извършването". Ще рече, че

---

[1]) Ср. Chauveau et Hélie, Théorie du code penal vol. 3 p. 469; Garraud, Traité vol. IV p. 570 и слѣд.; Carçon, Code p. Annoté, f. 2 p. 692.

не е достатъчно да се обмисли планътъ, но и *„сетнинитѣ* и цѣлитѣ на извършването“, съ други думи слѣдов. моралната и правната страна на извършването. Колко ще бѫдемъ зачудени обаче, ако узнаемъ, че непосрѣдствено слѣдъ това г. Н. намира за възможно да заеме отъ Olshausen, че „не е необходимо обмислянето да се отнася и до противозаконностьта на дѣйствието, защото обмислянето и неговото отсѫтствие сѫ признаци на рѣшимостьта, а не на намѣрението“. Какъ е възможно г. Н. да съедини всичко това въ една колона отъ нѣколко реда и да направи такава юридическа салата, е просто непонятно. Не разбира ли г. Н., че заима отъ различни автори съ раздалечени сфащания? Къмъ кое трѣбва да се отнася сега обмислянето, само къмъ плана ли, или и къмъ сетнинитѣ и цѣлитѣ на извършването или само върху рѣшимостьта. Малко по-нататъкъ г. Н. пакъ се връща къмъ Таганцева и пише: „Обмисленостьта трѣбва да се отнася на първо мѣсто *до намѣрението* и сетнѣ *до плана на дѣйствието*“: сега пъкъ изпѫква „намѣрението“, и въпросътъ още повече се затъмнява. Трѣбва да прибавимъ, че г. Н. се осмѣлява да пропуща отъ авторитѣ, които копира, само и само да отбѣгне явното противорѣчие, въ което изпада. Таганцевъ се изказва много по-прѣдпазливо, и г. Н. отъ тамъ би трѣбвало да почерпи единъ урокъ, вмѣсто това той изкълчва оригинала. У Таганцева е казано: „Обдуманость должна относится къ намѣренію и только *при нѣкоторыхъ преступныхъ дѣяніяхъ, въ видѣ исключенія,* къ плану“ (стр. 697 т. II). Г-нъ Н. вмѣсто това, най-важното е замѣнилъ съ „сетнѣ“ и мисли, че неговото положение се явява доказано. Отъ всичко става явно, че г, Н. нѣма ясно прѣдставление за прѣдумишленостьта, че той разбърква най-разнообразни мнѣния и оставя въ пълно недоумѣние читателя, въ какво се състои обмислюването при прѣдумишленостьта — дали се отнася само до плана, или до рѣшимостьта, или до намѣрението. Най-сетнѣ г. Н. си позволява дори да измѣнява казаното отъ такива криминалисти, отъ съчиненията на които е черпилъ своитѣ познания, безъ обаче да ги промисли и докара до едно истинско знание. Отъ тая бъркотия слѣдва още и това, че г. Н. никога не се е занимавалъ съ психология и не може ясно да си прѣдстави тѣзи духовни състояния, които нак. право характеризира като виновность и безъ основното познание на които не е възможно никакво научно изучване и изложение на наказателното право. Н. З. не е установилъ, какво трѣбва да разбираме подъ прѣдумишленость. За опрѣдѣлението ѝ ние не можемъ да се рѫководимъ само отъ значението на думата, но ще трѣбва да се основемъ върху точенъ психологически анализъ — тогава ние ясно ще можемъ да ограничимъ прѣдумишленостьта отъ обикновения умисълъ. Това установяване обаче излиза извънъ прѣдѣлитѣ на тая ни работа, и ние ще прѣпратимъ само къмъ нѣколко извѣстни съчинения, непознати обаче г. Никову.[1])

[1]) Wachenfeld. Die Ueberlegung in heutigen Mordbegriff 1887.; сѫщия Die Begriffe von Mord und Totschlag etc. 1890; Alimena. La premeditazione in rapporto alla psùcologia, all diritto, alla legtslatione comparata 1887; H. Legrand De la préméditation 1898 (thèse).

Умишленото убийство г. Н. опрѣдѣля като умъртвяване по внезапно побуждение, но хладнокръвно. Това е право — между убийството въ раздразнено състояние и прѣдумишленото, обикновеното умишлено убийство заима срѣдно мѣсто и се извърша съ т. нар. d. repentinus. Ала тъкмо вслѣдствие на това, че умисълътъ не е само d. repentinus, но би обгръщалъ несъмнѣно както прѣдумишленостьта, тъй и афектовия умисълъ, слѣд. както привелигиранитѣ, тъй и квалифициранитѣ убийства, т. 1 чл. 247 има по-общо значение и ще се прилага всѣкога, когато не може да се установи приимането на нѣкое особно убийство, а пъкъ е доказано, че дѣецътъ е ималъ умисълъ да убие. Особно това ще има значение, когато прѣдумишленостьта не може да се установи или пъкъ раздразнението не е било достатъчно силно, за да се оправдае прилагането на чл. 249 Н. З. Въ тѣзи случаи умисълътъ може да не е внезапенъ, но при все това т. 1 чл. 247 ще се приложи.

Измежду условията отъ обективния съставъ на убийството, г. Н. неясно опрѣдѣля прѣдмета на убийството. Отначало той приима, че „за признакъ на самостоятеленъ животъ може да се смѣта или появяването на дишането или доказаното пълно отдѣляне на рожбата“ („О. З.“ т. VI, стр. 21). Веднага слѣдъ това г. Н. заима отъ Olshausen мнѣнията на разнитѣ нѣмски криминалисти, и само въ заб. посочва на чл. чл. 254 и 255 Н. З. Госп. Н. би трѣбвало тъкмо да се основе само върху тѣхъ за да опрѣдѣли, отъ кога започва самостоятелното сѫществуване на човѣка, кога той прѣстава да бѫде плодъ, а става човѣкъ.

Къмъ края г. Н. стига да говори за опитването съ негодни срѣдства и върху негодни обекти и заима дословно мнѣнието на руската комисия, която е прѣдвидѣла въ своя проектъ чл. 39 и 40 за регулиране на тая материя. Руската комисия отхвърля дѣлението срѣдствата на относително и абсолютно негодни, както на относително негодни и абсолютно негодни обекти. Обаче г. Н. непосрѣдствено слѣдъ мнѣнието на Р. К. вкарва мнѣнието на Olshausen I § 43 № 22, който възприима това дѣление. Поради това на една и сѫща страница се даватъ противоположни разрѣшения по повдигнатия въпросъ. На стр. 48 sub. 2 г. Н. пише: „По общо правило изборътъ на несгодни срѣдства не трѣбва да влияе върху отговорностьта, ако само виновниятъ е проявилъ своята прѣстѫпна рѣшимость и е извършилъ, или по-правилно, е почналъ да извърша дѣяние, което влиза въ законния съставъ на прѣстѫплението: който е сипалъ арсеникъ въ поднесеното отъ него нѣкому питие въ такава доза, която споредъ отзива на вѣщо лице, *не е могла* да причини смърть . . . . . *ще отговаря за опитване за отравяне.*“ На сѫщата стр in fine г. Н. пакъ приима противоположното: „Ако обаче количеството бѫде толкозъ незначително, че при горния примѣръ (даване отрова на дѣте или възприемчиви организми) възможностьта за врѣдно повлияване върху здравието на какъвто и да е човѣшки организъмъ остава изключена, то опитването ще бѫде *безнаказано.*“ Добрѣ, че г. Н. се сѣща да съобщи поне, че повечето учени допускатъ и въ подобни случаи наказуемость. Обаче отъ горното стана ясно, че той не е схваналъ ясно раз-

ликата между теорията на Таганцева и „О. З.“ на руската комисия и теорията за абсолютно и относително годни срѣдства.

Ние нѣма да се спираме върху теориитѣ за причинната връзка, които г. Н. заима отъ Обяснителната записка и Таганцева. Разискването имъ се отнася повече къмъ общата часть на Нак. законъ.

По тълкуването на чл. 248 Н. З. ние нѣма какво да отбѣлѣжимъ. Сами по себе си случаитѣ на квалифицирано убийство не прѣдставятъ каква годѣ мѫчнотия, па и г. Н. е заелъ дословно всичкото изложено отъ О. З. на руската комисия (т. VI стр. 36 — 68) освѣнъ за отравянето. Въ опрѣдѣлението на отрова, само по себе си вѣрно, ние бихме прѣдпочели една по-широка формула, която да обгръща не само химическото, а и физиологическото дѣйствие на опрѣдѣлени вещества.

Убийството въ раздразнено състояние (чл. 249) е изложено у г. Н. вѣрно, понеже то токо-речи съвпада съ съдържанието на П. Р. и г. Н. безъ голѣми затруднения е могълъ да го заеме дословно отъ О. З. (т. VI, стр. 77—85) Отклоненията въ изразитѣ на Н. З. и руския проектъ г. Н. правилно е схваналъ и изтълкувалъ. Ние не сме съгласни обаче съ г. Н. при тълкуването му на раздразнение. Изражението *„раздразнение“* не може по никой начинъ да се примѣни къмъ всѣко ненормално, обтегнато нервно състояние, въ което дѣецътъ побърква концитѣ, губи хладнокръвието си.“ Въ психологията, па и въ обикновения дори езикъ, *скръбьта* никога не можемъ да отнесемъ къмъ раздразненото състояние, колкото може би и било желателно и тѣзи състояния да се обгръщатъ отъ Н. З. като състояния, които намаляватъ тежината на стореното убийство. За това и руската комисия е измѣнила първоначалната редакция на чл. 387 — „въ запальчивости и раздражении“ съ израза: „въ порывѣ сильнаго душевнаго волненія„ — ср. О. З. т. VI заб. 3 стр. 80.

Сѫщо тъй ние не можемъ да възприемемъ мнѣнието на г. Н., че „образуването по-отрано *намърение* за убийството не унищожава раздразнението, ако дѣецътъ е пристѫпилъ къмъ убийството нехладнокръвно, а въ състояние на силно раздразнение“ (стр. 72). Текстътъ на чл. 249 изисква изрично, „намѣрението да е *възникнало* въ състояние на силно раздразнение“ и ние нѣмаме никакво право да се отклоняваме отъ изричния и ясния текстъ на чл. 249. Въ случая ние приимаме обикновено убийство по изложенитѣ по-горѣ съображения, а пъкъ г. Н. ако би желалъ да бѫде послѣдователенъ съ опрѣдѣлението си за прѣдумишленостьта, би трѣбвало да приеме прѣдумишлено убийство.

Съ много силни, но справедливи думи осѫжда г. Н. състава на чл. 250 Н. З., който дѣйствително се намира въ непримиримо противорѣчие съ чл. 45 Н. З.. Ала ние ще трѣбва да си спомогнемъ съ тълкуването, за да примиримъ що-годѣ постановленията на чл. 45 и гл. XVI Н. З.

Безъ да се придържаме о буквалнитѣ послѣдици на чл. 250, ние сме наклонни да обърнемъ внимание върху неговия смисълъ и да го изтълкуваме въ съгласие съ постановленията за прѣвишаване прѣдѣлитѣ на необходимата отбрана. Ако то е станало въ защита на живота и не отъ смущение или уплашване да го смѣтаме за ненаказуемо. Обаче, едно законодателно измѣнение е желателно.

Самото тълкуване на чл. 250 г. Н. е заелъ отъ О. З. Прѣвишаването прѣдѣлитѣ на необходимата отбрана ние не можемъ да разпространимъ и върху случаитѣ, когато едно лице несвоеврѣменно употрѣбява извѣстни дѣйствия, за да отблъсне едно нападение ненастѫпило или прѣминало. Руската комисия и тукъ приима прѣминаване границитѣ на необходимата отбрана, намъ се струва по-съгласно съ текста на чл. 45 и изобщо съ сѫщностьта на необходимата отбрана да приемемъ само претекстъ къмъ отбрана, а не прѣвишаване границитѣ ѝ. Къмъ тълкуването на чл. 251 ние нѣма какво да забѣлѣжимъ. Госп. Н. възпроизвежда О. З. на руската комисия. Сѫщото ще кажемъ и по отношение на чл. 252 и 253 Н. З. По първия обаче г. Н. е малко отстѫпилъ отъ руския оригиналъ, понеже и текстътъ на ст. 392 Р. П. е по-ограниченъ. По сѫщия начинъ излага г. Н. и учението за дѣтоубийството (чл. 284). Тука обаче се вмъква у него една неясность, която отбѣлѣзахме по-рано при опрѣдѣляне обекта на дѣтоубийството. Госп. Н. вмѣсто да съпостави чл. 247, 254, 255 и 259, за да добие правилно прѣдставление за взаимното имъ сьотношение, се колебае между мнѣнията, прокарани отъ руската комисия и отъ коментаторитѣ на Г. Н. З. Руската комисия приима, че най-сигуренъ бѣлѣгъ за разпознаване началото на самостоятелния, извънутробния животъ на човѣшкото сѫщество е настѫпването на дробното дишане; споредъ това е установила и текстоветѣ на съотвѣтнитѣ постановления, безъ да го въвежда въ самия текстъ на закона.[1]) Нашиятъ Н. З. употрѣбява други изрази въ чл. 254 и 259 и споредъ това ние ще трѣбва да опрѣдѣлимъ разликата между убийството, дѣтеубийството и умъртвяването на плодъ (т. н. помѣтане). Госп. Н. наистина започва тая работа и на стр. 90 приима, че има годенъ обектъ на дѣтоубийство отъ момента на започване родилнитѣ мѫки. Обаче на стр. 91 приима съвсѣмъ друго, като поддържа, че умъртвяването на дѣте, което още не е почнало да диша, ако и да се е вече показало изъ влагалището, или дори се е отдѣлило отъ утробата, до отрѣзването на пѫпа, трѣбва да се смѣта за изтрѣбяване на плодъ." Това е вече противорѣчие, което се обяснява съ начина на работенето на г. Н. Чл. 204 говори за убийство *„въ врѣме на добиване"*, а чл. 259 изисква да има зачената, но още неродено дѣте. Тѣзи двѣ постановления ние ще можемъ да съгласимъ само тогава, когато по-точно опрѣдѣлимъ, къмъ какви обекти тѣ се отнасятъ. Дѣтето не е родено, щомъ не се е отдѣлило отъ тѣлото на майката. Ако ние бихме приели, че „въ врѣме на добиване" обгръща и врѣмето отъ започването на родилнитѣ мѫки, бихме имали несъгласие съ чл. 259, понеже дѣте „родено" нѣма; ако пъкъ бихме приели, че е необходимо пълното отдѣляне на дѣтето отъ тѣлото на майката, бихме се поставили въ противорѣчие съ чл. 254. Ние приемаме, че появяването на органитѣ на дѣтето изъ тѣлото на майката е начало на пълното отдѣляне на дѣтето отъ майката, и слѣдов. до тоя моментъ ще смѣтаме дѣтето „нероделю," а отъ тоя моментъ ще бѫде то вече *„рожба"* (гл. 254). Това тълкуване отговаря повече и на начинитѣ, по които се извършва изтрѣбяване на плодъ и убийство. Послѣдното иска едно въздѣйствие

[1]) О. З. т. VI стр. 112.

върху другиго, а това е възможно, когато върху органитѣ на едно лице може да се подѣйствува, т. е. отъ момента, когато тѣ се появятъ на вънъ, станатъ достѫпни за външно въздѣйствие. Най-сетнѣ ние се докарваме въ съгласие и съ чл. 255, инакъ еднакъвъ по обекта си съ чл. 254. Чл. 255 говори за „недородени" рожби и съ това много вѣрно характеризира отношението, въ което сѫ поставени чл. 254, 255 и 259 Н. З.[1])

Обясненията на г. Н. къмъ гл. 255 Н. З. не възбуждатъ никакво съмнѣние.

Чл. 256 прѣдвижда наказание за приготовление къмъ убийство или подбуждане къмъ извършване на убийство. Макаръ съ това и да се прави отстѫпление отъ началата, изложени въ общата часть на Н. З., то се оправдава съ важностьта на убийството за правния редъ, та не само прѣкитѣ нарушения на нормата „не убий", ами и по-отдалеченитѣ дѣйствия, които водятъ къмъ такова нарушение, се облагатъ съ наказание. Текстътъ на чл. 256 е редактиранъ доста широко, за да можемъ да пренесемъ направо опрѣдѣленията на приготовлението и подбудителството изобщо къмъ тълкуването му. Н. З. казва: който се готви самъ, а не който върши приготовление къмъ убийство и т. н., не казва „който прѣдума другиго", а който „подбужда". Заради това неправилно постѫпва г. Н., дѣто, намѣсто да се държи по-близу до текста на чл. 256, разправя за приготовлението и подбудителството изобщо. Опрѣдѣлението на приготовлението г. Н. е заелъ отъ Руската комисия. То е намирането, придобиване или приспособяване на срѣдства, които трѣбва да послужатъ за осѫществяване на намисленото убийство (О. З., т. I, стр. 440), — ср чл. 42 П. Р. У. Нашиятъ Н. З. не е далъ опрѣдѣление на приготовлението, и ние нѣмаме никакво право да го приимаме въ тоя тѣсенъ смисълъ, въ който то е установено отъ Р. проектъ. За това ние не можемъ да се съгласимъ съ г. Н., че е необходимо „виновниятъ да е придобилъ извѣстни прѣдмети или да ги е нагласилъ, за да могатъ послужи за извършване намисленото убийство". (стр. 96). И други дѣйствия, напр. прѣмахване на прѣчки, създаване сгодни условия за осѫществяването на намисленото убийство въ конкретни случаи могатъ да се признаятъ за готвене къмъ убийство. Въ всѣкой случай трѣбва нѣкой да *„се готви"* слѣдов. да прѣдприеме извѣстна материална дѣятелность и въ това отношение ние напълно сме съгласни съ г. Н.

Н. З. наказва сѫщо тъй подбуждането къмъ убийство. Госп. Н. пакъ се отнася само къмъ чл. 51 т. 2 Н. З. и безъ да се спре върху това, какъвъ смисълъ може да има употрѣбяването на глагола, който означава дѣйствието, въ несвършена форма. Ако Н. З. би казалъ „който подбуди", тогава ние бихме приели направо т. 2 § 51 за приложима. Госп. Н. иска щото виновниятъ да е „прѣдумалъ", а прѣдумваниятъ да е „приелъ" прѣдложението на подбудителя, защото въ противенъ случай ще има само едно размѣняване на прѣстѫпни мисли, което не се наказва отъ закона" (стр. 98). Тъкмо това г. Н. съ нищо не доказва. Н. З. въ втората часть

---

[1]) Сѫщото мнѣние поддържатъ за герм. Н. З. Binding. Lehrbuch, стр. 37, 38 v; Holtzendorff. Handbuch III, стр. 451; Merkel, стр. 308; ср. Olshausen, § 211, № 1; Frank. XII, 1.

на чл. 256 създава едно постановление, което по редакцията си напълно се съгласява съ тѣзи на чл. 105, 116, 167, 173 т. 1, 2 Н. З. и се срѣща въ особно обща форма въ знаменития § 49 на Г. Н. З. (т. н. Duchesne-paragraph). За да установимъ едно послѣдователно тълкуване, ние за прилагането на чл. 256 не ще можемъ да искаме, едно лице да е „приело" прѣдложението, да е било *„подбудено"*. Достатъчно ще бѫде, да се установи фактътъ на подбуждането.

Непрѣдпазливото умъртвяване другиго или т. н. причиняване смърть (чл. 257 и 258) е заето отъ г. Н. пакъ отъ О. З. къмъ руския проектъ, ала и тука не се е минало безъ нѣкои неясности или недоразумѣния. г. Н. споредъ насъ не е достатъчно изтъкналъ, какво значение има по отношение на непрѣдпазливостьта „неизпълнението на сѫществуещитѣ за тѣзи занятия правила" и може да заблуди нѣкого, понеже на стр. 103 не смѣта винаги за непрѣдпазливость нарушението на нѣкоя сѫществуеща възбрана. По-опитниятъ читатель не би изпадналъ, разбира се, въ едно заблуждение. Но г. Н. прави по-долу по-голѣма грѣшка: на основание заб. къмъ чл. 258 той приима, че майкитѣ — лѣкари или акушерки нѣма да отговарятъ за непрѣдпазливи дѣтеубийства (стр. 105), когато всѣка друга майка ще отговаря по чл. 257. Смисълътъ на тая забѣлѣжка е другъ. Както лѣкарьтъ, тъй и други лица, които иматъ извѣстно занятие или професия, отговарятъ само при извѣстни условия по чл. 258, но могатъ да отговарятъ и по чл. 257, ако прѣдположенията на чл. 258 не сѫ дадени. Заб. къмъ чл. 258 изключва по-тежката отговорность по тоя членъ, но не освобождава отъ отговорностьта по чл. 257. Не може да се оспорва, че майкитѣ-лѣкарки и акушерки пакъ ще си отговарятъ за непрѣдпазливи дѣтеубийства, само че и тѣ като майки могатъ да се намиратъ при раждането въ възбудено състояние и да не сѫ кадърни да мислятъ за правилата на своята професия или занятия и поради това Н. З. ги освобождава отъ по-тежката отговорность по чл. 258.

Къмъ тълкуването на чл. 259 и 260 ние нѣма какво да прибавимъ. Госп. Н. вече безъ колебания усвоява прокарания и по-рано възгледъ, че започването на родилнитѣ мѫки отдѣля обектитѣ на чл. 254 и чл. 260 и 260 — дѣтеубийството отъ умъртвяването на заченато, но неродено още дѣте. Трѣбва да прибавимъ, че г. Н. слѣдва въ останалото изложение „О. З."

Глава XVII

Тѣлесна повреда.

Тѣлесната поврѣда е уредена въ Н. З. подъ изключителното влияние на първия руски проектъ, и затова г. Н. е могълъ безъ голѣма опасность отъ противорѣчия да заеме отъ Н. З. токо-речи всичко, което е събралъ на стр. 123—180. При все това нѣкои мѣста могатъ да възбудятъ съмнѣние. Г-нъ Н. (на стр. 127) заима възгледа на редакционната комисия за разликата между докачението и тѣлесната поврѣда. Споредъ него, когато „посегателството се е придружавало отъ нѣкое физическо страдание, виновниятъ ще трѣбва да отговаря за тѣлесна поврѣда, макаръ,

като е нанасялъ съзнателно удара, той да е ималъ изключителна цѣль, да унизи жъртвата — напр. ударъ съ прѫчка, плесницата и пр.“ Но г. Н. забравя, че наказуемостьта на леката тѣлесна повреда и докачението на честьта по руския проектъ се урежда въ съгласие съ мнѣнието на комисията, а пъкъ нашиятъ Н. З. опрѣдѣля наказанията инакъ. Чл. 234 прѣдвижда по-тежко наказание отколкото чл. 265 и споредъ общото правило, изказано въ чл. 63, ние ще трѣбва да приложимъ чл. 234, а не чл. 265, т. е. да приемемъ едно съвсѣмъ друго тълкуване.

Тъй сѫщо г. Н. забравя, че Н. З. има специално постановление за ненаказуемостьта на тѣлесната поврѣда, нанесена при осѫществяване на дисциплинарно право, и на стр. 130 говори изобщо, че тѣлесната поврѣда нѣма да бѫде прѣстѫпна… напр. при осѫществяването на *дисциплинарно* право. Едно по-широко обяснение би било на мѣсто за избѣгване на недоразумѣния.

При разглеждането видоветѣ на тѣлесната поврѣда г. Н. натъкмява изложението си съ пасажи ту отъ „О. З.“, ту отъ мнѣнието на С. Петербургското лѣкарско дружество, напечатано въ заб. при „О. З.“, па дори и отъ Olshausen. Отъ това произхождатъ, разбира се, странни резултати. Напр. г. Н. отнася къмъ „душевна болесть“ и врѣменнитѣ, повторителни пристѫпи, психози, които прѣминаватъ въ форма на *епилептическо* умопобъркване“, а по-долу изключва епилепсията и т. н., понеже тя не причинявала *постоянно* умствено разстройство и не била „душевна болесть“. По-голѣма ясность би била на мѣсто. „Слѣпотата или изгубване зрѣнието могло да бѫде *на едното око или на двѣтѣ очи.* А пъкъ, веднага слѣдъ това заима отъ Olshausen'а, че изгубването на зрѣнието изисква неврѣдность за узнаване прѣдметитѣ като такъвъ“ — ще рече ако е *само* на двѣтѣ очи. Сѫщото се срѣща и при опрѣдѣление на глухотата (стр. 142).

По нѣкой пѫть и самиятъ г. Н. се сепва и слѣдъ заетия пасажъ прави изявление за неговата неприложимость. Тъй на стр. 149 къмъ случаитѣ на *затрудняване* движението на дѣтороднитѣ органи, отнася и такива поврѣди, които не сѫ оставили никакви послѣдствия отъ поврѣждането половитѣ органи, но сѫ били придружени отъ обилни кръвотечения и други усложнения, които сѫ заплашвали съ опасность живота или цѣлостьта на поврѣденитѣ органи“. И като вижда, че писаното не отговаря на текста на чл. 264, г. Н. прибавя, че тѣзи случаи по-скоро ще бѫдатъ разстройство на здравето, за което е речь въ сѫщия чл. 264 Това послѣдното е и правото.

Не е ясна и разликата между разстройство на здравето по чл. 264 и нараняванията, които проникватъ въ черепната, гръдната и коремната куфини. Послѣднитѣ г. Н. отнася къмъ първото, а послѣ говори за тѣхъ отдѣлно, безъ да ги опрѣдѣли по-ясно. А пъкъ това е важно за разликата между тѣлесната и леката тѣлесна поврѣда.

За останалитѣ чл. чл. 266—272 ние нѣма нищо да притуримъ — за тѣхъ г. Н. дава много малко обяснения, а по-вече материалъ de lege ferenda.

Глава XVIII.

Двубой.

Н. З. въ чл. 274 дава едно опрѣдѣление на двубоя и съ това отъ самото начало прѣкжсва възможностьта за разни съмнѣния и неясности въ схващането на отдѣлнитѣ състави, помѣстени въ гл. XVIII. Основната мисъль, отъ която излиза нашиятъ законодатель, се заключава въ ненаказването на самия двубой и привилегираната наказуемость на тѣлеснитѣ поврѣди или убийството, причинени на двубой, която за лекитѣ тѣлесни поврѣди дори съвършено отпада (чл. 275). Отъ това слѣдва, че на първо мѣсто трѣбва да се установи сжществуването на двубой, за да може да се говори за прилагането на постановленията въ гл. XVIII Н. З.. Г-нъ Н. изхожда сжщо отъ това становище и дава едно подробно, прѣкрасно изложение на историчното развитие на дуела и установява правилно самото понятие на двубоя. За жалость всичко е прѣписано буквално отъ „О. З.“ Нѣкои въпроси не сж били обаче разрѣшени изрично отъ Р. Р. К. било вслѣдствие на разлика въ текста между Р. П. и Н. З. било че ги е оставила на практиката. По тѣхъ и г. Н. се колебае. На стр. 213 г. Н. прѣмълчава въпроса за възрастьта на борцитѣ, и приима, което е право, че двубоятъ между младежъ отъ 21 год. нагорѣ и между старецъ ще бжде правиленъ. Но г. Н. оставя на страна другъ въпросъ, който е по-важенъ и който у насъ има значение, прѣдъ видъ на чл. 279. Споредъ тоя послѣдния се прѣдвижда наказание за излизане на двубой съ лице непълнолѣтно. Ако разбираме непълнолѣтието въ съгласие съ чл. 543, както това прави и г. Н., тогава отъ 17 години нагорѣ едно лице може да излѣзе на двубой, а не отъ 21 год. както приима г. Н.

Т. нар. американски двубой се разглежда отъ г. Н. накжсо. Заключението е право, че за двубой въ такива случаи не може да се говори. Ала не винаги има безнаказаность, както приима г. Н.. Повечето пжти ще можемъ да установимъ, при липса на специално постановление, наказуема принуда.

Не ни се вижда вѣрно тълкуването на г. Н., че по първата часть на чл. 279 ще се наказва въ сжщность не самото излазяне на двубой, но извършването на двубоя, защото излазянето на двубой или заставането на двубойницитѣ на мѣстото, дѣто трѣбва да се биятъ, е още приготвително дѣйствие, което не подлежи на наказание. Текстътъ на чл. 279 е ясенъ и прѣдставя изключение отъ общото правило за ненаказуемостьта на двубоя. Обаче не се иска, самиятъ бой да е започналъ. Двѣ лица сж излѣзли на двубой, когато сж застанали на мѣстото на бждещия сговоренъ бой. За това напр. по чл. 407 Р. П. се наказва и пристигането на условеното мѣсто за двубой, когато послѣдниятъ не е станалъ по независещи отъ волята на двубойницитѣ причини.

Глава XIX.

Злопоставяне.

По отношение на нормитѣ, които закрилятъ живота и здравето, злопоставянето има допълнително, субсидиарно значение. Постановленията

на гл. XIX ще иматъ приложение тогава, когато не може да се установи друго по-тежко прѣстѫпление. Н. З. опрѣдѣля злопоставянето изобщо въ чл. 280, като се приближава значително до руския проектъ. За това и г. Н. пакъ е заелъ изложението си отъ „О. Н.“. При тълкуването на чл. 281 г. Н. дава твърдѣ широко значение на „съгласието“ и изтъква по тоя начинъ истинския смисълъ на това постановление. Ала „съгласието“ при сѐ туй надали ще може така да се разбира. Затова и руската комисия го е замѣстила съ „доброволно възприето задължение“. Останалитѣ членове отъ гл. XIX не прѣдставятъ никакви съмнѣния.

Глава XX.

Прѣстѫпления противъ личната свобода и неприкосновеностьта на жилището.

Въ гл. XX Н. З. е групиралъ нѣколко прѣстѫпни дѣяния, общото на които се заключава въ отношението имъ къмъ свободата на личностьта. Свободата на личностьта обгръща въ себе си обаче цѣлъ редъ волеви прояви на личностьта и не може да послужи въ нак. право като единъ общъ обектъ за образуване само на единъ прѣстѫпенъ съставъ. За това отдавна вече отдѣлнитѣ страни, прояви на тая свобода сѫ получили строго очертаване и сѫ станали обекти на толкова отдѣлни прѣстѫпни дѣяния. Свободата на едно лице се проявява или въ свободата да се сфане собствена воля (или воля изобщо, или само собствена воля), или въ свободата да се осѫществи сфаната вече воля. При нѣкои състояния лицето е лишено отъ свободата си — Status libertatis, и затова самото докарване на подобно състояние може да се схване като особно прѣстѫпно дѣяние[1]).

Споредъ тѣзи основни различия и Н. З. различава отдѣлни прѣстѫпни дѣяния срѣщу личната свобода, като прибавя къмъ тѣхъ и т. н. нарушение неприкосновеностьта на жилището, въ което ако и да не се нарушава свободата, се изказва явно незачитане изявената или прѣдполагаема воля на едно лице по отношение на мѣстата, въ които само той има право да я проявява.

Измежду прѣстѫпленията противъ личната свобода първо мѣсто по своето общо значение заима т. н. принуда, отъ правилното разбиране на която зависи правилното разграничение на помѣстенитѣ въ гл. XX прѣстѫпления едни отъ други. Н. З. обаче започва съ лишението отъ свобода (чл. 288—290), и затова ние ще започнемъ отъ него.

Лишението отъ свобода Н. З. чл. 288 опрѣдѣля по нѣколко момента, които за правилното му схващане иматъ основно значение. Какво трѣбва да се разбира подъ „свобода“ чл. 288 не обажда, но като обърнемъ внимание върху начинитѣ, по които лишението отъ свобода става — затваряне или задържане, ние лесно ще дойдемъ до заключение, че тая свобода е — свободата на прѣмѣстване, на движение отъ едно мѣсто на друго. Споредъ това и лишението отъ свобода е попрѣчване прѣмѣства-

---

[1]) Binding, Lehrbuch стр. 82.

нето на едно лице отъ едно мѣсто на друго противъ неговата воля, което се изказва изобщо въ задържане или затваряне, т. е. помѣстяне на това лице въ едно затворено мѣсто. Такова е основното понятие на лишението отъ свобода, съгласно както съ историята на това прѣстжпно дѣяние и — което за насъ е важното — съ текста и смисъла на чл. 288. Като излизаме отъ него ние можемъ ясно да опрѣдѣлимъ значението на останалитѣ условия отъ състава му, па и отношението му къмъ принудата.

Отъ горното слѣдва, че обектъ на лишението отъ свобода е конкретната воля на едно лице да напуща мѣстото, дѣто се намира. Затова безчувствено пиянниятъ, до когато трае това състояние, не може да бжде лишенъ отъ свобода. Срѣдствата за лишението отъ свобода не сж посочени и могатъ да бждатъ сила, заплашване и т. н., но тѣ трѣбва да бждатъ употрѣбени, както изрично стои въ чл. 288 за затварянето или задържането на едно лице. За туй заплашването много рѣдко може да се употрѣби, а хитростьта, само за да се улесни прилагането на сила[1]). Дѣйствието при лишението отъ свобода се заключва въ попрѣчване свободното прѣмѣстване отъ едно мѣсто на друго. Н. З. иска то да се изкаже въ затваряне или задържане. Първото означава ограничение свободата на прѣмѣстване чрѣзъ оставяне или помѣстване въ едно затворено мѣсто. Задържането е попрѣчване свободата на движение чрѣзъ създаване на механически прѣчки, връзване и т. н. И въ двата случая не се иска, прѣчкитѣ за излизане отъ мѣстото, въ което едно лице се намира противъ волята си, да иматъ абсолютенъ характеръ. Достатъчно е въ прѣдставлението на затворения или задържания излизането да се е смѣтало невъзможно.

Отношението на лишението отъ свобода къмъ принудата се прѣдставя въ свръзка съ горното твърдѣ ясно: — то е единъ особенъ случай на принудата. Лишението отъ свобода се отнася само до свободата на прѣмѣстване и се извърша чрѣзъ затваряне или задържане. Всички останали случаи, въ които свободата на волята на едно лице се нарушава могатъ да бждатъ принуда, но не сж лишение отъ свобода по чл. 288 Н. З.

Ние направихме горното отклонение, за да бждатъ ясни бѣлѣжкитѣ, които възбужда изложението на г. Н. Въ германската литература поради широкото схващане на чл. 239 Г. Н. З. има нѣколко автори, които значително разширочаватъ състава на лишението отъ свобода и съ това въ значителна степень разбръкватъ разликата между лишението отъ свобода и принудата. За нещастие и г. Н., незапознатъ съ развитието на тоя въпросъ въ Германия, вмѣсто да се задоволи съ това, което се намира въ „О. З." и би било напълно приложимо къмъ чл. 288, се е заловилъ да заима отъ Olshausen'а. При туй г. Н. не познава добрѣ нѣмския езикъ, та неприложимото само по себе си къмъ нашия Н. З. е сполучилъ да направи просто непонятно. По тоя начинъ г. Н. опрѣдѣля лишението отъ свобода така: „то е *спжване,* сиречь причиняване съвършенна невъзможность, макаръ и такава, която прѣминава, за *изявяване* волята у другиго, невъзможность, насочена къмъ свободата на движението". (стр. 250). Като при-

---

[1]) Binding, ibid. стр. 99.

ложимъ това опрѣдѣление, ще трѣбва да отнесемъ къмъ лишението отъ свобода — опиването другиго до безчувственость, макаръ и въ неговата собствена стая, хипнотизирането, връзването устата на друго лице и т. н. случаи, които могатъ да бѫдатъ всичко друго, но не и лишение отъ свобода. Споредъ него ако едно лице бѫде затворено, но му се остави свободата, да *изявява* волята си относително свободата на движение, то не е лишено отъ свобода и т. н. Това разбъркване на лишението отъ свобода по чл. 288 Н. З. съ случаи отъ принуда се дължи на една грѣшка въ прѣвода. Olshausen употрѣбява Willensbethätigung — което значи осѫществяване на волята, а пъкъ г. Н. не го е разбралъ и го е прѣвелъ съ изявяване на волята (Willnserklärung). Но дори да разбираме правилно опрѣдѣлението на г. Н., пакъ неговото изложение е прѣпълнено съ недоразумѣния.

Отначало г. Н. приима, че нѣма лишение отъ свобода, когато се отнесатъ дрѣхитѣ на човѣка, който се кѫпе. По-долу той допуща противното и къмъ лишението отъ свобода отнася дори скриването на паспорта, поради което едно лице не може да осѫществи пѫтуването си. Послѣдното е съвършено невѣрно и показва, че г. Н. съвсѣмъ не разбира сѫщностьта на лишението отъ свобода (той го е заелъ отъ „О. З.“ отъ разсѫжденията изобщо за срѣдствата на нарушение личната свобода въ ш. с. на думата безъ да съзре, че то не се отнася къмъ чл. 288. Редак. комисия не напразно го е турила въ общитѣ разсѫждения). Никога лишението отъ свобода не може да се извърши направо чрѣзъ заплашване, че ще бѫде унищожена една вещь (стр. 251). Това г. Н. е пакъ прѣписалъ отъ „О. З.“ (стр. 423 т. VI), но то се отнася не до лишението отъ свобода по чл. 288.

Въ свръзка съ тия противорѣчия, които съвършено извращаватъ характера на лишението отъ свобода има и други твърдения, заети отъ Olshausen'а, които не могатъ да се отнесатъ къмъ това прѣстѫпно дѣяние. Нѣма да има лишение отъ свобода при откарване съ себе си (стр. 251); невѣрно е сѫщо и мнѣнието, че е безразлично, дали задържаниятъ или затворениятъ изобщо е съзнавалъ лишението отъ свобода (заето отъ Olshausen § 239 № 6). Г. Н. отива дори до тамъ, че приима според Olshausen'а, че опитването за лишаване отъ свобода не може да се наказва, защото не съдържа начало на изпълнение прѣстѫплението. Olshausen говори, че опитването по първата часть на чл. 239 не е наказуемо, защото § 43 ал. 2-ра Г. Н. З. изисква, при простѫпцитѣ, какъвто е лишението отъ свобода по първата часть на § 239, наказуемостьта на опитването да бѫде изрично посочена. Г. Н. не го е разбралъ и тържествено прибавя отъ себе си едно пояснение, което обръща цѣлия пасажъ въ юридически абсурдъ. Защото, ако има опитване. то може да бѫде ненаказуемо, но щомъ нѣма начало на изпълнение прѣстѫплението, нѣма да има и опитване. Не може хемъ да се приима опитване, хемъ да се не приима. Такова изкривяване на чуждитѣ мнѣния е просто възмутително!

Отъ горното ясно слѣдва, че г. Н. е съвършено разбъркалъ понятието за лишението отъ свобода. За разликата между лишение отъ свобода и принуда той не обажда. Колкото се отнася до квалифициранитѣ

случаи на лишението отъ свобода (чл. чл. 289 и 290) г. Н. се връща къмъ „О. З.", и за това изложението му не съдържа грѣшки.

Прѣстѫпленията, прѣдвидени въ чл. чл. 291—295 не прѣдставятъ почти никакви мѫчнотии, па и г. Н. се води отъ „О. З." почти дословно, та не допуща нѣкоя значителна грѣшка. Само чл. 295 прѣдвижда едно прѣстѫпно дѣяние отъ по-самостоятеленъ характеръ, тъй че забѣлѣжкитѣ на г. Н. къмъ него не сѫ изцѣло заети. Критиката му е справедлива, особно поради сѫществуването на чл. 457, който прѣдвижда наказание за нѣкои случаи, сходни съ подпадващитѣ подъ чл. 295.

Ние прѣминаваме къмъ т. нар. отвличане, което не може да се сфане като квалифицирано лишение отъ свобода, понеже не винаги има такъвъ характеръ. По-правилно е дори споредъ насъ отнасянето на това прѣстѫпление къмъ разврата, както го правятъ нѣкои отъ по-виднитѣ днешни догматици [1]), но нак. з. го е помѣстилъ измежду прѣстѫпленията противъ личната свобода и въ тая връзка го разглежда и г. Н.

Отъ състава на чл. 296 ние можемъ съ положителность да извлѣчемъ, че отвличането се характеризира главно по два момента: 1) по явното накърняване волята на едно лице отъ женски полъ да разполага съ свободата си и 2) по цѣльта, която трѣбва да бѫде блудствена.

Колкото се отнася до първия моментъ, при всичко че „О. З." изрично го казва, не бива да се иска, винаги да може да се установи лишение отъ свобода, въ смисълъ на чл. 288. Това ясно се вижда отъ чл. 296, който допуща отвличане и тогава, когато непълнолѣтното (до 16 г.) лице отъ женски полъ е дало съгласието си, безъ да е разбрало значението на това, за което го е дало. Въ такъвъ случай лишение отъ свобода ние не ще можемъ да конструираме, защото никакво затваряне или задържане е нѣмало. За това по-правилно би било, ако г. Н. не би измѣнявалъ думитѣ на Olshausen'a (стр. 276). Послѣдниятъ (§ 236 № 1, 3) опрѣдѣля грабнуването като изваждане на лицето отъ женски полъ отъ досегашното му мѣстоживѣлище и поставяне въ друго, свързано съ упражнение на власть отъ страна на виновния, т. е. поставяне въ властьта на виновния. А пъкъ г. Н. прибавя отъ себе си „и лишението му по този начинъ отъ свобода". Послѣдното може да се установи, но не е необходимъ елементъ отъ състава на отвличането.

Не се иска, както го приима г. Н., самиятъ обвиняванъ да е развилъ *активна* дѣятелность. Общитѣ правила за сѫдѣйничеството и посрѣдственото извършителство важатъ и за отвличането. Но г. Н. е правъ като приима, че щомъ нѣма грабване, нѣма и отвличане Поне ние така разбираме неговото мнѣние (стр. 276 infine).

Колкото се отнася до втория моментъ ние удобряваме тълкуването на „блудствена цѣль" въ смисълъ на съвъкупяване и блудство съгласно съ заб. къмъ чл. 214 Н. З

Отъ голѣмъ интересъ е отношението между отвличането, което се довършва съ откарването, и други прѣстѫпни дѣяния, които биха се възпроизвели, ако блудствената цѣль би била осѫществена. По общо

---

[1]) V. Liszt, стр. 283 и цитиранитѣ тамъ. Binding стр. 117 изтъква сложния му характеръ, който му дава едно особно мѣсто.

правило въ тѣзи случаи отвличането е само срѣдство за извършване на друго прѣстжпно дѣяние и се поглъща отъ това послѣдното. Обаче г. Н., по всѣка вѣроятность нѣма никакво понятие за основни правила по догмата на нак. прав. и е възпроизвелъ единъ юридич. монстръ. Отъ стр. 472 т. VI „О. З." г. Н. заима слѣдното: „ако отсетнѣ виновниятъ е осжществилъ намисленото и е встжпилъ въ плътска връзка или е блудствувалъ съ жъртвата, то отговорностьта за тѣзи дѣяния, ако е по-тежка, ще погълне *наказуемостьта* за самото отвличане". Редак. комисия разрѣшава въпроса въ съгласие съ общото правило. А г. Н. като не го знае, прибавя отъ себе си въ скоби — „(реална конкуренция, чл. 64)". Никаква реална конкуренция въ тоя случай нѣма, па ако би имало, тогава по никой начинъ *наказуемостьта* не би могла да се поглъща. И студентитѣ знаятъ, че началото на поглъщането при реалната конкуренция се отнася само къмъ наказанията, а не къмъ *наказуемостьта* на дѣянието. Излиза, че г. Н. не знае и правилата, по които се прилага наказанието при реална конкуренция!!

Върху чл. 297, който прѣдвижда едно сродно съ отвличането прѣстжпно дѣяние (т. н. пристанване) г. Н. излива цѣль арсеналъ отъ съкрушителни критики. Наистина чл. 297 е много несполучливо редактиранъ, при все това съдържа въ основата си една вѣрна мисъль, която оправдава неговото сжществуване. Самиятъ г. Н. се досѣща за това, но го отхвърля, споредъ насъ, по несъстоятеленъ мотивъ. „Наистина, казва г. Н. когато пристанването не се удаде, сиречъ не се свърши съ бракъ, оскандалява се момата, но нѣма защо да се наказва момъкътъ, защото момата по свое щѣние отишла при него, му е пристанала, по началото: volenti non fit injuria". Послѣдното начало нѣма никакво приложение къмъ случая. Момата е дала своето съгласие при условие, че ще встжпи въ законенъ бракъ, а момъкътъ не го изпълнява, отказва брака, слѣдов. тука нѣма нейно съгласие, и мотивътъ на г. Н. нищо не доказва. Дѣйствително момата е била много довѣрчива, но за това всичко да се трупа само върху нея, е несправедливо. Освѣнъ туй, оскандаляването въ подобенъ случай е толкова тежко, така се отразява върху доброто име на момата, че несъмнѣнно заслужва една наказателна санкция. Поради невъзможностьта да се наказва то като докачение на честь и сжществуването на пристанването въ нашитѣ народни обичаи, чл. 297 не заслужва пълно отхвърляне, необходимо е обаче да му се даде една друга редакция (ср. чл. 428 и р. проектъ и „О. З." т. VI стр. 474 и послѣд.).

Измежду прѣстжпленията противъ личната свобода особно важно значение има т. нар. принуда (чл. 298, 299). По състава си принудата има по общъ характеръ отколкото останалитѣ прѣстжпления противъ личната свобода, и дори при много други прѣстжпни дѣяния служи било като срѣдство за улесняване извършането, било като срѣдство за самото извършане. Заради това мнозина криминалисти придаватъ на принудата субсидиаренъ характеръ, приимать, че тя се прилага, когато друго нѣкое прѣстжпно дѣяние не може да се приспособи къмъ кон-

кретния случай[1]). Н. З. дава едно обемливо опрѣдѣление на принудата, като отнася къмъ нея всѣко накарване другиго да прѣтърпи, пропустне или извърши нѣщо противно на волята му посрѣдствомъ сила, заплашване или злоупотрѣбение на власть (чл. 298). Чрѣзъ принудата се накърнява не само свободата на дѣйствие, но и свободата на рѣшение, дори може да се попрѣчи на какво и да е сфащане собствена воля. Принуденото лице се накарва да *извърши, пропустне* (по-добрѣ изостави) или *прѣтърпи* (изоставяне на съпротивление, свързано съ нѣкоя загуба или страдание) нѣщо противно на волята си. Срѣдствата сѫ — силата, заплашването или злоупотрѣбението на власть. Характерно е, че Н. З. не опрѣдѣля по-точно качеството на заплашването, и слѣдов. заплашването може да бѫде сторено съ всѣко възможно зло.

У г. Н. ние не можахме да откриемъ едно ясно разбиране на принудата. Госп. Н. се намиралъ подъ суггесивното влияние на Olshausen'а и не е сполучилъ да отбере приложимото къмъ чл. 298, дори е допусналъ толкова важни грѣшки, цѣлото му изложение може да се разбере, само слѣдъ като се прочете Olshausen.

Прѣди всичко опрѣдѣлението на принудата е съвсѣмъ невѣрно. „Принуждение, казва г. Н., е умишлено причиняване другиму *затруднение*, което го кара нѣщо опрѣдѣлено да извърши, пропусне или прѣтърпи.“ Характерътъ на принудата никога не се заключава въ причиняване на *затруднение*. Затрудненията могатъ да бѫдатъ много пакостни, но дори обикновениятъ човѣкъ е въ състояние да ги надвие, а ако отстѫпи прѣдъ тѣхъ, ще си навлѣче твърдѣ неприятни послѣдствия. Държавата би съдѣйствувала за развитието на страхливци и би ги покровителствувала въ тѣхния страхъ. Принудата изисква много повече, необходимо е да създаде тя състояние на *крайна нужда*, лицето трѣбва да бѫде принудено, насилено. И Olshausen прѣдава тъкмо това, като опрѣдѣля принудата съ израза „*Nothlage*“. Госп. Н. е прѣвелъ буквално отъ Olshausen'а (§ 240 № 1), но за жалость не е знаялъ, какво значи Nothlage, и вмѣсто него е писалъ затруднение. Съ това се изключва цѣлиятъ съставъ на принудата, като ѝ се дава такова разпространение, каквото тя никога не е имала и не може да има.

Въ останалото изложение г. Н. прѣписва ту отъ Olshausen'а, ту отъ „О. З.“, и споредъ това ние срѣщаме пасажи, които ни напомнятъ или § 240 Г. Н. З. или чл. 429 на Р. проектъ. На стр. 288 г. Н. приима, че принудата се насочва противъ свободата на *изявяването* на волята (Willensbeätigung), което значи — проявяване, осѫществяване на волята и по отношение на Н. З., както впрочемъ и § 249 Г. Н. З., е много тѣсно.

На стр. 291 г. Н. заима отъ стр. 488 „О. З.“: „обаче не всѣко заплашване, придружавано съ постигане или *съ опитъ* за постигане нѣщо, *дава състава на принуждението*, а само такова заплашване, което взето само по себе си, дѣйствително е опрѣдѣлило или споредъ обстоятелството на дѣлото *е можало да опрѣдѣли волята за принуждавания*“. Въ послѣдния случай съставътъ на принудата по чл. 298 нѣма да бѫде осѫщественъ, когато чл. 429 Р. П. внася въ самия съставъ и опитването.

[1]) Ср. Frank. стр. 268, v. Liszt. стр. 365.

И думитѣ на ред. комисия иматъ своето значение. Веднага слѣдъ това г. Н. се впуска да заима отъ Olshausen'а и разсѫждава за заканване съ *прѣстѫпление* (Bedrohung mit einem Verbrechen), което за нашето право нѣма онова значение, което има въ германското нак. право. Интересното е, че г. Н. говори само за заканване съ прѣстѫпление и не се спира за заканването съ нарушение.

Отношението на принудата къмъ други прѣстѫпни дѣяния г. Н. излага споредъ Olshausen, ала пакъ противорѣчиво. „Прѣстѫпнитѣ дѣяния, казва г. Н., съставитѣ на които изискватъ принуждение или изрично, или споредъ обстоятелствата . . . . ., *поглъщатъ* състава на принуждението, прѣдвидено въ чл. 288“. За пояснение г. Н. туря въ скоби чл. 63 т. е. иска да каже, че има идеална конкуренция, а пъкъ на края заключава, че въ тѣзи случаи не може да става и дума за идеална съвокупность! Това противорѣчие говори само за себе си.

Втората часть на чл. 299 и чл. 300 сѫ обяснени дословно споредъ „О. З.“, за да се спираме по-подробно върху тѣхъ.

Заканването (чл. 301) г. Н. пакъ излага споредъ изработената отъ него метода на смѣсване Olshausen и „О. З.“ и за това напр. на читателитѣ се поднасятъ подобни пасажи: „заканването другиму изисква не само туреното на видъ зло да е дошло до знанието на другиго, но поскоро туй да се е случило съ волята на заплашвача“. (стр. 316). Излиза, че заканването трѣбва да е дошло до знанието на заплашвача! Olshausen иска съвсѣмъ друго да каже (§ 241 № 4). Г-нъ Н. не обяснява никакъ условието, изрично турено въ чл. 301, че заканването да е могло до възбуди у заплашения основенъ страхъ за осѫществяването му, а само говори, че то могло да бѫде рѣшено отъ сѫда само при разглеждането обстоятелствата на всѣко дѣло! (стр. 317).

Най-сетнѣ къмъ гл. XX Н. З. отнася и нарушенията неприкосновеностьта на жилището, въ които се изказва явно незачитането на чуждата изявена или прѣдполагаема воля да бѫде изключителна господарка на извѣстни мѣста. Н. З. се стреми да обгърне всички възможни нарушения неприкосновеностьта на жилището въ нѣколко отдѣлни състава, които се отличаватъ по характера на самото мѣсто, което се пази отъ произволно вмъкване, или, ако е въпросъ до чл. 305, и по самото дѣйствие. Не може да се твърди, че Н. З. е поставилъ точни граници между мѣстата, спрѣмо които се нарушава неприкосновеностьта на жилището: чл. 303 говори за жилища и сгради въ жилищенъ дворъ, чл. 304 за необитаеми сгради, оградени мѣста. Недостатъкътъ на разграничението се заключава въ противопоставянето между жилище и сграда, отъ което могатъ да произлѣзатъ нѣкои колебания при прилагането на самитѣ постановления. Г. Н., при всичко че прилага обикновената си метода, е билъ по-щастливъ отколкото другадѣ и дава една изобщо приемлива разлика. Опрѣдѣлението на Olshausen на Wohnung (жилище) дѣйствително може да се приложи и къмъ чл 303. Ала ние прѣдпочитаме да го измѣнимъ въ едно отношение. Нѣма нужда жилището да бѫде *съвокупность* на помѣщенията и т. н. (стр. 325). Споредъ насъ достатъчно е да има едно запазено отъ влиянията на врѣмето мѣсто, прѣдназначено отъ нѣкого за собствено или на своитѣ постоянно живѣне

поне прѣзъ извѣстно врѣме на денонощието. Нощуването е обикновенъ, ала не необходимъ бѣлѣгъ на жилището. Поради това като жилище трѣбва да се смѣтатъ корабътъ, панаирени кжщички, дори подвижни и т. п. Ала не е необходимо въ това врѣме живѣещитѣ да сж се намирали въ жилището.

Сграда е едно съоружение, което дава защита отъ влиянието на врѣмето и служи за извѣстни стопански или други цѣли. Жилищниятъ дворъ е мѣстото, което заобикаля жилището, влазя въ неговата ограда. Сградата въ смисълъ на чл. 303 трѣбва да се намира въ жилищния дворъ и да не бжде жилище. Назначението ѝ се явява безразлично. Тя може да бжде хамбаръ, яхъръ, бесѣдка и пр.

Чл. 304 различава необитаема сграда и оградено мѣсто. Послѣдното е часть отъ земната повърхность, заобиколена наоколо съ ограда. Сградата ние опрѣдѣлихме по-горѣ. Споредъ чл. 304 тя трѣбва да бжде *необитаема*, т. е. въ даденото врѣме да не е служила за живѣне на хора, да не е била жилище. Въ тоя смисълъ ние ще трѣбва да изтълкуваме понятието необитаема сграда и да отнесемъ тука — магазинитѣ, общественитѣ заведения и т. п., стига тѣ да не служатъ за живѣне на хора. Такова е мнѣнието и на г. Н., ако ние правилно го разбираме на стр. 326. При все това г. Н. на стр. 328 възприима едно рѣшение на Reichgericht'а и по отношение на нашето право, като забравя, че борсата не може да се сматря за жилище. Но на стр. 302 (подъ 304) г. Н. значително стѣснява понятието „сграда", като приима, че „сградата" може да се намира „въ" жилищно помѣщение, или да бжде часть на нѣкоя обитавана сграда. Помѣщението и сградата не бива да се смѣсватъ. Помѣщението може да не бжде „сграда."

Като говори за начинитѣ, по които става вмъкването, г. Н. приима, че хитростьта трѣбва да бжде употрѣбена изобщо надъ нѣкого отъ лицата, които се намиратъ въ жилището (стр. 329). Въ тая обща форма ние не сме съгласни съ казаното. Лицето, спрѣмо което се употрѣбява хитростьта, трѣбва да е могло фактически да се располага съ помѣщението или съ влизането въ него. Изобщо за нарушението неприкосновеностьта на жилището е важно да установимъ, чия воля може да диспонира съ помѣщението или сградата. Отъ разрѣшението му въ единъ или други смисълъ ще зависи често пжти и разрѣшението на въпроса за противозаконностьта на влизането или вмъкването. Несъмнѣнно е, че въ случаитѣ, когато волята на правоимѣещия се осжществява чрѣзъ прѣдставитель, по-голѣмо значение има изявлението на първия, ако и да противорѣчи на дѣйствието на втория.

Колкото се отнася до квалифициранитѣ случаи на нарушение неприкосновеностьта на жилището, ние само ще забѣлѣжимъ, че е по-правилно „оржжието" да разбираме въ технически смисълъ, а не както прави Olshausen и въ смисълъ на орждие, което е сгодно за причиняване повече или по-малко тежка тѣлесна поврѣда. Ако приемемъ, че за съставъ на квалифицир. прѣстжпление стига виновниятъ да се е въоржжилъ слѣдъ вмъкването (стр. 334), ще трѣбва да се съгласимъ, че снабдяването съ столъ въ чуждото жилище, ще означава въоржжаване, понеже столътъ е несъмнѣнно сгоденъ дори да счупи главата нѣкому. Но, както самъ г. Н.

по-рано забѣлѣзва, Н. З. не бива да се тълкува разширително и слѣдов. 2 ал. чл. 303 не може така да се разширочава.

При тълкуването на чл. 304 и 305 г. Н. е доста кратъкъ отъ една страна, а отъ друга, особно при чл. 306 заима повечето отъ Olshausen'а.

Глава XXI.

Прѣстѫпления противъ чужди тайни.

Безъ каква годѣ по-обща характеристика, ако не смѣтаме обичнитѣ на г. Н. кратки свѣдѣния за чуждитѣ законодателства, се излагатъ прѣстѫпленията противъ чужди тайни. А пъкъ тъкмо при тѣзи прѣстѫпни дѣяния прѣдставя особно значение установяването на правното благо, което тѣ нарушаватъ, за да може да се опрѣдѣлятъ границитѣ, въ които то се закриля отъ Н. З. и отношението имъ къмъ докачението на честь (гл. XV). Госп. Н., като че ли отбѣгва отъ тѣзи въпроси и се задоволява само съ едно съвършено невѣрно твърдение, че „прѣдметъ на прѣстѫплението, прѣдвидено въ чл. 308, е откриването чужда тайна при извѣстни условия." (стр. 342). Дѣйствието на едно прѣстѫпно дѣяние не може да бѫде неговъ прѣдметъ, и това самъ г. Н. потвърдява по-долу, като казва, че *„дѣянието"* се състои въ откриванэ другиму чужда тайна. Вслѣдствие на това и съставътъ на чл. 308 Н. З. не е никакъ ясенъ на г. Н. Чл. 308 се характеризира по слѣднитѣ моменти: а) необходимо е да има тайна, да бѫде тя чужда, да бѫде опасна за доброто име на другиго; б) тая тайна да е била повѣрена или станала извѣстна на дѣеца по по служба, занаятъ или звание, и в) да бѫде тя открита отъ дѣеца.

Г. Никовъ опрѣдѣля понятието „чужда тайна" съ думитѣ на Olshausen (§ 300, 2) (безъ да го посочва, разбира се), като „всѣко направено съобщение съ изрично зарѫчване да се държи то тайна". Но това опрѣдѣление изтича отъ § 300 на Г. Н. З., който говори само за „Privatgeheimnise, welche anvertraut sind". Olshausen главно наблѣга на „повѣряването", иска главно него да обясни и го внася въ самото опрѣдѣление на „тайна." Нашиятъ Н. З. значително разширочава състава, който се прѣдвижда въ чл. 300 Г. Н. З. и отговаря на чл. 308 Н. З. По чл. 308 тайната може да е била повѣрена или само да е станала извѣстна по служба, звание или занятие на виновния. Отъ това слѣдва, че тайната може, но нѣма нужда да бѫде съобщение. По-вѣрно е казаното прѣди това отъ г. Никова (то е взето отъ О. З. стр. 931 т. VI), че тайната трѣбва да съдържа свѣдѣния, които се отнасятъ до нѣкое събитие или фактъ, станалъ или извършанъ. Ала и тука г. Н. не е извлѣкълъ нищо отъ думитѣ на комисията за изработване проектъ на Руското нак. уложение. Тамъ е казано „Сообщеныя свѣдѣнія должны относиться къ какому ли бо событію или факту бывшему или совершающему ся." Текстътъ на руския проектъ „Лица обязанное хранить втайнѣ довѣренное ему свѣдѣніе" не се съгласява съ чл. 308 Н. З., и „тайна" не би могло да се опрѣдѣли само като „свѣдѣніе".

Съ такава помощь г. Н. лесно би могълъ да съгледа разликата между постановленията на тѣзи закони съ нашия и да опрѣдѣли, че

тайна сѫ факти или събития, относещи се до едно лице, извѣстни само на участницитѣ и които трѣбва да останатъ неизвѣстни за другитѣ.

Тайната трѣбва да е опасна за доброто име на другиго. Откриването на подобна тайна съдържа въ себе си опасностьта да се накърни доброто име на другиго. За установяването на това условие се иска да опрѣдѣлимъ, какво разбира чл. 308 подъ „добро име.“ Г. Н. приима „добро име“ като мнѣние на другитѣ за нашитѣ тѣлесни или душевни качества. По-долу обаче говори, че опасностьта за доброто име се състои въ възможното *унизяване* въ очитѣ на хората, въ възможното опозоряване лицето, сир. изключва — и потвърдява това съ примѣри — тѣлеснитѣ качества. Послѣдното е по-право. Доброто име на едно лице е мнѣнието на хората за неговата честь, разбирана не само въ смисълъ на нравствено достоинство, но и на придобита честь, основана върху съвѣстното изпълнение отъ страна на това лице неговитѣ морални и правни задължения. „Доброто име“ въ чл. 308 има друго значение, отколкото „името“ въ чл. 243 Н. З., дѣто то се отнася до умственитѣ, дори физическитѣ способности на едно лице, стига върху тѣхъ да се основава положението на това лице.

Тайната трѣбва да е била повѣрена другиму или да му е станала извѣстна по служба, занаятъ или звание. Г-нъ Н. никакъ не се спира върху разбирането на „станала извѣстна“, за разлика отъ „повѣрена“ тайна. Повѣряването се опрѣдѣля правилно, като зарѫчване за пазене тайна, но г. Н. нѣмаше нужда да заима и по-нататъшното обяснение отъ Olshausen, че „зарѫчване за пазене тайна може да се извади и отъ даденитѣ обстоятелства, именно такова трѣбва да се приеме, ако лицето, което прави съобщението, или което открива дадения фактъ на другиго, има явенъ интересъ въ държането му въ тайна“. То е необходимо за тълкуването на § 300 Г. Н. З., ала не и на чл. 308 Н. З. Г. Н. никакъ не обяснява, какво трѣбва да разбираме съ израза „станала извѣстна“, и пакъ той сигурно обгръща и тѣзи случаи, които г. Н. отнася къмъ повѣряване. Споредъ Н. З. трѣбваше тълкуването да търси обяснението въ противополагането на „повѣрена“ и „станала извѣстна“.

Това погрѣшно схващане води г. Никова къмъ приимането на друга една невѣрность. Той приима, че субектътъ на прѣстѫплението трѣбва отъ дадената дѣятелность да си е устроилъ едно *постоянно* занятие. Истина е, че въ повечето случаи лицата, които ще отговарятъ по чл. 308 Н. З., ще иматъ едно *постоянно* занятие, въ границитѣ на което сѫ узнали или имъ е била повѣрена чужда тайна, опасна за доброто име на другиго. Но това условие по никой начинъ не може да се извади нито отъ текста, нито отъ смисъла на чл. 308 Н. З. Наопаки ние можемъ да се опремъ върху текста на чл. 308 Н. З., за да извадимъ противоположно заключение. Възможнитѣ субекти на прѣстѫпното дѣяние, прѣдвидено въ чл. 308, сѫ посочени като лица, които по *служба*, занаятъ или *звание* узнаватъ чужди тайни. Ако „занаятътъ“ прѣдполага *постоянство* въ упражнението му, службата и званието не го изискватъ. Особно послѣдното никакъ не зависи отъ това, дали се практикува редовно тази професия или не. Адвокатъ, който не води дѣла, при все това има званието си, както и професорътъ по медицина или духовникътъ, които сѫ се от-

казали отъ практика. Ако нѣкои отъ тѣхъ по изключение приематъ да услужатъ нѣкому, ще функциониратъ не като частни лица, но въ качеството си на лица, които притежаватъ едно звание. Тайнитѣ, които имъ се повѣряватъ или ставатъ извѣстни, сѫ имъ били повѣрени или станали извѣстни въ това имъ качество. Сѫщото се отнася и до лица, които изпълняватъ извѣстна служба. Послѣдната може да бѫде не само постоянна, но и врѣменна (ср. чл. 418 Н. З.), пъкъ и едно лице, което я заима, може да я изпълнява при непостоянството, което владѣе въ нашата държава, твърдѣ кѫсо врѣме. Тълкуването, което приимаме, че е достатъчно установяването качеството на субекта като лице, което по служба, занаятъ или звание е узнало за чуждата тайна, се поддържа и отъ Olshausen'а (§ 300 № 7). Той разширочава дори постановлението на Г. Н. З. и върху защитницитѣ по наказателни дѣла, които споредъ германската процедура (§ 52) могатъ да бѫдатъ и не адвокати, т. е. да нѣматъ съотвѣтно звание. Г-нъ Н. като е челъ Olshausen'а, обаче не е разбралъ, какво значи въ Германия Vertheidiger in Stafsachen, и за това, за очудването на всички български юристи пише: „по този членъ не ще отговарятъ *защитницитѣ по углавни дѣла, ако не се занимаватъ съ адвокатство*, но случайно сѫ поели върху си такава една защита. Кои сѫ тѣзи „защитници по углавни дѣла“, г. Никовъ, които не се занимаватъ съ адвокатство? Забравихте ли, г. Никовъ, чл. 3 отъ З. А., цитиранъ малко по-рано отъ васъ и чл. чл. 309, 310, 311 Н. С.?

Колкото се отнася до противозаконостьта на дѣянието, прѣдвидено въ чл. 308, общитѣ правила на Н. З. иматъ пълно приложение. Съ това е съгласенъ и г. Никовъ. Ако сѫществува нѣкое основание, което прѣмахва противозаконностьта на извършеното, ние не можемъ да приложимъ чл. 308. Заради това, безъ всѣко съмнѣние, откриването на тайна, станало въ изпълнение на закона или съ съгласието на потърпѣвшия и т. н. нѣма да бѫде наказуемо. Това се отнася изцѣло и къмъ случаитѣ, когато законодателството възлага върху едно лице задължението да издаде тайната. Въ нѣкои случаи (чл. 406 Н. С., 287 т. 2, 288 Гр. Сѫд.) самиятъ законодатель прѣдоставя на лицата, задължени да пазятъ тайната, да прѣцѣнятъ конфликта между задълженията и да изберать едното или другото. Ако тѣ издадатъ чужда тайна, ще отговарятъ по чл. 308. Обаче ние не можемъ да се съгласимъ съ мнѣнието на г. Н., относително лицата, които не сѫ освободени отъ задължението да свидѣтелствуватъ прѣдъ сѫдъ. Г-нъ Н. приима, че тѣ „още повече подлежатъ на наказание по чл. 308 Н. З.“, обаче това схващане не отговаря никакъ на нашето законодателство. Задължението да свидѣтелствува едно лице има общъ характеръ и води къмъ наказателна отговорность. Лице, което е задължено да пази тайна и сѫщеврѣменно да дава показания прѣдъ сѫда, се намира въ конфликтъ между двѣ задължения, отъ които едното се санкционира въ чл. 308, другото въ чл. 402 и послѣд., ср. особно чл. 286 Гр. Сѫд. Ако това лице изпълни задължението, което изхожда отъ процеса, то изпълнява закона, и на основание чл. 44 Н. З. нѣма да подлежи на отговорность за извършеното, което безъ това условие би било наказуемо. Тълкуването на г. Никовъ е до толкова неприемливо, че само едното съображение, че подобно лице, за да не

извърши дѣянието, прѣдвидено въ чл. 308, би подлежало на наказание по чл. 412 Н. С., 312 Гр. С., би било достатъчно да го направи съмнително. Единъ законъ, безъ вжтрѣшно противорѣчие, не може да създаде едно задължение и да наказва другадѣ изпълнението му. За това и мнѣнието на руската комисия при изработването на проекта за новото наказателно уложеніе е, че подобни лица, щомъ не сж освободени отъ свидѣтелствуване, не могатъ да се наказватъ по чл. 308 Н. З.[1]) — стр. 832 т. VI.

Г-нъ Н. никакъ не се спира върху изключението, което посочва чл. 308, че наказанието по чл. 308 се налага само тогава, когато виновниятъ не подлежи на наказанието по гл. XV. Само въ началото г. Н. въ кавички посочва чл. 243 Н. З. като такъвъ, който изключава прилагането на чл. 308, но това е съвсѣмъ недостатъчно. Между състава на чл. 243 и 308 има основна разлика и тѣ не могатъ да конкуриратъ. Изключението се отнася къмъ чл. 235 и послѣд. особно, па и чл. 234 въ нѣкои случаи може да бжде прѣдпочетенъ прѣдъ чл. 308 Н. З.

До когато чл. 308 Н. З. брани интереса на едно лице да държи тайно извѣстни факти, въ чл. 309 т. I Н. З. отстжпва отъ по-тѣсната защита на частния интересъ и защищава вече волята на извѣстни лица, които съ затварянето на писма, телеграми или книжа, сж ги назначили само за опрѣдѣлени лица. Тѣзи писма и пр. могатъ да съдържатъ тайни, но не трѣбва да иматъ такъвъ характеръ. Съдържанието имъ може да бжде и съвсѣмъ безразлично. Не се иска послѣдното да бжде узнато; достатъчно е писмото или книжата да бждатъ противозаконно отворени. Спорѣдъ това и съставътъ на т. I чл. 309 се характеризира главно по непосрѣдния обектъ на прѣстжпното дѣяние — запечатани писма, телеграми или книжа и по дѣйствието — отварянето на подобни писма и пр.

Г-нъ Н. при изучаването на тоя прѣстжпенъ съставъ се ржководи почти буквално отъ Olshausen'а и повечето пжти налучва едно приемливо тълкуване. При все това Olshausen го е отклонилъ отъ текста на нашия Н. З. Инакъ ние не можемъ да си обяснимъ противорѣчието, въ което изпада г. Н., като обяснява понятието „чуждо". Спорѣдъ г. Н. „чуждо" ще рече, че виновниятъ трѣбва да е нѣмалъ право „да го отвори въ врѣме на отварянето". По-долу г. Никовъ пише, „че отварянето трѣбва да бжде противозаконно, сиречъ трѣбва виновниятъ да е нѣмалъ право за отваряне". Отъ това излиза, че и „противозаконно" и „чуждо" по схващането на г. Н. е едно и сжщо, и тогава едното отъ тѣхъ би било излишно. Понятието „чуждо" трѣбва да бжде опрѣдѣлено инакъ: чуждо писмо е онова, което е назначено отъ волята на лицето, което го е затворило, за опрѣдѣлено друго лице. Вѣрно е обаче, че „чуждо" не означава чужда собственость.

Колкото се отнася до т. 2. на чл. 309 сжществено е установяването на цѣльта, да се узнае съдържанието на чуждитѣ писма или телеграми, и г. Н. вѣрно изтъква това условие. Но той грѣши, като приима, че тайната трѣбва да се разбира въ смисълъ на чл. 308, сирѣчъ

[1]) Трѣбва да забѣлѣжимъ, че „законнитѣ причини", за които говори чл. 412 ал. 2 трѣбва да се разбиратъ само онѣзи, които освобождаватъ по Н. С. отъ свидѣтелствуване или полагане клетва.

трѣбва да е опасна за доброто име на другиго. Съставътъ на чл. 309 въ двѣтѣ му точки е схванатъ по-широко, отколкото чл. 308. Частното благо, което се нарушава съ прѣстѫпното дѣяние по чл. 309, е волята на едно лице, чрѣзъ затваряне на писмата и пр. да ги направи достѫпни само за извѣстни лица. Интересътъ да се държи въ тайна извѣстно нѣщо, който характеризира чл. 308, отстѫпва на заденъ планъ при чл. 309 Н. З.

Възползуването съ нѣщо отъ писмата или телеграмитѣ въ ущърбъ на тогова, отъ когото или комуто сѫ писани е само посочено отъ г. Н., безъ да се опрѣдѣли по-точно, какво трѣбва да се разбира подъ „ущърбъ". Че врѣдата може да бѫде материална или морална е вѣрно, но би трѣбвало по-ясно да се установи, какво е „ущърбъ".

Послѣднитѣ състави, прѣдвидени въ гл. XXI се отнасятъ до сѫщинското нарушение тайната на кореспонденцията и биха могли да се отнесятъ съ по-голѣмо право къмъ длъжностнитѣ прѣстѫпни дѣяния. Н. З., вижда се, е искалъ да събере всички прѣстѫпни дѣяния, относещи се до чужди тайни въ една група и за това дори е нарушилъ систематичната цѣлость на прѣстѫпленията по служба.

Самитѣ състави на чл. чл. 310 и 311 не прѣдставятъ голѣми мѫчнотии, и г. Н. изобщо правилно ги е опрѣдѣлилъ. Малка неясность има въ употрѣбяването на думитѣ „телеграми или депеши" и въ опрѣдѣлението „Подъ телеграма се разбира депешата въ всичкитѣ ѝ стадии" Н. З. пакъ и законътъ за пощитѣ и телеграфитѣ употрѣбяватъ само термина „телеграма", затова не е добрѣ да се прѣнасятъ у насъ термини, взети отъ руската комисия по съставянето на проекта (т. VIII, стр. 395).

Опрѣдѣлението на това, какво трѣбва да се разбира подъ „унищожаване или скриване" на телеграма, г. Н. взима отъ руската комисия, но поради това, вижда се, е забравилъ да установи разликата между унищожаването и и скриването. Г-нъ Н. казва: „скриването пакъ може да бѫде извършено при приимането и изпращането *или* раздаването". Ала и унищожаването може да стане при тѣзи дѣйствия. Освѣнъ туй характеренъ е начинътъ, по който г. Н. е измѣнилъ думитѣ на руската комисия. Въ обяснителната записка (т. VIII стр. 397) е казано: и „Это можетъ (т. е. лишеніе хозяйна возможности получить корреспонденцію) быть совершено или путемъ приведенія кореспонденціи въ негодное состояніе, или же инымъ путемъ, каковы суть: истребленіе кореспонденци, въ смыслѣ разорванія или брошенія ея въ воду и т. п.; присвоеніе ея при приянятіи, отправкѣ или раздачѣ; похищеніе оной тайное; обманное или даже насильственное: *сокрытіе оной спрятаніемъ* и т. н. словомъ всякое дѣйствіе, направленное къ лишенію хозяйна кореспонденціи возможности получить оную, а почтоваго установленія доставить или возвратить оную по назначенію." Г-нъ Никовъ не извѣстно защо, с пропусналъ послѣдната часть и „присвоението" е обърналъ на „скриване", а вслѣдствие на това изложението му остава твърдѣ неясно.

Ако по чл. 310 г. Н. се рѫководи повече отъ руската комисия, за чл. 311 той е привлѣкълъ на помощь пакъ Olshausen'a и заради това въ изложението се срѣщатъ повече грѣшки.

Несъмнѣно е, както приима и г. Н., че „чиновникъ" въ смисълъ на чл. 311 трѣбва да се разбира пощенски чиновникъ (ст. гл. 418 Н. З.)

Но нѣмаше нужда да съобщава г. Н., че германскиятъ Reichsgericht е приелъ, „че за писма трѣбва да се броятъ пощенскитѣ извѣстия„ (Postanweisungen). Той би разбралъ това, ако бѣ прѣвелъ по-точно „Postanweisung“, което значи не „извѣстие“, а „записъ“. Въ Германия пощенскитѣ записи иматъ мѣсто за съобщения отъ страна на изпращача и за това Reichsgericht'ътъ е приелъ горното тълкуване. У насъ то нѣма никакво значение и само може да затъмни още повече не дотамъ яснитѣ глави на нашитѣ тълкуватели.

Освѣнъ писмата, и пакетитѣ могатъ да бждатъ отворени, унищожени или скрити. Опрѣдѣлението на „пакетъ“ е създало за г. Никовъ голѣми мжчнотии, и той като изхожда отъ заглавието на гл. XXI, че този членъ уреждалъ нарушението на пощенската кореспонденция; че само писмената кореспонденция могла да съдържа тайни, но не и посилочната изобщо, която бивала и имотна, прави заключение, че подъ „пакетъ трѣбвало да се разбира всѣка пратка на книжа не въ пликъ, а затворена или обвита.“ Ние не ще можемъ да се съгласимъ съ това тълкуване на г. Н. Отъ заглавието на гл. XXI нищо не може да се заключи, и унищожаването на чуждата кореспонденция го доказва напълно. Не е вѣрно, че посилочната кореспонденция не могли да съдържа тайни — тя може да съдържа много повече тайни, отколкото едно писмо. Най-сетнѣ за обяснението на термина „пакетъ“ бихме могли да се отнесемъ до закона за пощитѣ и телеграфитѣ, но отъ него бихме извадили тълкуване, което не би допущало извършането на главното дѣйствие на прѣстжпното дѣяние, прѣдвидено въ чл. 311. Отъ чл. 25, 176 3 за П. и Т. и Всемирната пощенска конвенция 5 № 1, 3) ние бихме могли да заключимъ, че пакетътъ означава връзка отъ нѣколко писма, вѣстници, списания и т. н., но това за тълкуването на чл. 311 не е сжществено, при всичко че отъ него ние можемъ да се убѣдимъ, че ограничението на г. Н. — пакетъ е само пратка отъ книжа — не отговаря на нашето пощенско законодателство. По-правилно е споредъ насъ при обяснение на „пакетъ“ да обърнемъ внимание върху значението му въ обикновения животъ, както впрочемъ прави отчасти и г. Никовъ. За понятието пакетъ трѣбва да изискаме прѣди всичко една обвивка, която да обгръща отъ вси страни единъ прѣдметъ и споредъ това за пакетъ да смѣтаме всѣкой прѣдметъ, обиколенъ отъ вси страни отъ една обвивка (прѣдметъ „опакуванъ“). Въ такава смисълъ разбиратъ „пакетъ“ и нѣмскитѣ коментатори[1]), които дори приниматъ, че нѣкои прѣдмети, прѣнасяни отъ пощата, като пакети, нѣма да бждатъ такива споредъ § 354 Г. Н. З.

Но опрѣдѣлението на г. Никова не ще да може да се приеме и за това, че то противорѣчи на закона за пощитѣ и телеграфитѣ. Пакетъ споредъ него е пратка, затворена или обивита, съгласно съ чл. 70 на З. П. Т., когато това се отнася до посилки, а не пакети, по схващането на тоя законъ и чл. 25 с. з. допуща и пакети подъ бандеролъ. По-важно е, че г. Н. схваща пакета освѣнъ туй като пратка на книжа, а пъкъ тѣ обикновено се изпращатъ подъ бандеролъ или отворенъ пликъ (чл. 41

---

[1]) Olshausen, § 354 № 2, С. В.; Frank, § 354 III 2; Oppenhof, § 354 № 4 infine; ср. и § 559 отъ С. Н. и обясненията на комисията, т. VIII стр. 395 infine.

З. П. Т.) и слѣдователно опрѣдѣлението на г. Н. не може да има практическо значение. За това ние прѣдпочитаме даденото по-горѣ широко опрѣдѣление, безъ да искаме, съдържанието на пакета да бждатъ само книжа.

Кога обяснява дѣйствието при извършването на прѣстжпното дѣяние по чл. 311 Н. З., г. Н. не е ясенъ. Опрѣдѣлението на „скриване,“ като противозаконно изваждане отъ пощенското обръщане, е взето, както по изключение се посочва въ заб. 2, отъ Olshausen'а обаче безъ всѣко основание. Г. Н. З. употрѣбява израза „Unterdrücken“, и тогава даденото опрѣдѣление би подхождало, но „скриването“ би трѣбвало инакъ да се опрѣдѣли отколкото „Unterdrücken.“

Противозаконностьта на отварянето г. Н. обяснява правилно, но въ края дава такъвъ единъ примѣръ отъ германската практика, който и самъ навѣрно не разбира. Отъ германската практика било признато, че противозаконно е отварянето на парично писмо отъ страна на чиновника, ако е сторилъ туй, откакъ е отказалъ да приеме писмото и изплати сумата. Ако пощенскиятъ чиновникъ не е приелъ писмото, ще може да го отваря. Каква сума трѣбва да изплаща той? Съмнѣнията се разрѣшаватъ отъ Olshausen'а, когото г. Н. не е разбралъ. Писмото трѣбва да е било адресирано до самия чиновникъ, и той да е отказалъ да го приеме[1].

На края г. Н. разсжждава за 2-та алинея на чл. 311, която прѣдвижда наказание и за частни лица, ако извършатъ прѣстжпното дѣяние, прѣдвидено въ тоя членъ. Тая алинея въ по-голѣмата си часть е излишна, понеже чл. 309 е достатъченъ да даде защита на волята на опрѣдѣлени лица, проявена въ затварянето на писмата и пр., за да не бжде узнато съдържанието имъ отъ други лица. Колкото се отнася до унищожаването или утайването на писма или телеграми отъ частни лица, мѣстото му би било слѣдъ чл. 365 отъ Н. З. Освѣнъ това, унищожаването като такова подпада подъ постановленията на чл. 380 Н. З. и слѣдователно не би слѣдвало да се туря отчасти въ чл. 311 Н. З. Дали пъкъ утайването на частни лица или телеграми би трѣбвало да се обложи съ наказание е въпросъ, който тукъ не можемъ да разискваме.

---

[1]) За тоя случай ср. Frank, § 354, IV 2; Ophenhof, § 354, 5.

(Слѣдва.)

Борбата за побългаряване Източна Румелия и моята първа дипломатическа мисия.

Отъ **Ив. Ев. Гешовъ.**

Въ първитѣ осемь години подиръ нашето освобождение, въ оня периодъ на най-епохални прѣврати въ нашата нова история, три дипломатически мисии ми се повѣриха, три обиколки азъ направихъ и тритѣ отъ които могатъ да се нарекатъ сцени отъ три дѣйствия въ епопеята на нашето съединение.

Въ 1879, прѣзъ пролѣтьта, азъ тропахъ по вратата на кабинетитѣ, които бѣха подписали Берлинския договоръ, за да се моля, ако не може да се отмѣни той, то поне да не се прилага за Източна Румелия тъй, както се бѣ рѣшило въ Берлинъ. Прѣзъ есеньта на 1885, азъ ходихъ първо въ Копенхагенъ, за да се моля на покойния Александъръ III да одобри съединението, прогласено въ Пловдивъ на 6 септемврия сжщата година, а послѣ и въ Лондонъ и Парижъ по въпроси, свързани пакъ съ това съединение. И най-послѣ, въ началото на 1886, азъ посѣтихъ Букурещъ, за да водя прѣговори и подпиша договора за мира съ Сърбия, договоръ, съ който се припозна съединението и отъ държавата, която едничка бѣ счела за нуждно да прибѣгне до война, за да го осуети. Години се изминаха отъ както азъ, при първото си послание, водихъ и въ странство борбата за побългаряване килавата рожба на многото европейски дипломатически баби, при второто, като че улеснихъ смъртьта ѝ и, при третото, като че приподписахъ смъртното ѝ свидѣтелство и присжтствувахъ на погребението ѝ. Спомени по́-прѣсни, грижи по́-съврѣменни взеха да размжтватъ въ паметьта ми понятията за чутото и видено тогава, почнаха да изтриватъ отъ нея впечатлението на тогавашнитѣ сждбоносни исторически моменти. Затова врѣме е, мисля, прѣди окончателно да се заличатъ споменитѣ ми отъ ония събития, да събера, наредя и издамъ моитѣ бѣлѣжки

поне по първото отъ горѣизброенитѣ мои послания. Описанието на другитѣ двѣ може да остане за по-послѣ. Рапортитѣ ми по тѣхъ се пазятъ въ архивата на министерството на външнитѣ работи и не сѫ въ опасность да изчезнатъ, както рискуватъ да погинатъ документитѣ по първата ми мисия.

I.

Когато, прѣзъ зловѣщия мѣсецъ юлия 1878, въ който една кѫсогледа дипломация разпокѫса въ Берлинъ нашето отечество, въ Пловдивъ прочетохме въ в. *Таймсъ*, който първи го обнародва, текста на Берлинския договоръ, ние останахме смазани, гръмнати, поразени. Възможна ли бѣ подобна несправедливость? Възможна ли бѣ такава непрѣдвидливость? Възможно ли бѣ, подиръ С.-Стефанския договоръ, да се подчини пакъ на прѣката политическа и военна власть на султана и да се огради отъ неговата войска населението, което първо бѣ възстанало противъ него? Възможно ли бѣ султанътъ да може пакъ да праща, по искането на генералъ-губернатора, турски офицери и войска въ тая область, която бѣ най-много опропастена отъ тѣхъ и прѣзъ кланетата на 1876 и прѣзъ войната на 1877 г.? За жалость, всичко това бѣ възможно, защото ето що гласѣше Берлинскиятъ договоръ:

„Чл. 15. Султанътъ ще има право да брани границитѣ на областьта по сухо и по море, да въздига на тия граници укрѣпления и да държи въ тѣхъ войска. Вѫтрѣшниятъ редъ на Източна Румелия ще се поддържа отъ една туземна жандармерия, която ще се подпомага отъ една мѣстна милиция. При съставенето на тия двѣ тѣла, на които офицеритѣ ще се назначаватъ отъ султана, ще се вземе въ внимание *вѣрата* на мѣстното население.

„Чл. 16. Генералъ-губернаторътъ ще има право да повика турскитѣ войски, въ случай че би се заплашвала вѫтрѣшната или външната безопасность на областьта. Въ такъвъ случай Портата е длъжна да съобщава това свое рѣшение, както и нуждата, която го оправдава, на прѣдставителитѣ на Великитѣ сили въ Цариградъ.

„Чл. 18. Веднага слѣдъ размѣнението на утвръждението на настоящия договоръ ще се състави една европейска комисия, за да изработи, въ съгласие съ Портата, устройството на Източна Румелия. Тая комисия ще опрѣдѣли въ разстояние на три мѣсеца властьта и правата на генералъ-губернатора, както и административното, сѫдебно и финансово управление на областьта, като вземе

за изходна точка разнитѣ вилаетски закони и прѣдложенията направени въ осмото заседание на цариградската конференция.“

Първото впечатление на всинца ни бѣ, че подиръ като вкусихме отъ свободата, подиръ като тая наша свобода бѣ подписана и отъ султана въ Санъ-Стефано, ние не можехме да се подложимъ пакъ на единъ режимъ, състоещъ въ едно ново издание на вилаетскитѣ закони. И ние почнахме оная борба, която по своята опоритость и продължителность, по своята буйность въ началото, по своето благоразумие въ срѣдата и по своето възтържествуване на края заслужва да служи за гордость на нашитѣ минали поколѣния, за примѣръ на нашитѣ бѫдещи. На 25 юлия 1878, ние издадохме първия брой на в. *Марица.*[1]) И веднага прогърмѣ изъ нейнитѣ стълпове жестока атака противъ Берлинския договоръ. Въ № 4 отъ 8 Августа на нашия вѣстникъ се яви и първиятъ протестъ противъ тоя договоръ, поднесенъ на консулитѣ въ Пловдивъ отъ 90 села на Пловдивския окрѫгъ. При тогавашното отсѫтствие на бързи съобщителни срѣдства, трѣбаше извѣстно врѣме, за да могатъ тия протести да станатъ общи, всенародни. Затова и едва въ № 23 отъ в. *Марица* ние намираме мемоара отправенъ отъ Българския народъ до прѣдставителитѣ на Великитѣ Сили въ Цариградъ и поднесенъ тѣмъ отъ една депутация, състоеща отъ г. г. Д. Грековъ, Т. Икономовъ и Г. Начовичь, а въ № 25 и описанието на приема, направенъ отъ посланницитѣ на казаната депутация. И тъй като Международната комисия за устройството на Изт. Румелия бѣ пристигнала вече въ началото на мѣсецъ септемврия 1878 въ Пловдивъ, враждебнитѣ дѣйствия противъ европейската дипломация се прѣнасятъ тамъ. Отъ тамъ се отправя къмъ австрийскитѣ народи едно възвание, което се обнародва като притурка на № 22 на в. *Марица.* Въ брой 24 на сѫщия вѣстникъ се явява мемоарътъ поднесенъ на Международната комисия отъ населението на Южна България; въ брой 26 отчетътъ, съставенъ отъ мене, на приема, който тоя мемоаръ намѣри у европейскитѣ комисари; въ сѫщия брой 26 прошението до истата комисия отъ жителитѣ на Копривщица, Панагюрище, Клисура и околнитѣ села; въ брой 28 описанието на демонстрацията, направена отъ една многобройна депутация отъ селата на Пловдивския и Пазарджиския окрѫгъ прѣдъ европейскитѣ комисари, на които бѣ поискала да поднесе единъ адресъ

[1]) За първитѣ мои другари при списването на тоя листъ, редактирането на който отпослѣ почти прѣзъ цѣли три години азъ рѫководихъ, вижте *Периодическия Печатъ* отъ Йорданъ Иванова, стр. 200.

противъ постановленията на Берлинския конгресъ относително до Източна Румелия; въ брой 31 протестътъ прѣдставенъ на комисията отъ опълченцитѣ; въ брой 32 отговорътъ на комисията на нашия мемоаръ (обнародванъ въ брой 24) и най-послѣ, въ брой 36, новъ мемоаръ отъ насъ, — пълномощницитѣ на Южна България — въ отговоръ на токо-що поменатото писмо на комисията. И като че ние се уморяваме вече отъ тая борба съ думи, отъ тая бомбардировка съ мемоари, протести, адреси и прошения, та въ сѫщия брой 36 отъ в. *Марица* се помѣства и уставътъ на *Орелъ*, Народно гимнастическо дружество, което отпослѣ, съ своитѣ 15.000 души членове, не малка роля игра въ тогавашнитѣ събития, не малка тежесть придава на нашитѣ заявления.[1])

---

[1]) Ето Уставътъ на това Народно гимнастическо дружество „Орелъ", както той се обнародва въ в. *Марица*, № 31, отъ 28 ноемврия 1878:

Чл. 1. Народното гимнастическо дружество, което се основава въ Пловдивъ, има за цѣль да дѣйствува за обучението на членоветѣ си въ всѣкакъвъ родъ упражнения, като марширане, стрѣлба, фехтоване и пр., които способствуватъ за развиването на тѣлеснитѣ сили и въздигането на нравствения духъ и гражданскитѣ добродѣтели.

Съставъ.

Чл. 2. Народното гимнастическо дружество се съставя отъ два рода членове: основателни и редовни, на които числото е неограничено.

Чл. 3. Основателни членове сѫ всички, които подарятъ на дружеството веднажъ за винаги една сума по-горня отъ 20 фр.

Чл. 4. Редовни членове, които се записватъ най-малко за година, сѫ всички ония отъ 18 години нагорѣ, които сѫ се задължили да слѣдватъ редовно упражненията и които плащатъ на мѣсецъ по единъ франкъ.

Основателнитѣ могатъ да бѫдатъ и редовни. Тогава тѣ се подчиняватъ на всички длъжности, които сѫ наложени на тия послѣднитѣ и плащатъ ежемѣсечната плата.

Управление.

Чл. 5. За управлението на Народното гимнастическо дружество се избира отъ всичкитѣ членове на дружеството и измежду всичкитѣ по вишегласие, едно настоятелство отъ единъ прѣдседатель, четирма членове (отъ които двамата изъ членоветѣ основателни) двама писари и единъ касиеръ.

Чл. 6. Настоятелството има слѣдующитѣ длъжности:

а) Да се грижи за сѫществуването и напрѣдъка на Народното гимнастическо дружество;

б) Да промишлява за срѣдствата и способитѣ, които служатъ за постигане цѣльта му;

в) Да прѣдлага срѣдства и способи на одобрението на другитѣ членове и да се старае за тѣхното изпълнение;

г) Да осѫжда и налага наказания на ония отъ членоветѣ, които не си изпълняватъ длъжноститѣ. За този послѣденъ случай поне единъ отъ основателнитѣ членове на настоятелството трѣба да присѫтствува на заседанието;

д) Да нагледва редовния вървежъ на финансовата часть на дружеството и да дава на членоветѣ годишни смѣтки.

Права и длъжности.

Чл. 7. Всѣки членъ има право да си дава гласа за избиране на настоятелството, за одобрение или отхвърляне мѣркитѣ, които ще се прѣдлагатъ отъ настоятелството и да бѫде избранъ за членъ въ това настоятелство.

Въ началото, прицѣлната точка на тия наши заявления бѣ отмѣнението или поне измѣнението на Берлинския договоръ. Въ продължение на нѣколко седмици обаче ние се убѣдихме, особно отъ разговоритѣ ни съ нашитѣ освободители, че подобно отмѣнение на лошитѣ за насъ постановления на берлинския ареопагъ бѣ немислимо. За това и промѣнихме до нѣйдѣ тактиката. Въ нашитѣ официални, така да кажа, изявления нашата delenda carthago все си оставаше Берлинския договоръ; но въ анонимнитѣ статии на в. *Марица* и въ интимнитѣ си разговори съ рускитѣ членове на международната комисия — първиятъ отъ които, полковникъ Шепелевъ, въ брой 13 отъ в. *Марица* обнародва едно забѣлѣжително писмо, за да иска освѣтления и материали по своята мисия — ние почнахме да гонимъ достигаемото, да искаме възможното. Това достигаемо, това възможно въ продължение на борбата се кристализира въ слѣднитѣ четири главни точки, които можеха да се считатъ като минимални условия за нашето приимане на Берлинския договоръ.

1-о) Органическиятъ уставъ да не бѫде нѣкакъвъ вилаетски законъ, а конституция, която да гарантира една такава автономия, на каквато полунезависимитѣ английски колонии се радватъ, тъй като и въ меморандума, подписанъ прѣди Берлинския конгресъ отъ лордъ Солзбери и графъ Шувалова, бѣше казано, че Източна Румелия ще се надари съ „една широка административна автономия, като ония, напр, които сѫществуватъ въ английскитѣ колонии". По тоя въпросъ въ в. *Марица* № 11, отъ 1 септемврия 1878, азъ обнародвахъ дълга статия, въ която обстоятелствено описвахъ благо-

---

Чл. 8. Всѣки редовенъ членъ е длъженъ да си плаща мѣсечната плата у врѣме; да идва редовно на упражненията, за които се е записалъ и на опрѣдѣления часъ; да си заплаща наказанието, което би му се наложило отъ настоятелството за отсѫтствие или за други причини.

Наказание.

Чл. 9. За отсѫтствие отъ часа на упражнението се наказва виновникътъ съ ½ фр. глоба. Изключени сѫ отъ наказание само ония, които докажатъ, че сѫ били наистина болни или че сѫ отсѫтствували отъ града по работа.

Чл. 10. Паритѣ отъ глобитѣ и всичко, което прѣвишава разноскитѣ, трѣба да се тура на страна за капиталъ на дружеството.

Формено, законно, това гимнастическо дружество съ многобройнитѣ си клонове въ всички южно-български градове и нѣкои по-голѣми села, трая около 11 мѣсеца. И дѣйствително, на 30 октомврия 1879, генералъ-губернаторътъ издаде приказъ, (обнародванъ въ в. *Марица* отъ 2 ноемврия) съ който разтури дружествата, като заповѣда участвуещитѣ да се запишатъ въ списъцитѣ на двѣтѣ опълчения отъ милицията и отъ нейната резерва, съобразно съ чл. 369—372 и 391 отъ Органическия уставъ. Но найголѣми страхове и грижи причиниха тия гимнастически дружества въ първитѣ шесть мѣсеца отъ своето сѫществуване до пристигането на генералъ Обручевъ въ Южна България (Синя книга, Turkey, 1879, № 9, стр. 207, 551, 589, 649, 760, 796, 857, 887 и 1003).

творнитѣ послѣдици отъ широката автономия, на която се радватъ английскитѣ колонии и канѣхъ международната комисия да надари съ подобна автономия и Източна Румелия.

2-о) Офицеритѣ на жандармерията и милицията да не бѫдатъ турци, тъй като мусулмани офицери, дори и въ автономни области, само пакости сѫ правили, и за доказателство въ в. *Марица* брой 12 отъ 5 септемврия 1878 азъ привождахъ свидѣтелството на английския консулъ г. Джаксънъ Елдриджъ за разлагаещето влияние, което упражняватъ мусулманскитѣ офицери върху най-добритѣ християнски полкове въ Ливанъ.

3-о) Генералъ-губернаторътъ да не бѫде нѣкой фанариотинъ или левантинецъ. Въ в. *Марица* № 15 отъ 15 септемврия 1878 азъ надълго напомнихъ пакоститѣ, сторени на Румѫния отъ нейнитѣ фанариоти господари. И азъ свършахъ статията си тъй: „Само способенъ българинъ, който напълно да сподѣля стремленията на болшинството жители, който да взима живо участие въ неговитѣ усилия за саморазвитие, ще може да се ползува съ довѣрието и да работи за доброто на единъ народъ, когото всички съсѣди гонятъ, защото всичкитѣ му завиждатъ".

4-о) Да нѣма турски гарнизони по границитѣ, да не стѫпва въ Източна Румелия кракътъ на османски войникъ.

Убѣдени въ правотата на нашитѣ искания по тия четири пункта, ние не оставихме на мира комисията. И по първитѣ два ние бѣхме честити да чуемъ подиръ нѣкоя недѣля, че нашитѣ викове неоставатъ безъ въздѣйствие, че нашитѣ желания не ще останатъ безъ удовлетворение. Благодарение особно на рускитѣ комисари, ние по тѣхъ можахме да бѫдемъ спокойни. Колкото за третия пунктъ, ние сами помежду си не бѣхме съгласни. Когато азъ пледирахъ за Българинъ генералъ-губернаторъ, като мислѣхъ, че ще се намѣри нѣкое лице, както и се намѣри, други мои съратници бѣха за генералъ-губернаторъ отъ западна Европа. Никакво подобно разногласие обаче не сѫществуваше относително до четвъртия пунктъ. И тъй като той бѣше най-важниятъ, ние по него всички се опълчихме, по него рекохме да употрѣбимъ всичкитѣ си усилия, като прибѣгнемъ въ случай на нужда и до най-рѣшителнитѣ срѣдства.

Прѣди да пристѫпя да разкажа начина, по който ние прибѣгнахме до първото отъ тия рѣшителни срѣдства, за необходимо считамъ да извлѣка отъ английскитѣ сини книги съобщеното тогава въ тѣхъ по тия гарнизони. Споредъ тѣхъ, пакъ нашитѣ освободи-

тели първи виждатъ опасностьта и първи заговарятъ за нея. На 18 ноемврий 1878 сьръ Хенри Дрьмондъ Уолфъ, първиятъ английски комисарь въ комисията за изработване Органическия уставъ, пише на лордъ Солзбери, че князь Церетелевъ ималъ единъ повѣрителенъ разговоръ съ него, въ който му казалъ, че той не се съмнѣвалъ, какво двѣтѣ Българии съ врѣме ще се съединятъ, но че Русия не желаяла да ускори това съединение или да прѣкрачи Берлинския договоръ. „Подиръ това той ми каза, продължава Уолфъ, че населението на тая область ще приеме автономията, стига само да се гарантира противъ безредицитѣ на турскитѣ войски. Каза ми още, че системата на гарнизонитѣ по Балкана ще бжде пó-лоша отъ оная на бившия режимъ. Тогава валията поне командуваше войската и повече или пó-малко се грижеше за реда въ своя вилаетъ. Сега войската ще бжде независима и тоя органъ на обуздаване не ще сжществува. Тия балкански гарнизони ще бждатъ като едноврѣмешнитѣ турски гарнизони въ Сърбия. И друга опасность ще има. Една отбранителна армия противъ Русия, както той прѣдполага, не може да състои освѣнъ отъ 50 до 60,000 душъ. А подобна армия не може да се държи на мирна нога. Отреди отъ по 50 или 60 душъ ще се оставятъ въ блокхаузи безъ никакъвъ контролъ, злѣ платени и хранени, слѣдователно, и принудени да се поддържатъ съ *кражби и обири*". Сжщиятъ день[1]), съ втори рапортъ до лордъ Солзбери, Уолфъ дава и своето мнѣние върху изказанитѣ отъ Церетелева страхове. „Мой лорде, пише той, осмѣлявамъ се да ви обърна вниманието върху въпроса на балканскитѣ гарнизони, който ще изиска голѣма грижа и който не впада въ компетентностьта на комисията. Нѣма съмнѣние, че князъ Цертелевиятъ аргументъ има значителна сила, а именно, че сжществуването на малко отреди въ блокхаузи, държани както турски гарнизони се държатъ, ще се окажатъ опасни за мира на мѣстноститѣ, въ които квартируватъ. Тия войници не ще бждатъ подложени на контрола на губернатора, нито пакъ подсждими на обикновенитѣ сждилища и тъй щатъ не щатъ ще бждатъ единъ постояненъ изворъ на караници съ българскитѣ жители. Ще ми бжде приятно, ако правителството на Нейно Величество обсжди тоя въпросъ, тъй като очевидно не е наша работа да правимъ прѣдложения относително до командуването на турскитѣ войници или да прѣпоржчваме какви да е измѣнения въ турския военень законъ".

---

[1]) Turkey, 1879. № 9 I, стр. 207 и 237.

Лордъ Солзбери не се забавя съ своя отговоръ. На 2 декемврий 1878 г. той пише на Уолфа, че неговото съображение (за опасностьта отъ безредици) не трѣба да се прѣнебрѣгва, но че „не е желателно сега да се почватъ какви да е прѣговори за измѣнение постановленията на Берлинския договоръ. Ще бѫде пó-добрѣ да се прѣдвидятъ мѣрки за отбѣгване злоупотрѣбения въ фермана, съ който ще се санкционира изработениятъ отъ комисията уставъ". И два деня пó-късно, на 4 декемврия, като пише по сѫщия прѣдметъ на цариградския посланикъ, съръ Хенри Лейардъ, Лордъ Солзбери казва, че въ отговоръ съръ Хенри Дръммондъ Уолфъ му телеграфиралъ, че той се допиталъ съ турскитѣ комисари по двѣ точки, свързани съ тоя въпросъ. Първо, по възможното неплащане на войницитѣ и послѣдствията, които сигурно ще произтекатъ отъ него. Второ, по срѣдствата за отбрана на населението отъ лошото поведение на турскитѣ войски и за наказание беззаконията, извършени отъ послѣднитѣ. „За да се избѣгне първата възможность, продължава Солзбери, съръ Хенри Уолфъ прѣдлага гарнизонитѣ, настанени въ областьта да се плащатъ направо отъ генералъ-губернатора изъ оная часть на областнитѣ приходи, която ще се внася на императорското правителство. Колкото за втория въпросъ, Ассимъ паша (турскиятъ комисарь) прѣдлага да се приеме постановлението на турския воененъ законъ, по което войници, извършили граждански беззакония, се сѫдятъ отъ гражданскитѣ сѫдилища съ единъ офицеръ като засѣдатель. Най-послѣ, колкото се отнася до опасностьта отъ безпоредъци и безчинства при първото влизане на турскитѣ войски, съръ Хенри Уолфъ като да мисли, че едничката достатъчна и благотворна гаранция би била назначението на една европейска военна комисия за надгледване, всѣкой членъ на която да има при себе си единъ щабъ, за да могатъ офицери отъ него да се командируватъ на разнитѣ точки, дѣто ще има да квартируватъ гарнизони. Една подобна мѣрка не би съставлявала никакво измѣнение на или отклонение отъ постановленията на Берлинския договоръ и единъ хубавъ ефектъ би се произвелъ отъ едно незабавно разгласяване, че тя се обсѫжда".

Не се минаватъ много деня и по въпроса за гарнизонитѣ става дума и въ самата международна комисия за изработване Органическия уставъ. И въ нея, както и въ интимнитѣ срѣщи съ другитѣ комисари, прѣвъ заговаря князъ Церетелевъ. Като взима поводъ въ заседанието ѝ отъ 9/21 декемврия 1878 отъ нашето второ прошение до комисията, датирано отъ 28 ноември —

10 декемврия и подписано отъ сжщитѣ лица, които бѣха подали и първиятъ мемоаръ, и като осжжда остритѣ изражения на това наше прошение[1]) и на друго едно отъ Нова-Загора по сжщия въпросъ, вториятъ комисарь на Русия казва слѣдното: „Вие можахте да забѣлѣжите, господа, че идването на турскитѣ гарнизони въ балканитѣ и тѣхното заминаване прѣзъ провинцията вдъхватъ най-много страхове на българитѣ; тоя въпросъ не е, наистина, отъ нашата компетентность, но когато дойдемъ да опрѣдѣлимъ отношенията между управлението на Източна Румелия и турскитѣ военни власти, ние ще можемъ донѣйдѣ да запазимъ страната отъ печални сблъсквания, които биха могли да докаратъ неизброими злочестини".

Подиръ рѣчьта на князь Церетелева, почти всички комисари взиматъ думата и при всичко, че и английскиятъ и французскиятъ заявяватъ, че сж готови да разискватъ въпроса на турскитѣ гарнизони, не само прѣдложението на рускитѣ комисари (че комисията взима актъ отъ желанията и бѣлѣжкитѣ на просителитѣ и ще държи смѣтка за тѣхъ въ продължение на работата си) се отхвърля, но и въпросътъ за гарнизонитѣ не се подига вече въ международната комисия. Той често се подига обаче частно отъ комисаритѣ, както става явно отъ рапорта на сѫръ Хенри Уолфъ до лордъ Солзбери отъ 8 февруария 1879, въ който рапортъ английскиятъ комисарь казва, че въпроситѣ за гарнизонитѣ и за генералъ-губернатора били въпроси за кабинетитѣ.[2]) Английската синя книга обаче мълчи за тия разисквания, станали било частно между комисаритѣ, било между кабинетитѣ. На 8 марта 1879 (н. с.) тя проговорва пакъ за гарнизонитѣ, като дава писмото отъ нея дата на сѫръ Хенри Уолфъ до лордъ Солзбери за моята мисия въ странство. „Лорде мой, пише английскиятъ комисарь, вчера българскиятъ Екзархъ ме посѣти съ г. Ив. Ев. Гешова, за да ми го прѣдстави въ качеството му на членъ на една депутация, която тъкми да отиде по столицитѣ на силитѣ, които подписаха Берлинския договоръ. Г. Гешовъ е единъ господинъ, който, както знаете, взе много живо участие въ българската политика. Той бѣше ораторътъ на депутацията, която прѣдстави първото българско прошение на комисията и той говори много добрѣ английски, тъй като е прѣкаралъ много години въ Манчестеръ. Той ми

[1]) Синя книга Turkey 1879, № 9 I, стр. 476. Подписалитѣ това прошение сж: И. Груевъ, Т. Кесяковъ, Ив. Ев. Гешовъ, д-ръ К. Стоиловъ, Хр. Павловъ, д-ръ К. Мирковичъ, Г. Паппазовъ, С. Брадински, Г. Минчевъ, Хр. Златаровъ и Тодоръ Коцовъ.

[2]) Turkey, 1879 № 9, стр. 286. Отъ нѣкои бѣлѣжки на Уолфъ въ тоя рапортъ се вижда, какъвъ трънъ въ очитѣ на Международната комисия е билъ тогава в. *Марица*, и то защото смѣло и систематично е бранилъ правата на българитѣ.

каза, че депутацията ще се състои отъ него и отъ двама другари, единиятъ отъ сѣверна България, а другиятъ отъ Македония. Тръгва утрѣ за Търново, дѣто ще срѣщне другаритѣ си и съ тѣхъ ще отпѫтува прѣзъ Букурещъ и Виена за Парижъ и Лондонъ. Вѣроятно ще се върнатъ прѣзъ Берлинъ, Римъ и Цариградъ, но тъй като главната имъ цѣль е да посѣтятъ Парижъ и Лондонъ, тѣхното връщане ще зависи отъ обстоятелствата. Намѣрението на депутацията е да иска прѣди всичко съединението. Това споредъ Екзарха и г. Гешова, било нуждното прѣдварително условие. Но послѣдниятъ прибави, че желанието му е да покаже на Европа, колко разумни могатъ да бѫдатъ българитѣ. Сѫщинската имъ молба ще бѫде за единъ европеецъ генералъ-губернаторъ и едно измѣнение (на договора) за балканскитѣ гарнизони, които, казва, плашатъ българитѣ и на сѣверъ и на югъ отъ тая планина. На излизане, Екзархътъ поиска да дамъ на г. Гешова едно писмо. на самоличность, както каза той, до Васъ. Това азъ обѣщахъ и пратихъ на Екзарха, отворено за прѣдаване г. Гешову, писмото, отъ което Ви притварямъ прѣписъ. Г. Калай и баронъ Рингъ тъкматъ и двама да му дадатъ писма отъ подобенъ характеръ. Германскиятъ г. Брауншвайгъ обѣща да пише на своето правителство. Г. Гешовъ смѣта да стигне въ Лондонъ въ петнадесеть деня". Синята книга дава и текста на прѣпорѫчителното. Ето го: „По молбата на Негово Блаженство Екзарха давамъ това писмо на г. Ив. Ев. Гешова, който се е избралъ за да прѣдставлява Източна Румелия въ една българска депутация, която ще посѣти столицитѣ на държавитѣ, подписали Берлинския договоръ. Азъ казахъ на Н. Блаженство и на г. Гешова, че мога да дамъ това писмо, само за да удостовѣря неговата самоличность и че, като нѣмамъ инструкции по тоя въпросъ, не мога да дамъ мнѣние, колкото за приема, който ще намѣри депутацията". На утрото, ново писмо отъ сѫщия Уолфъ до Солзбери, все по моята мисия (Turkey, № 9, 1979, стр. 715). „Милорде, пише той, вчера срѣщнахъ на улицата г. Гешова. Попитахъ го, що значи неговото придружаване отъ единъ македонски делегатъ по мисията му при силитѣ и дали депутацията тръгваше по една панбългарска експедиция. Отговори, че това не било тѣхното намѣрение. Македонецътъ ще настои прѣдъ кабинетитѣ за изпълнение реформитѣ, прѣдвидени въ чл. 23 отъ договора. Казахъ му, че тия реформи мисля сега се приготовляватъ. Той прибави, че и Екзархътъ и той били противъ тая по-разширочена депутация. Той желалъ тя да бѫде една чисто източно-румелийска депутация, за да покаже, че жите-

литѣ на провинцията приематъ договора, само искатъ отъ Европа измѣнения, които да го правятъ приемливъ. Рѣшило се обаче другояче. Князъ Церетелевъ ми каза завчера, че неговиятъ съвѣтъ къмъ българитѣ билъ въ сѫщия смисълъ и съжаляваше, че не го послушали". Една недѣля подиръ тия случки, сѫръ Хенри Уолфъ се посѣщава отъ д-ръ Чомакова и пакъ става дума за гарнизонитѣ. „Мисля, пише Уолфъ на Солзбери, че той е добрѣ познатъ на сѫръ Хенри Еллиотъ (бившиятъ английски посланникъ въ Цариградъ) и че се счита за приятель на английската политика . . . Той ми каза, че българитѣ биха били наклонни да се помирятъ съ Берлинския договоръ и да приематъ прѣдложенията на комисията, които одобряватъ, но съ три условия, унищожението на балканскитѣ гарнизони, назначението на единъ европеецъ губернаторъ и, ако се може, една смѣсена окупация . . . Азъ възразихъ, че отсѫтствието на балканскитѣ гарнизони може да докара прогласяване на съединението съ сѣверна България. Той отговори, че прогласяването може да стане съ и безъ гарнизонитѣ. Но той не сподѣля моитѣ страхове. Източнорумелийскитѣ българи, еднажъ запазени отъ миналитѣ злоупотрѣбения, били готови да приематъ рѣшенията на Европа. И въ много отношения тѣ прѣдпочитали това, що били чули да се готви за тѣхъ въ комисията, отъ онова, що се планирало за България. Въ княжеството щѣло да има много разходи, отъ които областьта щѣла да бѫде избавена, цивилни листи за Князя, една постоянна армия и може би една разточителна политика на прѣдприятия. Той се помоли да ви съобщя тия негови съображения".

Дванадесеть деня по-късно, на 15/17 мартъ (стр. 793), ново свиждане съ Екзарха и новъ разговоръ за моята мисия и за гарнизонитѣ. „Екзархътъ, пише сѫръ Хенри Уолфъ на лордъ Солзбери, ме посѣти вчера, за да ме помоли да настоя прѣдъ Васъ да приемете г. Гешова и неговия другарь. Екзархътъ каза, че съ приимането на г. Гешова Вие ще усилите умѣрената партия, оная, която желае да си остане Берлинскиятъ договоръ. Попитахъ го, дали г. Гешовъ има пълномощия. Отговори ми, че не. Г. Гешовъ е длъженъ да заяви желанието за съединение, но това, което въ сѫщность ще иска, е унищожението на балканскитѣ гарнизони, единъ европеецъ губернаторъ и отмѣнението на правото да влизатъ турски войски въ областьта. Забѣлѣжихъ, че послѣдното е едно ново искане. До сега, ние слушахме, че спирането на балканскитѣ гарнизони и европеецътъ губернаторъ ще задоволятъ жителитѣ на областьта. Безъ да се впущамъ да разисквамъ тия двѣ искания, *тѣ*

могатъ да се третиратъ отъ турцитѣ като административни работи. Послѣдното желание ще направи нуждно едно измѣнение въ договора. Екзархътъ се усмихна при тия думи и не каза вече нищо по тоя прѣдметъ. Но той се върна на първитѣ двѣ точки, като прибави една бѣлѣжка, която той досега прави нѣколко пѫти вече, а именно, че населението е въ едно много възбудено състояние и че право или криво, умно или безумно, ще се възпротиви на връщането на турскитѣ войски, дори и съ рискъ на изтрѣбление. Попитахъ го, каква полза ще има отъ срѣщата на г. Гешова съ Васъ, ако той нѣма пълномощия да обвърже населението въ случай, че желанията му се изпълнятъ. Какъ можемъ да знаемъ, че какви да било отстѫпки биха произвели желаемия ефектъ? Негово Блаженство отговори, че безъ тѣхъ нѣма шансъ за миръ. Но той не може да отговаря за народъ, който, както послѣднитѣ събития доказаха, се е освободилъ отъ контрола на своитѣ водители. Послѣднитѣ желаели, щото г. Шмидъ да бѫде учтиво приетъ и оставенъ да изпълни длъжностьта си, но желанията имъ не се уважили. Н. Блаженство си отиде, като настоя да Ви подложа тия негови възгледи. Отговорихъ, че считамъ за свой дългъ да Ви съобщя вамъ обективно всичко, щото чуя или видя, но че нѣмамъ инструкции да дамъ какъвто да е отговоръ." И подиръ тоя отговоръ, английскиятъ комисарь съвършено млъква вече за гарнизонитѣ. Поне въ синята книга той нищо не говори за тѣхъ, а се обаждатъ първо, на 18/30 апр. 1879, турскиятъ министъръ на външнитѣ дѣла, Каратеодориди паша, за да съобщи на лордъ Солзбери, че Султанътъ не приемва каквото да е стѣснение на правото му да окупира балканитѣ съ гарнизони; второ, на 27 Апр. 9 Май 1879, новиятъ английски генераленъ консулъ въ Пловдивъ, г. Т. Митчелъ, за да съобщи рѣчьта на генералъ Обручева, съ която се оповѣстява, че все пакъ (въпрѣки споменатия протестъ на Каратеодориди паша) Султанътъ се съгласилъ да не праща за сега гарнизони, тъй като невиждалъ безотлагателната необходимость да се възползува отъ това право"; трето, на 1/13 Май, самъ лордъ Солзбери, като пита телеграфически английския посланникъ въ Цариградъ, сѫръ Хенри Лейярдъ, дали Турция е взела задължението спрѣмо руското правителство да не праща, дори и когато има нужда, турски гарнизонъ на Балкана и като телеграфира на сѫръ Хенри Уолфъ, че не е вѣренъ слухътъ, какво английското правителство съвѣтвало Турция да окупира Бургазъ и Ихтиманъ: „ние само съвѣтвахме Портата, прибавя Солзбери, да не се отказва отъ правата, дадени

ней отъ Берлинския договоръ, каквото рѣшение и да е взела тя, да упражни или не за сега тия права"; и четвърто и послѣдно, на 2/14 Май, попитаниятъ Лейярдъ, който пакъ телеграфически отговаря, че и министърътъ на външнитѣ работи и везирътъ отказали да има такова задължение.[1])

И съ тия платонически заявления на Портата, че не се отказва отъ своитѣ права, дипломацията като че свръшва съ въпроса на гарнизонитѣ. Поне нищо нѣма вече за тѣхъ въ синитѣ книги отъ 1879, годината, която рѣши окончателно сждбата на Източна Румелия. За това и азъ свръшвамъ съ чуждитѣ дипломатически документи и пристжпвамъ къмъ описанието на моето дипломатическо странствуване.

II.

Натоваренъ съ неопрѣдѣлената мисия, разказана въ горѣприведенитѣ рапорти на сəръ Хенри Дръммондъ Уолфъ, азъ тръгнахъ отъ Пловдивъ на 24 февруария 1879 и стигнахъ въ Търново на 27 февруария. Прѣди мене дванадесетина прѣдставители на Южна България бѣха се събрали въ старата столица, за да обсждятъ, заедно съ членоветѣ на Учредителното събрание, въпроса на единъ общенароденъ протестъ противъ Берлинския договоръ.[2]) Въ деня на моето пристигане, въ седмото засѣдание на събранието, г. М. Д. Балабановъ бѣше пръвъ говорилъ за тоя, тъй нареченъ отъ него, общонароденъ въпросъ; прѣдседательтъ, покойниятъ български екзархъ, Антимъ I, покъртенъ отъ рѣчьта на г. Балабанова, бѣше привелъ „съ сълзи на очи, съ гласъ разтреперанъ, тихо, като че за себе си, но доста внятно, скръбнитѣ думи на пророка Иеремия, *Гласъ въ Рамѣ слышанъ быстъ плача и рыданія и вопля: Рахыль плачущися чадъ своихъ и нехотяше утѣшитися, яко не сутъ*"; по прѣдложението на г. Икономова, подкрѣпено отъ Г. г. Цанковъ и Балаба-

---

[1]) Тия два документа се намиратъ въ Синята книга Turkey, № 5, 1879.

[2]) Руското правителство бѣше тогава противъ отиването на източно-румелийски пратеници въ Търново. Азъ държа писмо отъ покойния г. Шепелевъ, съ дата 24 януария 1879, въ което пише слѣдното: „Днесъ получихме отъ господарствения канцлеръ телеграма, съ която ни обажда, че Императорътъ ни заповѣда да се възпротивимъ на тръгването на румелийскитѣ депутати за Търново, тъй като тоя актъ билъ противенъ на намѣренията на императорското правителство и могълъ да повреди дори интереситѣ на южнитѣ българи. Съобщавамъ Ви тая депеша, като мисля, че ще Ви бжде възможно да прѣдадете съдържанието ѝ на нѣкои отъ депутатитѣ прѣди тръгването имъ".

новъ, бѣше се челъ мемоарътъ на българския народъ, поднесенъ на прѣдставителитѣ на великитѣ сили въ Цариградъ; покойниятъ г. д-ръ К. Стоиловъ бѣше си произнесълъ своята първа рѣчь — maiden speech — въ която бѣше оплакалъ сѫдбата на Източна Румелия, „тази драга часть отъ нашето отечество, на която се запрѣщава да носи името *България*“ и на Балкана, „гнѣздото на нашитѣ патриоти, прѣдаденъ отъ Берлинския договоръ на турски гарнизони, на едни елементи, надеждата на които е грабежъ и разорение“ и бѣше прѣдложилъ да се обсѫди „още веднажъ, слѣдъ толкова и толкова пѫти, общенародния въпросъ“, и то „заедно съ другитѣ наши братя, които не могатъ да присѫтствуватъ днесъ тука“; и най-послѣ покойниятъ г. Д. Грековъ бѣше прѣдложилъ, и Събранието бѣше избрало една единадесеточленна комисия, която да приготви, първо, отговора на тронната рѣчь на князъ Дондукова-Корсакова и второ, особно прошение къмъ Великитѣ сили. Азъ намѣрихъ, слѣдователно, народното прѣдставителство подъ прѣсното впечатление на тия рѣчи и на тоя изборъ и въ разгара на разискванията, дали прошението или мемоарътъ до Великитѣ сили да излѣзе отъ Учредителното събрание или частно отъ прѣдставителитѣ, дали и сѣверна България да прати по Европа делегати, за да протестиратъ противъ Берлинския договоръ или не. Тия паметни разисквания, въ които, както е извѣстно, за първъ пѫть се очъртаха нашитѣ два основни политически мирогледа, либералниятъ и консервативниятъ, и въ които вънъ отъ оградата на Учредителното събрание, вземахме участие и ние, южно-българитѣ, се свършиха, както се свършатъ и много наши по-съврѣменни разисквания, съ императивното quos ego, съ повелителната дума на върховната власть.

Подиръ като въ едно частно събрание, станало въ църквата Св. Никола съ участието на тракийскитѣ и македонски делегати, се прибавиха на единайсеточленната комисия още деветь души, та тъй съставената двадесеточленна комисия, състоеща отъ М. Д. Балабановъ, Д. Цанковъ, К. Стоиловъ, Д. Грековъ, Т. Икономовъ, П. Каравеловъ, Г. Начовичъ, Г. Помяновъ, Прѣосв. Климентъ, Илия Цановъ, Хр. Стояновъ, Ив. Ев. Гешовъ, К. х. Калчевъ, П. Р. Славейковъ, Т. Горбановъ, д-ръ Геровъ, Д. Каранфиловичъ, д-ръ Вълковичъ, д-ръ Стате Антоновъ и Ст. Стамболовъ, се натовари да изработи общенароденъ мемоаръ отъ Учредителното събрание къмъ Великитѣ сили и подиръ като това рѣшение, разискано въ осмото

засѣдание, се одобри отъ събранието, на 7 марта, въ деветото засѣдание, г. Лукияновъ отъ страна на князъ Дондуковъ заяви, че Негово Сиятелство слѣдъ завръщанието си отъ Русе и Варна" съ прискърбие се научилъ за прѣпирнитѣ, станали въ послѣдното засѣдане по въпроса за поднасяне отъ името на събранието меморандумъ на европейскитѣ сили и счита такива дѣйствия на събранието за изходещи вънъ отъ прѣдѣлитѣ на задачата му". Събранието прѣклони глава прѣдъ тая заповѣдь, и въпросътъ за поднасяне мемоаръ отъ него се окончателно отхвърли. Оставаше въпросътъ за съставянето на подобенъ мемоаръ извънъ събранието и изпращането му на великитѣ сили съ особна сѣверно-българска депутация. Либералитѣ, съ Г. г. Цанковъ и Каравеловъ на чело, рѣшително отказаха съгласието си, което ние имъ просихме, да направятъ каква и да е постѫпка вънъ отъ Учредителното събрание. Консерваторитѣ съставиха единъ мемоаръ,[1]) но и тѣ го поднесоха чрѣзъ една петочленна депутация на делегатитѣ на великитѣ сили въ Търново, та нѣмаше вече нужда да пращатъ особни делегати въ странство.

И тъй ние си отбихме надеждата да видимъ изпратена депутация и отъ сѣверна България и засѣданията на Учредителното събрание отложени, додѣто се завърнатъ членоветѣ на депутацията. Трѣбаше слѣдователно да се занимаемъ съ въпроса за състава на нашата депутация и за инструкциитѣ, които да ѝ се дадатъ. При тръгването ми отъ Пловдивъ мене се даде прѣписъ отъ едно писмо на Централния комитетъ на южна България съ дата 24-и февруария 1879 до южно-българскитѣ прѣдставители въ Търново. На основание на това писмо, което давамъ по-долу, азъ поискахъ отъ тракийскитѣ делегати избора на единъ другарь и инструкции. Всичко, което тѣ ми дадоха, бѣ пълномощното отъ 3 марта, което тъй сѫщо давамъ пó-долу. Недоволенъ отъ краткостьта на инструкциитѣ на това пълномощно, азъ поискахъ по-подробни упѫтвания отъ Пловдивъ. И тъй се почна между Пловдивъ и мене една кореспонденция, която азъ прилагамъ, като пó-цѣнна отъ колкото всѣко мое описание на мисията ми.

---

[1]) Въ № 68 на в. *Марица* отъ 23 марта 1879 е обнародванъ текстътъ на тоя мемоаръ, а въ № 70 имената на 120-тѣ члена на Учредителното събрание, които го бѣха подписали. Много отъ подписалитѣ бѣха либерали.

III.

Ц. Комитетъ
№ 31
24 февруария 1879 г.
гр. Пловдивъ.

1.

„До прѣдставителитѣ на Южна България въ Търново.

Почитаеми господа.

При тръгването на г-на Ив. Ев. Гешова за Търново, за да вземе участие въ депутацията до Великитѣ сили, подигна се тукъ въпросътъ за инструкциитѣ, които трѣба да му се дадатъ въ тоя случай. Слѣдъ надлежното разискване въ присѫтствието на г-на И. Е. Гешова, Ц. комитетъ, като се счете некомпетентенъ, да му даде какви да е инструкции, обяви му, че такива инструкции устни и писмени той не може да добие освѣнъ въ Търново. Въпросътъ, споредъ насъ, се прѣдставя подъ два вида. Въ случай, че Народниятъ съборъ рѣши да се отложатъ заседанията, въ което населението тукъ не се съмнѣва, то депутацията, въ която ще бѫде причисленъ и г-нъ И. Е. Гешовъ, ще приеме инструкциитѣ си отъ Събранието на всички прѣдставители отъ Сѣверна, Южна и Западна България, — които ще я снабдятъ съ нуждиитѣ пълномощни, като и начертаятъ, взимайки въ съображения всички обстоятелства и случайности, границитѣ, въ които ще има да дѣйствува. Остая случайностьта, която ние едва ли смѣемъ и да си прѣдположимъ, — ако съборътъ се откаже да приеме подобно рѣшение. Като и въ такъвъ случай ние не трѣба да изоставимъ идеята за изпращането на депутацията въ Европа отъ страна на Южна България поне, при г-на И. Е. Гешова трѣба да се присъедини споредъ насъ още единъ депутатинъ, избранъ и упълномощенъ отъ Васъ, и на тая депутация остая Вамъ, господа, въ званието си на прѣдставители на Южня България, да дадете нужнитѣ устни и писмени инструкции, като се ползувате, ако това се види за нуждно, отъ освѣтленията на нѣкои отъ прѣдставителитѣ на Сѣверна България.

Приемете увѣренията на най-отличното ми почитание.

За прѣдседателя: *С. Г. Тилевъ*".

2.

Пълномощно.

„Ние долуподписанитѣ, прѣдставители отъ Южна България, упълномощаваме г-на Стефана Берона да бѫде нашъ делегатъ,

който наедно съ г-на Ивана Е. Гешова да отиде при правителствата на Европейскитѣ Велики Сили, за да прѣдстави положението ни и да ходатайствува за изпълнението на желанията на българитѣ отъ така наречената Източна Румелия."

Гр. Търново, 3 мартъ 1879 год.

(Бургасъ)	*Я. Я. Русселевъ*	(Пловдивъ)	*К. Калчовъ*
(Хасково)	*Мирчо П. Поповъ*	(Пазарджикъ)	*Ив. С. Войводовъ*
(Чирпанъ)	*Ст. Г. Молловъ*	(Ески-Загра)	*Сл. Тошевъ*
(Ени-Загра)	*Т. Мутевски*	(")	*А. Митовъ*
(Чирпанъ)	*Ив. Митевъ*	(Къзълъ-Агачъ)	*Т. Вдовецовъ*
(Карнобатъ)	*С. Н. Миларовъ*	(Казанлъкъ)	*Д. Душановъ.*

3.

„Търново, 6 мартъ 1879 год.

„Ваше Високопрѣподобие,[1])

„Отъ г. Калчева ще се научите подробно всичко, що се върши и не довърши, всичко, що се рѣши и неизпълни тукъ. Отъ какъ се видѣ, че за сега една обща депутация е почти невъзможна, ние избрахме г. Ст. Берона по вишегласие за втори депутатъ и споредъ наставленията, които ми дадохте, почнахме да разискваме въпроса на инструкциитѣ. Напусто се трудихъ да убѣдя нашитѣ млади прѣдставители, че голѣма отговорность взиматъ, като не рѣшаватъ въпроса, дали ние въ крайна нужда можемъ да кажемъ, че приимаме Берлинския трактатъ, т. е. раздѣлението, стига само тия измѣнения да станатъ въ него. Нашитѣ съ г. Калчова на чело не щѣха да подпишатъ такова нѣщо, безъ което, азъ поне мисля, отхождането ни въ Европа става безцѣлно. Затова и азъ днесъ се принудихъ да Ви телеграфирамъ, както слѣдва: — Особенная Румелійская депутація рѣшена. Беронъ, уроженецъ Котела, выбранъ вторымъ депутатомъ. Южные представители отказались дать мнѣ инструкцій. Пошлите таковыя немедленно Паница, Вѣна, формулируйте минимумъ требованій, обозначая можно ли сказать населеніе принимаетъ Берлинскій трактатъ съ извѣстными измѣненіями".

[1]) Тия писма и депеши бѣха отправени до архимандрита Методия Кусевичь, сега Старо-Загорски митрополитъ, тогава протосингелъ на пловдивската митрополия, въ която ставаха повечето отъ нашитѣ събрания по въпроситѣ, свързани съ нашата мисия.

„Надѣя се, че Вие, щомъ сте получили депешата, извършили сте потрѣбното, защото разумѣвате, че азъ не мога нищо да направя, додѣ не приема подобни инструкции и жално ще бжде, ако се принудя да чакамъ въ Виена или Парижъ съ кръстосани ржцѣ. Ще кажете, че азъ зная желанията на народа. Азъ мисля, че ги зная, но именно слѣдъ тукашнитѣ прѣния на южнитѣ прѣдставители, слѣдъ претенциитѣ имъ, че ние не трѣба да приимаме Берлинския трактатъ, за мене е нуждно едно точно опрѣдѣление, какво именно ще искамъ, защото инакъ и депутацията ще стане смѣшна, ако тя приима работи, които народътъ не приима и азъ лично ставамъ отговоренъ. За това пакъ Ви казвамъ, че безъ такива инструкции *отъ едно прѣдставително тѣло*, азъ прѣдъ никое официално лице въ Европа не ще мога да излѣза. За тия инструкции по-добрѣ въ книгитѣ на тѣлото, въ което е г. Х. П. Г. Тилевъ,[1]) нищо да не се споменува, както и за моята мисия, по причини, които азъ обяснихъ на г. Калчева и той напълно одобри.

„По сжщитѣ причини нека се наредятъ едно или двѣ лица въ Пловдивъ, чрѣзъ които ние да се споразумѣваме, за да не влизатъ писмата ни тамъ, дѣто има опасность да се явятъ нѣкой день и да побъркатъ съвършено на дѣлото на депутацията. Засега и до по-нови извѣстия азъ Вамъ ще пиша.

Гешовъ.

4.

„Търново, 9 мартъ 1879 год.

„Ваше Високопрѣподобие,

„Ще се научите отъ г. д-ра Бонева, какъ тукъ вслѣдствие на официалното съобщение (направено отъ г. Лукиянова, въ името на князъ Дондуковъ Корсаковъ) депутатитѣ нѣма да правятъ мемоаръ отъ Камарата. Сега се готвятъ да правятъ отъ вънъ и дано сполучатъ, защото Князътъ[2]) ме увѣрява, че то ще спомогне на нашата депутация. Азъ го видѣхъ вчера заранъ, и по неговия съвѣтъ утрѣ тръгвамъ за Букурещъ и Виена, но не ща да почна работата си, освѣнъ когато стигна въ Парижъ. Князътъ силно съвѣтва

[1]) Това тѣло бѣ Централниятъ комитетъ на гимнастическитѣ дружества, който се считаше за едно тайно революционерно дружество.

[2]) Князь Дондуковъ — Корсаковъ, императорскиятъ руски комисаръ.

да чакамъ въ Парижъ и да не почвамъ, додѣ тукъ не свършатъ устава и пратятъ депутация. Азъ му забѣлѣжихъ обаче, че нашата работа не търпи отлагане, и той се склони да ида и, ако се забави депутацията много, да почна самъ, като се обѣща да каже на тукашнитѣ делегати (на европейскитѣ сили) да пишатъ и тѣ на своитѣ правителства, че азъ тръгвамъ, за да прося за Източна Румелия. Азъ самъ вчера посѣтихъ всичкитѣ делегати, и нѣкои отъ тѣхъ днесъ ми върнаха посѣщението, като ми пожелаха всѣкакъвъ успѣхъ.

„Относително до г. Берона, той телеграфира, че желае да се избере въ една парламентарна депутация и че ще бѫде въ понедѣлникъ на 12 въ Букурещъ за споразумѣние, та както видите, той не е приелъ още. Мнозина ме съвѣтватъ да не ходя съ него, защото може да поврѣди, именно дописникътъ на *Таймсъ*, единъ безпристрастенъ американецъ, който познава г. Берона. За това моля телеграфирайте ми въ Букурещъ, защото въ понедѣлникъ ще се рѣши тамъ въпросътъ, дали да го взема, или да ида самъ, или да чакамъ другиго нѣкого (като д-ръ Янколовъ, Христо Христовъ или д-ръ Чомаковъ). Кажете ми още, дали искате мемоаръ да подаде депутацията Ви часъ по-скоро, или едно прошение до владѣтелитѣ, което ние бѣхме рѣшили въ Пловдивъ и което е и мнѣнието на г. Дринова. За всичко това, както и за инструкциитѣ, които поискахъ телеграфически, ще чакамъ въ Виена или Парижъ. Д-ръ Боневъ тръгва, та нѣмамъ врѣме за повече.

Ив. Ев. Гешовъ".

5

Пловдивска митрополия.

„*Ваше Благородие,*

„Приехме телеграмата, съ която ни явявате избирането на г-на Берона за втори депутатъ, искате инструкции и питате, може ли се каза, че населението приима Берлинския трактатъ съ извѣстни измѣнения.

„Ние останахме крайно задоволни отъ избора на Н. Благородие г-на Берона, комуто въ писмото, което Ви приключваме, изразяваме благодаренията си.

„Вие знаете, че горещото и единодушното желание на населението е присъединението имъ на княжеството. Вашето послание

прочее е да изложите на кабинетитѣ, както сѫ въ подадения на комисията меморандумъ, всичкитѣ произходещи отъ Берлинския трактатъ относително Южна-България неудобства, които не гарантиратъ никакъ нашата безопасность отъ адскитѣ намѣрения на варварската тая и ужасна прѣма политическа и военна власть на султана и които каратъ населенията да не намиратъ противъ това зло друго спасение освѣнъ присъединението на княжеството, което впрочемъ е единственото срѣдство да ся въдвори спокойствието въ тая область и да ся запази мира въ Европа.

„Ако Ви обявятъ, че съединението е невъзможно, Вие ще имъ докажете, че Берлинскиятъ договоръ е поставилъ Южна-България въ такъво критическо положение, щото нейнитѣ жители никакъ не могатъ да се подчинятъ на толкова явна и неизбѣжна опасность и че, за да излѣзатъ отъ отговорность, тѣ сѫ Ви пратили да имъ явите, че именно ако се изпратятъ турски гарнизони на Балкана, ако губернаторътъ не бжде европеецъ, избранъ отъ силитѣ, ако при туй не се ограничи правото му, да повика въ областьта турска войска безъ прѣдварително съгласие на Великитѣ сили, тѣ сѫ фатално принудени да се изложатъ на нови опасности и истрѣбления нежели, слѣдъ толкова страдания и ужаси, да оставятъ пакъ да виси надъ главата имъ сабята на Демоклеса. Ако Ви попитатъ, Вие не можете да кажете, въ сегашното състояние на духоветѣ, че съ тия отстжпки народонаселението ще остане задоволно отъ Берлинския трактакъ, но можете на здраво да ги увѣрите, че вѣрвате, какъ тия измѣнения ще намалятъ много страховетѣ и извънредното раздражение на населенията и че Европа, която чрѣзъ Берлинския трактатъ имъ отне свободата, е длъжна да употрѣби поне туй срѣдство, за да ги избави отъ една неминуема опасность.

„Подиръ тия отъ страна на Великитѣ сили отстжпки, чрѣзъ които може би и да се постигне желаниятъ резултатъ, още една важна мѣрка, която трѣба да се вземе, за да не станатъ сблъсквания въ областьта, е да се не позволява на мѣстнитѣ турски бѣжанци да се завръщатъ на мѣстата си, прѣди портата да имъ приготви жилищата и потрѣбноститѣ за прѣхрана.

„На конецъ кажете имъ, че населението гледа въ изработения отъ комисията уставъ, безъ негово мнѣние, нѣкои разпореждания несгодни; затова би било желателно да се каже въ него, че подиръ единъ периодъ отъ 3—5 годинъ областното събрание може

да го прѣгледа и да направи нѣкои измѣнения съ одобрението на посланицитѣ на Великитѣ сили въ Цариградъ.

„Като Ви принасяме поздравленията си, оставаме на Ваше Благородие

† „*Митрополитъ Панаретъ*	„*С. Д. Каблешковъ*
„*Д. Ив. Гешовъ*	„*К. Пѣевъ*
„*Д-ръ С. Чомаковъ*	„*Д. В. Манчовъ*
„*Тод. Искровъ Кесяковъ*	„*Ив. К. Душковъ*
„*И. Груевъ*	„*Ив. Ст. Гешовъ*.

Пловдивъ, 1879 мартъ 8-и

„P. S. Не забравяйте, че и назначението на чиновницитѣ, особено на военнитѣ, не трѣба да ся остави на В. Порта, а да става отъ генералъ-губернатора съ подтвърждението на султана.“

6.

Ц. Комитетъ
на
Южна България
№ 60
9 мартъ 1879 год.
г. Пловдивъ.

„До Господина Ив. Ев. Гешовъ

„въ Виена.

„Позволете ни, многоуважаеми г-не, прѣди всичко да Ви изразимъ скрьбьта, си за дѣто не получихме досега никакви извѣстия отъ Васъ. Скръбьта ни е толкова пó-голѣма, като не се съмнѣваме да сте получили телеграмата, която Ви отправихме въ Търново на 5-и того съ отговоръ платенъ.

„Достигна до слуха ни, че въ митрополията тукъ се била приела отъ васъ една телеграма, въ която, при другото, като сте съобщавали, че прѣдставителитѣ отъ Южна-България въ Търново не ви дали инструкции, Вие сте искали да се дадатъ такива отъ тука.

„Ако и да нѣмаме извѣстия отъ Търново, ние все вѣрваме обаче, че сте разискали съ прѣдставителитѣ тоя въпросъ и че сѫ дошли съ васъ до нѣкакво заключение относително езика, който трѣба да държите при европейскитѣ кабинети. Ако не сѫ дали писмени инструкции, то, щѐ ни се да вѣрваме, е било защото сѫ ги намѣрили излишни, когато желанията на населението, които Вие отивате да прѣдставите на дворовеѣ, сѫ вече ясно и опрѣдѣлено изложени въ единъ официяленъ актъ. Думата ни е за мемоара,

отправенъ до европейската комисия за устройството на Източна-Румелия отъ населението на Южна-България. Инструкции сж неизбѣжни, но за една депутация, която отъ страна на едно учредено правителство, отива да прави прѣговори съ тая или оная държава. Но вашата мисия е да просите, а не да правите прѣговори, което би значило, че сме кандисали на положението си, но че искаме да направимъ поне за лице нѣкои постжпки, та дано изкопчимъ какво-годѣ подобрение. Мемоарътъ, безъ да стѣснява съвършено кржга на дѣйствията Ви, е, споредъ насъ, едничката основа, която можете да имате прѣдъ видъ при изпълнението на посланието си. Тъй, водяйки си отъ него, вашата цѣль е, като докажете по-обстоятелствено и съ по-силни доводи „несгодитѣ, неудобствата и тежеститѣ на несносното положение,“ което ни е скроено, да просите „да се удовлетворятъ напълно законнитѣ и праведнитѣ желания, които всички българи иматъ въ сърцето си, а тия желания, сж да се оставятъ обединени въ единъ народъ подъ свое народно управление,“ като подтвърдите най-увѣрително рѣшението на населението да направи всичкитѣ жертви за упазване на свободата и правата, на които се радва сега. Нѣкои кабинети могатъ наистина Ви попита, дали по настоящемъ населението на Южна-България не би се задоволило съ нѣкои само промѣнения въ Берлинския трактатъ и съ какви именно. Но както тия запитвания, така и вашитѣ тѣмъ отвѣти не могатъ имà освѣнъ частенъ характеръ. А, и въ такъвъ случай, вие можете указа на мемоара отъ който силитѣ, при невъзможностьта за коренното промѣнение на Берлинския трактатъ, могатъ се увѣдоми най-добрѣ, какви измѣнения трѣба да станатъ непрѣмѣнно, за да се избѣгнатъ „грознитѣ послѣдствия, които неизбѣжно има да произлѣзатъ отъ всѣко покушение“ на настоящето ни положение. Въ всѣки случай обаче Вие, като вѣренъ тълкуватель на желанията на страната, въ нейно име не трѣба да дадете нито да се подозре, че тия желания сж други освѣнъ изложенитѣ вече въ мемоара, именно: съединението ѝ съ княжеството.

„Като Ви помолимъ да ни увѣдомявате пó-често за извършеното отъ васъ, и като Ви желаемъ добъръ приемъ навсѣкждѣ и пъленъ успѣхъ въ мисията, която Ви е повѣрила страната, съ най-дълбоко почитание оставаме

„Ваши за прѣдседателя

С. Г. Тилевъ“.

7.

Ц. Комитетъ
на
Южна България
№ 76
15 мартъ 1879 год.
Гр. Пловдивъ.

„До господина Ив. Ев. Гешовъ
въ Виена.

„*Многоуважаемий Господине*,

„Подтвърдяваме писмото си отъ 9-и того подъ № 60, което отправихме до Братия Паница въ Виена.

„Съ една телеграма до Митрополията и съ едно писмо до отца Методия сте съобщавали, че г. С. Беронъ не отговарялъ на мисията, за която е избранъ и че при това отговорътъ му билъ съмнителенъ и не се знаяло, ще ли приеме да ви придружи. Свѣденията, които ни се дадоха отъ нѣкои отъ завърналитѣ се изъ Търново прѣдставители, се съглашаватъ съвършено съ мнѣнието ви за Берона, за това и отправихме онзи день г-ну д-ру Янколову въ Тулча телеграма, съ която го молихме да ни съобщи незабавно, приима ли да Ви придружи въ Европа като депутатъ отъ Южна България. Досега обаче не сме приели отговоръ. Ако ни отговори утвърдително, ще Ви извѣстимъ и ще му съобщимъ да ви намѣри въ Виена или Парижъ. Въ случай обаче, че откаже, ние не можемъ освѣнъ да се съгласимъ да заминете самъ.

„Слѣдъ първото си писмо, ние считаме излишно да говоримъ за езика, който трѣба да държите прѣдъ европейскитѣ кабинети. Вие знаете колкото насъ, кои сѫ истинскитѣ желания на населението, което прѣдставлявате и което за постигането имъ е готово да пролѣе и кръвьта си, и Вие разбирате, каква непростима погрѣшка ще се направи, ако тия желания се прѣдставятъ, така щото да дойдатъ въ противорѣчие съ събитията.

„Ние не сме противни освѣнъ мемоарътъ да се отправи и прошение до царетѣ, стига както мемоарьтъ така и прошението да не противоречатъ съ първия мемоаръ, подаденъ отъ населението на Южна България на Европейската комисия, а да произтичатъ отъ сѫщата мисъль.

„Вие разбирате, многоуважаеми г-не, колко е нуждно да ни увѣдомявате редовно и често за всичко извършено отъ Васъ при изпълнението на мисията, която Ви е повѣрена отъ населението на Южна България. Прѣдъ прѣдставителитѣ на страната ние не

можемъ и да говоримъ за ваши телеграми или писма, които биха се получили отъ другиго освѣнъ насъ.

„Телеграмитѣ и писмата можете да ги адресирате на нѣкое трето лице, за да се прѣдаватъ С. Г. Тилеву.

„Приемете увѣренията на най-отличното почитание.

За прѣдседатель: *С. Г. Тилевъ*."

8.

„Букурещъ, 15 мартъ 1879 год.

„*Ваше Високопрѣподобие,*

„Отъ Търново Ви писахъ на 9 того по д-ра Бонева и вѣрвамъ да сте получили писмото още въ недѣля. Сѫщата вечерь азъ се видѣхъ съ английския делегатъ Палгрейва, който ми каза, че князътъ (Дондуковъ-Корсаковъ) му говорилъ да пише за моето тръгване на правителството, но че той съжалява, за дѣто не може да направи това по причина, че положението му било такова, че не му позволявало да пише — той делегатъ въ България — за румелийскитѣ работи. Даде ми само нѣколко наставления, какъ да постѫпя въ Парижъ и Лондонъ. Каза ми, че по неговото мнѣние, ако приеме Вадингтонъ депутацията, тогава твърдѣ е вѣроятно, че и Солзбери ще я приеме, и че, ако се прѣдставимъ на английския посланникъ въ Парижъ, лордъ Лайонсъ, и той може би да ни спомогне. Сѫщеврѣменно ми каза, че твърдѣ е вѣроятно да се свърши работата съ единъ французски протекторатъ въ Румелия и една французска окупация, нѣщо което и Англия и Русия щѣли да приематъ. Това сѫщото ми каза и г. Дриновъ, че говорилъ Палгрейвъ на князя, който сѫщо мислилъ, че е вѣроятно. И г. Давидовъ, съ когото имахъ единъ дългъ разговоръ прѣди да тръгна, той сѫщо ми се види да вѣрва въ подобно нѣщо.

Отъ Търново тръгнахъ въ сѫбота на 10, и по причина на полицейскитѣ мѣрки взети въ Русе относително паспортитѣ, едва въ понедѣлникъ вечерь, на 12, пристигнахъ тука, дѣто мислѣхъ да намѣря г. Берона, който бѣше телеграфиралъ, че на 12 ще се намѣри въ Букурещъ. За жалость, той едва вчера зараньта дойде, а разумѣва се, азъ не можехъ да тръгна отъ тукъ, додѣто не бѣхъ увѣренъ, дали щѣше да приеме, защото както ви телеграфирахъ, той бѣше отговорилъ съмнително. Тукъ му показахме Вашата де-

пеша, че вие одобрявате неговото избиране за втори депутатъ и че нуждните писма ще се изпратятъ въ Виена. Но понеже отъ депешата Ви не бѣше явно, дали коммисаритѣ сѫ се съгласили да дадатъ прѣпорѫчителни подобни на моитѣ, той искá да Ви телеграфирамъ, че безъ подобни писма не тръгва, а той самъ, както днесъ се научавамъ, телеграфиралъ на князъ Дондуковъ-Корсаковъ да иска позволение да се отстрани отъ Народното Събрание, за да иде като депутатъ отъ Румелия. Азъ вчера ето какъ Ви телеграфирахъ:

„Като одобрихте избора на Берона, взехте ли въ внимание писмото ми отъ 9 марта? Беронъ се отказва да тръгне, ако не е увѣренъ, че ще намѣри въ Виена прѣпорѫчителни отъ комисаритѣ. Отговорете ми незабавно, дали въ негово отсѫтствие, азъ мога да тръгна самъ.“

„Въ горната депеша, азъ Ви споменахъ нѣщо за писмото ми отъ 9 марта, ето по коя причина. К. Калчевъ знае, че когато се избираше вторият депутатъ, азъ не се противихъ да се избере г. Беронъ, а напротивъ бѣхъ донѣйдѣ наклоненъ да се избере той, като се облѣгахъ на г. Цанкова, който го прѣпорѫчваше, и като гледахъ че съ изключение на г. д-ра Чомакова нѣмаше наистина отъ прѣдставителитѣ кандидати други, който да може да иде и да е по-способенъ. Откакъ се избра обаче, и се чу за неговия изборъ, г. Грантъ, дописникътъ на *Таймсъ*, отвори ми дума и ми каза, че не ме съвѣтва да ида съ г. Берона, първо, защото е много сантименталенъ и говори повече отъ колкото трѣба, и второ, защото билъ чулъ нѣкои неприятни работи относително миналото му въ търговията. Азъ счетохъ за моя длъжность да Ви съобщя това въ писмото отъ 9 того, защото, додѣто критикитѣ възъ г. Берона идѣха отъ нашенци, като г. г. Балабанова, Грекова и донѣйдѣ и Калчева, можеха тѣ и да не се вематъ въ твърдѣ голѣмо внимание. Но щомъ единъ безпристрастенъ европеецъ вѣстникарь се изразяваше по тоя начинъ за г. Берона, азъ трѣбаше да Ви обърна вниманието на неговитѣ думи, защото той днесъ може добрѣ да пише за насъ, а утрѣ да се разсърди нѣщо, и да изтърси или въ своя или чрѣзъ другъ вѣстникъ, че единъ отъ депутатитѣ е такъвъ и онакъвъ и да поврѣди на работата ни. За това азъ вчера счетохъ за моя длъжность повторно да Ви обърна вниманието на писмото отъ 9, и ако и слѣдъ това напомнюване, Вие отново телеграфирате да тръгне г. Беронъ, азъ, разбира се, ще го приема за другарь, но ще излѣза отъ отговорность. Впрочемъ азъ съ удоволствие се научихъ тукъ, че това,

което г. Грантъ ми каза относително търговското минало на г. Берона, не е до тамъ истинно. За това и ако Беронъ се научи, че има прѣпоржчителни и рѣши да тръгне, азъ ще пиша г. Гранту да го извадя отъ заблуждението му и ще го помоля да не пише нѣщо, което да дескредитира депутацията. Г. Беронъ не е още получилъ отговоръ отъ княза, а понеже има утрѣ една работа тукъ, той ще остане да чака както Вашия, тъй и Княжеския отговоръ, пъкъ азъ ще замина, ако ще Господъ, тая вечерь за Виена, дѣто г. Евлогий имà добрината да ми обѣщае, че ще ми телеграфира Вашия отговоръ и рѣшението на г. Берона, ако тоя отговоръ пристигне тукъ слѣдъ тръгването ми. Въ Виена не мисля да се бавя повече отъ единъ день, колкото да прибера писмата Ви и ще замина за Парижъ, дѣто ще чакамъ вече другаря си, прѣди да почна официялнитѣ си дѣйствия. По тоя начинъ, мисля, че най-добрѣ дѣйствувамъ, защото и самъ въ Парижъ азъ отвънъ ще мога да дѣйствувамъ прѣди да дойде другарьтъ ми, а въ Виена нищо не мога стори.

„Тукъ се видѣхъ съ английския ministre résident, г. Уайтъ,[1]) за когото имахъ писмо отъ г. Палгрейва. Той, както въобще всички англичани, много малко надежда дава. Споредъ него, не било за мислене, че Европа ще се съгласи да направи за сега и най-малкото измѣнение на Берлинския трактатъ. Азъ му разправихъ опасностьта на нашето положение. Тогава, рече той, „всичко, което Европа може да направи е, да ви прати европейска войска да ви пази“. Тукъ азъ му изложихъ всичкитѣ несгоди на подобна една окупация. „Но тогава — възрази той — Турция не искате, европейци не щете, трѣба да се убѣдите най-послѣ, че Европа нѣма да ви даде това, което искате“. Виждате, че тоя въпросъ за европейска окупация още при първата ми постжпка се повдига. За него вече пакъ сж почнали да говорятъ вѣстницитѣ. За това азъ бихъ ви се помолилъ да го обсждите зрѣло и да ми пишете, какъвъ езикъ трѣба да държа относително него. Азъ се надѣя, че инструкциитѣ ви, които ще намѣря въ Виена, ще сж доста подробни. Но като не съмъ увѣренъ, дали ще съдържатъ нѣщо и по тоя въпросъ, ще има нужда, мисля, да се съберете пакъ и да го разгледате всестранно, защото е отъ голѣма важность. Вие разумѣвате голѣмата нужда, която има депутацията ви да ходи по Европа съ опрѣдѣ-

[1]) Sir William White, добрѣ извѣстенъ отпослѣ като английски посланникъ въ Цариградъ прѣзъ врѣмето на съединението.

лени мнѣния по всички въпроси, които могатъ да се повдигнатъ. Ако, като настояваме, че Берлинскиятъ трактатъ не ни гарантира нито животъ, нито имотъ, нито честь, защото турцитѣ тъй ще влѣзатъ и тъй ще правятъ — нѣкой европеецъ ни пита „тогава трѣба войска да пази порядъка. Какво прѣдпочитате, турска или европейска?“ — какво ще отговоримъ ние? Азъ бихъ желалъ безъ друго и часъ по-скоро да имамъ вашето послѣдно и добрѣ обсѫдено мнѣние, защото въ Пловдивъ не разисквахме много по тоя въпросъ, а пъкъ въ Търново много отъ по̀-познатитѣ нашенци, като г. г. Дриновъ, Цанковъ, Балабановъ, Каравеловъ, Славейковъ и пр., както и нѣкои високопоставени руси, сѫ на мнѣние, че въ краенъ случай не трѣба да се противи народътъ на една смѣсена окупация, стига тя да е съставена отъ такива неутрални елементи — като белгийци, швейцарци и пр. — които да нѣматъ никакъвъ интересъ да погълнатъ земята ни, или да благоприятствуватъ на тая или оная народность.

„Писмата си слѣдвайте да пращате до г. Паница въ Виена, на които ще кажа да ми ги прѣпращатъ.

„Пишете ми, да ли е направилъ нѣщо Н. Блаженство съ английския комисаръ относително до мене.

Гешовъ“.

9.

„Виена 19/31 мартъ 1879 год.

„*Ваше Високопрѣподобие*,

„На 15/27 того ви писахъ отъ Букурещъ и ви обяснихъ по коя причина ви телеграфирахъ за г. Берона, дали при одобрението на избирането му вие взехте въ внимание моето писмо по д-ра Бонева и още че той не ще да тръгне безъ прѣпорѫчителни отъ комисаритѣ, та да ми телеграфирате, какво да правя, въ случай че нѣма такива. Отговоръ нѣмамъ отъ васъ. Вчера получихъ една депеша отъ г. Евлогия, съ която ми извѣстява, че никаква телеграма не билъ получилъ отъ васъ, че щомъ получи ще ми съобщи въ Парижъ и че г. Беронъ щѣлъ да чака още 2/3 дена въ Букурещъ. Ако не намѣря отговора ви въ Парижъ, за дѣто тръгвамъ тая вечеръ, азъ не зная, какво да правя. Ще се старая само да се видя съ частнитѣ лица, до които имамъ писма и дано вече отго-

ворътъ ви не се забави, за да се почнатъ и официялнитѣ дѣйствия часъ по скоро.

„Азъ пристигнахъ тукъ въ сѫбота вечерь на 17 того. Писмата ви не бѣха пристигнали още, та останахъ въ недѣля за да ги приема и наистина ги приехъ. Въ недѣля вечерьта се видѣхъ съ г. Татищева, секретаря на руското посолство тукъ, който ми каза да остана и днесъ за да се видя съ посланика г. Новикова. Естествено азъ не можахъ да се откажа и днесъ се прѣдставихъ на Н. Прѣвъзходителство, който ме прие много добрѣ и ме държа близо единъ часъ при себе си. Пита ме най-напрѣдъ, какво ще искамъ и да ли имамъ пълномощия (pleins pouvoirs). Азъ му разправихъ — това впрочемъ което и той знаеше — какви сѫ желанията ни и какви несгодитѣ на Берлинския трактатъ за насъ. „Да, ми отговори, но трѣба да опрѣдѣлите точно, какво ще искате (mettre e es points sur les i).“ Захвана послѣ да ми приказва, че не трѣба да се мамимъ съ надеждата, какво Берлинскиятъ трактатъ не ще да се изпълни. „Азъ не виждамъ надежда за сполука, ми каза. Но не ща и да ви обезсърчавамъ; изпълнете си длъжностьта като патриотъ и дано нѣщо си оздравите“. Послѣ почна да ме пита, защо тукъ не се явихъ най-напрѣдъ прѣдъ австрийския кабинетъ. Азъ му изтълкувахъ причинитѣ. „Страхъ ме е, каза ми, че вашитѣ надежди на Франция не ще да се осѫществятъ. Г. Вадингтонъ мисли по-вече за своето положение отколкото за България. Французкитѣ прѣдставители както въ Пловдивъ, тъй и въ Търново, сѫ се авансирали повече отъ колкото тѣхното правителство би желало. Едно доказателство, че Франция желае да играе една пасивна роля, е че тя не ще да вземе участие и въ смѣсената окупация“. Пита ме при това, какво мислимъ ние за една подобна смѣсена окупация. Азъ му отговорихъ, че една такава окупация не съставя окончателно рѣшение на въпроса. „Не искайте окончателно рѣшение, каза ми, гледайте да се намѣри нѣкое palliatif; а такова palliatif ще бѫде за васъ смѣсената окупация.“ Азъ му възразихъ, че насъ ни е страхъ отъ такива palliatifs, защото съзираме въ тѣхъ една опасность — вмъкването помежду ни влияния, противни на нашитѣ интереси и на интереситѣ на славянството, именно ако тази окупация състои отъ войски, пратени отъ държави не неутрални, като Белгия и Швейцария, а интересуещи се, като Австрия и Турция. Той ми отговори, че нѣма причини да се мисли, какво държавици като Белгия и Швейцария ще се съгласятъ да пратятъ войски, а колкото за по-

литическото влияние на Австрия и пр. да не се боимъ, защото окупацията, — за която той не прѣстаяше да повтаря „ако се рѣши тя“ — не ще има политическа цѣль, но само значението, да ни запазятъ отъ нови бѣди. Азъ му прибавихъ, че не се знае, да ли поне съ такава една окупация, нѣкои отъ най-лошитѣ постановления на Берлинския трактатъ за насъ — гарнизонитѣ, генералъ-губернаторъ турски поданикъ и пр. — ще се махнатъ или не. Принципътъ, каза г. Новиковъ, не вѣрвамъ да се унищожи; но въ практиката какво ще стане „нищо не знамъ, *нищо не знамъ*“.

„Върху този въпросъ на смѣсена окупация, който сега за сега е отъ капитална важность, азъ ви се помолихъ отъ Букурещъ да ми пишете, какво е вашето мнѣние и надѣя се, че вие сте изпълнили вече молбата ми, за да зная, какво да поддържамъ. Тукашнитѣ вѣстници, които отъ една недѣля насамъ казваха, че смѣсената окупация е рѣшена вече, днесъ пакъ изглежда да се съмнѣватъ и казватъ, че нищо още не се знае, че има много мжчнотии и пр. Тоя е особено езикътъ на двата полуофициални вѣстника, Fremdenblatt и Presse. Първиятъ прѣди три деня толкова бѣше увѣренъ, че смѣсената окупация е приета вече, щото като говорѣше за моята мисия, казваше, че тя ставала излишна сега, когато силитѣ сж рѣшени вече да запазятъ християнитѣ на Източна Румелия. „Ако би пакъ г. Гешовъ, притуряше Fremdenblatt, поиска нѣщо повече, тогава трѣба да му се даде да разумѣе, че има голѣма разлика между измѣнението на Берлинския трактатъ и начина на изпълнението му.“ И другитѣ тукашни вѣстници, споредъ както се научавамъ, прѣди да пристигна тукъ, още пó-безцеремонно говорили за моята мисия.

„Слѣдвайте, моля, да ми писвате често, за да зная вашитѣ възрения по работитѣ, които се вършатъ кждѣ насъ. Пишете ми истинскитѣ причини за оставката на г. Шмидта и за отхождането на Европейската комисия. Забравихъ да Ви кажа, че г. Новиковъ много строго осжди постжпки, като сливенската и ямболската, които могли много да ни поврѣдятъ. Писмата си до мене отправяйте право на Grand Hôtel, Paris.

„Желалъ бихъ писмата ми до васъ да не се четатъ отъ когото трѣба и когото не трѣба, защото, както виждате, съдържатъ понѣкога работи, които не сж за всѣкиго.

„Гешовъ.“

10.

„Виена 19/31 мартъ 79 год.

„Ваше Високопрѣподобие,

„Слѣдъ пристигането ми тукъ оная вечеръ приехъ едно писмо и отъ Ц. К., съ което приятелитѣ най-напрѣдъ се сърдятъ затова, дѣто не имъ съмъ писалъ и изразяватъ удивление и задѣто не имъ съмъ билъ отговорилъ на депешата имъ отъ 5 того, депеша, на която отговорътъ билъ платенъ.

„Най-напрѣдъ азъ бързамъ да ги увѣдомя, че додѣто бѣхъ въ Търново, сир. до 10 того зараньта, азъ никаква депеша не приехъ отъ Пловдивъ и до днесъ още, ако да не бѣхъ приелъ казаното писмо, азъ не щѣхъ да зная, че ми сж пратили телеграма. Види се тя или е пропаднала изъ пжтя или е дошла въ Търново съ името ми тъй изкривено, щото не сж могли да ме намѣрятъ, особено ако тя не е била прѣпоржчана нѣкому, а е била отправена право на мое име. За да се увѣрятъ по-добрѣ, приятелитѣ ни отъ Ц. К. могатъ да пишатъ въ Търново нѣкому, за да подири тая депеша въ телеграфа, дѣто може би да е и до днесъ.

„Колкото за причинитѣ, по които не съмъ писалъ на Ц. К., тѣ мисля достатъчно и удовлетворително Ви се обясниха въ писмото отъ 6 того, което Ви пратихъ по г. Калчева. Ние останахме напълно съгласни, както съ него, тъй и съ г. Войводова, че додѣто, особено слѣдъ сливенскитѣ и ямболски събития, сжществуваше и най-малката опасность за Ц. К., да се издири и писмата му да се уловятъ, не бѣше умно да излагаме, както депутацията Ви по Европа, тъй и Н. Блаженство Екзарха, който я прѣпоржчи на комисаритѣ, на неприятелскитѣ клевети, които безъ друго биха се излѣли върху тѣхъ, ако отъ уловената коренсподенция на Ц. К. ставаше явно, и комисаритѣ се научаваха, че Ц. К. е именно, който е изпратилъ депутацията по Европа. Затова азъ Ви се молихъ съ писмото си по г. Калчева да се споразумѣете съ Ц. К. да се назначатъ едно или двѣ други влиятелни лица, съ които азъ да коренсподирамъ за мисията си, та да не се явява никакъ името ми въ книгитѣ на Ц. К. Това нѣщо Ц. К. имаше възможность да направи, защото помните добрѣ, че едно отъ рѣшенията при съставянето му бѣше, да се назначи и една комисия, която да влѣзе въ споразумѣние съ европейския печатъ. На

тая комисия можеше много добрѣ да се възложи длъжностьта, да коренспондира съ мене. А до назначението на една подобна комисия азъ Ви писахъ, че Вамъ ще отправямъ писмата си, за да влизате Вие въ споразумѣние съ Ц. К., дѣйствувайки като посрѣдникъ. Азъ никакъ не разумѣвахъ, моитѣ депеши и писма да се криятъ отъ Ц. К., затова и позволете ми да Ви изразя скръбьта, която усѣтихъ, като видѣхъ въ писмото на Ц. К., че по единъ слухъ само били чули, че имало отъ мене депеша до митрополията. Азъ именно до Васъ съмъ отправялъ всичкитѣ си писма и депеши (съ изключение на послѣдната отъ Букурещъ, която отправихъ до Н. Високопрѣосв., защото той бѣше телеграфиралъ на г. Евлогия и се касаеше за нови прѣпоржчителни, които Екзархътъ само можеше да издѣйствува), за да се споразумѣвате Вие както съ Ц. К, тъй и съ приятелитѣ въ митрополията. Вслѣдствие на първото това неспоразумѣние, азъ завчера приехъ два вида инструкции, еднитѣ отъ Ц. К., а другитѣ отъ митрополията, които въ много работи не се съгласяватъ и азъ се намирамъ сега въ трудно положение и не зная, кои да взема за основа и какъ да дѣйствувамъ, тъй щото да не повдигна послѣ викове срѣщу себе си отъ тия или ония. Моята мисия и така мисля е твърдѣ мжчна, та чини ми се, че имамъ право да очаквамъ отъ приятелитѣ си улеснения, а не затруднения. Отъ другото писмо, което Ви отправямъ, днесъ приятелитѣ отъ Ц. К. ще видятъ, какво ме пита днесъ тукъ рускиятъ посланикъ, да ли имамъ пълномощия за опрѣдѣлени искания. Азъ прѣдвиждамъ, че това питане ще ми се прави дѣто и да се явя и ми е жално, че приятелитѣ отъ Ц. К. не погледнаха на работитѣ отъ пó-практична страна, сир. че ако слѣдваме да настояваме възъ казаното въ мемоара, тогава ние бѣдствуваме да затворимъ много врата, които инакъ биха ни се отворили. Послѣднитѣ инструкции на приятелитѣ отъ Ц. К. направиха моята мисия много трудна. Тѣ не трѣбаше да побързатъ съ тѣхъ, прѣди да съbeратъ едно общо събрание и да се научатъ, по кои причини именно ние не можехме да се съгласимъ съ южнитѣ прѣдставители въ Търново и какво бѣше мнѣнието по тоя въпросъ на попървитѣ отъ сѣвернитѣ прѣдставители. Както и да е, азъ се надѣя, че при всичката извънредна трудность на мисията ми, азъ не ща да направя нѣщо, което да е противно на истинскитѣ желания на народа.

„Гешовъ.“

11.

„Парижъ, 26/7 априлъ 79 год.

„Ваше В. Прѣподобие,

„Отъ Виена Ви писахъ на 19 того и Ви казахъ тогавашнитѣ. Азъ щомъ пристигнахъ тукъ, като не намѣрихъ Вашъ отговоръ относително до другаря ми, телеграфирахъ Ви, за да ми кажете, какво да правя. На утрото приехъ съ пощата отъ Виена депеша, а слѣдъ два дни отъ Пловдивъ друга, че за другарь сте ми избрали д-ра Янколова, комуто и сте били телеграфирали часъ по-скоро да тръгне за насамъ. За жалость и до тоя часъ д-ра Янколова нѣма, и тъй като нищо официално не мога да почна, додѣто не дойде той, азъ го чакамъ съ нетърпѣние, защото врѣмето минава, а ние нищо не вършимъ. За това и днесъ пакъ телеграфирахъ въ Галацъ, дѣто се намира братътъ на д-ра Янколова, да ми кажатъ, тръгналъ ли е, и ако не е, часъ по-скоро да му телеграфиратъ да дойде незабавно, и надѣя се тая вечерь или утрѣ да имамъ отговоръ.

„Приятелитѣ, до които имахъ частни писма тукъ, ме приеха доста добрѣ и ме запознаха съ нѣкои и други отъ най-личнитѣ вѣстникари, като г. Edmond About, главенъ редакторъ на в. „XIX Вѣкъ", (който засега, чрѣзъ приятелството си съ Г. Гамбета, играе една значителна роля), г. Aimard, директоръ на Agence Havas, който е тъй сѫщо много влиятеленъ и други нѣкои. На други личности, като г. Гамбета, Girardin и пр. искатъ да ме прѣдставятъ, щомъ като дойде другарьтъ ми, за да бѫде по-официално, затова и отсѫтствието на д-ра Янколова двойна врѣда ни принася. Тия приятели ме съвѣтватъ за най-добрѣ, първо да се прѣдставимъ на г. Вадинтона и послѣ на други, и намѣриха за по-умно нищо да не споменуватъ въ печата за сега за нашата мисия, додѣто не се приемемъ отъ министра, защото инакъ, казватъ, могатъ да ни повредятъ. За жалость обаче отъ всичко, що слушамъ тукъ за сегашното французско министерство, азъ взехъ да губя надежда за сполука при г. Вадинтона, най-вече слѣдъ разговора, който имахъ съ князъ Голицина, първи секретарь на тукашното руско посолство. Князъ Голицинъ ме прие намѣсто г. Бахметиева, до когото азъ имахъ тукъ писмо и който отсѫтствува. Първиятъ секретаръ на руското посолство ми каза, че, за жалость, отъ Франция засега почти нищо не може да се очаква; че французитѣ се гри-

жатъ повече за изборитѣ си, за постоветѣ и за оперитѣ си отколкото за външната политика. „Недѣйте чака много отъ г. Вадингтона, ми каза князъ Голицинъ; той е англичанинъ и се грижи повече за портфейла си отколкото за Берлинския трактатъ; когато единъ посланикъ тукъ му дава нѣкоя важна нота, на която иска незабавенъ отговоръ, и чака тоя отговоръ 15 деня, какво искате повече? Сега той е отдъхналъ малко, защото отлагането на Сената и Камарата до първата и втората недѣля на майя му даде поне увѣрение, че за единъ мѣсецъ е сигуренъ, че нѣма да падне. Колкото за другитѣ французи политици, на стотѣ едва ли двама разбиратъ, какво нѣщо е положението на Източна Румелия". Князъ Голицинъ прибави още, че не вѣрва днесъ за днесъ Франция да вземе инициатава за нѣщо, защото и самъ народътъ не ще да се бърка правителството въ вънканшнатѣ работи и че щомъ се върне князъ Орловъ, рускиятъ посланикъ тукъ, ще му говори за насъ и ще ни пише, кога ще може да ни види. Князъ Орловъ не се очаква тукъ пó-рано отъ срѣда 29 того.

„Всичко, което ми каза князъ Голицинъ относително до незнанието и равнодушието на французката публика спрѣмо нашитѣ работи, е за жалость много вѣрно. Отъ както съмъ пристигналъ тукъ азъ слѣдя внимателно всичко, що се пише въ френскитѣ, английскитѣ и виенскитѣ вѣстници за нашитѣ работи и пó-слаба работа отъ оная, която виждамъ въ парижкитѣ листове, не можете се въобрази. Броятъ на ежедневнитѣ вѣстници, които се издаватъ тукъ, е нѣщо извънредно, но прѣдметитѣ, съ които се занимаватъ, сж нѣщо чудно по лекостьта си. Вѣрвате ли, че отъ шесть деня насамъ, освѣнъ Temps, който получава Г. Груевъ, два други вѣстника само съмъ видѣлъ да пишатъ пó-сериозни уводни статии по румелийския въпросъ, който въ Англия и Австрия толкова шумъ прави? Тия два вѣстника, които Ви пращамъ, сж L'Estafette (2 броя) и La République, на който обаче членътъ нѣма да намѣрите много благоприятенъ. Ще забѣлѣжите именно онова мѣсто, въ което се говори, че българитѣ немилостиво прѣслѣдватъ всичко турско въ Румелия, за да го изкоренятъ. Тая идея La République française и английскитѣ вѣстници сж взели отъ циркулярното писмо на портата (обнародвано въ Temps отъ 25/6 того) относително свирѣпствата, които българитѣ ужъ правили на турцитѣ въ Румелия, свирѣпства, вслѣдствие на които турцитѣ, особено отъ Карабунаръ, Загора и Ямболъ, били се вдигнали en masse и се прѣселявали въ Одринъ. Понеже видѣхъ, че нѣкои отъ тукашнитѣ и лондонскитѣ

вѣстници обнародваха това циркулярно, азъ написахъ нѣщо въ опровержение на тия турски лъжи и го дадохъ тая заранъ, безименно и тайно, разумѣва се, на единъ приятель, за да се вмѣсти въ вѣстника на Agence Havas, ако е възможно, защото отъ него взиматъ новинитѣ и всички други вѣстници или, ако не, въ другъ нѣкой влиятеленъ вѣстникъ, като XIXme Siècle, и приятельтъ ми се обѣща да го помѣсти, че да видимъ вече. Въ сѫщия смисълъ писахъ снощи още на лондонския Daily News и вървамъ той безъ друго да ми обнародва писмото слѣдъ хубавото привѣтствие и благодарение, което му се отправи на послѣдъкъ отъ търновското народно събрание.

„Днесъ отъ Васъ безъ друго очаквахъ писмо, за да видя, какъ сѫ работитѣ, какво ще ми кажете относително до г. Дриновото мнѣние да се подаде прошение на владѣтелитѣ, както и относително смѣсената окупация. До тоя часъ обаче не приехъ никакво писмо. По въпроса за смѣсена окупация отъ два дена насамъ нищо не се говори; мене много ми бѣше приятно отъ завчера да гледамъ, до какво недоумѣние бѣше докарало юнашкото приготовление на нашитѣ въ Източна Румелия европейскитѣ дипломати. Temps, като описваше това недоумѣние, прибавяше, че не е чудно при такова едно неспоразумѣние да става пакъ дума за една конференция, която да рѣши тоя въпросъ, нѣщо отъ което ние можемъ да очакваме що-годѣ добро.' За жалость обаче тоя слухъ отъ никждѣ още не се е подтвърдилъ.

„Прѣди недѣля нѣщо трѣба да сте видѣли въ европейскитѣ вѣстници едно прѣкалено описание на руския личенъ съставъ, който ужъ се намиралъ въ нашата милиция. Директорътъ на Agence Havas ми се обѣща да помѣсти една поправка, ако му съобщя точни данни относително числото на офицеритѣ, унтеръ-офицеритѣ и обучителитѣ руси въ всѣка дружина, колко дружини има всичко и пр. Като нѣмамъ азъ тия свѣдения, моля Ви се да ми ги пратите пó-скоро, защото не знаете, колко ни врѣдятъ прѣдъ тукашното обществено мнѣние такива прѣкалени извѣстия, чрѣзъ които нашитѣ неприятели искатъ да покажатъ, че всичко у насъ се е порусило и че ние не сме друго освѣнъ прѣдната стража на Русия. Кажете, моля, г. Данову да праща тука редовно в. „Марица,“ на Agence Havas и на M. le Directeur du XIXme Siècle, Paris — и двата броя могатъ много да ни ползуватъ.

Ив. Ев. Гешовъ.“

12.

Парижъ, 30 мартъ, / 11 априлъ 1879 год.

„Ваше Високопрѣподобие,

„На 26 Ви писахъ послѣдно и Ви казахъ тогавашнитѣ потрѣби. На другия день, въ вторникъ на 27, пристигна и д-ръ Янколовъ, съ когото и сѫщия день писахме на Вадингтона, министъръ на външнитѣ работи, едно писмо, съ което му се помолихме да ни даде една ауденция. Рекохме му, че сме натоварени отъ населението на Източна Румелия съ една мисия при европейскитѣ кабинети, че носимъ едно писмо отъ г. баронъ де Ринга до него и че като почваме отъ тукъ дѣлото си, ще бѫдемъ особено признателни на Негово Прѣвъзходителсво, ако, при опрѣдѣлянето на деня, той вземе въ съображение малкото дни, които имаме на разположение.

„За жалость обаче до тоя часъ г. Вадингтонъ още не ни е оттговорилъ. Нашето приимане станало и тукъ голѣмъ въпросъ. Споредъ както се научаваме, щомъ приелъ писмото ни, г. Вадингтонъ не оставилъ да се рѣши въпросътъ тутакси, а взелъ писмото и го турилъ въ джеба, като рекълъ, че самъ ще помисли и ще оттговори. Приятельтъ, който ни даде тия свѣдения и който се познава лично съ г. Вадингтона и още по-добрѣ съ другитѣ чиновници на външното министерство, мисли, че г. Вадингтонъ, чието положение днесъ за днесъ тука не е оздравено, много се бои, за това е и искалъ да прѣдложи въпроса на Министерския съвѣтъ. Дали го е прѣдложилъ вече и какво се е рѣшило, нищо още не можехме да се научимъ. Г. Aimard, директорътъ на Agence Havas, ни казва, че официална ауденция надали ще ни се даде, защото не сме прѣдставители на едно правителство и до скоро дори и ромѫнскиятъ прѣдставитель тукъ не се приималъ официялно като пратеникъ на една подвластна държава. Г. Aimard мисли обаче, че полуофициално или официозно ще се приемемъ. Ние, както можете да си помислите, отъ два деня насамъ се мѫчимъ да докажемъ на приятелитѣ си, че едно отказване отъ страна на г. Вадингтона да ни приеме, ще има недобро послѣдствие за самото францусско влияние на Изтокъ между българитѣ; че именно френскитѣ комисари, които напослѣдъкъ сполучиха да привлекатъ симпатиитѣ на българитѣ къмъ Франция, сѫ, дѣто ни съвѣтваха да пратимъ депутация по Европа, и сега ако се чуе, че френското правителство се двоуми да приеме тая депутация, то ще бѫде единъ тежъкъ ударъ за французското

обаяние (prestige) не само между българитѣ на Източна Румелия, но и между ония на Княжеството, дѣто тъй сѫщо и френскиятъ делегатъ, г. Шеферъ, е успѣлъ да придобие на Франция толкова симпатии. Тия думи доста впечатление направиха на нѣкои и други приятели тукъ, които се обѣщаха, какъ-какъ да издѣйствуватъ да ни види г. Вадингтонъ, че да видимъ вече. Лошото е, че утрѣ е велика сѫбота, а други день Великдень, та и да рѣши да ни приеме, пакъ ще се принудимъ да чакаме още нѣколко деня.

„Ние мемоарътъ сме приготвили вече и щомъ го подадемъ и на другитѣ посланици тукъ, за да го съобщѫтъ на правителствата си (както направиха Цанковъ и Балабановъ въ 1876 год.) ще го дадемъ и на печата да се обнародва. Дотогава обаче ние се молихме тукъ на своитѣ вѣстникари приятели да не говорятъ нищо за насъ, защото въ случай че не успѣемъ въ своята мисия да ни приеме г. Вадингтонъ, тогава азъ мисля, че ще бѫде излишно да тропаме на други врата, когато знаемъ, че тамъ нищо нѣма да сполучимъ и че най-хубавото ще бѫде да поработимъ чрѣзъ печата, да прѣскочимъ до Лондонъ, за да се видимъ и тамъ съ приятелитѣ и за по-нататъкъ да чакаме Вашитѣ заповѣди. Отъ притворения бюлетинъ на агенция Хавасъ, както и отъ листа на Daily News, който довечера ще ви изпратя, ще видите, че както единиятъ, тъй и другиятъ обнародваха вече писмата ми, съ който опровергавахъ циркуляра на портата относително българскитѣ свирѣпства. Французското писмо се прѣпечата и въ други тукашни вѣстници. Г. Aimard, който, като директоръ на Agence Havas, има голѣмо влияние, ми се обѣща да напечатва всички интересни новини отъ кждѣ насъ, които му дамъ. Сега именно трѣбаше да сѫществува оная комисия, за която се говорѣше единъ пѫть, за да ми доставлява новини, било за Румелия, било за Македония, за да бѫдемъ и ние au courant на всичко, що става, и да можемъ по тоя начинъ още по-добрѣ да освѣтяваме тукашния печатъ. Вчера се прѣдставихме и прѣдъ г. Emile de Girardin, който ни прѣпорѫчи на своя сътрудникъ по външнитѣ работи и ни каза къмъ него да се обрѫщаме, когато искаме да се помѣства нѣщо въ в. „France“. За понедѣлникъ сме поканени на обѣдъ у г. About[1]) у когото, той самъ ни каза ще мо-

[1]) Ето прѣводътъ на писмото, съ което г. Edmond About ни покани: „Любезни господине, прѣди или подиръ Вашето посѣщение у г. Вадингтона, имайте любезностьта да дойдете съ Вашия другарь по обикалянето Европа, да обѣдвате на втория день на Великдень на осемъ километра отъ Парижъ, у Вашия много симпатиченъ слуга. Нищо по-неофициялно и по-невинно отъ единъ обѣдъ въ околноститѣ на столицата ни и човѣкъ може да срѣщне тамъ много лица, за които не е увѣренъ, че ще може да ги на-

жемъ да срѣщнемъ много мѫже, които инакъ надали ще можемъ да видимъ; помежду другитѣ може би и г. Gambetta, който официялна ауденция не ще ни даде додѣто не види, какво ще рѣши г. Вадингтонъ.

„За конституцията, която ни се изработи отъ комисията и за положението на работитѣ въобще у насъ, ние разказахме надълго, та нѣкои и други вѣстникари, които взеха да прочетатъ устава, останаха много зачудени, когато видѣха такива нелиберални постановления въ една конституция, изработена отъ една европейска комисия, съвѣтваха ни обаче да почакаме и да не пишемъ за печата нищо, прѣди да се видимъ съ г. Вадингтона.

„J. Fournier, французскиятъ посланикъ въ Цариградъ, вчера пристигна тукъ. Ние мислимъ да идемъ и при него, дано чрѣзъ влиянието му да сполучимъ да издѣйствуваме да се приемемъ отъ г. Вадингтона.

Ив. Ев. Гешовъ.“

13.

„Charing Cross Hotel Лондонъ 6/18 априлъ 79 год.

„*Ваше Високопрѣподобие.*

„На 30/11 того Ви писахме послѣдно и Ви казахме, какви мѫчнотии бѣхме посрѣщнали до тогава отъ страна на г. Вадингтона додѣто да ни приеме. На 31/12 вечерьта ние Ви телеграфирахме, че оня день Г. Вадингтонъ ни прие, че мемоарътъ му се подаде и че се говорѣше тогава, това което за нещастие не се подтвърди, какво една конференция щѣше да стане за румелийския въпросъ. На 2/14 того, деньтъ на пощата отъ Парижъ, за жалость не можахъ да ви пиша по причина, че като бѣхме рано

мѣри у тѣхъ. Благоволете да приемете, любезни господине, увѣрение въ отличното ми почитание и въ нѣщо повече, защото мѫчно е да прѣкара человѣкъ половинъ часъ съ Васъ безъ да Ви остане привързанъ (sans s'attacher à vous). Едмондъ Абу“. На това писмо азъ отговорихъ веднага тъй: „Любезни господине, получихъ Вашето вчерашно любезно писмо, съ което ни правите честьта, на другаря ми и мене, да ни поканите на обѣдъ и бързамъ да Ви благодаря и Ви явя, че съ голѣмо удоволствие приемаме Вашата милостива покана. Благоволете да приемете, любезний господине, увѣрение въ отличното ми почитание и моитѣ благодарения за ласкателнитѣ чувства, които изказвате къмъ мене, чувства, които трѣбва да е заслужила каузата, която прѣдставлявамъ много повече, отколкото моята личность“. Писмото на знаменития авторъ на Le Roi des Montagnes е характерно. То диша симпатии къмъ единъ младъ, онеправданъ източенъ народъ, въпрѣки разочарованията, които Абу бѣ изнесълъ изъ Гърция и духовитъ изразъ на които той бѣ далъ въ своята La Grèce Contemporaine.

поканени отъ Г. Edmond About, за да се срѣщнемъ на déjeûner въ лѣтната му кѫща съ Г. Gambetta, ние помислихме, че вечерьта рано ще се върнемъ, за да можемъ да Ви пишемъ, а тъй късно се върнахме, не ни биде възможно да сторимъ това.

„Днесъ бързаме да Ви опишемъ най-напрѣдъ свиждането си съ г. Вадингтона. Въ сѫббота заранъта на 31/12 приехме едно писмо отъ г. Pontécoulart, chef de cabinet на г. Вадингтона, чрѣзъ което се извѣстявахме, че г. Министрътъ ще ни приеме въ кабинета си сѫщия день, часа на 2 с. п. На опрѣдѣления часъ ние се явихме, приехме се отъ г. Вадингтона много добрѣ и устно едно по едно му изложихме почти всичко, което ще видите въ мемоара, прѣписъ отъ който Ви притваряме днесъ. Г. Вадингтонъ ни изслуша съ чудесно търпение. Отъ какъ свършихме почти бѣлѣжкитѣ си, той ни каза, че това, което искаме, не е друго освѣнъ прѣглеждането — la revision — на Берлинския трактатъ; а Франция, която е подписала тоя трактатъ, не може да прѣдприеме да прѣдложи такова прѣглеждане. Европа, която съ голѣми мѫки е запазила мира чрѣзъ тоя трактатъ, е оставила, наистина, Източна Румелия подъ Султана, но дала ѝ е и една сериозна автономия, която тя — Европа — ще гледа добрѣ да се оздрави на провинцията ни. Тая автономия, споредъ г. Вадингтона, ще бѫде едно добро упѫтване — acheminement — за насъ, защото Турция нѣма да трае много, и ние все ще сполучимъ онова, което желаемъ. Само трѣба да бѫдемъ умни, защото, ако направимъ нѣкоя глупость, ако дадемъ ние причина за кръвопролитие, ако туримъ les torts de notre côté, Европа ще бѫде срѣщу насъ, и тогава ние можемъ да загубимъ. Страховетѣ ни относително това, че ако влѣзатъ турцитѣ, безъ друго ще се опустоши земята ни, споредъ г. Вадингтона, сѫ прѣкалености, па освѣнъ това, ние ще имаме една милиция добрѣ организирана и силно сглобена — споредъ рапортитѣ които г. де Ring му билъ пратилъ — която ще може да пази поредъка и тишината. Въ отговоръ на тия бѣлѣжки, ние най-напрѣдъ забѣлѣжихме на г. Вадингтона, че колкото за revision на трактата, Европа чрѣзъ проекта на смѣсена окупация и чрѣзъ самото продължение на властьта на Европейската комисия за година още прави една dérogation на постановленията му. А откакъ подобно едно нарушение става, защо да не може да стане и едно по-голѣмичко, което да оздрави именно този миръ, който Европа искà въ Берлинъ да упази. Слѣдъ това изложихме му пакъ, защо именно при условията, създадени отъ трактата, тишината не може да се упази.

„Настояхме най-много връзъ увѣреностьта ни въ сблъсквания, ако турски войски влѣзатъ въ Румелия и забѣлѣжихме му, че ако милицията ни е толкова добра, каквато Н. Прѣвъсход. я прѣставя, тогава защо да не се повѣри ней пазенето на границитѣ на областьта? „А то е другъ въпросъ, другъ въпросъ," повтори нѣколко пѫти г. Вадингтонъ. Слѣдъ туй му казахме, че назначението на губернаторъ и висши офицери отъ Портата измежду нейнитѣ креатури никаква гаранция не прѣдставя. „Колкото за офицеритѣ, отговори г. Вадингтонъ, Вие знаете, че за жандармерията е назначенъ единъ французинъ като началникъ — Г. Виталисъ. А колкото за губернатора, Франция не би имала никакво възражение и той да бѫде европеецъ, стига само другитѣ сили да се съгласятъ върху това нѣщо." Тукъ ние забѣлѣжихме на г. Вадингтона, че българитѣ биха желали Франция, тая велика страна, която нѣма други интереси въ Изтокъ освѣнъ интереситѣ на човѣчеството, да вземе по́-живо участие въ нашитѣ работи. Той ни отговори, че това Франция не може да направи засега и ни съвѣтва да идемъ за Лондонъ и Виена, тамъ да видимъ, дано можемъ да свършимъ нѣщо. Слѣдъ едно послѣдно възвание къмъ г. Вадингтона, въ което най-много налегнахме на правото на Портата да държи гарнизони въ една провинция, която прѣди автономията никога не е виждала гарнизони, както и на правото на г.-губернатора да вкарва турски войски — едно условие, което като убийствено за насъ, народътъ нѣма никога да приеме — ние благодарихме Г. Вадингктону и подиръ една ауденция, която трая три четвърти отъ часъ, ние си отидохме.

„Въ понедѣлникъ, както вече знаете, бѣхме повикани на déjeûner у г. Edmond About, за да се срѣщнемъ съ г. Гамбета. Тамъ, освѣнъ него имаше и двама-трима други наши приятели и князъ Бибеско, който, като кандидатъ за българския прѣстолъ, доста живъ интересъ взе въ нашата мисия и трѣба да изповѣдаме той и приятелитѣ му. г. Jules Berge, le Colonel Ferry d'Esclandes и le Comte Rapetti, доста ни помогнаха, запознаха ни съ нѣкои и други журналисти и другояче ни улесниха въ работитѣ. Естествено, ние като делегати на Източна Румелия можахме да се ползуваме за нашата мисия отъ услугитѣ на князъ Бибесковитѣ приятели, безъ да компрометираме дѣлото си. Слѣдъ ядението г. About, г. Gambetta, другитѣ приятели и ние излѣзохме на разходъ въ парка. Тамъ се заприказвахме и за нашитѣ работи съ г. Gambetta, комуто азъ дадохъ прѣпорѫчителното, което носѣхъ за него и имахъ единъ дълъгъ разговоръ. Какво

му казахъ азъ мисля, че е излишно да Ви казвамъ, защото горѣ-долу го знаете. Нека бѫде само достатъчно да кажа, че както въ това съвсѣмъ неофициално, тъй и въ вчерашното официално виждане съ него, ние налѣгахме особено връзъ това, че Франция, на която той е сега върховниятъ водитель и която напослѣдъкъ е спечелила много симпатии между българитѣ, благодарение на старанията на г-да французитѣ въ Пловдивъ и Търново, трѣба да направи нѣщо повече, за да може да ги привлѣче още по-много, че това особено за Франция, която има нужда отъ миръ, ще бѫде добро, защото като сѫ българитѣ доволни и привързани ней, то е единъ голѣмъ елементъ за миръ на Изтокъ, отдѣто всичкитѣ европейски сътресения идатъ. Въ послѣдния ни разговоръ въ понедѣлникъ, г. Gambetta говори доста. Той ни каза, че въ началото билъ противъ една голѣма България, но че слѣдъ дълги размишления, той сега билъ въ полза на една такава голѣма България; съ условие само, прибави, българитѣ да се покажатъ независими, а особено сега въ избирането на княза, който ако бѫде нѣкой кандидатъ на една извѣстна държава, много ще повրѣди на българитѣ прѣдъ западното мнѣние. Г. Gambetta, който е много русофобъ, доста настоява върху този прѣдметъ. Разумѣвате, че азъ не липсахъ да му забѣлѣжа, че Европа, чрѣзъ раздѣленето на България, избра най-хубавото срѣдство да направи българитѣ живо да чувствуватъ външнитѣ влияния, отъ които тя се бои и че нека тя ни задоволи, па ще видимъ, да ли ще се покажемъ и ние независими.

„Покажете се първо, отговори г. Gambetta; faites des actes d'autonomie. Вие сте единъ добъръ народъ; азъ Ви зная, защото съмъ дохождалъ кждѣ Васъ прѣди дванадесетъ години. Вие сте трудолюбиви, вѣрни, послушни, trop dociles même. Но бѫдете и търпеливи, Вие безъ друго ще сполучите скоро това, що желаете; но все трѣба да замине малко врѣме.“ На свършване Г. Gambetta ни даде и официална ауденция, вчера по часа 1. Ние при всичко, че мислихме пó-рано да тръгнемъ за насамъ, като не можехме друго-яче, остахме и вчера се прѣдставихме и официялно и му поднесохме прѣписъ на нотата ни, като му изложихме и устно горѣ-долу каквото съдържаше документътъ. Виждането ни трая малко, защото Г. Gambetta скоро имаше да посрѣщне другиго, за това и тоя пѫть не ни говори много. Изслуша ни само съ голѣмо внимание и приятели, които го познаватъ и които казватъ, че има една чудесна паметь, ни увѣряватъ, че нищо отъ това, което му

казахме не ще бѫде изгубено. Г. Gambetta само това ни забѣлѣжи, че види се сега да се е рѣшило вече нѣщо, защото Алеко-паша се е одобрилъ, и Портата нѣма да прати гарнизони, додѣто стои тамъ комисията. Ние му отговорихме, че именно отъ приврѣменното ние се боимъ, защото има по насъ хора, които не смѣятъ да си направятъ кѫщитѣ и да си обработватъ нивята, като не знаятъ, слѣдъ шесть мѣсеца какво ще бѫде. Г. Прѣдсѣдательтъ на камарата ни отговори, че за сега трѣбва да се благодаримъ и съ приврѣменното, защото додѣ да видимъ окончателното, ние можемъ да побѣлѣемъ, както и той побѣлѣлъ. Ние му забѣлѣжихме, че е побѣлѣлъ, но свърши нѣщо поне, като избави Франция отъ анархията. Додѣто му излагахме положението си, той единъ два пѫти забѣлѣжи, че именно затова той билъ противенъ, да не ходи Франция на конгреса. Най-послѣ се изрази, че не може да се очаква повече, когато вършатъ работитѣ на половина. Отъ тия думи ни се видѣ това, което и отвънъ ни потвърдиха други, че г. Gambetta не обича Вадингтона. Повече обаче нищо не притури и ние като видѣхме, че други чака, станахме, благодарихме му и си излѣзохме. Освѣнъ на г. Gambetta ние вчера счетохме за нуждно да врѫчимъ едно копие отъ нашия мемоаръ и на руския посланикъ въ Парижъ, князъ Орловъ, който пожела да ни види и получи подобно копие. Князъ Орловъ нищо не ни каза, пита ни само, какво ни каза г. Вадингтонъ, който бѣше му говорилъ за насъ, както и г. Gambetta и ни заржча на връщане отъ Лондонъ да идемъ пакъ да го видимъ. Графъ Капнистъ, неговиятъ съвѣтникъ, ни разправи по-надлъжко за днешното положение на работитѣ, като ни съвѣтва да се благодаримъ и съ това, което сега се види да се е рѣшило за насъ — сир. назначението на Алеко-паша, продължението на пълномощията на комисията за още една година и обѣщанието на Портата да не занеме Балкана, додѣто е комисията тамъ. Споредъ графа Капниста, Портата може да настои и сполучи да окупира само Бургасъ, а друго нищо за година нѣма да окупира и „ако Вие сте умни, прибави графътъ, и не давате никакви причини за размирица, та Европа се убѣди, че безъ турски гарнизони ще бѫде пó-добрѣ, тогава тя никога нѣма да одобри вече да се пратятъ тия гарнизони.“ Сѫщото е мнѣнието на г. Mühlbacher, директоръ на извѣстния в. „Nord“, който дохожда да ни види и ни съвѣтва и той да се благодаримъ съ това, което ни се дава сега, особено като се говори, че Алеко-Паша именно слѣдъ прѣговори съ руското посолство тукъ е приелъ генералъ-губернатор-

ството. Това обаче, което и отъ други чухме, доколко е истина, не знаемъ, защо други пъкъ — като г. Aimard, директоръ на Agence Havas — увѣряватъ, че Мусурусъ-паша най-много съдѣйствувалъ за това назначение на Алеко-Паша, което назначение впрочемъ днесъ официално се подтвърди отъ Journal de S-t. Pétersbourg. Въ сѫщото врѣме и слухътъ за събирането на една конференция, който ние чухме и отъ г. Aimard и отъ г. Mühlbacher и въ който г. Gambetta до нѣкждѣ вѣрваше, днесъ се опровергава пакъ отъ Петербургъ.

„Работата е сега да видимъ лорда Солзбери, за това и отзарана, щомъ пристигнахме, видѣхме се съ единъ приятель, който отиде вече да се разговори и съ други, за да се тури нѣкой да говори на министра и да го убѣди, прѣди да му пишемъ ние, защото той може да ни отговори отрицателно, ако не се убѣди по-напрѣдъ. Приятельтъ ми казва, че либералитѣ ни готвѣли една гощавка тукъ, но ние трѣба да бждемъ много осторожни, защото обстоятелствата не сж като въ 1876 г., когато г. г. Балабановъ и Цанковъ бѣха тукъ, и ние, ако се повлѣчемъ по сжщия пжтъ, можемъ да поврѣдимъ повече, отколкото да ползуваме на дѣлото си, когато разсърдимъ правителството чрѣзъ слова или други манифестации.

„Прѣди да тръгнемъ отъ Парижъ, обиколихме главнитѣ вѣстникари — Journal des Débats, Temps, République Française, France и пр. Виждахме се съ много редактори, които всички сж ужъ благосклонни, но съ изключение на Temps, членоветѣ на който, както виждате, отъ нѣколко врѣме сж доста добри (благодарение най-много на г. Coutouly, братъ на пловдивския M. de Coutouly), останалитѣ още не могатъ да се освободятъ отъ своитѣ прѣдразсждъци. Русофобството особено на французитѣ, е нѣщо удивително. Какво имъ сж направили руситѣ та ги мразятъ толкова, азъ не мога да разбера. Г. Barrère, редакторъ по външнитѣ въпроси на République Française, ми се обѣща да напише и той нѣщо хубавичко, но май не ми се вѣрва, че е до нѣйдѣ той самъ българофобъ. Г. Aimard е най-драгоцѣнния отъ познайницитѣ ни. Отъ притворения листъ Вие виждате, че той обнародва и втора дописка отъ Пловдивъ съ единъ членъ отъ в. „Марица", който ми се види добрѣ да изразява нашитѣ болки, затова и му го дадохъ. А знаете, какво голѣмо влияние иматъ новинитѣ на Havas върху всички вѣстници.

Ив. Ев. Гешовъ."

14.

Лондонъ, 13/25 априлъ 1879 год.

„Ваше Високопрѣподобие,

„Послѣдно Ви писахъ миналия петъкъ отъ тукъ и Ви описахъ надълго приимането ни въ Парижъ и пристигането ни тукъ.

„Днесъ позволете ми най-напрѣдъ да Ви изразя удивлението си за това, че става четири недѣли, откакъ никакво съобщение отъ Васъ не сме получили. На събрата ми г. д-ръ Янколовъ се телеграфира отъ Пловдивъ, че ще намѣри писма и пари въ Виена. Той нито едното, нито другото не намѣри и като чака досега, днесъ се принуди да Ви телеграфира, че ако не му внесете пари незабавно въ Виена и ако не му отговорите, ще се принуди да се остави отъ пжтуването си. И азъ се надѣяхъ, че редовно ще ни писвате, за да знаемъ, що става и що се мисли кждѣ насъ, та да можемъ и тукъ въ Европа да говоримъ като истински тълкувачи на чувствата народни върху разнитѣ фази, прѣзъ които минува нашиятъ въпросъ, а то не писмо, но и единъ в. „Марица“ нѣма кой редовно да ни праща. Това незнание на положението на работитѣ у насъ много ни бърка, и азъ бихъ желалъ да вземехте въ по-сериозно внимание нашитѣ бѣлѣжки и да ни пишехте, защото инакъ и малката полза, която има да очакваме отъ депутацията, може и тя дори мжчно да се добие.

„Ние тукъ още не можахме да сполучимъ да се приемемъ отъ лордъ Солзбери. Приятельтъ, който бѣше се погрижилъ да издѣйствува за насъ приимането — лордъ Едмондъ Фицморисъ — ни отговори, че лордъ Солзбери ималъ билъ официялно извѣстие, какво ние идемъ да искаме измѣнението на Берлинския трактатъ; че понеже той не може да разисква тоя трактатъ, не вижда, какво може да излѣзе отъ такова едно свиждане, но че съ благодарение би желалъ да се видимъ ние съ секретаритѣ му. Ние върху това отгорѣ писахме на лордъ Солзбери направо, като му разказахме, че сме дошли да му изложимъ положението на работитѣ кждѣ насъ, сериозностьта на което положение мжчно може да се прѣувеличи; че сждбата на Южна България се рѣши, безъ да се чуе тя, конституция се направи, безъ да се попитатъ българитѣ и сега нови arrangements (наредби) като се правятъ, българитѣ мислятъ, че трѣба да се чуе и тѣхниятъ гласъ, за това, рекохме, и ни сж пратили, и като носимъ и писмо отъ сѫръ Хенри Дръммондъ Уолффъ,

ние изразихме надежда, че лордъ Солзбери ще склони да ни види. На това писмо, което пратихме още завчера, отговоръ още нѣмаме и нѣмаме съмнѣние, че то ще се подложи и на лордъ Биконсфилда, може би и на другитѣ министри, прѣди да ни се даде отговоръ.

„Отъ миналия петъкъ насамъ ние се видѣхме съ нѣколко либерални членове на парламента, на които обяснихме положението на работитѣ кждѣ насъ. Повечето отъ тѣхъ остаяха зачудени отъ това, що имъ разправихме за конституцията особено, и взеха доста бѣлѣжки, но за да се освѣтятъ по-добрѣ, азъ имъ се помолихъ да искатъ въ парламента всичко, що е извършила комисията, онова което и се направи вече, като даде г. Чемберленъ извѣстие, че идещия понедѣлникъ ще поиска тия книги. Г. Шо-Лефевръ (министъръ на марината въ послѣдното министерство на г. Гладстона) мисли, че едно добро разискване може да се направи въ камарата, слѣдъ като се разгледатъ тия книги. Г. Форстеръ, който сега за сега е единъ отъ най-влиятелнитѣ членове на либералитѣ въ парламента и на когото прѣкрасното за насъ слово въ Шефилдъ вѣрваме да сте видѣли, дохожда вчера да ни види.

„Неговото мнѣние е, че не трѣба толкова да се боимъ отъ конституцията, защото, споредъ г. Форстера, тя нѣма да иде за много; засега, прибави той, най-мжчно е да се измѣни Берлинския трактатъ. Но щомъ нѣма да Ви пратятъ гарнизони за година, Вие потърпете, внимавайте да не направите нѣкоя глупость срѣщу Европейската комисия, която ще Ви управлява, та до година добъръ е Господъ. Пита ни и за турцитѣ кждѣ насъ, какъ ги гледатъ нашитѣ и съвѣтва ни и въ това отношение да бждемъ внимателни, да не даваме причини на нашитѣ неприятели да викатъ срѣщу насъ. Ние Ви даваме надлъжко съвѣтитѣ на г. Форстера, защото той е единъ отъ нашитѣ най-добри приятели. Пръвъ той измежду влиятелнитѣ политици въ послѣдното си слово каза, че България трѣба да има едно пристанище на Егейското море, това което направи голѣмо впечатление тукъ и за което ние особено благодарихме г. Форстеру. Въобще и другитѣ наши приятели либерали мислятъ като г. Форстера, че откакъ гарнизонитѣ нѣма да се пращатъ за сега, ние ще сполучимъ, ако почакаме, защото сегашното английско министерство, което може още зло да ни направи, взело е да се клати и догодина тѣ се надѣятъ, че не ще да го има вече, и тогава съ едно английско либерално министерство, ние много лесно ще сполучиме това, що желаемъ. Да видимъ, дали подобни ще бждатъ и съвѣтитѣ на дукъ Аргайлъ, лордъ Гранвилъ и г. Гладстона,

които изразиха желание да ни видятъ и може утрѣ да посѣтимъ и тримата.

„Г. Скайлеръ имá добрината нарочно да дойде отъ Бирмингамъ за да ни види. Той помежду другитѣ ни каза, че новиятъ английски консулъ въ Пловдивъ, г. Митчелъ, е неговъ приятель и доста честенъ мѫжъ, та да го приближите, за да не бѫде и той тъй противенъ намъ, както Калвертъ, чиито рапорти много ни повредиха не само тукъ, но дори и въ Франция. Понеже е думата за консули, нека Ви прѣпорѫчимъ и новия французски консулъ въ Пловдивъ, г. Лангле, който, прѣзъ всичкото си прѣбиване въ Тулча, всѣкога е билъ нашъ горещъ доброжелатель.

„Приятелитѣ ни тукъ, трѣба да признаемъ, доста работятъ. Пръвъ между тѣхъ сега за сега е Marquis of Bath, богатъ консервативенъ лордъ, който, по примѣра на лордъ Derby и Карнарвонъ, се отцѣпи отъ консервативната партия, това което е много смутило казаната партия „Какъ искате да Ви обичатъ консерваторитѣ, казваше ни единъ приятель, когато Вие, българитѣ, станахте причина да имъ отцѣпите трима отъ най-влиятелнитѣ лордове?‘ По настояването на Marquis of Bath се е изпратилъ сега въ Пловдивъ г. Rose, когото надѣемъ се да сте приближили и да сте го освѣтили добрѣ, защото отъ неговитѣ рапорти, които, както се мисли, ще опровергаятъ рапортитѣ на г. Калверта, нашитѣ приятели много очакватъ. Самъ лордъ Батъ, заедно съ д-ръ Сандуитъ (H. Sanwith, единъ извѣстенъ писатель по източнитѣ работи), ще тръгне за нашитѣ страни кѫдѣ 10 майя (н. с.) и надѣемъ се, че Вие ще го посрѣщнете както заслужва. Пращаме Ви два вѣстника, за да видите, какви прѣдложения нѣкои приятели направиха за нѣкакви *митинги,* въ които и ние трѣбаше да вземемъ участие и по кои причини, по съвѣта на нѣкои приятели и доброжелатели, ние за *сега* бѣхме принудени да не приемемъ подобна политика, която впрочемъ можеше много да повреди на мисията ни.

Ив. Ев. Гешовъ.
Д-ръ Г. Д. Янколовъ.“

IV.

Прѣкѫсвамъ тукъ прѣписката съ нашитѣ пловдивски приятели, за да дамъ мѣсто, въ прѣводъ, на писмата, размѣнени съ лордъ Едмонда Фицморисъ, лордъ Солзбери и г. Филиппа Кърри, както и на мемоара ни, за който стана дума вече нѣколко пѫти въ горѣпри-

веденитѣ ни съобщения. Тая прѣписка и мемоарътъ се обнародваха тогава въ много чужди вѣстници, но не и на български. Ето найнапрѣдъ прѣводътъ на писмото на лордъ Фицмориса:

Лондонъ, 23 априлъ 1879 год.

Любезни г. Гешовъ,

Получихъ едно писмо отъ г. Балфура, единъ отъ частнитѣ секретари на лордъ Солзбери, въ отговоръ на моята молба да Ви приеме лордъ Солзбери. Г. Балфуръ казва, че прѣди да тръгнете отъ Източна Румелия, министерството на външнитѣ дѣла получило официални извѣстия, че Вашата цѣль била да видите главнитѣ европейски държавни мѫжи, за да добиете нѣкои измѣнения въ Берлинския договоръ. Това не е прѣдложение, което лордъ Солзбери да може дори да разиска, и той е, слѣдователно, на мнѣние, при всичко че съжалява, задѣто не може да стори, както Вие желаете, какво никаква полезна цѣль не може да се постигне съ една срѣща, щомъ часть отъ Вашето явно намѣрение съ дохождането Ви тука е, да разискате договора. Лордъ Солзбери е съгласенъ, обаче, да видите едного отъ двамата му частни секретари, г. Балфура или г. Филиппа Кърри. Най-сгодниятъ часъ за подобно виждане би билъ идещия петъкъ, часа на 2, въ министерството на външнитѣ работи. Бѫдете тъй добъръ да влѣзете въ споразумѣние съ г. Балфура по тоя въпросъ.

Вземахъ мѣста за д-ръ Янколова и за Васъ въ Speakers Gallery на камарата на общинитѣ за утрѣ, четвъртъкъ, и ще мина да Ви взема въ хотела часа на $3^{3}/_{4}$ точно. Моля, поздравете д-ръ Янколова и приимете и Вие моитѣ поздрави.

Edmond Fitzmaurice.

Авторътъ на това писмо, по-младиятъ братъ на сегашния министъръ на външнитѣ работи въ Англия, лордъ Ландсдоунъ, бѣ послѣ английски делегатъ въ комисията за изработване органическитѣ устави на европейскитѣ области въ Турско. Отъ двамата частни секретари на лордъ Солзбери, които той споменува въ писмото си, първиятъ, г. Балфуръ, е сега (1904 г.) пръвъ министъръ на Англия, а вториятъ, отпослѣ сѫръ Филиппъ Кърри, бѣ дълги години английски посланникъ въ Цариградъ и Римъ.

Както съобщихме на Пловдивъ съ писмото си отъ 13/25 априлъ, щомъ получихме писмото на лордъ Едмондъ Фицморисъ, ние пи-

сахме на лордъ Солзбери, за да искаме отъ него лична срѣща. Ето прѣводътъ на това наше писмо:

Милорде, — Лордъ Едмондъ Фицморисъ, членъ на парламента, има добрината да Ви яви отъ наша страна, че ние дойдохме въ Лондонъ съ надежда да се срѣщнемъ лично съ Васъ, както се срѣщнахме съ г. Вадингтона, министра на външнитѣ работи въ Парижъ.

Тоя часъ се научихме отъ лордъ Фицморисъ, че Вие се намирате подъ впечатлението, че нашата цѣль при тръгването ни отъ нашето отечество е, да видимъ главнитѣ европейски държавни мѫже за да добиемъ нѣкои измѣнения въ Берлинския договоръ и че, тъй като не е възможно за Васъ да разискате тоя въпросъ, никаква полезна цѣль не може да се постигне съ прѣдложената срѣща, но че Вие сте съгласни да видимъ едного отъ Вашитѣ частни секретари, г. Балфура, членъ на парламента, или г. Ф. Кърри.

Считаме за нуждно да Ви увѣдомимъ, че главната цѣль на нашето дохождане, е да Ви обяснимъ сегашното положение на работитѣ въ Източна Румелия, сериозностьта на което е невъзможно да се прѣувеличи, като оставимъ Васъ да постѫпите така по фактитѣ, които има да Ви изложимъ, както Вие благоразсѫдите.

Тъй като тоя въпросъ сега занимава Силитѣ, ние естествено помислихме, че населението, чиито интереси сѫ ангажирани, имаше право да Ви прѣдстави едно такова изложение на прѣдмета, което би дѣйствително улеснило Силитѣ въ тѣхнитѣ разисквания.

Българитѣ на Източна Румелия, чиято сѫдба се рѣши безъ да се чуе гласътъ имъ и които не се консултираха при изработването на конституцията, подъ която ще живѣятъ, сѫ рѣшително на мнѣние, че трѣба да се чуятъ прѣди новитѣ наредби, за които се казва, че сега се обсѫждатъ, влѣзатъ въ сила. Нашитѣ сънотечественици ни повѣриха тая длъжность; и ние трѣба да Ви забѣлѣжимъ най-почтително, че ако не я изпълнимъ, неизбѣжното послѣдствие ще бѫде, че положението на ония въ провинцията, които сѫ противни на какви да е европейски наредби, значително ще се усили.

Имаме честь още да Ви напомнимъ, че ние носимъ писмо отъ сър Хенри Дръммондъ Уолфъ, което желаемъ да Ви прѣдадемъ.

По тия причини, ние се осмѣляваме да изразимъ надеждата, че Вие ще ни приемете.

Имаме честь да сме Ваши покорни слуги:

Ив. Ев. Гешовъ.
Д-ръ Г. Д. Янколовъ.

Три деня подиръ това наше писмо до лордъ Солзбери, ние получихме отъ единъ отъ секретаритѣ му писмо, съ което ни се отказваше личната срѣща, която бѣхме поискали, но не вече по причината, съобщена на лордъ Фидморисъ, а по друга. Ето прѣводътъ на това писмо:

Министерство
на
Външнитѣ Работи
Лондонъ.

26 априлъ 1879 год.

Господа,

Натоваренъ съмъ отъ лордъ Солзбери да съобщя получването на писмото Ви отъ 23 того и да Ви изкажа неговото съжаление, задѣто не му е възможно да Ви приеме.

Конституцията на Източна Румелия се окончателно гласувá отъ международната комисия. Правителството на Нейно Величество нѣма, слѣдователно, вече право да се мѣси въ вжтрѣшнитѣ работи на провинцията.

Вашъ покоренъ слуга: *Филиппъ Кърри.*

На това писмо ние отговорихме на лордъ Солзбери, както слѣдва:

Лондонъ, 28 априлъ 1879 год.

Милорде,

Имаме честь да явимъ получването на писмото, което г. Филиппъ Кърри ни прати отъ Ваше име относително срѣщата, която бѣхме Ви помолили да ни дадете.

Г. Ф. Кърри ни обажда, че тъй като конституцията на Източна Румелия се е окончателно гласувала отъ Международната комисия, то правителството на Нейно Величество нѣмало вече право да се мѣси въ вжтрѣшнитѣ работи на провинцията.

Имаме честь най-почтително да Ви забѣлѣжиме, че споредъ новитѣ наредби, европейскитѣ кабинети ще продължаватъ да се мѣсятъ въ вжтрѣшнитѣ работи на нашата областъ още за нѣколко врѣме, чрѣзъ едно международно тѣло и въ условия, които едва ли сж точно съобразни съ Берлинския договоръ. Това обстоятелство мислимъ ни даваше право да поискаме една срѣща съ Васъ, за да Ви изложимъ истинскитѣ опасности, които заплашватъ тишината на нашето население и мира на Истокъ. Сега имаме честь да Ви

притворимъ единъ писменъ мемоаръ, прѣписъ отъ който връчихме и на г. Вадингтона и върху който особено привличаме Вашето внимание.

Имаме честь да бѫдемъ Ваши най-послушни и покорни слуги.

Ив. Ев. Гешовъ.
Д-ръ Г. Д. Янколовъ.

Ето сега и прѣводътъ на нашия мемоаръ:

„Господине министре, — Злочестото население на Източна Румелия, като се намира въ надвечерието да изгуби безопасностьта, на която сега се наслаждава, и като вижда приближаването на една епоха на нови страдания за него, взима смѣлостьта да дигне гласа си, за да направи възвание на високата мѫдрость и на човѣколюбивитѣ чувства на европейскитѣ кабинети. То ни прати да изложимъ на В. Прѣвъзходителство голѣмитѣ страхове, които го вълнуватъ и сериознитѣ опасности, които заплашватъ тишината на областьта и мира на Европа.

„Източно-румелийскитѣ българи не сѫ да не знаятъ, че именно, за да се осигури тоя миръ Берлинскиятъ конгресъ намѣри за нуждно да ги раздѣли отъ тѣхнитѣ сѣверни братия. Тѣ толкова повече оцѣняватъ тая грижа на Европа за мира, че и тѣхниятъ интересъ е свързанъ съ умиротворяването на Балканския полуостровъ. Народъ сѫществено трудолюбивъ, българитѣ се надѣяха да видятъ мира на Източна Европа положенъ на такава основа, щото да могатъ да се прѣдадатъ, безъ страхъ и опасность, на подобрението на своето материално положение. Сега виждатъ съ неизказана горесть, че тоя миръ, далечъ отъ да е оздравенъ, никога не е билъ пó-съмнителенъ.

„Тѣ живѣятъ въ една область, която, като най-много пострадала, имаше най-голѣми права да бѫде свободна. Въ 1876 тя бѣ театъръ на ония страшни сцени, които покъртиха цѣла Европа. Въ 1877, прѣзъ войната, турскитѣ войски, считайки я изгубена за себе си, я напуснаха, подиръ като я опропастиха. Хиляди мѫже, жени и дѣца бидоха изклани или подложени на неспоменуеми безчестия; стотини градове и села прѣтърпѣха участьта на Батакъ и ония, които случайно избѣгаха съсипването, бидоха ограбени. Всички жители християни повече или пó-малко пострадаха; но българитѣ, които пó-специално и окончателно бидоха разорени, се намиратъ именно въ ония мѣстности, дѣто, по постановленията на Берлинския

договоръ, трѣба да се намѣстятъ турскитѣ гарнизони. Тия хора, въ чиито души жалостьта и яростьта още горятъ, ще ли могатъ да се въздържатъ, като видятъ пакъ прѣдъ себе си ония, които съ огънь и сабя, съ убийство и срамъ, озлочестиха тѣхнитѣ градове и села? Турскитѣ бѣжанци, които ще се върнатъ осиромашели отъ бѣгането и фанатизирани отъ омразата, па и турскитѣ войски, чиято плата не се плаща съ години, не ще ли дадатъ маса поводи за кръвопролитни сблъсквания? Щомъ избухнатъ смущения, Портата ще се възползува отъ правото, което ѝ дава Берлинскиятъ договоръ, да вкара войскитѣ си; борбата ще почне по́-страшна отъ колкото досега; страхотиитѣ на 1876 и 1877 ще се подновятъ и тишината на Изтока и мирътъ на Европа сериозно ще се компрометиратъ.

„Тия опасности сѫ тъй очевидни, че европейскитѣ Кабинети, въ своята висока грижа за безопасностьта на това измѫчено население и за мира на Европа, сѫ счели за нуждно да подирятъ една наредба, която да прѣдотврати това двойно злощастие.

„Но всѣка наредба, която не би взела въ внимание законнитѣ желания на жителитѣ на тая область, не би била освѣнъ едно изкуствено рѣшене.

„Тия желания сѫ вече познати Вамъ отъ мемоара, който българитѣ на нашата область поднесоха на Европейската комисия. Населението на тая область, чиито страдания докараха свикването на цариградската конференция, чиито злочестини станаха причина за освобождението и на много други източни населения, не може да се помири съ положението, което му се създава отъ Берлинския договоръ. Отцѣпено отъ сѣвернитѣ братия, то се осѫди да приеме въ нѣдрата си онова, което не бѣ видѣло прѣзъ дългитѣ вѣкове на своето робство — турски гарнизони. Свободно днесъ, то ще се види подиръ малко подъ една конституция, въ изработването на която не е било повикано да вземе ни най-малкото участие и за измѣнението на която ще му бѫде за всѣкога запрѣтено да претендира.

„Споредъ тая конституция, областното събрание, далечъ отъ да бѫде свободно избирано отъ населението, както това бѣ посочено въ основитѣ, положени отъ Берлинския договоръ, ще има едно значително число членове по право и назначени отъ генералъ-губернатора. Вслѣдствие на тоя съставъ, областното събрание не ще може никога да даде подъ сѫдъ генералъ-губернатора, когато Портата ще бѫде всѣкога въ положение да изправи единъ генералъ-

губернаторъ, много независимъ, прѣдъ единъ сѫдъ, съставенъ отъ шесть члена, назначени отъ него и петь, назначени отъ събранието. Съ едно областно прѣдставителство тъй съставено и единъ генералъ-губернаторъ толкова зависимъ, никаква сериозна автономия не може да сѫществува. При най-малкото смущение, причинено отъ ония огнища на смутове, наречени *гарнизони,* ген.-губернаторътъ ще клони да се подчини на заповѣдитѣ, които ще получи, за да окупира областьта съ турски войски. И тая окупация единъ пѫть направена, кой ще ни гарантира правата и привилегиитѣ, живота и честьта?

„Конгресътъ не отказа ли да гарантира изпълнението на Берлинския договоръ?

„Тия сѫ особено условията, които, като заплашватъ нашето сѫществуване, ще накаратъ нашето население да подири, дори и съ рискъ на живота си, своето спасение въ съединението съ Княжеството. Това съединение впрочемъ е едничкото срѣдство за възстановяването по единъ траенъ начинъ на тишината въ нашето отечество. То би било едно дѣло достойно за кабинетитѣ, които взеха участие въ цариградската конференция; то би било достойно особено за ония отлични държавни мѫже, които рѣшиха да поправятъ гибелната грѣшка, сторена при образуванието на гръцкото кралство.[1])

„Източно-румелийскитѣ българи не ще прѣстанатъ да искатъ това съединение, особено ако остане отъ стария режимъ нѣкоя каква-годѣ слѣда, която да имъ напомня нечуванитѣ злощастия, които той имъ нанесе. Всѣка турска войска, която би влѣзла въ тѣхната страна, за да окупира Балкана или друга нѣкоя точка отъ областьта, би възбудила тѣхнитѣ най-живи страхове и би прѣдизвикала кръвопролитна борба. Единъ генералъ-губернаторъ и висши офицери, назначени отъ Портата измежду хора, прѣдадени на нейнитѣ интереси, биха били далечъ отъ да прѣдставляватъ гаранции, които да ги направятъ приемливи на населението. Правото на тоя генералъ-губернаторъ да вкарва турски войски, ожесточава населението, което прѣдпочита да умре по-скоро, отъ колкото да види земята си тъпкана отъ солдати на бившия режимъ. И тъй като българитѣ сѫ увѣрени, че Европа, ако и да ги отцѣпи отъ сѣвернитѣ имъ братя, не е искала да ги прѣдаде на ужаситѣ на единъ осѫденъ режимъ, тѣ се надѣятъ, че кабинетитѣ на Великитѣ сили

[1]) Чрѣзъ разширение границитѣ на Гърция, рѣшено съ Берлинския договоръ.

ще обърнатъ сериозното си внимание на страховетѣ, които ние изложихме и че никога не ще се рѣшатъ да имъ наложатъ условия, които сѫ равносилни, за единъ цѣлъ злочестъ народъ, съ една смъртна присѫда".

Като привеждамъ тукъ тоя необнародванъ още на български нашъ мемоаръ, азъ още си припомнювамъ труда, който ни зададе, мѫката, която ни причини неговото съставяне. Отъ насъ се искаше да разрѣшимъ една твърдѣ мѫчноразрѣшима задача: да съгласимъ двѣтѣ трудносъгласими течения въ нашата область, да слѣемъ въ едно хармонично цѣло противоположнитѣ почти инструкции, които ние бѣхме получили отъ двата лагера на нашитѣ опълномощители; да развиемъ знамето на съединението, да изтъкнемъ идеала на цѣлокупна България, но да настоимъ най-много върху опасноститѣ отъ нѣкои членове на Берлинския договоръ, неприлагането на които само можеше да ни помири съ новото положение; да запазимъ бѫдещето, безъ да компрометираме настоящето. Може-би нашиятъ адресъ да не прѣдставляваше, както биха рекли математицитѣ, най-елегантното разрѣшение на тая задача; но той се одобри отъ искрени приятели, отъ учени правници — като покойния графъ Рапетти, единъ вѣщъ сътрудникъ на много влиятелни тогавашни френски вѣстници — на които приятели и правници ние го съобщихме въ Парижъ, прѣди да му дадемъ гласность.

Въ тоя мемоаръ ние за пръвъ пѫть дигнахме гласа си и противъ нѣкои отъ постановленията на изработения отъ международната комисия органически уставъ. Това сторихме не само за да се съобразимъ съ еднитѣ отъ инструкциитѣ, изпратени мене отъ Пловдивъ, но и за да докажемъ, че ако не се намираше другъ цѣръ за болкитѣ ни, причинени отъ Берлинския договоръ, тия болки нѣмаше да се излѣкуватъ отъ мѫдритѣ рецепти на благоразумнитѣ комисари, авторитѣ на органическия уставъ. Ние и за това още рѣшихме да отправимъ нѣкоя и друга стрѣла и противъ дѣлото на тия комисари, защото нѣком знаменити наши приятели очакваха много отъ тѣхното „благоразумие" и, съ тая надежда, се двоумѣха да се опълчатъ противъ ония членове отъ Берлинския договоръ, които бѣха тъй очевидно онеправдали нашата измѫчена область.

Такова бѣ тогава гледището, напримѣръ, и на великия ни доброжелатель, г. Гладстона. По тоя въпросъ азъ, още прѣди да тръгна отъ Пловдивъ за Търново, бѣхъ получилъ отъ него едно писмо, което, като интересно и въ други отношения, заслужва да бѫде прѣведено и помѣстено тука. Ето това писмо:

Лондонъ, 14 февр. 79.

Господине,

Съ удоволствие получихъ прочувствения и любезенъ адресъ отъ 3 ноемвр., въ който е подписано между другитѣ и Вашето име, отъ българскитѣ делегати на Пловдивския и Сливенския санджакъ.

Не помислихъ тогава, че това писмо изискваше особенъ отговоръ отъ мене; но, подиръ повторно прѣглеждане, виждамъ, че то съдържа едно горещо възвание, за да изкажа мнѣнието си относително единъ слухъ, който билъ пуснатъ и споредъ който моитѣ симпатии къмъ българския народъ били изчезнали по причина на безчинства, сторени отъ нѣкои изъ тѣхъ върху мухамеданитѣ.

Тия слухове сѫ съвършено безосновни и азъ Ви позволявамъ да разгласите това, ако го считате за достатъчно важно да бѫде публично оповѣстено.

Всичко, що азъ казахъ по изстѫпленията, сторени отъ българи на турци, се каза по най-публиченъ начинъ. Не виждамъ нужда да го повтарямъ, да го смекчавамъ или оттеглювамъ. Но азъ досега не видѣхъ доказателство или презумпция, че масата на българския народъ е изобщо свирѣпа; ако и да е вѣрно, както Вашиятъ адресъ откровено го каза, че нѣкои и други — малцина — тѣй сѫ се покварили отъ единъ развращаващъ режимъ, който е траялъ дълго въ тѣхното отечество, че вършатъ работи, които сѫ безчестни за хора, особено за християни.

Въздържахъ се отъ да разисквамъ публично постановленията на Берлинския конгресъ за южнитѣ българи отъ Източна Румелия по причина че, макаръ и да не сѫ ония, които азъ бихъ избралъ, считамъ за своя длъжность прѣди всичко да се науча, дали тѣ ще бѫдатъ способни, благодарение на благоразумието на комисаритѣ (членове на международната комисия за органическия уставъ), да получатъ такова мѫдро и справедливо практическо развитие, щото да имъ осигурятъ откъмъ живота, имота, честьта на женитѣ и гражданскитѣ права, сѫщитѣ блага (benefits), които тѣхнитѣ братия на сѣверъ отъ балкана ще иматъ правото да извоюватъ за себе си. Къмъ тая цѣль бѫдете увѣрени се направляватъ моитѣ желания съ сѫщата загриженость както досега, и азъ не ще се отчая за нейното постигане съ срѣдства, които конгресътъ счете за достатъчни, додѣто не видя тѣхната несполука, отъ която Богъ да ни упази.

Оставамъ, господине, Вашъ много вѣренъ слуга,

Г. Ив. Ев. Гешову. *У. Е. Гладстонъ.*

Това писмо на знаменития българофилъ, тъй характерно за неговата психология и риторика, писано осемнадесеть мѣсеци подиръ неговитѣ пламенни филиппики противъ всѣка слѣда отъ турци въ окървавенитѣ прѣдъ 1876 г. български области, обяснява до нѣйдѣ отказа на лордъ Солзбери да ни приеме. Солзбери и тъй принадлежеше на школата на ония английски министри, които прѣди години, въпрѣки силния натискъ на общественото мнѣние, бѣха отказали да приематъ прочутия маджарски патриотъ Кошутъ и делегатитѣ на южнитѣ американски държави, Mason и Slidell. Цѣльта на нашата мисия, отмѣнението на токо-що подписани международни актове, го направи още по-прѣдпазливъ. Ако единъ Гладстонъ не искаше да критикува Берлинския договоръ прѣди да види, какво ще излѣзе отъ трудоветѣ на международната комисия, единъ Солзбери се считаше още повече въ правото си да не иска да разиска и може-би да се ангажира спрѣмо насъ по постановленията на Берлинския ареопагъ, и то въ момента, когато подиръ свършането на органическия уставъ, важни рѣшения се разискаха и взимаха отъ силитѣ именно по въпроситѣ, по които ние бѣхме тръгнали да хлопаме по дипломатическитѣ порти.

V.

И дѣйствително, както бѣха вече ни загатнали г. Гамбета и графъ П. Капнистъ въ Парижъ (вижте по-горѣ нашето писмо отъ 6/18 априлъ), нашата осеммѣсечна опорита борба въ Южна България, нашата рѣшителна постѫпка съ изпращането на депутацията въ Европа, почнаха да даватъ плодове.

Додѣто ние продължавахме да вдигаме врѣва противъ турски гарнизони и туркофилски паши и офицери, въ Цариградъ се извършиха сѫдбоносни събития. Още на 6 априлъ в. *Марица* (№ 71) обнародваше единъ параграфъ, споредъ който отъ достовѣренъ източникъ пристигнало въ Пловдивъ извѣстие, че посланницитѣ на Великитѣ сили въ Цариградъ рѣшили и Султанътъ се съгласилъ да не се пращатъ въ балкана гарнизони и за генералъ-губернаторъ да се назначи лице, което да има симпатиитѣ и довѣрието на населението. Затова и проектътъ за смѣсена окупация билъ изоставенъ съвършено. И съ тия мѣрки, прибавѣше в. *Марица*, ние мислимъ, „че се прѣмахватъ главнитѣ причини на страховетѣ отъ бъркотии на тая областъ и тоя начинъ на рѣшение, колкото и да

е ненапълно удовлетворителенъ за народнитѣ желания, дава за сега доволно здравина за спокойно и мирно сѫществуване и развитие.“

Какво бѣ станало въ Цариградъ за да се постигне тоя резултатъ? Русия се бѣ съгласила да прати генералъ Обручевъ въ Източна Румелия, за да съвѣтва нейното население да се подчини на Берлинския договоръ, съ условие, че ще се удовлетворятъ минималнитѣ искания на това население. Затова и когато въ срѣда, на 25 априлъ, генералъ Обручевъ прочете въ пловдивската църква Св. Богородица прокламацията на Царя-Освободителя, той я съпроводи съ слѣдната знаменателна рѣчь:

„*Българи,*

„Чухте ли и разумѣхте ли вие думитѣ на Господаря Императора Александра? Разбрахте ли, що той желае? Той се надѣва, че вие ще изпълните честно и мирно всичко онова, що се възлага на васъ чрѣзъ трактата и ще се въздържите отъ всѣкакви безпоредъци.

„Чрѣзъ руската кръвь и чрѣзъ пожертвуванията на руския народъ, вамъ сж дадени такива права, които обезпечаватъ ваше благосъстояние и вашата цвѣтуща бждещность. Не се осжществиха всички ваши надежди, но и това, що ви е дадено, е велико благо: Вие сте сега пълноправни граждани и истински стопани на своето дѣло и на своя трудъ. Отсега нататъкѣ, отъ васъ самитѣ ще зависи да си приготвите цвѣтуща бждещность.

„Но помнете, не забравяйте, че това може да се достигне само по миренъ начинъ. Нито Русия, нито Европа желае да се пролѣе ни капка нова кръвь. Вие трѣба да докажете на Европа, че сте способни за мирно гражданско развитие; и тогава при съчувствието, което винаги Русия е имала къмъ васъ, ще се присъедини къмъ васъ и благоразположението на Европа.

„Погрижете се прѣди всичко, да не изгубите това, което ви е дадено; не давайте сами поводъ за намѣсване въ вашитѣ работи и тогава вие нѣма отъ какво да се страхувате.

„Като ме прати при васъ, Господарь Императоръ ми поржча въ сжщото врѣме да прѣдамъ саморжчното му писмо на Султана, въ което Той изказва надежда, че Н. В. Султанътъ истински като оцѣни както своитѣ собствени, така и общитѣ европейски интереси, ще си постави за цѣль запазването на мира, спокойствието въ вашата страна и оздравяването на нейното благосъстояние.

„Отъ свиждането ми съ Н. В. Султана и отъ разговоритѣ съ министритѣ му, азъ положително се убѣдихъ, че Портата е въодушевена относително васъ отъ честни и благи намѣрения. Освѣнъ генералъ-губернатора, назначенъ отъ Портата съ съгласието на великитѣ държави отъ ваша народность, Вие не ще видите въ страната си никакви турски власти. Вие нѣма да се страхувате и отъ турскитѣ войски: вашата страна е запазена отъ тѣхъ чрѣзъ трактата, и Портата най-малко отъ всѣкиго е разположена да даде какъвто и да е поводъ за нарушението на вашето спокойствие. Портата и не мисли дори да бърза съ занимането на Балкана. Като запазва за себе си въ всичката неприкосновеность правото на пограничнитѣ гарнизони, тя въ настоящето врѣме не вижда безотлагателна необходимость да се възползува отъ това право, и азъ съмъ увѣренъ, че вашето поведение може да има огромно влияние на практическия изходъ на тоя въпросъ. Комбинацията за гарнизонитѣ въ Балкана, породена отъ недовѣрието на държавитѣ къмъ новия порядъкъ на работитѣ въ Балканския полуостровъ, ще падне вѣроятно отъ само себе си, когато се разпръснатъ неоснователнитѣ страхувания, възбудени отъ послѣдната война. Стратегическитѣ достойнства на тая комбинация, както се види, отъ никого вече не се защищаватъ: отъ васъ ще зависи, щото така сѫщо да се признае и нейната политическа безопасность. Само бѫдете мирни; не прѣдизвиквайте сами необходимостьта за присѫтствието въ вашата страна на турски войски. Портата ще въздържи своитѣ регулярни сили, а противъ нахлуването на баши-бозуцитѣ вие имате орѫжие; за това именно ви е дадено то, за да можете да защищавате отъ злодѣйцитѣ вашитѣ кѫщи, вашитѣ жени и дѣца и да не могатъ вече да се повтарятъ въ вашата страна ония ужаси, отъ които тя е страдала въ течение на много вѣкове.

„Отсега нататъкъ вашето положение е трайно; ползувайте се съ неговитѣ добрини безъ никакви страхувания; благодарете за тѣхъ Твореца, благодарете руския народъ и хранете за винаги неизгладима благодарность къмъ Великия царь, вашия Освободитель.

„Да се помолимъ прочее, за съхранението и продължението на неговитѣ скѫпоцѣнни дни“.

Тая епохална рѣчь рѣши сѫдбата на Източна Румелия. Произнесена подиръ манифеста на руския царь, съ който се искаше подчинението на южно-българското население на Берлинския договоръ, тя успокои това население, като му даде думата на пратеника на Царя Освободителя, че неговитѣ минимални искания сѫ

удовлетворени. И действително, ако сравни човѣкъ съдържанието на тая рѣчь съ четиритѣ пункта, които азъ по-горѣ приведохъ като необходими условия за нашето приимане на Берлинския договоръ, ще се убѣди, че всички тия условия се изпълваха. Намъ се даваха „такива права, които обезпечаватъ нашето благосъстояние и нашата цвѣтуща бѫдещность". Освѣнъ генералъ-губернатора, „назначенъ отъ *нашата народность*", ние не щѣхме да видимъ „въ страната си никакви турски власти", а слѣдователно и никакви турски офицери. И най-послѣ и най-главно, Портата, като запазваше правото си за пограничнитѣ гарнизони, въ настоящето врѣме не виждаше „безотлагателната необходимость да се възползува отъ това право", и намъ се даваше надеждата, че „комбинацията за гарнизонитѣ... ще падне вѣроятно отъ само себе си, щомъ се разпръснатъ страховетѣ, възбудени отъ послѣдната война."

И Южна България можеше да тържествува, защото бѣше извоювала минимума отъ това, що бѣ поискала. И ние можахме да прѣкѫснемъ мисията си, защото всичко, що можеше да се постигне тогава, бѣ постигнато. И това всичко не бѣ малко. Деветь мѣсеца подиръ Берлинския ареопагъ, осемь мѣсеца подиръ знаменитата по своето гордо самохвалство рѣчь на лордъ Биконсфилда, че той върналъ на Турция най-доброто пристанище на Черно море — Бургазското[1]) — една значителна часть отъ дѣлото на казания ареопагъ и хитритѣ комбинация на английския държавникъ, да настани пакъ турцитѣ въ Бургазъ и по Балканитѣ, лежаха повалени на земята. Източна Румелия, Бургасъ и Стара-планина станаха български, не видѣха турска войска и, благодарение на това обстоятелство, можа да се постигне и съединението съ Княжеството.

Историята малко примѣри може да посочи за такова бързо и мирно поражение на колективната дипломатическа мѫдрость на Европа.

И източно-румелийскитѣ българи — шепа народъ срѣщу многомилионна Европа — могатъ справедливо да се гордѣятъ съ това поражение.

---

[1]) Английскиятъ историкъ Маккарти, като споменува овацнитѣ, съ които лондонското население посрѣщна тая рѣчь на лорда Биконсфилда, произнесена отъ прозореца на министерството на външнитѣ работи, описва съ очевидна горесть шовинистическата полуда, до която Биконсфилдовитѣ прѣхвалени дипломатически побѣди бѣха докарали тогава казаното население. „Доживѣхме да видимъ и деня, казва той, когато Гладстонъ, минувайки съ жена си прѣзъ една отъ лондонскитѣ улици, се принуди да подири закрилата на приятелски пѫтни врата, за да избѣгне заплашителнитѣ демонстрации на една малка тълпа патриоти, които шумно се връщаха отъ единъ шовинистиченъ карнавалъ." Justin M' Carthy, History of our own Times. Vol. V.

Единъ особитъ звукъ въ родопското нарѣчие.

(Приeто отъ историко-филологическия клонъ въ заседанието му на 14. IX. 1904.)

Отъ **А. Теодоровъ Баланъ.**

Когато славни Миклошичъ готвѣше второто издание (1879) отъ Lautlehre на своята важна Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, той познаваше само такива звукове на българската рѣчь, каквито изобразяваше обикновената българска книга. Нему се не вѣрваше дори, да се чуятъ истински у българитѣ и други нѣкои звукове, които бѣха отбѣлѣзали изъ живи говори Григоровичъ, Верковичъ, Миладиновци, и що напомняха кирилометодиевскитѣ, старобългарскитѣ ѫ, ѧ (срв. Vergl. Gram. ²I. 35, 93); той охотно отмина и ония странни звуковни означения *оа*, *иоа*, *иое*, *иео* у Чолакова (Бълг. нар. сборникъ 1872. 114, 256, 321 и др.), подъ които инакъ завѣрно би съзрѣлъ нѣщо особито за българското звукословие. Тепърва слѣдъ години недовѣрието и неприязнята на Миклошича къмъ тия податки поослабнаха: въ Geschichte der Lautbezeichnung im Bulgarischen 1883. 13, 15 той поне отбѣлѣжи *оа* и *ън (ъм)* за ѫ. Между туй умножаванитѣ едностайно пóкази отъ български говори и научни по тѣхъ издирянния открихa и дотвърдиха пóвече невѣрвани отъ Миклошича, недосѣщани отъ него и незнайни нему и на други живи български звукове. Срѣди тия подирнитѣ менѣ ми се струва най-особитъ единъ, който се срѣща въ р о д о п с к о т о н а р ѣ ч и е.

Самото „родопско нарѣчие" като понятие въ българската диялектология е ново и още неустановено. Въ единъ сборникъ, урежданъ за почесть на професоръ Дринова въ Харковъ, азъ изложихъ мнѣнията на разни книжовници и учени за едно третьо българско нарѣчие, припомнихъ основитѣ за отлика въ българския езикъ на три нарѣчия, вмѣсто досегашнитѣ двѣ, и прѣдставихъ широкитѣ простори на Родопитѣ (сѣверна Родопа съ тритѣ ѝ дѣла, западенъ, централенъ и източенъ, и южна Родопа) като изходно землище на третьото нарѣчие, ю ж н о б ъ л г а р с к о (покрай източното и западно) или р о д о п с к о.

Прѣки посочвания за оня особитъ звукъ въ родопското нарѣчие (или поне въ най-характерния отъ родопскитѣ говори, ахърчелебийския), върху който искамъ да се спра въ тоя приносъ, захващатъ да се вѣстятъ въ обнародваното езиковно градиво изъ Родопитѣ едвамъ отъ 1872. година насамъ, отъ „Българскый народенъ сборникъ“ на В. Чолаковъ, часть I. и едничка. За В. Григоровичъ, както се види, тоя звукъ останалъ съвсѣмъ укритъ; а у Верковича, който прави нѣкои забѣлѣжки и за говора къмъ западна Родопа (Доспатъ) въ „Описаніе быта македонскихъ болгаръ“ М. 1868, налитаме върху пó-ясно посочване за особитъ звукъ — „*отворено* или *затворено ô*“ — у родопскитѣ помаци тепърва въ прѣдговора на „Веда словена“ I, 1874. XVI. Домашни български граматици, каквито бѣха за особитоститѣ на българския езикъ по нарѣчия или говори Неофитъ Рилски, Христодулъ Костовичъ, Иванъ Андреовъ (пó-късно Богоровъ). Гаврилъ Кръстьовичъ, Партени Зографски, не знаятъ нищо за нѣкоя особитость въ говоритѣ на родопскитѣ планини. Не се паднало отъ тамъ никакво градивце и въ бѣлѣжития сборникъ отъ „Бѫлгарски народни пѣсни“ на братя Миладиновци, Загребъ 1861, при все че той бѣ поелъ нѣщо и изъ немакедонски краини.

Сборникътъ на Чолакова пръвъ донася за домашния и външенъ книжовенъ свѣтъ пѣсни, приказки, баилки и гатанки изъ Родопитѣ, а именно изъ селата Устово (турски Читакъ), Карлуково (двѣтѣ въ Ахърчелебийско) и Скребатно (Неврокопско). Вече въ прѣдговора си (XIV. зб.) Чолаковъ обръща вниманието на четеца върху устовскитѣ и карлуковски материяли (114—15, 255—7, 321—30), чието „нарѣчие“ намира „твърдѣ интересно въ филологическо отношение“; а въ сѫщность такъвъ интересъ прѣдставя и материялътъ отъ Скребатно (122). Въ тоя подирния съглеждаме веднага звукословни и морфоложки случаи, както: к*о*са невѣста съ дл*о*га кр*ѫ*пица, в*о*же цьрно, п*о*лна гора, м*ĭо*со яде, амбаръ град*ĭо*тъ, въ пещъ-*о*, игл*о*-та, изъ г*ѫ*рбъ-*о*, стань-*о*; срѣщу тѣхъ пъкъ: г*а*зъ-о, дят*е*то, ог*аня*, ц*а*рвенъ. Като си отмислимъ книжатния правописъ на записувача на тоя материялъ, възможната намѣса въ него на школската граматика и езикъ било отъ страна на записувача, или на редактора; и като приложимъ своя опитность за изговоръ слѣдовитъ на приведенитѣ случаи, ние ще можемъ да установимъ по тѣхъ, че за коренни и мѣнитвени старобългарски звукове **ѫ, ъ, ь, ѧ** имаме въ Скребатно отмѣници — 1) подъ назвукъ обикновено *о*, съ твърда или мека прѣдходна съгласка (сир. *о* или *'о*),

и 2) безъ назвукъ обикновено *а* (за **ж** и **ъ**) и *е* (за **ь**, **ѧ**). По тая своя особитость Скребатно припомня оня говоръ въ Дебърско, въ най-западния кѫтъ на Македония, въ който вече Григоровичъ бѣше отбѣлѣзалъ думитѣ *мо*жъ, і*о*же, *ю*зыкъ (= і*о*зик) и др. (Очеркъ путешествія[2], 165), а умножиха за него вѣститѣ Зографски, Верковичъ, Дриновъ, Илиевъ, Шапкаревъ, Икономовъ, Облакъ. Ала изцѣло говорътъ отъ Скребатно се дружи къмъ говоритѣ на изтокъ по Родопитѣ, дѣто сѫ и Устово съ Карлуково. Тука пъкъ ни ударятъ на очи случаитѣ п*оа*тникъ е дош*иоа*лъ сн*оа*хулю, нап*оа*лнила съ п*оа*рсть, уп*иое*налъ пушкана, т*иео*вна тевница, та си глав*оа*на прив*оа*рза, *ядоа*тъ и пі*ио*ть, срѣщу други — притажна ли е *тев*ница, н*а*щя, ф*а*рли отъ гърбънъ кепяна, *са*рдцѣ-ну, *ябал*ка, *юме*. Отмислимъ ли си и въ тия случаи правописнитѣ навици,[1]) за да изкараме една слѣдовитость на изговора, ще намѣримъ както и въ случаитѣ отъ Скребатно, че за коренни и мѣнитвени **ж**, **ъ**, **ь**, **ѧ** въ Устово и Карлуково стоятъ отмѣницитѣ — 1) подъ назвукъ (обикновено) *оа, иоа, иое, иео, ио,* и 2) безъ назвукъ (обикновено) *а* (за **ж** и **ъ**) и *е* (за **ь**, **ѧ**).

Безъ да се спираме върху безназвучнитѣ отмѣници *а* и *е*, та да диримъ, какъвъ имъ е истинскиятъ, не буквенъ гласежъ, ние ще застанемъ прѣдъ назвучнитѣ отмѣници *о, 'о* (Скребатно) и *оа*, *иоа*, *иое*, *иео*, *ио* (Устово, Карлуково).

Нѣмаме пóвече подробни податки за говора въ Скребатно, съ помощьта на които да освободимъ отъ всѣко съмнѣние истинския изговоръ на отмѣницата му, означена у Чолакова съ правописната буква *о;* защото ако прострем̃ъ областьта на Верковичовото „отворено или затворено *ô* у родопскитѣ помаци" и надъ Скребатно — а за това не биха ни липсували основи — ще бѫдемъ веднага принудени да опрѣдѣлимъ, какво е това *ô* изобщо фонетически и дали е то въ Скребатно отворено или затворено, и кога какъ гласи. Пó-надолу намъ ще се обяви една особита отмѣница *о* въ Чепино, въ най-горнитѣ отлози на западна Родопа, и твърдѣ е за вѣрване, да бѫде еднаква съ нея и скребатенската. Инакъ стои работата съ устовскитѣ и карлуковски (нека кажемъ съ една дума — ахърчелебийски) отмѣници, понеже за тѣхъ податкитѣ, съ които разполагаме (и писмени, и устни), сѫ дори прѣобилни. А прѣди да пристѫпимъ къмъ опрѣдѣляне гласежа на тия отмѣници, нека уста-

[1]) Записувачътъ на тия материяли И. Бѣлковски, като ги чете сега, самъ посочва въ тѣхъ много звукословни грѣшки, допуснати или направени отъ редакцията на сборника.

новимъ, що се е мислило отъ записувачитѣ имъ у Чолакова подъ нѣколкото (петь на брой) графични комбинации.

Случаитѣ, дѣто срѣщаме у Чолакова комбинациитѣ *оа*, *иоа*, *иое*, *иео*, *ио*, навождатъ опитния четецъ право върху мисъльта, че това сѫ буквени спрежки, дѣто не отдѣлно всѣка буква, но изцѣло спрежката има своя фонетична стойность, и че тия спрежки, въ графична неволя избрани за означение на особити гласежи, сочатъ къмъ положение подиръ твърда съгласка и подиръ мека. Възъ основа на тая мисъль ще се отдѣли спрежката *оа* за отмѣницитѣ слѣдъ твърда съгласка, а еднаквитѣ отмѣници слѣдъ мека съгласка ще останатъ прѣдставени подъ спрежкитѣ *иоа, иое, иео, ио* Началната буква *и* въ тия спрежки е безъ друго оня бѣлѣгъ, що има да прѣдаде мекостьта на прѣдходната съгласка, и затуй можемъ положително да го държимъ за таково *й* (— j), съ каквото и хърватитѣ напримѣръ смекчаватъ на писмо гласежа на твърдитѣ съгласки l, n (lj, nj). Поради това буквата *и* = *й* принадлежи на означението на мекитѣ съгласки прѣдъ назвучнитѣ отмѣници за **ѫ, ъ, ѧ, ь**,[1]) та за означението на самитѣ тия отмѣници биха служили вече токо спрежкитѣ *оа, ое, ео* и едноставната буква *о*. А отъ тѣхъ *оа* се изравнява съсъ спрежката *оа* подиръ твърда съгласка, *о* пъкъ ще да се посрѣща съсъ скребатенското *о*, за да оправдае едно отъ Верковичовитѣ „отворено или затворено *ô* у родопскитѣ помаци". Какво означаватъ тогава подиръ мека съгласка осталитѣ спрежки *ое*, *ео?* За правиленъ отговоръ на това питане пакъ трѣба да прѣцѣнимъ конкретнитѣ случаи, дѣто сѫ употрѣбени тия спрежки (упи*ое*налъ, ти*ео*вна). Тамъ е явно, че записувачътъ, откакъ се мѫчилъ да отбѣлѣжи (съсъ *и*) една мекость на прѣдходна съгласка, чувствувалъ подиръ тая единъ особитъ гласежъ, който подъ влиянието и на мекостьта въ сричката не му се вѣскалъ като обикновено *о*, ала не билъ ни *е*, но нѣщо негли посрѣдата или смѣсено. И тая тъкмо особитость на гласежа въ двѣ посоки той отбѣлѣзалъ неопрѣдѣлено съсъ спрежкитѣ *ое* или *ео*. Ако успоредимъ тоя гласежъ „ни *о* ни *е*" съсъ оня, що ни се открива като *о* подиръ мека съгласка (сир. *'о*), може би ще добиемъ такива два особити звука, къмъ каквито пакъ да ни упѫтва истинскиятъ смисълъ на израза на Верковича „отворено или затворено *ô*". По тоя начинъ

[1]) Тукъ и нататкъ ние ще говоримъ за „отмѣници на ѫ, ъ, ѧ, ь" само въ смисълъ на особити звукове, що отмѣнятъ при извѣстно говорно условие (по прѣдимство подъ назукъ) старобългарскитѣ носовки и ерове; — ние не ще разчленяваме всичкия обсѣгъ на отмѣницитѣ, каквито при разни други условия се вѣстятъ въ родопскитѣ говори за ѫ, ъ, ѧ, ь по отдѣлно.

достигаме до положението, че подъ спрежкитѣ *иоа*, *иое*, *иео*, *ио* сѫ прѣдставени у Чолакова като ахърчелебийски назвучни отмѣници за ж, ъ, ѧ, ь подиръ меки съгласки (въ меки срички) особититѣ гласежи *оа*, *о* и „ни *о* ни *е*“, което нека бѣлѣжимъ засега съ Верковичовото *ô* (затворено?). Ала гласежъ *оа* стои и подиръ твърди съгласки (въ твърди срички); тогава за приведенитѣ старобългарски звукове намираме въ назвучни твърди и меки срички изобщо ахърчелебийски отмѣници *оа*, *о* и *ô* (— *'оа*, *'о*, *'ô*), съсъ гласежъ, който настоява за по́-близъкъ огледъ.

Отъ двата гласежа *о* и *ô* първиятъ сѣкашъ не твърдѣ е обръщалъ върху си вниманието на записувача на градивото отъ Устово и Карлуково, та е останалъ бѣлѣзанъ просто съ буквата, употрѣбяна и за всѣка етимоложка гласка *о*; между туй вториятъ завѣрно доста го е затруднявалъ, като го докаралъ най-послѣ до извѣстнитѣ спрежки. дѣто личи нѣщо отъ гласежа на *е*. Ала най-характеренъ за говора на двѣтѣ ахърчелебийски села, най-особитъ му се струвалъ все пакъ оня гласежъ, за който избралъ спрежката *оа*, понеже за него тъкмо намѣрилъ за нужно да направи и една забѣлѣжка на стр. 323. у Чолакова. Нека се обърнеме веднага къмъ гласежа *оа*, за да го разгледаме подъ всички ония пъстри означения, съ каквито отъ разни страни сѫ правени опити, за да се прѣдаде съ по́-тъкмо писмо; — отъ опрѣдѣлението на сѫщината на тоя гласежъ зависи и опрѣдѣлението на гласежитѣ *о* и *ô*, които ще разбираме подъ Верковичовитѣ названия „отворено или затворено *ô*“. Обаче по тоя необходимъ пѫть за нашата цѣль, която мѣри да опрѣдѣли фонетически само единъ особитъ звукъ въ родопското нарѣчие, като го отлѫчи отъ други подобни или сродни въ говоритѣ на сѫщото, ние безъ да щеме трѣба да досегнемъ изедно нѣколко нееднакви звука, съ които въ писменитѣ означения се прѣплита оня единъ звукъ. И той ще ни се обяви напоконъ като типиченъ прѣдставитель на единъ купъ звукове, свойствени само на говори отъ родопското нарѣчие като отмѣници на старобългарски (коренни и мѣнитвени) носовки и полугласки.

Споменатата забѣлѣжка (2.) у Чолакова казва, че „*оа* се произнася съ звукъ, който е между *о* и *а*, но малко отворено“. Разбира се, че съ това опрѣдѣление още далечъ не е схванато онова учленение на въпросния звукъ, което да го обособи между възможни нѣколко подобни, все „между *о* и *а*“, та дори и отворени. Ала горѣ-долу съсъ сѫщитѣ лабави термини се опрѣдѣля гласежътъ на спрежката *оа*, или пъкъ на особития звукъ, за който

е най-напрѣжъ тя употрѣбена, и слѣдъ Чолакова въ разни книги и приноси, досѣгащи ахърчелебийскитѣ говори. Единъ отъ добритѣ познавачи на Ахърчелебийско и тамкашенъ урожденецъ, Христо Константиновъ, вече прѣзъ 1873—5. година тъкмилъ сбирка отъ народни пѣсни на своя край, отъ която едвамъ прѣзъ 1882. г. обнародува нѣщо (пѣсни отъ Карлуково и Пятково) въ „Българска Иллюстрация“, София, II. 116—18, 191—2. Във втора забѣлѣжка на стр. 116. Константиновъ ни посочва особития звукъ отъ родопското нарѣчие ето какъ: „думи, които като се превѣдѫтъ на Славянски иматъ гласнитѣ *о*, *у* и *е*, и ударението е върху тия букви, у Помацитѣ се произнасятъ съ единъ гласъ, който може да се обясни съ сливанието на *о* и *а*“ (р*оа*ка, д*оа*щеря). А по́нататъкъ, като прави „нѣколко языковни забелѣжки върху Ахѫчелебийското нарѣчие“, Константиновъ добавя (стр. 192), че оня „гласъ“ е у тѣхъ подобенъ „на *ж*, но отворено тѫй, щото прилича на единъ гласъ подобенъ между *о* и *а*“. Съ това той изповѣда наравно съсъ записувача у Чолакова, че особитиятъ звукъ „между *о* и *а*“, сир. „ни *о* ни *а*“, е малко-много отворенъ, а свърхъ това, че съдържа въ себе извѣстна прилика съ *ж* = *ъ*. Така ние добиваме три условия, при които трѣба да се извършува учленението на звука „ни *о* ни *а*“: 1. да се натъкмятъ устата за изговоръ на *о*; 2. да се върви къмъ изговоръ на *а*; 3. изговорътъ да се произведе приличенъ на *ъ*. До тия три условия ни докарватъ и всички други опити за опрѣдѣление на гласежа на особития родопски звукъ, при все че неговото говорно образувание пакъ е останало не напълно опрѣдѣлено.

Означения съ *оа* у Чолакова звукъ М. Дриновъ бѣ оцѣнилъ подиръ лични разпитвания като удължено *о*, понеже и одобряваше да се бѣлѣжи сѫщиятъ съ *ō* („Die Wiedergabe des altslovenischen ж und ъ im Neubulgarischen“ въ Archiv für slavische Philologie 1881, V. 375); инакъ обаче Дриновъ не го лѫчи отъ изговора на обикновено *о*. Съ това подирното опрѣдѣление биха се изравнили откъмъ учленението си *ō* и *оа*; ала то се противи на онова схващане на изговора на *оа*, каквото се поражда у насъ отъ опрѣдѣленията у Чолакова и у Константинова и каквото само́ по себе произлиза отъ редицата звукове *оа*, *о* и *ó* („ни *о* ни *е*“), които сѫ отличени въ ахърчелебийското езиковно градиво у Чолакова. Може би Дриновъ е зачулъ вмѣсто отмѣницата *оа* друга (негли отъ другъ родопски говоръ?), която да се изравнява по́-скоро съ едно отъ Верковичовитѣ *ó* (затвореното?); и тогава бихме се

поблазнили да прѣдположимъ, че гуглата надъ *о* у Верковича ще да е нѣкакъ бѣлѣгъ за такава дългота, каквато е забѣлѣзалъ Дриновъ въвъ своето *о* и каквато завѣрно трѣба да съществува като четвърто условие и при учленението на *оа* по Константинова.

Прѣзъ 1882. година се заинтересува съ родопскитѣ говори П. Р. Славейковъ (вж. „Рупското или рупаланското българско население и нарѣчие“, Наука II. 463—73), комуто е особито ударила на очи една прилика въ говора на най-западнитѣ българи въ Македония и на българитѣ въ най-затънтенитѣ кѫтове на Родопитѣ. Приликата споредъ него състои въ употрѣбата на троякъ членъ и въ отмѣната на старобългарскитѣ носовки съ *о* и *е*. Въ една забѣлѣжка къмъ съобщени пѣсни отъ обиходенитѣ мѣста (Наука, II. 559—70) Славейковъ казва, че въ селата на краинитѣ Чепино, Широка-лѫка и въ село Скребатно еднакво се отмѣнятъ ѫ, ѭ съ *о, іо*. Обаче въ друга забѣлѣжка напомня, че пѣснитѣ, дѣто срѣщаме отмѣницитѣ *о, іо (= ’о)*, сѫ записвани отъ учители, които не се освободили при записването отъ книжовнитѣ навици. И възможно е поради това, да не е тъкмо прѣдставена съ буквата *о* подиръ твърда и мека съгласка оная отмѣница, която е особита по гласежа си въ родопското нарѣчие, или пó-добрѣ въ най-характерния му говоръ ахърчелебийски. Не дава пó-надежно освѣтление за изговора на сѫщата отмѣница и П. Сырку въ разправката си „Рупаланы или рупци, замѣтка по болгарской діалектологіи“ (Филологическія записки 1883, IV. 1), съставена по собствени бѣлѣжки и по приноситѣ на Славейкова.

Като се основава върху разправеното отъ Славейкова и Сырку, В. Ягичъ запознава съ прѣдмета читателитѣ на Archiv für slavische Philologie (VII. 320—4: „Rupci oder Rupalani in Thracien und Macedonien, Eigenthümlichkeiten ihres Dialectes“), та казва, че старитѣ носовки се изговарятъ както широко *о* и *е*. Тукъ означението „широко“ (за *о*), съпоставено съ означенията „отворено или затворено“ (за *ô*) у Верковича, разбира сѣкашъ „отвореното“ образуване на особития родопски звукъ. Подъ „широко“ и „отворено“ у двамата автори трѣба да си мислимъ една и сѫща фонетична боя на оня звукъ *о*, въ който Дриновъ изтъква извѣстна дългота и за който Славейковъ е приелъ просто правописната буква *о*, когато по Верковича той би могълъ да се характеризува отъ тая страна съ гуглата ˆ. А какъ стои Ягичовото „широко *о*“ спрѣмо *оа* у Чолакова? Стои завѣрно тъй, както отвореното Верковичово *ô* спрѣмо сѫщия звукъ; а това оправдава горното приравнение на

гласежа по Ягича къмъ оня на отворено *ô* по Верковича. Ягичъ знаеше и отъ пó-рано за ахърчелебийския звукъ *оа* („Wie lautete ж bei den alten Bulgaren“ ASPh. III. 317 заб.); ала сега никакъ не го споменува, както и тогава не се спрѣ нарочито прѣдъ гласежа му. Така се отнесе къмъ *оа* и Миклошичъ.

Имайки прѣдъ видъ забѣлѣжкитѣ у Чолакова, на Константинова и Дринова за звуковната стойность на *оа* въ ахърчелебийски езиковни материяли и оцѣнявайки отношението на това *оа* къмъ другитѣ съотвѣтни самогласки въ сѫщитѣ материяли, азъ си прѣдставяхъ подъ него звукъ, учленяванъ нѣкакъ като *о*ᵃ (*ᵒо*ᵃ) („За звука ъ въ новобългарския езикъ“, Периодическо списание 1883, V. 28). Азъ дори се питахъ, дали „удълженийтъ“ изговоръ на *оа* не клони къмъ характеръ двоегласковъ. Пó-сетнѣ, откакъ бѣхъ направилъ една обиколка въ родопската краина Чепино, азъ можáхъ вече положително да се увѣря, че ония *о* у Славейкова, които се посрѣщатъ съ *оа* (нѣйдѣ и *о*) у Чолакова, съвсѣмъ не звучатъ еднакво съ етимоложката самогласка *о* (вж. Периодическо списание 1888, XXV—XXVI. 217 заб.).

Нови езиковни материяли изъ Родопитѣ и нови приноси за характеристика на тамкашнитѣ говори прѣдизвикаха наново и умножиха опититѣ за опрѣдѣление на особития родопски звукъ, покрай който се откриха още и други. К. Иречекъ записа въ Чепино пѣсни (отъ село Баня) и очърта мѣстния говоръ, въ който показа за ж пазвучна отмѣница *о* (Периодическо списание 1884, VIII. 76—94). Ала въ чепинското село Каменица тънко отличатъ етимоложкото *о* отъ отмѣницата за *ж*, та подъ Иречковото *о* безъ друго трѣба да се мисли за пó-инакъвъ гласежъ. Такъвъ азъ наистина слушахъ прѣзъ 1887. г. и въ Баня, па и въ осталитѣ чепински села, а сѫщо и въ таково учленение, което яко се доближава до ахърчелебийското „ни *о* ни *а*“.

Землякътъ на Х. Константиновъ и като него познавачъ на родопскитѣ краини С. Н. Шишковъ ни е дарилъ съ немалко свои работи, дѣто не заминува и особития звукъ на родопското нарѣчие. Въ описанието му „Устово, ахж-челебийский окрѫгъ“ (Пловдивъ, 1885), четемъ на стр. 22. слѣднитѣ думи за говора на устовци: „твърдитѣ гласове — *ъ, ь, ж* въ коренътъ на думитѣ се исхвърлятъ и замѣняватъ съ гласнитѣ двойни *оа* или *уо*“; а „когато въ коренътъ се срѣщне — *е, ѣ, я* — измѣняватъ се на — *ю* или *йо*… Това измѣнение въ произношението на думитѣ до толкова е коренно, щото мѫчно може человѣкъ да накаръ родоп-

чянинъ да произнесе тъмногласнитѣ *ъ, ь* и *ж*". Както всѣки може да съгледа, Шишковъ не притежава школуванъ граматически езикъ, за да изкаже правилно онова, щото е наблюдавалъ въ устовския говоръ. Така нешколувано се изказва за езиковни явления и Константиновъ. При все това отъ приведенитѣ думи на Шишкова е явно, че въ Устово не се чуятъ въ корени (въ сѫщность подъ назвукъ) звуковетѣ *ъ, ь, ж,* но вмѣсто тѣхъ стоятъ отмѣници — *оа* или *уо* и (въ меки срички) *о*. Първата и третята отмѣница сѫ вече извѣстни отъ пó-прѣдишни автори (Чолаковъ, Славейковъ); колкото за втората *уо,* тя припомня негли „удълженото *о*ᵃ или *ō* на Дринова (може и затвореното *ó* на Верковича), и въ такъвъ случай заедно съ него трѣба да се държи отдѣлно отъ *оа.* Шишковъ повтаря сѫжденията си за устовскитѣ отмѣници, вече прострѣни върху пó-широко родопско землище, и въ книгата „Животътъ на българитѣ въ срѣдна Родопа" (Пловдивъ, 1886). За „двойнитѣ гласни" *оа, уо* той казва, че „приематъ ударението въ крайната едногласна, като правятъ съ това да се чюе гласътъ на първата не ясно наполовина, а на послѣдната проточено", напр.: *доáрво, коáрстъ*. Съ това тълкувание Шишковъ дава на своитѣ означения *оа, уо* изрична стойность на двоегласки, когато у Чолакова и Константинова *оа* е положително буквена спрежка за единъ простъ звукъ. По тълкуването на Шишкова излиза, че въ отмѣницитѣ *оа, уо* има сврързани по една гласка несричкова, и тя е първата, и втората гласка сричкова, която е и назвучна; тъй че тия отмѣници прѣдставятъ възходещи двоегласки, дѣто сврърхъ това вториятъ елементъ се отлича съ пó-голѣма естествена екова пълнота. Пó-късно Шишковъ изнесе досущъ различни оцѣнки за изговора на сѫщитѣ отмѣници, отъ което може да се сѫди, че тѣхното особито учленение въ родопскитѣ говори много го е мамило.

Първиятъ авторъ на една история на българския езикъ, полскиятъ филологъ Антони Калина („Studja nad historyą języka bulgarskiego", 2 части 1887, въ Rozprawy wydziału filologicznego на Краковската академия, т. XIV. и XV. 354, 384, 393, 412), намира въ Родопитѣ за назвучни **ж, ъ, ѧ, ь** една отмѣница, която се изговаря или *ō, ó* (така и въ Дебъръ), или пъкъ поради дълготата на тия е разложена въ двоегласка *o͡a*. Въ примѣритѣ, що привожда Калина, сѫ употрѣбени покрай *ó, o͡a* (róka, m'oso, vo͡arch, mo͡alči) още означенията *о*ᵃ и ᵘ*о* (moᵃka, vᵘotre); а отъ това се види, че неговото схващане на ᵘ*о*, сир. ᵘ*о*, се изравнява съ *уо* на Шишкова, докждъ *о*ᵃ стои въ обратенъ смисълъ спрѣмо *оа* (= ᵒ*a*)

у тоя подирния, сир. прѣдставя низходеща двоегласка. Безъ да поддържа двоегласково учленение на сжщата отмѣница, Сырку я уподоби въ гласежа ѝ подъ *оа* на ромънското *ó* (напр. въ rótă, bólă) и на албанската двоегласка *ova* (у тоскитѣ; вж. „De la phonologie bulgare, dialecte macédonien" въ La Macédoine etc. par Ofeïcoff, 1888. 236—310). Поради това и мисли Сырку, че тая каже бѣлѣжита поява, която е свойствена само на ахърчелебийския говоръ, е заета отъ ония траки и власи, съ които българскитѣ славѣни сж имали отъ памтивѣка сношения. Изобщо обаче по Сырку между родопскитѣ помаци владѣе *о* за назвучни ж, ъ и ь. И Л. Милетичъ приима въ дисертацията си „O članu u bugarskom jeziku", Zagreb 1889. 46 за ж въ Ахърчелебийско, Широка-лъка и Неврокопско *ō*, или удължени *о*ᵒ и *о*ᵃ; а въ „Сборника за народни умотворения и пр." 1890, II. („Старото склонение въ днешнитѣ български нарѣчия", 226—8) само възпроизвожда означенията *оа, ьоа* и др. у Чолакова и Шишкова, безъ да имъ дири гласежа.

Работливиятъ и отдаденъ на просвѣтата въ роднитѣ си Родопи С. Шишковъ основа прѣзъ 1887. г. списание „Родопски старини", което посвети на фолклора на родопскитѣ българи. Градивото изъ разнитѣ говори пакъ го постави прѣдъ нуждата, да избира буквени означения за фонетични особитости и да обяснява изговора на еднитѣ и на другитѣ. Въ I. книжка на списанието си той тегли границитѣ на едно самостойно „родопско нарѣчие" и сочи като прѣдна отлика въ него това, че замѣстя кореннитѣ тжпогласни *ъ, ь, ж* съсъ проточени или двойни *ō, ӯ, ȍâ, ӱâ*, а кореннитѣ *е, ѣ, я* съсъ *ьō* или *йо*. Ала въ примѣритѣ изъ самото градиво (отъ Устово?) срѣщаме вмѣсто тия означения друга редица: *ó* (или ȍ), *ō, оá* и *ōá*. И въ двѣтѣ редици, съгласно съ казаното отъ Шишкова въ „Животътъ на българитѣ etc.", чъртицитѣ надъ буквитѣ показватъ назвука надъ всѣка отмѣница, а гуглитѣ удължения изговоръ; и ако назвуковитѣ чъртици биватъ двояко наклонени и стоятъ не надъ втория елементъ на двоегласкитѣ, вината ще да е нетолкова авторска, колкото печатарска. Изравнимъ ли върху тая основа диякритичнитѣ разлики между двѣтѣ редици, въ тѣхъ ще се яви пълна прилика откъмъ означенията *ō* и *оа*; а подиръ изравнение и между членове на втората редица тая ще състои само отъ *о, ō* и *оа*. Отъ двѣтѣ пъкъ редици заедно ще излѣзатъ общи означения *о, ō, у, оа* и *уа*, първитѣ три съсъ гласежъ „проточенъ", а осталитѣ „двоегласкови". Понеже въ двоегласкитѣ по Шишкова е назвученъ

вторият елементъ, а първият едвамъ се чуе наполовина, и то неясно, означенията *оа* и *уа* (сир. *°á* и *ʸá*) трѣба да се вематъ съ такава звуковна стойность, дѣто половичнитѣ елементи *о* и *у* да се отнасятъ взаимно като два правописни бѣлѣга на едно и сѫщо *о*. безъ назвукъ учленявано и въ родопскитѣ говори близко до *у*.[1]) Така биха се отнасяли взаимно и въ означенията *ó*ᵃ и *ó*ᵊ елементитѣ *а* и *ъ*, безъ назвукъ учленявани тъй малко отлично единъ отъ други. Това тъкмо се забѣлѣзва и у Константинова, когато поставя въ Сборника за народни умотворения и пр. 1889. кн. I. стр. 140 равенството *оа*=*о*ᵊ. Удълженитѣ *о* и *ó* ще да се отнасятъ помежду си както Верковичовитѣ „отворено“ или „затворено *ó*“; а между затворено *ó*(=*ō* у Дринова?) и удълженото *у* отношението трѣба да е таково, каквото е между Калиновитѣ *ō* или *ô* и *ᵘо*(сир *ʸо*). Въ послѣдица отъ тия съображения като съберемъ петьтѣ означения отъ „Родопски старини“ I. кн., *о*, *ó*, *у*, *оа* и *уа*, само подъ тритѣ *о*, *ó*(=*ʸо*, *у*) и *оа*(=*уа*), дохаждаме пакъ до ония сѫщи особити изговори, които сѫ се тъклили Шишкову и пóпрѣди подъ означенията *о*, *уó*, и *оа* въ „Животътъ на българитѣ etc“; *о* и *ó* стоятъ пó-близу до обикновеното *о*, като „отворено и затворено *ó*“, *оа* се накланя къмъ *а*, а и тритѣ притежаватъ своя дължина, пó-малка или пó-голѣма.

За гласежа на *оá*(=*ǒá*, *ȍâ*, *ỳâ*) Шишковъ се обяснява още еднажъ във II. книжка на „Родопски старини“. На стр. 28. четемъ отъ него заб. 11.: „въ думитѣ по мѣстно нарѣчие [сир. ахърчелебийско], въ които ся срѣщатъ двойногласнитѣ—*оа*—като п*оа*ть, к*оа*рсъ и др. ся изговарятъ взаимно и нѣкакъ проточено и винаги ударението на думата пада надъ тѣхъ. Затова тѣ съставляватъ единъ звукъ, свойственъ само на родопското нарѣчие“. Съ това обяснение се услабява наистина изразътъ на твърдението, че *оа* е двоегласка (и то възходеща), ала не се отстранява смисъльтъ на сѫщото, че *оа* не е простъ, едностроенъ звукъ, но съставенъ и съсъ своя дължина. Между туй въ слѣдната, III. книжка отъ сѫщото списание Шишковъ ни изненажда въ езиковно градиво отъ ксантийскитѣ села Исьоренъ, Габрово, Еникьой още съ означение *ъа* (нѣйдѣ *ъа*), покрай *ъ* (или *ь*=*'ъ*) *о*, *оа*, на отмѣници за **ж**, **ъ**, **ѫ**, **ь**, като пише и *ъа*, *оа* (или *ъá*, *оá*). Тукъ има очевидна съотвѣтность между означенията *о*, *оа* отъ пó-прѣдната

[1]) При това съпоставяне ние стоимъ изключиво възъ почвата на опрѣдѣлението отъ Шишкова, та не взимаме прѣдъ видъ и положението на бърнитѣ, кога се учленяватъ *о* и *у*.

редица и сегашнитѣ ъ, ъа, които завѣрно прѣдставятъ нова говорна особитость. Скобата надъ ъа и тукъ показва сричковото единство на двата елемента — $\widehat{ъа}$; а елементътъ ъ отъ $\widehat{ъа}$ е ново учленение срѣщу отвореното *о* отъ $\widehat{оа}$. Други „малки“ особитости се загатватъ още отъ Шишкова за говора въ Даръдере (кн. IV. стр. 6.), ала не сж показани.

Двоегласково естество е признато на ахърчелебийската отмѣница *оа* и въ „Сборника отъ народни умотворения, обичаи и пр.“ отъ А. Илиевъ (книга I. и едничка, 1889) въ пѣсни отъ селата Райково (стр. 60-1, 386) и Чокманово (101-15). Редакцията на сборника бѣлѣжи на стр. 102: „въ д*оа*рва, както на всждѣ дѣто стои *оа* се изговаря като двоегласка изведнажъ. Тъй се изговаря *оа* и въ в*оа*рварице. Отъ тази двоегласка въ с. Райково се чуе по́вече *а*, а пъкъ въ Чокманово — по́-вече *о*“. Ще рече, и да е поставена въ пѣснитѣ редомъ спрежката *оа*, тя има изговоръ нееднакъвъ: въ едното село се изговаря по начинъ, който я прави двоегласка възходеща (сир. ^{o}a), както бѣ сждилъ по́-рано и Шишковъ за *оа* и *уо*, а въ другото село изговорътъ изкарва двоегласка низходеща (сир o^{a}), каквато се разбира и у Калина подъ означението o^{a}. Ала едно лично свидѣтелство на устовеца И. Бѣлковски (записувачътъ на пѣсни у Чолакова) ни внушава да различаме покрай двата отбѣлѣзани у Илиева изговора на отмѣницата *оа* още трети, който се чуе въ само́ Устово. Бѣлковски привожда по споменъ сжждението на единъ старецъ, свой съселянинъ, който се присмивалъ на чокмановци, че думали нѣкакъ „п*о*лна к*о*шта ч*о*рна в*о*лна“, а пъкъ райковци казвали „п*а*лна к*а*шта ч*а*рна в*а*лна“, когато най-право се изговаряло въ Устово. Тъкмо тоя изговоръ Бѣлковски се опиталъ да прѣдаде въ свое врѣме (въ сборника на Чолакова) съ буквитѣ *оа*, както споменахме вече по́-напрѣдъ. Сжждението на стареца отъ Устово за гласежа на *оа* у райковци се признава отъ урожденеца на с. Райково (долно), нѣкогашенъ учитель тамъ, Х. Господиновъ само за нѣколко коренни кжщи, понеже всички остали се изравнявали откъмъ тая страна съ устовци. Дали не ще сж ония нѣколко кжщи прѣдставители на по́-старъ гласежъ на *оа* — такъвъ, какъвто се е записалъ и въ сборника на Илиева, та гласежътъ, познатъ на Х. Господиновъ като прѣвладащи въ Долно Райково, да се тълкува съ послѣшно приравнение къмъ устовския, понеже Долно (и Горно) Райково отстои на 3—4 километра отъ Устово, поминъчното срѣдище на околнитѣ села? Всѣкакъ по бѣлѣжката у Илиева намъ сж засвѣдочени три различни гласежа на

една ахърчелебийска отмѣница за ѫ, ъ, ѧ, ь, които можемъ да си прѣдставимъ подъ употрѣбенитѣ и отъ други за сѫщитѣ гласежи означения *ᵒa*, *oᵃ* и *o͡a*.

И така по мнѣнията на записувачи и изслѣдувачи на говори отъ родопското нарѣчие, на простора отъ Скребатно прѣзъ Чепино и въ Ахърчелебийско, тамъ сѫществуватъ назвучни отмѣници за ѫ, ъ, ѧ, ь отъ нѣколко вида, а именно: 1) единъ звукъ, бѣлѣзанъ у Чолакова (за Скребатно), отъ Славейкова и Иречека (за Чепино) съ *o*, което по Ягича е широко, а по Верковича би било „отворено“ *ô*, та и по Сырку би могло да се доближи до *o͡a* (сир „ни *o* ни *a*“), като си запазва извѣстна дългота; 2) други звукъ („ни *o* ни е“), който бива да се приеме за „затворено“ *ô* по Верковича, та се мисли отъ Шишкова (за Устово), Калина и Дринова (за Ахърчелебийско) за удължено *ʸo*, *у*, *o*; 3) трети звукъ, негли вече двоегласковъ, близъкъ до „отвореното“ *ô*, е оня *o͡a*, който у Чолакова (за Устово) и Константинова (за Карлуково) е изтълкуванъ като „ни *o* ни *a*“, па е приетъ така, или като *oᵃ* отъ Теодорова, Калина и Милетича. Ала тоя звукъ е наблюдаванъ още въ двѣ отсѣнки — а) било като низходеща двоегласка *oᵃ* (за Чокманово) у Илиева, б) или пъкъ като възходеща двоегласка *ᵒa* (за Райково) пакъ у Илиева и отъ Шишкова (*ᵒa*, *ʸa* за Ахърчелебийско); 4) най-сетнѣ четвърти звукъ двоегласковъ *ъ͡a* е посоченъ отъ Шишкова за селата Исьоренъ, Габрово, Еникьой. Въ пó-ново записано градиво у Шишкова и тоя звукъ се вѣсти съ двѣ отсѣнки: а) *ᵊa* като възходеща двоегласка, и б) *ъᵃ* като низходеща.

Колкото и да залѣгаме да сведемъ всички употрѣбени отъ споменатитѣ книжовници и учени означения за извѣстнитѣ отмѣници въ родопското нарѣчие къмъ пó-малъкъ брой бѣлѣзи на сѫщински или най-вѣроятни гласежи, все пакъ въ резултатъ остая нѣщо, което е доста разнолико и невѣмъ съдържа въ себе една несигурность. Ние намѣрихме за възможно да се приберемъ само при бѣлѣзитѣ *o*, *ô* (двата въ смисълъ на „отворено“ и „затворено“ *ô* на Верковича), *o͡a*, къмъ които прииждa напоконъ и *ъ͡a*, та да кажемъ, че подъ тѣхния изговоръ, за всички скупно малко или много удълженъ, сѫ си прѣдставяли записувачи и изслѣдувачи ония особити звукове, които въ говоритѣ на Скребатно, Чепино, Ахърчелебийско, Ксантийско отмѣнятъ подъ назвукъ старобългарскитѣ ѫ, ъ, ѧ, ь; ала дали тая спекулативна възможность се оправдава отъ дѣйствителностьта? Самата нееднаквость на означенията на отмѣницитѣ у единъ и сѫщи записувачъ или изслѣдувачъ стига

да възбуди мисъль, че гласежътъ на една или друга отъ тия отмѣници не е добрѣ уловенъ отъ писмото; и таково двоумѣние се закрѣпява още пбвече, като не е дадено отъ никого и едно пб-сѫществено, пб-научно опрѣдѣление на учленението, свойствено на една или друга отъ означаванитѣ сѣкашъ опипомъ отмѣници. Едно нѣщо трѣба да изтъкнемъ по тоя поводъ, а именно, че когато сѫ показвали записувачитѣ и изслѣдувачи, съ какви назвучни отмѣници за **ѫ, ъ, ѧ, ь** се отлича родопското нарѣчие, не винаги сѫ държали смѣтка за говоритѣ, дѣто владѣятъ отмѣницитѣ, па и за условията въ единъ и сѫщи говоръ, при каквито отмѣницитѣ биватъ различни; защото наистина отмѣницитѣ *о* или *ó* характеризуватъ говори отдѣлни отъ другъ, въ който стои вмѣсто тѣхъ *ъ*, както и отмѣницата *о͡а* лѫчи говоръ особитъ срѣщу оня, дѣто се слуша *ъ͡а*, а пъкъ говорътъ съсъ *о͡а* напр. показва вмѣсто тая отмѣница друга, ако сричката не е твърда, но мека. Обаче несъмнѣно е, че всички тия отмѣници иматъ помежду си тѣсно родство фонетично (покрай етимоложкото), въ което най-характеренъ членъ на рода се явява ахърчелебийската отмѣница *о͡а* и съ нейнитѣ двѣ отсѣнки *ᵒа* и *оᵃ*.

Откакъ почна да излиза „Сборникътъ за народни умотворения наука и книжнина“ (= СНУ, 1889), издаванъ отъ българското министерство на просвѣщението (отъ XIX. книга насамъ, 1903., отъ Българското книжовно дружество), нови записувачи, комай все учители, принесоха въ него свои градива изъ родопското нарѣчие, между тѣхъ и пò-раннитѣ Хр. Константиновъ и С. Шишковъ. Нееднакво сѫ прѣдавани въ тия приноси назвучнитѣ отмѣници за старобългарски **ѫ, ъ, ѧ, ь** въ говора на едно и сѫщо село, като намираме освѣнъ извѣстнитѣ вече звукове още и *а* (въ меки срички и *е*). У Константинова е отбѣлѣзана за чепинска Баня отмѣница *ó* срѣщу чисто *о* у записувача Д. Екимовъ; а самъ Шишковъ прѣдава тая отмѣница за нѣколко ахърчелебийски и рупчоски села изедно ту съ *оа* или *ᵒа*, ту съ *óа* или *оá*, ту пъкъ съ *ѫᵃ* или *ᵏа* (=*ъᵃ* или *ᵏа*). Вече във II. книга на „Сборчика“ (1890) редакцията му обръща нашето внимание (стр. 127. зб.) върху разлики въ говора на отдѣлни села въ родопската краина Рупчосъ, за да ни уталожи види се чуденето прѣдъ нееднакви означения на родопски отмѣници за сѫщитѣ старобългарски звукове; ала съ това още не се прѣмахватъ съмнѣнията за вѣрность и правилность на означенията, особито кога сѫ тѣ правени отъ сѫщия записувачъ за говора отъ сѫщото село. Тия съмнѣния ще е чувствувала ясно редакцията, та въ XI. книга (1894.) се споразумѣва съ г. Шишкова, да прѣдава

ахърчелебейскитѣ „двугласни“ еднакво съ °*а* (стр. 72. зб.); обаче малко пó-нататъкъ споразумѣнието се разваля, понеже споредъ Шишкова само означението *ж*ª прѣдавало добрѣ двугласнитѣ (стр. 140. зб.). Най-сетнѣ и това означение Шишковъ ограничава, като обявява пъкъ за неточно, настало по недоразумѣние и прѣдишното °*а*; той настоява сега (стр. 163. зб.), да се употрѣбятъ означения *о*ª, *ж*ª, *ж* (=ъ) — вѣроятно спроти както се чуятъ тѣхнитѣ изговори във всѣко село отдѣлно. Нека забѣлѣжимъ, че градивото, за което станалъ първиятъ уговоръ между редакцията на „Сборника“ и записувача Шишкова за вѣрно прѣдаване „двугласнитѣ“ (стр. 73-4, 94-5, 138-40), е надписано като ахърчелебийско, ала е черпено отъ лица въ рупчоскитѣ села Чепеларе (означение °*а*) и Орѣхово (означение просто *ж*, или *ж*ª, нѣколко пжти и °*а*). Дали трѣба да си мислимъ тукъ, че лицата сж по говоръ ахърчелебийци, а прѣселени въ Рупчоско? Обаче и въ такъвъ случай би трѣбало да прѣпполагаме, че потеклото имъ не е отъ едно село, щомъ у еднитѣ личи отмѣница °*а*, а у другитѣ главно *ж*. Нашитѣ недоумѣния за истинското състояние на работата се умножаватъ, когато виждаме Шишкова да надписва ново градиво отъ Орѣхово (отъ нови лица?) като рупчоско (стр. 163-4), при все че и тамъ отмѣницитѣ сж *ж* (ъ) и *ж*ª. Или Орѣхово отъ Рупчосъ има еднакъвъ говоръ съ нѣкое село отъ Ахърчелеби? А както говорътъ отъ друго ахърчелебийско село се отличa по отмѣница °*а*, която Шишковъ означава послѣ за пó-правилно съ *о*ª, така притежава сжщата отмѣница и селото Ситово въ Рупчосъ (стр. 163). Обаче какъ да тълкуваме случаитѣ в*ж*°лци, гр*у*°м въ градивото отъ това село? Завѣрно е влиялъ въ записването на първия случай обиходниятъ правописъ вълци-в*ж*лци, та не се добило в*у*°лци съсъ сжщото *у*°, както въвъ втория случай (срв. в*у́*льк въ „Славиеви гори“, 1894. кн. IV. 52, отъ Ситово); а това *у*° по учленение не ще да е отлично отъ онова *уо*, което бѣ отбѣлѣзвалъ Шишковъ пó-рано и което видѣхме у Калина подъ "*о*, па отъ своя страна приравнихме къмъ $\bar{o}$ на Дринова или къмъ затворено *ô* на Верковича. Тукъ не примѣсваме и означението *о*° у Шишкова, въ градиво орѣховско, понеже отмѣня звуковетѣ *ой* (к*о́*°ту, неам*о́*°си), а не носовки и ерове.

Прѣдишното си означение *оа* за ахърчелебийски отмѣници на **ж, ъ, ѧ, ь** Константиновъ поддържа и въ СНУ I., дѣто обнародува „Материялъ за изучване родопското нарѣчие“, взетъ изъ единъ дамаскинъ, писанъ до 1859. г. по народенъ езикъ съ гръцки букви. Писачътъ, прѣводачъ на словата (проповѣди) въ дамаскина, попъ

Кириакъ отъ Устово, си помагалъ съ грѫцкитѣ букви ο и α тамъ, дѣто по Константинова ималъ да означава отъ ахърчелебийския говоръ „тѫпия звукъ $\widehat{оа}$=ό" слѣдъ твърди съгласки; „умегченото произношение на сѫщия звукъ, т. е. звукътъ $\widehat{iоа}$—$\widehat{ьоа}$=ὄ" той означавалъ съ ε (стр. 140). Отъ това личи, че благочестивиятъ писачъ схващалъ въ своя говоръ звука на Константинова $\widehat{оа}$ ('$\widehat{оа}$) нѣкакъ тъй, както да доближава съ изговора си въ твърди срички пòвече ту гласката *о*, ту гласката *а*, а въ меки срички пòвече гласката *е*. По тая насока намъ идатъ на умъ ония два звука, за първия отъ които („ни *о* ни *а*") намѣрихме у Чолакова и у Шишкова означенията *оа*, *о*ᵃ и ᵒ*а* (срв. сѫщото по Илиева), а втория („ни *о* ни *е*") досѣщахме и подъ Верковичовото „затворено *ó*". Константиновъ опрѣдѣля и тукъ (стр. 142. зб. 19.), че „тѫпогласнитѣ звукове *ѫ* и *ъ* [сир. ѫ и ъ] се произнасятъ както *о* съ ефектъ [?] къмъ *а*=$\widehat{оа}$=*оъ*", когато сѫ подъ назвукъ; ала изобщо сѫди, че разясненията по родопското нарѣчие (между друго разбира се и по неговата фонетика), печатани до 1888. година, сѫ недостатъчни, и че това нарѣчие мѫчно се схваща (стр. 135). Тия сѫждения ще да важатъ и за сами Константинова. Въ словесно градиво отъ разни мѣста на това нарѣчие той и съпругата му Шина записватъ въ СНУ съ нѣколко разни букви назвучни отмѣници за носовки и ерове, при което допущатъ нееднаквость въ буквитѣ и за отмѣницитѣ отъ едно и сѫщо село. Така за чепинскитѣ села Баня, Лѫжани и Корово сѫ употрѣбени при отдѣлни записвания три разни бѣлѣга за сѫщитѣ отмѣници, *ó*, *ô* и ᵒ*а*, и ние оставаме въ извѣстно недоумѣние за относителния гласежъ на тия бѣлѣзи; за село Долно-Райково е показана пакъ отмѣница ᵒ*а*, ала за Фролово (колиби въ Бабякъ при Чепино) двѣ редомъ, ᵒ*а* и *ѫ*.[1]) А какъ се отнася отмѣницата за село Петково $\widehat{оа}$ къмъ фроловската, чепинската и другитѣ ахърчелебийски ᵒ*а* — дали както устовската къмъ райковската по Илиева? Нека припомнимъ, че означението ᵒ*а* се вѣсти у Константинова въ СНУ, откакъ става споразумѣнието между редакцията на сборника и Шишкова, та е възможно да го е поставяла и самата редакция.

Десетина други записувачи на словесно градиво изъ Рупчосъ, Чепино и Ахърчелеби въ СНУ комай не прибѣгватъ за назвучнитѣ отмѣници на носовки и ерове къмъ означенията, които съ толкова грижа за точность избиратъ и нагаждатъ Константиновъ и Шишковъ.

---

[1]) Има поводъ да се мисли, че и тая отмѣница *ѫ* въ говора на Фролово се е наставила подобно на говора въ Чепино само въ пологитѣ при *л*-*р* между съгласки.

Както сѫ постѫпили Славейковъ и Иречекъ, у които отмѣницитѣ сѫ не доста точно прѣдставени просто съ буквата *о*, така и пóвечето отъ споменатитѣ записувачи сѫ си послужили въ сѫщитѣ случаи съсъ сѫщата буква. И да допуснѣхме дори, че въ нѣкое тѣхно градиво *о* вѣрно прѣдава бѣлѣзания звукъ, все пакъ за градивото имъ отъ Чепино напримѣръ не можемъ да приемемъ обикновенъ гласежъ *о* тамъ, дѣто Константиновъ е слушалъ нѣкакъвъ другъ, та го бѣлѣзалъ съ *ó* и дори съ *°а*, а К. Шапкаревъ (Сборникъ отъ български народни умотворения, часть I. кн. 3. стр. 312. заб.) и съ *оӑ*.[1]) Само единъ записувачъ турялъ *ó* вмѣсто *о*, въ градиво отъ рупчоското село Върбово; ала другъ употрѣбилъ *оа* за ахърчелебийското село Петково. Означението *á* отъ трети за Павелско и *ж* отъ четвърти за Хвоина ще да отговарятъ пó-вѣрно на говоритѣ въ тия села отъ Рупчосъ, които не сподѣлятъ вече съ осталитѣ родопски говори никоя отсѣнка или бояֹ на особитата отмѣница за назвучни **ж, ъ, ѧ, ь.**

Покрай СНУ, дѣто е принасялъ най-много градиво за познание на родопскитѣ говори, С. Н. Шишковъ обнародувá такива приноси и въ новитѣ си списания „Славиеви гори" (1894, излѣзоха 8 книжки) и „Родопски напрѣдъкъ" (излиза отъ 1903.), съ които продължи пó-раннитѣ свои „Родопски Старини". Въ „Славиеви гори" кн. I. се четатъ слѣднитѣ забѣлѣжки за изговора на означени особити отмѣници въ говоритѣ на Чепеларе, Ситово, Орѣхово (въ Рупчосъ), Устово, Фатово (въ Ахърчелеби) и Ксантийско: „всѣкждѣ въ народнитѣ умотворения, гдѣто се срѣщнжтъ групитѣ... *о͡а, у͡а, іо͡а, у͡о, ъ͡а* — тѣ съставляватъ **единъ** звукъ въ мѣстнитѣ произношения" (стр. 38); „*ъа* въ селата Малево, Орѣхово и други Рупчоски, въ селата Еникьой и Габрово Ксантийско — *ж*, само че малко клонеще на *а*, което въ едни думи е пóвече, а въ други пó-малко" (стр. 52). Сравнени тия забѣлѣжки на Шишкова съ направенитѣ отъ него до 1894. г. другадѣ по сѫщия прѣдметъ, тѣ сѣкашъ не познаватъ никаква дългота въ означенията *уо, оа* (*°оа*), *уа, ъа,* които вече несамо не се изговарятъ „двоегласково", както се казваше пóнапрѣжъ, но не сѫ и „проточени". Инакъ обаче тия означения се посрѣщатъ съ прѣдишнитѣ у Шишкова, отъ които *уо* бѣхме успоредили като *ᵘо* съ удължено *ō* и затворено *ô*, а *оá-уá* схванали като *°а*. За това *°а* е настоявалъ Шишковъ слѣдъ 1894. г., както видѣхме, прѣдъ редакцията на СНУ. Колкото за гласежа на *ъа,*

[1]) Шапкаревъ приравнява по отмѣницитѣ *о, оӑ* за ъ, ь, ж (ѫ) дебърския говоръ съ родопския, като мисли тоя за дебърско-тракийска смѣша.

той е пакъ прѣдишнията, схванатъ отъ насъ като ъ^{а}, ала намѣстѣ съ толкова ослабѣло *а*, че комай се изравнява съ обикновения звукъ ъ = *ж*. Родопскитѣ говори, които притежаватъ тоя изговоръ на особититѣ отмѣници за назвучни носовки и ерове, ще да образуватъ откъмъ тая страна прѣходъ между източното българско нарѣчие и родопското.

Въ списанието си „Родопски напрѣдъкъ" Шишковъ се опитва да пролѣе повече свѣтлина върху „родопския говоръ" (нарѣчие), който трѣба да се смѣта като усамотенъ островъ между западнитѣ и източни български говори (срв. у Цонева СНУ XVIII. 374). Широкитѣ Родопски планини образуватъ една диялектова область съ отдѣлни покраини, дѣто владѣятъ пó-малки говорни особитости. „Освѣнъ че не се знаятъ — каже Шишковъ — географичнитѣ прѣдѣли на родопския говоръ съ неговитѣ подговорни особици, но не се знае и до гдѣ се простира неговото влияние" (кн. V. стр. 162). Между пóвече най-бѣлѣжити особици той изтъква и назвучната отмѣница за старобългарски носовки и ерове, за чийто гласежъ дава нови опрѣдѣления. Споредъ него (стр. 163) изобщо въ родопското нарѣчие е за отбѣлѣзване изговоръ на звуковетѣ ж-ъ въ коренитѣ, нѣйдѣ и въ суфикситѣ съ ударение на *о*^{а}, удължено *ó* и съ прѣдгласъ *у*^{о}. Въ централния родопски говоръ, ахърчелебийския, ж-ъ въ корени и суфикси назвучно се изговарятъ на *о* съ прѣгласъ на *а* = *о*^{а}: до^{а}рву, ко^{а}ща, ре^{ъ}ко^{а}л, валько^{а}т. Обаче въ нѣкои села отгласътъ къмъ *а* никакъ не се забѣлѣзва, а остава само *о*, но малко поудължено — *ó* (с. Чокманово, стр. 164), другадѣ пъкъ като съ прѣгласъ на *у* = *у*^{о} (Ситово, Мугла): дóрву, кóща, ду^{о}рву, ку^{о}ща. Тия звукове приимать и йотация, т. е. дѣто трѣба да се смекчатъ: мьо^{а}су, мьосу. Най-чистъ отъ влияние на други говори откъмъ *о*^{а} и ьо^{а} остая центрътъ на родопското нарѣчие, Ахърчелебийско, когато въ краищата му почнува да се забѣлѣзва влиянието на ъ^{а}, напр. въ Чепино. По осталитѣ простори на Родопитѣ на сѣверъ и югъ, на западъ и истокъ, звуковетѣ *ж-ъ* сж запазени подъ назвукъ и се изговарятъ съ отгласъ дѣ пó-силно, дѣ пó-слабо на *а* = ъ^{а}: дъ^{а}рву, мъ^{а}ка. Въ нѣкои села на централния говоръ (Устово, Райково, Тозбурунъ) се срѣщатъ единични случаи, дѣто *о*^{а} е минало въ чисто *а* (*á*ща, *вá*лна), ала това явление е много рѣдко, та не може да се взима като говорна особица, защото въ една и сжща челядь само нѣкои членове изговарятъ въ извѣстни думи *а* вмѣсто обикновеното и свойствено *о*^{а} или *ó*. Пó-нататъкъ Шишковъ се спира при рупския говоръ (въ Рупчосъ, кн. VI.

стр. 202): *ъ-ж* въ корени и суфикси подъ назвукъ се изговарятъ съ отгласъ на *а* = *ъ^а^;* безъ назвукъ минуватъ въ *а* ясно, което въ нѣкои думи потъмнява, та би могло да се отбѣлѣзва съ *^ъ^а* (ръ^а^ка, р*а*ка́вница, дъ^а^ну, ѝзд*а*ница). Откъмъ тоя звукъ селата Ситово и Лилково правятъ изключение и се отнасятъ къмъ ахърчелебийския говоръ: звукътъ е чокманското *ó,* въ нѣкои думи *уо,* съ прѣгласъ въ началото на *у,* но едва забѣлѣзано; ала се срѣща, ако и рѣдко, и *ъ^а^: бóбре^ъ^*, д*ó*ну (Лилково) и *буó*бре^ъ^, *дуó*ну (Ситово), но и бъ^ъ^з, дъ^а^ще^ъ^ре́^ъ^. Въ чисто турскитѣ думи отгласа на *а* = *ъ^а^* липсува: кърк, Тъмре^ъ^ш. Срѣщатъ се думи и съ чисто *а* и *ъ^а^* съ омекчение на прѣдходната съгласка (стр. 203): те́^ъ^вну и т'ъ^а^вну, че^ъ^сту и ч'ъ^а^стищ, з'ъ^а^мам. Говорътъ въ Широка-лъка (въ Рупчоско) по общитѣ си форми и особитости е ахърчелебийски (стр. 297).

Приведенитѣ нови опрѣдѣления на Шишкова за гласежа на родопскитѣ назвучни отмѣници на носовки и ерове очевидно се отклоняватъ въ нѣщо отъ даденитѣ въ „Славиеви гори" и възвиватъ пакъ къмъ ония, които запознахме отъ „Родопски старини". Едно отклонение отъ първитѣ и възвиване къмъ вторитѣ състои въ това, че поне за чокманското *ó*, *ô* Шишковъ признава изговоръ у д ъ л ж е н ъ, какъвто (дори и двоегласковъ) до 1904. г. бѣ обявилъ и подъ означенията *оа*, *уа*, *уо*. Другото отклонение е, че сега той говори за „прѣгласи" отъ *о* „на *а*" (бѣлѣжи това съ *^о^а*), за „прѣгласъ" и „прѣдгласъ" *у* на *о* (бѣлѣжи го *у^о^*) и за „отгласъ" отъ *о* на *а* (все *о^а^*), или отъ *ъ* на *а* (бѣлѣзано *ъ^а^*). Тия „прѣгласи", „прѣдгласи" и „отгласи", като сѫ отъ една страна термини за една и сѫща звукословна поява, отъ друга страна безъ друго сѫществено опрѣдѣлятъ онова, което въ „Родопски старини" бѣше само инакъ изказано съ думитѣ гласъ н е я с е н ъ, гласъ н а п о л о в и н а. Тамъ прѣдставяха такъвъ неясенъ, п о л о в и ч е н ъ гласъ въ означенията *оа*, *оу* първитѣ букви, понеже вторитѣ гласѣха назвучно и „п р о т о ч е н о". Върху тая основа ние приехме тия „д в о е г л а с к и" за възходещи и ги означихме съ *^о^а*, *^у^о*. Означенията на Шишкова въ „Родопски напрѣдъкъ" *о^а^*, *у^о^*, вмѣсто да покажатъ половичния гласежъ („прѣгласъ, прѣдгласъ, отгласъ") *о*, *у*, съ пó-малката буква, тѣ му даватъ пó-голѣмата, и отъ това произлиза буквената разлика за сѫщитѣ звукове. По сѫщия начинъ и *ъ^а^* трѣба да се смѣта за *^ъ^а*, съ половиченъ безназвученъ гласежъ на *ъ*. И така отъ казаното отъ Шишкова въ „Родопски напрѣдъкъ" за гласежа на особититѣ родопски назвучни отмѣници на носовки и ерове въ разни говори разбираме слѣдното: 1) въ Устово, Райково, Тозбурунъ, села ахър-

челебийски, па и въ Широка-лѫка (Рупчоско), се чуе ${}^{o}a$, спорадически се вѣсти и *а* (срв. показанията на Х. Господиновъ по-горѣ); 2) въ Сятово, село рупчоско, и Мугла (между вакъфскитѣ въ централна Родопа) се чуе ${}^{y}o$, ала покрай това и (чокманско) *ô* въ Ситово и Лилково (Рупчоско), наврѣменѣ и ${}^{ъ}a$; 3) въ Чокманово (Ахърчелебийско), та и въ Устово се чуе *ô*. безъ да се забѣлѣжи „отгласътъ" на *а*; 4) въ Чепино се чуе ${}^{ъ}a$, което въ рупчоскитѣ села Орѣхово, Хвойна, Павелско, Малево бива или пôясно (като *а*), или пôтъмно (като *ъ*); 5) ако изговорътъ на чокманското *ô* е удълженъ, още пôвече трѣба да се забѣлѣзва дългота въ изговора на ${}^{y}o$, ${}^{o}a$, ${}^{ъ}a$, пôрано означавани *уо*, *оа*, *ъа* и дори оцѣнявани за двоегласки.

Ако у Шишкова разнообразието въ опрѣдѣлението и означението на особититѣ родопски отмѣници зависи и отъ изрично посоченитѣ отъ него покраински и мѣстни говори, то не е показано въ такава зависность у другитѣ изслѣдувачи, които сѫ засѣгали отмѣницитѣ на **ѫ, ъ, ѧ, ь** въ родопското нарѣчие: всѣкой отъ тѣхъ изтъква малко много инакъвъ звукъ или гласежъ, а всинца мислятъ въ тоя случай за цѣлата родопска область, рѣдко само за извѣстна нейна краина.

П. Лавровъ, сега професоръ въ Петербургъ, отбѣлѣзва за **ѫ** отмѣница *а* въ едно „горнородопско" нарѣчие, а послѣ *о* изобщо въ родопскитѣ говори, та и за **ѧ, ь** (Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болгарскаго языка, 1893. стр. 26, 27, 32, 39). При все че се ползува отъ обнародваното градиво у Чолакова и въ СНУ кн. I-IV., той не споменува отмѣницата $\widehat{oa}$ съ нейния особитъ гласежъ, опрѣдѣленъ отъ Чолакова и Константинова. Нѣколко пѫти се бѣ спиралъ прѣдъ сѫщия прѣдметъ покойниятъ В. Облакъ въ ASPh (= Archiv für slavische Philologie) и СНУ. Той сѫдѣше, че въ Ахърчелеби отмѣницата на **ѫ** е „широко" *о*, произлѣзло отъ *а* въ назвучни, дълги нѣкогаси срички (ASPh XVI. 1894. стр. 476) — таково *о*, каквото има и въ Дебъръ, въ говора на Галичникъ, именно широко, наклонено къмъ *а* (все тамъ, XV. 1903. стр. 304-5). Обаче дебърското и родопското *о* сѫ настанали по различно развитие. Въ СНУ XI. 1894. („Приносъ къмъ българската граматика" — срв. „Einige Capitel aus der bulgarischen Grammatik" въ ASPh. XVII. 1895) Облакъ простря ахърчелебийската отмѣница *о* и върху говоритѣ въ Чепино и Рупчосъ (стр. 531); ала веднага слѣдъ това (стр. 532) бѣлѣжи, че тя е въ Ахърчелеби **оа** (звукъ едноставенъ), а въ Рупчосъ, Широка-лѫка и Че-

пино *о* (ASPh. XVII. 139, 143, 438). По́-нататъкъ ахърчелебийскиятъ звукъ *оа* се означава съ *о*ᵃ (538), което припомня казаното на стр. 531. за *о*ᵃ въ дебърското село Кленье: „то е единъ звукъ, който почва съ *о*, но тутакси минава въ кратъкъ *а*, почти *о*ᵃ". Тоя звукъ въ Кленье се отлича отъ отмѣницата *о* въ Галичникъ, понеже е по́-широкъ, като се доближава във второта си половина до *а*, та е нѣкакъ *о͡а* („Macedonische Studien" въ Sitzungsberichte на Виенската академия, philos.-histor. Classe CXXXIV. 1896. 23, 25, 145). Ахърчелебийското *оа* ще да има споредъ Облака по потекло, а може и по гласежъ, една успоредица въ нѣкои хърватски чакавски говори, дѣто дълго *а* се обръща на звукъ срѣденъ между *о* и *а* (отъ него се развило нѣйдѣ *о*), и друга успоредица въ словенския юнски говоръ (Jaunthaler Dialect), дѣто въ дълги срички се чуе подобенъ звукъ å. Затуй вѣрва Облакъ, че *о͡а* въ родопскитѣ говори е произлѣзло върху квантитетска основа (СНУ XI. 567).

Въ обширна критика на съчиненията на Калина и Лаврова по българския езикъ („Два труда по историята на българския езикъ", СНУ X. 1894) Л. Милетичъ бѣ натяквалъ Лаврову, че не споменува ахърчелебийското *о͡а*, и забѣлѣзалъ по тоя поводъ, че щомъ се схване главниятъ законъ за появата на това *о͡а*, лесно ще се групиратъ около него и онѣзи отклонения, които се явяватъ по говоритѣ, напр. въ чепинския спрѣмо ахърчелебийския (стр. 42). Кое е поне чепинското отклонение, у Милетича не е съобщено, та не може да се рѣши, дали не е онова *о*, което е поставилъ до *о*ᵃ въ ASPh. XX. 1898. стр. 588. Ала работата става по́-ясна въ най-новото му съчинение „Das Ostbulgarische", 1903. Въ говоритѣ на Ахърчелеби, Рупчосъ и Чепино той разпознава само двѣ отмѣници: широко *о* и *о*ᵃ (стълбецъ 38). За гласежа имъ и разпространението въ тритѣ области опрѣдѣля слѣдното. Отмѣницата въ Ахърчелеби е самогласка, която се изговаря между *о* и *а*, ала не прѣдставя двоегласка, както погрѣшно се е съобщавало досега; тъй че тя най-добрѣ може да се означи съ *о*ᵃ, понеже е наистина едно отворено, инди слабо закрѫглено *о*, което силно изглаша въ *а* (стлб. 211, 215). Тая истинска стойность на ахърчелебийската отмѣница Милетичъ лично констатиралъ въ Пловдивъ у помаци отъ Чепеларе, които досущъ ясно изговаряли *о*ᵃ. Въ Рупчосъ и Чепино отмѣницата е *о*, което звучи по́-вече или по́-малко широко; обаче въ първата областъ се чуе повечето *о*ᵃ, което намѣстѣ звучи и по́-тѣсно, по́-близу до обикновеното *о*, та се и пише просто *о*, а

въвъ втората область *о*ᵃ се доближило до обикновеното *о*, при все че тамъ има още *о*ᵃ (стлб. 216). Отъ това излиза, че *о*ᵃ владѣе като особита назвучна отмѣница за старобългарски носовки и ерове и въ тритѣ родопски области, или пó-добрѣ гóвори, ала тъй, че въ ахърчелебийския говоръ господарува напълно, въ рупчоския има до себе едно стѣснение къмъ *о*, а въ чепинския е наддѣляло това тъкмо *о* покрай *о*ᵃ. Милетичъ тукъ не се озърта къмъ инаквата разподѣла на тия отмѣници по родопскитѣ области и села у Шишкова, нито пъкъ къмъ другитѣ имъ видове или отсѣнки у Шишкова и Илиева. Между туй положително е, че селото Чепеларе въ Рупчосъ съсъ своята отмѣница *о*ᵃ далечъ не покрива и половината отъ рупчоската область, дѣто владѣятъ и отмѣници ъ, ᵃ*а*, *а*; че и въ Ксантийско, на югъ отъ Ахърчелеби, има надмощие отмѣницата *ъ͡а*; и че особитата чепинска отмѣница е позната и въ ахърчелебийски села, а сама́ у дома си не е настанена въ пологитѣ *trt, *tlt, дѣто още живѣе ъ. Отъ друга страна понеже ахърчелебийското *о*ᵃ по Милетича е „слабо закрѫглено“ *о*, което „силно“ изглаша въ *а*, то ще е въ сѫщность равно съ онова родопско *о͡а*, което Облакъ би уподобилъ на юнското словенско å и което по Шишкова и Илиева се чуе напр. въ Райково, та би се означило найдобрѣ съ °*а* срѣщу друго, чокманско *о*ᵃ. Стане ли отвореното *о*ᵃ по Милетича пó-тѣсно, за да се доближи до обикновеното *о*, то ще прилича вече негли на „затвореното“ *ó* у Верковича, и тогава „широкото“ *о* на Милетича ще се успорежда съ Верковичовото „отворено“ *ó*, или съ Ягичовото пакъ „широко“. Така въ сѫщность Милетичъ трѣба да отлича три особити родопски отмѣници: °*а* (Ахърчелеби), отворено *ó* (Рупчосъ-Чепино?) и затворено *ó* (Рупчосъ).

За гласежа на своето *о*ᵃ (= °*а*) Милетичъ намира право опрѣдѣлението, дадено у Чолакова (стр. 323. заб. 2.) и отъ Константинова (СНУ I. 142. заб. 19), при все че тоя подирниятъ поставя още *о͡а* = *оъ;* ала означението у тѣхъ *оа* той обявява за неправилно и таково, отъ което се е породило у записувачи и изслѣдувачи мнѣние за двоегласковъ характеръ на *о*ᵃ. Мѫчно е да се стовари вината за таково мнѣние върху Чолакова и Константинова, когато първиятъ, а особито вториятъ сѫ казвали за *оа,* че изобразява единъ звукъ, поради което и пръвъ Константиновъ употрѣби скобата надъ *о͡а*. „Двойни гласни“ *оа, уо* постави за родопски отмѣници най-напрѣдъ Шишковъ, а подиръ него биде характеризувано *о͡а* като двоегласка отъ Калина и Илиева, отъ тогова обаче съ малко значещата оговорка, че двѣтѣ гласни *оа* се изговарятъ

„изведнажъ“. Пó-важно е друго обстоятелство, изтъкнато при *оа* или други еднородни родопски отмѣници и върху което Милетичъ не е обърналъ внимание; то е „удълженийтъ“, „проточенийтъ“ изговоръ, дългота та, за която свѣдочатъ Дриновъ *(ō)*, Калина *(ō, ô)*, а особито Шишковъ, отъ когото имаме най-обилни наблюдения въ отликитѣ на родопскитѣ говори. Не се е изказалъ пôвече ясно за квантитета на „еднопоставния звукъ“ *o͡a* ни Облакъ, у когото поне е успореденъ гласежътъ му съ единъ словенски звукъ *å* въ дълги срички. Може би на присѫщието и на такава дългота въ родопското нарѣчие се дължи забѣлѣзаната отъ Славейкова негова обща отлика, че „стои провлѣканесто и расцапано“ (Наука II. 468). Самъ Милетичъ описва една дълга назвучна самогласка *å* на говора въ село Еркечъ (въ Айтошкия балканъ), която каже силно напомня звука *ô* на говора въ Ахърчелеби, а още пó-силно кайкавско-хърватския *å;* и поради присѫщието на такива подъ назвукъ дълги самогласки еркечкиятъ говоръ, по сѫждението на Милетича, прѣминува комай въ пѣние („Das Ostbulgarische“ 152, 154). Завѣрно къмъ таково „пѣние“ ще да сочи и не съ музикаленъ усѣтъ изразеното отъ Славейкова „провлѣканесто и разцапано“ качество на родопското нарѣчие. Сѫщо така се е изразилъ за говоритѣ въ Рупчосъ Г. Димитровъ, който е обиходилъ цѣлото българско княжество, за да го опише исторически, географски и етнографски: „въ Рупчоска околия“ каже „доста провлекателно говорятъ“ („Княжество България“, пловдивско издание 1895. стр. 26 = софийско издание 1894. стр. 9). За говора въ Еркечъ (и Голица, Паницово) Димитровъ отбѣлѣзва само особитата отмѣница *ȁ* (пȁрво, воздȁша), като прѣдполага и по други бѣлѣзи, че жителитѣ въ тия села сѫ отколѣшни прѣселенци изъ Рупчоско (вст. 23 = 7; по Иречека тѣ сѫ староселци отъ срѣднитѣ вѣкове, СНУ V. 1891. 504). Еркечката отмѣница *å* у Милетича, напомняща силно ахърчелебийската *ô*, е отличена отъ него съ учленение между *а* и *о* при извѣстно закрѫгление на бърнитѣ и твърдѣ мъничко снижение на долната челюсть. При слабо закрѫгление бърнено, ала между *о* и *а* се учленява и *ô*, вмѣсто което инакъ Милетичъ пише *о*ᵃ. Понеже „силниятъ“ изгласъ на елемента *а* при завършъка на учленението на *о*ᵃ ни даде поводъ да си прѣдставимъ тая отмѣница подъ означение *ᵒа,* крайниятъ елементъ *о* на отмѣницата *å* ни води къмъ обратно означение *ᵃо*. И прѣдставяме си приликата между ахърчелебийската и еркечката отмѣници въ отношението *ᵒа: ᵃо,* ако е дадено условие, че напорътъ на гласа и въ двѣтѣ се намира въ

крайния елементъ. „Дифтонгическое произношеніе“ присжжда на ахърчелебийското $\widehat{оа}$ *(оъ, $\widehat{jоа}$)* и Т. Флорински, Лекціи по славянскому языкознанію I. 1895, 183.

Особития звукъ $\widehat{оа}$ въ родопскитѣ говори Б. Цоневъ смѣта не за едноставенъ, но за сложенъ. Той си го прѣдставя съ изговоръ, въ който се чуе ту повече *о*, ту повече *а* („Програма за изучване българскитѣ народни говори“ въ СНУ XVI—XVII. 1900. стр. 885); и като не показва, кой отъ двата елемента на сложния звукъ се изговаря съ пó-голѣмъ напоръ, може би сподѣля за гласежа на $\widehat{оа}$ мнѣнието, изказано комай съсъ сжщитѣ думи у Илиева за райковското $^{о}а$ и чокманското $о^{а}$, па извѣстно и отъ разясненията на Шишкова. Изобщо Цоневъ отлича въ родопскитѣ говори три изговора на отмѣници на коренно ж: $ъ^{а}$ въ Рупчосъ, $о^{а}$ въ Ахърчелеби, *ô* (= широко *о*) въ Чепино, които сж прѣходъ отъ ирационалния звукъ *ъ* къмъ чисто *а* или *о* („Къмъ историята на български езикъ“, СНУ XIX. 1903. стр. 57). Съсъ всичко това той се отклонява отъ мнѣнието на Милетича, ала не се съгласува и съ Шишкова, до когото все пакъ стои пó-близу поне откъмъ видоветѣ на отмѣницитѣ. По движението на учленението отъ *ъ* къмъ „чисто“ *а* Цоневъ би трѣбало да означава родопската отмѣница $ъ^{а}$ обратно съ $^{ъ}а$, както пояснихме сжщото и спрѣмо Шишкова; а съотвѣтно съ това и неговото означение $о^{а}$ ще се замѣни съ $^{о}а$, както биде пояснено и спрѣмо Милетича. У Цонева не става дума за квантитетъ на $^{ъ}а$, $^{о}а$, *ô*.

Въ приведенитѣ до тукъ бѣлѣжки, сждения, нагледи и опрѣдѣления на разни записувачи и изслѣдувачи на родопско езиковно градиво досѣжно до особититѣ родопски отмѣници на старобългарски назвучни юсове и ерове намъ се чъртае една трийсетгодишна книжовна история на мнѣнията за реченитѣ отмѣници. Ние изложихме тия мнѣния за гласежа на отмѣницитѣ, безъ да анализуваме, кога коя отъ тѣхъ се вѣсти подъ назвукъ за една или друга отъ старобългарскитѣ гласки ж, ъ, ѧ, ь; нашата цѣль бѣше да покажемъ, що е било до сега констатирано за тѣхъ въ книжнината, като имахме главно прѣдъ очи особитото, характерното за родопското нарѣчие въ сравнение съ другитѣ български нарѣчия. При изложението на всѣко отдѣлно мнѣние ние застаяхме на становището на автора му, и съ неговитѣ собствени наблюдения и термини дирѣхме да си разяснимъ сжщината на прѣдмета. Ала за да се добиятъ отъ разнитѣ описания и означения на прѣдметнитѣ родопски отмѣници податки, годни за сравнение, нашитѣ разяснения трѣбаше

подиръ всичко да прѣваждатъ намѣстѣ чуждитѣ изрази и бѣлѣзи на други, пóвече сътвѣтни на описванитѣ отмѣници. Така ни се обяви една редица особити по гласежа си звукове, които владѣятъ по отдѣлно въ редица родопски говори; а въ тая редица звукове е най-много мѫчилъ схващането на книжовници и учени оня, който се смѣта за ахърчелебийска, или пó-тѣсно стои като устовска особитость въ родопското нарѣчие. Той е звукътъ *оа*.

Понеже за особития тоя звукъ *оа* сѫществуватъ досега толкова нееднакви опрѣдѣления и означения, ние ще се опитаме да го характеризуваме по истинския му гласежъ, като се рѫководимъ отъ свои наблюдения и използуваме установеното отъ други. Покрай *оа* ще можемъ опрѣдѣли гласежа и на осталитѣ сродни нему особити родопски звукове — все назвучни отмѣници на старобългарски юсове и ерове — като имъ посочимъ отношението спрѣмо *оа*.

Всинца, що сѫ разправяли за гласежа на родопския звукъ *оа*, сѫ отбѣлѣзали въ него положително както дѣлъ (екъ) отъ учленение на *о*, така и дѣлъ (екъ) отъ учленение на *а*, ако и въ нееднакви помежду имъ отношения. Мнѣнието на Дринова за учленение само на *о* у д ъ л ж е н о не се отнася — както вече забѣлѣжихме — къмъ сѫщинския звукъ *оа*. Като знаемъ, че старецътъ устовецъ на Бѣлковски е разпознавалъ отъ устовското *оа* други два подобни звука, дѣто по свѣдочбитѣ на Илиева и Цонева еднажъ наддѣлява учленението (екътъ) *о* (чокманско *о*ᵃ), а другожъ учленението (екътъ) *а* (райковско ᵒ*а*), ние трѣба да държимъ *оа* съ таково учленение, при което двата дѣла (ека) *о* и *а* горѣ-долу да се у р а в н о в ѣ с я т ъ, и въ това взаимно отношение да се с л и в а т ъ въ единъ едностроенъ производъ, за да прѣдставятъ „е д и н и я", „простъ" звукъ *оа* на Константинова. По тогова учленението на *оа* трѣба да се производжа въ устата тамъ, дѣто се захваща звукътъ *о* и се изкарва *а* подобно на *ъ*; инди *оа* се учленява въ пологa прѣди всичко в е л а р н а (подъ мекото небце), послѣ съ задния край на езикова гръбъ, повдигнатъ с р ѣ д н о, и напоконъ при извѣстна степень и форма на б ъ р н е н и я о т в о р ъ и н а п р е ж е н и е на производещитѣ органи. Н а п р е г н а т и я т ъ заденъ край на езика се държи въ сѫщность подъ п р ѣ д н а т а область на мекото небце, сир. пóвече напрѣдъ отъ гърлото (зѣва). Отворътъ на бърнитѣ е с л а б о з а к р ѫ ж е н ъ, а закрѫжението става с м ѣ с е н о, започнато вертикално, па веднага прѣвърнато въ хоризонтално, и съ мънино понизение на долната челюсть; между вертикалното и хоризонталното закрѫжение бърнитѣ и з л е к а се подаватъ отъ зѫбитѣ н а п р ѣ д ъ и при

понизението на челюстьта напущатъ своята активность. Това тъкмо смѣсено закрѫжение на бърнения отворъ и понизение на долната челюсть е причина на произвожданния и възприиманъ двоякъ, слѣтъ екъ при учленението на устовското $\widehat{оа}$. Екътъ на едно напрегнато веларно срѣдно *о* вече отнапрѣжъ е полазенъ отъ ека на сѫщо таково *а*, та тѣсната везка помежду имъ съвсѣмъ не е неумѣстно означена отъ Константинова съсъ скобата надъ *о* и *а*.

Ако подиримъ у E. Sievers, Grundzüge der Phonetik [5](1901, стр. 103), въ таблицата на самогласкитѣ нашия звукъ $\widehat{оа}$, ние нѣма да го намѣримъ, защото тамъ не сѫ прѣдставени самогласки съ разни степени и форми на закрѫжението (срв. § 275). Обаче и не бихме имали право да го диримъ въ чия и да е таблица на самогласки едноставни, понеже $\widehat{оа}$ прѣко увѣренията на Константинова и на други слѣдъ него изглежда да е звукъ сглобенъ, „сложенъ“, както поддържа и Цоневъ. Двоякиятъ екъ въ него, отличанъ и отъ Облака, и отъ Милетича, говори вече въ полза на сѫждението на Цонева. И наистина, натъкми ли се изговоръ на $\widehat{оа}$ и непрѣкѫсвано се продължава гласежътъ му, той въ продължението си не ечи такъвъ, какъвто е въ началото си. Ако слѣдъ почнатия изговоръ удряме съ дланьта си срѣщу бърнитѣ доклѣ се продължава гласежътъ, ние ще добиемъ една редица еднакви екове, въ които нѣма нищо подобно на началото на гласежа; тия екове, колкото и да сѫ видоизмѣнени отъ удрянето по бърнитѣ, ще отговарятъ на учленението само на едно малко-много напрегнато веларно срѣдно *а*, безъ потрѣбното за нѣкое *о* закрѫжение на бърнения отворъ. Това показва, че въ изговора на $\widehat{оа}$ имаме тѣсно свързани двѣ учленения, виновници на екове отъ двѣ степени, инди и на два особни звука. Първиятъ звукъ (*о*), учленяванъ прѣзъ траянето на началното, пó-изразито закрѫжение на бърнения отворъ, има естествено пó-малка екова пълнота; а вториятъ звукъ (*а*), съ който се завършва сглобениятъ гласежъ, като се учленява при спусната мъничко долна челюсть, сир. при пó-голѣмъ отворъ на устата и пасивни бърни, притежава сравнително пó-голѣма екова пълнота. Двата особни, свързани въ единъ производъ звука $\widehat{оа}$ образуватъ по такъвъ начинъ една двогласка. Отъ тѣсното съединение ведно е естествено, всѣкой отъ звуковетѣ да измѣня въ нѣщо своето учленение, сир. да се редуцира, и тогава да бѫде за себе такъвъ, какъвто единично да не се срѣща въ звуковата система на говора.

Обикновено двогласкитѣ се смѣтатъ дълги гласки, при все че съставнитѣ имъ звукове могатъ да стигатъ до най-крайна крат-

кость и една двоегласка да не трае пó-дълго отъ всѣка сричка съсъ съгласка и кжса самогласка. Та и въ двоегласкитѣ поради едносричковата връзка между съставнитѣ имъ звукове само единътъ отъ тия важи за самогласка (сричковъ сонантъ), а другиятъ спада на съгласка (несричковъ консонантъ). **Устовската двоегласка** *о͡а* и да нѣма отъ Милетича и др. признание на дългота, пакъ е дотолкова **дълга**, че участвува съсъ свой пай въ „**проточения**" характеръ на говора. Въ нея не може да се покаже отдѣленъ звукъ дългъ, нито пъкъ такъвъ, който да важи само за съгласка; тя е двоегласка, въ която двѣ кратки самогласки въ тѣсната си едносричкова везка сѣкашъ не издаватъ, коя отъ тѣхъ се изговаря съ пó-голѣмъ напоръ на гласа, та владѣе надъ другата и е сричкова, а коя съ пó-малъкъ, та се подчинява подъ първата и е несричкова: и двѣтѣ се прѣливатъ една въ друга. Двоегласката *о͡а* затуй неизглежда да е низходеща (съ напоръ върху първия си съставникъ), или възходеща (съ напоръ върху втория). Двата съставника тъй се уравновѣсятъ взаимно, че първиятъ (*о*) и да започва да ечи прѣденъ подъ назвука на сричката, се учленява съ пó-слаба екова пълнота. Такива двоегласки се казватъ „**несжщински**". Подобна по качество на тая *о͡а* може да се посочи въ българскитѣ говори още една, именно *е͡а*, която сжщо тъй не е била досега призната отъ домашната диялектология. Подъ назвукъ и като отмѣница на ѣ тя се чуе най-изразито въ говора на Банско (Разложко), па е присжща и на родопскитѣ говори, дѣто помага за „протакане" на изговора.[1])

Съставникътъ *а* отъ двоегласката *о͡а* въ Устово умѣрява съ ековата си пълнота силата на напора на съставника *о*; ала въ

---

[1]) Като прѣглежда новобългарскитѣ отмѣници на ѣ въ СНУ XVIII., Б. Цоневъ дума за родопската отмѣница, че прави изговора **широкъ** и малко **провлѣченъ**; а това каже произлиза отъ едно комай **цѣло** *е* прѣдъ самогласка *а*, което **личи хубаво**, и отмѣницата, съставена отъ *е* и *а*, добива характеръ на **двоегласка** (стр. 378). Цоневъ я означава съ *^{e}a*. За разложката отмѣница той би прѣдложилъ означение *$^{e}ё$* или *æ*, за да се види на тоя звукъ и „**сложностьта** му, и твърдостьта му и **дължината** му" (381). А Милетичъ държи за родопската (рупска) отмѣница (въ централна Родопа и къмъ югъ) бѣлѣга *$^{e}ä$*, употрѣбенъ най-напрѣжъ отъ В. Облакъ за говоръ въ Солунско, като припомня, че подъ него никакъ не бива да се мисли за нѣкаква двоегласка, за каквато се е промъкнало въ науката мнѣние подъ бѣлѣга *е͡а* (Das Ostbulgarische, стлб. 222). Обаче Облакъ (Macedonische Studien, 25) опрѣдѣля за *$^{e}ä$*, че „се захваща съсъ *е*, което бърже прѣминува въ *ä*." Това опрѣдѣление прилича на приведеното пó-рано негово за *о͡а* въ Кленье, съ което отличаше въ опрѣдѣления звукъ **двѣ половини**. Както и да се мжчимъ да опрѣдѣляме гласежа и качеството на *е͡а* = *^{e}a* = *$^{e}ä$* въ Банско, ние не ще можемъ да забъшимъ въ него учленението, при което гърбътъ на езика полазя тънко едно слѣдъ друго **двѣ** пологи: първа палатовеларна срѣдна и втора веларна срѣдна, двѣтѣ ненапрегнати; съединението на двѣтѣ се чувствува сѣкашъ и отъ челюстния жгълъ, за да се изкара учленението на съставника *а*. Банската двоегласка *е͡а* би могла да се означи по Sievers'а съ *е͡а*. Въ други говори има нѣкои отлики отъ това учленение.

Чокманово тоя подирниятъ се издига съ напора си надъ *а* така, че ясно владѣе като сричковъ. Затуй е казалъ Илиевъ, че тамъ се чуе пб̀вече *о*, и подобенъ фактъ не се отрича отъ Цонева; затуй сѫ били принудени и Облакъ съ Милетича, да отличатъ и отлѫчатъ едно „отворено", „широко" *о* въ особития родопски звукъ; и съ право пише А. Калина, че „звукътъ *о* се изговаря удължено подъ влиянието на облия назвукъ и нѣкакъ съ извѣстенъ отгласъ въвъ видъ на самогласково *а*" (Studya, 384). Чокманската двоегласка не прѣлива взаимно двата си съставника, както устовската, но запазва помежду имъ извѣстенъ прѣходъ (разставка). Тя учленява *о* съсъ силно хоризонтално закрѫжение и съотвѣтно изпѫчване на бърнитѣ (както обикновената напрегната самогласка *о*), а съставника *а* изкарва пб̀-слабо, полугласково; тоя е вече ясно несричковъ. Това качество на *а* е ималъ на умъ Шишковъ, когато е писалъ за ахърчелебийско „*о* съ прѣгласъ на *а*" въ „Родопски напрѣдъкъ" 163. Така чокманската двоегласка е низходеща, та умѣстно се означава съ *о*ᵃ, което би се равнило на *оа̯*. Полугласковото качество на съставника *а̯* го сближава яко съ изговора на *ъ*, поради което и бѣ се явило означение *о*ᵊ отъ Теодорова, възприето намѣстѣ отъ Константинова и Милетича.

Обратно става учленението на райковската двоегласка: тамъ несричковъ, полугласенъ е първиятъ съставникъ *о*, а сричковъ, носещъ напора на гласа е вториятъ, *а;* или съ думитѣ на Шишкова: „ударението е върху *а*, отъ което *о* се чуе наполовина, а *а* проточено". Двоегласката е възходеща; и понеже динамично пб̀-силниятъ и сричковъ съставникъ се учленява при пб̀-голѣмъ устенъ отворъ, та има и пб̀-голѣма естествена екова пълнота отколкото динамично пб̀-слабиятъ и несричковъ, сѫщата двоегласка е отъ вида на „сѫщинскитѣ". И за нея прилѣга означението ᵒ*а*, употрѣбено въ разни случаи отъ Шишкова и отъ Константинова; то би се равнило на *о̯а*. Отъ тука съ постъпенъ прѣходъ къмъ пб̀-голѣмо закрѫжение и изпѫчване на бърнитѣ въ началото на изговора на двоегласката неусѣтно се достига до изговоръ *уа* = ʸ*а*, какъвто Шишковъ изтъква още между другитѣ родопски отмѣници на юсове и ерове подъ назвукъ.

За с. Чокманово Шишковъ бѣлѣжи въ „Родопски напрѣдъкъ" I. 163, че неговътъ изговоръ не оставя да се чуе пълна двоегласката *о*ᵃ, както е въ други срѣднородопски села, но изкарва само *о* „малко поудължено", безъ „отгласа къмъ *а*". Таково *о*, като отмѣница за назвучни юсове и ерове, сѫществува въ родопскитѣ говори, и него

тъкмо ще е чулъ Дриновъ, за да го характеризува като ō; то е веларно, срѣдно, напрегнато и закржжено дълго *о* (= o^1 у Сиверса), мислено вѣроятно и отъ Верковича подъ опрѣдѣлението „затворено ό“, при все че това му опрѣдѣление прилѣга и за другъ, палатоверларенъ напрегнатъ звукъ, именно за оня, който и по означенията у Чолакова излиза да е „ни *о* ни *е*“ (= $ό^1$ по Сиверса) и се вѣсти въ палатални срички. На друго мѣсто Шишковъ означава своето „поудължено“ *о* съ *ό*. Подъ сжщата буква го привожда и Калина. Милетичъ го изкарва отъ „стѣснение“ на *о*. Освободено отъ напрежението на езика, то става на Верковичово „отворено *ό*“, или Ягичово „широко *о*“. При напрежение на езикова задни край, ако не и при слабо удължение, отличатъ въ Чепино назвучната отмѣница *о* за юсове и ерове отъ назвучното етимоложко *о* (= o^2 у Сиверса). И това напрегнато $o = o^1$ трѣба да се чете подъ проститѣ означения *о* на отмѣници у Славейкова, Иречека и Шапкарева за Чепино (у Константинова *ό*), у Чолакова за Скребатно и у нѣкои учители-записувачи въ СНУ за други родопски села. Напрегнатото веларно срѣдно *о* нѣйдѣ се изговаря несъмнѣно съ единъ запнатъ почетъкъ („fester Einsatz“, Sievers[5], § 385), сирѣчъ тъй, че дихътъ за o^1 трѣба напрѣжъ да разбие приготвения затворъ на гласилкитѣ и тогава да се учлени самата самогласка; отъ това се образува пакъ подъ мекото небце прѣдъ назвучното и дълго *о* единъ избухливъ гръклянoвъ звукъ, който подъ дѣйствието на дължината и назвука може да се развие и до полугласково *у*. По тоя начинъ вмѣсто $ō^1$ произлиза $'ō^1$, та дори двоегласка $^yo^1 = yo^1$. За нея срѣщаме у Шишкова означенията *уо* и (погрѣшно) y^o, като се бѣлѣжи тамъ съ огледъ къмъ това подирното, че въ нѣкои срѣднородопски села се чуело вмѣсто *о* само *о* съ „прѣгласъ“ (или „прѣдгласъ“) на *у*. Калина е възприелъ означението на Шишкова въ правилния видъ (съ латиница) ^uo.

Отъ Шишкова знаемъ още означения *ъа* = $ъ^a$ ($ж^a$), *'а* (^ъa), които слѣдъ горнитѣ разяснения и опрѣдѣления, и сравнени съ o^a, *'а*, не оставятъ съмнѣние, че сж пакъ двоегласки; въ тѣхъ играе вмѣсто *о* съставникъ *ъ*, еднажъ сричковъ, а другожъ несричковъ, полугласенъ. Съставникътъ *ъ* би билъ напрегнатъ високъ веларенъ звукъ, щомъ е отличенъ отъ напрегнатото *а*. Дали се чуе двоегласка $\widehat{ъa}$, съотвѣтна на $\widehat{oa}$, и дали съставникътъ *ъ* отъ $ъ^a$ се явява подъ толкова вида, както *о* отъ o^a, не ни е показано отъ никого.

Тия двѣ редици двоегласки — $\widehat{oa}$, *о̯а*, *ǫа* и *ъ̯а*, *ъ̨а* — извадени изъ обнародуваното досега градиво за родопскитѣ говори, може

би въ дѣйствителность да не сж тъкмо толкова и тъкмо отъ такива съставници сглобени, както ние ги прѣдставихме; затуй сж нужни проникливи и систематични издирянияна мѣсто. Ала все пакъ и тоя часъ положително сж дадени втората и третята двоегласка, таче и първата, поне откъмъ начина на сглобението и типа на съставницитѣ имъ. Сжщо така сж нужни още издирянияза дългитѣ самогласки *o*[1], *'o*[1] resp. *yo*, *ó*[1], при все че за мене и тритѣ сж достовѣрни. Особито трѣба да се дотвърди, че въ родопското нарѣчие всички тия тъй специфични звукове сж кое истински двоегласки, кое дълги самогласки, ако и да имъ се не знаятъ още или отричатъ дори такива качества. Изслѣдувачитѣ на българскитѣ говори, като познаватъ напр. нѣмскитѣ двоегласки *au*, *eu*, или дългитѣ нѣмски звукове въ Mehl, Ehre, забавятъ истината, ако настояватъ, че *ôa*, отъ което фактично намѣстѣ се чуе пóвече *o*, а намѣстѣ пóвече *a*, не може да бжде двоегласка, и че въ банскитѣ *б'äл*, *б'äли* нѣма поне дълги отмѣници на ѣ, и ако сжщитѣ изслѣдувачи дирятъ, да бждатъ и българскитѣ двоегласки и дълги самогласки еднакво сглобени и еднакво дълги, както напр. нѣмскитѣ. Английската дума *no* съдържа въ дългото си *o* цѣла двоегласка *ou*, не пó-дълга отъ обратното по съставъ родопско *'ō*[1], *yo*; а споменатитѣ орѣховски примѣри *кó°ту*, *неамó°си* още пó-добрѣ постигатъ равенство съ английската дългота. (Срв. за дългота на звукове въ българския езикъ у Б. Цоневъ, СНУ XIX. 51 сл.; обаче нека забѣлѣжимъ, че у г. Цонева не е отлжчена фонетичната дългота отъ емфатичната).

Разпространението на тия особити родопски двоегласкови и самогласкови дълги отмѣници сжщо не е още доста издирено, па и мжчно ще може да се издири въ областитѣ подъ турска управа. По вѣститѣ, що имаме отъ разни книжовници и записувачи, а найвече отъ Константинова и Шишкова, това разпространение, което лжчи взаимно и говоритѣ на родопското нарѣчие, ни се прѣдставя отгорѣ-отгорѣ така.

1. Устовската отмѣница *ôa* и 2. чокманската *oa* сж наблюдавани въ Ахърчелеби, въ горното корито на Арда, въ паланката Пашмаклж, и селата Устово, Лока, Подвисъ край притока Черна-Арда, Пещера, Чокманово, Кулкутникъ, Паласъ (Малки и Голѣми) по юженъ погонъ отъ тоя притокъ, Дере-Кьой (Горно и Долно), Бостина край притока Бѣла-Арда, Левочево между двата речени притока, Карлуково и Петково край притока Мала-Арда, Пюскюллие, Кременье и Хасьовица. Наблюдателитѣ не сж отлжчили, дѣ се чуе едната, а дѣ другата отмѣница, понеже и не всѣкой е

билъ въ състояние, да досѣти и двѣтѣ. Отъ Константинова би се разбирало, че устовското *ôa* владѣе и въ Карлуково и Петково. Сами Шишковъ смѣсва *ôa* съ *oa* и съ *ō* за Устово, Чокманово. Нека забѣлѣжимъ, че смѣсването става найвече откъмъ мекитѣ срички, дѣто бива отмѣница *ō*[1].

Съ чокманската отмѣница *oa* (или *o'*) ще да се изравняватъ въ Широка-Лока и Чепеларе, въ южния край на Рупчосъ, при все че у Шишкова за Чепеларе намираме и *ǫa*.

3. Райковската отмѣница *ǫa* е наблюдавана въ селата Долно (и Горно) Райково между Пашмаклж и Устово край Черна-Арда, Голѣмо и Мало Вийово (Каршилж) на Мала-Арда, Фатово на югъ отъ Устово, Топоклу къмъ изтокъ отъ Фатово на Арда, колибитѣ Фролово въ Чепино (западна Родопа) и паланката Даръдере вече въ южна Родопа. Къмъ тѣхъ ще да се дружатъ и Кошница, Тозбурунъ съ градеца Смилянъ на Арда подъ Чокманово. Двѣтѣ села Райково се редятъ у Шишкова и подъ устовската отмѣница, като се подвежда пъкъ и подъ райковската Чепеларе.

4. Самогласковата отмѣница *ō* е наблюдавана въ твърди срички съ твърдѣ слабъ просторъ въ Ахърчелебийско: тя е забѣлѣзана въ село Стража, па се сочи и въ Чокманово и Левочево (по смѣша съ *oa*, *ôa*), поради което се прѣкарва дори и въ Устово. Нейната область е по-голѣма въ Рупчосъ, въ колибитѣ Сулица, Стойкитѣ и селото Върбово, всички надъ Чепеларе, като се смѣсва и съ чепеларската и широколжшка двоегласка *oa*. Въ Мугла, найюжния кжтъ на Тъмрѣшко (вакъфски села), отмѣницата е вече *'ō* или *yo*, което се срѣща и въ Ситово, на изтокъ отъ сами Тъмрѣшъ въ Рупчосъ, при все че за Ситово и югозападното отъ него Лилково се посочва пакъ споменуваното и за Чокманово *ō*.

Отмѣницата *ō* е свойствена на чепинскитѣ села Баня, Ложане, Корово, та и на осталитѣ още Дорково, Костандово, Ракитово. Ако се твърди и за отмѣница *ъ* тукъ, то е оправдано само за опрѣдѣлени случаи, съ които чепинскиятъ говоръ се лжчи отъ говора на селата въ Рупчосъ и Ахърчелебийско съ отмѣница *ō*. Забѣлѣзани сж въ Чепино и отмѣници *oa*.

5. Най-сетнѣ двоегласката *ъa* или *ъa* прибира ведно отъ една страна села отъ Ксантийско, къмъ югъ отъ Смилянъ, та и къмъ Даръ-дере, въ южна Родопа, а отъ друга страна селата Орѣхово, Хвойна, Малево, Павълско, посрѣдъ Рупчосъ. Дѣто се чуе двоегласката *ъa*, тамъ се отбѣлѣзва и едноставна отмѣница *ъ* (*ж*), напр. въ Бойково, къмъ сѣверъ отъ Ситово, та и въ Хвойна и

Орѣхово; а дѣто се чуе ъа, тамъ се сочи вмѣсто нея и само *а*, напр. въ Павълско. Отъ Орѣхово сж подадени и случаи съ отмѣница *оа*.

Сборно взето, излиза доста вѣрно сждението на Цонева въ СНУ XIX. 59, че въ Ахърчелебийско господарува *о*ᵃ, въ Рупчосъ *ъ*ᵃ, а въ Чепино „*ô* = широко *о*“.

Подъ назвука, съ който само се изговарятъ двоегласковитѣ отмѣници на юсове и ерове въ родопското нарѣчие, тия двоегласки се чувствуватъ въ сричкитѣ, що образуватъ, като подъ двояка сила на издиховия напоръ. При изговора на *оа* напорътъ се степенува така, че единъ моментъ назвукътъ съ по́-голѣма сила пада върху първия съставникъ, а слѣдъ това съ по́-малка сила минува и надъ втория съставникъ. Сжщото става и съ *оа*, дѣто ековата сила на *а* е по́-слаба, отколкото на *а* въ *оа*. Тия двоегласки, както и *ъа* въ сричкитѣ на родопски думи се изговарятъ затуй съ два върха, единъ сжщински и други боченъ; тѣ образуватъ срички двоевърхи, за които се употрѣбя бѣлѣгъ ͂ : *оа*, *ъа*. Сжщинскиятъ върхъ въ двоегласкитѣ *оа* и *ъа* стои слѣдъ бочния, сир. обратно на положението му въ *оа*, *оа* и *ъа*; така е и въ *уо* произлѣзло отъ *о*. Ако вникне човѣкъ и въ назвучния изговоръ на дългата чепинска отмѣница *о*, ще схване и тамъ двата напорови върха, поради което и се показватъ вмѣсто нея въ думитѣ звукове *оа*. Може би тая двоевърхость на *о* покрай неговата дългота ще трѣба да се прѣдполага още подъ гуглата, съ която Верковичъ, Шишковъ и Калина сж го означавали (*ô*); а понеже такава гугла надъ букви се употрѣбя за означение на извѣстенъ тонически назвукъ, чепинското двоевърхо *о* трѣба да се бѣлѣжи съ *õ*.

Фонетиката установява, че дълги самогласки се цѣпятъ подъ влияние на назвука (който у тѣхъ често бива двоевърхъ) въ двоегласки (Sievers⁵, § 583). Това изказа пръвъ за родопския особитъ звукъ *оа* А. Калина (Studya, 354). Послѣ и Облакъ, Милетичъ, Цоневъ изповѣдаха, че потеклото на родопската назвучна отмѣница *о*ᵃ лежи въ една дълга самогласка. Какъ е звучала тая самогласка, родоначалница на всѣка особита родопска отмѣница, може да се опрѣдѣли отъ наблюдения фонетични и исторични. Ние нѣмаме нито доста, нито добри документални извори, по които да прослѣдимъ истинския развой на българския езикъ, на българскитѣ говори, особито за послѣднитѣ четири-петь вѣка. Намѣренитѣ за това врѣме писмени паметници, понеже сж дѣло на лица книжатни, научили писменото изкуство главно по черковно-славѣнски и гръцки книги,

чъртаятъ не живъ, простолюденъ говоръ на писачитѣ, но тѣхънъ малко-много изкуственъ езикъ, откъмъ звуковетѣ си пристойно закритъ съ условното писмено труфило. Въ записа отъ XVII. в. на попъ Методия отъ чепинското село Корово (С. Захаріевъ, Геогр.-ист.-стат. опис. на Т.-Пазарджишкж-тж каазж 1870, стр. 67-8) едвамъ могла да се промъкне думицата ρ̆жъ, която да ни напомни днешната тамъ отмѣница ŏ; въ много други думи, дѣто сжщо би трѣбало да личи съгласно съ днешния, па завѣрно и тогашенъ говоръ, тя е изписана съ букви, съотвѣтни на единъ „книжатенъ" езикъ. Да бѣхме намѣрили прѣписа отъ 1859 г. на ахърчелебийското попъ-Кирякова „дамашкино" единъ вѣкъ пó-късно и да нѣмахме дотогава други непосрѣдни изучвания на родопскитѣ говори, ние не ще можехме никога досѣти, че подъ неговитѣ гръцки означения ο, α, ε се е криелъ по опрѣдѣлени мѣста вече въ XIX. вѣкъ оня особитъ родопски звукъ о͡а (въ твърди и въ меки срички), който посочи подъ тѣхъ ахърчелебиецътъ Х. Константиновъ (СНУ I. 140). Така и за много особитости на български говори и езикъ отъ стари вѣкове ние ще да имаме днесъ, облегнати само върху писмени паметници, много невѣрни мнѣния. Проникливото изучване на живата българска рѣчь у простолюдието е призовано да ни развѣщае истината за езика на стари писмени извори и да замѣсти поне отъ малко-малко такива, каквито ни липсуватъ за дадени вѣкове и езиковни области.

По народното пробуждане.

Отъ Марко Д. Балабановъ.

I.

Подъ името само *Димитриевъ,* отъ кръщелното име на покойния ми баща *Димитъръ,* азъ бѣхъ обнародвалъ въ „Периодическо списание“ нѣколко статии и писма по народното пробуждание.[1] При списването на тия статии, у мене се породиха нѣкои недоумѣния било по прѣдмета, съ който се занимавахъ тогава, имѣющъ прѣдъ себе си нѣкои ржкописни писма, било по лицата, които се споменуваха въ тѣхъ. За да разсѣя тия си недоумѣния и да си обясня по възможность нѣкои въпроси, азъ се отнесохъ прѣзъ лѣтото на 1889 г. съ писмо до незабравения мой скжпъ и уважаемъ приятель и покровитель, покойния Гавриилъ Кръстовичъ, въ което писмо му поставяхъ нѣкои въпроси, като мислѣхъ, че той бѣ едничъкъ въ състояние да ми даде удовлетворителенъ по възможность отговоръ на тия въпроси, тъй тѣсно свързани съ прѣдмета, който ме занимаваше. Не съмъ се билъ излъгалъ. Писмото ми до него бѣше отъ 18 августъ 1889. г., а той ми отговари на 10 септемврия сжщата година съ подробности, каквито не очаквахъ и каквито не бѣ възможно да се очакватъ въ толкозъ кжсо врѣме. По една или по друга причина, обаче, този отговоръ бѣ останалъ въ книжата ми непокжтнатъ, но той заслужваше и заслужва, ми се чини, и днесъ още да стане достояние на пó-широка публика, на всички, въ всѣки случай, ония, които интересува историята на нашето пробуждане прѣзъ изтеклото столѣтие. Ето защо азъ рекохъ да прѣдамъ сега тукъ за обнародване цѣлото отвѣтно до мене писмо на покойния Гавриилъ Кръстовичъ, писмо отправено отъ частно до частно лице, но съ съдържание отъ общъ интересенъ характеръ, очевидно написано съ цѣль, да се хвърли свѣтлина върху нѣкои въпроси, относящи се до нѣкои тру-

[1]) Вижъ книг. XXV—XXVI—XXX—XXXIV.

женици по нашето народно свѣстявание. Обнародването, впрочемъ, на това писмо е сѫщеврѣменно и единъ дългъ, мисля, къмъ паметьта на единъ отъ първитѣ народни труженици прѣзъ миналото столѣтие, какъвто бѣше покойниятъ Гавриилъ Кръстовичъ. Читательтъ ще забѣлѣжи безъ съмнѣние, съ каква любезнателность, съ какви подробни издирвания, съ какво обширно внимание, съ каква добросъвѣстность покойниятъ е изучвалъ въпроситѣ, които сѫ го интересували и на които е ималъ да отговори сега по отправеното му запитване. Ще забѣлѣжа още, съ какви неизгаснали чувства отъ дълбока признателность и дълбоко уважение се изражава той кога говори за своя приснопаметенъ учитель Райно Поповичъ, както и за своя покровитель Стефанъ Богориди, знаменития внукъ на Софрония Врачански, за когото става дума пó-надългo въ едно особено писмо.

Ето писмото, съ което отговаря на зададенитѣ му отъ мене тъй приятелски въпроси.

II.

Въ Цариградъ 10 С-врія 1889

Драгый ми пріятелю!

Въ писмото си отъ 18 прешедшаго Августа ми полагате 6 въпросы, на които спѣшѫ да ви отговорѭ въ кратцѣ до колкото могѫ.

1. Покойный Карловски учитель Райно Поповичъ ималъ ли е Греко-Българо-Словенски малъкъ Словарь приготвенъ за изданіе, както ся види въ нѣкои неговы писма?

2. Петръ Беронъ былъ ли е Райновъ ученикъ по 1817 и 1820 год., и неговый *рибенъ* названный букварь былъ ли е отъ Грьчьскы преведенъ, както ся види отъ распрьснѫты Райновы бѣлежкы, и отъ чіи Грьчьскы?

3. Савва Стефаниди Раковски ли е?

4. Въ каквы отношенія е былъ съ Райна К. Огняновичъ?

5. Всичко и все на Грьчьскы ли е преподавалъ Райно? или пó-напредъ на Българскы, а послѣ на Грьчьски?

6. Гдѣ, какъ и кога Райно ся е былъ запозналъ съ Князя Богориди? и понасьрчвалъ ли го е тоя послѣдний при урежданіето училищата въ Котелъ? и що е станѫло и съ Богориди и съ Райна при избухваніето на Грьчьското възстаніе на 1821?

Отговоръ.

1. Не знаѭ каквы писма е оставилъ покойный учитель Райно Поповичь, отъ които ся види, казвате, че той съставилъ и приготвилъ за изданіе малъкъ Греко-Българскы Словарь; но азъ ни отъ него сьмь чулъ, ни въ писма неговы до мене сьмь челъ, ни пакъ отъ другиго сьмь ся научилъ нѣщо за такъвъ словарь, за това и ми ся не вѣрва да е имало такова нѣщо; но, ако е имало, честната му вдовица Г-жа Анастасія и сынъ му Ѳеофанъ ще знаѭтъ, и тѣхъ пытайте.

2. За Петра Берона Котлянина, Василій Априловъ помянува нѣщо въ своѭтѫ Денницѫ стр. 54. Г-нъ Д. Мариновъ въ своѭтѫ на 1887 въ Пловдивъ издаденѫ историѭ на Българскѫтѫ литтературѫ стр. 181—182 казва и нѣщо пó-вече, и особенно че „Петръ ся родилъ въ Котелъ на 1797, и ся училъ първо въ Букурещь и Брашовъ, а послѣ въ Минхенъ, гдѣто ся изучилъ въ медицинѫтѫ и излѣзлъ докторъ, а отъ 1832 до 1839 (?) былъ окруженъ врачь въ Влашкыя градъ Крайовѫ;“ но ни първый ни вторый не казватъ да е былъ той и Райновъ ученикъ. — Неговый сестренъ сынъ Д-ръ Василь Х. С. Беронъ, въ своятъ за (съ одушаваніе на 21 Марта 1871 умершаго уйка му) Петра Берона Некрологъ, помѣщенъ въ Період. Списан. на Бълг. Книжовно Дружество, Год. I (1871), книжка IV, стр. 130—132, казва че „Петръ Беронъ ся родилъ въ Котелъ, и ся училъ най-напрѣдь въ Котелъ, отсетнѣ въ Букурещь и въ Брашовъ, а отъ тамъ около 1826 отишьлъ на Мюнхенъ (Munich, Μόναχον) въ Баваріѭ, гдѣто ся изучилъ въ медицинѫтѫ, коѭто напоконъ практикувалъ въ Крайовѫ (л. 1832—1839), и послѣ ся прехвърлилъ на литтературното поприще, и пр. Първый му же литтературенъ трудъ е былъ извѣстный *неговъ* Букварь, називаемый *Рибенъ Букварь,* който се е напечаталъ въ Брашовъ на 1824;“ но и той не казва кога и при кого Петръ ся е училъ въ Котелъ, прилага же че „ималъ намѣреніе подирь малко да напечати и цѣлото жизнеописаніе на уйка си, та негли тамъ е щялъ да каже и кой му е былъ въ Котелъ учитель;“ но и до сега азъ поне не сьмь чулъ да ся е напечатало и издало отъ него такова жизнеописаніе. — Самъ же Райно въ Предисловіето на Христоиѳіѭтѫ си (стр. 37) пише че „едвамъ ся съставила въ Котелъ Еллиногреческа школа, и тутакси пріишли и прозябнѫли въ неѭ множина ученици, не само четци и пѣвци, ами и свещенници, а при това и переводчики и сочинители, отъ които е былъ

и *Петръ Беронъ,* който е *сочинилъ* и *превелъ* простыятъ си онзи букварь,“ но не казва че е былъ и неговъ ученикъ. Ако ли наистинѫ Петръ Беронъ ся е училъ тамъ отъ 1817 до 1820 л., то явно показва че е захванѫлъ въ Котелъ ученіето си при Сливнянина даскалъ Антонча, и че е свършилъ при наслѣдника му Райно, понеже, както пó-долу (въ 6-ый отговоръ) ще видимъ, отъ 1816 до 1819 Антончо е былъ учитель на Котелъ, а Райно ученикъ въ Букурещь, и отъ 1819 насетнѣ Антончо е отишьлъ на Цариградъ, а Райно си е дошьлъ на Котелъ, и е захванѫлъ седмолетното свое тамъ учителство. — Колкото за букварьтъ Бероновъ, Д. Мариновъ (тамже стр. 182) казва че той го *написалъ* и *издалъ,* а Райно (тамже стр. 77) пише че той го *сочинилъ* и *превелъ.* Това Райново израженіе, съгласно съ онова на В. Д. Стояновъ, който казва такожде че той го *съставилъ* и *издалъ* (Виж. Періодич. Списан. Книж. V и VI стр. 43—42 1872 л.) азъ пріимамъ за пó-право, и го тълкувамъ така, че Петръ Х. Беровичь (послѣ Беронъ), като е наскоро излѣзлъ изъ Котленскѫтѫ школѫ, още не е былъ въ состояніе да съчини самъ изъ цѣло букварьтъ си и да го издаде на 1824, а е събралъ изъ разны чузды книгы пó-главныты му части, и гы е присъединилъ и совокупилъ, като гы е превелъ на Българскы, а пó-простыты и пó-лесныты работы е самъ редактиралъ и написалъ.

3. Истинното име на Раковски е было *Сѫби,* а на баща му името е было *Стойко* (Стойко чорбаджи): тія же имена той, слѣдъ като е хванѫлъ да ся учи на Гръчьскы, преобърнѫлъ гы е на *Савва* и *Стефанъ,* и тъй е станѫло името му по Гръчьски Σάββας Στεφανίδης. Но и това си прозваніе той послѣ е промѣнилъ, и го е направилъ, не знамъ защо, Γεώργιος Στεφανίδης; а най-сетнѣ, за да покрие, види ся, и Котленското си происхожденіе, прозвалъ ся *Савва Раковски,* като че ли е былъ уроженецъ, не на Котелъ, а на ближното му въ балканътъ селце *Раково.* — За того *Савва* или *Георги Раковски,* който въ л. 1834 и 1835 е былъ и той Райновъ въ Карлово ученикъ, вижте що пише особенно въ литтературнѫтѫ си історіѭ (стр. 235—245) вышепомянѫтый Д. Мариновъ, който обаче погрѣшно го е назвалъ *Георги Саввовъ Раковски.*

4. Константинъ Огняновичь ся помянува тамъ (стр. 198) отъ Д Маринова. Той скоро, слѣдъ като издáде въ Будимъ (л. 1833) своето *Житіе св. Алексія человѣка Божія* сочинено на стиховы по Българскы безъ членъ, по заврьщаніето си отъ Будимъ за Цариградъ, гдѣто е былъ уженeнъ и задоменъ, минѫ прѣзъ Карлово

нарочно та ся видѣ и разговори доста съ учителя ми Райна. Друго сношеніе не чухъ да е ималъ Райно съ него; помнѭ само че, слѣдъ отиваніето му Райно ми каза че никакъ не одобрява, даже и укорява системѫтѫ му да пише на Българскы като на Сърбски *безъ членъ*.

5. Тъй въ Котелъ, както и въ Карлово, покойный учитель Райно Поповичь е училъ и преподавалъ всякога на Еллино-Грьчьскы языкъ, като го е тълкувалъ на пó-долныты си ученицы, които още Грьчьскы не сѫ разбирали, отъ просто-Грьчьскы на Българскы; а на пó-горныты си ученицы, отъ Еллинскы (т. е. старо-Грьчьскы) на просто-Грьчьскы. Помнѭ же и днесъ, че преподаваніето му бѣше всякога много искусно, сладостно и ясно, и съ сичкыты историческы, филологическы и другы потребны разъясненія придружено, така що ученицыти му веи вообще, като отъ магнитъ къмъ ученіето му привлекаеми, слушахѫ съ вниманіе, прилежавахѫ съ ревность, и, наслаждаеми, научавахѫся лесно и добрѣ да говорятъ и да пишѫтъ чуздыятъ за тѣхъ тойзи языкъ.

6. Гдѣ, какъ и кога ся е запозналъ покойный Райно съ Стефана Богориди който бы послѣ Самоскый Князь, това азъ точно не знаѭ; но отъ слѣдующыти историческы причины и обстоятелства разбира ся че то е станѫло, не въ Букурещь, а въ Галацъ, въ лѣто 1816, когато Райно е отхождалъ отъ Котелъ да ся учи на Букурещь, и е минѫлъ презъ Галацъ за да ся види съ Стефана Богориди, или въ л. 1818—1819, когато, слѣдъ като е свършилъ при Н. Дука ученіето си, той е щялъ да ся завьрне на Котелъ, и е минѫлъ нарочно прѣзъ Галацъ за истѫтѫ цѣль.

Понеже по него време не е имало добри училища въ наше отечество, Стефанъ Богориди, който е былъ крайно ученолюбивъ, отишьлъ съ брата си Атанаса Ивановъ Богориди да ся учѫтъ въ Влашко. Тамъ тіи ся добрѣ учили и изучили, особенно на Букурещь въ Върховнѫтѫ Еллинскѫ школѫ при прочутаго Еллиниста Лампра Фотіяди, който е былъ главенъ учитель и управитель въ таѭ школѫ прѣзъ цѣлы 13 годины отъ 1792 до 1805 л. когато и умрѣлъ. Заедно же съ Богоридовцы ся е училъ и отличилъ тамъ и прочутъ послѣ бывшій Неофvтъ Дука, за когото азъ щѫ приложѫ тука нѣколко особны свѣденія, които ще ми послужѫтъ да покажѫ между друго и времето на Райновото ученіе въ Букурещь и учителство въ Котелъ.

Неофvтъ Дука, родився на 1760 л. въ селю Горнѭ Судена отъ Ипирско т. е. Арнаутско Загоріе, и отъ малъкъ ученіето крайно

възлюбивъ, а сиромахъ и той като Райна бывшій, отишьлъ да ся учи служащъ 1) на тамошниятъ благовѣщенскый монастырь, гдѣто калугерити го придумали, та ся покалугерилъ на 12 и ся упопилъ на 18 годишнѫ възрасть; 2) на Янина, гдѣто сѣдѣлъ само 6 мѣсецы; 3) на Мечово, гдѣто въ разстояніе на 4 годины прекаралъ грамматическото и енцѵклопедическото си ученіе; и 4) най-сетнѣ въ Букурещь при славнаго Лампра Фотіяди, гдѣто ся усъвършенствовалъ въ това ученіе, и ся добрѣ изучилъ на фѵсикомаѳематическы и философическыты наукы. — А щомъ е отлично и прехвално свършилъ тамъ ученіето си, призванъ е былъ въ Віеннѫ отъ тамошныты търговцы Гърцы за да имъ бѫде ефимерій священникъ въ церквѫтѫ, гдѣто и на драго сърдце отишьлъ въ лѣто 1803. и сѣдѣлъ цѣлы 12 годины до 1815 л. Това же дълго време е прекаралъ той тамъ не само въ священодѣйствіето си, но и съ списаніе, превожданіе, и тълкованіе различны и отличны Еллинскы книгы, отъ които е и напечаталъ до 16 тѣла. Тогази же Влашкото Княжеско Правителство и тамошныти гръцки и мѣстны жители, като гледали че, слѣдъ Лампра Фотіади, вышеказаната имъ върховна школа отпадала отъ день на день, и като не можили да намѣрятъ другъ учитель и управитель достоинъ да го замѣсти, обърнѫли ся къмъ Неофѵта Дука, и го призовали съ молбѫ за тѫзи службѫ, като издѣйствовали да му ся даде отъ Великѫтѫ Церквѫ и Архимандритски чинъ. И тъй многоуважаемый тойзи новъ Архимандритъ съ голѣмо умиленіе пріялъ, и оставивъ Віеннѫ и церквѫтѫ гдѣто бѣ толкова годины прехвално живѣлъ и священнодѣйствовалъ, завърнѫлъ ся на Букурещь, и захванѫлъ новѫтѫ си учителскѫ службѫ, въ коѭто съ изящнѫтѫ си ревность и способность привлеклъ изведнъжь многобройны отъ вредъ събраны ученицы, които въ разстояніе на шесть мѣсецы ся умножили отъ 60 на 400, и така той ся е прославилъ много пб-високо отъ колкото бѣ славенъ и похваленъ учительтъ му Лампро Фотіади. За жалость той не е можилъ да продължи това си учительствованіе пб-вече отъ двѣ годины (1816—1818 л.), но ся е принудилъ да си даде оставкѫтѫ, защото еднѫ сутринѫ, като си е отхождалъ на церквѫ, единъ фанатикъ неговъ ученикъ, турнѫтъ или поощренъ, види ся, отъ нѣкои пристрастны и завистливы неговы соперницы, испречился внезапу насрѣщѫ му, и го ударилъ съ жезлъ тъй силно по главѫтѫ, що му ѭ расцѣпилъ, па побѣгнѫлъ и го оставилъ полумъртавъ на земѭтѫ! Отъ тойзи безчеловѣченъ ударъ горкый Неофѵтъ едвамъ слѣдъ два часа ся свѣстилъ, и лежалъ боленъ цѣлы три годины

(1818—1821 л.). А послѣ като оздравялъ, понеже Грьчьското тамъ възстаніе бѣ уже избухнѫло, той побѣгнѫлъ на Кронстадъ (Брашовъ) въ Трансvлваніѭ, гдѣто ся хванѫлъ пакъ за работѫ, и отъ еднѫ страна училъ, а отъ другѫ превождалъ и списвалъ различны Грьчьскы списанія и книгы. Послѣ же, като ся завьрнѫлъ на Букурещь и като е спечелилъ съ ученіето си и съ продажбѫтѫ на книгыты си доста пары, въ лѣто 1831 заминѫлъ на Елладѫ, гдѣто пакъ въ Егинѫ и другы мѣста училъ, писалъ и издавалъ книгы, които и даромъ даже раздавалъ по сиромашки училища, учители, и ученицы. — Най-сетнѣ той е былъ назначенъ управитель на новоустроенѫтѫ въ Аѳинѫ Ризарійскѫ священнѫ школѫ, гдѣто е и умрѣлъ на 20 Декемврія 1845.[1])

Тойзи и такъвзи е былъ учительтъ на Райна Поповича, който, по негово подражаніе, види ся, бѣ още отъ 1834 л. захванѫлъ въ Карлово да превожда и да печати книгы на Българскы за да бѫде и така полезенъ народу си, когото толкози много отъ сьрдце обычаше. За злѫ честь, той е былъ всякога сиромахъ, горкыятъ, и не е можилъ, не само да ся обогати като Неофvта, но нито да напечати сичкыты оныя книгы които бѣ за това приготвилъ. А за помощь отъ нѣгдѣ не пытайте, че не само съ пары да му помогне нѣкой имаше, но и парыты които отъ икономіитѣ си бѣ малко много похарчилъ за напечатаніето и раздаваніето на издаденыты си книгы, той не е можалъ на пълно да събере.

Колкото за Стефана Богориди, той, като е свършилъ ученіето си въ Букурещь при Ламира Фотіади, отишьлъ на Цариградъ, и ся представилъ на 1-ый Драгоманинъ на Высокѫтѫ Портѫ Скарлата Каллимаха който го зелъ на службѫ при себе си, и за отличното му ученіе и остроуміе и за доброто му поведеніе толкози го обыкнѫлъ, що, когато слѣдъ Букурешкыятъ на 28 Маия 1812 сключенъ миръ и трактатъ между Турціѭ и Россіѭ, тая послѣднята ся оттегли отъ Влахіѭ и Молдавіѭ, и потреба да ся поставятъ пакъ Князи (Господари) на тія двѣ Княжества, а Высоката Порта назначи по Августа за по 7 годины Янка Караджа князь на Влахіѭ, и Скарлата Каллимахи князь на Молдовѫ, тогази Каллимахи, като тръг-

[1]) Покойниятъ Неофитъ Дука е билъ отъ ония прѣзъ миналото столѣтие гръцки списатели, които сѫ поддържали мнѣнието, че гърцитѣ трѣба да пишатъ колкото се може приблизително на старо-елински езикъ, на който сѫ писали и сами тѣ. На такъвъ езикъ има отъ Дука и една голѣма сбирка писма, между които и до Стефана Богориди, неговъ едно врѣме съученикъ въ Букурещъ.

М. Д. Б.

ваше за княжеството си, пріе съ себе си и любимаго си Стефанаки, когото и като стигнѫ и ся установи въ Яшь, на 3 О-врія, назначи тутакси съ чинъ Хатманъ *Исправникъ* на *Кувуряуй,* най пьрвъ молдавски округъ, на който пьрвенствующій градъ бѣше *Галацъ,* гдѣто той е сѣдѣлъ и управлявалъ похвално прѣзъ сичкото седмолѣтно Каллимахіево князуваніе, сир. отъ 1812 до 1819 лѣто. Послѣ посрѣди 1819 л. и двамѫта пакъ наедно сѫ ся завьрнѫли на Цариградъ, а въ Яшь е былъ поставенъ отъ Портѫтѫ князь Михаилъ Сучо. — Въ Букурещь же, заедно съ Каллимахи назначенъ бывшій князь Янко Караджа не е можилъ да искара цѣло седмолетното си князюваніе, а слѣдъ 6 годины само, т. е. на 12 Октоврія той напрасно (?) побѣгнѫлъ (заедно съ фамиліятѫ и богатствата си 18,000,000 влашкы грошовы) на Кронстадъ въ Трансүлваніѭ, а отъ тамъ прѣзъ Австріѭ и Италіѭ на Геновѫ и Пизѫ. — На негово мѣсто Портата е назначила по Ноемврія стараго Александра Суча за вторый пѫть Влашкы князь въ Букурещь, гдѣто слѣдъ обичайныты неговы двама каймакамы (Намѣстницы) той отишьлъ и занялъ мѣстото си въ началото на 1820 л., което обаче не можилъ да задьржи освень еднѫ годинѫ, и въ слѣдствіе на едно страшно противу него въ Търговище и въ самъ Букурещь народно възбунтованіе, въ което бунтовницити текущи по улицыты и нахлующи въ палатътъ му выкали (за него) *смьрть на лемонджіиты,* той ся толкова уплашилъ, що отъ страхъ издѫхнѫлъ и го намѣрили мьртъвъ при конца Януарія 1821 л. — Слѣдъ това жалостно приключеніе, Портата ся е принудила да назначи другы князь на негово мѣсто, и понеже е была много благодарна отъ князюваніето въ Яшь на князя Скарлата Калимахи и отъ управленіето въ Галацъ на Хатмана Стефанаки Богориди, тя е послѣшно назначила пьрвыятъ за Влашкы князь, а вторыятъ (заедно съ двама другы) за неговы *намѣстницы,* тъй като князь Каллимахи е требвало да остане още нѣколко време за уравненіе на нѣкои важны въпросы, за които Портата е была въ преговоркѫ съ нѣкои Великы Силы. Тіи убо *Намѣстници* или *каймаками,* именно Стефанаки Богориди хатманъ, Іоаннъ Самуркашь постелникъ, и Константинъ Негри тоже постелникъ, слѣдъ мѣсецъ почти отъ назначеніето си, тръгнѫли по сухо, и пристигнѫли въ Букурещь на 26 Февруарія 1821. Но Грьчьското възстаніе уже бѣше избухнѫло съ Главатарь Александръ Ипсиланти и другы въ Молдовѫ и Влахіѭ, и Намѣстницити, слѣдъ много старанія като видѣли, че не могѫтъ нищо да извьршѫтъ за прекъсваніе на злото и уведеніе на тишинѫтѫ, и че миролюбивыти

жители отъ страхъ хванжли сички да бѣгатъ, принудили ся и тіи да оставятъ Букурещь и прѣзъ Гюргево минжли отъ самъ Дунавътъ, като извѣстили Высокжтж Портж за сичко що ставало.

Отъ краткото изложеніе на сичкы тія историческы събытія ясно ся разумѣва, че нашь учитель Райно Поповичь не е можилъ да ся види и запознае съ тогдашнаго *хатмана*, а послѣ князя Ст. Богориди, освень въ Галацъ въ време на неговото тамъ Исправничество, или когато е отхождалъ на Букурещь да ся учи при Неофута Дука (1816 л.), или слѣдъ като е свършилъ тамъ ученіето си (1818 л.), когато, по всякж вѣроятность, той е отишьлъ нарочно на Галацъ за да му ся прѣдстави и помоли да го припоржчи на Котлянцы за Еллино-Грьчьскы учитель, тъй като онъ бѣ ся уже усъвършенствовалъ на тойзи языкъ при Неофута Дука. Стефанъ же, който е много любилъ Котелъ като свое мило отечество, и е всякога желалъ да му бжде полезенъ, и въ разни гражданскы и другы обстоятелства му е усердно помагалъ, като ся е разговорилъ съ Райна на дълго и широко, и е добрѣ видѣлъ и позналъ солидното му ученіе, добрыты му и христіянскы нравы и чувства, и голѣмжтж му ревность и желаніе за да установи и развые ученіето и любовьтж къмъ ученіето въ село Котелъ и окружіе, което бѣше общо и на двамата мило отечество, пріялъ усердно молбжтж му, и на драго сьрдце го припоржчилъ на Котленцы тъй добрѣ и силно, що Райно обрадованъ заминжлъ за Котелъ, гдѣто и на 1819 е благополучно пристигнжлъ,

съ боярскы дрехы на снагж,
съ боярскы калпакъ на главж,
съ жьлты папуцы на крака,
и съ брояницж на ржкж,

които е въ Влашко по обычаю носилъ, и които обаче въ л. 1821 е за всегда отхвърлилъ.

На пристигваніето му, Котленци цѣловупно и тържествено сж излѣзли да го посрѣшнжтъ, и като му сж тъй въздали голѣмы и извънредны почести, увели и установили сж го въ главното срѣщу церквжтж Еллино-Грьчьско училище, гдѣто сж ся отъ вредъ затекли мали и велики, нови и ветхи ученици, отъ които съсъ време едни слѣдъ другы множина сж излѣзли добрѣ на Грьчьскы изучени, и сж ся успѣшно уловили за работж, малцина же сж отишли и въ стран-

ство за по-высоко ученіе, а нѣкои си сѫ ся научили отъ него и церковното пѣніе, защо покойный Райно бѣше и изряденъ церковенъ пѣвецъ. (Вижте въ Предисловіето на Христоиѳіѭтѫ му [стр. 77—79] що и самъ приказва за все това).

Както Райно казува тамже (стр. 36), той е сѣдялъ и учителствовалъ въ Котелъ цѣлы *седемь годины* (1819—1826 л.). Гражданети и ученицити сѫ го много любили и почитали, не само като добръ человѣкъ и учитель и изряденъ церковенъ пѣвецъ, но и като искусенъ и разуменъ съвѣтникъ и помощникъ на гражданското имъ управленіе.

Годинѫ же нѣщо прѣди свършакътъ на това му седмолѣтно тамъ учителствованіе, той бѣ ся сгодилъ за най-хубавѫтѫ момѫ Котленкѫ хаджи Маріѭ, дъщерьѫ на хаджи Ноня брата на хаджи Матея, хаджи Петровъ баща, и на хаджи Драгана майчинъ ми баща, и съ намѣреніе да ся задоми и си остане въ Котелъ за всегда, той си купи тогасъ и кѫщѫ, и кересте доволно за да ѭ преправи и обнови. Но завистливи нѣкои си хванѫли да му правятъ оппозиціѭ и пакости и да хвърлятъ враху му сичко що, споредъ тѣхъ, не добро ставало въ Котелъ, като проповѣдали, че то было ставало по негово вліяніе и по неговы съвѣты! Това е много огорчило и изстудило сърдцето на добрыятъ тойзи учитель, и, понеже по него време, именно въ лѣто 1826, нападнѫ въ тоя градъ страшна и свирепа чума, отъ коѭто ся испоплашихѫ и разбѣгахѫ по селата сички граждане, побѣгнѫ и Райно на своето ближно отечество Жеравна, отъ гдѣто ся веќе на Котелъ не завърнѫ, а изстуденъ отъ тамошныты неправедны противу него интригы, и убѣденъ отъ Жеравнянцы, които му ся много молихѫ да стане тѣхенъ учитель, ако и да не можахѫ да му дадѫтъ достаточнѫ заплатѫ, той ся склони, и останѫ да учи привременно въ селото имъ.

Не слѣдъ много же време, честолюбивыи и ученолюбивыи Карловци, като ся извѣстили за все това, и като сѫ добрѣ знаяли колко добръ, способенъ, и всячески достоинъ е былъ Райно Поповичь, поспѣшили да го призовѫтъ за Карловскы Грьчьскы учитель, и съ благословны предложенія го убѣдили та отишьлъ въ Карлово, гдѣто сички го добрѣ посрѣшнѫли и пріяли, и съ честь и радость го увели и учредили да живѣе и да учи въ особеннѫ кѫщѫ при церквѫтѫ, въ коѭто е щялъ и да пѣе. Тамъ ся той послѣ и ожени за еднѫ младѫ и хубавѫ дѣвицѫ, Анастасіѭ Гешовѫ, и тамъ и азъ слѣдъ женитбѫтѫ му пришедъ го намѣрихъ и като сынъ отъ баща

прелюбезно пріятъ сѣдяхъ при него та ся учихъ по старогрьчьскы выше отъ двѣ годины, имѣющи за соученикъ и пріятель, между много други, и остроумнѣйшіятъ и прилежателнѣйшіятъ благороденъ момъкъ Евлогія Георгіевъ, всѣмъ днесъ отъ давно познатый знаменитъ Българскй търговецъ и банкіеринъ въ Букурещь. Слѣдъ моето же на Котелъ заврьщаніе и послѣ на Цариградъ дохожданіе чухъ че даскалъ Райно си направилъ и кѫщѫ въ Карлово новѫ и хубавѫ, и така задоменъ и благодаренъ отъ новыты си съгражданы Карловцы, които го сѫ всѣкога любили и почитали, той си е останѫлъ мирно тамъ и учителствовалъ искусно и похвално до старость и почти до смьрть.

Прѣзъ тамошното си учителство, той бѣ захванѫлъ още като бѣхъ при него, и е слѣдовалъ съ голѣмѫ ревность, да пише и превожда книгы на Българскы, ако и ученіето му да е было по Грьчьскы. Най-напрѣдь той ся е крѣпко занималъ въ л. 1833—1834 съ преводътъ и съ предисловіето на Христоиѳіѭтѫ си (Вижь въ това предисловіе изд. 1837 стр. 79—81); а като си тръгвахъ за Котелъ, заржча ми та му испратихъ отъ тамъ сладкѫтѫ историѭ на *Новыя Робинсонъ* (Le nouveau Robinson), коѭто много желаяше да преведе на Български, и коѭто послѣ наистинѫ е превелъ, но за неманіе средства не е ималъ горкій удоволствіето и да ѭ напечати, но съ скърбь голѣмѫ за това той ся е поминѫлъ на 1858 л. Голѣмѫ ще убо радость и утѣхѫ да принесете и на неоспокоенѫтѫ му душѫ и на ожаленѫтѫ му осталѫ фамиліѭ, ако наистинѫ віи въспріемнете дерзновенно трудътъ и грыжѫтѫ да испълните реченото негово жарко желаніе съ напечатаніето и изданіето на таѭ сладостнѫ и много полезнѫ книгѫ. Азъ вы отъ сърдце подканямъ и даже умолявамъ да извършите това дѣло.[1])

---

[1]) Трогнаха ме на врѣме, трогватъ ме дълбоко и днесъ тия отъ сърце подканвания и дори умолявания отъ страна на моя скѫпъ и многоуважаемъ приятель да възприемна дерзновено труда и грижата за изпълнение жаркото желание на неговия любимъ и незабравимъ учитель съ напечатването и издаването прѣведения отъ него *Робинсонъ*, сладостна и полезна книга. Какви чувства отъ почить и преданость на ученикъ въ стара вече възрасть, къмъ паметьта на учитель починалъ прѣди почти полустолѣтие! Скърбя, че нѣмаше възможность за удовлетворителенъ отговоръ на тия прочувствени подканвания и умоления. Прѣводътъ на *Робинсона* отъ покойния Райно Поповичь остава и до днесъ въ рѫкописъ. Тозъ рѫкописъ се прѣдаде прѣди нѣкоя година отъ покойната му сѫщо сега съпруга Анастасия на Българската народна библиотека, дѣто се и пази, записанъ между рѫкописитѣ подъ № 91, съ слѣдного заглавие:

„Младаго Робінсона случаи сачинéни ѹ҆бо на германски ѧ҆зыкъ, превéдени же на простогрéчески ѿтъ Кѡнстадина Димитрїева Бéла, нынѣ же ѿтъ гречески на бо́лгарски превéдени ѿтъ Райна Поповича и въ ползу ю҆ношества на свѣтъ издáпи въ двѣ чáсти. 1857“.

Въ Періодическото Списаніе на Българското Книжовно Дружество (Теченіе четвьрто, книжка XIV стр. 296—300) има помѣстенѫ еднѫ краткѫ біографіѭ на покойныя Райна Поповича, съчиненѫ отъ Г-на П. Р. Славейкова. Въ неѭ біографіѭ има написаны, между другы нѣща, и доста любопытны подробности за неговото слугуваніе и ученіе при Котлянскыты и другы духовницы, за неговото ходяніе на Святѫ Горѫ, на Солунъ, и на Айвали *въ островъ Хіосъ* (чети *въ Малѫ Асіѭ срѣщу островъ Митилини)*, при славныятъ тамъ бывшій Еллински учитель Веніамина Лесвія, и най-сетнѣ за неговото Грьчьско въ Котелъ учительство до пришествіето на пб силныятъ отъ него Даскалъ Антонча Сливнянина, който ся училъ, каже, *въ Букурещь при Неофита Дука,* и за неговото тогази отхожданіе на Букурещь и изучваніе на Еллинскы також де *при Неофита Дука.* Тука Славейковъ прилага и слѣдую-

За напечатанието тоя прѣводъ, по покана и тогава на Г. Кръстовича и на нѣкои други приятели азъ бѣхъ написалъ, тъкмо прѣди 30 годинъ, и обнародвалъ въ моя вѣстникъ „Вѣкъ", 2 ноемврия 1874 г. брой 43, слѣдното

„Възваніе

къмъ ученицытѣ на покойныйтъ учитель Райна Поповича и къмъ всичкитѣ ревнители за развитіето на Българскійтъ народъ:

Признателностьта е една добродѣтель. Както всякій человѣкъ частно е длъженъ да е признателенъ къмъ всички онія, които му сѫ сторили нѣкое добро въ попрището на животътъ му, тъй и народытѣ, които никога не се възраждатъ или развиватъ безъ сѫдѣйствіето на безбройны труженицы, извѣстны и неизвѣстны, иматъ свята длъжность да си припомнюватъ всѣкога съ глѫбокѫ признателность имената на онія, които въ разни времена и въ разны обстоятелства, сѫ посвятили часть отъ трудътъ си и отъ животьтъ си на общенародныйтъ жъртвеникъ.

По единъ случай съвсѣмъ нечаянъ, но твърдѣ щастливъ, въ нашитѣ рѫцѣ паднаха прѣди три мѣсяцы тры свитацы рѫкописы принадлежащи на покойныйтъ учитель Райна Поповича. Родомъ отъ Жеравна, мѫжъ истинно образованъ, учитель цѣлы пятдесять годины въ разны мѣста въ Българіѭ, а найпаче въ Карлово, покойныйтъ Райно Поповичъ е образовалъ и оставилъ многочисленны ученицы, отъ които повечето днесь сѫ въ състояніе да покажатъ и дѣломъ признателнитѣ си чувства къмъ добрыйтъ имъ учитель, който въ онова время имъ е служилъ и като отецъ. Ный не ся отправямы съ настоящето си възваніе до тѣхна милость да имъ поискамы да сберать помежду си огромно нѣкое количество за да въздигнатъ луксюженъ нѣкой памятникъ на покойныйтъ си учитель. Ный ся отнасямы до тѣхъ, а чрезъ тѣхъ и до всичкитѣ любители на българскѫта книжнинѫ, за единъ другъ памятникъ, за който потрѣбното количество е почти ничтожно, но който, въздигнатъ, ще бѫде по-траенъ отъ всякій другій памятникъ и ще служи за вѣчно свидѣтелство на незабравенѫ ученическѫ признателность къмъ паметьта на единъ незабравенъ учитель на народътъ.

Между рѫкописитѣ, за които споменахмы по-горѣ, намѣрва ся и единъ преписанъ преводъ на *Робинсона*, преводъ точенъ, гладъкъ, често краснорѣчивъ. Това, чи на българскій езыкъ има вече единъ преводъ на *Робинсона* не вреди никакъ на книжевныйтъ трудъ на покойныйтъ Райна Поповича, който е работилъ по тоя преводъ цѣлы годины. Освѣнъ гдѣто преводътъ на покойныйтъ има всичкитѣ изискуемы книжевны качества за да заслужва всякѫ особеннѫ препорѫкѫ, той има още и това очарователно преимущество, чи е дѣло и произведеніе на единъ отъ онія народны наши учители, които, въ времена пълны съ всякакъвъ видъ мѫчнотіи можиха и себе си да усъвър-

щитѣ рѣчи: „Въ Букурещь той (Райно) види се да се е срѣшнжлъ и запозналъ съ извѣстныя Стефана Богориди . . . , който му се обѣщалъ да му помага и помагалъ му по нѣщо да продължава ученіето си, защото клетий Райно былъ всякога сиромахъ и ученолюбивъ, па и малко *тжппца*, т. е. *мжчно поималъ наука.*[1]) Отъ това си запознаваніе съ Богориди Райно е былъ испослѣ за прѣзъ всичкия си животъ въ близски отношенія и въ интимна прѣписка съ него."

За пó-горныты подробности азъ, като малко дѣте, не сьмъ чувалъ и не сьмъ знаялъ нищо; чувалъ сьмъ послѣ обаче да ся пѣе въ Котелъ пѣсьнь за Даскалъ Антонча Сливняннна че учителствувалъ тамъ прѣди Райна, но кога точно, не знаж.

Какъ да е, явно е, че тука има нѣкаквж погрѣшкж, понеже пó-горѣ видѣхмы че Неофvтъ Дука е оставилъ Букурещь и отишьлъ священникъ на Віеннж въ л. 1803, и сѣдялъ тамъ до 1815, а послѣ ся завърнжлъ на Букурещь, гдѣто е учителствовалъ само двѣ години (1816—1818 л.), па сетнѣ ударенъ и нараненъ той

шенствуватъ и други още да образуватъ. Тѣ сж предтечитѣ на умственото ни народно възраждаціе. Тѣмъ дължевствувамы глжбокж признателность, и тѣхнитѣ дѣла не е ни праведно, ни прилично да останатъ забравени отъ тѣхнытѣ потомцы.

На посокж, за издаваніето на *Робинсона* преводенъ отъ покойныйтъ Р. Поповича, ще потребатъ 100 или, най-много. 120 лиры турски. За всичко друго, що ся отнася до напечатваніето на тжзи многополезнж книжкж, редакціята на този листъ, отъ глжбоко почитаніе къмъ памятьтж на преводительтъ, ся наема да ся погрижи сама. Колкото за казаното количество, ный ся отправямы до ученицытѣ на покойныйтъ учитель Райна Поповича. Такива имена, каквыто сж имената на г-да Гавріила Кръстовичь, Х. Петра отъ Котелъ, Евлогія Георгіева, Георгія Шопова, Димитраки Тодорова отъ Тулчж, Димитра и Стефанъ Ив. Гешоглу и други много, мыслимъ, че сж достатъчно поржчителство за убѣжденіето, което имамы, че тѣ не ще да позволятъ да ся загуби трудътъ на оногози, на когото сж длъжны за първжтж си умственнж хранж. Чрезъ ученицитѣ на покойныйтъ Райна Поповича ный ся отнасямы и до всичкитѣ любители на българскжтж книжнинж и имамы твърдж надеждж, че нашътъ гласъ ще намѣри благопріятенъ отзывъ въ всичкитѣ благородны и родолюбивы сърдца. Книжката, веднаждь напечатанж, може по волята на спомощницитѣ, или да ся раздаде даромъ по училищата, по женскитѣ дружества, по читалищата, или да ся продаде, а събранното количество да ся употреби за нѣкое общо добро. Ный не можемъ да похвалимъ тукъ (достатъчно) книжевныйтъ трудъ на покойныйтъ учитель Райна Поповича. На неговытѣ ученицы, на неговытѣ пріятели и на всичкитѣ любители на нашжта младж книжнинж остава сега да спомогнатъ за да излѣзе той на бѣлъ свѣтъ".

Излишно е, ми се чини, да забѣлѣжа сега тукъ, че това не се постигна, че горньото възвание, ако и посрѣщнато съчувствено, остана просто възвание безъ постигание цѣльта му.

[1]) Не знамъ отъ гдѣ е черпилъ Г-нъ Славейковъ това си унизително за Райна свѣденіе, но азъ който сьмъ му слушалъ премудрыты уроцы, и сьмъималъ съ него ежедневно дългы и широкы разговоркы, мога дързостно да увѣрж Г-на Славейкова, че това му свѣденіе е криво, безосновно, и съвсѣмъ противно на истинжтж. Вижте що казахмы и выше въ отговоръ 5 за Райновыты умственны способности,

лежалъ боленъ три години (1818—1821), и че щомъ оздравялъ, принуденъ е былъ, за избухваніето на Грьчьското тамъ възстаніе, да побѣгне на Брашовъ въ Трансилваніѭ. Не остава убо мѣсто въ хронологіѭтѫ да положимъ и Антончовото ученіе *при Неофута Дука въ Букурещь,* понеже Неофутъ е учительствовалъ тамъ само двѣ годины (1816—1818), и тъкмо тогасъ, когато Антончо е дошьлъ да учи въ Котелъ, а пакъ Райно е отишьлъ да ся учи и ся училъ въ Букурещь. Неоспоримо же е, че Райно ся е училъ по това време при Неофита въ Букурещь, и послѣ е учительствовалъ по неговѫтѫ сустемѫ и Грамматикѫ Τερψιθέα въ Котелъ, а гдѣ, кога и при кого наистинѫ ся е училъ Антончо, то е намъ съвсѣмъ неизвѣстно.

За да ся объясни убо сичко това и да ся узнае истината за него и за много другы работы касателно до Райна и Ст. Богориди, добро и припряна нужда е да ся попыта подробно г-нъ Хаджи Петръ Хаджи Матеевъ, който още е живъ и здравъ въ Котелъ, слава Богу, и който сичко знае, и сичко помни, и за сичко може да даде най-правыты и най-обширны свѣденія, но отъ старость не може гы дá писменно.

Впрочемъ, поздравлявамъ вы фамиліарно, молѭ да ми извѣстите че сте пріяли на здраво това ми писмо, и оставамъ

Вашь пріятель

Г. Крьстевичь.

III.

Недоволенъ отъ всички тия свои свѣдѣния, покойниятъ Гавриилъ Кръстовичъ самъ се отнесълъ, както се види, за провѣряването имъ или събиране и нови още до самия Х. Петъръ Х. Матѣевъ, за когото споменува въ края на писмото си, и който е билъ не само неговъ съотечественикъ, но и неговъ ближенъ сродникъ и добъръ приятель. И Х. Петъръ Х. Матѣевъ отговорилъ и той на отправенитѣ му запитвания. Между находящитѣ се у мене нѣкои писма отъ покойния има и двѣ отъ този неговъ приятель, едното отъ 8, другото отъ 27 августъ 1900 год., които ми бѣ прѣпратилъ самъ г. Кръстовичъ. Доста интересни, тѣ сѫ и двѣтѣ почти съ еднакво съдържание. Азъ давамъ тукъ едното отъ тѣхъ, слѣдньото:

Котель 9 августъ 1890

Благороднѣйший и многопочитаемий мой вехтий приятелю и сродникъ

Господине Гаврииле Кръстовичь

Арнауткьой

Съ двойно по̀-голѣма радость приехъ писмото ви, чрезъ дъщеря си Тома, която, като ми го донеси и прочети, не по-малко ся зарадвахъ и азъ отъ колкото вий като сте приели мойто, което Ганка за 4 деня отъ моя страна писа. Радвамъ ся, искренний ми приятелю, радвамъ ся много гдѣто като не сте мя забравили, ами йощи и за стаклата сте ся загрижили да ми намѣрити и испроводити, за сичко ви благодаря отъ сърдци. Радвамъ ся и че сте и вий синца, въ добро здравие, дай Боже, все добрѣ да бѫдяхти! За мене си нѣма що да казвамъ. За стаклата, които имамъ отъ преди 20 год. тарсихъ имъ номерътъ, но нѣма, и не намѣрихъ, за то устава вѣки вий ако изнамѣрити за такава старость стакла, да ми проводити, съ които ако мога проглѣда, то не мога ви каза колко и колко ще ма благодарити . . .

Споредъ желанието ви, за които йощи свѣдѣния питати, слѣдователно ще ви кажа колкото зная и повня.

1. Кое лѣто и кой мѣсецъ са е захванало голѣмото чумово, и колко е траяло, не го повня точно.

2. Кое лѣто е утишалъ Райно Поповичь да се учи въ Букурецъ, и колко (е) стоялъ (тамъ), и него не повня, зная само, че мина презъ Котель и се удума съ джорбаджиитѣ, като свѫрши учението си, да са вѫрни да доде пакъ въ Котель; и дѣйствително, като свѫрши на 19 сенето (година) презъ августа, той доде *Мегасъ ке полисъ* (Μέγας καὶ πολὺς) = великъ и прочутъ, което и ти можешъ да знаешъ.

3. Виждалъ са е въ Галацъ съ Стеф. Богориди, но ни е ималъ нужда за помощь, че са е училъ въ Букурешъ, пъкъ е стоялъ на Сарандаръ монастирь, билъ тамъ пѣвецъ и е зималъ доволна заплата; на Богориди е расказвалъ подробно даскалъ-Андочовото даскалуване на елински въ Котель, тѫй и за себе си расказвалъ, че, като свѫрши, ще са вѫрне въ Котель да учителствува, че ималъ условие съ старцитѣ.

4. Дошалъ е на Котель на 19 *сенето* (година) презъ августъ *Мегасъ ке полисъ* (1819 г.).

5. Райну даскалътъ си утиди на 23 по 24 *сенето,*[1]) и не отъ чума, но отъ бжркани чурбаджилжкъ, и като утиди на Жерона (= Жеравна), тамъ имаше единъ попъ Тодоръ, май множко сербесча, и Райну даскалътъ сталалъ едно съ джорбаджиитѣ, та са писали на търновскиятъ митрополитъ и са аргосали попъ Тодора; пъкъ попъ Тодоръ отъ сербезликътъ си утиди та са потурчи, па се пометна, та сетнѣ или го заклаха, или го убѣсиха; и тогава даскалъ Райну по тая причина утиди на Карлово. Карловското му стояне и учене, ти го знаешъ подробно отъ край и до край.

6. Петръ Беронъ билъ ученикъ при Андонча съ мене барабаръ, но въ по-горньо *такси* (= класъ) отъ мене, и, като си утиди Андончо, Петръ Беронъ е утишалъ съ братята си въ Варна да шие, и отъ тамъ утишалъ въ Букурещъ да са учи, и вѣки не са вращалъ. Него Беронъ го намѣрихъ въ Брашовъ, и стояхъ съ него 2 мѣсеца, и тогисъ утиди да са учи въ Германия, въ Хайденъ-Бургъ (Хайделбергъ) хекимтжилжкъ, и, като утиваше, моли ми са за нѣкои работи, и азъ му ги сварших. И отъ Хайденъ-Бургъ дойде та сварши докторлукътъ на Монахо (= Мюнхенъ) и, като доде на Букурещъ да прави докторлжкъ, хепии надъпредна, и, дори умре, все си пишахми писма съ него. Писалъ ми бѣше за нѣкои работи да думамъ на Богориди, и хортувахъ му, а той, Богориди, съ единъ добръ начинъ отказа.

7. Вуйчо ти Нони само при Андонча учи малко гжрски, а при пжрвото Райново дохождание е училъ псалтиката, и съ нея псалтика (се залови); като дохождаше владиката Антимъ на Котель, дохождаше съ него едно младо момче като вуйчо ти, на име Хаджи Димчу, и съ него момче се запозна много добрѣ, и ходеше често при владиката, а то момче не знаяше тжй псалтиката, знаяше турски пѣсни да пѣи; и тжй като се запозна добрѣ съ владиката, обикна го и, като си утиди, зе го владиката съ него си барабаръ, и тамъ при него стоя, и тамъ лягаше и ставаше, и когито утиди на Тжрново владиката не зная съ какви условията заведи вуйчо ти съ него барабаръ и на Тжрново и тамъ остана вуйчо ти Нони и сварши добрѣ псалтиката. И, когито са вжрна отъ Тжрново, станаха тука съ Петракя зетятъ тѣхенъ балсамаджии, хикимджилжкъ вжршиха, не повня колко; Петраки отъ тежката болесть умре, а вуйчо ти отъ чумата умре. Вуйчо ти е билъ ученикъ съ мене, но и той въ по-горнио такси (= класъ); 2 или 3 години е по-голѣмъ

[1]) Кръстовичъ казва по-горѣ, на 1826. М. Д. Б.

отъ мени. Стоялъ е при Антима, който бѣше дякъ на Неофита; на Котель учитель не е билъ, освѣнъ пѣвецъ, и учи нѣкои други момчета да пѣятъ.

Ето свършамъ и благодаря Богу че щото желá (ти), помнихъ и ти го описахъ до нейдѣ си. Сегашно ново не са помни. И като ви сърдечно поздравявамъ съ любимитѣ ви кокона Фросо, Еленка и Стефанъ,[1]) оставамъ вашъ приятель и сродникъ окаянний

Х. Петъръ Х. Матѣевъ.

IV.

За Стефана Богориди, неговъ съотечественикъ, неговъ благодѣтель и неговъ покровитель, покойний Г. Кръстовичъ дава и отдѣлно особени нѣкои обяснения. Тѣ сѫ като допълнение къмъ писаното въ Периодическо списание за тоя знаменитъ котленецъ, който игра една отъ първитѣ роли въ отоманската империя прѣзъ първата половина и часть отъ втората на изтеклото деветнадесето столѣтие. Ако има човѣкъ, който да е познавалъ най-отблизу Ст. Богориди съ неговото родословие, съ неговитѣ дарби и качества, съ неговото високо положение, той е билъ Гавриилъ Кръстовичъ, неговъ възпитаникъ, неговъ частенъ секретарь, неговъ намѣстникъ по управлението на полусамостоятелния островъ Самосъ, и негово най-довѣрено лице до послѣднитѣ минути на живота му. Отъ тукъ и дѣйствителната стойность на свѣдѣнията, които дава той за него било въ по-горньото писмо до мене, било въ слѣдната статия, дадена менѣ лично при послѣдньото ми съ него свиждане въ собствения му домъ, въ Арнауткьой, Цариградъ, прѣзъ септемврия 1895 год.

Ето тая статия, почеркътъ на която прѣдава перо въ треперлива ржка:

„Достопочтенный редакторъ на періодическото книжовно дружество г-нъ Василь Д. Стояновъ бѣ писалъ на 1882 въ кн. III стр. 149—150 на това въ Софія издаваемо списаніе че „Софроній бывшій епископъ Врачанскій е отъ мжжьска странж дѣдо на покойный князь Стефанъ Богориди.

Тъй си го знаяхъ и азъ отъ малъкъ.

Слѣдъ година, обаче, то есть на 1883, въ кн. VI стр. 149 въ примѣчаніе, реченній г-нъ В. Д. Стояновъ, поспѣшилъ да поправи

[1]) Фросо — сѫпруга на Кръстевича, Елена — дъщеря негова, починала, Стефанъ — синъ неговъ, сега помощникъ на валията въ Битоля. М. Д. Б.

вышеказаното за дѣда Софронія извѣстіе казующи, че той Софроній не былъ дѣдо, ами уйка на Стефанаки бей, и че майка му е была сестра на Софронія. Ето му думыти:

„Въ кн. III стр. 149—150 на Період. Списаніе бѣхмы казали, че Софроній отъ мѫжскѫ странѫ е дѣдо на покойный князь „Стефана Богориди. Но *сега ся научавамы отъ г-на Н. Михаиловски*, че князь Богориди е былъ *сестренъ сынъ* на Софронія, и „че първоначалното му име е было *Стойко*, както и Софроніевото, „и отъ това ся види, че князь Стефанъ Богориди е былъ крьстенъ „на уйково си име Стойко (Софроній). Въ г. 1843 г-нъ Михаиловски „е видѣлъ въ Цариградъ Софроніевата *сестра*, майката на князь „Стефана Богориди, която е была на 90 годишна възрасть, когато „Г. Михаиловски е былъ заведенъ отъ брата си іеромонаха Иларіона „на Фенеръ въ дома на князь Ст. Богориди да види майка му. „Заварили сѫ я да пере. Тя не е давала никому да ѝ пере дре- „хитѣ дордѣто е была на крака и дордѣто ѝ сѫ дьржели рѫцѣтѣ.“

Чудно нѣщо, какъ г-нъ Михаиловски ся е научилъ толкова много работы за старата майка на князь Богориди въ еднѫ само краткѫ визитѫ що ѝ направилъ съ брата си, за които азъ, който сьмъ былъ всякога съ нея и прѣди да отидѫ на Парижь и слѣдъ като ся завьрнѫхъ, не сьмъ ни чулъ ни видѣлъ ни отъ нея ни отъ никого нищо отъ тія що е приказвалъ г-нъ Михаиловски за нея и за сына ѝ на г-на В. Стоянова въ л. 1883, и тó тъкмо слѣдъ 40 годины отъ какъ я былъ посѣтилъ.

Щото же азъ сьмъ видѣлъ и узналъ е, че князь Богориди е ималъ майка си всякога на голѣмъ почитъ у дома си, снабденѫ съ сички потребности, и придруженѫ съ особеннѫ слугиня готовѫ да я облача и преоблача съ черни, но новы и чисти дрехи, да ѝ дьржи чиста камарата, и да ся грыжи и за праніето и която е редовно оставала на опредѣленото време дрехитѣ ѝ да ся оперѫтъ и прекаратъ прѣзъ желѣзото отъ редовныты кѫщны перачкы, които сѫ были 3—4. А да ся пере сама тя, то не е бывало никога, нито е могло да бѫде, защо праніето е ставало долу при градинѫтѫ, гдѣто стоятъ сичкитѣ казани, сѫдове, огньове, а горѣ дѣго си е сѣдѣла майката на 90 годины, тамъ не е имало нищо отъ тыя перални потребности: могла е обаче тя бабичка да си поопирала кърпицѫтѫ що е имала на рѫцѣ, и нищо друго. — Щото сьмъ още чулъ и узналъ азъ е това, че князь Богориди, колчимъ е ставало дума за Софронія, наричалъ го е свой дѣдо, а не свой уйчо. — Щото сьмъ видялъ и узналъ пакъ е было това, че когато Котленскый

уроженецъ Архимандритъ Поликарпъ дойде отъ Влашко на Цариградъ и съ съдѣйствіето на князя Богориди ся ржкоположи епископъ и ся назначи първи владыка на Българскжтж при Балатъ церквж съ име св. *Патарскый,* той владыка каза на князять, че ималъ двѣ копія отъ иконата на дѣда Софронія, отъ които еднжтж той подари на князьтъ, като икона дѣдова му. Князьтъ я пріе съ голѣмж радость и съ сърдечно благодареніе, като каза, че Софроній е былъ *дѣдо му,* и тось часъ заповѣда та я закачихж на пристойното мѣсто въ домашната му церквицж гдѣто тя и до днесъ стои тамъ окачена. — Освень това, Софроній нигдѣ въ житіето си не казва да е ималъ сестра, и ако да бѣ ималъ, той щеше да го каже, както е казалъ, че майка му умрела на 1742, и че баща му незабавно ся ожениль за друга, която му родила само едно мжжко дѣте, и него само любила, а Стойка отритвала, така що нейното както и неговото име той нигдѣ и никога не е помянжлъ. Той казва обаче, че баща му Владиславъ умрелъ въ Цариградъ отъ чумата на 1750. Ако ли положимъ, че на князь Стефана майка му е наистинж была на 90 години въ лѣто 1843 когато Михаиловски я посѣтилъ, то ще каже, че тя ся е родила на 1753, а тогасъ баща му и слѣдователно баща й е былъ умрѣлъ още прѣди 3 годины!? Убо на князь Стефана майка му не е могла да бжде *сестра* Софроніева, а негова *снаха.*

Нека дойдемъ на Софроніевото житіе да видимъ какво ни пакъ то казва.

То ни казва:

„Че слѣдь смъртьтж майчинж и бащинж си, той останжлъ сиракъ на 9—10 годины, и немало кой да го гледа, освень стрыка му и стрына му които безчадни сжщо пріели го за свой сынъ и го дали на занаятъ. За зла честь, на 1756 умрели и тіи единъ слѣдъ други; и той ся принудилъ да иде тогасъ на Цариградъ, да събира зиманіето на стрыка си, и събралъ щото можилъ, но като ся завърнжлъ, разглѣдали ся смѣткитѣ на стрыка му, и видѣли че оставалъ длъженъ 400 гр. които нему като на сынъ натоварили да плати. Между това той видѣлъ, че когато ходилъ по Цариградъ, пó-вечето отъ домашнытѣ му вѣщи были разграбени и скрыти отъ негови роднины, които прѣдъ кадіятъ който дошьлъ да ги описва пакъ него набѣдили че ги скрылъ, и кадіятъ го хвърлилъ съ вериги въ затворъ въ тозъ часъ и заповѣдалъ да го біятъ на фалага за да каже, но селскій кметъ не оставилъ да го біятъ, че е знаилъ какъ той не е кривъ и тъй ся освободилъ, като роднинытѣ и кре-

диторитѣ извадили афорисмо че не е скрылъ нищо. А кои ся были тіе роднины които сѫ ограбили домашнытѣ му вещи и пакъ него окривили че ги той скрылъ? За такивато му роднины Софроній не казва нищо, а и тъй дума веке не е продумалъ за тѣхъ. Много е убо вѣроятно да ся были тіи мащихата Стойкова, сирѣчь втората бащина му жена съ любимото си чадо, защо тіи сѫ най-много имали интересъ да обсебятъ покѫщнинѫтѫ му.

Че тіи не сѫ были негови сѫщински роднины на които ся свиди роднината, то ся познава и отъ това, че като е останѫлъ съвсѣмъ сиракъ слѣдь смъртьтѫ на стрыка си и на стрына си, тіи като не сѫ щели да го глѣдатъ, принудили го да ся ожени на 18 години момъкъ, *че нема,* рекли му, *кой да тя гледа,* и той като младъ и глупавъ, оженилъ ся на 1759.

Отъ тогава до 3 години, той ся е най-много грижилъ какъ да спечели съ занаятътъ си пары за да исплати стрыковытѣ си дългове, но жена му не была отъ това благодарна, та му сѫ често и множко карала че не гледа малко и кѫщѫтѫ си. Отъ това же толкова му най-сетнѣ дотегнѫло, що намыслилъ да остави и домъ и женѫ, та да иде надолу по селата да работи и да ся гечиндиса. Умилостивили му ся котленскити първенци, та го неоставяли, а попоходатайствовали на преславскыятъ владыка та го упопилъ на 5 С-врія 1762, и отъ тогава жена му веке не ся е оплаквала. Но и неговитѣ работы сѫ вървели доста добрѣ, и приходъ си ималъ отъ попството, и училище е държалъ за дѣца презъ цѣли години. и на селото и на селянытѣ е всячески помагалъ въ мирно и въ военно време, и епитропъ-икономъ е былъ всякога на владыката, докле на 1786, когато въ слѣдствіе на една аянскѫ крамола въ Османъ Пазарь го затворили съ окови, били го и го грозно съ смърть заплашили, и той толкова много ся уплашилъ, що слѣдъ не много време налетяла го една болесть която го направила да ходи като лудъ, и като немало докторъ да го глѣда, и не можилъ да оздравя, викалъ баба да му бажтъ, а за това владыката го аргосалъ за 3 години, и го държалъ аргосъ цѣлы 6 години, та отъ тамъ съвсѣмъ сѫ развалили финанціалнитѣ му работы, и паднѫлъ въ сиромашія до отчаяніе.

Между това, на 1787 отворила ся война отъ Турція срѣщу Австрія и Россія, която е траяла $4^1/_2$ години. Принуденъ отъ сиромашіята, попъ Стойковъ сынъ, който уже мѫжь съ женѫ и дѣца живѣлъ наедно съ баща си, въ първата година на войната отишьлъ на Влашко та си купилъ свини за печалба, задружно види ся съ

баща си; но вмѣсто печалбѫ, тіи искарали зарарь до 1400 гр. Тогасъ като видѣлъ че ся много одължили, отишьлъ та ся приставилъ грамматикъ (писарь) при Касабъ-баши на ордіята гдѣто е сѣдѣлъ до края на войната, и послѣ ся е върнѫлъ. Почти съвременно и попъ Стойко, като не е щялъ да сѣди въ Котелъ подъ запрещеніе выше отъ 6 годины, въ началото още на 1792 г. оставилъ си кѫщѫтѫ на сына си съ дѣцата, и отишьлъ въ Карнобатско, гдѣто съ позволеніе на Анхіялскій владыка попувалъ цѣлы 2 годины, и послѣ ся завърнѫлъ при *дѣцата* които ся извѣстилъ че оставили Котелъ и отишли на Арбанаси при Търново гдѣто той ги пристигнѫлъ на 13 Марта 1794.

Отъ какъ ся бѣ оженилъ и опопилъ попъ Стойко, едвамъ сега слѣдъ 35 години за прьвъ пѫть е помянѫлъ че искалъ да си отиде и си отишьлъ *при дѣцата.*

Кои сѫ были тіи дѣца? Во первыхъ може бы да се помысли че тія сѫ были *негови дѣца*. Но като ся земне прѣдъ видъ че попъ Стойко говори само за единъ сынъ че ималъ на 1788, когато той му сынъ отишьлъ на Влашко за свини, когато ся хванѫлъ при Касабъ-баши на ордіята грамматикъ, и когато попадіята му слѣдъ 6 мѣсечнѫ болесть умрѣла, лесно можемъ да разумѣемъ че тія *дѣца* или паче дѣчорлига *(чолукъ чоджукъ)* за които той тука говори, не сѫ были други освень помянѫтый му сынъ *Іованъ,* жена му *Анна* (или Гана), и двамата му сынове *Стойко* и *Атанасъ*. (Не знамъ да ли е ималъ той Іованъ и други сынъ или дъщеря). А какъ тіи сѫ были тогази попъ Стойковитѣ дѣчорлига, доказва ни ся отъ това, че Іованъ може да ся е родилъ на 1759, и да ся е оженилъ на 1779, и първото му чадо да ся е родило на 1780, и да ся е крыщило Стойко на дѣда си попъ Стойка. И наистинѫ покойный князь Ст. Богориди ми е казвалъ още въ по-млада своя възрасть, че той ся родилъ на 1780, а братъ му Атанасъ по-сетнѣ, но не помняше кога.

Софроній въ житіето си казва и това, че когато по августа на 1794 Търновскій архидіаконъ Θеодосій дошьлъ у тѣхъ да го моли отъ Митрополитска странѫ да пріемне да стане Врачански епископъ, а той не рачилъ да послуша, въ това ся намѣрили и *дѣцата,* които, като той си мислилъ какъвъ отвѣтъ да даде на архидіаконътъ, почнѫли да му говорятъ: „Защо, *отче,* не щешь да ся обѣщаешь, като тя молятъ, да имаме и ніи отца архиерея?“ Тія думи отправени като отъ сынъ на баща, не сѫ могли да бѫдатъ казани отъ унучетата му, малки още на 13—15 години,

които не сѫ смѣяли и да му продуматъ, а още по-малко да му даватъ (съвѣты?); непремѣнно убо тіи сѫ были само сынъ му Іованъ и снаха му Анна (или Гана).

Така и слѣдъ четыри години, т. е. на 1798, когато отходящій на Видинъ, срѣщу Пазвантогла, Силихтаръ Хюсеинъ паша, изгорилъ съ своитѣ кърджаліи Габрово и Арбанаси, и ограбили, и разорили кѫщата на дѣцата Софроніеви, тѣ побѣгнѫли на Котелъ, отъ тамъ отишли на Свищовъ, гдѣ и той послѣ отишьлъ та ги намѣрилъ малы и голѣмы че сѣдѣли голи на рогозинѫ, а той немалъ пари за да имъ купи дрехи, а ги оставилъ та си отишьлъ на епархіята.

Той още веднъжь е помянѫлъ дѣцата слѣдъ 4 години отъ тогасъ, т. е. на 1802, когато отъ Видинъ е побѣгнѫлъ прѣзъ Дунавътъ на Крайова, а отъ тамъ е отишьлъ на Букурещь при *дѣцата* и си е веке тамъ до смьрть останѫлъ. Тука той обаче съ името *дѣца,* Софроній не разумѣва чадата и внуцитѣ си, но само тія послѣднитѣ като прилага че тіи тогава сѫ учили епистимія въ бейската академія.

Тасъ бейска академія не е была друго освень высшето еллинско училище, поддържено и покровителствуемо отъ влахійскитѣ грьчьски господари или князове (бейове), гдѣто сѫ ся преподавали освенъ Еллинскый языкъ, математика, філософія, и други епистомонически науки. Тамъ тогази още отъ 1792 е былъ главенъ учитель и управитель прочутый Лампро Фотіади, при когото сѫ ся учили и вышереченнитѣ Софроніеви внуци Стойко и Атанасъ, и тамъ и имената имъ сѫ были малко много (за да приличатъ на грьцки) преправени, като името *Стойко* на по́-голѣмиятъ е станѫло *Стефанъ*, а прозваніе и на двамата сѫ дало рѣчьта Βογορίδης = Богоровичь, направено отъ името Βόγορις на първыятъ хрістіанскій български царь.

Какъ да е, тіи уже момцы на 20—22 годины слѣдовали сѫ да ся учатъ въ реченото висше училище съ голѣмо усьрдіе, така сега като е дошьлъ и самъ дѣдо имъ Софроній, и ги е препорѫчилъ и на князь Ипсиланти, и на митрополита Θеодосія, и особенно на главныятъ имъ учитель Лампра Фотіади, даже до смьртьта на преславныятъ тойзи учитель, която е станѫла въ лѣто 1805, когато влашкій князь е былъ още Константинъ Ипсиланти, а молдавскій е былъ за вторый пѫть Александръ Мурузи".

Г. Крьстевичь.

ВѢСТИ и ОЦѢНКИ.

Хипсометрични отношения на княжество България.

(Съ една карта.)

Отъ **А. Иширковъ** и **Йорданъ Данчовъ.**

Много въпроси отъ орохидрографскитѣ, стопанскитѣ и поселищнитѣ отношения на нашето отечество можатъ правилно да се прѣдставятъ само въ свръзка съ хипсометричнитѣ отношения на България. Като имаме това прѣдъ очи, първиятъ отъ авторитѣ на тази статия прѣкара върху руската триверстова карта на Балканския полуостровъ изохипси прѣзъ 200, 500, 900, 1400 и 2000 метра. По този начинъ картата се раздѣли на *пояси на височина*, които за яснота сѫ боядисани различно.

Изборътъ на прѣкаранитѣ изохипси е направенъ цѣлесъобразно. Чрѣзъ тѣхното прѣкарване се е гледало да се изтъкнатъ колкото се може по-релъефно главнитѣ форми на земната повръхнина, да се отдѣлятъ земитѣ, пригодни за различна култура и посочи разпространението на човѣшкитѣ жилища въ свръзка съ височината надъ морското равнище. И понеже за послѣднитѣ двѣ назначения изохипситѣ важатъ само до извѣстна височина, то колкото пó на високо отиваме толкозъ пó на рѣдко сѫ прѣкарани. Но гледали сме и при разширяването поеситѣ на височината отъ долу на горѣ да се спази послѣдователность, затова сме ги увеличавали въ аритметическа прогресия.

Повръхнината на различнитѣ пояси на височина измѣри съ помощьта на полярния Амслеровъ планиметъръ вториятъ отъ авторитѣ на статията. Измѣренията сѫ правени листъ по листъ и се получи резултатътъ, означенъ въ таб. на стр. 600.

Досегашнитѣ измѣрения пространството на княжество България сѫ ни дали различни резултати и това се явява много естествено, като имаме прѣдъ очи, че пространството е измѣрено по карти съ различни мащаби, отпечатани на различна хартия, често дълго употрѣбявани, налѣпени на платна и други... Всички тѣзи различия промѣнятъ въ голѣма степень крайния резултатъ на измѣрението. Но още по-голѣмо различие се добива чрѣзъ по-малката или по-голѣма грижливость на измѣрението и чрѣзъ повече или по-малко точното прѣкарване на политическитѣ граници. Най-послѣ има значение и системата на планиметра, съ който е измѣрвано пространството.

Първото измѣрение на Стрелбицки (въ Possesions des Turcs sur la continent européen de 1700 à 1879. S. Peterb. 1879 и въ Superficié de l'Europe 1880) даде за княжество България (прѣди съединението)

№ по редъ	Листъ		Ареали въ квадратни километри						Общъ ареалъ кв. км.
			0—200 метра	200—500 метра	500—900 метра	900—1400 метра	1400—2000 метра	2000 нагорѣ	
1	III	2	556·8	137·0	—	—	—	—	693·8
2		7	223·0	—	—	—	—	—	223·0
3		8	579·6	—	—	—	—	—	579·6
4		9	23·2	—	—	—	—	—	23·2
5	IV	2	710·2	1492·7	312·7	28·6	—	—	2544·2
6		3	2059·9	38·2	—	—	—	—	2098·1
7		4	1452·4	3·6	—	—	—	—	1456·0
8		5	1176·4	70·5	—	—	—	—	1246·9
9		6	1251·4	206·7	—	—	—	—	1458·1
10		7	1757·4	1537·8	—	—	—	—	3295·2
11		8	1368·1	1908·3	—	—	—	—	3276·4
12		9	1363·7	1231·8	—	—	—	—	2595·5
13		10	547·4	—	—	—	—	—	547·4
14	V	2	—	242·4	668·4	378·4	115·5	0·7	1405·4
15		3	627·4	149·5	547·4	514·3	174·5	—	3362·1
16		4	1564·9	1622·3	161·5	—	—	—	3348·7
17		5	1562·0	1589·8	210·3	—	—	—	3362·1
18		6	1914·1	1419·4	22·7	—	—	—	3356·2
19		7	531·0	2483·4	312·0	4·3	—	—	3330·8
20		8	1725·1	1567·3	17·6	—	—	—	3310·0
21		9	1119·3	991·7	—	—	—	—	2111·0
22		10	266·6	—	—	—	—	—	266·6
23	VI	1	—	—	—	44·0	46·0	—	90·0
24		2	—	—	1764·6	1123·0	101·4	—	2989·0
25		3	—	140·0	2171·5	889·0	101·5	13·6	3315·6
26		4	—	249·0	1687·0	1223·0	211·0	4·0	3374·0
27		5	3·6	1221·1	1325·8	522·1	263·0	28·6	3364·2
28		6	79·0	1432·0	1455·0	371·5	5·0	—	3342·5
29		7	928·5	1085·5	1204·0	91·0	—	—	3309·0
30		8	1528·7	1594·3	123·5	—	—	—	3246·5
31		9	763·0	214.0	—	—	—	—	977·0
32	VII	1	—	—	—	43·6	27·6	—	71·2
33		2	—	114·0	1374·6	994·2	145·6	3·6	2632·0
34		3	—	—	782·3	1109·4	364·3	428·2	2684·2
35		4	325·5	1551·5	1048·9	405·4	112·7	0·5	3444·4
36		5	1965·4	1137·0	276·4	35·3	—	—	3414·1
37		6	2612·3	666·0	115·0	—	—	—	3393·3
38		7	2049·1	1254·6	43·0	—	—	—	3346·7
39		8	1499·0	1102·0	16·8	—	—	—	2617·8
40		9	326·8	5·4	—	—	—	—	332·2
41	VIII	3	—	—	—	57·3	—	—	57·3
42		4	—	—	69·0	615·0	586·0	7·6	1277·6
43		5	2·2	397·0	333·0	662·5	316·5	—	1711·2
44		6	941·9	961·0	23·0	—	—	—	1925·9
45		7	201·0	273·4	2·8	—	—	—	477·2
			35545·9	31439·2	16068·8	9111·9	2570·6	486·8	95224·2

64092·$_{12}$ кв. кил. или 1163·$_{93}$ нѣмски геогр. кв. мили; за южна България (заедно съ Кърджали и Тамрълъ) 35261·$_{16}$ кв. кил. или 639·$_{29}$ нѣмски геогр. кв. мили; всичко за сѣверна и южна България (заедно съ Кърджали и Тамрълъ) 99353·$_{28}$ кв. кил. Ако приемемъ измѣрението на А. Кривошиевъ за Кърджали (747·$_7$ кв. кил.) и Тамрълъ (895·$_9$ кв. кил.) за вѣрно, то ще получимъ споредъ изчислението на Стрелбицки за княжество България въ сегашнитѣ му граници пространството 97749·$_{68}$ кв. кил. Въ VI статистиченъ сборникъ на Behm—Wagner (Die Bevölkerung der Erde. 1880. Ergänzungsheft № 62 zu Petermann's Mitteilungen. p. 22) намираме слѣднитѣ числа за пространството на България: сѣверна България 63865 кв. кил. или 1160 н. г. кв. мили, за южна България (заедно съ Кърджали и Тамрълъ) 35387 кв. кил. или 643 н. г. кв. мили — всичко 99252 кв. кил., безъ Тамрълъ и Кърджали, 97648·$_4$ кв. кил. Тодоръ Каракашевъ намѣрилъ чрѣзъ измѣрение съ Амслеровия планиметъръ върху рускитѣ генерални карти: за сѣверна България 1:107000 и за южна 1:126000, пространството на Княжество България, безъ Кърджали и Тамрълъ, 99276 кв. кил. (Сборникъ за народни умотворения и наука, т. I. стр. 313). А. Кривошиевъ върху руската генерална карта 1:210000 измѣрилъ пространството на княжеството въ сегашнитѣ му граници 95705 кв. кил. (Карта на България и т. н. 1:420000, издание на Хр. Г. Дановъ). Щабътъ на нашата армия ни даде двѣ числа за пространството на княжеството въ 1890 год. — 95704·$_5$ и въ послѣдно врѣме (чрѣзъ измѣрение върху картата на пѫтинщата 1:200000) 96345 кв. кил. Berre въ VIII статистиченъ Сборникъ на Wagner—Supan (Behm се помина) отъ 1891 год. намира пространството на княжество България 96660 кв. кил. Сѫщото число срѣщаме и въ Almanach de Gotha. Ще забѣлѣжимъ още, че близкостьта на крайнитѣ резултати отъ измѣренията на Кривошиевъ и на щаба на армията отъ 1890 год. е много случайна, защото споредъ измѣрението на щаба на армията сѣверна България имала пространство, споредъ административното дѣление прѣди закона отъ 1889 година, 62139·$_9$ кв. кил., а слѣдъ закона 62789·$_1$ кв. кил., когато у Кривошиева е 68579·$_4$ кв. кил. Южна България споредъ измѣрението на щаба на армията е 33564·$_6$ и 32915·$_4$ кв. кил., а у Кривошиева само 27125·$_7$ кв. кил.!

Докато се не измѣри много грижливо върху негатива на цинковата плоча пространството на княжеството, не ще можемъ да имаме точно число за него. И въ други държави сѫ си служили дълго врѣме съ неточни числа, докато се установятъ на едно точно число. Нека ни послужи въ това отношение за примѣръ Франция.[1])

---

[1]) Послѣ френско-пруската война се смѣташе официално, споредъ L'Annuaire du Bureau des longitudes, пространството на Франция 520400 кв. кил. Една ревизия на кадастра, за да се опрѣдѣли финансовото положение на общинитѣ, дала послѣдователно въ 1878 год. 527006 кв. кил., въ 1882 — 529063, малко по-послѣ, въ 1883 год., при общото опрѣдѣление пространството на Европа, Франция била прѣдставена съ 533479 кв. кил. Прѣдъ видъ на тѣзи различия висшиятъ съвѣтъ на статистиката повѣрилъ на тогавашния директоръ на географската служба въ войската, генералъ Perrier, грижата, да установи нова мѣрка възъ основа на най-точни данни. Тази работа

Приведохме нарочно повече примѣри отъ измѣрение на пространство у насъ и въ чужбина, за да се не види никому чудно, дѣто нашето измѣрение се не съвпада съ официалното. Трѣба още да забѣлѣжимъ, че нашето измѣрение при най-голѣма грижливость не можеше да ни даде точната голѣмина на пространството, защото измѣрението се направи върху боядисани и дълго употрѣбявани карти. Ние бихме били много доволни, ако приблизително вѣрно сме измѣрили голѣмината на различнитѣ пояси на височина, защото при най-голѣмото наше желание да бѫдемъ прецизни, не можехме да сторимъ това, защото изохипситѣ отъ нашата схема не се съвпадатъ съ точната височина въ метри. Ние зехме саженитѣ 100, 230, 420, 660 и 980 за метри 200, 500, 900, 1400 и 2000.

Какъ сѫ застѫпени въ България различнитѣ пояси на височина ни показва слѣдната таблица:

Отъ	0 до 200 м.	=	35545·9	кв.	кил.	или	37·8 %
„	200 до 500 м.	=	31439·2	„	„	„	33·0 %
„	500 до 900 м.	=	16068·8	„	„	„	16·9 %
„	900 до 1400 м.	=	9111·9	„	„	„	9·6 %
„	1400 до 2000 м.	=	2570·6	„	„	„	2·7 %
„	2000 нагорѣ м.	=	486·8	„	„	„	0·5 %
	Всичко		95224·2	кв.	кил.	или	100·0

Особеноститѣ на хипсометричнитѣ отношения въ княжество България се изтъкватъ хубаво, като ги сравнимъ съ тия на нашитѣ съсѣдни страни, Сърбия и Влашко.

Въ Сърбия (пространство 48523)

Отъ	0 до 200 м.	=	20·08 %
„	200 до 500 м.	=	40·81 %
„	500 до 1000 м.	=	31·69 %
„	1000 до 1500 м.	=	6·94 %9
„	1500 до 2000 м.	=	0·96 %
„	2000 нагорѣ м.	=	0·02 % [1])

траяла три години и дала въ резултатъ 536408 кв. кил. Послѣ и този резултатъ се тури на провѣрка чрѣзъ наслѣдника на Perrier, генералъ Derrécagaix. Послѣдниятъ прѣдприе измѣрването съ по-усъвършенствуванъ планиметъръ, и не върху листоветѣ на военната карта, а върху самитѣ мѣдни плочи на негатива. Офицери, командирувани въ географската служба на армията, слѣдъ петгодишна грижлива работа доставили въ 1894 година числото на пространството 536891 кв. кил., което се смѣта сега като найточно опрѣдѣление пространството на Франция. (Général Derrecagaix. Une nouvelle mesure de la superficie de la France. Comptes rendus des séances de la Société de Géographie. 1894. p. 72).

[1]) J. Цвијић. Средња висина и површина Србије и њених области. Въ Геолошки Анали Балканскаго полуострова. Кн. III. 1891. стр. 12.

Влашко (77566·₈ кв. кил.)

Подъ 50 м.	=	20010·$_1$	кв. кил.	или	25·$_5$%
Отъ 50 до 100 м.	=	14097·$_4$	кв. кил.	или	18·$_2$%
„ 100 до 200 м.	=	17009·$_8$	„ „	„	21·$_7$%
„ 200 до 300 м.	=	8072·$_5$	„ „	„	10·$_3$%
„ 300 до 500 м.	=	6069·$_6$	„ „	„	7·$_8$%
„ 500 до 700 м.	=	4605·$_4$	„ „	„	5·$_9$%
„ 700 до 1000 м.	=	4935·$_9$	„ „	„	6·$_3$%
„ 1000 до 1500 м.	=	1823·$_2$	„ „	„	2·$_2$%
„ 1500 до 2000 м.	=	807·$_0$	„ „	„	1·$_2$%
„ 2000 нагорѣ м.	=	135·$_9$	„ „	„	0·$_2$%
Всичко		77566·$_8$	кв. кил.	или	100·$_0$ [1])

Отъ приведенитѣ тука таблици се вижда, че България заима срѣдно мѣсто между Сърбия и Влашко по пространство на пояса на височина отъ 0 до 500 м. — земя пригодна за най-интензивна земледѣлска дѣйность. Срещу 60·$_4$% въ Сърбия и 83·$_5$% въ Влашко, въ България се падатъ на пояса на височина отъ 0 до 500 м. 70·$_4$%. Колкото се отнася до височинитѣ по-горѣ отъ 1000 м., България надминава далеко своитѣ съсѣдки и прѣдставя много по-планинска земя, отколкото сѫ тѣ.

Намѣсто да описваме съ думи разположението на различнитѣ пояси на височина въ нашето отечество, прѣдставихме ги на приложената тука хипсометрична карта на България въ мащабъ 1:1.500.000. Изохипситѣ сѫ прокарани вѣрно споредъ генералщабната русска триверстова карта, която ни послужи за измѣрение пространството на различнитѣ пояси на височина.

* * *

Като сме измѣрили пространствата (повръхнината) на различнитѣ пояси на височина въ България, можемъ лесно да изчислимъ срѣдната височина на тази страна. Срѣдната височина V на една повърхнина P наричатъ срѣдната величина отъ височинитѣ надъ морското равнище на всички нейни най-малки парцели $p_1, p_2, p_3 \ldots p_n$; тя се опрѣдѣля отъ формулата:

$$1)\ V = \frac{p_1}{P}v_1 + \frac{p_2}{P}v_2 + \frac{p_3}{P}v_3 + \ldots + \frac{p_n}{P}v_n$$

дѣто $v_1, v_2 \ldots v_n$ означаватъ съотвѣтнитѣ височини на парцелитѣ $p_1, p_2 \ldots p_n$, а P ареала на цѣлата повръхнина.

Но тази обща формула не може да послужи на насъ, които имаме повръхнината на България, раздѣлена на пояси на височина чрѣзъ 200,

[1]) Emmanuel de Martonne. La Valachie. Essai de monographie géographique. Paris. 1902. p. 9.

500, 900, 1400 и 2000 метра. Съ елементитѣ, които притежаваме бихме опрѣдѣлили срѣдната височина на България чрѣзъ формулата

$$2)\ V = \frac{p_1}{P} v_1 + \frac{p_2}{P} v_2 + \ldots + \frac{p_6}{P} v_6$$

въ която $v_1, v_2 \ldots v_6$ означаватъ срѣднитѣ височини на послѣдвателнитѣ пояси на височина, които съставятъ цѣлия ареалъ P, а $p_1, p_2 \ldots p_6$ p_n, тѣхнитѣ респективни повръхности.

Срѣднитѣ височини $v_1, v_2, \ldots v_6$ на поясситѣ на височина се изчисляватъ, като се приеме, че хоризонталитѣ, които ги огражцатъ стоятъ достатъчно близу единъ до други, та може да се разгледа заградената между тѣхъ повръхнина като наведена плоскость въ форма на трапецъ, успореднитѣ страни на който съвпадатъ съ граничнитѣ хоризонтали. Тогава срѣдната височина на тази геометрична фигура се опрѣдѣля точно по формулата

$$3)\ v_i = \frac{h_i\,(2d_i + d_{i+1}) + h_{i+1}\,(2d_{i+1} + d_i)}{3\,(d_i + d_{i+1})}$$

въ която h_i и h_{i+1} означаватъ височинитѣ надъ морското равнище на успореднитѣ страни на трапеца, а d_i и d_{i+1} респективнитѣ имъ дължини.

Нека забѣлѣжимъ, че срѣдната височина на една наведена плоскость, която има форма на правоѫгълникъ, основитѣ на който иматъ сѫщитѣ височини h_i и h_{i+1} е по-голѣма, и е равна на

$$4)\ v_i = \frac{h_i + h_{i+1}}{2}$$

т. е. на срѣдната аритметическа отъ височинитѣ на успореднитѣ основи. Като замѣстимъ сега полученитѣ по формула (3) величини за v_i въ формула (2), ще получимъ величината V, срѣдната височина на страната — измѣрение, въ което влизатъ дължинитѣ на хоризонталитѣ ($d_1, d_2 \ldots d_{n+1}$), съотвѣтнитѣ имъ височини ($h_1, h_2, \ldots h_n, h_{n+1}$), повръхнината (пространството) на отдѣлнитѣ пояси на височина $p_1, p_2 \ldots p_n$ и най-послѣ P, повръхнината на цѣлата страна.

Тази формула е много сложна и затова се опростява, като се изхвърлятъ дължинитѣ на хоризонталитѣ, понеже дължинитѣ на два съсѣдни хоризонтала не се различаватъ много. Съкратената формула има слѣдния видъ

$$5)\ V = \frac{p_1}{P}\,\frac{h_1 + h_2}{2} + \frac{p_2}{P}\,\frac{h_2 + h_3}{2} + \ldots + \frac{p_n}{P}\,\frac{h_n + h_{n+1}}{2}$$

Тази е формулата на професора Penck,[1]) която е общоприета за изчислението на срѣднитѣ височини въ различни държави и по която изчисляваме и ние срѣдната височина на България. Тя се различава отъ общата формула по това, че въ нея за срѣдни височини на парцелитѣ между двѣ съсѣдни се зима срѣдната аритметическа отъ съотвѣтнитѣ

[1]) Prof. D-r A. Penck. Morphologie der Erdoberfläche I. 1894. p. 42.

ѣимъ височини намѣсто по-малкитѣ величини, изчислени по формула 3. Поради това опростената формула (5) ни дава малко по-голѣма величина отколкото общата. За формулата 5 ние имаме $h_1 = 0$, $h_2 = 200$, $h_3 = 500$, $h_4 = 900$, $h_5 = 1400$, $h_6 = 2000$ и $h_7 = 2300$. Съ послѣдната височина означаваме всички точки, разположени но-високо отъ 2000 метра. У насъ най-многото височини достигатъ до 2300 м., а малко сѫ тѣзи (само на Рила и въ западнитѣ Родопи), които надминаватъ тази височина и достигатъ до 2900 м. (Муссала 2927 м.)

$$\begin{aligned} p_1 &= 35545{\cdot}_9 \text{ кв. кил.} \\ p_2 &= 31439{\cdot}_2 \;\;„ \;\;„ \\ p_3 &= 16068{\cdot}_8 \;\;„ \;\;„ \\ p_4 &= 9111{\cdot}_6 \;\;„ \;\;„ \\ p_5 &= 2570{\cdot}_6 \;\;„ \;\;„ \\ p_6 &= 486{\cdot}_8 \;\;„ \;\;„ \\ \hline P &= 95224{\cdot}_2 \;\;„ \;\;„ \end{aligned}$$

Като замѣстимъ въ формула 5 буквитѣ съ числа и изчислимъ формулата, ще получимъ срѣдната височина на България V = 438 м.

Много по-точно може да се опрѣдѣли срѣдната височина на България надъ морското равнище по графичэски начинъ. Той се състои въ слѣдното: на абцизната ось на една правоѫгълна кординантна система нанасяме ареалитѣ $p_1, p_2, \ldots p_6$ и въ краищата на нанесенитѣ отсѣчки (въ $A_1, A_2, \ldots A_7$ глед. фигурата) издигаме перпендикуляри, на които нанасяме до $B_1, B_2, \ldots B_6$ височинитѣ $h_1, h_2 \ldots h_7$ като орданати. Точкитѣ $B_1, B_2 \ldots B_7$ съединяваме чрѣзъ крива линия, която се нарича хипсографска крива. Послѣдната, абцизната ось и крайнитѣ ординати A_1B_1 и A_7B_7 заграждатъ фигура, чието плоско съдържане като раздѣлимъ съ абцисата A_1 A_7 получаваме направо търсената срѣдна височина. Графичната метода дава по-вѣрни резултати, защото хипсометричната крива изобразява по-вѣрно истинския характеръ на терена, който се издига постепенно отъ морското равнище къмъ най-високитѣ върхове, когато у формулата 5 имаме чупена линия B_1 $B_2 \ldots B_7$.

Графическото изчисление ни даде срѣдната височина на България 425 м., число по-малко отколкото формулата 5, което би трѣбало и да се очаква.

Освѣнъ формулата на Penck, често при изчислението срѣдната височина на различни страни си служатъ съ формулата на Kožištka, който приима земната повръхнина, като да е съставена отъ прѣсѣчени конуси, съ по двѣ равни основи, сложени единъ върху други така, че равнитѣ основи да се покриватъ. Споредъ неговата формула

$$H_m g_1 = \frac{1}{3} h_1 \, (g_1 + \sqrt{g_1 g_2} + g_2) + \frac{1}{3} h_2 \, (g_2 + \sqrt{g_2 g_3} + g_3) + \ldots\ldots + \frac{1}{3} h \; g_6,$$

въ която H_m означава неизвѣстната срѣдна височина, g_1 цѣлото пространство на страната, а $g_2 \ldots g_6$ — респективнитѣ ареали на височи-

Хипсографна линия на България

Срѣдна височина 425 метра

Мѣрка на височинитѣ

нитѣ 200, 500, 900, 1400, 2000 и отъ 2000 м. нагорѣ а $h_1, h_2 \ldots h_6$ височинитѣ на прѣсѣченитѣ конуси, т. е. респективно 200, 300, 400, 500, 600 и 900. Изчислението на формулата даде за Hm = 420 м. срѣдна височина на България.

За срѣдна височина на България, докато се направи ново измѣрение, *ще приемемъ резултата отъ графичното изчисление 425 м.*, което прѣдставя близу срѣдно-аритметическото отъ изчисленията по формулата на Penck (438 м.) и на Kožistka (420 м.).

По своята срѣдна височина България заима слѣдното мѣсто между земитѣ на Европа.

Европа 300 м.

Швейцария	1300 м.	България	425 м.
Пиринейски полуостровъ	701 „	Франция	394 „
Балкански полуостровъ	580 „	Ромъния	282 „
Австро-Унгария	518 „	Великобритания	218 „
Италия	517 „	Германия	214 „
Сърбия	487 „	Русия	167 „
Скандинавски полуостровъ	428 „	Белгия	136 „

Пространството на България умножено съ срѣдната височина ни дава кубичното съдържание, волума на България надъ морското равнище = 40469 куб. кил.

Ржководство *по особната часть на българския наказателенъ законъ отъ Н. Никовъ, адвокатъ.* Томъ I, 1900 год., стр. IV—632; томъ втори, стр. 631, 1902 г. София, печатница Говедаровъ, Бжзайтовъ.[1])

Глава XXII.

Кражба.

Прѣстжпленията срѣщу имота прѣдставятъ голѣми мжчнотии за правилното имъ схващане и затова иматъ извънредно голѣмъ юридически интересъ. Никои други прѣстжпни дѣяния нѣматъ такава тѣсна връзка съ постановленията на гражданското право, както прѣстжпленията срѣщу имота. Никждѣ другадѣ не се забѣлѣзва толкозъ и влиянието на економическитѣ възгледи върху сфащането на отдѣлнитѣ прѣстжпни състави. Ала тъкмо въ тая тѣсна зависимость, това взаимно отношение между постановления отъ разнообразенъ характеръ и значение се крие и опасность да се разпространи взетото отъ една область на правото или дори отъ политическата економия върху понятия, които сж присжщи само на наказателното право. И тая опасность не е била твърдѣ при-

[1]) Продължение отъ св. 5—6.

видна, но се е проявявала много чувствително не само при тълкуването на нѣкои наказателни закони, но дори и върху самото законодателство.

Г-нъ Н. не е могълъ, споредъ примѣра на много други и поучени криминалисти, да се освободи отъ тая опасность, но е отишелъ още по-далечъ, като се опиталъ да тълкува българския наказателенъ законъ не въ свръзка съ българското гражданско законодателство, но това на германската империя. Olshausen и тука се е оказалъ единъ прѣдателски пѫтеводитель, при всичко че не е никакъ виновенъ за това.

Н. З. започва отдѣла на имотнитѣ прѣстѫпни дѣяния, не съ най-простото, но съ най-разпространеното и исторически най-напрѣдъ развилото се прѣстѫпление — кражбата. Съставътъ на кражбата е изрично опрѣдѣленъ въ чл. 313, но разбирането на отдѣлнитѣ му елементи при все това е свързано съ голѣми мѫчнотии.

Понятията вещь, движима вещь, г. Н. опрѣдѣля сполучено.[1])

Но той започва да се спъва при установяването на бѣлѣга „чужда". Като прѣвежда Olshausen'а, той обобщава думитѣ му и оставя неразрѣшенъ въпроса по нашето право. „Правото на собственость върху земята обхваща и пространството, което се намира подъ нейната повръхность, слѣдователно и *естественитѣ съкровища* подъ туй пространство, освѣнъ ако нѣкой специаленъ законъ се е друго-яче разпоредилъ." Има ли у насъ такъвъ законъ или не, г. Н. не съобщава, а пъкъ законътъ за минитѣ (рудницитѣ) е отъ 1891. Чл. 1 на с. законъ би научилъ г. Н., че казаното отъ него съвсѣмъ е невѣрно.

Сѫщото трѣба да се каже и за дивеча. Чл. 1 отъ закона за лова опрѣдѣля изрично въ чия собственость той се намира, но г. Н. не подозира неговото сѫществуване, както не знае, че има законъ за рибоn ловството, който урежда въпроса за правата върху рибата. Olshausen никѫдѣ не пропуща да цитира постановленията на специалното германско законодателство или дори нѣкои закони на отдѣлнитѣ германски държавици и отъ тамъ г. Н. би трѣбало да се научи на тая необходима практика, за да не впада въ такива грѣшки.

Но г. Н. сполучва да изкаже въ изложението си и противоположни възгледи, и по тоя начинъ да изпадне въ противорѣчие. На стр. 363 той приима, че вещьта трѣбва да е res in commercio, да има *пазарна стойность, цѣна*, именно да струва повече отъ 300 лева. (Мнѣние на руската комисия.) На стр. 367 той заима отъ Olshausen-а (§ 242, № 12), мнѣнието, че „*не е* важно, дали вещьта има обмѣнна или търговска стойность, оцѣнявана съ пари." Кое поддържате вие г. Н.?

Голѣмо значение за правилното разбиране състава на кражбата има опрѣдѣлението на понятието „владѣние." Г-нъ Н. заима опрѣдѣлението на Olshausen'а, почти общеприето въ германската литература. Ние сѫщо тъй клонимъ къмъ това сфащане и нѣма да го разчепкваме тука. Ще изкажемъ само едно пожелание да се въведе и поддържа една и сѫща терминология. Н. З. употрѣбява термина „владѣние," и ние ще трѣба да го употрѣбяваме и за означението на това понятие въ

[1]) Мнѣнието, което поддържа той, че отнимане на електричеството е поврѣда на имотъ, ние ще разискваме на съотвѣтното мѣсто; на да ли чл. 380 би могълъ да се изтълкува въ тоя смисълъ.

нак. правн. смисълъ на думата. Г-нъ Н., вижда се, за да даде по-правилно опрѣдѣление, говори за „господство,“ „закрила“, „държане,“ „пазене“. Съ подобно многообразие въ изразитѣ не можемъ да се съгласимъ, толкозъ повече, че напр. и „пазенето“ обикновено не се разбира, като „владѣние“ въ смисълъ на чл. 313 Н. З., но е упражнение на власть само въ прѣдѣлитѣ и подъ надзора на волята на стопанина, който въ тѣзи случаи е и владѣтель.

Случаятъ, който привежда г. Н. въ края на стр. 368, отъ който слѣдва, че и душеболниятъ може да има воля да владѣе една вещь, е доста контроверсиранъ, колкото се отнася до въпроса, дали душеболниятъ може да даде валидно другиму вещьта. Olshausen приима, че може, но други отричатъ това, между които и цитираниятъ въ полза на противното мнѣние V. Liszt.[1]) На друго мѣсто (sub 22) и самиятъ Olshausen клони къмъ послѣдното, като допуща възможностьта на кражба въ подобенъ случай.

При опрѣдѣление на понятието „отнимане“, г. Н. се ржководи отъ Olshausen-а, но когато говори за значението на съгласието на владѣтеля на вещьта, прѣвежда Olshausen'а толкова криво, че излиза пълна безмислица. Г-нъ Н. пише: „прѣкратяването владѣнието на другиго трѣба да става безъ негово съгласие; *само въ този случай има отнимане въ обикновения смисълъ на думата, както и нарушение на правилото,* което защитява *реда на пазенето, но никакъ не* въ случая, когато прѣкратяването послѣдва *противъ* (к. на автора) съгласието *или волята на дотогавашния владѣецъ*“. Отъ това излиза, че отнимане на вещь *нѣма,* когато е *противъ* волята на владѣтеля, а има, когато е *безъ* неговата воля! Olshausen пъкъ казва, че отнимане има, не само когато е било противъ, но и когато е станало *безъ* волята на дотогавашния владѣтель (§ 242, № 22). Освѣнъ това, желаемъ да ни обясни г. Н., какво разбира той подъ „нарушение на правилото, което защитява реда на пазенето?“ Тъй, г. Н., отъ нѣмски не се прѣвежда. Olshausen говори ясно: sowie eine Verletzung der die Gewahrsamsordnung schützenden Norm, което ще рече „нарушение на нормата, която дава защита на владѣнието“. Още по-забѣлѣжителенъ прѣводъ дава г. Н. малко по-надолу, като казва слѣдното: „*не повече е положителна потрѣбность* и извършването чрѣзъ хитрость.“ Olshausen за никакви потрѣбности не говори, но за условия, бѣлѣзи отъ състава на дѣянието „ebensowenig ist die Begehung durch List ein positives Erfordernis“. Ала до Херкулесовитѣ стълбове дохажда г. Н. на сжщата страница (372), като приима, че не се прави никаква разлика въ това, дали виновниятъ самичъкъ унищожава владѣнието на другиго, или чрѣзъ ржката на *довѣрено* трето лице, или чрѣзъ посрѣдството на животно, съ което той си служи като съ орждие. Г-нъ Никовъ забравя теорията за съучастието и чл. 51 Н. З. Довѣреното лице, съ което си служи другъ, е извършитель на кражбата, а този, който е повѣрилъ, е подбудитель, но въ никой случай не е извършитель. И тука Olshausen ни спомага да разберемъ г. Н. За никакво „довѣрено“ лице и дума не може да става, но само за „добросъвѣстно“ лице, дѣйствуеще

---

[1]) Lehrbuch § 127, заб. 6.

bona fidae. Г-нъ Н. не е разбралъ, какво значи на нѣмски gutglaübig, пъкъ и юридическитѣ му познания не сж му попрѣчили да обърне общата часть на Н. З. наопаки съ главата.

Като говори за умисъла (намисъла) при кражбата, въ заб. 1, г. Никовъ евентуалния умисълъ (т. н. прѣстжпно безразличие) твърдѣ несполучливо нарича възможенъ или случаенъ намисълъ. Умисълътъ макаръ и непрѣкъ, не може да бжде никога само възможенъ, а случайностьта никога не характеризира умисъла, за да се избере като сжщественъ неговъ бѣлѣгъ за разлика отъ прѣкия умисълъ. Цѣлъ редъ грѣшки, на мѣста доста груби, прави г. Н. въ прѣвода си отъ Olshausen: Gesamtinhalt — прѣвежда съвокупно съдържание (стр. 374) Entäusserung — лишаване (стр. 377). Gewahrasmsordnúng — редъ на пазенето (379) и други цѣли пасажи, извънредно тъмни, поради запазването на нѣмската конструкция и употрѣбяването на несъотвѣтни изрази. Особено ни смущава употрѣбяването на „стопанство“ вмѣсто „собственость“. Първото има повече економическо значение, до когато второто има у насъ общеприето юридическо значение. Eigentfum означава у Olshausen собственость, и той пояснява съ прилагателно, ако употрѣбява тая дума въ економически смисълъ.

Г-нъ Н. слѣдва въ всичкото си изложение на кражбата буквално Olshausen'a. За това въпросътъ за взимане пари по чужда спестовна книжка, г. Н. разрѣшава споредъ мнѣнията, изказани въ германската практика. У насъ службата на спестовнитѣ каси е уредена, инакъ и споредъ това, съмнѣнието на германската практика се разрѣшава по-леко. Сжщото трѣба да кажемъ и по отношение на мнѣнието, което и г. Н. поддържа, че щомъ сжществува притязание (споредъ г. Н. претенция) за прѣхвърляне правото на собственость, правоимѣещия съ отнимане на вещьта не извърша кражба.

На стр. 379 г. Н. се рѣшилъ да добави нѣколко думи отъ себе си и пакъ е влѣзълъ „соло“, ако ни бжде позволено да употрѣбимъ единъ не юридически, но твърдѣ разпространенъ терминъ. Olshausen поддържа, че понятието „движима“ е несжщественъ моментъ отъ състава на кражбата и слѣдователно грѣшката въ това качество на вещьта не е важна и не изключава умисъла при кражбата. Къмъ това г. Н. прибавя: тогазъ, когато споредъ чл. 43 трѣба да сжществува знаяне за това, че вещьта е „движима“ въ естествения смисълъ. Но Olshausen приима противното, и г. Н. би трѣбало да го отхвърли, защото мисли, че е необходимо знаянето това качество на вещьта (то при кражбата винаги се разбира въ естественъ смисълъ). Подобенъ характеръ има и опрѣдѣлението границитѣ на опитването при кражбата. Опитването, споредъ г. Н., обфаща всичката область на дѣятелностьта, която се насочва къмъ завладѣване дадения конкретенъ опрѣдѣленъ имотъ in corpore *„до момента на самото отнимане“*. Olshausen не казва така, и г. Н. самъ по-нататъкъ казва, като го слѣдва, че виновниятъ трѣба да е *почналъ извършането на отнимането*. Отъ това слѣдва, че по-добрѣ е да се опрѣдѣли крайния моментъ на опитването до момента на довършването отнимането, или по-добрѣ до момента на завладѣването на вещьта.

Г-нъ Н. отрича възможностьта на довършено опитване, като се отклонява отъ мнѣнието на Olshausen и поддържа това на Hâlschner, но

Olshausen съ право го допуща, и примѣрътъ е доста ясенъ. Наистина, прѣпирнята има повече теоретиченъ характеръ. На край ще посочимъ още, че изказаното за отношението на кражбата и прѣстѫпното дѣяние по чл. 207 (стр. 381) се отнася напълно до нѣмското право. У насъ кражбата на вещи, находещи се върху трупъ, не е обикновена (проста), но квалифицирана кражба, слѣдователно и съмнѣнията на нѣмскитѣ автори у насъ нѣматъ това значение (т. 2, чл. 315 Н. З.)

Съвсѣмъ друго сфащане на кражбата поддържа г. Н, когато коментира чл. 314 Н. З., т. е. когато излага въпроса за стойностьта на откраднатитѣ вещи. Той изцѣло се прѣхвърля къмто изказаното отъ руската редакционна комисия разбиране на кражбата и съ това влиза още въ по-голѣмо противорѣчие съ казаното къмъ чл. 313 Н. З. Положението, отъ което излиза г. Н., е, че вещьта, която е прѣдметъ на кражбата, трѣба да има каква-годѣ пазарна стойность. Отъ това слѣдвало, че вещь, която нѣма никаква цѣна въ граждански битъ, не може да бѫде притежание на нѣкого, такава вещь не може да бѫде и прѣдметъ на кражба. Естествено е, че вещь, която не се намира и не може да се намира въ притежание на никого, не може да бѫде обектъ на кражба. Но колкото се отнася до това, дали вещьта трѣба да има и *пазарна* цѣна, мнѣнията сѫ твърдѣ и твърдѣ раздѣлени. Общата тенденция на положителнитѣ законодателства, па и на теорията е вървѣла въ противоположна посока — да не се обръща внимание върху пазарната стойность на откраднатата вещь. Н. З. обръща внимание върху обективния интересъ и споредъ него опрѣдѣля и размѣра на наказанието. Мнѣнието, което поддържа г. Н., може да се поддържа. Щомъ наказателниятъ законъ говори за стойностьта на вещьта, трѣба да се приеме, че тя трѣба да има стойность. За пазарна стойность наистина не се говори, но това е обикновениятъ случай, и отъ 2-та алинея на чл. 314 ние бихме могли да почерпимъ още мотиви въ полза на това тълкуване. Щомъ го ние приемемъ, ще трѣбва да бѫдемъ послѣдователни и ще трѣбва да приемемъ, както го е направила и руската редакционна комисия (т. VII, стр. 289), всичкитѣ му послѣдици. А най-главната послѣдица на тоя възгледъ се заключава въ искането, при кражбата да има намаление имота на потърпѣвшия и уголѣмяване съ сѫщото имота на крадеца. На единъ минусъ ние ще трѣбва да отговаря отъ другата страна единъ плюсъ. Съ други думи нѣма да имаме кражба, ако имотътъ на потърпѣвшия не е намаленъ, когато за отнета вещь е билъ оставенъ единъ еквивалентъ (ср. О. З. т. VII, стр. 286, заб. 3). Въ кражбата, па и въ другитѣ имотни прѣстѫпления явно ще се изказва економическия интересъ, економическото сфащане на вещьта ще влияе върху състава на прѣстѫпното дѣяние. За голѣмо очудване г. Н. при чл. 313 заима отъ Olshausen'а тъкмо противоположното. Той приима (ср. стр. 380), че за състава на кражбата не се иска користолюбиво намѣрение, нито пъкъ се искало намѣрение за обогатяване на чужда смѣтка. Заради това, продължава г. Н., кражба върши споредъ повечето криминалисти и онзи, който оставя равноцѣнность (еквивалентъ) за отнетата вещь. А пъкъ още по-рано г. Н. е приелъ, че „не е важно, дали вещьта има обмѣнна или търговска стойность, оцѣнявана съ пари“ (стр. 307). Съ това г. Н. изпадва въ пълно противо-

рѣчие, което не може инакъ да се обясни, освѣнъ съ механическото заимание отъ разни законодателства и автори. Отъ своя страна ние повече клонимъ къмъ по-широко схващане на качеството „стойность“ на вещьта и отнасяме тука не само пазарната цѣна, но дори тъй нар. Affectionswert, стойность чисто субективна. Съ това ние отхвърляме оня възгледъ, който иска непрѣмѣнно економическа загуба за стопанина на вещьта и подобна придобивка отъ страна на крадецъ. Както „имотътъ“, тъй и „загуба“ и „облага“ въ наказ право иматъ особно, не економическото значение. За по-точното обяснение на тѣзи понятия ние прѣнращаме къмъ най-важното съчинение на догмата на наказ. право въ модерната нѣмска литература — Lehrbuch'a на Binding.

Доста подробно излага г. Н. и случаитѣ на квалифицирана кражба, прѣдвидени въ чл. 315 и 316 Н. З.. Нѣкои отъ тѣхъ не сѫществуватъ въ чуждитѣ, достѫпни г. Н. законодателства и тамъ г. Н. е доста кратъкъ, но изложението е по-ясно и повече подхожда къмъ текста на Н. З. По отношение на други квалификации обаче г. Н. прѣдава буквално Olshausen'a и допуща нѣкои много тъмни мѣста, па дори и прѣки грѣшки. Безъ да влизаме въ подробно разглеждане на чл. 315 и 316, ние ще посочимъ само тѣзи тълкувания, които споредъ насъ не сѫ приемливи за нашия Н. З.

По т. 1 на чл. 315 има да забѣлѣжимъ, че текстътъ ѝ е по-широкъ отъ тоя на т. 1 чл. 243 Г. Н. З. и малко по-тѣсенъ отъ § 336 п. 1 на унгарския нак. законъ. Затова и Olshausen не може да бѫде изключително рѫководитель при тълкуването на нашия Н. З.. Ала г. Н. не е правилно схваналъ О. и тогава, когато казаното отъ него би могло да се приложи къмъ чл. 315 Н. З. Тъй Olshausen приима, слѣдъ установяването на понятието вещи, посветени за богослужение, че не цѣлия инвентаръ на черквата спада къмъ тѣзи вещи („Jiernach fällt keineswegs dav desammte Inventar der doffesdien sflichen Gebäûde unter jeneu Begriff“), а г. Н. пише: „Но инвентарътъ на богослужебна сграда въ всѣки случай не се отнася къмъ посветенитѣ вещи“, като че ли и посветенитѣ вещи не влизатъ въ инвентара на богослужебното здание.

Не сме съгласни и съ Никовото опрѣдѣление на вещи, посветени за вѣроизповѣдна цѣль, като вещи, които безъ да сѫ сами по себе си свещени или осветени, сѫ *необходими* при извършането тая или оная вѣроизповѣдна служба (като примѣри посочва *кѫпельта*, която по-рано отнася къмъ осветенитѣ прѣдмети (стр. 399), богослужебнитѣ книги, които сѫ дори свещени (с. стр.) споредъ православната вѣра и които слѣдователно трѣба да се отнесатъ къмъ прѣдметитѣ, посветени за богослужение). Споредъ насъ къмъ тѣзи прѣдмети се отнасятъ не само необходимитѣ при извършането на вѣроизповѣдни служби, но които изобщо сѫ посветени отъ благочестието на вѣрующитѣ за вѣроизповѣдна цѣль и слѣдователно ще отнесемъ тука кандилата, полилеитѣ, светилницитѣ и т. н., които г. Н. е турилъ въ една забѣлѣжка, безъ да се произнесе, дали тѣ, щомъ не сѫ посветени за богослужение, могатъ изобщо да бѫдатъ обектъ на квалифицирана кражба по п. 1 чл. 315. За обяснението на тоя изразъ може да ни послужи текстътъ на У. Н. З. Въ чл. 336 п. 1 е казано: „oder einem *frommen* od. Wohlthätigen Zwecke

gewidmeter Gegenstand". Пр. Р. на Дяковичъ е прѣведена думата „fromm" съ „вѣрски". Комисията го е направила „религиозенъ", а при третото четене побългарила въ „вѣроизповѣденъ".

При опрѣдѣление на „помѣщение" г. Н. самъ си противорѣчи. Споредъ него подъ „помѣщение трѣбва да се разбира, прѣди всичко, архитектурно произведение, което се намира въ яка връзка съ земната повърхность и въ своята съвкупность е неподвижно". Това опрѣдѣление отговаря на „сграда, здание", но никакъ не и на помѣщение и г. Н. безъ всѣко основание го е прѣвелъ отъ Olshausen (ср. § 243 №№ 4 и 11), защото то отговаря на нѣмското „Gebeûde", употрѣбено въ текста на § 243 п. 1 Г. Н. З. Самиятъ г. Н. веднага слѣдъ това се вижда принуденъ да направи отстжпка, като казва: „но помѣщение за божествена служба може да бжде не само въ сграда, но и на корабъ, пароплувъ, въ палатки и пр." Тогава защо се дава едно опрѣдѣление, което не обгръща посоченитѣ примѣри? Г-нъ Н. като че ли не схваща това противорѣчие! Помѣщение по п. 1 чл. 315 не е нищо друго, освѣнъ мѣсто, което дава закрила отъ лошитѣ влияния на врѣмето и допуща извършването на божественна служба. У. Н. З. още по-ясно, макаръ и въ по-широкъ смисълъ казва „Aus einem Orte" („отъ едно мѣсто, прѣдназначено за божествена служба"). Не сме съгласни съ заб. 2 на г. Н., въ която се прокарва мнѣнието на F. Hélie, че кражбата отъ частна или домашна черква нѣмало да бжде квалифицирана. За прилагането на п. 1 чл. 315 е важно назначението на помѣщението, но никакъ не и това обстоятелство, дали помѣщението е достжпно за всѣкиго или само за опрѣдѣлени лица.

По т. 3-та на чл. 315 ние сме съгласни съ г. Н., че при кражба отъ въоржжено лице, ако има нѣколко съучастници, тѣ отговарятъ за квалифицирана кражба, дори ако не сж знаяли за факта на въоржжаването на непосрѣдния извършитель. Тѣ ще отговарятъ по-тежко (по п. 3 чл. 315) ако сж знаяли за това обстоятелство (чл. 43 ал. 2-ра Н. З., чл. 53)— това мнѣние поддържа и Olshausen § 243, 44; Frank § 243, VI. Ако съизвършительтъ на кражбата не е знаялъ, че другарьтъ му е въоржженъ, той ще подпада подъ I-та часть на п. 3, защото тамъ не се иска, дѣйцитѣ да сж били въоржжени.

Не сме съгласни съ г. Н. и въ другитѣ точки на тълкуването, което, ако и да отговаря на едно разпространено въ Германия мнѣние, не ни се вижда вѣрно. Споредъ насъ цѣльта, съ която е било набавено оржжието не е до тамъ безразлична. Нашиятъ Н. З. иска „лице въоржжено, макаръ да не е употрѣбило или посочило оржжието си", отъ което слѣдва, че оржжието трѣбва да е било набавено, лицето да се е въоржжило за извършване на кражбата. Такава връзка трѣбва да има, защото инакъ ние би трѣбало да накажемъ и лицето, което е открадпало оржжие на мѣстото на кражбата (и г. Н. не приима тоя случай за квалифицирани кражби, както и Olshausen съ пълно право, но въ несъгласие съ основното си начало). За това ние нѣма да приемемъ за квалиф. случай, посочения отъ г. Н. примѣръ на ходене на ловъ по чужда земя, макаръ крадецътъ да е носѣлъ оржжие изключително за убиване дивечъ (примѣрътъ обаче не е прѣданъ вѣрно: Olshausen & 46 казва: „при кражба на дивечъ, ако дѣецътъ се е въоржжилъ, за да може да се докопа до дивеча въ оградено

мѣсто"; тъй както е прѣдадено отъ г. Н. нѣма да има у насъ изобщо кражба — ловътъ на чужда земя у насъ не е кражба на дивечъ — ср. чл. 1 законъ за лова). Послѣдниятъ примѣръ на г. Н. още повече ще ни потвърди въ изказаното мнѣние, че трѣба да се обръща внимание върху субективната страна, а не само върху обективната опасность на въоржжаването.

Г-нъ Н. много стѣснява състава на п. 3 чл. 315, като приима, че посочването на оржжието прѣнасяло кражбата къмъ грабежа. Посочването изрично се отнася отъ Н. З. къмъ кражбата по чл. 315, и то по arg. a contrario „макаръ дори и не посочило оржжието си". Съгласни сме, че въ посочването ние ще можемъ да съзремъ въ извѣстни случаи заплашване въ смисълъ на чл. 324, и тогава дѣйствително ще имаме грабежъ или приравнена къмъ грабежа кражба (чл. 325 Н. З.). Но това не може да се каже за всички случаи, особенно ако се приеме понятието оржжие въ нетехнически смисълъ на думата, както прави г. Н.

Самото понятие на „оржжие" въ сжщность би трѣбало да се установи въ технически смисълъ на думата. Нуждитѣ на практиката сж разширочили това понятие до толкозъ, че къмъ него сж били отнесени тоягитѣ. Г-нъ Н. дава опрѣдѣлението на Merkel'я, който разбира подъ оржжие — всѣко опасно орждие, което при даденитѣ обстоятелства (слѣдоват. in concreto) има обективно значение, именно може да послужи като срѣдство за нападане или отбрана и като такова може да сплаши. Къмъ това г. Н. притурва, че *оржжието* или *орждието* трѣба да е сгодно да причини смърть или изобщо тѣлесна поврѣда. Не може да се говори у насъ за *оржжие* или *орждие*. Н. З. говори само за оржжие, а не за орждия и слѣдов. такава неточность не бива да се допуща. Но г. Н. постжпва добрѣ, като ограничава опрѣдѣлението на Merkel. Отъ своя страна ние прѣдпочитаме да дадемъ на понятието „оржжие" техническо значение, отколкото да го разпространимъ и върху такива случаи, както напр. носене на бастуни и т. н.

II. 2 чл. 316 прѣдвижда т. нар. кражба съ взломъ. Г-нъ Н. се ржководи пакъ буквално отъ Olshausen'a. Опрѣдѣлението на „сграда" не е до тамъ точно, но при обяснението му г. Н. внася още такива условия, които го правятъ приемливо. „Оградено мѣсто" е часть на земната повръхнина, влизането въ която е попрѣчено чрѣзъ прѣпятствия, които я заобикалятъ и не сж незначителни. Но, като обърнемъ внимание върху дѣйствието на срѣдството — строшаване, катерене или другъ необикновенъ начинъ, ще трѣбва да приемемъ, че ровътъ не ще може да се смятря за ограда и не бихме могли да отнесемъ къмъ него мѣсто заобиколено съ сухъ обширенъ ровъ, както е приела германската практика.

Катеренето не ще може да се опрѣдѣли така общо, както го прави г. Н.. Нашиятъ нак. законъ е прибавилъ слѣдъ „катернето" „или по другъ необикновенъ начинъ" и слѣдователно ние нѣмаме нужда да разширочаваме понятието „катерене". Къмъ „необикновения начинъ" ние ще трѣбва да отнесемъ случаитѣ на вмъкване въ сграда или оградено мѣсто прѣзъ мѣсто неназначено за влизане по начинъ необикновенъ. „Катереното" ще бжде само единъ особенъ, изрично посоченъ въ закона

случай на не обикновения начинъ. То се срѣща по-начесто и затова всичкитѣ почти законодателства сж обърнали върху него вниманието си. Споредъ смисъла на нашия Н. З. ние бихме могли да опредѣлимъ катеренето, като надвиване прѣградата, която прѣчи за влизането въ сградата или оградената мѣсто чрѣзъ повдигане тѣлото на горѣ съ помощьта на органитѣ му или други приспособления. Щомъ дѣецътъ е моглъ само да „прѣмине" оградата, както приима г. Н., ние нѣма да имаме катерене. Къмъ катеренето ние не можемъ да отнесемъ и пълзенето, нито пъкъ „слазянето„ (то би спаднало къмъ „другитѣ необикновени начини") (стр. 438). Това всичкото би отговаряло на нѣмското „einsteigen", но не и на „катеренето". Обаче споредъ широкото схващане на Н. З., който отнася къмъ т. 1 чл. 316 и други необикновени начини, освѣнъ изрично посоченитѣ, въпросътъ, който разглеждаме, не ще има голѣмо практическо значение.

Колкото се отнася до останалитѣ условия на т. 2 чл. 316, г. Никовъ вѣрно изтъква разликата между текста на Н. З. и Г. Н. З.. Споредъ нашия Н. З. се иска. крадецътъ да се е „вмъкналъ" въ сградата или оградената мѣсто. Но не ще да можемъ да смѣтаме за „вмъкване" — надвѣсване горната часть на тѣлото или стжпване съ единa кракъ — колкото то, може би, и да отговаря на основанието за квалификацията на кражба съ взломъ (стр. 438).

П. 3 чл. 316. При кражбата, извършена съ помощьта на подправени, присвоени или откраднати ключове, г. Н. дава опрѣдѣленията на Olshausen'a, но струва ни се, че нашиятъ Н. З. би трѣбало да се сфане инакъ. Г. Н. З. (§ 243 № 3) употрѣбява израза „Falschschlüssel" — лъжовенъ, неистински ключъ и не говори нищо за присвоени или откраднати ключове, което кара г. практика да даде едно твърдѣ широко опрѣдѣление на понятието неистински ключъ — това, което дава и г. Н. (ср. Olshausen-а § 243 № 34). Подправениятъ ключъ, по чл. 316 т. 3., несъмнѣнно може да се сфане като неназначенъ отъ стопанина за отваряне на катанеца и пр., но той освѣнъ това трѣба да бжде и „подправенъ" — създаденъ по подражание на истинския — било, че е направенъ отъ виновния или само прѣправенъ отъ него. Съ други думи къмъ подправенитѣ ключове ние не отнасяме загубенитѣ отъ стопанина ключове, ако дѣецътъ ги е намѣрилъ и употрѣбилъ за извършане на кражба. За туй пъкъ ние нѣмаме никакьо основание подъ „присвоени" ключове да разбираме само обсебенитѣ, както приима г. Н. (стр. 441), но ще отнесемъ къмъ тѣхъ изобщо всички ключове, които сж били присвоени, слѣдов. и възъ основа на чл. чл. 334—336 Н. З.

Подъ „орждия непрѣдназначени за отваряне" ще разбираме само такива, които могатъ да докаратъ въ дѣйствие механизма на катанеца, бравата или „другото приспособление за прѣдпазване" и за тая цѣль се употрѣбяватъ. Нѣма слѣдов. да отнесемъ тука такива орждия, които не отварятъ механизма, но го строшаватъ, счупватъ и т. н. Въ тоя случай ние бихме имали състава на втората часть т. 3 или дори т. 2 чл. 316 Н. З.

По т. 4 чл. 316 не е ясно изказано, въ какво отношение трѣба да се накажатъ тѣзи двоица или нѣколцина на грабежна или хайдушка

шайка или чета. Г. Н. приима, че ако е имало само *единъ* членъ на шайката, той трѣбало да се смѣта за отдѣленъ прѣстѫпникъ и по отношение на него т. 4 нѣма приложение, а останалитѣ членове на шайката, които сѫ били подбудители или помагачи, ще отговарятъ не по чл. 316, а по правилата на съучастието (чл. 52) — стр. 443. Отъ това ние ще трѣба да извадимъ заключението, че споредъ г. Н. двамата или нѣколцина членове на шайката, трѣба да сѫ били сѫдѣйци, за да отговарятъ по-тежко, по чл. 316 т. 4-та. Германскиятъ Reichsgericht е приелъ това тълкуване — ср. Olshausen-а § 243 № 48, обаче по-новитѣ коментатори на Г. Н. З. приниматъ противното мнѣние, споредъ което дори въ случая, когато само единъ членъ на шайката е билъ непосрѣдственъ дѣецъ, а другитѣ само сѫ участвували при извършането на кражбата, условието на квалификацията трѣба да се смѣта за изпълнено.[1])

Н. З. иска, кражбата да бѫде *извършена* отъ двоица или нѣколцина и т. н. Ако слѣдваме терминологията на Н. З. (ср. чл. 51 — „непосрѣдствени извършители") ще трѣба да изтълкуваме т. 4 чл. 316 въ тоя смисълъ, че двоицата или нѣколцината члена на шайката, трѣба заедно да сѫ извършили кражбата, т. е. да бѫдатъ сѫдѣйци, при всичко че споредъ ratio legis би трѣбвало да приемемъ другото тълкуване.

За да свършимъ съ чл. чл. 315 и 316, трѣба да забѣлѣжимъ, че г. Н. неясно прѣдава мнѣнието на Olshausen-а за възможната съвкупность между отдѣлнитѣ квалификации на чл. 315 и 316 Н. З. Въпросътъ е, да ли може да има съвкупность между различни основания на квалификация на единъ и сѫщи прѣстѫпенъ съставъ. Повечето приематъ, че въ подобни случаи има само конкуренция на закони, а не на прѣстѫпни дѣяния. Когато квалификациитѣ биха могли да се схванатъ като отдѣлни прѣстѫпни състави, тогава може да има и съвокупность между тѣхъ. Това г. Н. прѣдава неясно съ прѣдложението: „обаче сѫществуването при една кражба на утежчителни обстоятелства, които се отнасятъ до състава на *различни* (?!) прѣстѫпления, ще бѫде реална съвъкупность". При това г. Н. приима още и реална съвъкупность, когато Olshausen съ право говори само за идеална.

Глава XXIII.

Обсебване.

Измежду прѣстѫпленията срѣщу вещнитѣ права обсебването прѣдставя единъ съставъ отъ извънредно несложенъ характеръ. Въ него найясно се изказватъ елементитѣ на едно нарушение правото на собственость върху извѣстни вещи, ала исторически то се е развило по-късно отъ кражбата, която има по-събранъ съставъ. Съ това се обяснява, че обсебването само въ послѣдно врѣме е било надлежно развито. Текстътъ на Г. Н. З. не може да се смятря за напълно сполучливъ, което кара нѣкои по-смѣли автори дори да го поправятъ.[2]) Унгарскиятъ Н. Законъ е

[1]) ср. Binding Lehrbuch (1902.) 304; Frank § 243 XII v. Liszt 455; Olshausen ibidem и цитиранитѣ отъ него.

[2]) Binding Lehrbuch стр. 276, особно Заб. 2-ра.

направилъ една крачка напрѣдъ, като е задържалъ сжщия текстъ, но е прѣдвидѣлъ особни случаи на противозаконно присвояване, които инакъ иматъ почти всичкитѣ елементи на обсебване. Германската практика е търсила да ги подведе към обсебването въпрѣки буквалния текстъ на § 246. Теорията пъкъ е искала да разшироч тоя текстъ. Госп. Н., вижда се, не е запознатъ съ положението на въпроса въ германската практика и доктрина, и за това прѣвежда отъ Olshausen'а (на стр. 460 отгорѣ) съ посоченитѣ у него цитати мнѣнието, че при чл. 319 законодательтъ е искалъ да отрече положителния моментъ при кражбата („изъ владѣнието на другиго"), но го е изказалъ въ положителна вмѣсто отрицателна форма. Споредъ това би трѣбало, както прави и Binding, да отнесемъ къмъ обсебването и присвояване на вещи, които не се намиратъ въ ничие владѣние (стр. 277). За тълкуването на чл. 319 всичко това нѣма никакво значение, и г. Н. много добрѣ би направилъ, прѣди да заима отъ Olshausen'а, да се освѣтли въ нѣкое по-ясно за него и по-първоначално ржководство по специалната часть на г. н. право. Нашиятъ Н. Законъ отнася случаитѣ на присвояване вещи, които не се намиратъ въ владѣнието на дѣеца, къмъ т. нар. противозаконно присвояване. И г. Н. ще да е забѣлѣзалъ това, понеже пропуща да съобщи германската практика по тоя въпросъ, при всичко че Olshausen се простира върху нея (§ 246 № 8 a, α, β, γ). Но ако г. Н. прѣнася у насъ контроверси безъ всѣко значение за нашето право, при обяснението на дѣйствието на обсебването — т. нар. присвояване — той дава такова опрѣдѣление, което би могло да послужи за изваждане на най-погрѣшни заключения. Г. Н. приима, че „присвоението е извършено и когато виновниятъ не е извършилъ никакво разпореждане съ вещьта като стопанинъ, *нито пъкъ отрича, че вещьта принадлежи на тогова*, който има да си я иска, но само противозаконно *я удържа* и не я възвръща на лицето, което има право да я иска". Това сфащане е много широко и дава основа за пълно неразбиране сжщностьта на присвояването. Никога нѣма присвояване, когато едно лице не иска противозаконно да върне една вещь, *безъ да отрича, че тя принадлежи на собственника*, освѣнъ ако отъ неговитѣ дѣйствия не се приеме, че то иска да я направи своя. Това слѣдва вече отъ значението на думата „присвояване", което ще рече — да направишъ вещьта „своя", да се отнасяшъ къмто нея, като къмъ своя собствена. И унгарскиятъ законодатель, като е приималъ опрѣдѣлението на присвояването (§ 355 ал. 2-ра, чл. 319 ал. 2-ра Н. З.), тъкмо е искалъ да прѣдпази практиката отъ толкова широки обобщения, както тѣзи на г. Н. Това, което г. Н. смѣта за присвояване, би могло да се сматря най-много за противозаконно ползуване отъ чужда вещь или противозаконно задържане.[1])

Слѣдъ като г. Н. дава такова опрѣдѣление, което впрочемъ прѣди това опровергава съ думитѣ на В. К. С. Р. № 191/86 г., пристжпва къмъ коментирането му споредъ Olshausen-а и, което е много характерно за на-

---

[1]) S. Mayer. Das Ungarsche Sfrafgesetzbuch стр. 281.
Ние нѣма да цитираме литературата за прѣдмета, понеже го смѣтаме за излишно по такъвъ ясенъ въпросъ. Ще посочимъ само Неклюдова т. II стр. 365, който много ясно го излага и е достжпенъ Никову.

чина на работенето му, подържа тъкмо противоположното, а именно, че обсебването не е възможно безъ да бѫде *изявена* волята на дѣеца да присвои вещьта, щото да може *външно* да се разпознава чрѣзъ извършване нѣкое разпореждане съ нея. Примѣритѣ, които дава Olshausen (стр. 464 у г. Н.) подържатъ изложеното — иска се, отъ конкретната обстановка да може да се заключи, че владѣтельтъ на вещьта негира правото на собственость на правоимѣещия. Именно за това „обсебването не може да бѫде извършено чрѣзъ чисто бездѣйствие" (О. № 10, Н. стр. 463). Опрѣдѣлението на г. Н. би трѣбало да се изложи по-конкретно, за да се избѣгнатъ какви-годѣ невѣрни тълкувания.

При умисъла на обсебването г. Н. се спира върху грѣшката и прѣвежда думитѣ на Olshausen-а така, че българскиятъ юристъ ще се намѣри въ голѣмо затруднение, какъ да ги приложи. Г-нъ Н. казва, че „обстоятелството, вещьта да бѫде „движима", принадлежи не къмъ бѣлѣзитѣ на *прѣстѫплението,* но само къмъ бѣлѣзитѣ на наказуемостьта," Olshausen на сѫщото мѣсто казва друго, че условието „движима" се отнася къмъ бѣлѣзитѣ на „деликта". Той прокарва нормената теория на Binding и прави разлика между деликтъ и прѣстѫпление. Г-ну Н. това е неизвѣстно, и той говори на прѣумица за „бѣлѣзи на прѣстѫплението" и на „наказуемостьта." По-нат. г. Н. продължава: „Тъй сѫщо и искането, виновниятъ да „владѣе или пази" вещьта не се отнася до бѣлѣзитѣ на прѣстѫплението; намисълътъ при обсебването не се измѣнява нито отъ погрѣшно приимане чуждо владѣние (напр. спрѣмо изгубена въ дѣйствителность вещь), нито отъ незнаяне своето владѣние." Благодаримъ за обяснението! Споредъ него ще излѣзе, че ако нѣкой присвои *изгубена* въ дѣйствителность вещь, като мисли, че тя се намира въ чуждо владѣние, ще отговаря за обсебване!! Позволете да ви попитаме г. Н., вие собствено, кой законъ коментирате, българския или германския? Ако прочетемъ това, което пишете, несъмнѣнно ще го отнесемъ къмто Г. Н. З. Въ това си убѣждение ще се подкрѣпимъ още и по примѣритѣ, които заимате отъ Olshausen'а, и които дори пълнятъ цѣли страници, при това не само по съврѣменното право, но и отъ пруското земско право (Preussisches Allgemeines Landrecht). Като че ли пишете не за България, а за Германия!

Оригинално отношение къмъ Olshausen'а ние намираме при изложението на въпроса за опитването при обсебването. Г-нъ Н. заявява категорично, че опитване при обсебването не може да има, то е невъзможно (стр. 469 in fine). Ние търсимъ доказателства за това твърдение и намираме извлѣчение отъ обяснителната записка на руската редакционна комисия (т. VII стр. 203), отъ което слѣдва, че е много мѫчно да установимъ момента, отъ който начева опитването и има опасность отъ неоснователни прѣслѣдвания. Къмъ тѣзи съображения руската комисия прибавя и наказ. — политически мотиви, за споредъ които опитването при обсебването трѣба да бѫде ненаказуемо. Руската комисия не поддържа, че опитването е невъзможно, но че е мѫчно установимо и го оставя безъ наказание. Г-нъ Н. за по-нататъшни доказателства се отнася къмъ Olshausen'а, който подържа, че опитването при обсебване е мислимо, допустимо, но посочва и на двѣ мнѣния въ германската лите-

ратура, споредъ които опитването било невъзможно. Отъ тука г. Н. черпи основни знания за положението на въпроса въ Германия и съ храбрость, достойна за по-добро дѣло, заявява, че „наредбата на германския Н. З., да се наказва опитването при обсебване срѣща въ германската правна книжнина *най-енергични* порицания.“ А пъкъ не знае дори точното заглавие на цитиранитѣ отъ него съчинения (въ сѫщность и тѣхъ ги заима отъ Olshausen)!! Но съ това г. Н. не се дава никакво доказателство за вашето твърдение. Мнѣнието на Cohn, ако бихте го прочели внимателно у Olshausen-а, е несъстоятелно, па и нѣмскитѣ коментатори приниматъ, че опитването при обсебване е твърдѣ възможно и допустимо — такова е сега общеприетото мнѣние. Освѣнъ това би трѣбвало да се основете главно на нашия Н. З., за да не остане вашето твърдение съвсѣмъ недоказано, каквото си е въ дѣйствителность.

На края ние намираме една грѣшка, която не знаемъ, какъ да си обяснимъ — дали произлиза отъ неправилно разбиране на Olshausen-а или е само печатна. На всѣкой случай тя е твърдѣ нежелателна. На стр. 472 г. Н. заима отъ Olshausen-а слѣдното: „Помагачъ при обсебване не е и онзи, който като купувачъ, залогоприематель, дароприематель и пр. приима вещь, спрѣмо която разпоредительтъ съ нея именно съ самото разпореждане върши обсебване.“ Olshausen казва тъкмо противното (§ 246, № 25, в), пъкъ и по-нататъшнитѣ цитати у г. Н., заети, разбира се, отъ сѫщия Olshausen, показватъ ясно грѣшката на г. Н...

Ние не се спираме върху цѣлъ редъ неясности и тъмноти, както и върху туй, че г. Н. и при обсебването съединява ведно германското сфащане съ онова на руската редакционна комисия (както е напр. съ въпроса за пазарната цѣнность на вещьта).

Ще изкажемъ сѫщо тъй съжаление, че г. Н. не се е спрѣлъ по-подробно върху понятията „владѣе или пази.“ Особено „пазенето“ може да възбуди голѣми съмнѣния и би трѣбвало по-точно да се установи. Никакъ не е достатъчно да се каже, че „владѣе или пази“, ще рече: прѣдметътъ да бѫде повѣренъ, прѣдаденъ на виновния съ извѣстна цѣль, напр. за *пазене, прѣнасяне* или *изобщо опрѣдѣлено употрѣбяване.* Въпросътъ е много важенъ за прѣкарване разлика между кражба и обсебване, особно когато владѣнието се извърша чрѣзъ посрѣдството на други дѣеспособни лица.

Къмъ чл. 320 нѣма да кажемъ повече отъ онова, което казахме за тълкуването на чл. 314 Н. З.

Колкото се отнася до състава на чл. 321, той е доста ясенъ, па и г. Н., като е нѣмалъ възможность да заима отъ достѫпнитѣ нему автори, се е придържалъ о текста му, и макаръ и кратко, но правилно го е обяснилъ.

При чл. 322 г. Н. възстава срѣщу втората му алинея. Примѣрътъ, който дава той, не се отнася къмъ случая. Той приима, че би имало смисълъ да се лишава нѣкой отъ правото да упражнява *занаята* си. Ние ще го прѣпратиме къмъ чл. 351 Н. З., за да се убѣди, че може едно лице съ обсебването да нарушава и длъжноститѣ по своето звание.

Глава XXIV.

Грабежъ.

Грабежътъ се характеризира по това, че обима бѣлѣзитѣ на двѣ прѣстѫпни дѣяния (кражба и принуда), като остава едно самостоятелно прѣстѫпление. Съ това се обясняватъ и тѣзи особности, върху които трѣба да се спремъ, за да сфанемъ добрѣ сѫщностьта на това извънредно тежко прѣстѫпление и да прокараме точно разликата между него и изнудването.

Нашиятъ Н. З. изрично опрѣдѣля грабежа (чл. 324) като отнимане чужда движима вещь отъ нейния владѣтель чрѣзъ употрѣбяване за това сила или заплашване противъ него или противъ друго нѣкое присѫтствуеще лице съ цѣль на противозаконно присвояване. Всичко, което се отнася до кражбата, има приложение и при грабежа — само вещитѣ, които могатъ да бѫдатъ откраднати, могатъ да бѫдатъ обектъ на грабежъ. Тая страна на грабежа г. Н. изтъква съвършено правилно.

Другата страна на грабежа — принудата, е изложена у г. Н. доста сбъркано. Г-ну Н-ву прѣди всичко е неясно, срѣщу кого трѣба да се употрѣби „сила или заплашване," за да имаме грабежъ. Изразътъ на закона „или противъ друго нѣкое присѫтствуваще лице," му се вижда малко неопрѣдѣленъ, и той не го опрѣдѣля по-точно. Ако обърнемъ внимание върху значението на принудата при грабежа, ще дойдемъ леко до убѣждението, че Н. З. подразбира всѣко присѫтствуваще лице, което е могло да окаже съпротивление, лице, съпротивлението на което е трѣбвало да се прѣодолѣе. За това Н. З. посочва въ заб. изрично домашнитѣ лица, но тука спадатъ изобщо всички присѫтствуващи, които се намиратъ въ извѣстни отношения спрѣмо стопанина на вещитѣ (напр. тѣлохранителѣ и т. н.) или спрѣмо вещитѣ или дори всѣко външно лице, което се е възпротивило на отнимането.

Заплашването отначало се излага доста заплетено (стр. 482), но обяснението на заб. къмъ чл. 324 е ясно. Отношението между принудата и кражбата при грабежа г. Н. опрѣдѣля споредъ Olshausen'а (§ 249, № 5): „физическото или психическото насилие е не причина, но само условие на отнемането." Н. З. изисква между силата или заплашването и отнимането да има по-тѣсна връзка (ср. чл. 324 „Който отнеме . . . . ., като употрѣби *за това*"). Посрѣдствомъ силата или заплашването трѣба да е билъ принуденъ владѣтельтъ да прѣтърпи отнемането. За нашия Н. З. е приемливо само това мнѣние, което изисква причинна връзка между насилването и отнимането.

Въ по-нататъшното изложение г. Н. пакъ допуща нѣкои неясности спрѣмо Olshausen-а (напр. стр. 484 3 коли).

При грабежа г. Н. отстѫпва отъ мнѣнието си, че вещьта трѣба да има пазарна стойность и пише: „За състава на грабежа нѣма никакво значение стойностьта на вещьта" (стр. 484). Г-нъ Н., вижда се, забравя, че грабежътъ съдържа условията на кражбата (стр. 480). Тѣзи противорѣчия сѫ характерни за г. Н.

Къмъ грабежа Н. З. отнася и кражбата, за довършането на която или запазването владѣнието върху откраднатата вещь сѫ били употрѣбени срѣдствата на грабежа (чл. 325). Нашиятъ н. законъ е искалъ да накаже по-строго насилственото отнимане на вещьта и за това е отнесълъ къмъ чл. 325 случаи, които не биха могли да се обгърнатъ отъ чл. 324. Като изхождаме отъ това положение, несъмнѣнно за всѣкиго, който е навикналъ да тълкува закони, ние не ще се съгласимъ съ г. Н. да смѣтаме първата часть на чл. 325 за излишна, понеже подпадала подъ чл. 324. Наистина въ чл. 325 се говори „за да *извърши*“ кражбата, и буквално взето, г. Н. би ималъ право. Ала чл. 325 трѣба да се изтълкува въ свързка съ чл. 324, и тогава ние ще приемемъ, че „извърши“ се употрѣбява, за да означи крайнитѣ моменти на отнимането въ смисълъ на „*довърши*“. Въ тоя случай ние получаваме нормално, съгласно съ разума на закона тълкуване. Къмъ сѫщинския грабежъ слѣдов. ние отнасяме случаитѣ, когато силата или заплашването се употрѣбени прѣди отнимането на вещьта; ако отнимането е започнало, но още не е довършено, и дѣецътъ е заваренъ на мѣстото на прѣстѫплението, ще имаме първата часть на чл. 325 Н. З.; най-сетнѣ, ако кражбата е довършена юридически, и крадецътъ иска да запази владѣнието върху откраднатата вещь, ще се прилага послѣдната часть на чл. 325 Н. З. Въ полза на това сфащане ние можемъ да приведемъ текста на чл. 346 на унгар. Н. З., дѣто е употрѣбенъ изразътъ „zu vollführen“, еднакъвъ съ нашия „довърши“.[1])

Въ останалата часть г. Н. прѣвежда Olshausen'а, дори и тогава, когато неговитѣ думи нѣматъ значение за нашия Н. З. или му противоречатъ. Напр. г. Н. пише (стр. 487), като приима, че кражбата въ тоя случай трѣба да бѫде довършена: „това доказватъ не само думитѣ „за да запази владѣнието върху откраднатата вещь“, но това слѣдва отъ обстоятелството, че, ако не е била довършена кражбата, прѣстѫплението съ употрѣбяване насилие прѣминава въ грабежъ, а чл. 325 не е искалъ да установи втора формула за грабежа, която да съдържа и опитването“. Това Olshausen съ право отнася къмъ чл. 252 Г. Н. З., който съдържа само втората часть на нашия чл. 325 и за това съвсѣмъ произволно е прѣнасянето на думитѣ му къмъ чл. 325, който има и друга часть, която тъкмо съдържа опитването.

Като образецъ на единъ дословенъ, на български съвсѣмъ неясенъ, прѣводъ може да послужи слѣдното прѣдложение: „По разума на закона насилването“ трѣбва да се *присъедини* къмъ заварянето на мѣстото на прѣстѫплението по такъвъ начинъ, че едното и другото да се явява като едно *спрегнато* събитие“ (ср. Olshausen § 252 № 6). Истинскиятъ смисълъ е тоя, че заварениятъ крадецъ трѣба да употрѣби насилването въ врѣмето, когато е заваренъ — и по тоя начинъ едното, и другото да се явятъ като „*спрегнато*“ събитие („zusammenhängendes Vorgang“). Интересенъ е г. Н. малко по-долу. (с. стр. inpine). Той прѣвежда пакъ Olshausen-а: „Противъ кого трѣбва да е било употрѣбено насилването закона не казва“. Къмъ края обаче се досѣща, че Н. З. не е една-

[1]) S. Mayer. Das Ungarische Strafgesetzbuch стр. 276 подкрѣпя това тълкуване.

кѣвъ съ нѣмския и съ невъзмутимость сключва: „законътъ обаче казва, че насилието и пр. трѣбва да бѫдатъ употрѣбени споредъ чл. 324, ще рече и пр.". Отначало законътъ не казва (такъвъ е нѣмскиятъ), а на края вече казва! Добрѣ, че се е сѣтилъ да каже!

По чл. 326 — грабежъ чрѣзъ унесвѣстяване или поставяне въ беззащитно състояние, г. Н. се води отъ руската редакционна комисия и допуща нѣкои неясности, които би могли да възбудятъ съмнѣние. Понятието „несвѣсть" се опрѣдѣля право като състояние, при което лицето не съзнава окрѫжващата го дѣйствителность — но къмъ беззащитното състояние г. Н. отнася и състоянията, докарани съ въздѣйствие на душевното състояние на лицето, при което врѣменно се загубва врѣдностьта къмъ нѣкоя опрѣдѣлена или пъкъ къмъ всѣка дѣятелность, което напр. става при нѣкои форми на хипнотизиране, или при вдишането нѣкои наркотически вещества, когато лицето, ако и да съзнава това, що става около него, губи врѣдностьта да се противи. При подобни състояния обикновено ще има впадане въ безсъзнание, което много нарѣдко бива абсолутно, и руската комисия съ право посочва върху това, като ги отнася къмъ безсъзнателнитѣ. Вѣрно е обаче, ако съзнанието на лицето не е прѣмахнато, и то не може да се противи, ще имаме „беззащитно състояние".

Къмъ края г. Н. се отклонява отъ мнѣнието, което прокарва при грабежа и възприима отъ обяснителната записка вѣрния възгледъ, че докарването въ несвѣсть или беззащитно състояние, трѣбва да стане въ причинна връзка съ отнимането на вещьта.

Измежду квалифициранитѣ случаи грабежъ особно внимание заслужва грабежътъ, квалифиранъ поради по-тежкото послѣдствие на употрѣбеното насилие. Споредъ т. 2 чл. 327 изисква се, грабежътъ да е билъ *придруженъ* съ тежка тѣлесна поврѣда. Тая редакция на т. 2 чл. 327 допуща едно твърдѣ широко сфащане, и за това ние приемаме, че т. тѣлесна поврѣда може да е била причинена и умишлено. Г-нъ Н. е на противно мрѣние, но то отговаря повече на § 252 Г. Н. З. отколкото на текста на чл. 327.[1]) За настѫпване на квалификацията по т. 2 чл. 327 важно е, грабежътъ да е почналъ и да не е билъ довършенъ — при дѣяние по чл. 324 и 326; по чл. 325 тѣлесна поврѣда може да бѫде докарана и при запазване владѣнието върху открадната вещь. Характерътъ на насилието, чрѣзъ което се причинява т. тѣлесна поврѣда за състава на чл. 327 т. 2 е безразличенъ, и г. Н. въ това отношение има напълно право, като приима, че и силното сплашване (то трѣба да бѫде заплашване въ смисълъ на чл. 324) може да докара тежка тѣлесна поврѣда.

Послѣдната часть на чл. 327 е редактирана инакъ: „но ако е послѣдвала смърть"; споредъ това е достатъчна т. нак. обективна отговорность, безъ да искаме слѣдов. дѣецътъ да е дѣйствувалъ непрѣдпазливо.

Чл. 328 Н. С, се подлага отъ г. Н. на една справедлива критика. Той вѣрно обяснява вмъкването му съ смѣсването системитѣ на руския

---

[1]) Но и да приемѣхме тълкуването на г. Н., пакъ заб. 2 относително *реалната* съвокупность не би била вѣрна: — тогава би имало идеална съвъкупность.

проектъ и У. Н. З. И г. Н. има въ това отношение голѣма практика — нашиятъ Н. З. е смѣсвалъ текстоветѣ, г. Н. смѣсва пъкъ коментаритѣ къмъ тѣхъ.

По поводъ на тоя чл. 328 ще забѣлѣжимъ, че не сме съгласни съ г. Н. да прилагаме по съвокупность чл. 249 и чл. 324. Струва ни се, че чл. 328 обгръща всичкитѣ т. нар. видове умисълъ, а слѣдов. и чл. 249 Н. З.; но ако не се приеме това, понеже въ чл. 328 въ кавички е поставенъ само чл. 247, ние по-скоро ще имаме състава на чл. 327 т. 2-ра а. 2-ра, а не реална съвокупность между чл. 249 и чл. 324.

Глава XXV.

Изнудване.

Съставътъ на изнудването, изложенъ у г. Н. споредъ Olshausen'а необходимо трѣба да се отграничи отъ грабежа и измамата. Разликата между изнудването и измамата оставяме на страна, но ще се спремъ върху отношението на изнудването къмъ грабежа. Срѣдствата, съ които се извършатъ тѣ, не сѫ, но могатъ да бѫдатъ еднакви; въ посоката си къмъ получаване противозаконна имотна облага тѣ сѫщо могатъ да съвпадатъ. При грабежа дѣецътъ трѣба да отнеме чуждата движима вещь изъ владѣнието на другиго, но и при изнудването нѣкое лице може да бѫде принудено да търпи нѣщо, слѣдов. и една кражба. Поради това ще трѣба да обърнемъ внимание както върху срѣдствата, тъй и върху начина на придобиване вещьта. Кражбата при грабежа трѣба да бѫде извършена посрѣдствомъ сила или заплашване съ непосрѣдствено дѣяние, което излага на тежка опасность имота или здравието на заплашения. Ако срѣдството е било по-слабо — друго какво и да е заплашване ще има изнудване. Слѣдов. при еднакви срѣдства, за да има грабежъ, трѣба да има *кражба*. Останалитѣ случаи на получаване противозаконна имотна облага ще се отнесатъ къмъ изнудването по чл. 332 Н. З. Ако срѣдствата сѫ по-слаби отъ посоченитѣ въ чл. 324, ще има изнудване, при всичко че заплашениятъ е билъ принуденъ да търпи кражба. Отъ тука слѣдва и необходимостьта да се съгласимъ съ мнѣнието на Frank-а, Binding-а, v. Buri[1]), и да отфърлимъ приетото отъ Olshausena различие (у г. Н. стр. 504), че при изнудването нападнатиятъ бива принуденъ къмъ извършане, което почива на *неговото си рѣшение*, а при грабежа бива докаранъ *въ пълно бездѣйствие*. Щомъ срѣдствата на изнудването и грабежа могатъ да бѫдатъ еднакви, по никой начинъ не може да се говори, че при първото имало собствено рѣшение, а при грабежа — пълно бездѣйствие. И при изнудването нѣкой може да бѫде принуденъ да ***търпи*** нѣщо, слѣдов. и отнимане на вещь.

Въ отдѣлнитѣ елементи отъ състава на изнудването нѣма да се спираме, а ще релевираме нѣколко твърдения, отъ които и самиятъ Olshausen вече се е отказалъ. На стр. 502 се разрѣшава отъ г. Н. въпро-

---

[1]) Frank § 253 I 1; Binding. Lehrbuch § 88 стр. 372; v. Buri. Gerichtssaal 29 Beilageheft; v. Liszt се приближава къмъ него. Госп. Н. за очудване е пропусналъ отъ Olshausen-а относещето се до него.

сътъ, да ли има опитване или довършено изнудване, когато дѣецътъ е получилъ по-малко отъ исканото — вмѣсто 50 само 40, въ полза на опитване. Съ пълно основание Olshausen се е отказалъ отъ това мнѣние и подържа сега сѫществуването на довършане. Госп. Н. е заималъ отъ нѣкое по-старо издание, ако и да е имало вече по-ново[1]) въ врѣмето, когато е писалъ рѫководството си.

Сѫщото ще трѣба да кажемъ и за допущането възможностьта на идеална съвкупность между изнудване и принуда чл. 298. Сега Olshausen (§ 253 № 136) отрича тая възможность. По Н. З. и съмнѣние не може да има, че идеална съвкупность между изнудване и принуда не може да има, както не може да има такава и между кражба и грабежъ.

Нашиятъ Н. З. по подражание на У. Н. З. е намѣрилъ за необходимо да прѣдвиди въ особенъ чл. 331 наказание и за т. н. шантажъ. Сѫщото постановление на § 351 У. Н. З. при сѫществуването на особенъ § за изнудването, еднакъвъ съ нашия (§ 350), е заслужило удобрението на покойния извѣстенъ криминалистъ S. Meyer, който казва, че то „wohlthätg, masslosen und gehässigen Auschreitungen der sog. Revolverpresse gegenüber, mird sieh bewähren. Г-нъ Н. пъкъ намира, че чл. 331 е излишенъ, обаче не сполучилъ да забѣлѣжи дори, че между чл. 330 и 331 сѫществува доста голѣма разлика. Изнудването се довършва въ момента на извършането, пропущането или търпѣнието на нѣщо, отъ което дѣецътъ очаква противозаконна, имотна облага. Шантажътъ по чл. 331 Н. З. се довърша въ момента на заплашването съ набѣдяване или наклеветяване явно ици чрѣзъ печата. Н. З. чл. 331 е търсилъ слѣдов. да обложи съ особно наказание единъ опрѣдѣленъ видъ опитване къмъ изнудване — именно заплашването съ публикуване на клевета или набѣдяване. Чл. 331 се явява слѣдов. като специаленъ случай на изнудване, но се различава отъ него по това, че единъ видъ опитване къмъ изнудването се наказва като прѣстѫпно дѣяние sui generis.

Глава XXVI.

Противозаконно присвояване.

По примѣра на У. Н. З. и у насъ се прѣдвидѣха нѣколко допълнителни на обсебването прѣстѫпни състави въ особна глава като противозаконно приствояване. Въ случаитѣ, въ които обсебването не би могло да се приложи по юридически съображения, ще могатъ да се приложатъ чл. 334—336 Н. З. Вслѣдствие на по-лекия имъ характеръ и прѣдвидѣнитѣ наказания сѫ значително по-леки отъ чл. 319 Н. З. Най-интересното между тѣхъ прѣстѫпно дѣяние е посоченото въ т. 2 чл. 335. Тъкмо при тълкуването на т. 2 чл. 335 г. Н. значително се отклонява отъ текста му и направо обяснява Г. Н. З. Чл. 335 говори, че движимата вещь, трѣба да бѫде взета отъ „оногова, комуто е заложена или комуто принадлежи правото на ползуване отъ нея“. Г-нъ Н. (стр. 519) взима за основа нѣмския текстъ и прибавя къмъ т. 2 чл. 335: „или който *има право за удържане*“. Поради това на сѫщата стр. г. Н. на

---

[1]) Olshausen. Kommentar 1900 § 253 № 9.

широко се простира върху герм. сѫдебна практика и съобщава напр., че право на залогъ е било прието въ полза на наемодавеца върху всички вещи на наемателя въ наетитѣ помѣщения, за да оставатъ тамъ съобразно съ договора и пр. На стр. 520 г. Н. разрѣшава питането, кога е възможно „взимане“, именно при правото на *наемодавеца за задържане*. Всичко това се отнася до германското право, но нѣма значение за нашето. Естествено е, че такова невнимателно отношение къмъ Н. З. не може да има освѣнъ лоши послѣдици. Въ противоположность на обясненията къмъ чл. 335, тѣзи къмъ чл. 336 се отличаватъ съ по-голѣма ясность. Госп. Н. се е възползувалъ за опрѣдѣление на имането отъ законопроекта за имуществото, сега законъ, и разбира се, не заслужава освѣнъ похвала.

Глава XXVII.

Укриване.

Съ общото название „укриване“ Н. З. е означилъ въ сѫщность двѣ отдѣлни прѣстѫпления — укриване на вещи и укриване на прѣстѫпници, прѣстѫпления съ различни обекти, отъ които укриването на прѣстѫпницитѣ би трѣбало да се отнесе къмъ посѣганията върху правосѫдието. Отношенията на двѣтѣ тѣзи прѣстѫпни дѣяния едно къмъ друго и мѣстото имъ въ система на Н. З. прѣкрасно сѫ освѣтени отъ руската редакционна комисия, и г. Н. добрѣ е направилъ съ прѣвода на изложението й. Но толкова пъкъ по-несполученъ е дословниятъ прѣводъ отъ Olshausen-а, който г. Н. дава къмъ чл. чл. 338—340 Н. З. Дѣйствително главнитѣ постановления на гл. XXVII сѫ съставени по §§ 257—260 Г. Н. З., при все това едно буквално прѣнасяне на нѣмскитѣ тълкувания къмъ нашия Н. З. не може се допусне. Ние ще посочимъ само върху разликата между нѣмската дума „Absatz“ и нашата „отчуждаване“. Послѣдната е несъмнѣнно по-тѣсна. Въ § 259 Г. Н. З. се говори: „Zu deren Absatze bei Anderen mitwirkt“, — нашиятъ Н. З. спомага да бѫдатъ отчуждени такива вещи и пр. За това е съвсѣмъ неправилно да се основавашъ върху „текста на закона, че не трѣбало да се иска извършване на отчуждаване“. У насъ тъкмо върху текста на закона трѣба да се приеме противното.

Тълкуванията на Olshausen-а не навсѣкѫдѣ сѫ приемливи, но той понѣ излага и противнитѣ мнѣния, и слѣдов. дава възможность на читателя самъ да се ориентира въ разрѣшението на въпроса. Г-нъ Н. обаче намалява това достойнство на Olshausen-а съ единъ варварски, невъзможенъ прѣводъ. Не само нѣмската конструкция е запазена отъ г. Н., но на мѣста е измѣненъ и смисълътъ на нѣкои думи. Безъ Olshausen-а г. Н. не може да бѫде разбранъ, и за да влѣземъ въ разглеждане на Olshausen-а би трѣбало да направимъ единъ новъ прѣводъ, къмъ което ние сега нѣмаме никаква охота. Оставяме на читателя да сѫди по тѣзи нѣколко проби: стр. 536 — „придобиването е добиване фактическа власть за разпореждане по означения по-горѣ начинъ; за това, че върху укривателя се прѣнася законно господство на основание на договоръ, който подпада подъ опрѣдѣлена гражданско-правна наредба, *може тъй сѫщо малко да*

се говори, както и за това“ и пр..... или напр. стр. 541: „тъй въ всѣки случай се заличава пристаналиятъ къмъ вещьта недостатъкъ, ако тя е възвърната въ имота на владѣлеца ѝ, напр. въ случай, *че увреденият поради обезщетяване създаденото чрѣзъ прѣстѫплението имуществено положение дава своето съгласие*“ (за какво?) Вмѣсто рѣшени дѣла (erledigt sind) г. Н. пише унищожени, вмѣсто зараждане (Entstehung) г. Н. пише „начало“ и за това на стр. 557 „*началото* на държавенъ наказателенъ искъ образува най-близкото *прѣдположение на личното спомагане*“. — На всѣка страница изобщо се намиратъ неясни, дори непонятни работи.

Глава XXVIII.

Измама и злоупотрѣбление на довѣрие.

Сѫщиятъ начинъ на невъзможно прѣвеждане отъ Olshausen-а е приложенъ отъ г. Н. и къмъ прѣстѫпленията отъ гл. XXVIII съ още попечални резултати. Чл. 344 е редактиранъ съ голѣми отклонения[1]) отъ § 263 Г. Н. З., и слѣдов. коментарътъ на Olshausen-а може да има за насъ само спомагателно значение. Г. Н. е прѣдпочелъ да го прѣведе буквално и съвършено да разбърка състава на толкова важния чл. 344.

1. Чл. 344 говори за възбуждане или поддържане на заблуждение, — а Г. Н. З. § 263 изрично само за „Vorspiegelung falscher od. Entsellung od. Unterdrückung wahrer *Thatsachen* einen Irrthum erregt. Отъ една страна нашиятъ Н. З. е по-широкъ — говори за заблуждения изобщо, а отъ друга иска една положителна дѣятелность — възбуждане или поддържане. Простото несъобщаване на нѣкои факти нѣма да бѫде слѣдов. достатъчно, за да се приеме измама.

2. Споредъ чл. 344 — възбуждането или поддържането на заблуждението трѣба да стане по лукавъ или измамливъ начинъ. Изисква се слѣдов., дѣецътъ да е употрѣбилъ особно изкуство, хитрина, за да убѣди другата страна въ истинностьта на поддържанитѣ факти и прѣдставления. Г. Н. вмѣсто това тълкува Г. Н. З. и пише напр. слѣдното забѣлѣжително опрѣдѣление: „Лукавиятъ или измамливиятъ начинъ на дѣйствие трѣба да се състои въ *опрѣдѣлени факти*“ (стр. 583)??... А пъкъ по-долу заявява, че „лукавиятъ или измамливиятъ начинъ се изявява чрѣзъ прѣдставяне за истина лъжовни или чрѣзъ изопачаване или поставяне истински факти“ сир. внася текста на § 263 Г. Н. З. въ чл. 344 и окончателно се отказва да разбере, какъвъ смисълъ има послѣдниятъ! Естествено е, че и по-нататъкъ г. Н. безъ смущение продължава да коментира § 263 Г. Н. З.

3. Г. Н. З. § 263 не иска идентичность между измамения и ощетения; чл. 344 изрично го изисква: .... „заблуждение у нѣкого, и съ това *му* причини имотна щета. Г-нъ Н. обаче прѣдпочита да игнорира Н. З. и пише (стр. 590) „не е необходимо измамениятъ и ощетениятъ да сѫ едно лице“. Вижда се, че г. Н. при прѣписването на Olshausen'а не е ималъ врѣме да прочете н. законъ!

[1]) Ср. S. Mayer, o. l., стр. 288.

При съществуването на такива разлики между § 263 Г. Н. З. и чл. 344 Б. Н. З., излишно е да изтъкваме, че и останалото изложение на г. Н. било се явява непотрѣбно, било противорѣчи на Н. З. Също тъй е излишно отново да посочваме доказателства за неразбиране нѣмския езикъ отъ г. Н.

* * *

До тукъ ние разгледахме ръководството на г. Н. изключително отъ догматическо становище, като изтъкнахме нѣкои, споредъ насъ, неправилни тълкувания, а особно редъ фатални отклонения отъ текста на нашия нак. законъ. Главната причина на тѣзи недостатъци се крие безъ съмнѣние въ слабитѣ страни на употрѣбената отъ г. Н. метода, къмъ разглеждането на която ние сега минаваме. Въ прѣдговора къмъ I-ия томъ г. Н. заявява, че „при излагането на прѣдмета ние употрѣбихме историко-сравнителната метода, която е най-много спомогнала въ послѣдно врѣме за развитието на правнитѣ науки изобщо и на наказателната наука особно. Употрѣбяването на тази метода намъ се налагаше още и отъ обстоятелството, че ние имаме работа съ Н. З. на страна, наказателната наука на която е още въ пеленитѣ си, а нейната юриспириденция и съдебна практика едва ли се още зараждатъ“. Ние не останахме зачудени отъ тоя данъкъ на господствуващата въ 2-та половина на XIX вѣкъ мода, но при студирането на самото ръководство дойдохме до убѣждение или че г. Н. не е приложилъ тая метода, или че той свързва съ нея нѣкакви особни понятия, различни отъ общеприетитѣ. Нашата цѣль ще бъде да посочимъ, че историко-сравнителната метода, за изучаване на единъ дѣйствуещъ нак. законъ не може да се прилага, а отъ друга страна да да докажемъ, че и г. Н. не я е употрѣбилъ.

Нормитѣ, прѣдвидени въ единъ законъ се отправятъ къмъ волята на подчиненитѣ нему лица, за да регулиратъ тѣхнитѣ взаимни отношения и отношенията имъ къмъ цѣлото, обществото и държавата. Животътъ да се уреди споредъ искането на закона, а не да се създаде съвкупность отъ теоретически правила е тѣхната цѣль. Като изхождатъ отъ нуждитѣ на живота, тѣ се създаватъ за него, за неговото цѣлесъобразно и справедливо уреждане. За прилагането на закона къмъ дѣйствителностьта се иска отъ една страна установяване на конкретното отношение, а отъ друга намиране оная норма на закона, подъ която то подпада. Първата дѣятелность тука не ни интересува, втората носи юридически характеръ и се извършва съ помощьта на правилата за тълкуването. Въ всѣкой отдѣленъ случай трѣба да се намѣри и приложи едно съотвѣтствуеще нему постановление на закона. Въ тѣзи прѣдѣли работата на юриста има единично значение и се отличава по своята казуистичность. За обобщаването ѝ, за откриване на по-общи правила и докарването имъ въ единъ системъ се иска научното изучване на законнитѣ постановления и изказанитѣ въ тѣхъ норми. Това изучване се стреми да намѣри същественото на едно постановление, общото правило, сравнява ги помежду имъ, достига до създаване особни групи на сходни явления и отъ тамъ да извади най-общитѣ начала на самото законодателство. По

тоя начинъ се осѫществява познаването на единъ законъ въ неговата връзка съ останалитѣ закони и най-сетнѣ дори и цѣлото законодателство на една страна То е т. нар. догматическо изучване на правото. Посрѣдствомъ него ние сполучваме да изработимъ система на едно право, а това се отразява пъкъ върху прилагането на правото къмъ конкретнитѣ отношения: — намирането на съотвѣтствуещитѣ положения се улеснява значително.

За изучаването на единъ дѣйствуещъ нак. законъ тая метода е едничката, за да се дойде до научни резултати. Само съ нейната помощь ние ще можемъ да установимъ наказ. правнитѣ норми и да ги приведемъ въ единъ наученъ системъ. Слѣдъ това ние можемъ да твърдимъ, че сме изучили съдържанието на закона и бихме имали право да го направимъ основа за други изучвания. Къмъ послѣднитѣ принадлежи и историко-сравнителната метода. Съ нейна помощь като сравняваме правото на нѣколко народи въ историческото имъ развитие, ние ще можемъ да извадимъ онова общо, което характеризира тѣзи права и да търсимъ да установимъ закона, който се е проявявалъ въ тѣхното развитие. Резултатитѣ на историко-сравнителната метода се различаватъ коренно отъ тия на догматическото изучаване на догмата на правото. Тѣ прѣдполагатъ сѫществуването на догматически изучавания, за да могатъ да иматъ научно значение. Догмата на правото се създава за научното изучване на едно положително право, историко-сравнителната метода — за установяване законитѣ на развитието на правото изобщо.

Ала събиране постановленията на разни законодателства, сравнението имъ и изваждане отъ тѣхъ на едно сѫждение за това, какъвъ характеръ иматъ постановленията на едно дадено законодателство става и въ други случаи. Особено такива сравнения се прѣдприематъ при съставянето на нѣкой новъ законъ и служатъ за оправдание на нѣкои измѣнения и нови постановления. Нѣма нужда да изтъкваме слѣдъ горното, че подобно сравнение нѣма нищо общо съ историко-сравнителната метода. Но ако то служи само като материалъ за означение, отъ какви възгледи се е водилъ законодательтъ, употрѣбяването му нѣма опасность и може да има полза. Другъ става въпросътъ, когато то се употрѣби за установяване смисъла на единъ положителенъ законъ. Тука сравнително — историческото излагане на чуждото право не може да има по-голѣмо значение отъ т. нар. историческо тълкуване, т. е. да има само допълнително значение, при това въ случай, когато положителниятъ законъ е именно заетъ отъ нѣкое чуждо законодателство. Къмъ изучването на нашия нак. законъ въ тоя смисълъ то не само би могло, но и трѣба да се приложи. Ние тогава напр. ще се възкачимъ къмъ У. Н. З., оттамъ къмъ герм. Н. З. и пруския Strafegesetzbuch и ще отидемъ къмъ първоизточника му code pénal отъ 1810 год. Но г. Н. само на мѣста го оползотворява. на други го игнорира. Неговото ръководство въ тая посока прѣдставя голѣмо разнообразие. На нѣкои мѣста той дава свѣдѣния за историческото развитие на прѣстѫпното дѣяние въ разнитѣ държави, на други само постановленията на чуждитѣ дѣйствуещи или проектирани законодателства. На мѣста се излага историята на различнитѣ опити за опрѣдѣление прѣстѫпното дѣяние, на други такова нѣщо нѣма, и г. Н. се задоволява само съ

нѣкои указания за чуждитѣ законодателства. Тая неравномѣрность, а особно напечатването на подобни данни съ малки букви прѣдъ всѣка глава на Н. З., показва, че г. Н. не си е послужилъ съ тѣхъ, освѣнъ чисто външно, за обяснението на Н. З. Въ това ни убѣждава още повече фактътъ, че г. Н. навсѣкждѣ е пропусналъ историята на руското законодателство, отъ което сжществено се е водила руската редакционна комисия за приимането и редактирането на проекта си. Въ тия части, които сж заети отъ руския проектъ, при обясненията на Н. З. и историята на руското законодателство не би трѣбало да липсва, за да иматъ и самитѣ свѣдѣния поне характеръ на пълнота.

Ясно е прочее, че г. Н. не е могълъ да употрѣби и не е употрѣбявалъ историко-сравнителната метода и както нейното посочване, тъй и събранитѣ отъ него свѣдѣния повече служатъ за украшение, отколкото за обяснение на Н. З. Тѣзи свѣдѣния дори не могатъ да послужатъ за историческото тълкуване на Н. З., освѣнъ твърдѣ нарѣдко. Тѣ сж само сборъ отъ сурови материали, които въ обработенъ видъ могатъ да се оползотворятъ за обяснението на Н. З.

Сжщинската метода, която употрѣбява г. Н., не е и догматическа. Отъ нѣколкото забѣлѣжки, които направихме при разглеждането на неговитѣ обяснения слѣдваше, че г. Н. е прѣдпочелъ прѣписването, съ което се обясняватъ не само недостатъцитѣ, но и явнитѣ грѣшки, въ които той впада. Съ голѣмо прискърбие ние се спираме върху тоя пунктъ и за честьта на нашата млада наука бихме прѣдпочели дори да го прѣмълчимъ. Г. Н. ни кара да сторимъ противното и да означимъ мѣстото, което заслужава неговото ржководство. Не само нашиятъ законодатель, но и сждебното съсловие и българскитѣ юристи, дори и покойниятъ д-ръ Стоиловъ, най-широко образованиятъ български юристъ, всички получаватъ укори и уроци отъ г. Н. На мѣста г. Н. се качва на толкова недосегаема височина, че съ неизразимо самозадовление се провиква: „Вижте смъртни, ето какъ се разрѣшаватъ тия въпроси въ теорията!“ Естествено бѣше да се попитаме — съ какво право г. Н. се заима да дава поучения на българския юридически свѣтъ. И ние рѣшихме да отидемъ по-близу до научната работа на г. Н., да вдигнемъ малко завѣсата отъ онова свѣтилище, въ което той се е трудилъ за напрѣдване на българската наука. Ние го сторихме и, какво бѣше нашето очудване, когато вмѣсто учения д-ръ Фаустъ, намѣрихме, завитъ въ работната му мантия, прѣсловутия неговъ famulus.

Но ние не бихме съобщавали това откритие, ако да не бѣхме съгледали едни особни приспособления, за да не се забѣлѣжи това обстоятелство. Ето въ какво се тѣ състоятъ.

Както казахме отъ самото начало, ние не можемъ да искаме отъ българската наука пълна самостоятелность. Още дълго врѣме ние ще се намираме подъ влиянието на чуждото и ще черпимъ отъ чужди източници. Обаче и това ползуване има извѣстни граници, прѣминаването на които не се допуща отъ научната почтеность. И г. Н. несъмнѣнно е ималъ право и е билъ принуденъ да оползотворява резултатитѣ на чуждата работа, да черпи по-малко или повече отъ чужди източници. Това ползуване обаче не бива да се изражда въ прѣписване. Тогава то заслужва

толкова по-тежко осѫждане, колкото по-прикрито става, а г. Н. е сторилъ тъкмо послѣдното.

Г. Н. е единъ отъ щастливитѣ притежатели на „Объясненія къ проекту рускаго уголовнаго уложенія“ VIII тома. Въ прѣдговора си той заявява, че се е ползувалъ отъ тѣхъ при съставянето на рѫководството си. Това е въ реда на нѣщата, и г. Н. заслужва само похвала. И наистина на много мѣста ние срѣщаме г. Н. да се позовава върху руската редакционна комисия. Като сравнихме обаче „О. З.“ съ изложението на г. Н., убѣдихме се, че той не само се е ползувалъ отъ нея, но дословно я е прѣвеждалъ, споредъ както му е било по-сгодно за постановленията на Н. З. Цѣлата литература, посочена отъ г. Н., е заета отъ „О. З.“ Нѣкои цитати отъ заб. сѫ помѣстени въ текста, или отъ текста въ забѣлѣжката. Г. Н. копира всичко, което само що-годѣ се отнася къмъ Н. З., не само обясненията на Р. Р. К., а и нейнитѣ литературни бѣлѣжки, но остава на равнището, на което тя се е намирала. По-новата литература е напълно изключена отъ г. Н. въ рѫководството. Първиятъ томъ миналъ безъ надлежното мито, въ втория г. Н. отива още по-далечъ, и като намира нѣкои постановления на Г. Н. З. сходни съ нашия, дава прѣводи отъ най-тежкия и подробенъ нѣмски коментаръ на Olshausen-а. Цѣлиятъ вторъ томъ, освѣнъ нѣколко страници, цѣлъ е прѣписанъ. Само по начина на цитирането и самитѣ цитати веднага може да се познае, отъ дѣ г. Н. е черпилъ своята наука. Г. Н. се позовава по нѣкой пѫть върху Olshausen-а, но непосрѣдно слѣдъ това той продължава да заима буквално. Заетитѣ отъ „О. З.“ и Olshausen-а литературни указания се поставятъ безъ указание, че сѫ заети отъ тамъ. Цѣлото рѫководство получава твърдѣ солиденъ изгледъ — литературата на прѣдмета изчерпана, изложението научно. Въ дѣйствителность всичко е буквално прѣписано отъ посоченитѣ по-горѣ съчинения, както сѫ заети отъ тѣхъ и всички литературни посочвания. Г. Н. само се старае да прикрие тоя фактъ, като цитира само отъ врѣме на врѣме оригиналитѣ на неговото рѫководство. Безъ да отекчаваме читателя, ние ще дадемъ нѣколко проби. Взимаме случайно:

Т. I стр. „Ако измѣната заключава въ себе си посѣгателство върху вѫтрѣшното битие на държавата, прѣдателството, не е друго освѣнъ посѣгателство (!) върху международното сѫществуване, върху нейната независимость, безопасность всрѣдъ другитѣ държави. Подобно измѣнническо (г. Н. е сбъркалъ българската и руската терминологии — чети — прѣдателско) и т. н.	О. З. т. II стр. 49: „Подобно тому, какъ мятежъ заключаетъ въ себѣ посягательства на бытіе внутреннее государства, измѣна является посягательствомъ на международное существованіе государства, на его независимость, безопасность среди другихъ государства. Подобное измѣнническое дѣйствіе и т. н.
Или стр. 191: „Поврѣждането на печатъ, положенъ отъ публична власть е единъ отъ видоветѣ на поврѣждане имотъ и въ случаитѣ,	О. З. т. II стр. 299: „Повреждeніе печатей или другихъ охранительныхъ знаковъ, конечно, является видомъ повреждeнія имущества и

когато повредениятъ печатъ принадлежи на частно лице, виновнитѣ подлежатъ и пр.

Или стр. 319: „Другояче се туря това питане въ ония законодателства и пр. Нѣкои френски коментатори и пр.

Т. I стр. 360: „Отъ религиозна гледна точка дѣянието трѣбва да се смѣта за довършено, щомъ името Божие е било призовано и пр. Това сжщото опрѣдѣляние на довършванието на лъжливата клетва е господствувало и между писателитѣ криминалисти отъ сегашното столѣтие[1]) и пр.

въ тѣхъ случаяхъ, когда поврежденные частнымъ лицамъ, виновные подлежатъ и пр.

О. З. т. II стр 423: „Иначе ставится вопросъ въ тѣхъ законодательствахъ и пр. Нѣкоторые франц. коментаторы и пр.

О. З. т. II стр. 434: „Съ точки зрѣнія религиозной, дѣяніе должно почитаться оконченнымъ какъ скоро имя Божіе было призвано и пр. Это же опрѣдѣленіе окончанія присяги осталось господствующимъ и между писателями криминалистами нынѣшняго столѣтия[1]) и пр.

Ето нѣколко думи на прѣводъ отъ Olshausen.

Т. I стр. 445: „Гражданското състояние въ германския нак. з., наречено Personenstand, е правното сѣмейно отношение на една жива личность спрѣмо друга жива личность, което установява за даденото лице едно трайно правно сжстояние.[2])

По-долу: „Чл. 208 има за цѣль да заварди едно вече законно установено гражданско състояние и пр.

Или стр. 460: „Сжщностьта на прѣстжплението многобрачие[1]) (заб. [1]) у германцитѣ — Bigamie или Doppelehe — взаимното съдѣйствие на двѣ лица отъ различенъ полъ, които се бракосъчетаватъ и заради това то съдържа единъ отъ случаитѣ на тъй нареченото необходимо съучастие и пр.

Olshausen, Kommentar § 169 № 1: „Personenstand ist das familienrechtliche Verhältniss einer lebenden Person zu anderen lebenden Personen, bewirkt somit für die betr. Personen einen dauernden Rechtszustand; Rg. 17, Feb. 84, 7, Des. 85, E. 10, 86, 13, 129, vgl. jedoch Reis etc.

Ibid. № 2: „Der § 169 bezwekt den Schutz eines *bereits rechtlich* begründeten Personenstandes etc.

O. § 171 № 2: „Der Thatbestand des Verb. der Doppelehe erfordert das gegenseitige zusammenwirken zweier Personen verschiedenen Geschlechts als Eheschlissender und enthält des halb einen Fall der sog. Notwendigen Theilnahme etc.

На други мѣста г. Н. съединява „О. З." и Olshausen-а както му се вижда по-сгодно:

---

[1]) Фейербахъ (вм. Фойербахъ), Абегъ, Генке (вм. Henke). Озенбрюгенъ, Морштадтъ, Schütze, Lehrbuch, стр. 111, Schwarze, Commentar 463; Haager, H. Meyer, Olshausen § 154 № 10.

[2]) Rg. I 7, Feb. 84, E. 10, 86, 13, 129. Обаче Reis (в. 46) etc.

[1]) Фейрбахъ, Абегъ, Генке, Озенбрюгенъ, Морштадтъ, Schütze, Lehrbuch, стр. 811, Schwarze, Commentar, стр. 463, Haager, H. Meyer, Olshausen § 154 № 10.

„Припуждение и умишлено причиняване другиму затруднение, което го кара нѣщо опрѣдѣлено да извърши, пропусне или прѣтърпи и т. н.

„Принуждението, като дѣятелность на виновния, която е повлѣкла подирѣ си извѣстни послѣдствия, се характеризира съ два признака: 1) съ начина, съ помощьта на който се постига принуждението, и 2) съ свойството на това, къмъ което принуждаватъ etc.

Стр. 291: „Не е необходимо прѣстѫплението, съ помощьта на което става заплашването или заканването имъ etc.

O. § 240 № 1: „Nöthigung ist an sich die Vorsätzliche Verursachung einer den Genöthigten zu einer bestimmten Handlung Duldung od. Unterlassung veranlassenden Nothlage etc.

О. З. т. VI стр. 185: 3) Принужденіе, какъ дѣятелность лица, повлекшая за собою извѣстныя послѣдствія характеризуется двумя признаками: во 1-хъ, способомъ, коимъ достигается принужденіе, и, во 2-хъ, свойствами того, къ чему принуждаютъ etc.

Olshausen § 240 № 6, 2: „Dass das in Aussicht gestellte V. o. V. gerade durch unmittelbare Thätigkeit des Drohenden selbst etc.

Стр. 293, 1 пакъ О. З. стр.. 490 и т. н.

Стр. 301, Olshausen № 13 и т. н.

По тоя начинъ ние бихме могли да наредимъ по-голѣмата часть отъ I-ия томъ и почти цѣлия II томъ отъ рѫководството на г. Н. При штудирането му, ние отбѣлѣзвахме отъ страни отъ кѫдѣ до кѫдѣ г. Н. е прѣваждалъ отъ „О. З." или Olshausen-а и можемъ статистически да докажемъ, каква часть отъ рѫководството е прѣводъ, и каква има вѣроятность, да е била написана отъ г. Н.

Дори отъ езика на рѫководството може да се разбере, че г. Н. е прѣвеждалъ. Той е ясенъ и добъръ, но тамъ дѣто г. Н. прѣвежда отъ нѣмски, всѣкога се срѣщатъ каламбури. Ето нѣкои: „Gesamtinhalt" — „съвкупното съдържание" — страница 374; „zuprofanen Zwecken" — „за прости цѣли"; Gesangbuch — *пѣснопойка* (споредъ Н. протестантитѣ отиватъ на черква съ пѣснопойки — стр. 401); Schaukasten — сандъкъ подъ стъкло — стр. 429; Verkehr — сношаване — стр. 455; zusammenhängender Vorgang — спрегнато събитие. И въ прѣвода отъ руски се срѣщатъ нѣкои неясни изрази: говори за ядове (вм. отрови), ѣдкіе щелочи (вм. каустични вещества); платното на ж. пѫть. Ще забѣлѣжа, че г. Н. на редъ съ нѣкои сполучени думи употрѣбява и такива термини, които могатъ да възбудятъ нежелателни съмнѣния. Въ I-ия томъ той вмѣсто умисълъ употрѣбява „омисълъ", а въ втория „намисълъ", но оставя прилагателното да бѫде умишлено; вмѣсто собственость употрѣбява — стопанство, които далечъ се различаватъ; вмѣсто способности — врѣдности (напр. колко е благозвучно — умствени врѣдности); вмѣсто спорно (което е руско) — прѣпиратно и др. п.

Отъ горното ясно се доказва, какво значение може да има рѫководството на г. Н. въ научно отношение: то заима достойно мѣсто между „научнитѣ трудове" на г. Германова, покойния Дико Йовевъ и др. и ще служи за образецъ, какъ научно не трѣба да се работи. Юридическата характеристика на г. Н.-то рѫководство ние прѣдоставяме на самия него.

Ако ние при все това намѣрихме за необходимо, да се спремъ върху съдържанието на ръководството, причината бѣ, че нашата съдебна практика е принудена да се обръща за помощь къмъ него и пакъ ще се обръща, макаръ и да бъде освѣтлена върху произхода на Н-тѣ възгледи и теории. Отъ друга страна въ ръководството на г. Н. сѫ събрани значителни материали, каквито сѫ осѫдцитѣ мотиви къмъ нашия Н. З., дебатитѣ въ Народното събрание, а особно събранитѣ отъ руската редакционна комисия материали, които иматъ значение на такива и при изучването на нашия н. законъ. Г-нъ Н. е положилъ значителенъ трудъ да ги събере и разпрѣдѣли споредъ раздѣлението на Н. З. и съ това улеснява разбирането на Н. З. И въ обясненията къмъ отдѣлни постановления се срѣщатъ прѣкрасни страници, които и отъ нашитѣ юристи могатъ съ голѣма полза да се штудиратъ. Макаръ и да не сѫ отъ г. Н., щомъ се знае това, читательтъ ще се отнася критически къмъ прочетеного и би могълъ да се прѣдпази отъ грѣшкитѣ, въ които изпада г. Н.. По тоя начинъ ръководството на г. Н., поставено на подобаещето му мѣсто, ще може да има полза като сбирка отъ материали къмъ обяснението на Н. З. Въ тоя смисълъ би трѣбало г. Н. отъ самото начало да ограничи труда си; той щѣше да бъде по-малко високомѣренъ, толкозъ повече щѣше да се оцѣни трудолюбието на автора. Г-нъ Н. е прѣдпочелъ да отсѣче самъ клона, който го е държалъ на дървото, и ще трѣба самъ да се криви. И ако той е рѣшилъ да довърши прѣдприетата работа, необходимо ще бъде да прояви безъ забикалки, че у него не сѫ още заглъхнали традициитѣ на alma mater, да показва на всѣкѫдѣ, отъ кѫдѣ и въ какъвъ размѣръ е заималъ отъ чуждитѣ произведения. Научната добросъвѣстность е първото условие за появяване на научни съчинения, и ако г. Н. иска да заслужи на българската юридическа наука, ще трѣба необходимо да се възвърне къмъ нея.

Вл. Молловъ.

2628—1904

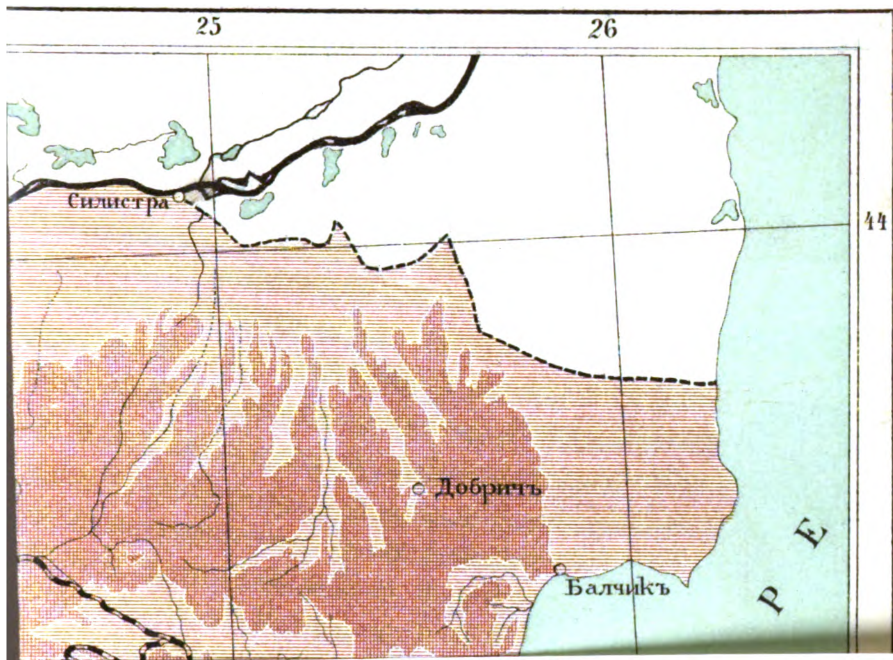
25
26
44
Силистра
Добричъ
Балчикъ
Р Е

Приносъ за изучване миналото на нашето народно стопанство.

Отъ **В. Атанасовъ.**

Трудна тема е тая, да се пише за миналото на народното ни стопанство, защото ни липсватъ данни, а и тия, съ които можемъ да разполагаме, сж разхвърлени и непълни. При все това намъ прѣдстои да се заловимъ за тая работа, ако искаме да градимъ бждещето на поминъка на народа си върху една по-здрава основа. За да създаваме мѣроприятия за подобрение стопанството — къмъ което има вече течение — трѣба да знаемъ миналото му: то ще ни посочи правия пжть, за да не се лутаме въ избиране срѣдствата и опититѣ за подобренията.

Наистина липсватъ данни; но това не ще рече, че ги нѣма, че не трѣба да се търсятъ. Б. Минцесъ въ статията си „Какъ да се изучи България въ социално-стопанско отношение"[1]) указва подробно изворитѣ, отъ дѣто може да се черпи материалъ по прѣдмета. Ние, безъ да правимъ повторение, слѣдъ тоя така добрѣ изработенъ планъ за работа, ще прѣпоржчаме отъ своя страна особено онзи изворъ за черпене данни, който прѣдставятъ голѣмитѣ библиотеки и архивитѣ въ странство, а прѣди всичко въ Турция. Нашитѣ писмени паметници отъ по-старото минало, както знаемъ, сж изчезнали, на тѣхъ като на изворъ въ случая малко можемъ да разчитаме; повечето ни надежди и особното ни внимание трѣба да бждатъ отнесени за странство.

Струва ни се най-първо, че описанията на старитѣ пжтници прѣзъ България не сж напълно използувани *за изучване на нашето стопанско минало*. Освѣнъ това и слѣдъ тоя материалъ, който събраха до сега Иречекъ, Шишмановъ, Дриновъ, Милетичъ, Кеся-

[1]) Вж. Сборникъ за нар. умотвор., кн. XV. 1899.

ковъ и др., възможно е да се намѣрятъ още и други съобщения на стари пѫтници. Би трѣбало напр. да обърнемъ внимание на тояколкото извѣстенъ, толкозъ и неизчерпенъ до сега за цѣльта изворъ, — на търговския тефтеръ на Бенедета Рестича (отъ XVI в.) въ Дубровнишката архива, за който споменуватъ Иречекъ и Шишмановъ;[1]) сетнѣ — на прибавката на пѫтеописанието на Pigafeta (второто пѫтувание на Врачича на 1567 г.) за „цѣнитѣ въ Цариградъ на разни стоки", за която прибавка споменува Matković[2]) и която той толкозъ прѣпорѫчва съ нейния материалъ за тогавашнитѣ цѣни, мѣрки и теглилки въ турско, за търговскитѣ релации на Турция съ другитѣ земи, за видоветѣ на стокитѣ и пр., каквито данни отъ това врѣме сѫ наистина голѣма рѣдкость. Къмъ не по-малъкъ интересъ ни навежда бѣлѣжката на Шишманова за книгата: Des Herrn Abts Domenico Sestini Beschreibung des Kanals von Konstantinopel, des dassigen Wein, Acker und Garten-Baues und der Jagd des Türken, която се занимава съ старото земледѣлие, винарство и градинарство на Турция въ значителна връзка съ обстоятелства и сношения отъ нашо минало.[3]) За данни отъ турски източници ние ще укажемъ напр. на пѫтешественика Евлия Челеби (отъ първата половина на XVII в.), извлѣчение отъ чийто трудъ донесе А. Шоповъ за нѣколко градове въ Македония, за Кюстендилъ и Дупница, — сетнѣ на „Сборника отъ разни писма на султанитѣ" отъ Ферудинъ бей (отъ XVI в.), съ откѫслеци отъ които ни запознава пакъ А. Шоповъ.[4]) Твърдѣ важни източници ни обѣщава — отъ дълго врѣме — турската архива на нашата Народна библиотека, състоещата се отъ книги и рѫкописи отъ библиотекитѣ на видинския Пазвантоглу и самоковския Хосревъ паша.[5]) За голѣма жалость, много отъ тия книги до сега стоятъ недостѫпни и неизползувани, защото въ продължение на 20 години не сѫ още проучени (при всичко че имаме хора, които владѣятъ езика), и описа имъ дори не е готовъ! Г-нъ Ихчиевъ, заведующъ тая архива, имà добрината да ни обърне вниманието върху тефтеритѣ (регистритѣ) на софийскитѣ кадии (сѫдии) и да ни даде възмож-

[1]) Иречекъ, Княж. България, II, 24. Шишмановъ, Стари пѫтувания изъ България. Сбор. нар. умотв. кн. IV.

[2]) Matković, Putovanja po balkanskom poluotoku. Rad Iugosl. akademije, kniga 100, стр. 165.

[3]) Шишмановъ, Стари пѫтувания по България, Сбор. нар. умотв. кн. IV. 83.

[4]) А. Шоповъ, Евлия Челеби, Пер. спис. год. XIII. 161. и год. XIV. 1.

[5]) Описъ на недуховнитѣ книги отъ Видинската библиотека на Пазвантоглу отъ М. Л. Малѣевъ, Сборн. нар. умотв. кн. III. 1890.

ность, да се ползуваме съ нѣкои извлѣчения отъ тѣхъ. А колко турски източници, за миналото на народа ни, се криятъ още низъ библиотекитѣ на султанитѣ и пашитѣ въ Цариградъ, Одринъ и пр., това остава врѣмето да открие; желателно е обаче да се правятъ отъ сега възможнитѣ опити за достѫпъ до тѣхъ, което може да стане, стига да се има повече воля.

За събирането на прѣдметнитѣ материали отъ странство може да се използуватъ младитѣ наши студентски сили, особено ония отъ тѣхъ, които се ползуватъ съ държав. стипендии и пособия, както и секретаритѣ при дипломатическитѣ агенства и търговскитѣ агенства, стига правителството ни да ги подкани и насърдчи за тая работа.

Като на домашни източници, ние ще обърнемъ вниманието на нашитѣ учители изъ провинцията изрично върху по-старитѣ тефтери на частни лица и еснафства, на манастири и църкви, изъ които могатъ да се извадатъ доста цѣнни материали за цѣнитѣ на стокитѣ, организацията и дѣйствието на еснафствата, заплатитѣ на чираци, калфи, ратаи, слуги и пр. За умѣстно считаме да добавимъ отъ придобита опитность, че откриването на такива тефтери не става така лесно (а най-малко по официаленъ пѫть, чрѣзъ административни и общински власти), че за туй се изисква постоянство отъ оня, който ги търси, и прѣдразположение у оногова, отъ когото се търсятъ. Архивитѣ и библиотекитѣ на нѣкои градове могатъ сѫщо да ни дадатъ доста материалъ и за данни отъ врѣмето на доосвобождението. Иречекъ напр. намѣрилъ въ Котелъ подобна архива отъ по-старо врѣме съ множество султански фермани, двѣ градски книги, черковна кондика отъ 1780 год. и пр.,[1]) които нѣма никакво съмнѣние могатъ да ни интересуватъ и заслужватъ труда за едно проучване (ако само не сѫ изгорѣли при послѣдния пожаръ на града). Въ Шуменъ въ новоустроения градски музей се намира старъ бакалски тефтеръ съ данни за цѣни на стоки. Въ София недавно узнахъ за подобенъ търговски тефтеръ въ архивата на град. общ. управление, отъ който и събрахъ цѣни (отъ 1852 год.) на дребенъ добитъкъ, нѣкои съястни стоки, строителенъ материалъ и пр. Въ Пловдивъ абаджийскиятъ еснафъ притежава султански ферманъ, прѣдполагамъ за нѣкои еснафски права, за жалость до сега непроученъ и непубликуванъ и пр. и пр.[2])

---

[1]) Иречекъ, Бълг. Княж. II. 727.

[2]) Нѣкои данни отъ тоя видъ ние обнародвахме въ спис. Свѣтлина 1894 год. кн. VIII, IX—X и XI—XII и въ Период. спис. книги: LXII, LXIII, LXV.

Съ работата, която прѣдприимаме, ние гонимъ цѣльта да съберемъ чисто исторически и фактически данни въ единъ материалъ en bloc, и тоя да подадемъ въ прѣгледна форма по разнитѣ клонове на народното стопанство. При пълното съзнаване грамадностьта на работата, отъ една страна, и оскждностьта още отъ данни, отъ друга страна, ние не гледаме на работата си другояче, освѣнъ като на скелетъ за едно градиво, на което и други сътрудници, по-компетентни и съ повече срѣдства за изслѣдване, има да донесатъ нуждиитѣ допълнения.

Даннитѣ на тоя материалъ сж черпени отъ чужди извори, направо или косвено чрѣзъ наши писатели, а отъ часть и отъ домашни извори, съ колкото можахме за сега да разполагаме.

Указването на изворитѣ ни се налага отъ изказаното по-горѣ начало, да се придържаме строго о чисто исторически данни. А за да бждемъ по-кратки въ указанията на изворитѣ, ние, като ги съобщаваме сега въ пълность, поставяме до всѣки отъ тѣхъ скратената му форма, съ която читательтъ ще се срѣща отъ тукъ нататъкъ въ текста.

Ami *Boué*. Recueil d'Itinéraires dans la Turquie d'Europe. Vienne, 1854. *(Boué, Itinér.).*

A. *Viquesnel*. Voyage dans la Turquie d'Europe etc. Paris, 1868. *(Viquesn., Voyage.).*

Маринъ *Дриновъ*. Историческо освѣтление, въ Периодич. спис. кн. VII. *(Дрин., Пер. сп.).*

Стеф. *Захариевъ*. Географико-историко-статистическо описание на Тат.-Пазарджишкжтж каазж. Виена, 1870. *(Захар., Опис. ТПК.).*

Д-ръ К. *Иречекъ*. Стари пжтешествия по България отъ XV—XVII в., въ Периодич. спис. кн. III, IV, VI и VII. *(Иреч., Пер. сп.).*

— История на Българитѣ. Търново, 1888 г. *(Иреч., Истор. Бълг.).*

— Княжество България, I и II т. Пловдивъ, 1899 г. *(Иреч., Княж. Бълг.).*

Д-ръ Хр. *Кесяковъ*. Положението на България къмъ края на XV в., въ Сборникъ за народ. умотворения кн. VI. *(Кесяк., Сбм.).*

Paul *Lucas*. Reise des Herrn Paul Lukas in klein Asia, Africa und andere Länder. Hamburg, 1739. *(Lucas, Reise).*

P. *Matković*. Putovanja po balkanskom poluotoku, въ Rad jugoslavenske Akademie. *(Matkć., Rad jugosl. Akad.).*

Д-ръ Л. *Милетичъ*. Стари пжтувания, въ Сборникъ за народ. умотвор. кн. VI. *(Милет., Сбм.)*.

W. *Tomaschek*. Zur kunde der Hämus-Halbinsel, въ Sitzungsberichte der kaiserl. Akademie der Wissenschaften. Band 113. II Die Handelswege im 12 Jahrhundert nach den Erkundigungen des Arabers Idrisi. *(Tomasch., Sitzgber.)*.

J. de *Hammer*. Histoire de l'Empire Ottoman. Paris, 1835. *(Hammer, Hist. Emp. Turq.)*

Jos. v. *Hammer*. Des osmanischen Reichs-Staatsverfassung etc., Wien, 1815. *(Hammer, Staatsverfass.)*.

— Roumelie und Bosna geographisch beschrieben von Mustafa Ben Abdalla Hadji Chalfa. Wien, 1812. *(Hammer, Hadji Kalfa)*.

П. И. *Шафарикъ*. Славянскія древности, Москва, 1848 год. *(Шафар., Слав. Дрв.)*.

P. J. *Šafařik*. Slovanské starožitnosti, Praha. *(Šafař., Slov. Starož.)*.

Д-ръ Ив. *Шишмановъ*. Стари пжтувания по България, София, 1891. (Отпечатъкъ отъ Сборникъ за народ. умотвор.). *(Шишман., Ст. пжт. по Бълг.)*.

А. *Шоповъ*. Евлия Челеби, въ Периодич. списание кн. XIII. *(Шоп., Пер. сп.)*.

I.

Земледѣлие и скотовъдство.

Обичното занятие на народа ни отъ много давно минало е било земледѣлието съ скотовъдството; това ще да е билъ може би първобитниятъ и отличителенъ поминъкъ на славянитѣ. Старитѣ славяни, нашитѣ праотци, сж били народъ прѣданъ на мирни занятия: обработване на земята, отгледване на добитъкъ, пчели и пр. Шафарикъ характеризира въ общи чърти първобитния поминъкъ на старитѣ славяни съ кжсия изразителенъ въпросъ: „кажете, кой по просото и меда нѣма да познае славянина?“

Византийскиятъ императоръ Маврикий (582—602), който водилъ непрѣкжсната война съ славянитѣ на Балканския полуостровъ, свидѣтелствува за тѣхъ, че имали въ изобилие различенъ добитъкъ и земни произведения, прѣди всичко просо и жито.[1])

[1]) Шфр. Слв. Дрв. Т. I. кн. 1. 416.

Рускиятъ лѣтописецъ Несторъ (пис. ок. 1100—1114 г.), като говори за миналото на подунавскитѣ и карпатскитѣ славяни, разправя, че тѣ всѣкога прѣдпочитали да плащатъ данъкъ на разбойническитѣ народи, които ги нападали, отъ колкото да се раздѣлятъ съ своя миренъ начинъ на животъ, съ земледѣлието и скотовъдството.[1])

Формата и границитѣ на старото стопанство, на поминъка, ние намираме въ по-голѣмата имъ часть запазени до день днешенъ въ народа си, както — и много характеристични черти отъ стария, на славянитѣ изобщо, общественъ животъ. Първобитниятъ задруженъ сѣмеенъ животъ напр. е запазенъ и до днесъ не на едно мѣсто въ *задругитѣ* на сѣмейни родства съ 60 и повече членове сѣмейства отъ прадѣди, дѣди, бащи, синове и пр., съ общо стопанство и общъ имотъ.

Начала отъ земледѣлческа култура ние намираме още у старитѣ славяни прѣди раздѣлението имъ въ отдѣлни народи, както може да се сѫди за това отъ нѣкои общи названия, каквито напр. Воцелъ изброява: жито, пшеница, ръжъ, ячмикъ, просо, овесъ, грахъ, коса, сърпъ, мотика, лопата, говедо, волъ, крава, бикъ, овца, коза, теле, гѫска, ябълка, круша, слива, орѣхъ, пчела, лозà, вино, платно, сукно, риза, желѣзо, мѣдь, злато, сребро, сѣкира, ножъ, пилà и много други.[2])

Единъ прѣгледъ прѣди всичко на общи нѣкои свѣдѣния отъ миналото на народното и държавното ни стопанство, които сѫ въ свръзка съ земледѣлието и скотовъдството. Въ туй отношение найпъленъ и изработенъ материалъ прѣдставя за сега историята на Иречека за българитѣ.[3]) Тоя материалъ се отнася за миналото отъ XII до XV вѣкъ и е черпенъ повече отъ наши царски грамоти отъ тая епоха.

Селенитѣ-земледѣлци сѫ живѣли въ *села*, *селища* и *заселки*, както сѫ се казвали днешнитѣ села и колиби. При развития режимъ на феодализма, който въ срѣднитѣ вѣкове изобщо господствувалъ въ цѣла Европа, положението и на нашия селенинъ не е било добро: той е билъ подвластенъ на господари, на *властеле*, голѣми и малки боляри, въ двояка форма, или като *свободенъ* съ собствена земя, безъ право обаче да се мѣсти отъ нея, или *въ*

---

[1]) Sfr. Slv. Strž. II. 747.

[2]) Иреч. Истор. Бълг. 125.

[3]) Иреч. Истор. Бълг. отъ 496 н. т.

крѣпостно състояние, сир. привързанъ къмъ извѣстенъ имотъ, манастиръ или черква. Селенитѣ отъ тоя послѣдния видъ се казвали *париции* и *отроци;* тѣ работили земитѣ на господаритѣ си или на манастиритѣ срѣщу една прѣхрана при тѣхъ.

Привързаностьта на едното и другото съсловие селени къмъ земята се обяснява съ туй, че понеже въ тия врѣмена населението е било слабочислено, то свѣтскитѣ и духовнитѣ господари гледали, кой повече населенци да придобие и привърже къмъ земята си.

Селени съ свои собствени земи сж били длъжни да работятъ на господаря си извѣстно число дни прѣзъ годината (ангария), да му плащатъ даждия въ размѣръ, както се установявало по мѣстни обичаи, законоположения, договори и пр.

Селенитѣ работили и на *тлъка* (въ турско врѣме *меджия)* въ случаи, когато господарьтъ е ималъ бърза нужда отъ работни сили.

Обработванитѣ земи били *ниви (нивiе), градини* или *връта* (връть, още сж казвали по гръцки *периволъ), лозя (виногради)* и пр. Копали (копати виноградъ), орали (орати) и женели (жати): — тъй като днесъ, безъ голѣма разлика.

Ливадитѣ наричали *сѣнокосъ. Пашишта* имало зимни *(зимовище)* и лѣтни *(лѣтовище);* по тѣхъ пасли голѣми чърди едъръ добитъкъ, стада овце, кози и свине.

Коневъдството въ врѣмената на срѣднитѣ вѣкове е било и у насъ въ развито и цвѣтуще положение, понеже то е посрѣщало и удовлетворявало голѣмата нужда на войската отъ коне за конницата, която е съставяла (особно въ турско врѣме) главната боева сила.

Ограничена гора се казвала *забѣлъ,* а *браница* наричали гора, дѣто се сѣкло и дѣто правѣли вжглища.

По рѣкитѣ имало *млини, воденици, жрънки.*

Ловътъ отъ това врѣме се само споменува съ *ловищи рибными* и *звѣрными.*

Даждията си земледѣлцитѣ давали въ натура, а нѣкога въ пари, по отдѣлно всѣки за себе, или изобщо, по община. Въ врѣме на царь Самуила земледѣлецъ съ чивтъ волове плащалъ годишно по една мѣра просо и жито и едно крондилче (гърне) вино. Видове даждия, които се срѣщатъ, разхвърлени по стари грамоти, били напр. *воловерщина* — отъ чивтъ волове, *кошарщина* (отъ кошара) или *травнина* — отъ пàша на царска зȩмя, *наметъкъ* — отъ

жито, вино и медъ, *димина* — отъ куминъ, *митати* — отъ кжща, *десетъкъ* — отъ медъ, овце, свине и пр.

Митото се казвало кумеркъ (турс. гюмрюкъ) и се събирало отъ мостъ — *мостнина,* отъ бродъ на рѣка — *броднина.* Взимало се мито още при клисуритѣ, градскитѣ врата, пристанищата и пр.

Въ турско врѣме феодалниятъ режимъ дошелъ до най-крайни граници; той прѣминалъ въ форма на безгранично ограбване имота и труда на селското работно население. По думитѣ на Герлаха (1573) „кадии, бейове, спахии, еничери и др. турски длъжностни лица, които седѣха по селата, безъ наказание имъ отнимаха жито, вино и др. колкото щатъ. Тѣ дератъ злочеститѣ хорица до тамъ, щото едвамъ имъ остава хлѣбъ заядене. Ни единъ спахия не допуща на селенина да яде пиле. Пилета, овощия, пари — всичко имъ взиматъ, още насилватъ и женитѣ и дѣцата, и горкитѣ селени трѣба да си мълчатъ. Който е ималъ тимаръ съ 10,000 аспри доходъ, изкарвалъ е 20—30,000 аспри. Тежко притѣснение било по край голѣмитѣ пжтища, дѣто минавали войскитѣ и царскитѣ куриери. Чаушитѣ иматъ власть да взиматъ всѣкиму, когото срѣщнатъ, нека кара каквото ще, коньтъ му и да го яздатъ нѣколко мили; горкиятъ человѣкъ тича подирѣ му, догдѣто намѣри коня си. Чаушътъ принуждава да даватъ каквото поиска, и когато не даватъ, жестоко ги наказва. Какъвъ страхъ е било отъ тия хора! Но най-тежкото е било събирането на десетъкъ отъ дѣца за еничери“.[1])

За по-пълно прѣдставление на положението, нужно е да дадемъ и слѣднитѣ въ главни чърти подробности.

Землената собственость у турцитѣ била отъ четири главни вида:

1. *Мюлкъ* — частенъ имотъ,
2. *Хасъ* — държавенъ имотъ,
3. *Вакъфъ* — духовенъ имотъ и
4. *Тимаръ* — лененъ имотъ.

Леннитѣ имоти (на западъ васалнитѣ) сж раздавали султанитѣ съ берати на леннитѣ си конници, наречени *спахии* (отъ тукъ *спахилъци),* срѣщу задължение отъ тѣхна страна да бждатъ вѣрни, привързани и всѣкога въ боева готовность. Спахиитѣ се дѣлили на голѣми — *заими* (имотитѣ имъ *зиамети),* които били длъжни

[1]) Иреч. Пер. сп. VI. 38.

да ходятъ на бой съ до 20 души конника и малки — *тимарлии* (имотътъ — *тимаръ*), които ходили съ до 4 конника. Спахиитѣ, прочее, били непосрѣдственитѣ господари на населението и тѣ събирали като свои доходи даждия, десетъкъ отъ жита, отъ мюсюлмани и отъ християни, а отъ тия послѣднитѣ още и отъ добитъкъ, овощия, медъ, зеленчукъ и пр. Съ врѣме тѣ прѣвишили своята власть и размѣрътъ на своитѣ доходи. Даждията спахиитѣ събирали чрѣзъ свои чиновници (чауши, субаши, аяни и пр.) въ разни врѣмена различно: въ натура, или пари; по единично, или най-подиръ общо отъ цѣла община — *кесимъ* (отсѣкъ на една сума пари или едно количество жито — ежегодишно). Освѣнъ това селенинътъ работилъ безплатно *ангария* на господаритѣ, на държавата всѣкога, когато бивалъ повиканъ.

Вакъфи били имоти, дарени на религиозни и благотворителни заведения: джамии (черкви), медресета (манастири), имарети (ханища и гостилници за бѣдни и пѫтници). Такива заведения били надарявани освѣнъ съ земи, дюкяни и пр., но и съ села, градове, съ приходитѣ отъ които (кириитѣ, даждията) тѣ се поддържали.[1])

Неоспоримата черта у нашия народъ, неговата привързаность къмъ земята и добитъка, неговата способность и дарба за обработване на земята, е падала въ очи още въ старо врѣме на пѫтешественици, които минавали прѣзъ България.

Буана Корса (Калимахъ, отъ 1487 г.) сравнява българитѣ по трудолюбието и способноститѣ имъ съ епиротцитѣ.[2]) *Рико* (1665) се произнася за населението между Пловдивъ и Харманлии: „обработватъ земята, развъждатъ много добитъкъ и добрѣ разбиратъ полскитѣ си работи".[3])

Нѣкои пѫтници (*Рамберто*, 1534, *Безолтъ*, 1584 и *Венеръ*, 1616) отбѣлѣзватъ, че видѣли много земя необработена,[4]) други натякватъ на лошитѣ вина[5]) и пр., като едни отдаватъ всичко това на немарливостьта на населението, а други, по-трѣзви и разсѫдливи при наблюденията си, търсятъ причинитѣ въ суровото угнетение на роба. Видѣхме по-горѣ, какъ Герлахъ изтъква положението на селенина. И при такова положение иска се отъ него да работи

[1]) Подробности вж. Иреч., Княж. Бълг. I. 229. II. 553.
[2]) Кесяк. Сбм. VI. 179.
[3]) Милет. Сбм. VI. 169.
[4]) Иреч. Пер. сп. IV. 105.
[5]) Шишм. Сбм. IV. 404 и 453.

повече земя, когато му се краде добитъкътъ, произведената храна, когато за него не е оставало освѣнъ единъ хлѣбъ и една покжсана дрѣха на гърба му! Не натякване, но похвала заслужва той, че при лишение отъ срѣдства и при хиляди спънки въ работата си той е билъ пакъ въ състояние да храни цѣли петь вѣка едноврѣменно своя угнетитель и своята челядь. Кой ли другъ народъ е билъ нѣкога излаганъ на подобно изпитание?

Бѣлѣжкитѣ на старитѣ пжтници прѣзъ отечеството ни, за жалость, сж повечето кжси, повръхностни по тая проста причина, че тѣ сж бързо и все подъ страхъ отъ турцитѣ пжтували; отъ друга страна и турцитѣ, които сж ги съпровождали всѣкога, като царски посланници до султанитѣ, все сж гледали да отклоняватъ вниманието имъ отъ положението на раята, оставяли ги да прѣспиватъ въ села и малко ги държали въ градоветѣ и пр.

Съ интересни свѣдѣния прѣди всичко се срѣщаме за културата на ориза въ софийско, царибродско и около Нишъ. — Още на 1433 г. *Бертрандонъ де ла Брокие* забѣлѣжилъ посѣянъ оризъ въ околностьта на Нишъ. „Той“, каже, „е въ единъ приятенъ прѣдѣлъ, който произвожда много оризъ“.[1]) *Бенедето Рамберта*, който миналъ по софийско поле на 1534 г., свидѣтелствува пъкъ за софийско. „Стигнахме, каже, въ Бѣлица, едно село въ софийското поле“ (сжществува още днесъ, на лѣво отъ желѣзопжтната станция Костинбродъ), „което поле е много пространно, хубаво, въ найголѣмата си часть обработено въ ниви, които произвождатъ доста много жито и *оризъ*, и хълмоветѣ на около сички сж посадени съ лозя“.[2]) По-сетнѣ 1578 и *Герлахъ* забѣлѣжилъ оризосѣенето около Нишъ.[3]) Най-подиръ и *Люзиниянъ* (1786) отбѣлѣзва оризосѣенето и въ околностьта на Цариброддъ: „стигнахме на равнината прѣдъ Царибродъ, на която растѣха *оризъ* и ръжъ“.[4])

При тия свидѣтелства за сжществуването на културата на ориза въ софийско и царибродско прѣзъ единъ доста дълъгъ периодъ (отъ началото на XV до края почти на XVIII в.) едва ли остава мѣсто за нѣкакво съмнѣвание. Иречекъ, види се, като се е спрѣлъ само на бѣлѣжката на Рамберта, отрича оризосѣенето въ софийско и отдава тая бѣлѣжка на едно просто мамене: „Рамберто

[1]) Ореч. Пер. сп. III. 63.
[2]) Шишм. Ст. пжтув. по Бълг. 85 и Иреч. Пер. сп. 99.
[3]) Иреч. Пер. сп. VII. 124.
[4]) Шишм. Ст. пжтув. по Бълг. 157.

е видѣлъ оризъ въ Тракия, но паметьта го излъгала, та го записалъ тукъ".[1])

Днесъ, обаче, и отъ друго мѣсто иде да се потвърди, и по единъ категориченъ начинъ, че оризътъ въ тия врѣмена е вирѣялъ въ софийско. Мнозина стари хора отъ софийско знаятъ по прѣдание, че се е сѣялъ оризъ. Единъ старецъ въ с. Враждебна ми показа и ливадитѣ, дѣто се е сѣялъ. Тамъ и сега още се познаватъ мѣстата на едноврѣмешнитѣ чалтища („локви") по мерата, когато се отива отъ София прѣзъ Дървеница за Панчарево и другадѣ. Повече отъ всичко това обработването на оризъ въ софийско се потвърдява отъ тефтера на софийския кадия (сѫдия), отъ зарегиструвания въ него султански ферманъ отъ 1024 г. (=1614). Тоя ферманъ билъ адресиранъ на пловдивския кадия, като управитель на *мукатата* (прѣкитѣ данъци), да го съобщи за свѣдѣние и изпълнение и на кадиитѣ въ Одринъ, Ипсала, Малгара, София и Хасково, дѣто се е сѣялъ оризъ. Ферманътъ заповѣдва, никое частно лице оризопроизводитель да не продава оризъ прѣзъ първитѣ 6 мѣсеца слѣдъ реколтата; слѣдъ тоя срокъ всѣки е свободенъ да си продава ориза, и то по 52 акчета турското кило[2]). Споредъ Захариева[3]) тур. кило за ориза е било отъ 10 оки, а понеже на него врѣме 60 акчета отговаряли на унгарски дукатъ отъ 11·85 фр.,[4]) излиза, че оризътъ се е продавалъ тогава около 1 левъ оката или около 77 ст. кил.

За началото на оризосѣянето въ България слѣдва да се приеме още краятъ на XIV в., първото установяване на турцитѣ на Балк. полуостровъ, понеже тѣ сѫ го прѣнесли, а не XV в, както твърдятъ Иречекъ[5]) и Шишмановъ. Споредъ послѣдния, изпърво само турцитѣ имали право да сѣятъ оризъ, види се, като много доходна култура, и гробътъ на първия оризарь-спахия билъ въ Кара-Реизово при Пловдивъ.[6])

Турскиятъ географъ Хаджи Калфа (въ XVII в.), като описва Пловдивъ,[7]) споменува, че тукъ особено вирѣялъ оризъ, съ който

[1]) Иреч., Пер. сп. IV. 99.

[2]) Тефтерътъ на софийския кадия е запазенъ съ книгитѣ на библиотеката на бившия софийски валия Хосрефъ Паша. За съобщението отъ него благодаря на г. Ихчиева, завеждующъ отдѣлението за турскитѣ книги и рѫкописи въ Народната библиотека.

[3]) Захар. Опис. ТПК. 45.

[4]) Viquesn. Voyage I. 258.

[5]) Иреч., Княж. Бълг. II. 139.

[6]) Шишм. Ст. пѫтув. по Бълг. Сбм. IV 418;

[7]) Hammer-Hadji Kalfa, 53;

се набавяла цѣлата страна чакъ до Бѣлградъ и че годишниятъ доходъ на хазната отъ него билъ 4 милиона аспри.[1]) Този доходъ отъ ориза се оказалъ, споредъ Хамера, още въ врѣмето на турския историкъ Саааде ддина,[2]) съврѣменикъ на султанъ Мурада I (1360—1389 год.). Споредъ това оризосѣянето въ Пловдивъ трѣба да е захванало не дълго слѣдъ падането му въ турски ръцѣ, да кажемъ около 1370 год.

Кога и по кои причини е западнало оризосѣянето въ софийско и царибродско, не се знае. Като единствена причина едва ли може да се приеме географическото положение на тия мѣстности, тъй като за вирѣението на ориза допущатъ даже 45° сѣверна географическа ширина (когато София е на 42° 41′ 30″). По́-важна причина на западането тукъ на тая култура може да се търси напр. въ нѣкоя послѣдвавши спънки въ иригацията (поенето) на тия мѣстности, въ намаляване на водата, или въ работническитѣ условия.

Милетичъ привежда отъ запискитѣ на *Дришъ* (отъ 1718 г.), забѣлѣжката му, че „въ цѣла Турция не можело да се изѣде толкова оризъ, колкото билъ посѣтъ въ пловдивското поле".[3])

Кѫса бѣлѣжка за оризосѣянето на ориза въ пловдивско ни е оставилъ и *Бусбекъ* (1553 г.), който видѣлъ „какъ по блатиститѣ и воднитѣ мѣста расте оризъ като жито".[4])

„Широката" бѣлѣжка на Дриша може да ни послужи само за подтвърждение на туй, че въ негово врѣме и по́-рано производството на ориза е било въ много по́-голѣми размѣри, отъ колкото въ послѣднитѣ години до освобождението, по тая проста причина, че въ по́-старо врѣме обработването на ориза могло е да става съ ангария отъ населението, или срѣщу едно нищожно възнаграждение. Доста е възможно дори, една отъ причинитѣ за изгубването на оризарството въ софийско и царибродско да е било измѣнението на работническитѣ условия съ ослабването на спахийскитѣ привилегии и конечното имъ унищожение съ танзимата отъ 1839 год.

Отъ горѣприведената сума 1.200.000 лева — доходътъ на турск. хазна отъ ориза и отъ намѣрената цѣна 1 л. ока, излиза, че събираниятъ тогава данъкъ се е прѣдставлявалъ въ 1.200,000 оки

[1]) Тая сума, ако приемемъ, че въ това врѣме въ унгар. дукатъ сѫ влизали 40 аспри, би правила около 1.200,000 франка.

[2]) Hammer, Hist. Emp. Turq. I 219.

[3]) Милет. Сбм. VI. 133;

[4]) Иреч. Пер. Спис. VI. 15;

оризъ, а понеже той е билъ $^1/_{10}$ ч. отъ производството, то това трѣба да е било около 12 мил. оки, когато сега (сир. въ 1892 г.) производството на ориза е едва 1.850,000 килогр.[1])

За сѣенето на ориза въ Македония само *Хаджи Калфа* ни е оставилъ какво съобщение за околностьта на гр. Сѣресъ: „полетата срѣщу югъ даватъ прѣвъзходенъ оризъ“.[2])

Лозарството въ отечеството ни трѣба да води началото си отъ много старо врѣме.

Нѣкои писатели твърдятъ,[3]) че ужъ на римлянитѣ се дължало разпространението на лозарството и винарството въ повечето земи на срѣдна и южна Европа. Римлянитѣ въ стария вѣкъ били ревностно разпространявали лозарството въ завладяванитѣ отъ тѣхъ земи. Показватъ дори изрично, че тѣ първи били прѣнесли лозата въ Галия, на Рейнъ, на Дунава, въ стара Панония, Мезия и Дакия. За доказателство на това привежда се туй обстоятелство, че въ езика на нѣкои народи отъ тия земи се били запазили названия на оръдия, употрѣбявани въ лозарството и винарството, които припомнятъ първоначалнитѣ имъ латински имена.

Въ нашия езикъ наистина се срѣщатъ такива думи, които ни обаждатъ една пó-голѣма или пó-малка общность съ латинскитѣ; така напр.:

мъстъ, mustum;

кадусъ (въ сливенско), cadus, съдъ въ който римлянитѣ сѫ съхранявали виното;

бъчва, bicus и bicius;

пинта (бъклица, въ орханийско и ломско), pytina;

кърбла (въ велеско, футия въ търновско, чепчакъ въ ст.-загорско, дървенъ съдъ за прѣнасяне на гроздето), corbula;

марашъ (застарѣло и запустѣло лозе), отъ marceo (изнемощѣвамъ, ослабвамъ);

бъкълъ, бъклица, poculum и пр.

И Иречекъ твърди, че лозята у насъ водятъ началото си отъ римско врѣме.[4])

Основайки се на това, излѣзло би, че у насъ лозарството не е пó-старо отъ I в. сл. Хр. Отъ други доста положителни данни

---

[1]) Българ. Алманахъ за 1894 г., 318.

[2]) Hammer -- Hadji Kalfa 74.

[3]) Напр. Antonio dal Piaz: Die Weinbereituug etc. стр. 3.

[4]) Иреч. Ист. Бълг. 521.

обаче излиза на явѣ, че то е много пó-старо, че още първоначалнитѣ обитатели на земята ни, старитѣ тракийци, били вѣщи лозари и винари, а при това знаели и добрѣ да пиятъ вината. Въ туй отношение ни иде на помощь старата гръцка литература.

Още Омеръ (значи, 900 г. пр. хр.) възпѣва виното на тракийцитѣ: „твоя станъ е пъленъ съ вино; аргитѣ (гърцитѣ) го носятъ всѣкидневно отъ тракиянитѣ на корабитѣ си.“

При завоевателнитѣ си шествия изъ Азия, тракитѣ прѣнасяли и лозата. „Понеже лозя нѣмаше тамъ, македонцитѣ (тракитѣ) насадиха за пръвъ пжть лоза въ Созияна и Вавилона;' тѣ не копали ями, но втиквали въ земята колци съ желѣзни върхове, които послѣ изваждали и на мѣстото имъ натиквали лозови пръчки.“ Това цѣнно съобщение на гръцкия географъ Страбона (роденъ 63 г. пр. хр.) ни открива тоя сжщия начинъ на садeнето на лозовитѣ пръчки, който и до днесъ се практикува у насъ.

Прѣдшественицитѣ на нашата земя умѣяли да цѣнятъ и да пиятъ виното както трѣба — по религиозни обаче внушения! За тракийцитѣ виното било свещена вещь. Въ древната митология сж почитали между друго и единъ богъ на виното (Бакхъ). Два пжти въ годината тѣ тържествували празника на виното съ пиянство и факелно шествие. Сегашниятъ у насъ гроздоберъ, съ макаръ и малкия си вече характеръ на тържество (пѣсни, игране, огньове по лозята и пр) наистина припомня тракийскитѣ празници.

Иречекъ сжщо донася нѣкои свидѣтелства по тоя прѣдметъ. Александъръ Велики, когато билъ посѣтилъ храма-оракулъ на беситѣ (едно отъ тракийскитѣ племена) на върха Гьозъ-тепе въ Родопитѣ (8 ч. отъ Батакъ), билъ излѣлъ на алтара *винна* жертва. На нѣкои монети, сѣчени въ Пловдивъ (въ I в. сл. Хр), се прѣдставялъ Дионисий съ гроздъ, или съ кошове съ овощия или грозде — знакъ, че тия сж тамъ изобилствували.[1])

Първитѣ римляни и гърци сж се цивилизували отъ тракийцитѣ не въ едно отношение; възможно е затова тѣ да сж възприели лозарството и култа на божественото питие — виното отъ тракийцитѣ, а ние: — ние сме просто заварили това лозарство и наслѣдили. Въ такъвъ случай сходството на горѣприведенитѣ наши думи съ тия отъ латинския езикъ може да се обясни съ туй, че тѣ сж

---

[1]) Иречекъ, Княж. Бълг. II 460 и 130.

възприети по-късно отъ римлянитѣ, когато тѣ сж били по-изкусни винари. Извѣстно е, че винарството у римлянитѣ е направило много бързъ прогресъ, особено е било то развито при католическитѣ калугери и манастири.

Въ врѣмето на царь Крума (IX стол.) лозарството вече трѣба да е било взело голѣмо разпространение, и пиенето вино да е било добило голѣми граници, та царьтъ-баща, загриженъ за послѣдствията отъ тая слабость, като не е билъ въ положение да избере друга мѣрка за ограничение, прибѣгналъ е къмъ радикалното срѣдство, да се изкоренятъ всички лозя.

За свѣдѣния по лозарството отъ пó-ново врѣме можемъ да се отнесемъ до запискитѣ на пжтницитѣ отъ XV в. насамъ. Да се спремъ първомъ на лозарството въ софийско, за което сравнително имаме най-много материалъ.

Рамберта (1534 г.) билъ забѣлѣжилъ при село *Бѣлица* — казахме пó-горѣ — освѣнъ оризъ, и лозя („хълмоветѣ на около всички сж посадени съ лозя"). *Catharin Zeno* намѣрилъ на 10 октомври 1550 г. младо черно вино въ *Димиро* (сегашното село Алдимировци, при Сливница).[1]) А пъкъ *Дришъ* твърди, че още въ началото на XVIII в. въ софийско било имало толкова лозя, че поради посаденитѣ съ лозя широки полета би помислилъ човѣкъ, че Бахусъ се е посѣлилъ тукъ".[2])

Иречекъ[3]) допуща, че въ околноститѣ на София е имало нѣкога лозя: види се, каже, и отъ названията на селата Долни и Горни Лозенъ и на мѣстностьта до София *Куру-Багларъ* (сухи лозя), както — и отъ остатъцитѣ на лозя при село Курило.

Ако за миналото на лозарството въ софийско има да сждимъ и отъ остатъци на лозя, то трѣба да допълнимъ свѣдѣнията на Иречека, че не само въ Курило, но и въ други софийски села сжществуватъ доста остатъци отъ старо лозарство. Шишмановъ, споредъ събрани свѣдѣния отъ софийското окржжно управление, наброява вече за 1890 год. 4 села въ софийска околия съ 141 дюлюма (стари декари), 3 въ ново-селска околия съ 18 дюл. и 7 въ искрецка околия съ 192 дюлюма. Споредъ най-новитѣ свѣдѣния, които събрахме отъ финанс. министерство, положението на лозар-

---

[1]) Matkć Rad. jugosl. Akad. LVII. 122.

[2]) Шиш. Ст. Пжтув. по Бълг., 85.

[3]) Иреч. Княж. Бълг. II. 59, 75 и Пер. Сп. IV. 99.

ството въ софийско за 1903 г. се прѣдставя още пó-внушително. Така отъ 4-тѣ села въ софийска околия въ двѣ се изгубило, но затова въ с. Гниляне то е нарастнало отъ 10 на 112 дюл. Също въ двѣ села на ново-селската околия (бивша) се е изгубило, но въ Желява е нараснало отъ 4 на 117 дюл. Отъ 7-тѣ села въ искрецка околия (бивша) въ три села е изоставено, но затова въ двѣ е значително нарастнало: въ Курило отъ 70 на 131 и въ Кжтина отъ 80 на 190 д. Но въ 1903 г. сж се появили лозя въ 7 нови села (Батковци, Богьовци, Костинбродъ, Маслово, Опицвѣтъ, Сливница и Подгумеръ) съ 77 дюл. всичко. Изобщо вземено, когато прѣзъ 1890 г. въ 14 села въ софийско е имало 351 дюл. лозя, въ 1903 г. е имало въ 14 села 662 дюлюма: значи, почти двойно много.

Споредъ свидѣтелствуванията на стари софиянци не давно още въ София се продавало „крайшко" вино, сир. отъ крайщата на софийското поле (политѣ на Стара планина), а и до днесъ по нѣкои села може още да се пие това крайшко вино.

Но днесъ ние имаме на ржцѣ свѣдѣния, важни отъ една страна по това, че категорически потвърдяватъ горѣприведенитѣ записки на пжтницитѣ отъ старо врѣме, а отъ друга по това, че тѣ ни прѣдставятъ въ пó-развито положение софийското лозарство още прѣди 200—300 години. Тия цѣнни свѣдѣния дойде да ни донесе пакъ тефтерътъ на софийскиятъ кадия. Нѣколкото на бърза ржка извадени отъ г. Ихчиева свѣдѣния отъ тоя тефтеръ се отнасятъ най-първо за продаване-купуване на лозя, за които кадията е издавалъ рѣшения (единъ видъ актове). Така: —

Въ 1662 год. нѣкой си Моисъ Давидъ продава лозе отъ 6 мотики[1]) за 600 акчета въ с. Коновица на Антона Паневъ; друго лозе, пакъ отъ 6 мотики, въ с. Юкари-Баня (Горна-Баня) за 900 акчета. Въ сжщата година нѣкоя си Стойна Велова отъ махлата *Калоянъ* въ София била продала двѣ лозя отъ 15 мотики за 12,000 акчета на Хуне Тодоровъ отъ с. Балванъ.

Отъ 1614 г. подобни кадийски рѣшения за продаване на лозя се срѣщатъ за случаи въ *София* въ Имаретъ Махле (отъ 2 дюлюма за 2200 акчета) въ мѣстностьта Курубагларъ и въ селата *Драговишчица* (38 мотики за 28000 акчета), *Кумарица, Мраморъ, Голяновци, Балша, Курило, Сеславци, Войнеговци, Беримирци, Житна,*

[1]) Думата мотика отнасяли едно врѣме и за пространството, което може да се прѣкопае въ день съ една мотика.

Горубленс, Кокалянъ, Обеля, Кермиковци, Пожарево и Слатина. Тая редица села навѣрно нѣма да се спре до тукъ, ако се прѣгледатъ по́-внимателно и всички книги на кадията.

Важно е веднага да отбѣлѣжимъ обстоятелството, че почти всички тия села, сѫществуещи и до днесъ, иматъ повечс или по́-малко южно положение, значи, намиратъ се на сгодно мѣсто за лозарство, изложено на прйпекъ и запазено отъ студени сѣверни вѣтрове.

Друго, на което слѣдва да се спремъ, е, че названието Курубагларъ е сѫществувало още прѣди 30 години. Какъ тогазъ да си обяснимъ смисъла на това название „сухи-лозя“ въ онова врѣме, когато тая мѣстность е била пълна съ лозя? Г. Ихчиевъ мисли, че понеже тая дума, написана турски, може да се чете и *кору̀* (гора) и *куру̀* (сухъ) — багларъ, то би могло да се приеме, че се е тогава изговаряла *корубагларъ,* сир. въ смисълъ на *лозя въ гора,* а не както сега се изговаря Курубагларъ и общо се тълкува съ „сухи лозя“. Тогазъ това ни довожда до прѣдположението, че тия лозя на врѣмето сѫ могли да вирѣятъ, защото сѫ били въ гора, запазени отвредъ отъ вѣтрове.

Че политѣ на Витоша (изобщо цѣлата ѝ страна обърната къмъ сѣверъ) съ мѣстностьта Корубагларъ и дори до града — всичко това е било залѣсено съ висока дѫбова гора, свидѣтелствуватъ най-първо остаткитѣ отъ тѣхъ — голѣмитѣ дѫбови дървета надъ с. Княжево. Това се потвърдява сетнѣ отъ написаната отъ Ивана Гундуличъ (умр. 1638 г.) комедия „Османъ“, въ която на двѣ мѣста се споменува *Витоша съ нейнитѣ дѫбови гори.*[1])

Споредъ Иречека, до Хосревъ паша горитѣ на Витоша били още доста запазени, но слѣдъ смъртьта му (1855) Османъ паша, замѣстникътъ му, билъ позволилъ да се сѣче гората, така че оголването на Витоша станало собствено въ послѣднитѣ 20 години до освобождението.[2])

A. Boué говори (1854 г.), че източната страна на Витоша била покрита съ гора, че повече била обезлѣсена по височинитѣ, а особно по противоположния планински склонъ. При възкачването си на Витоша той минавалъ по пѫтеки прѣзъ гора отъ дѫбъ, буки и борови дървета.[3])

[1]) Иреч. Княж. Бълг. II 24.
[2]) Пакъ тамъ, 661.
[3]) Boué, Itinér. 64 и 67.

Но и околностьта на София къмъ Сливница била въ старо врѣме залѣсена съ висока гора. За това се учимъ отъ турския пжтешественикъ Евлия Челеби, който пжтувалъ нѣщо прѣди 250 г. отъ София за Царибродъ и съ възхищение описва, че пжтьтъ до Сливница билъ вървѣлъ постоянно въ приятна гора.

Сетнѣ отъ тефтера на софийския кадия се учимъ, че сжщата тая гора е сжществувала още въ 1716 год. Въ тефтера е вписанъ султански ферманъ отъ тая година, съ който се заповѣдва на кадията построяването въ Сливница (Халкали) и Царибродъ по една джамия, единъ хамамъ (баня) и по нѣколко чешми. „Нуждното *кересте* (дървенъ материалъ) за тия сгради", казва ферманътъ, „а именно 4000 голѣми греди за дюшемета, 1000 дикме-агаджи (прави за стълпове дървета) ще се отсѣкатъ отъ гората при Сливница въ направление къмъ София и 1000 други дървета отъ София; отъ софийското население се иска само прѣнасянето на дърветата и 200 души работници".

Сжществуването на тия лѣсове въ старо врѣме е било отъ голѣмо значение за климата на София. Извѣстно е, че господствуещиятъ вѣтъръ за София е студениятъ сѣверо-западенъ вѣтъръ. Освѣнъ на близостьта на Витоша и високото положение (540 м. надъ морското равнище) на тоя студенъ вѣтъръ се длъжатъ бързитѣ изстивания на въздуха. Единъ лѣсъ на сѣверо-западъ отъ София би билъ продължение на старо-планинската стѣна и съ него слѣдъ значително би се омекчилъ климатътъ на София и създали би се по-благоприятни условия за живота на хората и вирѣенето на растителностьта. За жалость, идеята за залѣсяването на сѣверо-западната околность на София, толкозъ пжти изказвана и съзнавана, до сега не е осжществена. Най-малко 20 години врѣме за това залѣсяване е изгубено невъзвратно, и вѣроятно ще се губи още врѣме.

Изчезването на лозята на Корубагларъ, прочее, може да се отдаде на изчезването на лѣсоветѣ.

Интересно съобщение ни донася тефтерътъ на софийския кадия дори и за врѣмето на зрѣянето на гроздето въ с. Батковци (на сѣверъ отъ Костинбродъ), и ето какъ. Войводата въ с. Петричъ, Хасанъ ага, билъ прѣдставилъ на софийския „шератенъ" сждъ една кошница черно грозде, набрано отъ лозята на с. Батковци съ молба, да се произнесе, намира ли гроздето зрѣло, за да почне гроздоберътъ. Сждътъ се билъ произнесълъ, че гроздето е зрѣло и издалъ рѣшение

съ дата отъ 26 мухаремъ 1074 г. (20 авг. (?) 1663 г.) гроздоберътъ да захване.

Отъ запискитѣ на други пжтници въ старо врѣме за жалость ние можемъ да извадимъ само кжси и повръхностни данни за лозарството и (овощарството) на нѣкои и други мѣста. Така отъ *Герлаха* (1578) не останали незабѣлѣжени *Вътренъ и Ихтиманъ*, още по-малко *доброто вино* на селото *Аладжа-клисе* (Бѣла Църква, сега Вакарелъ).[1])

Дубровничаниньтъ *Павелъ Джорджичъ* (1580 и 1590), като описва областьта *Дели-Орманъ* („съ голѣми и високи лѣсове") и като включва въ нея градоветѣ Шуменъ, Прѣславъ, Разградъ, Червенъ, Русе и Силистра, добавя, че била изобилна съ *лозя и плодове.*[2])

Catharin Zeno (1550) хвали бѣлитѣ сливи и „прѣдобритѣ круши" на Т.-Пазарджикъ и *изобилното вино* на селото *Конаръ* (Пловдивско).[3])

Хаджи калфа (+ 1648) въ своята география на много мѣста е оставилъ бѣлѣжки за лозя и овошки; така за *Османъ-Пазаръ:* „тукъ растатъ *пръвъзходни череши, малко грозде,* много овощни дървета"; за *Сливенъ:* „много *овошки*" (вѣроятно включвалъ и гроздето), обаче малко храна; за *Пловдивъ:* „дърветата и *овощията* тукъ сж въ излишъкъ"; за *Стара-Загора:* „градинитѣ и плантациитѣ сж многобройни"; за мѣстностьта *Герлово* (между Шуменъ и Балкана): „изобилна съ *овошки,* особено череши (прочути и сега), но съ малко лозя".[4])

Рико на пжтя си (м. май 1669 г.) отъ Едерне за Пловдивъ видѣлъ при с. *Семизче* наизлѣзли жени съ баници, яйца, млѣко и *вино* за продань.[5])

Отъ запискитѣ на турския пжтникъ *Евли-Челеби* за сега ни се удава възможность да извлѣчемъ данни само отъ оная часть на неговото пжтеописание, което публикува А. Шоповъ[6]) и които данни се отнасятъ повече за овощарството на нѣкои македонски градове. На *Скопия* Евли-Челеби приписва почти неимовѣрната цифра 77000 уврата (декара) частни *лозя* и още толкова вакъфски; за

[1]) Иреч. Пер. сп. VII, 112 и 116.
[2]) Дрин., Пер. сп. VII, 17.
[3]) Mátkć, Rad. jugosl. акад. кн. 62, стр. 106 и 110.
[4]) Hamer — Hadj. Kalfa 38, 40, 53,
[5]) Милет. Сбм. VI, 168.
[6]) Шоповъ, Пер. сп. XIII, 161.

Прищина: „има *лозя* и хубави градини и хвали се гроздето и крушитѣ;“ за *Кочаникъ:* „наоколо *лозя* и градини“; за *Куманово:* „*лозята* и градинитѣ сж обилни.“ *Костуръ* ималъ „3000 лозя.“ За *Кюстендилъ* се споменуватъ изобщо овощията му, че сж били извѣстни. Ябълкитѣ на Кюстендилъ още тогава се славили, та отивали дори и на султановата трапеза: „тамошнитѣ ябълки иматъ доброто име на тия отъ Малафия; всѣка една е голѣма като гжше яйце. Обикновено ги турятъ на тепсия и ги пращатъ даръ на султана, на аяпитѣ и на благороднитѣ хора. Тѣ траятъ прѣзъ зимата, безъ да се поврѣдятъ и безъ да изгубятъ отъ вкуса си.“

И Хаджи-Калфа билъ изнесълъ добро впечатление отъ Кюстендилскитѣ ябълки, като описва тоя видъ „мюскатова ябълка,“ на която сѣмкитѣ хлопали, като се затръска. Значи, днешната кюстендилска ябълка „клепавка“ и прѣди 300 години се е радвала на доброто си име.[1])

За винарството на Македонска България (западното българс. царство отъ X до XI стол.) се учимъ и косвено и отъ кжсата бѣлѣжка, че за врѣмето на царь Самуила се събирало даждие и по едно кронднлче (гърне) вино.[2])

Относително начина на приготвянето и качеството на виното, нѣмаме отъ това старо врѣме пó-детайлни свѣдѣния; но и отъ ония, които имаме, можемъ да заключимъ, че примитивно се е приготвяло, и че доброто вино е било рѣдкость. Пжтницитѣ отъ старо врѣме обикновено намекватъ на това, че вината били кисели, но това не отдаватъ на друго, освѣнъ на немарливото му приготвяне и съхраняване.

Безолтъ (1584) напр. казва: „Добро вино пихме въ тая земя (България) много малко, и причината не е въ земята или лозата (защото гроздето е извънредно добро), а вината е въ това, дѣто жителитѣ нѣматъ изби, които биха могли лесно да иматъ. Тѣ турятъ виното, като втаса, въ колибитѣ си, дѣто спалня, и пицникъ, и изба — сж все на едно. Оставатъ го понѣкогашъ прѣдъ кжщитѣ си и покриватъ бъчвата съ малко лозови листа.[3])

Адамъ *Венеръ,* който миналъ слѣдъ Безолта (1616), при бѣлѣжкитѣ си отъ 14 юлия за селото Драгоманъ добавя, че тукъ били

---

[1]) Hammer — Hadj Kalfa 87.
[2]) Иреч. Ист. Бълг. 518.
[3]) Шшм. Сбм. IV, 404.

намѣрили малко вино, но съхранявано въ кози кожи (?!) и кисело. „Всѣки би прѣдпочелъ, каже, да пие снѣжна вода на мѣсто таквозъ вино“. Изобщо, казва Венеръ, отъ Бѣлградъ до Цариградъ много нарѣдко намѣрили добро вино. Причината на това и той отдава не на гроздето, а „на населението, което мръсно се обнася съ него и го остава да лежи на отворено прѣзъ цѣлата година.“

За вината на София, дѣто билъ стигналъ на 16 юлия, Венеръ пише:

„Въ тоя градъ имаше доста вино: само на пазара, дѣто лежи прѣзъ цѣлата година на открито (?!), имаше около 50 возилници, отъ които всѣки день точаха, но защото е малко кисело и не се ослаждаше на нашитѣ, то опрѣдѣления намъ чаушъ издири избата на единъ евреинъ и намѣри вѫтрѣ около 10 бъчви малвазийско вино“.[1]) Думата е за онова сладко вино (като ликьоръ), което първоначално се пригатовлявало въ Малвазия (югоизточ. крайбрѣжие на Гърция) и което въ срѣднитѣ вѣкове се радвало на много добро име.

Въ тия съобщения на Венера и Безолта има по нѣщо истина, и по нѣщо прѣкаленость. По села, особно като Драгоманъ, и въ София, че не е могло да има добро вино, това можемъ да приемемъ, но всички вина на България надали сѫ били таквизъ. Съ това не искаме да кажемъ, че тогавашното положение на винарството не е било въ по-първобитна форма. Ако сега, прѣзъ м. юлия обикновенитѣ ни вина биватъ вече накислѣли, то на него врѣме заистина сѫ били кисели. Можемъ да заключимъ, прочее, че приготвяното у насъ въ старо врѣме вино е могло да бѫде добро, поради лошото му съхраняване то едва ли е могло да издържа и една цѣла година.

И не е никакъ за чудене, че още отъ много старо врѣме, търговията е снабдявала и нашата земя съ по́-добри южни вина, дѣто мѣстнитѣ условия и тогазъ благоприятствували повече за приготвянето на по́-силни и по́-трайни вина.

Това се потвърдява не само отъ горѣприведената забѣлѣжка на Венера, но — и за много по́-старо врѣме — отъ историята ни. Когато рускиятъ князъ Святославъ въ 967. год. билъ нахлулъ въ сѣвероизточна България и завладѣлъ тогавашния малъкъ, но търговски градецъ Прѣславъ на Дунава (на юго-изтокъ отъ Тулча), той билъ обикналъ повече отъ Киевъ тоя градъ и билъ писалъ на майка

[1]) Пакъ тамъ, 453.

си, между другото: „Прѣславъ е центъръ на моитѣ земи; тукъ *дохаждатъ отъ Гърция* скѫпи платове, злато, *вино* и всѣкъкъвъ видъ плодове; отъ Маджарско и Ческо идатъ коне и сребро; отъ Русия кожи, восъкъ, медъ, роби и пр.[1])

Записката по винарството на градъ Станимака отъ пѫтника Paul *Lucas,* наистина отъ пó-късно врѣме (1705 г.), е интересна въ отношение на това, че още прѣди 200 години Станимака е билъваженъ винарски центъръ въ отношение на производството на виното. Отъ нея се учимъ напр., че сѫ оставяли да прѣвира мъстьта отъ гроздето въ четвъртити ями, изидани и измазани съ варь и олей. Lucas се чуди и на голѣмитѣ още тогава бъчви за вино, които ни припомнятъ огромната станимашка бъчва на пловдивското изложение въ 1892 г. Струва да приведемъ самитѣ думи на Lukas-а:

„Това е градъ, населенъ само отъ християни; всичко на около е една *пръкрасна винарска мъстность* (к. н.). Чудното бѣше, когато дойдохъ прѣдъ бъчвитѣ, въ които се турга виното. Тѣ не сѫ пó-малки отъ 40 педи дълги и 6—7 стѫпки високи (трѣбаше и Венеръ и Безолтъ да ги видятъ!). Кацитѣ обаче, въ които виното прѣвира, сѫ голѣми като четвъртита стая, изидана съ варь и олей, че изглеждатъ като отъ червеникъвъ мряморъ.“[2])

За много старото лозарство на гр. Пловдивъ ни донасятъ извѣстие сѣченитѣ тукъ монети въ врѣмето на царь Домициана (I в. сл. Хр.).

Малцина сѫ били пѫтницитѣ въ старо врѣме по източната страна на отечеството ни, отъ които би могло да очакваме нѣкакви пѫтни бѣлѣжки; само ония, които сѫ свързвали пѫтуването си прѣзъ България съ това и прѣзъ Ромъния, сѫ посѣщавали и източна България. Единъ отъ тѣхъ е *Бошковичъ,* който ни е оставилъ нѣкои бѣлѣжки по лозарството отъ сравнително пó-ново врѣме (1762) за мѣстностьта около Шуменъ и едноврѣмешната столица Прѣславъ. Доброто име, съ което се ползува още сега прѣславското вино, показва, че тукъ лозарството отъ много старо врѣме трѣба да е намѣрило сгодни условия за своето прѣуспѣване.

Като миналъ Балкана и слѣзълъ на равнината, Бошковичъ намѣрилъ добрѣ обработени ниви, лозя и овошки; по-нататъкъ той изрично хвали доброто вино и ракия на село Драгойкьой (Дра-

[1]) Иреч., Истор. Българ. 239; срв. Tomasch. Sitzgber. Bd. 113, 301.
[2]) Lucas, Reise etc. 171.

гоево), дѣто, казва, има много лозя. Отъ Чингелъ-кьой (Дивдево) до Шуменъ земята била много обработена съ лозя и овошки. Самиятъ градъ „лежи въ низина, наоколо се виждатъ лозя и градини".[1])

Въ XVI и XVII в. много билъ прочутъ градъ Провадия като продуктивенъ и търговски центъръ. Католическиятъ епископъ *Богданъ* (1640) хвали хубавата и плодородната му околность съ изобилни *лозя*, жита, овощия, добитъкъ и пр. Сѫщиятъ възхвалява и богатата съ *лозя* и овощия околность на Шуменъ.[2])

За лозарството на гр. Варна и неговитѣ крайморски градини и лозя имаме, макаръ и кѫси, свѣдѣния отъ половината на XIV в., още когато градътъ сѫществувалъ и на мѣстностьта Галата.[3])

Свѣдѣния за староврѣмската култура на *индустриалнитѣ растения* за сега липсватъ; само *Дернщвамъ* (1555) е оставилъ едно кѫсичко съобщение, че билъ видѣлъ сусамъ въ Тракия.[4])

Старовремското *скотовъдство* е оставило до день днешенъ силния си отпечатъкъ въ двояката си форма: отгледване добитъка на стада — по пàшитѣ на високитѣ планини, и пръснато — по домоветѣ на земледѣлеца.

Въ стада едъръ рогатъ добитъкъ по планинитѣ се е отгледвалъ за клане (соватъ), а дребенъ добитъкъ, овце — за млѣко, вълна и за клане. Въ пръсната форма земледѣлцитѣ по селата сѫ отгледвали едъръ рогатъ добитъкъ като помощникъ за полската работа, за оране на земята. Стадата сѫ прѣкарвали лѣтѣ по високитѣ планини (Срѣдна-гора, Балкана, Родопитѣ и пр.), а зимѣ — въ по-топлитѣ равнини. Като примѣръ на това скотовъдство ще посочимъ туй на Копривщица и Панагюрище.

Между българитѣ, казва Иречекъ, които въ врѣмето на Герлаха, прѣди 300 години, карали овце въ Цариградъ на „курбана", навѣрно сѫ били вече и прадѣдитѣ на днешнитѣ коприщенци и панагюрци. Прѣданията на коприщенци описватъ тѣхнитѣ прадѣди като пастири, които лѣтѣ живѣли по Срѣдна-гора, а прѣзъ зимата слизали въ Одринско, като водили търговия съ вълна, сирене, масло и овце за турския „курбанъ-байрамъ".[5]) Споредъ Захариева, Пана-

---

[1]) Милет. Сбм. VI. 153, 154.

[2]) Иреч., Княж. Българ. II. 858 и 866.

[3]) Пакъ тамъ 821.

[4]) Пакъ тамъ 190.

[5]) Иреч. Княж. Бълг. II. 355.

гюрище се е заселило на това мѣсто, дѣто въ старо врѣме сѫ се събирали околнитѣ села, за да си пазаруватъ жива стока.[1])

Много отъ старо врѣме съ отглеждане на овце въ стада сѫ се занимавали въ България власитѣ, подъ име куцовласи и каракачани, тия планински обитатели-пастири, съ които и до днесъ се срѣщаме по Витоша, Родопитѣ, Балкана и пр.

Прѣселенческиятъ животъ на влашкитѣ пастири, казва Иречекъ, е много старъ. Още въ XI стол., споредъ *Кекаумена,* тесалийскитѣ власи пращали прѣзъ лѣтото, отъ априлия до септемврия, своитѣ стада заедно съ сѣмействата си въ българскитѣ планини. *Пахимересъ* разправя, какъ на 1285 г., когато татаритѣ нахлули въ България, византийцитѣ отстранили номадскитѣ власи, които се скитали между Виза и Цариградъ въ голѣмо количество, заедно съ стадата имъ, посрѣдъ зима въ Мала Азия, за да не се съединятъ съ татаритѣ; слѣд. още тогава власитѣ зимували, както и сега, въ топлата подолна Тракия, а лѣтото прѣкарвали по околнитѣ планини.[2])

Кѫси поединични бѣлѣжки и по скотовъдството намираме въ запискитѣ на пѫтешественицитѣ по България.

На *Герлаха* (1578) особно впечатление произвелъ добитъкътъ на българското село Семизче (на сѣверозападъ отъ Хасково): „иматъ (селянитѣ) *много скотъ,* крави и волове, защото притежаватъ твърдѣ добри пасбища, жито, пшеница, ечмикъ.“[3])

Прѣимуществото на тая мѣстность съ скотовъдство може да се обясни съ това, че е била планинска и гориста и сетнѣ близу до Цариградъ. Изобщо цѣлото пространство между Харманлий, Хасково чакъ до Семизче е било тогава покрито съ непроходими и високи гори, което изрично и Герлахъ и Бенедиктъ *Курипешичъ* (1530) удостовѣряватъ.

Герлахъ описва пѫтя си тукъ така: „Въ Харманлий земята е по-дива и най-повече планиниста и гориста, но все има и доста нивя. Тръгнахме отъ Харманлий и по единъ пѫть невеселъ между много гѫсталаци и храсте и между високи планини по двѣтѣ страни дойдохме до Семизче, село само отъ българи въ хубава долина, прѣзъ която минава богата съ риба вода“ (сега рѣката Добричъ).[4])

---

[1]) Захар. Опис. Т. П. К. 79.

[2]) Иреч. Княж. Бълг. II. 310.

[3]) Иреч. Пер. сп. VII. 107.

[4]) Все тамъ, 104.

Споредъ Курипешича, между Семизче (голѣмо село) и селото Вирни (Узунджово), на едно разстояние около 6 километра, имало гора, въ която „турскиятъ царь ималъ ловъ“. Отъ Вирни, Курипешичъ миналъ прѣзъ планини до Харманлий и „прѣзъ една дълга джбова гора до единъ новъ зиданъ мостъ“.[1])

И Карнобатъ трѣба да е билъ и въ старо врѣме много важенъ скотовъдски центъръ, а особно съ оння овце, които и днесь още даватъ най-меката нашенска вълна. Въ запискитѣ си пжтникътъ Руджиеръ Иосифъ *Бошковичъ*, който миналъ Балкана (1762) между Карнобатъ и Шуменъ, споменува напр., че при с. Караджаларъ (югоизточно отъ Карнобатъ) видѣлъ и кози, „които на това си пжтуване, каже, не бѣхме срѣщали, защото въ стадата, които до тукъ виждахме, имаше обикновено овце и овни, крави и волове, по нѣколко биволи и малки биволчета. Виждатъ се и гжски и кокошки, ала пуйки нийдѣ.“

Недалечъ отъ Карнобатъ Бошковичъ билъ видѣлъ „твърдѣ приятенъ лѣсъ, като че ли бѣше, казва, изкуствено насаденъ“ и продължава: „на всички страни се виждатъ *стада* и много села — тъй на гжсто, че сѣкашъ се допиратъ“.[2])

Католич. епископъ Петъръ *Бэгданъ* (1640), като възхвалява богатството на гр. Шуменъ, включва въ него и всѣкакъвъ видъ *добитъкъ*, а особно биволи.[3])

По софийско поле и при с. Бѣлица видѣлъ *Рамберта* (1534) какъ пасѣли „безбройни стада добитъкъ“.[4]) За изобилието на храни и добитъкъ въ софийско споменува и *Вранчичъ* (1567).[5]) Catharin *Zeno* (1550), който е оставилъ сравнително много подробно описание на София отъ XVI в., отбѣлѣжва, че тукъ е било изобилие отъ *добитъкъ* и била голѣма ефтиния.[6])

Едноврѣменното богатство съ храни и добитъкъ въ старозагорското поле се потвърдява исторически. На 1189 г. кръстоносцитѣ отъ третия походъ пристигнали при *много богатия* градъ Верoя; жителитѣ избѣгали, и тѣ намѣрили въ града огромна плячка: ржжъ, ечмикъ, брашно, вино, едъръ добитъкъ, овце и всѣкакви

[1]) Все тамъ, IV и VI 91.
[2]) Милет. Сбм. VI. 147, 149.
[3]) Иреч. Княж. Бълг. II. 866.
[4]) Matkć, Rad. jugosl. Ak d. кн. 56, 219.
[5]) Пакъ тамъ, кн. 100, 122.
[6]) Все тамъ, кн. 62, 101.

материи. Въ 1206 г., сжщата участь постигнала Вероя. Войската на латинския царь Хенриха останала тукъ два дни и събрала голѣма плѣчка, тъй като околностьта била пълна съ жита и стада волове, крави, биволи и дребенъ добитъкъ.[1])

Свинарството, когато се явили турцитѣ, било изобщо на Балкан. полуостровъ много развито. Свинетѣ се отгледвали въ полудиво състояние и въ голѣми стада, особено по планинскитѣ мѣстности. Остатки отъ това свинарство сж днешнитѣ още стада свине въ Сърбия и Унгария. Съ дохождането и заселването на турцитѣ на свинарството се турило едно извѣстно ограничение; вѣроятно то е продължавало да сжществува въ мѣстности, заселени съ българи. Пжтникътъ *Дерншвамъ* (1553) видѣлъ по полетата на южна България цѣли стада свине. Други свѣдѣния, пакъ отъ XVI в., за планински стада свине въ видинския и никополския санджакъ ни дава *Хамеръ* отъ турския канунъ (политич. законодателство) за даждието отъ тия свине. „Отъ дивитѣ свине, които лежатъ въ горитѣ, невѣрницитѣ нѣма да плащатъ, а ще даватъ само по една аспра отъ двѣ опитомени свине“. По-нататъкъ: „отъ изхранени въ гората свине, които се докарватъ въ града за продань, 4 аспри.“[2])

[1]) Иреч. Бълг. Княж. II. 164, 165.

[2]) Hammer: osman. Staatsverfass. I. 304 и 314, срв. и Иреч. Княж. Бълг. II 335.

Четвърти приносъ къмъ българската флора.

Отъ **Ив. К. Урумовъ.**

(Приетъ отъ природо-медицинския клонъ въ заседанието му на 19. II. 1904.)

Прѣзъ лѣтото въ 1903 г. ботанизувахъ изъ околностьта на Силистра, Вратца, Мездра, Врачанския балканъ, Своге, Курилово, Церово, Ловечъ, с. с. Хлѣвени, Микре, Брѣстницитѣ, Турски Изворъ, Абланица, Осиковецъ, Правецъ, Орхание, с. с. Врачешъ, Врачешкия манастиръ, Литаково, Радотина, Рашково, Гурково, Новачане, Скравена, Дерманци, Арабаконакъ, Витинската, Чурешката и Мургашката планина. Освѣнъ лѣтошнитѣ материали, тукъ съмъ помѣстилъ една часть и отъ тия, които бѣхъ събиралъ още прѣди 2-3 години въ Ескиджумайско, Рахмаларската, Тикиската, Клисурската и Троянската планина, една часть отъ които вече е публикувана (вж. „Трети приносъ къмъ българската флора“ Мсб. кн. XX, 1904), и пакъ останаха единъ голѣмъ брой растения необработени.

Относително флората на изслѣдванитѣ отъ менъ това лѣто мѣстности, ще спомена, че досега не бѣ нищо по-пълно и по-завършено публикувано отъ онова, което многозаслужилиятъ на нашата флора уважаемъ професоръ г. *I. Velenovsky* е помѣстилъ въ своето отлично съчинение *Flora Bulgarica* и *Supplementum I*. При това нѣкои незначителни свѣдѣния дава за Вратчанско А. Тошевъ, който при описване флората на вършецката околность (вж. А. Тошевъ, „Материали по флората на Вършецъ и околностьта“ Псп. кн. LXII, 1901), мимоходомъ засѣга и нѣкои отдѣлни видове изъ Вратчанската околия. Но най-оскѫдни свѣдения имаме за флората на силистренския край, върху която тукъ за първи пѫть давамъ по-обширни свѣдения. Изобщо околностьта на Силистра въ флорно отношение е бѣдна и еднообразна, а особно крайдунавската мѣстность. Но най-богата и най-интересна растителность намѣрихъ въ вратчанската околность. За да подкрѣпя казаното, ще спомена тукъ само за двѣтѣ нови за българската флора дафнии, открити въ

Вратчанския балканъ, именно: *Daphne Laureola* L. и *Daphne oleoides* Schreb., които растения сж отъ голѣма стойность за нашата флора. Тия и други открития ми даватъ пълна надежда, че вратчанскиятъ варовитъ теренъ ще обогати нашата флора съ още нѣкои и други рѣдки видове. Като се сжди по геологическото строение на терена, това трѣба да се очаква особено отъ пролѣтната флора, която отъ досегашнитѣ резултати се показа доста интересна.

Новитѣ за науката видове сж означени съ една звѣздица, а ония, които сж нови за нашата флора съ двѣ звѣздици.

Dicotyledoneae.

Ranunculaceae Juss.

Clematis integrifolia L. По влажнитѣ трѣвенисти мѣста и ливадитѣ около Силистра, доволно разпространено растение.

C. recta L. По припечнитѣ скалисти склонове при с. Хлѣвани около Ловечъ, а тъй сжщо на Поленци при Ески-Джумая, обикновено.

C. Vitalba L. Покрай храсталацитѣ около Силистра, Своге, Вратца, с. Радотина Орханийска околия. Това растение се срѣща и между с. Турски Изворъ и с. Правецъ.

Pulsatilla vulgaris Mill. По трѣвениститѣ рътлини около Ески-Джумая и с. Сребърна, Силистренска околия.

P. pratensis Mill. Доволно разпространено растение въ околностьта на Орхание и с. Врачешъ.

Anemone ranunculoides L. Въ сѣнчеститѣ гористи мѣста и храсталацитѣ навредъ около Вратца и Гюргенджиската гора при Силистра, разпространено.

A. silvestris L. По необработенитѣ и трѣвениститѣ мѣста на Калнежъ чаиръ около Силистра и Ески-Джумая.

A. nemorosa L. Изъ сѣнчеститѣ гористи мѣста навредъ около Орхание, разпространено.

Hepatica triloba Chx. Изъ между храсталацитѣ около Вратца, обикновено.

Adonis aestivalis L. Доволно разпространено растение между Мездра и Вратца.

Thalictrum aquilegifolium L. Обикновено растение около Вратца, Витинската планина и с. Правецъ.

Th. simplex L. По трѣвениститѣ мѣста и ливади въ Чурешката планина, обикновено.

Ficaria verna Huds. Изъ храсталацитѣ на Чаталъ чешме около Силистра, обикновено.

Ranunculus oxyspermus MB. Съвсѣмъ обикновено растение изъ турскитѣ гробища при Силистра.

R millefoliatus Vahl. По сухитѣ трѣвенисти мѣста около Вратца.

R. illiricus L. Обикновено растение около Ески-Джумая.

R. acris L. Край поточнитѣ мѣста на Витинската планина и около Ески Джумая.

R. montanus Wlld. По високитѣ трѣвенисти мѣста навредъ изъ Врачанския балканъ, разпространено.

R. nemorosus DC. Край гориститѣ мѣста въ Мургашката планина.

R. auricomus L. Твърдѣ разпространено растение по трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая.

R. serbicus Panč. Край изворнитѣ мѣста при с. Своге, твърдѣ разпространено растение.

R. Flamula L. Това растение за първи пѫть събирахъ по мочурливитѣ ливади на Зелена бара между Орхание и с. Литаково, доволно разпространено. Юли, августъ.

R. arvensis L. Съвсѣмъ обикновено растение изъ лозята и нивитѣ въ околностьта на Силистра и Вратца.

R. sardous Crtz. Край блатиститѣ и мочурливи мѣста около Силистра, Ески-Джумая, Своге и Орханис.

Ceratocephalus orthoceras DC. По пуститѣ мѣста и пазбищата навредъ около Силистра разпространено.

Nigella arvensis L. Срѣща се край шесето между с. Правецъ и с. Осиковица, Орханиска околия.

Jsopyrum thalictroides L. Покрай храсталацитѣ навредъ около Ески-Джумая, разпространено.

Helleborus odorns WK. Твърдѣ обикновено растение около с. Бутово и между с. с. Абланица и Осиковица.

Delphinium Consolida L. Обикновено растение около Силистра, Своге, Орхане—Скравена и с. Осиковеца.

Berberideae Vent.

Berberis vulgaris. Изъ храсталацитѣ и горииститѣ мѣста между с. с. Абланица и Правецъ, малко разпространено.

Papaveraceae DC.

****Papaver** apulum Ten. Тоя новъ на българската флора видъ събирахъ още прѣзъ 1902 год. изъ околностьта на Кюстендилъ.

P. Rhoeas L. Обикновено растение около Силистра и Мездра—Вратца.

P. dubium L. По трѣвениститѣ мѣста навредъ около Ески-Джумая, разпространено.

Chelidonium majus L. Въ сѣнчеститѣ гористи мѣста около Силистра и Своге.

Fumariaceae DC.

Fumaria Vaillantii Loisl. По обработенитѣ лозя въ Силистра, съвсѣмъ разпространено растение. Цьвти прѣзъ май.

Corydalis cava Schw. Обикновено растение изъ околностьта на Ески-Джумая.

C. Marschaliana Pall. Изъ сѣнчеститѣ гористи мѣста около Вратца.

C. slivnonsis Vel. По храсталацитѣ въ околностьта на Ески-Джумая, разпространено.

Cruciferae Juss.

Barbarea vulgaris L. По необработенитѣ и пуститѣ мѣста между с. с. Осиковица и Правецъ, Вратца и Своге.

Arabis auriculata Lam. По камениститѣ сухи склонове на Мургашъ и Врачанския балканъ, обикновено.

A. saxatilis All. Разпространено по скалиститѣ склонове на Врачанския балканъ.

A. procurrens WK. Твърдѣ рѣдко растение по скалитѣ въ Чурешката планина.

A. hirsuta Scp. По трѣвениститѣ мѣста на Витенската и Арабаконашката планина.

A. Turrita L. Въ сѣнчеститѣ гористи мѣста около Своге и Витинската планина. Това растение се срѣща и на Скакля при Вратца.

Nasturtium officinale R. Br. Въ потоцитѣ и блатиститѣ мѣста между Осиковица и Орхание.

N. austriacum (Icq). По трѣвениститѣ мѣста около София, Силистра и Ески-Джумая, обикновено.

N silvestre R. Br. Разпространено по влажнитѣ мѣста и блатата при Силистра, Ески-Джумая и с. Правецъ.

N. thracicum Grsb. По трѣвениститѣ мѣста при с. Своге, мало разпространено.

Cardamine impatiens L. Изъ сѣнчеститѣ гористи мѣста въ Ески-Джумаиския балканъ, Своге и Витине.

C. hirsuta L. Въ влажнитѣ гористи мѣста на Витине, Своге и Врачанския балканъ.

C. acris Grsb. Покрай поточнитѣ и изворнитѣ мѣста въ Врачанския балканъ и Чурешката планина, обикновено.

C. amara L. Срѣща се твърдѣ нарѣдко въ Врачанския балканъ.

Dentaria bulbifera L. Изъ гориститѣ мѣста и храсталацитѣ на Вратицата около Вратца, разпространено.

Alliaria officinalis (L) Andrz. Доволно разпространено растение около Ески-Джумая и Кесарево.

Erysimum repandum L. По пуститѣ мѣста между Осиковица и Правецъ, рѣдко.

E. canescens Roih. По сухитѣ каменливи рътлини около Своге и Силистра, доволно разпространено.

**E. comatum Panč. По припечнитѣ каменисти мѣста на резервоара около Вратца, доволно разпространено растение. Цъвти прѣзъ май, юни.

E. cuspidatum (MB). По сухитѣ каменисти мѣста навредъ около Ески-Джумая, Своге и Вратца, разпространено.

Sisymbrium Thalianum L. По обработенитѣ мѣста около с. с. Осиковеца, Правецъ и Вратца.

S. Sofia L. Доволно разпространено растение около Силистра, Ески-Джумая и Своге.

S. orientale L. По необработенитѣ мѣста навредъ около Ловечъ, Орхание и Вратца разпространено.

S. officinale L. Обикновено растение около Своге, Вратца, Орхание и Радотина.

S. strictissimum L. Край храсталацитѣ навредъ около Ески-Джумая и с. Крушуна Севлиевска околия, разпространено.

Sinapis nigra L. Съвсѣмъ обикновено растение около Ески-Джумая и Мездра—Вратца.

S. arvensis L. По обработенитѣ мѣста при Своге, Силистра и Кесарево.

Lunaria biennis Mch. Изъ сѣнчеститѣ гористи мѣста на Чужендилскитѣ скали въ Ески-Джумайския балканъ.

L. rediviva L. Срѣща се твърдѣ на рѣдко въ Мургашката планина.

Draba Aizoon Wlnb. По пукнатинитѣ на скалитѣ въ Врачанския балканъ, доволно разпространено растение. Бълг. „каминарчи".

D. muralis L. По сухитѣ рътлини около Царибродъ, разпространено.

Erophila verna (L). По пуститѣ мѣста навредъ около Ески-Джумая, Силистра, Орхане и Вратца, разпространено.

Vesicaria graeca Reut. По скалиститѣ мѣста навредъ около Бачковския манастиръ, разпространено.

Alyssum orientale Ard. По пукнатинитѣ на скалитѣ при с. Бутово и Вратца, обикновено.

A. montanum L. Навредъ по сухитѣ каменисти мѣста около Вратца.

A. transsilvanicum Schur. Срѣща се нарѣдко около Силистра, а по-изобилно въ Врачанския балканъ.

A. hirsutnm MB. Обикновено растение около Ески-Джумая.

A. minimum Wlld. По трѣвеorigиститѣ мѣста при Ески-Джумая, с. Бутово, Силистра и Вратца, обикновено.

Chorispora tenella DC. Твърдѣ много разпространено растение по синоритѣ на лозята около Силистра. Цъвти прѣзъ априлъ и май.

Camelina rumelica Vel. По синоритѣ на нивитѣ и лозята около Силистра, разпространено. Май и юни.

C. sativa Cr. По пуститѣ мѣста около Ески-Джумая и Турски Изворъ.

Thlaspi arvense L. По нивитѣ и трѣвениститѣ мѣста навредъ около Ески-Джумая, Клисура, Своге и на Витине. Бълг. *„старчиц."* (Силистра).

Th. perfoliatum L. По трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая и Силистра, обикновено.

Th. goesingense Hal. Доволно разпространено растение изъ Ливадитѣ около Вратца.

Lepidium campestre R. Br. По край пѫтищата и трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая, Своге и Вратца.

L. Draba L. Край нивитѣ и пѫтищата при Ески-Джумая, Силистра, Своге, Вратца и Орхание, обикновено.

L. graminifolium L. По трѣвениститѣ мѣста навредъ около Турски-Изворъ, между Мездра и Орхание.

L. ruderale L. Обикновено растение около Ески-Джумая, Попово и с. Новачене.

Coronopus procumbens Gil. Съвсѣмъ обикновено растение около Ески-Джумая, Силистра и Попово.

Capsella bursa pastoris Mch. Срѣща се изобилно при Ески-Джумая, Силистра, Своге, Вратца и Правецъ.

Neslia paniculata Dsv. Всѫдѣ около Ески-Джумая разпространено.

Euclidium syriacum Br. Тукъ-тамъ, разсѣяно около Ески-Джумая.

Calepina corvini Dsv. По трѣвениститѣ мѣста, кѫдѣто и първото.

Resedaceae DC.

Reseda lutea L. Обикновено растение около Ески-Джумая, Силистра, Своге и Скравена-Дърманци.

R. inodora Rchb. По пуститѣ трѣвенисти мѣста на Сусанъ-баиръ около Ловечъ. Това растение замѣстя R. Luteola L. което погрѣшно е вписано въ флората на Ловчанския окрѫгъ (Вж. моитѣ Материали за флората на Ловч. окр. въ Мсб. кн. XIV. 1897 год.

Cistineae DC.

Helianthemum vulgare Gaertn. По напуснатитѣ лозя на Кървавитѣ камъни около Ловечъ и с. Карнари, обикновено.

H. canum Dun. По скалиститѣ склонове въ Ески-Джумайския балканъ, разпространено.

Violarieae DC.

Viola hirta L. Разпространено между с. с. Правецъ и Осиковецъ, Своге и Витине.

V. odorata L. Срѣща се тукъ-тамъ изъ храсталацитѣ при Ески-Джумая, Вратца и Своге.

V. canina Rchb. Тукъ-тамъ по трѣвениститѣ и каменисти мѣста въ Чурешката планина.

V. lutea Huds. Срѣща се нарѣдко изъ Чурешката планина.

V. Vandasii Vel. Край горниститѣ мѣста и храсталацитѣ около Ески-Джумая.

V. alba Bess. Твърдѣ рѣдко растение около Своге, Вратца и Ески-Джумая.

Polygaleæ Juss.

Polygala major Jcq. Обикновено растение около Силистра и Вратца.

P. vulgaris Schk. Изъ ливадитѣ и трѣвениститѣ мѣста на Зелена бара между Орхание и Литаково, Ески-Джумая и Клисура.

P. supina Schreb. По камениститѣ припечни мѣста на Вратцата около Вратца, доволно разпространено.

Silenaceae Lindl.

Lychnis flos cuculi L. По ливадитѣ навредъ около Вратца, разпространено.

Viscaria atropurpurea Grsb. Разпространено навредъ около Своге и Чурешката планина.

Silene noctiflora L. По крайщата на нивитѣ между Мездра и Орхание.

S. dichotoma Ehrh. Изъ турскитѣ гробища въ Силистра, разпространено.

S. Armeria L. Твърдѣ разпространено растение между с. Правецъ и Осиковица, Вратца и Витинската планина.

S. trinervia S. M. По крайщата на лѣсоветѣ въ Ески-Джумайския балканъ, обикновено.

S. inflata Sm. Обикновено растение по синоритѣ на лозята около Силистра, Вратца, Своге и Мургашъ.

S. viridiflora L. По крайщата на храсталацитѣ около Ески-Джумая.

S. Lerchenfeldiana Bmg. Въ пукнотинитѣ на скалитѣ изъ Вратчанския балканъ, обикновено. Това лѣто прѣзъ май събирахъ това растение по скалитѣ надвѣсени надъ р. Искъръ при с. Своге съ съвършено бѣли цвѣтове.

S. pusilla WK. Изъ пукнатинитѣ на Борска занога въ Клисурската планина.

****Dianthus** plumarius L. Тоя новъ за нашата флора видъ събирахъ прѣзъ 1902 год. по трѣвениститѣ мѣста около Кюстендилъ.

D. superbus L. Доволно разпространено растение по ливадитѣ на Зелена бара между Орхание и с. Литаково.

D. petraeus WK. Срѣща се нарѣдко въ Вратчанския балканъ и на Чурекъ планина.

D. Armeria L. По крайщата на шосето между с. Правецъ и Осиковица, а тъй сѫщо и при Ески-Джумая.

D. corymbosus Sibth. Boiss. Съвсѣмъ разпространено растение по ливадитѣ около с. Своге и Ески-Джумая.

D. sanguineus Vis. Срѣща се тукъ-тамъ изъ околностьта на Ески Джумая.

D. moesiacus Vis Panč. По трѣвениститѣ мѣста и ливадитѣ около Ловечъ и с. Хлѣвени, разпространено.

D. Stribrny Vel. Срѣща се въ твърдѣ малко количество на Хисара въ гр. Ловечъ.

D. tenuiflorus Grsb. Твърдѣ разпространено растение между Своге и Курилово.

Alsineae DC.

Malachium aquaticum Fr. Край сѣнчеститѣ и водни мѣста около Силистра, Своге, Вратца и Мургашъ.

Cerastium semidecandrum L. Разпространено на Равната рѣка около Клисура.

C. semidecandum L. var. glutinosum Fr. По пуститѣ пѣсъчливи насипи и пасбищата на Тележени около Ловечъ, твърдѣ изобилно растение. Май.

C. triviale Lnk. Твърдѣ разпространено растение около Силистра и Ески-Джумая.

Moenchia mantica Brtl. По трѣвениститѣ мѣста навредъ около Вратца и Своге.

M. mantica Brtl b) subsp. bulgarica Vel. По трѣвениститѣ мѣста между Вратца и Мездра.

Stellaria nemorum L. Съвсѣмъ рѣдко растение въ Мургашката планина.

S. media Cyr. Обикновено растение около Ески-Джумая, Силистра, Своге, Орхание и Вратца.

S. graminea L. По трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая, Своге, Витине и Вратца.

Holosteum umbellatum L. Разпространено навредъ около Вратца и Силистра.

Moehringia trinervia Clairv. Въ сѣнчеститѣ гористи мѣста въ подножието на Мургашъ, Ески-Джумая и Клисура.

M. muscosa L. Въ цѣпнатинитѣ на скалитѣ навредъ около Вратца разпространено растение.

Arenaria serpyllifolia L. По пуститѣ мѣста навредъ около Силистра, Вратца и Клисура, разпространено.

Alsine verna Brtl. По камениститѣ склонове въ Врачанския балканъ.

A. glomerata Fnkl. По камениститѣ мѣста между с. Микре и Брѣстницитѣ, ловчанска околия.

Sagina procumbens L. По пѣсъчливитѣ мѣста на Старата рѣка при Клисура, а тъй сжщо на Витине, обикновено.

Spergularia S. rubra Wahl. По пуститѣ и пѣсъчливи мѣста около Орхание.

Lineae DC.

Linum catharticum L. По трѣвениститѣ мѣста въ Тикиската планина, Своге, Орхане и Мездра-Вратца.

L. flavum L. По трѣвениститѣ мѣста и ливадитѣ между Ловечъ и с. Хлѣвени, разпространено.

L. tauricum Wlld. По сухитѣ трѣвенисти рътлини около Силистра, доста изобилно. Цъвти прѣзъ май.

L. tenuifolium L. Разпространено на Деве-барданъ около Ески-Джумая и Вратца.

L. hirsutum L. По трѣвениститѣ мѣста около Кесарево и Вратца.

Malvaceae Br.

Hibescus Trionum L. Изъ между посѣвитѣ около Ески-Джумая и Орханье.

Alcea pallida WK. Обикновено растение около Ески-Джумая и с. Правецъ.

Althaea cannabina L. Твърдѣ рѣдко растение въ околностьта на Силистра.

A. hirsuta L. Срѣща се твърдѣ рѣдко между Орхание и Мездра край шосето, а тъй сжщо и при Ески-Джумая.

Malva silvestris L. Твърдѣ разпространено растение около Силистра, Своге, Вратца и Орхание.

M. rotundifolia L. Покрай пжтищата около Силистра, Своге, Вратца и с. Правецъ—Осиковица.

Hypericineae DC.

Hypericum quadrangulum L. Доволно разпространено растение около Своге, Витине и Равната рѣка при Клисура.

H. hirsutum L. Край сѣнчеститѣ гористи мѣста на Бѣлащица, Падишъ и Върлищица около Клисура.

H. rumelicum Boiss. Доволно разпространено растение около Ески-Джумая.

H. tetrapterum Fr. По влажнитѣ мѣста около Ески-Джумая и Клисура, разпространено.

Acerineae DC.

Acer tataricum L. Изъ гориститѣ мѣста около Своге, Вратца. Бълг. *„мекиш“*.

A. Pseudo-Platanus L. Разпространено изъ лѣсоветѣ въ околностьта на Ески-Джумая.

A. regine Amaliae Orph. На Скакля и лозята въ околностьта на Вратца.

Ampelideae H. B. K.

Vitis vinifera L. Доволно изобилно около Ески-Джумая, Своге и Вратца.

Geraniceae DC.

Geranium macrorhizum L. По камениститѣ мѣста въ Рахмаларската и Врачанската планина, разпространено.

G. sanguineum L. По трѣвениститѣ мѣста при Ески-Джумая, Тикиската и Рахмаларската планина, Своге, Вратца и Рашково.

G. silvaticum L. Разпространено тукъ-тамъ изъ Вратчанския балканъ.

G. phaeum L. По трѣвениститѣ мѣста въ Чурешката планина и около Своге.

G. lucidium L. Обикновено растение около Ески-Джумая, Витине.

G. molle L. Срѣща се нарѣдко изъ околностьта на Ески-Джумая и Вратца.

G. Robertianum L. Изъ сѣнчеститѣ гористи мѣста около Вратца, с. Правецъ и Мургашъ.

Erodium cicutarium l'Her. Доволно разпространено растение на Хисара въ Ловечъ.

Oxalideae DC.

Oxalis acetosella L. Изъ сѣнчеститѣ гористи мѣста на Мургашъ и Врачанската планина.

Rutaceae Juss.

Dictamus albus L. Изъ храсталацитѣ въ Ески-Джумайския боазъ и около Вратца, разпространено.

Haplophyllum Biebersteinii Spach. Доволно разпространено растение около Ески-Джумая.

Celastrineae R. Br.

Evonimus latifolius Scop. Изъ гориститѣ мѣста въ Ески-Джумайския балканъ, разпространено.

E. europaeus L. p. p. Разпространено около Ески-Джумая, Силистра, Вратца и с. Рашково.

Rhamnus cathartica L. Изъ храсталацитѣ навредъ около Ески-Джумая, Силистра и Ловечъ, разпространено.

R. Frangula L. Съвсѣмъ разпространено растение по ливадитѣ на Зелена бара около Орхание.

Papilionaceae L.

Genista tinctoria L. По трѣвниститѣ мѣста край желѣзопжтната линия около Своге и Ески-Джумая.

G. elatior Koch. Разпространено около Ески Джумая, Витине.

G. ovata WK. По трѣвниститѣ мѣста и ливадитѣ при Ески-Джумая, Орхание, Своге и Вратца, разпространено.

Cytisus nigricans L. По крайщата на храсталацитѣ около Ески-Джумая.

****C. polytrichus** MB. Тоя новъ за нашата флора видъ събирахъ още прѣзъ 1899 год. около с. Митиризово при Калоферъ.

C. elongatus WK. По трѣвниститѣ мѣста на Хисарлъка около Кюстендилъ, разпространено.

C. elongatus L. var. glaber D.C. Доволно разпространено растение изъ околностьта на Ловечъ.

C. pygmaeus Wlld. По трѣвниститѣ склонове на Юмрукъ-Чалъ, разпространено.

C. pygmaeus Wlld. var. calcareus Vel. По сухитѣ каменисти рътлини около с. Лѣтница, Кюстендилъ, обикновено.

C. ciliatus Whlnb. По скалиститѣ и трѣвнисти мѣста около с. Митиризово.

C. pallidus Schrad. Твърдѣ разпространено растение край желѣзопжтната линия при с. Своге.

Ononis Columnae All. По сухитѣ каменисти и трѣвенисти рътлини на Зинанъ-тепе и Бабаковецъ около Ловечъ, съвсѣмъ много разпространено растение.

O. procurens Wallr. По ливадитѣ около Вратца, обикновено.

Medicago glutinosa MB. Съвсѣмъ разпространено растение по сипаиститѣ склонове на Стратешъ около Ловечъ.

M. orbicularis All. По трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая и Орхание—Литаково, разпространено.

M. minima Lam. Изобилно около Силистра—Ески-Джумая, Своге и Вратца.

Trigonella gladiata Stev. По сухитѣ каменисти мѣста на Гарванецъ около Ловечъ. съвсѣмъ разпространено растение.

T. monspeliaca L. Доволно много разпространено растение на Хисаря около Ловечъ.

Melilotus officinalis Dsr. По синоритѣ на нивитѣ, лозята и трѣвениститѣ мѣста навредъ около Силистра, Вратца, Своге, край желѣзопжтната линия при с. Асѣново, Осиковецъ, Рашково—Гурково и Орхание, разпространено.

M. alba Dsr. По необработенитѣ мѣста около Своге, Врачешкия манастиръ, Своге, Дермянци, Вратца—Мездра и Орхание, обикн.

Trifolium montanum L. По ливадитѣ и трѣвениститѣ мѣста въ Клисурската планина, Витине, Ески Джумая, а тъй сжщо и въ Врачанския балканъ, обикновено.

T. Velenovsky Vandas. По ливадитѣ и трѣвениститѣ мѣста между с. Радотина и Орхание. разпространено.

T. ochroleucum L. Доволно разпространено растение около Ески Джумая, Чурекъ-планина, Орхание—Рашково и Арабаконашкия боазъ.

T. arvense L. По необработенитѣ мѣста и угъритѣ въ околността на Ески-Джумая, Вратца, Своге, Правецъ, Врачешкия манастиръ и Орхание.

T. campestre Schreb. Доволно разпространено растение около Вратца, Своге. Турски изворъ и Витине.

T. patens Schreb. Изъ ливадитѣ и трѣвениститѣ мѣста при Вратца, с. Микре, Осиковецъ—Правецъ и Орхание, изобилно.

T. elegans Savi. Доволно распространено растение около Своге и Орхание—Мездра.

T. procumbens L. По трѣвениститѣ мѣста и ливадитѣ въ Чурешката планина и около Ески-Джумая.

T. alpestre L. По трѣвениститѣ мѣста и ливадитѣ около Ески-Джумая, Своге, Братца, Орхание.

T. panonnicum Jcq. По трѣвениститѣ мѣста около Своге, обикновено.

T. medium L. Разпространено около Ловечъ и с. Гложене.

T. pallidum WK. Твърдѣ изобилно около Ловечъ на Узундере.

T. supinum Savi. По трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая Осиковица.

T. incarnatum L. Обикновено растение около Ески-Джумая, Своге, Братца и Орхание.

T. scabrum L. β) subsp. turcicum Vel. По сухитѣ каменисти рътлини около Ески-Джумая, разпространено.

T. fragiferum L. Тукъ-тамъ разсѣяно по сжщитѣ мѣста.

Dorycnium suffruticosum Vill. Край желѣзопжтната линия около Своге, съвсѣмъ рѣдко растение.

Coronilla elegans Panč. По трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая, разпространено.

Psoralea plumosa Rchb. По трѣвениститѣ мѣста и напуснатитѣ лозя около Силистра и Ески-Джумая, разпространено.

Astragalus Cicer L. Обикновено растение при Ески-Джумая.

A. glycyphyllos L. По край храсталацитѣ при Ески-Джумая, Силистра и Своге.

A. chlorocarpus Grsb. Доволно разпространено растение около Своге.

Onobrychis gracilis По трѣвениститѣ мѣста около Силистра, малко разпространено.

Lathyrus Aphaca L. Съвсѣмъ обикновено растение около Силистра, Ески-Джумая, Братца, Орхание.

L. floribundns Vel. Край шосето между Орхание — Мездра.

L. sphericus Retz. По трѣвениститѣ мѣста и бахчитѣ на Липака около Ловечъ.

L. annuus L. По ливадитѣ между Ловечъ и Хлѣвени, разпростр.

Orobus albus L. По трѣвениститѣ мѣста около Османъ-Пазаръ.

O. niger L. Изъ сѣнчеститѣ гористи мѣста около Братца и Ески-Джумая.

O. aureus Stev. Доволно рѣдко растение въ околностьта на Ески-Джумая.

Vicia sepium L. Покрай храсталацитѣ около Ески-Джумая Витппе и Своге.

V. grandiflora Scp. Обикновено растение при Ески-Джумая, Силистра, Своге, Орхание, Вратца и Витине.

V. sativa L. Обикновено растение около Плѣвенъ, Ески-Джумая, Орхание и Мездра.

V. tennifolia Rth. β) subsp. stenophylla Boiss. По трѣвеииститѣ мѣста навредъ около Силистра, разпространено.

V. pisiformis L. Доволно разпространено растение около Ески-Джумая и между Мездра—Орхание.

V. cassubica L. По трѣвениститѣ мѣста при Ески-Джумая, Врачешкия манастиръ и Правецъ, обикновено.

V. narbonensis L. По напустнатитѣ лозя около Силистра и Гурково, разпространено.

V. narbonensis L. β) subsp. serratifolia Jcq. По трѣвениститѣ мѣста между Турски Изворъ и Осиковица, а тъй сѫщо и около Силистра въ турскитѣ гробища.

V. Cracca L. По крайщата на храсталацитѣ и синоритѣ на лозята навредъ около Вратца, разпространено растение.

V. villosa Rth. Твърдѣ много разпространено растение измежду посѣвитѣ и трѣвениститѣ мѣста при Своге и Корубагларъ при София.

V. peregrina L. По обработенитѣ мѣста въ околностьта на Вратца и Осиковица—Орхание.

V. pannonica Jcq. По трѣвениститѣ мѣста около Вратца и Витинската планина.

V. striata MB. Доволно разпространено растение около Силистра, Рашково—Гурково и Вратца.

V. angustifolia Rth. Срѣща се нарѣдко между Мездра и Вратца.

V. lathyroides L. Измежду посѣвитѣ между Литаково и Рашково около Орхание, малко разпространено.

V. dumetorum L. По крайщата на храсталацитѣ между Своге и Курилово, рѣдко.

V. onobrychioides L. По пуститѣ и каменисти склонове край желѣзнопѫтната линия между Своге и Мездра.

Ervum hirsutum L. По трѣвениститѣ мѣста и нивитѣ на Дълбокъ долъ и Клисура, Вратца, Силистра, Своге, Курубагларъ, а тъй сѫщо на Зелена бора между Орхание и Литаково.

E. tetraspermum L. Измежду посѣвитѣ въ околностьта на Вратца, Мездра—Орхание и Ловечъ.

E. nigrescens MB. По необработенитѣ и камениститѣ мѣста около Вратца, малко разпространено.

Rosaceae Juss.

Sorbus aucuparia L. Изъ лѣсоветѣ около Ески-Джумая и Мургашъ.

S. torminalis L. Доволно разпространено растение въ Братчанския и Ески-Джумайския балканъ. Бълг. „брекиня“ (Братца).

Crataegus monogyna Jcq. Доволно разпространено около Ески-Джумая, Вратца, Силистра, Своге и Орхание.

C. oxyacantha L. По гориститѣ мѣста при Своге и Ески-Джумая.

Roseae DC.

Rubus idaeus L. Разсѣяно тукъ-тамъ изъ Вратчанския балканъ и Мургашъ.

R. caesius L. По нивитѣ и обработенитѣ мѣста около Ески-Джумая.

R. thyrsoides Wimm. Край желѣзнопѫтната линия около Своге и Осиковецъ.

Fragaria vesca L. Въ Сребренската гора около Силистра, Вратца и Орхание.

****Potentilla** chrysantha Spr. По трѣвеноститѣ мѣста на Хисарлъка около Кюстендилъ. Това ново за българската флора растение до сега е било извѣстно само изъ южна Росия.

P. hirta L. β) var. orientalis Vel. Срѣща се съвсѣмъ нарѣдко по шосето Микре — Орхание.

P. reptans L. По ливадитѣ и трѣвеноститѣ мѣста около Силистра, Своге, Вратца, Витине и на Зелена баре при Орхание.

P. pedata Willd. Съвсѣмъ рѣдко растение около с. Осиковица, Орханийска околия и Ески-Джумая.

P. cinerea Chx. По каменноститѣ сухи склонове въ Врачанския балканъ, а тъй сѫщо по Девебардансквтѣ рътлини около Ески-Джумая, разпространено.

P. chrysocraspeda Lehm. По високитѣ алпийски трѣвенисти мѣста въ Врачанския балканъ и Мургашъ.

P. rupestris L. По сухитѣ скалисти склонове на Арабаконакъ и Чурешката планина, рѣдко.

P. rupestris L. β) var Benitzky Frv. По припечнитѣ скалисти склонове въ Врачанския балканъ.

P. supina L. Край р. Искъръ при с. Своге, а тъй сѫщо между Орхание и Дерманци.

P. canescens Bess. По сухитѣ припечни ридове между Своге и Мездра, малко разпространено растение.

P. micrantha Ramond. Доволно разпространено растение въ околностьта на Вратца и Орхание.

P. pilosa Willd. По трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая, Своге и Осиковица.

P. argentea L. Обикновено растение около Силистра, Вратца, Своге, Враченъ.

P. Tormentilla Sibth. Доволно разпространено растение на Зелена бара между Орхание и Литаково.

Geum urbanum L. Изъ храсталацитѣ и трѣвениститѣ мѣста навредъ около Вратца и Орхание, разпространено.

G. coccineum Sibt. Край изворнитѣ планински мѣста въ Тикиската и Рахмаларската планина, а тъй сжщо разпространено и въ Врачанския балканъ.

G. rivale L. По край потоцитѣ въ Тикиската, Клисурската планина.

G. montanum L. Разпространено на Равната рѣка въ Клисурската планина.

Rosa alpina L. По високитѣ планински мѣста на Берека занога и Вѣженъ, обикновено.

R. spinosissima L. Доволно разпространено растение по синоритѣ на лозята и трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая и Вратца.

R. canina L. Обикновено растение въ околностьта на Ески-джумая, Силистра, Своге, Вратца и Орхание.

R. gallica L. Разпространено около Ески-Джумая.

R. dumetorum Thuil. Изъ храсталацитѣ въ подножието на Врачанския балканъ, съвсѣмъ рѣдко растение.

Agrimonia Eupatoria L. По трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая, Силистра, Радомана и Правецъ.

A. odorata Mill. По ливадитѣ и трѣвениститѣ мѣста на Витине и Чурешката планина. Бълг. „маясълъ“. Растението се вари и отварката се пие противъ маясъла.

Sanguisorba officinalis L. Това растение толкова много е разпространено изъ ливадитѣ около Орхание, че отдалечъ имъ придава черъ калоритъ.

Poterium Sanguisorba L. Обикновено растение около Силистра, Вратца, Своге, Ески-Джумая и с. Гурково.

Spiraeaceae DC.

Spiraea Filipendula L. По ливадитѣ и трѣвениститѣ мѣста около Шуменъ, Ески-Джумая, Своге, Вратца, Зелена бара при Орхание и Витине.

Onagrarieae Juss.

Epilobium parviflorum Schreb. По мочурливитѣ и край поточни мѣста около Клисура и на Зелена бара при Орхание, разпространено.

E. spicatum Lam. Край сѣнчеститѣ мѣста около Клисура, разпространено.

E. montanum L. Изъ сѣнчестити гористи мѣста при Ловечъ, Орхание, Своге, Мургашъ и на Скакля при Вратца.

E. roseum Schreb. Покрай блатиститѣ мѣста около Ески-Джумая и Орхание—Мездра.

E. hirsutum L. По блатиститѣ мѣста при с. Тикия и Орхание.

Cucurbitaceae Juss.

Bryonia alba L. По лозята при Силистра, Орхание—Скравена, Рашково и Турски изворъ, обикновено.

Lythrarieae Juss.

Lythrum Salicaria L. Обикновенно растение около Своге и Скравена.

L. virgatum L. Край воднитѣ мѣста, навредъ около Силистра и Ески-Джумая, разпространено.

L. hyssopifolium L. По сжщитѣ мѣста, разпространено.

Paronychieae St. Hil.

Herniaria glabra L. По камениститѣ мѣста около Ески-Джумая, Силистра, Своге.

H. hirsuta L. По сжщитѣ мѣста.

Crassulaeeae DC.

Sempervivum patens Grsb. По най-високитѣ скалисти мѣста на Мургашъ, извънредно разпространено растение.

Sedum maximum Sut. По камениститѣ склонове около Вратца и Своге.

S. Sartorianum Boiss. Доволно разпространено растение около Своге.

S. album L. По скалитѣ около Ески-Джумая и Вратца.

S. Сераеа L. Всждѣ на Витине и Ески-Джумая, разпространено.

Saxifragaceae DC.

Saxifraga cymosa WK. По пукнатинитѣ на скалитѣ въ Врачанския балканъ.

S. tridactylites L. Срѣща се твърдѣ нарѣдко около Своге и на Скакля при Вратца.

S. rotundifolia L. Изъ сѣнчеститѣ гористи мѣста на Скакля при Вратца и Чурешката планина.

Umcbelliferae Juss.

Orlaya grandiflora Hfm. По обработенитѣ мѣста ололо Силистра, Своге и Вратца.

Daucus Carota L. Обикновено растение при Ески-Джумая, Орхание, Вратца.

Caucalis daucoides L. Разпространено изъ гюловетѣ при Клисура, Силистра, Вратца и Своге.

Torilis nodosa Gaer. По пуститѣ мѣста на Бѣлащица и Падишъ, а тъй сжщо и при Ески-Джумая.

T. Anthriscus Gm. Разпространено по сжщитѣ мѣста.

Angelica Pančičii Vandas. Край изворнитѣ и поточнитѣ мѣста на Мургашъ.

***Ferulago** confusa Vel. var. longicarpum Vel. Тоя новъ за науката вариатетъ открихъ прѣзъ 1902 год. въ лозята около Кюстендилъ. (Вж. диагнозата му въ брошурата на проф. Velenovsky: Nachträge zur Flora vou Bulgarien, 1903. p. 5.).

F. confusa Vel. Изъ ливадитѣ между с. Рашково и Гурково, разпространено.

Pastinaca hirsuta Pani. По трѣвениститѣ мѣста на Витине и Мургашъ.

P. opaca Ehr. Разпространено около Ески-Джумая, Вратца и Осиковица.

Heracleum ternatum Vel. По ливадитѣ на Зелена бара при Орхание, Ески-Джумая, Силистра, Вр. тца.

Tordylium maximum L. Разпространено растение при Вратца, Своге, Скравена—Орхание.

Silaus virescens Grsb. По трѣвениститѣ мѣста въ подножието на Мургашъ, рѣдко.

Oenanthe media Grsb. По мочурливитѣ мѣста навредъ около Ески-Джумая, разпространено.

O. meoides Panč. По ливадитѣ около Орхание.

O. angulosa Gnsb. Твърдѣ разпространено изъ ливадитѣ при Своге.

O. bulgaricum Vel. По трѣвениститѣ мѣста и ливадитѣ между Мездра и Вратца, съвсѣмъ много разпространено.

Chaerohyllum aureum L. Обикновено растение по Мургашъ.

Ch. bulbosum L. Срѣща се тукъ-тамъ пръснато при Силистра, Вратца и Орхание. Бълг. *„бълдаран“*.

Trinia Kitaibelii MB. Доволно разпространено растение около Ески-Джумая и Вратца.

Bupleurum gerardi Jcq. Твърдѣ разпространено растение на Хисара при Ловечъ.

B. rotundifolium L. По трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая.

B. affine Sadler. По сухитѣ трѣвенисти мѣста около Ловечъ, обикновено.

Araliaceae Juss.

Hedera Helix L. По гориститѣ мѣста около Вратца, Своге и Орхание.

Corneae DC.

Cornus mas L. Изъ храсталацитѣ и гориститѣ мѣста около Ески-Джумая, Силистра, Вратца, Своге и Орхание.

C. sangunea L. Разпространено около Силистра, на Узунъ орманъ при Ески-Джумая, Турски Изворъ, Силистра и Орхание.

Loranthaceae Don.

Loranthus europaeus L. По дѫбовитѣ дървета въ околностьта на Витине.

Viscum album L. Доволно разпространено растение по овощнитѣ дървета около Силистра и Орхание.

Caprifoliaceae Rich.

Viburnum Opulus L. По храсталацитѣ на Падишъ и Върлищица около Клисура, Вратца, Скравена при Орхание и край желѣзопжтната линия между Своге и Церово.

V. Lantana L. По синоритѣ на лозията при Вратца и на Калнежа около Силистра.

Sambucus racemosa L. По скалиститѣ склонове на Булвандживъ и Царичина въ клисурската планина, разпространено.

S. nigra L. Разпространено растение на Бѣланица, Падишъ и Чамлъка при Клисура, Ески-Джумая, Силистра, Вратца, Правецъ, Орхание и Радотина.

S. Ebulus L. По полянитѣ и пуститѣ мѣста на Падишъ при Клисура, Ески-Джумая, Силистра, Вратца, Правецъ, Орхание и Гурково.

Adoxa moschatellina L. Въ сѣнчеститѣ гористи мѣста при Вратца.

Lonicera Caprifolium L. Изъ храсталацитѣ около Ески-Джумая.

L. Xylosteum L. Край сѣнчеститѣ гористи мѣста на Малкия въртопъ и Чамлж дере около Клисура, разпространено.

Rubiaceae Juss.

Galium rotundifolium L. Въ сѣнчеститѣ гористи мѣста на Витине, обикновено.

G. turcicum Vel. Край шосето между с. Турски Изворъ и Правецъ, рѣдко.

G. divaricatum Lam. По трѣвеницитѣ мѣста и ливадитѣ около Ески-Джумая и Ловечъ — Хлѣвени, изобилно.

G. Aparine L. Разпространено около Ески-Джумая.

G. Cruciatum Scop. Обикновено растение при Силистра, Ески-Джумая, Своге и Вратца.

Asperula arvensis L. По обработенитѣ мѣста около Вратца, Ески-Джумая.

A. cynanchica L. По трѣвеницитѣ мѣста около Ески-Джумая и Чурекъ планина.

A. graviolens MB. Доволно разпространено растение около Ески-Джумая.

Valerianeae DC.

Valeriana officinalis L. Съвсѣмъ обикновено растение около Вратца и Чурешката планина.

Valerianella Auricula DC. По камениститѣ рътлини на Кръстопжть около Ловечъ, доволно разпространено растение.

V. costata Stev. По необработенитѣ мѣста на Сусанбаиръ около Ловечъ.

V. olitoria Poll. Край храсталацитѣ около Ески-Джумая.

V. membranacea Lois. Въ напустнатитѣ лозя около Ловечъ, извънредно разпространено.

V. carinata Lois. По трѣвениститѣ мѣста навредъ около Ески-Джумая, разпространено растение.

V. turgida Bet. Съвсѣмъ рѣдко растение въ долината на р. Искъръ между Своге и Церово.

Dipsaceae DC.

Scabiosa Columbaria L. По планинскитѣ трѣвенисти мѣста и ливади въ Тикиската планина, Витине, Мургашъ и Вратчанския балканъ.

S. ochroleuca L. Доволно разпространено растение при Ески-Джумая, Церово, Арабаконашкото дефиле и Вратца.

S. dubia Vel. Твърдѣ разпространено растение по ливадитѣ и синоритѣ на нивитѣ между с. с. Рашково и Гурково Орханиска околия.

S. lucida Vill. Съвсѣмъ рѣдко растение по планинскитѣ ливади и трѣвениститѣ мѣста въ Врачанския балканъ.

S. ucranica L. Доволно разпространено между с. с. Скравена и Дерманци.

Succisa patensis Mch. По ливадитѣ на Селището и Бѣлата вода при Клисура, Рахмаларската планина, на Зелена бара при Орхание и Петрохански балканъ.

Dipsacus laciniatus L. Разпространено навредъ около Силистра, Правецъ и Своге.

D. pilosus L. Край сѣнчеститѣ гористи мѣста и храсталацитѣ навредъ около Клисура разпространено.

D. silvastris L. Край пжтищата около Османъ-пазаръ и Орхание—Скравена.

Cephalaria transsilvanica Schrad. (L). Съвсѣмъ обикновено растение въ околностьта на Клисура, Ески-Джумая, Вратца и Скравена—Дерманци.

Knautia arvensis L. По ливадитѣ и трѣвениститѣ мѣста въ околностьта на Клисура, Ески-Джумая, Силистра, Вратца, Рашково и Своге.

K. magnifica Boiss. По високитѣ планински ливади и пасбищата на Мургашъ и Чурешката планина, твърдѣ разпространено растение.

K. drymeja Heuff. Въ подножието на Вратчанския балканъ, срѣща се нарѣдко.

Compositae L.

Anthemis tinctoria L. Доволно разпространено растение около Ески Джумая, Силистра, Вратца, Своге и Дерманци — Скравена.

A. montana L. Съвсѣмъ рѣдко растение въ Чурешката планина.

A. austriaca Jcq. По трѣвениститѣ мѣста въ лозята около Силистра.

Achillea compacta Wlld. По скалиститѣ склонове около Своге, разпространено.

A. ageratifolia Sibt. По пукнатинитѣ на скалитѣ въ Вратчанския балканъ, разпространено

A. odorata Koch. По трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая и Вратца.

Gnaphalium silvaticum L. Въ сѣнчеститѣ гористи мѣста на Витине и Мургашъ.

G. dioicum. L. По високитѣ скалисти склонове на Мургашъ и въ Врачанската планина.

Jnula Helenium L. По ливадитѣ на Зелена бара при Орхание, Вратца, Ески-Джумая, Витине, Мургашъ, Арабаконакъ, обикновено.

J. germanica L. Срѣща се тукъ-тамъ въ околностьта на Ески-Джумая и Гурково.

J. ensifolia L. По трѣвениститѣ мѣста навредъ около Вратца и Клисура. разпространено.

J. hirta L. По ливадитѣ между Своге и Церово, а тъй сжщо и около Ески-Джумая.

J. Conyza DC. Край гориститѣ мѣста и храсталацитѣ на Върлищица, Чамлъка и Каменидица при Клисура, а тъй сжщо и въ Арабаконашкото дефиле.

J. salicina L. Обикновено растение въ Копривщенския и Тикиския балканъ, срѣща се и при Вратца.

J. Oculus Christi L. По сухитѣ каменисти рътлини около Вратца, разпространено.

J. Britanica L. По влажнитѣ трѣвенисти мѣста и ливадитѣ около с. с. Новачане и Дерманци.

J. Aschersonianna Jka. По пукнатинитѣ на варовититѣ скали около Ески-Джумая.

Pulicaria vulgaris Gerertn. По мочурливитѣ мѣста около Силистра и Орхание.

P. dysenterica Gerertn. Обикневено растение по мочурливитѣ и блатиститѣ мѣста при Клисура, Ески-Джумая и Орхание — Рашково.

Eupatorium cannabinum L. Изъ сѣнчеститѣ гористи и край поточни мѣста въ Тикиската, Рахмаларската и Клисурската планина, а тъй сѫщо и около Орхание, Витине, Своге и Вратца.

Petasites officinalis Mch. Срѣща се нарѣдко въ политѣ на Врачанския балканъ.

P. albus L. Изъ сѣнчеститѣ гористи и влажни мѣста въ Ески-джумайския балканъ, Арабаконакъ и Чурешката планина.

Echinops banaticus Roch. Изъ храсталацитѣ при Ески-Джумая.

Carlina acanthifolia All. По трѣвеништитѣ мѣста при Велюва черква, Степаница, Локвата, Козница, Кривуля около Клисура.

C. longifolia Rchb. Изъ гориститѣ мѣста на Капуджика въ Рахманларската и Клисурската планина, разпространено.

C. vulgaris L. Доволно разпространено на Витине и Клисурската планина.

Xeranthemum annuum L. Срѣща се при Силистра, изъ турскитѣ гробища, Своге и Вратца. Бълг. *„безсмъртниче“*.

Onopordon Acanthium L. По пуститѣ мѣста около Своге, Вратца, Орхание, Мездра и Новачане, обикновено.

Cirsium canum Mch. По ливадитѣ около с. Своге, малко разпространено.

C. Candelabrum Grsb. Въ Арабаконашкото дефиле.

C. arvense Scp. По обработенитѣ мѣста около Силистра, Ески-Джумая, Вратца, Своге и Правецъ.

Carduus scardicus Grsb. По трѣвеништитѣ мѣста на Мара-Гидикъ и Мургашъ.

C. nutans L. Срѣща се нарѣдко при Ески-Джумая и Клисура.

C. collinus WK. Обикновено при Своге.

Jurinea arachnoidea Bge. Доволно разпространено растение около Силистра, Ески-Джумая и Вратца. Бълг. *„мушкату“*.

J. mollis L. Малко разпространено при Ески-Джумая.

Centaurea nigrescens Wlld. Разпространено въ Врачанския балканъ и Чурешката планина.

C. stenolepis Kerner. Срѣща се тукъ-тамъ разсѣяно изъ околностьта на Ески-Джумая.

C. Cyanus L. Всѣдѣ около Силистра, Своге, Правецъ, Мездра и Орхание, разпространено.

C. axillaris Wlld. Съвсѣмъ рѣдко растение въ политѣ на Мургашката планина.

C. maculosa Lam. По сухитѣ трѣвенисти мѣста около Ески-Джумая, Вратца, Чурешката и Мургашката планина.

C. orientalis L. Доволно разпространено растение около Силистра.

C. Nissana Petrovic. По трѣвениститѣ мѣста навредъ по Мургашката планина, разпространено.

C. chrysolepis Vis. Съвсѣмъ рѣдко растение между Мездра и Орхание.

C. Georgievii Hal. По най-високитѣ планински поляни на Мургашъ, съвсѣмъ много разпространено растение.

C. solstitialis L. По пуститѣ мѣста около Османъ-Пазаръ и Вратца.

C. Jacea L. По ливадитѣ и трѣвениститѣ мѣста между с. Скравена и Мездра.

C. Calcitrapa L. Разпространено между Скравена и Дерманци, Османъ-Пазаръ, Силистра и Вратца.

C. iberica Trev. По необработенитѣ мѣста около Вратца и Орхание.

Crupina vulgaris Cass. Доволно разпространено растение при Ески-Джумая и Карнарскитѣ ханове.

Sonchus oleraceus L. По обработенитѣ мѣста при Силистра, Ески-Джумая, Своге, Вратца и Орхане.

S. uliginosus MB. По влажнитѣ мѣста при Турски-Изворъ и на Зелена-бара при Орхание.

Crepis viscidula Froel. Изъ сѣнчеститѣ гористи мѣста на Мургашъ.

C. biennis L. Изъ ливадитѣ навредъ около с. Своге, разпространено растение.

Hieracium pilosella L. По трѣвениститѣ мѣста при Ески-Джумая, Вратца и Радотина-Рашково.

H. Bauhini Schult. Срѣща се тукъ-тамъ около Ески-Джумая и Осиковица.

H. boreale Fries. Доволно разпространено растение около Ески-Джумая.

Tragopogon majus Jacq. По ливадитѣ около Своге и въ турскитѣ гробища при Силистра.

T. Samaritani Heldr. et Sart. По ливадитѣ около с. Своге, разпространено.

T. rumelicum Vel. По трѣвениститѣ мѣста около Вратца и Своге.

Leontodon autumnalis L. По трѣвениститѣ мѣста и ливадитѣ на Зелена-бара между Орхание и Литаково.

L. asper WK. Доволно разпространено растение около Орхание.

Hypochoeris maculata L. По трѣвениститѣ мѣста и ливадитѣ около Своге, Вратца и Рашково, обикновено.

Cichorium Intibus L. Обикновено растение около Ески-Джумая, Силистра, Своге, Вратца и Осиковица.

Lapsana communis L. Край храсталацитѣ при Силистра, Своге и Вратца.

L. grandiflora MB. Срѣща се тукъ-тамъ при Вратца, Своге, Витине и Ловечъ.

Campanilaceae Juss.

Campanula sibirica L. По сухитѣ трѣвенисти мѣста около Силистра, обикновено.

C. lingulata WK. По каменниститѣ склонове край желѣзопѫтната линия при с. Своге.

C. glomerata L. По ливадитѣ и пасбищата на Чурекъ-планина, разпространено.

C. macrostachya Wlld. По необработенитѣ и трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая и изнапуснатитѣ лозя при Вратца, малко разпространено.

C. bononiensis L. Край храсталацитѣ навредъ около Ески-Джумая, Арабаконашкото дефиле и Своге.

C. persicifolia L. Изъ храсталацитѣ и трѣвениститѣ мѣста навредъ около Вратца, разпространено.

C. rapunculoides L. Изъ храсталацитѣ около с. Своге, разпространено.

C. patula L. По трѣвениститѣ мѣста при Своге, Орхание и Мездра.

Jasione Heldreichii Boiss. Доволно разпространено растение въ околностьта на с. Правецъ при Орхание.

Bicornes L.

Bruckenthalia spiculifolia Rchb. По планинскитѣ поляни на Витине и Мургашъ, малко разпространено.

Vaccinium Myrtillus L. По алпийскитѣ трѣвенисти мѣста навредъ по Мургашъ. разпространено растение.

V vitis idaea L. По трѣвениститѣ мѣста въ Рахмаларската планина и Мургашъ.

Monotropa hypopitys L. Въ сѣнчеститѣ гористи мѣста на Витинската планина, съвсѣмъ рѣдко растение.

Oleaceae Lndl.

Lignstrum vulgare L. Край храсталацитѣ и синоритѣ на лозята при Силистра, Братца и Своге.

Syringa vulgaris L. Изъ храсталацитѣ около Ески-Джумая, Силистра, Своге, Братца и Орхание.

Asclepiadede Br.

Vincetoxicum laxum Bartl. Обикновено растение около Ески-Джумая, Силистра, Братца, Орхание и Литаково.

Apocyneae Br.

Vinca minor L. Изъ храсталацитѣ около Ески-Джумая, разпространено.

V. major L. var. pubescens Urum. Срѣща се тукъ-тамъ около Братца.

Gentianaceae (Juss).

****Gentiana** carpatica Wettst. Това хубаво и ново за нашата флора растение открихъ прѣзъ 1900 год., по трѣвениститѣ мѣста въ Тетевенския балканъ. Цъвти прѣзъ октомври.

G. cruciata L. По трѣвениститѣ мѣста и ливадитѣ на Витинската планина, Ески-Джумая и Своге.

G. asclepiadea L. Доволно разпространено растение по Мургашъ и Витине.

G. Pneumonanthe L. Изъ ливадитѣ и трѣвениститѣ мѣста между с. с. Литаково и Рашково, Орханийско, рѣдко.

G. bulgarica Vel. По пасбищата на Чурекъ планина.

G. lutescens Vel. По ливадитѣ на Витинската пл., обикновено.

Convolvulaceae Vent.

Calystegia sepium Br. Изъ храсталацитѣ около Вратца, Своге, Арабаконашкото дефиле, Правецъ и Турски Изворъ, разпространено.

Convolvulus Cantabrica L. По припечнитѣ каменисти мѣста около Ески-Джумая и на Орловецъ при Вратца.

C. arvensis L. Разпространено около Ески-Джумая, Вратца, Своге, Правецъ, Силистра.

Cuscuta Epithymum Murr. Доволно разпространено растение около Вратца и Своге.

C. europaea L. Разпространено въ околностьта на Орхание и Вратца.

Borragineae Juss.

Heliotropium europaeum L. По обработенитѣ мѣста около Ески-Джумая и Осиковица—Орхание.

Symphytum officnale L. По влажнитѣ и мочурливитѣ мѣста при Вратца, Своге, Силистра, разпространено.

S. tuberosum L. Изъ храсталацитѣ на Калии долъ при Вратца и Орхание.

S. bulbosum Schmp. По гориститѣ мѣста около Вратца.

S. Ottomanum Friv. Разпространено растение около Ески-Джумая.

Anchusa offinalis L. По трѣвениститѣ мѣста около Вратца и Гурково.

A. italica Retz. По трѣвениститѣ мѣста около Вратца, турскитѣ гробища при Силистра и Орхание.

A. ochroleuca MB. Разпространено доволно изъ турскитѣ гробища при Силистра.

Nonnea pulla DC. По сухитѣ трѣвенисти мѣста около Ески-Джумая и Вратца.

N. atra Grsb. По лозята около Силистра, разпространено.

Pulmonaria mollis Wolf. Разсѣяно тукъ-тамъ изъ околностьта на Вратца.

P. tuberosa Schrk. Изъ сѣнчеститѣ гористи мѣста въ Арабаконашкото дефиле.

P. officinalis L. Разпространено на Войводинъ долъ около Вратца и въ Клисурската планина.

Cerinthe minor L. По трѣвеницитѣ мѣста около Вратца, Витине и изъ лозята при Силистра.

Echium rubrum Jcq. По трѣвеницитѣ мѣста между с. с. Турски Изворъ и Правецъ, срѣща се нарѣдко.

E. vulgare L. По пуститѣ и необработенитѣ мѣста около Силистра, Своге, Вратца и с. Рашково.

Onosma stellulatum WK. По припечнитѣ каменисти мѣста около Ески-Джумая, разпространено.

Alkana Střibrnyi Vel. По трѣвеницитѣ мѣста около манастира Св Кирикъ, обикновено.

Lythospermum purpureo-coeroleum L. Изъ храсталацитѣ при Ески-Джумая, Силистра, Вратца, Орхание, разпространено.

L. officinale L. По трѣвеницитѣ мѣста около Османъ-Пазаръ, Силистра на Чаталъ чешме, Вратца и Арабаконашкото дефиле.

L. arvense L. Обикновено растение при Ески-Джумая, Силистра, Мездра — Вратца, Своге.

Myosotis palustris Wth. Край блатиститѣ и мочурливитѣ мѣста при Орхание на Зелена бара и край желѣзнопѫтната линия около с. Своге.

M. stricta Lnk. Разпространено около Вратца и Ески-Джумая.

M. silvatica Hffm. Всждѣ по сѣнчеститѣ гористи мѣста на Витине, Врачешкия манастиръ, Ески-Джумая и Вратца, разпространено.

M. collina Hffm. Доволно разпространено растение край шосето между Турски Изворъ и Правецъ.

M. intermedia Lnk. По трѣвеницитѣ мѣста на Чаталъ чешме при Силистра, Вратца и Врачешъ при Орхание.

Cynoglossum officinale L. Обикновено растение по лозята въ Силистра, Своге, Вратца и Радотина.

C. pictum Ait. Твърдѣ рѣдко растение въ подножието на Мургашъ.

Echinospermum Lappula Lehm. Всждѣ около Силистра, Мездра, Своге, Осиковица, Гурково, разпространено.

Asperugo procumbens L. По пуститѣ мѣста около Ески-Джумая, Силистра, Вратца и Своге.

Solanaceae Bartl.

Datura Stramonium L. Доволно разпространено растение около Клисура, Вратца и Правецъ.

Hyoscyamus niger L. Разпространено около Ески-Джумая, Силистра, Клисура, Врачешь, Своге и Вратца.

Physalis Alkekengi L. По синоритѣ на лозята и трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая, разпространено.

Solanum Dulcamara L. Край храсталацитѣ при Клисура, Османъ-Пазаръ, Силистра, Вратца, Своге, Рашково, обикновено.

S. nigrum L. По пуститѣ мѣста около Клисура, Ески-Джумая и Вратца.

Personatae L.

Verbascum thapsiforme Schrad. Тукъ-тамъ по сухитѣ рътлини при Ески-Джумая.

V. phlomoides L. По трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая, Силистра, Витине и Вратца.

V. Lychnitis L. Обикновено растение на Чурешката планина и Вратца.

V. austriacum Schott. По трѣвениститѣ мѣста при с. Литаково и Вратца.

V. nigrum L. Срѣща се разсѣяно между Мездра и Вратца, а тъй сѫщо и при Врачешкия манастиръ.

V. phoeniceum L. По ливадитѣ и трѣвениститѣ мѣста около Своге, Вратца, Правецъ, разпространено.

Scrophularia canina L По сухитѣ каменисти мѣста около Вратца и Своге, обикновено.

S. alata Gilib. Край блатата около с. Лѣтница.

S. alata Gilib. β) var. debilis Vel. По край изворнитѣ мѣста около Врачешкия манастиръ при Орхание, доволно разпространено.

S. nodosa L. Край горииститѣ мѣста въ Арабаконашкото дефиле, Своге и Вратца.

S. Scopolii Hpe. Край храсталацитѣ между Турски Изворъ и Правецъ, Дърманци—Мездра, обикновено.

Digitalis lanata Ehrh. По сухитѣ трѣвенисти мѣста около Своге, Вратца, Витине, Арабаконашкото дефиле и с. Радотина, обикновенно.

D. ambigua Murr. По крайщата на лѣсоветѣ въ Тикиската планина, Своге, на Костелевския връхъ при Вратца.

Gratiola officinalis L. По край блатиститѣ мѣста и мочурливитѣ ливади около Силистра, Своге, Вратца и на Зелена бара при Орхание, разпространено.

Antirrhinum Orontium L. Разпространено тукъ-тамъ около Ески-Джумая и Своге.

Linaria spuria Mill. Край шосето Скрвена — Мездра и Ески-Джумая.

L. Elatine Mill. Срѣща се нарѣдко около Ески-Джумая.

L. minor Dsf. По припечнитѣ каменисти мѣста около Своге и на Кукунана при Ловечъ, обикновено.

L. vulgaris L. Обикновено растение при Ески-Джумая, Силистра, Вратца, Своге, Арабаконашкото дефиле и Рашково.

L. genistaefolia Mill. По трѣвениститѣ мѣста при Ески-Джумая, Силистра, Осиковица и Рашково.

Veronica Anagalis L. Край поточнитѣ мѣста въ Арабаконашкото дефиле, с. Правецъ.

A. Beccabunga L. Разпространено въ Вратчанския балканъ и Мургашъ.

V. Chamaedrys L. Всждѣ около Ески-Джумая, Силистра, Вратца и Орхание.

V. officinalis L. По трѣвениститѣ мѣста на Чурешката планина, Витине и Своге.

V. multifida L. Обикновено растение изъ лозята при Силистра, Вратца и Своге.

V. Teucrium L. Срѣща се разсѣяно изъ околностьта на Ески-Джумая и Вратца.

V. spicata L. Рѣдко около Ески-Джумая и Силистра.

V. crassifolia Wrbz. Това растение е доволно разпространено по ливадитѣ на Зелена бара между Орхание и с. Литаково, а тъй сжщо и на Стратешъ при Ловечъ.

V. serpyllifolia L. Разпространено на Вайводинъ долъ около Вратца.

V. arvensis L. Срѣща се при Вратца и Ески-Джумая.

V. verna L. Типична форма. По пасбищата и необработенитѣ мѣста на Тележени около Ловечъ, доста изобилно растение.

V. praecox All. Твърдѣ рѣдко растение при Силистра.

V. scutellata L. По блатиститѣ и мочурливитѣ мѣста на Зелена бара между Орхание и Литаково, доволно разпространено.

Odontites rubra Pers. По трѣвениститѣ мѣста между Орхание и Скравена, срѣща се рѣдко.

Euphrasia officinalis (L.) Schk. По ливадитѣ около Своге и Витине.

E. minima Jcq. Съвсѣмъ рѣдко растение по Мургашката планина.

E. stricta Host. По ливадитѣ около Ески-Джумая, Вратца и Рашково, разпространено.

Rhinanthus major Ehrh. По трѣвениститѣ мѣста и ливадитѣ около Ески-Джумая, Орхание, Турски Изворъ и Вратца.

R. rumelicus Vel. По ливадитѣ около Своге и въ учителската градина на Пролуза около Ловечъ, съвсѣмъ разпространено растение.

Pedicularis comos L. По трѣвениститѣ мѣста надъ Скакля въ Вратчанския балканъ.

P. orthantha Grsb. Твърдѣ рѣдко растения по Мургашката планина.

Melampyrum cristatum L. Изъ свѣтлитѣ гористи мѣста въ Гуровото бранище при Ловечъ и на Витине, обикновено.

M. arvense L. По обработенитѣ мѣста при Османъ-Пазаръ, Вратца, между Скравена и Новачане, обикновено.

M. silvaticum L. По трѣвениститѣ мѣста на Чамлѫ-дере въ Клисурския балканъ, а тъй сѫщо и въ Вратчанската планина.

Orobancheae Rich.

Phelipaea coerolea CAM. По трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая, Силистра и Вратца — Мездра.

Orobanche gracitis Sm. Rchb. Въ Чурешката планина и при Своге, разпространено.

O. caryophyllacea Sm. По трѣвениститѣ мѣста на Витине, Ески-Джумая и Арабаконакъ.

O. major L. Срѣща се нарѣдко въ Мургашката планина.

O. alla Steph. По ливадитѣ около Своге и Правецъ.

Lathraea squamaria L. Изъ влажнитѣ сѣнчести гористи мѣста около Ески-Джумая, Орхание и Мургашъ. Бълг. „*Кукувичина*". Това растение се дава на домашния добитъкъ да дава по-изобилно млѣко.

Acanthaceae Br.

Acanthus longifolius Host. Изъ храсталацитѣ около Ески-Джумая и Вратца, разпространено.

Verbenaceae Juss.

Verbena officinalis Host. Навредъ около Ески-Джумая, Вратца, Правецъ и Врачешкия манастиръ, разпространено.

Labiatae Juss.

Teucrium scordioides Schreb. По мочурливитѣ крайпоточни мѣста при Ески-Джумая и Силистра.

T. Chamaedrys L. По припечнитѣ каменисти склонове около Ески-Джумая, Своге, Вратца, Силистра и Мездра—Скравена. Бълг. „подджбниче". Това растение се вари, и отварката се подслажда съ захаръ; тъй подправено, за да не горчи много, употрѣбяватъ го противъ диарията.

Ajuga genevensis L. Доволно разпространено растение при Ески-Джумая, Силистра, Своге, Вратца и с. Радотина.

A. Chamaepitys Schreb. По трѣвениститѣ мѣста при Ески-Джумая, Вратца и Силистра.

A. Laxmanni Bth. По трѣвениститѣ мѣста между Мадара и Абоба, а тъй сжщо и при Силистра.

Salvia glutinosa Sibt. Изъ сѣнчеститѣ гористи мѣста на Витине и Араба-Конакъ, разпространено.

S. pratensis L. По трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая, Своге и въ турскитѣ гробища при Силистра.

S. amplexicaulis Rchb. Разпространено около Клисура и Ески-Джумая.

S. verticillata L. По трѣвениститѣ мѣста при Вратца, Своге, Силистра, Ески-Джумая и с. Правецъ.

S. verbenacea L. Това растение е доволно разпространено по поляната около казармитѣ при Вратца, цъвти прѣзъ май.

Scutellaria Columnae All. Въ сѣнчеститѣ гористи мѣста на Витине и Вратчанския балканъ, разпространено.

S. altissima L. По гориститѣ мѣста около Ески-Джумая и Своге.

S. albida L. По крайщата на храсталацитѣ около Ески-Джумая.

S. hastifolia L. Край водитѣ и блатата навредъ около Силистра, разпространено.

Prunella vulgaris L. По трѣвениститѣ мѣста при Своге, Вратца, Витине и Орхание.

P. grandiflora Jacq. По ливадитѣ на Изворджика при Ловечъ, Чурекъ-планина и Мургашъ.

P. alba Pall. Разпространено около Вратца, Витине и с. Рашково

Melittis mellissophyllum L. Край гориститѣ мѣста на Вайводинъ-долъ при Вратца и Орхание, разпространено.

Lamium Galeobdolon L. Разпространено около Ески-Джумая, на Вайводинъ-долъ при Вратца и Орхание.

L. bithynicum Buth Обикновено около Вратца и Своге.

L. amplexicaule L. По обработенитѣ мѣста при Ески-Джумая, Абоба, Силистра и Витине.

L. album L. При Ески-Джумая.

L. purpureum L. На Вайводинъ-долъ при Вратца, Силистра и Орхание.

Galeopsis versicolor Curt. Разпространено между Осиковецъ—Орхание и Ески-Джумая.

G. Ladanum L. По сухитѣ мѣста при Ески-Джумая и Орхание — Мездра, рѣдко.

Betonica officinalis L. По ливадитѣ и трѣвениститѣ мѣста около Своге, Вратца, Чурешката-планина и Липаково—Рашково при Орхание.

Stachys germanica L. Обикновено растение около Ески-Джумая, Вратца, Дерманци—Скравена.

S. alpina L. По планинскитѣ ливади на Арабаконакъ и Мургашъ.

S. silvatica L. Изъ сѣнчеститѣ гористи мѣста около Ески-Джумая, Вратца, Своге и Витине.

S. recta L. По трѣвениститѣ мѣста при Ески-Джумая, Силистра, Орхание и Вратца.

S. annua L. По обработенитѣ мѣста около Ески-Джумая и Вратца.

S. leucoglossa Grsb. По трѣвениститѣ мѣста между с. с. Голѣма-Брѣстница и Правецъ.

Glechoma hederacea L. По трѣвениститѣ мѣста при Ески-Джумая, Силистра и Вратца.

G. hirsuta WK. Разпространено при Орхание и Ески-Джумая.

Calamintha grandiflora Mch. Твърдѣ рѣдко растение на Витинската-планина.

C. officinalis Mch. Край храсталацитѣ около Вратца, Ески-Джумая и Мургашъ.

C. alpina Lam. По трѣвениститѣ мѣста на Чурешката-планина и Вратчанския балканъ, обикновено.

C. graveolens MB. Доволно разпространено растение по припечнитѣ каменисти мѣста на Хисара въ Ловечъ.

Micromeria cristala Grsb Въ пукнатинитѣ на скалитѣ на Мургашъ, рѣдко.

Thymus Chaubardi Boiss. По припечнитѣ каменисти мѣста въ околностьта на Карлово.

***Th. Callieri Borbas. subsp. Urumoffii** Vel. Тоя новъ за науката вариететъ открихъ прѣзъ 1902 г. по развалинитѣ въ с. Абоба и Търново. Диагнозата му г. проф. Velenovsky е публикувалъ въ брошурата си: Nachträge zur Flora von Bulgarien. 1903. p. 17.

Th. Jankae Celak. По трѣвениститѣ мѣста навредъ въ Тиската планина, разпространено.

Th. Kerneri Borb. По трѣвениститѣ мѣста на Мара Гидикъ и Юмрукъ Чалъ, разпространено.

Th. Serpyllum L. Разпространено по Клисурската планина.

Th. moesiacus Vel. По трѣвениститѣ мѣста навредъ около с. Своге, разпространено. Диагнозата му вж. въ „Nachträge zur Flora von Bulgarien, 1903, p. 16.

Th. ovatus Mill. По камениститѣ и пѣсъчливи мѣста край р. Осъмъ около Ловечъ, рѣдко.

Th. lanuginosus Mill. Твърдѣ разпространено растение въ околностьта на Враца.

Th. Marschallianus Wlld. По трѣвениститѣ мѣста около Силистра и Орхание, разпространено.

Th. lanuginosus Mill. β) var. Kosteleckyanus Opitz. По трѣвениститѣ мѣста навредъ около Кюстендилъ, разпространено.

Th. praecox Opiz. По трѣвениститѣ мѣста и ливадитѣ около с. Своге, обикновено.

Th. heterotrichus Grsb. subsp. cinerescens Vel. Това ново за науката растение събирахъ около Карлово и Митиризово още прѣзъ 1899 год. Диагнозата му е публикувана въ Nachträge zur Flora von Bulgarien, 1903, p. 15.

Mentha silvestris L. Доволно разпространено растение около Ески-Джумая, Силистра, Своге, Враца, Орхание.

M. Pulegium L Край воднитѣ и мочурливитѣ мѣста при Ески-Джумая, Правецъ, Мездра—Орхание.

M. aquatica L. Обикновено растение около Ески-Джумая и Силистра.

Lycopus exaltatus L. Край воднитѣ мѣста при Силистра, Ески-Джумая, Орхание.

L. europaeus L. Обикновено около Враца, Своге и Врачешкия манастиръ.

Primulaceae Vent.

Lysimachia vulgaris L. Разпространено при Ески-Джумая, Своге, Скравена — Орхание.

L. punctata L. Край гориститѣ и водни мѣста при Ески-Джумая и Своге.

L. Numularia L. По влажнитѣ и крайпоточни мѣста около Ески-Джумая, Силистра, Своге, Вратца и Орхание.

Anagallis coerolea Schreb. По обработенитѣ мѣста около Вратца и Рашково при Орхание.

A. arvensis L. Обикновено растение около Ески-Джумая, Своге, Вратца, Правецъ.

Cyclamen coum Mill. Изъ Гюргенджийската гора около Силистра, разпространено.

Soldanella montana Wlld. По високитѣ алпийски ливади въ Вратчанския балканъ.

Primula elatior Jcq. Изъ скалиститѣ мѣста на Мургашъ, рѣдко.

P. officinalis Jcq. β) var. suaviolens Bert. По трѣвениститѣ мѣста навредъ около Орхание, разпространено.

P. minima L. По високитѣ планински мѣста въ Вратчанския балканъ.

Globularieae Camb.

Globularieae Willkommii Nym. По сухитѣ каменисти рътлини на Войводинъ долъ около Вратца, доволно разпространено.

G. cordifolia L. По камениститѣ мѣста около Бачковския манастиръ.

Plantagineae Vent.

Plantago major L. По пуститѣ и трѣвенисти мѣста около Силистра, Орхание, Правецъ, Своге и Вратца.

P. media L. Разпространено около Ески-Джумая, Силистра, Своге, Мездра, Гурково, Орхание.

P. gentianoides Smith. Срѣща се около Костенецъ.

P. lanceolata L. По трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая, Силистра, Своге, Вратца, Арабаконашкото дефиле, Орхание и Осиковица.

P. carinata Chx. По камениститѣ мѣста въ Чурешката планина, разпространено.

P. arenaria WK. По пѣсъчливитѣ и пуститѣ мѣста около Ески-Джумая и по шосето Скравена—Орхание.

Amarantacea Br.

Amarantus retroflexum L. По обработенитѣ мѣста и пжтищата около Орхание, изъ гюловетѣ въ Клисура и Вратца.

Albersia Blitum Kth. Срѣща се нарѣдко около Вратца и Клисура.

Polycnemum majus A. Br. Срѣща се тукъ-тамъ разсѣяно около Ески-Джумая и Орхание.

P. arvense L. Разпространено около Клисура и Вратца.

Chenopodiaceae (Br).

Beta trigyna WK. По трѣвениститѣ мѣста около Османъ-Пазаръ и въ турскитѣ гробища при Силистра.

Blitum virgatum L По трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая и Вратца

Chenopodium Bonus Henricus L. Доволно разпространено растение на Витине, Арабаконакъ и Мургашъ.

Ch. rubrum L. Разпространено около Клисура, Ески-Джумая и Силистра.

Ch. urbicum L. Срѣща се тукъ-тамъ около Враца и Орхание.

Ch. album L. Обикновено растение около Ески-Джумая, Правецъ, Силистра.

Ch. ficifolium Sm. По пуститѣ мѣста около Вратца.

Ch. Vulvaria L. По пуститѣ мѣста въ Вратца, Орхание и Осиковецъ.

Ch. Botrys L. По пѣсъчливитѣ и пуститѣ мѣста при Ески-Джумая, между с. Гурково, Скравена и Правецъ.

Cochia scoparia Schrad. Обикновено растение около Ески-Джумая и Орхание.

Atriplex rosea L. Доволно разпространено около Клисура, Силистра и Вратца.

Salsola Kali L. Това растение е доволно разпространено около Силистра.

Polygonaceae Lndl.

Rumex paluster Smilh. По блатиститѣ мѣста около Силистра.

P. conglomeratus Murr. По мочурливитѣ мѣста между Орхание и Мездра.

R. pulcher L. Обикновено растение около Бѣлащица и Падишъ при Клисура, Вратца и Силистра.

R. aquaticus L. По влажнитѣ мѣста на Раньовица въ Клисурската планина.

R. alpinus L. По високитѣ поляни на Капуджикъ въ Рахмаларската планина и въ Вратчанския балканъ.

R. Acetosa L. По ливадитѣ и трѣвеиститѣ мѣста навредъ около Ески-Джумая, Вратца, Силистра, Орханис, разпространено.

Polygonum viviparum L. По трѣвеиститѣ мѣста въ Клисурската планина, обикновено.

P. Bistarta L. Разпространено въ Рахмаларската планина.

P. Hydropiper L. Край поточнитѣ мѣста около Османъ-Пазаръ, Своге, Вратца, Сравнена — Орхание.

P. mite Schrk. Тукъ-тамъ при Орхание.

P. Persicfolium L. Разпространено около Вратца, Силистра и Правецъ.

P. alpinum All. По високитѣ алпийски трѣвенисти мѣста на Мургашъ, разпространено растение.

P. Convolvulus L. Край храсталацитѣ и нивитѣ около Вратца, Орхание — Рашково, Ески-Джумая, Скравена, обикновено.

Thymeleaea Juss.

Daphne Mezereum L. На Чамлж-дере при Клисура, разпространено.

****D. oleoides** Schreb. По варовититѣ склонове въ Врачанския балканъ. Цъвти прѣзъ априлъ и май. Това ново за българската флора растение до сега е извѣстно на Балканския полуостровъ въ Гърция, Македония, Тесалия и Черна гора. То се срѣща и на островъ Критъ.

Стъбло дървенисто, високо отъ 50—60 см., разклонено чадъровидно, покрито съ косъмци; листата сж обратно яйцевидни или елипсовидни, отжпени, на върха снабдени съ бодило, съвсѣмъ касоопашати, покрити съ жлезисти косъмци, или пъкъ биватъ съвсѣмъ гладки и капчести. Цвѣтчетата сж събрани въ купъ (кичори) отъ 3—8. Вѣнечнитѣ листчета сж бѣли, съ гжсти копринени власинки, изрѣзкитѣ продълговати или пъкъ закржглени, дълги колкото трѣбичката, или пъкъ по-кжсички. Плодчетата сж покрити съ мъховидни косъмци.

**D. Laureola L. Изъ храсталацитѣ и свѣтлитѣ гористи мѣста на Вайводинъ долъ, Градище и Бутовъ долъ, доволно разпространено растение.

За това растение още покойниятъ Ст. Георгиевъ съобщи въ статията си: „Материали за флората на Южна България“, (виж. Мсб. кн. I. 1889 год. стр. 241), че го е открилъ въ Шипченския балканъ, недалечъ отъ Габровския манастиръ. Обаче проф. I. Velenovský въ прѣдговора на своята Flora Bulgarica Supp. I. pag. VII. му обърна вниманието, че въпросното растение е погрѣшно опрѣдѣлено и че то не е *Daphne Laureola L.*, а е *Prunns Laurocerasus L.* Вслѣдствие тия и други бѣлѣжки на Веленовски, Георгиевъ като му отговори на всичко, най-сетнѣ се докосна и до въпросното растение, като призна че неговото опрѣдѣление е било погрѣшно, благодарение само на недостатъка отъ инструктивенъ материалъ, съ който си е служилъ при опрѣдѣлението му. Тия кратки бѣлѣжки счетохъ за нуждно да дамъ, за да се поясни, че растението сега за пръвъ пѫть е открито по горното мѣстонаходище, а не и по-рано. Понеже растението има голѣма прилика съ *Prunus Laurocerasus и Daphne Blagayana Fr.,* то за по-голѣма нагледность, излагамъ по-долу диагнозата му.

Daphne Laureola L. е храстъ високъ отъ 50—80 см., расте измежду листнатитѣ дървета, цъвти по тия мѣста, кѫдѣто слънчевитѣ лучи прониквать прѣзъ клоноветѣ на дърветата. Расте наймного по варовититѣ каменисти мѣста. Кората му е дебела, гладка, червеникаво-сива, стъблата по-крѣхки отъ тия на *Daphne Mezereum L.* Листата на по-младитѣ стъбла сѫ размѣстени, а по-старитѣ събрани на кичори (вкупъ); тѣ сѫ почти безопашати, по-старитѣ приличатъ на тия на *„зеленикатa“* (P. Laurocerasus), кожести, корави, отгорната имъ страна е лъскавосвѣтла и тъмнозелена, отдолната страна желтеникавозелена, прѣзъ срѣдата раздѣлени съ една издута желтозелена нерва. На дължина достигатъ отъ 5—8 см., а на ширина до 1 см.; формата имъ е ланцетна, по срѣдата биватъ най-широки, а пъкъ къмъ основата си постоянно се стѣсняватъ. Тѣ сѫ гладки (безъ косъмци), цѣлокрайни и изтрайватъ прѣзъ цѣлата зима. При настѫпване на пролѣтьта отъ пазухкитѣ на листата изкарватъ вкупъ отъ 3—6 цвѣтчета, образуватъ единъ гѫстъ гроздъ, който достига нагорѣ чакъ до върха на стеблото. Той има приятна и безврѣдна миризма, цвѣтнитѣ опашки сѫ кѫси, зеленожелтеникави и лиси (голи), прилистницитѣ имъ яйцевидни, тѫпи и зеленожълти. Цвѣтнитѣ коронки, които сѫ много по-кѫси отъ прилистницитѣ, сѫ четироцѣпнати, желтозелени, съ дълга, тѣсна желтозелена тръба. Тичинкитѣ сѫ по четири наредени въ два реда едни подъ други и сѫ тъй затворени въ коренката, че само горнитѣ съ своитѣ върхове се по-

даватъ на навънъ. Тичинковитѣ нишки сж прирастнали о цвѣта, само на върха, отъ около 2 мм. надължъ сж свободни, бѣли и съ оранжевожелти антери. Плодътъ отъ начало е зеленъ, послѣ почернява, яйцевиденъ, малко изостренъ и едносѣмененъ. Това растение досега е било извѣстно въ южна Европа, Унгария, Словения, Корутания, Хърватско, Седмиградско, Ромъния, Сърбия и Македония.

Lygia Passerina Fass. По камениститѣ припечни мѣста около Ески-Джумая и между с. Микре и Сопотъ.

Santalaceae Br.

Comandra elegans Rchb. По трѣвениститѣ мѣста изъ лозята около Силистра, разпространено.

Thesium bulgaricum Vel. По трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая и Турски-Изворъ—Орхание.

Th. montanum Ehrh. Разпространено по ливадитѣ на Чурешката планина.

Th. simplex. По трѣвениститѣ и камениститѣ мѣста на Сусанъ баиръ при Ловечъ, доволно разпространено растение.

Th. alpinum L. По високитѣ трѣвенисти мѣста и ливадитѣ на Мургашъ, рѣдко.

Aristolochieae E.

Asarum europaeum L. Край храсталацитѣ и гориститѣ мѣста около Ески-Джумая на Узунъ-орманъ, Своге и на Войводинъ-долъ при Вратца, обикновено.

Aristolochia Clematitis L. Разпространено около Еск-Джумая, Вратца, Скравена—Дерманци.

A. pallida Wlld. По каменисти рътлини около Царибродъ, разпространено.

Euphorbiacea.

Euphorbia Peplis L. Обикновено около Ески-Джумая, Ловечъ.

E. stricta L. Срѣща се тукъ-тамъ около Своге.

E. villosa. По трѣвениститѣ мѣста и ливадитѣ между Гуровото браннще и с. Хлѣвени.

E. dalmatica Vis. Край желѣзнопжтната линия около Своге.

E. nuda Vel. Край шосето Орхание—Скравена и около Вратца, разпространено.

E. rupestris Friv. По камениститѣ мѣста при с. Казичане около София.

E. agraria MB. Доволно разпространено растение около Силистра.

E. glareosa MB. По трѣвениститѣ мѣста около Ловечъ и Силистра.

E. virgata WK. По трѣвениститѣ мѣста изъ турскитѣ гробища при Силистра.

E. acuminata Lam. Доволно разпространено растение около Силистра и Ловечъ.

E. plathyphylla L. По трѣвениститѣ мѣста около Ловечъ и Турски Изворъ, обикновено.

Artocarpeae DC.

Ficus carica L. Доволно разпространено при Силистра.

Urtica urens L. Обикновено растение около Силистра, Вратца, Своге и Правецъ.

U. dioica L. Край храсталацитѣ при Вратца, Радотина и Силистра.

Parietaria erecta M.K. .По необработенитѣ мѣста при Ески-Джумая, Вратца и Гурково.

P. serbica Pančič. По пукнатинитѣ на варовититѣ скали на Башъ-бунаръ и Челинска стѣна около Ловечъ, твърдѣ разпространено растение.

Cannabineae L.

Humulus Lupulus L. Изъ храсталацитѣ въ околностьта на Ески-Джумая, Силистра, Вратца, Своге, Врачешкия манастиръ и Арабаконашкото дефиле.

Cannabis sativa L. Обикновено растение около Ески-Джумая, Вратца, Силистра, Литаково и Осиковица.

Ulmaceae Mirb.

Ulmus campestris (L) Sm. Изъ околностьта на Ески-Джумая, Вратца, Силистра и Своге.

U. montana Sm. Срѣща се твърдѣ нарѣдко въ Чурешката планина.

Juglans regia L. Обикновено растение около Ески-Джумая, Клисура, Силистра, Своге, Вратца, Радотина и Орхание.

Cupuliferae Rich.

Fagus silvatica L. Изъ лѣсоветѣ въ Чурешката и Правешката планина, обикновено.

Salicineae Rich.

Salix fragilis L. Край рѣчнитѣ мѣста около Ески-Джумая, Вратца и Силистра.

S. alba L. Обикновено около Орхание, Ески-Джумая, Правецъ, Силистра, Своге и Рашково.

Betulaceae Brtl.

Alnus glutinosa G. Доволно разпространено растение въ Чурешката и Мургашката планина.

Gnetaceae Bl.

Ephedra distachya L. По трѣвениститѣ и каменисти мѣста около Станимака, разпространено.

Monocotyledoneae.

Potamogetonea Bmrt.

Potamogeton crispus L. Изъ водитѣ при с. Умаревци около Ловечъ, разпространено.

Orchideae L.

Orchis Morio L. Обикновено около Ески-Джумая, на Кълнежа при Силистра и на Веслецъ около Вратца.

O. ustulata L. По ливадитѣ на Веслецъ около Вратца и Ески-Джумая.

O. coriophora L. Разпространено около Своге и Орхание.

O. tridentata Scp. На Чаталъ-чешме около Силистра, рѣдко.

O. Simia Lam. Край храсталацитѣ тукъ-тамъ около Ески-Джумая.

O. globosa L. По сѫщитѣ мѣста разпространено.

O. purpurea Huds. Край гориститѣ мѣста около Ески-Джумая и Вратца.

O. palustris Jcq. По блатиститѣ мѣста около Ески-Джумая, разпространено.

O. sambucina L. По трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая и Вратца.

Platanthera solstitialis Rchb. По трѣвениститѣ мѣста на Стратишъ около Ловечъ, Ески-Джумая и Вратца.

Satyrium hircinum L. Изъ напуснатитѣ лозя около Вратца и Ески-Джумая.

Irideae Br.

Iris Pseudocorus L. По мочурливитѣ мѣста около Ески-Джумая, Силистра, Вратца и Орхание.

I. graminea L. По трѣвениститѣ мѣста около Вратца; бълг.: *„пачи кракъ“*.

I. variegata L. По каменниститѣ мѣста около Ески-Джумая и Вратца.

Crocus moesiacus Lam. По трѣвениститѣ мѣста на Гюргенджийската гора при Силистра и Орхание.

Amaryllideae Br.

Galanthus nivalis L. Разпространено около Ески-Джумая, при Силистра на Гюренджийската гора, Орхание, обикновено.

G. gracilis Čel. Разпространено около Силистра.

Asparageae DC.

Ruscus Hypoglossum L. Срѣща се тукъ-тамъ разсѣяно изъ околностьта на Ески-Джумая, а тъй сжщо и на Дъвникъ при Вратца. Бълг.: *„залист“*.

R. aculeatus L. Доволно разпространено растение около Вратца.

Asparagus tenuifolius Lam. По сухитѣ каменисти и трѣвенисти мѣста около Османъ-Пазаръ и Вратца, разпространено.

A. officinalis L. По трѣвениститѣ мѣста и ливадитѣ навредъ около Силистра, Ески-Джумая, Своге, Орхание — Рашково и Вратца, разпространено.

Polygonatum verticillatum All. Изъ сѣнчеститѣ гористи мѣста на Арабаконакъ и Мургашъ балканъ.

P. multiflorum All. Доволно разпространено растение изъ околностьта на Ески-Джумая, Силистра и Радотина.

P. officinale All. По трѣвеннститѣ и каменисти склонове на Витине, а тъй сжщо и въ околностьта на Вратца.

Convalaria majalis L. Въ сѣнчеститѣ гористи мѣста около Ески-Джумая, с. Сребърна при Силистра, Вратца, а тъй сжщо и на Конарника около Орхание, разпространено.

Paris quadrifolia L. По сѣнчеститѣ гористи мѣста въ подножието на Мургашъ и Врачанския балканъ. Бълг.: *„вранско око“*.

Dioscoreae Br.

Tamus communis L. Доволно разпространено растение около Вратца и Своге — Церово.

Liliaceae DC.

Anthericum ramosum L. По сухитѣ трѣвенисти и скалисти мѣста въ подножието на Тикиската планина, а тъй сжщо между с. Абланица и Осиковецъ, разпространено.

Lilium Martagon L. Въ сѣнчеститѣ гористи мѣста и храсталацитѣ навредъ въ околностьта на Ески-Джумая и Орхание разпространено.

Fritillaria pontica Whlnb. Край храсталацитѣ и трѣвеннститѣ мѣста на Орта-тепе и Кюнтбунаръ при Ески-Джумая, разпространено.

Erythronium dens canis L. Доволно разпространено растение около с. Рашково и на Вайводинъ долъ около Вратца. Бълг.: *„кукулятъ стариц“* (Врачанско), *„костин зжп“* (Орханийско).

Gagea arvensis Dmrt. Schult. По обработенитѣ сухи мѣста навредъ около Ески-Джумая, Силистра и Вратца, разпространено.

G. lutea Ker. Schult. Срѣща се нарѣдко около Ески-Джумая, Вратца, Дерманци и Рашково.

G. minima Schult. По трѣвеннститѣ мѣста около Вратца и на Витине, рѣдко.

Ornithogalum chloranthum Saut. По угъритѣ между Мездра и Вратца, срѣща се рѣдко.

O. pyrenaicum L. По сухитѣ и припечни рътлини на Падишъ, Бѣла-вода, Селище, Равни дѣлъ около Клисура, а тъй сжщо и при Своге.

O. montanum Cyr. По южнитѣ склонове на Чурешката планина, малко разпространено растение.

O. nanum Sibth. По камениститѣ и трѣвенисти мѣста навредъ около Ески-Джумая, разпространено.

O. collinum Guss. Доволно разпространено растение около Орхание и Рашково.

O. umbollatum L. По трѣвениститѣ и припечни мѣста при Ески-Джумая и Микре — Абланица.

Scilla bifolia L. Обикновено растение въ околностьта на Ески-Джумая, градската гора при Силистра, Вратца и Орхание.

Hyacinthella Schur. H. laucophaea Stev. По сухитѣ каменисти рътлини на Раковецъ при с. Хотница, а тъй сѫщо и около Вратца.

Muscari tenuiflorum Tsch. По сухитѣ трѣвенисти мѣста около Своге, Вратца, Арабаконашкото дефиле, Витине, Осиковецъ, обикновено.

M. comosum Mill. Изъ ливадитѣ и трѣвениститѣ мѣста на Падишъ, Стайковица около Клисура, на Крайщето при Вратца и Силистра, разпространено.

M. racemosum Mill. Твърдѣ разпространено растение на Чатальчешме при Силистра, Литаково, Чурекъ планина, и на Крайщето около Вратца.

M. pyramidatum Vel. Срѣща се нарѣдко въ околностьта на Вратца.

Allium ursinum L Въ сѣнчеститѣ гористи мѣста около Вратца и Клисурската планина. Бълг.: *„мечи лук“*.

A. sibiricum W. По високитѣ планински мѣста въ Врачанския балканъ.

A. flavum L. По сухитѣ каменисти ридове навредъ около Османъ-Пазаръ, Осиковица — Правецъ, Своге и Вратца, разпространено.

A. flavum L. β) var. minus Boiss. По скалиститѣ припечни склонове въ Рахмаларската и Чурекската планина.

A. carinatum L. По крайщата на храсталацитѣ и гориститѣ мѣста навредъ по Клисурската и Мургашката планина разпространено.

A. rotundum L. Срѣща се твърдѣ нарѣдко по необработенитѣ мѣста въ околностьта на Силистра и Вратца.

A. sphaerocephalum L. По трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая, срѣща се твърдѣ нарѣдко.

Colchicaceae DC.

Colchicum autumnale. Изъ ливадитѣ и пасбищата при Ески-Джумая, на Крапецъ между Севлиево и Ловечъ. Това растение е доста много разпространено и въ околностьта на Вратца.

C. bulbocodioides MB. Доволно разпространено по припечнитѣ каменисти рътлини въ околностьта на Османъ Пазаръ.

Veratrum album L. var. Lobelianum Koch. По високитѣ планински пасбища и трѣвениститѣ мѣста въ Клисурската, Рахмаларската и Мургашката планина, навредъ изобилно.

Juncaceae Fr.

Juncus effusus L. По ливадитѣ и трѣвениститѣ мѣста въ околностьта на Вратца, и Орхание.

J. conglomeratus L. Разпространено навредъ около Клисура и Орхание.

J. trifidus L. По най-високитѣ алпийски каменисти склонове въ Тикиската планина, разпространено.

J. compressus Jacq. По влажнитѣ и мочурливи мѣста между с. с. Турски Изворъ и Правецъ, Вратца и Своге.

J. lamprocarpus Ehrh. Доволно разпространено растение изъ околностьта на Силистра, Ески-Джумая и Вратца.

J. atratus Krock. Твърдѣ много разпространено по мочурливитѣ ливади между с. с. Литаково и Рашково, Орханиска околия.

J. buffonius L. По пѣсъчливитѣ влажни и крайпоточни мѣста около Вратца, Орхание, Клисура и Тикиската планина, разпространено.

Luzula flavescens Gaud. Изъ горииститѣ мѣста въ Чурешката и Врачанската планина.

L. Forsteri DC. Срѣща се твърдѣ рѣдко изъ Арабаконашкия балканъ.

L. spadicea DC. По сухитѣ каменисти и припечни склонове на Булванджикъ и на Каменидица при Клисура.

L. maxima DC. Край горииститѣ мѣста на Борска занога, Козета стѣна и въ Троянския балканъ въ Тикиската планина, разпространено.

L. albida DC. По край лѣсоветѣ и каменииститѣ мѣста въ Тикинската и Витинската планина, обикновено.

L. campestris DC. Доволно разпространено растение въ околностьта на Вратца и Орхане.

L. spicata DC. Срѣща се съвсѣмъ рѣдко на Мургашъ.

Aroideae Juss.

Arum italicum Mill. Обикновено растение около Ески-Джумая, Патовъ долъ при Клисура, а тъй сжщо и при Орхание.

Lemnaceae Dmrt.

Lemna trisulca L. Изъ блатиститѣ мѣста около Силистра, разпространено.

Lemna minor L. Изъ воднитѣ мѣста при Орхание, Вратца и Силистра.

Typhaceae DC.

Typha latifolia L. Разпространено на Падишъ при Клисура и Орхание.

T. angustifolia L. Изъ воднитѣ мѣста въ околностьта на Ески-Джумая, Клисура, Орхание и Вратца.

Spargonium ramosum L. Доволно разпространено растение около Ески-Джумая, Орхание и Вратца.

Cyperaceae DC.

Carex divisa Hud. Разпространено на Витине и Своге.

C. vulpina L. По влажнитѣ трѣвенисти мѣста и ливадитѣ навредъ около Вратца и Литаково.

C. muricata L. По трѣвениститѣ мѣста по южнитѣ склонове на Чурешката планина.

C. echinata Murr. Доволно разпространено растение въ Врачанския балканъ.

C. leporina L. По трѣвениститѣ мѣста въ околностьта на Орхание, Вратца и Витине.

C. remota L. Изъ сѣнчеститѣ гористи мѣста въ Рахмаларската планина и Витине.

C. acuta L. По мочурливитѣ мѣста и блатата на Зелена-бара при Орхание и Своге.

C. vulgaris Fr. Обикновено растение по Чурешката-планина и Арабаконакъ.

C. gynobasis Vill. По припечнитѣ каменисти склонове между Курилово и Своге.

C. praecox Jacq. По трѣвениститѣ мѣста навредъ около Ески-Джумая и Радотина, разпространено.

C. glauca Scop По мочурливитѣ ливади и трѣвенииститѣ мѣста около Орхание и Ески-Джумая.

C. montana L. Изъ сѣнчеститѣ гористи мѣста на Мургашъ и Врачанския балканъ. Бълг.: *„зайчи хлябъ.“*

C. hirta L. Обикновено растение въ околностьта на Вратца, Своге, Силистра, Витине и Правецъ.

C. riparia Curt. Срѣща се нарѣдко край р. Искъръ при с. Своге.

C. Michelii Host. По крайщата на храсталацитѣ и лѣсоветѣ на Витине.

Eriophorum angustifolium L. По високитѣ планински ливади и трѣвенииститѣ мѣста въ Вратчанския балканъ, обикновено.

E. latifolia Hpe. По трѣвенииститѣ мѣста въ Клисурската и Чурешката планина.

E. gracile Koch. Срѣща се по-нарѣдко въ Вратчанския и Клисурския балканъ.

Scirpus pauciflorus Light. По мочурливитѣ мѣста на Мургашъ, срѣща се съвсѣмъ рѣдко.

S. lacustris L. Край воднитѣ и мочурливитѣ мѣста въ околностьта на Ески-Джумая.

S. silvaticus L. По блатиститѣ мѣста на Равни-дѣлъ, Върлищица и Падинъ около Клисура, Витинската-планина, Керезли-дере при Хлѣвени, Вратца, Арабаконашкото дефиле и Правецъ.

S. setaceus L. По влажнитѣ пѣсъчливи мѣста край р. Дунавъ около Силистра, срѣща се рѣдко.

S. Holoschoenus L. Доволно разпространено растение около Своге и Орхание.

S. compressus Pers. По влажнитѣ и мочурливи ливади въ Врачанския и Арабаконашкия балканъ.

Heleocharis palustris R. Br. Навредъ по мочурливитѣ мѣста и потоцитѣ при Клисура, Орхание, Вратца, Дерманци и Своге.

H. uniglumis Lnk. Срѣща се твърдѣ нарѣдко между Мездра и Вратца.

Cyperus flavescens L. По влажнитѣ пѣсъчливи мѣста разпространено около Вратца, Орхание, Рашково и Осиковецъ.

C. pannonicus Jacq. Съвсѣмъ рѣдко растение по пѣсъчливитѣ мѣста около Силистра.

C. fuscus L. По мочурливитѣ и влажнитѣ ливади на Зелена-бара между Орхание и Литаково, обикновено.

C. longus L. По блатиститѣ мѣста около Орхание, Вратца и Искърското дефиле.

C. glomeratus L Твърдѣ рѣдко растение по ливадитѣ между Правецъ и Орхание.

Gramineae Juss.

Chrysopogon Gryllus Trin. По трѣвениститѣ мѣста навредъ около Курилово, Осиковица, Вратца и Орхание, разпространено.

Andropogon Ischaemum L. По сухите трѣвенисти мѣста навредъ около Ески-Джумая, Орхание, Вратца и Витине, разпространено.

Setaria glauca PB. По ливадитѣ и трѣвениститѣ мѣста между Орхание и Рашково.

S. viridis PB. Доволно разпространено растение въ околностьта на Вратца и Осиковица.

Echinochloa grus galli PB. Изъ влажнитѣ пѣсечливи мѣста около Орхание, Литаково, Своге и Вратца.

Panicum sanguinale L. По сухитѣ трѣвенисти мѣста между Орхание и Мездра.

Tragus racemosus Hall. По пѣсъчливитѣ мѣста и пѫтищата навредъ около Силистра, Орхание, Вратца, София, Церово и Турски-Изворъ.

Leersia oryzoides Sw. Край блатиститѣ и мочурливи ливади на Зелена-бара между Орхание и с. Литаково, обикновено.

Cynodon Dactylon Pers. Доволно разпространено растение около Силистра, Вратца, Орхание, София и Осиковица.

Beckmannia erucaeformis Host. Изъ трѣвениститѣ мѣста около Своге и Орхание.

Anthoxanthum L. A odoratum L. Разпространено въ околностьта на Вратца, Орхание и Клисура.

Phalaris arundinacea L. Срѣща се рѣдко край р. Искъръ при Мездра.

Phleum serrulatum Boiss. По сухитѣ каменисти и припечни мѣста на Дръшанъ и Печковица около Ловечъ, разпространено.

Ph. asperum Vill. По ливадитѣ и трѣвениститѣ мѣста около Орхание и Ловечъ.

Alopecurus pratensis L. Разпространено около Ески-Джумая, Витине и Своге.

Cynosurus echinatus L. По обкопитѣ край шосето на Башбунаръ около Ловечъ, доволно разпространено растение.

Calamagrostis litorea DC. Разпространено по трѣвеништитѣ мѣста между Своге и Церово.

Stipa pennata L. Разпространено около Ески-Джумая.

Deschampsia flexuosa Trin. По трѣвениститѣ мѣста въ Врачанския балканъ и Витине.

Holcus lanatus L. По мочурливитѣ и влажнитѣ мѣста около Ески-Джумая и Своге.

Avena fatua L. Изъ нивитѣ около Ески-Джумая, обикновено.

Melica nebrodensis Parl. По сухитѣ трѣвенисти мѣста около Своге и Ловечъ.

M. uniflora Retz. Изъ сѣнчеститѣ гористи мѣста въ Арабаконашкото дефиле и Ески-Джумая.

Molinia coerolea Mch. По ливадитѣ и трѣвениститѣ мѣста около Ловечъ и Мургашъ.

Bromus inermis Leyss. Разпространено между Орхание —Мездра и на Хисара въ Ловечъ.

B. squarrosus L. По шосето Осиковица—Орхание, рѣдко.

B. patulus WK. Разпространено около Ловечъ и Орхание.

B. arvensis L. Обикновено растение около Силистра, Своге, Орхание—Правецъ.

Briza media L. По трѣвениститѣ мѣста около Ески-Джумая. Вратца, Своге, Витине и Орхание.

Eragrostis pilosa PB. По трѣвениститѣ мѣста около Клисура и Вратца.

E. minor Host. Разпространено по сжщитѣ мѣста.

Poa nemoralis L. Край сѣнчеститѣ гористи мѣста около Своге, Ловечъ и Вратца, разпространено.

P. compressa L. Доволно разпространено растение въ околностьта на Ловечъ.

P. annua L. Обикновено растение около Вратца и Орхание,

Hordeum maritimum Wth. По трѣвениститѣ мѣста около Вратца иАрабаконашкото дефиле и Своге.

H. murinum L. Обикновено растение около Ески-Джумая, Вратца, Орхание и Осиковица.

Aegilops cylindrica Host. Разпрастранено по сухитѣ мѣста на Хисара около Ловечъ.

Brachypodium pinnatum PB. По трѣвениститѣ мѣста на Липака около Ловечъ, разпространено.

B. silvaticum R. S. Край гориститѣ мѣста около Ловечъ, Орхание, Вратца и Чурешката планина.

Lolium rigidum Gaud. По камениститѣ мѣста около Ловечъ и Своге.

Cryptogamae vasculares.

Equisetaceae DC.

Equisetum arvense L. По нивитѣ около Ески-Джумая, Силистра, Своге, Рашково и Вратца.

E. Telmateja Ehrh. Разпространено около Вратца.

F. ramosum DC. Срѣща се тукъ-тамъ около Ески-Джумая.

Polypodiaceae (Br).

Pteris aquilina L. Твърдѣ разпространено растение около Ески-Джумая, Орхание, Правишкия балканъ и около Вратца.

Scolopendrium vilgare Sm. Разпространено растение около Ески-Джумая, Вратца и Орхание.

Asplenium Trichomanes L. Изъ камениститѣ мѣста около Ески-Джумая, Своге, Витине.

A. Adiantum nigrum L. Разпространено около Ески-Джумая, Клисура и Витине.

A. Ŕuta muraria L. По пукнатинитѣ на скалитѣ при Османъ Пазаръ, Своге, Вратца.

A. septentrionale Hull. Обикновено растение около Клисура и Своге.

A. lepidium Presl. По пукнатинитѣ по варовититѣ скали около Ловечъ, рѣдко.

Athyrium Filix femina Rth. Изъ сѣнчеститѣ гористи мѣста въ Клисурската планина.

Aspidium aculeatum Sw. По гориститѣ мѣста въ Клисурската планина и на Витине.

A. Lonchitis Sw. Разпространено въ Врачанския балканъ.

A. Filix mas Sw. Изъ сѣнчеститѣ гористи мѣста на Ранца боазъ около Ески-Джумая и Своге.

A. spinulosum DC. По гориститѣ мѣста въ Тикиската и Клисурската планина.

Cystopteris fragilis Bruh. Разпространено около Ески-Джумая и Арабаконашкото дефиле.

Polypodium vulgare L. По скалиститѣ мѣста около Вратца и Орхание, разпространено.

P. Dryopteris L. На Крумово кале около Ески-Джумая и Клисурския балканъ.

P. Phegopteris. Въ околностьта на Ески-Джумая и Тикийската планина.

Ceterach officinarum W. Обикновено въ Ески-Джумайския боазъ и Вратца.

Lycepodiaceae DC.

Lycopodium Selago L. По каменististѣ и трѣвенисти склонове въ Клисурската планина, разпространено.

L. clavatum L. Разпространено въ Рахмаларската и Тикиската планина.

Selaginella helvetica Lk. По трѣвениститѣ и каменисти мѣста на Борска занога въ Клисурската планина, разпространено.

София, 28 декември, 1903 год.

Изслѣдване дѣйствието на вжгледвуокиса (CO_2) върху хидратитѣ и карбонатитѣ на алкалиевитѣ и алкалоземнитѣ метали.[1])

Отъ д-ръ **П. Н. Райковъ.**

(Съобщение изъ химическата лаборатория при Университета въ София, приeто отъ Природо-медицинския клонъ на дружеството въ заседанието му на 4. X. 1904.)

Никоя друга група соли не е била изслѣдвана толкова рано и тъй обстоятелно, както карбонатитѣ на алкалиевитѣ — и алкалоземнитѣ метали. Нѣкои отъ тия карбонати, напр. калциевъ карбонатъ, се намиратъ готови въ природата въ голѣмо количество и играятъ важна роля въ образуването и прѣобразуването на земната кора, както и въ живота на организмитѣ. Други отъ тѣхъ пъкъ иматъ разнообразно приложение въ техниката и въ обикновения животъ. Поради това би трѣбало да се очаква, че познанията ни за тия съединения ще се отличаватъ съ пълнота и ясность, още повече че карбонатитѣ иматъ доста простъ съставъ и направа и тѣхното добиване и прѣобразуване не е свързано съ нѣкои особни трудности. Обаче това очакване не се потвърдява, когато прѣгледаме всичко, що е писано до сега за тия съединения. Направенитѣ до сега изслѣдвания съ алкалиевитѣ и алкалоземнитѣ карбонати сж още твърдѣ непълни, и постигнатитѣ резултати не сж свободни отъ противорѣчия, каквото да може човѣкъ да си състави сигурно понятие, както за броя на познатитѣ до сега карбонати отъ казанитѣ групи метали, тъй и за по-главнитѣ свойства на тия съединения. Тъй напр. отъ металитѣ натрий, калий, рубидий, цезий сж познати бикарбонати съ формула $M'HCO_3$, на които свойствата сж добрѣ проучени, обаче още не е рѣшено, дали металътъ литий, който образува първия членъ отъ елементитѣ на алкалиевата група, може сжщо да образува литиевъ бикарбонатъ, който да е траенъ,

---

[1]) Съ позволението на Природно-медицинския клонъ тая статия ще се напечата едноврѣменно и въ списанието „Chemiker-Zeitung".

ако не въ свободно състояние, то поне въ воденъ растворъ. Наистина отдавна се знае, че срѣденъ литиевъ карбонатъ, Li_2CO_3, който малко се разтваря въ чиста вода, се разтваря значително повече въ вода, която е наситена съ вжгледвуокисъ (вжгленна киселина); обаче отъ всички досегашни изслѣдвания нищо сигурно не се знае, да ли срѣденъ литиевъ карбонатъ, кога е разтворенъ въ наситена съ вжгледвуокисъ вода, се намира въ разтвора непромѣненъ, или пъкъ заедно съ разтварянето си той се прѣвръща въ литиевъ бикарбонатъ или въ нѣкой другъ киселъ литиевъ карбонатъ, напр. литиевъ зесквикарбонатъ, $Li_4H_2(CO_3)_3$ и др.

Още по-интересенъ примѣръ въ това отношение прѣдставя най-обикновениятъ отъ карбонатитѣ — калициевъ карбонатъ ($CaCO_3$). Въ ржководството по химия отъ Graham-Otto[1]) намираме за тоя карбонатъ слѣднитѣ редове: „Вода, която съдържа вжгленна киселина, разтваря отъ калциевъ карбонатъ много повече, отколкото чиста вода, като при това се образува, *както се казва,* лесно разтворимъ калциевъ бикарбонатъ. Обаче Lassaigne намѣри въ такъвъ растворъ на една молекула калциевъ окисъ (CaO) шесть молекули вжгледвуокисъ (CO_2). Сжщо и Reynold твърди, че въ такъвъ растворъ калциевъ карбонатъ се намира непромѣненъ като срѣденъ карбонатъ“. Наистина покрай тия противоречиви резултати и мнѣния изслѣдванията на Treadwell и Reuter въ по-ново врѣме хвърлиха малко свѣтлина върху засегнатия тукъ въпросъ, все пакъ обаче въпросътъ за състоянието на калциева карбонатъ, разтворенъ въ вода, която е наситена съ вжгледвуокисъ, си остана и слѣдъ казанитѣ изслѣдвания още нерѣшенъ.

Освѣнъ бикарбонати вжглената киселина е въ състояние да образува и други групи кисели карбонати, напр. зесквикарбонати, $M'_4H_2(CO_3)_3$, и тетракарбонати, $M'H_3(CO_3)_2$. Отъ първитѣ до сега е познатъ само натриевъ зесквикарбонатъ, $Na_4H_2(CO_3)_3$, който се намира готовъ въ природата въ голѣми количества и се отличава съ голѣма трайность. Отъ другитѣ горѣпоменати метали досега не сж познати зесквикарбонати; дали обаче такива карбонати не могатъ да сжществуватъ поне въ воденъ растворъ, не е още установено. Сжщо нищо още не знаемъ по въпроса, дали алкалиевитѣ и алкалоземнитѣ метали сж способни да образуватъ съ вжгленна киселина тетракарбонати, подобни на алкалиевитѣ тетраоксалати.

[1]) Graham-Otto's ausführliches Lehrbuch der anorganischen Chemie. Fünfte Auflage B. II, 2. стр. 600.

Отъ казаното до тука се вижда ясно, колко оскждни сж още знанията ни за карбонатитѣ на алкалиевитѣ и алкалоземнитѣ метали. Трѣба да се забѣлѣжи още, че досегашнитѣ изслѣдвания на тия соли сж имали частиченъ характеръ, като сж засѣгали ту единъ, ту другъ карбонатъ, а не е имало още едно систематично изслѣдване на всички алкалиеви и алкалоземни карбонати по една и сжща метода. Прѣдъ видъ на всичко това се заловихъ да проуча систематически промѣнитѣ, които ставатъ съ хидратитѣ — или срѣднитѣ карбонати отъ казанитѣ метали, кога дѣйствуваме върху воднитѣ имъ разтвори съ вжгледвуокисъ (вжгленна киселина). Употрѣбената за тая цѣль метода се отличава отъ методитѣ, прилагани до сега, както по своята значителна простота, тъй и по голѣмата си точность.

За изслѣдване промѣнитѣ, които ставатъ съ хидрати или неутрални карбонати, кога ги разтворимъ въ вода, наситена съ вжгледвуокисъ, досега сж употрѣбявани главно слѣднитѣ методи: 1) дѣйствуватъ по единъ или по другъ начинъ съ излишно количество вжгледвуокисъ върху хидратитѣ или карбонатитѣ отъ въпроснитѣ метали и се стремятъ да изолиратъ въ чисто състояние новополучения карбонатъ, който би се образувалъ при това, и тогава чрѣзъ анализиране опрѣдѣлятъ негова съставъ; 2) дѣйствуватъ при извѣстни условия съ опрѣдѣленъ обемъ вжгледвуокисъ върху опрѣдѣлено количество разтворъ отъ изслѣдвания хидратъ или карбонатъ и заключаватъ по количеството на абсорбирания обемъ вжгледвуокисъ или пъкъ по негова порциаленъ натискъ; да ли се е образувалъ нѣкой новъ карбонатъ и какъвъ; и 3) дѣйствуватъ съ излишно количество вжгледвуокисъ върху разтворъ отъ изслѣдвания хидратъ или карбонатъ и слѣдъ това опрѣдѣлятъ чрѣзъ анализиране количеството на основата и на вжгледвуокиса, които се намиратъ въ разтвора; при това или оставятъ „свободния вжгледвуокисъ“ въ разтвора при опрѣдѣленъ натискъ и температура, или пъкъ прѣдварително го изпждатъ изъ разтвора, като при това се стараятъ да не засегнатъ и оня вжгледвуокисъ, който би се намиралъ свързанъ въ разтвора. По послѣдната метода Treadwell и Reuter[1]) направиха своитѣ интересни изслѣдвания по разтворимостьта на калциева — и магнезиева карбонатъ въ вода, „отъ които слѣдва, че калциевъ

[1]) F. P. Treadwell и M. Reuter. „Uber die Löslichkeit der Bikarbonate des Calciums und Magnesiums.“ Въ Zeitschrift für anorganische Chemie, Band XVIII (1898), p. 170.

бикарбонатъ вѣроятно сѫществува въ водния разтворъ отъ калциевъ карбонатъ, когато е наситенъ съ вѫгледвуокисъ."[1])

Методата, която употрѣбявамъ за горната цѣль, се състои въ това, че опрѣдѣлямъ теглото на вѫгледвуокиса, който е нуженъ за да се насити при обикновенъ натискъ и температура извѣстно количество отъ изслѣдвания хидратъ или карбонатъ, разтворенъ въ опрѣдѣлено количество вода. Ако при това се знае, какво количество по тегло вѫгледвуокисъ се поглъща отъ сѫщо такова количество чиста вода при сѫщитѣ горни условия, то намѣреното въ карбонатния разтворъ излишно количество абсорбиранъ вѫгледвуокисъ може да се съдържа въ разтвора само като „химически свързанъ" съ зетия хидратъ или срѣденъ карбонатъ. Понеже, както е познато, разтворимостьта на единъ газъ въ вода се намалява, ако ѝ прибавимъ нѣкоя соль, то слѣдва отъ това, че намѣреното по горния начинъ количество „химически свързанъ" вѫгледвуокисъ може да бѫде малко по-малко, но не и по-голѣмо отъ дѣйствително химически свързаното количество CO_2. Разликата по между имъ е незначителна, за това тя сама по себе не може да видоизмѣнява чувствително полученитѣ резултати, ако би че се остави безъ внимание. Въ приведенитѣ по-долу опити тая разлика е зета прѣдъ видъ и е корегирана по възможность източно. За пълното насищение на зетото количество хидратовъ или карбонатовъ разтворъ съ вѫгледвуокисъ, пропущахъ отъ послѣдния умѣрено силенъ токъ прѣзъ разтвора, до като се констатираше, че не ставаше повече поглъщане на газа. Понеже при обикновени условия всѣкой газъ съдържа малко или голѣмо количество вода, като водна пара, и понеже количеството на водната пара се промѣнява споредъ условията, въ които се поставя газътъ, то слѣдва, че, когато вѫгледвуокисътъ прѣминува прѣзъ изслѣдвания хидратовъ или карбонатовъ разтворъ, той може да остави въ послѣдния една часть отъ влагата си, или пъкъ да отнеме една часть отъ водата на разтвора. Това би попрѣчило да можемъ да опрѣдѣлимъ, колко вѫгледвуокисъ е абсорбиранъ до пълно насищение на зетото количество разтворъ. Нека си прѣдставимъ, че вѫгледвуокисътъ е напълно освободенъ отъ влагата си, прѣди да отиде въ разтвора на изслѣдвания хидратъ или карбонатъ, то оная часть отъ газа, която не сколасва да се абсорбира отъ разтвора, а тече понататъкъ, ще отнеме отъ разтвора извѣстно количество вода. Ако обаче тъй увлажненията газъ бѫде пропуснатъ прѣзъ тѣла, който отново му отнематъ

[1]) O. Dammer. Handbuch der anorganischen Chemie. Band IV, p. 495. (1903 г.).

всичката влага, и ако това става при такива условия, че количеството на така отнетата влага може точно да се опрѣдѣли, то ще сме въ положение да опрѣдѣлимъ точно, колко вжгледвуокисъ е билъ потрѣбенъ на зетото количество разтворъ, за да се насити напълно. До сжщия резултатъ бихме дошли сжщо, ако можехме тъй да урегулираме влагата на вжгледвуокиса, че той да бждѣше точно толкова влаженъ, когато излиза изъ разтвора, колкото влаженъ е билъ, когато е влизълъ въ него. Въ такъвъ случай количество тона водата въ зетия разтворъ би останало прѣзъ врѣме на опита непромѣнено; затова разликата между теглата на разтвора прѣди и послѣ опита щѣше да изразява непосрѣдствено количество на погълнатия вжгледвуокисъ за пълното насищане на разтвора. И двата тия принципа бидоха приложени на практика при описанитѣ по-долу опити.

По методата, която почива на първия принципъ, работихъ, както слѣдва: Нужния за опита вжгледвуокисъ добивахъ въ Киповъ апаратъ, отдѣто газътъ (CO_2) послѣдвателно прѣминуваме прѣзъ слѣднитѣ шишета, въ които се намирала вещества, назначени за пълното му изсушаване: 1) едно промивателно шише съ около $^1/_4$ литра разрѣденъ воденъ разтворъ отъ калиевъ карбонатъ (K_2CO_3), въ което CO_2 се прѣчистяше отъ диритѣ хлороводородъ, които увлича при изтичането си изъ Кипова апаратъ; 2) два високи цилиндра, въ които имаше по около $^3/_4$ килограма стопяванъ зърнестъ калциевъ хлоридъ ($CaCl_2$); 3) едно промивателно шише съ около $^1/_2$ кгр. концентрирана сѣрна киселина (H_2SO_4); 4) двѣ U-формени тржби, напълнени съ фосфоренъ пентокисъ (P_2O_5)) и снабдени съ тѣсенъ „каналъ“ (тржбитѣ лежаха на масата въ хоризонтално положение); 5) найпослѣ газътъ течеше прѣзъ двѣ U-формени тржбици, каквито се употрѣбяватъ при елементарната анализа за поглъщане водната пара, въ които имаме по 15 ccm. концентрирана сѣрна киселина. Чрѣзъ прѣтегляне тия двѣ — „контролни“ — тржбици отъ врѣме на врѣме можеше да се контролира, дали вжгледвуокисътъ, слѣдъ като прѣминеше прѣзъ толкова сушилни вещества, бѣше напълно изсушенъ. Отъ „контролнитѣ тржбици“ вжгледвуокисътъ отиваше въ *„опитната тжрбица“*, която имаше формата на U и съдържаше точно 15 ccm отъ изслѣдвания хидратовъ или карбонатовъ разтворъ. Отъ тукъ непогълнатата часть отъ газа минуваше послѣдователно прѣзъ три „сушни“ тржбици като горнята, въ които имаше по 15 ccm концентр. H_2SO_4, назначена за изсушаване на овлажнѣлия газъ. Най-послѣ идѣше една малка прѣдпазителна тржбица съ концентирана сѣрна киселина, която прѣдпазваше сѣрната кис. въ послѣдната „сушна“ тржбица отъ непо-

срѣдствено допиране съ въздуха. Употрѣбението на толкова много и разнообразни вещества за сушение на вжгледвуокиса се оказа за необходимо, за да може да се запази теглото на „контролнитѣ тржбици“ прѣзъ врѣме на опита приблизително непромѣнено.[1])

Прѣди да се почнеше пропущането на вжгледвуокиса, шестьтѣ тржбици съ сѣрна киселина и съ раствора (контролнитѣ, опитната и сушнитѣ) се прѣтегляха по отдѣлно съ точность до 0.1 милиграма. Съ сжщата точность се прѣтегляше и зетото количество хидратовъ или карбонатовъ растворъ въ опитната тржбица. Слѣдъ това се почеваше пропущането на вжгледвуокиса прѣзъ тъй нагласения уредъ. Слѣдъ изтичането на единъ часъ тржбицитѣ се прѣтегляха отново, послѣ което прѣзъ тѣхъ се пропущаше по сжщия редъ отново въ продължение на единъ часъ вжгледвуокисъ и пакъ се прѣтегляха. Това се повтаряше до тогава, до когато сумата на теглата на „опитната“ тржбица и на тритѣ „сушни“ не растѣше повече. Тоя моментъ настжпаше обикновено слѣдъ третето тегляне на тржбицитѣ, послѣ което тѣхното тегло захващаше полека-лека да намалява. Неговото настжпане показваше, че изслѣдваниятъ растворъ бѣше вече наситенъ съ вжгледвуокисъ, а послѣдвалото слѣдъ това бавно намаляване на общото тегло на казанитѣ четири тржбици е слѣдствие отъ непълно изслушяване на вжгледвуокиса въ тритѣ „сушни тржбици“. Неточностьта, която би произлѣзла отъ това, е обаче, както ще видимъ, за врѣмето, прѣзъ което трае опитътъ, толкова незначителна, че е безъ значение за точностьта на резултата, особно пъкъ ако изслѣдваниятъ растворъ е концентриранъ.

По тая метода бидоха изслѣдвани хидратитѣ или срѣднитѣ карбонати на всички алкалиеви и алкалоземни метали, но понеже, както ще видимъ по-нататъкъ, методата, която почива на втория споменатъ по-горѣ принципъ, се отличава съ по-голѣмка точность, отколкото горѣописаната, то не искамъ да привеждамъ тукъ всичкитѣ получени резултати, а ще се ограничa за примѣръ съ описването само на единъ опитъ, и то съ растворъ отъ калиевъ карбонатъ (K_2CO_3). Отъ тоя опитъ ще се види, както сжщностьта на методата, тъй и точностьта на полученитѣ по нея резултати. За изслѣдване употрѣбихъ химически чистъ калиевъ карбонатъ, растворенъ въ дестилирана

---

[1]) Трѣба да отбѣлѣжа, че и при толкова старателно изсушаване на вжгледвуокиса, той все не можеше да се получи напълно сухъ, което се виждаше отъ това, че при продължително течение на газа теглата на „контролнитѣ тржбици“ все пакъ се увеличаваха равномѣрно, макаръ и много бавно. Това показва, че отнемането послѣднитѣ дири влага отъ нѣкой газъ е свързано съ голѣми трудности.

вода. Отъ тоя разтворъ зехъ въ „опитната тржбица“ 16.3569 грама, а въ него имаше споредъ направената анализа 1.8794 грама K_2CO_3. Слѣдъ като пропущахъ прѣзъ тоя разтворъ, по казания начинъ, CO_2 въ продължение на 6 часа, теглото на „опитната тржбица“ заедно съ разтвора бѣше се намалило съ 0.3662 гр., а теглата на другитѣ 5 тржбици съ концентрирана сѣрна кис. бѣха се увеличили по редъ, както слѣдва: на двѣтѣ контролни тржбици съ 0.0420, 0.0208, а на тритѣ сушни тржбици — съ 1.0494, 0.0197 и 0.0190 гр. Изобщо сумата на теглата на четиритѣ послѣдни тржбици (опитната и на тритѣ сушни) бѣше се увеличила съ 0.7219 гр. Слѣдъ получването на това максимално увеличение теглото на казанитѣ четири тржбици, пропущахъ прѣзъ тржбицитѣ по сжщия редъ CO_2 още 6 часа и прѣтеглихъ тржбицитѣ отново. Петьтѣ тржбици съ конц. H_2SO_4 бѣха увеличили сега първоначалнитѣ си тегла както слѣдва: 0.0448, 0.0208, 1.1774, 0,0194 и 0.0190, а опитната тржбица съ разтвора бѣше изгубила отъ първоначалното си тегло всичко 0.5040 гр. Увеличението общото тегло на послѣднитѣ четири тржбици бѣше сега спаднало на 0.7120 гр. Приведенитѣ числа показватъ ясно както чувствителността на методата, тъй и факта, че слѣдъ 6-часово пропущане CO_2 карбонатниятъ разтворъ е билъ напълно наситенъ съ въглеувуокисъ. Числото 0.7219 отговаря на онова количество въгледвуокисъ, което е било задържано въ казанитѣ четири тржбици и като „химически свързанъ“ и като „механически задържанъ“. Съ специални опити се намѣри, че, ако при горния опитъ замѣстимъ карбонатовия разтворъ съ сжщо толкова чиста вода и повторимъ опита по сжщия начинъ, то четиритѣ тржбици (опитната и тритѣ сушни) уголѣмяватъ общото си тегло съ 0.1256 гр. Това число отговаря на онова количество въгледвуокисъ, което нарекохме „механически задържано“ въ четиритѣ тржбици.[1]) Ако го извадимъ отъ намѣреното по-горѣ максимално число 0.7219, ще намѣримъ, че при горния опитъ е билъ „свързанъ химически“ 0.5963 гр. въгледвуокисъ. За да се прѣвърне зетото за опита количество (1.8794 гр.) срѣденъ калиевъ карбонатъ (K_2CO_3) въ калиевъ бикарбонатъ ($KHCO_3$) теоретически е нужно 0.5977 гр. въгледвуокисъ. Това число е почти идентично съ опитно намѣреното (0.5963), а съвпадението имъ дава право да направимъ слѣднитѣ заключения за състоянието на калиева карбонатъ въ водния му разтворъ, на-

[1]) „Механически задържаното“ количество CO_2 отговаря на физически разтвореното количество CO_2 и на въглеувуокиса, който изпълня празднината въ тржбицата вмѣсто по-прѣдишния въздухъ.

ситенъ съ вжгледвуокисъ: 1) Понеже намѣреното въ разтвора излишно количество вжгледвуокисъ (0.5963) може да се задържи въ разтвора, само ако бжде химически свързано, и понеже то се съвпада напълно съ онова количество CO_2, което отговаря на калиевъ бикарбонатъ, то слѣдва, че при горнитѣ условия всичкиятъ срѣденъ калиевъ карбонатъ се е прѣвърналъ напълно само въ калиевъ бикарбонатъ; 2) металътъ калий не е въ състояние при казанитѣ условия да образува тетракарбонатъ, $KH_3(CO_3)_2$, който да отговаря на калиевъ тетраоксалатъ, $KH_3(C_2O_4)_2$ и 3) не е още рѣшено, дали прѣвръщането на срѣденъ калиевъ карбонатъ (K_2CO_3) въ калиевъ бикарбонатъ ($KHCO_3$) става непосрѣдствено или пъкъ посрѣдствено, като се образуватъ при това врѣменно калиевъ зесквикарбонатъ, $K_4H_2(CO_3)_3$, а може би и други нѣкои кисели калиеви карбонати. Особноститѣ на самата метода не ѝ позволяватъ да даде опрѣдѣленъ отговоръ на послѣдния въпросъ, понеже, ако би и да се образуватъ при опита казанитѣ кисели карбонати, то тѣ отъ понататъшното дѣйствие на излишния CO_2 сигурно биха се прѣвърнали непосрѣдствено въ калиевъ бикарбонатъ, а това прѣвръщане не би могло да се констатира по постепенното уголѣмяване теглото на четиритѣ споменати по-горѣ тржбици.

Много по-голѣмъ изгледъ за получаване сигуренъ отговоръ на въпроса, дали калий може да образува зесквикарбонатъ или не, обѣщава прѣвръщането на калиевъ бикарбонатъ въ срѣденъ калиевъ карбонатъ чрѣзъ пропущане прѣзъ воденъ разтворъ на първия бавенъ въздушенъ токъ при обикновена температура. Понеже това прѣвръщане ще става чрѣзъ много бавно изгубване CO_2 отъ страна на бикарбоната, то, ако би че калий може да образува зесквикарбонатъ, то той при казанитѣ условия непрѣмѣнно ще трѣба да се образува, а това образуване сигурно чувствително ще намали скоростьта на постепенното изпжждане CO_2 изъ разтвора. Сжщо има значителна вѣроятность, при такова бавно прѣвръщане на бикарбоната въ срѣденъ карбонатъ, да се образува нѣкой другъ межденъ киселъ карбонатъ, който да е въ разтворъ тъй постояненъ, че да не се разпада по-нататъкъ отъ дѣйствието на въздуха. Такъвъ моментъ въ реакцията веднага би се позналъ по това, че теглото на четиритѣ тржбици би прѣстанало да се намалява повече. За природата на такъвъ киселъ карбонатъ въ разтвора бихме сждили сигурно по количеството на CO_2, който ще се намира още въ казанитѣ 4 тржбици. Подобни опити направихъ съ бикарбонати на нѣколко отъ разгледванитѣ тукъ групи метали, обаче нѣкои отъ тѣхъ траяха

повече отъ 60 часа, поради което точностьта на полученитѣ резултати по казанитѣ по-горѣ причини се накърняватъ значително. Опититѣ въ тая посока, които обѣщаватъ интересни резултати, ще бждатъ прѣдметъ на особна студия, като при това се направятъ нуждпитѣ видоизмѣнения въ методата. Тукъ ще спомена само изобщо, че за нѣкои бикарбонати отъ изслѣдванитѣ метали, както напр. за натриевъ бикарбонатъ и бариевъ бикарбонатъ, се констатира сигурно образуването на междни кисели карбонати, които сж трайни въ воденъ разтворъ.

Както споменахъ по-горѣ, по токо що описаната метода изслѣдвахъ хидратитѣ или срѣднитѣ карбонати на всички алкалиеви — и алкалоземни метали. Полученитѣ при това резултати даватъ окончателенъ отговоръ на поставения по-горѣ въпросъ. Обаче по казаната по-горѣ причина ще се ограпича само съ приведения до тукъ единъ опитъ и ще прѣмина къмъ изложение на методата, която се гради на втория принципъ, споменатъ по-горѣ.

Втората метода е въ сжщность само видоизмѣнение на горѣописаната, отъ която се отличава по това, че употрѣбяванията за реакцията въгледвуокисъ вмѣсто да бжде изсушаванъ, прѣди да достигне опитната тржбица съ карбонатовъ разтворъ, напротивъ бива увлажняванъ до толкова, че кога прѣминува прѣзъ карбонатовия разтворъ, не промѣнява степеньта на влажностьта си. Това видоизмѣнение, направено по прѣдложението на приятеля ми г-нъ д-ръ А. Христовъ, се показа твърдѣ цѣлесъобразно. Отъ направенитѣ опити се видѣ, че казаната цѣль може да се постигне най-лесно, ако пропущаме въгледвуокиса прѣдварително прѣзъ шишета, които съдържатъ вмѣсто сушни вещества (като H_2SO_4, $CaCl_2$ и P_2O_5) отъ сжщия хидратовъ или карбонатовъ разтворъ, който изслѣдваме. Съ прѣминуването си прѣзъ тия *„регулирни шишета“* въгледвоукисътъ придобива оная степень отъ влажность, съ която той прѣминува прѣзъ „опитнитѣ тржбици“ съ хидратовия или карбонатовия разтворъ, безъ да я промѣни. Поради това количеството на водата въ зетото за опита количество карбонатовъ разтворъ остава прѣзъ врѣме на опита непромѣнено. По тоя простъ начинъ се отстраняватъ усложненията, които при първата метода се причиняваха отъ „странствуването“ на водата отъ изслѣдвания разтворъ въ послѣдуещитѣ тржбици съ концентрирана сѣрна киселина — „сушни тржбици“. Понеже урегулирването на влажностьта на въгледвуокиса става главно въ първото „регулирно шише“, прѣзъ което той минува, слѣдъ като изтече отъ Кипова апаратъ, то слѣдва

че урегулирването ще може да става толкова по-съвършено, колкото повече карбонатовъ разтворъ се намира въ това шише и обратно. Направенитѣ опити съ разтвори отъ разни соли потвърдиха напълно горнитѣ теоретически съображения. Тия опити именно показаха, че, слѣдъ като разтворътъ въ опитната тръбица е наситенъ съ вѫгледвуокисъ по казания редъ, теглото на тръбицата не се промѣнява повече ни най-малко, ако пропущаме по-нататъкъ вѫгледвуокисъ дори и въ продължение на десетина часа.

Съ отстраняване „странствуването“ на водата на карбонатова разтворъ отъ една тръбица въ друга методата допуща да употрѣбимъ при единъ и сѫщъ опитъ едновремѣнно нѣколко „опитни тръбици“ съ изслѣдвания разтворъ, като ги свържемъ послѣдователно една съ друга, и полученият резултатъ въ всѣка една такава тръбица може да се разглежда като резултатъ отъ отдѣленъ самостоятеленъ опитъ. Това обстоятелство дава възможность да контролираме съ голѣма точность получванитѣ отъ опита резултати, още повече, че числото на отдѣлнитѣ опитни тръбици съ изслѣдвания разтворъ, които можемъ да употрѣбимъ при единъ опитъ, е неограничено, и реакциитѣ въ всѣкоя отъ тѣхъ ставатъ едновремѣнно, при едни и сѫщи външни условия. При описанитѣ по-долу опити зимахъ обикновено по три „опитни тръбици“, въ които туряхъ по еднакви количества отъ изслѣдвания разтворъ; тѣ се оказаха достатъчни, за да може да се контролира получваниятъ резултатъ.

Опититѣ по тая метода се извършатъ по слѣдния начинъ: Получваниятъ въ Киповъ апаратъ вѫгледвуокисъ прѣминува най-първо прѣзъ едно промивателно шише, въ което има около $^1/_4$ литра отъ хидратова — или карбонатова разтворъ, който трѣба да изслѣдваме; отъ тамъ той протича послѣдователно прѣзъ 4 U-формени тръбици, въ които има по около 20 ccm. отъ сѫщия разтворъ. Слѣдъ това газътъ прѣминува послѣдователно прѣзъ тритѣ „опитни тръбици“, въ които има точно по 15 ccm. отъ изслѣдвания хидратовъ или карбонатовъ разтворъ и най-послѣ прѣзъ една сѫщо такава тръбица съ малко разтворъ, която прѣдпазва разтвора въ послѣдната опитна тръбица отъ непосрѣдствено допиране до въздуха. Прѣди да се почене пропущането на CO_2, тритѣ опитни тръбици, както и разтворътъ въ тѣхъ, се прѣтеглятъ съ точность до 0·1 мгр. Слѣдъ това се пропуща прѣзъ тѣхъ бавенъ токъ отъ CO_2 и слѣдъ всѣкой $^1/_2$ или 1 часъ тритѣ опитни тръбици се прѣтеглятъ, за да се контролира ходътъ на реакцията. Пълно насищение на разтвора съ CO_2 настава

обикновено слѣдъ 1 часъ, но въ нѣкои случаи се изисква за това и повечко врѣме. За по-голѣма сигурность, слѣдъ като настжпи моментътъ на насищението, пропущаме вжгледвуокисъ още $^1/_2$ или 1 часъ. По тоя начинъ изслѣдвахъ хидратитѣ или пъкъ срѣднитѣ карбонати на всичкитѣ алкалиеви — и алкалоземни метали. На слѣднитѣ страници сж описани самитѣ опити и полученитѣ при това резултати:

1. *Литий.* Литий е едничкиятъ алкалиевъ металъ, отъ който още не е добитъ бикарбонатъ. Въ това отношение, както и по труднорастворимостьта на срѣдния му карбонатъ, той образува прѣходъ отъ алкалиевитѣ къмъ алкалоземнитѣ метали. Доста отдавна е познато, че срѣденъ литиевъ карбонатъ се разтваря по-лесно въ вода, наситена съ CO_2, отколкото въ чиста вода, но да ли той се намира въ разтвора непромѣненъ или пъкъ се е прѣвърналъ въ киселъ карбонатъ и въ какъвъ, досегашнитѣ изслѣдвания по тоя въпросъ не сж могли да дадатъ сигуренъ отговоръ. Затова и не се знае още, да ли литиевъ бикарбонатъ, който е нетраенъ въ свободно състояние, може да сжществува поне въ воденъ разтворъ. Въ нѣкои химически ржководства по тоя въпросъ нищо не се споменува. Напр. въ Dammer'овото ржководство[1]) е казало само слѣдньото: „Въ вода наситена съ CO_2, Li_2CO_3 се разтваря повече, отколкото въ чиста вода. При изпарване на водата изъ разтвора се утайва срѣденъ карбонатъ". Въ други пъкъ, както напр. въ ржководството на Graham—Otto, се допуща, че по-голѣмата разтворимость на Li_2CO_3 въ вода, наситена съ CO_2, отколкото въ чиста вода се длъжи вѣроятно на образуването на литиевъ бикарбонатъ. Отъ казаното се вижда, че въпросътъ за сжществуването на литиевъ бикарбонать стои още не рѣшенъ.

Опита съ литиевъ карбонатъ направихъ, като зехъ въ три „опитни тржбици" слѣднитѣ количества наситенъ воденъ разтворъ отъ тая соль: 15.4754, 15.2249 и 15.9080 гр., въ които имаше 0.1873, 0.1842 и 0.1889 гр. Li_2CO_3. Като пропущахъ прѣзъ разтворитѣ CO_2 и прѣтегляхъ тржбицитѣ слѣдъ всѣкой половинъ часъ, оказа се, че слѣдъ второто прѣтегляне разтворитѣ бѣха вече наситени съ CO_2. Продължихъ да пропущамъ CO_2 още единъ часъ и послѣ спрѣхъ опита. Теглата на тритѣ тржбици по редъ бѣха се увеличили съ 0.1633, 0.1592 и 0.1634 гр. Ако извадимъ отъ тия числа по 0.0420 — съ което число се увеличава теглото на

---

[1]) Dammer. Handbuch der anorganischen Chemie, II. 2, стр. 227.

всѣка „опитна тржбица“, ако направимъ сжщия опитъ вмѣсто съ разтворъ, съ сжщо толкова чиста вода — то оставатъ слѣднитѣ числа: 0.1213, 0.1172 и 0.1214, които отговарятъ на „химически свързания вжглеядвуокисъ въ тритѣ тржбици. За да се прѣобърнатъ зетитѣ за опити количества Li_2CO_3 въ $LiHCO_3$, изискватъ се теоретически слѣднитѣ количества вжглеядвуокисъ: 0.1112, 0.1092 и 0.1121 гр. Намѣренитѣ количества CO_2 сж по-голѣми отъ теоретическитѣ съ 0.0101, 0.0079 и 0.0092 гр., което отговаря на около 9% отъ новосвързания CO_2.

Отъ полученитѣ при тоя опитъ резултати слѣдва: 1) кога пропущаме CO_2 прѣзъ воденъ разтворъ отъ срѣденъ литиевъ карбонатъ до пълно насищение на разтвора, послѣдниятъ задържа не само толкова CO_2, колкото би абсорбирала съотвѣтно количество чиста вода, но още и значително количество „излишенъ“ CO_2. Послѣдниятъ би могълъ да се застои въ разтвора, само ако бждѣше химически свързанъ съ срѣдния литиевъ карбонатъ. Отъ това слѣдва, че въ разтвора трѣбва да се намира киселъ литиевъ карбонатъ, което, както ще видимъ по-нататъкъ, се потвърдява и по другъ начинъ. Понеже количеството на „излишния“ CO_2 е достатъчно, за да се прѣвърне всичкиятъ зетъ срѣденъ литиевъ карбонатъ, Li_2CO_3, въ литиевъ бикарбонатъ, $LiHCO_2$, споредъ слѣдното равенство:

$$Li_2CO_3+CO_2+H_2O=2LiHCO_3,$$

то слѣдва съ голѣма вѣроятность, че въпросниятъ киселъ карбонатъ е литиевъ бикарбонатъ, който е траенъ въ воденъ разтворъ. 2) Понеже количеството на „излишния“ CO_2 е съ около 9% по-голѣмо отколкото е нужно за прѣвръщане всичкия зетъ Li_2CO_3 въ $LiHCO_3$, слѣдва, че една часть отъ образувания $LiHCO_3$ се е прѣобърнала въ другъ още по-киселъ карбонатъ. Такиви карбонати сж възможни теоретически нѣколко, но най-вѣроятно е, че се е образувалъ литиевъ тетракарбонатъ, $LiH_3(CO_3)_2$. 3) Дали прѣвръщането на срѣдния литиевъ карбонатъ въ литиевъ бикарбонатъ е станало непосрѣдствено или пъкъ чрѣзъ посрѣдството на литиевъ зесквикарбонатъ, $Li_4H_2(CO_3)_3$, който да се е образувалъ врѣменно като междинъ продуктъ, не може да се познае отъ горния опитъ.

2. *Натрий.* Тоя елементъ е единственъ между алкалиевитѣ метали, който образува освѣнъ бикарбонатъ, още и зесквикарбонатъ, $Na_4H_2(CO_3)_3$. Натриевъ зесквикарбонатъ, който стои по срѣдата между срѣдния натриевъ карбонатъ и натриевъ бикарбонатъ, е, както е познато, твърда, постоянна соль, намира се въ голѣми ко-

личества готова въ природата и се внася въ търговията подъ название Urao или Tronasoda. Тя се образува, кога прѣвръщаме при сгодни условия Na_2CO_3 и $NaHCO_3$ единъ въ други. Прѣдъ видъ на това бѣше интересно да се прослѣди, дали, кога дѣйствуваме съ CO_2 върху воденъ разтворъ отъ сода, реакцията не ще се спре поне врѣменно, щомъ срѣдниятъ карбонатъ се прѣвърне въ натриевъ зесквикарбонатъ, което сигурно би се познало по това, че теглата на опитнитѣ тржбици не биха се повече увеличавали.

За изслѣдване се зеха въ тритѣ опитни тръбици слѣднитѣ количества воденъ разтворъ отъ натриевъ карбонатъ: 16.8605, 15.9634 и 16.0164 гр., въ които имаше: 1.0807, 1.0233 и 1.0274 гр. Na_2Co_3. Пропущането на CO_2 прѣзъ разтвора трая 5 часа, послѣ което теглата на тржбицитѣ бѣха се увеличили съ 0.4940, 0.4703 и 0.4740 гр. Слѣдъ като извадимъ отъ тия числа по 0.0420 (ср. литий), остава въ тритѣ тржбици 0.4520, 0.4283 и 0.4320 гр. химически свързанъ вжгледвуокисъ. За прѣвръщане въ натриевъ бикарбонатъ зетитѣ количества натриевъ карбонатъ трѣбатъ теоритически слѣднитѣ количества CO_2: 0.4481, 0.4242 и 0.4259 гр. Значи въ тритѣ тржбици е намѣрено 0.0039, 0.0041 и 0.0061 гр. CO_2 повече, което отговаря на $1-1^1/_2\%$ отъ новосвързания CO_2. Дали при горнята реакция се е образувалъ като межденъ продуктъ врѣменно натриевъ зесквикарбонатъ, не може да се познае по промѣната на теглото на тржбицитѣ. Но че такъвъ карбонатъ се образува при пропущане въздушенъ токъ прѣзъ воденъ разтворъ отъ натриевъ бикарбонатъ, видѣхме по-горѣ.

Намѣренитѣ при горния опитъ резултати показватъ слѣдното: 1) натрий не е въ състояние да образува при обикновени условия натриевъ тетракарбонатъ, $NaH_3(CO_3)_2$, който да е траенъ поне въ воденъ разтворъ при излишекъ отъ CO_2. Дали намѣрениятъ незначителенъ излишекъ отъ $1-1^1/_2\%$ CO_2 е билъ въ разтвора свързанъ като тетракарбонатъ, не се знае; изглежда по-вѣроятно, че той е резултатъ отъ нѣкакъвъ недостатъкъ въ опита; и 2) натриевъ карбонатъ въ воденъ размѣръ се прѣвръща отъ излишекъ CO_2 изключително въ натриевъ бикарбонатъ, безъ да може при това да се констатира поне врѣменно образуване на натриевъ зесквикарбонатъ, като межденъ продуктъ. Послѣдниятъ фактъ е интересенъ въ това отношение, че въ литературата[1]) има мнѣние, какво

[1]) Сравни: E. Schmidt. Ausführliches Lehrbuch der pharmaceutischen Chemie Zweite Auflage. Band I, p. 568.

ако дѣйствуваме съ CO_2 върху твърда счукана сода, ужъ се образувалъ най-първо натриевъ зесквикарбонатъ, който послѣ прѣминувалъ въ бикарбонатъ.

Калий. Отъ тоя металъ сѫ познати до сега сигурно само срѣденъ карбонатъ и колиевъ бикарбонатъ. Прѣдъ видъ на голѣмото сходство на калий съ натрий и прѣдъ видъ на сравнително голѣмата трайность на натриева зесквикарбоннтъ, до сега сѫ направени доста много опити за добиване калиевъ зесквикарбонатъ; при все това още не се знае положително, дали калий може да образува такъвъ киселъ карбонатъ или не. Даннитѣ по тоя въпросъ въ химическата литература сѫ твърдѣ противорѣчиви помежду си. Така напр. Rose, Berzelius и Berthollet съобщаватъ, че сѫ сполучили да добиятъ калиевъ зесквикарбонатъ по нѣколко начина. Въ противоположность на това пъкъ други химици като Gmelin, Kraut, Trömmer и др. пишатъ, че тоя карбонатъ не се образува ни най-малко по методитѣ показани отъ първитѣ химици. Въ рѫководствито на Graham-Otto[1]) е казано по тоя въпросъ слѣдното: „не е още сигурно установено, дали калий образува зесквикарбонатъ.“

За изслѣдване зехъ въ три опитни трѫбици слѣднитѣ количества воденъ разтворъ отъ калиевъ карбонатъ: 16.7223, 16.7160 и 16.3985 гр., въ които имаше 1.9214, 1.9206 и 1.8842 гр. K_2CO_3. Като пропущахъ прѣзъ разтвора CO_2 въ продължение на два часа, бѣше се наситилъ вече, и теглата на трѫбицитѣ бѣха се увеличили съ 0.6807, 0.6660 и 0.6513 гр. Като извадимъ по 0.0420 (вижъ при литий), оставатъ слѣднитѣ количества химически свързанъ CO_2 въ тритѣ трѫбици: 0.6387, 0 6242 и 0.6093 гр. За да се прѣвърнатъ зетитѣ количества K_2CO_3 въ $KHCO_3$ потрѣбни сѫ слѣднитѣ количества CO_2: 0.6111, 0,6109 и 05992 гр. Или въ тритѣ трѫбици е намѣрено по около 4% CO_2 повече, отколкото е било потрѣбно за образувание калиевъ бикарбонатъ. Прѣзъ врѣме на опита не може́ да се познае по промѣната на теглата на трѫбицитѣ, дали прѣвръщането на K_2CO_3 въ $KHCO_3$ става направо или посрѣдствено — чрѣзъ врѣменно образуване калиевъ зесквикарбонатъ, $K_4H_2(CO_3)_3$ като срѣденъ продуктъ.

Отъ полученитѣ резултати слѣдва: 1) че при дѣйствието на излишенъ CO_2 върху воденъ разтворъ отъ K_2CO_3 получава се като краенъ продуктъ калиевъ бикарбонатъ; 2) това прѣвръщане става

[1]) Graham-Otto. Lehrbuch der Chemie III p. 204.

вѣроятно непосрѣдствено, и 3) полученият излишъкъ около $4^0/_0$ CO_2 се е намиралъ въ разтвора твърдѣ вѣроятно свързанъ съ съотвѣтно количество калиевъ бикарбонатъ въ форма на калиевъ тетракарбонатъ, или на другъ нѣкой киселъ карбонатъ, който е стоялъ въ разтвора уравновѣсенъ съ бикарбоната и съ свободния CO_2.

Рубидий. Отъ тоя металъ сж познати до сега сигурно срѣденъ рубидиевъ карбонатъ, Rb_2CO_3, и рубидиевъ бикарбонатъ, $RbHCO_3$. Erdmann и Kothner[1]) добиха единъ киселъ рубидиевъ магнезиевъ карбонатъ, $RbMgH(CO_3)_2$ който е твърдѣ траенъ и при 60° не се промѣнява отъ CO_2. Съотвѣтенъ простъ рубидиевъ карбонатъ, $Rb_3H(CO)_2$, още не е познатъ.

За опита съ тоя металъ зехъ въ тритѣ тржбици слѣднитѣ количества воденъ разтворъ отъ рубидиевъ карбонатъ: 16.4996, 15.8050 и 15.9117 гр., въ които имаше 1.5064. 1.4430 и 1.4527 гр. Rb_2CO_3. Слѣдъ като пропущахъ CO_2 въ продължение на 1 часъ, разтворътъ бѣше вече наситенъ. Теглата на тритѣ опитни тржбици бѣха се увеличили съ: 0.3293, 0.3149—0.3166 гр. Като извадимъ отъ тѣхъ по 0.0420 (Вижъ при литий), намираме, че въ тритѣ тржби сж били свързани химически слѣднитѣ количества CO_2: 0,2873, 0.2729 и 0.2746 гр. За да се прѣвърнатъ въ $RbHCO_3$ зетитѣ количества Rb_2CO_3 изискватъ се слѣднитѣ количества CO_2: 0.2872, 0.2751 и 0.2769 гр.

Полученитѣ резултати показватъ: 1) че рубидий не може да образува при обикновени условия рубидиевъ тетракарбонатъ дори и въ воденъ разтворъ, и 2) че отъ излишенъ CO_2 рубидиевъ карбонатъ въ воденъ разтворъ се прѣвръща само въ рубидиевъ бикарбонатъ. Да ли при това се образуватъ врѣменно като срѣдни продукти други нѣкои кисели карбонати, остава нерѣшено.

5. *Цезий*. Познати сж до сега само срѣденъ цезиевъ карбонатъ и цезиевъ бикарбонатъ.

За моитѣ опити зехъ доста силно концентриранъ воденъ разтворъ отъ срѣденъ рубидиевъ карбонатъ, и то въ тритѣ тржбици слѣднитѣ количества разтворъ: 16.8612. 16.8417 и 16.9199 гр., въ които имаше: 2.3049, 2.3023 и 2.3137 гр. Cs_2CO_3. Слѣдъ като пропущахъ 2 часа CO_2, разтворитѣ бѣха вече наситени, и теглатата на тржбицитѣ бѣха се увеличили съ: 0.3580, 0.3539 и 0.3577 гр. Като извадимъ по 0.0420 (ср. при литий!), оставатъ въ тржбицитѣ слѣднитѣ количества химически свързанъ CO_2: 0.3160, 0.3119 и

[1]) Liebig's Annalen, 294, стр. 73. (1896 год.).

0.3157 гр. За прѣвръщане въ цезиевъ бикарбонатъ зетитѣ количества цезиевъ карбонатъ потрѣбни сж: 0.3112, 0.3112 и 0.3109 гр. CO_2. Ако приемемъ, че намѣрениятъ, около 1%, излишенъ CO_2 произлиза отъ неточность въ опита, то слѣдва отъ полученитѣ резултати, че металътъ цезий не може да образува при обикновени условия цезиевъ тетракарбонатъ, а отъ дѣйствието на излишенъ CO_2 изцѣло се прѣвръща въ цезиевъ бикарбонатъ.

Докато отъ елементитѣ на алкалиевата група само литий не може да образува бикарбонатъ, който да е траенъ въ изолирано състояние, отъ алкалоземнитѣ метали до сега още не е познатъ нито единъ бикарбонатъ. Дори още не се знае, да ли подобни бикарбонати могатъ да сжществуватъ поне въ воденъ разтворъ и въ присжтствие на излишенъ свободенъ CO^2. Не липсуватъ изслѣдвания въ тая посока поне за нѣкои отъ тия метали, обаче полученитѣ резултати сж още твърдѣ непълни и несигурни, за да можемъ да извадимъ отъ тѣхъ пъленъ и сигуренъ отговоръ на въпроса за състоянието на алкалоземнитѣ карбооати въ воденъ разтворъ, наситенъ съ CO_2. Чрѣзъ слѣднитѣ опити се прави, както ще видимъ, значителна крачка напрѣдъ за разяснение на тоя въпросъ.

Калций. Отъ калций е познатъ до сега сигурно само срѣденъ карбонатъ, $CaCo_3$. Той е въ чиста вода, речи, напълно неразтворимъ, но значително лесно се разтваря въ вода, която е наситена съ CO_2. При бързо или бавно излетяване на вжгледвоукиса изъ разтвора се отдѣля отново срѣденъ калциевъ карбонатъ. На подобни процеси въ природата се дължи, както е извѣстно, постоянното странствуване на калциитѣ отъ едно мѣсто на друго по нашата земя. Затова правилното разяснение механизма на разтварянето на срѣденъ калциевъ карбонатъ въ вода, съдържаща CO_2, прѣдставя значителенъ интересъ не само за химика, но сжщо и за геолога и ботаника. При все това тоя важенъ и на гледъ толкова простъ процесъ още не е разясненъ съ изискваната ясность и сигурность. Даннитѣ по него въ литературата не сж лишени отъ противорѣчия. Както видѣхме по-горѣ, нѣкои химици считатъ, че разтварянето на срѣденъ калциевъ карбонатъ въ вода, наситена съ CO_2, е чисто физически процесъ, при който карбонатътъ не прѣтърпѣва химическа промѣна. Въ геологическата литература пъкъ тоя

процесъ смятрятъ обикновено за химически, тъй напр. Креднеръ, като разправя за образуването на сталактититѣ,[1]) пише въ своята геология: „. . . . . Най-обикновено е било това съ разтвори отъ калциевъ бикарбонатъ, отъ който при изпарването водата или чрѣзъ изпжждане полусвързаната вжгленна киселина съ атмосференъ въздухъ калциевъ карбонатъ се утайва като сталактитъ".

Изслѣдванията на Treadwell и Reuter[2]) по разтворимостьта на калциева и магнезиева бикарбонатъ въ вода хвърлиха значителна свѣтлина върху въпроса за състоянието на калциева карбонатъ въ наситена съ CO_2 вода; обаче и съ тия обстоятелни изслѣдвания не може да се даде окончателенъ отговоръ на горния въпросъ, което се вижда отъ слѣдния цитатъ, дѣто сжшеврѣменно е скицирана и методата на изслѣдванията имъ: „Наситихме вода въ затворенъ сждъ съ CO_2 и съ CaO, така че парциалниятъ натискъ на CO_2 бѣше равенъ на една атмосфера. Разворътъ, съ който бѣше напълнено до срѣдата едно голѣмо шише, остана слѣдъ прѣцѣждането му и при сжщия парциаленъ натискъ на CO_2 прѣзъ нѣколко дни бистъръ; сжщо тъй остана непромѣнена и концентрацията на разтвора относително калциева окисъ, което се вижда отъ съобщенитѣ анализи. Сега измѣстихме съ въздухъ полека-лека една часть отъ CO_2, който стоеше въ шишето надъ разтвора, до като захвана да се утайва калциевъ карбонатъ. При тоя моментъ въ водата се намираше максимално количество калциевъ карбонатъ, което тя може да разтвори при дадената температура и парциаленъ натискъ. Чрѣзъ постепенно намаляване парциалниятъ натискъ на CO_2 изъ разтвора се отдѣляше все повече калциевъ карбонатъ, и когато парциалниятъ натискъ на CO_2 достигна до О, прѣстана вече да се отдѣля калциевъ карбонатъ. Сега разтворътъ съдържа, както ще видимъ отъ по-нататъкъ съобщенитѣ анализи, тъкмо толкова калциевъ окисъ и CO_2, колкото сж нужни за образуване калциевъ бикарбонатъ, $CaH_2(CO_3)_2$. Отъ това слѣдва, че разтворътъ прѣдставя воденъ разтворъ отъ калциевъ бикарбонатъ."

Заключението, което Treadwell и Reuter правятъ възъ основа на резултатитѣ отъ анализата, не може да има оная доказателна сила, каквато тѣ му приписватъ; то трѣба да се разглежда само като едно вѣроятно заключение, което може да бжде и погрѣшно, тъй

[1]) H. Credner. Elemente der Geologie. Шесто изданіе, стр. 224.
[2]) T. P. Treadwell и M. Reuter. „Ueber die Löslichkeit der Bicarbonate des Calciums und Magnesiums." Въ „Zeitschrift für anorganische Chemie." XVII (1898 год.), стр. 170—204.

като авторитѣ не сж доказали, че всичкиятъ CO_2 въ разтвора е билъ свързанъ съ срѣдния карбонатъ, а не билъ физически разтворенъ въ водата покрай срѣдния карбонатъ, напр. въ смисълъ на Raynold, който твърди, че калициевъ карбонатъ се намира непромѣненъ въ водния си разтворъ дори и при голѣмъ излишъкъ отъ свободенъ CO_2. Затова при резюмирането на въпросната работа въ допълнителния томъ отъ ржководството по химия отъ Dammer'a[1]) е казано: „Treadwell и Reuter намѣриха, че калциевъ бикарбонатъ *вѣроятно* сжществува въ вода, която е прѣчистена отъ излишния си CO_2." Опититѣ на Tr. и R. засѣгатъ само случая, когато водата не съдържа свободенъ CO_2, затова тѣ не сж въ състояние да ни дадатъ отговоръ на въпроса, въ какво състояние се намира калциевъ карбонатъ, кога е разтворенъ въ вода, наситена съ CO_2, или когато разтворътъ съдържа поне извѣстно количество свободенъ CO_2, както е случаятъ съ тая соль, кога е разтворена въ природнитѣ води.

За да се постигне по възможность въ по-кжсо врѣме пълнонасищение на водата съ калциевъ карбонатъ, излѣзохъ при слѣдния опитъ не отъ готовъ калциевъ карбонъ, а отъ калциевъ хидратъ. Въ тритѣ опитни тржбици зехъ слѣднитѣ количества бистъръ, наситенъ воденъ разтворъ отъ калциевъ хидратъ: 14.2230, 15.7168 и 15.2755 гр., въ които се съдържа: 0.0196, 0.0217 и 0.0211 гр. $Ca(OH)_2$. При пропущането на CO_2 най-първо се образуваше утайка, която отъ по-нататъшното пропущане на CO_2 полека-лека се разтвори почти всичката, като остана неразтворено само незначително количество. Като пропущахъ CO_2 единъ часъ, разтворътъ бѣше вече наситенъ, но за сигурность продължихъ опита още единъ часъ. Слѣдъ това врѣме теглата на опитнитѣ тржбици бѣха се увеличили съ: 0.0659, 0.0670 и 0.0689 гр. Слѣдъ изваждане отъ тѣхъ по 0.0420 (в. при литий), остава въ тритѣ тржбици слѣдното количество химически свързанъ CO_2: 0.0239, 0.0250 и 0.0269 гр. За прѣвръщане на зетитѣ количества $Ca(OH)_2$ въ калциевъ бикарбонатъ, $CaH_2(CO_3)_2$, сж потрѣбни слѣднитѣ количества CO_2: 0.0233, 0.0258 и 0.0271 гр.

Опитно намѣренитѣ количества CO_2 сж почти идентични съ ония, които теоретически сж нуждни за образуване калициевъ бикарбонатъ, отъ което слѣдва съ голѣма вѣроятность, че разтворениятъ калциевъ карбонатъ се намира въ разтвора като калициевъ бикарбонатъ, разтворенъ въ наситена съ CO_2 вода. Чрѣзъ това мнѣнието

---

[1]) Dammer. Haudbuch der anorganischen Chemie. Band IV, p. 495 (1903 год.).

на Treadwell и Reuter за вѣроятното сѫществуване на калциевъ бикарбонатъ въ воденъ разтворъ придоби нова подкрѣпа. Съ получениятѣ при горния опитъ резултати сѫщеврѣменно се доказа несъстоятелностьта на Lassaigne-овитѣ[1]) твърдения, какво въ воденъ разтворъ отъ $CaCO_3$, наситенъ съ CO_2, числата на молекулитѣ на CaO и CO_2 ужъ стояли помежду си както 1 къмъ 6, отъ което той заключава, че въ такъвъ разтворъ разтворниятъ $CaCO_3$ сѫществува като „Sechsfach kohlensaures Salz, $CaO+6CO_2$." Полученитѣ отъ горния опитъ резултати показватъ сѫщо, че металътъ калций не може да образува тетракарбонатъ и въ воденъ разтворъ въ присѫтствие на излишенъ CO_2. Дали обаче той може да образува калциевъ сесквикарбонатъ, остава за сега нерѣшено.

Стронций. Сѫщо и отъ тоя алкалоземенъ металъ е познатъ до сега само срѣденъ карбонатъ, $SrCO_3$. По-лесното разтваряне на тоя карбонатъ въ наситена съ CO_2 вода, отколкото въ чиста вода се смятя като физически процесъ, така че се приима, какво въ такъвъ разтворъ стронциевъ карбонатъ се намира непромѣненъ. Въ съгласие съ това въ химическата литература нищо не се споменува за стронциевъ бикарбонатъ или за другъ нѣкой киселъ странциевъ карбонатъ.

За слѣдния опитъ зехъ въ тритѣ опитни трѫбици слѣднитѣ количества наситенъ воденъ разтворъ отъ стронциевъ хидратъ: 16.1234, 15.1152 и 16.8124 гр., въ които се намираха: 0.0946, 0.0887 и 0.0928 гр. $Sr(OH)_2$. Бѣлата утайка, която се образува, когато запропущахъ CO_2 прѣзъ разтвора, остава отъ по-нататъшното дѣйствие на CO_2 повидимому непромѣнена. Пропущането на CO_2 трая всичко 2 часа, послѣ което разтворитѣ бѣха напълно наситени, и теглата на трѫбицитѣ бѣха се увеличили съ: 0.0857, 0.0817 и 0.0852 гр. Слѣдъ като извадимъ отъ послѣднитѣ по 0.0420 (в. при литий), оставатъ въ тритѣ тѫрбици слѣднитѣ количества химически свързанъ CO_2: 0.0437, 0.0397 и 0.0432 гр. За да се прѣвърнатъ въ срѣденъ стронициевъ карбонатъ, $SrCO_3$, зетитѣ за опита количества страницievъ хидратъ, потрѣбни сѫ слѣднитѣ количества CO_2: 0.0342, 0.0321 и 0.0335 гр. Ако извадимъ тия числа отъ намѣренитѣ при горния опитъ, оставатъ отъ намѣренитѣ количества CO_2 слѣднитѣ количества като излишъкъ: 0.0095, 0.0076 и 0.0097 гр. CO_2, които съставятъ 23—28% отъ количеството на свързания CO_2.

---

[1]) Chemisches Centralblatt, 1848 г. стр. 574.

Полученията съ стронциевъ хидратъ резултатъ не е тъй благоприятенъ, както оня съ калциевъ хидратъ, за да може да се направи вѣроятно заключение за сѫществуването на стронциевъ бикарбонатъ въ водния му растворъ. Именно намѣренитѣ количества CO_2 сѫ недостатъчни, за да се прѣвърне зетото количество $Sr(OH)_2$ въ $SrH_2(CO_3)_2$. Тѣ сѫ сѫщо тъй недостатъчни дори и за образуване стронциевъ зесквикарбонатъ, — за която цѣль е потрѣбно 0.0513 гр. CO_2. Затова най-правилно би било да се каже, че отъ дѣйствието на излишенъ CO_2 върху воденъ растворъ отъ стронциевъ хидратъ, послѣдният се врѣвръща въ срѣденъ стронциевъ карбонатъ, отъ който около $^1/_4$ се прѣвръща въ бикарбонатъ $SrH_2(CO_3)_2$ и се разтваря, а останалитѣ $^3/_4$ отъ образуваното количество $SrCO_3$ оставатъ непромѣнени като неразтворима утайка. И наистина, както ще видимъ по-нататъкъ, въ смѣсьта се намира разтворенъ киселъ стронциевъ карбонатъ.

Горният резултатъ показва сѫщо, че металътъ стронций не е въ състояние да образува тетракарбонатъ; но дали той може да образува зесквикарбонатъ или другъ нѣкой киселъ карбонатъ, остава на бѫдещитѣ опити да отговорятъ.

Барий. Отъ барий е познатъ сигурно само срѣденъ бариевъ карбонатъ, $BaCO_3$.

Boussingault твърди, че се образува бариевъ зесквикарбонатъ, $Ba_2H_2(CO_3)_3$, кога дѣйствуваме съ $BaCl_2$ върху растворъ отъ натриевъ зесквикарбонатъ, $Na_4H_2(CO_3)_3$, обаче това още не е потвърдено отъ другиго. Сѫщо още не е потвърдено мнѣнието на Schlösing,[1]) какво въ воденъ растворъ отъ срѣденъ бариевъ карбонатъ, наситенъ съ CO_2, ужъ се намиралъ бариевъ бикарбонатъ, $BaH_2(CO_3)_2$, който не може да се изолира въ свободно състояние. Lassaigne, който изслѣдвалъ разтворимостьта на $BaCO_3$ „въ въ вода, която е наситена съ CO_2, при 10°С. и при 755 м. м. атмосференъ натискъ", намѣрилъ, че въ такъвъ растворъ на 1 малекула BaO се намира 6 мол. CO_2, отъ което той заключава, че въ такъвъ растворъ срѣдниятъ бариевъ карбонатъ се намира раствореиъ като „sechsfach kohlensaures Salz, $BaO+6CO_2$".

За изслѣдване зехъ въ тритѣ трѫбици: 15.6703, 15.4258 и 15.6748 гр. бистъръ воденъ растворъ отъ бариевъ хидратъ. Въ тѣхъ имаше: 0.3661, 0.3603 и 0.3662 гр. $Ba(OH)_2$. Слѣдъ като пропущахъ 4 часа въздухъ, образуваната първоначално бѣла утайка

[1]) Dammer. Handbuch der anong. Ch. B· II, 392.

остана като че непромѣнена отъ по-нататъшното дѣйствие на CO_2. Слѣдъ пълното насищение съ CO_2 теглата на тржбицитѣ бѣха се увеличили съ 0.1424, 0.1401 и 0.1389 гр. Слѣдъ като извадимъ по 0.0420 (в. при литий), остава въ тритѣ тржбици 0.1004, 0.0981 и 0.0969 гр. химически свързанъ CO_2. За да се прѣвърне въ срѣденъ бариевъ карбонатъ, $BaCO_3$, зетото количество $Ba(OH)_2$, трѣбатъ слѣднитѣ количества CO_2: 0.0939, 0.0925 и 0.0940 гр. Отъ сравнението на тия числа съ горнитѣ излиза, че въ тржбицитѣ е имало 0.0065, 0.0056 и 0.0029 гр. CO_2 повече, което образува отъ 3 до 7% отъ свързаното количество CO_2.

Намѣрениятъ съ $Ba(OH)_2$ разултатъ отговаря на оня съ $Sr(OH)_2$, само че при първия е намѣрено сравнително много по-малко излишенъ CO_2, отколкото при послѣдния. Тоя „излишенъ" CO_2, както ще видимъ, се намира въ разтвора не като свободенъ газъ, а е свързанъ химически съ една часть отъ $BaCO_3$ въ видъ на киселъ бариевъ карбонатъ. Опитътъ показва слѣдователно, че кога дѣйствуваме съ излишенъ CO_2 върху $Ba(OH)_2$, образува се главно неразтворима утайка отъ $BaCO_3$ и една незначителна часть отъ послѣдния се прѣвръща въ киселъ бариевъ карбонатъ, който се разтваря въ водата. Още не е рѣшено, дали разтворениятъ киселъ карбонатъ е бариевъ бикарбонатъ или бариевъ зесквикарбонатъ. Твърдението на Lassaigne, че въ наситена съ CO_2 вода бариевъ карбонатъ се прѣвръща въ $BaO+6CO_2$ и тукъ противоречи на намѣренитѣ отъ мене резултати, както това бѣше и при метала калций.

Други доказателства за образуването на кисели карбонати отъ металитѣ литий, калций, стронций и барий, когато дѣйствуваме съ излишенъ вжгледвуокисъ, CO_2, върху тѣхнитѣ хидрати или срѣдни карбонати въ воденъ разтворъ.

Отъ досегашнитѣ изслѣдвания за разтворимостьта на газове въ разтвори отъ други съединения излиза, че разтворимостьта на CO_2 въ вода се намалява, ако въ нея прибавимъ нѣкоя соль, която е индеферентна спрѣмо CO_2. Отъ това слѣдва, че, ако при горнитѣ опити нѣкой карбонатовъ разтворъ е погълналъ CO_2 повече отколкото съотвѣтно количество чиста вода, то излишъкътъ отъ погълнатия CO_2 ще може да се задържи въ разтвора, само ако бжде свързанъ химически съ разтворения карбонатъ. Основайки се на казаното, ние бихме могли по количеството на погълнатия отъ

раствора CO_2 да заключимъ, какъвъ карбонатъ се е образувалъ въ раствора. Обаче доказателства отъ такъвъ родъ, колкото и да сѫ убѣдителни, могатъ да иматъ само извѣстна степень вѣроятность, но не и пълна сигурность; за това, за да се дадѣше окончателенъ отговоръ на въпроса за сѫществуването на кисели карбонати отъ литий, калций, стронций и барий, необходимо бѣше, въ случай че тия карбонати не могатъ да се изолиратъ и идентифициратъ, да се намѣрятъ поне такива косвени доказателства, които да довеждатъ тѣхното сѫществуване до очевидность. Такова е доказателството, което привеждамъ по-долу. То се гради върху нееднаквото отнасяне на CO_2, когато е разтворенъ физически и когато е свързанъ химически, ако пропущаме прѣзъ раствора въздухъ, прѣчистенъ отъ негова CO_2. Чрѣзъ подходни опити се установи, че, когато CO_2 е само физически (механически) разтворенъ въ вода, той напълно се изпжжда изъ раствора, ако пропущаме прѣзъ него въ продължение на 2—3 минути силничъкъ токъ отъ въздухъ, който прѣдварително прѣминува прѣзъ натриевъ хидратъ и се прѣчистя отъ своя CO_2. Ако пъкъ CO_2 е свързанъ химически и може изобщо да се отдѣли отъ съединението си чрѣзъ довеждане до извѣстенъ минимумъ парциалния натискъ на CO_2 въ раствора, въ който се намира карбоната, — какъвто е случай съ бикарбонатитѣ на алкалиевитѣ и алкалоземнитѣ метали, — то, ако пропущаме прѣзъ такъвъ растворъ прѣчистенъ въздухъ при обикновена температура, изпжждането на CO_2 става и при най-сгодни условия много бавно, така че въ нѣкои случаи не се довършва дори и въ продължение на нѣколко дни. Изпжждането на така свързанъ CO_2 ще става при едни и сжщи условия очевидно толкова по-бавно, колкото по „яко е свързанъ" той съ съотвѣтната основа и обратно. Слѣдователно, за да рѣшимъ въпроса, да ли погълнатиятъ отъ карбонатовия растворъ CO_2 е свързанъ химически или пъкъ е само физически разтворенъ, достатъчно е да пропущаме прѣзъ въпросния карбонатовъ растворъ нѣколко минути въздухъ и послѣ да опитаме, дали съдържа още вжглена киселина или не. Отъ направенитѣ въ тая посока опити ще съобщя за пояснение на казаното само слѣднитѣ.

1. Пропущахъ въ продължение на 20 минути CO_2 прѣзъ 100 куб. см. дестилирана вода. Проба отъ тая вода даде съ бистъръ растворъ отъ $Ca(OH)_2$ веднага голѣма бѣла утайка. Прѣзъ 25 к. см. отъ така наситената съ CO_2 вода пропущахъ съ помощьта на водна смукалка доста силенъ токъ отъ въздухъ, който прѣдварително прѣминуваше прѣзъ шише съ натриева основа, за да се прѣчисти отъ

своя CO_2. Слѣдъ като въздухътъ тече прѣзъ водата три минути, тя не образуваше вече съ бистъръ разтворъ отъ $Ca(OH)_2$ ни диря утайка. Отъ това слѣдва, че физически (механически) разтворениятъ въ нея CO_2 бѣше напълно изпжденъ. Повторно направенитѣ подобни опити показаха, че три минути врѣме е напълно достатъчно за да се изпжди всичкиятъ CO_2 отъ 25 куб. сантиметра вода, стига само въздушниятъ токъ да бжде достатъчно силничекъ.

2. За да се види, какво влияние ще има присжтствието на една индиферентна за случая соль върху скоростьта на изпжждането на CO_2 изъ водния му разтворъ, направихъ слѣдния опитъ. Прѣзъ умѣрено концентриранъ воденъ разтворъ отъ чистъ $CaCl_2$ пропущахъ CO_2 въ продължение на 20 минути. Една проба отъ разтвора даде съ бистъръ разтворъ отъ $Ca(OH)_2$ голѣма бѣла утайка. Сега пропущахъ прѣзъ 25 куб. сант. отъ тоя разтворъ прѣчистенъ отъ CO_2 силенъ въздушенъ токъ. Въ разтвора не се забѣлѣза нѣкаква промѣна, но слѣдъ три-минутно пропущане въздухъ той не образуваше вече никаква утайка съ бистъръ разтворъ отъ $Ca(OH)_2$. Направенитѣ опити показаха, че присжтствието на една соль въ разтвора не само че не прѣчи на изпжждането на физически разтворения CO_2 изъ водния му разтворъ, но напротивъ, както и трѣбаше да се очаква, тя улеснява това изпжждане.

Слѣдъ като доказахъ бързото и съвършено изпжждане на физически разтворения CO_2 съ помощьта на въздушенъ токъ, направихъ слѣднитѣ опити съ хидратитѣ на Ca, Sr, Ba и Li:

Опитъ съ $Ca(OH)_2$. Пропущахъ CO_2 въ продължение на единъ часъ прѣзъ 25 куб. сант. воденъ разтворъ отъ $Ca(OH)_2$, послѣ което прѣцѣдихъ останалата малка часть твърдо тѣло. Проба отъ бистрия филтратъ даде съ бистъръ воденъ разтворъ отъ $Ca(OH)_2$ веднага голѣма бѣла утайка. Прѣзъ бистрия филтратъ пропущахъ прѣчистенъ отъ CO_2 въздухъ въ продължение на 5 минути; при това бистриятъ разтворъ полека-лека помжтнѣ. Една проба отъ него, бистро филтрувана, даде съ бистъръ разтворъ отъ $Ca(OH)_2$ веднага голѣма бѣла утайка. Прѣзъ сжщия разтворъ пропущахъ въздухъ още $1^1/_2$ часъ, като зимахъ отъ врѣме на врѣме проби отъ разтвора, прѣцѣждахъ ги бистро и опитвахъ съ бистъръ разтворъ отъ $Ca(OH)_2$. Всѣка проба даде бѣла утайка, която обаче бѣше толкова по-слаба, колкото по-дълго врѣме бѣше пропущано въздухъ прѣзъ разтвора и обратно. Дори и слѣдъ като пропущахъ въздухъ $1^1/_2$ часъ, разтворътъ все още не бѣше изгубилъ всичкия си CO_2,

макаръ че бистриятъ разтворъ отъ $Ca(OH)_2$ сега да образуваше само слаба мжтилка.

Отъ резултата на горния опитъ слѣдва, че въ бистрия филтратъ, прѣди да бѣхме пропущали прѣзъ него въздухъ, имало е освѣнъ физически разтворенъ CO_2, който е билъ изпжденъ съ въздушния токъ прѣзъ първитѣ 5 минути на пропущането му, още и друго количество CO_2, който само бавно е билъ изпжжданъ изъ разтвора. Послѣдниятъ вжгледвуокисъ е можалъ да бжде само химически свързанъ въ разтвора, и то съ срѣдния калциевъ карбонатъ въ видъ на киселъ калциевъ карбонатъ. Какъвъ е билъ тоя киселъ карбонатъ, може да се види отъ резултата на количествения опитъ, който съобщихъ по-горѣ и споредъ който „химически свързаниятъ" CO_2 въ разтвора е намѣренъ тъкмо толкова, колкото е нуждно, за да се прѣвърне въ калциевъ бикарбонатъ, $CaH_2(CO_3)_2$, всичкиятъ калций, който се намираше въ разтвора. Отъ всичко това може да се направи само едничко заключение, че цѣлото количество $CaCO_3$, което е било разтворено въ наситената съ CO_2 вода, се е намиралъ въ разтвора като калциевъ бикарбонатъ, $CaH_2(CO_3)_2$. При намалението парциелния натискъ на CO_2, чрѣзъ пропущане прѣзъ разтвора въздухъ, бикарбонатътъ се е дисоциралъ бавно на неразворимъ срѣденъ калциевъ карбонатъ, $CaCO_3$, и вжгленна киселина, H_2CO_3, на която анхидрида, CO_2, постепенно се отнасялъ съ въздуха изъ разтвора. Слѣдователно, разтварянето на срѣденъ калциевъ карбонатъ, $CaCO_3$, въ вода, наситена съ CO_2, е свързано съ пълнотому прѣвръщане въ калциевъ бикарбонатъ, който е траенъ въ воденъ разтворъ.

Опитъ съ $Sr(OH)_2$. Тоя опитъ се направи аналогично на горния, като се пропуща CO_2 два часа прѣзъ бистъръ разтворъ отъ $Sr(OH)_2$ и послѣ бистро прѣцѣденъ отъ неразтворената часть на първоначално образуваната утайка. Проба отъ филтрата даде веднага голѣма бѣла утайка съ бистъръ воденъ разтворъ отъ $Sr(OH)_2$. Прѣзъ 25 куб. сант. отъ тоя бистръ филтратъ пропущахъ силенъ токъ отъ прѣчистенъ въздухъ; мжтилка (слаба) се появи въ бистрия разтворъ, едвамъ слѣдъ като бѣхъ пропущалъ въздухъ около 10 минути. Сега прѣцѣдихъ бистро една проба, която даде веднага голѣма утайка съ бистъръ разтворъ отъ $Sr(OH)_2$. Слѣдъ това пропущахъ прѣзъ разтвора въздухъ още 20 минути, при което мжтилката полека-лека се увеличи значително; бистрофилтрувана проба пакъ даде съ разтворъ отъ $Sr(OH)_2$ веднага бѣла утайка, която обаче бѣше по-слаба отъ първата. Слѣдъ като пропущахъ прѣзъ

раствора въздухъ всичко $1^1/_2$, бистро прѣцѣдена проба не образуваше вече утайка съ растворъ отъ $Sr(OH)_2$ на студено; но възварена, смѣсьта даде слаба мжтилчица. Сама за себе възварена, смѣсьта остана напълно бистра.

Сжщиятъ резултатъ се получи, когато при другъ опитъ, вмѣсто да прѣцѣдя утайката, която се образува отъ CO_2 въ водния растворъ отъ $Sr(OH)_2$, пропущахъ въздухъ прѣзъ мжтната смѣсъ и отъ врѣме-на-врѣме опитвахъ съ растворъ отъ $Sr(OH)_2$ бистро прѣцѣдени проби.

Отъ получения при горния опитъ резултатъ се вижда, че, когато дѣйствува излишенъ вжгледвуокисъ върху воденъ растворъ отъ $Sr(OH)_2$, образува се освѣнъ неразтворимъ срѣденъ стронциевъ карбонатъ още и другъ стронциевъ карбонатъ, който се разтваря въ вода. Послѣдниятъ е траенъ въ воденъ растворъ само въ присжтствие на свободенъ CO_2, а въ отсжтствие на послѣдния полека-лека се прѣвръща въ неразтворимъ срѣденъ стронциевъ карбонатъ. Образуваниятъ разтворимъ стронциевъ карбонатъ е безъ съмнѣние нѣкой киселъ карбонатъ, но понеже такива сж възможни нѣколко, — напр. сесквикарбонатъ, бикарбонатъ, тетракарбонатъ и др. — а пъкъ при горния опитъ не е опрѣдѣлено, колко стронциевъ карбонатъ се е намиралъ въ раствора, то е невъзможно да се знае, намѣрениятъ „излишъкъ“ отъ около 28% (отъ количеството на свързания) CO_2 какъвъ киселъ стронциевъ карбонатъ е образувалъ. Че тоя „излишъкъ“ отъ CO_2 е билъ химически свързанъ въ раствора, се вижда отъ факта, че той бавно се изпжжда изъ раствора, кога пропущаме прѣзъ него въздухъ. На по-нататъшнитѣ изслѣдвания остава да рѣшатъ въпроса относително природата на образувания разтворимъ киселъ стронциевъ карбонатъ.

Опитъ съ $Ba(OH)_2$. Прѣзъ бистъръ растворъ отъ $Ba(OH)_2$ пропущахъ буенъ токъ отъ CO_2. Образуваната първоначално бѣла утайка на изгледъ като да не се промѣни. Прѣцѣдихъ смѣсьта, и проба отъ бистрия филтратъ даде съ воденъ растворъ отъ $Ba(OH)_2$ веднага голѣмка бѣла утайка. Прѣзъ 25 куб. сант. отъ бистрия филтратъ пропущахъ прѣчистенъ въздухъ въ продължение на 10 минути, въ края на което врѣме захвана да се образува въ раствора безцвѣтна слаба кристалическа утайка, полѣпнала по стѣната на шишето. Прѣцѣдена бистра проба даде съ $Ba(OH)_2$ веднага доста голѣма утайка. Като пропущахъ въздухъ 20 минути, кристалическата утайка бѣше се увеличила незначително, обаче скоро слѣдъ това врѣме растворътъ захвана да помжтнѣва бърже и стана почти млѣчно

непрозраченъ. Слѣдъ 30 минути имаше вече значителна утайка. Слѣдъ едночасово пропущане въздухъ бистропрѣцѣдена проба не даде нищо съ $Ba(OH)_2$ прѣзъ първитѣ 10 минути, но послѣ това се появи въ течностьта пѣсъчива ситнокристалическа малка утайка, която остана суспендирана въ течностьта. Слѣдъ като пропущахъ въздухъ 5 часа, прѣцѣдена проба отъ смѣсьта не се промѣни ни най-малко отъ $Ba(OH)_2$ при обикновена температура и при дълго стоене, но при възваряване смѣсьта веднага се образува бѣла утайка. Сжщо такава утайка се образува и когато капнахъ $Ba(OH)_2$ въ прѣдварително възварена вода отъ филтрата.

Полученитѣ съ $Ba(OH)_2$ резултати сж напълно прилични на ония, получени съ стронциевъ хидратъ. И тукъ се намѣри, че, кога дѣйствува излишенъ CO_2 върху $Ba(OH)_2$ въ воденъ разтворъ, образува се освѣнъ неразтворимъ срѣденъ бариевъ карбонатъ, $BaCO_3$, още и разтворимъ карбонатъ, който при прѣцѣждане на смѣсьта отива въ филтрата. Вѣроятно се образуватъ два разтворими карбоната, отъ които единътъ образува утайка со $Ba(OH)_2$ при обикновена температура, когато вториятъ дава утайка само при нагрѣване на смѣсьта. Първиятъ отъ тѣхъ е, може би, бориевъ бикарбонатъ, а вториятъ бариевъ зесквикарбонатъ. И двата сж трайни въ воденъ разтворъ само при обикновена температура, а при варене на разтвора се разпадатъ. Изглежда вѣроятно, че поне единътъ отъ тия кисели бариеви карбонати ще може да се изолира въ свободно състояние.

Опитъ съ Li(OH). Понеже срѣденъ литиевъ карбонатъ е сжщо тъй разтворимъ въ вода, както и киселитѣ, за това не можемъ непосрѣдствено да откриемъ присжтствието на нѣкой киселъ литиевъ карбонатъ въ разтворъ, който съдържа срѣденъ литиевъ карбонатъ, както това е възможно при алкалоземнитѣ карбонати. Ето защо при търсенето кисели литиеви карбонати въ разтворъ, който се получава, кога дѣйствуваме съ излишенъ CO_2 върху воденъ разтворъ отъ Li_2CO_3 или $Li(OH)$, става необходимо методата, употрѣбявана досега, да се поизмѣни споредъ новитѣ условия. Нуждното измѣнение се направи възъ основа на слѣднитѣ съображенія: Ако приемемъ, че кога дѣйствува излишенъ CO_2 върху Li_2CO_3 въ воденъ разтворъ, само една часть отъ тоя карбонатъ се прѣвръща въ киселъ литиевъ карбонатъ, напр. въ литиевъ бикарбонатъ ($LiHCO_3$), а другата часть остава непромѣнена, то слѣдъ свършването на опита въ разтвора ще имаме наедно непромѣненъ срѣденъ литиевъ карбонатъ (Li_2CO_3), образуванъ литиевъ бикарбонатъ ($LiHCO_3$) и физически разтворенъ

свободенъ CO_2. Ако пропущаме прѣзъ разтвора въздухъ, който прѣдварително е прѣчистенъ отъ своя CO_2, той прѣзъ първитѣ нѣколко минути ще изпъди изъ разтвора всичкия свободенъ CO_2 и ще останатъ разтворени само Li_2CO_3 и $LiHCO_3$. Прибавимъ ли сега на разтвора излишенъ $CaCl_2$, то ще станатъ слѣднитѣ реакции:

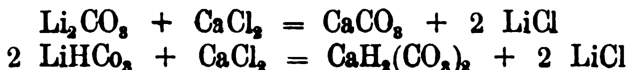

$$Li_2CO_3 + CaCl_2 = CaCO_3 + 2\ LiCl$$
$$2\ LiHCo_3 + CaCl_2 = CaH_2(CO_3)_2 + 2\ LiCl$$

Образуванията срѣденъ калциевъ карбонатъ ще се утае като неразтворимо тѣло, а киселиятъ калциевъ карбонатъ, литиевия хлоридъ и излишно прибавениятъ $CaCl_2$ ще останатъ разтворени въ смѣсьта. По тоя начинъ въ разтвора се получава вмѣсто литиевъ бикарбонатъ съотвѣтно количество калциевъ бикарбонатъ, който както видѣхме погорѣ, лесно може да се открие съ бистъръ разтворъ отъ калциевъ хидратъ. Присжтствието на литиевъ хлоридъ, калциевъ хлоридъ, и непромѣненъ литиевъ бикарбонатъ не прѣчи на това откриване.

Опитътъ въ показаната посока направихъ съ Li_2CO_3 вмѣсто съ $Li(OH)$, което е безъ значение за крайния резултатъ. Понеже Li_2CO_3 се разтваря не много въ вода, за извършане на опита счукахъ ситно отъ тая соль, суспендирахъ я въ вода и пропущахъ прѣзъ нея токъ отъ CO_2 въ продължение на 2 часа, послѣ което прѣцѣдихъ неразтворената часть отъ Li_2CO_3. Прѣзъ бистрия филтратъ пропущахъ 10 минути силенъ въздушенъ токъ, който прѣдварително минуваше прѣзъ шише съ $NaOH$, за да изпъдя изъ него свободния CO_2. Послѣ прибавихъ на разтвора излишно количество чистъ $CaCl_2$, разтворенъ въ малко вода, и плакнахъ смѣсьта нѣколко врѣме. Образуваната утайка прѣцѣдихъ и проба отъ бистрия филтратъ даде веднага голѣма утайка съ бистъръ разтворъ отъ $Ba(OH)_2$. Прѣзъ 25 куб. сант. отъ сжщия филтратъ пропущахъ силенъ въздушенъ токъ, при което течностьта се поразмжти едвамъ слѣдъ десетина минути, послѣ което бистро прѣцѣдена проба даде съ $Ba(OH)_2$ веднага голѣма утайка. Слѣдъ като пропущахъ прѣзъ разтвора въ продължение на $^3/_4$ часа въздушенъ токъ, бистра прѣцѣдена проба даде съ $Ba(OH)_2$ само слаба мжтилка, но, като възварихъ смѣсьта, получи се веднага доста голѣма утайка.

Отъ полученитѣ при горния опитъ резултати се вижда, че, кога дѣйствува излишенъ вжглеодвуокисъ върху воденъ разтворъ отъ Li_2CO_3, образува се разтворимъ въ вода киселъ литиевъ карбонатъ, който при казанитѣ условия отъ дѣйствието на $CaCl_2$ се прѣвръща

въ калциевъ бикарбонатъ. Горнитѣ опити не ни показватъ, кой отъ възможнитѣ нѣколко кисели литиеви карбонаги се е билъ образувалъ: да ли литиевъ зесквикарбонатъ, литиевъ бикарбонатъ, литиевъ тетракарбонатъ или другъ нѣкой киселъ карбонатъ; обаче, ако обърнемъ внимание на резултата отъ квантитативния опитъ, който бѣше съобщенъ по-горѣ, изглежда твърдѣ вѣроятно, че въпросниятъ киселъ карбонатъ е литиевъ бикарбонатъ, $LiHCO_3$. Понеже въ опитната тръбица при казания квантитативенъ опитъ се намѣри „химически свързанъ" около 9 % CO_2, повече, отколкото е нуждно за образуване литиевъ бикарбонатъ, слѣдва съ голѣма вѣроятность, че тоя „излишенъ" CO_2 е билъ образувалъ съ сьотвѣтно количество $LiHCO_3$ литiевъ тетракарбонатъ, който се е намиралъ въ разтвора въ равновѣсие съ $LiHCO_3$ и съ CO_2. Да ли покрай тия кисели карбонати въ разтвора е имало и литиевъ зесквикарбонатъ, $Li_4H_2(CO_3)_3$, не може да се види отъ горния опитъ.

Съобщенитѣ до тукъ изслѣдвания за дѣйствието на CO_2 върху хидратитѣ и срѣднитѣ карбонати на алкалиевитѣ и алкалоземнитѣ метали могатъ да се резюмиратъ изобщо, както слѣдва: 1. Изслѣдва се, каква промѣна прѣтърпяватъ хидратитѣ и срѣднитѣ карбонати на всички алкалиеви и алкалоземни метали въ воденъ разтворъ, ако пропущаме прѣзъ послѣдния при специални условия и при обикновенъ атмосференъ натискъ и температура CO_2, докогато не се забѣлѣзва повече нѣкаква промѣна. 2. Да ли CO_2 дѣйствува върху изслѣдвания хидратъ или срѣденъ карбонатъ, и какъвъ карбонатъ се образува при това, се заключава, по величината на „корегираното" увеличение теглото на зетото количество разтворъ отъ изслѣдвания хидратъ или срѣденъ карбонатъ. Корекцията се извършa, като се опрѣдѣля абсолютното увеличение теглото на зетото количество разтворъ, кога го наситимъ съ CO_2 и отъ него извадимъ увеличението на теглото на сжщо толкова чиста вода, кога я наситимъ съ CO_2. Тъй полученото „корегирано" увеличение теглото на разтвора отговаря на онова количество CO_2, което при опита се „свръзва химически" съ разтворения хидратъ или срѣденъ карбонатъ. 3. Срѣднитѣ карбонати на всички алкалиеви и алкалоземни метали „свръзватъ химически" CO_2, и прѣминуватъ въ кисели карбонати. 4. Ако сждимъ по количеството на „химически свръзвания" CO_2 за природата на образувания киселъ карбонатъ, дохождаме до слѣднитѣ резултати: всички алкалиеви метали, както и металътъ калций, като срѣдни карбонати, свръзватъ

химически малко повечко CO_2, отколкото имъ трѣба, за да се прѣвърнатъ въ съотвѣтни бикарбонати. Това „малко повечко“ количество CO_2 е намѣрено за Li, Na, K, Rb, Cs и Ca по редъ около 9, 1, 4, 0.7, 15 и 0.3 процента отъ онова количество CO_2, което е потрѣбно, за да се прѣвърнатъ срѣднитѣ имъ карбонати въ бикарбонати. Ако допуснемъ, че най-малкитѣ двѣ-три отъ тия числа произлизатъ отъ нѣкакви непрѣдвидени грѣшки въ опититѣ, то за останалитѣ по-голѣми числа подобно прѣдположение е недопустимо; затова, възъ основа на полученитѣ опитни резултати, трѣба да заключимъ, че при казанитѣ условия отъ дѣйствието на излишно количество CO_2 една часть отъ образувания бикарбонатъ се прѣвръща въ другъ по-киселъ карбонатъ, който е вѣроятно тетракарбонатъ — $MH_2(CO)_3$. Понеже, ако пропущаме CO_2 прѣзъ воденъ разтворъ отъ стронциевъ хидратъ или бариевъ хидратъ, образуванията при това срѣденъ карбонатъ само отчасть се прѣвръща въ разтворимъ киселъ карбонатъ, а по-голѣмата часть остава неразтворена като срѣденъ карбонатъ, то не можемъ по величината на „корегираното“ увеличение теглото на зетото за опитъ количество хидратъ, да сѫдимъ за характера на образувания киселъ карбонатъ. За това отъ направенитѣ до сега опити не може непосрѣдствено да се види, да ли стронций и барий сѫ способни да образуватъ и тетракарбонати или други нѣкои още по-кисели карбонати. Обаче, ако се вземе въ внимание, че способностьта на алкалиевитѣ метали да образуватъ тетракарбонати се намалява съ увеличаване атомното имъ тегло, и прѣдъ видъ на това, че калций, като алкалоземенъ металъ съ най-малко атомно тегло почти не образува тетракарбонатъ, трѣбало би да допуснемъ съ значителна вѣроятность, че стронций и барий не ще могатъ при показанитѣ по-горѣ условия да образуватъ тетракарбонати или други нѣкои още по-кисели карнобати. 5. Че разтварянето на срѣднитѣ карбонати отъ Li, Ca, Sr, Ba въ вода, която е наситена съ CO_2, се дължи на прѣвръщането имъ въ кисели карбонати, се доказа освѣнъ косвено — чрѣзъ „корегираното“ увеличение теглото на зетото количество карбонатовъ разтворъ, — още и директно чрѣзъ констатиране присѫтствието на кисели карнобати въ такива разтвори отъ въпроснитѣ срѣдни карбонати. Констатирането става по особена метода, която се гради върху нееднаквото отнасяне химически свързанъ или физически абсорбиранъ CO_2 въ воденъ разтворъ, ако пропущаме прѣзъ разтвора въздушенъ токъ или токъ отъ нѣкой другъ индиферентенъ газъ. 6. Отъ направенитѣ до сега

изслѣдвания не може да се установи сигурно, да ли отъ дѣйствието на излишенъ CO_2 срѣднитѣ карбонати на алкалиевитѣ и алкалоземнитѣ метали се прѣвръщатъ въ бикарбонати непосрѣдствено или пъкъ като образуватъ прѣдварително врѣменно по-малко кисели карбонати, напр. зевскикарбонати. Наистина опититѣ ставатъ всѣкога така, като да не се образуватъ нѣкакви срѣдни продукти; обаче съ това още не се доказва, че дѣйствително такива междни карбонати не се образуватъ, тъй като самата метода на изслѣдването е отъ такова естество, че е трудно сигурно да се констатира врѣменото образуване на карбонати, които по киселеностьта си стоятъ между срѣднитѣ и бикарбонатитѣ. Колкото се отнася до алкалоземнитѣ метали, за тѣхъ се установи сигурно, че тѣ сж въ състояние да образуватъ по два вида кисели карбонати, които сж трайни въ воденъ разтворъ. Природата на тия кисели карбонати още не е опрѣделена, но тѣ лесно се отличаватъ помежду си по това, че единътъ отъ тѣхъ при обикновена температура образува съ бариевъ хидратъ веднага въ вода неразтворима бѣла утайка, а другиятъ дава подобна утайка, само ако възваримъ смѣстьта.

Отъ приведенитѣ до тукъ фактове може да се заключи съ извѣстна вѣроятность, че нѣкои отъ непознатитѣ до сега кисели карбонати на алкалиевитѣ и алколоземнитѣ метали, които можехъ да константирамъ за сега само въ воденъ разтворъ, ще могатъ да бждатъ изолирани и въ свободно състояние. Изслѣдванията въ тая посока сж захванати вече. Сжщо така ще се изслѣдва по описанитѣ по-горѣ методи отнасянето на карбонатитѣ на другитѣ метали спрѣмо CO_2. Особенъ интересъ — отъ гледище на влиянието на маситѣ върху хода на химическитѣ реакции — прѣдстава изслѣдването отнасянето на другитѣ соли (некарбонати) спрѣмо CO_2. Съ тоя въпросъ се занимава отъ нѣколко врѣме насамъ г. д-ръ А. Христовъ въ тукашната химическа лаборатория.

ВѢСТИ и ОЦѢНКИ.

Театраленъ сезонъ 1902—1903.

Sine ira et studio.

Въ книга LXIII (год. XIV) на Период. списание се завърши прѣгледътъ на прѣдидещия 1901—1902 театраленъ сезонъ. Обаче, за да бѫде той по-пъленъ и за да може читательтъ или бѫдещиятъ историкъ да има едно по-точно прѣдставление за това, което се е играло прѣзъ казания сезонъ, ние трѣбва да кажемъ и нѣколко думи за пиеситѣ, които авторътъ на прѣгледа, г. Ил. Миларовъ, е изпусналъ. Тѣ сѫ именно пиеситѣ: „Изъ новъ пѫть", комедия въ 5 дѣйствия, отъ В. П. Кулинъ, прѣвелъ отъ оригинала Ив. Д. Ивановъ, „Изкушение", комедия въ 3 дѣйствия отъ Н. Криницки и А. Воронежски, прѣвелъ отъ руски Ив. Д. Ивановъ, „Хернани", драма въ 5 дѣйствия отъ В. Хюго, прѣвелъ Х. М. Басанъ и П. Хр. Генковъ, „Фалиментъ" отъ Бьорнстйерне Бьорнсонъ. прѣвелъ Ив. Ст. Андрейчинъ, „Хѫшове" (прѣработено издание) отъ Ив. Вазова и „Смъртьта на Иоанна Грозни".

Комедията „Изъ новъ пѫть" е лебедната пѣсень на единъ малко извѣстенъ у насъ руски авторъ, Василий Петровичъ Кулинъ, който никакъ и никога не е обичалъ шума. Писателската етика на този труженикъ, който е принесълъ грамадна полза на своето отечество и на иностранната литература е много своеобразна и мислимъ, че не ще сгрѣшимъ, ако приведемъ неговитѣ думи, прѣдадени отъ неговия биографъ Р. И. Сементовски:

„Не обичамъ шума, казвалъ Кулинъ, защото той не е признакъ на мощность. Силата дѣйствува, а бездѣятелностьта шуми. Доброто винаги ще си пробие пѫть. Злото, макаръ и изкуствено да е окрѫжено съ ореолъ, все ще е тържество на насилието, на неправдата. Шумътъ създава врагове и завистници безъ да помогне на никое дѣло."

И вѣренъ на тия си възгледи, той работи неуморно безъ да прѣдизвика негодуванието на консерваторскитѣ крѫгове за своитѣ либерални идеи, които прокарвалъ въ пиеситѣ си и безъ да влѣе въодушевение въ либералнитѣ крѫгове. Всѣки възторгъ той спиралъ съ едно драсване на перото си. „Защо се възхищавате и шумите? Хубави ли сѫ идеитѣ, които азъ прокарвамъ, слѣдвайте ги, прилагайте ги на практика. Азъ пиша, за да се работи, а не да се дърдори".

А на своитѣ противници той е казвалъ: — „Защо се възмущавате? Злото не е въ проповѣдванитѣ отъ мене идеи, а въ вашата заслѣпеность. Потърпете, обмислете, поработете и тогава рѣшете — какво да правите. Да ме осъждате и възмущавате винаги ще имате врѣме; само разберете ме!“

Това е проповѣдвалъ Васили Петровичъ Кулинъ прѣзъ 30 годишната си педагогическа и списателска дѣйность. Комедията „Изъ новъ пѫть“, казва Сементковски, той е написалъ въ зрѣлата си възрасть, въ днитѣ, прѣзъ които е подвеждалъ сборовeтѣ на богатата си житейска опитность, и е прѣдсмъртното му капитално произведение.“

Но като се иматъ прѣдъ видъ неговитѣ възгледи върху писателския трудъ, които ние вече изложихме, лесно се разбира, защо това произведение до сега бѣ останало неизвѣстно у насъ. „Но доброто винаги ще се оцѣни“, е казалъ Кулинъ, и дѣйствително, ние виждаме въ българската книжнина изведнажъ да се появяватъ два прѣвода на неговата комедия. Единиятъ на Ив. Д. Иванова подъ заглавието „Изъ новъ пѫть“, а другиятъ на г-нъ Ст. Коледарова подъ новото заглавие „Перо или мотика“. Трѣбва да признаемъ, че второто заглавие е по-сполучливо. Отъ този прѣводъ ние правимъ извадки. Самъ авторътъ бѣ кръстилъ своята комедия „Не е само свѣтлината, що е въ прозорчето“. Но това заглавие е доста философско и не изразява тъй нагледно мисъльта на автора, както названието „Перо или мотика“, ако подъ „перото“ подразбираме канцеларското писане на книжа, а подъ мотиката — дѣйностьта, посветена на истинскитѣ отечествени нужди.

Понеже бюрократизма въ Русия и у насъ досущъ си приличатъ, затова и ще говоримъ съ думитѣ на Сементковски:

„Държавната трапеза, канцелярската дѣйность прѣдставя онова „прозорче“, прѣзъ което най-много прониква свѣтлината въ нашия животъ. Като че ли русинътъ е тъй създаденъ, че колкото той и да се мѫчи, колкото и да се бори, каквито и благородни стремежи да сѫ го увличали на младини, но работата се свърша винаги съ това, че той попадва въ канцелярията или въобще на нѣкое топло мѣстице на държавната трапеза. И за него сѫществува само тази „свѣтлина, която иде отъ това прозорче“. Ако и да има за него друга свѣтлина, то тя прониква въ живота му само чрѣзъ умнитѣ разговори или книги, а всичко *„останало“* за него като че не сѫществува. Но всичко туй *„останало“* е именно тоя широкъ божи свѣтъ, който никакъ не се изчерпва нито съ канцеларията, нито съ умнитѣ разговори, нито дори съ книгитѣ“.

Значи, има една друга область, която може сѫщо да удовлетвори човѣшкото достойнство и неговитѣ духовни и материални нужди, и тази область е *мотиката* — великата земя — майка на всички благодати, източникъ на истински радости и благополучие, къмъ което до сега малко се е стремила българската интелигенция.

Тази идея на автора придобива още по-голѣмо значение, ако се вгледаме въ личностьта на Кулина, който е билъ чиновникъ по просвѣщението и е достигналъ въ административната иерархия висока степень и съотвѣтни знакове на отличия, макаръ че неговата природа злѣ се е слагала въ бюрократическитѣ рамки. Той е вършилъ своята админи-

стративна работа нѣкакъ си своеобразно. Служилъ е дълги години като педагогъ въ западна Русия, и тъкмо когато тамъ избухнало възстание, той съ опасность за живота си е изходилъ цѣлата тази область и на всѣкждѣ е отварялъ руски училища, за които самъ е съставялъ и издавалъ учебни ржководства, които сж се разпространили въ десетки хиляди екземпляра. Прѣзъ 30 годишната си педагогическа дѣйность той все така своеобразно е служилъ, и тъкмо когато да го повишатъ, той изведнажъ се оттегля и моли да го назначатъ директоръ на нѣкоя скромна провинциална семинария. Той е основательтъ на първата въ Русия учителска семинария, която е дала много народни учители. А като инспекторъ на народнитѣ училища, той на всѣкждѣ се е старалъ да постави народното образование върху почвата на истински педагогически начала, пригодни за живота. И когато заелъ отговорната длъжность — директоръ на висшитѣ женски курсове въ Петербургъ, и то въ единъ отъ най-критическитѣ моменти, чуждъ на всѣко либералничане и демагогство, той становалъ любемецъ на курсисткитѣ.

Макаръ неговата служба и да е била плодотворна, но тя го е отвличала отъ литературата, къмъ която той винаги се е връщалъ.

Той захваналъ да пише отъ младини и е писалъ повѣсти, комедии, стихове и исторически статии, които сж се появили въ разни издания, а още повече е слѣдилъ за тия, които сж се издавали. И словото му не е останало мъртво. Стремежитѣ, които сж въодушевявали най-добритѣ руски дѣйци, той е съумѣвалъ да ги прѣвърне въ живо дѣло. Въ това врѣме, когато въ Русия сж „гърмѣли витии", такива дѣйци като Кулина сж спасявали светата народна просвѣта отъ ударитѣ, които ѝ е нанасялъ тоя *безплоденъ шумъ*. В. П. Кулинъ се поминалъ на 19 февруария 1900 год. въ Петербургъ. Неговата паметь трѣбва да поощрява всѣкиго да развива у себе си качествата, които му сж били тъй присжщи.

Ние нарочно се спрѣхме повече върху личностьта на автора на „Изъ новъ пжть", защото тя е съвършено неизвѣстна на българската читаеща публика. При това Кулинъ е билъ рѣдъкъ въ отечеството си дѣецъ, и неговата дѣйность заслужва да се напишатъ тия кратки биографически данни.

Комедията **„Изъ новъ пжть"** първъ пжть се прѣдстави на сцената на народния ни театъръ на 11 октомврия 1901 г. по прѣвода на г. Ив. Д. Иванова, който, въпрѣки своитѣ достоинства като добъръ прѣводачъ, не може още да се отърси отъ нѣкои турски думи и възклицания като: „белкимъ, чункимъ, санкимъ, има си хасъ, хващамъ се на басъ" и други, които пъстрятъ и останалитѣ му, инъкъ хубави и вѣрни прѣводи. Никита Филимоновичъ Виртутовъ (Г. Кировъ), едно отъ главнитѣ дѣйствуещи лица въ комедията, е старъ чиновникъ, който е порасналъ и се е сраснялъ съ старитѣ бюрократически традиции, че вънъ отъ канцелярщината нѣма щастие и почеть. Той е човѣкъ, който живѣе не споредъ приходитѣ си, и затова взима подкупи, краде и заима отъ своитѣ чиновници пари. Поради тия причини той е въ извѣстна зависимость отъ Ципочкина (Кр. Сарафовъ), Доконаева (Г. Стояновъ) и тѣмъ подобни лица, и гледа прѣзъ пръсте на тѣхното умствено убоже-

ство, дори ги почита затова, че сж необразовани, но услужливи до раболѣпие. Цѣлата тази чиновническа клика съ възмущение узнава новината, че „единъ надворенъ съвѣтникъ“ и „бившъ чиновникъ“, Иванъ Егоровичъ Корягинъ (Хр. Ганчевъ), се занимава съ „градинарство и самъ вовиторъ за градината си“. Но видниятъ сановникъ, статскиятъ съвѣтникъ Никита Филимоновичъ, се старае да смекчи това злокобно извѣстие, защото той иска да „настани“ дъщерята на Корягина, да я ожени за своя подвѣдомственъ Ципочкинъ и, както това обикновено се практикува, щему стане „кумъ“, и въ силата на това родство, което има важно значение въ православната религия, ще влѣзе свободно въ срѣдата на сѣмейството на Ципочкина. Но истинскитѣ подбудителни причини на Никита Филимоновичъ да жени Олга Корягина за едного отъ своитѣ подчинени трѣбва да се търсятъ въ „чувственото влѣчение“, което Никита Филимоновичъ храни къмъ Олга. Посрѣдствомъ Ципочкина той иска да направи Олга своя наложница, като е увѣренъ, че Ципочкинъ ще се съгласи да играе ролята на фиктивенъ мжжъ. Олга разбира всичката тази комедия и затова се подиграва съ задирванията и любезноститѣ на Ципочкина. Притова въ нейната млада и непокварена душа отдавна се е зародила любовь къмъ младия Василъ Курбатовъ, естественикъ, който се е прѣдалъ на изучването на ботаниката. Той, като натуралистъ, гледа на живота по-спокойно и намира духовно удовлетворение въ своята наука. Природата, просторътъ, цвѣтята, трѣвитѣ — всичко плѣнява неговата душа. И умната и добра Олга чувствува, че съ него може би ще бжде щастлива. Но врѣмето върви и Никита Филимоновичъ, като вижда, че Ципочкинъ нѣма да направи нищо, рѣшава се самъ да закачи Олга, ала опитътъ му излиза несполучливъ. Олга, която е връстница на дъщерята на Никита Филимоновича, Вѣра (Р. Попова), остава като гръмната, като се убѣждава въ всичката низость на този сановникъ, който може да ѝ бжде баща, но не и мжжъ.

Всичката тази история остава тайна за жената на Никита Филимоновичъ — 40 годишната Прасковья Матвѣева, която се счита аристократка, въ разговора си постоянно примѣсва французски фрази и мечтае да ожени дъщеря си Вѣра, мило и красиво момиче, за нѣкоя видна личность. Като първа прѣдставителка на бюрократическото съсловие въ губернския градъ и като истинска „parvenue“, т. е. случайна криворазбрана аристократка, тя се отнася надмѣнно и високомѣрно къмъ подолнитѣ и по-бѣднитѣ и въ своето оскърбително прѣнебрѣжение къмъ окржжаещитѣ я, тя мисли да намѣри удовлетворение на своето неограничено честолюбие. Но желаната, мечтаната партия, износливиятъ, богатиятъ и чиновниятъ годеникъ не се явява, и майката е съгласна да даде дъщеря си Вѣра за Доконаева, който има парици, разбира се, събрани отъ кражби и подкупи. Но дъщеря ѝ вече се е влюбила въ Петъръ Курбатова, университантъ, бивши писарь въ бащината ѝ канцелария, изпжденъ за свободолюбивитѣ си идеи и по неблагонадежность.

Петъръ е противоположность на брата си Василa, който обича мотиката.

Петъръ мечтае да отиде въ Петербургъ, Москва, да излѣзе на широкия пжть, да се прѣдаде на обществена дѣйность и пр. и пр. . .

Той вижда щастието само въ този буренъ животъ, и понеже не може да го постигне, счита себе си за „нещастенъ". Но Корягинъ го разубѣждава и му доказва противното. „Да, Петре, хвърли перото, то ще те погуби; вземи мотиката — мотиката ще те спаси! Ако ти бѣше гений, „силенъ талантъ", щѣхъ да ти рѣка: върви тамъ, дѣто те влѣче призванието ти. Ала такъво нѣщо нѣма; ти си човѣкъ обикновенъ. За туй пъкъ ти имашъ токо до самия градъ петдесеть уврата земя. Какво ти е? Ами че ти си цѣлъ владѣтеленъ херцогъ бе, дяволъ те взелъ! А пъкъ ти, безъ да разбирашъ това, прахосвашъ си младинитѣ като писарушка въ тая мършава канцелария. Па и още една нова дивотия си намислилъ. Петербургъ, Москва; тамъ ще те погладятъ по главичката, и туй то. Велика е, братле, мѫдростьта да знаешъ и умѣешъ, какво трѣба да сторишъ тукъ, подъ носа си".

Подъ впечатлението на тѣзи и други подобни думи, Петъръ Курбатовъ се рѣшава да се прѣдаде на земледѣлието.

Но майката на Вѣра, Прасковья Матвѣева, благодарение на доноситѣ на Ципочкина и Доковаева, узнава за отношенията на Вѣра и Петъръ Курбатовъ и ги уличава. Обаче, тя не допуща, че дъщеря ѝ сама се е отдала на това чувство и обвинява Ана Савелева Курбатова (Ш. Попова), че тя е подмамила дъщеря ѝ. Ала нѣма врѣме за много разправии, защото чу се, че князъ Смуровъ (А. И. Кирчевъ) сановникъ отъ Петербургъ иде на ревизия. Всички се разтичватъ, всѣки съ свои цѣли. Чиновническата клика, на чело съ Никита Филимоновичъ, иска да унищожи Петра Курбатовъ, затова че той я изобличи въ кражба и безсъвѣстность, а сѫщо и Корягина, че подържа и помага Курбатову. Тѣ ги прѣдставятъ на князя като неблагонадежни и опасни хора. Но князътъ открива истината и узнава причината на тази интрига и злословия. При това отношенията му къмъ Курбатови, къмъ майка имъ, къмъ Корягина и дъщеря му Олга съвсѣмъ отчайватъ чиновнишката клика. И високомѣрната сановница Прасковья Матвѣева съ своитѣ криви понятия за аристократизмъ, съ своето криворазбрано възпитане бѣше дълбово убѣдена, че князътъ нито съ погледъ ще удостои тази недостойна за неговото високо положение срѣда. А излиза обратното: — князътъ се съгласява да отиде на чай у Корягина, да говори, кръщава и да счита младитѣ хора за свои добри приятели. Това ужасява старата сановница. Прасковья Матвѣева, но, подъ натиска на своитѣ глупави възгледи, тя извиква: „А! тогава знайте, че дѣто е Негово Сиятелство, тамъ съмъ и азъ". И прѣзъ тази малка вечеря въ едни мили сцени, художествени по своята простота и изящность, се рѣшава сѫдбата на двѣ двойки. Князътъ сватува Вѣра за Петра Курбатовъ, като увѣрява бащата на Вѣра, Никитъ Филимоновичъ, и майка ѝ, Прасковья Матвѣева, че тѣхниятъ зеть, Петъръ Курбатовъ, ако и да е за сега градинарь-земледѣлецъ, но може да стане и вице-губернаторъ, защото има университетско образование и е ученъ. Олга пъкъ се сгодява съ ботаника, Василъ Курбатовъ. Всички сѫ щастливи и оставатъ да работятъ земята, да въвеждатъ реформи въ земледѣлческитѣ си стопанства, примирени съ мисъльта, че земледѣлието може да даде на човѣка и щастие, и почеть, и пари и спокойствие.

Впрочемъ, тази бѣше и крайната цѣль на автора. Той съ всичкия си талантъ и драматиченъ усѣтъ се сили да докаже правотата на своята теория, че земледѣлието е единъ отъ важнитѣ лостове, които ще съдѣйствуватъ за развитието и могжществото на Русия. Той зове младитѣ хора на честенъ земледѣлчески трудъ, да захвърлятъ перото, особено посрѣдственоститѣ, и да се заловятъ за мотиката. Тия претенции отъ всички свършивши университета за обществена дѣйность, за голѣми работи, за видни роли, авторътъ намира за смѣшни, и за това чрѣзъ устата на ботаника Василъ Курбатовъ, който е по-разсждливъ, казва: „Трѣба работа да се върши, а не да се фърка, туй то!“

И позивътъ на авторътъ не е осталъ гласъ вѫпиющъ въ пустиня.

Тази комедия бѣше и е още много наврѣменна за насъ. Патилата, които прѣкара и прѣкарва нашето чиновничество, не сж уплашили още „чающитѣ возмущения води“, т. е. службогонцитѣ. Още много отъ тия искатели на служба се надѣватъ едни на своитѣ роднини-депутати, а други на своитѣ доноси и чудовищни интриги, които отдавна прѣкрачиха границата на търпимостьта въ всичкитѣ ни министерства и учреждения. И вмѣсто да тръгне нашата младежь по села и паланки да поучава, да възражда, да прѣвъзпитава народа, да се отдаде на земледѣлческия трудъ и съ своя живъ примѣръ да призове къмъ сжщата дѣйность и селени, и граждани, тя се трупа само по голѣми градове, да търси „умствена работа“, а въ сжщность съ своята мизерия да *обезцѣнява* умствения трудъ и да го унижава. А най-главното се забравя — повдигането материалното благосъстояние на народа и неговото прѣвъзпитане, което се постига съ работа между самия него. И ако театрътъ има възпитателно значение, нѣщо което графъ Левъ Толстой силно оспорва, то пиесата „Изъ новъ пжть“ бѣше тъкмо на мѣстото си, защото тя е най-убѣдителниятъ агитаторъ, за да се оставимъ отъ тази мания за „голѣми работи, велики дѣла“, а да видимъ, да оцѣнимъ онова, което е прѣдъ насъ и крие въ дълбочинитѣ си неизчерпаеми богатства и сила.

Ето защо тази пиеса заслужва да се появява поне по веднажъ прѣзъ всѣки сезонъ на сцената. Тя е имала успѣхъ въ цѣла Русия и у насъ полека-лека ще се хареса, но по-напрѣдъ трѣба да се разбере, а за да се разбере, трѣба да се дава по-често.

По край тази прѣкрасна пиеса, пълна съ хубави идеи, ободряюща зрителитѣ, се даде на 10 мартъ 1902 г. пиесата на малко извѣстнитѣ и незначителни писатели Н. Криницки и А. Воронежски подъ заглавие **„Изкушение“**, комедия въ 3 дѣйствия. Тази пиеса по-скоро би трѣбало да се нарече фарсъ, до толкозъ е лека и непретенциозна. Фабулата ѝ е много проста, дори шаблонна. Клавдия Михайловна Авренина (г-жа Е. Златарова) види се лошо е управлявала своя чифликъ „Отрадовка“, та е била принудена да го продаде на Стефана Христофоровичъ Селивановъ (г. Г. Кировъ), който, като добрѣ познатъ и едва ли недалеченъ нейнъ роднина, позволява на бившата му стопанка Авренина да живѣе още въ него и да се разпорежда като въ своя собствена кжща. Но най-послѣ на Селиванова дотегва постоянната разправия съ селени, падари, управляещи, и, като се чувствува неподготвенъ и неспособенъ да управлява чифлика, рѣшава се да го продаде на единъ случаенъ купу-

вачъ, Павелъ Александровичъ Хомутовъ (В. Кирковъ), който е неравнодушенъ къмъ дъщерята на Клавдия Михайловна Авренина, Люба (г-жа В. Игнатиева), една красива и мила 18 годишна мома. И това му неравнодушие ясно се изказва още въ I-то дѣйствие, когато тридесеть годишниятъ Хомутовъ ѝ казва: „Мене ми се иска никога да не си заминавате отъ тука. Мене ми е еднакво мѫчно да си прѣдставя „Отрадовка“ безъ васъ, както и васъ безъ „Отрадовка“ (явление VIII). Но Люба не може да разбере това нѣщо, а още повече майка ѝ. И за да бѫдатъ постоянни стопанки на чифлика „Отрадовка“, майката рѣшава да ожени дъщеря си за 45 годишния Селивановъ. Момичето въ началото, безъ да подозира намѣренията па майка си, любезничи съ Селиванова, който отъ своя страна се уплашва отъ откритията, които му направи майката на Люба. No en mangeant l'appetit vient. И Селивановъ малко по-малко се свикна съ тази мисъль и почва да угажда на Люба. Ала до като той се самообълщава, че работата е наредъ, пристига племеникътъ му Аполонъ Гавриловичъ Селивановъ (Кр. Сарафовъ), който изглежда доста старъ, макаръ на 25 години. Доста крѫглото му коремче никакъ не хармонираше съ постоянно болезнената му и нерѣшителна натура. И Аполонъ съобщава на чича си, Стефанъ Христофоровичъ, че рѣшилъ вече да се жени за Люба Авренина. Чичо му подскача като ужиленъ отъ змия. Но, види се, нѣжниятъ Аполонъ, когото чичо му нарича „създаденъ отъ картофи“, е ималъ нѣкои „шури-мури“ съ Люба, защото между тѣхъ се завързва слѣдниятъ разговоръ:

Аполонъ. — Госпожице Любо, азъ зная, колко страшно съмъ виноненъ прѣдъ васъ, — виновенъ съмъ именно за това, дѣто се одързостихъ да бѫда благоразуменъ. Азъ се считахъ недостатъчно подготвенъ.

Люба. — Е, сега достатъчно ли сте се подготвили?

И тя се подиграва съ неговата нерѣшителность и ненадѣйното му тайно изчезване, като казва, че пращала дори да прави справки и въ полицията. Аполонъ отдава тази подигравка на туй, че Люба ще се жени за чичо му Христофора, нѣщо което узнава отъ самия него. Нищо обаче не прѣчи на този Донъ-Жуанъ да задирва и Тоня (А. Будевска), сестрата на Хомутова, която търси да се ожени за когото и да е, само и само да я заведе въ Москва, защото на село тя не може да живѣе, не може да понася тази селащина, която я окрѫжава. И Аполончо, като практиченъ женкарь, обикаля и се любува съ Тоня и съ Люба, която намира въ него развлѣчение, защото ѝ декламира стихове, катери се съ нея по планини, прави разходки по мѣсечина и сантименталничи безъ край. А Клавдия Михаиловна безспирно работи, за да обвърже Люба съ Стефана Христофоровичъ, та дано „Отрадовка“ остане въ тѣхнитѣ рѫцѣ. Хомутовъ отъ своя страна намѣрва сгодна минута, за да се обясни съ Люба.

— Госпожица Люба, казва Хомутовъ, защо страните отъ мене? Дайте ми възможность да остана поне една минута насамѣ съ васъ. Искамъ да ви кажа много нѣщо.

Люба. — Струва ми се, че ние нѣмаме помежду си никаква тайна.

Хомутовъ. — Азъ даже не зная, какво има помежду ни: приятелство ли, вражда ли. Отдавна ли бѣше, когато си говорѣхме тъй хубаво, тъй просто?

И изведнажъ отдѣ се взе този студенъ, токо-рѣчи враждебенъ тонъ! Кажете ми, съ какво съмъ заслужилъ това?

Но и това обяснение не дава никакви опрѣдѣлени резултати, докато сама Тоня не ги принуди да се обяснятъ. Тогава Хомутовъ казва, че той не вѣрва, че Люба ще се продаде и ще се съгласи да вземе единъ старецъ като Селиванова, и доказва ѝ, че тази жертва е непотрѣбна. Тѣ най-послѣ се споразумѣватъ и разбиратъ, че тѣхнитѣ чувства сѫ сериозни и че само отъ капризъ, отъ опърничавость не сѫ се споразумѣли. Стариятъ Селивановъ и той се досѣща, че съ своитѣ години не е за тазю млада мома, която не харесва неговитѣ поетически излияния като:

Въ градината смѣла
Котакъ се разхожда;
Слѣдъ него козела
Съ рога го подбожда.
Котакътъ съ крачката си здрави
Фрезура си прави,
Козелътъ пъкъ сиво брадле си разтръсва.

Такива стихове не могатъ да удовлетворятъ поетичната потрѣбность на Люба, затова Селивановъ рѣшава да я ожени за племеника си и да му подари „Отрадовка“. Но Аполончо, щомъ чува, че работата сериозно се касае до сватба, отказва се и отъ чифлика, и отъ Люба, защото се бои отъ женитба. Той избѣгва. Ала по пѫтя колата, която го вози, се счупва, и него го довеждатъ подъ рѫка въ „Отрадовка“.

Слѣдъ тази печална случка той казва, че и сѫдбата го кара да се жени, затова повторно иска рѫката на Люба на която, споредъ нейното признание, изпратилъ по слугата Харитонъ обяснение въ любовь, написано на три листа пощенска книга. Но Люба е вече сгодена за Хомутова, и Аполончо, безъ колебане, се съгласява да стане мѫжъ на Тоня, която ще го държи подъ пантофа си. И стариятъ Селивановъ признава, че неговитѣ отношения къмъ Люба не били любовь, а „изкушение“.

Тъй се свършва тази комедия, въ която нѣма идейность. И веселието е много малко въ нея. Лишена е и отъ движение. При това работи, които сѫ много ясни за зрителя, неизвѣстно защо дѣйствуещитѣ лица въ комедията като че не ги разбиратъ, и съ това зрителитѣ мислятъ, че тѣзи хора сѫ съвсѣмъ глупави. Напримѣръ, защо да не се разбератъ Хомутовъ и Люба, че се обичатъ и съ това да турятъ край на плановетѣ на Клавдия Михаиловна Авренина. Но тогава не щѣше да има комедията. Има други комедии пакъ непретенциозни, ала тѣ сѫ остроумни, и въ тѣхъ веселието блика отъ всички страни, увлича зрителя и го прѣдразполага къмъ веселость. „Изкушение“ не може да задоволи публиката въ това отношение, затуй и не се повтори. Желателно е, когато се избиратъ пиеси, тѣ да сѫ отъ по-извѣстни автори. И въ прѣвода на тази комедия „турскитѣ думи“ шарѣха рѣчьта. Чудно е, какъ управлението на трупата не взима мѣрки, прѣзъ врѣме на репетициитѣ да се замѣняватъ турскитѣ думи и възклицания съ български. Отъ самитѣ артисти това може и да не се иска, но управлението е длъжно да покаже

по-вече грижливость къмъ добрия български езикъ. И ако трѣба за това поука, ние трѣба да я взимаме отъ френцитѣ, които обръщатъ внимание на всѣкоя буква, на всѣко ударение въ своя прѣкрасенъ езикъ и само по този начинъ сж го довели до онова съвършенство, до което той сега е достигналъ.

Ние безъ нужда се нахвърляме на френската романтическа литература, безъ да си дадемъ смѣтка, защо правимъ това, а тамъ, дѣто трѣба да подражаваме, ние занѣмаряваме. Както всѣка година, тъй и сега управлението на театра счита види се за длъжность да храни публиката съ пиеси, които не се знае, защо се поставятъ. Да вземемъ, напримѣръ, „Хернани“ отъ В. Юго. Споредъ думитѣ на Шера, Юго е великъ само съ своитѣ лирични произведения, и само тѣ сж, които сж му доставили всемирна извѣстность, и въ тѣхъ е всичкото му литературно значение[1]). Въ драмитѣ си Юго не се е грижилъ само за прѣкрасното и възвишеното. Напротивъ, той поставялъ героитѣ си въ такива отношения и положения, които оскърбяватъ нравственостьта и приличието на ония класически врѣмена, когато прѣкрасното и възвишеното сж били главнитѣ грижи на драматурзитѣ на онази епоха. И за това френцитѣ признаха Юго като родоначалникъ — на теория и практика — на романтическата школа, която е водила ужасна борба съ класицизма. А девизътъ на французскитѣ романтици е билъ: да се освободи литературата отъ старитѣ вериги, съ които французскитѣ класици били оковали мисъльта, езика и начина на изразитѣ, които били станали смѣшни съ своята тжпа класическа правилность и надутость, която не допущала да се наричатъ нѣщата съ сжщинскитѣ имъ имена и изуродвала непосрѣдственитѣ изражения на чувствата съ своитѣ стереотипни формули. Романтизмътъ правѣлъ успѣхи, и затова нѣкои отъ класицитѣ се опитали да му противостоятъ съ сила. Единъ отъ тѣзи класици, Бауръ-Лормианъ, дори билъ подалъ формално заявление на Карла X да защити класицизма отъ романтицитѣ. Ала напразно! Литературната революция била неизбѣжна. Обществото е жаждало нови политически и литературни реформи. То било вече наситено отъ тѣзи свърхестествени появи, прошарени съ митологически мждрувания, мистически страхове, и затова протегна ржка на романтицитѣ, които казвали, че тѣхната революция се свеждала къмъ това: — писателитѣ да се върнатъ къмъ природата и истината. Революцията на романтицитѣ била да изкоренятъ лъжливия вкусъ, който е господствувалъ почти въ продължение на три вѣка въ Франция, развалилъ толкозъ добри глави и замѣнявалъ дѣйствителностьта съ непрѣстанния произволъ. Новиятъ периодъ на романтицитѣ е искалъ да се отърси отъ класическитѣ парцали, философскитѣ дрипи, митологическия блѣсъкъ и мистическия екстазъ. Всичко това е справедливо, забѣлѣжва Шеръ, но за жалость и романтизмътъ създалъ цѣла бездна другъ смѣтъ отъ панделки, парцали и блѣсъкъ, въ който потънали здравиятъ смисълъ, естественото, истинското, дѣйствителното. Юго е безспорно поетъ съ голѣмъ талантъ, гениаленъ поетъ, но като художникъ-драматургъ липсва

---

[1]) И. Шеръ. Всеобщая Исторія Литературы, стр. 210.

му характеръ. Въ неговитѣ пиеси винаги има тайнствени личности, единъ „червенъ-човѣкъ“ и „трагическия произволъ“ често господствува. А ходътъ на дѣйствията на неговитѣ драми управляватъ Dii ex machina, и на случая е прѣдоставенъ голѣмъ просторъ. Затова виждаме въ неговитѣ пиеси хора да влизатъ въ кѫщята прѣзъ куминитѣ, разни таинствени стълби, секретни врати и други подобни ужасии и неестествености.

Въ своитѣ мемоари гениялниятъ италиянски трагикъ Ернесто Роси, единъ отъ голѣмитѣ поклонници на Юго-поета, сѫщо силно го порицава за неговитѣ драми[1]). Ние имаме право да повѣрваме на тия авторитетни мнѣния и да не прибѣгваме щѣло и нещѣло до пиеситѣ на Юго. За примѣръ ще вземемъ пакъ „Ернани“, която и прѣзъ този сезонъ се прѣдстави. Въ тази пиеса понятието за честь е доведено до неестественость, а това дѣйствува на зрителитѣ утекчаеще и възмущава тѣхния здравъ разсѫдъкъ, тѣхния здравъ смисълъ и е противъ естеството и въ разрѣзъ дори и съ най-крайнитѣ възрѣния върху живота и фактитѣ. Дѣйствително, въ онуй отдавна минало врѣме главната си побѣда надъ класицитѣ Юго е удържалъ съ своитѣ драми, но затова е имало много причини: прѣди всичко отказването му отъ тритѣ единства, реалниятъ езикъ, съ който говорятъ героитѣ му, положенията имъ, срѣдата имъ и пр., всичко това е било ново за публиката, която до тогава е гледала класицитѣ и затова не е могла да съгледа недостатъцитѣ и неестественоститѣ въ драмитѣ на Юго. Тя го е привѣтствувала като революционеръ-новаторъ въ драмата. „Хернани“ е била прѣдставена прѣзъ 1830 г. на парижската сцена и е произвела фуроръ поради горѣизброенитѣ причини. Съ драмитѣ си Юго е нанесълъ рѣшително поражение на класицитѣ и сполучилъ да прѣвземе академическото кресло на безсмъртието въ френската академия, тази тогавашна послѣдна крѣпость на класицизма. Но въпрѣки това, драмитѣ му не спечелиха много въ сценично отношение, ако и да иматъ висока литературна стойность. И още по онова врѣме, т. е. въ 1841 г., когато той билъ приетъ въ академията, академикътъ Салванди, който трѣбало да му каже привѣтствена рѣчь, деликатно го упрекналъ за тази му литературна непослѣдователность и за тѣзи неестествени сценични приеми, които той е въвелъ въ своитѣ драми, макаръ че противъ тази неестественость самъ Юго се сърдѣлъ на класицитѣ и е възставалъ противъ тѣхъ. Салванди му казалъ: „Vous avez introduit l'art scénique (l'arsénique) dans notre littérature“, което на нашъ езикъ ще се прѣведе: „и вие влѣхте отрова въ нашата литература“. Ималъ е право да му се сърди Салванди, защото Юго се е отдалъ на това, противъ което е възставалъ. И никогажъ никой не би могълъ да измисли по-хубавъ и въ сѫщото врѣме по-вѣренъ и по-жлъченъ каламбуръ, казва Шеръ. Но френцитѣ сега му прощаватъ всички недостатъци, и когато тѣ сѣдатъ въ креслата си, въ френската Comédie всѣки се наслаждава отъ божественитѣ му стихове, отъ чудния му езикъ, който омайва душата и плѣни ухото. Даватъ пиеситѣ му *по традиция* за вечернитѣ си абонати и като практически курсъ по литературата на класическитѣ утра. И дѣйствително прѣдъ видъ на заслугитѣ на Юго

[1]) Ернесто Росси. 50 лѣтъ артистической дѣятельности. С.-Петербургъ, 1896.

въ френската литература, сетнѣ като гениаленъ френски поетъ, като родоначалникъ на романтицитѣ, като първи драматургъ, който порази класицитѣ, най-сетнѣ като списатель, който даде на публиката всичко, което тя отдавна съ жадность е очаквала, съ една дума като човѣкъ, който за френцитѣ е олицетворилъ въ себе си *Le cri de ce qui monte et qui s'écroule*[2]), той не трѣба да бѫде забравенъ отъ френскитѣ театри. Но за насъ какво значение могатъ да иматъ неговитѣ пиеси? Защо тѣ се даватъ у насъ? Защо утекчаваме публиката съ тѣхъ? На тѣзи въпроси никой не може да отговори. Както на всѣкѫдѣ, тъй и тука е хаосъ. Вънъ отъ Франция нийдѣ другадѣ освѣнъ у насъ неговитѣ пиеси не се даватъ. И то въ какъвъ видъ, въ какви прѣводи! Театралнитѣ управления на иностраннитѣ театри иматъ право да избѣгватъ пиеситѣ на Юго, защото слѣдъ повече отъ половинъ вѣкъ блѣстеще минало, недостатъцитѣ му се хвърлятъ много рѣзко въ очитѣ на зрителитѣ.

У насъ се чуло, че Юго написалъ нѣкои драми и трагедии, и понеже името му е голѣмо, почнали да ги даватъ, за да изтезаватъ зрители и актьори, до като дотегнатъ и на еднитѣ, и на другитѣ. А като се вземъ пъкъ въ начина, по който нашитѣ актьори играятъ тѣзи пиеси, просто човѣкъ може да дойде до отчаяние. Не схванали добрѣ значението на французската школа, нѣкои отъ нашитѣ артисти мислятъ, че е особено достойнство да ревешъ ужасно и да рѫкомахашъ, като че болката, отчаянието и безнадежностьта изискватъ само усиленъ ревъ безъ никаква естествена отсѣнка. Това обстоятелство даде поводъ на прѣсталалия вѣстникъ „Свободна дума“ да направи рѣзкото заключение, че „нѣкои отъ артиститѣ ни рѣватъ като падари съ катунарски гласъ.“ Дано тази бѣлѣжка вематъ прѣдъ видъ почитаемитѣ ни артисти за да се поправятъ. Но това, което ние имъ пожелаваме сърдечно, то е, да не ламтятъ вече за пиеси отъ Юго. Само нѣкои негови драми, могатъ да се даватъ за учещата се младежь отъ специалнитѣ и висши учебни заведения въ класически утра, които би трѣбало да се въведатъ и у насъ. И нищо повече. Но още по-голѣмъ абсурдъ е тѣхното даване изъ *провинцията*. Нѣкой си литературенъ мѫдрецъ и театраленъ познавачъ дори е поставилъ „Бургравитѣ“ въ Разградъ. Бѣдни разградчани! Какво ли сѫ разбрали тѣ отъ „Бургравитѣ“ и какво ли удоволствие сѫ почувствували отъ тази пиеса, когато самъ Шеръ не е намѣрилъ нищо въ нея и я нарича „най-разкѫсаното и безсмислено произведение“. По такъвъ начинъ провинциалнитѣ сцени отблъсватъ, дори отвращаватъ зрителитѣ отъ театра. Както въ много работи, тъй и тука неразборията ни е убила много добри начинания.

Ние не се спираме върху съдържанието на „Хернани“, защото то е извѣстно на всѣкиго, при това и за него се писа. Ще кажемъ само, че прѣводътъ на Генковъ-Басанъ е нетърпимо лошъ. Счетохме за необходимо да направимъ тѣзи бѣлѣжки, за да разяснимъ на театралнитѣ ни любители, че е врѣме ние, българитѣ, да оставимъ Юго на страна и да потърсимъ други пиеси по-подходещи за насъ, пиеси, които се докосватъ

---

[2]) Les chants du crépuscule, XXIX.

до общочовѣшки въпроси и идеали. Дали нашитѣ бѣлѣжки ще се взематъ въ внимание, ние не знаемъ, но счетохме за нужно да си кажемъ думата по този въпросъ, за да не се пилѣятъ на халосъ сили, врѣме и пари.

За „Хѫшоветѣ“ на Ив. Вазова, които се дадоха на 14 мартъ 1902 г., ние не бихме казали нищо, ако не бѣха дадени по прѣработеното второ издание. Тази пиеса е давана много пѫти и е добрѣ извѣстна на всинца ни, затова нѣма да излагаме съдържанието ѝ. Ще констатираме само голѣмиятъ трудъ, който си е далъ г-нъ Вазовъ за да прѣработи тази драма, която е съвършено измѣнена. Въ този видъ тя прави поцѣлно впечатление. Много отъ сценитѣ сѫ свързани, цѣли дѣйствия (IV) измѣнени. Това даде на драмата повече сгѫстеность и единство. Като сценично произведение, въ което се изобразява най-вѣрно славната хѫшовска епоха, то е единственото. Патриотичното чувство не повлия на Вазова да се отдалечи отъ истината, да идеализира своитѣ хѫшове, и то е голѣма негова заслуга. Типоветѣ му сѫ такива, каквито сѫ били въ оная епоха, пълна съ надежди и стремения, съ величие и дребнавость, съ триумфи и разочарования. Синъ на оная идеална епоха, Вазовъ я възпѣ въ повѣстьта си „Не мили не драги“ и я съживи въ „Хѫшоветѣ“. И мислимъ, че въпрѣки нѣкои недостатъци, които критицитѣ ни (?) намиратъ въ тази пиеса, все пакъ тя е, която за още много врѣме ще остане на сцената като най-вѣрно изображение на тази епоха и като най-сполучливо, по техниката си, сценично произведение въ нашата литература, която за сега прѣкарва едно и жалко и тѫжно сѫществуване.

Най-капиталната прибавка въ новото издание е идеализирането на личностьта Странджата. И причинитѣ за тази прѣработка не сѫ само онѣзи, които г-нъ Вазовъ е посочилъ въ прѣдисловието си, но още и обстоятелството, че въ нашата политическа история нѣма рицарство съ неговитѣ кървави доблести, нито безчовѣчна религиозна пропаганда, защото нашитѣ хѫшове сѫ отъ оня типъ хора, които като Македонски „не вѣрватъ ни въ Бога, ни въ дявола“. Кръстоносни походи ни липсватъ, лишени сме и отъ този непрѣстанно изтъниченъ драматизъмъ на страститѣ, какъвто има въ политическата история на другитѣ европейски народи. И Вазовъ, за да допълни отчасти тази празнина въ драмата и за да възвиси прѣдъ очитѣ на зрителитѣ своя Странджа, въ новото издание на „Хѫшове“ прибави тази сцена. Но въ изпълнението на г-нъ Кирова тя съвсѣмъ пропадна. Той съ своето крѫгло лице, пъленъ коремъ и звученъ гласъ, съвсѣмъ не приличаше на умиращъ отъ охтика поборникъ. Кашлицата на умиращия туберкулозенъ нѣма нито този тонъ, нито тази сила, която г-нъ Кировъ влагаше. Тя е едно леко прокашлюване, съ чести прѣкѫсвания, но безъ сила и продължителность, въпрѣки своето постоянство. Организмътъ е изтощенъ, дробоветѣ сѫ разрушени, и тя е ехо отъ нѣкогашна първостадийна кашлица. И макаръ че почитаемиятъ артистъ правѣше всичкитѣ усилия да изглежда слабъ, но не можеше да прѣдизвика състраданието на недоумѣваещата публика. Нека най-послѣ кажемъ, че нѣкои монолози, особено тѣзи на Владикова, и нѣкои сцени още могатъ да се съкратятъ. Отъ краткостьта драмата печели. Ние погорѣ казахме, че трѣба да се съкратятъ нѣкои монолози, освѣнъ тѣзи на Македонски, но справедливостьта изисква да признаемъ, че тѣ не трѣба

да се съкратяватъ *само* тогава, когато г-нъ Иванъ Поповъ играе тази роля, ала ако изпълнението е повѣрено другиму, и тия монолози могатъ да се съкратятъ. Никой другъ, това го заявяваме съ положителность, но безъ да искаме да придаваме на себе си нѣкакво значение, никой другъ отъ г. г. актьоритѣ не може да играе тази роля. Нейното изпълнение отъ г. Ивана Поповъ е образцово, то е художествено. То е творчество, несъзнателно за него, но изходяще отъ тайнитѣ дълбочини на една артистична душа, на която самъ Богъ налага печата на таланта. За жалость, между насъ нѣма още много актьори и актриси, които да съвмѣстяватъ въ себе си творческия разумъ и творческия инстинктъ, защото първото изисква умъ и образование. Артистическиятъ темпераментъ на г. Ив. Попова се проявява благодарение на неговия творчески инстинктъ, който е много интензивенъ, затова го прави цѣненъ артистъ въ нашитѣ *народнобитови роли*. Въ настоещия случай би било примѣнимо твърдението на Ломброзо[1]), че талантътъ обладава способностьта да *прѣдугажда* това, което не му е добрѣ извѣстно. И въ този случай г. Поповъ, благодарение само на своя драматиченъ импулсъ, е създалъ Македонски, безъ да е живѣлъ въ тази епоха, безъ да го е виждалъ, безъ да е черпилъ отъ нѣйдѣ свѣдѣния за него. Той художествено е вулгаризиралъ този типъ и е създалъ à perfection една крупна *национална* единица въ нашата блѣда и немощна народна драма. И когато ние видѣхме поставена тази драма безъ него, изказахме своитѣ искренни съжаления на автора ѝ.

Има случаи, когато ние, актьоритѣ, сами трѣба да прѣцѣняваме добрѣ нѣкои факти и явления. Съ това ние свършаме своитѣ кратки бѣлѣжки за второто издание на „Хѫшоветѣ“. Изказахме тия свои сѫждения, защото искренно желаемъ създаването на *народна* драма, понеже и народи не по-голѣми отъ насъ сѫ ни доказали, че, ако да имахме таланти, можехме да заемемъ съ своята литература твърдѣ почетно мѣсто между другитѣ образовани народи, както сѫ направили шведитѣ и норвежцитѣ, особено Бьорнстйерне Бьорнсонъ, съ своята драма „Фалиментъ,“ която се е дала и у насъ. Бьорнсонъ, противникътъ на шведа Ибсена, е популяренъ и вънъ отъ своето отечество. И тази си популярность той дължи на своитѣ драматични произведения. Но тази му дѣятелность се раздѣля на два периода: художествена и идейна. И за да ни бѫде тя по-ясна, нека кажемъ нѣколко думи за тази сѣверна звѣзда. Бьорнсонъ е синъ на скроменъ свещеникъ. Той се е родилъ въ Квикнена на 1832 г. и юношескитѣ си години прѣкаралъ въ Ромсдаленъ една отъ най-красивитѣ и живописни мѣстности въ Норвегия. Цвѣтущата природа развила силно пламенната фантазия на младежа, и той се заловилъ да чете народнитѣ пѣсни на своето отечество. Надаренъ съ природенъ умъ и способности, той още на 17-та си година е издържалъ приемния изпитъ въ университета въ Християния. Слѣдъ това се е посветилъ на изучването на датската литература и класицитѣ. Въ сѫщото врѣме той посѣщавалъ датския театъръ, който силно повлиялъ за развитието на неговия художнически усѣтъ. Слѣдъ като изпиталъ силитѣ си въ съчиняване на народни пѣсни, той пристѫпилъ къмъ драмата. Но първитѣ му драматични опити били

---

[1]) Гениалность и лудость.

посрѣщнати, ако не враждебно, то поне съ недоумѣние отъ тогавашната критика, която била навикнала да чете и слуша стихотворнитѣ произведения на тогавашната историческа драма която се състояла отъ образци на величие, възвишеность и надутость. Енергичниятъ и необикновено стегнатъ, кратъкъ слогъ на младия авторъ въорѫжилъ и публиката противъ него. Но това не отчаяло младиятъ драматургъ, и той продължавалъ да работи, да пише повѣсти, разкази и драми, до когато най-сетнѣ оцѣнили неговия талантъ, неговата искреность и тази нѣжность и задушевность, съ която сѫ проникнати неговитѣ произведения, тъй прости по форма. Благодарение на това упорство и трудолюбие той на 1858 г. станалъ директоръ на театра въ Бергенъ, а на 1865 въ Христиания, дѣто е прѣстоялъ до 1867. Пъленъ съ енергия и желание да постави на други начала театралното дѣло на своето отечество, той на 1870 основалъ свой собственъ театъръ. Въ течението на двѣ години, до 1872, на сцената на своя театъръ той поставилъ много драми и комедии, които имали шуменъ успѣхъ. Най-извѣстнитѣ и забѣлѣжителнитѣ отъ тѣхъ сѫ: комедията „Младоженцитѣ“ и историческата му трагедия „Maria Stuard in Stokland“. И съ тия произведения се завърша първия периодъ на неговата драматична дѣйность, дѣйность на чистото изкуство, дѣто е създавалъ красивото само заради красотата. Въ тѣзи си произведения той вложилъ всичкия си талантъ, всичката си грижливость за усъвършенствуване на своитѣ произведения въ всѣко отношение. Въ тѣхъ той влѣлъ цѣлата си поетична душа, могѫща и нѣжна, и излѣлъ всичко, каквото е копнѣло въ нея. Затова тия му произведения въ художествено отношение сѫ неговитѣ chef d'œuvre. И всички мислили пише неговия биографъ П. Ганзенъ, че той достигналъ кулминационната точка на своето развитие, и тамъ се е спрѣлъ, защото слѣдъ това не писалъ нѣколко години нищо.

Но нуждатата, несправедливостьта, сиромашията, класовитѣ борби стискаха яко човѣчеството въ своитѣ желѣзни клещи. Борбата между слаби и силни, сиромаси и богати, между правото и насилието, вълнуваше мислещето общество на цивилизуванитѣ народи, и откликътъ на тия благородни вълнения, на тия протестуещи възгласи се разнесе като мълния изъ всички кѫтове на страждущето човѣчество, дѣто имаше онеправдани, унижени и оскърбени. Творческата душа и философскиятъ умъ на Бьорнсона не можеше да не стане отзивъ на тия въпроси, които вълнуваха съврѣменното общество. И на сѣверъ повѣя новъ вѣтъръ; Бьорсонъ пакъ се залови за перото. Отъ тукъ почва вториятъ периодъ на неговата творческа дѣятелность, периодъ на идейнитѣ му пиеси, които обиколиха всички европейски сцени. Въ тѣзи произведения се отрази съврѣменното общество и въпроситѣ, които го вълнуваха. И тѣхъ той разгледа съ философско спокойствие и майсторско изложение, което очуди цѣла Европа. Наистина въ втория периодъ на неговата плодотворна дѣйность художествената страна на пиеситѣ му е по-слаба, но затова пъкъ по богатството на идеитѣ, широтата на зачекнатитѣ въпроси и общото направление, тѣ стоятъ несравнено по-горѣ отъ ония на първия му периодъ, когато той се е грижилъ само за чистото изкуство.

Първата пиеса, съ която той почналъ втория периодъ на своята дѣятелность, е драмата „Фалиментъ“. Почти едноврѣменно съ тази пиеса, той

е издалъ и драмата „Редакторъ“, дѣто безпощадно уличава вѣстникарството за отрицателнитѣ му страни. Но отъ пиеситѣ на втория му периодъ слѣдъ „Фалиментъ“ иде комедията „Ржкавица“. Бьорнсонъ не е само списатель; той е и борецъ, политически и общественъ. Той е горещъ партизанинъ на нравственото прѣчистване и възраждане на обществото. Цѣломждрието, строгото единобрачие и унищожението на войната сж неговитѣ завѣтни идеали, за които той живѣе и непрѣстанно работи. Той е още по-добъръ ораторъ отъ колкото списатель и никога не изпуща случая, като истински народенъ трибунъ, да говори прѣдъ народа и да се застжпва за своитѣ скжпи принципи. Тази е ярката звѣзда отъ скандинавската плеяда, която свѣти надъ норвежскитѣ фиорди и указва на своя народъ пжтя, по който той трѣба да върви, за да стане могжщъ и славенъ, макаръ и да е малъкъ, по-малъкъ отъ нашия. При всичко че **„Фалиментъ“** дѣйствително фалира на нашата сцена, но все читателитѣ ни може би ще искатъ да знаятъ нѣщо за тази драма, и ние на кратко излагаме съдържанието ѝ.

Голѣмиятъ търговецъ Тиелде (г-нъ Н. Щърбановъ), притежатель на корабостроителници, на гори, на фабрики, живѣе всрѣдъ най-поетичната обстановка, обкрженъ отъ сѣмейството си — болнавата си жена, госпожа Тиелде (Хлѣбарова) и дъщеритѣ си Валборга (Р. Попова) и Сигне (В. Игнатиева). Двѣтѣ дъщери по характера си сж двѣ противоположности.

Едната, Валборга, сериозна, дълбока натура, гледа на живота трѣзво, безъ да се обайва отъ разкоша, който я обкржжава и винаги господарка на своитѣ постжпки.

Другата, Сигне, капризно голѣмо дѣте, мечтаеще само за столицата, опоено отъ чародѣйната сила на ефирния блѣсъкъ, унесено въ неосжществимитѣ мечти на едно чаровно щастие, скрито задъ миража на сантиметалната ѝ душа. И годеникътъ ѝ, кавалерийскиятъ поручикъ Хамаръ (г-нъ Николовъ), е сжщо лекомисленъ като нея, само че въ него поетичностьта и сантименталностьта се замѣниха съ скотска чувственость, съ грубъ материализъмъ, и меркантилностьта е стимулътъ на всичкитѣ му постжпки. Той въ сжщность е влюбенъ въ черния арабски конь на баща ѝ, който му останалъ за 20,000 талера отъ фалита на бащиния ѝ съдружникъ Мюлеръ.

Но наивната дѣвойка, въпрѣки своето лекомислие, чувствува това и за туй му казва: „До колкото разбрахъ, ти искашъ да вземешъ отпускъ само за черния конь, за да останешъ тукъ да го обучавашъ и послѣ азъ да съпроводя тебе и черния конь до у лелини Улини“.

Ала врѣмето минава, и търговията на Тиелде върви лошо. Той мисли, че ако намѣри 70,000 талера, ще може да спаси положението си и за една година да се изплати.

Той се надѣва да заеме тия пари отъ банкерина Линдъ (К. Сарафовъ), но юрисконсултътъ на банкерина, адвокатътъ Берентъ (В. Кирковъ) осуетява това желание, като телеграфически му съобщава истинското положение за търговскитѣ дѣла на Тиелде, който е на прага на фалита. Катастрофата скоро ще настжпи, и за това Берентъ казва на Тиелде, че е по-добрѣ самъ да се обяви за несъстоятеленъ. „Вие можете, казва Берентъ, да се задържите още единъ мѣсецъ, това знамъ. Ала заради васъ, па прѣди

всичко за интереса на другитѣ, азъ ви съвѣтвамъ, още сега да се признаете за несъстоятеленъ".

Тиелде може би щѣше да се съгласи да се обяви за фалитъ, ако да не бѣше лъжливата гордость, която го кара да упорствува. Не го е него грижа за нещастието, което ще причини на толкозъ души, за сълзитѣ, за отчаянието и гибельта на другитѣ, той мисли само за своята гордость, своето честолюбие и нервно казва на Берента: „Мислите ли вие, че азъ, владѣтельтъ на тоя градъ, прочутиятъ по цѣлото крайбрѣжие търговецъ, ще понеса позора на банкрутството".

— Та вие отдавна носите този позоръ, му отговаря Берентъ.

И не само гордостьта, но и грижитѣ за сѣмейството му го каратъ още да се надѣва и да упорствува. Защото слѣдъ фалита на Мюлера, той чу, какво каза дъщеря му Валборга за такива хора: „Този, който струпва такъвъ срамъ и такова нещастие върху сѣмейството си, не заслужава прошка. Да, не мога да си прѣдставя по-голѣма жестокость отъ тая, да бѫда заставена да заемамъ фалшиво положение въ обществото, така че всичко, което принадлежи на мене, всичко да почива на фалшиви основи. Азъ сама, всичко което принадлежи на мене, облѣклото ми дори да не е мое! . . . Да прѣдположимъ, че съмъ усѣщала потрѣбность, да се ползвамъ отъ положението, като дъщеря на богатъ човѣкъ, да се ползувамъ напълно, но въ деня, когато ще открия, че всичко, което баща ми е давалъ, е било крадено, че всичко, въ което ме е увѣрявалъ, е било лъжа . . . да, тогава моето възнегодуване, моятъ срамъ биха били безпрѣдѣлни".

Тиелде помни тия думи. А днесъ той се намира въ сѫщото положение. Пасивътъ му е двоенъ, отъ колкото активътъ. Той е взималъ безъ да мисли за връщане; съ своя блѣсъкъ той е обиралъ лековѣрнитѣ хора, които сѫ давали парицитѣ си, спестени съ кървавъ потъ и лишения. Той е лъгалъ всички, които сѫ го окрѫжавали, освѣнъ повѣреника си Санесъ (К. Мугафовъ). Напразно е искалъ да разубѣждава дъщеря си Валборга, че единъ фалиралъ търговецъ не трѣба да се нарича лъжецъ. Напразно ѝ казва: „Ти не разбирашъ, че търговецътъ постоянно се мами всѣкой день съ все нови и нови надежди. Но отъ това не слѣдва, че можемъ да го наречемъ лъжецъ. Той е единъ сангвиникъ, поетъ, ако искашъ, който живѣе въ единъ въображамъ свѣтъ — може би, той е сѫщински гений, който забѣлѣжва деня тамъ, кѫдѣто никой другъ не може да забѣлѣжва". Ала напразно. И съ това Валборга не бѣше съгласна, защото му възразяваше на кратко, че това, което той нарича надежда, поезия, гений, е спекулация съ чуждия имотъ, когато човѣкъ е повече длъженъ отъ колкото притежава.

Тиелде помни тия разговори, и въ послѣдното отчаяно усилие иска да заплаши адвоката Берента съ смърть, но той никакъ не се стрѣска отъ това и му казва: „стрѣляйте . . . застрѣлете по-рано себе си и послѣ мене. Вие сте шефа на този фалитъ."

И Тиелде изпуща револвера, пада върху единъ столъ и се разридава.

А адвокатътъ продължава: „Не се плашете отъ грозотията на фалирането . . , само това ще очисти вашата душа."

И Берентъ го убѣждава, че единъ неумишленъ, незлонамѣренъ фалитъ е по-прѣдпочтителенъ отъ колкото една безплодна борба съ мжчнотиитѣ и постоянството въ лъжитѣ. „Вие сте уморени въ душата си отъ мжка . . . прѣкратете всичко, турете край! Нима не ще ви бжде приятно да заживѣете съ чиста съвѣсть и спроти сѣмейството си? Та вие прѣзъ цѣлото послѣдно врѣме не сте изпитали подобно чувство“, продължава упорито да настоява Берентъ.

Но Тиелде се чувствува виновенъ и за туй, че нищо не казалъ на сѣмейството си, когато кризисътъ наближавалъ, макаръ дъщеря му Валборга и да му казвала по поводъ фалита на Мюлеръ „че въ такива тежки врѣмена всѣкой честенъ мжжъ е длъженъ да прѣдупрѣди сѣмейството си и кредиторитѣ си, а не да го пази въ тайна . . . Боже мой, какъ Мюлеръ излъга сѣмейството си“, се чуди здравомислещата мома.

Не прави ли и той, Тиелде, сжщото отъ три години насамъ. Не лъже ли той и сѣмейството си, и кредиторитѣ си, и себе си!

И на всичко това трѣба да се тури единъ трагиченъ край съ грозната дума „фалиментъ.“

Никакви илюзии, никакви самоизмами не се допущатъ, защото злото е назрѣло. „Всички сили на съпругата ви сж насочени къмъ обѣдитѣ, съ които вие се мжчихте да прикриете празнотията . . . Тя се мжчи повече отъ най-долната слугиня въ дома ви“, казва Берентъ, който разбира и знае това. „Моята добра, търпелива съпруга“, извиква болезнено Тиелде, и слѣдъ още една кратка борба подписва акта, съ който извѣстява спирането на платкитѣ си.

Катастрофата се разрази. Въ кжщата влиза полиция, сждебнитѣ власти описватъ имотитѣ, а вънъ разбунтуваната тълпа отъ работници иска да разруши кжщата. Чува се чупене на прозорци. Всички напущатъ Тиелде, както и младиятъ кавалерийски поручикъ, който се бѣше влюбилъ въ зестрата на Сигне.

Но въ тази тежка минута дѣловодительтъ на Тиелде, Санесъ (К. Мутафовъ), прѣдлага на бившия си господарь една малка сума, която той си бѣ спестилъ и вложилъ въ една търговия.

Чакъ сега госпожа Тиелде се разкайва за непрактичното възпитание, което дала на дъщеритѣ си и казва слѣдъ избѣгването на Хамара:

„Не, срамътъ пада върху мене, защото азъ нѣмахъ сили да попрѣча на това, което винаги смѣтахъ за фалшиво“.

И когато сѣмейството на Тиелде трѣба да се раздѣли, защото материалнитѣ срѣдства не имъ позволяватъ да живѣятъ подъ единъ покривъ, Сигне, младата дъщеря, се провиква: „ами азъ какво ще правя, азъ която отъ нищо не отбирамъ“.

„Ти не разбирашъ? . . . отговаря старата Валборга, какъ така: иди въ нѣкоя кжща да служишъ, дори като проста слугиня. Въ това нѣма нищо срамно. Но да живѣешъ отъ разпродажбата . . . нито день, нито часъ не мога прѣживѣ!“

И всичко се свърша. Имотитѣ на Тиелде се управляватъ отъ едно настойничество, той заедно съ сѣмейството си отива да живѣе въ едно малко селце и почва самостоятелна работа съ цѣль, да изплати на кредиторитѣ си всичко. Той е придруженъ отъ бившия си дѣловодитель

Санесъ, който сега му е почти съдружникъ и влюбенъ въ по-старата му дъщеря Валборга. Търговията имъ върви отлично, сѫщо и управлението на настойничеството върху имотитѣ на Тиелде. Тамъ дефицитътъ отъ 200,000 въ течението на двѣ години се е намалилъ на 60,000. И Тиелде казва: „Да, ако върви търговията ни все така, Санесъ, въ разстояние на 12—14 години ще изплатимъ всичко“.

— По-дълго врѣме нѣма и да живѣемъ, Хермане! казва жена му.

— И ще умремъ безъ имотъ. Но нѣма да жалимъ затова! казва Тиелде.

— Не, разбира се, не! отговаря съпругата му. Честното име, което ще оставимъ на дѣцата си, е по-скѫпо отъ всѣкакъвъ имотъ.

Полека-лека Санесъ и Валборга се обясняватъ, изравняватъ всички съмнителни въпроси и недоразумѣния, които сѫ ги мѫчили, и се сгодяватъ.

На края Тиелде казва на жена си:

— Нана, азъ усѣщамъ Божието благословение.

И дѣйствително въ далечината се вижда синьото море, спокойно и необятно, а небето ясно и тихо като че сега благославя този животъ на новъ, честенъ трудъ.

Казахме въ началото, че „Фалиментъ“ фалира на нашата сцена, благодарение на крайно неумѣлото разпрѣдѣление на ролитѣ. Блѣднитѣ фигури, които обезцѣняваха пиесата, се съживѣваха отчасти благодарение на чудната игра на г-нъ В. Киркова (адвокатъ Берентъ.) Той бѣше душата на пиесата. Безъ афектация, която му е свойствена, когато изпълнява дори най-лекитѣ драматични роли, безъ лъжливъ патосъ, толкозъ неприятенъ за съврѣменното изкуство, той художествено издържа ролята си отъ начало и до края. Мѫчно бѣше неговото положение, защото имаше партнери, които му бъркаха на играта, вмѣсто да му съдѣйствуватъ. както обикновено се изисква отъ единъ партнеръ, но въпрѣки всичко, той излѣзе побѣдителъ отъ крайно трудното положение, въ което бѣ поставенъ.

Общитѣ сцени въ III-то дѣйствие, тъй важни за пиесата (защото има общи сцени и безъ значение), не се изпълниха никакъ. Шумътъ отъ нѣколко стотинъ гласа бѣ прѣдаденъ тъй комично, че прѣдизвика общия смѣхъ на зрителитѣ. Смѣхътъ отъ стотина гърла имà сѫщата участь. Една важна сцена, дѣто се зачуватъ гласоветѣ на работницитѣ: „Стрѣлятъ срѣщу насъ! Стрѣлятъ срѣщу насъ!“ и веднага се чува силенъ шумъ отъ счупване на стъкла отъ прозорци, камъни се сипятъ въ стаята, придружени съ смѣхъ и ругания, не се изпълни.

Ако тукъ-тамъ се прѣдставиха нѣкои работи, тѣ бѣха не наврѣме и крайно глупави и вмѣсто да всѣятъ страхъ и ужасъ, прѣдизвикаха подигравки. А пиесата заслужваше по-добра участь. Прѣводътъ е хубавъ и принадлежи на перото на г-на Ив. Андрейчинъ. Единствениятъ упрекъ, който може да му се направи, то е, че не е обозначилъ, отъ *кой езикъ* е прѣведена пиесата. Поне въ обявленията нѣмаше подобно нѣщо.

Сѫщата драма е прѣвела и госпожа Е. Димитрова, една много добросъвѣстна и отлична прѣводачка. Прѣводътъ ѝ е прѣкрасенъ, направенъ отъ нѣмски, което има още по-голѣма стойпость, защото нѣмцитѣ сѫ познати въ литературата като образцови прѣводачи, точни до

педантичность и нестѣснени отъ никакви *цензурни* условия. Досущъ същото не може да се каже и заруситѣ.

Издательтъ на тази поучителна драма е г-нъ Коста Евстатиевъ отъ Варна. Изданието е художествено. Книга, шрифтъ, корици, дори портретътъ на Бьорнсона сѫ отлични. Хвала му!

Нека кажемъ двѣ думи и за публиката.

Когато ние седѣхме на най-отдалечения кѫтъ на салона, т. е. къмъ изходната врата, отъ дѣто суфльорътъ се чува отлично, жадно гълтайки прѣкраснитѣ мисли на Бьорнсона, виждахме между зрителкитѣ много майки, които можеха да взематъ прѣкрасенъ урокъ отъ необмислено възпитателната метода на госпожа Тиелде. Животътъ, който ние живѣемъ, е несъобразнъ съ нашитѣ приходи, непосиленъ за нашитѣ скромни срѣдства. Това желание, да се перчимъ, да сме все на голѣмо, да вървимъ все нашироко е вече докарало не единъ търговски фалитъ, но и много сѣмейни банкрутства, които злополучно сѫ се отразявали върху сѫдбата на дѣцата. А защо ние не можемъ да се стреснемъ, да се свѣстимъ? Защо страданията и мѫкитѣ, на които сме свидѣтели, не могатъ да ни поправятъ? И отъ нийдѣ не получавахме отговоръ . . .

Слѣдъ тази поучителна пиеса, нашата сцена не се подвоуми да прибѣгне и до великитѣ творения на забѣлѣжителнитѣ руски списатели.

Събитие бѣше поставянето на нашата сцена **„Смъртьта на Иоана Грозни“** (Страшни) трагедия отъ графъ Алексей Толстой, написана на 1866 год. подъ влиянието на пиесата „Людвикъ XI“ отъ Казимиръ Делавинь и помѣстена въ нѣкогашното знаменито руско списание „Отечественни записки“. Тази трагедия е първата часть отъ знаменитата трилогия („Смъртьта на Иоана Страшни“ — 1866, „Царь Феодоръ Ивановичъ“ — 1868 и „Царь Борисъ“ — 1870). Но вѣнецътъ на трилогията като художествена и като историческа драма, е „Царь Феодоръ Ивановичъ“. Това сѫ признали всички коментатори и критици на графъ Алексея. Първиятъ пѫть, на 1867 год., когато се прѣдставила трагедията „Смъртьта на Иоана Страшни“ на Александринската Императорска сцена, тя, споредъ думитѣ на Венгерова, е имала грамаденъ успѣхъ не като *сценична* цѣнность, а като историческа, дѣто за прѫвъ пѫть се е прѣдставилъ единъ царь, окрѫженъ не само съ блѣсъкъ, но показанъ и въ своитѣ недостатъци, нарисуванъ въ дѣлничната си носия. Никой до тогава не е ималъ дързостьта, да направи подобно нѣщо, а само графъ Алексей, благодарение на своитѣ връзки съ мѣродавнитѣ крѫгове и спечеленета си извѣстность като списатель, непринадлежещъ на никоя партия, рѣшилъ да покаже Иоана Страшни такъвъ, какъвто си е билъ, какъвто го е описала историята и фактитѣ. И слѣдъ като минало първото упоение, и когато руската цензура позволила даването на цѣлата Алексеева трилогия, интересътъ къмъ трагедията „Смъртьта на Иоана Страшни“ ослабналъ, и тя вече рѣдко се появявала на русскитѣ сцени.

Защо тя е дотрѣбала да се даде на нашата сцена — не се знае! Може би за голѣмото име на автора ѝ и гръмливото название на пиесата.

Театралнитѣ ни мѫдреци обичатъ тия невѣжествени детинщини! За руситѣ „Иоанъ Страшни“ е дѣйствително рисуване на една най-страшна епоха: епоха на кръвь, сълзи и нечуванъ ужасъ. Иоанъ Васи-

льевичъ IV, като че въплощавалъ въ себе си ужаситѣ на Нерона, Калигула и Людовика XI. Изгубилъ довѣрие въ руското болярство, което е било управляещата класа на Русия, той се е отвращавалъ и отъ руското духовенство, което било потънало въ подкупи, взаимни гонения и ласкания прѣдъ силнитѣ, за да му даде възможность да съблича и безъ това оголѣлото православно паство. Само единъ иерархъ е имлъ щогодѣ влияние върху него прѣзъ младинитѣ му, и той е билъ Силвестръ, царскиятъ духовникъ, и отчасти митрополитъ Макари. Но Иоанъ билъ твърдо рѣшилъ да се раздѣли съ болярството и е хранилъ тайната надежда да го изтрѣби, да го изкорени. Но колкото и да е билъ свирѣпъ, неговата жестокость все се е бояла отъ народния гнѣвъ. За да сондира чувствата на народа и да се убѣди, до колко може да разчитва върху неговото бездѣйствие, той ужъ се отказалъ отъ властьта и се оттеглилъ заедно съ жена си — царицата, наслѣдника, множество боляри, слуги и личната си каса въ Александровската слободка, Владимировска губерния. Отъ тамъ московскиятъ митрополитъ Афанасий получилъ царска грамота, въ която самоотлжчениятъ царь изчислявалъ винитѣ на болярите още прѣзъ дѣтинството му и указвалъ на тѣхното отвратително користолюбие, бездѣйствие и измѣна. Сжщо обвинявалъ духовенството, че то се застжпвало за измѣницитѣ, прѣдателитѣ, и поради това той, като не желае да търпи тия злини, оставилъ е своето царство и ще се посели тамъ, дѣто Богъ му укажелъ. Това послание уплашило много московцитѣ, които се страхували отъ междуособици, затова тѣ изпратили депутация до Иоана Страшни, да го молятъ да се върне и да наказва както иска виновницитѣ — измѣнници, прѣдатели или непослушници. Съ такива пълномощия се върналъ Иоанъ и създалъ мрачната „опричина“, която е всѣвала страхъ и трепетъ по цѣлата руска земя.

Иоанъ взелъ хора отъ улицата, хора развалени, продажни, кръвожадни, които направилъ свои съвѣтници, свои другари, съ които ялъ, пилъ и се веселилъ. Той ги обсипалъ съ почести, богатства и награди и тѣзи „опричники“ само по единъ знакъ на Иоана задушавали митрополити, боляри, родовити князе и велможи.

Боляри, като Шуйски, били разкжсвани отъ кучета, а на други, като Бутурлина, одрѣзани езицитѣ. Заможнитѣ граждани били ограбвани, жени и дъщери задирвани отъ личната охрана (гвардия) на Иоана. Поканенитѣ на царска трапеза боляри, като Морозова, били отравяни на своето мѣсто въ присжтствието на Иоана. И цѣла Русия плакала подъ този непоносимъ гнетъ, който сама си била наложила.

Въ „Смъртьта на Иоана Страшни“ се рисуватъ послѣднитѣ дни на грозното царуване на този демониченъ царь, който бѣше сталалъ идеално въплощение на злото, ако въ злото може да има идеалность. Злиятъ гений на Русия билъ на издъхване, но и въ тѣзи минути той не изпущалъ случая да направи зло.

Такъвъ е портретътъ на главния герой на тази трагедия. Ала безъ тѣзи обяснения мжчно може да се схване този типъ. На нашата сцена „Смъртьта на Иоана Страшни“ нѣмà никакъвъ успѣхъ. И това е лесно обяснимо. Зрителитѣ не могатъ да разбератъ: — иматъ ли работа съ единъ психическо боленъ субектъ, или съ единъ могжщъ тиранъ, който

теоризира народа си въ името на нѣкаква държавна идея, защото съзнава, че този народъ не е способенъ да схване широкитѣ прѣдначинания на своя господарь. При това изпълнението бѣше крайно лошо при една най-жалка и невѣрна обстановка. И толкозъ врѣме и трудъ отидоха на халосъ, защото онѣзи, които боравятъ съ сценичнитѣ дѣла, само тѣ знаятъ, колко врѣме, грижи и разноски трѣбатъ, за да се прѣдстави подобна една сложна и голѣма трагедия като „Смъртьта на Иоана Страшни". Но у насъ на всичко гледатъ прѣзъ пръсте, всичко върви повръхностно. Тъй сѫ ни възпитали, такива и ще си умремъ.

Но какво пъкъ да кажемъ за прѣвода?

Светотатство е да извращавашъ въ дървена проза поетичнитѣ стихове на А. Толстоя. Самото това обстоятелство трѣбаше да принуди управлението на трупата да се откаже отъ постановката на тази трагедия. Ние казахме, кои сѫ били причинитѣ, че тази пиеса въ Русия е имала успѣхъ въ течението на 70-тѣхъ години отъ миналото столѣтие. Но ако унищожимъ и стиховетѣ въ тази трагедия, тогава не остава абсолютно нищо отъ нея. Тя става едно крайно утекчително произведение, което омръзва и на най-търпѣливия зритель. Не искаме да бѫдемъ голословни, затова тукъ цитираме думитѣ на Скабичевски: „Въ пиеситѣ на А. К. Толстой личи едно дълбоко изучване на изобразяемата епоха и една външна живописна художественость, съ каквато се слави А. Толстой. Но въ сѫщото врѣме тѣ страдатъ отъ сѫщитѣ недостатъци, каквито можемъ да забѣлѣжимъ въ всички руски исторични драми, като не изключаваме и „Борисъ Годуновъ" и хроникитѣ на Островски. Въ тѣхъ прѣобладва епическата страна надъ драматичната; вмѣсто потресаещи драматически стълкновения и дѣйствия, които да приковаватъ вниманието на зрителитѣ и бърже да се развиватъ, прѣдъ васъ минаватъ редъ битови сцени съ дълги разговори. Вслѣдствие на това отъ тѣхъ вѣе една археологична и етнографична студенина; *тѣ сѫ по-приятни за четене, отъ колкото да се гледатъ на сцената*".[1])

Слѣдователно, ако руситѣ не намиратъ удоволствие да гледатъ пиеситѣ на А. Толстой, ние ли ще намѣримъ? Ето защо трагедията „Смъртьта на Иоана Страшни" не намѣри успѣхъ на българската сцена.

А каква приятность може да достави прозаическиятъ прѣводъ на едно поетическо произведение, всѣки самъ може да рѣши. Можеше още да се направи едно снисхождение на прѣводача, ако пиесата бѣше написана въ проза и стихове, както сѫ написани нѣкои произведения на Шекспира и на други руски списатели, но А. Толстой написа своята трилогия *само въ стихове*, защото изключително се уповаваше на тѣхъ. При това на много мѣста езикътъ е старъ, чисто народенъ езикъ, напъстренъ съ много идиотизми и своеобразни обрати, които правятъ прѣвеждането крайно трудно и отговорно. Но кой ли мисли за прѣводаческа отговорность у насъ!

Втората и най-хубава и художествена часть на трилогията „Царь Феодоръ Ивановичъ" сѫщо е прѣведена отъ единъ другъ прѣводачъ, г. Ст. Коледаровъ, който самъ признава въ своето прѣдисловие, че

---

[1]) А. М. Скабичевски. Исторія Новѣйшей Русской литературы. Стр. 330—331.

не е могълъ да побѣди трудноститѣ на Толстоевия езикъ. И това е за вѣрване. Тогава пита се — защо губимъ врѣме и пълнимъ прѣводната ни литература съ подобни произведения? Или малко смѣтъ има въ нашата книжнина? Ние и тукъ ще повторимъ онова, което казахме за Юговитѣ произведения: — не всѣкое велико име и не коя да е пиеса съ гръмливо название трѣба да се прѣвежда и да се дава на сцената. Врѣме е да съзнаемъ това заблуждение и да се поправимъ.

Но ако ли пъкъ управлението на театра непрѣмѣнно желае да запознае публиката съ класическитѣ произведения на нѣкои писатели, то стихотворнитѣ пиеси трѣба да бѫдатъ прѣведени *непрѣмѣнно на стихове*. А затова, слава Богу, имаме работници: П. Славейковъ, Кирилъ Христовъ, Яворовъ. Нека имъ се заплати, и добрѣ да имъ се заплати, за да имаме и добри стихотворни прѣводи. Съ това ще се помогне и на литературнитѣ ни сили, които, общеизвѣстно е, не могатъ да се прѣхранятъ отъ своя литературенъ трудъ, понеже нѣма пазаръ въ България. Днесъ трупата разполага съ една *грамадна субсидия,* която *никоя трупа* на Балканския полуостровъ нѣма, дори и въ страна като Ромѫния. Защо отъ тази субсидия да не уголѣмимъ и главно да не *подобримъ* жалката ни прѣводна литература, изпаднала въ бездарни, да не кажемъ и безграмотни рѫцѣ?

Ние нарочно свързахме горния прѣгледъ съ отчета си за сезона 1902—1903 за да дадемъ на хрониката си цѣлность, необходима за ония, които се занимаватъ съ театралното дѣло и неговата история.

По единъ приетъ обичай, който искрено желаемъ да стане традиция, сезонътъ, който този пѫть се откри много късно, на 17 октомврия, се почна съ една българска пиеса на обичния ни поетъ Ив. Вазовъ — **„Службогонци“**, комедия въ 2 дѣйствия. Тя засѣга една отъ найболнитѣ рани на нашия държавенъ животъ — службогонството. Върху тази тема би трѣбало да се напише една трагедия, която да стресне и вразуми България. Злото е много голѣмо, слѣдствията ужасни. Тази живеница, що разѣжда и обществения организъмъ, отдавна си чака лѣкаря, но уви! никой до сега не се е явилъ да я цѣри, защото . . . . . има много „защото!“ Но единъ съврѣменникъ като Вазова не можеше да остане хладнокръвенъ къмъ това явление и ако не посочи цѣрь, поне хроникира го въ лѣтописитѣ на нашата книжнина, хроникира го съ жлъченъ смѣхъ, който трѣба да прѣдизвиква само сълзи, горчиви сълзи.

Станчо Квасниковъ (г-нъ Ив. Поповъ), единъ отъ главнитѣ герои на комедията, олицетворява цѣлата България, тази именно България, която вика противъ „службитѣ“, а само гледа да изтика другитѣ, за да се натъкми на „държавната трапеза“. И когато роднината му Никола Балтовъ (г-нъ В. Кирковъ) става министъръ, той дохожда въ София, ужъ да се повиди съ майка му, баба Дона (Ек. Златарева) „само отъ любовь“, както той обяснява. Но сѫщиятъ този фарисей и лъжецъ, слѣдъ като настанилъ всичкитѣ си дѣца на държавната трапеза и по всѣка вѣроятность и ги изучилъ на държавна смѣтка, както мнозина търтенбогаташи, вика на просителитѣ, — „службогонцитѣ“: „Вървете, работете бе, само служби ли искате? Срамота!“ а роднината си министъръ Бал-

това упрекава съ думитѣ: „Та тъй разваляте нашитѣ българи, я! Нека работятъ, джанъмъ!“ Но защо той самъ не работи?

А дѣцата му, чуйте, какви служби заиматъ: Тодоръ-офицеринъ, Стефанъ-мирови сѫдия, Кръстьо-мирови сѫдия, Никола-даскалъ, Димо писарь при началника въ Сливенъ, макаръ че пише така лошо, че неговото писмо не може да се чете, Аврамчо попъ-владика ще стане, Павле телеграфистъ, а Пенчо, който тази година свършилъ *занаятчийското* училище-пощенски чиновникъ! И този Пенчо не желае вече да се нарича Квасниковъ, ами Дворянски! Настанилъ сѫщо и роднинитѣ си и най-послѣ иска служба и за себе си. Това вече възмущава и самия Балтовъ. Такъва е българийята — безсрамна, настойчива, нахална; влиза прѣзъ прозореца като Какавидова (Хр. Ганчовъ), прѣскача прѣзъ прочупенитѣ дъски на стобора като Боздугански (Г. Кировъ) и псува, и моли, и се кълне, и обѣщава, и проклина, и заплашва, и гони, и лъже и се унижава като най-долна тварь.

Ужасно, отвратително!

И Балтовъ извика: „Просители, просители, наводнение! Една полуда. Цѣла България сѣкашъ се е спуснала за служба“.

А кой е кривъ, бихме попитали ние министра Балтова. На ли той самъ и мнозина негови прѣдшественици. Защо този държавникъ показва такъво осѫдително малодушие?

Защо тогава се оплаква?

„Мене ме просто душатъ! Развратъ! А интереситѣ на службата, на държавата, на страната? А страшното социално зло? Но кой мисли за това. Всѣка партия има свои хиляди гладници, хиляди *„наши“*, които е длъжна да нареди на държавната трапеза, като дойде на властъ, а хиляди други, изпѫдени отъ служба, ще очакватъ нови политически промѣни, за да се докопатъ пакъ до кокала. Всѣка партия си има войска *паразити*, откѫснати отъ живота, непотрѣбни на обществото, които могатъ да живѣятъ само на народния гръбъ . . . И тая сгань расте, увеличава се всѣки день и часъ. Така е било до сега, *така ще бѫде и за напрѣдъ*. Ужасно! Ето *неизлѣчимиятъ* недѫгъ на изкиления *парламентаренъ* животъ у насъ. Всички съдѣйствуваме за разпространение заразата на лѣностьта, на развалата на народната душа, губимъ цѣли поколѣния, като ги правимъ неспособни за трудъ и честность! . . .

Възмутително!“

Добрѣ поне, че този министъръ съзнава злото, което той самъ върши.

И за този куражъ и за тази доблесть трѣба да сме благодарни. Тя не е въ обичаитѣ на много наши министри, които въ своитѣ министерства сѫ единъ видъ везири, малки деспоти, за които законитѣ не сѫ наложителни!

Но министъръ Балтовъ е баща; той има хубавичка кокетна дъщеря Аничка (г-жа М. Канели), която насмалко щѣше да стане жертва на единъ авантюристъ-службогонецъ Хоровъ (Хр. Сарафовъ), който макаръ че има годеница въ Швецария, иска да стане и министерски зетъ, за да си обезпечи едно по-доходно мѣсто и блѣскава служба. Но мошеничеството се узнава. А за голѣмо удоволствие на Балтова и кабинета си подава оставката, и всички тѣзи службогонци, на които заслугитѣ се състоятъ въ

това, че имъ сѫ чупени по два прѣдни зѫба и по едно ребро въ изборитѣ, че сѫ прѣдвождали несъзнателни полупияни тълпи — избиратели и нехранимайковски шайки, оставатъ на сухо!

Това е въ сѫщность съдържанието на тази весела комедия. Въ нея има нѣкои смѣшни qui pro quo каквито сѫ напримѣръ срѣщата на госпожа Терзийска (Мар. Ив. Попова), която безуспѣшно направи всички усилия, за да се покаже хитра кокетка, съ Боздугански и сцената между Хорова и Квасникова, който се прѣструва за министъръ. Комедията имà успѣхъ и на вѣрно ще се задържи въ репертуара за дълго врѣме.

Сѫщата вечерь се даде и комедията **„Пенчо кривъ“** една прѣработена отъ г. Ив. Д. Иванова пиеса на г. Билибина, незначителенъ руски списатель. Авторътъ е изкаралъ на сцената несѫществуещи за сега типове, сѣмейството Райкови, които слѣдъ едногодишенъ съвмѣстенъ животъ искатъ да се разведатъ. Даже фаетонътъ, който ще отведе Еленка (г-жа Ганчева), жената на Василъ Райкова (Н. Щърбановъ), е пъленъ съ кутии и други женски дреболии. Но явява се домашниятъ имъ приятель Пенчо Калиновъ (Г. Стояновъ), който има „слаби нерви“. Въ желанието си да ги помири, той си навлича гнѣва и на двамата съпрузи, които, слѣдъ като се помириха, изкарватъ, че „Пенчо е кривъ.“

Пиесата **„Педагозитѣ“**, която се даде прьвъ пѫть на 20-и октомврия бѣше дадена специално за г-нъ Ив. Попова, който искаше да излѣзе въ ново амплуа слѣдъ завръщането си отъ Русия. Но опитътъ му излѣзе несполучливъ. „Педагозитѣ“, на които сѫщинското име е „Възпитательтъ Флаксманъ“, е пиеса, въ която се рисуватъ стари учители, глупави педанти. Най-характерниятъ отъ тѣхъ е Юргенъ Хенрихъ Флаксманъ, директоръ на класното училище (К. П. Сапуновъ).

Той написалъ сто и тридесетъ или повече правила за своитѣ ученици, които третира по фелдфебелски. Между тия учители има и единъ интригантъ Дирксъ (А. Кирчевъ), който отъ злоба и завистъ играе ролята на шпионинъ. Ролята се изигра добрѣ. Учителитѣ Риманъ (Хр. Ганчевъ) и Вайндбаумъ (Кр. Сарафовъ) сѫ халосани хора, а въ играта на казанитѣ актьори бѣха окарикатурени до неестественость, до неприличие, особено Вайндбаумъ. Изобщо забѣлѣжено е, че щомъ се косне до комизъмъ, всичкитѣ ни актьори прѣкаляватъ до невѣроятность. Нѣма чувство на артистична мѣра, златната срѣда винаги липсва.

Въ противоположность на тия учители-ретрогради се явява младиятъ Иоанъ Флемингъ (В. Кирковъ), идеаленъ, образованъ, съ нови педагогически възрѣния, енергиченъ и рѣшителенъ. Противъ него ръмжатъ всичкитѣ му колеги, а дори и самъ директорътъ Флаксманъ, но не могатъ да му направятъ нищо. Флемингъ се сближава съ учителката Гиза Холмъ (В. Игнатиева). Тѣ се разбиратъ, иматъ еднакви възгледи върху живота и училищната дѣятелность, тѣ се сприятеляватъ и се влюбватъ.

Директорътъ Флаксманъ иска да натовари слугата Негенданкъ (Ст. Кожухаровъ) да шпионира Флеминга, но този смѣлъ бившъ унтеръ-офицеръ съ достойнство отхвърля тази роля. Г-нъ Кожухаровъ игра тази малка епизодична роля много сполучливо и безъ прѣкалено достойнство. Неген-

данкъ служи за примѣръ на честность на останалитѣ учители. Но ето че се явява професоръ д-ръ Прелъ, училищенъ инспекторъ (г. Иванъ Поповъ). Той направя всички учители дѣто се казва „гжба и коприва“. Уволнява Флаксмана, прѣдставителя на старитѣ педагогически идеи, като фалшификаторъ на братовата си диплома, назначава за директоръ Иоана Флемингъ, като човѣкъ съ сърѣмени понятия за педагогията. Първото нѣщо, което прави Флемингъ, то е да „скжса“ окаченитѣ на стѣната стари правила за ученицитѣ.

Това привежда въ възторгъ галерията и заднитѣ редове на публиката, съставена отъ училищна младежь, която желае училищата да се управляватъ безъ правила, безъ разпоредби, безъ изпити, и всѣки да прави каквото си ще.

Г-нъ Иванъ Поповъ въ нервозната и сприхава роля на Преля бѣше много неестественъ. Въ тона му имаше нѣщо натегнато, присторено, което го правѣше съвсѣмъ фалшивъ. Г-нъ Поповъ виждалъ, какъ други сж играли тази роля, и за това поиска и той да се опита. Но не е достатъчно да видишъ едно нѣщо, трѣба да притежавашъ и нужднитѣ качества, за да *възприемешъ* виденото и да го приложишъ. При това ролята на Прелъ изисква не само способности, талантъ, но и голѣма култура, поради което, тя е още по-мжчна за интерпретиране. По-добрѣ г. Поповъ да си задържи стария битовъ — *народенъ* репертуаръ и да култивира българскитѣ типове, които му сж присжщи.

Прѣводътъ е като повечето прѣводи отъ руски, пъленъ съ русизми и несъобразности и неточности, както граматични, тъй и стилистични. Това е така, защото обичай е у насъ отъ руски да прѣвеждатъ всички, особено онѣзи, които *не знаятъ* езика. Това стана едно общо зло, на което никой вече не обръща внимание, и затова прѣводната ни литература е въ такъво жалко състояние. Макаръ „Възпитательтъ Флаксманъ“ да е едно отъ срѣднитѣ произведения на Ого Ернста, то се е появило въ нашата книжнина и въ вторъ прѣводъ, на който издательтъ, мислимъ, е г-нъ Якимовъ отъ Кюстендилъ. За втория прѣводъ не можемъ нищо да кажемъ, защото не сме имали случай да го видимъ.

Като че прѣзъ този сезонъ управлението се бѣше рѣшило, да ни дава пиеси, които докосватъ дѣтския животъ и възпитанието на дѣцата. Едва „Педагозитѣ“ бѣха снети отъ репертуара, и тутакси поставиха **„Дѣцата на Ванюшина“**, драма въ 4 дѣйствия отъ С. Найденова, прѣводъ отъ руски отъ г-жа Мария Ив. Иванова. За тази драма по-голѣмата часть отъ руската съзнателна критика се произнесе неособено ласкателно. И мислимъ, че тя е права. Авторътъ ни описва изключенията на изключенията: изобщо типове невѣроятни, чудовищни до фантастичность. Ако авторътъ не отиваше до тия крайности, може би неговата драма би излѣзла по правдива и слѣдователно поучителна, защото въ нея има мѣста доста хубави, дѣто нагледно се рисуватъ лошитѣ сетнини отъ изоставеностьта на дѣцата въ ржцѣтѣ само на учителитѣ и слугинитѣ, безъ върховния надзоръ на родителитѣ.

Работата въ сжщность е тази. Заможниятъ търговецъ Александъръ Егоровичъ Ванюшинъ (Ив. Поповъ) има нѣколко дъщери и синове, които растатъ и се отглеждатъ отъ слугинитѣ въ горния етажъ на кжщата,

дѣто не прониква бащино и майчино око. И още въ I-то дѣйствие виждаме, че по-голѣмиятъ синъ на Ванюшина, Константинъ (А. Кирковъ), живѣе съ близката си роднина Елена (М. Ив. Попова) прѣдъ очитѣ на родителитѣ си, безъ тѣ и да подозиратъ това. И когато Елена, слѣдъ като е прѣнощувала въ спалнята на Константина, иска да излѣзе, прѣсрѣща я бащата на любовника й. И синътъ, за да замотае работата, праща баща си да търси касовата книга. Прѣзъ това врѣме Елена, по бѣла фуста и нощна дрѣшка, прѣминава прѣзъ сцената, за да се скрие въ своята стая. И слѣдъ това иска отъ леля си Арина Ивановна (Ек. Златарева) капки, защото цѣлата нощь не е могла да спи отъ . . . стомахъ. Павелъ Сергѣевичъ Щеткинъ († Д. Антоновъ), мѫжъ на Клавдия (Ш. Попова), една отъ възрастнитѣ дъщери на Ванюшина, се оженилъ, само за да му дава тъстъ му „безплатна квартира и по петдесетъ рубли въ мѣсецъ", а въ сѫщото врѣме е и любовникъ на Людмила, по-малката сестра на жена му. Гимназистътъ Алекси (Кр. Сарафовъ) е най малкиятъ синъ, но и той има любовница — хористка, краде отъ майка си пари и по цѣли нощи гуляе. И когато майка му го пита:

— На кого си се метналъ такъвъ? Другитѣ всички сѫ тихи, мирни...

— Да, ама прѣдъ тате, а задъ гърба му всички ножъ вадятъ . . . Омразно е вече, да се живѣе въ кѫщи, казва Алекси въ I дѣйствие, XI явл.

А ето пъкъ Клавдия, какво мнѣние има за брата си Константина: „Не дай Боже тате да умре, и кожата ни ще смъкне. Нѣма ни жалость, ни обичь у него; коравъ е като камъкъ." А другитѣ му дъщери Катя (М. Канели) и Ана (В. Игнатиева) сѫ клюкарки, разглезени. Тѣ подслушватъ, шпионирать и бездѣлничатъ. Най-послѣ Еленка отъ сношенията си съ Константина зачнува. Той я праща да роди въ нѣкое тайно убѣжище (III дѣйствие). Караницитѣ въ кѫщата се продължаватъ. Людмила, която ожениха за Красавина (Н. Щърбановъ), прѣдставитель на една богата московска кѫща, една недѣля слѣдъ вѣнчавката избѣгва отъ мѫжа си, защото той я бие, ругае и малтретира. А прави той това, защото тя се указала недѣвствена отъ прѣстѫпнитѣ сношения съ мѫжа на сестра си.

Слѣдъ като се откриватъ сношенията на Константина съ Елена, нея я напѫждатъ отъ кѫщата на Ванюшина. Пристига избѣгалата Людмила отъ Москва, а слѣдъ нѣколко дни и мѫжъ й Красавинъ, който иска 15.000 рубли, за да вземе назадъ жена си, „защото тарифата на безчестието се плаща скѫпо."

Изобщо кѫщата на Ванюшина прѣдставя Содомъ и Гомора. Бащата се смайва. И Ванюшинъ пита дѣцата си: „Отъ гдѣ сте станали такива?"

Алекси отговаря: „Отъ горѣ. (Горниятъ етажъ, дѣто дѣцата бѣха самички). Тамъ е работата, тате, че ние живѣемъ горѣ, а вие долу. Долу вие работѣхте, трудѣхте се, за да можемъ ние спокойно да живѣемъ горѣ. И ние живѣехме, живѣехме кому както се щѣше и както Господъ ни бѣ научилъ. Вие знаехте, че ние нѣщо си учимъ, четемъ нѣщо си, ходимъ нѣкждѣ си, но какъ възприемаме, кждѣ ходимъ, това вие не знаехте. Още като малки дѣца ние избѣгвахме отгорѣ по покрива и послѣ като възрастни правѣхме сѫщото. Развращаваха ни слугинитѣ, ние сами се раз-

вращавахме, по-голѣмитѣ развращаха по-малкитѣ. Всичко това се вършеше горѣ, и вие нищо не знаехте".

Въ това е разгадката на пиесата.

Ванюшинъ е отчаянъ. Особено когато се научава, че Елена е родила, а синъ му Константинъ, който я е измамилъ, ще се жени за генералската щерка Инна Кукарникова (М. Торomанова). Понеже се чувствува виновенъ въ грѣха на сина си, той праща три хиляди рубли за дѣтето на Елена и слѣдъ това отива въ градината и се самоубива.

Не помнимъ, кой отъ рускитѣ критици бѣ писалъ, че авторътъ на тази драма е събралъ въ нея всичкитѣ отрицателни страни на цѣла Русия. А това не е справедливо. Злото наистина си е зло, но и за него има граница. Не може да се каже, че тази пиеса е имала успѣхъ на рускитѣ сцени и за това тя не се е задържала въ репертуара по-дълго врѣме.

Ние се чудихме, какво търсѣха на това прѣдставление *пансионерки и гимназистки* съ своитѣ наставници и възпитателки. Не е ли врѣме министерството на просвѣтата да опрѣдѣли — кои пиеси могатъ да се посѣщаватъ отъ гимназисткитѣ и пансионеркитѣ! Ако имаше що-годѣ поучително въ тази пиеса, то бѣше за родителитѣ, а не и за дѣвицитѣ, които присѫтствуваха на това прѣдставление.

И този сезонъ се повтори на 12 януария Молеровиятъ **„Скѫперникъ"** въ прѣвода на М. Московъ. Има у насъ пиеси щастливи, които всѣка година се поставятъ на сцената, понѣкога безъ да заслужаватъ това. Habent sua fata libeli!

Лошото е, че управлението на театра не държи една *правилна статистика* за числото на повторенията на извѣстна пиеса. А за бѫдещата история на театра това е много лошо. Туй нѣщо сме го казали и други пѫть. Прѣзъ врѣме на нашето директорство, ние се стараехме да въведемъ въ обичай, щото на обявленията, малки и голѣми, винаги да личи броятъ на прѣдставленията и броятъ на *повторената пиеса*. По този начинъ лесно можеше да се провѣри, кое прѣдставление се дава и кой пѫть се повтаря извѣстна пиеса. А сега това е прѣмахнато. Ако се даде нѣкоя стара пиеса прѣзъ извѣстенъ сезонъ, сегашното управление пише: „За пръвъ пѫть прѣзъ този сезонъ." Това е цѣла безмислица, която не ползува никого. Едно врѣме г. г. артиститѣ, когато си дѣлѣха процентитѣ, правѣха това съ цѣль да привличатъ повече публика. Но днесъ и това нѣма значение. Тази система, която още се практикува въ нашата трупа, отдавна е изхвърлена отъ всички театри. На всѣкадѣ се държи статистика за даденото количество на извѣстна пиеса отъ *деня на постановката*. Затова въ Русия знаятъ, колко пѫти се е прѣдставилъ „Ревизоръ", „Горе отъ ума", „Свадбата на Кречински", „Жизнь за Царя" и др. отъ деня на тѣхното първо прѣдставяне. А може ли отъ нашата безсмислена практика да се узнае, колко пѫти е даденъ „Иванку", тази наша най-стара народна пиеса, отъ деня, когато субсидирана трупа почна да я дава? Не! Сѫщото е и за другитѣ пиеси. Заради това врѣме е, да се махне този лошъ обичай.

За забѣлѣжване е комичниятъ фактъ, че една часть отъ пресата ни намѣри г-нъ Хр. Ганчева (Харпагонъ) за прѣкрасенъ, а друга за отвратителенъ. Тѣзи двѣ крайности най-добрѣ характеризиратъ всичкото невѣжество на онѣзи, които пишатъ театралнитѣ рецензии. Харпагонъ е роля на г-нъ Ив. Попова.

За съдържанието на самата пиеса ние писахме въ кн. LXI на *Периодическо списание*. Ще кажемъ, че тази комедия, като че нѣмà успѣхъ у насъ. Но въ началото на своето появяване тя е имала сѫщата участь и въ Франция, дѣто се е дала първи пѫть на 9 септемврия 1668 г. и била снета отъ репертуара. Ала слѣдъ оцѣнката на Боало тя отново се появила на сцената и се е задържала до нашитѣ дни.[1]) Сюжетътъ на „Скѫперника", както много Молиерови комедии, е заетъ отъ пиесата на латинския писатель Плавта — l'Alularia (Гърнето). Но Молиеръ придалъ на своитѣ типове съвсѣмъ французска душа и нрави[2]).

Рѣдко сме виждали на нашата сцена такава хубава комедия като **„Иезуитинътъ и неговиятъ въспитаникъ."** Тя е въ 4 дѣйствия и 2 сцени. Ако и стара пиеса, тя е една рѣдка цѣнность въ нашия безпринципенъ и безсистеменъ репертуаръ. Авторътъ ѝ А. Шрайберъ (И. Крюгеръ) е съумѣлъ да покаже въ тази пиеса чуденъ комизъмъ. Но той е единъ особенъ, тънъкъ, елегантенъ комизъмъ безъ шаржъ: нѣщо грациозно, салонно, нѣщо достойно за една културна, образована аудитория. Г-нъ Ил. Миларовъ, който я е прѣвелъ, е дѣйствително сполучилъ въ избора. Изобщо въ избора си на комедии той винаги е по-щастливъ отъ оня на драми. Сюжетътъ на тази комедия може да се разкаже и въ десетина реда, макаръ че заслужава да се напишатъ и десетина страници. Но коя сцена да изберешъ? Тѣ всички сѫ отъ хубави по-хубави. Тѣ съперничатъ помежду си съ своята прѣлесть и художествена простота. 17 годишниятъ Шарлъ (В. Игнатиева), синъ на вдовеца баронъ Карбоне (Ив. Пововъ), е буйно, хитро, пъргаво и крайно добро и благородно момче. За своитѣ 17 години то е много умно. Баща му подъ влиянието на балдъза си, баронеса Нарбонъ (г-жа С. Николова), и нейния първи любовникъ, г. де Седанжъ (Н. Щърбановъ), иска да направи сина си свещеникъ, за да измоли съ това отъ Бога прошка за старитѣ си грѣхове, защото изглежда, че баронътъ не е билъ много нѣженъ и прѣдупрѣдителенъ съпругъ. А въ сѫщность цѣльта на тия коварни любовници е да отстранятъ младия юноша отъ баща му и да завладѣятъ неговото наслѣдство. За тази цѣль тѣ довеждатъ единъ младъ езуитинъ, Рафаелъ д'Арбо, магистъръ по богословието, както се разбира отъ пиесата, защото въ обявлението е забравено да се помене това. Но младиятъ езуитинъ още не е затѫпѣлъ отъ богословски глупости, и душата му е чиста. Той се явява, както се изразява Шарлъ, подъ мишницата „съ една грамадна книга — църковнитѣ отци, подвързани въ магарешка кожа" да го упѫтва въ пѫтя на истината и словото Божие. Но още отъ първия урокъ Шарлъ сполучва да узнае отъ възпитателя си, че той билъ влюбенъ въ Анжелика (А. Будевска—Ганчева), дъщеря на графа Буасонъ (В. Николовъ). Ала тази

---

[1]) Jules Favres. Chef d'œuvres du théâtre Français.

[2]) Saint, Marc -Girardin. Cours de littérature dramatique.

му любовь била нещастна, и отъ отчаяние той рѣшилъ да се ръкоположи за свещеникъ. Ала сетнѣ вижда Анжелика въ сѫщата кѫща, дѣто и той дошелъ, чува нейния гласъ и почва да забравя небето и светцитѣ, които 40 години, като щъркели стоели на единъ кракъ и се хранили съ скакалци. Анжелика станала по-хубава, той се влюбва още повече и забравя „светитѣ отци съ магарешкитѣ кожи.“ Какво да се прави!

La beauté de la femme est une force immense,
Qui fait dans l'univers céder toute puissance.

И отъ този часъ тѣ се съгласяватъ да завладѣятъ отъ ново сърцето и ръката на младата графиня, която баща ѝ почти насила иска да ожени за грозния глупецъ Сципионъ де Франквилъ (Кр. Сарафовъ). И тѣ съ хитрость и рѣшителность сполучватъ да направятъ това, благодарение на упѫтванието на младия Шарлъ, който убѣждава Рафаела д'Арбо да смъкне калугерското си расо и да облѣче рицарски дрѣхи, за което има право, понеже е отъ древенъ аристократически родъ. Освѣнъ това Шарлъ сполучва да отвори очитѣ на баща си, за да види измамата, която му приготовлява балдъза му, баронеса Нарбонъ и г-нъ де Седанжъ. Той ги изгонва. Обявява се годежътъ на Анжелика и Рафаелъ д'Арбо и този на Килиянъ (К. Стояновъ), помощникъ на градинаря Лепè (Хр. Ганчевъ) съ неговата внучка Анета (М. Хлѣбарова). А Шарлъ изпълнява завѣтното желание на баща си, като постѫпва въ войската „да служи подъ знамето на славата.“

При този простъ сюжетъ е изработена една истинско художествена пиеса, разиграна при най-прѣкрасна обстановка. Г-жа В. Игнатиева бѣше отлична въ ролята на Шарлъ, колкото той и да изглежда неправдоподобенъ, даже неестественъ, съ дълбокия си умъ и проницателность, които никакъ не съотвѣтствуватъ на 17-тѣ му години, и на неговата опитность, невъзможна при тази младость. Г-жа В. Игнатиева, която не винаги е сполучлива и естествена въ драматичнитѣ и сентиментални роли (Гиза Холмъ), е безукоризнена въ лекитѣ и хитритѣ като Шарла. Тя съ своя артистиченъ усѣтъ съумѣ да абсорбира малкитѣ технически недостатъци въ ролята на Шарла, които авторътъ е допусналъ. Длъжни сме да признаемъ, че г-жа В. Игнатиева като актриса е безспорно даровита. Тя всѣкога грижливо се отнася къмъ всѣка своя роля и влага винаги нѣщо ново, разнообразно и индивидуално. Има актьори, които, като искатъ да придадатъ тази специфична особеность на ролитѣ си, ставатъ неестествени: надути, комични, присторени, и всичката илюзия се губи. Ние прибързваме да констатираме този отраденъ фактъ, за да въздадемъ заслужената похвала и почетъ на труда, на любовьта и културностьта, която казаната актриса влага въ своята сценична дѣйность и показва въ всѣка роля.

Да поговоримъ вече и за друга нова пиеса.

„Гнилъ Домъ“ е хърватска драма, ако и да не е изъ хърватския животъ, въ 3 дѣйствия, отъ С. И. Туцичъ, младъ хърватски списатель, който почна недавно своята литературна дѣйность. До колкото знаемъ, той е написалъ до сега три пиеси, mais pas la quantité, c'est la qualité, което има значение. Изглежда, че „Гнилъ Домъ“ е за сега chef

d'œuvr'а на г-нъ Туцича, защото единъ добъръ прѣводачъ д-ръ Францъ Гундрумъ именно нея е избралъ да прѣведе.

„Гнилъ Домъ“ очевидно е написанъ подъ влиянието на Толстоя. Основата на пиесата е единъ мезалиансенъ романъ, т. е. любовь между единъ господинъ отъ по-горно съсловие, началникъ Феодоръ Ивановичъ Добруновъ (В. Кирковъ), и Катя (М. Попова), дъщеря на разсилния Игнатъ Оросковъ (Хр. Ганчевъ) и жена му Марфа (Ш. Попова). Не може да се каже, че любовьта на Добрунова е нѣщо сериозно. Поне въ драмата нѣма такива слѣди. Когато пъкъ младата Катя люби, както се изразява Zola въ „Le Rêve“, comme on aime l'amour à vingt ans, sans raison, au hasard du cœur, pour la joie et la douleur d'aimer. Но тази любовь като всѣка любовь повечето пѫти принася грижи и злощастие. Види се, че и за Катя тя ще е дни на изпитание. Тя се е отдала Добрунову всецѣло и безавѣтно, както се отдава дѣвойка, която не мисли за бѫдещето. Въ тия години любовьта не разсѫждава ... Добруновъ, като опитенъ Ловеласъ, прѣдугажда началото на една драма, защото Катя ще става майка, и бърза да прикрие слѣдитѣ на тази непозволена, незаконна любовь, като рѣшава да ожени Катя за писаря въ канцеларията си, 42-годишния Иванъ Захаровичъ Вискинъ (А. Кирчевъ). Добруновъ съобщава това на Катя.

Тя остава като гръмната! Какъ тя да се ожени за този боленъ старецъ, тя, която е имала връзки съ Добрунова. Не, това е невъзможно, това е недопустимо! Ала напраздно: Добруновъ казва: — тъй трѣба да бѫде! И праща той отъ своя страна сватовници да свършатъ работата за Ивана Захаровичъ, който е ухиленъ до уши и хвърчи въ седмото небе.

Годявката се свърша всрѣдъ пѣсни и свирни. Бѣдната Катя, това попарено отъ слана цвѣте, съ убито сърдце, съ разбити мечти, стои блѣдна и покорна всрѣдъ това веселие ... Въ този контрастъ има нѣщо драматично, което трогва.

Между I и II дѣйствие се изминаватъ цѣли 6—7 години. Мълчалива, тиха, съ набръчкано чело, съ суровъ погледъ, безъ пѣсень и радость, Катя вършеше своята еднообразна работа и подъ натиска на живота сърдечната рана почна да заздравя, макаръ и да бѣ оставила дълбокъ прорѣзъ въ нейната млада душа . . . Единъ прѣкрасенъ день ето пристига началникътъ Добруновъ. Слѣдъ обикновенитѣ разпитвания и разговори Вискинъ отива да донесе пиво за своя гость. Прѣзъ това врѣме бившиятъ любовникъ на Катя почва да я гали, да я ласкае, да ѝ напомнюва прѣжнитѣ весели дни на тѣхното минало. Катя слуша. Нейната оскърбена любовь още е подъ впечатлението на измамата, на унижението, което тя е прѣтърпѣла. Тя му отговаря, че е забравила всичко, че вече е женена, че не желае да измѣнява. Но той все по-настойчиво я моли да не упорствува. Катя почва да става по-отстѫпчива, и той я цѣлува. Малкиятъ Федя вижда тази цѣлувка, и когато се връща Иванъ Захаровичъ, казва наивно на мама си да цѣлуне и татка така, както тя цѣлуна Добрунова. Мѫжъ ѝ се ужасява. Той иска да му се каже, истина ли е това, което говори Федя. Вмѣсто да отговори, началникътъ му залѣпва една хубава плесница и си излиза. Катя развълнувана, разгорещена,

пробудена отъ своята любовна летаргия, махва на всичко ржка и иска да си излѣзе съ вѣроятното намѣрение да отиде при Добрунова. Вискинъ иска да ѝ попрѣчи, заграждa ѝ пжтя, но тя го отблъсва и си отива. А той пада омаломощенъ, уничтоженъ на стола . . . Всичко му е ясно!

Въ третото дѣйствие го виждаме, че лежи боленъ. А жена му Катя, която съвсѣмъ се е измѣнила слѣдъ много-годишната срѣща съ началника, се приготвя за вечеринка. Тя, заедно съ една своя другарка, се гизди прѣдъ огледалото, а болникътъ пъшка и я умолява да не отива. Сжщото ѝ казва и Лигуровъ (Г. Кировъ), който бѣше дошелъ да навѣсти Вискина. Ала Катя не иска нищо и никого да слуша. Тя си отива. Между нея и мжжа ѝ нѣма нищо общо. Тогава почва болниятъ Вискинъ да се мѣта като въ полуда отъ ядъ, болки и мжки отъ ревнивость. Той хваща Федя, вглежда се въ него и въ единъ моментъ на бѣсенъ ядъ, когато забѣлѣжва, че той не му прилича, задушва го. Като съглежда, що е направилъ, той пада съ отчаянъ викъ. Съ такива ужасни сцени се свърша мрачната тази драма.

Ролята на Катя сж я играли 3 актриси. Коя отъ тѣхъ като актриса е харесалъ авторътъ, не се знае, но едно отъ главнитѣ дѣйствуещи лица. Кирчевъ, въ ролята на Вискина бѣше много слабъ, монотоненъ и неискрененъ. А въ такива роли безъ душа, безъ чувство не се постига положително нищо, каквито усилия и да прави актьорътъ.

Съ тази пиеса се свърши половината отъ сезона.

Заседанията на държавния сждъ почнаха въ Славянската беседа, и трупата замина за Пловдивъ. Но по всичко изглеждание, че никой не съжаляваше за това, което се даде на 30 януария 1903 год, защото послѣдното прѣдставление на „Гнилъ Домъ“ не бѣше посѣтено тъй, както се очакваше. Мѣсецитѣ януари и февруари трупата прѣкара въ Пловдивъ.

Трупата слѣдъ като се бави два мѣсеца въ Пловдивъ, върна се и пакъ почна на 6-и априли дѣятелностьта си съ играната вече комедия на Вазова „Службогонци“ и друга една малка комедийка „Кърваво Приключение“ отъ Виктора Криловъ, прѣведена отъ Г. Кировъ. Самата комедийка е много груба, grossière, както казватъ френцитѣ. Въ нея остроумието и веселостьта сж замѣнени съ балаганщина и площадность. Московскиятъ търговецъ Зелковъ (Г. Кировъ), безподобенъ пияница, като се напилъ една нощь по обикновеному, направилъ скандали въ нѣкои шантани и други подозрителни мѣста, дѣто се срѣщналъ съ готвача Перушинковъ (Хр. Ганчевъ). Почти въ безсъзнателно положение, тѣ се връщатъ у Зелкови. Сутриньта, като се пробуждатъ, мислятъ, че сж несъзнателни автори на едно убийство, но отъ сетнѣ работата се уяснява, защото вѣстникътъ, отъ дѣто черпили свѣдѣнията си, билъ старъ. Изобщо тя е груба прѣправка отъ една французска комедийка на Labich'a, ако не ни измѣнява паметьта. Изобщо В. Криловъ се слави съ своитѣ театрални „подправки“, повечето пжти груби и безъ капка остроумие, и ние никому не бихме прѣпоржчали неговия репертуаръ. Героитѣ-пияници отдавна сж изхвърлени отъ образцовитѣ сцени.

„**Ревизоръ**“, който се дава всѣка година, се даде и прѣзъ този сезонъ на 23-и януария и 8 априлия и винаги се харесва на публиката, даже когато се играе лошо, и актьоритѣ съвсѣмъ сѫ *забравили* ролитѣ си, а суфльорътъ се чува и въ галерията. Тази слаба страна на нашия театъръ за жалость изглежда да стане хроническо зло. Че самитѣ членове на трупата не се замислюватъ върху нея, това е естествено, но че и управлението, което винаги присѫтствува на прѣдставленията, и даже министрътъ, който седи на първия редъ, не се погрижатъ да прѣмахнатъ това зло, това е много странно. Чуването на суфльора убива всѣка илюзия, особено пъкъ като се слуша, че суфльорътъ шушне едно, а актьорътъ прѣдава друго. Въ театра безъ илюзия не може да се живѣе. Свѣтливитѣ ефекти: тъмно, свѣтло, ясно, мрачно, червено, зелено и пр. сѫ, за да се сдѣйствува на тази илюзия. А какво остава отъ нея, когато ясно се чува суфльорътъ?

Нека кажемъ нѣщо и за сѫдебната драма на талантливия французски авторъ Еюженъ Брийе, „**Сѫдиитѣ**“ (La Robe Rouge), която въ Франция има успѣхъ. Брийе често пише драми върху малки и голѣми социални тези. Той се залавя за която и да е тема, щомъ тя е възбудила интереса на обществото. Той пише бърже, и затова драмитѣ му понѣкога сѫ лишени отъ дълбочина и анализъ, което впрочемъ е работа на философа. Инакъ дѣйствията сѫ живи и бързи. Този пѫть Брийе засѣга магистратурата. Въ сѫщность главнитѣ дѣйствуещи лица сѫ: сѫдебниятъ слѣдователь Музонъ (С. Огняновъ) и Янета (М. Канели), мѫжътъ на която е обвиненъ, че е извършилъ убийството на единъ старецъ, дѣдо Гуайеча. Прѣстѫплението дълго врѣме остава ненаказано, защото убийцитѣ не сѫ открити. Обвиняватъ сѫдебнитѣ власти въ бездѣятелность. Най-послѣ Музонъ, единъ, нека го наречемъ безсъвѣстенъ и жаденъ за бързо повишение, сѫдебенъ слѣдователь води слѣдствието. Той е човѣкъ, който се старае да угажда на силнитѣ на деня. Слѣдъ обвинението на Ечепара (В. Кирковъ) жена му се вика при сѫдебния слѣдователь. Той съ разни лъжливи обѣщания иска да принуди Янета, тя да даде уличителни показания противъ мѫжа си, защото съ неговото обвинение и осѫждане той ще получи повишение. Но когато ги събиратъ на очна ставка, Янета казва истината, т. е. че показанията ѝ сѫ лъжливи. Мѫжъ ѝ е невиненъ, и дѣйствително неговата невинность се установява. Но въ врѣме на слѣдствието се открива друго нѣщо, по-страшно и отъ самото убийство, за самата Янета. Узнава се, че още на 17 годишната си възрасть, тя избѣгала въ Парижъ и постѫпила на служба у единъ господарь, който ималъ младъ синъ. Той почти насила я прѣлъстилъ, обралъ баща си и избѣгалъ заедно съ Янета. Него го арестували, сѫщо и Янета като съучастница, безъ тя да подозира това. Слѣдъ излежаването на наказанието всичко се забравило. Но това нѣщо тя нѣмà куража да признае прѣдъ мѫжа си, за да го не огорчи. А и отъ тогава се минало много врѣме, тя добила двѣ дѣчица, станала образцова съпруга, добра кѫщовница и прѣдана майка, уважавана отъ всички. Тя скѫпо и прѣскѫпо откупила грѣховетѣ на своята луда и буйна младость съ постояннитѣ гризения на съвѣстьта. И тъкмо когато тя мислѣше, че всичко е забра-

вено, изкупено — става това страшно откритие, което погубва цѣлото ѝ сѣмейство и цѣлия ѝ животъ.

Процесътъ се свърша, невиностьта на Ечепара се признава, и той е оправданъ. Но той узнава миналото на жена си Янета. И когато секретарьтъ на сѫда казва на Ечепара, че процесътъ е свършенъ, той отговаря: „Той се свърши, господине, но само за правосѫдието; за мене дѣлото още не е свършено. Азъ съмъ оправданъ, наистина, но животътъ ми е нещастенъ“.

И той е билъ готовъ да я убие въ момента, когато тя признава, че е била държанка на другиго, или да се признае самъ за виновенъ, за да го осѫдятъ на смърть. Но припомнилъ си за дѣцата и майка си и се въздържалъ. Тѣ нѣматъ вече ни кѫща, ни огнище. Нивитѣ запустѣли, данъцитѣ се натрупали, сѫдебнитѣ пристави продали всичко. Дѣцата останали безъ хлѣбъ и покривъ. И какво отъ това, че сѫдътъ сега го оправдалъ?

А когато се явява жена му Янета, той ѝ казва: „Ти си една блудница. . . . Парижска блудница безъ честь, безъ всѣкакъвъ срамъ и уважение. Ти ми донесе остатъцитѣ на единъ обирникъ и съ измама зае въ моята кѫща мѣстото на една честна жена. Тази измама навлѣче Божето проклетие върху моето сѣмейство, и ти си причината на всичко! . . . . Махни се, не искамъ да ми продумашъ“. И съобщава ѝ, че дѣцата имъ и той съ майка си ще заминатъ за Америка. Тя отговаря, че ще ги послѣдва, за да отглежда дѣцата си!

Ечерпаръ. — Тогава азъ ще имъ кажа, защо съмъ ги раздѣлилъ отъ тебе.

Янета. — Никога! Колкото за туй никога! Азъ ще ти се покоря, но само ми се закълни, че никога нѣма да имъ кажешъ за това.

Ечерпаръ. — Заклевамъ се. . . .

Янета. — Обѣщай ми още. . . моля те и то въ името на миналото ни щастие и на моето страдание, обѣщай ми, че, за да не забравятъ майка си, ти често ще имъ говоришъ за мене. . . . Ще ги карашъ да се молятъ за мене, нали?

Ечерпаръ. — Заклевамъ се. . . .

Янета. — Сега иди си. . . . моятъ животъ е свършенъ! . . .

Слѣдъ като се раздѣля съ мѫжа си, влиза сѫдебниятъ слѣдователь Музонъ, за да оттегли обвинението си срѣщу Янета, че тя го оскърбила въ врѣме изпълнение служебнитѣ му обязаности. А тя му казва, че никакъ не съжалява, че го е обидила и може да отиде въ затвора, „защото сега азъ вече нѣмамъ нищо: нито кѫща, нито бащино огнище, нито мѫжъ, нито дѣца!“

И тя не може да направи нищо срѣщу този човѣкъ, който я опропастилъ, защото той е сѫдия, лошъ сѫдия. „Да тъй е! Ето вашето дѣло, дѣлото на лошитѣ сѫдии: единъ невиненъ човѣкъ вие безъ малко щѣхте да направите убиецъ, а отъ една честна жена, отъ една майка, вие правите една прѣстѫпница!“ И го пробожда съ ножъ.

Потресаещи сѫ послѣднитѣ явления отъ IV дѣйствие, и човѣкъ трѣба да има сърдце кораво като камъкъ, българско сърце, за да не

заплаче прѣдъ тая картина на безисходно отчаяние, на глупаво човѣшко правосѫдие, което оправдава *единъ* човѣкъ, за да погуби *цѣло семейство*.

Въ драмата има и единъ идеаленъ прокуроръ Вагре (Г. Кировъ). Той олицетворява оная часть отъ бѣднитѣ, честнитѣ труженици, които искатъ да вървятъ по правия, но трънистъ пѫть, на доблестьта, на честностьта, на истината, на безкористието, на правдата, на светата правда, за която толкозъ много говорятъ и пишатъ всички.

И бѣдниятъ Вагре, който не желае да услужва въ ущърбъ на истината и правосѫдието на влиятелни депутати мошеници като Мондубло (К. Сапуновъ), остава пакъ простъ прокуроръ въ единъ III-степень сѫдъ въ глухата провинция. А онѣзи, които ласкаятъ и раболѣпствуватъ, като слѣдователя Музонъ, онѣзи долни твари се повишаватъ въ ущърбъ на трудолюбивитѣ, на честнитѣ и способни хора. Истина, стара като свѣта!

Драмата трѣбаше много да се съкрати, защото въ нея има сцени отъ мѣстенъ характеръ, които иматъ значене само въ Франция. И отъ това съкращение тя щѣше да спечели още повече. Ролята на Янета игра първи пѫть госпожа Канели, а втори пѫть г-жа Ш. Попова. У насъ всѣки може да играе каквото иска и както иска, особено когато безсмисления̀тъ викъ и дране се считатъ за отчаяние.

Колкото за г. Кирова въ ролята на Вагре, ще кажемъ, че той не си бѣше на мѣстото. Ние се чудимъ, защо г. Кировъ взима такива роли. Колкото малки и да сѫ тѣ, даже като Дожа (Отело), пакъ никакъ не се схождатъ съ неговитѣ сценични и външни данни.

Прѣводътъ е хубавъ и издаденъ вече на отдѣлна книга. Желателно е тази драма, слѣдъ като се направятъ нужнитѣ сѫществени съкращения, да се дава и отъ провинциалнитѣ ни трупи, които нѣматъ по отбранъ репертуаръ и се хвърлятъ, безъ да му мислятъ много, върху пиеситѣ ту на Юго, ту на А. Толстой, които сѫ неизпълними не само за провинциалнитѣ трупи, но и за столичнитѣ. Пъкъ и публиката нито ще ги разбере, нито ще ги хареса.

За прѣдпослѣдно прѣдставление на сезона бѣше дадена за втори пѫть **„Клетницитѣ"**, драма въ 5 дѣйствия и 2 сцени, извлѣчена изъ извѣстния романъ подъ сѫщото име на Виктора Юго отъ Полъ Морисъ и Шарлъ Юго, прѣведена отъ френски и приспособена за българската сцена отъ Д. Ризовъ. Първия пѫть, когато се даде тази драма, на 17 априлъ 1903, тя не привлѣче толкозъ много публика, както очакваха актьоритѣ отъ трупата, а по всѣка вѣроятность и самиятъ прѣводачъ. А вториятъ пѫть тя никакъ не бѣ посѣтена.

Изобщо тия прѣработвани отъ романи драми сѫ винаги несполучливи. Публиката, която е чела тия романи, иска да види на сцената не само сценичнитѣ ефекти, но и живи лица съ всичкитѣ имъ приключения. При това изобилие на материалъ и лица мѫчно е тѣ да се вмѣстятъ въ 5 дѣйствия и 2 сцени. Отъ тука произлиза неуспѣхътъ. Отъ дѣйствуещитѣ лица само г-жа Будевска — Ганчева (г-ца Батистини) бѣше сполучлива. Но какво да кажемъ за ролята на епископа Мириелъ (Г. Кировъ)? Сценичнитѣ способности на г. Кирова сѫ много еднообразни, затова неговото амплуа е съвсѣмъ ограничено. Какъ той се е рѣшилъ

да вземе ролята на „епископъ“ и „прокуроръ“, е просто необяснимо. Много ѐ непрактично това заемане на двѣ роли отъ единъ и сѫщъ актьоръ, въ такива случаи по-добрѣ е да се ангажиратъ външни лица. Казахме въ началото, че на тази пиеса всички очакваха да се стече много публика. Но излѣзе противното. Ако управлението иска да събира *la masse* въ театра, по-добрѣ е да се даватъ пиеси като „Двѣтѣ сирачета“, „Парижкитѣ бѣдни“ и други подобни, които сѫ и по-цѣлни и по-поучителни и винаги привличатъ зрители, които оставатъ доволни.

Сезонътъ се закри на 20 априлъ 1903 съ доста хубавата драма **„Двѣ Сѫдби“** на даровития руски списатель И. В. Шпажински, прѣведена отъ г. А. И. Кирчевъ. „Двѣ Сѫдби“ е драма, която е имала голѣмъ успѣхъ и въ Русия, макаръ че е малко дължка. Сюжетътъ при всичко че не е новъ, но е разработенъ умѣло. Драмата е напъстрена съ драматични пасажи, въ които искренностьта и чувството на автора се прозиратъ. Младата Нина Михайловна Повѣтова (С. В. Николова) е една отъ тия безконтролни дѣвици, каквито въ странство се намиратъ доста въ голѣмитѣ градове. Тя е богата и може да разполага съ врѣмето си, както иска. А такива госпожици търсятъ само удоволствия и на тѣхъ се отдаватъ безъ да му мислятъ много. Повѣтова, слѣдъ като се е скарала съ леля си, която види се я държала по-строго, се прѣмѣства да живѣе у Бедрягина (Ек. Златарева), която е много съмнителна жена. Тамъ Нина Павловна се запознава съ красивия гвардейски офицеръ Гремячовъ (В. Кирковъ), който успѣва да ѝ замае главата и да влѣзе съ нея въ прѣстѫпни любовни връзки, отъ които Нина зачева. Гремячовъ е женenъ и не може да се раздѣли съ жена си, а положението на Нина става все по-критическо, защото тя е вече бременна на 6 мѣсеца. За да се покрие позорътъ, Бедрягина, която е сѫщо влюбена въ Гремячова, за да го избави отъ това трудно положение и да му развърже рѫцѣтѣ, търси мѫжъ за Нина. Чрѣзъ една сводница, Ошуркова (Ш. Попова), тя въ отдалеченитѣ квартали на града, дѣто живѣе мизерията и нещастието, намира единъ нещастникъ — князъ Баскаковъ (А. Кирчевъ). Уменъ, младъ, но нещастниятъ князь не сполучва да си пробие пѫть въ обществото. Той е осѫденъ или да умре отъ гладъ, или да посегне на живота си. Тъкмо въ този моментъ се явява Ошуркова съ прѣдложение да се ожени за Нина. Но той отхвърля това прѣдложение съ негодуване и изгонва тази сводница. Слѣдъ нѣкое врѣме пращатъ на болния князъ пари. Той като узнава, че сѫ отъ Повѣтова, отива въ кѫщата ѝ и хвърля паритѣ въ лицето ѝ, защото не желае да се продаде. Нина отчаяна заминава въ странство да добие, нѣщо, което често се срѣща въ наши дни, и пакъ да се върне дѣвица. Княза спасяватъ отъ гладъ и смърть членоветѣ на едно благотворително дружество, особено една честна госпожица Калерия Павловна, която много и искрено се грижи за болния князъ, който оздравѣва и го назначаватъ секретарь на сѫщото благотворително дружество. Връща се отъ странство и Нина Павловна съ едно момиченце. Тя отива въ сѫщото благо-

творително дружество съ цѣль да прѣдложи, да построи на своя смѣтка за бѣднитѣ една кѫща съ евтини квартири. Тѣ се срѣщатъ съ князя. Той иска да ѝ се извинява за миналата си грубость, когато ѝ е хвърлилъ паритѣ въ лицето. Но тя не приима никакви извинения, защото е забравила миналото, и тѣ сѫ чужди единъ за други. Врѣмето обаче сполучва пакъ да ги сближи, тѣ се обясняватъ, и когато князя се убѣждава въ благородството на нейната душа, на нейнитѣ постѫпки и като е свидѣтель на всички клюки, злословия, които се пущатъ по нейнъ адресъ, казва: „Вамъ ви е необходима рѫка, която да ви закриля отъ всичко, което ви оскърбява. Азъ ви протѣгамъ своята". И слѣдъ построяването на благотворителния приютъ, въ присѫтствието на гоститѣ, които разглеждатъ кѫщата, Нина обявява, че ще стане жена на Баскакова.

Слабата страна на пиесата е послѣдната часть на драмата. Нѣма защо Баскаковъ да протѣга рѫка за закрила, защото Нина може да се закриля и съ своитѣ пари, които днесъ сѫ най-мощната закрила. Ако ли пъкъ Баскаковъ не приимеше паритѣ на Нина, можеше да ѝ ги върне безъ да я оскърбява.

Въ пиесата има и единъ изпадналъ пѣвецъ, Авесаломовъ, който можеше да се изхвърли безъ тя да пострада нѣщо отъ своята цѣлость. Но г-нъ Хр. Ганчевъ играе тъй хубаво Авесаломова, че само заради това трѣба да се остави.

Този изборъ на г. Кирчева е по сполучливъ отъ колкото другитѣ му прѣводи. Руската литература, т. е. онова, *което е подходеще за насъ*, е изчерпана, и затова трѣба да се внимава при бѫдещитѣ прѣводи отъ руски; изборътъ трѣба да става много прѣдпазливо.

Искаме да направимъ една забѣлѣжка.

Сезонътъ на субсидираната трупа се закри, слѣдъ като тя даде 50 прѣдставления тукъ и въ Пловдивъ.

Има да кажемъ още нѣкои работи за репертуара и срѣдствата на театра, но ще оставимъ това за другъ пѫть.

Ала не искаме да завършимъ очерка си, безъ да кажемъ нѣколко думи за частната театрална инициатива. Съ функционирането на субсидираната трупа частната инициатива се бѣше съвсѣмъ парализирала. Но напослѣдъкъ единъ прѣдприемчивъ и енергиченъ актьоръ, Матей Икономовъ, я възкреси. Той събра една малка трупа, нареди си единъ подходещъ репертуаръ и безъ страхъ и колебание почна да обикаля България и да дава прѣдставления. Въ София той имà отличенъ успѣхъ, а също биде посрѣщнатъ съ симпатия и въ другитѣ градове, като се сѫ̀ди по отзива на очевидци. Но той посрѣщна прѣпятствия отъ тамъ, отъ дѣто не се надѣваше — отъ официалната театрална срѣда. А това не е хубаво. Ние трѣба да съдѣйствуваме на развитието и закрѣпяването на частната инициатива, а не да гледаме да ѝ прѣчимъ и да я убиваме. Просторъ има за всѣкиго отъ насъ въ България, стига да сме способни да го използуваме честно и разумно. Като се правятъ шикани, това показва безсилие и злоба. Впрочемъ къмъ този въпросъ ние ще се повърнемъ съ отдѣлна статия.

Въ самата субсидирана трупа не съзираме още никакви реформи, които да съдѣйствуватъ за нѣкакъвъ материаленъ или артистически успѣхъ. И ако единъ день, тѣ бѫдатъ направени, ние първитѣ съ възторгъ и похвала ще побързаме да отбѣлѣжимъ това. Доброто винаги трѣба да се похвали, безъ да се гледа, отъ кого е направено.

Въ началото на нашия очеркъ ние турнахме латинския девизъ, къмъ който искрено се придържахме. Мислимъ, че отъ началото и до края му останахме вѣрни. А на края ще повторимъ буквално думитѣ на французския списатель Куртеленъ[1]): „Ma plume, qui vaut ce qu'elle vaut, n'est du moins au service ni de mes petites rancunes, ni de mes gratitudes personelles[2]).“

Ние казахме това, което видѣхме. Който иска да ни прѣтълкува, нека ни прѣтълкува; който иска да ни разбере — нека ни разбере. A bon entendeur, salut!

[1]) Моето перо струва това, което си струва, но то не е нито злопаметно, нито услужливо.
[2]) L'art au Théâtre, par Catulle Mendès. Préface.

Радулъ Канели.

Една македонска теория.

Мисирковъ, К. П. *За македонцките работи.* София, печатница на Либералний Клубъ, 1903. 8°. XI + 145 + 1 лст. Ц. 1·50 л.

Между многото отдѣлни разправки за езика, народностьта, историчното минало и политичното бѫдеще на славѣнското население въ Македония, книгата на К. П. Мисирковъ е засега едничка, дѣто е приложена една отъ „македонскитѣ теории“ изкупъ върху всички най-важни отношения на македонскитѣ славѣни като цѣлость. Тая книга има свое значенито потекло.

Българската и сръбската младежь въ Петербургъ, както е раздѣлена по национално възпитание, бере се и около двѣ отдѣлни срѣдища въ чуждата страна, около двѣ дружества, всѣко съсъ свой националенъ обликъ и задачи. Несподѣлящи възгледитѣ, чувствата и задачитѣ ни на едното, ни на другото, нѣкои тѣхни членове се отлѫчатъ прѣди три години въ третьо дружество за себе и го наричатъ *„Македонцко научно-литературно другарство св. Климент в Петроград“*. Въ нѣколко лански „седници“ на това „другарство“ членътъ му К. П. Мисирковъ е прочелъ три сказки, чиито наслови показватъ, защо се е образувало отдѣлно отъ българитѣ и отъ сърбитѣ „македонско дружество“ и каква задача си поставя то. Първата сказка, четена на 21. септемврия 1903., пита членоветѣ „македонци“, като прѣдставители на едно обособено население, *„Шчо напраифме и шчо требит да праиме за однапред?“* (стр. 1—44). Втората, четена на 28. септемврия с. г., отговаря на питането *„Имат ли се нужда од македонцки национални научно-литературни другарства?“* (45—67). Третята пъкъ, *„Националниіот сепаратизм: земіишчето на коіе се имат развиіено и ке се развиіат за однапред“* (четена на 19. октомври с. г., 68—99), оправдава още по-близу отлѫчането на една славѣнска *„македонска народность“* редомъ съ българска и сръбска. Понеже се иска *„възраждане“* на тая народность и нейна бѫднина въ прѣдѣлитѣ на Балканския полуостровъ, г-нъ Мисирковъ прибавя къмъ тритѣ си сказки още двѣ *статии: „Состауала, состауат и можит ли Македониіа да состауат од себе оддел'на етнографцка и политична іединица“* (100—131) и *„Неколку зборои за македонцкиіот литературен іазик“* (132—145). Снабдени съ единъ *„Предгоор“* (III—XI), тритѣ сказки и двѣтѣ статии сѫ средени въ речената книга съ горѣписания насловъ, и за нея е дългъ на българската книжнина да каже своето сѫждение.

Не ми се е падало да видя въ българския печатъ, откакъ излѣзе книгата на К. П. Мисирковъ, такъвъ отзивъ за нея, какъвто тя поистина заслужва отъ българска страна. Както си е у насъ обичай, печатътъ, който

многорѣчиво разправя за всѣкаква дребь подъ българското слънце, само задѣна тукъ-тамъ лично автора на книгата, подфърли му нѣкоя друга — ако не клевета, а то поне глума, самодоволно обяви, че съ езика на книгата си г. Мисирковъ, безъ да ще, доказвалъ, какъ македонскитѣ славѣни били българи, и отмина, за да се прѣпира пакъ за разни чужди и лични свои, повечето партийни работи. Така постжия обикновено българскиятъ водачъ на общественото мнѣние, всѣкидневниятъ непосрѣденъ учитель на гражданина въ България съ ония книжовни появи, дѣто се обсѫждатъ въпроси отъ важно политическо естество за българската народность и държавна мисъль. Публичниятъ печатъ на българитѣ речи никакъ не се спрѣ да оцѣни доводитѣ на г. Мисиркова за всички ония мисли, съ които той убѣждава своитѣ събратия *македонци*, че тѣ трѣба да се борятъ за *своя народность*, за *свой книжовенъ езикъ*, за *своя — македонска култура*.

Отъ двѣ и повече десетици години насамъ сръбската и българската обществена мисъль се занимаватъ съ единъ политически въпросъ, какъ да се постигнатъ за „Македония“ (схващана въ прѣдѣлитѣ на славѣнското ѝ население) обѣщанитѣ ней отъ берлинския договоръ реформи, та да се обезпечи и за нея едно освобождение и съединение съсъ свободната вече родна славѣнска земя въ съсѣдство. Въ занятията съ тоя въпросъ не можеше да не се засѣга дори издълбоко и въпросътъ за принадлежностьта на „македонцитѣ“ (пакъ въ смисълъ на славѣнското потекло на населението отъ Македония) къмъ сръбското или къмъ българското племе, като се привождатъ за доказателство на едното или на другото мнѣние доводи етнографски, езикословни, исторически и културни. Разискванията на сърбитѣ и на българитѣ за Македония, като ставаха отъ становище и политическо, и научно, естествено докараха във въпроса жива намѣса и на чужди политици, пѫтувачи и учени, отъ което се завъди цѣла специялна книжнина върху Македония, отъ съчинения комай на всички европейски езици. Книгописътъ на тая книжнина е работа, която може да образува особита задача. Едно нѣщо отъ него чини да се забѣлѣжи тукъ, а именно, че броятъ на сръбскитѣ му издания (по авторство и езикъ), е много пó-голѣмъ отъ броя на българскитѣ, и че тия подирнитѣ сѫ пóвечето прѣдизвиквани отъ първитѣ. Това е признато и отъ чужди наблюдатели. Българскитѣ по авторство и езикъ повр̀ѣменни издания, статии и книги за Македония изобщо защищаватъ мисъльта, че грамадниятъ дѣлъ отъ славѣнското население на тая още злочеста робиня е по минало и сегашно, по езикъ и съзнание български; срѣщу това сръбски автори се силятъ да доказватъ, че българщината въ Македония е плодъ на *страхъ* и *пропаганда* и че македонцитѣ сѫ най-тѣсно свързани етнографски, исторически и културно съсъ сърбитѣ, та ако не сѫ сѫщински сърби, никакъ не сѫ пъкъ българи, но въ краенъ случай сѫ особито славѣнско племе. Тия възгледи и доказателства отъ българска и отъ сръбска страна, сподѣляни и бранени и отъ чужди автори и дипломации, сѫ извѣстни токо-речи на всѣкой образуванъ нашъ четецъ, и пакъ би изпълнили една особита задача, ако трѣбаше да се привождатъ и взаимно прѣцѣняватъ. Обаче съвсѣмъ слабо или никакъ не се знаеха досега възгледитѣ и мислитѣ на самитѣ македонци, като население подъ отдѣлни отъ България и отъ Сърбия и особити политически и

социялни условия на живота му; не се знаеше: ония, за които се прѣпиратъ отъ толкова врѣме сърби и българи, ония, които наука и политика отъ толкозъ години прѣфърлятъ между България и Сърбия — тѣ именно що смдятъ за тая прѣпирня, за тия „игри на пѫхватъ"; тѣ какви се смѣтатъ по народность, по свои културни и политически идеали. Нѣкои разсѫждения на лица, завѣрно или привидно изъ интелигентната срѣдина на македонцитѣ, обявяваха наистина сегизъ-тогизъ, че Македония е сръбска, или е българска; ала това бѣха гласове, нерѣдко съ важность, пó-скоро за подкрѣпа на едната или на другата страна въ общата прѣпирня, а не проглась на едно да речемъ съзнание на македонцитѣ, което да опрѣдѣля и що сѫ тѣ, и що блѣнуватъ като граждани и като членове на една народность. Първи такъвъ прогласъ, разчлененъ по състава на прѣдмета и във всѣка своя часть обставенъ съсъ съображения и доводи изъ науката и дипломацията, ни се дава сѣкашъ въ книгата на К. Мисирковъ, която самá иска да бѫде отъ всѣка страна книга *„македонска"*. Като първа по рода си, по задачата и изпълнението; като първа, дѣто българскиятъ образуванъ четецъ може да види, какъ въ „македонския въпросъ" той е дълженъ да държи смѣтка и за сѫжденията и мечтитѣ на единични или подъ нѣкаква кличка сдружени „македонци", книгата на г. Мисиркова не само заслужва, но и изисква, да бѫде намъ добрѣ извѣстна. Прѣпорѫчвайки я на сериозното внимание на българскитѣ рѫководещи крѫгове въ политиката и въ науката, ние ще прѣдадемъ тукъ по възможность пó-пълно и съ нейни думи съдържанието ѝ, па въ края ще си позволимъ и нѣколко пѫтьовни бѣлѣжки за оцѣнка.

Всѣкой народъ има и трѣба да има свои идеали, които успоредно съ историята мѣнятъ и съдържание, и форма. Често исторически обстоятелства искатъ, единъ поддържанъ народенъ идеалъ да се видоизмѣни, или да му се даде друга насока. Просвѣтенитѣ членове на единъ народъ иматъ синовенъ дългъ къмъ своето отечество, да си тълкуватъ винаги и оцѣняватъ *народнитѣ идеали.* И това тъкмо е накарало и г. Мисиркова да излѣзе съсъ своитѣ сказки прѣдъ македонско-славѣнското дружество въ Петербургъ и съ книгата си прѣдъ четещия свѣтъ. Идеалътъ на роденитѣ въ Македония славѣни, мислещи и работещи за доброто на своята татковина, е билъ досега: да добиятъ политическа свобода и національенъ развой, като се държатъ заедно съ българитѣ, или пъкъ съсъ сърбитѣ. По плодоветѣ си тоя идеалъ излѣзе пагубенъ; той трѣба да се измѣни. Занапрѣдъ *македонскитѣ славѣни сѫ длъжни за свое благо да се отцѣпятъ отъ ония, съ които и тъй вече не сѫ, или не сѫ били съединени, та да се съединятъ съ роденитѣ въ Македония отъ други народности, съ които сѫ дѣлили, дѣлятъ и завѣрно ще има докрай да дѣлятъ еднакви сѫдбини.* Днешнитѣ условия за такъвъ единъ идеалъ сѫ: 1) *да си остане Турция* като европска държава; 2) да искаме осѫществението на *мюрцщегския проектъ за реформи,* като вѣрваме искрено на Австрия и Русия, а не на България, Сърбия или Гърция, които се показаха наши сѫщински щетоносци, неприятели; 3) подъ щита на реформитѣ, които България не ще смогне да закопае, както закопа за македонцитѣ наредбитѣ на берлинския договоръ, а Турция не ще откаже да даде, имайки вѣра въ нашитѣ устреми за нейното запазване,

македонскитѣ славѣни и неславѣни да образуватъ една политическа единица и да работятъ за свое културно развитие. Така наличени условията за новия идеалъ на македонцитѣ въ *„предгоора"* на г. Мисиркова, тѣ се обясняватъ и подробно прѣпорѫчватъ въ отдѣлнитѣ статии на книгата му. „Како последуач на идеіата за полно отдел'аін'е на нашите интереси од интересите на Балканцките народи и за самостоіно културно-национално развиіаін'е — каже авторътъ — іас и іе написаф на централното македонцко наречіе, коіе за мене от сега на тамо имат да бидит литературен македонцки іазик. Нерамностите, шчо ке се окажат во іазикот на моіата книга, сет сосим природни и ке можеа да се отстранат само при іедно поглобоко знаіаін'е на централното македонцко наречіе, со шчо не можам да се пофал'ам. Но и при тоа се надеіам, оти за македонците таков іазик ке бидат по приятен и по звучен, од іазико на нашите суседи, со коіи ниіе сега за сега се дигаме на големо" (XI).

Едно разочаруване отъ вѣщината на българската дипломация, отъ способноститѣ на българскитѣ държавници, отъ националното възпитание на българската младежь, сравнени съсъ сръбскитѣ и оцѣнени въ приложението имъ къмъ поробена Македония — разочаруване като чувство повече, нежели като разсѫдъкъ — докарва автора на книгата до крайното рѣшение, да проповѣда пълно отцѣпяне отъ българи и отъ сърби, които си особуватъ национални притезания върху македонскитѣ славѣни. Това е билъ живиятъ, жежкиятъ потикъ у петербургскитѣ момци македонци да налѣтятъ възъ идеята за образуване *свое* дружество, на което да изтъкнатъ цѣль: отдѣляне на македонскитѣ интереси *отъ българскитѣ*, съ които свръзката се е осѣщала види се най-яка. Ставали изпърво възражения между тия македонци, че нѣма въ сѫщность *„македонска народность"*, която би оправдавала посочената цѣль на дружеството; ала тѣмъ се противупоставя единъ погледъ върху миналото на Македония и облагитѣ ѝ отъ България, Сърбия, или Гърция, за да се заключи, че което *не е било*, то може *да се създаде*. Въ сказката си за нуждата отъ *„македонцки национални научно-литературни другарства"* г. Мисирковъ разглежда тоя въпросъ.

Отъ деня на освобождението на България до днесъ, отъ 25 години и повече насамъ македонцитѣ живѣятъ отдѣлно отъ българитѣ; отдѣлно живѣятъ и отъ Гърция, и отъ Сърбия. А отъ тая засебность на живота сѫ родени доста условия, които могатъ да го поддържатъ отдѣленъ и нататъкъ, па дори трѣба да го поддържатъ, щомъ нѣма никакви изгледи, да се сдобиятъ и македонцитѣ съсъ свобода отъ българитѣ, сърбитѣ или гърцитѣ, щомъ и добринитѣ отъ тия народи за македонцитѣ сѫ докарвали все злини — все по-мѫчно освобождение. Отъ македонско гледище съединението съ България, Сърбия или Гърция не е страшно — понеже съ него би се добила политическа свобода; ала то като не е възможно — понеже не ще го допуснатъ ни малкитѣ балкански, ни голѣмитѣ европски държави, не е вече никакъ желателно — понеже би прѣтопило въ българи, сърби, или гърци едно милионово население, което не е само българско, сръбско или гръцко, па нито бива да се казва славѣнскиятъ му най-броенъ дѣлъ български или сръбски. Македонцитѣ изобщо нека се взратъ по-длъбоко, по-трезво въ своето етнографско, по-

литическо и културно положение, и ще разберать, какви истински и за тѣхъ естествени, полезни задачи имъ се налагать; особито ще стане ясно на македонскитѣ славѣни, каква заблуда ги влѣче подиръ вѣтърни и лихи надежди на България или на Сърбия.

„Кажуваат, оти Бугариіа ни напраила многу арнотиіи и ке ни напраела уште ... Бугарите усилиіа біуджетот на егзархиіата от ноіавуаін'ето на србцката пропаганда; со друзи зборои усилиіа нивната пропаганда и нивните интереси во Македониіа. Кладоа они неколку владици, и отвориіа неколку трговцки агентства, поддржаа со пари востааін'ето во Македониіа и прераниіа во Бугариіа множиство обездомени македонци, избегани во Бугариіа. Тиіе сет арнотиіите, шчо ѝ виделме од бугарите" (48). Ала съ това българитѣ не направиха за насъ македонцитѣ нищо повече отъ онова, що направиха и сърбитѣ; и българскитѣ милиони, както и сръбскитѣ, отиваха за *свои* интереси, а не за македонски. Владицитѣ българи, поставяни въ Македония, мѣрять да разбиять общинската ни самоуправа; сѫщата услуга съсъ свои владици ни готвять и сърбитѣ. Ако българскитѣ търговски агентства сѫ за насъ благодѣяние, сръбскитѣ консулата и главни консулата сѫ още по-голѣмо. Българитѣ сѫ ни поддържали възстанието, разбира се, не за наша угода; поддържаха го отъ съревнуване и сърбитѣ, и да бѣха съ него сръбскитѣ интереси тъй свързани, както българскитѣ, тѣ щѣха сто пѫти да обявять на турцитѣ война, безъ да мѫдрувать, дали ще бѫде за тѣхъ изходътъ добъръ или не. Най-сетнѣ и сърбитѣ хранять обездомени македонци, както и българитѣ. Между туй пакоститѣ, що ни докараха българскитѣ добрини, сѫ несравнено по-голѣми отъ ония, що произлизать отъ сръбскитѣ. „Ако прегледаме событиіата от последната руско-турцка воіна до сега, ке видиме, оти секоіа арнотиіа од Бугариіа за македонците не іет нишчо, осим іедна компенсациіа за глупостите, шчо ѝ имат напраено Бугариіа во нашето прашаін'е. Македонцкото прашаін'е во раците на бугарцките дипломати и народ іет *ред глупости*, напраени само на македонцки есап и наречени меѓународни победи на бугарцката самостоіна политика. Тиіе глупости на бугарцкиіо народ сет за нас македонците како прародител'цки греф, коіи ке поминуваат од поколеін'е на поколеін'е" (49). Руското увлѣчение по освобождението на България биде отъ тая подирната съ нѣкаква си „самостойна политика" изиграно тъй, черуситѣ съ горчило въ душа се отрекоха отъ вѣроломнитѣ братушки, а съ това заедно и отъ кроежитѣ си за пълно обединение на българитѣ. И ето какъ българския грѣхъ плащаме днесъ ние македонцитѣ, за които подъ името „българи" Русия не иска ни да чуе. Ще рече *съ раждането на България умрѣ за насъ Русия.* Начасливото недоносче България, като наруши берлинския договоръ и обяви своя самостойна божемъ „национална" политика, разбърка и нашитѣ умове, за да повѣрваме на неговото мѫжество; а то се показа въ дѣлата си каквото си бѣ — негодно за руското и за нашето довѣрие.

Прѣзъ 1882. г. Европа и Русия настояха да се изработи възъ основа на берлинския договоръ проектъ за реформи въ Македония; България дигна пръстъ противъ него — и поиска владици. Очитѣ ни се замазаха; ала въ туй врѣме сръбската пропаганда използува руското

въздържание спрѣмо повесливото кръщениче на Русия, и поучи българитѣ, че не сѫ тѣ единичкиятъ факторъ въ македонския въпросъ. Обаче вмѣсто да разберать братушкитѣ, че това е плодъ отъ тѣхнитѣ дипломатски глупости, тѣ взеха да винятъ рускитѣ консули въ неприятелство спрѣмо интереситѣ си въ Македония. Правителството на Данева прѣдаде наистина ключоветѣ на външната си политика въ рѫцѣтѣ на Русия; ала то не стори съ това нищо „национално“, понеже си помогна само за единъ заемъ съ руско сѫдѣйство, и по настояние отъ Петербургъ биде въ Скопие рѫкоположенъ сръбскиятъ епископъ Фирмилиянъ. Слѣдовницитѣ на „самостойната“, „национална“ политика на Стамболова се прѣсториха на русофили, за да убламатъ къмъ себе руската дипломация по отношение къмъ Македония; ала въ сѫщность и тѣхната работа ще бѫде, да произведатъ нѣкои недомислици, отъ които пакъ насъ, македонцитѣ ще ни боли глава, както и ни боли вече. „Тоі народ, коі шчо іет првата и последна причина на сите наши нестреки, со своіите глупаи постапоци не наведе на іедна нерамна борба со турците, и во наі-решител'ниіот момент не остаіи на произвол на судбата“; па отъ друга страна нелѣпю твърди, че била за всичко крива Русия, боеща се отъ една голѣма България! Никой другъ отъ балканскитѣ народи нѣмаше така спокойно да гледа на запустението на единъ край, дѣто би имало негови сънародници, на които искрено се труди да помогне . . . „Далегледната“ *политика на князя Фердинанда* и на неговитѣ „самостойни“ и „национални“ сътрудници, *ако не е тъкмила да воюва сама за успѣха на възстанието, повдигнато отъ нея, трѣбаше поне да прѣдвиди*, че никоя държава не ще мръдне кракъ въ нейна помощь, и *да прѣдотвърне злополукитѣ; вмѣсто това тя остави, самата кръвь на македонцитѣ да ходатайствува за чужда намѣса и политически праведни* (51—54).

„Бугариіа немат *дипломати*, а ушче по малу — во странство. И тиіе шчо сет от последните, не сет да чуваат и подигаат значеін'ето на Бугариіа, а да умал'уваат и осмеіуваат, и себе, и своіата држаа. За подтврдуаін'а на тоа, доста іет да се потсетит на троіица: г. г., *Бешков*, секретар и gerant на Трговското Агентство во Битол'а, *Цоков*, дипломатически агент во Лондон и *Станчев*, таков во Петроград. За г. Бешков, попрашаіте кого сакате во Битол'а, било то от персонало на тамошните консулства, било од бугарцките учители, било од влашките, било од граг'аните, или наі после от циганчиін'ата, со коіи се имат разгоарано г. Бешков. постоіано врвеіки по градот без работа, — сите ке ви кажат, коі іет г. Бешков. За тоа србите имаат во Битол'а прекрасен представител, коіи се пол'зуат со полно уважеін'е у консулите. Тоа іет г. Ристич. Сета своіа дипломациіа си искажа г. Цоков во разгоорот негов со кореспондентот на Реітер. Но наі интересен іет г. Станчев, іедно, како частно лице, друго како дипломат и трек'о, како дипломат на наі важното за Бугариіа от сите дипломатцки места . . . Ушче првата година на моето студентство мене ме запитаа, каков чоек іет г. Станчев? . . . Тогаі ми дадоа іедна немцка книга, со наслов Die Wahrheit über Bulgarien . . . и така іас се запознаф прв пат со г. Станчев и со бугарцките работи . . . Воопшче сите тиіе, со коіи имаф случаі да се видам или зборуам, г. Станчев или не го знаеа, или лошо се одзовуаа за него. Но во по-

следната година г. Станчев, кажуваат, се пушчил толко долу, така ниско пушчил бугарцкиіот престиж во Петроград, как не ке можеше да направит и наі големиіот неприіател' на бугарцките интереси. А знаіат ли бугарите, оти во тоа време, кога они имаат во Петроград іеден Станчев, србите имаат тамо іеден Пашич или іеден Груіич, или іеден Новакович? Тиіе дипломати . . . имаат обширни познанства и се ползуваат со многу арен дочек од горните слоеи на руското обшчество и имаат големо влиіаін'е на него. Они зборуваат убедител'но и со глабоко знаіаін'е на работите. Добаите кон тоа, да іег србцката надворешна политика установена, као и то, да имаат они и цел ред друзи, осим упоменатите дипломати, и ке разберите, оти *ракополагаін'ето на Фирмил'ана іет победа на србцката дипломатиіа и поразиіа на бугарцката;* . . . поразиіата пак на бугарите іет резултат на немаін'е бугарцки дипломати, коіи да разбират бугарцките интереси и да ги зашчитуат со авторитет и знаіаін'е" (57-9).

Така българската външна политика е главниятъ изворъ на всички македонски злочестини, и не може затуй да се говори за добрини отъ България за Македония. Врѣме е да се убѣдиме, че злиятъ демонъ за Македония не е никой другъ, освѣнъ България, и ще бѫде отъ насъ благоразумно, часъ по-рано да отлѫчимъ своитѣ интереси отъ българскитѣ: за насъ добринитѣ на българитѣ ни най-малко не се различаватъ отъ добринитѣ на сърбитѣ, ала зато ни струватъ сто пѫти по-скѫпо отъ сръбскитѣ. Заради българското име, що ни дарува екзархията, заради българскитѣ школи и „покровителство", заради българскитѣ владици, съ които ни сподоби Стамболовъ, ние платихме лишение отъ автономни права, прѣдвидени по берлинския договоръ; вѣрата си въ българското чувство ние платихме съ възстанието, отъ което България не ни задържа, нито ни помогна — ами изпрати Начовича „изкусно" да прѣговаря. И когато жалнитѣ жертви на възстанието почнаха да прѣбѣгватъ въ България, тя каза, че е Русия крива за това! *Така се сьеше и у насъ русофобството.* Затуй, че *се казвахме българи*, ние имахме право да очакваме отъ България поддръжка въ всичкитѣ наши духовни нужди; вмѣсто това само злини докараха надеждитѣ ни за съединение съсъ свободнитѣ българи . . . (60—4).

Нѣмайки вѣщи дипломати, България нѣма и *идеали*, които да сѫ общо достояние и светиня на цѣлия народъ; и това е другъ доводъ, за да напуснатъ македонцитѣ всѣко тежнение къмъ нея. Какво бѫдеще готви за своята татковина напримѣръ днешната българска младежь? Доста е да погледнемъ, що вършатъ българското и сръбското дружество въ Петербургъ. „Бугарцките студенти имаат големи претенциіи да сет предстаители на наі ноите течеін'а на чоечката мисл'а. За ниф немат никакоф значаі национализмот, коі шчо се броит за нешчо, шчо имат оджівеіано своіот век. Они сет *интернационалисти.* Они сет наі напред луг'е, па после, ако им останит за тоа време, сет бугари. За ниф чоечството имат по голем значаі од Бугариіа, и за тоа поеке ѝ интересуваат ниф Швеіцариіа, Соединените С.-Американцки Државі и нивната историіа, отколку Бугариіа со неіните национални интереси. Бугарцката младеж овде употребуат сите своіи сили и средства, да се покажит напреднича'а т. е. социалистична: долги и безмислени речи, долги коси,

и убао исчешл'ана брада, црвена или сиін'а руска кошул'а и пр." *Съ националнн въпроси, съ научни дирения тѣ не обичатъ да се занимаватъ* — освѣнъ може би съ политична економия; зато пъкъ сѫ майстори да уредятъ нѣкоя лотария, нѣкоя вечеринка съ благотворителна цѣль, „без да му гледаат многу многу, оти со неіа ке оскандал'ат и себе и бидното поколеін'е од бугарцки студенти во Петроград". Изобщо тѣмъ сѫ по сърце работи, що искатъ малко трудъ, а даватъ голѣма популарность и самомнѣние. Македония тѣ мислятъ за българска и знаятъ само, че има тамъ нѣкакво възстание; а за нейната история, география, етнография нѣматъ ни вѣсть. Това *невъждо, ненационално, самомниво* и *къмъ социялизъмъ ужъ заплеснато състояние* на петербургската *българска младежъ* е отразение на състоянието на *българския народъ и общество;* а *съ такова духовно състоянне не е възможно да се бранятъ ни българскитѣ интереси,* па камо ли и македонскитѣ! Съвсѣмъ друго впечатление правятъ сръбскитѣ студенти. Отъ Сърбия ли сѫ тѣ, или отъ Босна, Херцеговина, Чернагора — всички безъ разлика сѫ националисти. Тѣ знаятъ, че сѫ първомъ сърби, а послѣ люди; тѣ се интересуватъ за сръбството повсѫдѣ, познаватъ му историята и главно изучватъ културоисторийскитѣ науки. За да бранятъ сърбскитѣ интереси прѣдъруситѣ, прѣваждатъ или съставятъ на руски езикъ работи съ историйско съдържание. Наистина сърбитѣ внасятъ въ занятията си съ науката доста шовинизъмъ, ала тоя е резултатъ отъ условията, въ които изпадна сръбщината особито слѣдъ берлинския договоръ. Па и *не сѫ сърбитѣ по-голѣми шовинисти отъ българитѣ, кога дойде работата за Македония;* и ако сравниме *сръбския шовинизъмъ съ българския националенъ индиферентизъмъ* отъ македонско и общочовѣшко становище, ще трѣба да признаемъ, че първиятъ поне има задъ себе си основно изучени народни интереси и съ това стои високо, а вториятъ издава отсѫтствие на всѣко разбиране на българскитѣ държавни интереси и стои затуй много низко. По подражание на българитѣ и вѫтрѣшната македонска революционна организация сѣе въ Македония социялизъмъ, вмѣсто национализъмъ. За да се избавимъ отъ тая *злочестина,* та да можемъ да се бранимъ и отъ всички други български *„добрини"*, нека садимъ пъкъ ние *„македонски дружества"*, които да ни развъдятъ *национална македонска младежъ* съ идеалъ: *пълно отцѣпяне* отъ България и *отдѣлно развитие* на Македония (65—7).

Това е именно *националниятъ сепаратизъмъ*, за който пòнадребно говори г. Мисирковъ въ особита сказка. *„Сепаратизъмъ"* ще се нарече *новиятъ идеалъ на македонската младежъ едничко по отношение къмъ България; самъ по себе* обаче той е *„национално възраждане* и *обединение"*. Най-силенъ тласъкъ за това бѣ даденъ отъ сръбската пропаганда въ Македония. До нейното начало националното самосъзнание на македонцитѣ бѣше половично; тѣ се казваха наистина „българи" и „християни", ала защо, не знаеха. Още до освобождението на България тѣ дѣлѣха съ българитѣ обща сѫдба подъ турското иго, и това закрѣпи и между македонскитѣ славѣни името *българинъ*. То имъ остана по традиция и слѣдъ освобождението на България: възъ него тая основа притезанията си върху Македония, а македонцитѣ подъ него очакваха своето

освобождение. Ала щомъ се обади и Сърбия съсъ свои притезания, македонскитѣ славѣни прозрѣха истината, че свадата между българи и сърби не е за нѣщо *свое*, но за добра *плячка*. Излѣзли така на сцена, македонцитѣ почнаха да работятъ за освобождение отъ българско и сръбско опекунство. Първата имъ стжпка бѣ, да се сплътятъ помежду си, ако ще би за първо врѣме и подъ *българска маска*, понеже трѣбаше да се бърза, а нѣмаше врѣме за създаване тепърва нова основа за обединението. Душа на това движение станаха ония 30—40 ученици и студенти, които въ края на 1889. година се прѣфърлиха отъ Бѣлградъ въ София. Тѣ съзнаха, че като е невъзможно и вече не за мислене едно присъединение къмъ България, съвсѣмъ нагубна пъкъ ще бжде една подѣла на македонцитѣ между България и Сърбия; затуй се уловиха о кличката *„Македония за македонцитѣ“*, която можеше да се проповѣда само изъ България, понеже тукъ бѣ твърдѣ лесно да се поддържа убѣждение, че тая кличка е равнозначна съ „Македония за българитѣ“. Едно подозрѣние противъ срѣдствата на македонскитѣ сепаратисти въ България се породи у правителството на Стамболова, когато то забрани органа имъ, списанието „Лоза“; ала сепаратиститѣ сумѣха все пакъ да си продължатъ дѣйностьта, прѣфърлена и въ сама Македония, като увързаха и правителство, и народъ български въ дѣлото на „Македония за македонцитѣ“, доклѣ сами си знаеха, какво ще вършатъ послѣ въ освободеното си отечество. Съ тая игра сепаратиститѣ постигнаха два положителни резултата: 1) направиха българския народъ и неговитѣ официялни прѣдставители и учрѣждения орждия на свои собствени, чисто македонски интереси; 2) отъ съюзници на българитѣ станаха господари на съюза, въ който българитѣ волно и неволно взеха да изпълнятъ исканията на македонцитѣ (72). Съ прѣноса на центра на своето освободително движение въ Македония, македонцитѣ иматъ свобода на дѣйствие спрѣмо българското правителство. Та и Борисъ Сарафовъ, като прѣдседатель на Върховния комитетъ въ София, работѣше съвсѣмъ независимо отъ възгледитѣ на княза и правителството. Генералъ Цончевъ и С. Михаиловски дойдоха да извършатъ обратъ въ тая логика на нѣщата; ала комитетътъ на Станишева, солидаренъ съ „вжтрѣшната организация“, и българското население, запоено отъ кличката „Македония за македонцитѣ“, прѣвиха главата на „генералския комитетъ“ и на българската „правителствена“ политика въ македонския въпросъ. И българитѣ си глътнаха горчивия хапъ: ролата на разрѣшители на въпроса тѣ проиграха въ полза на македонцитѣ, на които сега трѣба да слугуватъ (74).

Македонската младежь, останала въ София, се опита да проповѣдва и тукъ своя идеалъ; македонци идѣха и въ Бѣлградъ да излагатъ своята програма, разбира се въ сжщия смисълъ, както я излагаха и въ София; обаче прѣдъ сърбитѣ много ѝ прѣчеше името „българинъ“, прикачено отъ робството и отъ екзархията. Когато сърбитѣ посегнаха да постаросръбчатъ македонската младежь, тая възьe мисъльта за сепаратизъмъ и по отношение къмъ Сърбия; затуй сърбитѣ изгониха прѣзъ 1902. г. редактора на органа ѝ *„Балкански Гласник“*. Македонецътъ, който е слушалъ за себе въ училища, че е гръкъ, че е българинъ, че е сърбинъ, най-сетнѣ схваща, че тукъ има една лъжа, и естествено заклю-

чава, че трѣба да бѫде нѣщо особито отъ всички натрапяни нему народности; и дохажда до съзнание, че е *славѣнинъ македонски*. Да не бѣше се явявала сръбската пропаганда въ Македония, македонскиятъ славѣнинъ все щѣше да държи, че като не е по езика си гръкъ, трѣба да бѫде българинъ; ала сърбитѣ му отворихѫ очитѣ и по отношение къмъ българското заблуждение. Още една добрина доби той отъ Сърбия, че съ примѣра на възпитанието на нейната младежь въ националенъ духъ се научи и самъ да бѫде националистъ, идеалистъ. Въ България такава наука нѣма. Засега още не личи наистина у македонославѣнската младежь *македонски патриотизъмъ*, понеже възпитанитѣ между гърци, българи или сърби нейни членове и прилѣпнали до своитѣ възпитатели работятъ за гръцки, български или сръбски интереси: единъ охриждaнинъ *Димица* се подвизава въ Гърция и се интересува за Македония само до нейното завоюване отъ ритлянитѣ; другъ неговъ еднородецъ *Баласчевъ* не прави и толкова за своето отечество, али дири въ България веществената култура на българското ханство; трети македонецъ *Шуменковичъ* въ Сърбия завѣща половина милионъ динара за сръбскитѣ училища, сѣкашъ не сѫществуваха въ Македония негови сънародници невѣжди, нужделиви отъ просвѣта. При все това македонскиятъ патриотизъмъ ще се образува полека и ще расте бърже прѣдъ видъ на скрѫбни явления както приведенитѣ. Отлѫчането на *македонославѣнска народность* отъ сръбската не ще рани толкова сърбитѣ, щомъ тя не отива въ прѣгръдкитѣ на българската народность; по сѫщия мотивъ ще се укротятъ и гърцитѣ. Колкото за *българитѣ* — за свое добро тѣ *нека се откажатъ отъ Македония, понеже не сѫ кадърни съ дипломацията си да бранятъ и своитѣ собствени интереси, а камо ли още и македонскитѣ!*

Съ националния сепаратизъмъ славѣнитѣ отъ Македония ще се *възродятъ напълно*, благодарение на съперството между България и Сърбия; а основата на тоя сепаратизъмъ е дадена и въ политическитѣ, и въ културнитѣ, и въ етнографскитѣ условия на македонцитѣ. До 1885. година България работи въ Македония тихо и успѣшно. Едно необмислено, или непромислено упоение я увлѣче въ шумъ. То прѣдизвика нѣ-устръмно и Сърбия, която сѫщо нашумѣ доста до 1891 г., ала успѣ поне да създаде мнѣние, *илузия* за сърби въ Македония. Младежьта македонска и комитетитѣ, особито наречената *„вѫтрѣшна организация“*, отдалечиха значенито интереситѣ на македонцитѣ отъ българскитѣ, като заявиха и на сърбитѣ, че *въ Македония има славѣни, а не българи.* Отъ възстанието насамъ пъкъ българскитѣ интереси още повече пострадаха, а сръбскитѣ порастнаха. Сърбия си спечели правото за еднаква намѣса въ Македония, и България не може вече да я бори. И науката дори, въ лицето на славиститѣ Бодуенъ-де-Куртене, Ягичъ, Лавровъ, призна, че славѣнското население въ Македония не е българско. Така българитѣ могатъ да турятъ на въпроса за народностьта на македонцитѣ кръстъ. На *славѣнитѣ отъ Македония*, които иматъ всички, основи да се приберагъ подъ особно име *„македонци“*, прѣдстои сега още единъ разкрачъ, за да прогласятъ *Македония етнографски съвсѣмъ независима*

отъ България, понеже още трае *навикътъ*, да се наричатъ македонцитѣ *българи*. Това ще се извърши, откакъ прѣстане възстанието.

А кои сѫ именно основитѣ на македонцитѣ, да се отлѫчатъ въ *особна етнографска и политическа единица*, г. Мисирковъ разяснява въ първата отъ добавенитѣ въ книгата му статии къмъ сказкитѣ. Той се спира прѣдъ обиходното мнѣние, че не е отбѣлѣзвана отъ историята нѣкаква *„македонска народность“* и че дѣди и прадѣди на македонцитѣ се казвали *българи*, та му възразява така. Доскоро македонцитѣ се казваха само българи, а сега се сочатъ въ Македония и сърби. Нѣкога-си е имало единъ, общи славѣнски праезикъ; съ врѣме той се раздробилъ на нѣколко езика, единъ отъ които е билъ югославѣнскиятъ. Тоя послѣ се подѣли на сърбохърватски и български; сега иде врѣме да се отлѫчи и езикъ македонски, и съ народность македонска. Което не е било нѣкога, може да настане изпослѣ, щомъ го искатъ културноисторически и политически обстоятелства. Българи отъ Морава, Кучево, Браничево прѣзъ XIII и XIV в. се посърбиха; защо да не се загубятъ за България въ силата на берлинския договоръ и „българитѣ“ отъ Мякедония? Годината 1903. показа, че обстоятелствата не приятъ за съединение на Македония съ България: тъкмо поради именуването „българи“ на македонцитѣ се спогодориха Австрия и Русия противъ България. Затуй сега македонцитѣ трѣба да избиратъ: или дѣлежъ, или независно обединение. Тѣ винаги ще прѣдпочетатъ второто. Дали тълкуваме образуването на отдѣлнитѣ югославѣнски народности възъ основа на теорията на Шафарика (съ политическо прѣливане) или пъкъ на теорията на Ягича (съ племенно надмощие), процесътъ на това образуване сѫществено е все сѫщиятъ, механично-политиченъ. Всички ония звънà, които съставятъ „българитѣ“ и „сърбитѣ“, прѣминуватъ едно въ друго тъй, че едни застаятъ посрѣдъ, еднакво далечъ и отъ българското, и отъ сръбското срѣдище; тѣ сѫ „македонскитѣ“ звъна, шарени речи до края на изтеклия вѣкъ ту съ българско, ту съ сръбско шарило. Сега шарилото се кърти, и излиза изподъ него особното име за тия звъна, *„македонски славъни“* или напросто *„македонци“*. Това е *македонската (славънска) народность*, нѣкога си небила, а обявила се сега. Щомъ се основе по говора на срѣдището на тая народность книжнина, народностьта ще бѫде обиколена съ такива права, съ които е обиколена и българската народность, която пише книжнината си по единъ отъ източнитѣ говори. „Бугарите, можит, ке речат, оти ноата словенцка народност со своі литературен іазик ке бидит пак бугарцка, само со друго име. Ниіе македонците, се разбират, да не ке имаме нишчо, не само против бугарите, ако не признаваат нас за бугари, но и против србо-хрватите, ако последните не признаваат нас за чисти срби или хрвати“ (112).

Името *„българи“*, съ което сѫ се звали нашитѣ дѣди и прадѣди, е както всѣко кръщелно име случайно, зависеще отъ кръстника, и може да се промѣни по воля на кръщеника. Византийцитѣ наричаха и нарекоха всички *славъни* (а това име е дадено отъ римлянитѣ), съюзени съ аспаруховскитѣ българи, българи. Сѫщо и сърбитѣ означаваха като *сърби* всички славѣни, надъ които добиваха власть сръбски господари. Така едни и сѫщи славѣни отъ Македония се кръщаваха ту българи,

ту сърби. Въ XIV. в. Стефанъ Душанъ се прогласи царь на сърбитѣ и гърцитѣ, но не и на българитѣ (!, 118). При тоя царь македонцитѣ се освободиха отъ византийцитѣ, а подсетнѣ се управляваха и отъ свои самостойни, „сръбски“ князе. Когато нагърнаха турци на Косово, тия поразиха противника си — „сръбския“ князъ Лазаръ, и понеже Крали-Марко не имъ се противѣше тъй люто, но наопаки имъ бѣше и съюзникъ, тѣ го смѣтаха за „българинъ“. „Турците ни зедоа земіата и си іа разделиіа мег'у ниф. Ниіе се примирифме со таіа загуба. Зафатиіа да ни земаат децата наши, да й потурчуваат и да праат од ниф іаничари. И тука молчефме. Турците видоа зор до кога іа покорат Србиіа и името србин означуало за ниф разбоіник. Ниіе свифме глаа и *не се велефме срби, да не го срдиме агата. Он не сакал да се велеме и бугари; и бугари не се велефме.* Турчинот ке ни доідеше во кук'ата, ке се наіадеше, ке се напиіеше и ке ни речеше: бре г'аур! аі донеси ми тоа и тоа! — ке му одгоорифме, сега беим! Ако не питаше некоі турчин, шчо сме? — ке му одгоорифме да сме или *„каури“* т. е. неверници, или *„раіа* на царот“. Со други зборои ниіе пред турците се кажуафме така, како да не се расрдит агата... и „каури“ зафатифме да се велиме мег'у нас“ (121). „Ниіе видефме во грците духовни господари и верцки началници. Ниіе бефме и кон ниф, исто така принизени, као и кон турците. . . За да не претопат нас, они (гърцитѣ) избегуваа да не вел'ат со народното име. Они ни кажуваа, да сме били ниіе рисіани, и ниіе тврдефме: абре брате, рисіани сме, ами шчо сме! Кога ке се расрдеа на нас, и ке не наречеа тврдоглави бугари, ниіе пак ке речефме: е пак така си іет: вистина рисіани сме . . . нашите глаи не разбираат; *ниіе сме бугари.* Со іеден збор во турцко време ниіе потврдуафме и се согласуафме со сè, шчо ке ни кажеа турците и грците. Но турците со тоа, шчо не нарекоа нас: раіати и г'аури, гледаа на нас као на л'уг'е не от известна народност, а шчо сет во известен однос кон ниф, господарите и праоверните. Во истата смисл'а употребуафме и ниіе, односуаики кон себе, тиіе имиін'а. Грците исто така не разликуваа словенцките народности и сите словени, особно тоі дел од ниф, шчо им причини наіголеми неприіатности и се наог'аше во турцко време под нивната опека, они го презираа и го велеа со презреното за ниф име „бугари“. Но тоа име искажуаше презреін'ето на грците, а не и достоинства на бугарите, затоа се сопроодуаше со зборот тврдоглав или „хондрокефалос“. И така доіцофме до националното наше име, шчо го имаат носено нашите татковци, дедовци и наі блиски предедовци . . . После таквоа „іасно“ предстауаін'е у народот македонцки за негоата „бугарцка“ народност, можит ли да бидит збор за бугарцко национално самосознаіін'е у македонците?“ (122—3). И подиръ толкова воли на разни кръстници може ли да се отрече правото и на собствена воля на македонцитѣ, да си се кръщаватъ съ онова име, което имъ е въ днешнитѣ обстоятелства най-свойствено — *македонски славѣни?*

Нѣма значение във въпроса за прѣкръщавката на македонцитѣ името българинъ и откъмъ задружната борба на македонскитѣ славѣни съ българитѣ противъ гръцката иерархия. Понеже гърци и турци еднакво се отнасяха съ прѣзрѣнието си и съ властьта както спрѣмо

македонскитѣ, така и спрѣмо българскитѣ славѣни, рѫби черковни и политически, македонци и българи тръгнаха подъ едно общо знаме и общо българско име противъ своитѣ потисници. Да бѣха се намирали македонцитѣ подъ такива условия наравно съсъ сърбитѣ, тѣ щѣха завѣрно да се сдружатъ съ тѣхъ подъ едно знаме и едно име сръбско. Ще рече името „българинъ“ и борбата за „българска“ иерархия и свобода у македонцитѣ сѫ случайни појави, а не бѣлѣзи на българско национално самосъзнание. Отъ 25 години насамъ македонцитѣ живѣятъ вече при условия, що не оправдаватъ общностьта за македонци и българи на онова име „българинъ“, което изкуствено и себично се поддържа съ милиони левове отъ България въ Македония и съ присторени „български“ чувства отъ македонци, чиновници въ България. Така името „българинъ“ е у насъ фалшива монета за безнравствена експлоатация, и врѣме е тоя фалшъ да се разкрие и унищожи *Македонцитѣ съставятъ особита славѣнска народность и Македония е прѣкарала много политически фази все въ цѣлость, та е и историческа единица, а не само географска и етнографска.* Основата за да прѣкарва славѣнска Македония все цѣла животъ ту подъ византийци, ту подъ българи, ту подъ сърби, е лежала въ еднобитностьта на нейното население; и отъ берлинския договоръ насамъ тя пакъ живѣе цѣла отдѣлно отъ всички други южни славѣни. Инди нека си живѣе и нататъкъ, национално и политически самобитна и самостойна.

Самобитностьта и самостойностьта на Македония отъ национална и политическа страна изисква да се поддържа и съ единъ органъ на културно общуване у македонскитѣ славѣни, съ единъ *книжовенъ езикъ*. На тоя прѣдметъ е посветена втората отъ статиитѣ на г. Мисиркова, който извожда тамъ, че ако македонцитѣ се отлѫчатъ отъ София и отъ Бѣлградъ и върху езиковна основа, ще уздравятъ съ това най-много успѣха на *сепаратистскитѣ стремежи* и на всѣкакви други кроежи за автономия. Понеже вѣра и езикъ сѫ душата на единъ народъ, задачитѣ на македонскитѣ сепаратисти — и да нѣма още политическа автономия за Македония — трѣба да бѫдатъ: *борба противъ разнитѣ вѣрски пропаганди и изключива любовь къмъ родния езикъ и къмъ всичко народно изобщо.* Пропагандитѣ патриярршийска, екзархийска и старосърбиянска трѣба да се прокудятъ, като се настоява за черковно обединение подъ една — *Охридска архиепископия,* която да се възстанови; а книжовната *македонска рѣчь* да се разработва вече не за забава, както е бивало прѣзъ нѣкоя доба на XIX. в., но за създаване *родна книжнина и наука.* За основа на македонски книжовенъ езикъ е естествено да се вземе единъ отъ централнитѣ говори, какъвто е напр. велешкиятъ; обаче при сегашнитѣ културно-политически условия сѫ много повече важни Охридъ, Прилѣпъ, Битоля, та и натамъ трѣба да се помѣсти културното и политическо срѣдище на Македония. Отъ това се опрѣдѣля да бѫде и книжовниятъ езикъ основанъ върху *прилѣпско-битолския говоръ,* като е Битоля вече отъ седалище на днешния главенъ инспекторъ на Македония наречена да бѫде новата македонска столица. Избере ли се говорътъ или нарѣчието за книжовенъ езикъ на македонцитѣ, ще се разрѣши въ сѫщото врѣме и въпросътъ за *правописа.* Тоя нѣма нужда отъ бозва

какви традиции: свободенъ отъ тѣхъ, той трѣба да бѫде *фонетиченъ*, съ малки отстѫпки на *етимологията* — речи такъвъ, какъвто е приложенъ въ книгата на г. Мисиркова. Колкото за *словаря* на македонския славѣнски книжовенъ езикъ, той ще се бере отъ всички говори.

Подиръ всички тия разяснения върху некадърностьта на България да брани интереситѣ на македонскитѣ славѣни, върху правото на тия славѣни да се отресатъ отъ опекитѣ български и сръбски, та да се организуватъ политически, черковно и литературно въ една особита цѣлость, за каквато имъ даватъ достатъчно основи историята и етнографията, разяснения върху нуждата за дѣйствие на македонстата младежъ въ тая посока, най-напрѣдъ чрѣзъ македонски национални литературни дружества — подиръ всичко това може да се постави като резюме и заключение първата сказка на г. Мисиркова: *„Шчо напраифме и шчо требит да праиме за однапред?“*

Направеното отъ македонцитѣ отъ берлинския договоръ насамъ, сѫди г. Мисирковъ, се разрази напоконъ въ едно *революционно движение*. По своитѣ резултати това движение, това „македонско възстание“ изглежда като свършено фиясво на досегашния македонски идеалъ — освобождение подъ щита на България. Възстанието се обяви като най-голѣма злочестина за македонцитѣ, понеже само ги съсипа материялно и морално, опустоши пространни македонски землища, безъ да докара и най-мънино облекчение въ политическата неволя; защото прѣдложенитѣ отъ Русия и Австрия реформи прѣдхождаха това възстание, та не сѫ отъ него никакъвъ плодъ. До 1878. г. македонцитѣ се знаеха „българи“ и се говорѣше единъ езикъ „бугарски“; ала не много слѣдъ това поникнаха и сръбски школи, та се яви и „сръбски“ езикъ. Настанаха двѣ теории за народностьта на македонцитѣ, *българска* и *сръбска*, които обаче ускориха появата на истинската третя теория, *македонска*. По тая теория едни приимать, че езикътъ на македонскитѣ славѣни еднакво е далеченъ отъ българския и отъ сръбския; други доказвать, че той е поблизъкъ до българския, нежели до сръбския, а трети пъкъ обратно; четвърти намиратъ, че дѣлъ отъ него е поблизъкъ до българския езикъ, а дѣлъ до сръбския. Ала за освобождението на Македония, или поне за нейното прѣобразуване политическо тоя въпросъ не е важенъ: дипломацията не се интересува по него за истината; наопаки, тя прѣсмѣта, кого отъ съсѣдитѣ на Македония би усилила или услабила тя сѫщата при дадени условия за една областна автономия, и спроти това нарежда своитѣ дѣйствия въ полза на ония европски сили, които сѫ въ състояние да изтръгнатъ отъ Турция автономията или да я възпратъ. Тъкмо тая дипломация трѣба да бѫде мѣрилото и за македонцитѣ, та да не си хабятъ маслото за чужди светци. Опрѣни върху смѣткитѣ на тая дипломация и просвѣтени въ правото си за сѫществуване отдѣлно и отъ България, и отъ Сърбия, македонцитѣ можеха и съ малки, но ловки народни движения да прѣдизвикатъ за себе реформи; а щомъ сѫ вече обявени исканията на Русия и Австрия за реформи, тѣ трѣба само да се поддържатъ и тикатъ напрѣдъ все съ огледъ къмъ смѣткитѣ на европейската дипломация, а не на българскитѣ или сръбски проповѣди.

Въ *„македонския въпросъ“* сж заинтересувани не само българи и сърби, но и гърци, турци, власи. Единъ *„македонски комитетъ“* се бѣ образувалъ, за да дири ужъ правдини за всички македонци безъ разлика на вѣра и народность. Ала съ какво би могълъ да докаже тоя комитетъ, че тъкмо нататъкъ смѣрятъ дѣлата му? Прѣди всичко, за да се вдигне революция въ полза на всичкѣ народности въ Македония, трѣба комитетътъ да бжде образуванъ отъ прѣдставители отъ всѣка народность; инакъ той не би ималъ право да работи отъ тѣхно име и за тѣхъ. Комитетътъ можеше да дѣйствува и отъ името и въ полза на най-силната отъ македонскитѣ народности, сирѣчъ на една грамадна часть македонци. Между туй въ сжщность „македонскиятъ комитетъ“, или все едно *„македонската организация“* бѣха и по съставъ, и по дѣла тѣсно свързани съ България и забъркаха македонскитѣ работи въ име българско и съ български пари. С. Радевъ съсъ своя „Mouvement macédonien“, вѣстницитѣ „Право“, „Автономия“ и други тѣхни събратия се силѣха да докажатъ прѣдъ Европа, да я убѣдятъ, че комитетътъ и македонското движение нѣматъ нищо общо съ България, ала не постигнаха цѣльта си. „Покоінио А. А. Ростковцки не іеднаш кажуаше: бугарите мисл'ат, оти само они имат ум на светов, а сите друзи сет будали. Кого мисл'ат они да излажат со статиіите во „Право“ и друзите ноини, оти македонците сакаат Македониіа за македонците? Знаеме ниіе многу арну, шчо сакаат они“ (8). Въ комитета не бѣха застжпени не само всичкѣ народности на Македония, но и най-силната отъ тѣхъ, славѣнитѣ. „Србоманствуіук'ата и гркоманствуіук'ата“ македонско-славѣнска интелигенция се държеше настрана, дори и враждебно на комитетското движение. Това бѣше инди не общо македонско, но частично; „оно беше и іет работа на екзархистите, коіи се величаат „бугари“, а следователно, тоа іет бугарцки маневр, да се решит македонцкото прашаін'е само во бугарцка полза; то іет да се создаит іедна „Бугарцка Македониіа“ (9).

Екзархиститѣ проповѣдници на „Македония за македонцитѣ“, за да се изплъзнатъ отъ длъжния прѣкъ отговоръ на питането, кой ще бжде управниятъ и школски езикъ на автономна Македония, уговарятъ само противницитѣ съ мисъльта: да се даде еднажъ автономията, па сетнѣ мнозинството на македонското население лесно ще си разрѣши у дома това питане. Ала съ тая блага мисъль тѣ хитро прикриватъ оная себична цѣль, която въ сжщность гонятъ, а именно: дайте намъ, които се бориме за автономна Македония, управата на тая область, па ще видите, че мнозинството въ нея ще се изкаже въ полза на българския езикъ за областнитѣ и школски работи — тъй, както стана и въ Източна Румелия, за която до освобождението ѝ се говорѣше, че била по прѣимущество гръцка. Между туй *въпросътъ за езика на управата и образованието на автономна Македония* съвсѣмъ не е тъй лесенъ за разрѣшаване. Ако навлѣзѣше въ Македония една окупационна власть, тя щѣше безъ много главоболия да опрѣдѣли езика на ония мѣста, дѣто живѣятъ патриаршисти съ гръцки езикъ, арнаути мусулмани и католици съ арнаутски езикъ и турци мусулмани съ турски езикъ. Обаче голѣма досада би изпитала тя съ краищата, дѣто има: 1) патриаршисти арнаути (тоскитѣ), 2) патриаршисти власи, 3) патриаршисти славѣни, 4) славѣни

мусулмани и 5) славѣни екзархисти. Патрияршията ще настоява за гръцки езикъ у своето паство, и възможно е да успѣе, ала съ това ще повдигне завистьта и борбата на другитѣ македонски народности противъ гръцката. Сѫщо така и славѣнитѣ мусулмани вѣроятно ще приематъ по вѣрски съображения турския езикъ; а противъ това, както и противъ гръцкия езикъ у славѣнитѣ патрияршисти, ще се вдигнатъ славѣнитѣ екзархисти. По такъвъ начинъ окупационната власть, ако задоволи езика на народностьта, ще извършва насилие противъ правото на черквата и на желанието на видни прихождани, съ каквито черквата обилно разполага; ако пъкъ задоволи езика на черквата, ще постѫпи неправедно и неправилно спрѣмо народностьта. Още пò-главоболно ще бѫде разрѣшението на въпроса за официялния и школски езикъ на Македония, щомъ патрияршията съ термина „урум миллет“ за разноплеменната своя паства ще има поддръжката на Турция да наложи въ Македония гръцкия езикъ, а пъкъ славѣнското население, враждувайки у дома си за българщина и сръбщина, ще се бори ту за български, ту за сръбски езикъ, безъ да бѫде въ положение да каже положително, дѣ има българи и дѣ сърби (12). „От тука іасно се видит, да іет прашаін'ето за іазико, особено за іазико во областите со славенцко населеін'е іедно од наіважните при разрешуаін'ето на македонцкото прашаін'е. Да имаше мег'у словените во Македониіа национално и религиозно единство, и да имаше сознааін'е за ниф во жителството, до сега на полоина ке беше решено Македонцкото прашаін'е. А до кога, іедни македонци се кажуат патриархисти, други екзархисти; едни бугари, друзи срби, трети грци и бараат покроителство у различни балканцки држаи, даваіки им со тоа прао да се бркаат во македонцките работи, до тогаі не можит да се мислит за общо востааін'е; до тогаі ке бидит само частично: со бугарцки, србцки, или грцки, но никак не, со чисто македонцки характер“ (13—14). И тъкмо въ това лежи основната причина на неуспѣха му, на неуспѣха на идеята за освобождение, или още пò-право за автономия на Македония. Гърцитѣ, които чрѣзъ цариградската патрияршия сѫ наложили гръцкия езикъ въ школитѣ и църквитѣ на много македонски краища, дѣто нѣма гърци, не могатъ да поддържатъ едно движение, въ което и сами нѣматъ участие; не пò-малко и Сърбия ще се противи съсъ всички сили на движението, което и явно, и скрито носи българска боя и съ успѣха си би докарало до политическо и економическо закупаване на сърбитѣ.

Обаче „македонцкиіо народ не толку се нуждаат, барем сега за сега, во официален іазик на болшинството, во генерал-губернатор од народноста со болшинство и во слободна преса, колку: во *устрануаін'е или парамизуаін'е деіателноста на националните и религіозни пропаганди,* во устранеін'ето на *враждуаін'ето* мег'у привржениците на разните национални и религіозни пропаганди; во устранеін'ето на тоа *недоверіе и обособеност,* коіа іет сега мег'у македонцката интелигенциіа, воспитана во разни државици балканцки и служит на религіозно-националните пропаганди во Македониіа; во официално признааін'е на *македонцката народност* и во внесуаін'е во нофузите и друзите официіални документи на лица от словенцки произлез од Македониіа името *„македонец“*; се нуждаат во *земелен надел,* како шчо беа селаните наделени со земіа при отмената

на крепостничеството во Русиіа, Галициіа и др. страни. Тука идит и *цел ред друзи реформи*, во коіи флизаат и тиіа, шчо беа изработени од рускиіо и австро-унгарцки посланици во Стамбол и беа приемени од Н. И. В. Султана. Задак'ата на македонцката интелегенциіа от сега на тамо ке требит да бидит *да се одделат* нагледно за сите: и за самите македонци, и за Турциіа, и за Балканцките држаи, и за великите сили, *интересите на македонците* од интересите на друзите балканцки држаи и народи, и да се изучат подробно сите прашаін'а врзани со избавуаін'ето па нашиіо народ и нашата таткоина от сегашното големо бедствиіе, и со процветааін'ето на нашиіо народ во дуовен и материален однос" (19—20). За извършане на тая задача македонската интелигенция трѣба да изкорени изъ срѣдата си взаимното *недовѣрие*, да уведе *свободно сношение* между разните пропаганди, да урежда безъ разлика на пропагандитѣ свои *сборища* въ свободнитѣ балкански държавици, дѣто да разглежда и разрѣшава въпроси за националния и духовенъ разцвѣтъ на македонцитѣ, и *да говори на централното македонско нарѣчие* (велешко-прилѣпско-битолско-охридско), което ще трѣба да се уведе във всички вѣрски и национални пропаганди и въ турскитѣ училища като задължителенъ прѣдметъ. Не се ли води по тия искания нѣкоя отъ пропагандитѣ, македонската интелигенция трѣба да намѣри срѣдство, съ което *да се накаже* пропагандата: или ще се позове къмъ народната самозащита, или пъкъ ще се обърне къмъ чуждитѣ консули като до третийски сѫдии. „Ако неколку, или сите пропаганди се воспротиват за тиіа наши бараін'а и настоіаваат, во сколиіите и црквите да се изучаваат и поминуваат само іазиците на пропагандите, то да се приімат *обшчи и енергични мери* против сите и религиозни и национални пропаганди во Македониіа" (21).

Въ Македония трѣба да бѫде призната сѫщо *свободата на съвѣстьта*. Всѣкой ще има право да изповѣдва и мусулманство, и християнство въ тритѣ му форми, православие, католичество и протестантство. Ала религиитѣ никакъ не бива да служатъ за прѣстѫпни политични и национални цѣли, както е сега. Протестантството и католичеството въ Македония еднички иматъ днесъ само вѣрски цѣли, понеже се отнасятъ съ уважение и къмъ най-дребнитѣ национални особини на всички македонски националности. „Ето зашчо никоі немат прао да се ополчит против работата на тиіа пропаганди". За съжаление православието, най-разпространената и основната вѣра на всички македонски народности, съвсѣмъ е изгубило изъ очи своята главна цѣль, да сѣе братство между народитѣ, да облагородява сърцата на вѣрнитѣ; вмѣсто това то сѣе само раздоръ и ненависть. Нѣма днесъ въ Македония *една* черква православна, но има по една гръцка, българска и сръбска. Дългъ е инди на македонската интелигенция да повърне православието къмъ сѫщинската му цѣль, като лиши отдѣлнитѣ черкви отъ чисто националнитѣ имъ цѣли и ги прибере подъ една *„Архиепископіа всеіа Македоніи"*, сирѣчъ подъ възстановената архиепископия Охридска. Тая архиепископия щомъ погълне въ себе националнитѣ съревнувания, тя ще завземе съ това въ свои рѫцѣ и школското дѣло, па ще служи и учи въ гръцкитѣ епархии и парохии по гръцки езикъ, във влашкитѣ по влашки, а въ сла-

вѣнскитѣ по македонски. Така ще се отнеме почвата за прѣпирни и гонения между православни вѣрски и национално-политични пропаганди въ Македония, та ще настане миръ и за нея, и за Турция, и за Европа (23). Прѣдъ видъ на това Турция трѣба да се убѣди, че е погрѣшна политиката divide et impera, а македонската интелигенция ще ѝ докаже, че цѣлостьта на Турция е за нея пò-важна отколкото за Русия и за западна Европа. И нека се надѣемъ, че султанътъ ще оцѣни тоя възгледъ, та не ще се забави да даде въ Македония пълна автономия черковна и училищна, пълна равноправность прѣдъ закона и въ мѣстната самоуправа (25). За македонцитѣ не ще има пò-голѣма злочестина отъ това, да си ги подѣлѣха съсѣднитѣ държавици, или да имъ окупираше страната Австрия; и въ едина и въ другия случай тѣ биха се обърнали на просяци и биха изгубили своитѣ национални особини (26).

К. Мисирковъ заключава още еднѫжъ (стр. 28), какви трѣба да бѫдатъ *задачитѣ на македонската интелигенция,* и се обръща къмъ тая подирната съ послѣденъ съвѣтъ, *да спре всѣка революция въ досегашенъ смисълъ.* Досегашнитѣ движения въ Македония биха докарали най-много до една европска конференция, която ще вземе цѣла редица мѣрки въ полза на македонскитѣ народности; ала кое население отъ коя народность е, дѣ сѫ прѣдѣлитѣ между тия народности, за това ще даватъ вѣсти на конференцията не самитѣ македонци, но тѣхнитѣ неприятели — заинтересуванитѣ въ завладѣнието на Македония държави съсъ своитѣ дипломати — и тѣ едничко ще извлѣкатъ всичката полза отъ пролѣната македонска кръвь. Затуй е най-добрѣ, „да се довериме на наі многу заинтересуаните во нашите работи држаи, особено праославна Русиіа, коіа знаіит убао нашите нужди, а не да се надеіаме во сами себе и во некакви конференциіи“ (30). Европа има интересъ, да се спази Турско, и ще му дава срѣдства за това. Колкото пòвече продължаваме ние въоржжената борба съ турцитѣ, толкова повече ще се изхарчи държавата имъ, ала съ нея заедно още пòвече и ние македонцитѣ, защото знаемъ, че турската войска ще граби, ще насиля и ще прави всѣкакви други пакости на населението. Ние нѣмаме излишни народни сили, за да ги дадемъ жертва за българскитѣ, сръбски и гръцки интереси; нашитѣ сили сѫ нужни намъ и за културна борба (32). Ако нашето движение докара чужда намѣса, тя ще възнаграждава за цѣната на нашата кръвъ и разорение и наши неприятели, които бидейки безучастни въ движението ще бѫдатъ при ослабенитѣ отъ всѣка страна славѣни пòвече запазени за успѣшна културна борба въ наша щета. А това води къмъ *опасния за македонцитѣ* — „дѣлежъ на Македония!“

Трѣба да се радваме, че досегашното движение имà единъ едничъкъ положителенъ резултатъ, дѣто попрѣчи да стане прѣдлаганиятъ отъ нѣкои държави дѣлежъ. Не малко спомогна за това и честитиятъ за насъ несговоръ между София и Бѣлградъ. Занапрѣдъ обаче изглежда, че българската дипломация, откакъ изпита своето безсилие да рѣши сама македонския въпросъ, ще пригърне като неизбѣжно зло единъ сговоръ съсъ сръбската дипломация. За да се осигуримъ занапрѣдъ и отъ подобна опасность, единъ отъ главнитѣ ни дългове е, *да се отстранятъ еднажъ за винаги отъ Македония българската и сръбската пропаганда, да се*

основе въ Македония духовенъ центъръ на македонската интелигенция, и тоя центъръ, както и самитѣ македонци, *да нѣмать никакво зимание-даванe съ съсѣднитѣ балкански държави и народи.* „От тука іет іасно, оти арно сознаіаните интереси на турците и македонците им диктуаат, да не трошат нивните сили во мег'уусобна борба во полза на обшчите нивни неприіатели, ами да си подадат іеден на друг рака, и да отстранат сите фактои, шчо бркаат на нивните приіател'цки односи и обшчи интереси“ (35). Нека се надѣемъ, че турското правителство и турската интелигенция ще разберать всичката врѣда отъ прѣдразсѫдъка, че мусулманитѣ „сѫ пòгорни“ отъ християнитѣ, и ще се погрижатъ да го изкоренятъ, за да не даватъ поводи, отъ каквито се бѣ родило и сегашното възстание. За да се оправятъ отношенията на македонскитѣ славѣни съ гърцитѣ, тия трѣба да се откажатъ отъ своята „мегали идеа“ и да признаятъ правото за сѫществуване и на македонската народность редомъ съ гръцката въ Македония. Особено пъкъ патриаршията, „како установа вселенцка, требит да престанит да постануат, како установа со грцки характер“. Най-добри могатъ и трѣба да ни бѫдатъ „односите“ со власите. „Мег'у нас и власите немат никаква историіцка недоразбериіа ... На опаку, ушче от средните векои мег'у насъ и власите іет имало секоі пат согласіе. На таква почва можит да се развиіит наі срдечна дружба мег'у нас и власите“. Постигне ли се всичко това съ помощьта на н. и. в. султана и съ еднакво разбраната дѣйность на македонската интелигенция отъ всички народности, тая подирната ще има нататъкъ прѣд себе само едничка и най-важна цѣль: *„да приложиме сите своіи физически, интелектуални и морални сили на нашето национално возродуаін'е* (38). „Сега ниіе не можиме поеке да гледаме на себе и своіо народ, како на іеден младенчески народ безъ политичен опит. Ниіе поминафме во своіето историіцко развиіа'ін'е веке важни стадиіи, коіи можат да состаат епоха во историіата на коі и да бидит народ. А ноата епоха налагат на нас ноа требност, — културно работеін'е (39).

Културна работа, а найвече обща просвѣта сѫ нужни за македонцитѣ. Науката и литературата сѫ най-важниятъ факторъ въ развитието на единъ народъ като такъвъ. Само съ знание и просвѣта, само съ културна работа ще може македонската интелигенция да оправи и изкупи своитѣ грѣшки прѣдъ народа си. Културнитѣ народи владѣятъ, а некултурнитѣ робуватъ. Истина е, че при политическа свобода пòвече успѣва културната работа; ала тая свобода чини само за ползуване отъ плодоветѣ на собствения трудъ, а не толкова за самия трудъ. Инди и безъ добита още политическа свобода македонцитѣ трѣба да се трудятъ културно, за да извършатъ единъ върховенъ дългъ сами спрѣмо себе. Ползата отъ собствения наученъ и книжовенъ трудъ на македонската интелигенция ще се види отъ това, че народътъ съсъ свои очи ще прозре себе си и другитѣ народи, ще опознае своитѣ и чуждитѣ достойнства и недостатъци. Културната работа е зидаща и вѣчна, а революционната дѣйность разваляща и врѣменна; първата е пòвече нравствена отъ втората. Македонската интелигенция трѣба да се поствети на дѣло народно еволуцийно, а не революцийно. „Даі Боже, сегашното востааін'е да ни послужит како іеден урок за нашиіот народ; урок за сите нас

македонците, без разлика каде сме се образуале, и како сме се до сега викале“ (44).

Ето какъ сѫди и що мисли единъ македонецъ — единъ членъ отъ оная македонска интелигенция, която си е образувала нагледъ, че произлиза отъ едно население самобитно славѣнско и е нравствено задължена да нѣгува самостойни негови идеали; така сѫди и това мисли г. Мисирковъ за „македонцките работи“. Дипломация и политика, история и етнография, национални и културни задачи — всичко е употрѣбено отъ него съсъ своитѣ доводи и тенденции, за да оправдае крайното му заключение: *Македония и македонци обособени отъ българи и отъ сърби!* Би трѣбало да се напише пакъ толкава поне книга, колкато е изработената отъ г. Мисиркова, за да се оцѣни отъ всѣка страна научно и методически, каквото привожда той и както го привожда въ полза на своя сепаратистско-македонски, или национално-македонски нагледъ или теория. Нашата книжовна вѣсть, като желае повечето да запознае своитѣ четци съ характера на труда на г. Мисиркова, та да ги заинтересува съсъ значението за българското общество и държава на новата, *сепаратистска теория* по македонския въпросъ, не може на това мѣсто да приеме развитие на подобна оцѣнка; затуй тя ще се ограничи съ слѣднитѣ бѣлѣжки.

Авторътъ на книгата „За македонцките работи“ е болежно досегнатъ отъ робското положение на Македония, негова родина, едничка остала между свободни съсѣди още подъ безправието и губителството на турчина. Болежътъ на душата му се усиля още отъ това, че обѣщаното въ Берлинъ прѣди 25 и повече години подобрение на политическия животъ на македонцитѣ стои до сега неизпълнено; че никой отъ свободнитѣ съсѣди не се провикна юнашки да дири изпълнение на тържественото берлинско обѣщание, но наопаки всѣкой ревностно спомогна съ дѣйствия своекористни да въздържатъ, ако не да забъшатъ, обѣщанието държавитѣ, които го бѣха дали; че изневѣрени отъ свои и нажалени отъ чужди, македонцитѣ трѣбаше напоконъ съ хитрость и борба да опитатъ отчаяна самопомощь, която днесъ брои безчетни жертви и грамадна съсипия при единъ едвамъ забѣлѣзванъ успѣхъ, изразенъ въ кроежитѣ на тъй нареченитѣ „мюрцщегски реформи“. Болката отъ всичко това гори цѣлото сѫщество на г. Мисиркова, и той, вѣренъ синъ на Македония, жаждещъ нейната доброчестина, нейния еднакъвъ съ напрѣдъка на свободнитѣ съсѣди напрѣдъкъ политически и културенъ, трепетно дири балсамъ на огъня, който го мѫчи и топи. Въ това трескаво състояние, залутанъ съ чувствата си за Македония по полята на минало и сегашно за билки противъ болката, той като вѣщунъ напада възъ нѣколко кореня, гърчаво ги търга и бере, за да свари оная чудна заливка, съ която лѣкувайки себе, вѣрва да излѣкува и страдна Македония отъ губило и чернило. Така ни се прѣдставя намъ и поводътъ за книгата на г. Мисиркова, и стъкмениятъ отъ него новъ идеалъ — за македонско обособение.

Идеалътъ, който е създалъ за себе си г. Мисирковъ, който той е развивалъ прѣдъ „македонското национално научно-литературно другарство въ Петроградъ“, който се прѣпоръчва отъ него на всички подобни за основаване другарства и на цѣлата вѣрна и дѣйна македонска инте-

лигенция, е издигнатъ върху колцигѣ на нѣколко силогизма, възникли подъ огъня отъ една македонско-славѣнска треска. Както се разбира и види отъ разсѫжденията на г. Мисиркова, силогизмитѣ му могатъ да бѫдатъ сведени къмъ единъ етнографски, втори исторически и трети политически. Отъ заключенията на всѣкой отъ тия силогизми зависятъ у него нататъкъ посочванията на всички ония срѣдства, съ които би могло да се осѫществи и поддържа обособението на македонцитѣ като национална и политическа единица съсъ свой животъ и културенъ развой.

Етнографскиятъ силогизъмъ на г. Мисиркова личи по всичко да е: Българитѣ мислятъ и доказватъ, че македонскитѣ славѣни сѫ *българи*. Ала и сърбитѣ по сѫщия начинъ изкарватъ, че тѣ сѫ *сърби*. Инди: македонскитѣ славѣни сѫ *толкова българи, колкото и сърби;* а то ще каже, че тѣ въ сѫщность не сѫ *ни едното, ни другото*, но като найблизки до българитѣ и сърбитѣ славѣни, съставятъ между тѣхъ еднакво *отдѣлна славѣнска народность*. Между премиситѣ на това заключение нѣма защо да се поставя и сѫждението, че и гърцитѣ смѣтатъ македонскитѣ славѣни за гърци (именно гърци „българогласни"), при все че и то държи свое мѣсто въ психоложкитѣ поводи и въ теоретичнитѣ разсѫждения на г. Мисиркова. Щомъ понятието „македонски *славѣни*" съсъ цѣлия си обемъ изключва понятието *„гърци"*, то не може да се свърже съ него въ положително сѫждение. Ако гледаме само формата на горния силогизъмъ, ще разберемъ изеднѫжъ, че той е неправиленъ: защото и двѣтѣ премиси сѫ частични, а въ заключението се явява пакъ срѣдниятъ членъ; защото постави ли се едната отъ премиситѣ, вече не може по веществото на понятията да се постави другата, па да се вади отъ тѣхъ заключение. И тогава остая да се провѣри съдържанието на двѣтѣ премиси, коя сирѣчъ отговаря на дѣйствителностьта и коя е неистинска; или пó-ясно: дали сѫ македонскитѣ славѣни само българи, или само сърби. Заключението, което вади г. Мисирковъ отъ своитѣ премиси, въ краенъ случай би могло да бѫде само таково, че или македонскитѣ славѣни сѫ едновремѣнно и българи и сърби, или пъкъ тѣ сѫ частимъ българи и частимъ сърби. Обаче първото отъ тия заключения, колкото и да е само по себе си чудато, не е желано за г. Мисиркова, който всѣкакъ се сили да дотвърди, че въ Македония живѣе досущъ особита славѣнска народность; а отъ второто заключение той се бои и бѣга, понеже при дадено разграничение между българска и сръбска часть отъ македонскитѣ славѣни то би оправдало една опасна за македонскитѣ славѣни сѫдбина — дѣлежъ между България и Сърбия.

Провѣрката на съдържанието на премиситѣ, която се налага за едно вѣрно по вещество и по форма заключение, споредъ г. Мисиркова не биха били въ положение да извършатъ нито българскитѣ учени, нито сръбскитѣ, понеже отъ двѣтѣ страни се работи каже спрѣмо прѣдмета шовинистично, пристрастно и се сѫди неистинно, криво. За такава цѣль важатъ и ще важатъ споредъ него едничко трудове на чужди изслѣдувачи. Завѣрно г. Мисирковъ не ще приима и тия прѣсѫди за съгласни съ дѣйствителностьта, като ги уличава въ българско или сръбско пристрастие. И той се прѣкланя само прѣдъ ония чужди сѫждения, които обявяватъ македонскитѣ славѣни за каквито самъ желае да ги има — за отдѣлна

отъ българитѣ и сърбитѣ единична, славѣнска народность. Ала въпросътъ съвсѣмъ не е, кой ученъ какъ сѫди за македонскитѣ славѣни, и дали угажда неговото сѫждение на българитѣ, на сърбитѣ или на г. Мисиркова, но кой ученъ сѫди право, сирѣчъ тъй, както го изисква дѣйствителностьта. Въ такъвъ случай, за да се разрѣши тоя въпросъ, нѣма нужда отъ нѣкакъвъ стръвно напипанъ етнографски силогизъмъ, ами просто трѣба да се изпита, на кои изслѣдувачи, били тѣ сърби, българи или други по народность, доводитѣ въ полза на една прѣсѫда за народностьта на македонскитѣ славѣни сѫ вѣрни и сѫществени.

Етнографската наука, призована да отсѫди, дали македонскитѣ славѣни, които сѫ се намирали и все се намирать въ непосрѣдно досѣгане исторично и културно съ българското славѣнско племе отъ една страна и съсъ сръбското отъ друга, спадатъ къмъ първото или къмъ второто, или пъкъ обравуватъ покрай съсѣдитѣ си южни славѣни отдѣлно племе третьо, да речемъ „македонско". За такава цѣль славѣнската етнография не ще бѫде принудена да се спуща въ дълбоки етноложки проблеми. Нейниятъ прѣдметъ, опрѣдѣленъ еднѫжъ като дѣлъ отъ обема на понятието „южни славѣни", ще изискува само да му се изтъкнатъ сѫщественитѣ признаци въ сравнение съ признацитѣ на извѣстнитѣ досега дѣлове отъ сѫщото понятие, българи и сърби. Тя достойно нѣма да се спира прѣдъ разгласяваната отъ нѣкои научни твърдоглавци находка, че българитѣ сѫ татари, та не могатъ да влизатъ като елементъ въ сравнения междуславѣнски.

Ако застанѣхме посрѣдъ славѣнитѣ въ Австрия и се попитахме, кой дѣлъ отъ тѣхъ спада къмъ сѣвероизточнитѣ славѣни, кой къмъ западнитѣ и кой къмъ южнитѣ, ние щѣхме на първо мѣсто да се обърнемъ за разрѣшение на въпроса къмъ езика на тия славѣни; и спроти както ще ни се откриваха въ купове отъ тѣхъ извѣстнитѣ основни признаци у езика на славѣнитѣ сѣвероизточни, западни или южни, щѣхме да отлѫчаме и приброяваме куповетѣ къмъ едина, другия или третия отъ дѣловетѣ. Намъ завѣрно биха се изпрѣчили тамъ и купове, въ които да боравятъ езиковни признаци и отъ единъ и отъ други племенни дѣлъ, та да ни докарватъ въ двоумѣние, къмъ кой единъ отъ тѣхъ да ги приброимъ. Въ такъвъ случай ще сме длъжни да издиримъ, кои отъ тия признаци сѫ сѫществени въ тия смеждни купове, а кои не; кои сѫ тамъ коренни, първични, а кои заети, послѣшни; върху кои почива цѣлиятъ характеръ на езика, кои се радватъ на найшироко разпространение въ него, а кои държатъ бочно мѣсто, или пъкъ се употрѣбятъ слабо, вървятъ къмъ измиране. И накрай нашето издиряне ще ни открие, че единъ смежденъ купъ или спада по основнитѣ чърти на езика си къмъ извѣстенъ племененъ дѣлъ, а по другитѣ си чърти прѣдставя естественъ прѣходъ къмъ езика на съсѣдния дѣлъ, или пъкъ найсетнѣ така се лѫчи по значението на своитѣ основни и бочни чърти отъ два съсѣдни дѣла, че настоява за самостойно положение, както между тѣхъ, така и между другитѣ сродни дѣлове. У словацитѣ напримѣръ биха ни посрѣщнали нѣкои езиковни чърти югославѣнски, или пъкъ сѣвероизточнославѣнски; ала откъмъ своето качество тия чърти сѫ признаци на вѣковно съсѣдство съ руско племе на сѣверъ и съ югославѣнско на югъ, а откъмъ значе-

нието си въ цѣлия характеръ на словашкия езикъ тѣ необладаватъ същ мощь да го отлѫчатъ отъ западния дѣлъ на славѣнитѣ, съ които го свързуватъ другитѣ му, основнитѣ чърти. Въ дѣла пъкъ югославѣнски бихме съгледали, че между словенцитѣ откъмъ изтокъ и хърватитѣ откъмъ западъ се простира едно население, чийто езикъ показва характерното на словенския езикъ мѣстоимение kaj = що (затуй се казва населението „кайкавско“, „кайкавци“) и други нѣкои бѣлѣзи, свойствени на словенцитѣ; обаче тия всички словенски бѣлѣзи далечъ не сѫ първични, основни, сѫществени за езика на кайкавцитѣ, които владѣятъ въ него други по̀важни особини, що ги привързуватъ по̀тѣсно къмъ хърватското племе отъ югославѣнитѣ. Както бихме по такива езиковни критерии отсѫдили, кои австрийски славѣни къмъ кой славѣнски дѣлъ ще трѣба да се приброятъ и въ единъ дѣлъ какъ ще се размѣстятъ между особнитѣ негови племена извѣстни смеждни населения, сѫщо така ще постѫпиме и за разрѣшение на въпроса, къмъ кое югославѣнско племе биха спадали македонскитѣ славѣни, които се досѣгатъ съ българи и съсъ сърби.

До недавна, па и сега още, славѣнската етнография не познаваше въ югославѣнския дѣлъ други племена, освѣнъ словенско, сръбскохърватско и българско. Отъ това становище въпросътъ за македонскитѣ славѣни, въ случай че тѣ трѣба да се държатъ въ недѣлива цѣлость, както настоява г. Мисирковъ, допуща само таково разрѣшение, че тѣ сѫ или българи, или сърбохървати, сърби. Ако ли пъкъ по издиранията върху езика имъ излѣзе, че той притежава такива първични, основни, сѫществени особини, каквито лѫчатъ напр. словенцитѣ отъ сърбохърватитѣ, или чеситѣ отъ поляцитѣ, тогава ще трѣба да се признае, че науката за славѣнскитѣ племена е имала грѣшка, понеже между южнитѣ славѣни въ ново врѣме се установява сѫществуването на едно особно племе, „македонци“, поради недостатъчни издирания смѣтани ту за българи, ту за сърбохървати, или по̀-опрѣдѣлено сърби. И въ двата случая инди ще има да се отсича за македонскитѣ славѣни само по сравнение съ сърби или българи; и то съ право, понеже обсѫжданията за тѣхната племенна принадлежность никога не сѫ ги сливали съ третьото отъ извѣстнитѣ югославѣнски племена, словенцитѣ, или пъкъ лѫчили именно отъ него, — което ще каже, че ако сѫществува за македонскитѣ югославѣни нѣкой племененъ въпросъ, той ще има да се разрѣшава извънъ всѣко отношение къмъ словенцитѣ.

За да бѫдѣха македонскитѣ славѣни покрай българитѣ и сърбитѣ особито югославѣнско племе, тѣхниятъ езикъ би трѣбало да се лѫчи и отъ българския и отъ сръбския съ чърти отъ таково естество или значение, съ каквито единъ отъ другъ се лѫчатъ помежду си българскиятъ и сръбскиятъ езикъ. Между тия два езика науката е установила като най-характерна фонетична отлика замѣницитѣ на прѣдполагани първични спрежки **тй* и **дй:* у българското племе тѣ се явяватъ прѣвърнати въ *шт* и *жд*, а у сръбското (сърбохърватското) въ *ћ, ђ (ć, d'=dj).* Словенцитѣ иматъ тука *č* и *j*. А що намираме у „недѣливитѣ“ македонски славѣни? Намираме — 1) че на изтокъ отъ единъ погонъ, тегленъ отъ Руенъ въ Осоговската планина къмъ Дойранъ, Гевгелие и Воденъ, и на югъ отъ тоя продълженъ къмъ Ресенъ и чакъ надъ Дебъръ

погонъ замѣницитѣ сѫ *шт* и *жд*; 2) че въ опасаната отъ тоя погонъ останала часть на Македония къмъ западъ и сѣверъ чакъ до Шаръ-планина, Черногория, па прѣзъ краища на Сърбия и България замѣницитѣ сѫ *кь* и *гь*. Наистина това разграничение на областитѣ съ *шт, жд* и съ *кь, гь* въ Македония е прѣдставено въ диялектовата карта на единъ български ученъ, професоръ Б. Цоневъ; ала никой другъ сериозенъ ученъ, та дори и сръбски, не е могълъ и не може да забъши факта, че откъмъ замѣницитѣ на **тй,*дй* македонцитѣ се дѣлятъ на двѣ. Въпросъ може да има само, дали теглената отъ г. Цонева граница между двѣтѣ части е вѣрна, и links, дали замѣницитѣ *кь, гь* у едната часть не сѫ въ сѫщность *ќ, ђ,* както твърдятъ нѣкои изслѣдувачи, главно сръбски.

Като вземемъ всичко, обнародувано изъ говоритѣ на славѣнитѣ въ Македония — всичко, що има въ себе достовѣрность, па било то извършено отъ когото и на който езикъ и да е — ние ще видимъ положително, отъ никого необорвано, че сѫществуватъ въ Македония говорни области, дѣто замѣницитѣ на **тй,*дй* сѫ тъкмо *шт* и *жд*. Нека дадемъ залогъ за това името на извѣстния сръбски ученъ, сега прѣдставитель сръбски въ Петербургъ, С. Новаковичъ. До дѣ стигатъ краищата на тия говорни области, за да се допратъ съ краищата на областитѣ, които сѫ замѣнили инакъ **тй,*дй*, никой не се е завзималъ досега да опрѣдѣли съ една рѣзка тъй, както г. Цоневъ. Неговото опрѣдѣление се поддава на провѣрка отъ всѣкого, който е охотенъ и стиженъ да го направи, по споменатото обнародувано градиво изъ македонскитѣ говори, а още пò-добрѣ и по самитѣ живи говори. Провѣрката може би и не ще изкара провѣрячитѣ до еднакъвъ досущъ резултатъ, до абсолютно приемане рѣзката на г. Цонева между двѣтѣ говорни части на славѣнска Македония. Та и самъ г. Цоневъ най-сетнѣ заистина не е мислилъ съ тая рѣзка да покаже, че тя, дѣто минува на картата му, сѣче право като съ ножъ едната говорна часть отъ другата. Емпиричната наука за езика не допуща между съсѣдни еднородни говори — ако не сѫ ставали нѣкои коренни селби въ тѣхното землище — съвършена лѫчитба, но само постѫпаленъ прѣходъ къмъ едната и къмъ другата страна. Така и рѣзката на г. Цонева нѣма помисълъ да значи друго, освѣнъ една ивица, пò-вече или пò-малко широка, дѣто се извършува прѣходътъ въ двѣ срѣщуположни посоки. По нѣкои мѣста на тая ивица напорътъ откъмъ едната посока може да бѫде пò-мощенъ, та да навлѣзе пò-навѫтрѣ отсрѣща, а по други мѣста пъкъ обратно да бѫде пò-слабъ, та да отстѫпи прѣдъ отсрѣщния. И образува се между двѣтѣ съсѣдни говорни землища нѣщо подобно на зѫбчата сглоба, съ зѫбци яко неправилни и нееднакви, ала повсѫдѣ съ пълна съотвѣтность между зѫбъ и жлѣбъ. Провѣрячитѣ на рѣзката или границата на г. Цонева, ако намѣрятъ нѣйдѣ основа, да не бѫдатъ съгласни съ него — тѣхното несъгласие ще се отнася едничко къмъ размѣра или формата на отдѣлни зѫбове или жлѣбове; а то би имало за послѣдица само това, да се помѣсти тукъ-тамъ пò-вече или пò-малко къмъ едната или къмъ другата отъ говорнитѣ части прокараната помежду имъ граница. Инди при най-голѣма прѣдпазливость спрѣмо разграничението, направено отъ г. Цонева въ езика на македонскитѣ славѣни откъмъ

замѣницитѣ на **тй,*дй,* като оцѣняваме всичко извѣстно досега въ науката за говоритѣ въ славѣнска Македония, ние и всѣкой непрѣдвзетъ четецъ ще трѣба безъ друго да приемемъ поне това, че границата на г. Цонева показва *приблизително,* какво е количественото отношение между двѣтѣ задѣлени съ нея говорни части. Звукословната разлика между замѣницитѣ *шт, жд* у едната часть и *кь, гь* (споредъ нѣкои *ќ, ђ*) у другата часть не е такава тънка и слабо осѣтлива, каквото да бѫде породила грѣшки у ония изслѣдувачи и любители, които сѫ изнесли градивото за едно разграничение между тия части. А разграничението на г. Цонева не се отстранява нийдѣ произволно отъ насокитѣ на това градиво. Та като слѣдимъ ивицата или погона, както е прокаранъ върху диялектовата карта на професора Б. Цоневъ между говорнитѣ части на македонскитѣ славѣни откъмъ замѣницитѣ *шт, жд* и *кь, гь,* и като поставимъ за източенъ прѣдѣлъ на Македония планината Доспатъ и рѣка Места, ще се увѣримъ, че оная говорна часть, на която сѫ свойствени *шт, жд,* е близу единъ пѫть и половина пò-голѣма отъ частьта, въ която се употрѣбятъ *кь, гь.* Ето единъ фактъ, що изтича необходимо отъ податкитѣ на всички достовѣрни наблюдения върху езика на южнитѣ славѣни, населяващи Македония въ прѣдѣлитѣ отъ Доспатъ и Места до Дримъ и отъ Шаръ и Черногория до Солунъ, Сятища и Корча, — фактъ, основанъ върху оня сѫщественъ езиковенъ бѣлѣгъ, по който науката лѫчи българското племе отъ сръбското: $1^{1}/_{2}$ *дѣлъ отъ македонскитѣ славѣни има за първичнитѣ спрежки *тй,*дй замѣници шт, жд, които сѫ свойствени само на българското племе, а 1 дѣлъ има замѣници кь, гь, които* — ако не сѫ *ќ, ђ,* както се твърди отъ нѣкои изслѣдувачи и наблюдатели — *не сѫ свойствени на сръбскохърватското племе.* Споредъ тая двоякость на замѣницитѣ за *тй, дй* македонскитѣ славѣни, и въ най-благоприятния за сръбщината случай, не прѣдставятъ недѣлива цѣлость — цѣлость едноплеменна, било сръбска, или чисто македонско-славѣнска, за каквато тъй упорито и страстно я държи К. Мисирковъ! *Единъ и половина дѣлъ отъ славѣнска Македония* — дѣлътъ който широко се простира край западната граница на българското родопско население чакъ до втока на Места въ морето, послѣ минува прѣзъ най-южния македонски поясъ съ възвивка къмъ сѣверъ чакъ до Дебъръ — *е по най-характерния свой езиковенъ бѣлѣгъ* **български.** *За това вече не може да има никаква разумна прѣпирня въ славѣнската етнография.* А дали е особитъ, „македонски" останалиятъ 1 дѣлъ отъ македонскитѣ славѣни, които населяватъ срѣдището на Македония, допирайки се на сѣверъ частимъ до сърбитѣ, частимъ до българитѣ? Дали поне тоя пò-малъкъ сравнително дѣлъ ще може да се запази за „македонската теория" на г. Мисиркова?

Замѣницитѣ *кь, гь* въ езика на славѣнитѣ отъ срѣдището на Македония заистина не сѫ ония *шт, жд,* които служатъ за лѫчитба на българското племе отъ сръбското; обаче тѣ не сѫ ни ония *ќ, ђ,* които сѫ свойствени на сърбохърватското племе, при все че нѣкои изслѣдувачи и наблюдатели ги смѣтатъ веднага за такива. Самъ К. Мисирковъ ги пише въ книгата си безизятно съ *кь, гь,* а не съ сръбскитѣ букви *ќ, ђ.* Това може и да не се взима въ смѣтка, понеже г. Мисирковъ има ин-

тересъ, да не признава македонскитѣ славѣни за сърби. Ала неговото означение, както и сжщото на всички приносници на езиковно градиво изъ срѣдищна Македония, се подкрѣпя отъ звукофизиоложки наблюдения надъ учленението на замѣницитѣ за **тй,*дй* у сърбитѣ и у срѣдищнитѣ македонци. Вслушайте се напримѣръ въ свойственитѣ и на българитѣ думи *келяв, килим, кьорав,* дѣто има меко *к (кь)* прѣдъ самогласки, и внимавайте какъ се изговарятъ тѣ у срѣдищнитѣ македонци, и какъ у сърбитѣ, сирѣчъ какъ звучи въ тѣхъ мекото *к*. И ще съпикасате твърдѣ ясно, че това *к'=кь* въ срѣдищномакедонския изговоръ никакъ се не отлича по гласежа си отъ сжщото *к'=кь* въ общобългарския езикъ, ала срѣщу това е далечъ отъ оня гласежъ *ћ*, съ който у сърбитѣ се започватъ думитѣ *ћељав, ћилим, ћорав*. Сжщо така е различенъ гласежътъ на меката съгласка *г'=гь* въ срѣдищномакедонскитѣ думи *гергеф, егиди, Гюро*, дѣто напълно се изравнява съ общобългарското *г'=гь*, та не е такъвъ, какъвто се чуе у сърбитѣ въ тия думи *ђерђев, ђиди Ђуро*. А както звучатъ срѣдищномакедонскитѣ *кь, гь* и сръбскитѣ *ћ, ђ* въ тия думи, така звучатъ тѣ и по всички други мѣста, дѣто сж замѣници на първичнитѣ **тй,*дй*.

Срѣдищномакедонскитѣ замѣници *кь, гь не сж еднакви* съ сръбскитѣ *ћ, ђ* прѣди всичко по това, че първитѣ сж звукове *едноставни*, а вторитѣ *съставни*. Наистина, и първитѣ и вторитѣ сж все звукове шумовни, палатални, и то меки; ала *к', г'* се учленяватъ *възло* (експлозивно), а *ћ, ђ сопотно* (спирантно), което имъ е вече доста сжществена отлика. Съставностьта пъкъ на *ћ, ђ* състои въ това, че тукъ имаме работа съ тъй наречени звукове „*африкати*“, сирѣчъ такива, въ които единъ затворъ на говорното устие, нагоденъ за извѣстно възло учленение, прѣдхожда единъ сопотенъ звукъ, та съ него образува съотвѣтенъ двоезвукъ. Учленението на сръбскитѣ *ћ, ђ* показва, че най-напрѣжъ между гърба на езика и твърдото небце се натъкми пологъ, при която се изговаря меко *т', д'* (затуй и въ сръбското азбуке *ћ* стои веднага слѣдъ *т*, а *ђ* слѣдъ *д*), па сетнѣ възло се пропусне издиховътъ напоръ прѣзъ тѣснина, каквато е нужна за образуване меки сопотни звукове *ш', ж'*. А *ниедно* отъ тия двояки образувания не се намира въ срѣдищно-македонскитѣ *к', г'*! Между *к', г'* отъ една страна и *ћ, ђ* отъ друга дори нѣма и непосрѣдно звукофизиоложко съсѣдство, като могатъ още да се учленяватъ на прѣхода звукове, каквито сж маджарскитѣ *ty, gy* въ думитѣ напр. *betyar, magyar*. И едвамъ въ тия *ty, dy* става вече мжчно да се рече, дали сж това звукове едноставни, или африкати. Затуй сж *безосновни сжденията на ония изслѣдувачи и наблюдатели, които изравняватъ срѣдищномакедонскитѣ замѣници кь, гь* за **тй, *дй съсъ сръбскитѣ ћ, ђ*. Поради това и славѣнитѣ отъ срѣдищна Македония не бива да се броятъ за часть отъ сръбското племе. Възъ сжщата основа обаче тѣ не биха били ни часть отъ българското племе. Ето дѣ е тепърва умѣстенъ въпросътъ: да ли сж пъкъ заистина третьо нѣкое, тъй отдѣлно отъ сърбитѣ и отъ българитѣ югославѣнско племе, както сж отдѣлни едно отъ друго сръбското и българското? Чакъ когато се добие на тоя въпросъ отговоръ положителенъ, ще може и да се прогласи, че срѣдищнитѣ македонци, които стоятъ спрѣмо осталото славѣнско

население на Македония (което е отъ българско племе) както 1 : 1,5, сѫ отъ племе — да речемъ „македонско“.

Къмъ западъ и сѣверъ отъ българското славѣнско население въ Македония (отъ онова, което замѣня **тй* **дй*, съсъ съставни замѣнищи *шт, жд*), отивайки все къмъ прѣдѣлитѣ на сръбскитѣ земи и на българското княжество, сѫ разположени — както видѣхме — срѣдищно-македонски славѣни съсъ едноставни замѣници *кь, гь* за **тй*, **дй*. Сѫщо така и отъ българитѣ въ княжеството, които замѣнятъ **тй*, **дй* съсъ *шт, жд*, именно отъ погона Връшка-чука, Бѣлоградчикъ, Комъ, Сливница. Перникъ къмъ западъ до сръбското кралство и дори отвѫдъ прѣзъ границата му станува славѣнско население, което замѣня **тй*, **дй* съсъ замѣници (африкати) *ч, џ* (= нѣкакъ *дж*). И това население нѣкои изслѣдувачи и наблюдатели, по прѣдимство сръбски, смѣтатъ за часть отъ сръбското племе. Ала *ч, џ* сѫ замѣници твърдѣ добрѣ (както и *к', г'*) отлични отъ сръбскитѣ *ћ, ђ*, та не може това население по тѣхъ да се смѣта за сръбско, както не би се смѣтало и за българско. Ако пъкъ поради *кь, гь* срѣдищнитѣ македонци бѫдатъ отлѫчени като третьо племе между сърбитѣ и българитѣ, тогава и западно-българскитѣ славѣни отъ показания погонъ къмъ сръбското кралство и въ само него трѣба да образуватъ особито, *четвърто племе* — да речемъ тимочко-нишавско, на славѣнската етнография досега въ такъвъ смисълъ пакъ незнайно. И ще излѣзе така, че откъмъ замѣницитѣ за първични **тй*, **дй*, съ помощьта на които се дѣли тъй добрѣ славѣнството по племена, та се лѫчи и сръбското племе отъ българското, между сърбитѣ и българитѣ се вие единъ поясъ отъ сѣверъ къмъ югъ па къмъ западъ, дѣто срѣщаме още двѣ особити, за науката негли нови племена югославѣнски, едно отъ друго отдѣлни — *„тимочко-нишавско“* и *„срѣдищно-македонско“*.

Възможно ли е всичко това да се оправдае и съ повече научни срѣдства? Заслужватъ ли срѣдомакедонцитѣ и тимоконишавцитѣ отдѣлно, самостойно етнографско положение между сърбитѣ и българитѣ? До сега за тимоконишавцитѣ никой не е правилъ такава проповѣдь: едни сѫ ги причислявали напросто къмъ българското племе, а други сѫ ги задѣлявали въ обсѣга на сърбското. Само за срѣдомакедонцитѣ, или пò-право да кажемъ за всички славѣни въ Македония, които сѫщо така до недавна бѣха напросто смѣтани за българи, или за сърби, се явиха нови гласове — както приглаша и г. Мисирковъ — че не сѫ нито едното, нито другото, но нѣщо засебно. За да се проповѣда, че тимоконишавцитѣ сѫ сърби, или българи, завѣрно не ще се е давало голѣмо внимание на отличнитѣ имъ отъ сръбскитѣ и отъ българскитѣ замѣнци *ч, џ*, и то не затуй, че тѣ не сѫ толкова далечъ нито отъ *ћ, ђ*, нито отъ *шт, жд*, но пò-скоро затуй, че сѫ се туряли на кѫпъни други особитости. Па така и за македонскитѣ славѣни завѣрно не ще сѫ се цѣнили много едничко замѣницитѣ *шт, жд*, или пъкъ *кь, гь*, но сѫ се взимали прѣдъ очи повече други бѣлѣзи, за да се поддържа, че сѫ българи, че сѫ сърби, или пъкъ че сѫ само славѣнски македонци. Ако се бѫде работило въ тоя въпросъ по такъвъ начинъ, сир. съсъ пòвече езиковни бѣлѣзи, то е съвсѣмъ право, защото за близки, сродни племена все не е абсолутно

достатъчно, да се изчерпе взаимната имъ отлика съ единъ едничъкъ бѣлѣгъ, билъ той взетъ изъ езика, или изъ обичаитѣ, изъ носията и др.

Ние казахме по-горѣ, че откъмъ езика, който е най-важната племенна особитость въ прѣдѣлитѣ на една етноложка челядь, славѣнскитѣ племена се лѫчатъ по замѣницитѣ за първични *тй *дй; обаче това не ще каже, че нѣма и други още езиковни отлики, свойствени едничко на това или онова славѣнско племе. Въ замѣницитѣ за *тй, *дй науката е намѣрила едно твърдѣ характерно и най-ясно срѣдство, за да опрѣдѣля, кой славѣнски езикъ и кое население, що го говори, е на руското племе, на полското, на лужичко-сръбското и т. н. Между туй ако си отмислимъ отъ отдѣлнитѣ славѣнски езици всѣка разлика откъмъ замѣницитѣ за *тй, *дй, тѣ не ще прѣстанатъ все пакъ да си бѫдатъ отдѣлни единъ отъ другъ, защото тогава вмѣсто отмислената разлика ще застане другъ нѣкой бѣлѣгъ, пакъ доста характеренъ, за да сочи и оправдава нееднаквостьта на езицитѣ и на племената. Чешкитѣ отмѣници *c*, *z* за *tj и *dj напримѣръ стоятъ извънредно близу до полскитѣ *c*, *dz*. Ако допуснемъ, че тѣ между двѣтѣ племена, чешко и полско, се изравниха, отъ това още не ще произлѣзѣше и сливане на чеситѣ и поляцитѣ въ едно племе; тѣхъ ще продължаватъ да ги дѣлятъ по езикъ още много особитости, които сѫ сѫществували отъ врѣме, па сѫществуватъ и днесъ, а не се споменуватъ, когато за краткость и леснота е възможно да се характеризува езиковно чешкото и полското племе съ такъвъ бѣлѣгъ, какъвто сѫ замѣницитѣ за *tj, *dj. За краткость и леснота казваме, че езикътъ на българското племе се лѫчи отъ езика па сръбското по замѣницитѣ *шт*, *жд*, които у сърбитѣ сѫ *ћ*, *ђ*. Махнемъ ли тая отлика, изравнимъ ли отмѣницитѣ за *тй, *дй въ двата езика, тия езици ще си останатъ пакъ отдѣлни, защото подиръ изравненитѣ замѣници идатъ въ тѣхъ други основни бѣлѣзи, които имъ прѣчатъ да се слѣятъ ведно и да прѣмахнатъ дѣлежа между българското и сръбското племе. Ако такива основни бѣлѣзи сръбски или български бѫдатъ намѣрени и у нѣкое ново, неуречено още по племе славѣнско население, а непосрѣдно съсѣдско до сърбитѣ или българитѣ, тѣ естествено ще иматъ рѣшаваща мощь, да го присъединятъ къмъ племето на първитѣ или на вторитѣ, дори и да не сподѣля то въ езика си нито сръбскитѣ, нито българскитѣ замѣници за *тй, *дй. Неговитѣ собствени замѣници ще сочатъ тогава само къмъ особно диялектично развитие въ областьта на едно племе, ала никакъ не къмъ племенна засебность.

Ония, които не се възпиратъ отъ българскитѣ замѣници *шт*, *жд* на $1^1/_2$ дѣлъ македонски славѣни, за да ги прогласятъ възъ основа на езика имъ за сърби, сѫ длъжни да покажатъ, че въ осталитѣ основни езиковни особитости тѣ се изрáвнятъ съсъ сърбитѣ, а не съ българитѣ, или пъкъ, ако искатъ да ги обявятъ за племе особито отъ българитѣ, и отъ сърбитѣ, трѣба да покажатъ, че срѣщу всички други важни особитости, по които се лѫчи сръбското племе отъ българското, тия македонски славѣни иматъ съотвѣтни свои, ни сръбски, ни български. Сѫщото ще трѣба да направятъ тия изслѣдувачи и наблюдатели и за другия 1 дѣлъ македонски славѣни, за срѣдомакедонцитѣ, па и за тимоко-нишавцитѣ, желаятъ ли да дотвърдятъ, че по езикъ тѣ сѫ сърби, или

българи, или засебни югославѣнски племена. Знайно е, че езикътъ на сръбското племе — ако се спремъ върху пó-видни особитости фонетични и морфоложки — се дѣли отъ езика на българското: 1) по споменатитѣ вече замѣници за **тй, *дй*; 2) по отмѣница *а* за ъ, ь (български *ъ, е*); 3) по отмѣница *у* за ѫ (български ъ); 4) по *у, о* за извѣстни ъл, ьл (български *ъл, л*); 5) по систематично именно склонение въ седемъ падежа (българскии разложено склонение, съ два-три падежа); 6) по липса на членъ; 7) по органична употрѣба на глаголенъ инфинитивъ; 8) по неупотрѣба на прости глаголни форми за минали врѣмена; 9) по своя назвучна система. Тия особитости сѫ взети тукъ и за сърбитѣ и за българитѣ въ най-строгия смисълъ, като се изоставятъ разнитѣ, всѣкакъ безъ каквогодѣ племенно значение, а напросто диялектични, отклонения отъ тѣхъ въ землищата на сръбскитѣ и на българскитѣ говори; защото езикътъ на едно племе, а още пóвече на племе пó-голѣмко, никога не бива безъ мѣстни, областни разлики по цѣлия просторъ на неговитѣ принадлежници. Покрай даденитѣ видни отлики между езика на сръбското и на българското племе стоятъ несъмнѣно и словарски особитости на едната и на другата страна (напр. *ватра, посао, ствар, шта, сада* и мн. др. у сърбитѣ срѣщу *огънь, работа, нъщо, що, сега* и др. у българитѣ); ала тѣ и да правятъ езицитѣ на двѣтѣ племена взаимно пó-мѫчни за разбиране пакъ не ги обособятъ тъй, както *фонетичнитѣ* и *морфоложки* особитости, а още и *етимоложкитѣ* (словотворнитѣ), като е свързана съ морфоложкитѣ и цѣлата *синтакса*, а съсъ всички вкупомъ *говорниятъ строй* на всѣкой отдѣленъ езикъ. Съотвѣтни на сръбскитѣ думи (както *спремам, вруħи, доцна, камо* и др.) могатъ да се срѣщнатъ напр. и въ други землища, които по говорния строй на своето население да сѫ отлични отъ землищата съсъ сръбско население; затуй тѣ неще бива да се броятъ за сръбски, както неще бѫдатъ български и ония землища, дѣто говорътъ би съдържалъ въ словарския си *съставъ* нѣкои изрично български думи, а по звуковия си и формаленъ *строй* би се равнилъ съсъ сръбския езикъ. Каква непрѣгледна общность откъмъ състава на езика има напр. между чеси и поляци; и какъ рѣзко може да се отличи чешко население отъ полско по говорния имъ строй, зависещъ отъ особитости на фонетиката, морфологията, етимологията! Върху строя на българския езикъ упражняватъ най-значенито влияние 1) употрѣбата на члена, 2) разложеното именно склонение, 3) липсата на органиченъ глаголенъ инфинитивъ и 4) интензивната употрѣба на прости глаголни форми за минало врѣме. Може смѣло да се каже, че *славянско население, чийто строй на езика днесъ не е обусловенъ отъ тия четири фактора, не е българско,* па било имало или нѣмало характернитѣ български замѣници *шт, жд*. Разбира се, че тая прѣсѫда се гради върху оцѣнка на историчното развитие на езика у населението отъ българско племе; и ако у нѣкои български говори развитието се бѫде спрѣло нѣйдѣ на пó-стара стадия, или бѫде минало другадѣ по вѫтрѣшенъ потикъ или по външно, чуждо влияние въ стадия пó-нова, разликитѣ отъ това не ще измѣнятъ никакъ сѫществено силата на прѣсѫдата, че тия говори по основния си строй прѣбѫждатъ пакъ български.

Да прѣцѣнимъ сега откъмъ изтъкнатитѣ вече по́-видни особитости между сръбския и българския езикъ, какъ стоятъ спрѣмо тѣхъ езицитѣ на македонскитѣ славѣни въ двата имъ (разграничени по замѣницитѣ за **тй*, **дй*) дѣла и на тимоконишавцитѣ.

По́-голѣмиятъ дѣлъ македонски славѣни знае 1) замѣници *шт, жд*, 2) отмѣници *ъ, е* за ъ, ь, 3) *ъ* за ѫ; 4) знае *ъл, л* за ъл, лъ; 5) служи си съ разложено склонение и 6) упражнява членуване на имената; 7) не познава органиченъ глаголенъ инфинитивъ, 8) но работи систематично съ прости глаголни форми за минали врѣмена. Малка часть отъ тия славѣни, въ западния имъ край, отмѣня извѣстни ъ, ѫ, ъл съсъ *о, ол* — тъй, както е характерно това за езика на срѣдищнитѣ македонци. 9) Колкото за назвука, въ тоя дѣлъ владѣятъ (вж. пакъ по картата на професора Цонева) нѣколко системи, съ една отъ които той продължава особитости на източни български говори, съ друга си стои отдѣлно, а съ третя и четвърта се изравня съсъ славѣнитѣ отъ срѣдището на Македония. безъ да се слива по която и да е съсъ сърбитѣ. *По всички тия особитости езикътъ на извѣстния* $1^{1}/_{2}$ *дѣлъ отъ македонскитѣ славѣни рѣшително не е сръбски; обаче въ точкитѣ 1., 5., 6., 7. и 8. той е рѣшително еднакъвъ съ българския,* като се съгласява съ тоя въ по́-голѣмата си часть и откъмъ точкитѣ 2., 3. и 4. А тъкмо точкитѣ 5.—8. образуватъ основния строй на езика на цѣлокупното българско племе, както отбѣлѣжихме по́-горѣ. Затуй само съ отликитѣ си по точки 2., 3., 4. и 9., които отлики най-сетнѣ нито лѫчатъ напълно прѣдметнитѣ македонски славѣни отъ българитѣ, нито ги обособятъ взаимно еднакво спрѣмо тѣхъ, а още по́-малко ги сдружаватъ нѣкакъ съсъ сърбитѣ, *тия македонски славѣни по никой начинъ не могатъ да образуватъ особито югославѣнско племе покрай сърбитѣ и българитѣ.*

Осталиятъ 1 дѣлъ македонски славѣни, по́-малкиятъ, който населява срѣдището на Македония, знае 1) замѣници *к', г'*, 2) отмѣници *о, е* за ъ, ь, 3) *а* за ѫ; 4) знае *ол, л* за ъл, лъ; 5) служи си съ разложено склонение и 6) упражнява членуване на имената; 7) не познава органиченъ глаголенъ инфинитивъ, 8) но работи систематично съ прости глаголни форми за минали врѣмена. Слаба е у тия славѣни мѣрата на отмѣници *у* за ѫ въ извѣстни случаи, както е това правило за сръбския езикъ. 9) Колкото за назвука, и въ тоя дѣлъ владѣятъ нѣколко системи, които никакъ не се срѣщатъ въ български източни говори, а само частимъ владѣятъ въ другия дѣлъ, безъ да се срѣщатъ така въ сръбския езикъ. *По всички тия особитости езикътъ на срѣдомакедонскитѣ славѣни рѣшително не е сръбски*, дори и да познава случаи съ отмѣници *у* за ѫ; *обаче въ точкитѣ 5., 6., 7. и 8. той е рѣшително еднакъвъ съ българския*, като се съгласява и въ точкитѣ 2. и 3. съ негови характерни срѣдищни говори родопски и срѣдногорски, дѣто не липсуватъ и спорадични отмѣници *у* за ѫ. А тъкмо точкитѣ 5.—8. създаватъ *българския строй* на днешенъ славѣнски езикъ. Затуй само съ отликитѣ си по точки 1., 2., 3., 4. и 9. колкото и да не се дружатъ съсъ сръбския, нито съ българския езикъ откъмъ точкитѣ 1. и 9., а откъмъ 2., 3. и 4. сподѣлятъ особитости на специялни български говори, *тия срѣдищни славѣни въ*

Македония нѣматъ достатъчна мощь да образуватъ особито югославѣнско племе покрай сърбитѣ и българитѣ.

Досущъ така не притежаватъ въ езика си нужнитѣ „свои" особитости, та не образуватъ особито юго-славѣнско племе и ония тимоконишавски славѣни, които 1) знаятъ замѣници *ч*, *џ*, 2) отмѣници *ъ*, *е* за ъ, ь, 3) *у* за ѫ; 4) знаятъ *ъл* (*л̥*), *л* за ъл, лъ; 5) служатъ си съ разложено склонение и 6) упражняватъ членуване на имената; 7) не познаватъ органиченъ глаголенъ инфинитивъ, 8) но работятъ систематично съ прости глаголни форми за минали врѣмена; 9) назвучната система у тѣхъ е въ сравнение съсъ всички български отлична, ала никакъ не прилича на сръбската. По точката 1., па нека и по 9., тѣ не сѫ ни сърби, ни българи; по 3. се изравняватъ съсъ сърбитѣ; ала по всички остали, 2., 4. и най-вече по 5.—8., които характеризуватъ строя на езика, тѣ рѣшително се дружатъ къмъ българитѣ. Прѣдъ мощьта на тия точки губятъ значение на „племенна отлика" точкитѣ 1. и 9.; а значението на точката 3. между осталитѣ не може да бѫде друго, освѣнъ значение на фонетична поява, настала въ развитието на езика подъ влияние сръбско. Такива появи отъ сръбско влияние сѫществуватъ въ езика на тимоконишавцитѣ още нѣколко, ала съ още по́-слаба мощь въ сравнение съ мощьта на отмѣницата *у* за ѫ. На развитие езиковно подъ влияние на сърбитѣ трѣба да се отдадатъ и ония всѣкакъ малко и нерѣшаващи особитости у срѣдищнитѣ македонци, които ги дружатъ съсъ сърбитѣ; па най-сетнѣ твърдѣ е за вѣрване и замѣницитѣ *ќ*, *ѓ* и *ч*, *џ* да сѫ застанали въ развитието си у срѣдомакедонцитѣ и тимоконишавцитѣ на знайнитѣ фонетични стѫпала между сръбскитѣ *ћ*, *ђ* и българскитѣ *шт*, *жд*, благодарение пакъ на сръбско влияние.

Нѣкои изслѣдувачи и наблюдатели, като виждатъ сръбскитѣ черти въ езика на тимоконишавцитѣ и срѣдомакедонцитѣ, по́скоро сѫ охотни да смѣтатъ поради тѣхъ тия населения за сръбски, и тогава тълкуватъ всичко остало, що ги свързува съ българитѣ — безъ огледъ къмъ значението му за цѣлия характеръ на езика — като появи отъ влияние на на българско съсѣдство. Едничкиятъ правиленъ смисълъ на такова тълкуване би билъ, че двѣтѣ речени населения сѫ отъ първично племе сръбско, само че тѣхниятъ коренни езикъ сръбски се подмѣнилъ дѣ по́слабо, дѣ по́силно подъ мощното дѣйствие на езика на съсѣднитѣ българи. Обаче дали е правилно самото това тълкуване, като сѫ положително дадени въ тимоконишавския и въ срѣдомакедонския езикъ и сръбскитѣ, и българскитѣ черти тъкмо такива, каквито ги показахме? Думаме положително дадени, защото по онова достовѣрно градиво, което е изнесено досега отъ чия да било страна изъ славѣнскитѣ говори на срѣдищна Македония и на мислената отъ насъ тимоконишавска областъ, науката неможе да формулува отликитѣ на тия говори въ сравнение съсъ сръбския езикъ и съ българския сѫществено инакъ, отколкото ги формулувахме ние. А по тия формули ония черти, които сѫ у тимоконишавцитѣ и срѣдомакедонцитѣ носители на основитѣ на езика имъ, на строя му, сѫ тъкмо български, български въ найвнушителенъ размѣръ, понеже въ отдѣлни случаи се срѣща шарило отъ нѣкои черти небългарски, именно сръбски. При такъвъ по български граденъ езикъ могатъ ли неговитѣ властници срѣдомакедонци и тимоконишавци да се смѣтатъ

днесъ за членове отъ сръбското племе, като се приписва първичность на слабитѣ въ сѫщия езикъ сръбски шарки?

Какъвъ е билъ първичниятъ езикъ на славѣнското население отъ срѣдищна Македония и отъ тимоконишавската область, та да се отсѣче по него, дали населението е спадало къмъ сръбското или българското племе, е твърдѣ мѫчно да се покаже, понеже липсуватъ за това изобщо всѣкакви опрѣдѣлени и мѣрилни писмени податки. А безъ това ще бѫде лишено отъ задължителность всѣко твърдене, че еди-кои днешни чърти въ езика на населението сѫ негови изконни и по тѣхъ то трѣба да бѫде отъ еди-кое племе. Теоретично бива да се допусне, че между двѣтѣ съсѣдски племена се е простирало население, което по езика си да е прѣдставяло прѣходъ толкова отъ племето А къмъ племето Б, колкото и обратно, сир. население между българи и сърби неутрално. Исторически обаче подобна идеална неутралность винаги се нарушава подъ ограничителното дѣйствие на географски, политически, вѣрски и други културни отношения. Тогава междулечното население безъ друго се накланя съ езика си пòвече къмъ едната отъ двѣтѣ страни — къмъ оная именно, съ която по прѣдимство поддържа найчести и интензивни спошения — и тѣсно се привързува тукъ племенно, при все че запазва още бѣлѣзи отъ езика на другата страна. Дѣйствието на такива отношения е тъй силно, че може дори да прѣвърне езика на едно племе въ езикъ на друго, още и съвсѣмъ далечно по родство, или и досущъ несродно. Това е вече коренно отродяване. Тъй сѫ се прѣвърнали многобройни славѣни, като отдѣлни нѣкога племена, въ нѣмци; тъй и прѣдъ наши очи става отродяване напр. на цѣлостни поселици български във Влашко или порусване на бесарабскитѣ българи. Славѣнитѣ, възприели еднѫжъ нѣмския езикъ като орѫдие на всичкия свой духовенъ животъ, вече се броятъ и по племе нѣмци. Българинътъ отъ Бесарабия, който и на дѣцата си у дома говори „Ваня, не ходи тамъ, а то *кони ритаются*“, съ тоя *руски строй* на езика, ако и при доста българско вещество, подиръ нѣколко още поколѣния ще прѣстане съвсѣмъ да бѫде българинъ. Съ характерно българския строй на езика си срѣдомакедонцитѣ и тимоконишавцитѣ сѫщо тъй сѫ прѣкѫснали отдавна племенно единство съсъ сърбитѣ, ако изобщо допуснемъ, че сѫ първично съставяли часть отъ сръбското племе. *За да се прѣвърне това да речемъ нѣкогашно сръбско население въ днешно българско, то исторически трѣба да се е намирало съ българитѣ въ пòтѣсно и проникливо общуване, нежели съсъ сърбитѣ. Или пъкъ това население си е било открай българско по племе, та отъ естествени и културни досѣгания съсъ сърбитѣ е възприело въ езика си нѣкои тѣхни чърти, или образувало други подъ тѣхно влияние.* Историята на сърбитѣ и на българитѣ ни учи, че тъкмо областитѣ, завзети днесъ отъ срѣдомакедонцитѣ и тимоконишавцитѣ, сѫ се клатушкали въ сношенията си прѣзъ разни периоди ту пòвече къмъ българската държава, ту пòвече къмъ сръбската; ала къмъ тая подирната все пакъ ги е накланяло много пòвече врѣмето, прѣзъ което българитѣ вече нѣмаха свое царство и прѣзъ което се подготви възраждането на българския народъ, извършено прѣзъ втората половина на XVIII. и първата на XIX. вѣкъ. Затуй не е толкозъ вѣроятно прѣдположението, че отъ тѣсното и проникливо общу-

ване съ българитѣ ще да е минало въ тѣхното племе първично сръбското население отъ срѣдищна Македония и отъ тимоконишавската область; и остая тогава по-достовѣрно другото прѣдположение, че това население трѣба да е по потекло българско, щомъ и при общуване съсъ сърбитѣ въ най-кобно за себе врѣме не се е прѣвърнало въ сръбско, но само възприело или образувало въ езика си нѣкои сръбски чърти. Така и историко-културнитѣ съображения идатъ да подкрѣпятъ чисто езиковното доказателство, че оня езикъ, който е сега въ основнитѣ си чърти, въ строя си български, а нѣйдѣ показва слаби чърти сръбски, той, като може изъ сами себе да покаже такова историческо развитие, каквото е прѣкаралъ общобългарскиятъ езикъ въ отлика отъ сръбския, не е никакъ бѣлѣгъ на население коренно сръбско, но на коренно българско. И въ Силезия напр., между чешкото племе и полското, живѣе население, което говори езикъ, по основния си сегашенъ строй и по историчното развитие чешки, а по много други бочни особитости полски; и никой още не е обявявалъ при тия условия това население за коренно полско, само прѣвърнато въ чешко, при все че и неговата история знае размѣсомъ врѣмена на политическо и духовно господство чешко и полско. Това население поради само бочнитѣ си особитости на езика полски и безъ свои самобитни исторически отлики отъ чешкия езикъ не е било отъ никого лжчено и като третьо племе между чеситѣ и поляцитѣ. По сжщия начинъ нито г. Мисирковъ и други прѣди него нѣматъ, па неще иматъ негли нѣкога достатъчни основа да лжчатъ като третьо племе между българитѣ и сърбитѣ славѣнското население отъ срѣдищна Македония, както не е и не ще бжде възможно това и по отношение къмъ извѣстното население отъ тимоконишавската область.

И така етнографскиятъ силогизъмъ на К. Мисирковъ, и слѣдъ своята формална и вещна поправка, не е въ състояние да поддържи, че славѣнското население изобщо въ Македония, прогласявано отъ едни за сръбско, отъ други за българско, въ сжщност не е нито отъ първото, нито отъ второто, но е население отъ засебно племе „македонско“. Откъмъ езика, който исторически е владѣлъ и се развивалъ у македонскитѣ славѣни, $1^1/_2$ дѣлъ отъ тѣхъ, по източнитѣ и южни краища до западъ на Македония, непознава въ сравнение съсъ сърбитѣ ни една особитость сръбска, а въ сравнение съ българитѣ непритежава такива изрично свои и основни по значението имъ бѣлѣзи, които да го въздигатъ надъ обикновеното положение на говорна область, та не е ни отъ сръбско, ни отъ друго нѣкое племе, освѣнъ отъ българско. Останалиятъ 1 дѣлъ отъ тия славѣни, разселенъ по срѣдищна Македония, сподѣля въ езика си всички ония бѣлѣзи, които характеризуватъ нарочито езиковния строй на българското племе, като притежава отъ друга страна и бочни бѣлѣзи, частимъ извѣстни на отдѣлни български говори, частимъ свойствени на сръбското племе или пъкъ развити подъ негово езиковно влияние, та сжщо не може да бжде ни отъ сръбско, ни отъ засебно нѣкое племе, но се дружи пакъ единично къмъ българското. По чъртитѣ отъ „сръбщина“ въ езика си това срѣдищно македонско население прилича на населението въ извѣстенъ просторъ на тимоконишавската область: и двѣтѣ опасватъ отъ югъ къмъ изтокъ и сѣверъ сръбския езикъ, който дѣлятъ отъ бъл-

тарския въ видъ на гранична българска ивица, отъ трайни досѣгания съ сърбитѣ възприела или образувала извѣстни особитости въ езика си подъ непосрѣдното влияние на роднинското съсѣдство. *Между сърби и българи на Балканския полуостровъ по езикъ, който въ историята на всѣко племе е единъ отъ сѫщественитѣ етнографски бѣлѣзи, не сѫществува днесъ третьо славянско племе, „македонско“ (и нито четвърто „тимокониншавско“), и не ще е сѫществувало въ тоя смисълъ нито въ прѣдишни врѣмена, понеже за историята на езика на сегашнитѣ македонски славѣни* (та и на тимоконишавскитѣ) — при липса на други податки — *не могатъ да се посочатъ положителни или индуктивно изведени основи за подобно твърдене.* Езикътъ на срѣдомакедонскитѣ славѣни (и на знайнитѣ тимоконишавски) е напросто особитъ говоръ български, съсъ свои говорни отклонения, които въ сравнение съ отклоненията на други български говори отъ говора, приетъ за основа на книжовния езикъ, иматъ това качество, че сѫ добили крайно развитие въ извѣстна посока или областно българска, или на прѣходъ отъ българския езикъ къмъ сръбския, а никакъ не обратно.

Отъ страна на застѫпници на мнѣнието за сръбщина на срѣдомакедонскитѣ, па дори и на всички македонски славѣни се привождаше нѣкога, а негли и сега въ полза на сѫщото мнѣние още тоя етнографски доводъ, че тия славѣни познавали *обичая* „слава“, присѫщъ ужъ единичко на сръбското племе, а на българското досущъ неизвѣстенъ. Въ тоя смисълъ бѣ станало доказателна кличка изречението: *„ће се слава слави, тамо србин живи“.* К. Мисирковъ нийдѣ въ книгата си не споменува за тоя обичай „слава“, било че не му дава изобщо значение на племенна отлика, или пò-скоро че го избѣгва, за да му е пò-лесно да държи своитѣ македонци обособени не само отъ българитѣ, но и отъ сърбитѣ. Бѫде ли се водилъ все пакъ по първото съображение, той е ималъ за това добра основа въ констатирания вече отъ мнозина наблюдатели фактъ, че и у българитѣ, въ разни области на землището имъ, се върши единъ обичай (обредъ), който по сѫщество е еднакъвъ съ сръбската „слава“; разлика има само въ нѣкои бочни обстоятелства, зависещи отъ мѣстни и битовни условия, а сѫщо и въ именуването на обичая (български „курбан“, „светец“ и др.). Ако македонскитѣ славѣни го казватъ (и то наистина само близу до сърбитѣ) „слава“, то ще бѫде новъ доказъ за сръбско влияние, както напр. и по западна България казватъ на „коледа“ *божич*, еднакво съ сръбския *божић*, а власитѣ именуватъ своята коледа *craciun*, подъ влияние на славѣнско съсѣдство (български „крачун“, малоруски „корочун“, „керечун“).

Етнографски противудоводъ съставя за „македонската теория“ на г. Мисиркова *името „българинъ“*, съ което се наричали бащитѣ, дѣдитѣ и прѣдѣдитѣ на днешнитѣ македонски славѣни изцѣло; и г. Мисирковъ се сили да обезмощи значението на тоя свидѣтель въ полза на българщината на македонцитѣ досущъ по начина, както сѫ се мѫчили за това и привърженицитѣ на „сръбската“ теория. Отъ сръбска страна се бѣ пусналъ едно врѣме анекдотътъ, че македонскитѣ сърби хитро си послужили нѣкога си прѣдъ побѣдителитѣ надъ сърбитѣ на Косово, прѣдъ изморенитѣ отъ юнашки отпоръ покорители на Сърбия, съ името „бъл-

гари“, за да спечалятъ за себе турска пощада. Понеже въ протива на сърбитѣ българитѣ мекушаво се подчинили на турцитѣ, тия взели да прѣкарятъ всѣкиго балкански славѣнина, който не имъ се упиралъ твърдо, съ думата „българинъ“. Подъ таково име имъ се прѣпоръчили и македонскитѣ сърби, кога разбрали, че ще бѫде напусто да търпятъ разни турски мѫки зарадъ своето истинско национално име. И отъ сърбитѣ въ Македония така произлѣзоха „българи“, безъ да бѫдатъ сѫщински такива; а пъкъ българитѣ лакомо се уловиха о това фалшиво име, за да доказватъ, че цѣла Македония била населена отъ тѣхно племе. Тоя плитъкъ анекдотъ на сръбска историософия възприима сега и г. Мисирковъ, та съ съотвѣтни варияции го употрѣбя въ сериозно оправдание на мнѣнието си, че наричанитѣ „българи“ въ Македония не сѫ били и не сѫ българи въ смисълъ националенъ. По разсѫжденията на г. Мисиркова трѣба да приемемъ, че когато нахлули по Македония турцитѣ, македонскитѣ славѣни, дотогазъ подъ сръбски господари, непоказали да сѫ сърби, щомъ не се упрѣли на завоевателя подобно на сърбитѣ, щомъ не сѫ му дали и послѣ досадна работа въ отбрана на своята народность. Наопаки, тѣ гледали всѣкакъ прѣзъ вѣковетѣ на турската си робия „да не сърдятъ агата“: каквито ги наречалъ той въ повелителския си гнѣвъ, такива приимали да се казватъ и тѣ, та че се запазило никакъ тѣхното истинско национално име. Отъ разнитѣ угоди и пощѣвки на агата имъ останали нарицала „българи“, „раяти“, „каури“; сѫщо така и отъ гнѣвливи думи на духовнитѣ имъ повелители, гърцитѣ, имъ произлѣзли нарицалата „християни“, твърдоглави „българи“. Ала всички тия нѣматъ значение национално, и ни едно не бива да се привожда като доводъ за националностьта на македонскитѣ славѣни.

Обаче нека се повземъ въ реалнитѣ поводи за разнитѣ „нарицала“ на македонскитѣ славѣни; защото е извѣстно, че въ такива означения на прѣдмети винаги държи свое мѣсто единъ елементъ обективенъ, а не токо лична угода или пощѣвка.

Именувайки покоренитѣ славѣни въ Македония „раяти“, турцитѣ сѫ давали изразъ на политико-стопанската отлика между тѣхъ и себе си; а съ означението „каури“ (=гяури) сѫ ги отличали вѣрски, като недостойни за благата, що произтичатъ отъ изповѣданието Мохамедово. „Гяури“ и „раяти“ сѫ били за турцитѣ и всички подвластни тѣмъ немусулмани, главно християни, каквато и да имъ е била инакъ народностьта. Исторически е засвѣдочено, че за господаря мусулманинъ не е имала никакво значение народностьта на подвластния му данъплатецъ християнинъ. Тоя вѣрско-завоевателски принципъ е прокаранъ изобщо и въ управната система на Турция. Доколко за турчина струва по-вече отъ всичко вѣрата, показватъ неговитѣ означения на европскитѣ християнски народи съсъ изрази, дѣто националностьта се приставя като видъ къмъ вѣрския родъ „гяур“ (*москов-гяур, френк-гяур, сръб-гяур, урум-гяур* и др.). Отликата между гяуритѣ по видове турчинътъ признава и упражнява не заради себе си, но заради самитѣ гяури, които взаимно се дѣлятъ като народности. Македонскиятъ славѣнинъ може да бѫде сърбинъ, или българинъ, или нѣщо третьо; ала като християнинъ и завоюванъ, той е струвалъ за мусулманина напросто като гяуринъ и раятинъ.

А защо е наричалъ тоя мусулманинъ македонския славѣнинъ още „българинъ“? Безъ съмнѣние затуй, защото между другитѣ гяури въ Македония и наоколо тоя славѣнинъ не спадалъ ни къмъ сърбитѣ, ни къмъ гърцитѣ, нито пъкъ билъ нѣщо засебно. Така го звали съсѣднитѣ му гяури, така го отличавали като гяурски видъ и турцитѣ. Да бѣше сърбинъ, както полага споменатата сръбска историософия, той прѣди всичко щѣше съгласно съ нея самата да се държи „по сръбски“ противъ турцитѣ, а не подло да дири убѣжище подъ нѣкое „мекушавско“ име, „за да не сърди агата“. Турцитѣ били нарекли „българинъ“ Крали-Марко — лесно вѣрва и г. Мисирковъ — защото не имъ се противилъ съ оржжие (по „сръбски“?), но дори се съюзилъ съ тѣхъ. Ала по тоя доводъ тѣ трѣбаше да го нарекатъ по-скоро гръкъ, понеже първи съюзници на турцитѣ, за да ги укрѣпятъ на Балканския полуостровъ, бѣха именно гърцитѣ. Или е билъ прѣчкавъ тука славѣнскиятъ езикъ на Крали-Марка и на неговитѣ сънародници? Защо тогава не е прѣчилъ сжщиятъ езикъ (и основаната върху него национална отлика) на македонскитѣ славѣни, да бждатъ наречени сърби или напросто славѣни, ами българи? Отъ друга страна прѣмного се раздуватъ едно подмѣтане за позорна „мекушавость“ на българитѣ и една проповѣдь за „страховита юнащина“ на сърбитѣ, когато се разсжждава, че благодарение на страхъ отъ сърби и безгрижие отъ българи турцитѣ произволно кръстили македонскитѣ славѣни съ името на мекушавцитѣ. Нема не бѣха българитѣ, които тъй дълго страшиха Византия, които дадоха и първия славѣнски отпоръ на турското нахлуване? И ако българитѣ не удържаха това нахлуване, то стана между друго и поради туй, поради което не бѣха въ сила да го удържатъ послѣ нито съсѣднитѣ народи на западъ чакъ до Виена, а никакъ не поради природна българска мекушавость. Нѣма въ историята примѣръ, дѣто националното име на единъ народъ да изчезне, понеже е звучало на завоевателя му страховито, па да се замѣни отъ тогова съ таково, което *да принизява, да срами народа.* Маджаритѣ днесъ прибѣгватъ къмъ найпрѣфинени срѣдства, за да погубятъ въ държавата си чоглитѣ национални имена „словакъ“, „ромънинъ“ и др., ала съ цѣль *да ги замѣстятъ не съ нѣщо недостойно, но съсъ своето собствено име — маджаринъ.* Въ Германия заглъхнаха толкова славѣнски племена, като сгапаха — не други, поне по име, но нѣмци по име и по свѣсть. Католишкитѣ мисионери успѣха да загасятъ между българската си паства нейното национално име; вмѣсто него обаче тѣ поддържаха „павликянинъ“, като останало ужъ отъ славния апостолъ на католичеството Павла, или пъкъ поставиха своето име „католикъ“ за отлика отъ „православенъ“ = гяуринъ. Ако турцитѣ бѣха имали нѣкаква причина, да прокудятъ националното име на македонскитѣ славѣни, тѣ щѣха да извършатъ това поне въ нѣкой по-добъръ за себе интересъ, нежели въ интереса на проста угода отъ чужда покруса; тѣ щѣха най-напрѣжъ да потурчатъ славѣнитѣ, понеже сами схващатъ всичкото си достоинство въ мухамеданската вѣра. И дѣто наистина сж постжпили така, тамъ сж придобили отъ нѣкогашни противници свои политически приятели въ мусулмански смисълъ, безъ да марятъ понататъкъ за името и езика имъ. Най-голѣмъ дѣлъ отъ славѣнитѣ въ Македония турцитѣ оставиха непокръстенъ; ще рече тоя

дѣлъ завоювани си остана пакъ тѣхънъ вѣрски противникъ. Тогава що можеха да дирятъ завоювателитѣ въ промѣната на националното му име? Таково нѣщо не имъ е било нийдѣ въ обичай, па не е могло и да имъ бжде отъ нѣкаква полза, поради което и съвсѣмъ лихо се прѣдполага то отъ чия да било страна, за да се даде съ него обяснение на единъ фактъ, който за нѣкои чувства стои неприятенъ. Досущъ основно сж наричали турцитѣ християнскитѣ славѣни въ покорена Македония „гяури" и „раяти", понеже имъ давалъ за това право тѣхниятъ вѣрско-политически принципъ; сжщо така основно сж могли тѣ да ги наричатъ и „българи", понеже не познали друго име, съ каквото тия славѣни да сж означавали себе си и да сж били означавани отъ съсѣдни едновѣрци или сродници.

Понеже за турцитѣ нѣмаше значение народностьта на завоюванитѣ балкански „гяури", това яко улесни цариградската гръцка патриаршия, да простре върху всички тѣхъ своята управна власть. Патриаршията прибра гяуритѣ ведно като „християни". Официялна Турция не можеше да означава тия християни съ хулното име „гяур"; затуй тя усвои за тѣхъ, подведени подъ гръцки духовенъ глава, термина „урум-*миллет*", сирѣчъ *гръцки народъ*. Това много приеше на една денационализация на християнитѣ, турски раяти отъ разни народности, и на една мечта, да се погърчи цѣло европско Турско. Западни европски държави водѣха противъ Турция войни — за облекчение тамъ сждбата „на християнитѣ", а не на отдѣлни народи. И Русия дълго врѣме воюва все за защита на свои „едновѣрци" подъ турцитѣ, доклѣ захвана тепърва къмъ XIX. вѣкъ да разпознава между тѣхъ и „еднoплеменници" славѣни. Непризнавани отъ политическата власть за отдѣлни народи инакъ, освѣнъ като гяурско множество „урум-миллет", и управяни отъ духовната власть еднички като православни „християни", подвластнитѣ на Турция балкански народи бѣха лишени отъ публично поприще, дѣто да се проявява и живори тѣхната народность. Чудно ли е тогава, че и сами себе си бѣха прѣстанали да означаватъ не съ националнитѣ си имена, но изобщо съ думата „християни", като характерна противна на „турци" въ смисълъ не само духовенъ, но и политическо-социяленъ? Още по-малко ще бжде чудно, че съ тая едничка дума „християни" прѣдпочиташе да ги означава въ общественъ смисълъ и вѣрски началственият гръкъ, па били тѣ по народность арнаути, власи, „македонски славѣни", сърби или българи. Ала колчимъ застаяше и гъркътъ въ отношенията си къмъ другоплеменнитѣ християни върху почва не обществена, но чисто племенна или още повече лична, той вече умѣеше да ги окачестви съ истинското имъ национално име. Тамъ той припомняше фактове исторически и етнографски. Позната е въ психологията на народитѣ, подобно на психологията на отдѣлни лица, тая поява, че взаимно, като съсѣди, тѣ си иматъ думи или изрази, съ които при случаи на раздразение, ядъ и неприязънь се прѣкарятъ и кудятъ. Въ основата на тия прѣкори винаги лежатъ свойствени на обйекта имъ качества, обикновено отъ нравствено естество, а нѣкога дори направо създадени по граматиченъ пжть отъ едно племенно име. Така сж най-сетнѣ произлѣзли и доста отъ осветенитѣ днесъ въ живота и науката имена на народи (*sclavi* отъ „слави", славѣни; *нѣмци* отъ nemeti,

германци). Ядосаниятъ противъ българина гръкъ по правило го е кудилъ съ израза χονδροκέφαλος „βούλγαρος“ — *дебелоглавъ* „българинъ“ (както и бесарабскитѣ българи кудятъ молдовскитѣ ромъни съ израза *„разпасанъ* молдованинъ“). А когато е трѣбало да го постави спрѣмо себе си като членъ отъ едно племе, избавялъ се е отъ мжчнотията, да го обяви поради негръцкия му езикъ за чистъ гръкъ, съ благоволното означение ἕλλην βουλγαρόφωνος — *„българогласенъ“* гръкъ. Обаче и въ едина, и въ другия случай той е издавалъ познанието, че прѣдметътъ на означението му притежава качества на „българинъ“, качества на една народность. Съ сжщитѣ изрази „твърдоглавъ българинъ“, „българогласенъ гръкъ“ (а не само съ първия, както стои у г. Мисиркова!) се отнасятъ гърцитѣ при гнѣвъ и благоволение и спрѣмо „македонскитѣ славѣни“; и понеже не ги употрѣбятъ нито спрѣмо арнаути, нито спрѣмо власи, или спрѣмо сърби, тѣ съзнаватъ стойностьта имъ единичко въ свръзка съ българитѣ и съ „македонскитѣ славѣни“. Това пъкъ показва, че сж и подирнитѣ дали основа на гърцитѣ, да ги наричатъ така, съ такива тъкмо качества, съ каквито българитѣ били отличавани отъ арнаути, власи, сърби — съ качества на *българско племе*, на *българска народность*.

За да виждатъ гърцитѣ въ „македонскитѣ славѣни“ *българи* — ако и само при оцѣнка на тѣхното „твърдоглавие“ или „българогласность“ — тѣ трѣба да сж слушали и отъ самитѣ тѣхъ, да се именуватъ така, и отъ съсѣдитѣ имъ, да ги отличатъ отъ себе съ това име. Казва се, че турцитѣ прикачили името „българинъ“ на крали-Марка и на македонския славѣнинъ, защото не желаели да ги знаятъ подъ друго страховито национално или политическо име. Да бѣше това тълкуване вѣрно, какъ щѣше да се обясни за сжщитѣ македонски славѣни пакъ сжщото име „българинъ“ въ устата на гърцитѣ, за които по добра честь не сж сжществували такива поводи за страхъ, каквито се приписватъ на турцитѣ? Близко до завоюването си отъ турцитѣ македонскитѣ славѣни се намираха повечето подъ областни владѣтели сръбски. По-рано надъ тѣхъ господаруваха българи и византийци. По г. Мисиркова тия разни господства затискали истинското племенно, национално име на населението: спроти политическия си господарь то минувало кога за сръбско, кога за българско, а трѣба да допуснемъ — и за гръцко, при все че г. Мисирковъ не казва това. Ала пропаднаха тия господства и настана турското. Подъ него албанцитѣ, аромънитѣ (куцовласи, цинцари), които сжщо бѣха мѣнили господства византийско, българско и сръбско, останаха да се помнятъ сами и да се означаватъ отъ съсѣди съ истинскитѣ свои национални имена. Какъ така не биде възстановено и националното име на „македонскитѣ славѣни“, ако е поистина сжществувало нѣкога таково? И защо пъкъ да запазятъ за него и турци, и гърци покрай политическо-стопанското означение „раятинъ“ и вѣрскитѣ „гяуринъ“ и „християнинъ“ още само означението българинъ“, завѣрно като означение племенно, а не и „сърбинъ“, или нѣкакво друго? Защо наричатъ съ това това тъкмо име и арнаути, и аромъни съсѣдитѣ си „македонски славѣни“, па и сами тѣ най-сетнѣ защо да го употрѣбятъ за себе, когато фактически никакво насилие или облага не сж ги карали за това? На всички тия загледани, прѣзрѣни отъ г. Мисиркова въпроси отговорътъ е само единъ: защото

македонскитѣ славѣни сѫ били отъ една и сѫща племенна цѣлость съ ония славѣни, които поради исторически процесъ се нарекоха „българи“, и защото подъ това име прѣзъ дълги вѣкове и до днесъ тѣ прѣбидоха и за себе, и за своитѣ съсѣди като отлично отъ тѣхъ племе и народность.

Когато г. Мисирковъ чъртае картината, какъ сънародникътъ му „македонски славѣнинъ“ се прѣвива прѣдъ агата и прѣдъ гърка, за да се обяви по тѣхна отъ лошъ хуморъ пощѣвка всичко възможно и нищо национално опрѣдѣлено, той сѣкашъ не чувствува руменьта отъ кощунството, което върши съ цѣльта на тая жалка картина. Той „твърдоглаво“ мѣри съ нея да докаже, че нѣма никакво национално значение въ изповѣдитѣ на брата му отъ Македония думата „българинъ“, и хулно доказва въ сѫщность, че тоя му братъ е безъ достоинство на общественъ членъ. Истината обаче е съвсѣмъ друга. Тоя македонски братъ съзнава въ душата си, че не е гръкъ, ни турчинъ; знае, че не е нито сърбинъ, но е българинъ, защото му е явно, че за такъвъ го иматъ (не теоретично, но емпирично!) и всички негови съсѣди; ала когато нѣкои отъ тия съсѣди, мощни да му пакостятъ, да го мѫчатъ, да го добиятъ за свое орѫдие, въ зълъ часъ настояватъ прѣдъ съвѣстьта му, да се каже угоденъ тѣмъ, да се забъши самъ, тогава злочестиятъ македонски славѣнинъ се замайва, забравя и брътви каквото му се внушава, защото не чувствува отъ него толкова нравствената щета, колкото прѣдвижда материялната безопасность или изгода. А това сѫ скръбни бѣлѣзи на политическа и стопанска подчиненость, недѫгави плодове на робия, нерадостни послѣдици отъ постъпенъ *упадъкъ на национална самосвѣсть*. Въ угодливитѣ признания на македонския славѣнинъ, че е раятинъ, гяуринъ, християнинъ, българинъ, па ако щете и сърбинъ, и московецъ, имаме прѣдъ себе тъкмо такъвъ жалъкъ упадъкъ, *а не отсѫтствие на всѣкой доводъ за неговата народность*, както тълкува г. Мисирковъ. Това сѫ пъкъ двѣ нѣща различни. Отдавна ли бѣше до освобождението на българитѣ, когато и по цѣла България се слушаха отговори на българитѣ, на въпроса „какви сѫ“ (по народность), че сѫ „християни“, или „рая“? Па не е голѣма рѣдкость и сега още, да се чуе българинъ, какъ отговаря въ сѫда на питането за своята народность, че е „християнинъ“. Нему понятието за народность още не е станало ново достояние на разсѫдъка. Въ турско врѣме българскиятъ селянинъ означаваше българитѣ отъ градоветѣ съ думата „гръкъ“; гражданската носия за него бѣше „гръцка носия“. А понеже гърцитѣ титулуваха тоя селянинъ съ „дебелоглавъ *българинъ*“, братъ му отъ града радѣше да се нарича „елинъ“, за да не търпи покрусата подъ истинското си национално име. Не е ли всичко това до пушка еднакво съ онова, каквото приказва г. Мисирковъ за нарицалата на македонския славѣнинъ? Името „българинъ“ бѣ изпаднало и въ България на стѫпало, дѣто го досѣгаше само чуждото прѣзрѣние. Въ устата на самия българинъ това име тъй се упразни отъ национално съдържание, че стана синонимъ на „християнинъ“, което име бѣ погълнало всичкото нравствено съдържание на българската индивидуална и обществена свѣсть. Нашиятъ селянинъ като кажеше, „ние сме българе“, мислѣше, „ние сме християни“, разбирай православни. Рускиятъ царь бѣ за него „български царь“ не по народность, но по православно християнство. Ето

какъ българитѣ бѣха дълго врѣме и „рая“, и „християни“, и „гърци“, и „българи“ *простаци и православни*, само не „българи“ *национално*. Тая шарения отъ нарицала не показваше, че ни едно отъ тѣхъ не опрѣдѣля народностьта на българитѣ, но свѣдочеше, че тукъ се е затъмнила, заглъхнала националната свѣсть и че народностьта на населението трѣба да се дири подъ онова нарицало, което повече е свързано съ народната маса, съ простата селяния, което се употрѣбя спрѣмо нея и отъ съсѣдни народности. Това бѣше нарицалото „българинъ“. То сѫщото е повече свързано и съ простата маса на македонскитѣ славѣни, като се употрѣбя за нея традиционално и отъ съсѣдни народности. Затуй е *една народностьта на тия славѣни и на ония, които населяватъ сегашното българско княжество и голѣмъ дѣлъ отъ Тракия.*

Като отрича г. Мисирковъ, да има за македонскитѣ славѣни нарицалото „българинъ“ национално значение, той обяснява разпространението между тѣхъ на това нарицало съ българска политическа и екзархийска пропаганда. И това обяснение не устоява прѣдъ историята на нѣщата. Нарицалото „българинъ“ бѣ изкарано възъ културна стъгда и прѣобразено въ национално име прѣзъ врѣмето на българското възраждане. Това възраждане е вървѣло отъ Македония, дѣто бѣ възбудено отъ по-приязнени условия на историческо сѫщество, та прѣзъ българскитѣ планини къмъ западъ, сѣверъ и истокъ. Въ Македония то се захвана съ благочестива човѣшка и гражданска поука по езика на простолюдието; и отъ племенното нарицало на това простолюдие се нарекоха и поуката, и езикътъ *български*. Между българско простолюдие на сѣверъ и на югъ отъ Балкана се появиха и хванаха корень сѫщитѣ поука и езикъ, та достигнаха тамъ до най-силно книжовно развитие. Отъ това и *книжовниятъ* „български“ езикъ прие чъртитѣ на източното българско нарѣчие. Благодарение на тая дѣйность въ Македония и въ сѣверна и южна България славѣнското население въ тия страни се сдоби съ новъ бѣлѣгъ въ съдържанието на своето съврѣменно човѣшко съзнание, съ бѣлѣга на народность, която изпъкна подъ неугледното до тогава нарицало „българинъ“. Българската народность подири между другитѣ съсѣдни народности своитѣ изгубени или нужни ней права. И първо право тя спечали въ учреждаването на българската екзархия. За нея съ еднакво съзнание, ревность и пожертвеность сѫ работили и македонски, и мизийски, и тракийски славѣни. Така *името българинъ създаде Българската Екзархия;* а г. Мисирковъ иде да твърди досущъ обратното, поне по отношение къмъ Македония. Обаче въ такова прѣвръщане на историята съ глава надолу той се изравня съ ония сърби, които каратъ своитѣ „сърби“ въ цѣла Македония да се казватъ отъ „сръбски страхъ“ за турцитѣ „българи“. Г-нъ Мисирковъ смѣта, че македонскитѣ славѣни вървѣли въ борбата за „*българска* екзархия“ успоредно съ българитѣ отъ Мизия и Тракия отъ нѣмай-кѫдѣ, въ качеството си на еднакви съ тѣхъ по вѣрско и политическо положение съплеменници; ала съ тая смѣтка той не ще може да обясни, защо пъкъ тъкмо македонскитѣ славѣни започватъ първи националното възраждане подъ име „българи“.

Ние се забавихме по-дължко при етнографския силогизъмъ на г. Мисиркова и при другитѣ около него съображения, защото върху тѣхъ се

крѣпи най-много македонската теория на автора. По-кѫсичко ще прѣкараме при осталитѣ му два силогизма.

Историческиятъ силогизъмъ на г. Мисиркова ще да изглежда най-вѣроятно така: *Македонскитѣ славѣни* сѫ прѣкарали подъ византийски, български, сръбски и турски господари все *скупно*, недѣливо. *Скупностьта* въ живота на едно население образува неговата *историчпа самобитность*. Инди: *македонскитѣ славѣни* сѫ исторично самобитни, сѫ *единица историческа*.

Тоя силогизъмъ иде да установи единъ новъ бѣлѣгъ за македонскитѣ славѣни, па отъ него да изведе особита послѣдица. Първомъ се доказваше, че тѣ сѫ *единица етнографска*, отдѣлна отъ сърби и отъ българи; сега къмъ тоя доказъ, като за негова подкрѣпа и отъ историчпа страна, а може и като исторична послѣдица отъ него, прииждa втори, че сѫщитѣ славѣни сѫ и *единица историческа*. Отъ винаги еднобитния историченъ животъ тия славѣни сѫ се тъй сродили въ състава си и сплътили въ едно, че сѫ способни да живѣятъ сами, отдѣлно отъ сърби и отъ българи. Да бѣше първата премиса на силогизъма сѫждение всеобщо, а не частично, щѣше да бѫде и заключението формално правилно. Не всички народности или населения на свѣта, които сѫ днесъ *исторически единици*, сѫ прѣкарали *недѣливо* животъ подъ разни господари. Между днешнитѣ исторически единици има народности и населения, които сѫ бивали по нѣколко пѫти кѫсани подъ разни господари; а когато сѫ прѣкарвали подъ единъ господарь, образували сѫ за едно врѣме единица различна отъ друга, каквато сѫ прѣдставяли за друго врѣме подъ други господарь. И ако едно население, въ съставъ отъ нѣколко народности, промѣни въ тоя си съставъ недѣливо нѣколко господаря, ще ли добие то отъ това *скупомъ* качеството на *историческа единица* и ще ли трѣба нататъкъ да дири за своята *скупность* и *отдѣленъ* исторически животъ? Македонскитѣ славѣни можеха и *да не минуватъ все недѣливо* подъ четири господаря, и пакъ да обладаватъ съ качествата на историческа единица. Тъй че отъ обстоятелството на недѣливата имъ подчиненость прѣзъ историята до день днешенъ не бива да се заключава нищо за тѣхно качество на историческа единица и способность за самобитенъ исторически животъ.

Ала трѣба да се знае, що разбира г. Мисирковъ подъ думата „историческа единица“? Разбира ли цѣлость *държавно-правна*, тогава македонскитѣ славѣни сами не сѫ били никога такава единица; ако ли разбира цѣлость *национална*, тогава прѣдварително трѣба да бѫде доказалъ, че тѣ изцѣло прѣдставятъ отъ себе особита народность — което видѣхме, че не е постигналъ. Може пъкъ иска да постави македонскитѣ славѣни като цѣлость *културно-обществена*, която съ живота си да е поддържала напрѣдъка на мисъльта и изкуството. Въ тоя случай миналото на тия славѣни между околнитѣ имъ културни общества стои далечъ отъ подобенъ досѣгъ. И остая да се прѣдположи, че ако г. Мисирковъ е употрѣбилъ термина „историческа единица“ съ нѣкой оправданъ спрѣмо македонскитѣ славѣни смисълъ, той го е разбиралъ като *необходимость за бѫдно врѣме*, погрѣшно взимана и като фактъ отъ минало врѣме. Че това е най-вѣроятното значение на негова терминъ, личи отъ

разсѫжденията му, какъ *ще има* да се уреди „македонската историческа единица“, за да *заживѣе* свой особитъ животъ, какъвто не е могла да живѣе подъ смѣняванитѣ разни господари.

По г. Мисиркова новата, бѫдно-историчиа единица на Балканския полуостровъ ще състои отъ онова население въ Македония, което историята е държала подъ *еднаква политическа сѫдба* чакъ до послѣдно врѣме и му е приготвила за днесъ единъ *общъ идеалъ — автономия подъ върховната власть на турския султанъ*. Въ това население влизатъ не само македонски славѣни (сърби и българи тамъ нѣма), но и гърци, власи, арнаути и турци. Тия всички ще образуватъ една *„македонска народность“* — то се знае не етнографска, но политическа; и тя именно *се готви за цѣлость държаво-правна*. Щомъ е била крайната работа, да се създаде *такава* особита народность, напусто е хабилъ трудъ и знания г. Мисирковъ да доказва, че македонскитѣ славѣни не сѫ ни сърби, ни българи. Както ще участвуватъ въ „народностьта“ четири разнородни племена неславѣнски, така можеха да влѣзатъ въ нея и чисти сърби съ чисти българи, безъ да се накърни съ това и най-малко нейниятъ основенъ характеръ и способность за животъ. Сѣщаме се, че етнографската аргументация на г. Мисиркова въ полза на „македонскитѣ славѣни“ му е трѣбала, за да отбие на сърби и на българи всѣкакви притезания върху „едноплеменници“ въ Македония; обаче за слѣдовитость и за гаранция противъ всѣка изобщо външна намѣса въ живота на „македонската народность“ г. Мисирковъ бѣше длъженъ да изнамѣри етнографски и политически формули за закриля и на гърцитѣ и власитѣ (ако не още и на арнаутитѣ и турцитѣ) отъ притезания на тѣхни сънародници извънъ Македония. Ако гърци и власи, проникнати отъ идеала на македонската народность, биха могли да устояватъ срѣщу националнитѣ изкушения на своитѣ външни братя, какъ да не можеха да покажатъ сѫщото и сърби съ българи като членове отъ сѫщата народность? Нема̀ е вѣроятно, по скоро турчинъ да стане солидаренъ съ християнина, съ гяурина за животъ подъ една управа, която свършено има да го отлѫчи отъ осталитѣ му едновѣрци, нежели сърбинъ и българинъ да пристанатъ къмъ народностьта на едно ново политическо отечество „македонско“? Доста е, че се настоява за *„национаденъ сепаратизъмъ“* на македонскитѣ славѣни, сирѣчъ за пълно тѣхно отцѣпяне отъ сърби въ кралството и отъ българи въ княжеството, отцѣпяне откъмъ интереси национално-политически и културни. Ала и тоя сепаратизъмъ трѣба еднакво да се иска и отъ другитѣ племена въ Македония, най-вече отъ гърцитѣ. Националниятъ сепаратизъмъ като е потрѣбенъ за едно *„възраждане на македонската народность“*, разбира се, че не означава отказъ отъ свое племе, но отказъ отъ политическа и културна недѣливость на племето; защото самото „възраждане“ на особита, досега несѫществувала ни етнографски, ни исторически македонска народность не е нищо друго, освѣнъ *създаване*. Племенно-национално сѫ били вече отъ по-рано възродени гърцитѣ, „македонскитѣ славѣни“, арнаутитѣ, власитѣ въ Македония; сега се дири отмѣна на тая възродена разноплеменность съ нѣщо, което да прибере разнитѣ племена подъ общи, новъ бѣлѣгъ политически. И това е то новиятъ идеалъ на всички македонци, жъда-

ната политическа, а съ това и историческа единица — „македонска народность“. Самъ г. Мисирковъ дотвърдява по тоя прѣдметъ, че което *не е било*, то може *да бжде*.

Македонската народность на г. Мисиркова трѣба да се създаде подъ султаново върховенство върху основа на еднакви интереси за животъ свободенъ и културно развитие правилно, цѣлемѣрно на племената отъ Македония, които нѣматъ изгледъ да постигнатъ това по други пжть. Тия племена доброволно ще застанатъ подъ една автономна управа, която да уздрави на всѣко отъ тѣхъ свободно упражнение на човѣшки и граждански права: подъ защита на общи закони тѣ ще се разпореждатъ пълновластно съсъ своя имотъ, ще се учатъ въ нагодени за просвѣтата и образованието имъ училища, ще си основаватъ разни заведения и подмоги за културно-стопанско повдигане, ще изповѣдатъ незапрѣчно вѣрата си и ще се ползуватъ съ правъ сждъ. Идеалътъ е красенъ, и по *доброволното* сдружение на *разни племена* въ *една* политическа народность той напомня честити и високо напрѣднали федерации въ свѣта. Съ тоя идеалъ г. Мисирковъ е ратникъ за федералния принципъ въ държавния животъ, принципъ горещо проповѣданъ въ подирно врѣме за доброто изобщо на балканскитѣ народи. Ала съ единъ важенъ постулатъ почтениятъ авторъ загрозява идеала си, като осуетява бждницата на всички други племена отъ федерацията въ полза на едно — на македонскитѣ славѣни. Когато едно племе доброволно влѣзе въ единъ държавенъ съюзъ, то не може да не влиза тамъ съсъ свое племенно съзнание; и като подписва договоръ за управа и наредби, нагодени за човѣшки напрѣдъкъ, то не заличва съ договора отликитѣ си по езикъ, нърави и обичаи. Тъкмо свободата на вѣрата и на съвѣстьта, които г. Мисирковъ обрича на македонската федерация, не сж за мислене безъ нърави и обичаи съгласно съ разнитѣ вѣри и съ разнитѣ племенни схващания. А най-мощенъ носитель и изразитель на всѣкакви схващания е езикътъ на човѣка. Упразнятъ ли се езицитѣ на отдѣлни членове отъ федерацията въ полза на единъ — понеже федерацията не ще сжществува безъ какъвъ-годѣ езикъ — и тоя единъ езикъ се наложи като общъ, съ това ще се изпжчи едно отъ сдруженитѣ племена надъ осталитѣ и ще се развали равенството между съюзницитѣ откъмъ правото, което тъкмо запазва за всѣкого племенното съзнание. Еднжжъ нарушена равноправностьта въ най-осѣтливата за доброволно сдруженитѣ точка, между тия безъ друго ще настанатъ антагонизми, враждувания, племенни злоби, и на федерацията е близъкъ краятъ. Тя всѣкакъ ще прѣстане да бжде „доброволно сдружение на разни племена,“ като се прѣвърне въ *принудено държавно подчинение* подъ едно *господствуващо племе*, което ще прѣтопява всички други народности въ своята, и тя ще бжде политическата народность на държавата, или пъкъ като остави всѣко племе, да си дири другадѣ, въ друго политическо сдружение упражнение на права, що изтичатъ изъ племенното съзнание. Вториятъ случай обаче е безъ изгледъ при разпространенитѣ днешни държавни форми, дѣто едно господствуващо племе държи въ свое подчинение разни други и образува отъ всички *въ свое име* политическата народность. Освѣнъ това тоя случай би билъ сждбоносенъ и за самото онова племе отъ федерацията, което ще иска да господствува

надъ другитѣ, ако безъ тѣхъ не бѫде способно да нареди отдѣленъ свой държавенъ животъ. И ще остане напросто да се разпадне жалко доброволниятъ съюзъ на разнитѣ племена подъ живеницата на неравенството откъмъ правата на племенното съзнание, съ което всѣко племе се е явило да се прислони подъ една изгодна за всички обща управа. Хубавата федерация на г. Мисиркова е осѫдена — не да умре, но да не се осѫществи едничко затуй, че като има да се сдружатъ въ нея доброволно македонски славѣни, гърци, власи, арнаути и турци, за да образуватъ една македонска народность, неинъ официяленъ органъ ще бѫде езикътъ на македонскитѣ славѣни: на тоя езикъ ще се пишатъ законитѣ, ще се сѫди и управя, ще се работи изобщо въ името на федералната народность. При такова условие най-малко гърцитѣ не ще рачатъ никога да участвуватъ въ желаната исторична единица македонска. За успѣхъ просто на идеята за свободенъ животъ въ Македония, г. Мисирковъ изисква участие на всички македонски племена — въ протеста противъ прѣката турска управа, въ вѫоржженото дирене на македонска автономия; а въ автономията не прѣдвижда право за всѣко племе, да се ползува еднакво и съ официяленъ свой езикъ. Ако г. Мисирковъ разрѣшава въпроса за официялния езикъ въ полза на македонскитѣ славѣни по принципа на мнозинството, тогава защо намира, че сѫщото мнозинство нѣма право само да работи и политически, и въоржжено за свободна или поне автономна Македония? Нѣкогашна Източна Румелия си служеше съ официяленъ езикъ български въ силата на тоя принципъ, и съ него изобщо тя щѣше завинаги да прѣбѫде българска автономна область и безъ да се съединява съ княжеството. Г-нъ Мисирковъ очевидно жали гърцитѣ отъ тая область, че били пропаднали подъ българщината. Какъ сега безъ милость ги подвежда той въ своята македонска автономна область подъ езика на македонскитѣ славѣни, като се заканва дори отрано и съ мѣрки за наказание на непокорнитѣ? Той прибира православнитѣ граждани отъ разнитѣ племена на автономна Македония въ една независна черква, заради което възкръсява билата Охридска архиепископия, па имъ дава всичка възможность да се учатъ и молятъ на свой племененъ езикъ; ала като ги сдружава и въ една нова държава, налага на всички общо знание на езика на македонскитѣ славѣни и признание на тѣхния духовенъ центъръ за такъвъ на цѣлата историчпа единица. Това никакъ не се спогажда съ извънмѣрнитѣ скрупули на г. Мисиркова при разрѣшаване на въпроса за „македонския езикъ“ отъ една окупационна власть: тамъ той брани правото на всѣко племе, да работи въ своята область на свой езикъ, и само съ огледъ къмъ прѣпирнитѣ между македонскитѣ славѣни за българщина и сръбщина съвѣтва, да си стъкмятъ и тѣ отъ мѣстнитѣ централни говори единъ езикъ „македонославѣнски“, отговарящъ на племенната имъ засебность. Била тая засебность положително доказана, или не, македонскитѣ славѣни като единъ членъ отъ съюзената македонска единица, трѣба да се ползуватъ съ упражнението на своя племененъ езикъ ни въ пó-голѣма, ни въ пó-малка мѣра отъ осталитѣ членове на съюза. Или се уважава етнографското, географско и културно значение на всѣко македонско племе за създаване федералната македонска народность, и тогава е необходимо, да му се даде и езиковно право по при-

мѣра на кантонитѣ отъ швейцарската федерация; или пъкъ не се уважава това значение, и тогава е проста игра съ чуждото лековѣрие, да се проповѣда създаване на една „македонска народность“, за да се добие пó-скоро една „автономна Македония,“ която да не бѫде ни турска, ни тръцка, ни македонославѣнска, ни друга нѣкоя.

Прѣзъ цѣлата книга на г. Мисиркова по отдѣлни мѣста изразътъ „македонска народность,“ а споредъ него и „македонска историческа единица“, се срѣща употрѣбенъ двояко: понѣйдѣ съсъ значение на съставъ отъ населението изобщо на Македония, съ огледъ къмъ разнитѣ тамъ племена, а понѣйдѣ съсъ значение просто на племененъ съставъ отъ македонскитѣ славѣни. Най-много е употрѣбенъ изразътъ във второто значение, понеже е било особита задача на книгата, да доказва етнографската и исторична засебность на славѣнитѣ отъ Македония. Пó-горѣ, въ историческия силогизъмъ на г. Мисиркова, ние взехме направо понятието „македонски славѣни,“ и по оцѣнката му намѣрихме, че като не е още доказано, какъ сѫ тия славѣни единица етнографска, не е правилно, нито вѣрно изведено и заключението, какъ сѫ били единица историческа. Ала сѫщото би излѣзло и ако се вземѣше вмѣсто понятието „македонски славѣни“ изразътъ „македонска народность“ във второто му значение. Пó-нататъкъ ние взимахме „македонска народность“ въ първото значение на израза, и по оцѣнката на условията на г. Мисиркова, при които има да се *създаде* тая народность, намѣрихме: 1) че е досущъ безразлично, дали ще участвува въ нея наравно съ другитѣ племена и особито племе „македонославѣнско“ или пъкъ славѣни „български“ и „сръбски“; 2) че тя не ще стане безъ равни езикови права и духовно единство за всѣко прибрано въ нея племе, — не ще стане подъ националното господство (чрѣзъ езикъ и духовна култура) на славѣнското племе. И тукъ е пакъ безразлично, дали ще бѫде това господствуващо племе едно, македонославѣнско, или пъкъ отъ два клона, сръбски и български. А отъ всичко това слѣдува, че нито качеството на етнографска единица на македонскитѣ славѣни, нито качеството имъ на историческа единица — колкото и да не сѫ доказани и двѣтѣ — не сѫ нужни, за да заживѣятъ тѣ свободенъ свой животъ, отдѣленъ отъ живота на всѣка малка балканска държавица; за това сѫ нужни едничко *срѣдства политически*. Не сѫ ли дадени тия срѣдства, напразна е всѣка проповѣдь за племенна засебность, за националенъ сепаратизъмъ. Ама ще се рече, ча тая проповѣдь е пъкъ *срѣдство къмъ срѣдствата* политически. Не вѣрвамъ, да е тя първо и главно условие, за да може едно кое и да бѫде племе, или пъкъ нѣколко разни племена скупомъ да се изтръгнатъ изподъ чуждинска неизнослива власть и да се организуватъ въ особита политическа цѣлость, да създадатъ особита историческа единица. Пó-скоро обратно, засебниятъ политически и исторически животъ може да докара до сепаратизъмъ, който пъкъ нѣма защо да бѫде националенъ, за да уздрави сѫществуването на създадената историческа единица като особита народность политическа. Отношенията между австрийскитѣ и германскитѣ нѣмци, отношенията на нѣмци, френци и италианци отъ Швейцария спрѣмо тѣхни еднoплеменници въ съсѣднитѣ държави подаватъ доста доводи за подкрѣпа на такава мисъль.

Може би раздробеното и промѣсено станувание на повечето македонски племена е прѣчило на г. Мисиркова, да ги постави всички и откъмъ официяленъ езикъ и културни срѣдища взаимно еднакво въ „автономна Македония“. Всѣка етнографска карта на Македония показва приблизително, че ако гръцкото население държи повече сбито Халкидика и най-южния, бистричкия отсѣкъ на Македония къмъ Пиндъ, а турското образува нѣколко поголѣми острова край гръцкото и срѣди него, останалата повръхнина на страната е тъй да речемъ залѣта отъ многобройно славѣнско население, което въ западния край и сѣверозападния кѫтъ оставя поголѣми острови арнаутски, отлѣво на Вардаръ заклещя отъ Велесъ до Халкидика единъ дългнесть полуостровъ турски, а повсѫдѣ другадѣ обикаля нѣколко поголѣмки острова турски, арнаутски, единъ влашки и съ десетки други островчета и островченца турски, арнаутски, влашки и гръцки (вж. напр. картата на Македония отъ В. Кънчовъ). Въ това положение сбито и просторно население, безъ значенити родни острови, но съ краищни зѫбове и жлѣбове, особито къмъ югъ и на западъ, се явява само славѣнското; всички други сѫ размѣтани на ядки, по-голѣми или помалки, една отъ друга поблизки или подалечни. Гърцитѣ сѫ все пакъ повечко прибрани въ значенити множества, като шарятъ съсъ своя боя нѣкои отъ южнитѣ македонски градове; слѣдъ тѣхъ сѫ прострѣнл въ голѣми и бройни купове турцитѣ, ала сѫ повече разединени; послѣ идатъ по сѫщия начинъ и арнаутитѣ, а съвсѣмъ сѫ просѣти като петна, найвече между гърци и славѣни, власитѣ. Какъ да се групира такова раздробено и промѣсено население по племенни области, та всѣка въ своитѣ прѣдѣли да се ползува съ всички права на членъ въ една федерална политическа единица? Нѣмайки за това съвѣтъ, г. Мисирковъ приелъ въ теорията си — доброволно сдружение на всички македонски племена въ новата историческа единица, ала подчинение на гърци, турци, арнаути и власи подъ езика и културното срѣдище на славѣнитѣ. А тъкмо това, както казахме вече, е доста да поврѣди теорията му. Гърцитѣ, както населяватъ прибрано едно землище на крайния югъ на Македония, пригодно за образуване единъ или два гръцки кантона или окрѫга, края, не ще се прѣклонятъ никога прѣдъ обстоятелството, че не е възможно, да се образуватъ такива прибрани еднородни кантони и отъ власитѣ, па и отъ арнаутитѣ и турцитѣ. За гърцитѣ отъ Македония не е никакъ въпросъ, дали ще бѫдатъ официялно управяни по български, по сръбски, или по македонославѣнски; тѣ съ право се смѣтатъ за племе съ найстара култура на Балканския полуостровъ и се радватъ на съврѣменна книжнина и просвѣта съвсѣмъ не подолни въ сравнение съ другитѣ балкански племена; затуй тѣ ще настояватъ въ съюзена Македония наймалко за управно положение таково, при което да не се подчиняватъ на езикъ и политически органи чуждоплеменни. Ако днесъ признаватъ властьта и органитѣ турски, тѣ влизатъ въ ролата си и длъжноститѣ на завоювани; а въ „автономна Македония“ тѣхната рола и права ще бѫдатъ на свободенъ съюзникъ. Съ гърцитѣ не би ималъ г. Мисирковъ мѫчнотия, ако изоставѣше отъ своята македонска историческа единица цѣла Халкидика и бистричкия отсѣкъ до Пиндъ; тогава биха останали само нѣколко гръцки острова подъ Драма и Сересъ, които обиколени

найвече отъ турци, не ще имаха значение въ една кантонална политическа система. Обаче пакъ зависи отъ голѣмината на кантонитѣ; защото и отъ тия острови би могълъ да се струпа единъ кантонъ гръцки, отъ три страни обиколенъ отъ турци, а отъ четвърта отъ славѣни, или пъкъ найсетнѣ би могла да се образува отъ голѣмитѣ тамъ и сбити острови турски заедно съ междулечнитѣ гръцки една кантонова цѣлость съ двѣ досущъ равноправни населения. Двѣ пòмалки отъ тая цѣлости биха произлѣзли отъ осталитѣ турски острови къмъ сѣверозападъ, между Кукушъ, Петричъ и Струмица отъ една страна и между Велесъ, Кочани и Радовищъ отъ друга страна, при все че въ тѣхъ по необходимость биха се задѣлили и късове отъ славѣнско население съ двѣ-три островченца влашки. Такъвъ единъ, или най-много два кантона съ късове славѣнски ще можеха да се сглобятъ и отъ арнаутското население подъ Шаръ-планина къмъ Гостиваръ и подъ Черногория къмъ Куманово и Българска Морава. Ала ниедна достатъчна административна цѣлость не е възможно да се създаде отъ попелѣнитѣ влашки островченца, или отъ пòголѣмкитѣ имъ островчета край Нъте, Битоля, Беръ, или до Тесалия. Островчето край Беръ или ще се прислони къмъ славѣнското население, или пъкъ ще се сдружи съ турското между Острово и Кожани, което стига да създаде и единъ малъкъ чистъ турски кантонъ; островчето край Тесалия е обречено на животъ подъ гърци, а другитѣ край Нъте и Битоля заедно съсъ всички остали трѣба да влѣзатъ въ общность славѣнска. Отъ широкия пъкъ славѣнски просторъ на $^2/_3$ отъ Македония остая да се образува една редица кантони, които ще бъдатъ тукъ-тамъ залунени съ островчета и островченца турски, арнаутски, влашки или гръцки. По такъвъ начинъ Македония, създадена за новъ политически животъ въ съставъ отъ петь племена, които ще има да образуватъ една политическа народность македонска, за да спази на всѣко племе езика и развоя подъ всички форми на културата, ще се разбие на управни дѣлове колкото се може отъ еднонлеменно население. Тия управни дѣлове, наречени крайове, окрѫзи или кантони, трѣба да познаватъ свой племененъ езикъ като публиченъ органъ и свои племенни духовни срѣдища. Малцинско население отъ едно племе, прибрано по необходимость въ управния край на друго племе, ще признава негова управни и културни езикъ, безъ да бѫде запрѣчено да работи и на езика на своето племе въ духовно общуване съ близкитѣ или далечни свои съплеменници. И сега дори такова население, заобиколено като незначенитъ островъ отъ друго, въ стопанскитѣ си и обществени сношения си служи съ езика на подирното. Споредъ това което племе отъ Македония по своето разселение тамъ между другитѣ племена не бѫде въ състояние да образува свой управни край, то ще има да тегли всичкитѣ послѣдици на едно социялно-политическо малцинство. Племеннитѣ управни крайове ще подлежатъ на една срѣдищна власть, на която ще е повѣрена автономията на Македония, и тая власть трѣба да нареди, да се споразумѣва съ крайоветѣ на тѣхния езикъ.

На тоя начинъ за образуване областьта на „мекедонската народность“ г. Мисирковъ би възразилъ негли, че щомъ и въ него се държи въ смѣтка принципътъ на мнозинството, той не ще е пòвече способенъ

да уздрави създаването на македонската историческа единица, отколкото начинътъ съ господството на славѣнитѣ надъ другитѣ племена чрѣзъ официялния езикъ и културно срѣдище. И тамъ, както и тукъ, малцинството ще жертвува въ полза на мнозинството; и като е принудено да прави такава жертва, не би имало основа, да не се съгласява на помощь и услуги за придобиване свободенъ и отдѣленъ политически животъ на цѣла Македония. Ала г. Мисирковъ ще признае, че по негова начинъ жертвитѣ въ полза на мнозинството ще се правятъ само отъ други племена и въ полза на славѣнското, когато по нашия начинъ освѣнъ че не се изключава отъ тѣхъ и славѣнското, но тѣ ще се правятъ спроти случая и въ полза на всѣко друго племе. По първия начинъ всѣко неславѣнско племе ще понесе една важна загуба; а по втория всички племена ще спечалятъ по едно национално прѣдимство. Нѣма да се възползуватъ отъ такова прѣдимство и при двата начина властитѣ; ала противъ това и сами тѣ не биха знаяли да посочатъ нѣкое разумно срѣдство: онеправдала ги е слабата имъ бройность и скиталско разселение.

Славѣнското племе въ Македония, като прострѣно възъ $^2/_3$ отъ лицето на тая страна и като прибрано въ маса, която забикаля чужди острови и островци, а сама не се е прокжсвала на острови въ чужди моря, би имало сжщественитѣ условия, да създаде *за себе* една автономна область, дѣто да господарува и съсъ своя езикъ въ управата и въ културнитѣ фактори. Лишени отъ тия условия, другоплеменнитѣ острови и островци въ това славѣнско море биха се принудили да признаятъ официялния езикъ и духовно срѣдище на славѣнитѣ. Така биде въ нѣкогашна Източна Румелия, дѣто господството бѣха взели въ ржцѣ българитѣ. Г-нъ Мисирковъ настоява за господство на македонскитѣ славѣни, ала въ область, увеличена съ землища на други племена, които станувать съвсѣмъ извънъ славѣнското море. Това е отъ него прѣхватъ. Ако сж македонскитѣ славѣни стижни да си добиятъ подъ Турско автономия, нека я дирятъ сами съ всички свои усилия и за свое собствено землище и добро. Тѣ не сж длъжни тогава да питатъ и волята на другоплеменнитѣ острови и островци въ своята маса. Така направиха българитѣ съсъ своитѣ възстания въ Мизия и Тракия. Не сж ли стижни сами за автономията и сж принудени да се споговарятъ за общо дѣйствие съ племената наоколо и извжтрѣ, тогава е необходимо да дѣлятъ съ тѣхъ еднакво всички придобити права. Едничко подъ такова условие е вѣроятно участието на другитѣ племена въ дѣлото за общата македонска автономия. Така и въ чисто славѣнска, и въ общоплеменна автономна область на славѣнския езикъ въ Македония ще бжде издѣлено поприще, отмѣрено съ крайнитѣ прѣдѣли на масата на славѣнското население, безъ огледъ къмъ чуждитѣ острови и островци и вжтрѣ въ нея. Ако сж славѣнитѣ отъ особито племе македонско, тѣ ще си основатъ върху единъ неговъ говоръ общия езикъ на управата и културата; ако ли сж сърби, или българи, ще си служатъ съ извѣстнитѣ вече общи езици сръбски или български.

И заключаваме по историческия силогизъмъ на г. Мисиркова, че македонскитѣ славѣни, като *не сж били* нѣкога сами или съ други македонски племена особита *историческа единица*, само *занапрѣдъ* биха могли

да искатъ да станатъ такава, и то пакъ или *сами за себе*, или съ други македонски племена *задружно*. Въ подирния случай историческата единица — *автономна Македония подъ върховенство султаново* — има изгледъ на осѫществение при *федерална система*, съ права *досущъ равни* за всички съюзени племена. Населението на създадената автономна область, била тя чисто славѣнска, или разноплеменна, ще образува нова *политическа народность „македонска", безъ да е нужно или полезно да се лѫчи* нейното славѣнско или друго нѣкое племе *етнографски-национално* отъ своитѣ братя извънъ тая область. Въ тоя смисълъ е билъ неумѣстенъ опитътъ на г. Мисиркова да доказва, че македонскитѣ славѣни сѫ особито югославѣнско племе. За *всѣка* автономна Македония е все едно, дали сѫ тѣ таково особито племе, или пъкъ сѫ сърби или българи. Ала по езика си тѣ рѣшително не сѫ нѣщо засебно; тѣ положително не сѫ ни сърби, но сѫ отъ българско племе, като е пóмалкиятъ имъ, срѣдищно македонскиятъ дѣлъ развилъ въ говора си повечко областни особитости и изпиталъ влияния на сръбско съсѣдство. *Говора на тоя пóмалъкъ дѣлъ* г. Мисирковъ прѣпорѫчва *за книжовенъ езикъ на всички македонски славѣни*, за официяленъ езикъ на разноплеменната македонска автономна область. Ако е това право и доводно спрѣмо пóголѣмия дѣлъ македонски славѣни въ една чистославѣнска автономия, *още пóвече е право и доводно, да служи за книжовенъ езикъ и на двата дѣла езикътъ на общата българска книжнина*. Въ случай че се създаде разноплеменна автономна Македония, гръцкото племе въ нея ще употрѣбя въ крайоветѣ си завѣрно общия гръцки книжовенъ езикъ за свой публиченъ и културенъ органъ, понеже не ще губи врѣме да гради изново нѣщо, каквото е вече изградено отъ общогръцкия умъ и сърце. Славѣнското племе, по съвѣта на г. Мисиркова, наопаки ще трѣба да почне отъ основи новъ градежъ по говора на срѣдищния си дѣлъ. Явно е отъ това, колко напрѣдъ ще отиде то отъ гърцитѣ. Па има и друга бѣда. Понеже и славѣнитѣ ще бѫдатъ подѣлени въ управни крайове, съвсѣмъ не е изключена възможностьта, *крайоветѣ съ население отъ пóголѣмия дѣлъ да намѣрятъ, че тѣхниятъ собственъ говоръ може още пóдобрѣ да имъ бѫде публиченъ и културенъ органъ вмѣсто прѣпорѫчвания отъ г. Мисиркова говоръ на крайоветѣ съ население отъ пóмалкия дѣлъ*, отъ крайоветѣ срѣдомакедонски. Поне и срѣдомакедонцитѣ съ нищо още не сѫ се изтъкнали културно надъ осталия съплемененъ дѣлъ. И отъ това или друго подобно за прѣдвиждане езиковно цѣпене ще произлѣзе вѣрна щета несамо за духовния напрѣдъкъ на славѣнитѣ въ сравнение съ гърцитѣ, но и за цѣльта на г. Мисиркова, да създаде отъ всички македонски славѣни *една* особита единица национална.

Послѣдниятъ, *политическиятъ силогизъмъ* на г. Мисиркова ни се открива такъвъ: *Освобождението* на македонскитѣ славѣни ще се извърши съ изкусна, строго слѣдовита *дипломация* и въорѫжена *рѣшителность*. *България*, на която бѣха повѣрили македонскитѣ славѣни своето освобождение, *не показа* досега такава дипломация и рѣшителность. Инди: България *не е въ състояние* да освободи македонскитѣ славѣни. Затуй тѣ трѣба да дигнатъ всѣка надежда отъ България. И като се стремятъ все пакъ къмъ свобода, а виждатъ отъ друга страна, че и България, и

Сърбия, която е пòдипломатка и пòюнакиня отъ съсѣдната посестрима, работятъ въ Македония не заради свободата на тамошнитѣ славѣни, но заради свои държавни интереси, македонскитѣ славѣни сж длъжни да се повѣрятъ на други държави, пòмощни и съ дипломация, и съ оржжие, и пòвече заинтересувани не за увеличението на България или на Сърбия, но за истинското прѣкратяване на турското безправие въ Македония. Такива държави сж Австрия и Русия. Тѣ наложиха на Турция, да прѣобразува управата си въ Македония; тѣ ще я накаратъ най-сетнѣ да даде и автономия на македонското население. Подъ тая автономия нека заживѣятъ и македонскитѣ славѣни, безъ да марятъ нататъкъ за България или за Сърбия, които имъ сж еднакво свои и еднакво чужди.

Не ми е близка политиката на балканскитѣ държави и на заинтересуванитѣ въ работитѣ на Балканския полуостровъ други европейски сили, та да ми се ще да опитвамъ разумъ въ тая скокотлива область, за да оцѣнявамъ политическия силогизъмъ и редицата вадени отъ него послѣдици на г. Мисиркова. Бихъ направилъ само нѣколко бѣлѣжки по нѣкои общи мѣста отъ тая политическа аргументация, толкозъ пòвече, че тя е твърдѣ тѣсно свързана съ пòпрѣдната историческа.

Заедно съ г. Мисиркова може и всѣкой българинъ да открива въ българската дипломация грѣшки, неслуки, неуспѣхи и да не одобрява извѣстни начини за дѣйствие или врѣме на постжпки; може да жали, че не е дорасла още дипломацията на българската държава, за да се равни съ дипломацията на пòстари съсѣди, на велики сили, или пъкъ че въ избора на лицата за дипломатски мисии българитѣ не постжпятъ съ нужната сериозность и безпристрастие, че за подготовката на такива лица не сжществува у българското правителство изработенъ единъ и разуменъ, строго слѣдванъ планъ, и пр. Ала отъ такива констатации и жалби дали би слѣдувало правилно, че българинътъ трѣба да махне всѣка надежда отъ своето отечество, трѣба да го запрати съ неговитѣ неспретни пинканици като нищожна твар, па да се озърне по други политически цѣлости, въ чиито едри и умѣли дѣла човѣшката душа чувствува мощьта и насладата? Дали би било достойно за единъ човѣкъ и гражданинъ, да бѣга отъ онова родно общество, дѣто слабости и прѣчки не припущатъ желания успѣхъ и напрѣдъкъ, па да се прилѣпя всждѣ тамъ, дѣто би билъ пощеденъ отъ горчиви изпитни? Дѣ остая тогава гражданскиятъ дългъ, човѣшката доблесть? Откакъ се освободила България, каже г. Мисирковъ, македонскитѣ славѣни се отдали на нейния политически разумъ, за да добиятъ и тѣ наравно съ българитѣ свобода. Ако сж сторили това едничко съ такава смѣтка, а не и отъ съзнание, че свободниятъ братъ на свой редъ ще работи за освобождение на поробения, който е помагалъ за неговото собствено освобождение, тия македонски славѣни сж били мазници. Гърцитѣ въ Македония не пòмалко отъ славѣнскитѣ македонци ще да жедуватъ да се освободятъ. Гръцкото кралство не е жънало все успѣхи дипломатически по отношение къмъ тия гърци. Отказаха ли се тѣ поради това отъ рода си, отъ държавното олицетворение на своя народъ, като ще да е ясно и за тѣхъ, че освобождението имъ става невъзможно инакъ, освѣнъ подъ скута на извѣстни европейски сили? Противъ г. Мисиркова ние схващаме, че маке-

донскитѣ славѣни сж били съ повисока нравственость, когато сж очаквали облекчение на сждбата си подъ турцитѣ не отъ другадѣ, но отъ оная България, въ която сж доживѣли да видятъ осжщественъ единъ дѣлъ отъ мечтитѣ на народа, къмъ който и сами принадлежатъ, за който и тѣ сж работили и страдали. Обаче днеска е явно, какъ тая България не може или не ще бжде допусната, да разрѣже съсъ своя ножъ вжзела, който стѣга въпроса за прѣмахване турското господство въ Македония. Тогава е не само право, но и нужно, македонскитѣ славѣни да се позиватъ къмъ помощьта на европскитѣ държави, чиято воля имъ е прѣчила досега на освободителния въпросъ въ Македония, или е въ състояние да му даде какъвъ-годѣ задоволивъ край. Въ тоя тъкмо смисълъ се роди отъ недавна кличката *„Македония за македонцитѣ“*, сир. автономна турска область за всички въ безправна робия македонски народности, дори и за турцитѣ. И България трѣба заради своитѣ сънародници въ Македония съсъ всички срѣдства да съдѣйствува на тая кличка. То е все едно, каквото да бѣха напр. народноститѣ въ Маджарско откъмъ завоя на Карпатитѣ дирили отдѣлна отъ маджарската маса автономия, и Русия да помагаше на това заради русинцитѣ, Ромъния заради власитѣ, а Германия заради нѣмцитѣ.

Сполуката на кличката „Македония за македонцитѣ“ г. Мисирковъ си прѣдставя при необходимо условие, да нѣма у никоя малка или велика държава, заинтересувана въ македонския въпросъ, страхъ, че освободена или автономна Македония ще се присъедини къмъ една отъ съсѣднитѣ съ най-многобройното и сбито македонско славѣнско население държави, България или Сърбия. И вѣрвамъ, че отъ тоя страхъ сж главно родени неговитѣ неиздръжливи силогизми, на първо мѣсто етнографскиятъ. За да се сдобиятъ македонскитѣ славѣни съсъ свободенъ животъ, небива да си мислятъ Гърция, Сърбия и Ромъния, че тѣ сж българи, които биха прѣмного увеличили единъ день балканската имъ съперница България; не бива да си мисли сжщото и Русия, понеже ако се увеличи съ тѣхъ България, ще се умножатъ неблагодарнитѣ и умразни вече на руситѣ братушки; не бива да се казва и на България, че македонскитѣ славѣни сж сърби, които единъ день биха усилили завистницата на Сливница; а не бива да ги знае и Австрия нито за българи, нито за сърби, понеже зарадъ свои кроежи къмъ Егейско море тя не би щѣла да ги види нѣкога подъ България или подъ Сърбия. Нагърнатъ отъ тия страховити „небива“, г. Мисирковъ намира единъ подълъ изходъ въ *националното обезличане* на своитѣ сънародници. Да не се боеше отъ зло за себе, той би ги прогласилъ напросто *безъ народность;* ала като не може така, спасява се съ означението имъ *македонски славѣни* въ смисълъ на особито, незнайно донедавна югославѣнско племе, и скованa за подкрѣпа на това означение нужнитѣ етнографски, исторически и политически доводи. Нему все не се струва празно възражението, че подобно югославѣнско племе досега не е имало; ала и отъ него той се избавя, като му противупоставя афористичния изразъ: щото не е било, то може да бжде! И съ таково не за подражаване изкуство г. Мисирковъ приготвя въ Македония едно ново славѣнско племе, саминко, безъ роднини, незлобиво и достойно за довѣрието, за милостьта на велики и мали държави освободителки.

Щомъ уздравява отъ тая страна въпроса за освобождението на македонскитѣ славѣни, г. Мисирковъ става пó-сърченъ: той прѣстая да гони страхове и захваща да се разпорежда. Въ автономна Македония, създадена за свободенъ животъ на петь народности, той дарува всѣка народность съсъ всички свободи, само подвежда четири отъ тѣхъ подъ официялния езикъ и културното срѣдище на петата — на македонскитѣ славѣни. Не чувствува ли г. Мисирковъ тука, че компрометира съ разпоредбата си сполуката на кличката „Македония за македонцитѣ"? Тая сполука е всѣкакъ пó-вече гарантирана съ такава политическа организация на автономната область, при която всички народности еднакво да залѣгатъ да я запазятъ нерушива, отдѣлна дори и отъ свои външни еднородци. За това обаче езиковната разпоредба на г. Мисиркова не отваря изгледи, а българщината или сръбщината на македонскитѣ славѣни несъставятъ никаква прѣчка. Затуй ще е *пó-достойно да работятъ македонскитѣ славѣни за своята свобода подъ истинското си нациовално име, нежели отъ неоправданъ и подълъ страхъ да го маскиратъ съ никаквото означение „македонославѣни", ужъ като особито племе.*

Подъ турска злочеста управа стенатъ и други още славѣни оттатъкъ Родопитѣ къмъ Доспатъ и къмъ Странджа планина, къмъ Бѣло и Черно море. Въ една книга за „македонските работи" естествено нѣма мѣсто за тия славѣни; ала и за тѣхната свобода е съвѣтно и право да се говори и работи. Казватъ, че тия славѣни били българи. Отъ освобождението на България насамъ тѣ сѫ обръщали къмъ нея погледи и таили надежди и за свое освобождение. Между туй се обяви, че и тукъ, както въ Македония, европската дипломация не ще допусне свобода на робитѣ, ако освободенитѣ дадатъ просторъ за близко или пó-късно разширение на българското княжество. Що да се прави тогава? Да се създаде отъ славѣнското население въ Одринския вилаетъ, въ Одринско, или пó-добрѣ въ южна Тракия особита славѣнска етнографска, историческа и политическа единица. Щото не е било, то може да бѫде! Говорътъ на това население, най-характеренъ въ Родопскитѣ планини, ако и по строй български, има важни фонетични и морфоложки особитости, каквито непознаватъ сѫщинскитѣ българи; инди населението е отдѣлно отъ българитѣ югославѣнско племе, да речемъ „родопско". Прѣзъ вѣковетѣ на своята история сѫщото население е прѣкарвало недѣливо подъ византийци и турци. То дѣли днесъ еднаква робска сѫдба съ население турско, гръцко и влашко. За да се сдобие съсъ свободенъ животъ, „родопското славѣнско племе" трѣба да проповѣда националенъ сепаратизъмъ по отношение къмъ българитѣ, които сѫ го прибройвали къмъ своето (простете: татарско) племе; трѣба да се опълчи противъ българската и гръцката вѣрски пропаганди, които му извратяватъ племенното съзнание и възбуждатъ дипломатски страхове за усилване насамъ — ако не на Гърция, а то поне на България; трѣба да се съюзи съ гърцитѣ, власитѣ и турцитѣ, та да настоява за автономна область южнотракийска, дѣто официяленъ езикъ ще бѫде родопскославѣнскиятъ. Южна Тракия за южнотракийцитѣ! И ето още едно югославѣнско племе освободено тъй, както и македонославѣнското, и както него призовано да основе и раз-

вива отдѣленъ политически и националенъ животъ съсъ своя родопска книжнина и култура. Не смѣя да прѣдположа, че г. Мисирковъ би ималъ да заяви противъ тая „родопска теория“ и най-слабо несъгласие. Щомъ е крайната цѣль, да се освободятъ и македонскитѣ, и родопскитѣ славѣни, не могатъ да бждатъ различни и срѣдствата за нея: националенъ сепаратизъмъ, културна засебность! Да бѣха се тъй търгашки разбирали изобщо срѣдствата за националенъ свободенъ животъ и културенъ напрѣдъкъ, нѣмаше да се водятъ извѣстнитѣ на историята отчаяни и жертвоносни борби отъ разни народи подъ разни владѣтели за национално и културно единство подъ единство политическо.

Българската държава е натлачена да варди повсждѣ интереситѣ на единството на българското племе. Дѣто има население българско, тя е длъжна съ цѣлемѣрни способи да поддържа и развива у него духа на единството *поне* въ смисълъ националенъ, защото не винаги ще бжде разумно да прави това и въ смисълъ политически. Колкото малко българи и да станувать въ нѣкой край, България трѣба да общува съ тѣхъ духовно, та тѣ да я познаватъ и тачатъ като своя майка. Не се знае, дали нѣкога тѣхната услуга не ще бжде твърдѣ желана и много цѣнна. При сегашнитѣ дипломатски смѣтки и политически констелации ако България назира, че не може прѣко да рѣшава въпроса за свободата на българитѣ въ Турско, тя има добъръ косвенъ пжть, като улеснява разрѣшението на въпроса отъ други пó-мощни отъ нея държави и дипломации. За народностьта на македонскитѣ славѣни може да се разгласяватъ разни мнѣния и нагледи; българската държава нека бжде увѣрена, че *въ Македония живѣе единъ отъ всѣка страна несъмнѣнъ контингентъ българи*, и нему тя нека посветява по добрѣ обмисленъ и съ постоянство каранъ планъ всички длъжни грижи. Досега се забѣлѣза, че кличката „Македония за македонцитѣ“ се ползува сравнително съ най-голѣмо разположение отъ страна както на мощнитѣ за свободата на македонскитѣ роби държави, така и на самитѣ роби отъ разни народности. България нѣма причини да не услужва усрѣдно на тая кличка; наопаки, нека и сама я усвои като дипломатски тезисъ. У г. Мисиркова, като членъ отъ македонославѣнската интелигенция, е застжпена сжщата кличка, ала по теория, дѣто на българщината въ Македония се отнима всѣко право. Прѣдъ тая теория, прѣдъ нейното проникливо разпространение българската държава трѣба да бжде на щрекъ. Тукъ ней се налага да промисли, какъ въ изпълнението на плана си за грижи спрѣмо българитѣ въ Македония и въ поддръжката на тезиса „Македония за македонцитѣ“ би могла да кръстоса, да осуети, да прѣвърне въ българска полза послѣдицитѣ отъ теорията на г. Мисиркова; защото видѣхме, че г. Мисирковъ гони отродяване на македонскитѣ българи, основание на нова славѣнска книжнина и нова духовна култура изобщо за славѣнитѣ въ Македония. Всѣко българско правителство, проникнато отъ съзнанието на правия си дългъ къмъ българщината отвъдъ Рила, ще знае да пробере и разностави срѣдствата си за парализуване блѣноветѣ на г. Мисиркова. Между тѣхъ нека не забравя: 1) *да проучва на мѣсто и систематично* съ доста, нарочито подготвени, люди всички политически, културни и социални

условия на *населението отъ разнитѣ племена въ Македония;* 2) *да създава* до възможность най-разновидни *улеснения за непосрѣдни економически и културни сношения* между Македония и България, тъй редуцирани за нашата държава съ желѣзницата Солунъ—Бѣлградъ; 3) *да въздѣйствува върху българската книжнина* въ смисълъ, да стане тя по *прѣдметъ*, по *изразъ* и *писмо* пó-вече *народна*, а съ това тъкмо и пó-вече близка и до интереса и схващането на македонскитѣ българи. Само при подобна работа не ще произлѣзатъ за българщината въ Македония опасности отъ теории, каквато е на г. Мисиркова. А въ тая работа покрай труда на правителството е прѣмного нужно особитото съдѣйствие на българското общество, на книжнината, на печата.

А. Теодоровъ Баланъ.

Hugo Grothe: *Auf türkischer Erde.* Reisebilder und Studien. Berlin. 1903 8° стр. 455.

Гроте не е подготвенъ изслѣдвачъ. Той пропѫтувалъ голѣма часть отъ широкитѣ турски владѣния въ Европа, Азия и Африка, прочелъ много книги върху пропѫтуванитѣ отъ него страни и ни описва земитѣ и хората, които видѣлъ. За насъ е особено важенъ отдѣлътъ върху Македония (стр. 304—376). Въ българскитѣ земи на Европейска Турция Гроте пропѫтувалъ набързо съ желѣзница отъ сръбската граница до Солунъ и отъ тамъ пакъ съ желѣзница за Воденъ и Битоля, а на конь прѣзъ Ресенъ за Охридъ. Но това никакъ не прѣчи на Гроте да пише нашироко за различнитѣ народности въ Македония, за тѣхната борба, за комититѣ и др. Той обѣщава още да напише отдѣлна книга върху географскитѣ, етнографскитѣ и историческитѣ обстоятелства въ тази страна, да опише подъ заглавие „Makedonische Städtebilder“ градоветѣ Солунъ, Воденъ, Битоля и Охридъ.

Гроте е приятель на турцитѣ, съ добро око гледа на гърцитѣ и сърбитѣ, а мащински се отнася къмъ българитѣ. Той се присмива на статистичнитѣ данни върху Македония у различнитѣ автори, укорява авторитѣ, дѣто не посочватъ никакви източници за своитѣ данни, а самъ той, като прави сѫщата грѣшка, дава слѣднитѣ данни върху населението на Македония: *мохамедани* 935000, отъ които турци и черкези 450000, помаци 100000, мохамедани сърби 75000, мохамедани албанци 300000, мохамедани евреи 5000 и мохамедани власи 5000; *българи* 250000, *булгаризирани сърби* 300000, *сърби* 150000, *гърци* 600000, *християни албанци* 80000, *власи* 75000, *евреи* 90000, *цигани* 30000. Възъ основа на тѣзи данни Гроте дава слѣдната характеристика върху главнитѣ народи на Македония.

1. Турскиятъ, както и мухамеданскиятъ елементъ, се прѣцѣнява обикновено по-долу, но той прѣдставя около $^1/_3$ отъ населението на Македония.

2. Гърцитѣ играятъ днесъ по число и въ морално отношение значителна роль.

3. Българщината чрѣзъ агитация излиза повече начело отколкото ѝ се пада. Всички прѣдставители на славянската раса съставятъ само $^{1}/_{4}$ отъ населението на Македония, слѣдователно сж по-малко отъ мохамеданитѣ и малко надминаватъ гърцитѣ.

По-нататъкъ Гроте казва слѣднитѣ тежки думи за българитѣ: „Българитѣ не сж доказали още, че тѣ могатъ въздѣйствува културно върху остапалитѣ народности. Тѣхниятъ тероризъмъ имъ докара въ Македония повече неприятелство отколкото приятелство. Ако попаднѣше днесъ господството въ тѣхни ржцѣ, то тѣ би притѣснявали небългаритѣ десеть пжти повече отколкото турцитѣ. За да отдаде заслуга на турцитѣ, дѣто допущатъ еднакви права и еднакво развитие на всѣка народность, привежда слѣднитѣ думи изъ книгата на Верара: „La Turquie et l'Hellénisme contemporain", Paris 1896. „En Macedoin la justice la plus vraie se confond avec le droit le plus strict: seul *la maintien du turc* peut assurer le respect de ces grands principes de races et de nationalités, que l'on invoque pour le chasser" и на друго мѣсто „il faut *dans l'intérêt de la civillsation* que tous ces peuples se devoloppent et, seul, le Turc a l'indifference assez large, pour laisser vivre toutes les races, toutes les langues et toutes les religions".

Жално е, че тази книга се печата на руски въ Анучковото географско списание „Землевѣдѣнiе".

А. Иширковъ.

4112—1904